

تصویر ابو عبد الرحمن الكردي

دهوله تی عوسمانی

هۆی گه شه سه ندن و پروخانی
نوسینی

دکتور علی محمد الصلابی

وهرگێراف

نهاد جلال حبیب الله

احمد عبد الرحمن احمد

مێندێ اقرأ الثقافی

www.iqra.ahlamontada.com

دار المعرفة
به برکت

ناوی کتیب به عهده‌بی: الدولة العثمانية عوامل النهوض والسقوط.

نوو سینى : دکتور على محمد محمد الصلابى

وه‌رگيړانى : احمد عبدالرحمن احمد / نهاد جلال حبيب الله

بلاوکار: کتیب‌خانه‌ی نارین / هه‌ولیر

ژماره‌ی سپاردن (845) ی سالی ۲۰۰۷ پی دراوه

جميع الحقوق محفوظة

هذه الطبعة بإذن من المؤلف

ترجمة وإصدار دار المعرفة – لبنان.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 ئیمه‌ی وەرگیریش قسه‌یه کمان هه‌یه

سوپاس بۆ خوای گه‌وره که دوا‌ی پرووخانی هه‌ندی قه‌واره ئه‌فه‌رموویت: (فاعتبروا یا اولی‌الابصار) خه‌لکه چاو ساغه‌که! په‌ند وهر‌بگرن.

سه‌لآت و سه‌لامیش بۆ سه‌ر گیانی پیغه‌مبه‌ر (ﷺ) که ئه‌فه‌رموویت: (کانت بنوا إسرائيل تسوسهم الانبياء كلما هلك نبي خلفه نبي وانه لا نبي بعدي، وسيكون خلفاء فيكثر، قالوا: فما تأمرنا؟ قال: فوا ببيعة الاول فالاول، اعطوهم حقهم، فإن الله سائلهم عما استرعاهم).¹

واتا: نه‌وه‌کانی ئیسرائیل پیغه‌مبه‌ران سه‌ره‌رشتی کاروباری سیاسه‌تیان ئه‌کرد له‌ ناویاندا، که پیغه‌مبه‌ریک ئه‌مرد پیغه‌مبه‌ریکی تر ئه‌هاته‌ جیگه‌که‌ی، به‌ دلتیاییه‌وه‌ دوا‌ی من پیغه‌مبه‌ری تر نایه‌ت و له‌مه‌ودوا خه‌لیفه‌کان ئه‌و کاره‌ ده‌که‌ن و زۆریش ئه‌بن، وتیان: جا‌ فه‌رمانت چیه‌ بۆمان؟ فه‌رمووی: ئه‌مه‌ کدار بن بۆ په‌یمانی یه‌که‌مجار‌تان پاشان یه‌که‌مه‌که‌ی تر، ئیوه‌ مافی ئه‌وان مه‌خۆن و بیپاریزن، بیگومان خوای گه‌وره‌ش له‌ هه‌موو ئه‌و شتانه‌ ئه‌پرسیته‌وه‌ که خسته‌بوویه ژیر ده‌ستی ئه‌وان..

ئه‌م په‌رتوکه‌ی ئیستا له‌به‌ر ده‌ستی ئیوه‌ی خوینه‌ری به‌ریزدایه‌ وەرگیراوی کتیبی "الدولة العثمانية، عوامل النهوض والسقوط" له‌ نووسینی نووسه‌ری گه‌وره‌ی لیبی دکتۆر "علی محمد محمد الصلابی" یه‌. دکتۆر سه‌لابی نوسه‌ریکی به‌توانا و خاوه‌نی خامه‌یه‌کی زۆر به‌ برشته‌ و تا ئیستا زیاد له‌ ده‌ به‌رگ کتیبی میژوویی نووسیوه‌ و تییدا هه‌موو ئه‌و گزیبازی و بوختانانه‌ی هه‌لوه‌شاندووه‌ته‌وه‌ که خامه‌ گومانایه‌کان له‌ کۆن و نویدا خزان‌دوویانه‌ته‌ ناو میژووی ئیسلامه‌وه‌...

¹ البخاري، كتاب الانبياء، باب: ما ذكر عن بني اسرائيل

پینج بهرگی گه وره کتیبی دهربارهی «خهلیفهکانی راشیدین» نووسیوه دوو بهرگ له ژبانی پیغه مبهەر (عليه السلام) و دوو بهرگ له میژووی ئیسلامی و دوو بهرگ له میژووی (ئه مهوی) و (عهباسی) و کتیبی تاییه تیش دهربارهی بزوتنهوی (سهنوسیه کان) و (دهولهتی یه کتاپه رسته کان) و (سه لجوقیه کان) و (زهنکیه کان) و (ئه یوبیه کان) و..... هتد...

نووسینهکانی دکتۆر سهلابی دوو تاییه تمهندی زۆر دیاری ههیه:

یه که میان: بهردهوام له سهراوهوه قسه ئه کات و زۆر کهم قسهی خۆی ئه کات. دووهم: به بهلگه و موناقه شهی لۆژیکانه هه موو زانیاریه کی ناپاست که خراونه ته ناو میژووهوه رته ئه کاتهوه و باز نادات به سهریاندا وه که هندی نووسه ری تر ئه یکات و له وهش خراپتر جاری وا هه یه که بهرگریشی لی ده کهن.

ئیمهش کتیبی "دهولهتی عوسمانی هۆکارهکانی گه شه سهندن و پروخانی "مان له و کتیبانه هه لێژاردوه له بهر چه ند هۆیه ک:

یه کهم: خزمه تکردنی قوتاییانی زانکۆ به تاییه ت و خوینه ری کورد به گشتی چونکه ئه وهی دیاره قوتاییان سهراوهی کوردی و باوه پێکراویان له بهرده ستدا نیه یاخود ئه وهنده که مه له ریزی نه بو ندا یه.

دووهم: راستکردنه وهی هه موو ئه و زانیاریه هه لانه ی دراوه ته پال دهولهتی عوسمانی له بهر هۆیه ک یان زیاتر.

سی یه م: ماده ده یه کی زانستی بدهینه ده ست پۆشنییران بۆ ئه وهی ببنه خاوه ن (را) و (رای بهرامبه ر) و ته نها به رایه کی تاییه ته وه ده ق نه گن.

ئیمه ئه زانین که ئه م کتیبه هه ندی کهس و نووسه ر زویر و توپه ئه کات چونکه ئه بیته هۆی زیان گه یان دن به ئابرووی پۆشنییری و رابردووی نووسینهکانی چونکه ئه و دهولهتی عوسمانی وا نه ناساندوه له ناو کوردا و به لکو هه ر ئه وهی تفیوه ته وه که دوژمنهکانی دهولهتی عوسمانی ناویان ته ده می.

لێره دا راستیه ک هه یه که تو مارکردنی به شتیکی به سوود ئه زانین... هه ندی نووسه ر هه یه زانیاریهکانی دهربارهی دهولهتی عوسمانی له چوارچیوهی سهراوهکانی رهقیبانی دهولهتی

عوسمانی دەسورپیتەوێ که ئەویش کاریکی نادروست و نازانستی یە... چونکە عەقل نایرپیت که دوژمن بەو وێژدانەوێ قسە دەربارەوێ دوژمنە کەوێ بکات... ئەمە وای کرد لە نووسەرێکی گەرەوێ وەک مەرف خەزەندار که نووسینەکانی دکتۆر کەمال ئەزھەر بختە ژێر پرسیار و بازەوێ گومانەوێ و بلیت کتیبەکانی کەمال ئەزھەر دەربارەوێ دەوڵەتی عوسمانی نرخێ زانستیانەیان نی یە چونکە سەرچاوەی نووسینەکانەوێ بریتییە لە ئەرشیفی پرووسی و پروسیاش دوژمنیکی سەرەختی عوسمانیەکان بوو و هەمیشە لە هەولێ ناشیرنکردن و پروخانی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو... ئەوێ راستیە کە زۆر کەس لە ئاستیدا چاودانە خەن گزی لە خۆیان و خوینەری کوردیش ئەکەن و پەچاوی ناکەن لە کاتی نووسیندا.

ئە کەری میژووی کورد و بزوتنەوێکانی پزگاریخوازی کوردستان لە ئەرشیفی بە عەسەوێ-بۆ نمونە - وەرگیرپیت؟ یان میژووی ولاتی جەزائیر و بزوتنەوێ پزگاریخوازەکانی لە ئەرشیفی فەرەنسائەوێ وەرگیرپیت؟ و...وێ هەرەوێ.

ئەو بەرپزانی که تا ئیستا ناهەقی بە دەوڵەتی عوسمانی ئەکەن و بە هەموو هۆکاریک هەولێ ناشیرنکردنی ئەدەن، بە لە ئیمە زویر نەبن و لە بری خۆ تووێ کردن بە خۆیان و نووسینەوێکانیاندا برۆنەوێ و میژووی لە سەرچاوەی پەسەن و دوور لە گومانەوێ وەرگیرن و بیلاێن بن لە نووسیندا چونکە بیلاێنی سەرەکیترین مەرجی میژووی نووسە و پینەکردن و گزیبازیش بۆ کەس ناچیتە سەر بە بەردەوامی، عەرەب جوان ئەلیت: (تستطیع ان تخدع بعض الناس بعض الوقت ولكن لا تستطیع ان تخدع كل الناس كل الوقت) ئەتوانی هەندێ کەس بۆ ماوێهێک فریو بدەوێ بەلام ناتوانی هەموو خەلکی بۆ هەموو کاتیک فریو بدەوێ...

لە وەرگیرانی ئەم پەرتوو کەدا هەندێ گرفتمان هاتە پێگە لەوانە:

گەرەوێ کتیبەکە و بوونی هەندێ پای نووسەر که لەگەڵ پای ئیمەدا یەکی نەدەگرتەوێ و کەمی کات و چۆنیەتی بە چاپ گەیانندی و وەرگرتنی شەرعیەتی ئایینی و یاسایی بۆ وەرگیران و چاپکردن و بلاوکردنەوێ... بەلام خوا

لێی بەزێاد بێت گرتەکانی ئاسان کرد و ئەم کتێبەش کەوتە بەر دەستی خۆینەرانی کورد.

هەندی تێبینی هەیه لەسەر وەرگیرانهکە و کتێبەکە بە پێویستی ئەزانین کە خۆینەرانی ئی ئاگادار بکەین....

- لە هەندی شوێندا پێویست بوو کە وشەیهک یان پێناسەیهک زیاد بکەین، ئەو ئەماژمان پێداوێ له پەراوێزدا یان خستوو مانەتە ناو دوو کەوانەو.
- لەوانەیه هەندی بیروپرای نووسەر هەبێت، ئێمە ی وەرگیر پامان وا نەبێت بەلام بە پێویستمان نەزانوو ئەماژەیان پێ بدەین.
- ئەگەر خوا یاوهریمان بکات بە نیازین ئەو بەرەمه میژوو بیانه کە هەندیکیان له پڕوویهکەو یان زیاتر پەيوهندی به ئێمە ی کوردیشەو هەیه بە زمانی شیرنی کوردی بخەینه بەر دەستی خۆینەرانی بە پرێز و ئومیدیش ئەکەین کاریکی باشمان کردبێت و خۆینەرانی بە پرێز و قوتابیانی خوشەویست ئەم نۆبەرەیه مان ئی وەر بگرن و هەر هەلەیه کیشیان بینی بە دیاری بۆمانی بنێرن با ئەوانیش بەشداری خیری چاککردنی چاپەکانی داهاتوو بن.

دیاره وهك "عماد الاصفهانی" يش ئەلی:

(شك نابهەم كەسێك هەبێت شتیکی نووسیبێت و بۆ پۆژی دواتر نەبیتێت ئەگەر ئەوهم گۆرپیا چاکتر ئەبوو ئەگەر ئەوهم بۆ زیاد بکردایە خوشتر ئەبوو، ئەگەر ئەوهم یانم له پیش ئەوهم یانەو بنووسیا جوانتر ئەبوو... ئەمەش گەرەترین پەندە و بەلگەیه لەسەر ئەو هی کە کەم و کوری زالە بەسەر هەموو مرقەکاندا... (القران منهل العلوم، ص ۲۲۷).

وصلی الله علی محمد وعلی آله وصحبه اجمعین

أحمد عبدالرحمن أحمد

نهاد جلال حبيب الله

یادی نۆزده ساله ی کیمیا بارانی هەلەبجە ۲۰۰۷

پیشکش

بہ زانایانی ئیشکھرو بانگخووانی دلسۆز و زانستخووانی تیکۆشەر
ونہوہ دلیرہکانی ئەم ئوممەتہ .

ئەم کتیبہ پیشکش دہکەم و بہناوہ چاک و سیفەتہ بہرزەکان خوا لیی
دەپاریمەوہ کہ لەپیناوی خویدا بیی .

خوا دەفەرمویت : (فمن کان یرجو لقاء ربہ فلیعمل عملاً صالحاً ولا یشرک بعبادۃ ربہ
أحدا) الکہف : ۱۱۰ ، واتە : ھەرکەسیک بەتەمای گەشتنە بەپەروردگاری خوئی
با کردەوہی چاک بکات و ھاوہل بۆ پەروردگاری بڕیار نەدات .

پیشہ کی :

أن الحمد لله ، نحمده ونستعينه ونستعديه ، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا وسيئات أعمالنا من يهده الله فلا مضل له ومن يضل فلا هادي له ، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأشهد أن محمدا عبده ورسوله .

(یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ حق تقاتہ ولا تموتن إلا وأنتم مسلمون) آل عمران : ۱۰۲
(یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ وقولوا قولا سديدا * يصلح لكم أعمالکم ویغفر لكم ذنوبکم ومن یطع اللہ ورسولہ فقد فاز فوزا عظیما) الأحزاب ۷۰-۷۱
یارب لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك ، لك الحمد حتى ترضى ، ولك الحمد إذا رضيت .

ئەمە كەتیبى شەشەمە (چەند لاپەرەيەك لەمىژووی ئىسلامى) لەبارەى دەولەتى عوسمانى (فاكىتەرەكانى راپەرین وھۆكارەكانى كەوتنى) ھو دەدويین ، كە وینەيەكى پوون دەبەخشیت لەمەر پەرچەلەك و پەرگ و پيشەى توركەكان و كاتى ھاتنيان بۆ نيو ئىسلام لەگەل كەردارە چاكسازيەكانيان بە دريژايى ميژوو كە چەند پیناسەو تەعريفك لەنيوەندى سەرچاوەو مەرچەعەكانەو دەردەهيین بۆ ئەو كەسايەتيە توركانەى كە لە قورئانى پيروز نزيك بوونەتەو بە شدارييان كەردوو لە بنياد نانى شارستانیەتى ئىسلاميدا و پيرپەوى ئەهلى سوننەو جەماعەتيان سەرخستوو ، بە وینەى (سولتان سەلجوق ، ئەلب ئەرسەلان ، نيزامولموك ، مەليكشاه)

ھەرۆھە ئەم كەتیبە لەمەر جیھاد و بانگەوازو خوشەويستی ئەوانەو دەدويت بۆ زانست و دادپەرۆرى و پوونی دەكاتەو كە : ئەو توركانەى ھەستان بە بنياد نانى دەولەتى عوسمانى ، دريژە پیدەرانى سەلجوقیەكان . بە ویردانەو لەبارەى سەركردەكانى دەولەتى عوسمانى دەدويت ، ەك : عوسمانى يەكەم و ئورخان و مورادى يەكەم و محمد چەلەبى و مورادى دووهم و موخەممەدى فاتيح و سيفەتەكانيان بە ديار دەخات لەگەل ئەو مەنھەجەدا كە لەسەرى پوشتوون .

هەرودها له بونیادنانی دەرلەتدا چۆن هەلسوکه وتیان کردوو له گەل سوننه ته
 خواییه کانی وهك: سوننه تی پله به پله (التدرج) و به کارخستنی هۆکاره کان و
 سوننه تی گوێرینی دهرونه کان و سوننه تی (تدافع) و دوچار بوون (ابتلاء) ،
 وه چۆن سهرکرده یه که مینه کان مه رجه کانی ده سه لات (تمکین) یان به دی هی ناوه و
 هۆکاره ماددی و مه عنه وی یه کانیان خستوه ته کار؟

ئهم کتیبه باس له هه موئه و قوناغانه ش ده کات که دەرلەتی عوسمانی پێیدا
 تیپه پری کردوو و چۆن (قوسته ننتینه) پزگار کراوه له ئه نجامی چه ند هه ولیکی
 زۆری که له که بووی زانیان وشه غرانه کان و سه ربازوو سهرکرده کان بووه به
 درێژایی هه موو ئه و سهرده م و ماوه و پوژکارانه ی پێشتر هاتوون . پوشتون
 به شدارییان تییدا کردوو . بۆ خوینه ری به پزیش دهرده که ویت که پا په پری
 عوسمانیه کان گشتگیر بووه له هه موو بواره زانستی و سیاسی و ئابووری و
 راگه یانندن و جه نگییه کاند . ده سه لاتداریش چه ند سیفه تیکی هه یه که پێویسته
 له سه ر کرده و ئومه ته تیشدا هاتینه دی که به له ده ستدانی ئه وانه ده سه لاتیش
 له ده ست ده چیّت .

هەرودها راستی دەرلەتی عوسمانی و ئه و بنه مایانه ش که له سه ری راوه ستاوه ،
 له گەل ئه و کاره به رز و بلندنه دا پوون ده کاته وه که ئهم دەرلەته پێشکه شی
 کردوو به ئومه ته وهك : پارێزگاری کردن له شوینه پیروژه ئیسلامیه کان
 له ده ست پیلانه کانی پورتوگالی خاچ په رست ، وه سه رخستنی خه لکانی باکووری
 ئه فریقی (موسو لمانه کانی ئه وی) دژ به هی رشی ئیسپانیه کان و دور
 خستنه وه ی په لاماره کانیان له هه ری مه کانی شام و میسر و خا که ئیسلامیه کانی
 تر .

ئهم دەرلەته ریگه ی له بلاو بوونه وه ی مه زه به ی شیعه ی رافیزی دوا زده ئیمامی
 گرت له هه ری مه ئیسلامیه کانی سه ر به دەرلەتی عوسمانی دا هه روه ها ریگه ی
 نه دا جووله که نیشته جی ببن له ۰۰ فەلەستین ۹۹ دا و بیکه نه نیشتمانی خۆیان،

ھەرۋەھا پۇلى دەۋلەتى عوسمانى لە بىلاۋىكىدەن ھەي ئىسلام لە ئەۋرۇپادا پۈۈن دەكاتەۋە .

ئەم لىكۈلىنەۋەيە لەبارەي نالەبارىەكانى (سىلبىيات) خەلافەتى عوسمانى و ئەۋ ھۆكارانە دەۋىت كە كارىيان كىرە سەر لاۋاز كىردنى فەرمانرەۋايىيەكەي ، ۋەك : پىشتىگۈي خىستنى زمانى عەرەبى لە كۈتا ساتەكانى دا كە زمانى عەرەبى زمانى قورئانى پىرۈزۈ فەرۋودە بەرزەكانە ، ھەرۋەھا نەۋۈنى ھۆشيارىيە كى راستە قىنەي ئىسلام ۋلادان لە شەرىعەتى ئىسلام ۋكەۋتنە ژىر كارىگەرى بانگەشەي يەپۇژئاۋايى بوون ، لەبارەي راستى ملەلانىيى نىۋان بزۈتنەۋەي ۋەھابى و دەۋلەتى عوسمانى و ئەۋ پۇلە گومانۋايىيە دەۋىت كە عەلى محمد پىي ھەستا لە بەرزەۋەندى بەرىتانياۋ فەرەنسادا بەلىدانى پەۋتى ئىسلامى لە مىسر و حىجاز و شام و پونكىردنەۋەي بزۈتنەۋەي بەپۇژئاۋايىكەرەكەي ئەۋ . ھەرۋەھا لە مەر پالپىشتى ماسۈنىي دەۋىت كە لەپىشت سىياسەتە كۈلكارى يەكانى محمد عەلى دابۈۋ لە دژى ئۈمەتەي ئىسلامى .

ئەم كىتەبە ئەۋە پۈۈن دەكاتەۋە كە محمد عەلى چىنگۈل و خەنجەرىكى ژەھراۋى بوۋە كە دۈژمنان لە جىبەجى كىردنى پىلانەكانىاندا بەكارىيان ھىناۋە ، بۈيە لە راپەرپىنە زانستى و ئابۈرى و سەربازى يەكانىدا لەگەلىدا پراۋەستان ، پاش ئەۋەي دۇنيا بوون لە كىزى ، و بىرۈ باۋەرۈ ئىسلامىيەتەكەي محمد عەلى و ھۆكارو سەربازەكانى ، ئەم لىكۈلىنەۋەي باس لەۋە دەكات كە چۈن ئەم پۇلەي محمد عەلى بىنى لە ھەموۋ ناۋچەكە دا بۈيە ھۈي ئەۋەي كە دەۋلەتە ئەۋرۈپى يەكان ھەموۋ ئاگادار بىن لە ئاستى ئەۋ لاۋازىيەي دەۋلەتى عوسمانى تىي كەۋتۈۋەدۈاتر خۇسازدانىشىيان بۇ دابەشكىردنى زەۋىيەكانى عوسمانى لە ھەركاتىكدا كە بارۈدۈخى سىياسى لەبار بىت .

ھەرۋەھا لەبارەي سۈلتان مەحمۇدى دۈۋەمەۋە دەۋىت كە ھەنگاۋ بە ھەنگاۋبە شۈيىن شارستانىي پۇژئاۋادا ئەپۇشت لەبزۈتنەۋە چاكسازى يەكەي

دا ، له گهل باسی عبدالمجیدی کورپی که له دواى خوږى دهسه لاتى گرته دهست ، که له ژیر کاریگری رهشید پاشای وهزیردا بوو که به هابالاکان و فهلسه فهى خوږى له ماسوڼیه تدا ئه بینیه وه ، وه چوڼ ئه وه وهزیره له گهل پشتیوانه کانیدا به شکاری کرد له خیراتر کردنى ره وره وهى . به پوژئاوايى بوون ۹۱۰ که به دهورى سى خالى گرنګ دا ئه سوپرايه وه :

فیربوون و وهرگرتنى ئه وهى په یوه ندى هیه به پیکخستننى سوپاوه له پوژئاوا ، و ئاراسته کردنى کوډمه لگه به رهو پیکهاته یه کی عهلمانى ، و چوون به رهو مه رکه زى بوونى دهسه لاتى له ئه ستانبول و له ویلايه ته کاندا . پاشان ئه وه ههنگاوه دلیرانه ی که تورکه ماسوڼى یه کان گرتیانه بهر به رهو به عهلمانى کردنى دهولت چوڼ بوو له گهل نیشاندانى دووهیللى گولخانه و هومايوڼ و گهشتن به دهستورى مه دحوت پاشا له سالى ۱۸۷۶ ز دا . ئه م پرووداوه له میژووی ئیسلاام و دهولته ته کانی دا یه که م جار بوو که به دهستوریکی وهرگیراو له دهستورى فه رهنسى و به لجیکی و سویسرى کاروبارى بېریت به ریوه ، که ئه وانه چه ند دهستوریکی دانراوى عهلمانى بوون . بو خوینه ریش پروون ده بیته وه که چوڼ بزوتنه وه ی پیکخستننه کان دهولته ی عوسمانى به پرهمى خستننه سهر ریگای کوټا پیهاتنى وه ک دهولته تیکی ئیسلامى و یاساکان کران به عهلمانى و چه ند دامه زراوه یه ک دانران که به یاساگه لى وه زعى کاریان ده کردو دهولت له بواره کانی بازرګانى و سیاسى و ئابوورى له یاساکانى ئیسلامى دورکه و ته وه ، به مهش ره و ابوونى (شه رعیه ت) ی دهولته ی عوسمانى له دیدى موسولمانه کانه وه پاشه کشه ی کرد و نه ما .

بو خوینه رى به پریز پروون ده بیته وه که چوڼ پیواونى به پوژئاوايیکر له سهرده مى سولتان عبدالعزیز دا به سهر دهولته ی عوسمانیدا زال بوون ، کاتیکیش به رهنګارى زوریك له پیلانه کانیاں بویه وه لایانبرد و دواتریش کوشتیان .

ئەم لىكۆلىنەۋەيە باس لە ھەموو ئەو ھەولە گەورانەش دەكات كە سولتان عبد الحميد وەك خزمەتلىك بە ئىسلام و بەرگرى لە دەولەتەكەى و يەكخستنى ھەولەكانى ئوممەت لە ژىرئالاي خویدا پىي ھەستاو ، وەچۆن بىرۆكەى ،،كۆمەلگەى ئىسلامى،، لەنيوھندى سياسەتى دەولەتى دا لەسەردەمى سولتان عبدال حميد دا بەدەركەوت ، دريژەش دەدات بە باسى ئەو ھۆكارانەى كە سولتان عبدالحميد لە جىبەجى كردنى نەخشەكەيدا گرتىە بەر بۆ گەشتن بە كۆمەلگەى ئىسلامى وەك پەيوھندى كردن بە بانگخوازن و پىكخستنى پىبازە سۆفیزمەكان و كاركردن لەسەر بە عەرەبى كردنى دەولەت و بنياد نانى خویندنگەى ھۆزەكان و دانانى ھىلى سكەى ئاسنى حىجازو پوچەلكردنەۋەى پىلانەكانى دوزمن .

ئەم كتيبە جەخت دەكاتەۋە لەسەر ھەولەكانى زايونىزمى جىھانى لە پالېشتى دوزمنانى سولتان عبدالحميد ، وەك ياخيپوھەكانى ئەرمن و نەتەۋە پەرسەكانى بەلقان و بزوتنەۋەى حىزبى ئىتىحاد و تەرەقى و راۋەستانيان لەگەل بزوتنەۋە جياخوازىيەكانى نىو دەولەتى عوسمانى ، وەچۆن دوزمنانى ئىسلام توانىيان سولتان عبدالحميد لا بدەن و پالەۋانى قەلب • البطل المزيضە موستەفا كەمال دورست كرا ؟ ئەۋكەسەى كە كارى دەكرد لەسەر دامالېنى توركيە لە بىرو باۋەپرو ئىسلامەكەى دەستى دا بەشەركردن لەگەل دىندارىداۋرپىگەى تەنگ دەكردەۋە لە بانگخوازن و بانگەشەى بۆ بىحىجابى و تىكەلى ژن وپىاۋ دەكرد .

ئەم كتيبە باسى مژدەى ھاتنەۋەى ئىسلام بۇناۋ توركياشى فەرامۆش نەكردوۋەئامازە دەكات بەۋھەولە گەورانەى كە بزوتنەۋەى ئىسلامى لەتوركيە بە كۆمەلە جۆربە جۆرەكانىيەۋە پىي ھەستاۋە . خوینەرى موسولمانىش بەجى دەھىلىت تا بە پووناكى ئيمان پروانىتە داھاتوۋى ئىسلام لە توركيەۋ جىھان بەگشتى .

له كۆتايى كتيبەكەدا تويژەر گرنگى دەدات بە نیشاندانى ھۆكارەكانى كەوتن و داپمان لە ديدىكى قورئانييەو ، تا بۆ خوينەر پوون ببيتەو كە ھۆكارەكانى كەوتن و داپمان زۆرن لەوانە : لاڤېوونى (انحراف) ئوممەت لە چەمكەكانى ئايىنەكەى ، وەك بىروباوهرى (ولاء و براء) ، ھۆگرى و دورەپەرئىزى ، و چەمكى پەرستش و بلاو بوونەوھى دياردەكانى ،، شيرك ،، و داهيئانە ناپەرەوا (بدعە) ولا رېببونەكان و دەرکەوتنى سۆفieh تى لا رېبو وەك ھيژىكى پىخراوى نيوكۆمەلگاي ئىسلامى كە چەند بىرو باوهر پو بپووكە و پەرستشيكى دور لەقورئان و سوننەتى پيغەمبەرى (درودى خواى لەسەر بيت) لە خوگرتبوو ،خوينەرى موسولمانيش ئاگادار دەكاتەو لەو دەستەو تاقمە گومرايانەى كە پۆليان لە لاوازکردنى ئوممەتى ئىسلاميدا بينى وەك :،، تاقمى شيعەى پافىزى دوازدە ئىمامى ،، و ،، دورزىەكان ،، و ،، نوصەبىريەكان ،، و ،، ئىسماعيلىەكان ،، و ،، بەھائىەكان ،، و جگە لەوانيش ئەو تاقم و دەستانەى كە لەسەر و ئىسلام ئەژمىررېن ، ھەر وھا دەدوئيت لەمەر نەبوونى سەرکردە پەبانييەكان وەك ھۆكارىك بۆ فەوتانى ئوممەت ، بەتايبەت كاتىك زاناكانيان بوونە ئاميرى يارىکردن بە دەست فەرمانرەوا زۆردارەكانەو ھەريەك پيشپرکيان دەکرد بۆ پلەو پايەكان و پۆلى خوازاو و جى ئوميديان ناديار بوو ، ئىنجا چۆن زانستە ئايىنيەكان لەكۆتايى دەولەتى عوسمانى دا تووشى دۆگايى بوگەشە نەکردن ھاتن .

ھەوھا چۆن زانايان گرنگيان دا بەكورت کردنەو ھەو شەرح و پەرەويز و راپۆرتەكان و دور كەوتنەو لە گيانى راستەقىنەى ئىسلام كە لە قورئان و سوننەتى پيغەمبەرە ص ۹ وەرگىراو و پەفز کردنى دەرگاي ئىجتىھاد لەلایەن زۆرىك لە زانايانەو تاگەيشتنە ئەوھى بانگەوازکردن بۆ کردنەوھى ئەو باسە بوو بە تۆمەتیکى گەرە كە دەگەشتە ئەوھى بەتاوانە گەرەكان ئامازەى پى بکريت و

له لای هه ندى له خه لکه چا و لیگه روود و گماکان دهگه شته ئاستی بی باوه پری و کوفر ؟!

ئهم کتیبه باسی ئهو ستهم کاریانهش دهکات که له دهولهتی عوسمانی دابلاو بوبوویه و دهو باسی ئهو خوشخوری و وچوون له ئاره زووبازی و ئهو ناکوکییه توند و دهسته دهسته و دهستانه و دهکات که سه ره تای هه لچنی بۆ دوورکه و تنه وه له شه ریه تی خوا که شوینه واری ترسناکی گه وریان دروست کردوهک : لاوازی سیاسی و جهنگی و ئابوری و زانستی و ره وشتی و کۆمه لایه تی . ههروه باسی ئه وه ئه کات چۆن ئوممهت توانای خوئی له دهست دا بهرگریکردن و زالبوون به سه ر دوژمنانیدا و چۆن داگیر کرایرو بیرکردنه وه ی خرایه ژیر په لاماریان ، ئه ویش و له ئه نجامی له دهستدانی مه رجه کانی ته مکین و دوورکه و تنه وه ی له هۆکاره مادی و مه عنه ویه کان و نه زانی به رامبه ر سوننه ته کانی خوا له پاپه رپین و که وتنی ئوممه ته کاندا ، خوا ده فه رمویت : (ولو ان اهل القرى امنوا واتقوا لفتحنا عليهم بركات من السماء والارض ولكن کذبوا فآخذناهم بما کانوا یکسبون) الاعراف : ۶۹ .

واته : ئه گه ر خه لکی شاره کان باوه پریان به ینایاو له خوا بترسانایه ئیمه به ره که ته کانی ئاسمان و زه ویمان بۆ گوشار ده کردن ، به لام ئه وان ده ستیان دایه درۆ کردن و ئیمه ش به سزای خویمان گرتمانن به هۆی ئه و کارانه وه که ده یانکردن .

ئهم هه وله ملکه چانه ، په خنه و استکردنه وه هه لده گری ، له راستیشدا هه ولیکی راسته قینه ی بۆ کوکردنه وه و پیکخستن و واژه کردن (تفسیر) و لیکۆلینه وه ی ئه و پروداوه میژوویی یانه ی که له سه رده می دهوله تی عوسمانیدا پرویان داوه که ئه و پروداوانه به هۆی جووله ی میلله کان و ململانیی توندی نیوانیانه وه دروست بوو که له ئه نجامی جیاوازی بیرو باوه پرومیتوود و ئامانج و به هاو شته پیروژه کانیانی هوریه که یانه وه سه رچاوه ی ئه گرت . جا ئه گه ر چاک بوو ته نیا له خوا وه یه ، ئه گه ر

رېځگاکه شم هه له کردبیت ئه وه ئی ده گه پرمه وه کاتیځ ، ئه وه هه له یه م بۆ پوون بوویه وه . دهر فته تیش کراویه بۆ په خنه وه لامدانه وه و راستکردنه وه .
ئامانج له م کتیبه :

۱. تیشک خستنه سهر سهر کرده کانی دهوله تی عوسمانی یه ، وهک : عوسمانی یه کهم و ئورخان و محمدی فاتح و ئه وانی تر .

۲. پوښنکردنه وهی ئه وه میتوده ی که دهوله تی عوسمانی له کاروانه دوورو دریژه کهیدا له سهری دهرپوشت .

۳. جهخت خستنه سهر ئه وه فاکته رانه ی که به شدار بوون له بنیادنانی دهوله تی عوسمانی و ئه وه هوکارانه ش که پوکانديه وه و به شدار بوون له لاواز کردنی و پاشان که وتن و ئاوابوونیدا .

۴. ئاسانکردنی بنه مای په ند وهرگرتن و ئاموژگاری کردن به ئاگادار بوون له باری دهوله تان و ووردبوونه وه له سوننه ته کانی خوا له ئاسو و دهر وونه کان و کومه لگاگاندا .

۵. پوونکردنه وهی ئه وه فیله گه وره یه ی که دهوله تی عوسمانی له لایه ن مه سیحی و یه هودی و تورکه عه لمانییه کان و کهسانی تره وه به ره و پووی بوویه وه .

۶. دهرخستنی ئه وه درو و بوختانه ی که دهوله تی عوسمانی له پینووسه ژه هراویه کانه وه به ره و پووی بوویه وه و پوښنکردنه وهی نادرستی ئه وهی که دهوله تی عوسمانی به داگیر کهر ناو ده بات و یه کسانى ئەکات پوژئاواى داگیر کهر به داگیر کهری پوژئاواى وهک ئیمپریالیزمی فهره نسی و ئینگلیزی .

۷. پشتگیری کردن له بریانی ئایینیما (عوسمانیه کان) که به ره و پووی سته م بوونه وه و چه ندى ناپاستی و درو له لایه ن جوله که و مه سیحی و عهره ب و تورکه عه لمانییه کانه وه دراوه ته پال میژوه که یان و مه به ستی ئه وه ش هیه بهرچاوی نه وهی داهاتووش پوښن بکه مه وه تا راستی و دروستی و عوسمانیه کان بزانیّت.

۸. دەرځستنی لاپه‌ره‌کانی نه‌و جیهاده‌گه‌وره‌یه‌ی که عوسمانیه‌کان پیی هه‌ستان له‌گه‌ل نه‌و هه‌مووه‌به‌شداریه‌یان له‌بانگه‌وا‌زکردن بۆلای خوادا . که دوژمنانی نه‌م ئوممه‌ته‌به‌رده‌وام هه‌ولئ س‌پ‌ینه‌وه‌وگومان دروست کردن نه‌ده‌ن دهرباره‌ی وتانه نه‌خه‌نه‌سه‌ر پاستی ودروستی یه‌که‌ی .

۹. ده‌وله‌م‌ه‌ند کردنی کتیب‌خانه‌ی میژوویی ئیسلامی به‌لیکۆلینه‌وه‌له‌بیروباوه‌پ‌یک‌ی پاست و دروست و پوانینیکی ساغی دوور له‌ژه‌هری پۆژه‌ه‌لاتناسان و بیروکه‌کانی نه‌و عه‌لمانیانه‌ی که هه‌ولئ هه‌لگ‌پ‌رانه‌وه‌ی پاستیه‌ی میژوویه‌یه‌کان ده‌ده‌ن له‌پ‌یناو خ‌زم‌ه‌ت کردنی ئامانجه‌کانیاندا .

۱۰. دەرځستنی نه‌وه‌ی که نه‌و بزوتنه‌وه‌چاکسازی یانه‌ی که شیاوی پ‌یز لی‌نانن ، له‌ناو نه‌م ئوممه‌ته‌دا بریتین له‌وانه‌ی که له‌سه‌ر مه‌نه‌جی قورئانی پیروژ و سوننه‌تی گه‌وره‌ی نی‌ر‌راومان محمد (درودی خ‌وای له‌سه‌ر بی‌ت) له‌بیروباوه‌پ‌و په‌رس‌تش و په‌وشت و ک‌پ‌ین و فروشتن و هه‌موو بواره‌کانی ژیانی محمد (درودی خ‌وای له‌سه‌ر بی‌ت) پ‌وشت‌وو‌ه‌و ده‌روات .

۱۱. ناساندنی هه‌ندی له‌و زانا ئیشکه‌ر و شه‌رع‌زانه‌پ‌یشه‌دارانه‌ی که به‌ش‌داریان کردوه‌له‌بنیاد نانی ده‌وله‌تی عوسمانی و په‌روه‌رده‌ی ئوممه‌ت‌دا وه‌ک شیخ نه‌حمه‌دی گۆران و شمس الدین آق (محمد کوپی حه‌مزه) و که‌سانی تر .

نه‌مه‌وه‌هه‌ستاوم به‌دابه‌ش کردنی نه‌م کتیبه‌بو: دهر‌وازه‌یه‌ک ، و حه‌وت به‌ش و نه‌نجامه‌کانی لی‌کۆلینه‌وه‌که :

دهر‌وازه : میتۆده‌هاوچه‌رخه‌کان له‌نووسینی میژووی ده‌وله‌تی عوسمانیدا .
به‌شی یه‌که‌م : په‌گ و پ‌یشه و په‌چه‌له‌کی تورکه‌کان که سی‌باس له‌خۆ ده‌گری‌ت:
باسی یه‌که‌م : په‌چه‌له‌ک و نشنیگه‌ی تورکه‌کان .
باسی دووه‌م : دروستکردنی ده‌وله‌تی سه‌لجوقی .
باسی سی‌یه‌م : کو‌تایی هاتنی ده‌وله‌تی سه‌لجوقی .

بەشى دووھم : دروست بوونی دەولەتى عوسمانى و فتوحاتەکانى كە شەش
باس لە خو دەگريّت :

باسى يەكەم : عوسمان دامەزرىنەرى دەولەتى عوسمانى .

باسى دووھم : سولتان ئورخانى كوپرى عوسمان .

باسى سىيەم : سولتان مورادى يەكەم .

باسى چوارەم : سولتان بايەزىدى يەكەم .

باسى پىنجەم : سولتان محمدى يەكەم .

باسى شەشەم : سولتان مورادى دووھم .

بەشى سىيەم : محمد فاتح و پزگار كردنى قوستەنتىنيە ، كە حەوت باس لە خو
دەگريّت :

باسى يەكەم : سولتان محمدى فاتح .

باسى دووھم : پزگار كەرى مەعنەوى قوستەنتىنيە (شيخ ئاق شمس الدين) .

باسى سىيەم : كاريگەرى پزگار كردنى قوستەنتىنيە لە سەر جيهانى ئەوروپى
وئىسلامى .

باسى چوارەم : ھۆكارەكانى پزگار كردنى قوستەنتىنيە .

باسى پىنجەم : گرنگترين سيفەتەكانى محمدى فاتح .

باسى شەشەم : شتيك لەكارە شارستانىيەكانى .

باسى حەوتەم : ھەسيەتى سولتان محمدى فاتح بۆ كۆپرەكى .

بەشى چوارەم : سولتانە بەھىزەكانى دواى محمدى فاتح كە نۆ باس لە خو
دەگريّت :

باسى يەكەم : سولتان بايەزىدى دووھم .

باسى دووھم : سولتان سەلىمى يەكەم .

باسى سىيەم : سولتان سولەيمانى قانونى .

باسى چوارەم : دەولەتى عوسمانى و باكورى ئەفريقى .

باسى پىنجه م : موجهيدى گوره حسن ئاغاي طوشى .

باسى شه شه م : موجهيد حسن خير الدين بروسه .

باسى حوته م : سياسه تى صالح رايىس .

باسى هه شته م : سياسه تى حه سەنى كوپرى خيرالدين له فشار خستنه سەر

ئىسپانيدا .

باسى نۆيه م :،، متوكل على الله ،،ى كوپرى عبدالله غالبى سەدى .

به شى پىنجه م : سهره تاي شلوقى و پەشيۆ بوونى ده ولەتى عوسمانى ، كه يازده

باس له خو ده گرييت :

باسى يه كه م : سولتان سەليمى دوو م .

باسى دوو م : سولتان مورادى سى يه م .

باسى سييه م : سولتان محمد خانى سييه م .

باسى چوار م : سولتان ئەحمەدى يه كه م .

باسى پىنجه م : هەندى سولتانى لاواز .

باسى شه شه م : سولتان سەليمى سييه م .

باسى حوته م : رهگ وريشه ي هيرشى خاچ په رستانه ي فره نسى .

باسى هه شته م : سولتان محمودى دوو م .

باسى نۆيه م : سولتان عبدالمجيدى يه كه م .

باسى ده يه م : سولتان عبدالعزيز .

باسى يانزه هه م : سولتان مورادى پىنجه م .

به شى شه شه م : سهرده مى سولتان عبد الحميد كه هه شت باس له خو ده گرييت :

باسى يه كه م : سولتان عبدالحميد .

باسى دوو م : كۆمه لگه ي ئيسلامى .

باسى سييه م : سولتان عبدالحميد وجوله كه .

باسى چوار م : سولتان عبدالحميد و ده سته ي ئيتيحاد و تهره قى .

باسى پىنجەم : دارماندى دەسەلاتى سولتان عبدالحمىدى دووھ .
باسى شەشەم : فەرمانرەوايى ئىتىھادىيەكان و كۆتايى دەولەتى عوسمانى .
باسى حەوتەم : مژدەى ھاتنەوھى ئىسلام بۇ ناو توركيای عەلمانى باسى
ھەشتەم : ھۆكارەكانى كەوتن .

لەكۆتايىدا : دەپارپىمەوھ لەخوای گەورە كە ئەم كارە كاريكى دلسۆزانە بىت لە
پىناو خۆيدا وپاداشتم بداتەوھ لەسەر ھەر پىتتىك كە نوسىبىتەم و بىخاتە نىو
تەرازووى چاكەكانمەوھ ، پاداشتى ئەو برايانەشم بداتەوھ كە يارمەتى يان دام
لەپىناو تەواو كەردنى ئەم كىتیبە دا بە ھەموو ئەو توانستەى كەھەيانبوو .

(سبحانك اللهم وبحمدك ، أشهد أن لا إله إلا أنت استغفرک واتوب إليك)

وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين .

ھەژار بە لىبوردن و چاوپۆشى پەرورەدگار :

على محمد محمد الصلابى

مىڭۋەدە ھاۋچەرخەكان لە نوسىنەوہى مىڭۋوۋى دەۋلەتى عوسمانىدا :

مىڭۋوۋ نوسە ئەوروپى و جۈلەكەو مەسىحى و عەلمانىيە كىنە لە دلەكان خۇيان بەدوورناگرن لەھىرش كەردنەسەر مىڭۋوۋى دەۋلەتى عوسمانى داو ھەموو ، شىۋازەكانى تانەو تۈنچ و ناشىرىن كەردن و گومان خستەنەسەر ئەو كارانەى كە عوسمانىيەكان لەپىناو خزمەتكەردنى بىرو باۋەرۋ ئىسلامدا پىنى ھەستان ئەخەنە كار . زۆرىك لە مىڭۋوۋ نووسە عەرەبەكانىش بە ئىنتىماو ئاراستە نەتەوہى و عەلمانى يەكانەوہ ، لەگەل ئەو مىڭۋوۋ نووسە توركانەش كە كارىگەربوون بە ئاراستەى عەلمانى كە مستەفا كەمال سەرکردايەتى دەكرد ، بەۋرپىبازە چەۋتەدا رۆشتن . ئىدى شتىكى سىروشتى بوو كە ھەستەن بە سەرزەنشتكەردنى ماۋەى خەلافەتى عوسمانى مىڭۋوۋ نوسە توركەكان كەۋتن بەسەر سامانىكى گەۋرەدا كە بە دەستى گاۋورو جۈلەكەكان نووسراۋىوہ بوۋىە پالپشت لە رىگۆرى نەتەوہى عەلمانى يان لەتوركىادا پاش لەدۋاى جەنگى جىھانى يەكەم .

لەئاست مىڭۋوۋ نوسانى ئەۋرۈپىدا ، ھەلۋىست لەمەرمىڭۋوۋى عوسمانى بەھۋى كارىگەر بوونىان بەو فتوحاتە گەۋرانەى كە عوسمانىيەكان بەدىيان ھىناۋو بەتايبەت لە دۋاى ئەۋەى كە قۈستەنتىنيەى پايتەختى دەۋلەتى بىزەنتى كەۋت و دارماو عوسمانىيەكان گۆرپان بە (دار الإسلام) و ناويان نا إسلام بول ، ئىدى دەرونى ئەۋرۈپىيەكان ئەمە كارى زۆرى تىكردوۋ پىرى كەرد لە كىنەو تال چىڭى و پىق لە دى ئىسلام ، ئەۋ پىق و كىنە يانەش لە قسەو كەردارو نوسىنەكانىاندا دىۋاۋدىۋبوۋىوہ ، عوسمانىيەكانىش ھەۋلى بەردەۋامى رۆشتنىان دەدا تاكوۋ لەگەل بەردەۋامى جىھاد كەردنەكەياندا پۇما بىخەنە سەر دەۋلەتى ئىسلامى تا باز بەدەنە نىۋەندى ئەۋرۈپاۋ بگەنە ئەندەلوس بۆ پىزگار كەردنى موسولمانەكانى ئەۋى .

ئەوروپاش لە ترس و سام و بيمدا دژيان و دلەكانيان بەمردنى سولتان محمدى فاتح نەبىت ئارام نەبوو، يەو . سەرکردە ئايىنى يە كانى مەسيحيش بە قەشە و پروھبان و پاشاكانيانەو شەقامى ئەوروپى يان بەرق و كىنەى دژ بە ئىسلام و موسولمانان پردەکرد . پياوانى ئاينى كاريان دەکرد لەسەر كۆكردنەوھى مال و سامان و خۆبەخت كەران بۆ بەرھنگار بوونەوھى موسولمانە بەر بەر يەكان —بى باوەرەكان بە قسەى ئەوان — . ھەركات عوسمانى يەكان بەسەر ئەو خۆسازدان و ئامادە سازيانەدا سەردەكەوتن ، شەپۆلى بىزارى و كىنە و پق دژ بە ئىسلام و كەسەكانى زيادى دەکرد .

ئيدى سەرکردە مەسيحيەكان عوسمانىەكانيان بە جەردە و دېرندە و دەشتەكى تۆمەتبار دەکرد ، ئەو تۆمەتانەش لە يادەوھرى ئەوروپىيەكاندا ھەلواسرا . بەپراستى ھېرشە چەرەكانى راگەياندن لەلايەن سەرکردە مەسيحيەكانەو بۆ پارىزگارى كردن بوو لە دەستكەوتە سياسى و ماددى يەكان و بىزارى دەرېرىن بوو لەئىسلام و ئەھلى ئىسلام . ھەندىك لەفەرمانەرە وابە كرى گىراوھەكانى ئەوروپاش توانيان بۆ ماوھىەكى كاتى درىژخايەن لە دەسەلاتدا دەستبگرن بەسەر دەروونى كۆمەلگا ئەوروپىيەكاندا و چەندىن دەستكەوتى گەورە بە دەست بخەن و خۆشبيھەكى گەورە بخەنە دەروونيانەو كە لە ھەموو ئەمانەدا پشتيان بە چە واشەكارى بەستبوو .

لەگەل ئەوھى كە دەولەتە ئەوروپىيەكان پاش ئەوھى كە چە واشەكارى ئەو دەستەو تاقمانەيان لەگەل سەرەتاي سەردەمى رېنسانس دا بۆ بەدەر كەوت ، بەپرووى ئەو دەستەو تاقمانەدا چوون و سەرەتاي قوناغىكى نووى لە مېژووى ئەوروپا دا ھاتەدى . كەچى وىژدانى كۆمەلگاي ئەوروپى ھەر نەيتوانى پرزگارى بىت لەو خلتەو شتانەى لە ئەو دەستەو تاقمانەو بۆيان ما بوو، يەو دەربارەى جىھانى ئىسلامى بە شىوھىەكى گشتى و دەولەتى عوسمانى بە شىوھىەكى تايبەتى . بۆيە ھىزى (سەربازىەكان بە پالېشتى شارستانىيەتە

ماددى يەكان سازدا بۇ تۆلە سەندىنەۋە لەئىسلام و موسولمانانو فەرھود كىردنى خىروو بىرى وولاتەكانيان بەفاكتەرە ئايىنى وئابوورى و سياسى و كەلتورىەكان . نووسەران و مېژوو نووسەكانىشىيان بە تانەۋ تەشەرو ناشىرىن كىردن و گومان دروست كىردن لەمەر ئىسلام و بىرو باۋەرپو مېژوو كەى پىشتىوانيان ئەكىردن و، دەۋلەتى عوسمانى لە م ھىرشە دىندانە داپىشكى زۆر گەۋرەى بەركەۋت .

جولەكە ئەۋروپىيەكانىش بە پىنووسە ژەھراۋى و بۆچۈنە نە خۇشەكانيان بەشدارىيان ئەكىرد كىرد لەۋ ھىرشە بەردەۋامانەدا كە دژ بە دەۋلەتى عوسمانى بەتايىبەتى و ئىسلام بەگىشتى . دۋاى ئەۋەى پىلانەكانيان بە دىژئايى چۋار سەدە ۰ كە تەمەنى سۈنى عوسمانى يە ۹ لەدەست بەسەرداگىرتنى ھەر بىستىك لە زەۋىيەكانى ئەۋ دەۋلەتە شىكسىتى خۋارد بۇ بىنياد نانى قەۋارەيەكى سياسى بۇخۇيان . ئىدى دۋژمنايەتى جۋولەكە بۇ دەۋلەتى عوسمانى پۋوى لەزىاد بوون كىرد .

جولەكە بەيارمەتى دەۋلەتە خاچ پەرىستەكان و دەۋلەتە داگىركەرە پۇژئاۋايىەكان و لە پىگەى كۆپرەكانى ماسۇنىيەتەۋە توانيان ئامانجەكانيان لەسەر حسابى ئەۋ پىژىمە نەتەۋەيىانە بەدى بەيىنن كە لەجىھانى عەرەبى و ئىسلامىدا ھەبوون . ئەۋ پىژىمانەى كە خۇيان بە پىشكەۋتوو و مەدەنىيەت ۋەسەف دەكىرد و خەلافەتى عوسمانىشىيان بە دىژئايى مېژوو بە لادان و دۋاكەۋتۋويى و دۇگماۋدا پۋوخا ۋىشتى تر تۆمەتبار دەكىرد . كۆپرە ماسۇنىيەكان و وپىكخراۋە نەيىيەكان سەر بە جولەكە و ھىزە جىھانى يەكانى دژ بە ئىسلام و موسولمانان ، وايان دەرەبىرى كە ناشىرىنكىردنى سەردەمەكانى مېژوۋيى دەۋلەتى شىكۋدارى عوسمانى لەگىرنگىرتىن ئامانجەكانيانە .

مېژوو نووسە عەرەبەكانىش لە جىھانى ئىسلامىدا ، لەگەل ئاراستەى ئەۋ كارۋانى نەدابوون كە ھىرشىيان دەرگەسەر سەردەمى خەلافەتى عوسمانى ، پالنەرىشىيان بۇ ئەۋە چەند ھۆكاريك بوو كە پىش ھەموويانەۋە ئەۋدەست پىش

خهرييهی تورکيهکان بوو بهسه رکردايه تی موسته فا ئه تاتورك بو
هه لوه شانده وهی خه لافه تی عوسمانی له سالی ۱۹۲۴ ز دا ، پاشان دهست
پیشخه ری حکومه تی عوسمانی تورکی دیت له وهرچه خانی ته وای بو مه نه جی
عه لمانی له لایه نه کو مه لایه تی و ئابوری و سیاسیه کان دا وه دهستیان بهرداله
شه ریه تی ئیسلامی که به دريژایی ته مه نی ده ولته تی عوسمانی دهستی بهسه
ئه و کو مه لگه یه دا کیشابوو. ئه م حکومه ته ۰ ناسیولسته ۹ دهستی تی که ل کرد
له گه ل سیاسه ته ئه و روپاییه کاند که دژ به ده ولته ئیسلامی و عه ره بییه کان
بوون و به شداری زنجیره یه ک هاو په یمانی سه ربازی ئه و روپی یان کرد دوی
جهنگی جیهانی دوه م.

ئه و جهنگه ی که گه له عه ره بی و ئیسلامیه کان و هه ندی له حکومه ته کان په تیان
کرده وه . تورکیا له و ده ولته یه که مانه بوو که دانی نا به بهرپابوونی قه واره یه کی
سیاسی ئیسرائیلی له فه له ستین له سالی ۱۹۴۸ دا ، که وای له گه له عه ره بی یه
ئیسلامیه کان کرد بو کویرانه بچن به دوی حکومه ته نه ته وه ییه که یاندا له دوی
نه مانی ئه و ده ولته ته عوسمانیه ی که به گژ هه موو که سی کدا ئه چوو ئه گه ر نیازی
ئه وه ی بکر دایه بستی که له خاکی موسولمانان داگیر بکات . لاسایی کردنه وه ی
لیکولینه وه کانی قوتابخانه ی میژووی عه ره بی بو متی و دی پوژئاوایی یه کان
پالنه ریکی گرنگه بو ئه و ئا راسته یه ی هیرش بکریته سه رخیل افه تی عوسمانی ، به
تایبه ت دوی ئه وه ی که گو شه نگای میژوو نوسه ئه و روپیه کان و میژوو نووسه
عه ره به کان له یه ک خال دایه کیان گرت ئه ویش شیواندنی خیل افه تی ئیسلامی
عوسمانی یه "

به راستی زوړیک له میژوو نووسه عه ره بییه کان که وتنه ژیر کاریگه ری
شارستانی ه تی مادی ئه و روپی بویه هه موو شتیکی پر شنگداریان له میژووی
وولاته که یاندا ده دایه پال سه ره تای کاریگه ربوونیان به و شارستانییه ته ی که
ته و او دوور بوو له مه نه جی خوایی . سه ره تای میژوو ته تازه که شیان به گه شتی

ھېرشى فەرەنسى بۇ مىسرو شام و داڧماندى دىۋارى جىاكارى نىۋان پۇژھەلات و پۇژئاۋا دىارى دەكەن كە بە دۋاى ئەمەدا دەۋلەتى نەتەۋەيى لەسەردەمى محمد على لەمىسردا ، دروست بوو ھاۋپى لەگەل ئەمەشدا دەستيان دايە مەحكوم كوردنى دەۋلەتە عوسمانى ئەو دەۋلەتەي كە بەرگرى ئەكرد لەيىرو باۋەپرى گەلە ئىسلامىيەكان و ئايىن و ئىسلامەكەيان لەو ھېرشە دېندانەي كە ئەۋروپاي مەسىحى پىيى ھەلئەستا .

ھىزى ئەۋروپى ئاراستەي راپەپىنەكانى دژ بە خىلافەتى ئىسلامى گرتە خۇ و ھەستا بە پالپىشتى كوردنى مېژوۋ نووس و بىرپارەكانى مىسر وشام تارەگ وپىشە بدەنە چۋارچىۋەي ناسىو نالىزىمى وئەو ئاراستەيە قول بکەنەۋە وەك (بوستانى و يازەجى و جۇرج زەيدان و ئەدىب ئىسحاق و سەلىم نەقاش و فەرەج ئەنتوان و شىبلى شەيمل و سەلامە موسى و ھنرى كوربىل و مەلىل شىفارتز و ..... ھى تىرىش) ئەۋەي تىببىنى دەكرىت كە زۇربەي ئەۋانە مەسىحى و جولەكەن . ھەروەك تىببىنى ئەۋە ئەكرىت كە ئەگەر ھەموويان نەبىت ، ئەۋازۇرىنەيان ئەۋانەن كە سەر بە ئەو بزوتنەۋە ماسۇنىيەتەن كە لە سەردەمى محمد على يەۋە لە پۇژھەلاتدا پەرەي سەندبوو و لە گەل پىشپەرەۋى ناپليۇن لە ھېرشە فەرەنسى يەكەيدا تۋوى يەكەمى ئەم بزوتنەۋەيە داكرا .

لەراستى دا دوزمىنانى ئوممەتى ئىسلامى دىتيان پالپىشتى ئاراستەي نەتەۋەيى و راۋەستان لەگەل بانگخۋازانى ئەو ئاراستەيەدا بەسە بۇ لاۋاز كوردنى ئوممەتى ئىسلامى و زالبوون بەسەر دەۋلەتى عوسمانىدا .

كۆپرە ماسۇنىيەكانىش توانىيان كە دەست بگرن بەسەر ھۇش و عەقلى سەركرده كانى ئاراستەي نەتەۋەيى نىۋو گەلە ئىسلامىيەكان دا . ئەو سەركردانەش ئەۋەندەي ملەكەچى ئاراستەي كۆپرە ماسۇنىيەكان بوون ئەۋەندە خواستى گەلەكانيان نەبوون ، بەتايبەت ھەلوئىستيان لەپروۋى ئايىنى ئىسلامدا ، كە وىنەي چۋارچىۋەيەكى راست و دروستى شارستانى و پۇشنىبرى و زانست و زانىيارى

موسولمانانی دهنواند ، به شیوهیه کی گشتیش ئهو مهنهجه لاپیووه له لای میژوو نووسه عهره به کانییش له دواى سهره لدان و کوده تای سهربازی میسری له سالی ۱۹۵۲ ز دا ، به بی گوپرانگاری مایه وه و چه سپا ، حکومه تی سهربازی له میسرداو له سهره تای دهست به کاربوونییه وه ، زۆربه ی حکومه ته سهربازییه کانی تریش دایانه پالی بۆ پشتیوانی کردنی رهوتی ناسیو نالیزمی ، ههروهک چۆن زۆربه ی ئهو حکومه تانه جهختیان کرده سهر چه ند بنه مایهک ، له هه موو بواره کاندایا که زیاتر بنه ماگه لیکی عهلمانی بوون ، له وانهش بواری پۆشنیری و فیکری ، جا خیلافه تی عوسمانی و حوکمی عوسمانییه کان بۆ گهلانی ئیسلامی و عهره بی وهک : شهپر فروشی و داگیرکهری سهیر دهکرد ، به مهش هه موو هوکاره کانی دواکه وتوویی و لاوازی ودوگمای و ئهو شله ژانه یان دایه پال که جیهانی عهره بی و ئیسلامی پیوه ی دووچار بوو بوون . بزوتنه وه جودا خوازه کان ویاخی بووه کانیان که له سهرده می عوسمانیدا سهریان هه لدا که زۆربه یان ، ته ماعی شه خسی یان به پالپشتی هیژه دهره کیه کان که دوژمنی خیلافه تی عوسمانی بوون ئه جو لێنران ئه مانه یان ناو ئه نابزاقه کانی سهره بخویی که سرووشتیکی ناسیو نالیزمیان هه بوو ، وهک : بزوتنه وه ی عه لی به گی گه وره له میسر و قهرمانلی یه کان له لیبیا و زاهر العمر له فه له ستین و حوسه یینی یه کان له تونس و موعینییه کان و شه هابی یه کان له لوبنان و ..... هتد . ئه مهش بۆ ئه وه بوو پهگ وپیشه بدهنه ئهو ئاراسته ناسیو نالیزمه ی که که خستبوویانه ناو خه لکی نهک هه ر ئه مه ، به لکو بانگه شه ی ئه وه شیان دهکرد که محمد علی سهر کرده یه کی ناسیو نالسته هه ولی یه که خستنی جیهانی عهره بی داوه بۆ بهش شکستی خوواردووه چونکه خۆی عهره ب نه بووه ."

ئه مانه ئه وه یان له بیر نی یه که محمد علی خاوه ن ته ماعی شه خصی بووه و هه ر ئه مهش وایلیکرد په یوه ست ببیئت به و سیاسه ته داگیر که رانه ی که پالپشتی بوونی ئه وه یان دهکرد و ئه وانیش ئامانجه شه پره نگیزییه کانی خویانیان پی جی

بەجى ئەكرد وەك: لىيدانى دەولەتى سەلەفى سەئودىيە و لاواز كىردنى خىلافەتى
عوسمانى و پشتىوانى كىردن لە كۆپە ماسۇنىيەكان بۆلىيدانى ھىزە ئىسلامىيەكانى
ناوچەكە وئامادە كىردنى بۇ داگىركەرى مەسىحى پۇژئاوايى كىنە لە دل .

بەپراستى كۆپەكانى جولەكەى ماسۇنى ھاوپەيمانى يان بەست لەگەل ھىزە
داگىركەرە پۇژئاوايى و ئەو ھىزە ناوچەيى يە ئىشكەرانەدا كە لە پىناو
تەماعەكانياندا خۇيان بەخت دەكرد ، بەمە ھەموو لەپىناو كاوكىردنى ھىزى
ئىسلامى و دەستبەسەردا گىرتنى سەربەستىيەكانى گەلانى ئىسلامى و
تالانكىردنى خىرو بەروبومەكەيان و دانانى فەرمانرەوايىيەكى دىكتاتورانەى
پالپىشت كراو بە چەكى نوئى پۇژئاوايىدا بوونەيەك ھەروەك چۆن محمد على
نىشانى دا .

ھەندى لە مىژوو نووسە سەلەفىيەكانى پۇژھەلاتى عەرەبىش لەو ھىرشەدا
بەشدارن كە ئەكرىتە سەر ماوہى ھوكمرانى عوسمانىيەكان وئەوش پالى پىوہ
نان بۇ ئەم كارە ئەو كۆمەلەھەلۆيىستە. دوزمنكارانەى خىلافەتى عوسمانىدا كە
بەرانبەر بانگەوازى سەلەفىيەت ھەيبووہ لە زۆربەى قۇناغەكانى دەسەلاتىدا ، كە
ئەويش دەرئەنجامى پىلانكى پىلانكى دەولەتە ئىمپىريالىزمە پۇژئاوايى يەكان
بووپالى ئەنا بە سولتانه عوسمانىيە كانەوہ بۇ ئەوہى ھەلبىگىژىن بەو ھىزە
ئىسلامىيەى لە نجد دا دروست بوو كە بە دلى سەلەفىيەت دا ئەنرا، ئەم پىلانە
بۇ ئەوہش بووكە خىلافەتى عوسمانى بەرەو ئاراستەى سۆنىگەرى بىبات
سەلەفىيەكان ئەوہش ئەكەنە بىانووكە ھەندى دياردە كە كەلەبەر زۆر لايەنى
شەرىعەتى ئىسلامى دا دروست دەكات لەناو خىلافەتى عوسمانى دا ھەبووہ
، زىاد لەمەش دەولەتى خىلافەت لە كمۇتا ساللەكانى دەسەلات دارى دا
بانگخوازنى نەتەوہ پەرستەكانى تورك دەستيان گىرت بەسەر دەولەتەكەداو
بەتەواوہتى لە مېتۇدى ئىسلامى دورىيان خستەوہ كە لەوہو پىش دەولەتى

عوسمانی بەو میتیۆدەوێ گەردنگیر بوو و موسلمانانی بۆ ئەو مەبەستە هانداد و پشتیوانی لێکرد و لە گەلیدا وەستاو...

میژوو نووسە مارکسی یەکانیش شەپێکیان بەرپا کرد کە هیچ سۆز و نەرمی و نەوازشیکی لە پروپی دەولەتی عوسمانیدا نەبوو بەوێ ماوێ فەرمانڕەوایی یەکیان بە بناغە سەرکردایەتی گرتنە دەستی ئەو پێبازە دەرەبەگایەتیە ناوێ دەکرد کە بەسەر میژووی سەردەمە ناوێراستەکانی پێشوو زال بوو . عوسمانیەکان هیچ گەشەسەندنێکیان لە ئامیڕیان هیژەکانی بەرەمەیناندا نەهینایە دی ، میژووی نوێش بە دەرکەوتنی چینی بۆرجوازی دەست پێدەکات . پاشان سەرمايەداری دیت کە بەشدار بوو لە هینانەدی گۆرانیکاری لە بوارە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی سەرەتای سەدە ۱۹ دا . بۆ ئەمەش لە گەل میژوو نووسە خاوەن ئاراستە لیبرالی و تیروانیە نەتەوێیەکاندا یەک دەگرن .

هەندیک لە میژوو نووس و بیریارە مەسیحی و جۆلەکەکان ، هەستان بە پەواج دان بە هەردوو دوو ئاراستەیی پۆژئاوایی و مارکسی ، ئەمەش بە هۆی نوسینی کتیب و وەرگێڕانی نوسینەکانیان ، کۆرە ماسۆنیەکانیش پشنگیری ئەمەیان دەکرد و هەولیان ئەدا لە هەموو ئەو بازنە ئیسلامیانە بۆ یەکیێ ئیسلامی پێشنیار ئەکریت خۆیان بە دوور بگرن و باری پەوتە ناسیونالیزمەکان بە هەردوو چەمکە ناوچەیی یان عەرەبی یەکیە بدەن بەسەر ئەو پێگە ئیسلامیەدا وەک پڕۆژە هیلال خەصیب لە شام یان پڕۆژە یەکیبونی دۆلی نیل لە نیوان میسرو ئەمە جگە لەوێ پەواجیکی زۆریان دا بە پەوتی ناسیونالیزمی بەر تەسکی وەک بانگەوازکردن بۆ فرەونیەت لە میسرو بۆ ئاشوریەت لە عێراق و بۆ فینیقیەت لە شام و..... هتد .

لەمەر ئەو میژوونووسە تورکانەش کە لە ماوێ بانگەوازی نەتەوێی تورکیدا دەرکەوتن هیژشیکی زۆر ئەکەنە سەر ماوێ خیلافەتی عوسمانی ئیترا ئایا لە بەر پێکردەیی ئەو ئاراستە سیاسی و فیکرییە بێت ، کە پێشەنگی و لاتەکیانی

دهکرد له گهل ټو ماوه پيشينه ي که هه موولايه نه کاني لاوازي و دارماني له خو گرتبوو ياخود ، له بهرکاريگه ربووني تورکه کان بټ بهو هه لويسته نه نگانه ي که دهسه لاتي خيلافهت له دواي ټابلوقه داني سولتان عبدالحميد له سالي ۱۹۰۹د دهستي پي کرد و بوو به شيوه ي ، پاش ټوه ي له چهند شه پيکي جوړاوجوردا له دواي چوونه نيو جهنگي جيهاني يه که مه وه شکستي خوارد و به دواي يه کدا زوريک له زهويه کاني له دهست دا ، له گهل خو به دهسته وه داني له داناني په يماننامه ي سيقهري سالي ۱۹۱۸ د که له راستي دا شکستي بوو بو پياواني ئيتيحادو تهرقي و ټه نجاميک بوو بو سياسي ته وان .

له کاتيکدا بزوتنه وه ي نه ته وايه تي به سه رکردايه تي مسته فا که مال تواني تورکيا لهو سه رشوريه پزگار بکات ، و زوريک له زهويه کاني تورکيا بگيريته وه ، يونان و ټو هيزهش که يونان دالده ي دهاد ناچار بکات بو هاتنه ناو بوو لايه ني کاريگه ربووني بيرياره تورکه کان بهه لويستي هه ندي لهو عه ره بانه ي که له ماوه ي جهنگي جيهاني يه که مدا دالده ي هاوپه يمانه پوژئاواييه کانيان ددا ، دژ به دهوله تي خيلافهت له گهل راگهياندي شوپش کردن به سه ر ټو دهوله ته دا له سالي ۱۹۱۶ ز دا ، به هو ي جياوازي هوکاره کانه وه زوريک له ميژوو نووسه کان دووچاري سه رلي شيوان و ته زوير کړدي ميژووي خيلافه تي ئيسلامي عوسماني بوون ، ټو ميژوو نووسانه ي که کاريان دهکرد له سه ر شيواندي دهوله تي عوسماني پشتيان ده به ست به ته زوير کړدي راستيه کان و دروو قسه هه لواسين و گومانسازي و داوو ته له نانه وه که تييدا موړکي راستي کوير بوويه وه و پالنه ره لاريبوه کان به دوور له بابه تي (وضوعي) بووني ټو باسه زال بوون به سه ر ټو کتيب وخويندانه دا . ټه مهش بوو به هو ي ده رکه وتني کاردانه وه يه کي ئيسلامي بو بهر په رچ دانه وه ييي ټو تومته و گومانانه ي که ئاراسته ي دهوله تي عوسماني کرانه وه . له گرنگرين و ديار تريني شيان ټو نوسينه په رش و بلاوانه بوون که دکتور عبد العزيز له سي به گي گه وره دا پيي

ههستا له ژيړ ناو نيشانى (الدولة العثمانية دولة مفتري عليها له گهل ئه وه وه وله ي كه داويه تى وبه پالنه ريكي ئيسلاميانه ش وپاښه د بوون به باته نيانه ش له زوړ به ي نووسينه كه يداكه چي دكتور نه يتواني وه باسي هه موو لايه نه كاني ده وله تى عوسماني چاره سهر بكات وچه ند تيبينى له سهر نووسينه كه ي هه يه وهك قسه كردن له سهر راستى ودروستى - ئينكشاريه كان - كه به راستى له بهر دهم ليكولينه وه ي پاكي زانستى دا خو ي ناگريت.

يه كيكي ترله وه ولانه ي شاياني سوپاس كردنه له م مهيدانه دا ئه وه وه وله يه كه ليكولهرى گه وره و ماموستاي ناسراوى تايبه تمه ند له ميژووى ده وله تى عوسماني دا ، "محمد حه رب" پيى هه ستا وه چه ند كتبيكي به نرخى بو ئوممه تى ئيسلام نووسيوه ، وهك : (العثمانيون في التاريخ والحضارة) و (السلطان محمد الفاتح ، فاتح القسطنطينية وقاهر الروم) و (السلطان عبدالحميد آخر السلاطين العثمانيين الكبار)¹

له كاره به نرخه كاني تركه دهر باره ي ميژووى ده وله تى عوسماني نوسراوه ئه وه يه كه "موفق الدين المدحة" له نامه يه كي زانستيدا پيى هه ستا وه بو به ده ست هيئان ي نمره ي ماسته ر له ژيړ ناو نيشانى (صحة الرجل المريض أو السلطان عبدالحميد أو الخلافة الإسلامية) ئه م كتبيبه تواني زوړيك له راستييه پشت به ستوه كاني به به لگه نامه و به لگه مؤركرا وه كان پوون بكاته وه جگه له وه ش چه ند نوسه ريكي ترى هاو چه رخ هه بوون ، به لام ليړه دا چه ند لايه نيكي ميژووى خيلافه تى عوسماني و ئيسلامى سهر دهمى نويمان هه يه كه پيويستى به پيدا چوونه وه هه يه له ديدكي ئيسلاميه وه به به شدارى كردن له دهر خستنى راستيه كان و ساريژ كردنى ئه وه درزو شكواويانه ي كه له ئه نجامي ريځخستنه وه ي ميژو وماندا

¹ ئه م كتبيبه وه رگيړ را وه ته سهر كوردى و نو سينگه ي ته فسير له ژماره (٢) ي زنجيره ي پياوه ناوداره كاني ئيسلامدا بلاوى كردوه ته وه . وه رگيړ: ن .

دەرکەوت له تېروانينىكى نه ته وهى عهلمانيه وه که به پلهى يه کهم خزمهتى
دوژمنانى کرد وەك هۆكاريك له هۆکارهكان له تـوانـه وه و نه مانى گه له
ئىسلاميه كاندا به كاريان هينا .

پيوستە له سه زمان كاتى ميژووى نووى دنوسينه وه پۆلى كۆپرەكانى ماسونيهت
و نه خشه و پلانه پوژئاواييه كان له دارشتن و پيڤخستنه وهى پيسى ميژوودا
پوون بكهينه وه و به دهربخهين .

ئەو دارشتنه وهى كه هەندى به كرىگىراوى جوله كه و نه صاكان پيى ههستاوون
ولافى متيۆدى لىبرالى وعهلمانىش لىى ددهن . له كاتيكدا كارهكەيان ئەوهيه
پۆلى بهر چاو بدەنه ئەو كه سه ماسونياتنهى كه له مهيدانى ميژوودا ههبوون
ووايان بناسيى كه پۆلى گرنگيان ههبوو له ناو ماسونيهت داو پشتيوانيان
له راپهرينه ئازادىخوازهكان كردوه .

له راستى دا ميژووى ئىسلامى كۆن و نووى زانستىكه ههموو هيزه دوژمنهكان به
ئىسلام قهرهوليان لى گرتوووه چـونـكه بـه كـهـشـكـۆـلى
عهقیده و بيروباوهرو . متيۆدى پهروهردەى ئەزانن بۆدروسىتكردنه وه و
دارشتنه وهى ناسنامهى ئىسلامى ههموو گه لان .

ئەمەش ههوليكى ملكه چانهيه بۆ ليكۆلینه وه له ميژووى عوسمانى به شيوهيهكى
گشتى ، گرنگيش ده دات به پۆلى خيلافهتى عوسمانى له باكورى ئەفريقى دا ،
ئەم ليكۆلینه وهيه خۆى دهكيشيت بۆ ئەو پهگ و پيشه كۆنانهى كه دهولهتى
عوسمانى له سهرى ههستاوه و دامهزراوه ، تائەو كاتهى كه خيلافهت له سهـر
دهستى به كرى گىراوى ئىنگليزى و كينه له دلى گه وره مستهفا كه مال كهوت و
شكستى خوارد ، له لايه نهكانى ئەم ليكۆلینه وه دا ليكۆلەر پووبه پرووى
هۆكارهكانى هيزو تواناو لاواز بوونى عوسمانيهكان و سيفهتى كهس و سولتانه
به هيزهكان و گرنگى دانيان به زانايان و جى به جى كردنى شهرى خوا و جيهادى

گه وره يان بۇ بلاو كردنه وهى ئيسلام و بهرگري دژ به هيرشى خاچ پهرسته كان كه هيشتا كۆتايى پى نه هاتووه ده بئته وه .

نووسهر له كاتى خستنه پرووى پروداوه كاندا پابهنده به مهنه جى ئه هلى سوننه وه وههول ئهدات گهردينگر بئت به دادپهروهري وئينسافه وه له كاتى برياردان له سهر پروداوه كان ، به هيواي ئه وهى به شداربئت له راست كردنه وهى زۆريك له و بريارو چه مكه هه لانهى كه توشى دهوله تى ئيسلامى عوسمانى بووبوون .

خواس له پشت ئامانجه وهيه ، ههرئه ويش پى نيشاندهره بۇ پىگاي راست .

بەشى يەكەم

رەگ و پىشەو پەچەلەكى توركەكان

باسى يەكەم : (پەچەلەك و نشىنگەى توركەكان)

لە ناوچەى ئەودىو پروبار ، ئەودى كە ئەمپۇ بە توركستان ناوى دەبەين و لەبانى مەنغۇلىاۋ باكورى چىن لەپۇژھەلاتەۋە بۇ دەرياي خەزەر (دەرياي قەزوين) لە پۇژئاۋاۋە و لەدەشتايى سىبىريا لە باكورەۋە بۇ نىمچە دورگەى ھىندى و فارس لە باشوورەۋە ، خىلەكانى غەز^۱ و تىرە گەورەكانى لە وناچەيەدا نىشتەجى^۲ بوون كە بە تورك يان توركەكان ناسراون^۳ .

پاشان ئەو ھۆزانەى لەنيوہى دووہى سەدەى شەشەمى زايىنىيەۋە لەچەند كۆچىكى گەورەدا كەوتنە خۇگواستەۋە لەنشىنگەى سەرەكيانەۋە بەرەۋە ئاسىاي بچوك . مېژوونوسان پرىك لەو ھۆكارانەيان باس كردوۋە كە بەشدار بوون لە ھۆى كۆچكردنىاندا . ھەندىك وادەيىن كە ئەو كۆچە بەھۆى ھۆكارە ئابورىيەكانەۋەبوويىت ، جا وشكى و بى پىتى توند و بەھىز وزۇر بوونى ۋەچەۋ نەۋە وايكرد كە ئەو ھۆزانە لەناوچەكەى خۇياندا شوينيان تەسك بىت ، بۆيە كەوتنە كۆچ كردن بۇ گەپان بەدۋاي لەۋەرگاۋ پاۋەن و ژيانى خۇشگوزەرانىدا^۴ . ھەندىكىش ئەو كۆچانە دەگىرپنەۋە بۇ ھۆكارە سىاسىيەكان ، كاتىك ئەو ھۆزانە كەوتنە بەر چەندىن فشارى گەورەى ھۆزەكانى تر كەژمارەۋ توانايان لەوان زياتر بوو ، كە مەغۇلىيەكان بوون ، بەمە ناچارىان كردن بە كۆچكردن تاكوۋ بگەرپن بە

^۱ تاريخ الترك في آسيا الوسطى - بارتولد / ۱۰۶

^۲ اخبار الأمراء والملوك السلجوقية / ۲۰۴ .

^۳ قيام الدولة العثمانية / ۸ .

دوای نشینگه یه کی تر دا و زهویه کانیاں به جی بهیئن^۱ بۆ گه پان به دوای به خششی ئارامش و سه قامگیری .

دكتور عبداللطيف عبدالله ی کوپی دهیش^۲ بۆ ئەم رایه دهچیت .

ئەو ھۆزە کۆچەریانە ناچار بوون کە به رهو پۆژئاوا ئاراسته وەر بگرن و له نزیک کەنارهکانی پووباری جهیچوندا دابهزن . پاشان ههندی کات له ته بهرستان و جورجان سه قامگیر ده بوون^۳ .

بۆیه نزیککی ئەو زهوی یه ئیسلامیانە بوونه وه که موسولمانان له دوای شه پری نه هاوهند و کهوتنی ده ولته تی ساسانی له وولاتی فارس له سالی ۲۱ ک ، ۶۴۱ ز دا فه تحيان کرد^۴ .

په یوه ندیان به جیهانی ئیسلامیه وه : له سالی ۲۲ ک ، ۶۴۲ ز . دا سوپا ئیسلامیه کان به رهو وولاتی پاپ کهوتنه پری بۆ پزگار کردنی ئەو ناوچه یه . ئەو زهویانهش تورکهکانی تییدا نیشته جی بوون .

لیره دا سه رکرده ی سوپای ئیسلامی عبدالرحمان کوپی ره بیعه گهشت به شه هر برازی پاشای تورک ، جاداوا ی پیککهوتنی له عبدالرحمان کرد و ئاماده یی خوی دهربری بۆ به شداری کردن له سوپای ئیسلامیدا بۆ جهنگان دژ به ئهرمه ن .

عبدالرحمانیش ناردی بۆ لای سه رکرده سوراقه ی کوپی عه مر ، شه هر براز هه ستا به دانیشتن له گه ل سوراقه دا و به شدارییه که ی ئی قه بوول کرد و نامه یه کیان نووسی بۆ خه لیفه عومه ری کوپی خه تاب^۵ رض له م پیکهوتنه ئاگاداریان کردو ئه ویش په زامه ندی له سه ر ئەم کاره داو پاش ئەم په زامه ندییه ئاشتی نامه که

^۱ کتاب السلوك - احمد المقریزی : ۱ / ۳ .

^۲ قیام الدولة العثمانیه / ۸ .

^۳ الکامل فی التاریخ : ۲۲ / ۸ .

^۴ شوقي ابو خليل : نهاوند / ۷۰-۵۵ .

بهستراو، بهمه هيچ جهنگيک له نيوان تورک و موسولمانهکاندا پرووی نه دا . بهلکو ههمو چوون بو پزگار کردنی وولاتی نهرمن و بلاو کردنه وهی ئيسلام تيیدا ^۱ . سويا ئيسلاميهکان پيشره وييان کرد بو پزگار کردنی وولاتهکانی باکوری پوزههلاتی وولاتی فارس تاکوو بانگهوازی خواي تيیدا بلاو ببيتته وه له دواي پروخانی نهو دهولهته فارسهی که له بهردهم سويا ئيسلاميهکانی نهو وولاته دا وهک بهربهستيکی گه وه راده وهستان . به نهمانی نهو پيگريانه وه له نهجامی پزگاری خوازيه ئيسلاميهکاندا ده رگای پاپ له بهردهم جموجولهکانی گه لهکانی نهو وولات و ههريمانه دا کرا وه بو ، له وانهش تورکهکان .

ئیدی پهيوهندی کردن به گه له ئيسلاميهکانه وه هاته دی و تورکهکان ئيسلاميان گرته خو و هاتنه پيزی موجهيدهکانه وه بو بلاو کردنه وهی ئيسلام و سه رختنی وشهی الله ^۲ .

له سه ردهمی خهليفهی راشيد ، عوسمانی کوپی عه ففاندا ۹۱ ، وولاتی ته به رستانيش پزگار کرا ، پاشان موسولمانان له سالی ۳۱ ک . دا به پرووباری جهيچوندا تيپه ربوون و دابه زينه نيو وولاتی نهو ديو پرووبار . ئيتير زوريک له تورکهکان هاتنه ناو ئيسلام و بوونه پشتيوانی و به شدار بوون له جيهاد کردن بو بلاو کردنه وهی بانگهوازی خوا له نيو جيهانياندا ^۳ .

به رده وام سوپاکانی ئيسلام له وههريمانه دا به ره و پيشه وه ده چوون تاله سه ردهمی موعاويهی کوپی نه بو سويفياندا ، وولاتی بوخارا پزگار کرا . نهو سوپاسه رکه وتوانه هينده پوچوون تاکوو گه شتنه سه مه رقه ند .

^۱ تاريخ الأمم والملوك - محمد بن جرير الطبري : ۲۵۶-۲۵۷ / ۳ .

^۲ الدولة العثمانية والشرق العربي : محمد انيس / ۱۲-۱۳ .

^۳ فتوح البلدان - البلاذري / ۴۰۵-۴۰۹ .

سەردهمی دهولهتی ئیسلامی هیڤنده دهرکهوت تاوولاتی ئهودیو پووبار هه مووی کهوته ژێر دادپهروهری دهسهلاتی ئیسلامیهوه . ئهوه گهلانهش لهشارستانیهتیکی قولی ئیسلامیدا ژیان ^۱.

ژمارهی تورکهکان له کوشکی خیلافهت و سهرکرده عهباسیهکاندا زیادی کرد . دهستیان کرد به گرتنه دهستی پایه سهرکردهیی و به پێوه بهریهکانی دهولهت . ئهمانه سهربازو سهرکردهو نوسهریان تێدابوووه و خویان به ئارامی و لهسه رخۆیی و گوپراههلی یهوه پابهند کرد تاکوو گهشتنه بهرزترین پلهکان .

کاتیك موخته سیمی عهباسی خهلیفایهتی گرتنه دهست ، دهرگاكان له بهردهم گوزهری تورکیدا کرانهوهو پله سهرکردهیهکانی دهولهتیان درایه پال ، به وهش به شداری یان دهکرد له گوپینی کاروباری دهولهتدا . سیاسهتی موخته سیم ئامانجی بنپکردنی گوزهری فارسی بوو که دهستی پههلی هه بوو له به پێوه بردنی دهولهتی عهباسی له سهردهمی خهلیفه مهئمونا ^۲.

گرنگیدانی موخته سیم به پهگهزی تورکی بووه هۆی باریکی پق و تورپیی توند له نیو خهك و سهربازاندا ، بهمه موخته سیم ترسا لهتۆلهی خهك له دژی ، بۆیه شاریکی نویی بونیاد نا که سامهرا بوو نزیکه ی ۱۲۵ کم له بهغداوه دووره ، خۆی و سهربازو پشتیوانهکانی تیایدا نیشتهجی بوون .

بهه جۆره تورکهکان ههر له میژوه دهستیان کرد به دهرکهوتن له سهر شانۆی میژووی ئیسلامی له بواره گرنگهکاندا ، تاکوو دهولهتیکی ئیسلامی گه وره یان دامهزاند به هۆی په یوهستی به هیزیان به خهلیفهکانی دهولهتی عهباسیهوه که به دهولهتی سهلجوقی ناسرابوو ^۳ . *

^۱ خراسان - محمود شاکر / ۲۰-۳۵ .

^۲ قیام الدولة العثمانیه / ۱۲ .

^۳ هه مان سهرچاوه / ۱۲ .

ههستانی دهولهتی سهلجوقی

دهرکهوتنی سهلجوقیهکان لهسهه شانووی پرووداوهکان له پۆژههلاتی عهرهبی ئیسلامیدا ، کاریگهری یهکی گههری ههبوو له گۆپینی بارودوخه سیاسیهکانی ئهو ناوچهیه که خیلافهتی عههباسی سوننی لایهکهوهو خیلافهتی شیعهی فاتیمی له لایهنی دوومهوه ناکۆکیان ههبووله سههیری . .

سهلجوقیهکان دهولهتیکی تورکیکی گههریان بنیاد نا که لهسهدهی ۵ ی کۆچی له ۱۱زاینیدا دهرکهوت و تاکوو خوراسان و ئهو دیو پرووبارو ئییران و عێراق و وولاتی شام و ئاسیای بچوک له خو بگریئت . سههرکردایهتیشیان له ئییران و پاشان له عێراق له بهغداد پیگهی دهسهلاتی سهلجوقیهکان بوو ، هاوکات چهند دهولهتۆکهیهکی سهلجوقی له خوراسان و ئهو دیو پرووبارله کرمان و وولاتی شام سهلجوقیهکانی شام و ئاسیای بچوک سهلجوقیهکانی رۆم دا پهیدابوون که پاشکۆو شوینکهوتهی سولتانی سهلجوقی بوون له ئییران و عێراق دا .

سهلجوقیهکان پاش ئهوهی نزیککی دارمان بوونهوه له نیوهندی دهسهلاتی بوهیهی شیعه له عێراق و ئییران و دهلاتی عهبییدی فاتیمی له میسر و شامدا ، دایانه پال خیلافهتی عههباسی له بهغداد و مهزههبی سوننی خوێان سهرخست . سهلجوقیهکان به تهواوی زال بوون به سهه دهسهلاتی بوهیهیدا و پێگایان گرت له خیلافهتی عهبییدی فاتیمی ^۲ .

¹ ئیستا سههراقالی وهرگیڕانی کتیبی (تاریخ دولة آل سلجوق) ین که عماد الدینی ئهسفههانی که له ۵۹۲ ک دا کۆچی دواپی کردوه ، نویسیویهتی و سههراوهیهکی رهسهنه به نزیکهی ۷۰ سال دواپی سهلجوقیهکان نویسیویهتی . وهرگیڕ:ن .

² السلاطین فی المشرق العربی / ۱۷۱ .

توغرول بهگ سهرکردهی سهلجوقیهکان توانی که دهولهتی بوهیهی له سالی ٤٤٧ ک له بهغداد دا شکست پی بهینیت و بیخات . ههوهها زال بیت بهسهر ئاژاوهگیر و گیرهشیوینی دا . ئهو جنیو دان به٠ صحابه٩شکه به دهرگای مزگهوتهکاندا داکوترا بوو ، ههمووی لابردن ونهیهیلان و ئهبو عبدالله ی جهللاییشی کوشت که شیخی رافیزهکان بوو له بهر ئهوهی زور پوچووبوو له پهرز کردندا ^١.

بهراستی دهسهلاتی بوهیهی شیعی پیشتر زالبوو بهسهر بهغداد و خهلیفه ی عههباسیدا . دواي ئهوهی سهلجوقیهکان دهولهتی بوهیهی یان له بهغداد لابرد و توغرول بهگی سولتانیان چوو نیو پایتهختی خیلافهتی عههباسی یهوه . خهلیفه ی عههباسی (القائم بأمر الله) پیشوازییهکی گهورهی لیکرد و بهرگیکی پایه داری به بهردا کردو له که ژاوهی خویدا داینیشاند و ههندی نازناوی گهورهی بهسهر دا بری، له وانه نازناوی سولتان روکنه دین توغرول بهگی لینا . ههوهک خهلیفه ی عههباسی فهرمانی دهکرد که ناوی سولتان توغرول بهگ له سهر دراو ههلبکوئریت و ناوی له وتاری له مزگهوتهکانی بهغداد دا بهینریت و.... هتد ، ئه مهش له پایه ی سهلجوقیهکانی زیاد کرد . له وکاته وه ئیتر سهلجوقیهکان شوینی بوهیهیهکانیان گرته دهست له زالبوون بهسهر کاروباری عیراق و به کارهینانی خهلیفه ی عههباسیش به پیی خواستی خویان ^٢.

توغرول بهگ خاوهن که سایه تی به هیژ بوو بیرکی تیژ و ئازایه تی یهکی زور بوو . ههروهها که سیکی دیندار و خاوهن نه وازش وهرع٩ و دادپهروهی بوو . له بهر ئه مهش بوو که پشتگیری و پشتیانیهکی گهورهی له لایه ن گه له که یه وه

^١ (ایعید التاریخ نفسه - محمد عبده / ٦٧ .

^٢ قیام الدولة العثمانیه / ١٩ .

به دهست هینا و سوپایه کی به هیژی ناماده کرد و ههولی یه کخستنی سه لجوقی یه تورکه کانی دا له نیو دهوله تیکی به هیژدا ^۱.

به هوی به هیژی په یوه ندی یه کانی نیوان خه لیفه ی عه بباسی قائم بامر الله و توغرو له به گی سهر کرده ی دهوله تی سه لجوقی یه وه ، خه لیفه کچیکی جفری به گی براگه وره ی توغرو له به گی خواست . ئه مهش له سالی ١٠٥٩ز دا بوو . پاشان له شه عبانی سالی ١٠٥٤ز ، ١٠٦٣ز دا ، توغرو له به گی کچیکی خه لیفه ی عه بباسی قائم بامر الله ی خواست . به لام توغرو له به گی له دوی ئه مه وه زور نه ژیا و له شه وی هینی ٨ ی مانگی په مه زانی سالی ١٠٥٤ز ، ١٠٦٢ز دا کوچی دوی کرد که له و کاته دا ته مه نی ٧٠ سال بوو . دوی ئه وه ی له سهر دهستی ئه ودا سه لجوقیه کان له ناوچه کانی خوراسان و ئیران و باکوری پوژه لاتی عیراق دا زال بوون ^۲.

یه کهم : سولتان محمدی ناسراو به (ئه لب ئه رسه لان) واته : (شییری دلیر) :
ئه لب ئه رسه لان له دوی مردنی توغرو له به گی ، جله وی دهسه لاتی له ولاتا گرتنه دهست ، چهند ناکوکی یه که له ولاتا له سهر گرتنه دهستی دهسه لات پووی دا ، به لام ئه لب ئه رسه لان توانی که زال بیست به سهریاندا . ئه لب ئه رسه لان وه که توغرو له به گی مامی سهر کرده یه کی لیها تووی هه لمهت بهر بوو ، سیاسه تیکی تایبه تی گرتنه بهر که پشتی ده به ست به جیگیر کردنی پایه کانی حوکه مه که ی له ولاتا نه دا که ملکه چ بوون بو دهسه لاتی سه لجوقیه کان پیش ئه وه ی بیر له وه بکاته وه هه ریمی تازه تر بخاته کیر دهسه لاتی خو یه وه بیداته پال دهوله ته که ی . ههروه که شهیدیای جیهادی پیگه ی خواو بلاو کردنه وه ی یانگه وازی ئیسلام بوو ، له ناوئه وه دهوله تی مه سیحی دراوسییدا ، وه که ولاتی ئه رمه ن و پوم . پوخی

^۱ هه مان سهرچاوه ی پیشوو / ١٧ .

^۲ تاریخ الدولة العلیة العثمانیة / ٢٥ .

جیهادی ئیسلامی بزۆینه‌ری ئەو بزۆتنه‌وه پزگاریخوازانە بوو که ئەلب ئەرسەلان پێی هەستاو مۆرکیکی ئایینی بەدەست خست که بوو سەرکرده‌ی سەلجوقیه‌کان وەک سەرکرده‌یه‌کی جیهادی . سوریش بوو له‌سەر سەرخستنی ئیسلام و به‌رزکردنه‌وه‌ی له‌ و وولاتانه‌دا و بلاو کردنه‌وه‌ی ئالای ئیسلام و شه‌کانده‌وه‌ی به‌سەر ناوچه‌یه‌کی زۆری زه‌وییه‌کانی ده‌وله‌تی بیزه‌نتی دا ^۱ . ماوه‌ی ۷ سالّ مایه‌وه‌و به‌شه‌کانی ده‌وله‌ته‌ پهرش و بلاوه‌که‌ی به‌سەر ناوچه‌کاندا به‌سەرئێکرده‌وه‌ و پێش ئەوه‌ی هیچ جوړه فراوانخوازیه‌کی ده‌ره‌کی تر بکات .

کاتیکیش د‌ل‌نیا بوو له‌سه‌قامگیری و ئاسایش و خو‌سازدانی حوکمی سەلجوقیه‌کان له‌هه‌موو هه‌ریم و وولاته‌ ژێر ده‌سته‌کانیدا ، نه‌خشه‌یه‌کی دانا بو‌ هینانه‌دی ئامانجه‌ دووره‌کانی که بریتی بوو له‌ ئازاد کردنی وولاته‌ مه‌سیحی یه‌ کانی دراوسی‌ ده‌وله‌ته‌که‌ی و خستنی ده‌وله‌تی فاتیمی (عه‌بیدی) له‌میسر ویه‌خستنی جیهانی ئیسلامی له‌ژێر ئالای خیلافه‌تی عه‌بباسی سوننی و ده‌سه‌لاتی سەلجوقیه‌کاندا . به‌مه‌ سوپایه‌کی گه‌وره‌ی ئاماده‌ کردو به‌ره‌و وولاتی ئه‌رمه‌ن و جو‌رجیا که‌وته‌ پ‌ی و پزگاری کردن و به‌ستنیه‌وه‌ به‌ مه‌مله‌که‌ته‌که‌یه‌وه . هه‌وه‌ک کاری ئە کرد بو‌ بلاو کردنه‌وه‌ی ئیسلام له‌وناوچانه‌دا ^۲ .

ئەلب ئەرسەلان په‌لاماری باکوری شام داو ده‌وله‌تی (مرداسیه) ی له‌حه‌لب دا خسته‌ <ی‌ر ئاب‌لوقه‌وه‌و ئەو ده‌وله‌مه‌نه‌ی که که صالحی کوپ‌ی مرداسی به‌ پ‌ی مه‌زه‌بی شیعە له‌سالی {١٤١٤ک- ١٠٢٣ز} دا دايمه‌زراند ، پاشان ئەمیره‌که‌ی ئه‌وی که محمودی کوپ‌ی صالحی مرداسی بوو ناچار کرد بانگه‌شه‌ بو‌ خه‌لیفه‌ی

¹ قيام الدولة العثمانية / ٢٠ .

² قيام الدولة العثمانية / ٢٠ .

عەبباسى بىكاتلە جىڭگەي خەلىفەي فاتىمى (عەبىدى) لەسالى {٤٦٢ك - ١٠٧٠ز} دا^١.

پاشان ئەتەنسەر كۆپى ئوقى سەر كەردەي توركى خوارزمى نارد بە ھىزىكەوھ بۆپە لاماردانى باشورى شام و پەملە و بەيتولمە قەدىسى لەدەستى فاتىمىھەكان (عەبىدىھەكان) سەندەوھ ، بەلام نەيتوانى دەست بگىرەت بەسەر عەسەقەلان دا كە بەدەرگاي چوونەناو مىسر دادەنرا . بەمەش سەلجوقىھەكان نەزىك بوونەوھ لە سەربازگەي خەلىفەي عەبباسى . سولتانى سەلجوقىش لەناوخوى بەيتولمە قەدىسا^٢. لەسالى ٤٦٢ك دا نىردراوى گەورەي مەككە محمدى كۆپى ئەبو ھاشم ھاتە لاي سولتان و ھەوالى وتاردان بۆ خەلىفە سەردەم و سولتانى پى دا لەگەل لا بردنى وتاردان بۆ گەورەي مىسر (عەبىدى) و لا بردنى (حى على خير العمل) لە بانگدا . سولتانىش {٣٠} سى ھەزار دىنارى پىداو و پىي ووت ئەگەر ئەمىرى "مەدىنە" ش ۋەك ئەو بىكات ئەوھ {٢٠} بىست ھەزار دىنارى پى دەبەخشىن^٣.

لە راستى دا جەنگە ئازادىخوژەكانى* ئەلب ئەرسەلان ، "دومانوس دىوجنسى" ئىمىراتورى پۆمى توورەكرد ، بۆيە كەوتە ھەولى بونىاد نانى بزوتنەوھىھەكى دژ بۆ پارىزگارى كردن لەئىمىراتورىيەتەكەي ، چەند جارىك كەوتنە ناو شەپوپىكدادان لەگەل ھىزەكانى سەلجوقىھەكاندا . گرنگترىنيان شەپرى (ملازگرد) بوو لەسالى ٤٦٣ك ھاوكانى ئوغسۇسى سالى ١٠٧٠ز*^٢.

"ابن كثر" دەلىت : (لەوسالەدا ئەرمانوسى پاشاي پۆم بە خوى وھىزىكى بىشومارەوھ كەوھك شاخ ئەيانواند لە وىنەيى مىللەتانى رۆم و پەخ و فەرەنج

^١ السلاطين في المشرق العربي / ٢٥ .

^٢ مرآة الزمان - ابن الجوزي / ١٦١ .

^٣ ايعيد التاريخ نفسه - محمد عبده / ٦٨ .

پیکهاتبوون و ژمارهیهکی گه و ره و چه ندین که ره سه ی جهنگی له گه لدا بوو
 {۲۵} هزار "باتریک" ی له گه لدا بوو. هر باتریاییکیش {۲۰۰} دووسه دهه زار
 فرهنجی له گه لدا بوو ، له و جهنگا وهرانهش که له قوسته ننتینه نیشته جی بوون
 {۱۵} پانزه هزار سواری هینا بوو. ههروه ها {۱۰۰} پوژ جاری و
 {۴۰۰} عه ره بانه ی پیبوو که پیلاوو بزماریان هه لگرتبوو . هزار عه ره بانه ی که
 چهک و زین و عه راده و مه نجه نیقیان پیبوو . یه کیک له مه نجه نیقه کان
 {۱۲۰۰} هزار و دووسه د پیاوی پی تایبته کرابوو . نیازی ته وای ئه م
 کابرایه {خوارووی پرش بکات} ئه وه بوو که ئیسلام و شوینکه و توانی هه موو
 له ناو به ریت و هه موو وولاتی به خشی بوویه به تریاکه کانی تائه گه یشته به غداد .
 وه سیه تیشی کردبوو بو جیگره که ی که له گه ل خه لیفه دا باش بیت و پی ووت :
 له گه ل ئه و پیاوه دا نه رم و نیان به ، چونکه ئه و هاوړیما نه ، جا ئه گه ر پاشاکانی
 عیراق و خوراسانی کرده جیگه ی متمانه ی خو ی ، ئه و ئه و یه که هه لمه تیش
 ئه به ن بو شام و خه لکی شام له دهستی موسولمانان ده سه ننه وه .

خوای گه و ره ئه فره رمویت : (لعمرک إنهم لفی سکرتهم یعمهون) الحجر : ۷۲ .

واته : " به گیانی تو ئه ی پیغه مبه ر به دنیاییه وه به رده وام سه رگه ردان ئه بوون
 له مه ستیه که یاندا "

سولتان ئه لب ئه رسه لان به سوپاکه یه وه له شوینیکدا که پی دوتریت زه وه له
 پوژی چوار شه ممه له ۲۵ ی زی القعه دا به رهنکاری بوویه وه . سولتان له زوری
 سه ربازانی پوم ترسی لی نیشت . به لام شهرع زان "ابونصر محمدی کوپی
 عبدالملیکی بوخاری" ناماژهی پی دا که با پوژی ههینی و دوی نیوه پوکه ی
 دیاری بکریت بو شه ره که ئه و کاته ی خو ر لائه دات و تار خوینه کان دووعا ئه که ن
 بو موجه ایده کان . کاتی که دوی نیوه پوژی ههینی هات ، هه ردوو دهسته
 پرو به پروی یه کدی وه ستانه وه و به رانه ر یه که وه ستان ، سولتان له سه ر
 ئه سپه که ی دابه زی و کړنوشی برد بو خوا و ده موچاوی له نیو خو لدا گه وزاند و

كهوتە پارانەوھ لەخوای سەرکەوتنی لیكرد ، خواش سەرکەوتنی خوئی داباراند بەسەر موسوڵماناندا ملی کافرانی خستە بەر دەستیان وئەوانیش زۆریکیان لی کوشتن و "دومانوسی" پاشایان بەدەستی کۆیلەیهکی پۆمی بەدیلى گیرا ، جا که لەبەر دەمی ئەلب ئەرسەلندا وەستانیان ، بەدەستی خوئی سی قامچی لیڤا و پیی ووت : ئەگەر من لەبەر دەستی تۆدا دیل بوومایە تۆچیت دەکرد ؟ ووتی : هەموو ناپەسەندی یەك . ووتی : ئەی تیروانین و گومانەت لەمەر من چی یە ؟ ووتی : یان بمکوژی و بمگەرینیت بە وولاتەکتدا ، یان لیبوردنت هەبیّت و "فیدیەم" لی وەرگیری و بمگیریتەوھ . ئەویش ووتی : جگە لە لیبوردن و "فیدیە" *هیچ نیازیکی ترم نییە . بۆیە بە ١,٥ ملیونو نیویك دینار پزگاری کرد . دومانوس لەبەر دەستی ئەلب ئەرسەلانی پاشادا هەستایەوھ ، ئەویش بریک ئاوی دەرخوارد دا . "دومانوسیش" زەویبەر پیی پاشای ماچ کردئەو زەوویەیشی ماچ کرد که پووی لە خەلیفە بوو ، وەك پیزوو شکۆدارییەك شکۆداری بۆ پاشا ، پاشاش ١٠ هەزار دیناری بۆ تەرخان کرد بۆ ئەوھى خوئی پی بخاتە پی . دەستەیکیش بەترياکى لەگەلدا بەرداوفرەسەخیکیش لەگەلئاندا بۆ خواحافیزی ، لەشار دوور کەوتەوھو و سوپایەکیشی لەگەلدا ناردبۆ ئەوھى تاکوو بیپاریزن تادەگاتە وولاتى خوئی . ئالایەکیشیان پی بوو کە لەسەرى نوسرلبوو (لاإله إلا الله محمد رسول الله)^١ .

بەراستی سەرکەوتنی ئەلب ئەرسەلان بەو سوپایەکی کە لە ١٥ هەزار جەنگاوەر تیئەدەپەپی بەسەر سوپای ئیمبراتۆر دومانوس دا کە ٢٠٠ هەزار دەبوون ، پووداویکی گەورەو خالی وەرچەرخانی نیو میژووی ئیسلامی بوو ، چونکە پیگەى خوشکردبۆدەسەلاتی لاوازکردنی گوزەرى پۆمی لە زۆربەى هەرمەکانی ئاسیای بچوکدا ، ئەوناوچانەى کە زۆر گرنگ بوون و پایەى ئیمپەریەتى

¹ البداية والنهاية - ابن کثیر : ١٢ / ١٠٨ .

بیزهنتی بوون ، ئەمەش یارمەتی عوسمانیەکانی دا زال ببن بەسەر دەولەتی بیزهنتی دا.

بەپراستی ئەلب ئەرسەلان کەسیکی پیاویکی چاک بوو، ھۆکارە مەعنەوی و ماددی یەکانی سەرکەوتنی بەکار دەخست و زانایانی لەخۆی نزیک دەکردەو ئامۆژگاری یەکانیانی وەرەگرت . ئەو ئامۆژگاریە زانای خواویست ئەبو نصر محمدی کوپی عبدالملیکی بوخاری حەنەفی چەند جوان وشیرینە کە لەشەری مرازگرد دا بەسولتان ئەلب ئەرسەلانی ووت : (تۆ لەسەر ئاینیک شەر دەکەیت کە خوا پەیمانی سەرکەوتنی داوہ زالی ئەکات بەسەر ھەموو ئاینەکاندا . خوازیارم کە خوای گەورە ئەم پزگارکردنە بەناوی تۆوە نوسیبت . جا پۆژی ھەینی لەوکاتە کە ووتاریژەکان لەسەر مینبەرن دووعا بۆ موحامەدەکان دەکەن پووبەروویان ببەرەوہ) .

جا کە ھەینی ھات لە وکاتەدا نوێژی بۆ کردن و سولتان گریا و خەلکیش بە گریانەکە ی ئەوگریان و پاراپەوہ و خەلکەکەش ئامینیان بۆ کرد . جا پیتی ووتن : ئەوہی دەیەوئیتلیرە بپروات بابپروات . لیرەدا سولتانیک نییە فرمان و پزگارییەک بکات . ئنجا شمشیرۆ تیروکەوانەکە ی فریداو شمشیرەکە ی ھەلگرت وکلکە ئەسپەکە ی بەدەستی خۆی گریدا . سوپاکەیشی وەک ئەویان کردو جلی سپی لەبەرکرد وبۆنی خوشی دا لە خۆی و ووتی : ئەگەر کوژرام ئەمە کفنمە ^۱ . الله اکبر بەسەر ئەوجۆرەکەسانە دا سەرکەوتنی خوا دادەباریبت .

ئەو سولتانە لەسەر دەستی یەکیک لە یاخی بووەکان کوژرا کەناوی یوسفی خوارزمی بوو ، ئەمەش لەپۆژی ۱۰ی رەبیع الاولی سالی ۴۶۵ک ، ۱۰۷۲ ز .

---

¹ تاریخ الإسلام - الذہبی - حوادث ووفیات / ۴۶۰-۴۷۰

*فیدیە وەرگرتن شتیکیە لە بەرانبەر ئازادکردنی دیلیکدا وەک {دیل بە دیل}یان پارە یان ھەر بەرانبەریکیە تر. وەرگیر

دابوو . له شارى (مرو) له پال گوږى باوكى دا نيژزا . ئنجا مهليكشاهى كوپى هاته جيگهكهى^۱ .

شتيک له رهوشتي سولتان ئهلب ئهرسه لان :

ئهلب ئهرسه لان كه سيكى دل نهرم و نهرمونيان بوو له گه ل هه ژاراند . زور له خوا ده پاپاويه وه بو بهرده وامى ئه و به خششهى كه به سهريدا پرشتبووى . پوژيكيان له {مرو} داتى په پى و چاوى به هه ندى هه ژارى كه پوو لال كه وت ده ستي كرد به گريان و داواى له خواى گه و ره كرد كه به فه زلى خوئى ده و له مه ندى بكات . شتي زورى ده به خشى ، له پرده زاندا ۱۵ هه زار دينارى ده به خشى ، له ديوانه كهيدا ناوى خه لكىكى زورى هه ژارانى هه موو هه ري مه كانى وولاته كهى هه بوون ، بهرده وام خير و ويبرى ئه پرشت به سهرياندا . له هه موو وولاته كهيدا تاوان يان مال داگير كردن نه بوو ، قه ناعه تى كردبوو كه خه لكى ، سالانه دوو جار باجى سه ره كى خوئيان بدهن به دوو جار بوئه وهى سووك بيت له سهريان و نا پرده حهت نه بن^۲ .

هه ندى كه سى فيتنه شتيكيان ده ربارهى {نظام الملك}ى وه زيرى بونوسى وتييدا باسى مولك و سامانه كانى ئه ويان كردبوو له كاتى ده سه لاتداريه كهيدا ، ئه ويش بانگى كرد و ووتى ، كه ئه مهى ووتراوه راسته دهى پرده شتت پوخت بكه ره وه و حالى خوت چاك بكه ، ئه گه ريش ئه مه درويه له گوناھى ئه و كه سه خوئش به .

سور بوون له سه ر پاريزگار كردنى مال و سامانى هاوولاتيه كانى :

هه والى پي درا كه يه كيک له كويله كانى وه ريپى له هاوپي كهى دزيوه ، ئه ويش ئه و كويله يهى له خاچ دا ، به مه هه موو كويله كانى تر له ترسى توندى تو لهى ئه لب ئه رسه لان سه مينه وه^۳ .

^۱ قيام الدولة العثمانية / ۲۱ .

^۲ الكامل في التاريخ - ابن الاثير : ۲۵۲/۶ .

^۳ البداية والنهاية - ابن كثير : ۱۱۴ / ۱۲ .

زۆر جارمىژوو وئاكارى پاشاكان و ياساكانى شەرىعەتى بۇ ئەخوينرايه وه، كه له ناو پاشاكانى سەردەمى خۆىدابه ژيان پاكي و چاكي ناوى دەرکردو زانيان پارىزگارى له خۆى دەكات هەموو ملان بۇ كه چ کردوودەستيان دايە گوپرايه لى کردنى ودواى ئەوهى كه مازەيهك نكو لىان ئى دەکرد، وای ئى هات له ئەو پەپرى {پشترووباره وه} و تا ئەمپەپرى شام هەموولای ئاماده ئەبون ^۱.

دوهم : "مەلىكشاھ" و شكستى ليه كخستنى خيلافەت و دەسەلات دا :

له دواى ئەلب ئەرسەلان دەسەلات كه و ته دەست (مەلىكشاھ) ى كوپى ئەلب ئەرسەلان . بەلام قاوهردى كوپى جغرى مامى كه حوكمرانى سەلجوقيه كانى كرمان بوو . بوويه نه يارو پيگري و خوازيارى دەسەلات بوو . له نزيك هەمه دان پيكدان له نيوانياندا پرووى دا كه تييدا قاورد شكستى خوارد و كوژرا . بەمەش مەلىكشاھ زال بوو بەسەر دەولەتى سەلجوقى يەكانى كرماندا . وه له سالى ٤٦٥ك، ١٠٧٣ز دا سولتان شاھى كوپى ئەلب ئەرسەلانى بەفەرمانرەواى ئەوى دەست نیشان كرد .

دەولەتى سەلجوقى له سەردەمى سولتان مەلىكشاھدا فراوان بوو ، تاكوو گەشتنه ئەوپەپرى كشانى له ئەفغانستان له پوژھەلاتە وه بۇ ئاسيای بچوك له پوژئاوا وه ، وه وولاتى شام له باشووره وه . ئەمەش له دواى ئەوهى كه له سالى ٤٦٨ك ، ١٠٧٥ز دا ديمەشق له سەردەستى سەرکردە توتسز شكستى هيئاو بانگەواز بۇ خيلافەتى عەبباسى بەر قەرار بوو .

له سالى ٤٧٠ك ، ١٠٧٧ز دا ، مەلىكشاھ ئەو ناوچانەى دايە پال "تاج الدولە تەمشى" براى خۆى كه له وولاتى شامدا بەسەرياندا زال بوو بوو . ئەمەش له پيئاو دريژەدان بەو جەنگە ئازادىخوانەى كه دواتر دەولەتى سەلجوقى يەكانى شامى دامەزراند . مەلىكشاھ يەكيك له نزيكه كانى خۆى وهك والى

¹ الكامل في التاريخ — ابن الأثير : ٢٥٣ / ٦ .

دەستنيشان كرد بەسەر ئاسيای بچوكەوہ كەپيى ئەووترا سولەيمانى كوپى قتلەشى كوپى ئيسرائيل دەناسرا . ھەروەھا بۆ دريژەدان بە جەنگە ئازادىخوازانە لە ساڵى ٤٧٠ ك ، ١٠٧٧ز دا پيگەي پۆمى گرتەبەر . بەمەش دەولەتى سەلجوقىيەكانى پۆمى دامەزراند .^١

ئەم دەولەتە ٢٤سال بەردەوام بوو ، تائەوہى ١٤كەس لە بنەمالەي ئەبولفەوارس قتلەشى كوپى ئيسرائيل بە دووى يەكدا ھاتن ، كەيەكەميان سولەيمانى كوپى قتلەش بوو كە بە دامەزريئەرى ئەو دەولەتە دادەنرى^٢ . كە لەساڵى ٤٧٧ ك ، ١٠٨٤ز دا ئەنتاكىيەي ئازاد كرد . ھەروەك داودى كوپى دەستى گرت بەسەر قونىيەدا ، لەساڵى ٤٨٠ ك ، ١٠٨٧ز ، تاكوو بيكاتە پايتەخت بۆ خۆي .

قونىيە لەدەولەمەندترين و جوانترين شارە بيزەنتىيەكان بوو لە ئاسيای بچوكدا . سەلجوقى يەكان لە شارىكى مەسيحى بيزەنتىيەوہ گواستيانەوہ بۆ شارىكى سەلجوقى ئيسلامى . ئەو دەولەتەش لە ساڵى ٧٠٠ ك ، ١٣٠٠ز دا لەسەر دەستى مەغولەكان كەوت و لەناو چوو .^٣

سەلجوقىيەكانى پۆم سووربوون لەسەر بەتورك كرنى ئاسيای بچوك و بلاوكردنەوہى ئيسلام تيايدا لەسەر مەزھەبى سوننى . ھۆكارىكى گواستەنەوہى ژياري ئيسلاميش بوون بۆ ئەو ھەريمانە . ھەروەھا ئەو ھيئە بەرگريەيان شكاند كە بۆ پاراستنى مەسيحىيەكانى ئەوروپا دژ بە ئيسلام لە پۆژھەلاتدا دروست كرابوو .^٤

^١ السلاطين في المشرق العربي / ٢٨ .

^٢ السلاطين في المشرق العربي / ٢٩ .

^٣ السلاطين في المشرق العربي / ٢٩ .

^٤ السلاطين في المشرق العربي / ٢٩ .

لهگه‌ل ئه‌و ده‌سه‌لاته به‌هه‌یزه‌ی سه‌رده‌می مه‌لیکشاه یشدا ، به‌لام سه‌رکرده ئوتسز سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو له‌یه‌ک‌خستنی وولاتی میسرو شام ، له‌دوای ئه‌وه‌ی سه‌لجوقیه‌کان شیوه‌یه‌کی هه‌ره‌شه ئامیژی کرداری‌یان له‌پرووی ده‌وله‌تی عه‌بییدی فاتیمی‌دا نواند له‌ناوخۆی میسر دا .

کاتی‌ک ئوتسز ویستی له‌گه‌ل میسر جه‌نگ بکات ، له‌سه‌رده‌ستی هه‌یزکی عه‌ره‌بدا له‌په‌جه‌بی ٤٦٩هـ ، ١٠٧٦ز له‌په‌یش ئه‌وه‌ی به‌ره‌نگاری ئه‌و سوپا گه‌وره‌یه بیته‌وه که وه‌زیر بدر الجمال ئاماده‌ی کردبوو ، شکستی هه‌ینا .

شکستی ئوتسز بووه هۆی زیاتر بوونی پشیوی و په‌یزال بوونی سیاسی و ململانیی خویناوی تاکاره‌که سه‌ری کیشا بو کوشتنی ئوتسز له‌سالی ٥٧١هـ ، ١٠٧٨ز دا .^١

هه‌روه‌ها مه‌لیکشاه نه‌یتوانی خیلافه‌تی عه‌بباسی بگۆڕیت بو خه‌یزانی سه‌لجوقی له‌کاتی‌که‌دا که له‌سالی ٤٨٠هـ ، ١٠٨٧ز دا که‌چه‌که‌ی شوی کرد به‌خه‌لیفه‌ی عه‌بباسی مقتدی بأمر الله و دواتر منالیککی بوو ، هه‌روه‌ها که‌چه‌که‌ی تری شوی کرد به‌مستظهر بالله ی عه‌بباسی . که‌چی نه‌یتوانی خیلافه‌ت و ده‌سه‌لات له‌نیونه‌وه‌کانی‌دا قۆرخ بکات .^٢

مردنی :

سولتان مه‌لیکشاه مردو پۆلی توانا و شکۆداری له‌سالی ٤٤٧-٤٨٥هـ ، ١٠٥٥-١٠٩٢ز دا کۆتایی پێهات .

ده‌وله‌تی سه‌لجوقی به‌سه‌رده‌می سێ سولتانه‌که ده‌ناسرا (توغرل به‌گ ، ئه‌لب ئه‌رسه‌لان ، مه‌لیکشاه) پاشان قوناغی لاوازی و ململانی ده‌ستی پێکرد .

^١ مرآة الزمان - سبط ابن الجوزي / ١٢٨ .

^٢ السلاطين في المشرق العربي / ٣٠ .

له سهرده می ئهلب ئه رسه لان و مهلیکشاه دا نیزامولمولکی وه زیر ناوی دهرکهوت که گرنگه شاره زای ژیان وړوئی ببین له بهیژکردن دهوله تی سه لجوقیدا .
سی یه م : نیزامولمولک :

زه هه بی له باره یه وه ده لیت : (وه زیری گه وړه نیزامولمولک قوام الدین ، باوکی عه لی حه سه نی کوړی عه لی کوړی ئیسحاقی طوسی ، پیاوئیکی ژيرو سیاسه تمه دارو پسپوړ و پایه بلند و وابسته به دین و خاکی و بی فیزبوو کوړه کانی به قورئان خوین و زانایان گهرم ده کرد .

نیزامولمولک خویندنگه یه کی گه وړه ی له به غداد و یه کیکی تریشی له نه یسابوور و یه کیکی تری له "طوس" دروست کرد . ئاره زوومه ندی زانست بوو و به رده وام یارمه تی وهاوکاری ئه پرشت به سهر زانستست خوازاندا فهرمووده ی ئه نووسی یه وه و ده نگ و باسی دونیای گرته وه .^۱

قوناغ به قوناغ گه وړه تر ده بوو تا کوو بوو به وه زیری سولتان ئه لب ئه رسه لان و پاشان مه لیکشاهی کوړی . ئه وکات له سهر چاکترین شیوه ی شیاو ناوچه کانی رکخست و سته می که م و سوک کرده وه و به زه یی به ژیرده سته کانی دا ده هاته وه و وه قفیکي* زوری دامه زراند وچه ند پیاوی گه وړه و ناودار کوچیان کرد بو لای .^۲

نیزامولمولک پیشنیاری کرد بو مه لیکشاه ده دا ، به دامه زراندنی ئه و سهر کرده و به رپرسانه ی که ره وشت و دین و نه به ردیان تیدایه . شوینه واری ئه و سیاسه ته ش له دواتر دهرکهوت . له و سهر کردانه ی که هه لی بژاردن (ئاق سنقز)

^۱ سیر اعلام النبلاء — الذهبی : ۹۴ / ۱۹ .

* "وه قف" و "ئه وقاف" بریتین له و مولک و سه روه تانه ی که بریار ئه دریت خیره که ی بو هه ژاران یا زانستخوزان یا خه لکی نه خوش... هتد دابنریئتوتایبه ت بکریت {وهرگیړ}

^۲ سیر اعلام النبلاء — الذهبی : ۹۵ / ۱۹ .

باپیری "نورالدین محمود" بوو که کردیه والی حه‌له‌ب و دیار به‌کر و جزیره . ابن کثیر له باره‌یه‌وه ده‌لیت : (باشتین وچاکترین پاشاکانه له پووی خووپه‌وشت و دلسوزی و نیازپاکی یه‌وه‌بووه .^۱)

عمادالدین زهنگی کوپی هه‌ستا به به‌ریاکردنی جیهاد له دژی خاچ په‌رستان ، پاشان دواي ئه‌و نوره‌ددین محمود پیی هه‌لده‌سا ، ئه‌و خیزانه بوو بناغه‌یان بو سهرکه‌وته‌نه‌کانی صلاح الدین و ظاهر بیه‌رس و قلاوون له دژی خاچ په‌رسته‌کان دانا . ئیدی سهرده‌می یه‌کخستن ویه‌کبوون له جیهانی ئیسلامی‌دا ده‌ستی پی‌کرد .^۲

"ناق سنقری برسقی" یه‌کیک بوو له‌سهرکرده‌کانی سولتان مه‌حمودی سه‌لجوقی که ئه‌میری موسل بوو و سهرقالی جیهاد کردن بوو دژ به خاچ په‌رسته‌کان که له‌سالی ۵۱۰ ک دا (باتینی^۳) یه‌کان کوشتیان له‌کاتی‌کدا که له مزگه‌وتی گه‌وره‌ی موسل دا نویژی ده‌کرد .

"ابن‌ال‌ثیر" له باره‌یه‌وه ده‌لیت : مه‌ملوکیکی تورکی زور چالاک بوو ، ئه‌هلی زانست و پیاوچاکانی خویش ده‌ویست ، دادپه‌روه‌ری به‌دی ده‌کردو جی‌به‌جی ده‌کرد چاکترین کار به‌ده‌ست بووه‌نویژه‌کانی له‌کاتی خویان دانه‌کردله شه‌ویشدا شه‌و نویژیکی زوری ده‌کرد^۴ .

^۱ البداية والنهاية — ابن کثیر : ۱۲ / ۱۵۷ .

^۲ اعييد التاريخ نفسه / ۶۸ .

^۳ باتینی یه‌کان : ده‌سته‌یه‌کی شیعیه مه‌زه‌ب بوون له‌میژوودا هه‌ولی کوشتنی که‌سانی هه‌لکه‌وتووی سوننه‌یان ده‌دا . وه‌رگیر "ن" له ، که له { اعييد التاريخ نفسه } ی وه‌رگیراوه .

^۴ الكامل في التاريخ : ۱۰ / ۶۳۳ .

ابو شامەى مېژوو نووس لەبارەى شوینەوارى سەلجوقىيەکانەوہ بۆمان دەدویت بەتایبەت لەسەردەمى نىزامولمولىك دا دەلیت : (کاتیک سەلجوقیەکان بوونە دەسەلاتدار ، ئەوسام و شکۆیەى خیلافەتیان نوێ کردەوہ کە نەمابوو . بەتایبەت لەوەزارەتى نىزامولمولىك دا ، چونکە ئەو ناموس و سام و شکۆى بۆ چاکترین بارودۆخەکانى خۆى گێرایەوہ^١) .

ریکخستنى بۆ کاروبارەکانى دەولەت : کاتیک مەلیکشاه کاروبارى دەولەتى گرتە دەست ، کاروبارى سەربازى بەرەللأبوو ، سەربازان دەستیان خستە ناو مال و سامانى خەلکەوہ و ووتیان : جگە لە نىزامولمولىك هیچ کەس پىگى سولتان نى یە کە مال و دارايىمان پى ببەخشیت ، خەلکى بەرەو پووى ئازارىکى توند بوونەوہ ، نىزامولمولىکیش ئەوہى بۆ سولتان باس کردوئەوہى بۆپوون کردنەوہ کە ئەم کاترەیان لاوازی و نەمانى سام و شکۆ و ترس و کاول بوونى شارەکان و نەمانى سیاسەتى بە دوادادیت . ئەویش پى ووت : چى بەبەرژەوہندى دەزانیت لەوکارەدا بیکە .

نىزامولمولىك پى ووت : ناتوانم هیچ بکەم بەفەرمانى تۆ نەبیّت . سولتان ووتى : هەموو کاروبارەکانم بەگەورەو بچوکەوہ گێراوئەتەوہبۆ تۆ ، جا تۆلە جى باوکیت و سويندیشى بۆ خوارد و زیاتر لەو بەشەى کە هەیبوو بۆى برپەوہ پلەو پایەى زیاترى دایەوچەند نازناوێکیشى پى دا . لەپىزى ئەوانەدا : "ئەتابەگ" بە واتای "باوکە ئەمیر" دیت ، ئەوئەندە پىکى و پىکى و نەبەردى و ژيان چاکى بەدەرکەوت دلى خەلکانى زۆرخۆش کرد . بۆ نمونە : ژنىکى لاواز و بىهیز داواى فریاکەوتنى لى کرد ، ئەویش لەگەڵیدا راوہستا و پىکەوہ قسەیان کرد . دەرگاوانەکەى ئافرەتەکەى دەرکرد ، ئەویش لۆمەو سەرزەنشتى کرد و ووتى :

^١ الروضتان في اخبار الدولتين : ٣١ / ١ ، کەلە کتیبى ايعيد التاريخ نفسه وەرگرتووہ .

من تۆم بۆخزمەت کردنى ئەم جوړه كەسانه داناوه، چونكه كاربه دهست و بهرپرسان پيوستيان به تونى يه . پاشان دەرگاوانه كەى له سەر نهو كاره لابرده

خوشه ويستنى نيزامولمولك بۇ زانست و ريژگرتنى له زانايان و بيفيزى خوى :
 نيزامولمولك زانسته كانى خوش دهويست به تايبست فهرموده كانى
 پيغه مبه { صلى الله عليه وسلم } كه زور هوگرو شهيداي بوو . دهيووت : من ده زانم
 كه نه هلى گيړانه وهى فهرموده نيم ، به لام حەز دەكەم له شەمەندە فەرى كاروانى
 هەلگىرانى فهرموده پيغه مبه { صلى الله عليه وسلم } بم* . جا له "قشيري" كه
 { نه بوموسليمى كورى مەريزىد } هوله نه بو حاميدى نه زهه بيه وه فهرموده
 وەردگرت و دەيبىست .^۲

ههروهاله سەر نه وه سوور بوو كه نهو خویندنگایانه ی بنیادی نابوون پیویسته
 په یامی خو یان ، به دی بهینین . جا کاتیك نه بو حەسەن محمدی كورى عەلى
 واستى شارهزا له فيقهى شافيعى داچەند ديړه شيعريكى بو ناردو هانى دا بو
 نه وهى به په له نه وفيتنه و ناژاوانه ی كه له نيوان حەنبەلى و نه شعەرى يه كاندا
 پرووى داوه چاره سەر بکات ، نيزامولمولك ههستاو نهو ناژاويهى نه هيلآ . نه وهى
 كه نه بو حەسەنى واستى له شيعره كەيدا پيى ووتبوو بريتى بوو له :

يانظام الملك قد حل	ببغداد النظام
وابنك القاطن فيها	مستهان مستضام
وبها أودى له قتلى	غلام و غلام
والذي منهم تبقى	سالما فيه السهام

¹ بپروانه: الكامل لابن الاثير { ۲۵۶/۲ }

* بپروانه الكامل فى التاريخ { ۲۷۶/۶ } . *

² بپروانه { سير اعلام النبلاء } ي الذهبى { ۹۵/۱۹ }

ياقوام الخطب وللحر	ب اتصال و دوام
فمتى لم تحسم الدأ	أياديك الحسام
ويكفّ القوم في	بغداد قتل وانتقام
فعلى مدرسة فيها	ومن فيها السلام
واعتصام بحريم	لك من بعد حرام

کۆپرەکانی ئەم پیاووە هەمیشە ئاوەدان بوو بە شەرەزان و زاناکان زۆربەى کاتەکانى پوژى لەگەڵدا بەسەر دەبردن ، پىی ووترا : ئەوانە تۆيان لەزۆربەى بەرژەوهندیەکان سەرقال کردوو . ئەویش ووتى : ئەوانە جوانى دونیاو دواپوژن . ئەگەر لەسەر سەرىشم دایان بنیّم وانا زانم شتیکی زیادم کردیّت .

کاتیك ئەبوقاسمى قشیری و ئەبولمەعالی جوهرینی بچوونایەتە لای ، لەبەریان هەڵدەستاو لەشوینەكەى خۆیدا و لەگەڵ خۆیدا دایئەنیشانندن ، خو ئەگەر { ئەبوعەلى فارەندى } بەاتایە ژوورەووەوئەو لەبەرى هەڵدەستاو لە جیگەكەى خو دایئەناو خوێ لەبەر دەمیدا دایئەنیششت . جالەسەر ئەووە سەرزەنششت کرا . ئەویش ووتى : ئەو دوانە کاتیك دینەلام دەلین : تۆئەمەو و تۆ ئەوێ و بەسەرمدا هەل دەدەن و بەگەورەم دەگرن و شتانیکم دەربارەى دەلین كە تیامدا نى یە ، بۆیە بەهۆى ئەوانەووە ئەوێ لە دەرونى مروڤیكدا هەیه لەلام زیاد دەكات . بەلام کاتیك " ئەبوعەلى فارەندى " دیتە لام هەلەو سستەمەكانم باس دەكات ، بۆیە دەشكیم و لە زۆریك لەو كارانەى كە تیایدام پەشیمان دەبمەووەوتۆبە دەكەم)^۱ .

ابن الأثير لەبارەىەو دەلێت : (بەلام دەنگ و باسەکانى ئەوێە كە پیاویکی زاناو دینداروبەخشنده و دادپەرور و لەسەرخۆ بووو . زۆر لیبوور دەبوو بەرامبەر

¹ البداية والنهاية — ابن كثير : ۱۲ / ۱۵۰ .

بەتاوانباران . زۆرترین كات بىۋەنگ بوو . كۆپرەكانى بەقورئان خويىن و فيقھ زان و ئىمامانى موسولمانان و ئەھلى چاكە و چاكە خوازى ئاۋەدان بوو)^۱ .

پىياۋىك بوو ھەموو قورئانى لەبەر بوو لەتەمەنى يازدە سالى دا ھەموو قورئانى خەتم كرد ، سەرقالبوو بەمەزھەبى شافىئى يەو ، ھەرگىز بەبى دەستنوئىژ دانەدەنىشت ، ئەگەر دەستنوئىژى بگرتايە ، ئەۋادەبوو نوئىژى سوننەتى بگردا^۲ .

و ئەگەر گوئى لەبانگدەر بوايە دەستى لەھەموو سەرقالىيەك ھەلدەگرت و لىي دور دەكەوتەو ، كە لە بانگىش دەبوويەو ، ھىچى نەدەكرد لەپىش نوئىژدا . ئەگەر بانگدەر بىئاگا بوايە و كاتى بانگ بەھاتبايە ، ئەۋا فەرمانى پى دەكرد بانگ بدات ، ئەۋەش لووتكەى حالى ئەۋ كەسانەيە كە خويان يەك لا دەكەنەو بۆ عىبادەت كردن وە كاتەكانيان ئەپارىزن و پاپەند ئەبن بەنوئىژەكانەو^۳ وە ئەم پىاۋەپەيوەندىيەكى بەھىژى لەگەل خوادا ھەبوو . جارىكيان ووتى : شەۋىك لەخەۋمدا شەيتانم دىت و پىم ووت : قوربەسەر ، خوادروستى كردىت و بە دەمى {بە شەفەھى} فەرمانى پى كردىت كىرئوش بەرىت ، بەلام تۆ نەتەرد ، من بە دەمىش فەرمانى پى نەكردم بەكىرئوش بردن بۆى و كەچى لە پوژىكدا چەندىن جار كىرئوشى بۆ دەبەم . ئەم شىعەرەشى بەم جۆرە ھۇنيەو :

من لم يكن للوصال أهلا فكل إحسانه ذنوب^۴

ئەۋەى شاھەنى دىدار نەبىت ھەموو چاكەكانى تاۋان

خوازىاربوو مزگەۋتىكى ھەبىت كە تىايدا پەرىستش بكات ، و پۆزى داين كرابىت . لەم بارەيەو دەيووت : من خوازىارم كە گوندىكى تايبەت بە خۇم ھەبىت لەگەل

^۱ الكامل في التاريخ - ابن الأثير : ۶ / ۳۳۷ .

^۲ سير أعلام النبلاء - الذهبي : ۹۶ / ۱۹ .

^۳ الكامل في التاريخ - ابن الأثير : ۶ / ۳۳۷ .

^۴ البداية والنهاية - ابن كثير : ۱۲ / ۱۵۰ .

مزگه وتيک که تيايدا که نار بگرم بو پهرستشي پهروردگارم ، پاش ماوه يه که خوازيار بووم که هه موو پوژيک کوليړه يه کم هه بيت ، له گه ل مزگه وتيکدا پهرستشي خودای تيدا بکه م^۱ .

يه کيک له ۰ بينه في يه کانی : نه وه بووشه ويک نانی ده خوارد و له پالایدا نه بولقا سمی برای دانیشتبوو ، له ولاشه وه پاگری خوراسان وله لای پاگریسه وه مروقيکی هه ژاری ده ست براو هه بوو . نيزامولموک سه يری کردو بينی که پاگری خوراسان له کاتی نان خواردن دا خووی به دوور نه گريت له کابرای ده ست براو نيزامولموک فه رمانی پی نه کات بچيته لایه کی تروکابرای ده ست براو له خووی نزیک بکاته وه نان له گه ل نه ودا نه خوات خوو و نه ریتی وابوو که هه ژاران ناماده ی خواردنی بکړين و له خووی نزیکيان بکاته وه و نه يردنه ته نيشتی خووی^۲ .

هه نديک له شيعره کانی بریتين له :

بعد الثمانين ليس قوة   قد ذهب شهوة الصبوة
کأنني والعصا بكفي   موسى ولكن بلا نبوة^۳

(باس له وه ده کات ته مه نی گه يشتو وه ته هه شتا سالی وه یزی لاوييه تی نه ماوه وه ک موسی گاچونیکي گرتو وه به ده ستيه وه به لام به بی پیغه مبه رایه تی) .
هه روه ها نه شيعره ی ده دريته پال :

تقوس بعد طول العمر ظهري   وداستني الليالي أي دوس
فأمسي والعصا تمشي أمامي   کأن قوامها وتر بقوس

^۱ الکامل في التاريخ - ابن الأثير : ۶ / ۳۳۸ .

^۲ الکامل في التاريخ : ۶ / ۳۳۸ .

^۳ تاريخ الإسلام حوادث ووفيات (۴۸۱-۴۸۹) / ۱۴۷ .

واته: پشتم وهك كهوان دواى ته مه نيكي زور چه ماوه ته وهو شهویش خستوميه ته
 ژيړ پيى خوى ووام ليها تووه گاچون له پيشمه وه نه پرات وهك نه وه يه تيرو
 كه وانه كه يه كيان راگرتبي شيعر زور كاري تي ده كرد ، كاتيک نه بو عهلى
 قومه ساني له نه خوشى يه كدا كه توشى بوو سهرداني كرد ، نه م شيعره ي بو
 خوينده وه :

إذا مرضنا نرينا كل صالحة فان شفيانا فمنا الزيف والزلل
 ترجو الإله إذا خفنا ونسخطه أمنا فما يذكرو لنا عمل

واته {كه نه خوش نه كه وين نيه ته هه موو كاريكي چاك دينين وكه چاكيش
 بووينه وه چي خراپه و لادان هه يه ليما نه وه دهرده چيټ، كه ترسيكيش پرومان تي
 دهكات نوميد نه دهينه خواو كه نارام نه بينه وه خودا عاذر ده كه ين
 نيزامولمولى كيش گرياو ووتى : وايه كه ووتت ^۱.

مردنى : له سالى ۸۵۰هـ له پوژي پينج شه ممه ۱۰ى مانگي پر مه زان و له كاتي بهر
 بانگ كردنه وه دا ، نيزامولمولى نويزي ئيواره ي كردو له سه رخوان دانيشت و
 خه لكىكي زور له فيقه زان و قورئان خوين و سوڤي و خه لكى هه ژاري له لايان ،
 ده ستي كرده باس كردنى بهنرخى نه و شوي نه ي كه له زه ويه كاني نه هاوهند دا لايان
 دا بوى و هه والى نه و شه پره ي له نيوان فارس و موسولمانه كاندا نه گي پرايه وه كه
 له سهرده مى نه ميرى باوه پداراندا + عومهرى كوپى خه تتاب ۹ (خوالى پازى بيت
) پرويدا بوو باسى نه و كه سه ناودارانه يده كرد كه له وي شه هيد بوو بوون ، پاشان
 ده يووت : خوش به ختى بو نه و كه سه ي نه گات به خزمه تي نه و كه سانه ..
 له بهر بانگه كه ي بوويه وه ، به مه به ستي چوونه وه بو ناو خي زانه كه ي هاته دهر و له پر
 لويكى "دهيله مى" ي هاته پري . وهك نه وه ي په ناى بو هينا بيت وداواى شتيكى لى
 بكات، لاوه دهيله ميه كه هه لزنى پيدا و دايه بهر {خه نجر} وبرايه وه بهر و مالى

¹ طبقات الشافعية الكبرى - السبكي : ۴ / ۳۲۸ .

خۆى، ئەلەين نىزامولمولوكىيەكە مەن كەسە كە بە دەستى ئىسماعىلە باتىنىيەكان تىرۇر كرايىت . ھەوالەكە لەناو سوپادا بلاو بوويەو ھە دەرگەكان بەرزىوونەو ھە سولتان مەلىك شاھ كە ھەوالەكەى پىگەشت بە پوخسارىكى غەمبارانەو ھەات وگريان وشىنى لى بەرز بوويەو ھەكاتر مېرىك لای نىزامولمولوك دانىشت و سەير ئەكات گيان ئەدات ولای مايەو تا گيانى دەرچوو .

نىزامولمولوك بەبەختەو ھەرى ژىاو بەشەھىدى مردو ھەموو كەس بىرى دەرگەو ھەسوپاسگوزارى بوو .^۱

بەكۆرەكەى پىي ھەلەكەوت لە پەتى خەيمەكەى و كار بەدەستەكانى نىزامولمولوكىش پىي گەشتن و كوشتيان . ھەندىك لە خزمەتگوزارەكانى دەلەين كۆتاقسەى نىزامولمولوك ئەو ھەبوو كەووتى بەكۆرەكەم مەكوژن ، چونكە مەن لىي خوش بووم . پاشان شاھتومانى ھىناو مرد .^۲ كاتىك خەلەكى بەغداد ھەوالى كوژرانى نىزامولمولوكيان پىگەشت ، بۆى دلگران بوون و سى پۆژ ھەزىر و سەركردەكان پەرسەيان بۆ داناو شاھىرەكان بە قەسىدەكانيان شىنيان بۆ گىرا ، لەوانە موقاتىلى كۆرى عەتییە كە دەلەيت :

يَتِيْمَةٌ صَاغِيَا الرَّحْمَنِ مِنْ شَرَفٍ

كَانَ الْوَزِيرُ نَظَامَ الْمَلِكِ لَوْلَا

فَرَدَّهَا غَيْرَةً مِنْهُ إِلَى الصَّدَفِ^۳

عَزَتْ فَلَمْ تَعْرِفِ الْأَيَّامَ قِيَمَتَهَا

(باس لە سودبەخشى و بەنرخى نىزامولمولوك و دالەھى خوا دەكات بۆى و بەزانىنى نرخی لەلایەن كەسانىكەو دەكات .)

ئەين عەقىل دەلەيت: ژيانى نىزامولمولوك لە پرووى دەستگوشادى و دادپەرەو ھەرىو بەخشەندەھى يەو ھەولەدان بۆ زىندو و كردنەو ھەرى پىبازەكانى دىندارى عەقلەكان

^۱ طبقات الشافعية الكبرى - السبكي : ۴ / ۳۲۲ - ۳۲۳ .

^۲ طبقات الشافعية الكبرى : ۴ / ۳۲۳ .

^۳ البداية والنهاية - ابن كثير : ۱۲ / ۱۵۱ .

سهرسام دهكات سهردهمی نهو سهردهمی دهولهتی خهلكی زانا بوو پاشان به كوشتن ژيانی تهواو كرد له كاتيك دا بو حهج دهروشت له مانگی رهمهزانیش دا بوو نهو پیاوهرش شاهاتنه له دونیادا ژیاوشاهانهش له ئاخیرهت دا نهژی بهر رهحمهتی خوا بکهویت^۱.

باسی سییه

کوژایی دهولهتی سهلجوقی

سولتان مهلیکشاه لهکاتی مردنی دا چوار کوپی ههبوون که بریتی بوون له : برکیارق ، محمد ، مسنجر ، محمود - که دواتر به ناصر الدین محمود ناسرا - ، نهو کاته منداڵ بوو. بهلام له بهر نهو هی تورکان خاتونی دایکی له پوژانی مهلیکشا دا خاوهن پیگهیهکی گهورهو بهرز بوو بهیعهتی دهسهلات داریتیان پی دا، فرمانرهوایییهکهی ماوهی دووسال بهردهوام بوو ، له ٤٨٥هـ ، ١٠٩٢ز هه بو ٤٨٧هـ ، ١٠٩٤ز . که لهوساله دا خوئی و دایکیشی مردن . پاشان له دواي نهو روکنه دین نه بوالموزه فقه برکیارقی کوپی مهلیکشاه هات که فرمانرهوایییهکهی تا ٤٩٨هـ ، ١١٠٥ز خایاند . پاشان به دوايدا مهلیکشاهی دووهم هات . له هه مان سالد غیاسه دین نه بوشوجاع محمد دهسهلاتی گرته دهست و فرمانرهوایییهکهی تا ٥١١هـ ، ١١٢٨ز بهردهوام بوو . نه مه دوا فرمانرهوای دهولهتی گهورهی سهلجوقی بوو که دهسهلاتیان له ولاتیان له نهو دیو پروباره وه هه بوو، ههروه به سهر خوراسان و ئیران و عیراقیشدا دهستیان زال بوو . دهولهتهکهشیان له سالی ٥٢٢هـ ، ١١٢٨ز دا له سهر دهستیشاهانی خوارهزمی پوکایه وه.

به کهوتنی دهولهتی گهورهی سهلجوقی لهو دیو پروباردا ، شیرازهی سهلجوقیهکان تیگچوو و یه کبوونه کهیان توایه وه هیژیان لاواز بوو بوونه چهند حیزب وتاقم و سهربازگهیهکی جیاواز، له ناو خویندا له سهر کورسی دهسهلات ململانیان

¹ سیر اعلام النبلاء - الذهبی : ٩٦ / ١٩.

دەکرد . لە ژيژ پوښنايي ئەمەدا دەولەتی گەورەي سەلجوقی دابەش بوو بۆ چەند دەولەت و میر نشینی بچووک . ئەودەولەت و ھەريمانەش ملکەچی فەرمانرەوایی تاکە سولتانیک نەبوون ، بەوجۆرەي کە لە سەردەمی ھەریەک لەسولتان توغرول بەگی یەکەم و سولتان ئەلب ئەرسەلان و سولتان مەلیکشاه ە ئەوانی پيش ئەوانیشدا ھەبوون . بەلکو ھەموو بەشيک لەبەشەکانی دەولەتی سەلجوقی لەژيژ سەرکردایەتی یەکی جوداخوازدا سەربەخۆکاریان دەکرد ، کەھیچ ھاوکارییەک شیاوی باسکردن بێت لەنیوانیاندا نەبوو^۱ .

لە ئەنجامی ئەمەدا ، دەولەتی خوارزمی لە ئەودیو پووبارەو سەری ھەلدا ئەو دەولەتەي ، کە ماوہیەکی باش لەبەرەمبەر ھیرشەکانی مەغول دا خوی گرت ولەگەل ئەویشدا چەند ھەریم و میرنشینیکی سەلجوقی لەباکوری عیراق و شامدا پەیدا بوون کە بە "ئەتابەگی یەکان" ناسران . لەو ماوہیەدا دەسەلاتی سەلجوقی یەکانی پۆم سەری ھەلدا کە لەپرووی ھیرشە خاچ پەرستی یەکاندا پارووستا و توانی لەقۆلی باکووری پوژئاوای ئاسیای بچووکەو گەمارۆی بدات . ئەم دەسەلاتەي سەلجوقیەکانی پۆم شالاوہ یەک لە دواي یەکەکانی مەغولی تیکی شکاندو لەناوی برد .

لەپراستی دا چەند ھۆکاریک بوونەھۆی کەوتنی دەسەلاتی سەلجوقی کە ریگە یان خۆشکرد بۆ کەوتنی خیلەفەتی عەبباسی .
لەھۆکارانە :

۱. ململانی نیو بنەمالەي سەلجوقی لەنیوان براو مام و کوپ و کوپەزاکانیدا .
۲. دەست تیوہردانی ئافرەتان لەکاروباری فەرمانرەوایی دا .
۳. ھەلگیرساندنی ئاگری ئازاوہ و فیتنە لەنیوان کاربەدەست سەلجوقیەکاندا لەلایەن ھەندی لە میرو وەزیر و ئەتابەگەکانەوہ .

^۱ قیام الدولة العثمانية / ۲۳.

٤. بیهیزی ئەو خەلیفە عەبباسی یانە ی که بە لاوازی لە بەرامبەر هیژە سەربازییە سەلجوقیەکاندا دەرکەوتبوون ، ئیدی سەلیان لەو نەدەکردو دانیان ئەنا بە شەرعیەت و پەوا بوونی هەموو کەسیک کە لە سەر کورسی دەسەلاتی سەلجوقی دابنیشیت و پێگەیان ئەدا و وتار بۆ هەموو کەسیکی زال و بەهیز بدری^١.

٥. دەسەو سانی دەولەتی سەلجوقی لە یەكخستنی وولاتەکانی شام و میسرو عێراق ، لە ژێر ئالای خیلافەتی عەبباسی دا .

٦. ئەو دابەش بوونە ناو خۆی یە ی نیوان سەلجوقی یەکان خوشیان کە گەشتە ئاستی پوبە پروو بونە وە ی سەربازی بەردەوام کە مەهیژی سەلجوقی یەکانی هەموو هەلۆە شاندار گەیشته ئەو ی دەسەلاتە کە یان لە عێراق دا نشوستی هینا .

٧. فیل و تەلە کە ی پیسی باتینی یەکان پیسەکان لە پرووی دەولەتی سەلجوقی دا ، ئەمەش لە هیژشی پاکتاو و هەولە بەردەوامەکانیان بۆ (تیروور) کردنی سولتان و سەرکرده و پیژەوا سەلجوقی یەکاندا خۆی دەبینیتەو .

٨. هیژشی خاچ پەرستی لە ویدیو پروو بارەکان و ململانێی دەولەتی سەلجوقی لە گەل سوپا درنده شالۆ بەرەکاندا کە لە ئەوروپا و ئەهاتن و چەند هۆکاری تریش . لە گەل ئەوەش دا سەلجوقی یەکان چەند کاری چاک و جوانیان هەبوو ، لە گەنگ ترینیان :

١- نزیکە ی دووسە دە پروو خانی خیلافەتی عەباسی یان دواخست ، کە لە پیژ هاتنی ئەماندا لە ژێر سایە ی بوە یه ی یە شیعە رافیزیەکاندا ئەو دەولەتە خەریک بوو . بەرەو فەوتان و پوکانه وە دەچوو .

^١ السلاطين في المشرق العربي / ٥٠ .

ب- دهوله تی سه لجوقی پښگای له دهوله تی عه بیدی له میسر گرت له به دیهینانی
ئهو نامانجه دا که مه بهستی بوو پوژه لاتی عه ره بی ئیسلامی له ژیر ئالای
عه بیدی باتینی پرافیزی داهه موو بکاته یه ک .

ج- ئهو هه ولانه ی که دهوله تی سه لجوقی خستیه گهر ، پښخوشکه ر بوو بو
یه کخستنی پوژه لاتی ئیسلامی که له ژیر دهستی سه لاهه ددینی ئه یوبی و
له ژیر ئالای خه لافه تی سوننی عه بیاسی دا هاته دی ^۱ .

د- سه لجوقیه کان پوښکی دیاروبه رچاویان گیرابوو له زیندوو کردنه وهی ئهو
ناوچانه ی له ژیر دهسه لاتی خوینان دا بووله پرووی زانست وبه پښوه بردنه وه و
ئاسایش و سه قامگیری یان تیدا بلاو کرده وه .

ه- له پرووی بزاوتنه خاچ په رستی یه کانی ئیمبراتوری یه تی بیزهنتی دا راوهستان و
تائاستیکی زور به ربه ستیان له پښگه ی مه ترسیه کانی مه غول دا دانا
و- شان و شکوی مه زه به بی سوننی و زاناکانی ئهو مه زه به بیان له وناوچانه دا
به رز کرده وه ^۲ .

ئه مه پوخته یه کی کورته له مه ر سه لجوقی یه سوننیه کانکان ، و پوښیان
له سه رخستنی ئیسلام دا . به راستیش ئه وه سته م و دروو بوختانه ئه گهر
له وکومه له دلیر و نه به ردانه ناوینرین خه لکانی په راکه نده و تاقمی بچووک
بچووک، هه روه ک ماموستا نه جیب زه بیب له کتیبی {الموسوعة العامة لتأریخ
المغرب والاندلس} دا ئه م کاره ی کردوه ^۳ .

به شی دووه م

به ر قه رار بوونی دهوله تی عوسمانی و جهنگه ئازادیخوازه کان

^۱ السلاطین فی المشرق العربی / ۵۱ .

^۲ قیام الدولة العثمانیه / ۲۴ .

^۳ الموسوعة العامة لتأریخ المغرب والاندلس : ۱۰ / ۳ .

عوسمانىيەكان دەدرېنە پال ھۆزىكى تورك كە لەسەرەتاي سەدەى ۷ى كۆچى بەرامبەر بە ۱۲زايىنى لە "كوردستان" دا دەژيان و پيشەى شوانىيان ھەبوو .
لەئەنجامى شالائى مەغۇل بەسەرکردايەتى جىگىزخان بۆسەر عىراق و ناوچەكانى باكوورى ئاسىيائى بچووك ، سلىمان كە باپىرى عوسمان لەسالى ۶۱۷ك ، ۱۱۲۰ز لەكوردستانەو لەگەل ھۆزەكەىدا كۆچىدەكات بۆ وولاتى ئەنادۇل و لەشارى (اخلاط) نىشتەجى ئەبىت^۱ .

لەدواى مردنى خۆى لە سالى ۶۳۸ك ، ۱۲۳۰ز دا توغرولى كۆرە ناوەرەستىنەكەى شوينى گرتەو و درىژەى بە جموجولەكەى دا بەرەو باكوورى پوژئاواى ئەنادۇل كە نزىكەى ۱۰۰ خىزان و زياتر لە { ۴۰۰ } چوار سەدسوارى پىبوو^۲ . كاتىك توغرولى باوكى عوسمان لەگەل ئەو خىلەكەيدا كە لە ۲۰۰ خىزان تىنەدەپەرى ، كە لە چەرمەسەرى ھىرشى مەغۇل رايكردبوولە دوورەو دەنگى ھەلاو ھەرايەكى دەبيست . وكە لىيى نزيك بوويەو سەير دەكات شەپىكى گەرمە لەنيوان موسولمانان ومەسىحيەكانداو . تاي تەرازووى شەكەش بەلاى بىزەنتى يەكان داقورسە ئەو توغرولىش ھىچى بۆ نەما ئەو نەبىت بەھەموو ھەماسەتلىكودلقايىمىكەو كە ھەيبوو ھەلمەتىبرد بۆ فرياكەوتنى برا ھاودىن وھاوەقىدەكانى وئەم بەشدارى يەى ئەويش بۆيە ھۆى سەركەوتنى موسلمانەكان بەسەر نەصاراكاندا^۳ .

دواى كۆتايى ھاتنى شەپ ، سەركردەى سوپاي ئىسلامى سەلجوقى ئەو ھەلويسەى ئەو توغرولى بەرز نرخاندو لەسنورى پوژئاواى ئەنادۇل و لەسەر

^۱ اخلاط شارىكى پوژھەلاتى توركيائى ئەمروىە لەنزيك دەرياچەى وان لەئەرمينيا .

^۲ قيام الدولة العثمانية / ۲۶ .

^۳ جوانب مضيئة في تاريخ العثمانيين / ۳۶ ،

سنوری پۆمهكان دا پارچه زهويه كي پى به خشين^۱. به مهش ههلى به رفر اوانىيان له سهر حسابى پۆمهكان بۆ رهخساو سه لجوقيه كانيش هاوپه يمانىكى به هيزو هاو كاريان له جيهادى دژ به پۆمهكان دادرست بوو.

له نيوان ئهم دهوله ته تازه پيگه شتووو و سه لجوقيه كانى پۆمدا ، په يوه ندى يه كي گهرم و گوپ پهيدا بوو له ئه نجامى بوونى دوژمنىكى هاوبه شى به بىرو باوهرو ئايينيان .

ئهو په يوه ندى يه به دريژايى ژيانى ئهو توغرو له دهوام بوو ، تائه ودى له سالى ۱۲۹۹ز^۲ دا عوسمانى كوپى له دواى خوى شوينى فرمانه وايى گرته وه و له فراوانخوازى نيو زهويه كانى پۆم دا له سهر سياسه تى پيشووى باوكى دهروشت^۳.

باسى يه كه م : عوسمانى دامه زرينه رى دهوله تى عوسمانى : له سالى ۱۲۵۶ز ، ۱۲۵۸ز دا ئورتوغرل عوسمانى كوپى له دايك ده بىت كه دهوله تى عوسمانى ده دريژه پال ئهم كوه^۴. ئه مهش ئهو ساله بوو كه تييدا مه غول به سه ركردايه تى هولاكو شالاوى برده سهر به غدادى پايته ختى خيلافه تى عه بباسى و چه ندان ووداوى دلته زين وليقه ومانى گه وره وويان دا .

ابن كثير : ده لىت : (دايان به سهر شاره كه دا و ههرچى پياوو ئافره ت و مندا ل و په ككه وته و هه رزه كاريان كه وته به رده ست كوشتنيان و زوريك له خه لك چوونه ناو بىرو كايه ن و جوگه پيسه كانه وه ، به وجوره چه ندروژييك خويان دئه شار دو

¹ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۵۳ .

² تاريخ سلاطين آل عثمان / ۱۰ .

³ تاريخ الدولة العلية العثمانية / ۱۱۵ .

⁴ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام عبد العزيز / ۱۲ .

دەرنەئەكەوتن ، كۆمەلەك لەخەلكانىش لەناو { خان } ەكاندا كۆدەبوونەووە
 دەرگاكانیان لەسەرخۆیان دادەخست ، تەتارەكانیشیان دەرگاكانیان دەشكاند
 یان ئاگریان تێ بەر ئەداو ئەیانکردنەو ، پاشان دەچوونە ناوەو ، ھەیانبوو
 پرایدەکردو ھەلدەزنینە شوینە بەرزەكان و ئەوانیش لەسەر بانەكان دا
 دەیانكوشتن وای ئی ھات فاوی خوین جۆگەلەئەبەست و بە كوچەكاندا
 دەپوشت (إنا لله وإنا إليه راجعون) بەو جوۆرە لەمزگەوت و تەكیەو شوینی
 كۆبونەووەكانیش دا خەلكیان ئەكوشت و ، جگە لە ئەھلی زیممەئە لەجوولەكەو
 نەصاراكان و ئەوانەئەكە پەنایان بوو ئەوان بردبوو كەسێ تر پزگار نەبوو
 لەدەستیان)^٢ .

1 {خان} بهو شوینانه ئه و ترا که غریبه و میوان له ویدا لایان ئه داو تییدا
 ئه حه وانه وه، بهو شوینانه ش ئه و تریّت که {مه‌ری} تییدا ئه فرو شرا. وه رگیڤ: ا
 سه‌بری {المنجد} ووشه‌ی {خان} بکه.

² البداية والنهاية - ابن كثير الدمشقي: ١٣/ ١٩٢-١٩٣.

الأرض وجعل أهلها شيعا يستضعف طائفة منهم يذبح أبناءهم ويستحيي نساءهم إنه كان من المفسدين ﴿ القصص : ٤ واته : فیرعهون له سهر زهوی دا خوئی قیت کرده وهو دهستی دایه لهت وپهت کردنی خه لکی سهر ئهم زهوی یه ههندیکی لی لاواز ئه کردن وکوره کانی سهرده برین وژنه کانی ده هیلا نه وه ، فیرعهون یه کیك بوو له خه لکه گنده له که .

ههروه ها ده فهرمویت : ﴿ ونريد أن نمنّ على الذين استضعفوا في الأرض وجعلهم أئمة وجعلهم الوارثين، ونمكن لهم في الأرض ﴾ القصص : ٥-٦ واته : ئیمه ئه مانه ویت دهستی پریز بخهینه سهر ئه وانیه که لاواز کراون له سهر زهوی داوبیانکهینه پیشه واو سهر دارو میراتی {سته مکارانیان} پی بدهین ودهسه لاتیان قایم بکهین له زهوی دا .

گومانی تیدانی یه که خوای گه وره ده توانیت له شه وو پوژیکدا ، به لکوو له چاوتروکاندنیکدا هیزو دهسه لات بداته بهنده کانی وهك ده فهرمویت : ﴿ إنما قولنا لشيء إذا أردناه أن نقول له كن فيكون ﴾ النحل : ٤٠ واته : قسه ی ئیمه به دلنیا ییه وه ههر ئه وهنده یه که شتی کمان ویست پیی ئه لئین : ببه ، یه کسه ره ئه بیت .

جا ئه هلی راستی په له له به لئینی ده ستنیشانکراوی خواداناکه ن که پاده ی سهرخستن وهینانه دی دهسه لاتیان پی ئه دات ، بویه ده بیت ره چاوی سوننه ته شه رعی و گهر دوونی یه کان و خوږاگری له سهر ئهم ئایینه ی خوابکریت ﴿ ولو يشاء الله لانتصر منهم ولكن ليبلو بعضكم ببعض ﴾ محمد : ٤ واته : ئه گهر خوا بیه ویت توله له کافران ده سه نیّت . به لام خوای گه وره ئه یه ویت ههندیکیان به ههندیکی تریان تا قی بکاته وه .

جائه گهر خوای گه وره شتیکی بویت ، هوکاره کانی بو ئاماده دهکات و ههنگاو به ههنگاو دهیه نیّت ده دیان به یه کجار ئه یه نیّت ده دی . چیروکی دهسه لات ی دهوله تی له و کاته وه دهست پی دهکات که عوسمانی سهر کرده به درده که ویت

كه سالى ۶۰۶ كۆچى له بهغداد خيلافهتى عهباسى نوشوستى ئههينيت ئهم لهو سالهدا له دايك ئهبيت.

يهكهه : گرنگرين سيفهته رابهرييهكانى له عوسمانى يهكهه دا :

كاتيك رادهمينينه ژيانى عوسمانى يهكهه ، ههندى سيفهتى بنهپهتى عوسمانمان وهك سهركرديهكى سهربازى وپياويكى سياسى لهكهساياهتىيهكهيدا بو دهردهكهويت كه لهگرنگرينيان ئهمانه :

(۱) ئازايهتى : كاتيك لهسالى { ۷۰۰ك - ۱۳۰۱ز } دا ميرهكانى نه صارا بيزهنتينييهكان بورسسه و مادانوس و ئهدرهنوس و كتهو كستله داوايپيكهينانى هاوپهيمانىيهكى خاچ پهستى يان كرد بو دژايهتى كردنى عوسمانى كوڤى ئورتوغرلى دامهزرينهري دهولهتى عوسمانى ، و ههموو نهصاراكان وهلامى ئهه بانگهوازيان دايهوهو هاوپهيمانيهتيسان بهست بو لهناوبردنى بهسهر ئهه دهولهته كۆرپهيه ، عوسمان به سهربازهكانيهوه پيشپهوى كرد و خوى جهنگهكانى گرته دهست وسوپا خاچ پهستهكانى تيك شكاند و نهبهردى و بهجهرگى و لى هاتوويى لى بهدەر كهوت و لاي عوسمانىيهكان بوو پهندى سهرزمانيان .^۱

(۲) دانايى : پاش ئهوهى عوسمان ريبهرييتى هۆزهكهى گرتهدهست ، دانايى لهوهدا دهبينيهوه كه دژ به مهسيحىيهكان لهگهل سولتان عهلاهددين دا راوهستيت و له ئازادكردنى دهستهيهك لهشاره سهختهكان و ههنديك لهقهلا پتهوهكان دا يارمهتى يهكى باشى دا . بو ئهمهش پلهى ميرايهتى له لايهن سولتان عهلاهدديني سهرۆكى دهولهتى سهلجوقييهكانى رومهوه پيدراو

^۱ جوانب مضيئة في تاريخ العثمانيين الأتراك / ۱۹۷ .

پيگه‌شی دا ناوی خوئی له‌سەر سکه هه‌لبکۆلیت وله هه‌موو ئه‌و ناوچانه‌دا که له‌ژێرده‌سه‌لاتی خوئی دایه له‌پوژانی هه‌ینیش دا دوعای بۆ بکریت^۱.

(۳) دلسۆزی (الإخلاص) : کاتی که دانیشتوانی زه‌وییه نزیکه‌کانی میرنشین عوسمان ، هه‌ستیان کرد به دلسۆزی و دلپاکی عوسمان بۆ ئیسلام ، که‌وتنه یارمه‌تیدان و پراوه‌ستان له‌گه‌ڵ عوسمان دا له‌پیناو به‌هیز کردنی پایه‌کانی ده‌وله‌تیکی ئیسلامی‌دا بۆ ئه‌وه‌ی وه‌ک به‌ربه‌ستییکی گه‌وره له به‌رده‌م ئه‌و ده‌وله‌ته‌دا بوه‌ستیت که‌دژایه‌تی ئیسلام و موسلمانان ده‌کات^۲.

خوڤراگری : ئه‌م په‌وشته له‌و کاته‌وه له‌که‌سایه‌تی عوسماندا ده‌رکه‌وت که ده‌ستی کرد به‌ ئازادکردنی قه‌لاو شاره‌کان . له‌سالی ۷۰۷ک دا قه‌لاکانی (کته و لفکه و ئاق حصار و قوج حصار) و له‌سالی ۷۱۲دا قه‌لاکانی (کبوه و یکیجه طراوقلوا و تکرر بیکاری) و چه‌ندیکی‌تری ئازاد کرد . جه‌نگه ئازادیخوازه‌کانی به‌ئازادکردنی شاری (بروسه) تاجیان خرایه سهر پاش ئه‌وه‌ی بۆ چه‌ند سالیک ، به‌لکو له‌سه‌ختترین کاریک که عوسمان له‌جه‌نگ ئازادیخوازه‌کانیدا به‌ره‌و پووی بوویه‌وه ، ئه‌و ململانی تونده بوو که له‌نیوان عوسمان و ئه‌قرینوسی پارێزه‌ری شاره‌که‌دا —شاری بروسه— پوی دا و چه‌ن سالیک خایاند تاخوئی دا به‌ده‌سته‌وه و شاره‌که‌ی دایه ده‌ست عوسمان ، خوا ده‌فه‌رمویت : ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ آل عمران: ۲۰۰

واته ئه‌ی ئیمانداران، ئارام بگرن و ئارام به‌یه‌کتری بده‌ن و پاسه‌وانی بکه‌ن وله‌خوا بترسن به‌لکوسه‌رکه‌وتن به‌ده‌ست به‌یّن

(۴) یه‌کانگیری ئیمانی : ئه‌م په‌وشته‌ی عوسمان ئه‌وکاته ده‌رکه‌وت که ئه‌قرینوسی سه‌رکرده‌ی بروسه دایه پال عوسمان و موسولمان بوو ،

^۱ قیام الدولة العثمانية / ۲۵ .

^۲ قیام الدولة العثمانية / ۲۶ .

سولتانیش نازناوی بهگی پی‌دا و له‌دواتردا بووبه‌یه‌کیک له‌سه‌رکرده دیاره‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی . زۆریک له‌سه‌رکرده بیزه‌نتی‌یه‌کان کاریگه‌ر بوون به‌که‌سایه‌تی و ئه‌و پێبازه‌ی عوسمانی له‌سه‌ر ده‌رۆیشت . تاوا‌لی‌هات ریزه‌کانی سوپای عوسمانی پ‌ربوو له‌و سه‌رکرده‌نه^۱ . به‌لکو زۆریک له‌کۆمه‌له‌ ئیسلامیه‌کان هاتنه‌ ژێر دروشمی ده‌وله‌تی عوسمانی‌یه‌وه . وه‌ک کۆمه‌له‌ی (غازیاروم) واته "جه‌نگاوه‌رانی پۆم" که کۆمه‌لیکی ئیسلامی سه‌نگه‌رنشیننی به‌رامبه‌ر به‌ پۆمه‌کان بوون و هه‌ر له‌سه‌رده‌می عه‌بباسی‌یه‌وه رینگری هی‌رشه‌کانی پۆمیان ده‌کرد له‌پ‌رووی موسولماناندا . ئه‌م سه‌نگه‌رنشینانییه‌ چه‌ندین ئه‌زمونی پێدا‌بوون له‌ جیهاد کردنی دژ به‌ پۆم که به‌مه‌ لایه‌نگری و پا‌به‌ندی‌یان بۆ هه‌موو یاسا‌کانی ئیسلام قوول بووبوویه‌وه تیا‌ياندا .

هه‌روه‌ها کۆمه‌له‌ی (ئیخیان) واته "برایان" ، که کۆمه‌لیکی چاکه‌ خواز بوون و پال‌پشتی و میوانداری موسولمانانیان ده‌کردو له‌گه‌ڵ سوپا‌کانیاندا ده‌رۆیشتن بۆ ئه‌وه‌ی خزمه‌ت به‌ جه‌نگاوه‌ران بکه‌ن .

زۆبه‌ی ئه‌ندامانی ئه‌م کۆمه‌له‌یه‌ ، له‌و گه‌وره‌ بازرگانانه‌بوون که مال و سامانی خۆیان وه‌گه‌ر خستبوو بۆ خزمه‌تگوزاری ئیسلامی‌یه‌کان وه‌ک بنیاد نانی مزگه‌وت و خان و ته‌کیه و میوانخانه . ئه‌مانه‌ پی‌گه‌ی به‌رزیان هه‌بوو له‌نیو ده‌وله‌تدا . له‌م ناو کۆمه‌له‌یه‌دا چه‌ندین زانا هه‌لکه‌وتن که کاریان بۆ بلاو کردنه‌وه‌ی پۆشنه‌یری ئیسلامی ده‌کرد و خه‌لکیان پاده‌کی‌شا بۆ پا‌به‌ند بوونیان به‌ئایینه‌وه .

هه‌روه‌ها کۆمه‌له‌ی (حاجیات الروم) واته حاجیه‌کانی خاکی پۆم ، که کۆمه‌لیکی شاره‌زا به‌ ئیسلام بوون و تی‌گه‌شتنیکی ووردیان هه‌بوو بۆ یاساو

¹ قیام الدولة العثمانية / ۲۸ .

پيساکانی ، ئامانجيان يارمه‌تی‌دانی موسولمانان بوو به‌گشتی و موجهیده‌کان به‌تایبه‌تی . هه‌روه‌ها چه‌ند کۆمه‌له‌یه‌کی تریش جگه له‌مانه ^۱.

۵) دادپه‌روه‌ری : زۆربه‌ی ئه‌و سه‌رچاوه‌ تورکیانه‌ی که میژووی عوسمانی‌یان تۆمار کردووه ده‌گێڕنه‌وه که : ئورتوغ‌رول ده‌سه‌لاتی قه‌زاوه‌تکردنی له‌ شاری "قرجه" دا به‌عوسمانی کوپی که دامه‌زێنه‌ری ده‌وله‌تی عوسمانی‌یه . له‌پاش ئه‌وه‌ی له‌سالی ۶۸۴ ک ، ۱۲۸۵ز دا له‌بیزه‌نتیه‌کانی سه‌نده‌وه ، عوسمان بریارێکی ده‌رکرد بۆ بیزه‌نتی‌یه‌کی مه‌سیحی له‌ دژی موسولمانی‌کی تورکی ، کارای بیزه‌نتی ئه‌مه‌ی له‌لا نامۆبوو ، و پرسیاری کرد له‌عوسمان : ئه‌ی چۆن له‌به‌رژه‌وه‌ندی من بریار ده‌رده‌که‌یت له‌ کاتی‌کدا من له‌سه‌ر ئایینی تۆ نیم ؟ عوسمانیش وه‌لامی دایه‌وه : چۆن له‌به‌رژه‌وه‌ندی تۆ بریار نه‌ده‌م له‌کاتی‌کدا ئه‌و خوايه‌ی که ده‌یپه‌رستین ، پیمان ده‌فه‌رموی‌ت : ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ أَنْ تُوَدِّرَ الْأَمَانَاتَ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتَ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ﴾ النساء: ۵۸ . واته : به‌بی گومان خوا فه‌رمانتان پی ده‌کات که سپارده‌کانیان بگه‌رێنه‌وه بۆ خاوه‌نه‌کانیان و کاتی‌کیش داوه‌ری نیوان خه‌لک ئه‌که‌ن، ئه‌وه به‌داد داوه‌ریان بکه‌ن..

ئه‌م کاره جوان و پێزدارانیه‌ بوویه هۆی هیدایه‌تی کابراو --- گه‌له‌که‌ی بۆ ئیسلام ^۲.

به‌پراستی عوسمانی یه‌که‌م دادپه‌روه‌ری له‌گه‌ل ژێر ده‌سته‌کانی و ئه‌و ناوچانه‌شدا په‌یڤه‌و ده‌کرد که ئازادی کردبوون ، ئه‌و هه‌لویستی زۆرداری و سته‌م و خۆسه‌پاندن و سه‌رکه‌شی و برسی کردنی له‌گه‌ل گه‌له‌ شکست خواردوه‌کاندا نه‌بوو . به‌لکو به‌م ده‌ستووره‌ خوايی‌یه‌ په‌فتاری ده‌کرد له‌ گه‌لیاندا ﴿أَمَّا مَنْ ظَلَمَ

^۱ التراجع الحضاري في العالم الإسلامي - د. علي عبدالحليم / ۳۳۱-۳۳۲ .

^۲ جوانب مضيئة / ۳۲ .

فسوف نَعَذِبُهُ ثُمَّ يَرُدُّ إِلَى رَبِّهِ فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نَكْرًا ، وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جُزَاءٌ الْحَسَنُ
وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا ﴿ الكهف : ٨٧-٨٨ واته : ٣٥٥ هـ سته میکی کرد بیئت
سزای ئه ده دین پاشان ئه دریخته دهست خودا و ئه ویش سزایه کی خراپی
ئه دات ، و ئه وانهش که پروایان هیئاوه و کاری چاکه ده کهن ئه وه پاداشتیکی
چاکیان ئه دریختی و ئیمهش کاریکی چاک و ئاسانی بهرانبهر ده کهین .
کارکردنیش بهم یاسا خوا ییه به لگه یه له سهر ئیمان و له خواترسان و هو شیاری و
زیره کی و داد پهروه ری و چاکه و پرهمهت .

٦) وه فاداری : عوسمان وه فادار بوو بهرانبهر به هه موو په یمانیک ، کاتیکی میری
"قه لای ئولوباد" ی خوی دا به دهست سوپای عوسمانی یه وه ، ئه وه ی به مهرج
دانا که هیچ عوسمانی یه کی موسولمان به سهر پرده که دا تیپه رنه بیته نیو
قه لاکه وه ، عوسمانیش و سولتانه کانی دوا ی ئه ویش پابه ند بوون به و
مهرجه وه ^١ . خوا ده فه رمویت : ﴿ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا ﴾ [إسراء :
٣٤ . واته : وه فاتان به په یمانه وه هه بیئت ، چونکه په یمان پرسپاری
له سهر ده کریت .

٧) خوی به کلا کردنه وه بو خواله ئازا کردنی ولاتاندا :

کارو جهنگه ئازا دیخوازه کانی عوسمان له پیئاو بهر ژه وهندی ئابووری و سه ربازی
یان شتی تردا نه بوو ، به لکو هه لی گه یانندی بانگه وازی خوا و بلاو کردنه وه ی
ئایینه که ی بوو . بویه ئه حمده ره فیک له ئه نکسلو پییدی کهیدا به ناوی (التاریخ
العام الکبیر) وه سفی عوسمان ده کات به وه ی که : (عوسمان ئاین داریکی خوا وه
ئامانج بووه و دهیزانی که بلاو کردنه وه ی ئیسلام و گشتگیر کردنی
پیویستی یه کی پیروژه . ههروه ها خوا وه ی بیریکی رامیاری فراوانی به هیژ بوو ،

^١ التراجع الحضاري في العالم الإسلامي - د. علی عبدالحلیم / ٣٣١-٣٣٢ .

عوسمان دەولەتەكەى لەبەرخۆشەويستى بۇ دەسلەلات بىيات نەنا ، بەلكو لەبەر
خۆشەويستى بوو بۇ بلاو كردنەوى ئىسلام)^۱ .

مىرئوغلۇ دەلىت : (بەراستى عوسمانى كوپى ئوتوغرول ئىمانىكى قوولى
هەبوو بەوى كە تاكە ئەركى لەژيان دا برىتى بوو لە جىهادلە پىناوى خوادا بۇ
بەركردنەوى ووشەى خوا لەسەر زەوىدا ، بۇيە بەهەموو گوپو تىنىكەو
دەستى پىكرد ، بۇيە بەوپەرى ووزەو توانايەككىيەو كەهەيبوو لە پىناو
بەدىھىنانى ئەوئامانجەدا تىدەكوشا)^۲ .

ئەمانە ھەندىك لەو سىفەتەنەى عوسمانى يەكەم بوو كە بەرھەمىكى سىروشتى
بوو بۇ ئەو بىرو باوەرپوئامادە سازى يەى كە بۇ پۇكى پەستىا خىز وەرى
گرتبوو،خۆشەويستى بۇ ئەھلى ئىمان وړق وبىزارى لە گوناھ وئەھلى كوفرو
خۆشويستنى بە دل بۇ جىھادى رىگەى خوادا خەلك بانگ كردن بۇ لای ئەو ئەو
عوسمانى كرده خاوەنى ئەو ھەموو سىفەتە جوانە . بۇيە عوسمان لەجەنگە
ئازادىخوازەكانىدا لەناوچەكانى ئاسىيائى بچوكدا . داواى لەسەر كردهكانى پۇم
دەكرد كە يەككە لەوسى بوارە ھەلبىژىرن كە ئەمانەن : چوونەناو ئىسلام يان
پىدانى سەرانە يان شەر . بەمەش ھەندىكىان موسولمان بوون و ھەندىكى تر
دايانە پالى و سەرانەيان قىبول كرد . ئەوانىش كە دوزمنايەتىيان دەكرد ، ئەم
جىھادىكى بىپرانەوى لەدژيان بەرپاكرد و بەسەريان دا زال بوو وبەمەش توانى
ھەندى ناوچەى گەورەى تر بداتە دەم دەولەتەكەى .

بەراستى كەسايەتى عوسمان بەھوى ئىمانە گەورەو بەھىزەكەى بەخوای گەورەو
پۇژى دوايىيەو سەنگىن و دلپرفىن بوو . بۇيە نەھىزى بەسەر دادپەرورەى و
دەسلەلاتى بەسەر مېھرەبانى و نەدەولەمەندى بەسەر ملكەچىكەيدا زال نەبوون .

¹ جوانب مضیئة / ۳۳.

² جوانب مضیئة / ۳۳،

بۆيە بوويە شياوي پىشتىگىرى و پاپىشتى خوايى . خواي گەورەش بەپيىدانى دەسلەت و سەرکەوتن پىزى لىنا . ئەمەش فەزلىكى خوايىيە بەسەر عوسمانى بەندەيدا . بەمەش توانا و لىھاتوويى ھەلسوگەوت کردنى لەئاسياى بچوکدا پيدا لەپرووى پىرلىکردنەو و بىروپا و زۆرى سەربازو سام و شکۆو نەرم و نياىيەو بەپراستى سەرپەرشتىارى خوايى بۆ عوسمان زۆر بوو . ھەربۆيە دەرگاي تەوفىقى بۆکردەو و ئەو ئامانچ و مەبەستەبەرز و بۆلەندەنى بۆ بەدىھىنا كە بە دوايدا دەگەپا . كاروکردەو ھەكەنى عوسمانىش بەھۆى خوشەويستى بۆ بانگەوازکردن بۆ خوا شکۆداربوون ، توانى ئازادکردنى ولاتان بە زۆرى شمشىروو ئازادکردنى دلان بەكارى چاگەو دىندارى پىكەو گرىبىدات و . ئەگەر بەسەر گەلىكىشدا سەربكەوتايە ، ئەو بانگى دەکردن بۆلای پراستى و ئيمان بەخواي گەورە . سوريش بوو لەسەر كاروکردارە چاكسازىيەكانى لەھەموو ئەو ھەرىم و شارانەدا كە ئازادى كردبوون . ھەولى ئەدا پراستى و دادپەرەرى بال بكيشى بەسەر گشت لايەكداو خوشەويست ولاگىرى ئەھلى ئيمان بوو وەك چۆن دژو دژمنى ئەھلى عصيان بوو .

دووەم : ئەو دەستورەى كە عوسمانىيەكان لەسەرى دەروشتن :

سەر پاكى ژيانى مير عوسمان دامەزىنەرى دەولەتى عوسمانى برىتى بوو لە جىھاد كردن وخەلك بانگکردن بوو بۆپىگەى خوا . زانايانى ئايىنىش چواردەورى مير عوسمانيان دەگرت و سەرپەرشتى نەخشەى كارگىرى و جىبەجى کردنى شەرى نىو مىرنشینهكانيان دەکرد . بىگومان مىژوو وەسىيەتەكەى عوسمانى بۆ ئورخانى كورپى پاراستوو بۆ ئىمە .

ئەو وەسىيەتە ماناي ژيارى و بەرنامەيى شەرى زۆرى تىدايە كە ديارەدەولەتى عوسمانى لەودوا لەسەر ئەو مەنھەجە پۆشتوو ، عوسمان لەو وەسىيەتەكەيدا دەلىت : كورپى شىرىنم : وريابە سەرقال نەبىت بە شتىكەو كە خواي

په‌روه‌ردگاری جیهانیان فرمانی پی نه‌کردبیت ، نه‌گه‌ر له‌ حوکم‌پرانیشدا گرفتیکت به‌روه‌پوو بوویه‌وه ، نه‌وا پراویژ کردن به‌ زانایانی ئایینی باقه‌لای قایمت بی . کوپی شیرینم ، نه‌وه‌ی گوپ‌رایه‌لایت ده‌کات به‌رز رایب‌گروه‌با به‌خششت هه‌میشه‌ برژیت به‌ سهر سهر‌بازده‌کاندا ، وریابه‌شه‌یتانیش به‌سهر‌بازو مال و سامانت فریوت نه‌دات . وریابه‌ ئاگات له‌ خوٚت بیت هه‌رگیز دوورنه‌که‌ویده‌وه له‌ خزمه‌ت کاری شه‌ریعه‌ت .

کوپی شیرینم : تو ده‌زانیت که‌ تاکه‌ مه‌به‌ستمان پازی کردنی خوای په‌روه‌ردگاری جیهانیانه ، به‌پراستیش به‌ جیهاد کردن پوناکی ئایینه‌که‌مان هه‌موو لایه‌ک ده‌گریته‌وه . جا به‌دووی په‌زامه‌ندی خواشمان بو به‌ده‌ست دی .

کوپی شیرینم : ئیمه‌ له‌وانه‌نین که‌ بو ئاره‌زووی فه‌رمان‌په‌وایی و زالبوون به‌سهر تاکه‌کاندا جه‌نگ ده‌نینه‌وه ، ئیمه‌ به‌ئیسلامه‌وه ده‌ژین و بو ئیسلامیش ده‌مرین ، نه‌مه‌ش نه‌و شته‌یه‌ کوپم که‌ تو مه‌ردی مه‌یدانی بو)^۱ .

له‌ کتیبی (التاریخ السياسي للدولة العلية العثمانية) دا گیرانه‌وه‌یه‌کی تری نه‌و وه‌سیه‌ته‌ ده‌بینین :

کوپی شیرینم : نه‌وه‌ بزانه‌که‌ بلاو کردنه‌وه‌ی ئیسلام و پینمونی خه‌لک بۆلای ، و پاراستنی ئاپروو ومالی موسولمانان ، سپارده‌یه‌که‌ له‌گه‌ردنت دا که‌ دواتر خوای گه‌وره‌ له‌باریه‌وه‌ پرسپارت لی ده‌کات)^۲ .

له‌ کتیبی (مأساة عثمان) دا چهند ده‌سته‌واژه‌یه‌کی تری وه‌سیه‌ته‌که‌ی عوسمان بو ئورخانی کوپی ده‌بینین که‌ ده‌لایت : (نه‌ی کوپی شیرینم : من وا ده‌گوازمه‌وه‌ بۆلای خوا ، من شانازی به‌تووه‌ده‌که‌م که‌ له‌مه‌ودوا دادپه‌روه‌ر ده‌بیت له‌ناو هاولاتیانداو موجه‌یدیکی پیگه‌ی خواده‌بیت بو بلاوکردنه‌وه‌ی ئایینی ئیسلام ،

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة - د. محمد حرب / ١٦ .

^۲ جوانب مضيئة / ٢١ .

ئەى كوپى شىرىنم : لەبارەى زانايانى ئوممەتەو ئامۇژگارى ئەوت دەكەم كە بەردەوام خاتريان بگەرە زۆر گەرە سەريان بگەرە كە پراوژيان پى دەكەى ئەوان چى يان ووت تۆ وا بگەرە ، چونكە ئەوانە جگە لەچاكە فەرمانى شتى تىرتپى ناكەن .

كوپى شىرىنم : وريابە كاريك نەكەيت كە خوا نارازى بىت پىي ، ئەگەر كاريكىشت لەسەر گران بوو ، ئەوا پرسىار بگەرە لەزانايانى شەرىعت ، چونكە ئەوان پىگەى چاكەت نىشان ئەدەن .

كوپى شىرىنم : بزانه كە تاكە پىگەى ئىمە لەم ژيانەدا برىتىيە لەپىگەى خوا ، تاكە مەبەستىشمان برىتىيە لە بلۆ كردنەوئەى ئايىنى خوا ، ئىمە بەدواى پلەو پايەدونىادا ناگەرپىن)¹ .

لە (التارىخ العثمانى المصور) يشدا چەند دەستەواژەيەكى تر لە دەسىيەتەكەى عوسمان هەيە كە دەلىت : (دەسىيەتەم بۆ پۆلە و هاوپىكانم ئەوئەيە ، درىژە بدەن بەبەرزو بلندى ئايىنى پىرۆزى ئىسلام ئەوئەيش بەو دەبىت بەردەوام جىهاد بگەن لە پىگەى خوادائالاي پىرۆزى ئىسلام بە شاكاوئەيى وبلندى بەدەستەو بگرن بە هۆى جىهادى راستەقىنەو . هەمىشە خزمەتگوزارى ئىسلام بن ، چونكە خواى گەرە بەندەيەكى لاوازى وەك منى بەكار هينا بۆ ئازادكردنى وولاتان ، بەوشەى يەكتاپەرستىوبانگى جىهادكردنەو لەپىيى خوادا بچن بۆ ئەو پەرى دونيا ، هەركەسىش لە بنەمالەكەم لاىدا لە راستى و دادپەرەرى ، ئەوا لەپۆژى قىامەت دا بىبەش دەبىت لەشەفاعەتى پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) . كوپى شىرىنم : كەس نىيە لەم دونيايەدا گەردنى بۆ مردن كەچ نەكات ، دلنماش بە فەرمانى

¹ جوانب مضیئة / ۳ .

خوامەرگم نزيك بوويه وه ، ئەم دەولەتەت دەدەمە دەست و بەخوات دەسپېرم ،
لەهەموو کاروباریکتا دادپەرورەبە (.....) ^۱.

بەپراستی ئەو دەسیەت و پاسباردەبە ، بەرنامەبەك بووكە عوسمانی یەكان
لەسەری دەپۆشتن بۆبە ، گرنگی یان ئەدا بە زانست و دامەزراوە زانستی یەكان و
سوپا و دامەزراوە سەربازی یەكان و زانا یان و پریز گرتنیان وەك چۆن گرنگیان ئەدا
بە ئەو جیهادە كە ئازادکردنی گەیان دەپەرەشوین كەئالای سوپای
موسولمانانی بەسەردا شەكایەو، بە چاوی گرنگیەو ئەیانپروانی بۆحوكمپرانی
وشارستانیەتی ^۲.

عوسمانی یەكەم دەولەتی عوسمانی بەجی هیشت كە پروبەرەكە ی دەگەشتە
۱۶۰۰ كم دوجا ، توانیشی كە پیرەویك (منفذ) بدۆزیتەو بۆ دەولەتە تازە
پینگەشتووەكە ی لەسەر دەریای مەرمەرە ، هەرەها توانی بەسوپا كە یەو هەرەشە
بخاتە سەرگرنگترین دووشاری بیزەنتی لەوسەردەمەدا ، كە ئەزنیق و بورصە
بوون ^۳.

باسی دووهم : سولتان ئورخانی كۆری عوسمان (۷۲۶-۷۶۱ ك ، ۱۳۲۷-)

(۱۳۶۰ ز)

لە دوا ی مردنی عوسمان ، ئورخانی كۆری فەرمانرەوایی گرتە دەست ، لە
فەرمانرەوایی و جەنگە ئازادیخوازەكانی دادا لەسەر هەمان سیاسەتی باوکی
دەپۆشت ، لەسالی { ۷۲۷ ك - ۱۳۲۷ ز } دا "نیقومیدیا" كەوتە دەستی ،
كە دەكەوێتە باكوری پۆژئاوای ئاسیای بچوك نزيك بەشاری ئەستانبول كە شاری
ئەزمیتی ئەمرویه . یەكەم زانكۆی عوسمانی تییدا دامەزراند و بەرپۆهبردنی

^۱ السلاطين العثمانيون / ۳۳.

^۲ بېروانه: العثمانيون في التاريخ والحضارة، ص ۲۶.

^۳ هەمان سەرچاوە ل ۱۵.

زانكۆكەي دايە دەست داودی قەيسەرى كە يەكك بوو لەو زانا عوسمانیانەي كە لەمیسەر خویندبوویان .^۱

هەرودەها گرنگی دا بەبنیادنانی سوپا لەسەر چەند بنەمایەکی سەردەمی و کردیە سوپایەکی نیزامی .^۲

سولتان ئورخان لە سەر ئەو سەور بوو كە ئەو مۆژدەیی پیغەمبەر (صلی اللہ علیہ وسلم) دەربارەي پزگارکردنی قوستەنتینیە دا بۆی بەیئیتە بۆیە دی پلانیکی ستراتیژی داناکە ئامانجی ئابلقەدانی پایتەختی بیزەنتی بوو لەیەك كات دا لەپۆژئاواو پۆژھەلاتەو ، بۆ بەدی هیئانی ئەوەش ، سولەیمانی وەلی عەھدی نارد تا لە تەنگاوی {دەردە نیل} دەوێپەرنەو دەست بگرن بەسەر ئەو ناوچانەدا كە دەكەونە قۆلی پۆژئاواو .

لەسالی ۷۵۸ك دا سولەیمان لەگەڵ ۴۰ پیاو لەسوارچاكانی ئیسلام دا بەشەو لە تەنگاوی دەردەنیلەو دا تیپەربوون ، كاتیك گەشتنە كەناری پۆژئاواي ، دەستیان گرت بەسەر ئەو بەلەمە پۆمیانەدا گرت كە لەویدا لەنگەریان گرتبوو وە بەو بەلەمانەو گەرانەو بۆ كەناری پۆژئاوا چونكە ، لەوسەردەمەدا عوسمانی یەكان هیچ كەشتیگەلیکیان نەبوو ، لەبەرئەو هیشتا دەولەتەكەیان لەسەرەتای دامەزراندنی دا بوو ، سولەیمان لەكەناری پۆژئاوا دا فەرمانی كرد بەسەربازەكانی سواری بەلەمەكان ببن تا بیانگوێزیئەو بۆ قۆلە ئەوروپی یەكەي و ئەو بوو . كە بەندەری قەلای {ترتیب} و {غالیبول} ییان پزگار كرد كە قەلای "جناقلقە" و "ئەبسال" و "رودستوی" تێدا بوو ، و هەمووئەو ناوچانەش دەكەونە سەر تەنگاوی دەردەنیل لەباشوورەو بۆ باكور ، بەمەش ئەم سولتانە

^۱ قیام الدولة العثمانية / ۲۹ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۷ .

ههنگاوێکی گه‌وره‌ی ب‌ری که کهسانی دوا‌ی خو‌ی له فه‌ت‌کردنی قوسته‌نتینی‌ه‌دا سو‌دی زو‌ریان لی‌ بینی^۱.

یه‌که‌م : دامه‌زاندنی سو‌پای نو‌یی (ینی تتاری) : له‌گ‌رنگ‌ترین ئه‌وکارانه‌ی که په‌یوه‌ندی هه‌یه به ژیا‌نی سو‌لتان ئورخانه‌وه ، دامه‌زاندنی سو‌پایه‌کی ئیسلامی‌یه له‌گه‌ل سو‌ربوونی له‌سه‌ر داهینانی یاسایه‌کی تایبه‌تی بو‌ سو‌پا ، هات سو‌پاکه‌ی دابه‌ش کرد بو‌ چه‌ند یه‌که‌یه‌ک ، هه‌موو یه‌که‌یک له‌و یه‌کانه له ۱۰ یان ۱۰۰ یان ۱۰۰ که‌س پیک هاتبوو ، پینچ یه‌کی ده‌ستکه‌وته‌کانیشی تایبه‌ت کرد به‌به‌خشش به‌سه‌ر سو‌پادا ، به‌مه‌ کردی به‌سو‌پایه‌کی هه‌میشه‌یی پاش ئه‌وه‌ی که پیشتر ته‌نها له‌کاتی شه‌ردا کو‌ده‌بوویه‌وه . هه‌روه‌ها چه‌ند بنکه‌یه‌کی تایبه‌تیشی بو‌ دا‌رشت که تیا‌یدا مه‌شق ده‌کرا^۲ . هه‌روه‌ک سو‌پایه‌کی تری بو‌ زیاد کرد که به "ئینکیشاری‌یه‌کان"^۳ ئه‌ناسرین که له‌و تازه‌موسو‌لمانانه‌ی پیکه‌ینا که ژماره‌یان پاش فراوان بوونی خاکی ده‌وله‌ت و سه‌رکه‌وته‌گه‌وره‌کانیان له‌شه‌ره‌کانی له‌گه‌ل دو‌ژمنه ناموسو‌لمانه‌کانیا‌ندا ، زیاد‌ی کرد ، له‌گه‌ل هاتنه‌ ناوی ژماره‌یه‌کی زو‌ر له‌نه‌وه‌کانی ئه‌و وولاته‌ ئازاد کراوانه بو‌ ئیسلام و پاشان وابه‌سته بوونیان به‌ پرژه‌کانی مو‌جاهیدانه‌وه ، له‌پینا‌و بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی ئیسلامدا ، پاش ئه‌وه‌ی که موس‌لمان ئه‌بوون و ئیسلامیان وه‌رگرت و ئه‌خرانه ژیر په‌روه‌رده‌یه‌کی ئیسلامی یه‌وه‌له‌ووی {فکر} و {سه‌ربازییه‌وه} په‌روه‌رده ده‌کران و ئه‌و به‌سه‌ربازی له‌بنکه جو‌راو‌جو‌ره‌کانی سو‌پادا دامه‌زنان ، هه‌وه‌ها زانا و فیه‌قه‌ ناسه‌کان له‌گه‌ل ئورخانی سو‌لتانیا‌ندا ده‌ستیان دا‌یه چاندنی خو‌شه‌ویستی جیهاد و پاریزگاری له‌ئاین و

^۱ الدولة العثمانية - د. جمال عبدالهادي / ۲۲ .

^۲ قيام الدولة العثمانية / ۳۰۲ ،

^۳ قيام الدولة العثمانية / ۳۰۲ .

تامه زړوږی بوسه رکه وتن یان شهید بوون ، له پیناوی دین دا ، تائه وده ی له کاتی چونیان بؤ مهیدانی شهر دروشمیان بوو بوو به (جهنگاوهری یان شهیدی)^۱ .
 زوریک له میژوو نووسه بیگانه کان لافی ئه وه لیده دهن گوايه سوپای ئینکیشاری له و مناله نه صریانه دروست ئه کران که له که سو کاریان ئه سه نران ونا چاریان ئه کردن موسلمان ببن به پیی یاسایه یان سیستمیک { به قسه ی ئه وان } گوايه ناوی سیستمی ده خشهری یه بووه ، به قسه ی ئه وان ئه م سیستمه له بناغه دا باجیکی ئیسلامی یه و ناویان لیناوه باجی کوپله کان هندیگ جار ناوی ئه تین باجی کوپ که باجیکه به قسه ی ئه وان بؤ موسلمانان عوسمانیه کان حه لاله له هه موو شاروو گونديکی نه صرانی دا پینج یه کی مناله کانیان وهر بگرن به و حسابی ئه وه پینج یه کی غنیمه یه و پشکی بیت المال موسلمانان له و میژوونو وستنه ی ئه و بوختانه ئه که ن وراستی ئه شیوینن { کارل بروکلمان } و { جیبونس } و { جب } ن^۲ .

پراستی واده لیت : که ئه و سیستمه هه لبه ستراره جگه له درو یه ک زیارت رشتیکی تر نی یه و دراره ته پال میژووی ئورخانی کوپی عوسمان و مورادی کوپی ئورخان ، له وه دوا ئه و بوختانه کیشی پی هیئراو هه موو می ووی عوسمانیه کانی تیپه ر کرا .

ئهم سیستمه ش جگه له گرنگی دان به منالانی بیسه رپه رستی نیو ده ولته ی عوسمانی له و منداله مه سیحی یانه ی که جهنگه به رده وامه کان به هه تیوی یان بی سهرپه رستی ئه هیلان ه وه ، هیچی تر نییه ، جا ئیسلام که ده ولته ی عوسمانی کرد بوویه ریبازی خو ی ، بی دو دلی ئه و باجه ی که پیی باجی مندالان به گشتی رت ده کاته وه که میژوو نووسه بیانی یه کینه له دله کان ئه یده نه پال ئه و ده ولته .

^۱ قیام الدولة العثمانية / ۳۰۲ .

^۲ جوانب مضیئة / ۱۲۲ .

پاستی یه که یی نه وه یی ژماره یی کی زور مندا ل به هو یی شهرو پی کدا دانه کانه وه باوک و دایکی خو یان له ده ست نه دا موسلمان ه عوسمانیه کانیش چوون به هانایانه وه وبا وه شیان بو کردنه وه چونکه نه و مندا لانه سه رگه ردان بوون وله ریگه و کوچه و کولانه کاندانه مانه وه له ولاته نازاد کرا وه کاندانه بهر نه وه یی باوک و دایکیان نه ما بو وه عوسمانیه کان سوربوون له سه ر نه وه یی داهاتو یی ه کی باش دابین بکه ن بو نه م مندا لانه باشه داهاتو له وه باشتر نه بی ت که فی ری ئیسلام بکری ن نه ری نه گه ر موسلمان هه ولی نه وه بدات مندا لی بی سه ر په رشت و سه رگه ردانی ناو کومه لگه فی ری ئیسلامه تی بکات نه بی بوختان چی یه کان راست ببنه وه و بلین موسلمان ه کان مندا لانیان له با وه شی دایک وبا وکیان ده ری نا وه به زور کردونیانن به ئیسلام؟.

نه وه یی جیی داخه : نه م بوختاتنه پرکینه یه ، نه م درو ناشکرایه ، نه م نه هانه تییه گه وره یه که هه ندیک له میژو ونوسه موسلمان ه کان ده م به ده م وه ریان گرتو وه و له خو یندنکه و زانکو کانیاندا به وانه و ده رس ده لی نه وه ، وه که نه وه یی شتیکی به لگه نه ویست بی ت . واش بو زانست خوازان ده خری ته پرو که نه م پاستی یه که له پاستی یه کانی میژو . کومه لیک له میژو و نووسه موسولمان ه کان کاریگه ری کتیبه کانی میژو و نووسه بیانی یه کانیان له سه ره ، هه ندی له وانه شایه تی نه وه شیان بو ده ری ت که به ران بهر ئیسلام خا وه نی غیره تن ، که چی ، و له کتیبه کانیاندا نه و بوختانه ی به رده وام نه لی نه وه ، وه که میژو و نووس محمد فرید به گی پاریزه ر که له کتیبی : (الدولة العثمانية العلية) و د . علی حسون له کتیبه کی (تاریخ الدولة العثمانية) و میژو و نووس { محمد کود علی } له کتیبی (خطط الشام) و د . عمر عبدالعزیز له کتیبه که یدا (محاضرات فی تاریخ الشعوب الإسلامية) و د . عبدالکریم غریبه له کتیبی (العرب والأتراك) دا .

پاستیش ده لی ت : هه موو نه وانه ی باسی باجی مندا لانه که ن نه لین به زور له که س و کاریان وه رگی را ون به پی یی یاسای وه رگرتنی پینج یه کی مندا لانی

شارولادیکان ، هیچ بەلگە یەکیان نی یە کتیبەکانی پۆژەه لاتنسانانی وەك جب و میژوونووسی مەسیحی سوموفیل یان بروکلیمان نەبیّت ، ئەوانەش لە نووسینەوێ میژووی ئیسلامی و نیازیان بەرامبەر بە ئیسلام و میژووی ئیسلامدا جیگە دانیایی و متمانە نین ، ئەوانە پەرەردە یەکی تایبەتی کران لەسەر جیهاد کردن مەسیحی نەبوو ، بەلکو منالی باوکی موسولمانەکانیان بوون و وازیان لە مەسیحی یەت هینابوو پوویان کردبوو ، ئیسلام ، و بەپیی خواستی خویان و بە دل هاتووبون نەك بەزۆر ، ئەوان منالەکانیان پیشکەش بە سولتان دەکرد تا کوو بە پەرەردە یەکی تەواوی ئیسلامی پەرەردەیان بکات ، بەلام ئەو مندالی تریش ، ئەو بریتی بوو لەو منالە بی باوک و سەرگەردانانە ی که دەرھاویشتە ی ئەنجامی شەرەکان بوون دەولەتی عوسمانیش باوہشی سۆزی یۆ کردنەوہ .

پراستی ئەو سوپایە ی که ئورخانی کوپی عوسمان دای مەزرا ند بریتی بوولە سوپایە کی نیزامی نزیک لە خوی تاهە می شە سازوو ئامادە بیّت چ حالە تە که ناشتی بیّت یان حالە تی شە پر بیّت ، سوپاکە لە سوارەکانی خیلە کە ی خوی و لەو مو جاهییدە تاودرا ونە ریک خرابوو که پیش پر کییان دە کرد لەو لامدانە وەو بە دە مە وە چوونی بانگە واز کەری جیهاد دا لە گە ل ئەو سەربازە پۆمی یانەش که ئیسلام و چوو بووہ نیو دلەکانیانە وە موسلمانیک ی چاکیان لی دەر چوو بوو .

ئورخان هەرکە ریک خستنی ئەو سوپایە ی تەواو کرد ، بەپەلە چوو بۆ لای زانای باوہ پرداری لە خواترس (حاجی بەگ تاش) و داوای لی کرد که نزای خیریان بۆ بکات ، ئەویش بە جوانی پیشوازی لی کردن و دەستی خستە سەرسەری یەکیک لە سەربازەکان و نزای خیری بۆ کردن تاخوا پووسی یان بکات و شمشیرەکانیان تیژو پرندە بکات . و لەهەمووشە ریکدا که لە پیناو خوا دا بیگرنەبەر خوا سەریان بخات ، پاشان پووی وەرچەرخاند بە لای ئورخان داو پرس یاری لی کرد : ئایا هیچ ناویکت داناوہ بۆ ئەم سوپایە ؟ ووتی : نەخیر ،

ووتی : دەى باناوى (ىنى جرى) بىت كەبە ىنى { تشرى } دەردەپریت ، واتە : سوپای نوئ .

ئالای سوپای نوئ لە قوماشى سوور بوو ، لەناوەراستى دا مانگىك بوو لەژىر مانگەكەشدا وینەىهەكى شمشیر بوو كە ناوى (ذوالفقار) ىان لى نابوو ، وەك بەرەكەت وەرگرتنىك لە شمشیرهكەى ئىمامى عەلى خاوى لى پازى بىت ^۱ .

علاءالدینی کوپی عوسمان برای ئورخان خاوەنى بیروكەكەبوو ، زانایەكیش بوو لە شەریعەت دا و بەدنیا نەویستی و تەسەوفی راستەقینە ناسرابوو ^۲ . پاش ئەوەى كە ئەركەكانى جیهادو پووبونەو لەگەڵ بیزەنتىیەكانى زیادى كرد ئورخان دەستى دایە زیاد کردنى ژمارەى سوپا نوئیەكەى ، بۆیە ژمارەىەك لەگەنجە توركەكان و ژمارەىەكیش لەو گەنجە بیزەنتىیانەى هەلبژارد كە موسولمان بووبوون و ئىسلامیان بەچاكى وەرگرتبوو . ئەمانیشى خستە سەر سوپاكەو گرنكىیەكى زۆرى دا بە پەروەردەکردنیان بە لەپووى پەروەردەىەكى ئىسلامى جیهادى یەو . سوپای نوئ زۆرى نەبرد ژمارەیان زۆر زیادى كردو هەزاران موجاهیدی پئی خاوى لەخوگرت .

ئورخان و عەلانىەدين كوڤ بوون لەسەر ئەوەى كە ئامانجى سەرەكى پىكخستنى سوپای نوئ بریتی بىت لە درىژە پیدانى جیهادى دژ بە بیزەنتیەكان و ئازاد کردنى زیاترى خاكەكانیان بەئامانجى بلأوکردنەوہى ئىسلام تیاندا و سوود بینین لەوموسلمانە بیزەنتیانەوہربگیریت لەبلأوکردنەوہى ئىسلامدا چونكە ئەوان گەشتبوونە پەروەردەىەكى ئىسلامى جیهادى باش و ئامانجەكانى ئىسلام لە ئاكارو جیهاددا لەنیو دلیاندا داچەسپى بوو .

¹ جوانب مضیئة / ۱۴۷ .

² جوانب مضیئة / ۱۴۴ .

پوخته ی قسه ئه وه یه که : سولتان ئورخان تاکه مندالیکى مه سیحیشی له مالى باوکی دا دهرنه هیناوه ، ههروه ها تاکه مندالیکى مه سیحی به زور موسلمان نه کردووه . هه رچیش که برۆکلما و جب و جیبونز بانگه شه ی بۆ ده که ن ، درۆو هه لبه سته یه و پیویسته شوینه واریان له کتیبه کانی میژووی ئیسلامی ماندا بسپرینه وه^۱.

به راستی ئه مانه تی زانستی و برایه تی ئیسلامی له گه ردنی هه موو موسولمانیکى دلیرداو ، به تایبه ت زانا و پۆشنیرو بیریارو میژوو نووس و ماموستا و لیکۆله رو پیاوانی پراگه یانندا ئه وه ئه خوازیته که ئه و بوختانه بروخی نریت و ئه و گومانه به تال بکریته وه که دراوه ته پال عوسمانی یه کان و وای ئی ها تووه هه ر وه ک راستی یه ک بیته ، که ده لیئى موناقه شه و گفتوگۆو پیداجوونه وه ی ناویته .

دووه م: سیاسه تی ناوخویى و دهره کی ئورخان: په لاماره کانی ئورخان پووبه پوی پۆمه کان کرابوویه وه ، میری {قره سی} که یه کیك له میره کانی میرنشینی ده ولته تی سه لجوقیه کانی پۆم بووله سالی {۷۳۶ک-۱۳۳۶ز} دا مرد ، له دواى خوی دوو کورپه که ی ناکوکی یان تیکه وت وله سه ر میریته ی بوه ناخۆشیان ، ئورخان سوودی له وه هه له وهرگرت و ده ستی وهر دایه نیو ناکوکیه که وه و زال بوو به سه ر میرنشینه که دا . ئه وه ش که ده ولته تی ساواى عوسمانی کردبووی به ئامانجی ئه وه بوو که ببیته میراتگری ده ولته تی سه لجوقیه یه کانی پۆم له ئاسیای بچوک و ناوچه کانی تری سه لجوقیه دا . ململانیکه به رده وام بوو له نیوان ئه وو میرنشینه کانی تردا تا پۆژانی محمد فاتح هاتن ئه وه بوو هه موو ئاسیای بچوک ملیان بۆداو هاتنه ژێرده سه لاته که یه وه .

ئورخان گرنگی به توندکردنی پایه کانی ده ولته ته که ی ئه دا، جاده ستی دایه چاکسازی و ئاوه دانی دروست کردن و کاروباره کانی به پێوه بردنی کوئترۆل کرد

¹ جوانت مضیئة / ۱۵۵.

و سوپای به هیژ کرد و دهستی دایه مزگهوت کردنه وه و دروستکردنی په یمانگه ی زانستی دامه زراند^۱ و چاکترین زاناو ماموستا کانیئو کاته ی کرد به سه رپه رشتیکه ری ، پریژیک زوریان هه بوو له لایه ن دهوله ته وه . هه موو گوندیک خویندنگای خو ی هه بوو ، هه موو شاریکیش کولیزژیک خوی هه بوو که وانه کانی نه حوو و ته رکیبی زمانه وانی و مه نتیق و میتافیزیک و فیهی زمان و زانستی داهینانی زمانه وانی و په وانبیژی و ئەندازیاری و گهردوون ناسی تیدا ئەخوینرا^۲ بیگومان له بهرکردنی قورئان و خویندنی زانسته کانی قورئان و سوننه ت و فیه و بیرو باوه ریش ئەخوینرا .

ئورخان پاش زالبوونی به سه ر میرنشینی { قره سی } دا بیست ۲۰ سال به بی هیچ شه ریك كوزه راند ، به لكوئه مبیست ساله ی له ده مه زه ردکردنه وه ی سیستمه مه دهنی و و سه ربازی په کاندا برده سه ر که دهوله ت به دیهینا بوون هه روه ها خه ریکی به هیژکردنی ئاسایشی ناوخویی و بنیاد نانی مزگه و ته کان و دانانی ئەه وقافی پیویست بۆیان و بنیادنانی دامه زراوه ی گشتی فراوان بوو له و ماوه یه دا که ئەمانه شایه تی گه وره یی و له خواترسی و و دانایی دووربینی ئەده ن بۆ ئورخان . ئەم پیاوه له بهر ته ماعی فراوانخوازی شه ر له دوا ی شه ری ئەه نجام نه ده دا . به لکو سوور بوو له سه ر ئەوه ی هه موو خاکیکی نوی به مۆرکی دهوله تی شارستانی و سه ربازی و په روه ده یی و پوژشنیری مۆر بکات . به مه ش ئەو ولاتانه ده بوو به به شیك له ومولکه کانی دهوله ت ولیی جیا ده بوونه وه و به و شیوه یه مولکه کان له ئاسیای بچوکدا هه موو وه ک یه کیان لی هات وئارامی پووی تیکردن . ئەمه ش به لگه یه له سه ر تیگه شتن و هه ست پی کردنی ئورخان به سوننه تی پله به پله (التدرج) له بنیاد نانی دهوله ت و ژیاره کان و زیندوو کردنه وه ی گه لاند .

^۱ محمد الفاتح - دسالم الرشیدین / ۲۵ .

^۲ في اصول التأريخ العثماني - محمد عبدالرحيم / ۴۰ .

ئورخان ھېشتا بنيادی ناوخۇى تەواو نەکردىبوو لە ناوخۇى دەولەتى بيزەنتى دا
 ململانئىيەك لەسەر حوکم و دەسەلات پۈۈىدا ، و ئىمىراتۆر كونتاكوزىنوس
 داۋاي يارمەتى لە سولتان ئورخان كىرد لە دژى پكەبەرەكەى ، سولتانىش چەند
 ھىزىكى لە عوسمانىيەكان نارد بۆ بەھىز كىردنى قەلەمپەرى عوسمانى
 لەئەوروپادا . قالاەسالى ۱۳۵۸دا بومەلەرزەيەك شارى تراقىيى گىرتەو و بەشى
 پىشەوہى غالىبولى دارمان و خەلکەكە شارەكەيان بەجىيان ھىشت . ئەمەش
 كارى چۈۈنە ناو شارەكەى بۆ عوسمانىيەكان ئاسان كىرد . ئىمىراتۆر نارەزايى
 لەمەدەربىرى ، وەلامى ئورخاننىش ئەوہەبوو كە يارمەتى خۈايى دەرگاكانى
 شارەكەى لەبەردەم ھىزەكەىدا كىردۆتەوہ ، زۆرى نەبرد غالىبولى بوو بەيەكەم
 بىكەى عوسمانى لەئەوروپادا . ئىدى لەويۈہ ھىرشە يەكەمەكانى دەست پىكرد
 كەكۆتايىيەكەى بەوہ ھات دەستگىر كرا بەسەر ھەموو نىمچە دورگەى بەلقاندا .
 كاتىك ھەنناى پىنجەمى باليولونىس تا كپەواتە فەرمانپەرۋايى بيزەنتەى گىرتە
 دەست ، دانى نا بەھەموو جەنگە ئازادىخۈاۋەكانى ئورخان لەئەوروپادا
 بەرامبەر بە بەلىندانى سولتان بە پىخۆشكىردنى گەشتنى خۆراك و دەستگىرۈيى
 بۆ قۈستەنتىنيە . ئورخان ژمارەيەكى زۆرلە ھۆزە موسولمانەكانى نارد لەبۆ
 ئەوہى بانگەواز بىكەن بۆ ئىسلام و بەربەستىك دروست بىكەن دواتر نەصاراكان
 نەتوانن عوسمانىيەكان لەئەوروپادا دەرېكەن^۱ .

سىيەم : ئەو ھۆكارانەى يارمەتى سولتان ئورخاننى دا بۆ بەدھيئەنى
ئامانجەكانى :

۱. ئەو قۇناغەندىيەى كە ئورخان لەسەرى دەرپۇشت لەگەل سود بىنىنى
 لەھەولەكانى عوسمانى باۈكى و بوۈنى ئەو توانست و ئىمكانىيەتە ماددى
 ومەعنەۈىيانەى كە يارمەتىدان لەئازا كىردنى خاكە بيزەنتىيەكان لەئەنادۆلدا ،

¹ اصول التاريخ العثماني / ۴۷ .

و قايىمكىردنى دەسەلاتىيان لەو شوپىنانەدا ، ھەولەكانى ئورخان بەو دەناسرىتەو ھەنگاوى لە سەرخۆوبى دودلى ئەنا بۆ فراوان كىردنى دەولەتەكەى و كىشانى سنورەكەانى ، جىھانى مەسىحىش پىریان بولای مەترسى دەولەتى عوسمانى دانەئەپرویشىت ، ئەو كاتە نەبى كەعوسمانىيەكان لەدەريا ۋە پەرىنەو دەستىيان گىرت بەسەر غالىبولى دا^۱ .

۲. يەك پىزى و يەك ئامانجى و يەك مەزھەبى كە مەزھەبى سوننى بوو بە عوسمانىيەكانەو دياربوو لەكاتى ئەو پرووبەپرووبونەو شەپانەدا كە لەنيوان ئەوان وگەلانى بەلقان داپروويان ئەدا

۳. دەولەتى بىزەنتى گەيشتبوو لوتكەى شەكەت بوون و كۆمەلگەى بىزەنتىش دووچارى ھەلۆشانىكى سىياسى و توانەو ھەيكى ئايىنى و كۆمەلەىتى بوو بوو ، بۆيە بۆ عوسمانى يەكان ئاسان بوو ھەرىمەكانى ئەودەولەتە بدەنە پال خۆيان .

۴. لاوازى بەرھەى مەسىحى لەئەنجامى نەبوونى متمانەى نيوان فەرمانرەوادەسەلاتدارەكانى دەولەتى بىزەنتى و بولغارىيا و ولاتى صىرىيەكان و مەجھەدا ، بۆيە زۆربەى كات نەيانئەتوانى ھەمامەنگى تەواو بکەن لە نەخشە سىياسى و سەربازىيەكانىندا لە يەك بەرھەدا دژ بەعوسمانى يەكان^۲ .

۵. جىاوازى ئايىنى نيوان پۇماو قوستەنتىنيە ، واتە لەنيوان "كاسۆلىك" و "ئەرسەزوكس" دا كە ھەموو ھەلقەكانى ئەو جىاوازى يە دوست بووبوو . ئەمەش شوپنەوارىكى قول و پىشەدارى لەدەروونى ئەو دوو كۆمەلەدا بەجى ھىشتبوو .

^۱ الدولة العثمانية فى التاريخ الإسلامى الحديث / ۲۲ .

^۲ الدولة العثمانية فى التاريخ الإسلامى الحديث / ۲۲ .

٦. دەرکەوتنی سیستمی نوویی سەربازی که لەسەر چەند بنەمایەکی عەقائیدی و بەرنامەیی پەرەدەیی و ئامانجی خواویستی یانە دروست بووبوو چاکترین سەرکەدەکانی عوسمانیش سەرپەرشتی یان دەکرد .

باسی سێیەم

سوڵتان مורادی یەكەم (٧٦١-٧٩١ك ، ١٣٦٠-١٣٨٩ز)

مورادی یەكەم کەسیکی دلییری موحاهیدی بەپێزی دینداربوو ، زۆر یاسای خوشدەویست و پابەندیش بوو پێوھوی . دادپەرەربوو لەگەڵ ژێر دەستەو سەربازەکانیدا . عاشقی جەنگ و بنیادنانی مزگەوت و خوێندنگەو پەناگاگان بوو ، لەپالیشیدا کۆمەڵێک لەسەرکردەو پسپۆر سەربازە ھەرەچاکەکان ھەبوون ، ئەنجومەنیکی لی پیک ھێنان بۆ راویژ پێکردنیان . لەیەك کاتیشدا فراوانخوای لەئاسیای بچووک و ئەوروپادا دەست کرد .

لەئەوروپادا سوپای عوسمانی ھێرشی کردە سەر مۆلکەکانی دەولەتی بیزەنتی ، پاشان دەستی گرت بەسەر شاری ئەدرنە دا لەسالی { ٧٦٤ك - ١٣٦٠ز } کە ئەو شارە گرنگی یەکی ستراتیژی ھەبوو لە بەلقانداو دووھم شاری ئیمبراتۆریەتی بیزەنتی بوو لەدوای قوستەنتینیە ، موراو لەو شارەدا پایتەختیکی بۆ دەولەتی عوسمانی دانا لەسالی { ٧٦٨ك - ١٣٦٦ز } بەمەش پایتەخت گوازیارەو بۆ ئەروپا ، و "ئەدرنە" بوو بە پایتەختیکی ئیسلامی ، ئامانجی موراو لەم گواستنەو یەدا بریتی بوو لە :

١. بەکارھێنانی شوێنە جەنگی یە قایمەکانی "ئەدرنە" و نزیکەکە ی لەشانۆی چالاک ی جیھادی یەکان .

٢. خواستی موراو بۆ لەخوگرتنی ئەو ھەریمە ئەوروپی یانە ی کە لەجیھاد داگرتبوویان پێی خو یان تی دا قایم کردبوو .

٣. موراو لەوپایتەختەدا ھەموو کەرەسەکانی بەرقەرارکردنی دەولەت و بنەماکانی فەرمانرەوایی کو کردبویەو ، لەو پایتەختەدا کۆمەڵێکی زۆر کارمەند

وله شكري سوپايى وكۆمهلىك ياساناس و زانايانى ئايىنى دروست كران ،
ههروه هاچهند خانەى داد و خویندنگەى شارستانى و پەیمانگەى سەربازى
یەكان دامەزراند بۆ مەشق پێكردنى ئىنكىشارىیەكان .

ئەدرنە لەسەر ئەو بارە سیاسى و سەربازى و ئىدارى و پۆشنبىرى و ئايىنى یە
بەردەوام بوو تائەو کاتەى عوسمانى یەكان لەسالى { ٨٥٧ ك - ١٤٥٣ ز } دا
قوستەنتىنیەیان فەتح كرد و بووبە پايتەختى دەولەتەكەیان ^١.

یەكەم : هاوپەیمانیەتیەكى خاچ پەرستى دژ بەموراد :

سولتان موراد لە بزوتنەوێ جیهاد و بانگەواز و ئازادکردنى هەریەكان لە
ئەوروپادا بەردەوام بوو ، وەسوپاکەى نارد و "مەكدونیا"یان ئازاد
کرد، سەرکەوتنەكانى موراد زۆریان دایەو، بەو ھۆیەو ھاوپەیمانیەتیەكى
ئەوروپى بەلقانى خاچ پەرستى پێكەت كە پاڤا ئورباى پینجەم پیرۆزبایى ئى كرد
و صربەكان و و بولغارىیەكان و مەجەریەكان و دانیشتوانى ھەرىمى "والاشیا"
شى گرتە خوێ ، دەولەتە ئەندامەكانى نیو ھاوپەیمانیەتیەى خاچ پەرستىیەكە
توانیان سوپایەك كۆبكەنەو كە ژمارەى دەگەشتە ٦٠ شەست ھەزار سەرباز ،
"لالاشاھىن" كە سەركرەوێەكى عوسمانى یەكان بوو لالاشاھىن بەھیزك
بەرەنگارىان بوو یەو كە ژمارەى ھیزەكە كەمتر بوو لە ھیزی ھاوپەیمانیەكان .

لە نزىك "تشیرمەن" ی سەر پووبارى "مارتیزا" بەرەنگارىان بوو یەو كە شەرىكى
تۆقینەر پووى دا و سوپای ھاوپەیمانى شكستى خوارد و ھەردوو ئەمیرەكەى
صربى ھەلھاتن ، بەلام لە پووبای "مارتیزا" دا خنكان . پاشای مەجەرىش بە
شیوہیەكى زۆر سەیر پزگارى بوو ، سولتان مورادیش لەو كاتدا سەرقالى جەنگ
بوو لەوولاتى ئاسیای بچوكدا و چەند شارىكى پزگار كرد ، پاشان گەرايەو بۆ

^١ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ٣٨ .

پینگەى دەسەلاتەكەى بۇ پىڭخستنى ئەو ھەرىم و شارانەى كە پزگارى كردبوون ،
ئەو ەش كارى ھەموو سەركردهىكى دانايە ^۱.

سەر كەوتنى عوسمانىيەكان لەسەر پووبارى مارتيزا بەرھەمى گرنكى زۆر ھەبوو ،
لەوانە :

۱. ھەرىمى تراقىيا و مەكدۇنيان ئازاد كرد و گەشتنە باشورى بولغارىيا و
پۇژھەلاتى صىربىيا .

۲. شارو مەملەكەتەكانى دەولەتى بىزەنتى و بولغارىيا و صىربىيا ەك گەلەى پايىز
لەبەردەستياندا دەكەوتن ^۲.

يەكەم پەيماننامەى نىوان دەولەتى عوسمانى و دەولەتى مەسىحى :

كاتىك بازوى دەولەتى عوسمانى ئەستور بوو، دراوسىكانى بەتايىبەت
لاوازەكانيان ترسيان ئى نىشت ، كۆمارى "راجوزە" دەستى پىشخەرى كردبوو
چەند نوینەرىكى نارد بۇلەى سولتان موراڧ پەيماننامەىكى دۇستانەو
بازرگانىانە ببەستن لەگەل سولتان موراڧدا ، پەيمانى ئەويان دا سەرانەىكى
سالانە بەبرى ۵۰۰ دۇقىەى ئالتون بەدن، ئەمەش يەكەم پەيماننامە بوولە نىوان
دەولەتى عوسمانى و دەولەتى مەسىحى دا ببەستىت ^۳.

"جەنگى قوصوھ" :سولتان موراڧخودى خوى و لەپىگەى سەركردهكانىەو
چوونە ناو قولایى بەلقان وئەمەش صىربەكانى وروژاند چەندىن جار ھەوليان دا
ھەلى ئامادەنەبوونى سولتان لە ، ئەوروپادا بقۇزنەو ەو ھىرش بکەنە سەر
سوپاى عوسمانىيەكان لە بەلقان و دەوروبەرىدا ، بەلام شكستيان ھىنا لەبەدى
ھىنانى سەر كەوتنىك بەسەر عوسمانىيەكان دا كە جىگەى باسكردن بىت .

^۱ تاريخ الدولة العثمانية العلية / ۱۳۱.

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۳۷ .

^۳ تاريخ الدولة العلية العثمانية — د . محمد فريد / ۱۳۲ .

صربیا و بۆسنه ییه بولغاریه کان هاوپه یمانی یه کیان به ست و سوپایه کی خاچ
 په رستی ئه وروپی چرو پریان ئاماده کرد بۆ شه پرکردن له گه ل ئه و سولتانه ی که
 به سوپایه کی ئاماده وه ، پاش خۆ سازدانیکی به هیژ هاتبوویه ناوچه ی کۆسۆقا
 له به لقاندا ، له وریکه وتانه ی باس ده کریت ئه وه یه که وه زیره که ی سولتان مورا
 قورئانیکی به سته وه ئه بیّت هه ر له خۆ وه ئه وقورئانه ئه کاته وه به بی مه به ست
 و چاوی ئه که ویتته سه ر ئه م ئایه ته ﴿ یا ایها النبی حرّض المؤمنین علی القتال إن
 یکن منکم عشرون صابرون یغلبوا متّینون یکن منکم منة یغلبوا ألفا من الذین
 کفروا بأنهم قوم لا یفقهون ﴾ الأنفال : ۶۵ . واته : ئه ی پیغه مبه ر هانی
 موسلمانان بده باجه نگن ئه گه ر بیست که سی به ئارامتان تیّدا بیّت زال ئه بن
 به سه ر دوو سه د که سداوئه گه ر سه د که ستان بیّت زال ئه بن به سه ر هه زار که سی
 کافردا چونکه ئه وانه میلله تیکن نافامن .

به مه خو شی و موسولمانانیش ئومیدی سه رکه وتنیان بۆ دروست بوو زۆری نه برد
 شه رله نیوان هه ردوو لادا هه لگیرسا و گه رم و تووند بوو ، شه رکه که به سه رکه وتنی
 موسولمانان کۆتایی هات سه رکه وتنیکی زۆر جوان و یه کلاکه ره وه ^۱ .

دوهم : شه هید بوونی سولتان مورا : پاش سه رکه وتن له "قوصر" دا ، سولتان
 مورا دهستی کرده گه ران به نیو مه یدانی جهنگه که و پیزه کانی کوژراوانی
 موسولماناندا و دوعای خیری بۆ ده کردن . هه روه که ده گه را به سه ر برینداره کاندا ،
 له وکاته دا سه ربازیکی صربی هه ستایه وه که خۆی وه که مردوو نیشان دا بوو ،
 به په له چوو به ره و پووی سولتان . موسولمانه کان توانیان بیگرن ، به لام ئه و
 واخۆی نیشان دا که هاتوو ده یه ویت گفتوگۆ بکات له گه ل سولتان و موسولمان
 بوونی خۆی له سه ر دهستی ئه و رابگه یه نیّت . ئه و کات سولتان ئاماژه ی بۆ

¹ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۹ . و : محمد الفاتح — د. سالم الرشیدی / ۳۰

پاسه‌وان کرد که به‌ری بدن. ئه‌ویش واخوێ نیشان دا که ده‌یه‌وئیت ده‌ستی سولتان ماچ بکات ، که‌چی هه‌ستا به‌جوله‌یه‌کی به‌په‌له و خه‌نجه‌ریکی ژه‌هراوی ده‌ره‌یناو دای له‌سولتان ، سولتانیش {به‌رحمه‌ت ببیت} به‌مه‌له ۱۵ی شه‌عبانی {۷۹۱ک} دا شه‌هید بوو .^۱

۱- کۆتا ووتەکانی سولتان موراڤ: (لەکاتی مائاواييمدا جگە لەوەی سوپاسی خوا بکەم هیچی تر ناتوانم بڵێم ، چونکە هەر ئەو زانایە بە شتە نادیارەکان و نزای هەژار وەردەگریت، شایەتی دەدەم هیچ پەرستراویک نییە جگە لە "الله" کە سیش جگە لە ئەو شیاوی سوپاس و پێزانین نییە . ژيانم نزیک بە کۆتایی هاتن بووەتەو و سەرکەوتنی سەربازانی ئیسلامم بینی ، گوێرايەلی یەزیدی کوڕم بن و دیلەکان سزا و ئازار مەدەن و تالانیان مەکەن ، لەو کاتە و ساتەدا مائاواييتان لی دەکەم و ئێوەو سوپا گەرەو زالەکەمان ئەدەمە دەست خوا . چونکە هەر خوا دەوڵەتەکەمان لەهەموو خراپەیهێک دەپاریزێت) ۲. ئەو سولتانە یاش ئەوەی ۶۵ ساڵ ژیا بە شەهیدی سەری نایەو.

ب-نزای سولتان موراڊ له پېش به جی هیشتنی شه پری قوصره :سولتان موراڊ دهیزانی که ئەم له پیناو خواډا شه پرده کات ، و سهرکه وتنیش له لای نه وه ، بویه زور نزای ده کردو له خوا ده پاراپیه وه و هه ژاری خوی بو دهرئه پری و پشستی پی ده به ست ، جا له و نزاو خوژه لیل نیشاندانانه ی که ده بیته به لگه له سهر نه وه ی سولتان موراڊ باش پهروه ردگاری خویناسیوه و اتاکانی به ندایه تی له خویدا به دی هیناوه و ، سولتان موراڊ له موناجاتی پهروه ردگاری دا ئەلیت : (خودایه ! ئەی میهره بان ! ئەی پهروه ردگاری ئاسمانه کان ! ئەی نه وه ی نزا قه بول ده کهیت ، سهرم شوڕ مه که ! ئەی میهره بان و سوژیار ، ئەم جاره نزای به ندیه ی هه ژاری

¹ تاريخ سلاطين آل عثمان -القرماني / ١٦ .

² الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٩١ .

خۆت وەلام بدەرەو! بارانی ئاسمانمان بۇ دابارینە ، پەردەکانی تارکیمان بۇ
 بېرەوینەو دوزمنمان ببینن ، ئیمە جگە لە بەندەگەلی تاوانباری تۆ هیچی تر نین
 ، تۆ بەخشندەیت و ئیمەش هەژاری بەر بارەگاتین ، من جگە لە بەندەیهکی
 هەژاری سکاڵاکاری بارەگای تۆ هیچی تر نیم ، هەر تۆش زانایت ئەی زانا
 بەنادیارەکان ونهیننی نیو دلەکان {خوایە خۆت ئەزانی} من هیچ ئامانج
 و بەرژەوێندی یەکی خودی خۆم نی یەو غەنیمەت و دەستکەوتیش پالە
 پیوێنانی ، من جگە لە پەزامەندی تۆ هیچ خواستیکی ترم نی یە ، یا الله یا علیم .
 ئەی ئامادەبووی لای هەموو بوویەك ، پۆحی خۆمت فیدادەکەم ، دەی تۆش
 پارانەوێکەم وەر بگرە و بیئومیدم مەکە . موسوڵمانانیش وا لێنەکە ی سەر شوپری
 بەردەم دوزمنان بن ! خودایە ، ئەی میهرەباتترینی میهرەبانان ، مەکە بە
 هۆکاریک بۆ مردنی موسوڵمانان ، بەلکو بیانگیرە بەسەرکەوتوان ! پۆحم بەخت
 دەکەم بۆ تۆ ئەی پەروردگارم ! من خوازیار بووم و تائیسش خوازیارم بگەم بە
 پلە ی شەهیدی لە پینا و سەربازانی ئیسلامدا . دە ی خوایە چەرمەسەری
 موسوڵمانانم پیشان مەدە ! ئەم جارە پێم بۆ والا کە تالە پینا و تۆو پەزامەندی تۆدا
 شەهید ببم ئە ی پەروردگارم ! ^۱

لە پریوایەتییکی تردا هاتوو: ئە خوای خۆشەویست، بێ دوودلی سویند دەخۆم بە
 :: عیززەت و جەلالی تۆ، کە مەبەستم بەم جیهاد کردنە دونیای خانی نی یە بەلکو
 مەبەستم پازیکردنی خوایە، جگە لە پەزامەندی تۆش هیچ مەبەستیکی ترم نی یە
 ئە ی پەروردگارە خۆشەویستەکەم ، سویند بە {عیززەت و جەلالی تۆ} ئەخۆم کە
 من پێگە ی تۆم گرتوو و تە بەر پێزوو حورمەتی زیاترم بدەری بە شەهید بوون
 لە پینا و پێبازەکی تۆدا.

¹ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۹۰ .

له گېرانه وهییه کی تر دا ها تووه : (ئه ی خوداو گه وره ی من ! نزاو سکا لام قبول بکه و بهرهمه تی خوټ بارانیکی په حمه ت دابارینه سه رمان ، تاوه کو توژی گه رده لولو له کانی ده ورو بهرمان دامرکی نیته وه . وه پروناکیه کمان بو بنیره تاریکی یه کانی ده ورو بهرمان لادات ، تا کوو بتوانین شوینی دوژمانمان ببینین . تا له پیناو بهر زکړنه وه ی نایینه خوشه ویسته که تدا جهنگیان له گه لدا بکه یین ، ئه ی خواو گه وره ی من ! مولک و هیژهر هی تو یه ، ئه یده یته هریه ک له بهنده کانت که بته ویټ ، منیش بهنده یه کی دهسته وسان و هه ژاری تو م ، نه یینی و ناشکرام ده زانیت ، سویند ده خو م به { { عیزه ت وجه لالی } } به شکو مهن دی و بهرزو بلندی تو که مه به ستم له م جیهاده دا کوکړنه وه ی ئه م دنیا له ناوچوو نه یی ه ، به لکوو مه به ستم په زامه ندی تو یه و هیچ شتیکی ترم جگه له په زامه ندی تو مه به ستم نی یه ^۱ .

ئهی خودای خوشه ویست گه وره ی من ! به بهرزو بلندی خوټ لیټ ده پاریمه وه که بمکه یته فیدا بو هه موو موسولمانیک و نه مکه یته هوکاریک بو له ناو بردنی هیچ موسولمانیک له پیناو ریگه یه کی جگه له ریگا راسته که ی تو دا ! ئه ی خودای گه وره ی من ! ئه گهر له شه هید بوونمدا پرزگارییه ک بو سه ربازانی موسولمانان هه یه ئه وای بیبه شم مه که له شه هیدی له پیناو تو دا تا به شداریم له به خششی په نای تو دا ، چاکترین په ناش په نای تو یه .

ئهی خوای گه وره ی من ! شه رفمه ندت کردم به وه ی رینمونیت کردم بو ریگی جیهاد له پیناو تو دا ، جا شه رفمه ندیشم زیاد بکه به مهرگ له پیناو تو دا ^۲ .
 ئه م نزا کلؤلانه به لگه یه له سه ر ئه وه ی سولتان موراد پیاویکی زور خواناس بووه ، به لگه شه بو ئه وه ی که سولتان مهرجه کانی (لا اله الا الله) ، وشه ی

^۱ جوانب مضیئة / ۱۹۰ .

^۲ جوانب مضیئة / ۴۰-۴۱ .

یه کتاپه رستی به دی هیئاوه ، مهرجه کانیشی له ئاکارو ژیانى خویدا کو کردوه ته وه
ئه وله سهر ئه مانه بووه :

• زانیاری هه بووه دهر باره ی مانای {ئهری} و {نهری} ی {لا اله الا الله} هکه و بی
ئاگانه بووه لی ، خواده فه رمویت ﴿ فاعلم أنه لا إله إلا الله ﴾ محمد : ۱۹ ، واته :
بزانه هیچ په ستر او یك نی یه جگه له خوا . ههروه ها ده فه رمویت ﴿ إلامن شهد
بالحق وهم يعلمون ﴾ الزخرف : ۸۶ ، واته : که سانیك نه بیئت که شایه تی به هه م
ئه دهن و مانای شایه تیه که شیان ئه زانن ، زانایان ئه فه رموون : شهد بالحق واته
شایه تی به { لا اله الا الله } ئه دهن و {یعلمون} یانی به دلش ئه زانن مانای ئه و
شایه تی یه چی یه که به زمان دهری ئه بپرن .

• دلنیا بوون له {لا اله الا الله} که گومان ناهیلئیت . جا سولتان مورا د زور
دلنیا بوو له مه به سته کانی ووشه ی (لا إله إلا الله) . چونکه ئیمانیک به که لك دیت
که یه قین و دلنیا یی تیدا بیئت نه ک گومان و دوو دلی^۱ . خوا ده فه رمویت : ﴿ إنما
المؤمنون الذين آمنوا بالله ورسوله ثم لم يرتابوا وجاهدوا بأموالهم وأنفسهم في سبيل الله
، أولئك هم الصادقون ﴾ الحجرات : ۱۵ . واته : به دلنیا ییه وه ئیمانداران ئه وانه ن
که بپروایان به خوا و پیغه مبه ری خوا هه یه و پاش ئه وه دوو دلی پرویان تی
ناکات لاوتیئه کوشتن به مال و نه فسی خویان له پیگه ی خوا دا ، ئه وانه و ته نیا
ئه وانه راستگۆن .

• ئه م ووشه یه داوای هه رچی لیبکات قه بوولی ئه کات به دل و به زمانی و ملکه چ
ئه کات بۆ هه موو {حه لال} و {حه رامیک} که ئه و ووشه یه بۆی دیاری ئه کات ، خوا
ده فه رمویت : ﴿ ومن يسلم وجهه الى الله وهو محسن فقد استمسك بالعروة الوثقى وإلى الله
عاقبة الأمور ﴾ لقمان : ۲۲ . واته : هه ر که س پروی ته سلیم به خوا بکات ئه وه

¹ معارج القبول : ۴۱۹/۲ .

چا که کارو دہستی گرتو و بہ ہلقہی قایمی سہر خوازییہ و ہ دا ہاتوی
ہہ موو کاریکیش ہر بہرہ و خوا ئہ بیٹہ و .

ہہ روہا دہ فہرمویٹ : ﴿ فلأربك لا يؤمنون حتی يحكموك فيما شجر بينهم ثم لا يجدوا
في أنفسهم حرجا مما قضيت ويسلموا تسليما ﴾ النساء : ۶۵ . واتہ : سویئند بہ خوا
تو، نابنہ ئیماندار تا لہ ہہ موو کیئشہ یہ کی ناو خویندا تو نہ کہنہ داوہروپاشان لہ
دلدا بیٹاقہ تی نہ بین، لہ و بریارہی تو ئیدہیت و بہ تہ واوہتی تہ سلیمی ئہ بن .

• لہ گہل پہرہ ردگاری خویدا راستگوو نیازپاک بوو ، بہ نیازپاکییہ کہ
پہلہکانی ہا و ہل دانانی لہ دہروونی دا پاک کردبووہ و . خوا دہ فہرمویٹ : ﴿
وما أمروا إلا ليعبدوا الله مخلصين له الدين ﴾ البينة : ۵ . واتہ : ئیمہ ہیچ فہمانیکی
ترمان پی نہ کردوون ئہ و نہ بی کہ تہنیا خوا بپہرہستن بہ دلیکی پاکوہ
دینداری بو خوا بکہن .

• نیازپاک بوو بہرامبہر دروستکہرہ کی . ئامادہی بہخت کردنی گیانی بوو لہ
پیئاوی خوا دا ، خوا گہورہ دہ فہرمویٹ : ﴿ ومن الناس من يتخذ من دون الله
أندادا يحبونهم كحب الله والذين آمنوا أشد حبا لله ﴾ البقرة : ۱۶۵ . واتہ : ہندی
کہس ہہیہ کہ جگہ لہ خوا، ہاوبہشی تر بو خوا دائہنی و و ہ خوا خوشیان
ئہ ویٹ بہ لام ئیماندارہکان خوین زورتر خوش ئہ وی .

ہہ روہا دہ فہرمویٹ ﴿ یاأيها الذين آمنوا ... لومة لائم ﴾ المائدة : ۵۴ . واتہ : ئہی
ئہ و کہسانہی ئیماننتان ہیئاوہ ہہ کہس لہ ئیوہ پاشگہز ببیٹہ و لہ ئایینہ کہی
ئہ وہ خوا میللہ تیکی تر ئہ ہینیت کہ خوشی ئہ و و ئہ وانیش خویان خوش
ئہ ویٹ . ملکہچی لہ پرووی ئیماندارانداو بہ عزیزہتن لہ پرووی کافراندا جیہاد لہ
پیگہی خودا ئہ کہن و لہ لومہی لومہ کہران ناترسن ئہ مہش فہزلی خویہ و
ئہیدات بہ ہر کہس بیہ ویٹ خواش فراوان و زانایہ .

لہ فہرموودہی صہ حیچیشدا ہاتوہ (ثلاث من كن فيه وجد بهن حلاوة
الایمان... الخ) البخاري .

واته: سى شت هەن ھەرکەسىک بەدەستى خستىن چىژى ئىمانى چەشتووه ، خواو پىغەمبەرى لەھەموو کەس خۆشتر بویت ، ھەرکەسىکى خۆش ويست يان رقى ليى بوو لەبەرخوا بىت ، حەز نەکات بچیتەوہ نىو کوفرو بىدينى يەوہ وەک چۆن حەز ناکات بچیتە نىو ئاگرەوہ .

بەراستى سولتان موراڢ لە راستى ئيمان و ووشەى يەکتاپەرستى تىگەشتبووہ ، شوينەوارەکانىشى لە ژيانىدا رەنگى دابويەوہ ، جالە دەروونى دا ھەستى بە عىززەت و وسەرلەندى ئەکرد کە ئەوہش ھەلپاويشتەى ئىمانى بوو بەخوا ، دۇنيا بوو جگە لەخوا ھىچ سوود بەخشىک نىيە ، ئەو ژيىنەرەو مريىنەرە . ئەو خاوەنى حوکم و دەسەلات و سەرورەييەى ، پاشان ھەموو ترسيک لە دليدا جگە لەترسى خوا ، لە بەردەم ھىچ دروستکرەوىکى خواڢا سەرى شوپنەدەکرد و ليى نە دەپارايەوہو لەبەرى نەدە لەرزى ، چونکە دۇنيا بوو لەوہى ھەر خوا بەتوانا و گەورەيە ، ئيمان بەخوا ، ھىزىکى گەورەى وای پىدابوو مكوپرو ھەلمەتبەرەو بە ئارام ونەبەردو و پشت ئەستور بوو بەخوا و ھەميشە بۆ کارى گەورەو رەزامەندى خوا بەرز ئە بوويەوہ . بۆيە لە ھەموو جەنگەکانيدا وەک شاخى سەقامگير و چەسپاوپرادەوہستا و دۇنيابوو لەوہى کە تاکە خاوەنى خۆى و مالى ھەر خودايە . بۆيە گووى ئى نەبوو کە بەھەموو شتىکى گران و ھەرزان لەپىنا و رەزامەندى پەرورەدگارىڢا قوربانى بدات .

سولتان موراڢ لەگەل ئىمانى راستەقىنەدا ژيا ، بۆيە پاى دايە نىو مەيدانەکانى جىھاد و ئەوہى لەدەسەلاتيدا بوو لەپىنا و بانگەوازي ئىسلامدا بەختى کرد . سولتان موراڢ ۳۰ سال بە ھەموو دانايى و ليپاتنىکىيەوہ کە ھىچ سەرۆکىکى سەردەمى خۆى شانى نەيئەدا لە شانى توانى رابەرەيەتى .

مىژوونووسى بىزەنتى ، مالکوندىلاس لە بارەى موراڢى يەکەمەوہ دەلييت :
موراڢ چەند کارىکى زۆرو گرنگى کرد : ۳۷ شەرى لەئەنادۆل و بەلقاندا کرد ،

لهه مووشياندا به سهرکه وتوویی دهرچوو ، له گهل هاوالاتيانيدا* هه لسوکه وتيکی پر به زهیی نواندووه به بی گویدانه جیاوازی له ره گه زوئاییندا)^۱ .
 میژوونووسی فهره نسی "کرینارد" له باره یه وه ده لیت : (موراد یه کیك بوو له گه وره ترین پیاوانی ئالی عوسمان ، نه گهر پیوه ریکی شه خسی بو بکهین ، ده بینین ئاستی به رزتر بووه له ئاستی هه موو فهرمانره واکانی نه وروپا له سه رده می خویدا)^۲ .

(مورادی یه کهم له باوکیه وه میرنشینیکی گه وره ی به میرات وهرگرت که ده گه شته ۹۵۰۰۰ نه وه دو پینچ هه زار کم دوجا ، له کاتی شه هید بوونی دا نه و میرنشینه عوسمانی یه ی دا یه ده ست بایه زیدی کوری پاش نه وه ی گه شته ۵۰۰۰۰۰ پینچ سه د هه زار کم دوجا ، به واتای نه وه ی له ماوه ی ۲۹ سالداله چاو نه وه ی که ئورخانی باوکی به جی هیشتبوو زیاتر له پینچ نه وه نده ی زیادی کرد)^۳ .

نه و ئامانجانیه ی که له سه رکه وتنی موسولمانه کان له شه ری قوصره دا هاتنه دی :

۱. بلاو بوونه وه ی ئیسلام له ناوچه ی به لقان و وهرچه رخانه ی ژماره یه کی زوری خانه دانه کۆن و گه وره کان بو نیو ئیسلام به پیی خواستی خویان .

۲. ژماره یه کی زوری ده ولته ته نه وروپییه کان ناچار بوون دلی ده ولته تی عوسمانی به لای خویاندا رابکیشن ، جاهه ندیکیان به دابین کردنی سه رانه بو عوسمانی یه کن ده ستپیشخه ری یان کرد ، هه ندیکیش هه ستان به راگه یاندنی دۆستایه تی و پشتیوانیان بو عوسمانی یه کان له ترسی به هیزیان بو نه وه ی خویان بیاریزن له تووریه ی یان .

* ووشه ی {رعیة} کاتی خوی بو {هاولاتیان} به کار هاتووه

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۹ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۹ .

^۳ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۰ .

۳. دەسلەتلىرى عوسمانىيەكان گەيشتە سەر مىرەكانى مەجەپو پۇمانيا و ناوچە
نزىكە كانى ئەدرىياتىك تەنەنەت دەسلەتلىرى گەشتە ئەلبانىاش^۱.

باسى چوارەم

سولتان بايەزىدى يەكەم (۷۹۱-۸۰۵ ك ، ۱۳۸۹-۱۴۰۲ ز)

دوای شەھىد بوونى سولتان موراد ، بايەزىدى كۆپى فەرمانپەرۋايى گرتە دەست
كەكەسىكى دلیری مەردى بەخشندەى بە وورە بوو بۇ فتوحاتى ئىسلامى ، بۇيە
گرنكىيەكى گەورەى دا بە كاروبارى سەربازى ، بۇيە مىرنشینهكە مەسىحیەكانى
لە ئەنادول كرده ئامانچ و لەماوہى سالىكدا توانى بيانكاتە پاشكۆى دەولەتى
عوسمانى ، بايەزىد لە جموجولەكانى نىوان ھەردووبەرەى بەلقانى و ئەنادوللى دا
وہك بروسكە بوو ھەر بۇيە نازناوى (ھەرە بروسكەيان) ئى نا^۲.

يەكەم : سياست لەگەل صربيا : بايەزىد دەستى كرد بە دروستكردى پەيوەندى
دۇستانە لەگەل صەربەكاندا ، ھەرچەندە ئەوان ھۆكەرى بەرپابوونى
ھاوپەيماڭىيەكى بەلقانى بوون دژى بە دەولەتى عوسمانى ، مەبەستى بايەزىد
لەم پەيوەندىيە بەكارھىنانى دەولەتى صەرب بوو وہك بەربەستىك لە نىوان خۆى
و مەجەپ ، ھەستى بەوہ كرد كە زۆر پىويستى بە ھاو پەيمانىك ھەيەلەو
سياستە سەربازىيە چالاكەى كە ئامانجە مىرنشینه سەلجوقىيە توركىيە
ئىسلامىيەكان بوو لە ئاسىاي بچوك ، بۇيە بايەزىد پىككەوت لەسەر ئەوہى
ھەردوو كۆپى پاشا (لازار) بكات كە لەشەرى قوصەرداكوزرا بوو فەرمانپەرۋايى
صەرب بكەن و ، وەپىويستى كرد لەسەريان كە ھەردووكيان بىنە فەرمانپەرۋا
لەسەر صەربىياو ، بەپىنى ياساو داب و خوو ونەرىتەكانى ولاتى صەرب

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور - د. عبدالعزيز العمري / ۳۸۸ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۰ .

فەرماندەوایی بکەن ، ھەرودھا لایەنگری خۆیان بۆ پاشا بنوینن و سەرانی بەدەنی و ژمارەییەکی دیاری کراو لەسەربازان لە تیپییکی تایبەت بە خۆیاندا بەشداری شەپەکان بکەن ^۱ . دواى ئەو بەیەزد کچەکەى پاشا "لازار" ی خواست . دووهم : سەردانەواندنی بولغاریا بۆ سەرودری عوسمانیەکان : پاش ئەوێ لیکگەشتن لەگەڵ صرب تەواو بوو ، بایەزید گورزیکی بەپەلەى دالە بولغاریا ، لە ۷۹۷ ک ، ۱۳۹۳ زدا و دەستی گرت بەسەری دا و دانیشتوانەکەى خستەژێر رکیفی خۆی ، بەمەش وولات سەربەخۆیی سیاسى خۆى لەدەست دا ، کەو بولغاریا کەوتە دەست دەولەتى عوسمانى دەنگیکى گەورەى دایەو لە ئەوروپادا ، ترس و بیم بێقەرارى ھەموو لایەکی ئەوروپادا بلأو بوویەو ، ھیزە مەسیحیە خاچ پەرستەکانیش کەوتنە ھەولێ لەناوبردنی دەسلالەتى عوسمانى لەبەلقاندا ^۲ .

سێیەم : کوتلە گەرایى مەسیحى خاچ پەرستى لەدژی دەولەتى عوسمانى : "سیجسموند" پاشای مەجەر لەگەڵ پاپا بونیفاسى نۆیەم دەستیان دایە بانگەواز بۆ کردن بۆ دروستکردنی بەریەکی ئەوروپی خاچ پەرستى مەسیحى لەدژی دەولەتى عوسمانى . ئەم بەرەش لەگەورەترین ئەو کوتلە گەرایانە بوو کە دەولەتى عوسمانى لەسەدەى ۱۴ دا بەرەنگارى بوویەو ، لەپرووی ژمارەى ئەو دەولەتانەى بەشدارییان تیدا کرد ، پاشان بەچەک و تفاق و مال و ھیز پشکداریان تیدا کرا و ژمارەى نزیکى ئەو ھێرشە خاچ پەرستى یە ۱۲۰۰۰ سەدویست ھەزار جەنگاوەر بوو لەھەمە چەشنەى رەگەزەکان)

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۰ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۱ .

ئەلمانیا، فەرەنسا، ئینگلترا، سكوتهلەند، سويسرا، ئوكسمبورگ، خاكە
 نشيوەكانى باشوور و هەندى مېرنشىنى ئىتالىاش) ^۱.

هيزەكە لە سالى { ۸۰۰ ك ، ۱۳۹۱ز } بەرەو مەجەر كەوتە پى بەلام سەركردهو
 پىبەرانى هەلمەتەكە پيش دەست پىكردى شەر لەگەل سىجسموند ناكوكيان
 تىكەوت ، سىجسموندواى بەباش ئەزانی چاوەروان بىت تا عوسمانى يەكان
 دەست بەهېرش كردن ئەكەن ، بەلام سەركردهكانى هېرشەكە دەستيان كرده
 هېرش بردن وبەكەنارى پووبارى دانوب دا لىژ بوونەو تاگەشتنە نىكوپوليس
 لەباكورى بەلقان و گەمارۆيان خستە سەرى ، لەيەكەمجاردا سەرکەوتن بەسەر
 هيزى عوسمانىيەكاندا ، بەلام لەناكاو بايەزىد بەخۆى و نزىكەى ۱۰۰۰۰۰سەد
 هەزار سەربازەودەرکەوت كە بەژمارە كەمتر بوون لەژمارەى كوتلەگەرايىيە
 ئەوروپى يە خاچ پەرسىيەكە ، بەلامبە ياساوبەچەك لەوان زالتربوون ، بۆيە
 زۆربەى مەسىحى يەكان داپوخان و پەنايان بردهبەر پاكردن و هەلەاتن ، زۆرىك
 لەسەركردهكانيان كوژران و بە دىل گيران .

عوسمانىيەكان بەدەستكەوتىكى گەورەو زۆرەو لەجەنگى نىكوپوليس هاتنە
 دەرەو دەستيان گرت بەسەر جبە خانەكانى دۆژمن دا ^۲.

لە ترويكە سەرکەوتن و خوشى داسولتاتان بايەزىد ووتى: ئەمەويت ئىتالىا ئازاد
 بكەم ولە كوشتارگەكەى قەشە "بترس" دا لە "پوما" تىر جۆ بدەم بە ئەسپەكەم. ^۳
 زۆرىك لە خانەدانەكانى فەرەنسا لەوانە {كونت دى نيقر} خۆى بەدىلى گيران ،
 سولتان بايەزىد پيش پيدانى فيديەدانى لى قبول كردن و دىلەكانى لەگەل {كونت
 دى نيقر} دا ئازاد كرد ، جا پابەندى كرد بە سويند خواردن كەئىدى نەگەرپتەو

¹ تأريخ الدولة العثمانية - د. على حسون / ۲۴-۲۵ .

² الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۲ .

³ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۳۳ .

بۆ جەنگ كردن لەگەڵیدا ولەگەل ئەو هیش دا پێی ووت : من مۆلەتت دەدەم كە ئەو سویندە بشكێنی ، تۆش بۆت هەیه بگەرێیتەو بۆ شەركردن لە دژی من ، چونكە هیچ شتێك لەلای من لەوەخۆشتەری یە لە بەرانبەر هەموو مەسیحییەكانی ئەوروپا بگەنگم و سەرکەوتن بەسەریان دا بە دەست بهێنم ^۱ .

بەلام سێجسمۆندی پاشای مەجەر كە ئەو نەندە بە هیژوو سوپا كەیدا ئەنازی و تەوشی لوتبەرزى بووبوو ، ئەو ووت : ئەگەر ئەو ئاسمانە لەو بەرزى یەوە دا بڕمێت ئەوا بە نێرەكانمان پائەگیرنەو كەچی لە شەركەكە هەلات و پرایە كرد ، كە پودسى سەر كردهی سوارەكانیشی لەگەڵ دا بوو ، ئەو نەندە دوور كەوتنەو تەگەشتنە دەریای پەش ، كەشتى گەلیكى مەسیحیان لەویدا بینی

قونینە ناو یەكێك لەو بەلەمانەو

، وەبەپەلە و بێ لاكردنەو لەهیچ تێی قووچاند ، پێگەى مەجەر لەبەرچاوى كۆمەلگەى ئەوروپى لەدواى جەنگى نیکوبولیس زۆر كزی كردو ئەو سام و ترسەى هەیانبووبووبە هەلم و چوو بەهەوادا ^۲ . ئەو سەرکەوتنە یەكلاکەرەوە کاریگەرى لەسەر بايەزیدو كۆمەلگای ئیسلامی زۆر دروست كرد ، بۆیە بايەزید دەستی دایە بە ناردنی نامەگەلیك بۆ گەورە کاریبەدەستەكانی پۆژەهەلاتی ئیسلامی و مۆژدەى سەرکەوتنی گەورەى بەسەر نەصاراكاندا پێدان ، ئەم نوینەرانیە كە ئەچوونە كۆشكى پاشا موسوڵمانەكان هەریەكەیان كۆمەلێك دیلى هەلبژاردەى مەسیحی لەگەل بوو وەك دیاری دەستی كەسیكى سەرکەوتوو بۆ ئەو وەش و بەلگە یەكی ماددى بن لەسەر سەرکەوتنەكانی ، بايەزید نازناوى "سولتانی پۆمى" وەرگرت وەك بەلگە یەك لەسەر میراتگری دەولەتى سەلجوقی یەكان و زالبوونی بەسەر نیمچە دورگەى ئەنادۆلدا .

^۱ تاریخ الدولة العثمانية العلية — محمد فرید بك / ۱۴۴ .

^۲ محمد الفاتح — د. سالم الرشیدی / ۳۳ .

ههروهه نوینه رینارد بۆ لای خهلیفه ی عهباسی که له قاهره دائه نیشته داوای لیکرد که دان بهو نازناوه دا بنیّت سیف تهی پرهمی شهرعی بداته ئه و دهسه لات ه ی که ئه م باو باپیرانی مومار سه یان کردووه ، بهو شیوه یه ش سام وترسی له جیهانی ئیسلامیدا زیاد ئه کات . شتیکی سرووشتی بوو که {بروق} ی مهملوکی خاوه ن دهسه لات که پارێزه ری خهلیفه ی عهباسی بوو په زامه ندی دا له سه ر ئه و داواکاری یه ، چونکه ئه م {بروق} ه سهیر دهکات تاکه هاوپه یمانی له دژی هیزهکانی تهیمووری لهنگ که هه په شه له دهوله تی مهملوکی ودهوله تی عوسمانی دهکات {باهه زید} ه و بهس دوای ئه مه ، هه زاران موسولمان کۆچیان کرد بۆ ئه نادۆل تا خزمهت به دهوله تی عوسمانی بکه ن، کۆچه که پرپوو له سه ربازانه ی به شداری له ژیا نی ئابووری و زانستی و دهوله تیان هه بوو له ئییران و عیراق و ئه و دیو پروباردا . ئه مه جگه له و کۆپه وه ی که له ترسی هیژشهکانی تهیمووری لهنگ له ئاسیای ناوه راس ته رایان کردو هه لاتن .¹

چواره م : ئابلقه دانی قوس تهنتینی ه : باهه زید توانی له پیش شه ری نیکوبولیس فشاری له سه ر ئیمبارتۆری بیه زهنتی توند بکات ، وه ئه وه به سه ر ئیمبارتۆردا به سه پینیت که ئه بنیت قازی یه ک-دادوهریک-له قوس تهنتینی ه دادا به زینیت تا بریار له کاروباری موسولماناندا . بدات وزۆی نه برد پای ته ختی بیه زهنتی ئابلقه دا ، ئیمبارتۆریش ئه وه ی قه بولکرد که دادا گی ه کی ئیسلامی دا به زینیت و مزگه وتیک بکری ته وه و هه وت سه د ۷۰۰ مالی ناوشاری تای بهت بکری ت به ره وه ندی ئیسلامییه وه ههروهه دهستی هه لگرت له نیوه ی گه ره کی غلطة (حي الغلطة) که سه ربازگه یه کی عوسمانی تی دا بوو که ژماره یان ۶۰۰۰ شه ش هه زار سه رباز ئه بوون ، ههروهه سه رانه ی دانراوی له سه ر دهوله تی بیه زهنتی زیاد کردو خه زینه ی عوسمانی باجی خسته سه ر په زه کان و کیلگه سه وه زهکانی

¹ في اصول التاريخ العثماني - احمد عبد الحليم / ۵۴-۵۵.

دەرەوہی شار بلندگۆی مزگەوتەکان دەستیان کردەگواستەنەوہی بانگ بو ناو پایتەختی بیزەنتی^۱. داوی ئەوسەرکەوتنە گەورە عوسمانی یەکان لەشەری نیکوبولیس بە دەستیان هیئا ، عوسمانی یەکان پییان لە بەلقان قایم کردوو ، ترس و بیم لەنیوگە لە بەلقانی یەکاندا بلاو بوویەوہ و بو سنەو بولغاریا ملیان کەچکرد بو دەولەتی عوسمانی ، سەربازە عوسمانی یەکانیش شوین هیژە نەصرانیە بەزیوہکان کەوتبوون ، سولتان بایەزیدش فەرمانەرەواکانی نیمچە دورگەیی مورەیی سزادا لەبەر ئەوہی ، کە یارمەتی سەربازیان پیشکەش بە ھاوپەیمانیان خاچ پەرستان کردبوو^۲ ، وەك تۆلە سەندنەوہ یەکیش لە ئیمبراتۆری بیزەنتی لەسەر ئەو ھەلویستە ددوژمنکارانەیی کە ھەیبوو بایەزید داوی لیکرد قوستەنتینیە بدات بەدەستەوہ ، بەھۆی ئەمەوہ ئیمبراتۆر مانویل داوی ھاوکاری لەئەوروپا کرد بەبێ هیچ سوودیك ، راست ئەوہیە : دەست گرتن بەسەر قوستەنتینیە دا ئامانجیکی سەرەکی بوو لەبەرنامەیی جیھادی سولتان بایەزیدی یەکەم دا .

بو مەبەستە {بایەزد} بە خۆی وسوپایەکەوہ بزات و گەمارۆیەکی توندی خستە سەر بیزەنتەیی پایتەخت و پالەپەستۆیەکی وای خستە سەری کە دەرچوونی بو نەبوو ، گەمارۆیەش دەوامی کیشا تا خەریک بوو بکەوێت، لەکاتی کدا کە ئەوروپا چاوەڕێی ئەم پایتەختە دیڕینەیی ئەکردلە ئەمڕۆ بە یانی دا کەچی سولتان پاشەکشەیی کرد لەفەتح کردنی قوستەنتینیە ، لەبەرئەوہی مەترسیەکی نوێ لەسەر دەولەتی عوسمانی لە قۆلیکی ترەوہ سەری ھەلدا بوو^۳.

^۱ في أصول التاريخ العثماني — احمد عبدالحليم / ۵۳ ،

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۲ .

^۳ الدولة العثمانية — د. إسماعيل احمد / ۴۳ .

پینجهم پیکدادانی نیوان تهموری لهنگ و بایهزید : تهمور لهنگ سهر به خیزانه خانه دانهکانی وولاتی ئەودیو پرووباره ، لهسالی { ۱۳۹۹ ز } دا ، لهسهر تهختی خوراسان دانیشت که سه مه رقه ند بنکه که ی وولاته که بوو ، به سوپا ترسینه رهکانی یه وه توانی فراوان خوازی یه کی زۆر بکات ، دهست بگریت به سهر زۆربه ی جیهانی ئیسلامیدا ، جاهیزه گه ورهکانی به ناوئاسیادا له دله ی یه وه بو دیمه شق و له ده ریانی ئاراله وه بو که نداوی عهره بی بلاو کرده وه ، وفارس وئهرمینیا و به رزاییهکانی فورات و دیجله وئهو ناوچانه ی ده که و نه نیوان ده ریای قه زوینه وه تا ده ریای رهش هه موو داگیر کرد ، هه روه ها له پوسیادا دهستی گرت به سهر ناوچه دریزه وه بو وهکانی نیوان پرووبارهکانی فولجاو دۆن و دنیبره ،

وه پرایگه یاند که زۆر نابات دهست به سهر هه موو ئەو شوینانه دا ئەگریت که خه لکی تیدایه ده یکاته مولکی تایبه تی خو ی ، هه میشه ئەوه ی دووباره ئەکرده وه : (پیویسته له یه ک گه وره زیاتر له سه رزه ویدا نه بیئت وه ک چۆن جگه له یه ک خوا له ئاسمان دانی یه) ^۱.

تهمور لهنگ به وه ده ناسریت که پیاویکی دلپروو خاوه ن لیها توویه کی سه ربازی و به هره یه کی سیاسی بووه ، پیش ئەوه ی برپاریکی بدایه زانیاری ته واوی بو کۆده کرده وه و سیخو هکانی بلاوه و پی ده کردو ، پاشان له داوی تیپرامان و تیاوه ستانیکی زۆرو دور له په له ، برپارهکانی ده رده کرد ئەوه نده سامی هه بوولای سه ربازهکانی هه ر فه رمانیکی ده ربکر دایه خیرا جی به جییان ده کرد ، ئەو فه رمانه هه رچی بوایه ، تهمور به و پییه ی موسولمان بوو خاتری زانایان و پیاوانی ئایینی زۆرده گرت به تایبه ت شوینکه و توانی رپیازی (ته ریه قه ت ی نه قشبه ندی) ^۲.

^۱ في اصول التاريخ العثماني / ۵۶.

^۲ في اصول التاريخ العثماني / ۵۶.

چەند ھۆكاريك ھەبوون كە بەشداريان كرد لە دروستبوونی مەملانئى نىوان تەيمورى لەنگ و بايەزىدا ، لەوانە :

۱. ئەوسەركردانەى عىراق دابوون و تەيمور دەستى گرت بەسەروولاًتەكەداياندا ، پەنايان برده بەر بايەزىد ، ھەروەك ھەندىك لەسەركردەكانى ئاسياى بچوك پەنايان بردهبەر تەيمورى لەنگ ، جا پەنايەرانى ھەردوولا ھانى خانە خويكانيان ئەدا بۆ ئەوھى شە پدژ بەلایەنى بەرامبەر پابگەيەنئىت .

۲. ھاندانى مەسىحىيەكان بۆ تەيمورى لەنگ و پالپيوھەنانى بۆ لەناو بردنى بايەزىد .

۳. نامە ئاگرىنەكانى نىوان ھەردوولا ، جا يەكئەك لەوانامانەى كە تەيمور ناردبووى بۆ بايەزىد كە بەشيۆھىەكى ناراستەوخۆ سوکايەتى پى دەكات ، كاتىك بە ناپوونى باسى شەجەرەى بنەمالەكەى دەكات ، وەليپوردنى بۆ خستۆتە پروو بە بيانووى ئەوھى كە ئالى عوسمان چەند خزمەتگوزارىەكى بەنرخيان پيشكەش بەئىسلام كردوو ، وەئەگەر چى نامەكەى بەسيفەتى سەركردەيەكى تورك كۆتايى پى ھىناو ، بەبچوك كردنەوھى شان و شكۆى بايەزىدىك كە ئەو تەحەددايەى قبول كردو پرپارى دار كرد كە بەزووى تەيمورى لەنگ پاشەكشە پى دەكات بۆ تەبرىزو سولتان نىيە^۱ .

ھەريەك لەو دووسەركردە ، تەيمور لەنگ و بايەزىد ھەوليان بۆ فراوان كردنى دەولەتەكەى خويان ئەدا .

شەشەم : دارمانى دەولەتى عوسمانى : تەيمورى لەنگ بەسوپاكانىيەوھ پيشرەوى كرد و سىواسى داگير كرد و ئەو سەربازگەيەى لەناو برد كە ئەمير ئورتوغزلى كورپى يەزىد سەركردايەتى دەكرد ، ھەردوو سوپا لەنزىك ئەنقەرە لەسالى ۸۰۴ ك ، ۱۴۰۲ ز دا بەيەك گەشتن ، سوپاي بايەزىد دەگەشتە

^۱ في اصول التاريخ العثماني / ۵۷ .

۱۲۰۰۰۰ سەدو بیست ھەزار موحاھید و کہ ئامادە بوون بۆ پووبە پرووبونەوہ لە گەل دیکەیدا ، تەیمورلەنگیش بە پریبەرایەتی هیژیکی بیشومار ، لە ۲۰ ی یولیوی ۱۴۰۲ ز واتە ۸۰۴ ک دا ، کشاو سەرئەنجام مەغول سەرکەوتنی بەدەست ھیناو ، بایەزیدیش بەدیل گیرا ، لەناو کوۆت و زنجیری دیلینیدا مایەوہو تا سالیکی دوای ئەوہ مەرگ بوویە میوانی و کوچی دوایی کرد^۱. ئەم نشوستی یە بە ھۆی ھەلپەو پەلە پەلکردنی بایەزیدەوہ پروویدا ، چونکە ھەلبژاردنی ئەو شوینە گونجاو نەبوو کہ ئەم سوپاکە ی تیدا مۆلدا، کہ لە ۱۲۰ سودو بیست ھەزار جەنگاوەر زیاتری نەبوو ، لە کاتیکیدا کہ سوپای بەرامبەری لە ۸۰۰ ھەزار کہ متر نەبوون ، زۆریک لە سەربازەکانی بایەزید لە شوینیکیدا لەبەر نەبوونی ئاو لوہ تینویتییدا مردن ، کاتەکش ھاوینیکی زۆر گەرم بوو ، ھەر کە دوو سوپاکە لەئەنقەرەدا بەیەک گەشتن ، ئەو سەربازە ی تەتاریانە ی لە سوپای بایەزید بوون لەگەل ئەو سەربازانە ی لە میرنشینە ئاسیاییەکانەوہ کہ زۆر نەبوو ئازاد کرابوون و ھاتبوونە ناو سوپای بایەزد رایان کرددایانە پال تەیمووری لەنگ جا سولتانی عوسمانی دوای ئەوہ ی نە خووی و نە سوپاکە ی ئەو ئازایەتی وشە پری مان ونەمان لە جەنگە کەدا تیدا نەما^۲.

دەولەتە نەصرانیەکان لە پوژئاوادا دلخۆش بوون بە سەرکەوتنی تەیمووری لەنگ ، و توشی گەشکە بوون بەفەوتانی بایەزید و ئەو لەیەک ھەلوەشان و پەرشو بلاو بوونەوہ ی کہ دەولەتەکە ی دووچاری بوو . پاشاکانی ئینگلترا و فەرەنسائو قشتالەیش و ئیمبراتۆری قوستەنتینیە نوینەریان نارد بۆ لای تەیمورلەنگ تا پیروزیایی لی بکەن لەسەر ئەو سەرکەوتنە گەورەو زالبونەگەورە ی کہ بەدەستی ھیناوە ، ئەوروپا باوہ پری وابوو کہ بۆ ھەتایی پزگاری بوو لە مەترسی عوسمانی

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث.

^۲ محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۳۵.

که بهردهوام دهیترساندن و هه‌په‌شهی لی ده‌کردن^۱. ته‌یموری له‌نگ دواى پوخانی بایه‌زید دهستی گرت به‌سه‌ر ئه‌زنیق و بروسه‌و چه‌ندین شارو قه‌لاى تردا، پاشان قه‌لاکانی ئه‌زمیری کوتا و له‌ژێر چنگی سواره‌کانی رۆوس (سواره‌کانی قدیس یوحه‌ننا) پزگاری کرد بو ئه‌وه‌ی پاساو بنیته‌وه له‌به‌رامبه‌ر پای گشتی ئیسلامی دا که تۆمه‌تباریان ده‌کرد به‌وه‌ی گورزیکی توندی ئاراسته‌ی ئیسلام کردووه، به‌له‌ناو بردنی ده‌وله‌تی عوسمانی، ته‌یمورله‌نگ له‌ په‌لاماردان وکوشتنی سواره‌کانی قدیس یوحه‌ننا مه‌به‌ستی ئه‌وه‌ بوو مۆرکی جیهاد بدات له‌ جه‌نگه‌کانی خو‌ی له‌ ئه‌نادو‌لدا^۲. هه‌روه‌ها ته‌یموری له‌نگ میره‌کانی ئاسیای بچوکی گێپرایه‌وه بو‌سه‌ر مو‌لکه پێشووه‌کانی خو‌یان، ئه‌و میرنشینه‌ش که دابو‌یا نه‌ پال بایه‌زید سه‌ربه‌خو‌یی خو‌یانی گێ پانه‌وه‌و هه‌روه‌ها، ته‌یمورله‌نگ تۆوی دووبه‌ره‌کیشی چاند له‌نیوان نه‌وه‌کانی بایه‌زیدا چاند که له‌سه‌ر کورسی ده‌سه‌لات ناکۆکیان تی که‌وتبوو^۳.

حه‌وته‌م : جه‌نگه‌ ناوخو‌ییه‌کان : له‌پراستی دا ده‌وله‌تی عوسمانی پووبه‌ پووی مه‌ترسییه‌کی ناوخو‌یی بوویه‌وه که له‌ شیوه‌ی جه‌نگیکی ئه‌هلی دایه‌ خو‌ی ده‌نواند، له‌نیوان کوپه‌ه‌کانی بایه‌زید دا له‌سه‌ر کورسی ده‌سه‌لات، ئه‌وجه‌نگه‌ش ۱۰ سالی خایاند، (۸۰۶-۸۱۶ ک، ۱۴۰۳-۱۴۱۳ ز)، بایه‌زید پینچ کوپی هه‌بوو، که‌له‌جه‌نگدا به‌شداریان له‌گه‌لدائه‌ کرد.

موسته‌فا یه‌کیکه‌ له‌کوپه‌ه‌کان گومان ده‌بری‌ت که له‌شه‌ره‌که‌ دا کوژرابی‌ت، موسی له‌گه‌ل باوکیدا به‌دیل گیرا، سیانه‌که‌ی تره‌له‌هاتن و پزگاریان بوو، گه‌وره‌که‌یان

^۱ محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۳۶.

^۲ في اصول التاريخ العثماني / ۵۹.

^۳ في اصول التاريخ العثماني / ۵۹.

^۴ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۳.

سولهيمان بوو كه چوو بۆ ئه درنه و خوڤى به سولتاني ئه وى پراگه ياند ، عيسى چوو بۆ بروسه و به خه لكى پراگه ياند كه ئهم خه ليفه ي باوكيتى ، محمديش كه بچوكترينيان بوو له گه ل هه ندى سهربازدا پاشه كشه ي كرد بۆ ئه ماسيا له باكورى پۆژه لاتی ئاسيای بچوك ، جهنگ له نيوان ئه وسى برايه دا هه لگيرساو هه ريه كه يان له لايه كه وه له نيوان خوينا دا گو شه يه كى ده و له ته هه لوه شا وه كه يان بۆ خوڤى ده كي شا ، دوزمنانيش له هه موو لايه كه وه خوڤيان بۆ ماس دابوون . پاشان تهيمورى لهنگ مير موساى به ردا بۆ ئه وه ي ئاگرى فيتنه ي پى خوڤى بكا توشه پله نيوانياندا بليسه ي زياتر بسيني ئاگره كه خوڤتر بيت و ده ستي كرده دنه داى ئه ميان دژ به ئه ويان به شه پروو هه نديكيانى به هه نديكى تريان فروو ئه دا ^۱ . پاش ساليك تهيمورى لهنگ دواى ئه وه ي ته پروو ووشكى پي كه وه سوتاند ، به سوپا كه يه وه كوچى كردو وولاتى به دواى خويدا به جي هيشت له سه ر خراپترين بارى ده مارگيرى و ويژانه يى و پشيوى به جي هيشت ^۲ . ئهم قوناغه له ميژووى ده و له تي عوسمانى دا قوناغى تاقى كردنه وه وى به لا بوو ، كه سه ر هه تا بوو بۆ په يدابوونى ده سه لات كه خوڤى له ئازا كردنى قوسته نتيه دا بينيه وه ، سوننه تي خواييش به رده وام وابوو كه ئوممه ت ناگاته ده سه لات تا تاكو به قوناغه جياوازه كانى تاقى كردنه وه دا تيپه رنه بيت يان تا كانزاكه ي له بوته ي پرودا وه كاندا نه توته وه ، ئه و كاته خواى گه وره ش پيس له پاك جيا ده كاته وه ، ئه مه ش سوننه تيكي به رده وام بووه له سه ر ئوممه تي ئيسلامى و پيچه وانه كه ي پرونادات ، خواى گه وره ويستی باوه رداران توشى به لا و تاقى بكات تا ئيمانيان بژار بكات ، پاشان له دواى ئه مه له سه ر زه وى دا ده سه لات و ته مكينيان ده سته كيوت .

^۱ محمد الفاتح / ۳۶ .

^۲ محمد الفاتح / ۳۶ .

تاقیکردنه‌وه‌ی باوه‌پداران له پێش ته‌مکین کاریکی حاشا هه‌له‌نگه‌وه‌و بو بژار کردنی ئیماندارانه تابونیادیان قاییم بێت و پێشک دابکوتن پێش ته‌مکین ، خوا ده‌فه‌رمووت : ﴿احسب الناس ان يتركوا ان يقولوا امنا وهم لا يفتنون﴾ {٢} ولقد فتنا الذين من قبلهم فليعلمن الله الذين صدقوا وليعلمن الكاذبين ﴿العنكبوت : ٢-٣ .
واته : خه‌لکی واده‌ئەنێن که وازیان لێبه‌یێنرێت که وتیان ئێمه ئیمانمان هێناوه‌و ئیدی تاقی نه‌کړینه‌وه * ئێمه خه‌لکانی پێش ئیوه‌شمانت تاقی کردووه‌ته‌وه‌و تا خوا ده‌ری بخات کی راستگوێسه‌و کی دروژنه‌.

فیتنه به‌واتای تاقی کردنه‌وه به‌ ئه‌رکی قورس و گران دیت ..... وه‌ك به‌جی هیشتنی نیشتمان و جیهاد کردنی دوژمنان و هه‌موو گوپراه‌یه‌ییه قورسه‌کان و وازه‌ینان له ئاره‌زووه‌کان و تاقیکردنه‌وه به‌ هه‌ژاری و هه‌موو جوهره‌کانی لیقه‌ومان چ له‌که‌س و کاردا بێت وچ له‌ کارو و باردا بێت ، هه‌روه‌ها کیبه‌رکی کردن له‌گه‌ل کافراندا له‌ سه‌ر ئازارو و فرت و فیلیان ^١ . وه‌خو‌پراگری له‌پووی بی‌باوه‌پان له‌سه‌ر ئازارو فیلیان .

ابن کثیر په‌حه‌مه‌تی خوای لی بێت ده‌لێت : پرسیارکردن له‌ئایه‌تی ﴿احسب الناس﴾ پێی ئه‌وتری {ئیس‌تفه‌امی ئینکاری واته‌ {پرسیارکردنی نکوتی کردن} ، واتاشی ئه‌وه‌یه که خوای گه‌وره هه‌رده‌بی‌ت به‌نده باوه‌پداره‌کانی به‌پێی ئه‌و ئیمانه‌ی که له‌لایانه تاقی بکاته‌وه ، هه‌روه‌ها له ده‌فه‌رمووده‌ی صه‌حیحدا هاتووه : (اشد الناس بلاء الانبياء ثم الصالحون ثم الامثل فالأمثل يبتلى الرجل على حسب دينه فان كان في دينه صلابه زید له في البلاء) رواه الترمذي وقال حديث حسن صحيح .

پێغه‌مبه‌ر (درو‌دی خوای له‌سه‌ر بێت) پوونی کردو‌ته‌وه تاقی کردنه‌وه سیفه‌تیکی پێویسته بو باوه‌پدار کاتیک ده‌فه‌رمووت : (مثل المؤمن کمثل الزرع لا

¹ تفسیر النسفی : ٢٤٩ / ٣ .

تزال الریح تمیلہ ، ولایزال المؤمن یصیبه البلاء ، ومثل المنافق کمثل شجرة
الأرز لا تهتز حتی تستحصد) رواه مسلم .

سوننه تی به توشبوون به بلاوو تاقیکردنه وه له نیو هه موو ئوممه ت و ده ولت و
گهل و کۆمه لگه یه کدا هه بووه ، بۆیه سوننه تی خوا بییش توشی ده ولت تی
عوسمانیش بوو ، عوسمانی یه کان ، له گهل ئه وه شدا که دیاننا لاند به ده ست
ناکۆکی یه ناو خۆیی یه کانه وه که چی خپراگربوون له به رده م ئه و لیقه ومانه دا که اه
ئه نقه رده توشیان هات ، تا کو محمدی یه که م له سالی ۱۴۱۳ز دا حوکمی
گرته ده ست و توانی هه موو ئه و زه ویانه کۆیکاته وه و یه کبخات که پیشتر هی
ده ولت بوون و له ده ستی دابوون ، به ناگا هاتنه وه ی ده ولت له کاره ساتی
ئه نقه ره ده گه ریته وه بۆ ئه و به رنامه خوایی یه ی که له سه ری ده پۆشتن که
عوسمانی هه کانی کرده ئوممه تیکی به ناگادا له پرووی بیرو باوه ری و ئاینی و
په وشتی و ناکاری جیهادی هه ، به فه زلی خواش عوسمانی یه کان گه رم
گوپی دیندری و په وشته به رز و به رپژه کانیان خۆیانیان پاراست^۱ . پاشان به هۆی
لیهاتوویی و که م وینه یی ئورخان و عه لئه ددینی برای که ده ولته نویکه یان پی
ریکخستنه وه به هۆی ئه و کارگی پی یه ی جیگه ی سه رسوپمان بوو هه روه ها به هۆی
ئه و فیڕکردنه به رده وامه ی نه وه و گه نجه عوسمانی یه کانیان وه ریان ده گرت
وهۆکاری تری زۆریش هه موو وای کرد که هیژیکی زیندووی ته وای بۆ
عوسمانی یه کان بگه ریته وه ، زۆری نه برد ئه و ده ولته له دوی کاره ساتی
ئه نقه ره سه رله نوی له نیو ئه و دارمان و که لا وانه دا سه ر له نوی ژایه وه و گه شایه وه و
ئاوی ژیان و پۆخی شه ریعه ت به ره گ و ریشهیدا ده ستی به هاتو و چۆکردن

¹ فی اصول التاریخ العثماني / ۶۱ .

کرده وزه و سهرله نوی دهستی کرده وه به ریگه برین و به ره و پیشه وه چوون که دوزمنان و دوستانی سهرسام کرد^۱.

باسی پینجه م

سولتان محمدی یه که م

سولتان محمدی یه که م له سالی { ۷۸۱ ک - ۱۳۷۹ ز } ، له دایک بووه^۲ و کاروباری ئوممه تی له دواي مردنی بایه زیدی باوکی گرته دهست ، له میژوودا به (محمدچه له بی) یش ناسراوه ، بالای مام ناوه ند بووه ، دهم و چاوی خر و ئه برۆکانی پیکه وه نووسا و پیستی سپی ، پرومه تی سورو سینگى فراوان و خاوه نی جهسته یه کی به هیژ بووه ، ئه و په ری چالاکی و ئازایه تی دابووه موماره سه ی زۆرانبازی ده کرد ، به هیژترین په تی که وانی راده کیشا ، له کاتی فه رمان په واییدا به شداری ۲۴ جهنگی کردووه ۴۰ جار بریندار بووه^۳ سولتان چه له بی توانی که زال بیّت به سهر شه ری ناوخویی دا به هوئی ئه و وریایی و دووربینی یه ی که هه یبوو ، هه روه ها یه ک یه ک به سهر براکانی دا سهرکه وت تا کو هه موو کاره که بو خوی مایه وه و بوو به سولتان . حوکمی هه شت سال ته مه نی له ناو ده سه لات دا بو سهر له نوی بنیادنا نه وه ی ده ولت و پته وکردنی پایه کانی برده سهر^۴. هه ندیک له میژوو نووسان به دامه زین هری دووه می ده ولته تی عوسمانی داده نیی^۵. ئه وه ی له و سولتانه به جیماوه ئه وه یه که : وره و له سه رخویی پیکه وه به کار ده ینا له کاتی هه لسوکه وتی له گه ل دا که دهستی

¹ محمد الفاتح / ۳۷ .

² اخطاء يجب أن تصحح (الدولة العثمانية) / ۳۳ .

³ السلاطين العثمانيون / ۴۱ .

⁴ محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۳۷ .

⁵ السلاطين العثمانيون / ۴۱ .

ئەگرتەو بە سەریاندا پاش ئەوێ داری گوێپرایەلی دەولەتیان ئەشکاند ،بۆ
نمونه کاتیك دەستی گرتەو بەسەر میری وولاتی (قەرمان) دا کە سەربەخۆیی
خۆی ڕاگەیاند بوو،ئەو بوو گەردنی ئازا کردوو سوێنی بەقورئان پی خوارد کە
لەمەودوا ناپاکی لەدەولەت نەکات دواي ئەوێش کە سوێندەکەي شکاند بۆ
جاری دووهمیش لیی خوش بوو ^۱. ئامانجی سیاسەتەکەي بنیادنانەوێ دەولەت
و بەهێز کردنی بوو لەناوخوا دا لەبەر ئەوێ ئاشتی لەگەل ئیمبراتۆری
قوستەنتینیە ڕاگەیانددو و هاوپەیمانی لەگەل بەست و هەندی لەشارەکانی
سەرکەناری دەریای ڕەش و شالیای بۆ گەڕاندەو ، {بوندوقیە} شی ئاشت
کردهو لەدواي پوخانی کەشتیگەلەکەي لەبەرەمبەر کێبتولی و ئازاوەکان
و شوێرشەکانی ئاسیا و ئەوروپای دامرکاندەو و ملی بە هەندی لەو میرنشینە .
هەندی لەو ئیماراتە ئاسیاییانەش کەچ کرد کە تەیمورلەنگ زیندووی
کردبوونەو ،ملیان دانا بۆ گوێپرایەلی و لایەنگری کردن ^۲. لەسەر دەمی سولتان
محمد داکابرایەك بەناوی "بدرالدین" کە سیفاتی زاناکانی ئایینی ئیسلامی لە
خۆی نابوو لەناو خەلکدا ناوی دەرکرد کە پیشتر لەسوپای موسای برای سولتان
محمد دابوو ، پلەي دادوهریی {قازی} و سەربازی گرتەدەست کە بەرزترین
پلەکانی ئەوکاتەي دەولەتی عوسمانی بوو ، ئەو قازیەش لەلایەن موسای کوپی
بایەزیدەو بەوێشی بۆ کرایەو . خاوەنی (الشقایق النعمانیة) دەلیت : (شیخ
بدرالدین محمودی کوپی ئیسرائیلی ناسراو بە " ابن قاضي سیماونە " ، لەقەلای
سیماونە لەولاتی ڕۆم لەدایک بوو کە یەکیکە لە لادیکانی ئەدرنە کە دێکەوێتە
بەشە ئەوروپی یەکەي تورکیا ، باوکی دادوهری ئەوی بوو ، هەرەها میری
سەربازگەي موسولمانان بوو لەوی ، ئازادکردنی ئەو قەلایە لەسەر دەستی ئەودا

¹ تأریخ الدولة العلیة العثمانیة / ۲۴۹ .

² محمد الفاتح - الرشیدی / ۳۷ .

بوو ، له دايك بوونی شیخ بدرالدین له کاتی سولتانی غەزاکەر (خوداوه‌ندکار)
 واته: {مورادی یه کهم} دابوو که یه کیك بوو له سولتانه کانی ئالی عوسمان ، پاشان
 ئەم شیخه هەر له مەندالیه وه زانستی له باوکیه وه وه رگرت و قورئانی له بهرکرد
 له لای مامۆستایه که دهستی کرد به خویندن به {شاهیدی} ناوبانگی دەر کردبوو
 "صهرف" و "نهحو" ییش له لای مهولانا یوسف فیڕ بوو ، پاشان کۆچی کرد
 بووولاتی میصر ناوچه میسریه کان ، له وی له گه‌ل به‌ریز شه‌ریفی جورجانی دا
 له لای {مهولانا موباره‌ک شاهی مه‌نتیقی} که مامۆستابوو له قاهره‌دا هه‌ندیکی
 تری خویند ، پاشان له گه‌ل "موباره‌ک شاه" دا حه‌جی کردو له لای "شیخی
 زه‌یله‌عی" له مه‌که‌که خویندی پاشان چوو بو قاهره‌ وه‌گه‌ل جورجانی‌دا لای
 "شیخ اکمل الدینی بایبور" ی خویندی وکه له سه‌ر ده‌ستی ئەم {شیخ بدر
 الدین} ه‌دا سولتان فه‌ره‌جی کوپی سولتان به‌رقوقی پاشای میسر (سولتان
 به‌رقوقی مه‌ملوکی میسر) پی‌گه‌ییوه .

پاشان ئەم {شیخ بدر الدین} ه‌ فی‌ری جه‌زه‌ی خودایی ئەبی‌ت ، دواتر ئەچیته‌ لای
 شیخ سعیدی اخلاطی که له وکاته‌دا له میسر نیشته‌جی بوو ، ئیتر ئەوه‌ پروئه‌دات
 که پرووی دا (واته‌ بووبه‌ موریدی) ، "شیخی اخلاطی" ناردی بو ته‌بری‌ز بو
 {ئیرشادکردنی} {سو‌فی‌زم ، ده‌گیرنه‌وه‌ کاتی‌ک ته‌یموری له‌نگ هاته‌ ته‌بری‌ز ،
 بدرالدین له لایه‌ن ئەمیری ناوبراوه‌ وه - واته‌ ته‌یموری له‌نگ - مالیکی زۆرو ئەو
 په‌ری گه‌وره‌ی پیدرا، پاشان شیخی بدر الدین هه‌موان به‌ جی دیلی وئه‌چیت بو
 به‌دلیس ، پاشان ئەچیت بو میسر ، ئینجا بو حه‌له‌ب دواتر بو قونیه ، پاشان بو
 {تبره‌} له‌ولاتی رۆم ، پاشان سه‌روکی دورگه‌ی ساقر - که کابرایه‌کی مه‌سیحی
 بوو - بانگی ده‌کات و ئەویش له‌سه‌ر ده‌ستی شیخ موسولمان ئەبی‌ت... ، موسا
 که یه‌کی‌ک بووه‌ له له‌کو‌په‌کانی {عوسمانی غەزاکەر} که ده‌سه‌لاتی په‌یدا کرد
 به‌شیخ بدرالدینی کرده داوه‌ری سه‌ربازه‌کانی ، پاشا محمد موسای برای گوشت

و شیخی له گهل خیزانه کهیدا له شاری ئه زنیق ده ست به سهر کرد^۱. شیخ بدرالدین محمودی کوپی ئیسرائیل له ئه زنیق که شاریکه له تورکیا ، دستی کرد ه بانگه شه کردن بو پربازه گهنده له که ی ، بانگه وازی یه کسانی مال و کهل و پهل و ئایینه کانی ده کرد و جیا وازی نیوان موسولمان و ناموسولمانی له بیرو باوه پدا نه ده کردو ، ده یووت : خه لک بران هه رچه نده بیرو باوه پرو ئایینیان جیا واز بیّت ، ئه وه ش ئه وه یه که ماسوئیه تی جوله که بانگه وازی بو ده کات ، بویه زوریک له گیل و نه زان و خاوه ن مه به سته نزمه کان دایانه پال بانگه وازه پرو پوچه که ی ، بدرالدین چهند خویندکاریکی هه بوو که بانگه وازیان بو به رنامه و پرپروه خراپه که ی ده کرد . له ناودارترین ئه و بانگخوازانه که سیکی ناسراو به (بیر قلیجه مسته فا) بوو هه روه ها یه کیکی تریشی هه بوو به ناوی {طوره کمال} که ئه لّین له بنه پره ت دا جوله که مه زه ب بووه ، دیاره جوله که ش هه میشه له پشت پیلانه کاندایه ، هه رله کاتی پیغه مبه روه (ص) تائهم سه رده مه ی خویشان ، ئه و ریبازه خراپه بلاو بوویه وه و شوینکه وته ی زور بوو ، سولتان محمدی چه له بی به ره نگاری ئه و ریبازه پرو پوچه بوویه وه ویه که له سه رکرده کانی به سوپایه کی گه روه وه نارد بو شهری بدرالدین ، به داخه وه سه رکرده "سیستمان" که محمد چه له بی نارد بووی له سه ر ده ستی (بیر قلیجه) ی ناپاک کوژراو سوپاکه ی نشوستی هیئا ، سولتان محمد چه له بی سوپایه کی تری ئاماده کرد ، به سه رکرده تی بایه زید پاشای وه زیری یه که می ، ئه ویش جهنگی له گهل "بیر قلیجه" دا کردو له ناوچه ی (قره بورنو) به سه ریدا سه رکه وت ، و دواتر سزای جهنگی درا به سه ر "بیر قلیجه مسته فا" دا وه ک جی به جی کردنی ئهم فرمانه خواپی یه^۲ که ده فره مویت : ﴿انما جزاء الذین یحاربون ..... عذاب عظیم﴾ المائده

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۳۳-۱۳۴ .

^۲ اخطاء يجب ان تصحح (الدولة العثمانية) / ۳۵ .

۲۳ : واته : به بی گومان پاداشتی ئه وانهی که شهپر له گهڵ خواو پیغه مبهردا ئه کهن وهه میسه خه ریکی ئه وهن که گهندهلی له زه ویدا بهر پابییته ئه وهیه که به خراپترین شیوه بکوژرین یان چوار میخه بکرین یان دهست و قاچیان به پیچه وانه یه کتیرییه وه بپریت یان دوور بخزین وه له وولات له زهوی ، با ئه وه سهر شوپرییه که بیته بویان له دونیاداو سزایه کی سهر سهختیشیان له ئاخیرهت دا بو ئاماده کراوه . شیخ بدرالدین بهردهوام بوو له گومراییه کهیدا ، وایده زانی که چهند وولاتیکی به دهست ده که ویت به هوی ئه و په رته وازه و پشیویهی که هه موو لایه کی وولاتی گرتبوویه وه ، بدرالدین دهیووت : (من بویه شوپرش ده کهم تا هه موو جیهان بخمه ژیر رکیفی خو مه وه ، به پیی بیرو و باوه ره کانی من که پرن له ئاما هه نادیار جیهان دابهش ده کهم به نیو موریده کاندای ، به هیزی زانست و نهینی یه کتا په رستی . وه یاسا کانی ئه هلی چاولیگه ری و ریبازه که یان پوچ ده که مه وه . به بونهی فراوانی سهر چاوه کانه مه وه هه ندی له حه رامه کان حه لال ده کهم)^۱ . میری {ئه خلاق} له رۆمانیا پالپشتی مادی و سهر بازی ئه م جودا خوازی بیده چی یه زندیقهی* کرد ، سولتان محمد چه له بی له قه ره و لدا بو بو ئه و بانگه وازه خراپه و په تی خنکانی لی توند کرده وه ، تا کو بدرالدین ناچار بوو که بپه ریته وه بو ناوچهی دلی ئورمان - که ئه که ویتته بولغاریای ئیستا^۲ - ، محمد شرف الدین ده رباره ی هه له اتنی شیخ بدرالدین بو دلی "ئورمان" ده لیت (ئه و ناوچه یه و هه موو ئه و ناوچه یه ده و روبه ر مۆلگه ی باتینییه کان بوو ، ئه و ناوچه یه که جمه ی ده هات له شوینکه و توانی شوپشی بابا ئیسحاق که له درشی

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

*زندیق/ به که سیک ئه و تریته که به پروکesh ئیماندار بیته وله ناخه وه بی دین بیته سهیری {المنجد} بکه . "وه رگیپر.ا"

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

دوله‌تی عوسمانی له‌نیوه‌ی سه‌ده‌ی حه‌وته‌می کۆچی دا به‌رپابوو بوو پرووکردنی شیخ بدرالدین بۆ ئه‌و ناوچه‌یه‌ و سه‌رکه‌وتنی له‌ کۆکردنه‌وه‌ی هه‌زاران وابه‌سته‌و پشتیوان بۆ خۆی و بزوتنه‌وه‌که‌ی له‌وناوچه‌یه‌دا به‌لگه‌ی ته‌واوه‌ که‌ له‌به‌ر چی شیخ ئه‌و ناوچه‌یه‌ی هه‌لبژارد ^۱. له‌ دلی "ئورمان" هاوکاری یه‌ ئه‌وروپیه‌کان بۆشیخ ده‌ستی پێ کرد ، سنووری راپه‌رین له‌دژی سولتان محمدی یه‌که‌م فراوان بوو ، ده‌سته‌ی جودا خوازه‌کان که‌ دوژمنی ئیسلامی راسته‌قینه‌ بوون تا ده‌هات زیادی ده‌کردو گه‌یشه‌ {۷} تا {۸} هه‌زارجه‌نگاوهر ^۲.

سولتان محمدی یه‌که‌م به‌وریایی و هۆشیاریه‌وه‌ کاروباره‌کانی جی به‌جی ده‌کردو بۆ ئاگا نه‌بوو له‌وه‌ی که‌ ئه‌و راپه‌ریوانه‌ ده‌یانکرد ، سولتان خۆی هه‌ستا به‌شه‌پکردن دژ به‌ شیخ بدرالدین و ، ئه‌وه‌ش به‌ رێبه‌ری کردنی سوپایه‌کی گه‌وره‌بوو له‌ {دلی ئورمان} .

سولتان محمد مه‌له‌به‌ندیکی بۆ سه‌رکردایه‌تی له‌سیروز-یۆنانی ئه‌مرو- دانا ، سولتان هیزه‌کانی نارد بۆ راپه‌رینه‌کان و تیکی شکاندن و بدرالدینی سه‌رکرده‌ی راپه‌ریوه‌کان دوا‌ی شکاندنه‌که‌ی له‌ناوچه‌ی {دلی ئورمان} خۆی شارده‌وه‌و رای کرد تا نه‌که‌ وێته‌ له‌ده‌ست سولتان ^۳. هه‌والگیری سولتان محمدی یه‌که‌م توانی ریزه‌کانی خه‌لکه‌ راپه‌ریوه‌که‌ له‌یه‌ک بترازینیت و نه‌خشه‌یه‌کی ووردو به‌هیزیان بۆ دابنێ ، که‌ ئه‌ه‌نجامه‌که‌ی ئه‌وه‌ بوو که‌ بدرالدینی بیدعه‌ چی سه‌رکرده‌ی راپه‌ریوه‌کان به‌ دیل گیرا ^۴. کاتی‌ک سولتان محمدی یه‌که‌م بدرالدینی بینی پێی ووت : ئه‌وه‌ چی‌یه‌ ده‌بینم ده‌مو چاوت زه‌رد بووه‌ ؟ بدرالدین وه‌لامی دایه‌وه‌ و

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

^۳ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

^۴ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ - ۱۴۲ .

ووتى : گەورەم خۆر كاتىك لە ئاوابوون نزيك دەبىتەو زەرد ھەلدەگەپى .
 زانايانى دەولەت دەستيان كرد بە مونازەرەيەكى زانستى ئازاد لەگەل بدرالدين دا ،
 پاشان دادگايەكى شەرعى دانرا ، وەحوكمى لەسىدارە دانى دەرکرد پشت
 ئەستوور بەفەتوای ئەو زانايانەى كە بەپىي ئەم بەر چاۋ پوونىەى پىغەمبەر
 (صلی اللہ علیہ وسلم) كە ئەفەرموئىت { من اتاكم وامركم جميعا على رجل واحد
 يريد أن يشق عصاكم و يفرق جماعتكم فأقتلوه } واتە: { ھەر كەسێك ھات و لە
 كاتىكىشدا كە كارووبارەكان يەكپارچەو ھەموو لەدەورى يەك كەس كۆبوونەتەو
 ئەوئەيەوئى داری دەسەلاتتان بشكىنى و كۆمەلەكەتان لەت و پەت بكات ئەو
 بىكوژن . رواه مسلم : ۱۸۵۲

ئەو پىرپەرەو خراپەى كە بدرالدين بانگەشەى بۆ دەرکرد ھەرھەمان پىرپەرەو
 ماسۆنى جولەكەى سەردەمى ئەمپروىيە سەدەى ۱۵ى كۆچى ، ۲۰ى زاینى - كە
 كارى ئەوئەيە سنوور لەنيوان نيوان ھەوادارانى بىرو باوەرە ئىسلامىيە
 دروستەكان و ھەوادارانى بىرو باوەرە خراپەكاندا نەھيئەت چۆنكە چۆن
 پىئەكەوئىت براپەتەى لەنيوان ئەوئەى دژاپەتەى خواو پىغەمبەردەكەن وئەوانەى ،
 باوەردارى يەكتاپەرستى دروست بىت !^۱

سولتان محمدى يەكەم حەزى لە شیعرو ئەدەب و ھونەر بوو ، دەوترىت : ئەو
 يەكەم موسولمانى عوسمانىيە كە ديارى سالانەى ناردوو بۆ ئەمىرى مەككە بەو
 ديارى ئەوترا { كىسە زىر } كە برىتى بوو لە برىكى ديارىكراو پارە دەنىردا بۆ
 ئەمىر تا دابەشى بكات بەسەر ھەزارەكانى مەككە و مەدینەدا^۲ . گەلى عوسمانى
 سولتان محمدى يەكەمىيان خۆش دەويست و نازناوى { بەھلەوان } واتە پالەوانيان
 بەسەردا برىبوو . ئەمەش بەھۆى نازاپەتەى و چالاكى زۆرەيەو بوو . جا لەبەر

^۱ اخطاء يجب ان تصحح في التاريخ (الدولة العثمانية) / ۳۸ .

^۲ تأريخ الدولة العلية العثمانية / ۱۵۲ .

ئەو ھەلەسە ساۋ لەبەر ئەو لىھاتىۋىيە تايىبەتى كە لەو ماۋىيەدا سەر كىردا بەتى دەۋلەتى عوسمانى پى كىرد دەۋلەتە كەى گە ياندى كە ناۋى ئارامى ولەبەر پەۋشەت و ئاكارى جوان و پەۋشەت و ئاكارى دلىرى و خۇشەۋىستى بۇ داد و پراستى خۇشەۋىستى چۈۋىيە دلى گەلەكەى دىسان نازناۋى (چلبى) بەسەردا پرا كە ئەو نازناۋىك بۇرپىزۋو قەدر زانى بەكار دىت ، واتاى دلىرى و پىاۋەتى تىدايە .

لەپراستىدا : ھەندى لە كار بەدەستانى ئالى عوسمانى لە ئەم زىاتر ناۋدارن وباسيان زىاتر ئەكرىت ، بەلامدەكرىت محمدى يەكەم بەخانەدانترىن كار بەدەستى عوسمانى دابىرىت ، جا مىژۋو نوۋسە پۇژھەلاتى و يۇنانىيەكان دانيان بە مرقۇدۇستى ئەودا ناۋە ، مىژۋو نوۋسە عوسمانىيەكانىش^۱ بەۋىنەى كەشتىيەۋانىكى لىھاتوۋ ئامارەى پى دەكەن كە پارىزگارى لەسەر كىردايەتى كەشتى دەۋلەتى عوسمانى كىردىت لەو كاتەدا كە ، كاتىك لە لافاۋى ھىرشەكانى تەتەر و جەنگە ناۋخۋىي يەكان وفىتنەى { باتنى يەكان } و ھەپەشەيان لەو دەۋلەتە دەكرد .

پاش ئەۋەى كە سولتان محمدى يەكەم ئەو پەپرى ھەۋلى خستە كار بۇ سىپىنەۋەى شوپىنەۋارەكانى ئەو فىتنەۋ ئازاۋانەى كە دەۋلەتى عوسمانى پىدا تىئەپەپرى و دەستى دايە رىكخستنى كارەكانى ناۋخۋى دەۋلەت كە گىرتى پرونەدانى بشىۋى ئەدات لە داھاتوۋدا ، لەو كاتەدا كە سولتان سەرقالى ئەم كارە گىرگانە بوۋ لە ھەل و مەرجىكى ئارامدا ھەستى بە نىكبوۋنەۋەى "ئەجەل" ى كىردو ، ھەستى كىرد بە نىك بوۋنەۋەى مەركى بۇيە پاشا بايەزىدى بانگ كىردو پىۋى ۋوت من مورادى كوپم بەجىگىرى خۇم دەستىنىشان كىردوۋە ، جا گوپرايەلى بىكەۋ لەگەلىدا پراستگۇبە ، ۋەك چۇن لەگەل مندراستگۇ بوۋىت ، ئىستا دەمەۋىت

¹ في اصول التاريخ العثماني / ٦٢ .

موراد بۆيىن چۈنكى من ناتوانم لىمەودوا لى جىگەكەم دا ھەستىم ، جانئەگەر لى
پىش ھاتنى ئەو ھەرمىنى خوا پروویداو مىن مىردم وریابىن مىردنەكەم رامەگەيەنن تا
ئەو دىت^۱.

مەرگى لى ناكوا لى سالى {۸۲۴ك - ۱۴۲۱ز} داھاتە سەرى و ، لى شارى ئەدرنە
ولەتەمەنى {۴۳} سالىدا رۇحى دایەوۋە دەست دروستكەرەكەى.

لەترسى پروودانى ھەندىك شت كە بۆ داھاتوۋ باش نەئەبوۋ ئەگەر مىردنى سولتان
محمىدىان ئاشكرا ببوايە بزانىبا ، ھەردوۋ ھەزىرەكەى (ئىبراھىم و بايەزىد)
پىككەۋتن لەسەر شاردنەۋەى ھەۋالى مىردنى سولتان لى سەربازە كان تا
مورادى دوۋەمى كوپرى دىت بۆيە و ايان بلاۋ كىردەۋە كە سولتان نەخۆشە و
ھەۋالىان نارد بۆ كوپرەكەى ئەۋىش لەدۋاى ۴۱ پۇژ ھات كلىلى ھوكمرانى گرتە
دەست^۲. سولتان محمدى يەكەم ھەزى لى ئاشتى بوۋ زانست و فىقھ زانەكانى
خۆش دەۋىست . ھەربۆيە پايتەختى دەۋلەتى لى ئەدرنەۋە (كە شارى
جەنگاۋەران) بوۋ گواستەۋە بۆ بروسە (كە شارى فىقھ زانانەكان بوۋ)^۳
، كابرايەكى پەۋشەت بەرزو پىرار بەدەست و لەسەر خۆيى يەكى كەم وىنە و
سىياسەتتىكى بەھىزو ناۋازە بوۋ لى ھەلسوكەۋتىدا لەگەل دوزمنان ولەگەل
دۇستانىدا .

باسى شەشەم

مورادى دوۋەم

سولتان مورادى دوۋەم كاروبارى وولاتى لەدۋاى مىردنى محمد چەلەبى باۋكىلە
سالى {۸۲۴ك - ۱۴۲۱ز} دا گرتە دەست ، كە تەمەنى لى ۱۸ سال

^۱ السلاطين العثمانيون / ۴۱ .

^۲ تاريخ الدولة العلية العثمانية / ۱۵۲ .

^۳ في اصول التاريخ العثماني / ۶۳ .

تیڼه ده پېړۍ ، زور حەزی له جیهاد کردن له پړی خواو بانگه واز کردن بو ئیسلام
 بووه له به شه کانی ئه وروپادا ^۱ . له ناو هه موو ژیر ده سته کانی به وه ناسراو بووه که
 پیاویکی له خواترس و دادپه روهر و به به زه یی یه ^۲ . سولتان موراود توانی
 سه ربکه ویت به سهر بزوتنه وه ناو خو ییه یاخیبووه کان دا که موسته فای مامی
 دروستی کردن و هه رلایه ن دوژمنانی ده ولته تی عوسمانی یه وه پشتیوانی ده کران
 ، { مانویلی دووه می ئیمبراتوری بیزه نتی } له پشت هه موو ئه و ئاژاوه و پیلان و
 چه رمه سه ریا نه وه بوو که سولتان توشی سولتان موراود بوونپشتیوانی
 ویا رمه تی ئه و بو مامی سولتان مورادی که ناوی موسته فابووای کرد ، شاری
 غالی بولی ئابلوقه بدات له پیناو سه ندنه وه ی له سولتان و کردنی به بنکه یه ک
 بوخوی ، به لام سولتان موراود توانی مامی ده سته گير بکات و پوبه پرووی سیډاره ی
 بکاته وه ، له گه ل ئه وه دا ئیمبراتور مانویلی دووه م به رده وام پیلانی له سولتان
 ده کرد و باوه ش بو برایه کی مورادی دووه م کرده وه و کردیه سه روکی هیژیک
 و په لاماری { نیقیای } له { ئه نادول } دا ده سته گرت به سهر شاره که داو ،
 مورادیش چوو به ره و پرووی و توانی هیژه کانی داله ناو به ریت و ناحه زه که ی
 ناچار کرد که خو به ده سته وه بدات ، پاشان کوژرا ، جا هه ربویه سولتان موراود
 برپاریدا که وانه یه کی کرداری بداته ئیمبراتور ، بویه به په له { سالونیک } ی داگیر
 کرد ، و هیژشی کرده سه و به شه و له مارسی ۱۴۳۱ز ، ۸۳۳ک دا چوو یه ناوی
 شاره که و بوویه به شیکی جیا نه کراوه له ده ولته تی عوسمانی .

سولتان موراود به رده وام گورزی به ئیشی ئاراسته ی بزوتنه وه یاخیبووه کانی نیو
 وولاتی به لقانی ده کرد ، مکور بوو له سهر پشتیوانیکردنی ده سه لاتی عوسمانی
 له و وولاته دا ، سوپای عوسمانی پرووی کرده باکور بو ملکه چ کردنی هه ریمی }

^۱ اخطاء يجب ان تصحح (الدولة العثمانية) / ۳۸ .

^۲ السلاطين العثمانيون / ۴۳ .

ولاشيا } ، وەسەرانی سالاڤەى بەسەردا سەپاند وپاشای نوئی صرب (ستیف لازارمیتش) ی ناچارى ملکەچ کردن کرد ، بۆ عوسمانى یەکان و چوویە ژیر دەسەلاتیان و لایەنگرى خوئى بۆ سولتان نوئى کردەو و پاشان سوپای عوسمانى پوی کردە باشور و هەستا بەپتەوکردنى پایەکانى حوکمى عوسمانى لە ولاتانى یۆنان دا ، زۆرى نەبرد سولتان لە پێگەى ئەم جیهادە بانگەواز ئامیزەو وە توانى هەرچى پەرچى پێگەى هەیه ئەلبانیا و مەجەردا لە ناوى بەریت ، عوسمانى یەکان توانیان ئەلبانیا لەسالى ٨٣٤ك ، ١٤٣١ ز دا ئازاد بکەن و هێرشەکەیان چر بکەنەو و بۆسەر بەشى باشورى وولاتەکە لە باکورى ئەلبانیا ش عوسمانى یەکان جیهادیكى ئالیان بەرپاکرد و ئەلبانى یەکانى باکور توانیان لەشاخى ئەلبانیا دا دوو سوپای عوسمانى یەکان تیک بشکێنن ، هەرەک نشوستیان بە دوو هەلمەتى تر عوسمانى یەکان بهێنن کە خودى سولتان موراڤ سەرکردایەتى دەکردن ، عوسمانى یەکان زیانىكى قورسیان لى کەوت لەکاتى پاشەکشەدا ، دەولەتە نەصرانىەکانیش لەپشت ئەلبانەو وەستابوون و پشتیوانیان ئەکردن دژ بە عوسمانى یەکان ، بەتایبەت دەولەتى {بوندوقیه} کە هەستى بەمەترسى جەنگە ئازادیخوازەکانى عوسمانى دەکرد بۆ ئەو هەریمە گرنە بەهەردوو ناردە دەریایى یەکەى و بەندەرەکانیەو کە {بوندوقیه} ی دەبەستیتەو بە حەوزى دەریای ناوەرەست و جیهانى دەرەو ، ئەوان دەیاننوانى کە کەشتى بە بوندوقیه کان لەنیو دەریایەکی داخراودا گەمارۆ بدەن ، کە دەریای ئەدریاتیکە ، بەو جوړە سولتان موراڤى دووهم هیچ سەقامگیرى یەکی لە ئەلبانیا بۆ حوکمى عوسمانى نەدیت ^١ . ئەوێ پەيوەندى بەبەرەى مەجەپەرەو هەیه ، ئەوێ عوسمانى یەکان توانیان ، لەسالى {٨٤٢ك - ١٤٣٨ ز} دا شکست بەمەجەپرى یەکان بهێنن ، حەفتا ٧٠ هەزار سەربازیان لى بەدیل بگرن و دەست

^١ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ٤٦.

به سهر هندی پیگه دا بگرن ، پاشان پیشره ویان کرد بو به نگرادی پایته ختی صرب ، به لام له هه وه له کهیدا سهر که وتوو نه بوون و به په له هاوپه یمانیه تییه کی خاچ په رستی گه وره پیک هینرا که پاپا پیروزیایی لیکرد ، نهو هاوپه یمانییه ئامانجی وه دهرنانی عوسمانییه کان بوو له هه موو نه وروپادا ، هاوپه یمانییه تییه که ولاتی پاپاو مه جهری پۆله ندهو صرب و ولاتی {ئه خلاق} جنوه و بوندوقیه و ئیمبراتوری بیزهنتی ودوقیه ی برجن دیای گرتة خوئی هه روه ها چهند له شکرکی ئه لمانیای و چیکیش دایانه پال هاوپه یمانییه تییه که ، سهر کردایه تی هیزه کان هاوپه مانی خاچ په رستی درایه سهر کرده یه کی مه جهری به توانا که یوحه ننا هنیادی بوو .

هنیادی هیزه ووشکانیه خاچ په رسته سهر کردایه تی کردو به رهو باشور کشا و له دانوب په ریه وه ، دوشکستی قورسی دا له عوسمانییه کان له سالی { ۸۶۶ ک - ۱۴۴۲ ز } و عوسمانییه کان ناچار داوای ریککه و تنیان کرد . په یماننامه ی ریککه وتن له { سیزه ادن } بو ماوه ی ۱۰ ده سال به ستر ، نه مهش له مانگی یولیوی سالی ۸۴۸ ک ، ۱۴۴۴ ز دابوو ، دهستی له صرب کشانده وه و دانی نا به جورج برانکوفیتش وه که ئه میری نهوی ، هه روه ک سولتان مورات دهستی کشانده وه له {ئه فلاق} بو مه جهر و هاوسهری کچه که ی (محمود شبلی) به بری ۶۰ هه زار دوقیه ی پزگار کرد که ریبه ری گشتی سوپای عوسمانییه کان بوو ، نهو په یماننامه یه به هه ردوو زمانی عوسمانی و مه جهری نوسرایه وه ، و دیسلای پاشای مه جهر به ئینجیل سوینی خوارد ، هه روه ک چون سولتان مورات به قورئان سویندی خوارد که مه رجه کان گریبه سته که به وه فاداری و شه رفه وه بیاریزن . کاتی که مورات له گه ل دوژمنه نه وروپیه انیدا له به ستنی ئاشتینامه که بوویه وه گه رایه وه بو نه نادول و هات به سهر مه رگی میر عه لای کوپی دا ، زور خه فه تی بو

¹ الدولة العثمانية في التاريخ الإسرامي الحديث / ۴۶ .

خوارد و له دونياو مولك دور كهوتته وه و دسه لاتته كهى دابهزى ودايه محمدى كوپى كه نهو كاته له ته مه تى ١٤ سالى دابوو ، له بهر كه مى ته مه نى باوكى هه ندى له پياوانى دهوله ته كهى كه خاوه نى پراو بۇچوون بوون له چوارده ورى كۆكرده وه ، پاشان چوو بۇ مغنيسيا له ئاسياى بچوك ، تائه وهى ماوه له ژيانى دا به ته نيايى و ئارامش بيباته سهر و لهو چۆله وانيه دا خۆى يه كلا بكا ته وه بۇ په رستنى خواو تيرامان له مه له كوتى* خوا ، ئه مه ش دواى ئه وهى كه دلنيا بوو له سه قامگير بوونى ئاسايش و ئاشتى له به شه كانى دهوله ته كهى دا ، سولتان زور خوشى لهو چۆله وانى و په رشتشه نه برد^١ ، چونكه كاردينال سيزارينى و هه ندى له هاوكارانى ده ستيان دايه بانگه واز كردن بۇ هه لوه شانده وهى په يمان نامه كان له گه ل عوسمانى يه كاندا و ده ركردنيان له ئه وروپا به تاييه ت كه كه سيكى بى ئه زموون... كه سيك ترسى لى نه بوو كورسى ده سه لاتى عوسمانى له لايه ن موراده وه بۇ كورپه گه نجه كهى به جى مابوو كه كه سيكى بى ئه زموون... كه سيك ترسى لى نه بوو ، پاپا ئوجينى چواره م به م بىرۆكه شه يتانى يه قايل بوو^٢ و داواى له مه سيحى يه كان كرد په يمانه كه و هه لبوو شه يننه وه و هيرش به رنه سهر موسولمانه كان و بۇ مه سيحيه كانى پروون كرده وه كه نهو په يمان نامه ي له گه ل موسولمانه كاندا به ستراره نادرسته چونكه به بى مؤله تى پاپا به ستراره ، كه وه كىلى مه سيحه له زه ويدا ، "كاردينال سيزارينى" زور چاك بوو به رده وام ده جولا ، له كار نه ده سواو بيزار نه ده بوو ، كوششى ده كرد و هه ولى دها بۇ له ناو بردنى عوسمانى يه كان ، بۆيه سه ردانى پاشا نه صرانيه كان و پي به ره كانى

* "مولك" و "مه له كوت" دوو زاراوه ي لاهونى يه و مه به ست به "مه له كوت" شوينى

قه شه كانه له ئاسمانه كاندا و وشه يه كى سريانى يه

^١ محمد الفاتح - الرشيدى / ٤٢-٤٣ .

^٢ محمد الفاتح - الرشيدى / ٤٢-٤٣ .

دهکردو هانی دهدان له سهر پوچهل کردنه وهی په یماننامه که له گهل موسولمانان دا ، وهه موو که سیکی قایل دهکرد که په خنه ی له شکانی گریبه سته که دا هه بوايه ، وه پیی دهووت : نهو به ناوی پاپاوه گهر دنیان نازاد نه کات نه گهر په یماننامه که بشکینن ، بهر که ت نه خاته ناو سهر بازه کان وچه که کانیا و پیو یسته شوین ریگه که ی بکه و تنایه ، چونکه نهو په ریگه ی شکومه ندی و پرزگار بوونه ، ههر که سیکی ش دوا ی شکاندنی په یماننامه که ویزدانی نازاری بدات وهه ست به گونا هباری بکات نهو نهو له جیاتی نهو دا گونا هه که هله ده گریت^۱ . نه صرانیه کان په یمانه که یان شکاندو دهستیان کرده کو کردنه وهی سوپا بو دزایه تی کردنی موسلمانان و شاری (فارنا) ی بولغاریان گه مارو داکه ده که ویتته سهر که ناری دهریای پرهش نهو شاره له سهر دهستی موسولمانان نازاد کرابوو ، په یمان شکاندن دیاردهیه کی ناشکرایه له دوزمنانی نهو نایینه دا ، بویه خوی گه وره له سهر موسولمانانی پیویست کردو وه که له گه لیاندا بجه ننگن وهک ده فهرمویت : ﴿فَقَاتِلُوا أُمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أِيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يُنتَهُونَ﴾ التوبة : ۱۰ . واته : بجه ننگن له گهل سهرانی سهرانی {بی دینی} دا ، نه وانه گوی به په یمان نادهن تا کوو به لکو ده ست له وه هه ل بگرن . پاریزگاری له په یمان و سویندی خو یان ناکه ن وهک سرووشتی هه می شه ییان خو یان له په لاماری هیچئوممه تیك ناپاریزن بیه یزییان له ههر که سیکا شک برد نه یکوژن و سهری نه برن ، خوی گه وره زور راست وینه یان ده گریت و ده فهرمویت { لا یر قبون فی مؤمن الا ولا ذمة وأولئك هم المعتدون } التوبة / ۱۰ واته : بهرانبهر موسلمانان نه خزمایه تی و نه په یمان ناکه ن و نائه وانه ن سنوور به زین .

کاتیک مه سیحی یه کان دهستیان به جولان وهه لمه تبردن بو ده ولته تی عوسمانی کرد موسولمانان له نه درنه نهو بزوتنه و کشانه ی خاچ په رسته کانیا بیست ،

^۱ محمد الفاتح / ۴۴ .

ترس و بيم دايگرتن و پياواني دهولت نارديان بۇلاي سولتان مورد و داوايان
 ليكرد پهلە بكات له هاتنى بۇ بهرەنگار بوونهوهى ئەو مەترسىيە ، سولتانی
 موچاھیدیش له خەلۆهتگەكەى دەرچوو بۇئەوهى سەرکردایەتى سوپا
 عوسمانییهکان بكات دژى مەترسى خاچ پەرستى ، مورد توانى له گەل
 كەشتیگەلى {جەنەوى} دا پێك بکەوێت تاكوو ٤٠ چل هەزار سەربازى له سوپای
 عوسمانى له ئاسياوه بۇئەوروپا بۇ بگوێزێتەوه به دیارى چاوو گوێی
 كەشتیگەلى خاچ پەرستانیشەوه و له بەرامبەر دیناریك بۇ هەر سەربازیك .
 سولتان مورد زۆر پەلەى دەکرد له پۆشتندا و له هەمان ئەو پۆژەى خاچ
 پەرستەکان گەشتبوونه {ادرنە} ئەویش گەشتە ئەوى ، له پۆژى داها توودا شەر
 له نیوان هەردوو سوپای نەصرانى و ئیسلامى دا هەلگیرسا كه شەپێكى زۆر توند
 و گەرم بوو ، سولتان مورد ئەو گریبەستەى كه دوژمنەکانى شكاندبوویان
 خستە سەر پمێك تا ببینن و ئاسمان و زەویش شایەتى بدەن له سەر ناپاکی و
 سنور بەزاندنیان ، هەروەها بۇئەوهى وورەى سەربازەکانى خوۆشى زیاد بكات
 . هەردوو تاقم دایان له یەكترى شەپێكى ترسناك له نیوانیاندا پووى دا كه خەریك
 بوو سەرکەوتن بۇ مەسیحىیەکان دروست ببێت ، له ئەنجامى زیاترى گوپوتینی
 ئایینىیان ، بەلام ئەو گەرمى و وورە زیادەیان پووبەپووى ئەو گیانە جیهادى یە
 بوویەوه كه عوسمانییهکان هەیانبووپاشا لادیسلاسى پەیمان شكێن له گەل
 سولتان موردی بەوهفا بۆپەیماننامەکانى پووبەپوو وەستانەوه وهه لگژان بەیەكدا
 ، جەنگیكى ترسناك له نیوانیاندا پووى دا و سولتان موردی موسولمان توانى
 پاشای نەصرانى مەجەپى بکوژیّت ، بەوهى به پەلەپمێكى به هیزی تی بگریّت
 وله ئەسپەكەى خستیه خوارەوه و هەندى له موچاھیدەکان به پەلە سەریان له

لاشەي كردهو و به ته هليله و ته كبر كردنه و به پرميك به رزيان كرده و و زور
دلخوش بوون^۱.

يه كيك له موجهيده كان به نيو دوژمنه كاندا هاواري كرد :ئه ي بيباوه پان ! ئه وه
سهري پاشا كه تانه .

ئه و ديمه نه كاريگهري يه كي گه و ره ي هه بو و له سه ر هه مو و نه صرانيه كان و ترس و
پارايي دايگرتن و موسولمانه كانيش هه لمه تيكي به هي زيان كردنه سه ر و
پريزه كانيانى تيگشكاندو به خراپترين شيوه شكستيان پي هينان ،
مه سيح يه كانيش به هه له اتنه وه و هر چه رخان و هه نديكيان پاليان به هه نديكي
تريانه وه دهنه ، سولتان مورا د شوي پي هه لنه گرتن به لكو به و هينده سه ركه و تنه
وازي هينا ، به راستيش ئه وه سه ركه و تنيكي گه و ره بوو^۲ ، ئه و جهنگه له
كه ناره كانى قوصره و له ۱۷ ي ئه كتوبه ري ۸۵۲ ك ، ۱۴۴۸ ز پوويدا ، كه جهنگه كه
سي پوژي خاياند و به سه ركه و تنيكي پشتبشكي بؤ عوسمان يه كان كو تايي
پي هات^۳ . ئه و شه ره وولاتي مه جه ري به لايه ني كه مه وه بؤ ماوه ي ۱۰ سال له
پريزي ئه و وولاتانه دا ده ر هينا كه ده يتواني هه ستيت به جهنگ و هيرش بردن دژي
عوسمان يه كان .

سولتان مورا د ده ستبه رداري دونيا نه ويستي و پاشايه تي نه بوو ، به لكو
جاريكي تر له سه ر كورسي ده سه لات دابه زي بؤ محمدي كوري و چويه وه بؤ
كه نارگيري يه كه ي خو ي له مه غنيسيا ، هه روه ك چؤن شي ري سه ركه و تنو
ده گه پريته وه بؤ نيو لانه كه ي خو ي ، ميژوو كو مه ليك له پاشاو فه رمان په و اكانمان
بؤ باس ده كات كه له سه ر كورسي ده سه لاتيان دابه زيون و له خه لك دا بپاون و

^۱ محمد الفاتح — عبدالسلام عبدالعزيز / ۲۲ .

^۲ محمد الفاتح — عبدالسلام عبدالعزيز / ۴۶ .

^۳ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۷ .

پاشان چوون بۆكەنارگىرى ، ھەندىك لەوپاشايانەش گەراونەتەوہ بۆكورسى دەسەلات ، بەلام باسى ئەوہ نەكراوہ كە ھىچ يەككىيان دوو جار لەكورسى دەسەلات دەبەزىبىت ، جگە لە سولتان موراڧ ، زۆر نەبوو چووبوو بۆ خەلۆتەگەى لە ئاسىيائى بچوكدا ، ئىنكىشارىيەكان لە ئەدرنە پاپەرىن و دەستىيان دايە ئازاوہ نانەوہ و ياخييوون و گەندەلى و پىياو كوشتى ، سولتان محمدىش گەنجىكى تازە پىگەشتووى كەم تەمەن بوو ، ھەندى لەپىياوانى دەولەت ترسان كە كارەكە ئالۆز بىت ، و مەترسىيەكە گەرۈە تربىت و خراپەكە تەشەنە بكات و ئەنجام خراپ بگەوئتەوہ ، بۆيە نارديان بە دواى سولتان موراڧداو داواى ھاتنىيان لى كرد تاخوى كارەكە بگريتە دەست^۱. ئىنكىشارى يەكانىش ملكەچ بوون بۆى و محمدى كورپىشى نارد تا بىتتە فەرمانەرۈا لە ئەنادول دا ، سولتان موراڧى دووہمىش لەسەر كورسى دەسەلاتى عوسمانى مايەوہ ، تا كۆتا پۆژى ژيانى و ھەموو تەمەنى لە ئازادكردنى وولاتاندا بردە سەر^۲.

يەكەم : موراڧى دووہم و خۆشەويستى بۆ شاعىران و زاناىان و كارى چاك : {محمد حرب} دەلىت : (موراڧى دووہەم ئەگەر ھەزارىش بىت وئەو پىژە شىعەرەشى كە لە وەستاندا يەكەم بىت و {زۆر نەبىت} ھەر خاوەنى فەزلە بەسەر ئەدەب و شىبەرەوہ و نكولى لەمە ناكرى ، چونكە نىعمەتىك بوو بەسەر شاعىرانەوہ، و لەھەفتەيەكدا دوو پۆژ بانگى دەكردن بۆ كۆپرەكانى خوى تا ئەوہى لەلايانە بىلئىن و قسەو دەمە تەقى لە نىوان ئەوان و سولتان دا بگەن ، ئەويش يان بەچاكى دادەنا يان بەخەوشدار يان ھەلى دەبژارد يان نەيدەويست ، زۆر جار دەستى دەستكورتانى دەگرت و جل و بەرگى بۆ دەكردن يان پىشەى بۆيان ئەدۆزىيەوہ تا بەو پىگەيە كە خۆيان دەست بخەن وئەمەش بۆ ئەوہ بوو

^۱ محمد الفاتح / ۴۷ .

^۲ محمد الفاتح / ۲۳ .

له خه مه كانی ژيان پزگاریان بیټ وخویان تهرخان بکهن بو توانستی ووتنی شیعر ، سهرده می نه وشاعیرانیکی زوری هه ل خست^۱ . کوشکی فه رمانه ووا گۆر ابو بو جوریک له نه کادی میای زانستی تائاری گه شته نه وهی که شاعیران له کاتی جیهاد کردنیدا ها وده می یان ده کرد^۲ . یه کی له شیعره کانی بریت ییه له (وهرن بایادی خوا بکهین چونکه ئیمه هه می شه له دونیادا ناین^۳ . مورادی دو وهه م سولتانیکی زانای ژیری داد په روه ری دلیر بوو ، له مالی تایبه تی خوی هه موو سالیك ۳۵۰۰ دیناری دهنارد بو خه لکی مه ککه و مه دینه و قودسی پیروز ، و گرنگی زوری نه دا به کارووباری زانست و زاناو شیخ و پیاوچاکان ، میرنشینه کانی ریک خست و پینگه وانه کانی ئاسایش و ئارام کرده وه وشه رع و ئاینی چه سپاندو بیبا وه پو مولحیده کانی سه رشوپ کرد^۴ ، "یوسف ئاساف" دهرباره ی ده لیت : که سیکی پیاو چاک و له خوا ترس بوو، پاله وان و به ریز بوو، هه زی له خیر بوو خوازیاری به زهیی و چاکه بوو^۵ .

دووه م : مردن و وه سیه ته که ی : خاوه نی (النجوم الزاهرة) له باسی نه و که سانه دا که له سالی ۸۵۵ دا مردوون له مه ر مورادی دو وه مه وه ده لیت : (باشترین پاشای سهرده می خوی بوو له پورژه ه لآت و پورژئا وادا به هوی نه و هه مووه عه قل و ووره و بیباکی و به خشنده یی و ئازایه تی و پله به رزی یه ی که هه یبوو، ته مه نی له جیهادی ریخی خوادا به سه ربهرد ، چه نندین شه ری کرد ، و چه نندین وولاتی ئازاد کرد و چه نندین قه لای قایم و قوله به رزو شاری له چنگ دوژمنی سه رشوپ دهر هینا ،

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۴۶ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۴۶ .

^۳ السلاطين العثمانيون / ۴۳ .

^۴ تاريخ سلاطين آل عثمان / ۲۵ .

^۵ تاريخ سلاطين آل عثمان / ۵۵ .

ھەرچەندە ئەو زۆر خەرىكى ئەو خوشيانە ئەبوو كە دەروونەكان دەيانخواست ،
 پى دەچىت حالى وەك حالى ھەندىك لە پىاو چاكان بويىت كە پرسىار لە
 حالى دىنى كرا ، ووتى : ھەموو جارى دىنم بە گوناھ كردن ئە درىنم بەلام بە
 تۆبە كردنىش پىنەى دەكەمەو. سولتان مورادى دووھەم شىاوترىن كەسە
 بەلىخۆش بوون و كەرەمى خوا ، چونكە ئەو چەندان ھەلويسىتى بەناو بانگى
 ھەبوو و لە پىشخستنى* ئىسلام و بەزاندنى دوژمندا دەستىكى بالاي ھەبوو ،
 ئەو ھەتا لەبارەيەو دەووترىت ، ئەو پەرژىنىك بوو بۆ ئىسلام و موسولمانان ،
 {خوا لىي خوش بىت} ، و گەنجىتى لەبەھەشت دا بۆ بگىررىتەو ،^۱ سولتان
 لەكۆشكى {ئەدرنە} لە نزىكەى ۷۴ سالى تمەنى دا وفاتى كرد ، لەسەر
 ھەسىەتى خوى - بەرھەمەت بىت - لە نزىك {مەگەوتى مورادىيە} لە {بورسە}
 نىژرا ، ھەسىەتى كرد كەھىچ لەسەر گۆرەكەى بونىاد نەنىن و تەنيا چەند
 نشىنگەيەك دروست بكەن لە چواردەورى گۆرەكەيدا بۆئەوھى {حافز} و قورئان
 خوینەكان تىايدا دابنىشن و قورئانى پىرۆزى لەسەر بخوینن و ھەلىتیشى دابوو
 لە پۆزى ھەينىشدا بنىژرىت ، ئەو ھەبوو ھەسىەتەكەى جى بەجى كرا^۲ .
 لە ھەسىەتەكەيدا شىعەرىكى بەجى ھىشت ، وزۆر دلى لای ئەو ترسە بوو كە
 لەگۆرپىكى گەرەدا بنىژرىت چونكە ئەو دەيوست ھىچ شتىك لەسەر گۆرەكەى
 دروست نەكرىت و شىعەرىكى لى بنووسن كە بلىت : پۆژىك دىت خەلك تىايدا
 خۆلەكەم دەبينن^۳ .

^۱ النجوم الزاهرة - جمال الدين تغري : ۱۶/۳ .

^۲ السلاطين العثمانيون / ۴۳ .

* {باله خانه يان باله كۆن} مان بۆ {شرقة} ى عەرەبى دانائو "وەرگىر"

^۳ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۴۶ .

سولتان موراد له سهردهمی خوی دا مزگهوت و خویندنگه و کۆشک و پردی زۆری بنیات نا، لهوانه مزگهوتی ئه درنه که سی باله خانەیی *مهزنی هه بوو، له ته نیشته ئه و مزگهوته شدا خویندنگه یه که و ته که یه که کی دروست کرد که بهردهوام هه ژارو که مدهسته کان خۆراکیان پیده درا^۱.

بهشی سی یه م

محمدی فاتح و فهتخ کردنی قوسته ننتینییه

باسی یه که م : سولتان محمدی فاتح

سولتان محمدی دوهم (۸۳۳-۸۸۶ ک، ۱۴۲۹-۱۴۸۱ ز) له زنجیره ی ئالی عوسماندا به حه وته م سولتانی عوسمانی داده نریته و به فاتح و باوکی چاکه کان ناوزه ده کریته . نزیکه ی ۳۰ سال فرمانپه وایی کرد که ئه و ماوه یه خیره سهر به رزی بوو بو موسولمانان^۲. له دوا ی مردنی باوکی له ۱۶ ی موحه پرهمی سالی ۸۵۵ ک به رامبه ر به ۱۸ ی فبرایه ری سالی ۱۴۵۱ ز دا فرمانپه وایی ده ولته تی عوسمانی گرته ده ست .

سولتان محمدی فاتح که سایه تی یه کی تایبه تی و ناوازه ی هه یه هیژو دادپه روه ری پیکه وه گریدابوو . هه روه که هه ر له سه ره تای پیگه شتنیه وه ئیشی زۆریک له هاوه لانی دا بوویه وه له زۆریک له و زانستانه دا که له خویندنگه ی میره کاندای ده خویندرا و به تایبه تیش زۆریک له زمانه کانی سه رده می خوی ده زانی وزۆر حه زی له خویندنه وه ی کتیبه کانی میژوو بوو، هه ر ئه مه یارمه تی دا له ده رکه وتنی که سایه تی یه که یدا له بواری کارگیڤری و مه یدانه کانی جه نگدا، تائه وه بوو له کۆتایی دا له میژوودا به نازناوی {محمدی فاتح} ناسرا به بۆنه ی فهتخ کردنی قوسته ننتینییه وه .

^۱ السلاطین العثمانيون / ۴۳ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۵۳ .

سولتان ئەو بەرنامەيەي گرتەبەر که باوک و باپیرانی له فەتخ کردنەکانیاندا له سەری دەوێشتین. له دواي ئەوێ دەسەلاتی گرتە دەست لەدەولەتی عوسمانییدا بە وە ناوی دەرکرد که هەستاو بە دووبارە پێکخستنەوێ بەپێوبەراییەتی یە بردنە جیاواژەکانی دەولەت. زۆریش گرنگی بە کاروبارەدارایییەکان . بۆیە کەوتە کارکردن لەسەر دیاری کردنی سەرچاوەکانی دەولەت و پێگاکانی خەرج کردنی بەشیوەیەک که پێگە بگريّت لە زیادە روۆی و بەرزفەری و مالّ بە فێۆردان ، هەروەها جەختی کردەوێ لەسەر گەشە دان بە لەشکرەکانی سوپا و دووبارە پێکخستنەوێیان و دانانی لیستی تاییبەت بە سەرباز و زیادکردنی مووچەکانیان و پشت قایم کردنیان چەکی دەستکەوتو لەو سەردەمە دا .

"محمد الفاتیح" لەسەر گەشە پێدانی بەپێوێ بردنی هەریمەکان دەرکردو هەندی له کاربەدەستە پێشینەکانی له هەریمەکانی خۆیاندا هیشتەوێ و ئەوانەي لا برد که کەموکورتی یان کەمتەرخەمی یان لی بەدیار کەوتبوو .

پاشان دەستی کردە گەشەدان بە کۆشکە سولتانێیەکان و پەرچەککردنیان بەئەزمونە ئیداری و و سەربازییە باشەکان که ئەمانە له سەقامگیربوون و بەرو پێشەوێ چوونی دەولەتدا پۆلی گرنگیان گێرا.

پاش ئەوێ چەند قوناغیکی بەرەمەداری له چاکسازی ناوخۆیییدا بپری ، ئینجا خولیای فەتخ کردنی ناوچە مەسیحییەکانی نیوئەوروپا و بلأو کردنەوێ ئیسلام تێیاندا . کەوتە سەری چەند هۆکاریک یارمەتی سولتان محمدی فاتیحیان دا له بەدیھینانی ئامانجەکانییدا ، له وانه : ئەو لاوازی یەي که ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی تووشی هاتبوو بەهەوێ ئەو هەموو کیشمە کیشەي له گەل دەولەتە ئەوروپییە یەکانی تردا ئەیکرد، هەروەها بە هۆی ئەو ناکوکیە ناوخۆیی یەي که هەمو ناوچەکان وشارەکانی بیزەنتەي گرتبوویەو .

سولتان محمد بەمەوێ نەوہستا ، بەلکوو بە "جیدی" کاری له پینا و ئەوہدا ئەکرد که فەتخی قوستەنتینیەي پایتەختی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بکاتە تاجی سەر

سەرى جەنگە ئازادىخۈزەكانى ئەو پايتەختەى كە قەلەى گىرنگو ستراتىژ بوو بۇ
 جموجوولە خاچ پەرستىيەكانى دژ بە جيهانى ئىسلامى بۇ ماوەيەكى زۆر كە
 ئىمىراتۆرىيەتى بىزەنتى بە شىۋەيەكى تايبەتى و مەسىحى يەت بەگشتى
 شانازى بەو پايتەختەو دەکرد محمد فاتىح ھات كىردى پايتەخت بۇ دەولەتى
 عوسمانى و ئەو بەدېھنا سەر كىردە پېشىنەكانى سوپا ئىسلامىيەكان لەو و
 پېش نەيانتوانى بەدى بەيىنن ^۱.

يەكەم : فەتھ كىردى قوستەنتىنيە :

قوستەنتىنيە لە گىرنگىزىن شارە جيهانىيەكان ئەژمار دەكرىت ، كە لەسالى ۳۳۰
 ز دا لەسەر دەستى ئىمىراتۆرى بىزەنتى قوستەنتىنيى يەكەم بنىات نراو ^۲. ئەم
 شارە پىگەيەكى جيهانى بىۋىنەى ھەيە ئەو ھەتا لەبارەيەو دەوترىت (ئەگەر
 دۇنيا يەك مىرنشېن بوايە ، ئەو قوستەنتىنيە لە بارتىرىنى شارەكان بوو تابىيەتە
 پايتەختەكى) ^۳. لەگەل دامەزران و بنىاتنانىدا بىزەنتىيەكان كىردىان
 بەپايتەختى خۇيان ، ئەو شارە لەگەورەترىن و گىرنگىزىن شارەكانى جيهانە .

كاتىك موسولمانەكان لەگەل دەولەتى بىزەنتىدا چوونە نىو جيهادەو ، ئەو
 شارە لەو مىلمانىيەدا پىگەى تايبەتى خۇى ھەبوو ، بۇيە پىغەمبەر ﷺ چەندىن
 جار موژدەى بە فەتھ كىردى ئەو شارە ، لەوانە : ئەو ھى كە لەكاتى جەنگى
 خەندەقدا پروویدا ، بۇيە خەلىفە و سەر كىردەكانى موسولمانان بە درىژايى
 سەردەمە جياوازەكان بۇ فەتھ كىردى ئەو شارە كىپر كىيان دەکرد ، لە خۇشى
 ئەو ھى ئەو فەرمودەيەى پىغەمبەر ﷺ لە خۇياندا بەدى بەيىنن : (لتفتحن

¹ قيام الدولة العثمانية / ۴۳ .

² اوربة في العصور الوسطى - سعيد عاشور / ۲۹ .

³ فتح القسطنطينية وسيرة السلطان محمد الفاتح - د. محمد مصطفى / ۳۶-۴۶ .

القسطنطينية على يد رجل ، فلنعم الأمير أميرها ، ولنعم الجيش ذلك الجيش) رواه أحمد : ٣٣٥/٤ . واته : به دلنیا یییه وه قوسته ننتینیه له سهردهستی پیاویکدا فه تح دهکریّت ، میری ئه و سوپایه چهند میریکی باشه و ئه و سوپایه ش چهند سوپایه کی باشه { که ئه و شاره فه تح دهکن } .

بۆیه هه ر له پۆژانی مو عاو یه ی کو پری ئه بو سو فیانه وه له سه ر دهستی هیژه موسو لمانه موا هیده کان یه که م هی رشی ئیسلامی به ره و پووی قوسته ننتینیه له سالی { ٤٤٤ ک } دا که وته پری . ئه و هی رشه ش سه رکه وتوو نه بوو ، چه ندین هی رشی تر له سه رده می ئه و دا دووباره بوویه وه که هه مان ئه نجامی پێشووی هه بوو ، هه روه ها ده ولّه تی " ئومه وی " دهستی دایه هه ولیکی تر بۆ فه تح کردنی قوسته ننتینیه ، ئه و هی رشه به به هی زترین هی رشه کان ی ئومه وی داده نریّت بۆ سه رئه و شاره ، ئه ویش ئه و هی رشه بوو که له سه رده می سوله یمانی کو پری عبدالملک دا له سالی ٩٨ ک دا پووی دا ^١ .

هه ولدان به رده وام بوو بۆ فه تح کردنی قهسته ننتینیه ، هه روه ک سه رده می یه که می عه بباسی چهند هی رشیکی چرو پری جیهادی دژ به بیزه نتی به خو وه بی نی ، به لّام نه یتوانی بگاته خودی قوسته ننتینیه و هه ر شه بخاته سه ری ، هه ر چه نده شاره که ی که هه ژاندی و کاریگه ری خسته سه ر پوودا وه ناو خوی یه کان به تایبه ت ئه و هی رشه ی که له پۆژانی هارونه ره شیدو له سالی { ١٩٠ ک } دا پووی دا ^٢ .

له وه ودوا چهند ده ولّه توکه یه کی ئیسلامی له ئاسیای بچوکدا به رپابوون ، گرنگترینیان ده ولّه تی سه لجوقیه کان بوو که ده سه لّاتی در یژ بوویه وه تا ئاسیای بچوک ، هه روه ک سه رکرده ئه لب ئه رسه لان (٤٥٥ - ٤٦٥ ک ، ١٠٦٣ - ١٠٧٢ ز) توانی نوشوستی به نیت به سه ر دیمۆنسی ئیمبراتۆری پۆم له ناوچه ی ملازگرد

^١ ابن خلدون : ٧٠/٣ .

^٢ تاریخ خلیفه ابن خیاط / ٤٥٨ .

له سالی ١٠٧٠ز دا به دیلی بیگریټ وتیری لی بدات و بیخاته به ندیخانه و ، پاش ماوهیه که له دواي په یمانه ستنیک له بهرام بهر سهرانه ی سالانه بوسولتانی سه لجوقی نازادی کرد ، نه وهش نیشانه ی نه ی ملکه چی به شیکی گه وړه ی ئمبراتوریه تی پومانی یه بو ده ولته تی سه لجوقی ئیسلامی . دواي لاواز بوونی ده ولته تی گه وړه ی سه لجوقیه کان ، چه ند ده ولته تیکی سه لجوقی دهر که وتن ، له وانه ده ولته تی سه لجوقی یه کانی پوم له ئاسیای بچوکدا که توانی ده سه لاتی له پوژئاووه دریژ بکاته وه بو که ناره کانی دهریای ئیجه و ئمبراتوریه تی پومانیش لاواز بکات .

له سهره تای سه ده ی ٨ ی کوچی ١٤٠ ی زاینی عوسمانی یه کان شوینی سه لجوقی یه کانی پومیان گرته وه .^١

هه وله ئیسلامی یه کانیش بو فته تح کردنی قوسته ننتینییه سهریان هه لدایه وه ، سهره تاش به وه بوو که هه ولیک له پوژانی سولتان بایه زید (هه وره بروسکه) دا دهستی پیکرد ، که هیزه کانی له ئابلوقه دانی شاره که دا له سالی ٧٩٦ ک - ١٣٩٣ز دا سهرکه وتن .^٢ سولتان دهستی کرد به دانیشتن له گهل ئمبراتوری بیزه ننتی دا بو به ده سه ته وه دانی شاره که به ناشتی یانه بیداته ده ستموسولمانان ، به لام ئیمپراتوری بیزه نته که وته فیل کردن و دهستی دهستی پیکردو به رده وام هه ولی دها یارمه تی نه وروپی یه کان لی بگات تا ریگا بگریټ له هیرشه ئیسلامییه که ی سهر قوسته ننتینییه .

هاوکات سوپاکانی مه غول به سهر کردایه تی ته یموری له نگ که شتنه نیو خاکه کانی عوسمانی و دهستیان دایه ئازاووه گنده لی نانه وه سولتان بایه زید ناچار بوو هیزه کانی پاشه کشه پی بکات و گه ماروی سهر قوسته ننتینییه

^١ قیام الدولة العثمانية / ٤٦ .

^٢ تاریخ سلاطین آل عثمان / ٤٦ .

هەلبوەشیینیته وه بۆ بهرەنگاربوونەوهی مەغۆل بە خۆی و هیژەکانی تری عوسمانی یەوهو لەنیوان هەردوولا دا شەپری بە ناوبانگی ئەنقەرە پڕوی دا که تیایدا بایەزید "هەورە بروسکە" بەدیل گیراو دواتر لەسالی ۱۴۰۲ز دا لە بەدیلی دا مرد^۱. ئەوهبوو که دەولەتی عوسمانی بەشیۆهیهکی کاتی هەلۆهشایهوهو بیرکردنەوهش لە فەتح کردنی قوستەنتینیە بۆ ماوهیهک پراوهستا .

کاتیکی بارودۆخی دەولەت سەقامگیر بوویهوه ، سەرلەنوی پۆخی جیهادی گەپرایهوه و لەپۆژانی سولتان مורادی دووهەمدا که لەماوهی (۸۲۴-۸۶۳ ک ، ۱۴۲۱-۱۴۵۱ز) دەسەلاتی گرتەدەست ، چەند هەولیک درا بۆ فەتح کردنی قوستەنتینیە ، لە پۆژانی ئەودا سوپاکانی عوسمانی چەندین جار ئابلقەهی قوستەنتینیەیان دا . ئیمبراتۆریش لە کاتی ئەو هەولانەدا لەپێگەهی ئەوانەوهکه یاخی بووبوون لەسولتان کاری دەکرد بۆ ئاژاوه نانهوه لەنیۆرپیزەکانی عوسمانی دا ،^۲ بەوپێگەیهش سەرکهوتوو بوو لەسەرقالکردنی سولتان لەو ئامانجە سەرەکییهی که هەردەم لەسەری سوور بوو ، بۆیه عوسمانییهکان نەیاننتوانی لەوسەردەمه‌دا ئەو خواسته بەدی بهینن تا سەردەمی محمدی فاتحی پۆلهیان که دواتر هات و خواسته‌کهی هینایه دی .

محمد فاتح هەر لە ژیاانی باوکیدا خەریکی کاروباری سولتانی دەبوو هەر لەو کاتهوه لە گەل مەملانی یانەدا ئەژیا که دەولەتی بیزەنتی هەیبوو لە هەل و مەرجه جۆر بە جۆره‌کاندا ئاگادارییهکی ته‌واویشی هەبووه لەو هەموو هەولە عوسمانیانەهی پیشتر درابوو بۆ فەتحکردنی "قوستەنتینیە". بەلکو هەولە دوباره‌بووه‌کانی پیشووی نیو دەولەته ئیسلامییه پیشووه‌کانی دەزانی . دواتر

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۵۸ .

^۲ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۵۹ .

لهو کاته‌ی له‌سائی { ۸۵۵ ک - ۱۴۵۱ ز } دا ده‌سه‌لاتی عوسمانی گرت‌ه ده‌ست ^۱ .
 به‌دووی فه‌ت‌ح کردنی قوس‌ته‌نتینی‌ه‌دا ده‌گه‌راو بی‌ری له فه‌ت‌ح کردنی ده‌کرده‌وه .
 په‌روه‌رده‌ی زانایان پۆلی به‌شدار یان هه‌بووله پی‌گه‌یان دنی محمد فات‌ح دا له‌سه‌ر
 خوشه‌ویستی ئی‌مان و ئی‌سلام و کارکردن به‌قورئان و سوننه‌تی پی‌غه‌مبه‌ر ﷺ .
 بۆیه‌ پابه‌ند بوو به‌ خوشه‌ویستی شه‌ریعه‌تی ئی‌سلامه‌وه و به‌له‌خواترسی و
 خواپه‌رستی و خوشه‌ویستی زانست و زانایان نه‌ناسراو زۆر بلاو بوونه‌وه‌ی
 زانسته‌کان ، نه‌م دینداریه‌ به‌رزه‌ی ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بۆ نه‌و په‌روه‌رده ئی‌سلامی‌یه
 کامله‌ی که هه‌ر له‌منالی یه‌وه له‌ پینومایی یه‌کانی باوکی و هه‌وله‌کانی
 که‌سایه‌تی‌یه زانستی‌یه به‌هیزه‌کانه‌وه وه‌ری گرت‌بوو که له‌ سه‌ره‌پرشتی
 په‌روه‌رده‌کردن یان ده‌کرد ، هه‌روه‌ها پاکی و دونیا نه‌ویستی نه‌و مامۆستا
 گه‌ورانو بی‌فیزی و جیهادکردنی به‌رده‌وامی ده‌رونی خو‌یان { که سه‌ره‌پرشتی د
 پی‌گه‌یان‌دنی محمدیان ده‌کرد } ^۲ پۆلی گه‌وره‌یان هه‌بوو

محمدی فات‌ح هه‌ر له‌مندالیه‌وه له ژیر کاریگه‌ری زانا خواپه‌رسته‌کان‌دا بووه ،
 که تایبه‌تترینیان بریتی بوو له { نه‌حمه‌دی کو‌ری ئی‌سماعیلی گۆرانی } که
 به‌که‌سیکی ته‌واو گه‌وره‌ ناسراوه . نه‌و له‌سه‌رده‌می سولتان مورا‌دی دووه‌می
 باوکی فات‌ح دا وانه‌ بیژنی محمدی فات‌ح بووه . له‌وکاته‌دا که محمدی فات‌ح نه‌میری
 شاری مه‌گنسیا بوو . باوکی‌شی ژماره‌یه‌ک له‌ مامۆستایانی بۆ نار‌دووه . به‌لام نه‌و
 گو‌پرايه‌لی فه‌رمانه‌کانی نه‌کردن و هیچی نه‌ده‌خو‌یند و ته‌نانه‌ت قورئانی‌شی خه‌تم
 نه‌کرد ، سولتانی ناوبراویش مورا‌دی دووه‌م داوای کرد پیاویکی به‌ هه‌یبه‌ت و
 توندو تیژبیت ، نه‌وانیش مامۆستا (گۆرانی) یان پی‌ نشان دا . نه‌میش کردی
 به‌ مامۆستای کو‌ره‌که‌ی و شولیکی پ‌یدا تا‌کوو به‌وه لیی بدات نه‌گه‌ر هاتوو

^۱ الفتوح الإسلامي. ع‌بر‌ العصور / ۳۵۹ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانية - د. علی حسون / ۴۲ .

له فەرمانی دەرچوو . ماموستا گۆران چوو بۆ لای محمد و پوښته ژوړه وه و شول ه کاشی هەر به دهسته وه بوو. ئینجا ووتی : باوکت منی ناردوه بۆ فیځکردنت و لیډانت نه گهر له قسه ی من لاتدا . سولتان محمد خانپیکه نی به وقسه یه هات. ماموستا گۆرانیش له ودانیشتنه دا زۆر به توندی به شوله که هات به سولتان محمد داو نه وه بوو سولتان محمد خان ترسی لی نیشته و له ماوه یه کی که ما قورئانی خه تم کرد ^۱.

ئه وه پهروه رده ئیسلامی یه راسته قینه وو نه وه پهروه رده که ره گه وړه وه به ریژانه ی که هه بوون به تایبته زانای گه وړه ی وه گۆرانی که فەرمانی نیشان نه دراند نه گهر بیان بینایه ناکو که له گهل شهر عدا هه رگیز بۆ سولتان نه نه چه مایه وه و به ناوی خو ی بانگی نه کردو ته نیاته وقه ی له گهل ده کردو دهستی ماچ نه ده کرد نه که نه وه به لکو سولتان دهستی نه وی ماچ نه کرد ، زانای به رزی وا زۆر سروشتی یه که که سانیک کی گه وړه ی وه که محمدی فاتیح له سهر دهستی دا پهروه رده ده بیته و موسولمانیک کی باوه ردار ی پابه ند به سنووری خوایی و فەرمان و نه هی یه کانه وه بیته ، و گه وړه سهیری شهر یه ته بکات و پشتیوان و به رگری کهر بیته له دانانی ریو په سم بۆ جی به جی کردنی به سهر خو ی دا پییش نه وه ی به سهر خه لکدا جی به جی بکات. سروشتی به قوتابی نه وه پیاوه گه ورانه به که سان ی له خواترس و پیاو چاک بن و داوای نزای خیر له زانا ئیشکه ره چاکه کان بکات ^۲.

ههروه ها پو لی شیخ ئاق شه مسه دین له ته و اوو کامل کردنی که سایه تی محمدی فاتیح دا ئاشکرا دیاره که هه ره له مندالیه وه مه سه له ی تیډا چاند که بریتین له : ۱- دووقات کردنه وه ی بزوتنه وه ی جیهادی عوسمانی . ۲- به رده وام و هه ره له و منالی یه وه خه یالی بۆ نه وه راده کیشا که تو نه وه میره ی که فەرموده که ی

^۱ کتاب الشقائق النعمانية / ۵۲ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانية - د. علي حسون / ۴۳ .

پیغمبر ﷺ باسی ئەکات و ئەفەرموی { لتفتحن القسطنطينية على يد رجل ،
فلنعم الأمير أميرها ، ولنعم الجيش ذلك الجيش } رواه احمد : ٣٣٥/٤ . واتە :
بەدنیای ییەو قوستەنتینیە لەسەر دەستی پیاویکدا فەتح دەکریت) بۆیە محمدی
فاتح خوازیاری ئەو بوو کە فەرموودە کە پیغمبر ﷺ لە ئەودا کۆتایی بێتە
دی^١ .

دووهم : ئامادەسازی بۆ فەتح کردن : سولتان محمدی دووهم هەولە
هەمەجۆرهکانی خستە گەر لە پیناو نەخشەکیشان و خۆپێکخستن بۆ فەتح کردن
قوستەنتینیە . لەمەشدا کۆمەڵە هەولێکی زۆری بەخەرج دا بۆ بەهێز کردن
سوپای عوسمانی لەرێگەی هیزه مرویی یەکانەو تائەوێ ژمارەیان گەشتە
٢٥٠٠٠ دووسە دوو پەنجا هەزار موحامید^٢ . ئەمەش بەبەرورد کردن لەگەڵ
سوپاکانی دەولەتانی ئەوکاتەدا ژمارەیهکی گەورەبوو . هەرۆک گرنگی یەکی
تایبەتی دەدا بە مەشق پێکردنی ئەو هیزانە لەسەر هونەرە جۆراوجۆرهکانی
جەنگ . و مەشقکردن لەسەر چەکی هەمە چەشنە کە سازیان بکات بۆ چالاکی یە
سەربازی یە چاوەڕانکراوەکان . هەرۆک فاتح گرنگی ئەدا بە ئامادەسازی یەکی بە
هیژوو تەواو لەپرووی مەعنەوی یەو و گیانی جیهادی تیدا ئەپواندن و ئەوێ
ئەهینایەو بیریان کە پیغمبر ﷺ چ مەرجێکی گەورە ئەو ئەو سوپایە
کردوو کە فەتحی قوستەنتینیە ئەکات بۆ ئەوێ ببنە ئەو سوپای کە مەبەستە .
ئەمەش هیژێکی مەعنەوی و دلیری یەکی بێوینە ی پێ بەخشین . وەک چۆن
بلاوکردنەوێ زانایان لەنیو پیزهکانی سوپادا کاریگەری یەکی گەورە ی هەبوو
لەسەر بەهێز کردن عەزمی سەربازەکان و پەيوەستی یان بە جیهادی راست و
دروستەو بە پێی فەرمانەکانی خوای گەرۆ . هەرۆها لەقۆلی ئەوروپی یەو

^١ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٥٩ .

^٢ تاریخ الدولة العثمانية العلية / ١٦١ .

سولتان گرنگى زۆرى دا به بنياد نانى قەلاى (روملى حصار) لەسەر تەنگاوى
بەسفۆر لە تەسكترين خايدا لەبەرامبەر ئەو قەلايەووە كە لەسەردەمى سولتان
بايەزىد لە وشكانى ئاسيايدا بونيات نرا .

ئىمپېرانۆريەتى بيزەنتى ھەولئى زۆرى دا بۆ ئەوھى سولتان دەست لە
دروستکردنى ئەو قەلايە ھەلبگرئى لە بەرامبەر پاپەند بونىكى داراي زۆرەووە كە
پەيمانى دا ئەو بىداتە سولتان . بەلام فاتح ھەرسور بوو لەسەر بنياتنانەكە لە
بەر ئەوھى گرنگى سەربازى ئەوشوینەى ئەزانى ، ئەووە بوو قەلايەكى بەرزى
بەتەو بەھىزى تەواوکرد كە بەرزىيەكەى دەگەشتە ۸۲م و دوو قەلاكە لە بەيەك
وہستان و تەنيا ۶۶۰ شەست سەدو شەست مەتر لەنيوانياندا ھەبوو ئەم دوو
قەلايە ھوكمى ھاتن و پۆشتنى كەشتىيە تيپەربووەكانيان دەکرد لە پۆژھەلاتى
{بەسفۆر} ھەو تا پۆژئاواى كە ئاگرى تۆپەكانى ئەم دوو قەلايە دەيتوانى پڭا
بگريئ لە گەشتنى ھەركەشتىيەك لەوناوچانەووە كە دەكەوتنە پۆژھەلاتەووە بۆ
قوستەنتىنيە ، ھەك ميرنشىنى تەرابزۆن و جگەلەويش كە دەيانتوانى لەكاتى
پڭويستدا پشتيوانى و پالپشتى شارەكە بكەن^۱ .

۱ : گرنگى دانى سولتان بە كۆكردنەوھى چەكى پڭويست : سولتان محمد
گرنگىيەكى تايبەتى دا بەكۆكردنەوھى چەكى پڭويست بۆ فەتھکردنى
قوستەنتىنيە ، لە گرنگترينيان ئەو تۆپانەبوون كە گرنگىيەكى تايبەتىيان
ھەبوو ، بۆيە ئەندازيارىكى مەجەپرى ھيئا كە بە "ئوربان" بانگ دەكرا و
لەدروستکردنى تۆپدا ھەلكەوتەو ليھاتوو بوو . ئەويش پيشوازىيەكى چاكى لى
كرد و ھەموو توانا دارايى و مروئى و ماددىيەكانى بۆ دابىن كرد ، ئەو
ئەندازيارە توانى لەپرووى نەخشەيەكەووە ژمارەيەكى تۆپى گەورە دروست بكات
كە لەسەروو ھەموويانەووە تۆپى ناودارى سولتانى بوو كە ئەلئىن : كيشى

---

^۱ سلاطين آل عثمان / ۲۶ .

دەگەشتە سەدان تەن و بۇ جولاندنى پېۋىستى بە سەدان گاي بەھىز ھەبوو .
 سولتان خۇي سەرپەرشتى دروستکردن و تاقىکردنەوھى ئەو تۇپانەى دەکرد .^۱
 ب: گرنگىدان بە گەشتىگەل : زياد لەم خۇئامادەسازىيەش سولتان فاتىح كەوتە
 گرنگيدانىكى تايبەت بە گەشتىگەلى عوسمانى دا بەوھى كارى كرد لەسەر بەھىز
 كردنى و زۆرو زياد كردنى بە جۆرەھاكەشتىگەل ، تا ئامادەى ئەوہ بىت بە پۇلى
 خۇي لە كاتى ھىرش كردنە سەر قوستەنتىنيەدا، ئەوشارە دەريايىيەى كە
 گەمارۇدانى بەبى بوونى ھىزىكى دەريايى نەدەھاتەدى تاهەستىت بەئەو ئەركە
 گرنگە . باس دەكرىت : ئەو كەشتيانەى بۇ ئەو كارە ئامادەكرابون گەشتبوونە
 زياتر لە ۴۰ كەشتى .^۲

ج: بەستنى پەيماننامەكان : ھەرۈك چۆن فاتح لەپىش ھىرشى بۆسەر
 قوستەنتىنيە ، كارى لەسەر بەرستنى گەلىك پەيماننامە كردلەگەل دوزمەنە
 جۇراوجۆرەكانىدا تاخۇي بۇ تاكە دوزمىك يەكلا بكاتەوہ بۇ ئەمە
 پەيماننامەيەكى بەست لەگەل مىرنشيني غەلتەى دراوسىنى قوستەنتىنيە لە بەرى
 پۇژھەلاتەوہ كە تەنگاوى {قرن الذهبى} لەيەكى جىادەكردنەوہ . ھەرۈھا چەند
 پەيماننامەيەكى لەگەل {مەجد} و {بوندوقىيە} دا بەست كە دوو ھەرىمى
 دراوسىنى ئەوروپى بوون .

بەلام ئەو پەيماننامانە لەو كاتەدا كە ھىرش كرايە سەر قوستەنتىنيە خۇيان
 نەگرت ونەمانەوہ . ئەوہ بوو چەند ھىزىك لەو شارانەو جگە ئەو شارانەشەوہ بۇ
 بەشدارى كردن لەپارىزگارى كردنى لە قوستەنتىنيە^۳ . خۇيان گەياندە ئەوئى وەك

¹ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۶۱ .

² محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۹۰ .

³ تاريخ سلاطين آل عثمان / ۵۸ .

بەشداريىكردنىڭيان بۇ ھاو دىنەكانيان لە نەصرانىيەكان ھەموو ئەو ھەبو پەيمان و گرىبەستەكانيان لەگەل موسولماناندا لە بىرى خويلىن بىردەو ە .

لەوكتەدا سولتان ھىزى ساز دەدا بۇ فەتھ كردن ، ئىمىراتورى بىزەنتى ھەولى مان ونەمانى ئەدا بۇ ئەو ھى سولتان لە وئامانجەى لابتات بەناردنى دىارى جوراوجور بۇ خوى وناردنى "بەرتىل" بۇ ھەندى لە پراويژكارانى سولتان بۇ ئەو ھى كار بكنە سەر بىريارەكەى ^۱ . بەلام سولتان سوور بوو لەسەر جىبەجى كردنى نەخشە دارپىژراو ھەى و ھىچ كام لەوانە دەستى پى ھەلنەگرت لەئامانجەكەى .

ئىمىراتورى بىزەنتى كە بىنى سولتان سورە لەسەر جىبەجى كردنى ئامانجەكەى پەناى برد بۇ داواكردنى يارمەتى لە دەولەتە جوراوجور شارە ئەوروپىيەكان ، لەسەرووى ھەموويانەو ھەپپاى سەركردەى رېيازى كاسوليكى ، ئەمە لە كاتىكدا كە كەنىسەكانى دەولەتى بىزەنتى و لەسەروو ھەمووشيانەو شارى قوستەنتىنيە شوينكەوتەى كەنىسەى ئەرسەزۇكسى بوون كە دوژمنايەتىيەكى توند ھەبوو لەنيوان "كاتولىك" و "ئەرسەزۇكس" دا...

ئىمىراتور ناچار بوو دللى پاپاپاگرىت و خوى لى نزيك بكتەو ھە ئامادە بى خوى دەرېخات بۇ كاركردن لەسەر يەكخستنى كەنىسەى ئەرسەزۇكسى پۇژھەلاتى تا ملكەچى بكات بوى . ئەمە لە كاتىكدا ئەرسەزۇكسى يەكان ھەزىيان بەو ھەدەكرد . لەسەر ئەمە پاپا ھەستا بە ناردنى نوينەرى خوى بۇ قوستەنتىنيە و لەكەنىسەى ئەياصوفيا ووتارى دا و دوعا كرد بۇ پاپا و يەكخستەو ھە ھەردو كەنىسەكەى راگەياند ، ئەمەش بوو ھوى تووپەكردنى جەماو ھەى ئەرسەزۇكسى لەوشارەداو ھەستان بە بزوتنەو ھەكى دژايەتى كردنى ئەو كارە ھاوبەشەى ئىمىراتورى كاسوليكى، تەنانەت ، تائەو ھەى ھەندى لەسەر كەردە

^۱ فتح القسطنطينية - محمد صفوت / ۶۹ .

ئەرسەنۇكسىيەكان دەيانوت : (من پىم باشترە لە شارەكانى بىزەنتەدا
مىزەرەكانى تورك بىينم نەوەك كلأوى لاتىنى)^۱.

دووم : ھىرشەكە : قوستەنتىنيە لەسى بەرەو بەئاوى دەريايى گەمارۇ درابوو ،
لەتەنگاوى بسفۇرۇ دەرياي مەرمەرەو (قرن الذهبى) كە بەزنجىرەيەكى تەواو
گەورە و بەھىز پارىزگارى دەکرد لە ھاتنە ناوەوەى گەشتى بۇ نىو قوستەنتىنيە
. زياد لەوەش دووھىلى پەرژىن كراو لە ناوچەى ووشكانى كەنارى دەرياي
مەرمەرەو چواردەورى { قرن الذهبى } دابووكە روبرى "ليكۇس" لە نىوانياندا
بوو لە نىوان ئەم دوو شورايدا بۆشايىك ھەبوو پانيەكەى ۶۰ شەست پى ئەبوو
شوراكەى ناوەوەش ۴۰ چل پى بەرز بوو ، چەند بورجىكىشى لەسەر بوو كە
بەرزىيان دەگەشتە ۶۰ پى ، شوراى دەرەوەش بەرزىيەكەى دەگەشتە نزيكەى
۲۵ پى ، چەندبورجىكى تريش كە پر كرابوون لەسەربازى^۲.

شارەكە لەرووى سەربازىيەو بەباشترىن شارەكانى جىھان دەرژمىردا لەرووى
توندو تۆلييەو ، بەھۆى بوونى ئەو ھەموو شوراوقەلەنەو زیادلەو قايمكارىيە
قەلاسروشتى يانەيش كە خۇيان ھەبوون ، بۆيە پىداتىپەپىنى سەخت بوو ،
لەبەر ئەمە بوو لەدەيان ھىرشى سەربازى كە بۇ داگىر كردنى ئەو شارە ئەكرا
پزگارى بوو ، لەوانە ۱۱ ھەولى پىشووئى ئىسلامىي .

سولتان فاتح خۇئامادەسازىيەكانى قوستەنتىنيەى كامىل كردو ھەوالى زانى و
نەخشە پىويستىيەكاي ئابلۇقەدانەكەى ئامادەكرد . ھەرەك خۆى ھەلدەستا
بەسەردانە ھەوالگىرىيەكان كە تىيدا قايمكارىيەكان و شوراكانى قوستەنتىنيەى
دەبىنى^۳.

^۱ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۸۹.

^۲ تاريخ سلاطين آل عثمان / ۲ .

^۳ محمد الفاتح - الرشيدى / ۸۲ .

سولتان كه و ته هه ولى خوشكردنى پښگاكانى نيوان ئه درنه و قوسته نتيښه ، تا له باربيټ بۇ راكيښانى توپه گه وړه و زه به لاحه كان له و يو ه بۇ قوسته نتيښه . بۇ په كان له ئه درنه وه بهر و نزيكى قهسته نتيښه جولان و له ماوه ۲ مانگدا پاراستنى به شى سوپايان ته واو كرد . تائه وهى له پوژى پينج شه ممه ۲۶ى رهيوعولئ ه و ولى ۸۵۷ ك ، ۶ى ئه بريلى ۱۴۵۳ز دا سهر بازه عوسمانى يه كان به سهر كړدايه تى خودى فاتح گه شتنه چوارده وړى قوسته نتيښه .

سهر بازه كان كه نزيكه ۲۵۰ دووسه دو په نجاهزار سهر باز بوون كؤبوونه وه ، فاتحيش وتاريكى به هيڙى بۇ دان وتيايدا هانى دان له سهر جيهاد كردن و خواستى سهر كه وتن يان شه هيدى . تيايدا خوښه خشين و قوربانى دان و ، شه پرى راستگو يانه ى له كاتى به يه ك گه شتندا وه بير هيښانه وه .

ئو نايه ته قورئان يه شى به سهر دا خوښندنه وه كه هانيان دهادات له سهر ئه و كار ه . هه روه كه ئه و فهرموودانه ى پيغه مبهرى ﷺ به بير هيښانه وه كه موژده ى دهاد به فه تحكردنى قوسته نتيښه و گه وړه ى و به پريزى سوپا پرگار كه رو ئه مير كه ى و ئه وه ى وه بير هيښانه وه له و فه تحكردنه دا چهنده عيززه ت و سهر بلندى ئيسلام و موسولمانانى تيدايه . سوپاش دهستى كرد به (لا اله الا الله) و وتن و (الله اكبر) و دوعا كردن ^۱ . زاناکانيش له نيو پريزى سوپاو جهنگاو هرو موجهيده كان دا له گه لياندا بلاو بوونه وه كه ئه مهش كاريگه رى خسته سهر مه عنه ويه ت و دهر ونى هه موان تائه وه بووه موو سهر باز يك چاوه پروانى جهنگى ده كرد زور به خوږاكرانه ، به لكوو ئه وه ى پيوسته له سهر ى به جى ى به ينيټ ^۲ .

^۱ سلاطين آل عثمان / ۲۴-۲۵ .

^۲ الفتوحات الإسلامية عبر العصور / ۳۶۴ .

له پوژی داهاتوودا سولتان دهستی کرد به دابه شکردنی سوپا ووشکانی یه که به بهردم شورا دهره کی یه کانی شاردا که له سی بهشی سهره کی پیکهینا بوو ، بهمه له هه موو لاکانه وه به توندی گه مارۆی ووشکانی دروست کرد .

ههروهک فاتح سوپا گه لیکی یه ده کیشی له پشت سوپا سهره کی یه که وه پیکهینا . ههروه ها هه ولی دامه زانندی توپه کانی دا له بهردم شورا کاندای . گرنگترینیان توپی گه وروه زه به لاحی سولتانی بوو که له بهردم دهرگای "طب قابی" دا دانرا . ههروه ها له پیگه نزیک و بهرزو جوړبه جوړه کانی شاریشدا چهند دهسته یه کی دانا بو چاودیږی کردن ، هاوکات که شتی یه عوسمانی یه کانی به نیو ئاوه کانی چوارده وری شاره که دا بلاو کرده وه . به لام به هوئی بوونی زنجیره یه کی گه وروه که ریگه ی دهگرت له هه ر که شتی یه ک بو چوونه ناوه وه ، نه یتوانی بگاته (قرن الذهبی) نهک نه مه

به لکوو هه موو که شتی یه کی تیکده شکاند که هه ولی چونه پیش و نزیک بوونه وه ی بدایه . که شتی گه لی عوسمانی توانی له دهریای مه پمه پهدا دهست بگریت به سهر دوورگه کانی میواندا (جزر الأمراء)^۱.

بیزه ننتی یه کان هه ولیاندا نه و په پی هه وله کانیان بخه نه گه پ بو پاریزگاری کردن له قوسته ننتینییه ، بو نه مه سهر بازه کانیان دابهش کرد به سهر شورا کاندای و قه لاکانیان پته وو توند و تۆل کرد .

سوپای عوسمانی توانی دهست بگریت به سهر شاره که دا ، له پوژانی یه که می ئابلو قه دانه که دا ره وشه که پروودانی جهنگی نیوان عوسمانی و بیزه ننتی یه بهرگریکه ره کانی به خووه نه دیت . دهرگا کانی شه هیدی کرانه وه و ژماره یه کی زوری عوسمانی یه کان شه هید بوون به تایبته نه و که سانه ی که کاری نزیک بوونه وه له دهرگا کانی پی شپیږدرا بوو .

^۱ العثمانیون والبلقان / ۸۹ .

تۆپە عوسمانىيەكان لەشويئە جۆربەجۆرو جياوازهكانەو دەستيان كرده
 تۆپبارانى شارەكە دەنگە ترسینای پۆلیكى گەورەى هەبوو لە دروستكردنى
 ترس لەدلى بیزەنتىيەكان دا . ئەم تۆپبارانە بوو بەهۆى پوخاندنى هەندى لە
 شوراكانى چواردەورى شارەكە ، بەلام بەرگریكەرەن لەگەل ھاویشتنى تۆپەكان دا
 بەپەلە شوراكانیان بنیاد دەنايەو . كۆمەكى یە مەسىحىيەكانیش لە ئەوروپاوە
 بەردەوام ئەهات و ھاوکاریەكى زۆر لە پینچ كەشتىدا كۆكرانەو و گەشتن بە
 قوستەنتینیە كە سەرکردەى ئەو كەشتىیانە جستینیان جەنەوى لەگەل ۷۰۰
 جەنگاوەرى خۆبەخشى نیو دەولەتە جياوازهكانى ئەوروپاوە بوون و
 ھاودەمىیان دەكردن . كەشتىيەكان توانى یان بگەنە پایتەختە دیرینەكەى
 بیزەنتە لەپاش بەرەنگاربوونەو یەكەى دەریایى لەگەل كەشتیگەلە
 ئابلقەدەرەكەى عوسمانىيەكاندا . گەشتنى ئەو هیزه کاریگەرىيەكى گەورەى
 هەبوو لەسەر بەرز كردنەو و وەرەى بیزەنتىيەكان . جەستینیانى سەرکردەى
 كەشتىيەكان كرا بە سەرکردەى هیزه بەرگریكەرەكانى شارەكە ^۱ .

هیزه دەریایىیە عوسمانىيەكان هەولێ برینی ئەو زنجیرە بەرزو گەورەیان دا كە
 لە (قرن الذهبی) دا دەستپەرەو بوو بۆ ئەو كەشتى یە ئىسلامى یەكان بەدى
 نەهینا ، بۆیە تیرەكانیان وەشان بەسەر كەشتىيە ئەوروپى و بیزەنتىيەكاندا .
 بەلام هەرلەسەرەتاو شەكستیان هینا لەبەدیھینانى ئامانجەكەیاندا . بەمەش
 پۆحى مەعنەوى بەرگریكەرەكانى شارەكە بەرز تریبویەو ^۲ .

قەشە و پیاوە ئایینیيەكان بەبى بیزاربوون بە كۆلانەكانى شارو شويئە
 قەلاىیەكاندا دەگەران و مەسیحیەكانیان لەسەر سەقامگیری و خۆپاگری
 ھاندەداو خەلكیان ھاندەدا بچن بۆ كەنیسەكان و ھاوار بكن مەسیح و)

^۱ العثمانیون والبلقان / ۹۲ .

^۲ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۲۰ .

حه زره تی مه ریه م) به لکو شاره که پزگار بکه ن . ئیمبراتور قوسته ننتین بۆ ئه و مه به سته ، به رده وام خوی ده چوو بۆ که نیسه ی ئایا صوفیا ^۱ .

سئیه م : دانیشتنه کانی نیوان محمدی فاتح و قوسته ننتین :

عوسمانی یه هه لمه تبه ره کان بۆ سه ر شاره که قاره مانانه شه پریانده کردو له سه روو هه موویانه وه محمد فاتح خوی . بیزه ننتی یه کانیش به سه روکایه تی قوسته ننتین به رگرییه کی قاره مانانه یان کردو . ئیمبراتوری بیزه ننتی هه ولی دا (شار و گه له که ی به هه موو فیل و پێگه یه که پزگار بکات که له توانایدا هه بیّت . بۆیه خواسته گه لیکی جوړاوجوړی خسته به رده م سولتان محمد له خشته ی به ریّت و پاشه کشه ی پی بکات له یه رانه به رپیک مال یان گوپراهه لی کردندا جگه له مانه ش شتی تری زوری خسته به رده م . به لام له به رامبه ردا فاتح (به ره حمه ت بیّت) یه که وه لامی ئه دایه وه : به ده سته وه دانی شاره که ^۲ . له و حاله ته شدا هیچ که سیك وهیچ که نیسه یه کی شار ئازاریان توش نابی .

ناوه روکی نامه که بریتی بوو له مه : با ئیمبراتوره که تان شاری قوسته ننتینه بدات به ده سته وه ، منیش سویند ده خۆم سوپاکه م ده ست بۆ مال و گیان و ناموسی هیچ که س نابات . کییش ویستی باله شاره که دا بمینیته وه و به ئاسایش و ئارامش تیایدا بژیت . کییش ویستی شاره که به جی ی به نیلیت وکوچی لی بکات ، ئه و بۆ کوئی هه ز ده کات باجیّت و ئارامه و ئاشتی پارێزراوه ^۳ .

به مانه وه ی ته نگاوی "قرن الذهبي" له ده سته ی هیزی ده ریایی بیزه ننتی یه کاند ، نابلقه دانه که ناته و او بوو . له گه ل ئه وه شدا هیرشه ی عوسمانی به بی پسان به رده وام بوو سه ربازانی "ئینکیشار" ی دلیری یه کی زۆرو نه به ردی یه کی که م

¹ محمد الفاتح / ۱۰۰ .

² تاریخ سلاطین آل عثمان / ۵۸ .

³ محمد الفاتح — عبدالسلام فهمی / ۹۲ .

وینەیان نواند . ئەوان بەبێ ترس بەشوینەواری ھەر بۆمبارانیکی تۆپەکاندا بەرھەو پووی مەرگ دەچوون . لە پۆژی ۱۸ ی^۱ ئەبریل دا تۆپەعوسمانیەکان توانییان لەبەشی پۆژئاوای شوراکیوە لەلای دۆلی لیکۆس کونیک بکەنە شورای بیزەنتی-یەکان . سەربازە عوسمانی-یەکان بەھەموو نەبەردی و گەرموو گۆپی-یەکیوە دەستیان کرد بە ھەولێ داگیرکردنی شارەکی لە پڕیگای ئەو کونەو . ھەرۆک ھەولێ داگیرکردنی شوراکانی تریان دا لەپڕیگای ئەو پەیزانەو کە نابووین بە دیوارەکانەو . بەلام بەرگریکەرانی شارەکی بەسەرکردایەتی "جستنیان" لە پارێزگاری کردنی شوراو ئەو کونەکی مانەو و پاوەستان و لەنیوان ھەردوو لا دا شەپۆکوشتار توند بوویەو . کونەکی بچوک بوو . تیرۆرم ئەو شتانە تریش کە ئەگیرانە سەربازە موسوڵمانەکان زیادیان کرد . لەگەڵ تەسکی شوینەکی و توندی بەرگری دوژمنان و ھاتنی شەودا ، لەپاش ئەو ترسیان لە دۆلی دوژمنە مەسیحی-یەکاندا بەجێ ھێشت ، سولتان فاتح بیریاری کشانەوێ بۆ ھێرشبەران دەرکرد ، بەمەبەستی ھەلیکی تر بۆ ھێرش بردن^۲ .

ھەر لەو پۆژەدا ھەندی^۱ لە کەشتی-یە عوسمانی-یەکان بەشکاندنی زنجیرە بەرەبەستی "قرن الذهبی" ھەولێ گرتنی "قرن الذهبی"یان دا . بەلام کەشتی-یە بیزەنتی و ئەوروپی-یە ھاوبەشەکان لەگەڵ دەستە بەرگریکەر بەئاگاکانی پشت زنجیرە کە پاراستنی کەنادوی گەرەکیان لە ئەستۆدا بوو . بەھەموویانەو توانییان پڕیگا بگرن لەو کەشتی-یە ئیسلامی-یانەو ھەندیکیان تیک بشکێنن ، لەبەر ئەوێ ئامانجەکی نەھاتە دی کەشتی-یەکانی تر ناچار بوون بگەڕێنەو^۳ .

چوارەم : لە کارلادانی سەرکردە کەشتیوانی عوسمانی و دلیری محمدی فاتح :

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۶۷ .

^۲ محمد الفاتح — عبدالسلام فهمي / ۱۲۳ .

^۳ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۶۸ .

پاش دوو پوژ له پوودانی نه وشهړه ، جهنگيکي تر له نيوان هيژه ديريایي يه کانی
 عوسمانی و هندی له و کشتی يه نه وروپی ياندا پروی دا که هولي گشتن
 به که نداوه که يان ددا و کشتی له ئيسلامی يه کانیش هوليکی گه وريان
 خسته گهړ بوړيگه ليگرتن ليان . محمدی فاتح له که ناروه خوئی سهرپه رشتی
 شهړه که ی ده کرد . هه والی نارد بو سهر کرده ی که شتیه وانه کانی و پیی ووت :
 يان دهست نه گريت به سهر نه و کشتی ياندا ، يان ده يان که هيت به ژير ئاودا ،
 نه گهر له ودا سهر که ووتو نه بوويت ، نه و به زيندوویي مه گهړيوه بو لمان^۱ . به لام
 که شتی يه نه وروپی يه کان له گشتن به ئامانجه که ياندا سهر که ووتو نه بوون .
 که شتی يه عوسمانی يه کانیش له گهل هه موو نه و هولي گه ورا نه ی له و پينا ودا
 به گه پيان خست ، نه يانتوانی پيگري يان لی بکه ن ، دواتر سولتان محمد زور
 به توندی تووړه بوو و له پاش نه ووی گه پايه وه بو پيگه ی سهر کرد ايه تی يه که ی
 سهر کرده ی که شتیه کانی له سهر لابر د^۲ . داوای کرد بانگی بکه ن بو ی ، ئینجا
 محمدی فاتح زور توند سهر زه نشتی ماته ی ئو غلی سهر کرده ی که شتیه کانی
 کردو به تر سنوک تومه تباری کرد ، نه و توندو تيژيه کاری کرده سهر سهر کرده ی
 که شتیه وانی و ووتی : (من به دليکی قاييمه وه پيشوازی مهرگ ده که م ، به لام
 نه ووی جيگه ی داخه نه و هیه که بمرم و به و جوړه تومه ته تومه تباريم ، من و
 پياوه کانم به هه موو توانايه کی وړيگه يه که هه بوو نه توانيمان شه پمان کرد .
 ئيجا سوچی ميژه ره که ی له سهر چاوه برينداره که ی لابر د^۳) . محمدی فاتح زانی

^۱ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۱ .

^۲ مواقف حاسمة - محمد عبدالله عنان / ۱۸۰ .

^۳ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۳ .

بۆی دەرکەوت کە ئەو پیاوێش عوزری خەلکی بڕیو ، بۆیە بەلەسەر کار لا بردن وازی لی هیناو و پڕیگە ی دابروات و حەمزە پاشای لە شوینە کە ی دا دانا ^۱.

سەرچاوە میژوویی یەکان باس لەو دەرکەن کە سولتان محمدی فاتح بە سواری ئەسپە کە یەو ، چاودێری ئەو جەنگە دەریایی یانە ی دەرکەو بە وورە بەرزی یە کە وە بەرەو دەریا پێشپەرە ی کرد ئەو بوو ئا و تا سەر سنگی ئەسپە کە هات ماوە ی ئەم و کە شتیە شەر کەرەکان ئەو دەرکەو بوو بە پروو هەل دە ی بیگاتی هاواری ئەکرده {بالطة ئوغلى} و بە دەنگی بەرز ئە یقیراند کە شتیە وان ! کە شتیە وان ! هەر پەشە ی لی دەرکەو .

عوسمانی یەکان بە بی ئەو ی کاریگەر یەکی دیاریان هە بیّت بو کە شتی یەکان هەو لە کانی هێرش بردن یان زیاتر دەرکەو ^۲.

شکستە دەریایی یەکانی کە شتیوانی عوسمانی پۆلیکی گەورە ی هەبوو لە سەر هەندی لە پراویژکارەکانی سولتان ، لە پێش هەموو شیانەو ، "خەلیل پاشای وەزیر" بو ئەو ی واز لەو بێنیّت کە دەست بە سەر شارە کە دا بگریت و داوای لێ کرد کە ، بە پەیمان بەستن لە گەل خەلکی شارە کە دا پازی بیّت و واز لە ئازاد کردنی شارە کە بهینی و ئابلقە ی سەر شارە کە هەل بگریت ، بە لام سولتان سوور بوو لە سەر هەو لی فەتح کردنی شارە کە و لە هەموو لاو بە تۆپە کانی بەردەوام بوو لە سەر بۆمباران کردنی بەرگری کەرانی شارە کە . هاوکات بە ووردی بیری دەرکەو بە هەر پڕیگە یە ک بوو کە شتیە ئیسلامیە کان بەریتە ناو {قرن الذهبی} قو ، بە تایبەت کە شوراکانی لای قرن الذهبی هەموو هات بوونە خوارەو ، بیزەنتی یەکانیش ئەو کاتە ناچار ئەبن پاشەکشە بکەن بە هەندی لە هیژە بەرگری کەرەکانیان لە شوراکانی پۆژئاوای شارە کە . بەم بەش بەش بوونە ی

¹ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۳.

² محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۳.

هیزه بهرگری که ره کان ، هه لیکی گه وره دهره خسیت بۆ هیرش کردنه سهر ئهو شورایانه پاش ئه وهی ژمارهی بهرگری که ره کانێ کهم دهکات ^۱.

پینجه م : لیها تووی یه کی جهنگی ناوازه :

سولتان بیروکه یه کی زور جوانی بۆ هات ئه ویش ئه وه یه که شتی به کان له " بشکطاش " وه که شوینی وه ستانیان بوو- له پیگهی ووشکانیه وه بگه یه نیته " القرن الذهبی " ئه م کارهش له و پیگه ووشکانیه ی نیوان هه ردوو به نده ره که وه ئه نجام بدات بۆ ئه وه ی له { حي الغلطة } خۆی به دور بگریت و که شتی یه کان له مه ترسی باشوری به کان بیاریزیت ، ما وه ی نیوان ئه م دوو به نده ره نزیکه ی سی میا ئه بوو ، زه وه ی یه کی ته ختیش نه بوو به لکو پر بوو له به رزایی ونشیوی و ته ختانی که م بوو . محمدی فاتح سه روک جهنگی یه کانێ خۆی کو کرده وه و بیروکه که ی خۆی بۆ خستنه پرو و شوینی جهنگی داها تووشی بۆ ده ستنیشان کردن و ئه و په ری هاندانی له هه موو یانه وه به دی کردو هه موویان سه رسوپمانی خۆیان بۆ بیروکه که دهربری وجی به جی کردنی پلانه که دهستی پیکرد .

سولتان محمد فه رمانی دهرکرد بۆ چاک کردن و ته ختکردنی زه ویه کان ، له ما وه ی چه ند کاتر میړیکدا ته خت کرا ، پاشان چه ند پارچه داریکیان هی ناو به زه یت و چه وری ئاژهل چه وریان کردن ، پاشان به شیوه یه که پراکیشانی که شتی به کان به هۆیه وه ئاسان بیّت ، ئه و پارچه دارانه یان له سه ر پیگه له باره که دا دانا سه ختترین به شی پرۆژه که بریتی بوو له گواستنه وه ی که شتی یه کان به سه ر هه ورازو ته پۆلکه به رزه کاند ، هه رچه نده به شیوه یه کی گشتی که شتی یه کانێ عوسمانی له قه باره دا بچوک وله کیشیدا سوک بوون ^۲.

^۱ الفتوح العثمانية عبر العصور / ۳۶۹ .

^۲ محمد الفاتح - عبدالسلام فهمي / ۱۰۰ .

کەشتی یەکان لە بسفۆرەو بەسەر دارە چەورەکاندا بەوشکانی دا پاکێشرا و بەماوەی سێ میل پالیا ن پێوەنرا تا گەشتنە خاڵێکی ئارام و خرا نە ناو "قرن الذهبي" وەو. عوسمانی یەکان توای یان لەو شەو دا ۷۰ کەشتی پاکێشن و و بەبێ ئاگایی دوژمنان لە "قرن الذهبي" دا بەرێگە یە ک دایان بەزینن ، کە پێشتر سولتان محمد رێگە ی وای نە یگرتبوو بەر ، سولتان خو ی سەر پەرشتی ئەو پڕۆسە یە دە کرد کە بە شەو و دوور لە چاودێری دوژمنەو بەر پێو دە چوو .^۱

ئەم کارە بەراورد بە سەردەمە ی کە ئەو پڕووداوە ی تیدا پوو دا ، کاریکی گەورە بوو ، بە لکوو موعجیزە یە ک بوو ، کە خیرایی بیر کردنەو و خیرایی جی بەجیکردنی تیدا دەر دە کە ویت . ئەمەش بە لگە بە لەسەر وەر بەرزی ویری نایاب و ئەو پەری لیها تووی عوسمانیە کان .

کاتێک پۆمە کان ئەمە یان بینی تەوا و اقیان و پما ، کەس نەیدە توانی بپوا بەو بکات کە پووی دا بوو ، بە لام راستە قینە {واقع} وای کرد کە دان بنین بەو پلانی نایابە دا . شیوە ی ئەو کەشتیانە کە بە چارۆکە بەرزە کانیانەو بە ناو ئەو کێلگانی دا رێگە یان ئە کردو ئە پڕویشن وە ک ئەو و ابوو بە ناو دەریایە کی لی پەیدا بپڕوشتنایە دیمە نیکی تەوا و دلرفین و سە یرو جوان بوو گەو رەیی و فەز لیش لە مە دا دە گە پڕیتەو بۆ خوا پاشان بۆ زۆر زیرە کی و وورە بەرزی و عە قلییە تی گەورە ی سولتان و توانای ئەندازیارە عوسمانی یە کان دە گە پڕیتەو هەروە ک بۆ بوونی ئەو بپرە زۆرە ی {دەستە نیشکەرە کان} {الآیدی العاملة} ئە گە پڕیتەو کە ملیان بۆ ئەم کارە داو دەستیان دایە هەموو ئەم کاه لە یە ک شەو دا تەوا و کرا هەموو ئەمانە لە ماوە ی یە ک شەو دا پڕویان داو خە لکە شارە هە < ارە کەش لە بەرە بە یانی پۆژی {۲۲/ئیبیریل دا} بە دەنگی بەرزی الله اکبر هیتا فکی شانی بەردەوام و سروودی ئیمانی پڕ مانای عوسمانی یە کان خە بەریان بوویەو کە لە القرن الذهبي

¹ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۰ .

وه ئه هات ، شتيكى كتو پرى بوو كه شتیه عوسمانیه كان ده ست بگرن به سهر ئه و
پرده ئاوى يه دا ، واى لي هات له نيوان عوسمانيه كان و بهرگريكه ران له شارى
قوسته نتيه دا هيچ جوړه بهر به ستيكى ئاوى نه ما ^۱.

يه كيك له ميژوو نووسه بيزه نتيه يه كان سهر سوپرمانى خوى دهر دهر پريت له مهره و
پووداوه و ده ليت : (پيشت هر هيچ شتيكى وهك ئه و شته سه يروسه مهره يه مان
نه بيزى بوو و نه بيستبوو . محمدى فاتح زهوى بگوپرى به دهر ياو كه شتیه كانى له
برى شه پوله كان به سهر شاخه كاندا برد ، به راستى محمدى دووم بهم ئيشه ي
پيشى ئه سكه ندهرى مه كدوئى گه وره ي داوه ته وه) ^۲.

بئ هيوايى به خه لكى قوسته نتيه وه دهر كه وت و پرووپاگه نده ي زور
به ناوخه لكدا بلاو بوويه وه يه كيك له و پرپاگه ندانه كه له نيوانياندا بلاو بوويه وه
ده يووت : هه ركات بينرا كه شتى به سهر ووشكانيدا ئه پروات ئه وه
"قوسته نتيه" ئه پرووخت ^۳.

بوونى كه شتیه ئيسلامى يه كان له {قرن الذهبى} دا پوليكي گه وره ي هه بوو له
لاواز كردنى پوحتى مه عنه وى بهرگريكه رانى شاره كه كه ناچار بوون هيژيكى
گه وره ي بهرگريكه رانى شوراكانى تر بكشيننه وه بتوانن بهرگري بكه ن له
شوراكانى سهر {القرن الذهبى} ، چونكه ئه و شورايانه لاواز ترين شورا بوون ،
به لام پيشت ئاوه كه ئه پياراستن ، ئه مهش بشيوى خسته نيو بهرگريكه رانى
شوراكانى تره وه ^۴.

¹ الفتوح العثمانية عبر العصور / ۳۷۰ .

² تاريخ الدولة العثمانية - يلما اوزنتونا / ۱۳۵ .

³ محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۰۶ .

⁴ محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۰۶ .

ئىمپىراتورىيەنى بېزەنتى چەند ھەوللىكى زورى دا كەشتىگەلى عوسمانى لە {القرن الذهبى} دا تىك بشكىنى، بەلام عوسمانىيەكان لە كەمىندا بوون بۇ ھەموو ئەو ھەول و پەك قازە كردنەيان وتوانيان نوشوستى بە ھەموو نەخشەو ھەولەكانيان بەين.

عوسمانىيەكان بەردەوام خالەكانى بەرگرى و شوراكانى شارەكە يان بە تۆپ ئەكوتاو ھەوللى ھەلزنينيان ئەدا بەسەر شوراكاندا ، ھاوكتا بەرگرىكەرانى شارەكە لە لايەكەو سەرقال بوو بوون بە بنياد نائەو و چاكسازى ئەو بەشانەى شوراي شارەكەيان كە پروخابوون لە لايەكى ترەو سەرقال بوو بوون بە بەرپەرچ دانەو ھەولە چرو پرەكانى ھەلزنين بەسەر شوراكانداو گەمارۇش لە سەريان بەردەوام بوو ئەمانە بوون ھۆى زياد بوونى زەحمەت و ماندويىتى وشەكەتبون و وايان ليھات شەو بدەنە دەم پۇژوو بەردەوام ئيش بكەو ئەمەش توشى بى ھيوايى كردبوون .^۱

ھەرەك چۆن عوسمانىيەكان تۆپگەلىكى تايبەتيان لەسەربانە نزيكەكانى بسفۇرو {قرن الذهبى} دانا كە گرنگى و ئەركى ئەمانە كاولكردن و شكاندن كەشتى يە كانى بيزەنتى و ھاوكارانى بوو ، لە {قرن الذهبى} و بسفۇر و ئاوە دراوسىكانى دا بوون وبەمەش گرڭى لە جولەى كەشتىەكانى دوزمندا دروست كردو توشى گۆجى كردن بەتەواوى .^۲

شەشەم : كۆبوونەو ھى نيوان پاشاي قوستەنتىنيە و ياريدەدەرەكانى :

پاشا قوستەنتىن و ياريدەدەرە راويژكارەكانى و پياوانى ئايىنى شارەكە كۆبوونەو ھىەكيان بەست كە تيايدا ئامارەيان بەو كەرد پاشا خۆى بچيۋە دەرەو ھى شارەكەو داواى يارمەتى و فرياكەوتن لە گەلە مەسىحى و دەولەتە

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۱ .

^۲ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۱ .

ئەوروپىيەكان بىكەت ، بەلكو سوپا مەسىھىيەكان بىن و محمدى فاتح ناچار بىكەن گەمارۆى لە سەر شارەكەيان ھەلبىگرىت، بەلام پاشا ئەو پرايەى پەت كردهو و سوور بوو لەسەر ئەوھى تاكو تاسات بەرگرى بىكەت و گەلەكەى لەشارەكەدا بەجى نەھىلىت تا سەرەنجامى خۆى و ئەوانىش يەك سەرەنجام بىت ، ئەوھى بەئەركى پىروۆزى سەر شانى دەزانى . ھەرەھا ھەرمانى پى كەرن كە ھەرگىز ئامۆزگارى نەكەن بەچوونەدەرەوھى لەشارەكەدا ، بەلكو تەنھا ھەستا بە ناردنى چەند وەفدىك وەك نوینەرى خۆى بۆ ھەموو ناوچە جىاجىاكانى ئەوروپا بۆ داواكردنى يارمەتى ^۱ . ئەو وەفدانەش بە بىئومىدى و دەستى خالىەو دەگەرەنەو ، دەزگاكەنى ھەوالگى دەولەتى عوسمانىش چىلىسى خۆيان لە قوستەنتىنەو چوار دەورى شارەكەدا كەرد بۆيە وای لىھاتبوو سەر كەردايەتى عوسمانى زانىارى تەواوى ھەبوو كە چى لە چوار دەوریدا پروودەدات .

ھەوتەم : جەنگى دەروونىي عوسمانىيانە : سولتان محمدى فاتح ھىرشى سەر شوراكانى توند كردهو و كەردى بە جىمەبەستى تەواوى لەنىو پلانىكدا كە بۆ لاواكردنى دوزمن ئامادەى كەردبوو ، ھىزە عوسمانىيەكان بەشىوھىەكى پالەوانانە چەندىن جار چالاكى ھىرش بەردن بۆ شوراكان و ھەولى ھەلزنىنپىياندا دووبارە دەكەردەو كە ئەوپەرى دلىرى و خۆبەخت كەردن و تەوانەوھى تىدا ئەبىنرا ، ئەوھى زىاتر سەربازەكانى ئىمبراتۆرى قوستەنتىنى دەترساند ، ھاوارى موسولمانەكان بوو كە ئەگەيشتە كەشكەكانى فەلەك و دەيانووت (الله اكبر الله اكبر) ئەو ھاوارانە وەك ھەورە بروسكەى كاوكەز دەبارىن بەسەرياندا ^۲ .

سولتان محمد دەستى كەرد بە جىگىر كەردنى تۆپە بەھىزەكانى لەبانەكانى پشت {غەلتە} دا ، ئەو تۆپانەش دەستيان كەرد بە تۆپبارانىكى چروپىرى بەندەرەكە ،

¹ محمد الفاتح / ۱۱۶ .

² محمد الفاتح / ۱۰۶ .

يەك لەتۆپەكان دای لەكەشتی یەكی بازرگانی و یەكسەر ژێرئاوی خست ، بۆیە كەشتی یەكانی تر ترسان و ناچار بوون بەپاكردن ، شوراكانی {غەلتە} یان كرده پەناگە بۆ خۆیان ، هیژشی وشكانی عوسمانیش بەچەند پەلاماریکی خێراو كتوپرو هیژش لەدوای هیژش بەردەوام بوو . سولتان محمدی فاتح بە بێ پچران و بەشەوو پوژ لەدەریاو ووشكانی دا خوێ هاودەمی هیژشكردن و وەشانەنی تۆپەكانی دەكرد بۆ ئەوەی هیژی گەمارۆ ماندوو بكات و بواری حەسانەو و بیخەم دانیشتنیان نەدات . بە وشێوەیە بەرگریكەران و وەرەو عەزیمەتیاں لاواز بوو و دەروونیاں ماندوو و بیزار و دەماریان گرژ و هیلاك بە پادەیهك بە هەموو شتیك توپە ئەبوون . هەر یەك لە وسەربازانە دەپروانی بۆ هاوپیكە و هیماكانی سەرشۆپی و داڕمان و شكست خواردنی تیدا ئەبینی . كارگەییە ئەوەی بەناشكرا دەستیان كرد بە قسەكردن لەبارەي پیگەي دەربازبوون و پرزگاركرەنی گیانیان لەوسەرەنجامەي كە لەعوسمانی یەكانیان چاوەڕپیی دەكەن كاتیك كە شارەكەیان دەگرن .

ئیمبراتۆر قوستەنتین ناچار بوو بۆبەستنی كۆنگرەي دووھەم كە تیايدا یەكێك لەسەر كردهكان پیشنیاری ئەوەي كرد كە لە پریكدا هیژشیکی توند بكەنە سەر عوسمانی یەكان ، تارپیگەیهك بكەنەو كە بیانبەستیتەو بەجیهانی دەرەو . لەوكاتەي كە لەكوپەكەیاندا لێكۆلینەوێ ئەو پیشنیاریان دەكرد ، یەكێك لەسەربازەكان كۆبوونەو كەیان ی پی بپین و ناگاداری كردنەو كە عوسمانی یەكان هیژشیکی قورسی چرو پریان دەست پی كردووە بۆ سەر دۆلی لیکونس . بۆیە قوستەنتین كۆبوونەو كەي بەجی هیژشت و سواری ئەسپەكەي بوو و داوای كرد سەربازەكانی بانگ بكەن و بردنی بۆ شوینی جەنگەكە ،

كوشتار وجهنگ تاكوٽايى شهو بهردهوام بوو تا عوسمانى يهكان پاشه كشه يان
كرد^۱.

سولتان محمد {بهرحمەت بېت} هەر جاره‌ى ناجاريك دوژمنه‌كه‌ى توشه‌شتى
كتو پرى نه‌كردوه‌ك داهينانى هونه‌ريكى تازه‌ى شه‌ر كردن يان گه‌مارؤ دروست
كردن يان جهنگى نه‌عصاب* يان به‌كارهينانى شيوازي نويو پريگه‌ى تازه‌و
داهينراوى واكه دوژمن پييان ئاشنا نه‌بوو^۲.

له‌ قوناغه پيشكه‌وتووه‌كانى گه‌مارؤ دانه‌كه‌دا عوسمانى يه‌كان په‌نايان برده‌ به‌ر
پريگه‌يه‌كى سه‌رسوپه‌ينه‌رى بو‌ چوونه‌ناوه‌وى شاره‌كه‌ ،هاتن ده‌ستيان كرد به
هه‌لكه‌ندنى تونيئل به‌ژيړ زه‌وى‌دا بو‌ ناو شاره‌كه‌و دانيسشتوانى شار گوپيان
له‌ته‌قه‌ته‌قيكى زور بوو له‌ ژيړ زه‌وى يه‌وه‌و هه‌ستيان نه‌كرد كه‌ته‌قه‌ته‌قه‌كه‌ پله‌ پله
له‌ شار نزيك نه‌بيته‌وه‌ . جا ئيمبراتور خوى و چهند سه‌ركرده‌و راويژكاريكى
به‌په‌له‌ چوون به‌ده‌م ده‌نگه‌كه‌وه‌ بويان ده‌ركه‌وت كه‌ عوسمانى يه‌كان بو‌ گه‌شتن
به‌نيوشاره‌كه‌ هه‌لده‌ستن به‌ هه‌لكه‌ندنى تونيئل به‌ژيړ زه‌وى‌دا ، بويه‌ به‌رگريكه‌ران
بريارى خو‌ناماده‌كردنيان دا بو‌ به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌يان به‌ هه‌لكه‌ندنى تونيئل
هاوشيوه‌ى نه‌وان له‌به‌رامبه‌ر تونيئله‌كانى هي‌رش به‌راندا بو‌ به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌يان
به‌بى‌ نه‌وه‌ى عوسمانى يه‌كان بزائن ، نه‌وه‌ بوو عوسمانى يه‌كان گه‌شتنه‌ نه‌و
تونيئلانه‌ى كه‌ بو‌ نه‌وان ناماده‌ كرابوون ، واياي زانى پييان له‌ ژيړ زه‌وى و گونجى
تايبه‌تى ونه‌يى نيو شاره‌كه‌ كه‌وتووه‌ . به‌مه‌ش دلخوش بوون ، به‌لام
دلخوشى يه‌كه‌ دريژه‌ى نه‌كي‌شا و نه‌وه‌ بوو پومي‌يه‌كان به‌ره‌نگاريان بوونه‌وه‌و
وه‌سيه‌ت يان كرده‌ ئاگر باران كردنيان و و نه‌وتى سوتينه‌رو ماده
گرگرتووه‌كانيان به‌سه‌ردا باراندن ، نه‌وه‌ بوو زوريكيان خنكان و بريكى تريان

¹ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فهمي / ۱۰۸ .

² السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فهمي / ۱۰۸ .

سوتان وئەوانەش پزگاریان بوو ، بەشویڻ پۈی خویاندا گەرانەوہ بو ئەو شویڻە ی لیئ ھاتبوون .^۱

بەلام ئەو شکستە بازووی عوسمانی یەکانی لاواز نەکرد ، بەلکو گەرانەوہ بو لیئانی تونیلگەلیکی تر لەچەند شویڻیکی تر لەناوچە ی درێژەوہبووی نیوان "ئەکری فبو" و کەناری "القرن الذہبی" ، کە شویڻیکی لەبارە بوو بو ئەو کارە ، بەوجۆرە تا کوئا پۆژەکانی ئابلقەدانە کە بەردەوام بوون ، خەلکی قوستەنتینیە تووشی ترس و سامیکی گەورە ی وابوون کە وەسف ناکریت تائەو بارە ی کە دەنگی پۈی خۆشیان لەکاتی پۆشتنە پێدا ببیستایە ، توشی دلە خورپە دەبوون و لییان دەبوو بەو دەنگ گەلە ترسناکە ی ئەوہەلکەندنە ی کە عوسمانی یەکان پۈی ھەلدەستان . زۆریکیان واخە یالیان دەکرد کە زەوی یە کە کەرت دەبیئت و سەربازە عوسمانی یەکان دینە دەری و شارە کە پردە کەنەوہ ، ئیدی بەلای راست و چەپ دا لایان دەکردەوہ لە ترساندا ئاماژە یان بەملاولای خویان دەکرد و دەیانووت : (ئەوہ تورکیکە ! ئەوہ تورکیکە !) . لە پۈی پۆشتنیاندا لە سیبەری خۆشیان دەترسان و وایان دەزانی دەیانفرینن . زۆر جاریش واپووی دەدا پۈو پاگەندە یە کە بلۆ دەبوویەوہ و وای لیئدەھات کە وەک راستی یە کە واییت و یەکیکیان بە دووچاوی سەری خوی دیتبییتی ، ھەر وەھا لەناو دانیشتوانی قوستەنتینیە دا ترسیکی توند و زۆر چوو بووہ دلیانەوہ ، وەک ئەوہ ی سەرخۆش بن ، کەو سەرخۆشی ش نەبوون ، دەستە یە کە دەپۆشتن و دەستە یە کەیش دەیانپروانی یە ئاسمان و کوئمە لیکی ش زەویان دەپشکنی و ھەنیکیش دەیانپروانیە دەم وچاوی یە کتر وەک کە سیکی خراپ دۆراوی وزۆر توپە .

* شەپری ماندوو کردنی می شک بە رادە یە ک دوژمن شپرزە بکە ی نەزانی بەرەنگاری کام نەخشە بیئەوہ "وەرگی پۈر" .^۱

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۲ .

ئەو ئىشەى عوسمانىيەكان ئاسان نەبوو ، چونكە ئەو تونىلانى ھەليانكەند ، ئەو بوويە ھۆى مردنى زۆرىكيان لەنيو زەوىيەكەدا بەھۆى خنكانەوہ يان سوووتانەوہ . ھەرۈك لەھەندى ھەولدا زۆرىكيان دىكەوتنە ژيىر دەستى پۆمىيەكان و سەريان دەپرىن و كەللەكانيان فرى ئەدانەوہ بۆ سەربازگەى عوسمانىيەكان ^۱.

پەلامارىكى لەناكاوى عوسمانىيەكان : عوسمانىيەكان بۆ دەست گرتن بەسەر شارەكەداپەنايان برە بەر شيوازيكى نويى ترھاتن قەلایەكى دارىنى گەورەى بلندى بزواويان دروست كرد كە لەسى قات پىك ھاتبوو ، كە بەرزتر بوو لەبەرزى شوراكان و بە زرى و پىستى تەر كراو بەئاو داپوشرابوو بۆ ئەوہى بىپارىزىت لەئاگر ، ھەموو قاتەكانى ئەم قەلایە پركرابوون لە پياو ، ئەوانە يان كەلە قاتى سەرەوہ بوون ئىشيان ئەوہ بوو ھەر كەسىك سەرى لەشوراكەوہ بەرز بكدرايەتەوہ ، تىر بارانيان دىكرد .

كاتىك عوسمانىيەكان بەو قەلایەوہ كشان و بەھۆيەوہ لەلای دەرگای "رۇمانوس"ەوہ لەشوراكە نزىك بوونەوہ ، ترس و بىم كەوتە دلى بەرگرى كەرانى شارەكەوہ ، عوسمانىيەكان توانىيان قەلأكە بلكىنن بەشوراكەوہ ، لەنيوان ئەوانەى نيو قەلأكەو مەسىحىيەكاندا جەنگىكى توند پووى دا ، ئىمپراتۆر خۆى وسەر كردەكانى سوپاكەى چوون بۆ ئەوہى پاشەكشە بەو قەلایە بكەن ولە شوراكانى دوور بخەنەوہ تائەوہى ھەندى لەو موسولمانانەى لەقەلأكەدابوون ، توانيان ھەلزنن بەسەر شوراكانداو لەوہدا سەر كەوتووبوون ، قوستەنتىن وایزانى شكستى خواردووە تائەوہى بەرگرىكەران بەچپرى ئاگر بارانى قەلأكەيان كرد ئەوہ بوو كارى تىكرد و ئاگرى تىبەربوو و سووتاو كەوت بەسەر بورجە

¹ السلطان محمد الفاتح — عبدالسلام فهمي / ۱۱۰ .

بیزەنتىيەكانى پالىدا ، ئەوانەى لەبورجەكەدابوون كوژران و خەندەقەكەى پالى
پر بوو لە بەرد و خۆل^۱.

عوسمانىيەكان بى ھىوا نەبوون لەھەولدان ، بەلكوو محمدى فاتح كە خۆى
سەرپەرشتى پروداوھەكەى دەكرد ، ووتى : بەيانى چواری تر دروست دەكەين^۲.
گەمارۆكە زیاد و توندو بەھىز بووئەو ، وئەوھى لەناو شارى بیزەنتىدا بوو
شەكەت و ماندوو بوو بوو ، بۆيە سەركرەكانى شارەكە لە ۲۴ى مایوڧا
كۆبوونەوھىەكيان لەنيو كۆشكى ئىمبراتۆردا بەئامادەبوونى خودى ئىمپراتۆر
بەست ، لەسەروو ھەمووشتەكانەوھ بى ھىوايى كۆبووھەكان لە پزگاركردى
شارەكە بەدياركەوت . تاھەنديكيان پيشنيارىئەوھيان بۆ ئىمبراتۆر كرد كە پيش
ئەوھى شارەكە بكەوئىت ، با ئىمبراتۆر بچيئە دەرەوھ بەلكو ھەولى كۆكرەنەوھى
يارمەتى و فرياكەوتنى بۆ بدات ، يان لەدواى شكست و كەوتنى بيگيرئەوھ و
بەدەستى بەنيئەوھ ، بەلام ئىمبراتۆر دووبارەئەوھى بەرپەرچ دايەوھ و سوور بوو
لەسەر مانەوھى لەناو شارەكەدا وريبەرايەتى كردنى گەلەكەى . پاشان
چووئەدەرى بۆ سەردانىكردى شوراو قەلاكان .

واى لى ھات پەرو پاگەندە دەستى كيشا بەسەر شارەكەداو لەبەرگري
بەرگريكەرانى شارەكەى كەم دەكرەوھ ، بەھيژترينى ئەو پەروپاگەندانە ئەوھ بوو
كە لە پۆژى ۱۱ى جەمادى بە ۲۵ى مایو پرووىدا كە خەلكى شارەكە پەيكەريكى
مريەميان (سەلامى خواى لەسەربيت) بەرز كردهوھ و بەناو بەشەكانى شارەكەدا
دەيانگيراو لى دەپارانەوھ و ملكەچى خويان بۆ دەنواند ، تا سەريان بخات
بەسەر دوژمنەكانياندا ، لەناكاو پەيكەرەكە لەدەستيان كەوت و شكاف ، ئەوانيش
ئەمەيان بە شوم و ئاگاداركرەنەوھىەكى ترسناك ھاتە بەر چاو ، ئەمە كارى كرده

^۱ محمد الفاتح - سالم الرشيدى / ۱۴۴ .

^۲ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فەمى / ۱۲۲ .

سەر دانىشتوانى شارەكە بەتايبەت بەرگريكەرەكانى . لەپۆژى دواتردا ٢٦ى مایۆ بارانىكى توندى ھاو دەم بەهەورە بروسكە دای كردو يەكێك لەهەورە بروسكەكان دای لە كەنيسەى ئەياصوفيا ، بەترياكى كەنيسەكە بەمە پەشبين بوو و چوو بۆ لاى ئيمبراتۆر و هەوالى پێدا كە خواى گەورە وازى لى هێناون و شارەكە بەم زوانە شكست دەخوات و بەدەستى موحاھيدە عوسمانىيەكان دەرمىت . ئەمە زۆر كارى كردە سەر ئيمبراتۆر و بوورايەوہ .^١

تۆپە عوسمانىيەكان لەكارى خۆيان نەدەوہستان و بەردەوام شوراو قەلاكانيان ئەكوتا ، و بەشيكى گەورەى شوراو بورجەكانى پوو خاند ، خەندەقەكانيش بەودارو پەردوانە پەربوونەوہ ، كە بەرگريكەرەكان بىھىوابووبوون لە لابردنيان ، بەمە توانستى دەستبەسەردا گرتنى شارەكە لەھەر چركەساتيكدە ھاتەدى تەنھا ئەوہ نەبێت كە كاتى دەستبەسەرا گرتنەكە هيشتا ديارى نەكرا بوو .^٢

هەشتەم : دانىشتنە كۆتايىيەكانى نىوان محمدى فاتح و قوستەنتين :

محمدى فاتح دلىابوو كە شارەكە خەريكە نشوستى دىنييت . لەگەل ئەوہدا ھەولیدا كە چوونە ژوورەوہى بەناشتى بييت ، بۆيە نامەيەكى نوسى بۆ ئيمبراتۆر بۆ بەدەستەوہدانى شارەكە بەبى ئەوہى خۆين بېژييت ، ھەروەھا پاراستن و دلىيايى چوونە دەرەوہى خۆى و خيزانى و ھاوكارەكانى و ھەركەسيكى ترى دانىشتوانى شارەكەى بۆ خستە پوو كە بۆ كوى دەيانەوييت بەئاسايش و دلىيايىيەوہ بچن .^٣ خويىنى خەلكەكەش لەشارەكەدا پاريزراو دەبييت و بەرھەنگارى ھيچ ئازاريك نابنەوہ ، سەربەستيش بن لە مانەوہ لەشارەكەيان يان كوچ كردن لى ، كاتيک ئەو نامەيە گەشت بە ئيمبراتۆر ، پراويژكارەكانى

^١ محمد الفاتح - الرشيدى / ١١٨ .

^٢ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٧٥ .

^٣ محمد الفاتح - الرشيدى / ١١٩ .

كۆكردەۋە و ئەو باسەى بۇ خستنه پرو ، بەمە ھەندىك لايەنگرى
خۆبە دەستەۋەدان بونو ھەندىكى تىرىش سووربوون لەسەر بەردەۋامى
بەرگىرى كىردن لەشارەكە تا مردن ، ئىمىراتۆرىش بەپال پاي ئەۋانەى ئەتەنوت
تا كۆتاسات شەر دەكەين .

بۇيە ئىمىراتۆر پەيامنىرەكەى محمدى فاتحى بە نامەيەك ناردەۋە كە تىيدا دەلىت
: (ئەو سوپاسى خوا دەكات كە سولتان پەناى بۇ ئاشتى برىۋەۋە ، ئەو پارى
دەبىت جىزىە بدات ، بەلام بۇ قوستەنتىنىيە ئەۋا سويندى خواردەۋە كە تا كۆتا
ھەناسەى ژيانى بەرگىرى لى بكات ، جا يان دەسەلاتى دەپارىزىت يان لەژىر
شوراكاندا دەنىژىت)^۱.

كاتىك نامەكە گەشت بە فاتح ، ووتى : (زۆر باشە كەۋاتە يان بەزوۋىى لە
قوستەنتىنىيەدا دەسەلات بۇ من دەبىت يان گۆرەكەمى تىدا دەبىت)^۲.
سولتان پاش بى ھىۋابوون لە بەدەستەۋەدانى شارەكە بەئاشتىانە ، دەستى دايە
چىركىرنەۋەى ھىرشەكە ، بەتايىبەت بۇمبارانكىردنى شارەكە ئەۋە بوو تۆپە
گەرەكەى سولتانى لە ئەنجامى زۆر بەكارھىنانى تەقىيەۋە ھەموو ئەۋانەشى
كوشت كە كاريان لەسەرى كىرد لەسەروو ھەموويانەۋە ئەندازىارى مەجەپى
"ئوربان" كە سەرپەرشتى نەخشەسازى تۆپەكەى گرتىۋە دەست . لەگەل
ئەمەدا سولتان رىنمايى دا بە جى بەجى كىردنى كارى سارد كىردەۋەى تۆپەكان
بەپۇنى زەيتون ، تەكنىككارەكانى لەمەداسەركەۋتوۋ بوون و جارىكى تر
تۆپەكان درىژەيان دا بە بۇمبارانكىردنى شارەكە ، بەلكو توانيان ئاراستەى

^۱ محمد الفاتح — عبدالسلام / ۱۱۶ .

^۲ الفتوح الإسلامية عبر العصور ۳۷۶ .

تۆپەكان بەشيۆهيك دابننن كه له ناوهپراستی شارەكه دا بكهونه خوارهوهو
تۆپبارانی شوراو قهلاكانیش هەر بەردهوام بوونیە تۆپەكان ^۱.

نۆیەم / سولتان محمدی فاتح كۆبوونهوهیهك بۆ ئەنجومهنی پاریژ دهبهستیت :

سولتان محمدی فاتح كۆبوونهوهیهکی بهست كه پاریژكارو گهوره سهركردهكانی
خۆی له خۆ دهگرت ،زیاد له زاناو بهتەمه نهكان . محمدی فاتح داواى لههه موویان
كرد بههه موو پاشكاویهك و بهبى دوودلى و پاشكهز بوونهوه پاو بۆچوونهكانیان
بلىن ، ههندیکیان ئاماژهیان دا بهپاشهكشه كردن ، لهوانه خهلیل پاشای وهزیر كه
بانگهوازی دهكرد بۆ پاشهكشه و نهپژانی خوی و ترسان له توورپه بوونی
ئه وروپای مهسیحی ، ئه گهر بیست و موسولمانان دهست بگرن به سهر به سهر
شارهكه دا ، جگه لهوه چه ندين پاساوی تری خسته پوو . ئه و تۆمه تباربوو بهویه
له گهل بیزهنتی یه كاندارپكه و تووه وهه ولى ئه وه ئه دات كه خهلكی له جیاتى ئه وان
سارد بكاته وه ^۲.

هه ندی له ئاماده بوانیش دهستیان دایه هاندانی سولتان لبۆ دریزه پیدانی
هیترشی سهر شارهكه تافه تح کردنی و دهستگرتن ن به سهر ئه وروپا و هیزه كه ی دا
هه وهك ئاماژهیان كرد بۆ ووره و هه لچوونی سهربازانی ئیسلام بۆ فته تح
کردنه كه ، له گهل باسکردنی ئه و پوو خانی مه عنه و یاتی جیهادی یه یان كه
له پاشهكشه كردن و گه پرانه وه یاندا توشیان ده بیست .

لهوانه یه كێك له سهركرده دلیره كان بوو كه به (زوغنوش پاشا) بانگ ده كرا ، به
په چه لهك ئه لبانی بوو و پیشتر مهسیحی بوو موسولمان بوو بوو ، مه سه له ی هیزه
مهسیحی یه كانی ئه وروپایى له بهرچاوی سولتان زۆر ئاسان كرد ^۳.

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور ۳۷۶ .

^۲ فتح القسطنطينية - محمد صفوت / ۱۰۳ .

^۳ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۷ .

سەرچاوه میژووییه‌کان باسی هه‌لۆیسته‌که‌ی "زوغنوش پاشا" ده‌که‌ن و ده‌لێن :
 (که سولتان پرسپاری له پای ئه‌و کرد ، له‌جیگای خۆی راپه‌ری و به‌زمانیکی
 تورکی که زمان قورسییه‌کی ئه‌پنه‌ئوتی تیکه‌ل بوو ، هاواری کرد : ئه‌ی سولتان
 ! حاشا و هه‌رگیز من ئه‌وه قبول ناکه‌م که خه‌لیل پاشا ووتی ، ئیمه‌ جگه‌ بۆ
 مه‌رگ بۆ هه‌یچی تر نه‌ها‌تووینه‌ته‌ ئیره‌ و ناشگه‌ریینه‌وه‌) . ئه‌و ده‌نگ هه‌لپه‌ینه
 کاریگه‌رییه‌کی قوولی ده‌روونی ئاماده‌بووان و ماوه‌یه‌که‌ بیده‌نگی با‌لی کیشا
 به‌سه‌ر کۆپه‌که‌دا . پاشان زوغنوش پاشا درێژه‌ی‌دا به‌ قسه‌کانی و ووتی : خه‌لیل
 پاشا به‌و قسه‌یه‌ی که‌کردی ، ویستی ئاگری گه‌رموگوپیتان تی‌دا دامرکینیت‌وه‌ و
 دلیریتان بکوژیت ، به‌لام جگه‌ له‌ هیوا به‌ران و مال ویرانی هه‌یچی‌تری بۆ
 نامینیت‌وه‌ . سوپای ئه‌سکه‌نده‌ری گه‌وره‌ که‌ له‌یۆنانه‌وه‌ هه‌ستاو تاهیندستان
 کشا و نیوه‌ی ئاسیای گه‌وره‌ی به‌رینی به‌زاند ، سوپاکه‌ی له‌ سوپاکه‌ی ئیمه‌
 گه‌وره‌تر نه‌بوو ، ئه‌گه‌ر ئه‌وسوپایه‌ توانی زال بیت به‌سه‌ر ئه‌و زه‌وییه‌ گه‌وره‌و
 به‌ریناه‌دا ، ئایا سوپای ئیمه‌ ناتوانیت ئه‌و که‌له‌که‌ به‌رده‌ فشۆله‌ تیپه‌په‌ینیت !!
 خه‌لیل پاشا رایگه‌یاند که‌ ده‌وله‌ته‌ پوژئاوایییه‌کان به‌ره‌و پوومان ده‌کشین و
 تۆله‌ ده‌ستیننه‌وه‌ ، به‌لام ئه‌و ده‌وله‌ته‌ پوژئاوایییه‌کانه‌ کامانه‌ن ؟ مه‌به‌ستی
 ئه‌و ده‌وله‌ته‌ لاتینییانه‌ نی یه‌ که‌ له‌نیو خۆیاند سهرقالی پق و کینه‌و پکه‌به‌رین ؟
 یان مه‌به‌ستی ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ی ده‌ریای ناوه‌راسته‌ که‌ جگه‌ له‌ دزی و جهرده‌یی ،
 توانای هه‌یچی تریان نی یه‌ ؟ ئه‌گه‌ریش ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ بیانویستایه‌ بیره‌نته‌
 سه‌رخه‌ن ، ئه‌وا ده‌یانکرد و سه‌ربازو که‌شتیگه‌لیان بۆ ده‌ناردن ، با‌وادابنێن
 پوژئاوایییه‌کان له‌ دوا‌ی ئه‌وه‌ی فه‌ت‌حی قوسته‌نتینییه‌مان کرد ، ده‌ست ئه‌ده‌نه
 جه‌نگ و شه‌ریان له‌گه‌ل‌دا کردین ، ده‌ ئایا ئیمه‌ به‌ ده‌ست به‌ستراوی و به‌بی جولان
 له‌ پوویاندا راده‌وه‌ستین ؟ ئایا سوپایه‌که‌مان نی‌یه‌ به‌رگری ئاب‌روو و شه‌ره‌فمان
 بکات ؟ ! ئه‌ی خاوه‌ن شکۆ ، تۆ له‌باره‌ی پای منه‌وه‌ پرسپارت لی‌ کردم ، وام‌نیش
 به‌قه‌سه‌یه‌کی راشکا‌وانه‌ ده‌ری ده‌ب‌رم ، پێویسته‌ دل‌ه‌کانمان وه‌ک به‌رد وابن و به‌بی

ئەوھى بچوكتىن لاوازى و دلە خورپىيەكمان لى دەربكەوئىت ، دريژە بەجەنگەكە
 بدەين ، بەراستى ئىمە دەستمان كردوۋە بە كاريك و دەبيت تەواۋى بكەين ،
 پىۋىستە ھىرشەكانمان بە توندى و ھىزەوۋە زىياد بكەين و دەلاقەى نوئى فەتھ
 بكەين وبە دليرىيەوۋە زال بين بەسەر دوژمندا ، جگە لەوۋە ھىچى تر نازانم و
 ناتوانم ھىچى تر بلىم ...)^۱ .

بەمە و بەبىستنى ئەو قسەيە پوخساريكى موژدەو دلكرانەوۋە بەنيو دەم و چاۋى
 سولتاندە دەرگەوت ، پاشان لاي كەردەوۋە بەلای ئورخان و پرسىياري لەبارەى پاى
 ئەويشەوۋە كرد ، ئەويش خىرا وەلامى دايەوۋە : بەراستى زوغنوش پاشا بەوۋە
 كەوتى پىكاي ، ئەى سولتانم ، منىش لەسەر پاى ئەوم ! پاشان پرسىياري كرد
 لەئاق شەمسەددىن و مەولاي گۇراني لەبارەى پاى ئەوانەوۋە ، چونكە فاتح
 بەتەواۋى متمانەى بەو دووانە ھەبوو ، ئەوانىش وەلاميان دايەوۋە كە لەسەر
 پاكەى زوغنوش پاشان و ووتيان : (پىۋىستە دريژە بدەين بە جەنگەكە ، چونكە
 بەئامانجى نەمرانەو ھەمىشەيى ، سەرگەوتن و زال بوونمان دەست دەكەوئىت)^۲ .
 گەرم و گوپرى و وورە كەوتە نيو ھەموو ئامادەبووانەوۋە ، سولتان فاتحىش
 دلخۇش بوو بەھۆى نزاي ھەردوو زاناي گەورەوۋە-ئاق شەمسەددىن و مەولاي
 گۇراني (موژدەى زالبوون و سەرگەوتنى دەخواست ، ئىنجا خۇى نەگرت و
 ووتى : لە نەژادى مندا كى ھىزى واي ھەبوۋە ؟)^۳ !

زانايان پاى قايل بوونى بەردەوامى جىھادىيان پشتگىرى كرد ، ھەرەك سولتان لە
 دەرپرېنى پاى خۇىدا ، دريژە پىدانى ھىرش تافەتھ كردنى دەرپرې ،
 كۆبوونەوۋەكە بەچەند پىنمايىيەكى سولتان كۆتايى ھات ، كەدەيووت : ھىرشى

^۱ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۲۲ .

^۲ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۲۲ .

^۳ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۲۲ .

گشتی و پېنمايي يه کاني دهست به سهرداگرتني شاره که نزیک بووه ته وه ، به زووييش فهرماني درخستني هلی گونجاو ددات ، پيوسته له سهر سهربازه کانیش خويان ناماده بکن بؤ ئه وه ^۱ .

دهيمه : محمدی فاتح پېنمايي يه کاني ناراسته دهکات و خوئی شوین پيی سهربازه کاني هله ده گريټ : له پوژي يه کشه ممه ، ۱۸ ی جه مادی ولئوهل ، ۲۷ ی مایو ، دا سولتان محمدی فاتح پېنمايي سهربازه کاني کرد به له خوا ترسان و پاک کردنه وهی دروونه کان و نزيکبونه وه له خوا به نويژو هموو گوپراهلی و خوکه م نواندنیک له پروی خوا و پیکه وه پارانه وه ، به لکو خواي گه وره فه تحکردنه که يان بؤ ئاسان بکات ، ئه و فرمانه به نيو هموو موسولماناندا بلاو بوويه وه ، ههروهک ئو پوژه سولتان فاتح خوئی ههستا به چاودیري کردنی شوراکاني شاره که و ئاگادار بوونی کوتا ئه و بارودوخه ی ئه و ی له گهل ئه و هه والهی بارودوخی خاله جياوازه کاني برگريکه راندا که پيی گه شتبوو ، چهند پيگه يه کی دیاری کراویشی دهستنيشان کرد که ده بوو بؤمبارانی عوسمانی جه ختی بخاته سهر ، تيایدا چاودیري بارودوخه که ی ده کرد و هانی ددان بؤ جیددی بوون و خو به خت کردن له کوشتاری دوزمندا . ههروهک نوینه ری نارد بؤلای غه لتي يه کان که هه لويستی بي لايه نيان هه بوو تا دهست وهرنه دهنه ئه و باره ی که پرو ددات .

به مهش ده سه به ری پابه ندبوون به په يمانی خوئی دهکات بؤيان ، ههروه ها هه رزه ره رو زيانيک که به و هويه وه توشيان ده بیټ ، هه موويانی بؤ قهره بوو ده کاته وه .

له ئيواره ی ئه و پوژده ا عوسمانی يه کان ئاگريکی چروپريان به ده وه ری سهربازگه که ياندا نايه وه و هاوارو دهنگی (لاإله إلاالله) و (الله اکبر) کردنيان به رز

^۱ تاريخ الدولة العلية - محمد فريد ۱۶۴ .

دەبوویەو^۱ . تائەوہی پۆم وایان زانی ئاگر بەربووەتە سەربازگە ی
عوسمانی یەکانەو ، بەلام بۆیان دەرکەوت عوسمانی یەکان ئاھەنگ دەگیرن بۆ
سەرکەوتنیکى نزیکى خۆیان ، کە ئەمەش ترسی خستە دلى پۆمەکانەو .

لە پۆژى داھاتوودا ۲۸ ی مایۆ ، خو ئامادەسازی یە عوسمانی یەکان بەتەواوی
ئامادەبوون و تۆپەکان بەئاگر بارانیان بیزەنتەیان تۆپ باران دەکرد . سولتانیش
خۆی وەك چاودیڤرى و پینمایى کردن و بیرخستەوہی نیاز پاکى و نزا و
قوربانىدان و جیھاد کردن ، بەنیۆ پیگە سەربازى یە جیاوازەکاندا دەسوپایەو

فاتح ئەگەر بەلای ھەر سەربازگەلىدا تىپەر ببوایە ، ئەوا ووتارى بۆ دەدان و گەرم
و گورپی تىدا بەجى دەھىشتن و ووریاى دەکردنەو کە بە فەتح کردنى
قوستەنتینیە شەرەفیكى گەورە و شکۆمەندى یەكى ھەمیشەى و پاداشتیكى
نەبراوہیان لەلای خوا دەست دەکەوێت ، بەزوویش پیگە لەو ئازاوەگیرانەى
شار دەگریت کە ھىشتا پڕ بوو لە دوژمن و پیلان گیران ، یەكەم سەربازیش کە
لەسەر شوراكانى قوستەنتینیە ئالای ئىسلام داچەقیڤنیت ئەوا گەورەترین
پاداشت و زەویەكى بەرفراوانى دەبیت^۲ .

زاناو کەسە پایەبەرزەکانى موسولمانانىش ، بەنیۆ سەربازگەکاندا دەگەران و
ئایەتە جیھادى و جەنگى یەکان و سورەتى ئەنفالیان بەسەر موچاھیدەکاندا
دەخویندو گەورەى شەھیدى پیگای خواو شەھیدە پىشووەکانى
قوستەنتینیەیان بەبیر دەھینانەو ، لەسەروو ھەمووشیانەو شەھیدى
قوستەنتینیە ئەبو ئەییوبى ئەنصارى ، بە موچاھیدەکانیشیان دەووت: کە

^۱ تاریخ سلاطین آل عثمان / ۶۰ .

^۲ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۶۸ .

^۳ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۲۵ .

گەورەمان محمد ﷺ لەكاتى كۆچى بۆ مەدينە لەمالى ئەبو ئەييوبى ئەنصارى دابەزى و ئەبو ئەييوبى نارد بۆ ئەم ھەريەمە ن ئەويش لىرە دابەزى ، ئەو قسەيە سەربازەكانى كۆپە پى دەسەندو گوپو تىنى لەدەرونياندا زىندوو دەكردەوہ .^۱

پاش ئەوہى محمدى فاتح گەرايەوہ بۆ چادەرەكەى خۆى ، گەورە پياوانى سوپاكەى خۆى بانگ كرد ، و كۆتا رېنمايىيەكانى بۆ خویندەوہ . پاشان ئەم ووتارەى بۆ خستەنەرۆو : (ئەگەر فەتھى قوستەنتىنيەمان كرد ، ئەوا فەرموودەيەك لە فەرموودەكانى پىغەمبەر ﷺ و موعجىزەيەك لە موعجىزەكانى لەئىمەدا دىتە دى ، بەمەش لەوہدا بەختمان دەبىت كە پىغەمبەر ﷺ لەو فەرموودەيەدا لە لەبەرزو بۆندى و رېز لىنانەوہ ئامارەى پى داوہ ، بۆيە بەتاكە تاكەى نەوہ سەربازەكانمان بگەيەنن كە ئەو سەرکەوتنە گەورەيەى كە بەم زوانە بەدەستى دىنن ، لە رېزو شەرەفى ئىسلام زىاد دەكات ، پىويستە لەسەر ھەموو سەربازىكىش ، رېنمايىيەكانى شەريەتە بەرزو بۆندەكەمان بخاتە سەر ھەردوو چاوانى و ھىچكاميان ئىشيك نەكەن كە ئەو رېنمايىيانە بسپىتەوہ ، خوشيان لەكەنيسەو پەرستگاكان بپارىزن و زيانيان پى نەگەيەنن ، وازىش لەو كەناگىرە مەسىحى ولاوازو بى توانايانە بەيئن كە شەپناكەن ....)^۲

لەوكاتەدا ئىمىراتۆرى بىزەنتى خەلكى شارەكەى كۆكردەوہ ، بۆ ھەستان بە پارانەوہيەكى گشتى ، تا تيايدا پياوو منداڵ و ئافرەتان بپارىنەوہ و لەپرووى خوادا ملکہەچ بکەن و لەسەر رېبازى مەسىحىيەت لەكەنيسەكاندا بگرين ، بەلكو دوەكەيان گىرابىت و شارەكە پزگارى بىت لەگەمارۆكە . ئىمىراتۆر ووتارىكى رەوانبىزانەى بۆ دان كە دووپاتى كردەوہ بەرگرى بکەن لەشارەكە ، تەنانەت ئەگەر ئەويش مرد ، لەگەل بەردەوامى پارىزگارى كردن لە مەسىحىيەت لەپرووى

¹ محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۲۶ .

² محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۲۶ .

موسولمانه عوسمانییه کاندایا ، ئه وه ووتاریکی بی وینه بوو که وهک میژوونوسان ده لئین : هه موو ئاماده بووان گریان ، ههروهک ئیمبراتۆر و هاوده مه مه سیدییه کانی له که نیسه ی ئایا صوفیادا کوّتا نویژیان کرد که پیرۆزترین که نیسه بوو له لایان ^۱ .

پاشان ئیمبراتۆر چوو بو کوّشکه که ی و کوّتا سهردانی کرد و مائناوایی و ته وقه ی کرد له هه موو ئه وانیه ی که له وین ، دیمه نیکی کاریگهر بوو ، میژوونوسه مه سیدییه کان له باره ی ئه وه دیمه نه وه نوسیویانه و ده لئین : (ئه وه ی له وه دیمه نه دا ئاماده بوو ، هه رکه سیکیان که دلێشی وهک ته خته یان به رد بوایه ئه وه چاوه کانی به وه دیمه نه پر ده بوونه فرمیسک) ^۲ .

قوسته نتین و ئه وانێ دیکه ش چوون به ره و پووی وینه یه که به وینه ی مه سیح نازه دیان ده کرد و له یه کیّک له ژوره کاندایا هه لّواسرابوو ، قوسته نتین له ژێردا داچه می و هه ندی نزا ی بو خویند .

پاشان هه ستاو کلاوه که ی کرده سه ری و له نیوه ی شه ودا له گه لّ هاوده م و هاوپی و پارێزه ره میژوویییه که ی دا -فرانتزس- له کوّشکه که چوونه ده ری . پاشان هه ردوکیان پیکه وه هه ستان به سه ردانیکی چاوه دیری و پشکنینی هیزه به رگریکه ره مه سیدییه کان و تییبینی بزوتنه وه ی سوپای چالاکی عوسمانی ئاماده بوونی هیرش ووشکانی و ده ریاییان ده کرد ، که میّک به نزیکێ ئه وشه وه ، ئاسمان به بارشتیکی هیواش -نمه باران- دهستی کرده بارشت ، ههروهک ئه وه ی ئاو پرژینی زهوی بکات ، سولتان محمدی فاتحیش له چادره که ی دا هاته ده ری و چاوی به رزکرده وه بو ئاسمان و ووتی : (خوای گه وه ره حمهت و یارمه تی خو ی

¹ محمد الفاتح -الرشیدی/ ۱۲۹ .

² محمد الفاتح -الرشیدی/ ۱۲۹ .

بۇ پېش خستىن ، جا ئەو بارانە پېرۆزەى لەكاتى خۇيدا بۇ باراندىن ن چونكە تۆز
لادەبات و بزات و جولانى ئىمەش ئاسان دەكات)^۱ .

يانزەھەم : نصر من الله وفتح قريب : لەيەكەم كاترئىرى سەرلەبەيانى پۆزى
سىشەممە ۲۰ى جەمادى لئولاي سالى ۸۵۷ك ، ۲۹ى مايۆى ۱۴۳۵ز دا ھېرشى
گشتى بۇ سەر شارەكە دەستى پىكرد ، پاش ئەوھى فەرمان بۇ ئەو موحاھىدانە
دەرچوو كە دەنگيان بە (الله اكبر) بەرز دەبويەو و بەرەو شوراكە دەچوون .
بىزەنتىيەكان زۆر ترسان و دەستيان كرد بە لىدانى دەرگەى كەنىسەكان و
زۆرىك لە مەسىدىيەكان پەنايان بۇ ئەوى برد .

ھېرشە وشكانىيەكە لەيەك كاتدا لەپرووى دەريايى و وشكانىيەو بەپىئى ئەو
نەخشە ووردەى كە بەتوندى تۆلى ئامادەكرابوو ، ئامادەو سازو لەبار بوو .
موجاھىدەكان تامەزىو شەھىدى بوون ، بۆيە بەوپەرى دلىرى و خۇبەخت كردن
و ھەنگاونانىكەو بەرەو پرووى دوژمن پىشپەوىيان دەكرد ، زۆرىك لە
موجاھىدەكان گەشتن بەشەھىدى . ھېرشەكە دابەش كرابوو بەسەر زۆرىك
لەناوچەكان دا . بەلام بە پلەى يەكەم جەختى لەسەر ناوچەى دۆلى لىكۆس بوو
بەسەركردايەتى خودى سولتان فاتح . دەستەى يەكەمى عوسمانىيەكان بۇ
ھەولى لەپىشخستنى بزوتنەوھى بەرگرىكەران ، شوراو مەسىدىيەكانيان دايە
بەر لىزمەيەكى تۆپ و تير ، لەگەل نەترسى و ئازايى بىزەنتىيەكان و دلىرى
عوسمانىيەكاندا كە بەمە قوربانىيە كانى ھەردوولا بەژمارەيەكى زۆر داكەوتن
۲ .

پاش ئەوھى دەستەى يەكەمى ھېرش پەكى دەكەوت ، سولتان دەستەيەكى تىرى
ئامادەكرىبوو . دەستەى يەكەم دەكشانەوھو دەستەى دووھى ئاراستە

¹ محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۳۰ .

² الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۰ .

پئەدەکردن . بەرگریکەرەن توشی ماندوویی بووبوون . دەستە ی تازەش توانی یان بگەن بەشوراکان . لەهەولێکی نوێی دەستبەسەرداگرتن دا سەدان پەیزەیان بەسەر شوراكاندا دانا ، بەلام مەسیحییەکان توانی یان پەیزەکان هەلگیرنەووە هەولە بیکۆتاکانی موحامەدەکانیش بەردەوام بوو ، پاش دووسەعات لەو هەولانە ، فاتح فەرمانی کەمێک حەسانەووی دەرکرد بۆ سەربازەکانی . لەدوای ئەووی کە لەو ناوچەییەدا بەرگریکەرەکانیان ماندوو کردن ، هاوکات فەرمانی بۆ بەشی سییەمی هیژشەبەرەن دەرکرد بەهێرش کردنە سەر شوراكانی ئەو ناوچەییە ، پاش ئەووی بەرگریکەرەن وایان زانی کە بارودۆخەکە ئارام بووئەووە و ئەوانیش تەواو ماندوو بووبوون ، توشی ئەو شەپۆلە نوێیە بوونەووە ، ئەو هیژشەبەرەنە هەناسەییەکی تازە ی ئامادەسازی یان هەبوو و حەسابوونەووە تەواو خوازیاری بەدەستخستنی بەشی خۆیان بوون لەجەنگەکەدا^۱ .

جەنگەکە لە ناوچە ی دەریایی دا بەدەست و بردی بەرپۆە دەچوو ، کە هیژە بەرگریکەرەکانی پەرش و بلۆه پێ کرد و لە زیاتر لەیەک بەرەووە لەیەک کات دا سەرقالیان کردبوون .

لەگەل هەلەتانی بەرەبەیاندا هیژشەبەرەن توانیان بەوپەری ووردییەووە پێگەکانی دوژمن دەستنیشان بکەنو دەستیان کرد بە زیاد کردنی هەولەکانی هیژشە بردن . موسوڵمانەکان لەگوپو تینیکی تەواو دا بوون و سووربوون لەسەر سەرکەوتویی هیژشەکە ، لەگەل ئەو دا سولتان محمد بریاری پاشەکشەکردنی دەرکرد بۆ سەربازەکانی بەنیازی ئەووی هەلیک بقۆزنەووە بۆ تۆپەکانیان ، تاکوو جاریکی تر هەستن بە کارەکیان ، ئیدی شوراكان و بەرگریکەرەکانی بەشەپۆلی تۆپەکان تۆپباران دەرکردن . ئەمەش پاش ئەو بیدارییەکان بەدریژی شەو ماندووی کردن ، پاش ئەووی تۆپەکان هیور بوونەووە ، بەشیکی تازە ی دلیـرە

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۱ .

ئىنكىشارىيەكان بەسەرکردايەتى خودى سولتان تىرو پىمى ئەو مۇجايىدانە داي پۇشەن كە بە ھەولە پىگىرى بەرگىرىكەرەكان لىك ھەلنەدەدەشان . سەربازە ئىنكىشارىيەكان دىلورىيەكى سەرکەوتوو و نەبەردىيەكى كەم وىنەيان لە ھىرشەكەدا نواند و ۳۰ كەسيان توانيان ھەلزنن بەسەر شوراكەدا لەبەرامبەر پاچەلەكىن و سەرسوپماوى دوژمناندا ، ھەرچەندە كۆمەللىكان كە سەرکردەكەشيانى تىدا بوو شەھىد بوون . ئەوان توانىيان پىگا ئاسان بكن بۆ چوونە نىو شارەكەو لەبەرەى طوب قاپىيەو و ئالاکانى عوسمانى بەرز بكنەو^۱ . كە ئەمە وورەو گوپوتىنى سوپاكەى ترى زياد كرد بۆ دەستبەسەردا گرتن ، ھەرەك ھىزى لەبازووى دوژمنانى پىرى .

ھاوكات جستنيانى سەرکردەى بەرگىرىكەرەكان توشى برىنىكى توند بوو كە ناچارى كرد بە پاشەكشە لەمەيدانى جەنگدا ، ئەمەش كارى كردە سەر بەرگىرىكەرەكانىتر . ئىمىراتور قوسىتەنتىنىش خۇى سەرکردايەتى بەرگىرىكەرەكانى لە جىئى جستنيان گرتە دەست . جستنيان بەمەبەستى پاكردن لەمەيدانى جەنگەكە سوارى يەك لە كەشتىيەكان بوو .

ئىمىراتور ھەولگەلىكى زورى خستەگەر بۆ سەقامگىركردنى ئەو بەرگىرىكەرەكانى كە بىھىوايى و بىسودى بەرگىرى كەلەكە بوو بوو بەسەر دلىانەو ، لەكاتىكدا ھىرشەكە بەتوند ترين شىو ھەو بەسەرکردايەتى خودى سولتان ، بەمەبەستى بەھەل وەرگرتنى لاوازى پۇخى مەعنەوى بەرگىرىكەرەكان .

عوسمانىيەكان لەناوچەيەكى شارەكەو ھىرشەكەيان درىژە پىدا تاكوو توانىيان دەست بگرن بەسەر شوراكاندا و زال بن بەسەر ھەندى لە بورجەكان و سەرکەون بەسەر بەرگىرىكەرەكانى لای دەگای ئەدرنەو ئالا عوسمانىيەكانى بەسەرەو بەرز بكنەو . ئىدى لەو ناوچەو سەربازە عوسمانىيەكان دەپەپىن

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۲ .

بەرەو شارەكە ، كاتىك قوستەنتىن ئالا عوسمانىيەكانى بىنى ، پاي كىرد بەرەو بورجەكانى باكورى شارەكە ، ئىدى دۇنيا بوو لە بى سوودى بەرگرى ، جلەكانى لابرە تاكوو نەناسرىتەو ، ئىجا لەئەسپەكەى دابەزى و جەنگى كىرد ھەتاكو لە مەيدانى جەنگەكەدا كوژا ^۱ .

بلاو بوونەوھى ھەوالى مردنى ئىمىراتۆر پۇلىكى گەورەى ھەبوو لە زىاد كىردنى وورەو گورپو تىنى مۇجاھىدە عوسمانىيەكان و كەوتن و پەمانى عەزىمەتى مەسىحىيە بەرگرىكەرەكان .

سوپا عوسمانىيەكان توازىيان لەناوچە جىا جىاكانەو ە بچنە نىو شارەكەو ، بەرگرىكەرانىش دواى نەمانى سەر كىردەكان ، پايان كىرد ، بەمە موسولمانەكان توازىيان بەسەر شارەكەدا زالبن .

لەوساتانەدا محمدى فاتحىش بەشدارى دەكرد لە خوشى و چىژى سەر كەوتنى سەربازەكانى بەسەر كەوتن بەسەر دوژمناندا بەوپەرى سەربلندىيەو . سەر كىردەكان پىرۇزباىيان لىدەكرد و ئەویش دەىووت : (سوپاس بوخوا ، خوا رەحم بكات بەشەھىدەكانمان و شەرەف و سەربلندى بكاتە بەشى مۇجاھىدەكان ، شانازى و سوپاسىش بوگەلەكەم) ^۲ .

لىرەدا ھەندى سوگە بەرگرى لەناو شارەكەدا ھەبوو كە بوو بەھوى شەھىد بوونى ژمارەيەكى مۇجاھىدەكان . زۆربەى خەلكى شارەكەش پايان كىرد بو كەنىسەكان . دىمەنى ئەو پۇژەى سى شەممە ۲۰ى جەمادى لئەوھلى ۸۵۷ك ، ۲۹ى مايوى ۱۴۵۳ز ، وابوو كە سولتان فاتح لەناو پراستى شارەكەدا بوو كە سەربازو سەر كىردەكانى چواردەورىيان دابوو بە ماشاء اللہ وەلامى دەدانەوھو لای دەكردەوھ بەلايانداو دەىووت : بەپراستى ئىوھ بوون بەفەتەر كەرى قوستەنتىنيە . ئەوانەى

¹ محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۳۹ .

² محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۳۱ .

که پیغه مبهەر ﷺ هه والی له باره وه دابوون . ئینجا پیروزیایی سه رکه وتنی لیکردن و نه هی لیکردن له کوشتن و فه رمانی پیکردن له گه ل خه لکدا به نه رمی و چاکه له گه ل کردندا بجو لینه وه . پاشان له نه سه په که ی دابه زی و له سه ر زه وی کړنووشی سوپاس و پئ زانین و ملکه چی برد بو خودا ^۱.

دوانزه هه م : هه لسوکه وتی محمدی فاتح له گه ل مه سیحی یه به سه رزا لپوه کاندای :
 محمدی فاتح چوو به ره و که نیسه ی ئایا صوفیا ، خه لکیکی زوری تییدا کو بو بوویه وه له گه ل نه و قیس و په هبانانه ی نویژو نزاکانیان به سه ردا ده خویندنه وه . مه سیحی یه کانی ناوه وه زورتسان . یه کیك له په هبانه کان هه ستا به کردنه وه ی دهرگا که بو سولتان ، نه ویش داوای له راهیبه که کرد خه لکه که هیور بکاته وه و دلنیا یان بکات و به ئارامشه وه بگه ری نه وه بو ماله کانیا ن ، خه لکه که ش دلایان ئارام و هیور بوویه وه ، هه ندی له راهیبه کانیش له ژیرخانی که نیسه که دا خو یان شار دبوویه وه . کاتیك نه م و نیانی و لیبور دنی فاتحیا ن بی نی ، هاتنه دهری و موسولمان بوونی خو یان راگه یاند . دوا یی سولتان فه رمانی کرد به گو پرینی که نیسه ی نه یا صوفیا به مزگه وت . نه وانیش واخو یان بو نه وکاره ئاماده ساز کرد که بو یه که م هه یینی داهاتووی تییدا بکریت . کریکاره کان خو یان ئاماده کرد بو نه و کاره و خاچ و په یکه ره کانیا ن لا برد و وینه کانیا ن به چینیک قسل داپووشی . مینه به ریکیشیان دروست کرد بو ووتار بیژ .

هه ندی جار دروسته که نیسه بگو پریت به مزگه وت چونکه شاره که به زور فه تچ کرا ، له شه ریعه تی ئیسلامدا به زور فه تچ کردن حو کمی خو ی هیه .

سولتان ئازادی به رپا کردنی دروشمه ئایینی یه کان و هه لبرژاردنی سه رکرده ئایینی یه کانی به مه سیحی یه کان به خشی که مافی حوکمدانیا ن هه بوو له باس و

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۳ .

خواسه شارستانییه‌کان دا . هه‌روه‌ک ئه‌و مافانه‌ی له هه‌ریمه‌کانی تریشدا به‌خشی به‌پیاوانی که‌نیسه . به‌لام له‌وکاته‌دا سه‌رانه‌ی سه‌پاند به‌سه‌ر هه‌موویاندا ^۱.

میژوونووسی ئینگلیزی ئیدوارد شیردکریسی له‌کتیبه‌که‌ی‌دا (میژووی عوسمانی‌یه‌ تورکه‌کان) هه‌ولی دا وینه‌ی فه‌تکردنی عوسمانی‌یه‌کان بو قوسته‌نتینییه‌ تیک‌ بدات ، سولتان محمدیشی به‌کۆمه‌له‌ سیفه‌تیکی ناشیرین وه‌سف کرد له‌رقی فه‌تکردنی شکۆداری ئیسلامی دا) ^۲.

مه‌وسوعه‌ی ئه‌مریکی چاپکراو له‌ سالی ۱۹۸۰زدا له‌ قوڤو چلپاوی کینه‌ی خاچ په‌رستی دژ به‌ئیسلام ده‌چوو ، که‌وا بانگه‌شه‌ی ده‌کرد : سولتان محمد هه‌ستاه به‌کۆیله‌ کردنی زۆرینه‌ی مه‌سیحی‌یه‌کانی قوسته‌نتینییه‌ و له‌بازاره‌نایابه‌کانی شاری ئه‌درنه‌دا بازاری پیوه‌ کردوون و دواتر له‌وی فروشتوونی ^۳.

راستی پوونی میژوویی ده‌لیت : سولتان محمدی فاتح به‌هه‌لسوکه‌وتیکی میهره‌بانانه‌ له‌گه‌ل خه‌لکی قوسته‌نتینییه‌دا هه‌لسوکه‌وتی کردووه‌ و فه‌رمانی کردووه‌ به‌سه‌ربازه‌کانی که‌ به‌چاکی له‌گه‌ل دیله‌کاندا هه‌لسوکه‌وت بکه‌ن و نه‌رمونیان بن له‌گه‌لیاندا ، ژماره‌یه‌کی زۆری دیله‌کانیشی به‌مالی تایبه‌تی خۆی ئازاد کردووه‌ به‌تایبه‌ت سه‌رکرده‌ یۆنانی‌یه‌کان و پیاوانی ئاینی . له‌گه‌ل ئوسقوفه‌کانیش دا کۆبووه‌ته‌وه‌ و ترس و بیمیانی هیور کردۆته‌وه‌ و دنیای کردوون له‌ پارێزگاری بیرو باوه‌ر و شه‌ریعت و ماله‌کانی په‌رستشیان ، فه‌رمانیشی پیکردن به‌ دانانی به‌ریکیکی نوێ . ئه‌وانیش ئه‌جنادیۆسیان به‌به‌تريک هه‌لبژارد . ئه‌ویش له‌پاش هه‌لبژاردنی له‌مه‌راسیمیکی ئاهه‌نگگیریدا

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۳ .

^۲ جوانب مضيئة / ۲۶۵ .

^۳ جوانب مضيئة / ۲۶۷ .

که به پیکهاته‌ی ئوسقوفه‌کانه‌وه به‌ره‌و مه‌ل‌به‌ندی سولتان به‌ریکه‌وت . سولتان محمدیش به‌پیشوازی‌یه‌کی گه‌وره‌وه ئه‌وپه‌ری پیزی لی گرت ! له‌گه‌ل‌یشیدا نانی خوارد و له‌باره‌ی چه‌ندین باب‌ه‌تی هه‌مه‌لایه‌نه و ئایینی و سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی دوا

به‌تريک له‌دیمانه‌ی سولتان چووه‌ ده‌ری و به‌ته‌واوی بیرۆکه‌ی به‌رام‌به‌ر سولتانه‌ عوسمانی و تورکه‌کان گۆزا . به‌لکو به‌گشتی به‌رام‌به‌ر به‌موسولمانان ، وه‌هه‌ستی کرد که : ئه‌و له‌به‌رده‌م سولتان‌یکێ پۆشن‌بیری خاوه‌ن په‌یام و بیروباوه‌ریکی ئایینی چه‌سپاوو مروّقایه‌تی به‌رز و پی‌اوه‌تی ته‌واودایه .

پۆمه‌کانیش له‌به‌تريکه‌که‌یان که‌متر کاریگه‌رو سه‌رسوڤماو نه‌بوون ، ئه‌وان چاوه‌پێی ئه‌وه‌یان ده‌کرد که : کوشتاری به‌کۆمه‌ل هه‌ر ده‌بیّت بیانگريّته‌وه . ئیدی چه‌ند پوژيکی که‌م تینه‌په‌ری تاکوو خه‌لک له‌ ناشتی و ئارامش و دل‌ئارامیدا ژيانی ئاسایی شارستانی‌یان به‌سه‌ر ده‌برد .^۱

عوسمان‌یه‌کان سوڤبوون له‌سه‌ر پا‌به‌ند بوون به‌ بنه‌ماکانی ئیسلامه‌وه . به‌مه‌ له‌نیوان خه‌لکدا دادپه‌روه‌ری گرنگ‌ترینی ئه‌و بو‌ارانه‌بوو که سوڤبوون له‌سه‌ری . هه‌لسوکه‌وتیان له‌گه‌ل مه‌سیدی‌یه‌کاندا دووڤوو له‌ هه‌رش‌یوه‌یه‌کی سته‌م و توڤه‌یی و ده‌مارگیری . به‌خه‌یالی عوسمان‌یه‌کانیشدا نه‌ده‌هات که مه‌سیدی‌یه‌کان به‌هۆی ئایینه‌که‌یان‌وه بچه‌وسینه‌وه .^۲

به‌پاستی میله‌ته‌ مه‌سیدی‌یه‌کانی ژێر ده‌ستی فه‌رمان‌په‌وایی عوسمانی هه‌موو مافه‌ ئایینی‌یه‌کانی خۆیان به‌ده‌ست هیئا . هه‌رگه‌ل‌یکیش سه‌رکرده‌ی ئایینی خۆی هه‌بوو که راسته‌وخۆ به‌بێ حوکمی عوسمانی بپیری به‌سه‌ردا ده‌دا .

^۱ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فهمي / ۱۳۴، ۱۳۵ .

^۲ جوانب مضیئة / ۲۷۴ .

ههريهك لهوگه لانهش خویندنكای تایبه تی و شوینی په رستن و دیریان هه بوو . ههروهك كهس دهستی وهرنه ده دایه دارایی یه وه . ههروه ها له قسه كردن بهه رزمانیک كه ده یانه ویت سهر بهستی پی دابوون ^۱ . به راستی سولتان محمدی فاتح ئه و نه رمی نواند نه ی له گهل مه سیدی به كانی قوسته نتینی ه دا نه نواند ته نها له بهر هانده ری پابه ند بوونی راستگو یانه ی نه بیت به ئیسلامی پیرو زو به پیشه نگی كردنی پیغه مبه ری پیزدار ﷺ و پاشان به خلیفه راشیدینه كانی دوا ی پیغه مبهروه ﷺ ، ئه وانه ی كه لاپه ره كانی میژوویان پر بووه له هه لویستگه لی نه رموونیانی پیزدار له گهل دوزمنه كانیاندا ^۲ .

باسی دووه

فاتحی مه عنهوی قوسته نتینی ه (شیخ ئاق شه مسه ددین) :

ناوی محمدی کوپی چه مزه ی دیمه شقی پۆمی یه . له گهل باوکی دا کوچی کردوه بو پۆم و له دوا ییدا هونه ری زانسته كانی خویندوه و پسپوپی تیا ییدا وهرگرتوه و بووه به ناسراویکی نیو ناسراوانی شارستانی ئیسلامی له سه رده می عوسمانی دا . ماموستا و پهروه رشیاری محمدی فاتح بووه . په چه له کی ده گه ریته وه بو خلیفه ی راشید ئه بوبکری صدیق ﷺ . له دایک بوونی له دیمه شق بووه له سالی ۷۹۲ك ، ۱۳۸۹ز . له ته مه نی ۷سالی دا قورئانی له بهر کردوه ، له ئه ماسیا و پاشان له چه له ب و ئینجا له ئه نقه ره خویندوویه تی . له سالی ۱۴۵۹ز یشدا کوچی دوا یی کردوه .

شیخ ئاق شه مسه دین زانسته بنه ره تیه كانی ئه و سه رده مه ی به میر محمدی فاتح وتووه ته وه كه بریتی بوون له مانه : قورئانی پیرو ز ، چه دیسه كانی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) ، فیهی ئیسلامی ، زمانه كان (عه ره بی و فارسی و تورکی) و له

^۱ جوانب مضیئة / ۲۸۳ .

^۲ جوانب مضیئة / ۲۸۷ .

بوارى زانسته کرداریه کانیشتدا «بیرکاری و فهلهکیات و میژوو و هونهری جهنگی» پی و تووه.

شیخ ئاق شه مسه دین لهو زانایانه بووه که سهرپهرشتی سولتان محمدیان دهکرد له و کاتهی سولتان محمد میرنشینی مه گنسیای له دهستدابوو، بۆ ئه وهی له سهر به پیره بردنی میرنشین و بنه ماکانی فه رمانره وایی مه شقی پی بکات و رایبه نییت. شیخ ئاق شه مسه دین توانی ئه میری بچکوله رازی بکات به وهی وا هه ل سوکه و ت بکات که مه به ست و به فه رمووده ی پیغه مبه ر ﷺ (لتفتح القسطنطینیه ....) ئه و و سوپاکه ی ئه وه.

کاتی که محمد بوو به سولتانی دهوله تی عوسمانی ، گه نجیکی که م ته مه ن بوو ماموستاکه ی خیرا رینومایه ی کرد بۆ بزواندن سوپاکه ی بۆ هیانه دی فه رمووده ی پیغه مبه ر ﷺ ، ئه وه بوو عوسمانی یه کان له وشکانی وله ده ریا وه گه ماروی قوسته ننتینیه یان دا و ۵۴ پوژ جه نجیکی توند به پیره چوو . کاتی که بیزه ننتی یه کان سه رکه و تنیکی کاتی یان به ده ست هی نا و گه لی بیزه ننتی به هاتنه نا وه ی چوارکه شتی که پا پا بۆی نارده بوون دلخوش بوون و به مه پوخی مه عنه وی یان به رز بوویه وه . سه رکرده و وه زی ره عوسمانی یه کانیش کو بوونه وه و به ره و پووی سولتان محمدی فاتح بوونه وه و پییان ووت : (تو پالت نا وه به و ریژه گه وره یه ی سه ربازانه وه بۆ ئه م گه مارویه ، ته نها له به ر قسه ی یه کی که له ماموستایان — مه به ستیان ئاق شه مسه ددین بوو — ئه وه تا سه ربازه کان به هیا ل کدا چوون و زۆربه ی چه که کانیش له که لک که و توون و کاره که ش گه یشته وه ته ئه وه ی له وولاتی ئی فره نجه وه کو مه کی بۆ بی با وه پانی نا و قه لاکه بی ت ، ئیدی لی ره دا هیوا یه که نه ما وه بۆ فه تح کردن)^۱.

^۱ البطولة والغذاء عند الصوفية / ۱۴۶ .

سولتان محمدیش ولی الدین احمد پاشای وهزیری خوئی نارد بۆ لای شیخ شاق شه مسه ددین له چادره که ی دا تا کوو له باره ی چاره سه ره وه پرسیار ی لی بکات ، شیخیش وه لای دایه وه : (هه رده بی خوای گه وه ره به وفه تحه منه ت بخاته سه رمان)^۱. سولتان به و وه لای مه قایل نه بوو ، بۆیه جاریکی تر وه زیره که ی نارد وه تا کوو داوای پوو نکر دنه وه ی زیاتری لی بکات ، ئه ویش ئه م نامه یه ی بۆ محمد فاتحی خویندکاری نارد که تییدا ده لیت : (خوا هه ر خوئی خوا وه نی عیززه ته و هه ر خوئی سه ره خه ره ، راسته هاتنی ئه و که شتیانه کاری تی کردوون و تووشی دلشکان و بیزاری کردوون ، بی با وه ره کانیشی دلخوش کردووه ، به لای ئه وه کی شه ی که هه رگیز ناگو ریت بریتیه له وه ی بهنده ته گیر نه کات و خوای گه وه ره ش به رنامه دانه نی ت و بریاریش هه ر هی خوایه ، ئیمه په نامان بۆ لای خوا بردووه و قورئانی پیرو زمان خویند وه ته وه . ئه مه ش ته نها وونه وزیکه و به س ، تائه وه ی میهری خوایی پوو ده دات و موژده گه لی واده رده که ویت که له مه و پیش پووی نه داوه . .)^۲. ئه م ووتاره ی دا بۆ حه سانه وه و دلئارامی سه ربازه کان ، یه کسه ر ئه نجومه نی جهنگی سه ربازی بریاری درێژه پی دانی جهنگی دا بۆ فه تح کردنی قوسته نتینیه . پاشان سولتان چوو به ره و چادره که ی شیخ شه مسه ددین و دهستی ماچ کرد و ووتی : گه وه ره م دو عایه کم فی ر بکه که له لای خوا داوای سه رکه و تنی پی بکه م . شیخیش نزایه کی فی ر کرد . سولتان له چادره که ی مامۆستا که ی چوویه ده ری بۆ ئه وه ی فه رمان بکات به هی رشی گشتی^۳. سولتان ویستی له کاتی هی رشه که دا مامۆستا که ی له لای بیت . بۆیه که سیکی نارد تا داوای هاتنی لی بکات به لای شیخ داوای کرد که س نه چی ته چادره که یه وه بۆ

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۳ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۳ .

^۳ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۳ .

لاى . پاسهوانهكانى چادرهكەش پىڭيان گرت لە نىردراوهكەى سولتان بۆ چوونە ژووره . محمدى فاتح تووپە بوو و خوۋى چوو بۆ چادرهكەى تاكوو داواى لى بكات كە بىت ، ئەوكات پاسهوانهكان لەسەر بېريارى شىخ پىڭريان كرد لە سولتان بۆ چوونەناو چادرهكەى . محمدى فاتحيش خەنجەرەكەى ھەلگرت و چادرهكەى لەلايەكەى ھە دپاندو سەيرى ناوھەى كرد ، بىنى وا مامۇستاكەى لە كپنوشىكى دوورودىژدايە بۆ خواى گەورەو مېزەرەكەى لەسەرى كەوتۆتە خواری و قژى سىي و پەشى لەسەر زەوىيە ، پىشى سپىشى ھەك قژەكانى پوناكى دەداتەو . پاشان سولتان بىنى مامۇستاكەى لەكپنوشەكەى ھەستايەو لەكاتىكدا فرمىسكەكان لەسەر كولمەكانى دەخلىسكان ، لەخواى خوۋى دەپارايەو داواى داباراندى سەرکەوتن و فەتحىكى نىزىكى لى دەكرد .^۱

بەداوى ئەو ھەدا سولتان محمدى فاتح گەرايەو بۆ پىڭەى سەرکردايەتىيەكەى و سەيرى شورا گەمارۆ دراوھەكانى دەكرد ، كە سەربازەكانى چەند كەلىنىكىان كەردبوو شوراكەو و سەربازەكان پىيدا تىدەپەرىن بۆ نىو قوستەنتىنيە .^۲ سولتان زۆر بەو دىخۆش بوو و دەيووت : ھۆى دىخۆشىم ناگەرىتەو بۆ فەتحى قوستەنتىنيە، بەلكو دەگەرىتەو بۆ بوونى كەسىكى ھەك ئەو پياوھ موبارەكە لەم سەردەمەى مندا .^۳

شەوكانى لە (البدر الطالع) باس لەو ھەكەت كە شىخ شەمسەددىن بەرەكەت و فەزلى لە ناو خەلكدا بوو ئەو پۆژەى بۆ سولتان دەستنىشان كەردو كە تىيدا قوستەنتىنيە لەسەر دەستىدا فەتح دەكرىت .^۴

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۴ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۴ .

^۳ البدر الطالع : ۱۶۷ / ۲ .

^۴ البدر الطالع : ۱۶۶ / ۲ .

کاتیک سوپای عوسمانی به هیژو گوپو تینیکه وه پژانه شاره که وه ، شیخ پیشپره وی کرد بو لای محمدی فاتح بو ئه وه ی یاساکانی شه پی له شه ریعه تی خوادا بیر بخاته وه ههروه ها له گه ل مافه کانی گه لی فه تحکراوی بیر بخاته وه به و شیوه یه ی له شه ریعه تی ئیسلامی دا هاتوو ه^۱.

پاش ئه وه ی محمدی فاتح به دیاری و به خشین پیزی نا له سه ربازه کانی و سفره و خوانیکی گه و ره ی بو کردنه وه و سی پوژ به رده وام بوو ، و تی ی دا دیمه نی خوشی و جوانی و ئاههنگ گپرانی تی دا به رپاکران . خودی سولتانی ش هه لده ستا به خزمه تکردنی سه ربازه کانی ، وه ک به جی گه یاندنی ئه و فره مووده یه ی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) که ده فره موویت (سید القوم خادمهم) واتا : (گه و ره ی گه لی ک خزمه تگوزایانه) . پاشان ئه و ماموستا زانا لی ها توو هه ستا و ووتاریکی بو خویندنه وه و ووتی : ئه ی سه ربازانی ئیسلام ! بزانی و له بیرتان بی ت که پیغه مبه ر ﷺ له باره ی ئیوه وه فره موویه تی : (لتفتحن .....) داوا له خوا ی گه و ره ده که ی که سه رکه و توومان بکات و لی مان خوش بی ت . وریابن زی ده پرۆی نه که ن له و مال و ده سکه و ته ی به ده ستان که و تووه به فیرو ی نه دن . له چاکه و خیردا بی به خشن وه به سه ر خه لکی ئه م شاره دا . گو ی له سولتانه که تان بگرن و گو پرایه لی بن و خوشتان بویت . پاشان پرو ی کرده فاتح و ووتی : ئه ی سولتانم ! تو بووی ته بیل بیل ه ی چاوی بنه مال ه ی عوسمان ، جا به رده وام موجهیدی کی ری گای خوابه ، پاشان به ده نگیکی زور به رزی نی رانه دهستی کرده (الله اکبر) کردن^۲.

پاش فه تحی قوسته نتینی ه ، شیخ ئاق شه مسه ددین چوو بو لای گو پی ها وه لی پایه به رزی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) ئه بو ئه ییوبی ئه نصاری ، که له نزیک

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۴ .

^۲ محمد الفاتح / ۱۴۹ .

شوراكهی قوسته ننتینییه وه بوو^۱. شیخ یه كه م كه س بوو له مزگه وتی ئایا صوفیا دا
ووتاری پوژی ههینی پیشكهش كرد^۲.

* شیخ ئاق شه مسه ددین له وه نه ترسیت كه سولتان سهركهش ببیت : سولتان
محمد زور ئاق شه مسه ددینی ماموستای خوئی خوش دهویست ، پیگه یه کی
گه ورهشی له دهروونی دا هه بوو ، پاش فه تحکردنه كه سولتان چوارده وره كهی
كوكرده وه و وتی : (ئیه ده مبینن دلخوشم ، دلخوشیم ته نها به فه تحکردنی ئه
قه لایه نییه ، به لكو دلخوشیم خوئی له بوونی شیخیکی به هه یبه تدا خوئی
ده نوینیت كه له سهرده می مندا نهژی كه نه ویش شیخ ئاق شه مسه ددینی
پهروه ده كه رمه) . سولتان ترسی خوئی له قسه یه كدا له مه پر ماموستا كهی
دهرده بری كه له گه ل محمود پاشای وه زیری دا قسه ی ده كردوو دهیووت :
به پرستی ریزم بو ئاق شه مسه ددین ریزگرتنیکی خونه ویستانه یه ، من كاتیك لای
ماموستا كه م دانه نیشم هه یبه ت و گریان ده مگری^۳.

خاوه نی (البدر الطالع) باس دهكات كه : (پاش پوژیک سولتان هات بو چادره كهی
ئاق شه مسه ددین كه شیخ پاكشابوو و له بهری هه لئه ستایه وه . سولتان دهستی
ماچكرد و وتی : هاتووم بو لات بو پیویستییهك . نه ویش وتی : چییه ؟ وتی
: پیگه م بدهی بیمه خه لوه تگه له گه ل تدا كه میك له چوله وانید! به لام شیخ پازی
نه بوو . سولتان چه ند جاریك ئه م داوایه ی لیكرد . نه ویش دهیووت : ناء!
سولتان توو پره بوو وتی : یهك له توركه كان دیت بو لات و به یهك قسه له گه ل
خوتدا ئه یبه یته خه لوه تگه ، به لام پیگه به من نادهیت ؟! شیخ وتی : تو كه
چو یته خه لوه تگه ، تام و چیژیکی لی دهبهیت و ئه و كاته ده سه لات و كورسیت

¹ محمد الفاتح / ۱۴۹ .

² العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۴ .

³ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۵ .

له بهر چا و دهكه ویت و بهمهش ته رازووی دهسه لات کون و كه له بهری تیدا دهكه ویت خواش لیمان عاذر ئه بییت، مه بهست له خه لوه تکردن به دیهینانی دادپهروه رییه، توش پیویسته ئاوا ئاوا بکهیت. چهند ناموزگاری یه کی بو باس کرد. دواتر سولتانیش ۱۰۰۰ دیناری بو نارد، به لام شیخ قبولی نه کرد، کاتیک سولتان چوویه ده ری، به هندی له وانه ی ووت كه له ده ورو به ریدا بوون! شیخ له بهرم هه لئه سا، ئه وانیش پینان ووت: پی ده چیت سه رکه شی یه کی تیدا به دی کرد بیت به هو ی ئه و فه تکردنه ی كه هاوشیوه ی ئه وه بو سولتانه گه وره کان ساز نه دراوه، بویه ویستوویه تی به وه هه ندیک له و له خو بایی بوونه ت له سه ر هه لگرئ). به وجوره ئه و زانا پایه به رزه سوور بووه له سه ر په روه رده ی محمدی فاتح، له سه ر واتاکانی ئیسلام و چاکه، ئه و شیخه ته نها له زانسته کانی ئابین و دهرون پاکیدا ده ریا نه بوو، به لکو زانایه کیش بووه له گژو گیا و پزیشکی و ده رمان دروستکردندا.

له سه رده می خو ی دا ناسراو بووه به وه ی كه شاره زایه کی زانسته دنیا یی یه کان و لیكۆلینه وه کانی زانستی گژوگیایه و کام گیا بو کامه نه خو شی ئه شییت، ناوداری له و کاره دا گه شته ئه وه ی له ناو خه لکدا به نموونه ده یان ووت: گژوگیا قسه بو ئاق شه مسه ددین ده که ن.^۱

شه وکانی له باره یه وه ده لییت: له گه ل ئه وه ی پزیشکی دله کان بووه بو به پزیشکی جهسته کانی ش، چونکه ئه و وانا سرا بوو كه درخت بانگی ده که ن و ده لین: من شیقام بو فلانه نه خو شی، پاشان فه زل و به ره که تی له هه موو که سی که وه به دیار که ووت.^۲

^۱ البدر الطالع: ۱۶۷/۲.

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۵.

^۳ البدر الطالع: ۱۶۶/۲.

شیخ به هیئندی گرنگی دان به نه خوشی به دهروونی به کان گرنگی به نه خوشی به
 جهسته یی به کان ده دا ، شیخ گرنگی به کی زوری ده دا به نه خوشی به ساری به کان
 که له سه رده می نه ودا نه و نه خوشی به بو بوون به هوی مردنی هه زاران که س .
 له م باره ی شه وه کتیبی به تورکی داناوی به ناوی (مادة الحياة) که تییدا ده لیت
 : نه و پروانینه هه له یه که نه خوشی به کان خۆ به خۆ له که سه کانه وه ده رده که ون ،
 نه خوشی به کان به هوی میکرو به وه له که سی که وه بو که سی که تر ده گو یز رینه وه ،
 نه و میکرو به به ئاستیک بچوک و وورده که به چاوی ئاسایی نابینریت ، به لام
 نه مه به هوی چهند توویکی زیندو وه وه پروئه دات) ^۱ . به مه شیخ ئاق شه مسه ددین
 له سه ده ی ۱۵ ی زایینی دا یه که م که س بوو که پیناسه ی میکرو بی دانا ، که تا نه و
 کاته میکرو سکوب نه دوزر ابو وه وه ، به لکو پاش ۴ سه ده دوا ی ئاق شه مسه ددین ،
 کیمیا زان و زانای بایولوجی فهره نسی ویس باستیر هات ، دهستی دایه
 لی کولینه وه کانی و که شیت هه مان نه و نه نجامه ی ئاق شه مسه ددینی پی گه یشت .
 ههروه ها ئاق شه مسه ددین گرنگی دا به شیر په نجه و نویسنیکی له باره یه وه نوی
 ، شیخ له باره ی پزیشکی به وه دوو کتیبی نویسه که بریتین له : (مادة الحياة)
 و (کتاب الطب) که هه ردووکیان به زمانی تورکی عوسمانین . جهوت کتیبیشی
 به عهره بی هه یه که بریتین له (حلّ المشكلات) و (الرسالة النورية) و (مقالات
 الأولیاء) و (رسالة في ذكر الله) و (تلخیص المتائن) و (دفع المتائن) ،
 نامه یه کیشی نویسه له باره ی شهر و پیناسی حاجی بایرامه وه ^۲ .
 مردنی شیخ شه مسه ددین : شیخ پاش نه وه ی به پیویستی زانی گه پرایه وه بو
 (کونیوکی) زیدی خوی ، هه رچه نده سولتان زور داوا ی لی کرد که له نه ستانبول
 بمینیته وه . نه وه بوو له سالی ۸۶۳ ک ، ۱۴۵۹ ز دا وه فاتی کرد (په حمهت و

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۶ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۶ .

ليخوشبون و په زای خواي ليبيټ)، ئه وهی سوننه تی خوايی یه له دروستکراوه کانی دا ئه وه یه که هه رسه رکړده یه کی خواناس و پزگار که ریکی پال هوان سهر هه لبدات ، کومه لیک له زانا خواناسه کان له ده ورو به ری دا دهن و به شدار دهن له فی کردن و په روه رده و پیگه یاندنی دا . نمونه له م باره یه وه زوره وه که له ده وله تی مورابیته کان دا باسی پوئی عبدالله ی کوپی یاسینمان کرد ، له گه ل یه حیای کوپی ئیبراهیم دا ، وقازی ابوالفضل له گه ل صلاح الدینی ئه ییوی دا . ئه وه ش له ده وله تی عوسمانی دا ئاق شه مسه ددین له گه ل سولتان فاتح دا . په حمه تی خوا له هه موویان ، خوا هه ول و کاره کانیان قبول بکات و له نیو چاکه کاراندا ناویان پایه بلند بکات ^۱.

باسی سی یه م

کاریگه ری فه تی قوس ته ننتینه له سهر جیهانی ئه وروپی ئیسلامی

قوس ته ننتینه له پیش فه تی کردنی دا به ربه سستی کی گه وره بوو له پرووی بلاو بوونه وهی ئیسلام له ئه وروپا دا ، بویه که وتنی ئه و شاره یانی ده رگای چوونه ناو ئه وروپا به ناشتی و قاره مانانه کراوه ته وه له به رده م ئیسلام دا ، به شیوه یه کی زیاتر بو ئه وانه ی ئیسلام و ده رده گرن . فه تی قوس ته ننتینه به گرن گترینی پروداوه کانی میژووی جیهانی داده نریټ ، به تایبه ت له میژووی ئه وروپا و چوڼیه تی په یوه ندی به ئیسلامه وه ته نانه ت میژوو نووسه ئه وروپی ه کان و ئه وانه ش به شوین ئه واندا ئه پون ئه م پروداوه به کو تایی سه ده کانی ناوه پراست و سه ره تای سه ده ی نوی داده نیټ ^۲.

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۶ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانية - یلماز اوزنتونا / ۳۸۴ .

دوای ئه وهی سولتان ههستا به پیکه خستنی کارو به شه جیاوازه کانی شاره که و بنیاد نانه وهی قه لاکانی و کردنی به پایته ختی دهوله تی عوسمانی و نازناوی (ئیسلام بول) ی لینا ، واته شاری ئیسلام^۱.

پوژئاوای نه صرانی به هه والی ئه وه تحکردنه کاریگه ربوون و ههستیان به ترس و دلگرانی و سه رشوپی کردو مه ترسی سوپاکانی ئیسلامیان له ئه ستمبول بو درکه وت . به مه شاعیرو ئه دیبه کانیان هینده ی له توانایاندا بوو بو هه لگی رسانی ئاگری کینه و گرکانی توپه یی له دهروونی مه سیدی یه کاندادا دژ به موسولمانان خستیا نه گه ر ، ههروه ها سه رکرده و پاشاکان چه ندین کو بوونه وهی دووروو دریزو به رده وامیان به ست و مه سیدی یه کانیان بانگ کردن بو پشتگو ی خستنی ناکوکی و شه ره قسه کانیان له نیوان خو یاندا.

پاپا نیقولا ی پینجه م له هه موو خه لک زیاتر کاریگه ر بوو به وهه والی که وتن و پروخاندنه ی قوسته نتینییه . بو یه هه ولی خوی خسته کارو کاتی خوی سه رف کرد له یه که خستنی دهوله ته ئیتالی یه کان و هاندانیان بو کوشتاری موسولمانان . سه رکرده یه تی کونگره یه کی کرد که له پوما به ستراو تییدا دهوله ته هاوبه شه کان ئاماده یی خو یان ده ربپی بو یارمه تیدانی یه کترو ئاراسته کردنی هه موو هه ول و تواناکانیان دژ به دوژمنی هاوبه شیان . خه ریک بوو ئه وه هاوپه یمانی تی یه ته واو بی ت و سه ربگری ت که چی مه رگی کتوپر هاته سه ر پاپا و به هو ی ئه وه خورپه لی که وتنه تونده ی که پروخانی قوسته نتینییه به دهستی عوسمانی یه کانه وهی بو ی دروستکرد ، که بوویه هو ی خه م و خه فه تی پاپا له مه راقاندا له ۲۵ ی مارس ی سالی ۱۴۵۵ زدا مرد^۲.

^۱ تاریخ الدولة العلیة — محمد فرید بك / ۱۶۴ .

^۲ السلطان محمد الفاتح — عبدالسلام فهمی / ۱۳۷ ، ۱۳۶ .

میر فیلیپ طیبی که دوقی^۱ بۆرگەندیا بوو و ھەلچوون و گەمبەونی زیادی کردو پاشاکانی مەسیحی بانگ کرد بۆ کوشتنی موسولمانان ، بەمەش سوارچاک و خوینگەرم و دەمارگیرە مەسیحییەکان پەپرەویان کرد تا کوو بیروکە ی کوشتنی موسولمانان گۆرا بۆ بیروباوەریکی پیروژ کە پالی پیو دەنان بۆ داگیرکردنی وولاتە کەیشیان ، پاپاکان لە پۆما سەرکردایەتی جەنگەکانی مەسیحییان دەکرد دژ بە موسولمانان ، سولتان محمدی فاتحیش لە قەرەوڵدابوو بۆ ھەموو جموجوولیکی مەسیحییەکان ، بەھەرچۆرێک کە بەباشی دەزانی بۆ وزە پێدانی دەولەتە کە ی و داروخاندنی دوزمنەکانی ، نەخشەی بۆ دەکیشاو جێ بەجێی دەکرد . بەمە ئەو مەسیحییانە ی دراوسی سولتان محمد بوون یان سنوریان لە ئاماسیا وولاتی مۆرە و تەرابزۆن ھە ترەو لە پال یە کدا بوون ، ناچار بوون ھەستی راستەقینە ی خویمان بشارنەو و خوشی و خوشحالی پیشان بدەن و وەفدەکانیان بنیـرن بۆ ئەدرنە بۆلای سولتان بۆ ئەو ھە ی لەسەر سەرکەوتنە گەرە کە ی پیروزیایی لی بکەن^۲ .

پاپا (پیۆسی دووھم) بەھەموو توانایەکی وتاریژی و ژیریەکی سیاسییەو ، ھەولی کلپە پێسەندنی پق و کینە ی خاچپەرستی دەدا لە نیو دەروونی مەسیحییەکاندا بەگەل و پاشاو سەرکردەو سەربازیانەو .

ھەندی لە دەولەتەکان ئامادە ی جێ بەجێ کردنی بیروکە پاپابوون ، کە ئامانج لی لەناوبردنی عوسمانییەکان بوو . کەچی کە کاتی دەرچوونی ئەو کارە هات ، دەولەتە ئەوروپییەکان بە بیانووی چەرمەسەرییە ناوخۆیییەکانیانەو

^۱ دوق: بەرزترین پلە ی پێداریە دوا ی پلە ی (میر)، بۆ یەکەمجار لە فەرەنسادا بەکارھێنرا و ئیستا لە ئینگلتەرا بەکار دەھێنرێت و مەبەست پی (پیشەوا)یە وشە کە لە بناغەدا لاتینیە (ن. وەرگیر).

^۲ السلطان محمد الفاتح — عبدالسلام فہمی / ۱۴۰.

بەشداری شەریان نەکرد، چەنکە جەنگی سەد سائە فەرەنسائ و ئینگلتەرای هیلاک کردبوو، ھەروەھا بەریتانیا سەرقال بوو بە کیشە و سەرقالی یە دەستوری و جەنگە ناوخییەکانیەو ، ئیسپانیاش سەرقالی بنەبەکردنی موسولمانانی ئەندەلوس بوو. کۆمارەکانی ئیتالیاش بە ناچاری و لەبەر خویشوێستنی مال و سامان ، گرنگی یان بە پتەوکردنی پەيوەندی یان لەگەل عوسمانی یەکاندا ئەدا .

پەرۆژی ھێرشى خاچ پەرسى بەمردنى پاپای سەرکردەى پەرۆژەکە کۆتایى پى ھات و ھەریەکە لەمەجەر و بوندوقیە بە تەنھا پرووبە پرووی دەولەتى عوسمانى بوونەو ، بوندوقیە بۆ دەستەبەرکردنى بەرژەوەندیەکانى خۆى گریبەستىكى دۆستایەتى و چاک پەفتارى لەگەل دراوسێداى لەگەل عوسمانی یەکاندا بەست ، مەجەپیش لەبەردەم سوپای عوسمانى دا داپماو عوسمانی یەکان توانی یان وولاتى صرب و یۆنان و ئەفلاق و قەرەم و دورگە سەرەکی یەکانى ئەرخبیل بدەنە پال دەولەتەکەى خۆیان ، ئەمەش لەماوێەکی کەمدا کۆتایى پى ھات ، ئەو بوو سولتان محمد فاتح لەناکاودا داى بەسەریانداو پیرزەکانیانى تىک شکاندن و بەتەواوى لەناوى بردن ^۱.

پاپا بیۆسى دووھم بەھەموو لیھاتوویى و توانایەکی سیاسى یەو ھەولێدا کە ھەولەکانى لە دوو ناوچەو توند بکاتەو :

یەكەم : ھەولێدا تورکەکان قایل بکات بەوێ ئاینى مەسیحى وەر بگرن ، بۆ ئەم مەبەستەش نیردراوى مۆژدەدرى نەدەنارد ، بەلکۆھەستا تەنیا پەیمانێرىكى نارد بۆ سولتان محمدى فاتح کە داواى لى کرد یارمەتى مەسیحى یەت بدات و بەھیزى بکات ھەروەك چۆن پیشتر قوستەنتین و کلؤفس یارمەتیاں داو بەھیزیاں کرد ، پەیمانیشى دا ئەگەر بیئت و بە دلسۆزى مەسیحیەت وەر بگريئت ، ئەوا لەتاوانەکانى خوێش دەبیئت ، ھەروەھا پەیمانى ئەوێ پێدا کە بەرەکەتى بۆ

¹ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فهمي / ۱۴۰.

بنیریت و باوہشی بۆ بکاتہوہ و کارتیی چوونہبہہشتی پیبدات!! جا کہ لەم
نەخشەییەیدا شکستی خوارد ، پەنای برده بەر نەخشەیی دووہەم : کہ نەخشەیی
هەرەشەکردن و بەکارهێنانی هیژبوو ، ئەنجامەکانی ئەم نەخشەیی دووہەمەش
بەشکست هێنان و بەدارمانی سوپا خاچ پەرستی یەکان دەستی پی کرد کہ
هونیای مەجەری سەرکردایەتی دەکرد^۱.

لەبارەیی شوینەواری ئەو فەتخە پوونە لەپۆژەلاتی ئیسلامیدا ، دەلیین : خوشی
و شادی لە پارچەکانی ئاسیا و ئەفریقادا موسولمانانی داگرت . ئەو فەتخ کردنە
خەونی باباپیران و هیوای هەموو نەوہکان و دەستەو تاقمە یەک لەدوای یەکەکان
بوو ، ماوہیەکی درێژ بەدووی دا گەران ہاتەدی .

سولتان محمدی فاتح چەند نامەییەکی نارد بۆ فەرمانرەواکانی ناوچە
ئیسلامی یەکان لەمیسر و حیزاز و وولاتی فارس و هیند و ... ہتد ، کہ ہەوایی
ئەو سەرکەوتنە گەورەییە پی دەدان ، ہەواییەکانی ئەو سەرکەوتنە لەسەر
مینبەرەکانەوہ بلۆ کرانەوہ و نویژی سوپاسگوزاری بەرپاکراو مال و دوکانەکان
رازیئرانەوہ و پۆستەرۆ لافیتەیی رەنگاوپرەنگ بە دیوارو حەوشەکانەوہ
ہەلواسران^۲.

ئەبن ئیساس خاوەنی کتیبی (بدائع الزہور) دەربارەیی ئەو پرووداوەوہ دەلییت :
کاتیک ئەو فەتخکردنە پرووی دا و وەفدی فاتح گەشت ، مۆژدەکان لە قەلاکاندا
دادەکوتران و لەقاہیرە دا بانگەوازکرا بۆ ئاھەنگ ، پاشان سولتان برسبای ئەمیر
ئاخوری دووہمی وەک نوینەر دەستنیشان کرد بۆ لای (ئەبن عوسمان) تا
پروژبایی ئەو فەتخکردنە لی بکات)^۳.

^۱ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فہمی / ۱۴۱.

^۲ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فہمی / ۱۴۲.

^۳ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فہمی / ۱۴۲.

ئەبولمەھاسىنى كۆپى تەغرى بىردى مېژوۋ نوس ، ھەست و ھالى خەلكى قاھىرە
 ۋەسەف دەھات لەۋكاتەىدا كە ۋەفدى فاتح لەگەل دوو دىل دا كە لەگەۋرەكانى
 پۇا ئەگەنە قاھىرە، و دىارى و خەلاتيان پى يە ، دەلىت : (دەلىم : سوپاس و
 مەنەت بۇ خوايە لەسەر ئەۋ فەتخە گەۋرەيە ، ئىنجا نىردراۋى ناوبراۋ ھات و دوو
 دىلى لە گەۋرەكانى ئەستانبولى پىبوو كە ھىنانى بۇ لاي سولتان ئىنالى
 سولتانى مىسر . ئەۋ دوانە ھەردوكيان خەلكى قوستەنتىنەيە بوون كە
 گەۋرەترىن كەنىسەى ئىستانبول بوو، سولتان زۆر دلخۇش بوو ، خەلكىش بەۋ
 فەتخەردنە گەۋرەيە سەرسام بوون ، تەپلى خوشى لە شاردا لىدرا، بەۋھۆيەۋە
 چەند پۇژىك قاھىرە پازىنرايەۋە ، پاشان لە پۇژى ۲ شەممە ۲۵ى شەۋۋالدا
 نىردراۋەكە لەگەل دو دىلەكەى بەردەستىدا پاش ئەۋەى بە كۆلانەكانى شاردا
 تىپەربوون چوو بۇ قەلا ، خەلكى بە جوانكردنى دوكان و شوئىنەكان ئاھەنگيان
 دەگىرا ، لەم مەبەستەشياندا چوست و چالاك بوون ، سولتانىش لەقەلاى جەبەل
 لە ھەۋشەى كۆشكى سولتانىدا خىزمەتگوزارى خستە روو .....)^۱
 ئەۋەى (ئىبن تەغرى بىردى) لەۋەسەفى ئاھەنگ گىران و دلخۇشى خەلكى قاھىرە
 بەفەتخەردنى قوستەنتىنەيە باسى كرد، تەنھا وئىنەيەكە لەۋ دىاردانەى كە
 لەۋولاتە ئىسلامىيەكانى تردا بەرپاكرا .
 ھەروەھا سولتان مەمدى فاتح چەند نامەيەكى سەبارەت بەم فەتخەردنە نارد بۇ
 سولتانى مىسرو شاى ئىران و شەرىفى مەككە و ئەمىرى قرمان ، ھەروەك
 ھاۋشىۋەى ئەۋنامانەى نارد بۇ سەركردە مەسىحىيە دراۋسىكانى لە مۇرە و
 ئەفلاق و مەجەر و بۇسنە و صربىيا و ئەلبانىيا و ھەموو دەۋرۋەرى خاكى
 دەسەلاتەكەى^۲ .

^۱ النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة : ۷۱/۱۶ .

^۲ محمد الفاتح - سالم الرشيدى / ۱۴۲ .

*هەندى بىرگە لەنامەكەى فاتح بۆ سولتانی مىسر : ئىستاش چەند پارچەيەكى
 نامەكەى فاتح دەخەينە پروو كە بۆ براكەى خۆى سولتانی خانەدانى مىسر
 ئىنالى نارد كە لە داپشتنى شىخى گۆرانىيە : (يەككە لە چاكتىن نەرىتى
 پىشنىەكانمان - پەحمەتى خويان لى بىت _ ئەوئەيە كە موحاھىدى پىگەى خوابوون و
 لەلۆمەى لۆمەكاران نەترساون ، ئىمەش لەسەر ئەو نەرىتە دەپۆين و لەسەر ئەو
 ئومىدەش بەردەوامىن ، صىپرەوى ئەكەين قسەى خوا كە دەفەرموويت ﴿قاتلوا
 الذين لا يؤمنون بالله﴾ التوبه: ٢٩ ، و پابەندىن بە فەرموودەى پىغەمبەر ﷺ)
 من اغبرت قدما في سبيل الله حرمة الله على النار - واتە: هەركەس پىكانى لە
 پىى خوادا تۆزىيان لى بنىشى خوا ئاگرى دۆزەخى لى حەرام دەكات - كە
 بەفەرمانى خوا فەرمانى بەسەردا داوين ﴿قاتلوا الذين يلونكم من الكفار﴾
 هەروەها سەربازو موحاھىدەكانمان لە وشكانى و دەريادا ئامادەكردووە بۆ
 فەتەكردنى شارىك كە پىر بوووە لە خراپەو بىباوەرى و لە نىو مەملەكەتە
 ئىسلامىيەكانىشدایە و شانازى بە بىباوەرى خۆشەو ئەكات و كەش و فشى
 دەكات:

كانها حصف على الخد الأغر   وكأنها كلف على وجه القمر
 ئەو شارەى لایەكى لە سەردەريايە و لایەكەى ترى لەسەر وشكانى، ئىمەش
 هەروەك خوا فەرمانى پىكردوين ، خۆمان ئامادەسازس كردووە ﴿واعدوا لهم
 ما استطعتم من قوة﴾ هەموو تفاقىكىش كە هیرشى پى بكريت و هەموو چەككە
 كە پشتى پى دەبەستى چ ئەوئەى پووناكى بداتەو و ئەوئەى بگرمىنى هەروەها
 مەنجهنىق و بىرەلەكەن و دیوار كۆنكەر و هى تریش كە لە وشكانىدا كەلك
 بگرى، لەگەل كەشتىيە بارەلگەرەكان و ئەوانەى وەك بەیداخ هاتوچۆدەكەن ،
 هەموو ئەمانەمان ئامادە كردو، لە ٢٦ى رەبىعولئەووەلى سالى ٨٥٧ك دا
 دابەزىنە ناوشارەكە .

فقلت للنفس جدي الآن فاجتهدي   وساعدني فهذا ما تمنيت

ئەمانە ھەركات بانگ بكرايەن بۆ پاستى لووتيان بەرز ئەكردەو و لەسەر
بى باوەرى بەردەوام ئەبوون خويان ئەبردە پىزى بى باوەران. ئىمەش بەتەواوى
گەمارۆمان دان و جەنگمان لەگەڵدا كردن ، ئەوانىش جەنگيان لەگەڵدا كردىن
وليمان كوشتن و لىيان كوشتىن ، و ٥٤ شەو پوژ جەنگ لەنيوانماندا بەردەوام
بوو .

إذ جاء نصر الله والفتح هين على المرء معسور الأمور وصعبها
ئىنجا لەپوژى ٣ شەممە ، ٢٠ى جەمادى ولئەووەل دا گزنگى راستى ھەلھات و
ئىمەش لەو کاتەدا بەوینەى ئەستىرەکان تىربارانى سەربازانى شەيتانمان
کردوھىرتمان کردنەسەر ، حوکمى صدیقی - واتە ئەبوبكرى صدیق (ع) -
بەبەرەكەتى دادپەرەرى فاروقى - عمرى كۆپى خطاب (ع) - بەلیدانى ھەیدەرى
- على كۆپى ابوطالب (ع) - ئالى عوسمان ئامادى كرد ، خواى گەرەش پىش
ھەلھاتنى خۆر لەخۆرھەلاتەو بەو فەتھە منەتى خۆى دابەسەرماندا ﴿سپھزم
الجمع ويولون الدبر* بل الساعة موعدهم والساعة ادهى وامر﴾ القمر : ٤٥-٤٦ ،
يەكەم كەسش كەكوژا و سەرى لى كرايەو ، سەركردە سپلە نەفرىن
لىكراو كەيان بوو ، بەمە وەك گەلى عاد و ثمود لەناوچوون و فرىشتەكانى سزا
چواردەورىان دان و ئاگرىيان بەسەردا باراندن و سەرەنجامىكى خراپىيان تووش
بوو ، ئەوھى كوژا كوژا ، ئەوش مايەو بەدیل گىرا ، ئىنجا تاويان دا بۆ لاى
خەزىنەكانىيان و زىپرو زىوھەكانىيان دەرھىنان ، بەمەش بارودۆخىكان بەسەردا
ھات كە ناويان نەما ، ﴿ فقطع دابر القوم الذين ظلموا والحمد لله رب العالمين ﴾
الأنعام : ٤٥ ، ئەو پوژە باوەرداران دالخوش بوون بەو سەرکەوتنە خوايى ،
جاكەوتىن بەسەر ئەو پيسە گلاوھ دۆراوانەدا و ئەو بازنە و ناچانەمان پاك
كردەوھ و قەشەو خەچپەرست و زەنگەكانمان - لەجۆى بانگى موسولمانانە -
دەركردن ، پەرستگای بت پەرستەكانمان گۆپى بەمزگەوتى دارو دەستەى

ئىسلام ، ئەو نەخشەيە بەھۇي دراوو وتاردانەو سەرپەرشتى كرا ، بەمەش
 فەرمانى خوايى ھاتەدى و ئەوئەش ئەوان دەيانكرد پووجەل بوويەو (۱) .
 ھەرۈھا سولتان فاتح نامەيەكى نارد بو شەرىفى مەككە لە رېگاي سولتانی
 مىسرەو ، سولتانی مىسریش پەيامەكەى سولتان محمدى بەديارىگەلىكى
 پارچە پەخشانىكى ئەدەبى شكوئمەند وەلام دايەو ، چەند دېرە شىعەرئىكشى
 تېدا ھاتبو ، وەك قسەى شاعىر كەدەلئىت :

خطبتها بكرا وما أمهرتها	إلا قنا و قواضبا و فوارسا
من كانت السمر العوالى مهره	جلبت له بيض الحصون عرايسا
الله أكبر ماجنيت ثمارها	إلا وكان أبوك قبلك غارسا ۲

ھەرۈھا لە نامەكەى سولتانی مىسردا ئەم دېرە شىعەر ھاتوو كە دەلئىت :
 الله أكبر النصر والظفر   هذا هو الفتح لايزعم البشر ۳

شاعىرەكەى سولتانی مىسریش بەبۆنەى فەتھ كردنى قوستەنتىنيەو دەلئىت :
 كذا فليكن في الله جل العزائم   وإلا فلا تجفون الجفون الصوارم
 كتائبك البحر الخضم جياها   إذا ما تهدّت وجه المتلاطم
 تحيط بمنصور اللواء مظفر   له النصر والتأييد عبد وخادم
 فيا ناصر الإسلام يامن بغزوه   على الكفر أيام الزمان مواسم
 تهنّ بفتح سار في الأرض ذكره   سرى الغيث يحدوه الصبا والنعائم ۴

نامەى سولتان محمدى فاتح بو شەرىفى مەككە :

بەبۆنەى فەتھ كردنى قوستەنتىنيەو سولتان محمدى فاتح نامەيەكى ئاراستەى
 شەرىفى مەككەى پىرۆز كرد كە تىيدا موزدەى ئەو فەتھكردنەى پىدابوو ، و
 داواى دوعاو نزاي لى كردبوو و چەند ديارىيەكى ناردبوو لەگەلىدا لەو

¹ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۶۳ ، ۱۶۷ .

² محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۷۵ .

³ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۷۶ .

⁴ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۷۷ .

دەستكە وتانەى بە دەستيان خستبوو ، ئەمەش جەند بېرگە يەكەتەى كە لە پاش
 پېشەكەى يەكەى پېداھەلەدان و سوپاسى شەرىفى مەككە ، دەلىت : (ئەم
 نوسىنەمان وەك موژدەيەك ناردووە بەوہى خواى گەورە لەم سالاھەدا ئەو
 فەتھكردنەى پى بەخشىن كە هېچ چاويك نەيبىنيوہ و هېچ گوئيەك نەيبىستووہ ،
 ئەويش ژىربارخستنى شارى بەناوبانگى قوستەنتىنيەيە ، ئەوہى لە مەقامى
 موبارەكى ئىوہ چاوەروان دەكرى ، ئەوہيە كە موژدەى ئەو دلخوشى و
 سەرسوڤمانە گەورەيە بەدن بەدانىشتوانى ھەردو ھەرمى پىرۆزو زاناو
 سەركردە پىنموونى كراو و دنيا نەويست و بەندەچاك و شىخ و مامۇستاو پاىە
 بلىندەكانى ئەوى و خەلكى چاكى لەخواترس و گەورەو بچوك ھەموويان كە
 دەستيان بە گوڭشەى چادر و خىوہتى مالى خواوہيە و وەك ئەوہى گرييەكى
 مەحكەم بن و جيا بوونەوہيان لىي نىيە و مژدەبە ھەموو ئەوانەش بەدن كە
 سەپەرشتيارانى زەمزم و مەقامى پىرۆز ئەكەن ھەروہا بە ئىعتىكاف كەرانى
 نزىكى پىغەمبەر ﷺ بۆ ئەوہى لە بەردەم خوادا و لە ھەرەفاتدا نزاى
 سەركەوتنمان بۆ بكەن بۆ بەردەوامى دەولەتەكەمان ، تاخوا بەرەكەتى ئەوانمان
 پى بدات و پلەيان بەرز بكا تەوہ ، لەگەل ئەم شانەشدا ديارىيەكى تايبەتمان بۆ
 ناردوون كە ۲۰۰۰ سەكەى ئالتوونى رەشى كىشى عەيارقورسە كە لەو دەسكەوتە
 بە دەستھاتوہيە كەبە دەستمان ھىنا ، ۷۰۰۰ى تريشى بۆ ھەژاران و لەوہشدا
 ۲۰۰۰ى بۆ سەركردەو نەقىبەكان و ۱۰۰۰ بۆ خزمەتگوزارە تايبەتىيەكانى
 مزگەوتى كەعبەو مزگەوتى پىغەمبەر ﷺ ، ئەوى ترى بۆ ھەژارە موحتاجەكانى
 نىو مەككە و مەدينە ، خوا شكۆى ھەردووكيان زياد بكات . جا ئەوہى چاوەروان
 دەكرى لەتۆ دابەشكردنى ئەم لەنىوانياندا بەپىي پىويستى و ھەژارىيان ، لەگەل
 ناردنى راپۆرتىك بۆمان لە چۆنيەتى بەرپۆھ چوونى ئاو كارە . ھەروہا
 بە دەستخستنى نزاى بەردەوامى ئەوان بۆ ئىمە بە داواكردنى مېھرو چاكەى خوا

بهويستی خوځى ، خوا بتانپاريزيت و بهكامه رانى هميشه يى و سه روه رى بهرده وام و تاروژى قيامت بتانه يلتته وه)^۱ .

شريفى مهككesh وه لامى نامه كه ي سولتان محمدى فاتحى دايه وه : (بهوپه پرى پيزه وه نامه كه مان كرده وه و له بهرام بهرى كه عبه ي گه و ره وه له نيو خه لكى حيجازو نه وه كانى عه ره بدا خويند مانه وه ، نه وه ي شيفاو په حمه تى نيو قورنانه بو باوه پرداران له نيو نامه كه دا ديتمان ، له ناوه پوكى نامه كه تانه وه دهر كه وتنى موعجيزه يه كى پيغه مبه رمان ﷺ ديت كو تا يى به پيغه مبه ران هينا وه ، نه مه هره نه وه فه تح كرده گه و ريه ي قوسته نتي نيه و ناوچه كانى سه ر به و شاره ن له نيو خه لكدا قايمى قوله و قه لاكانى ناودارو به ناوبانگه و ، پته وى شوراكانى لاي كه سانى تايبه ت و خه لكى ئاسايش ناسراوه ، سوپاسى خواشمان كرد به ئاسان كردنى نه و ئيشه قورسه و به ده سته ينانى نه و گرنگى يه ترسناكه ، به ته واوه تى گه شايه وه و به زيندوو كرده وه ي پيو په سمى باوبا پيرانى گه و ره و كارى پپره وى با پيرانى به پريزتان دلخوش بووين ، خوا پوحيان به وينيته وه و چاكترين كو شكى به هه ستيان بكاته نسيب و كه بووه هوى دروستبوونى نه و هه موو خوشه ويستيه له مخاكه پيروزانه دا)^۲ .

باسى چواره م

هوکاره كانى فه تح كرده ي قوسته نتي نيه :

به راستى فه تح كرده ي قوسته نتي نيه له لايه ن موسولمانانه وه هه رله خووه نه بوو ، به لكوو له نه نجامى چه ندين هه ولى كه له كه بووه بوو كه موسولمانان هه ر له سه رده مه يه كه مه كانى ئيسلامه وه داويانه به هوى خواستى نه و نه وانه وه بو هينانه دى موژده ي كه پيغه مبه ر ﷺ . گرنگى دان به فه تح كرده ي قوسته نتي نيه

^۱ الدولة العثمانية - د. جمال عبدالهادي / ٤٧ .

^۲ الدولة العثمانية - د. جمال عبدالهادي / ٤٨ .

له گه‌ل دهر که وتنی ده‌ولته‌تی عوسمانی‌یه‌کاندا زیادی کرد ، تی‌بینی ده‌که‌ین که سولتانه عوسمانی‌یه‌کان له‌به‌کاره‌یینانی هو‌کاردا خاوه‌ن لی‌زانی و شاره‌زاییه‌کی قول‌بوون ، محمدی فاتحیش نه‌و شاره‌زایی‌یه‌ی خسته‌کار ، نه‌وش له‌ماوه‌ی ژییانی جیهادی و سوربوونی له‌سه‌ر ئایه‌تی خوا‌دا دهرده‌که‌و‌یت ، که ده‌فه‌رمو‌یت ﴿واعدوا لهم ما استطعتم من قوة ومن رباط الخيل﴾ الأنفال : ۶۰ . واته‌:) نه‌وه‌ندی له‌توانا‌تان‌دایه‌ ئاماده‌سازی بکه‌ن بو‌ دو‌ژمان‌تان له‌ئه‌سپ و ....) .

محمدی فاتح له‌م ئایه‌ته‌وه‌ تی‌گه‌شت‌بوو که بواری ته‌مکین و ده‌سه‌لات بو‌ ئه‌م ئایینه‌ پ‌یو‌ستی به‌ ه‌موو جو‌ره‌کانی هی‌زه‌یه‌ ، نه‌میش به‌ شی‌وه‌یه‌کی کرداری له‌ نی‌و جیهاده‌ موباره‌که‌که‌ی ه‌ستا به‌ پا‌قه و شی‌کردنه‌وه‌ی نه‌و ئایه‌ته‌ و ده‌ستی دایه‌ کو‌کردنه‌وه‌ و یه‌ک‌خستنی سو‌پایه‌کی گه‌وره‌ بو‌ گه‌مار‌ودانی قوسته‌نتینییه‌ ، که‌مه‌ترخه‌میشی نه‌کرد له‌به‌ده‌ست‌خستنی ه‌موو چه‌کی‌کی ناوداری نه‌و سه‌رده‌مه‌ی وه‌ک تو‌پ و سواره‌و تیرو .... ه‌تد .

نه‌و سو‌پایه‌ی که‌ به‌سه‌ر کردایه‌تی محمدی فاتح ئاب‌لو‌قه‌ی قوسته‌نتینییه‌ی دا ، خوا‌ناسانه‌ ساز و ئاماده‌کرا‌بوو له‌سه‌ر واتا‌کانی ئیمان و له‌خواترسان دامه‌زرا و چو‌وه ژێر باری نه‌م ئیسلامه‌ و نه‌و په‌یامه‌ی خرابو‌یه‌ سه‌ر شانی به‌ نه‌نجامی گه‌یاند و له‌سه‌ر واتا‌کانی بیرو با‌وه‌ری راست په‌روه‌رده‌ بو‌وبوو . زانایانیش سه‌ره‌په‌رشتی نه‌و په‌روه‌رده‌یان ده‌کرد و له‌قورئان و سوننه‌تی پی‌غه‌مبه‌ره‌وه‌ ﷺ به‌رنامه‌یه‌کی په‌روه‌رده‌کردن‌یان بو‌دانان تا تاکه‌کانیان په‌روه‌رده‌ بکه‌ن له‌سه‌ر نه‌مانه‌:

- ۱) خوا تاکه‌و هاوه‌لی ن‌ی‌یه‌ و هاوده‌م و کو‌ری بو‌ خو‌ی دانه‌ناوه‌ و دو‌وره‌ له‌ که‌م و کو‌رتی و ه‌هرچی سیفه‌تی (که‌ماله‌) به‌ بی‌ سنو‌ور له‌ خوا ه‌یه‌.
- ۲) خوا دروستکه‌رو پادشای ه‌موو شتی‌که‌ و خو‌ی کاره‌کانی پ‌یک ده‌خات ﴿الا له‌ الخلق والأمر﴾ اعراف : ۵۴ .

۳) لهم بؤونه دا خواى گه وره سهرچاوهى هه موو شتيكه كه كه مى بكاته وه يان زيادى بكات ، به ديارى بخات يان بيشاريته وه ﴿وما بكم من نعمة فمن الله﴾ النحل : ۵۳ .

۴) زانستى خوا گه مارودرو زاله به سهر هه موو شتيكدا ، هيچ شاراو هيه كى له ئاسمان و زهوى دا لى ناساردريته وه ، مروقيش نه خووى پى دشاردريته وه و نه خووى به ديار ده خات ﴿ان الله قد احاط بكل شيء علما﴾ الطلاق : ۱۲ .

۵) خواى گه وره به هووى فريشته وه له كتيبيكدا كاره كاني مروقه تو مار ده كات كه بچووك و گه وره به جى ناهيلىت و ده يزميزيت ، نه وهش له كاتى پيوستدا بلاو ده كريته وه ﴿ما يلفظ من قول إلا لديه رقيب عتيد﴾ ق : ۱۸ .

۶) خواى گه وره به چهند شتيك به نده كاني تا قى ده كاته وه كه پيچه وانهى نه وه يه نه وان حه زى پى ده كه ن و خه ياليان بوى ده چيت ، تاكوو خه لك كانگاي خويان بناسن كه كاميان پازى يه به قه زاو قه ده رى خواو به ئاشكرا و نه ينى خووى ده دات به ده ستيه وه ، نئه وه شياوى خه ليفايه تى و پيشه نكي و سهر كردايه تى يه ، هه روه ها بزائن كاميان تو وره و سهر كه ش ده بيت و هيچ ناژى و بو نه وه ناشيت هيچ كاريكى بدريته ده ست ﴿الذي خلق الموت والحياة ليبلوكم ايكم احسن عملا﴾ الملك : ۲ .

۷) خواى گه وره پالپشتى هه موو كه سيك ده كات و سهرى ده خات كه په ناي بو ده بات و خووى ده داته په ناي خواوه و هه موو نه و فه رمانانهى خوا به كار ده هينيىت بو هه ر شتى ويستى بيكات يان وازى لى به ينى ﴿إن وليي الله الذي نزل الكتاب وهو يتولى الصالحين﴾ الأعراف : ۱۶۹ .

۸) خواى گه وره مافى به سهر به نده كاند يه وه هه يه كه بيه پرستن و به تاكى دابنين و هيچ هاوه ليكى بو دانه نين ﴿بل الله فاعبد وكن من الشاكرين﴾ الزمر : ۶۶ .

۹) خواى گه وره واتاي نه و په رستش و يه كتا په رستى يه لى له قورئاندا ده شتنيشان كردوه ، جا زانا كاني ده وله تى عوسمانى له په روه رده كردنى تاك

و سه‌ربازه‌کاندا له‌پراستی سه‌ره‌نجام و پړگای پزگاری‌دا به‌رنامه‌ی پیغه‌مبه‌ری ﷺ په‌پړه‌و ده‌کرد، جه‌ختیشیان ده‌کرده‌وه له‌سه‌ر خستنه‌پړوی ئه‌م لایه‌نانه :

۱- ئه‌م ژيانه‌ چنده‌ بخایه‌نیت ه‌ر به‌ره‌و ئاوابوونه ، خوشیه‌که‌شی چنده‌ زوړبیت ه‌ر که‌مه ﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أُنْزِلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ...﴾ یونس : ۲۴ .

ب- ه‌مووکه‌س ده‌گه‌رپټه‌وه بو‌لای خواو ه‌موو به‌رپرسن له‌کاره‌کانیان ولییان ده‌پرسرپټه‌وه و له‌به‌ه‌شت یان د‌وزه‌خ دا سه‌قامگیر ده‌بن ﴿ايحسب الإنسان ان يترك سدى﴾ القيامة : ۳۶ .

ج- خوشی و به‌خششی به‌ه‌شت ه‌موو ماندوویی و تال‌ی‌یه‌کی دنیا له‌بیر ده‌باته‌وه ، ئاگری د‌وزه‌خیش ه‌موو حه‌سانه‌وه‌و چیر‌ی‌کی ئه‌م دنیا‌یه‌ له‌بیر ده‌باته‌وه ﴿افرايت ان متعناهم سنين * ثم جاءهم ماكانوا يوعدون ماغنى عنهم ماكانوا يمتعون﴾ الشعراء : ۲۰۵-۲۰۷ .

د- خه‌لک له‌گه‌ل ئاوابوونی دنیا و جیگیربوونیان له‌به‌ه‌شت یان د‌وزه‌خدا به‌ زنجیره‌یه‌کی دوورودی‌ژی سه‌ختی و توندو تی‌ژی‌دا تیده‌په‌ریت ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ * يَوْمَ تَرَوُنَّهَا تُذْهِلُ كُلُّ مَرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ﴾ الحج : ۱-۲ . ﴿سَأُرْهِقُهُ صَعُودًا * إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ﴾ المزمل : ۱۷-۱۸ .

ه- پړگای پزگاری له‌و سه‌ختی و توندی‌یانو زه‌فه‌ربردن به‌به‌ه‌شت و دووری له‌ئاگر^۱ به‌پروابوونه به‌خواو ئیشی چاک له‌پیناو په‌زامه‌ندی خوادا ﴿إِنَّ الَّذِينَ

^۱ منهج الرسول في غرس الروح الجهادية / ۱۹، ۳۴ .

آمنوا وعملوا الصالحات لهم جنات تجري من تحتها الأنهار ذلك الفوز الكبير ﴿١١﴾
البروج : ١١ .

زانا خواپه رسته كانی نیو ده ولته تی عوسمانی له بو پړیپیشاندانی تاك و
سه ركرده و گهل و پوّل و په یامیان له زهوی داو پیگه یان له لای خوا ، له سه ر
به رنامه ی پیغه مبه ر ﷺ ده چوون ، له سه ر نه و باره له پړیپیشاندان و بیرخستنه وه
به رده وام بوون تائه وه ی له لای خوا وه هاتبوو له بیراندان نه خشی ده گرت و پوّل و
په یامیان له سه ر زهوی دا چی یه ، به هو ی کاریگه ری ئه م په روه رده به ر زه وه ووره و
گوړو تین له نیو ده روونی تاك و سه ربازو سه ر كرده كاندا په یدابوو ، نه وه محمدی
فاتحه كه له سه ر نه و به رنامه یه په روه رده بوو ، له شیعه رده كانیدا و شانازی به و واتا
و چه مك و ئاكارانه وه ده كات وهك ده بینین ده لیّت :

هه لچون و حماسه تم : هه ولدانمه ، بو خزمه تی ئایینه كه م ، ئایینی خوا .
عه زم و سوربوونم : نه وه یه كه هه موو داروده سته ی بی باوه ران ببه زینم
به سه ربازه كانم ، سه ربازه كانی خوا .

(تفكيري) بیركردنه وه م : دامه زراوه له سه ر فه تحكردن و له سه ر سه ركه و تن و
له سه ر بردنه وه له ریگه ی میهری خوا وه .

(جيهادي) جیهاد م : به گیان و مالمه وه ، له دونیا دا جگه له جی به جی كړدن
فه رمانه كانی خوا چی تر چا كتره ؟؟

(اشواقي) شه یداییم : جهنگه و هه ر جهنگه و سه دان هه زار جار هه ر جهنگه .
(ارجائي) داخوایم : هه ر نه وه یه خوا سه رم بخات ئه م ده ولته په پایه دار بكات
به سه ر دوژمنانی خوا دا^۱ .

كاتيک سولتان محمد ویستی شاری ته رابزوون ئازاد بكات كه فه رمان په واکه ی
مه سیحی بوو ، ده یویست كتوپر بدات به سه ری دا ، بو یه له گهل ژماره یه کی زوری

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٢٥٨ .

كړيکارانی درهخت برين و پړگاکا کړنددا که هاوډه می بوون ، خوشازدانيکی خسته پرو ، فاتح له پړگاکه ی دا توووشی هندی شاخی بهرزی قورس و گران بوویه وه ، بویه له نه سپه که ی دابهزی و وه که هه موو سهربازه کانی تر به ده ست و پیکانی هه لده زنی ، (هه روه ها دایکی حه سهن ئو زونی سهرکرده ی هو زه تورکمانه کانی له گه لدا بوو که هاتبوو بو ئاشته وایی نیوان سولتان محمد و کوپه که ی) به سولتانی ووت : ئه ری کوپم له پیناو چیدا ! ئه م هه موو سه ختییه دده دیته بهر خوت و ئه م هه موو چه رمه سهرییه ده چی ژیت ؟ ئایا ته رابزون ئه م هه موو زه حمه ته ئه هیئی ؟ سولتانیش وه لامی دایه وه : دایه گیان .. خوای گه وړه ئه و شمشیره ی خستوته ده ستم تا کوو له پیناو خو ی دا جهنگی پیبکه م ، جائه گه ر من له پرووی ئه م سه ختی یانه دا خو م نه گرم و مافی ئه م شمشیره نه دم ، ئه وه شیاوی نازناوی (غازی) ^۱ نیم که هه لمگرتووه ، پاشان له پوژی قیامه تدا چون پروم بی بگه م به خوا ؟ ^۲ به هه مان شیوه زو ربه ی سهرباز و سهرکرده کانی ش به هو ی ئه م په روه رده ئیمان ییه قوله وه هه ر و ابوون .

به راستی سوپای محمدی فاتح له ئابلوقه دانی قوسته نتینییه دا له سه ر لایه نیکی گه وړه ی پابه ندبوون به بیرو باوهری راست و په رسته شه کان و هه ستان به دروشمه کانی ئایین و ملکه چی نواندن بو خوا بوون ^۳ .

میژوونووسان له فه تحکردنی قوسته نتینییه دا هوکاری زور باس ده که ن ، وه که لاوازی ده وله تی بیزه نتی و ململانی مه زه بیه ناو خو ییه کان و یه کتر خواردنه وه ی نیو خو یی ده وله ته نه وروپی یه کان به هو ی ئه و کوشتاره ی که بو ماو هیه کی زور

^۱ به سولتان محمدیان ئه ووت : سولتانی غه زا که ر.

^۲ محمد الفاتح — د. سالم الرشیدی / ۲۶۳ .

^۳ الحسبة في العهد المملوكي / ۲۰۶ .

دوورو دریژ له نیو ده ولته نه وروپی یه کانداسه ری هه لدابوو، له گه ل چه ند هوکاری تریشدا:

*کاریگه ری حوکم کردن به شهرعی خوا له سهر ده ولته تی عوسمانی له سهرده می سولتان محمدی فاتح دا: پامان له قورئان و سوننه تی پیغه مبه ری خواو ﷺ ژیانی گه لان، شاره زایی راست و ته و او کاریگه ری سوننه ته خوایی یه کان له نیو دهروون و بوون و هوژدا به ده ست ده خات، قورئانیش پره له سوننه ت و یاسا بلاوه کانی خوا له نیو کوومه لگاو ده ولته و گه لانداسه، خوا ده فهرمویت: ﴿یرید الله لیبین لکم ویهدیکم سنن الذین من قبلکم ویتوب علیکم والله علیم حکیم﴾ النساء.

واته: خوای گه وره نه یه وی بهرچا و پروونیتان بداتی و ریچکه و ری بازی نه وانه ی پیش خوتانتان بو پوشن بکاته وه و لی تان خوژ ببی ت و خواش دانا و زانایه. سوننه ته کانی خوا به بیرکردنه وه له قورئاندا و هه رچی یه که به راستی له پیغه مبه ره وه ﷺ هاتووو پروون ده بنه وه، پیغه مبه ره ﷺ هه له کانی به هه ند وهرده گرت و سودی له پرووداوه کان وهرده گرت تا کوو هاوه لانی ری نهموونی بکات بو به شیک له سوننه ته کانی خوا، له وانه و شتره که ی پیغه مبه ره ﷺ ناوی (عضباء) بو، هیچ و شتریک پیشی نه ده که وت، جاریکیان و پرووی دا ده شته کیه که به جوانه حو شتریکه وه پیشی که وت، نه و باره به لای هاوه لانی پیغه مبه ره وه ﷺ گران بو، بویه پیغه مبه ره ﷺ به مه به سستی دهرخستنی سوننه تی که له سوننه ته کانی خوا پیی فهرموون (حق علی الله ان لایرفع شیء من الدنیا الا وضعه)، و اتا: خوای گه وره له سهر خو ی دانا وه که له دونیا دا هه رچی به رزکرایه وه، دایبه زینیته وه) رواه البخاری¹.

ههروه ها قورئان ری نهموونیمان ده کات تا کوو شوین شوینه واری سوننه ته کان بکهوین و بیاندوزینه وه به هه ولدان و پوشتن چ نه وانه ی له سهرده می خو ماندا و

¹ رواه البخاری، کتاب الجهاد والسير، باب ناقة رسول الله (صلى الله عليه وسلم).

چ ئەوانەش بوونەتە مێژوو لە سەر دەمە پێشووەکاندا، خوا دەفەرموێت : ﴿ خَلَّتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنَ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمَكْذِبِينَ ﴾ * هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ ﴿ آل عمران.

واتە : پێش ئێوە-بە دُنیاوییهوە- زۆر سونەت و یاسای خوای گەورە هاتوووە و پوێشتوووە دەی بپۆن بە زەویدا بگەرێن و بیدۆزنەووە و سەیر بکەن بزانن سەرەنجامی خەڵکی درۆزن چۆنە* ئەمە بەرچاوپروونیەکە بۆ خەڵکی و ھیدایەت و ئامۆژگاریشە بۆ خەڵکی خواناس.

لە پوانگەی ئایەتەکانی قورئانەووە بۆمان دەردەکەوێت کە سوننەتە خوایێکەکان چەند تایبەتمەندییەکیان ھەیە :

یەكەم : ئەو یاسا و بپاری پێشتری خوا یە : خوای گەورە دەفەرموێت : ﴿ مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرْجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَّقْدُورًا ﴾ الأحزاب : ۳۸.

واتا : شتێ کە خوا بەرنامەیی بۆ دانا و بپاری لەسەردا ھەر ئێبێ بپێ، ئەو دەی خوا ویستی ئێبێت و ئەو دەی خوا نەویستی نابێت بپێت.

دووەم : ئەمەش وەرچەرخان و گۆرانی تێدا نیە : خوا دەفەرموێت : ﴿ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا ﴾ الأحزاب : ۶۲.

ھەر وەھا دەفەرموێت : ﴿ وَلَوْ قَتَلْتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا الْأَدْبَارُ ثُمَّ لَا تُجَدُونَ وَلِئَا نَصِيرًا ﴾ * سَنَهُ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَّتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسَنِهِ اللَّهِ تَبْدِيلًا ﴿ الفتح ۲۲- ۲۳.

واتە : ئەگەر ئەوانە ی کافرن جەنگیان لە دژتان بکردایە بێگومان تێک دەشکان و پاشان ھیچ پشتیوانێکیان دەست نەدەکەوت* ئەو دەش یاسا و بەرنامەیی خوا یە و پێشتریش ھەر وا بوو و قەت بەرنامە و یاسای خواش گۆرانی بەسەردا نایەت.

سێیەم : ئەمە بەردەوامە و ناوەستیت : خوا دەفەرموێت : ﴿ قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَقَدٌ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ ﴾ انفال : ۳۸.

واته: به‌وانه بلی که بی باوه‌پن که کو‌تایی بهینن به بی باوه‌پیه‌کیان خوا له
 گونا‌هی پیشوویان خوش ده‌بی‌ت به‌لام نه‌گه‌ر بگه‌پینه‌وه بو بی‌باوه‌ری به‌پاستی
 باو و یاسای پیشینه خراپه‌کان چی بوو بو نه‌مانیش وا ده‌بی‌ت.

چوارهم: نه‌مه لاندات و لادانی‌شی سودی نابیت، خوا ده‌فرموی‌ت: ﴿أَفَلَمْ

يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ
 مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَءِثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَعْنَى عَنْهُمْ مَّا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨٢﴾ فَلَمَّا
 جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَّا كَانُوا
 بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ ﴿٨٣﴾ فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا ءَامَنَّا بِاللَّهِ وَحَدُّهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا
 بِهِ مُشْرِكِينَ ﴿٨٤﴾ فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سُنَّتَ اللَّهُ الَّتِي قَدْ
 خَلَتْ فِي عِبَادِهِ ۚ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ ﴿٨٥﴾ غافر: ٨٢-٨٥.

پینجهم: لاساره‌کان سودی لی نابینن، به‌لام له‌خواترسان ناموژگاری لی
 وهرده‌گرن:

خوای گه‌وره ده‌فرموی‌ت: ﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ
 فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ ﴿١٣٧﴾ هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ

لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٣٨﴾ آل عمران

. ١٣٧-١٣٨.

واته: پیش ئیوه-به دنیا‌یی‌وه- زور سونه‌ت و یاسای خوای گه‌وره هاتووه و
 پویش‌تووه ده‌ی برپون به زه‌ویدا بگه‌پین و بیدوزنه‌وه و سه‌یر بکه‌ن بزائن

سەرەنجامی خەلکی درۆزن چۆنە* ئەمە بەرچاوپروونیەکە بۆ خەلکی و هیدایەت و ئامۆزگاریشە بۆ خەلکی خواناس.

شەشەم : ئەمە بەسەر چاکەکارو بەسەر لادەریشدا دەپوات و جی بەجی دەبیّت ، باوەردار و پیغەمبەرەکان کە زۆرتەری پزیزان هەیە ، سوننەتە خۆایی یەکانیان بەسەردا جی بەجی دەبیّت ، خۆای گەورە چەند سوننەتیکی بەردەوامی هەن کە پەيوەندیان بە شوینەوارە یەك بەدوای یەكەکانەو هەیە بەرامبەر هەركەس کە فەرمانی خوا جی بەجی بکات وازی لێ بهێنێت ، جابەوای عوسمانی یەکان لەهەموو کارووبارەکانیاندا پابەندی شەری خوابوون ، بەچەند قوئاغیکی ئاسایی ژیاانی دەولەتاندا تیپەربوون ، بۆیە کاریگەری حوکمی خواتیااندا پوون و دیاربوو ، حوکم کردن بە پەيامی خوا کاریگەری دونیاییشی هەیە و هەندیکی دواپوژیشی هەیە ، ئەو کاریگەریە دونیایانە ی کە لەماوەی لیکۆلینەو کەمدا لەسەر دەولەتی عوسمانی بۆم دەرکەوتن ئەمانەن :

یەكەم : بوون بە خەلیفە و دەسەڵاتدار :

دەبینین عوسمانی یەکان هەر لەسەرکردە یەكەمیانەو کە عوسمانە تاكو محمدی فاتح و دوای ئەویش سور بوون لەسەر بەرپاکردنی دروشمەکانی خوا بەسەر خۆیان و کەسوکاریان دا . لە حوکم کردنی شەری خواش دا نیازیان بۆ خوا پاك بوو ، بۆیە خۆای گەورەش بەهیزی کردن و پشستی گرتن و لەزەوی دا جیگیری کردن ، عوسمانی یەکانیش لەو زەویانە دا کە فەرمانرەواییان دەکرد ، بەرنامە ی خۆیان بەرپادەکرد ، بۆیە خۆای گەورە سەقامگیری کردن و سولتانی پی بەخشین ، ئەمەش سوننەتیکی جی بەجی کراوی خۆای گەورە یە لەنیو ئەو میللەتانە دا کە هەولێ بەرپاکردنی بەرنامە ی خوا دەدەن و ناگۆرێت .

خۆای گەورە باوەردارانی ئەم ئوممەتە ئەدوینیّت و پەیمانی ئەو هیان پی دەدات کە باوەردارانی پیشوو پەیمانیاان پی دراو . وەك خۆای گەورە لە سورەتی نوردا دەفەرموێت : ﴿ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لِيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي

الأرض كما استخلف الذين من قبلهم ﴿النور: ٥٥﴾ . بهراستی عوسمانی یه کان زور گویان به ئیمان هئدهدا دهست خستبوو و به بهرنامه ی خوا فه رمانه وایان ده کرد ، بویه بهرهم و شوینه واری نه و کاره یان به دهست کهوت : ﴿ولیکنن لهم دینهم الذی ارتضى لهم﴾ النور : ٥٥ .

که نهوان خو یان دایه دهستی ئایینی خوا، خواش سه قامگیری و دهسه لاتداری دایه دهستی نهوان.

دوهم: ئاسایش و سه قامگیری : وولاتی ئاسیای بچوک پشیوی تیکه وتبوو، میرنشینیک زوری تیدا دروست بوو بوو که له ناو خو یاندا ناکوک بوون، پاش نه وه ی خوای گه وره پی یزی له عوسمانیه کان گرت له سه ر دهستی نه واندانده و میرنشینانه یه کیان گرت، عوسمانیه کان هه موویان خسته ری بۆ جیهادکردن له پی ناوی خوادا، خوای گه وره ش ئاسایش و بهر قهراری به خشیه ده ولته ی عوسمانی له هه موو نه و شوینه داه به یاسای خوا حوکیان نه کرد.

دهبینین ده ولته ی عوسمانی پاش نه وه ی بهر قهرار بوو خوای گه وره هوکاره کانی ئاسایش و سه قامگیری پی به خشین و بۆی به دیهینا ، تا پارێزگاری له پیگه ی خو یان پی بکات، نه مه ش سوننه تیکه ی به رده وامی خوای گه وره یه گرهن ته داوه به دارو دهسته ی ئیمان و نه وانه ی به بهرنامه و حوکمی خواکار ده کهن که نه و ئاسایش و ئارامی یه یان بۆ ئاسان بکات که له ژیان و دهرونیاندا به دوا یدا ده گه پین ، جا خوای گه وره کللی کاروباره کانی پییه و گو پانی قه ده ری تاکه کان به دهستی نه وه ، نه وه که ده توانی ت له کان بگو پیت ، خوای گه وره ش ئاسایشی ته و او به که سی ک ده به خشی ت که له سه ر یه کتا په رستی به رده وام و چه سپا و بی ت و له هه موو جو ره کانی هاو له دانان خو ی پاک بکاته وه ، خواش ده فه رموی ت : ﴿الذین آمنوا ولم یلبسوا ایمانهم بظلم اولئک لهم الأمن وهم مهتدون﴾ الأنعام : ٨٢ . واتا : نه وانه ی بر وادارن و بر واکه یان تیکه له به زو لم و (شیرک) ناکهن، ئاسایشی ته و او یان پی نه دری ت و هه ر نه وانیش بهر چاو پوون نه بن.

ئەوانە دلّ و دەروونیان لەبارەى ترس و سزاو سەختییەوه دانیاو ئارامە ،
 بەمەرجیک بەدوور لە هاوێ دانانی بچوک و گەورە و دلسۆز بن بۆ خوای گەورە ،
 بەراستی جیبەجێکردن و حوکم کردن بە بەرنامەى خوا ئارامى دەروەکانى
 تێدایە ، چەنکە ئایینى دادپەرەرى و پەرحمەت و دانایىیە کى خوا دووپات
 دەکاتەوه . خوای گەورە دواى ئەوهى پەیمان و بەلێن دەدات بە باوەرداران کە
 بیانکاتە خەلیفە و دواتریش دەسەلاتیان بداتى، ئیتر دیارە بى بەشیان ناکات لە
 ئاسایش و دلّ ئارامى و دوورى لە ترس و دلّەخوڕپى . عوسمانىیەکان کاتیک
 بەندایەتى خویان هیناىەدى و هەموو جوړەکانى هاوێ دانانیان دابەرى ،
 ئەوکات خوای گەورەش لەسەر ئاستى گەل و دەولەت ئاسایشى دەروەکانى
 هیناىە دى .

سەئىیەم : سەرکەوتن و فەتح کردن : عوسمانىەکان بەهەموو توانایەک کە
 لە دەسەلاتیاندا بوو کاریان ئەکرد بۆ سەرخستنى ئایینى خوا ، بەمەش سوننەتى
 خوا بۆ ئەوانیش هاوێ بەوهى سەریان بخت تیااندا هاوێەدى ، چونکە خوای
 گەورە گرەنتى ئەوهى داوێ هەرکەس لەسەر پەيامى خوا جیگیرو چەسپاو بیّت ،
 ئەوا بەعیزەت و توانای خوێ سەرى دەخات بەسەر دوژمنەکانىدا ، خوا
 دەفەرمویّت : ﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ﴾^{٤٠}
 وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بِبَعْضٍ هُدَّيْتُمْ صَوَامِعُ وَبِيعُ وَصَلَوَاتُ وَمَسْجِدُ
 يُذَكِّرُ فِيهَا أَسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ
 عَزِيزٌ ﴿٤١﴾ الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا
 بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ ﴿٤٢﴾ الحج : ٤٠-٤١ .

(هیچ کات له میژووی مروڤایه تی دا پرووی نه داوه که کۆمه لیک له سهر پینموونی خوا مکور بوون و بن ، له کوتایی پئی دا خوا ی گه وره هیژ و بهرگری و سه رکردایه تی پئی نه به خشیین ، زور کهس به زه ییان دیته وه به و که سانه دا که شوین بهرنامه ی خوا ده که ون له ژیر پو شنایی هیدایه تی شه ودا پئی ده که ن له بهر شه وه ی دوژمنانی خوا و فیل و ته له که ی شه وان گه له کۆمیی دوژمنان له سه رریان و گه ماروی ماددی و مه عنه وی چاوه پروانیان شه کات!! شه مش جگه له وه هم و خه یالۆکه ی زیاتر هیچی تر نییه ، وه شه و پوژهی قوره یش به پیغه مبهریان ﷺ ووت : ﴿ إِن تَتَّبِعِ الْهْدَىٰ مَعَكَ نَتَخَطَّفُ مِنْ أَرْضِنَا ﴾ القصص : ۵۷ .

واتا : شه گهر شه شوین شه ئایین و هیدایه ته بکه وین له نیشتمانی خۆماندا شه مانرفینن .

که چی شوین بهرنامه ی خوا ی گه وره که وتن ، له ماوه ی چاره که سه رده یه ک یان که متردا ده ستیان گرت به سه ر پوژه ه لآت و پوژنا وای جیهان دا)^۱ .

خوا ی گه وره پالپشتی عوسمانیه کانی کرد به سه ر دوژمنان دا ، و به پئی به خشیینی فه تکردنی زه وی یه کان و ملکه چ کردنیان بو حوکمی خوا و فه تکردنی دلله کان و پینموونی یان بو ئایینی ئیسلام ، منه تی خوی دابه سه رریان دا . کاتی که عوسمانی یه کان ناماده باشی و هه ستانه وه یان هه بوو بو حوکمی خوا ، فه تکردن بوو به به شیان و سه رخستنی خوایی دابه زی بو سه رریان ، شه و گه له ئیسلامی یانه ی له شه ریه تی خوا دوور ده که ونه وه ، شه و له دونیا و دوا پوژدا خۆیان زه لیل ده که ن .

به پراستی کاری فهرمانه و او دادوه رو زاناو بانگخوازان بو شه وه ی خه لکی به شه ریه تی خوا حوکم بکه ن بهرپرسیاری یه تیه کی گه وره یه که له روژی دوایی دا له بهردهم خوادا له و باره یه وه پرسیاریان لی ده کریت (شه گهر کاربه ده ستان

¹ فی ظلال القرآن : ۴ / ۲۰۷۴ .

به بهرنامه يهك جگه لهو بهرنامه ي خوا دايبه زاندووو حوكم بكه ن ، ئهوا شه پ و شوپ ئه كه ويته نيوان خويان ...) ، (ئه مهش گه وره ترين هوكاره كانى گوپان و نه مانى دهوله ته كانه كه جار دواى جار له سه رده مى ئيمه و له سه رده مانى تريشدا پروو ده دات ، خواى گه ورهش به خته وه رى ههركه سيكى بوويت ، واى لى دهكات په ند وه ربگريته له كه سانى تر كه تووشى چه رمه سه رى بوو ون) ، ئه وكات پيره وى ئه كه سه ده گريته بهر كه خواى گه وره پالپشتى كردوه و سه رى خستوه ، دووريش ده كه ويته وه له پيره وى ئه كه سه ي خوا ريسواو سه رشوپى كردوه .

خوا له قورئاندا ده فهرمويت ﴿وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ ۚ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ

عَزِيزٌ ﴿٤٠﴾ الَّذِينَ إِن مَكَّنَّهْم فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا

بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُورِ ﴿٤١﴾ الْحَج ٤٠-٤١

واته : ههركه س دينى خوا سه ربخات خواش ئه و سه رده خات به راستى خوا به هيز و خاوه ن عيزه ته * ئه وانه ي خوا به رقه رارى كردن له زه ويدا ، نويزيان ده كرد و زه كاتيان ئه دا و فه رمانيان به چا كه ئه كردو له پوو ي خهرا په دا ئه وه ستان و داها تووى هه موو كاريكيش هه ر به ده ستى خوايه .

جا خوا په يمانى سه رخستنى داوه به و كه سه ي كه خوا سه ر بخت بخت ، سه رخستنى خواش بريتي يه له سه ر خستنى قورئان و ئاين و پيغه مبه ره كه ي ، ئه وه سه رخستن نى يه كه كه سيك به بهرنامه ي جگه له خوا حوكم دهكات و قسه به شتيك دهكات كه نايزانيت)^١ .

چواره م قه درو سه ره به رزى : سه ربلندي و شه ره فى گه وره ي عوسمانى يه كان كه له كتيبه ميژووى يه كاندا تو ماركراوه ، ده گه پريته وه بو ده ستگرتنيان به قورئان و سوننه تى پيغه مبه ره وه ﷺ ، ئه وه ي شانازى به قورئان و سوننه تى پيغه مبه ره وه

¹ مجموع الفتاوى - الإمام ابن تيمية : ٣٨٨/٣٥ .

ﷺ بکات که به هوییه و نوممت قه در پهیدا ئەکات و ناوی دەمینیتیه وه ، ئەوا پێی لە سەر ریگای راست داناوه و پێی که وتوو له سوننه تی به دهوامی خوا له سەر بلندو شهره فدارکردنی هه رکه سیك که دهستبگریت به قورئان و سوننه تی پیغه مبه ره وه ﷺ . خوا ده فره مویت : ﴿ لقد انزلنا إلیکم کتابا فیه ذکرکم افلا تعقلون ﴾

واتا : ئیمه کتیبیکمان بو دابه زاندوویت که باس و یادی خوتانی تیدایه ، دهی ژیر بن .

إبن عباس له ته فسیری ئەم ئایه ته دا ده لیت : (فیه شرفکم) واتا : (قه درو پیتانی تیدایه) ^۱ .

عوسمانیه کان قه درو پیزی خویان له دهستگرتنیان به حوکه مه کانێ ئیسلامه وه وهرگرت ، وه ک عومهری کوپی خه تخاب ﷺ ده فره مویت : (ئیمه سه رشو پترین گه ل بووین که خوا به ئیسلام سه ربلندی کردین ، جاهه رکات به شتیك سه ربلندی مان بوویت جگه له و شته ی که خوا سه ربلندی کردوین پێی ، ئەوا خوا سه رشو پمان ده کات) ^۲ .

جا عومهر ﷺ به و وشانه ی چۆنیه تی په یوه ندی نیوان سه ر برزی و سه ر کزی بو ده رخستووین سه باره ت به هه لویستی به رامبه ر به قبول کردنی به رنامه ی خوا یان پشت لی کردنی . ئەم نوممه ته پوژیک به جگه له ئایینی خوا سه ربلند نه بووه ، هه یچ پوژیکیش به جگه له لاپی بوونی ئەم ئایینه سه رشو پ نه بووه . خوا ده فره مویت : ﴿ من کان یرید العزة فله العزة جمیعا ﴾ فاطر : ۱۰ . هه روه ها ده فره مویت ﴿ ولله العزة ولرسوله وللمؤمنین ولكن المنافقین لا یعلمون ﴾ المنافقون : ۸ .

^۱ تفسیر ابن کثیر : ۱۷۰ / ۳ .

^۲ رواه الحاكم في المستدرک ، کتاب الإیمان : ۶۲ / ۱ .

ئامانچ لە تويژئينه وه ميژوويي يه ئيسلامي يه كان ، سوود وه رگرتني ته واه وه وانهي كه له پيش ئيمه وه به ئيمان وه رويشتون، سوود وه رده گرن له جيهاد و زانست و پهروه رده و ههولي به رده و اميان بو حوكم پرانكردي به رنامه ي خوا و به ركاره ي ناني سوننه ته كاني به رقه رار بوون و ده سه لات گرتنه ده ست چوني ته تيگه يشتن و ره چاو كردي پله به ندي و قوناغ برين، تا بزاني چون تاكه كاني گه ليان پالا وتوو به ره و ئه و كه مال و پيگه يشتنه يان بر دوون كه ئيسلام ئه يه وي ت. سه ركه وتنه گه و ره كاني نيو ميژووي ئوممه ته كه مان ، خواي گه و ره له سه ر ده ستی كه سيك ده يبات به رپوه كه نيازي پاكه بو خوا و ئايين و به رنامه ي شه ري عه ت پائه گري ت و ده رووني خوي پاك كر دوت وه ، بويه هه رگيز فه تح و پرگاري گه و ره و پرون نايه ت ، مه گه ر بو كه سانيك نه يي ت كه ئه و سيفه تانه ي به ره ي خاوه ن ده سه لات و ته مكينيان تي دا يي ت كه خواي گه و ره له قورئا ندا با سي كر دوون.

باسي پينجه م

هه ندي سيفه تي ريبه ريم له كه سا يه تي محمدي فاتح دا له كاتي ليكو لينه وه و به دوا دا چوندا به ده رخستن كه له گرنگ تريني ئه و سيفه تانه ئه مانه ن :

(١) خاوه ن برپار بوون: ئه مه له كاتي كدا ده كه وت كه گوماني زوري بو دروست بوو كه كه مه ته رخه مي و خاوو خليچكيه كه هيه له لايه ن (بالطة اوغلي) سه ركرده ي كه شتي گه لي عوسمانيه وه هيه ، له كاتي ئابلوقه داني قوسته نتي نه دا ، بويه نوينه ري نارد بو لاي و ووتي : يان ده ست به سه ر ئه و كه شتي يانه دا ده گري ت يان نوقميان ده كه يت ، ئه گه ر له وه دا سه ركه وتوو نه بوويت ، ئه و به زيندوويي مه گه رپوه بو لامان^١. ئه وه بوو نه يتواني كاره كه ي جي به جي بكات ، لاي بر دو حه مزه پاشاي له شويني ئه ودا دانا .

¹ محمد الفاتح / ١٠١ .

(۲) دلییری: محمدی فاتح خوئی به شرداری نیو جهنگه کانی ده کردو به شمشیره کهی خوئی له گهل دوزمنان ده جهنگا ، له یه کیك له شه پره کان له وولاتی به لقان دا سوپای عوسمانی به ره و پرووی که مینیك بوویه وه له لایهن سهر کرده بوغدان اسفان ، له کاتی که دا له گهل سوپا کهی دا له پشت دره خته چرو پره پیگدا چوو و هه لزنیه وه کان دا خوئیان شار دبوویه وه ، که موسولمانه کان دایان به لای ئه و دره ختانه دا ، توپ بارانی توندی توپه کان له نیو دارو دره خته کانه وه پرژا به سهریاندا و سهر بازه کانیش شالوویان بردنه سهر ، خهریک بوو پیگدا دانه که ریزه کانی سوپا له یه که بترازی نیئت ، ئه گهر بهاتب و سولتان محمد په لهی نه کردایه و له توپ بارانی توپه کان دوور نه که وتایه ته وه ، محمد فاتح هه لشاخا به سهر سهر کرده ی ئینکشاری یه کاند (محمد ترابزوئی) که بوچی سهر بازه کان ئه وهنده کهم وره بوون جا خوئی به نیویاندا هاواری کرد: (ئه ی جهنگا وهره موجهیده کان ! سهر بازی خوابن ووره و غیره تی ئیسلامه تیتان تیدابیت ^۱ .

قه لغانه که ی گرتنه ده ست و شمشیره که ی هه لگرت و سواری ئه سپه که ی بوو ، به ره و پیش چوو به بی ئه وه ی هیچ شتیك بیگه رینیته وه ، به مه ناگری ووره و حه ماسه تی له نیو سهر بازه کانی دا کلپه ی سه ند و هه موو به دوا ی دا چوون و جهنگه له که یان دارماند به سهریاندا له نیو دره خته کاند جهنگیکی توندی شمشیری پرووی دا له نیوانیاندا که له چیشتنگا وه تائیواره به رده وام بوو .

عوسمانیه کان سهر بازه بوغه ندیه کانیا ن به خراپترین شیوه تیك شکاند و استفان له سهر ئه سپه که ی که وته خواره وه و زور به زه حمه تی پرزگاری بوو ، به پا کردنه وه پرووی وهرگی پرا له جهنگه که ، عوسمانی یه کانیش سهرکه وتن و ده سته که وتیکی زوریان به ده ست هیئا ^۲ .

^۱ محمد الفاتح / ۲۴۶ .

^۲ محمد الفاتح / ۲۴۷ .

۳) زیرهکی : ئەم سیفەتەى لەو بیرۆکە ھەلکەوتویدا دەردەکەوێت کە ئەویش گواستەنەوێ کەشتی یەکان لە پیڤگەى خۆیانەو لە بشکطاش بۆ قرن الذهبى ، ئەویش بەپراکیشانیان بەسەر پێڤگای ووشکانى نیوان ھەدوو بەندەرەکەو، بەدوور لە ناوچەى غەلتە لەترسى کەشتى (جەنەوێ یەکان). ئەو نیوەندەش نزیکەى ۳ میل ماوێ ھەبوو ، زەوێ یەکەشى ئاسان و فراوان نەبوو ، بەلکو گردۆلکەو چالایی سەخت و ناسازى تێدابوو ، دەستى کرد بە جێ بەجێ کردنى نەخشەکەو زەوێ یەکەى پێککردو لەماوێ چەند کاتر میڤیکدا تەخت کرا و پارچەدار ھینرا و بەپیوی ئاژەل و زەیت چەور کرا و بە شیوازێک خزانە سەر ئەو پێڤگایە کە خلیسکان و پراکیشانى کەشتی یەکان ئاسان بێت لەسەرى، بەپراستى ئەو ئیشە لەچاو سەردەمى خۆىدا کارىکى گەورە بوو ، بەلکو خیرایى بیرکردنەو و جێ بەجێ کردن تێیدا بە جوانى دەدەکەوێ کە ئەویش بەلگەى لەسەر زیرەکی و ھەلکەوتەى محمەدى فاتح ^۱.

۴) عەزیمەت و سوربوون : کاتیڤ سولتان محمەدى فاتح نوینەرى نارد بۆ لای ئیمبراتۆر قوستەنتین و داواى بەدەستەوێدانى قوستەنتینیەى لى کرد تاكو خوینى خەلکەکە لەشارەکەدا نەپژێت و دوچارى ئازار نەبن و سەر بەست بن لەمانەو یان بەجێ ھێشتنى شارەکەدا ، جا کاتیڤ قوستەنتین بە دەستەوێدانى شارەکەى بەرپەرچ دایەو ، سولتان محمەد ووتى : زۆر باشە !! بەمزوانە لە قوستەنتینیەدا یان تەختیکم دەبێت یان گۆڤیک ^۲.

کاتیڤکیش بیزەنتی یەکان توانى یان قەلادارینە گەورەکە ئاگر تێ بەردەن ، وەلامى محمەدى فاتح ئەو ھەبوو کە ووتى : بەیانى چواری تر دروست دەکەین ^۳. ئەو

^۱ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فهمی / ۱۰۲ .

^۲ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۶ .

^۳ السلطان محمد الفاتح / ۱۲۲ .

هه‌لۆیستانه‌ش به‌لگه‌ن له‌سه‌ر عه‌زیمه‌ت و سوور بوونی له‌سه‌ر گه‌شتن به
ئامانجه‌که‌ی .

٥) دادپه‌وره‌ری : ئه‌مه له‌کاتی‌کدا که به‌پێی شه‌ریعه‌تی ئیسلام له‌گه‌ل ئه‌هلی
کیتاب دا وه‌ک (خاوه‌ن په‌یامه ئاسمانی‌یه‌کان هه‌لسوکه‌وتی ده‌کرد ، مافه
ئایینی‌یه‌کانی پێدان ، هیچ یه‌ک له‌مه‌سیحی‌یه‌کان پووبه‌پرووی سته‌م و ده‌ست
دریژی نه‌بوویه‌وه ، به‌لکو پێزی گه‌وره‌کانیانی ده‌گرت و چاکه‌ی له‌گه‌لدا ده‌کردن
، دروشمی ئه‌وه‌بوو (دادپه‌وره‌ری بناغه‌ی ده‌سه‌لاته)^١ .

٦) له‌خۆبایی نه‌بوون به‌توانای خۆی و زۆری سه‌ربازو فراوانی ده‌سه‌لاتی :
ده‌بینین سولتان محمد له‌کاتی چوونه نیۆ قوسته‌نتینییه‌دا ده‌لیت : سوپاش بو
خوا ، خوا په‌حم به‌شه‌هیدانمان بکات و شکوو پایه‌بلندی بکاته به‌شی
موجاهیده‌کانم ، شانازی و سوپاسیش بو‌گه‌له‌که‌م^٢ . به‌لێ ئه‌و فه‌زل و
گه‌وره‌یی‌یه‌که‌ی ده‌دایه پال خوا ، بۆیه زمانی به‌سوپاس و پێزانین ده‌دا
به‌رامبه‌ر ئه‌و هاوده‌مه‌ی که سه‌ری خست و پالپشتی کرد ئه‌ویش به‌لگه‌یه
له‌سه‌ر قولی ئیمانی محمدی فاتح به‌خوای گه‌وره .

د‌لسۆزی : زۆربه‌ی ئه‌و هه‌لۆیستانه‌ی له‌ میژووی محمدی فاتح دا تۆمار کراون ،
به‌لگه‌ن له‌سه‌ر قولی د‌لسۆزی محمد بو‌ ئایینه‌که‌ی و بیرو باوه‌ری له‌شیعه‌ره‌کانیدا
و مونا‌جاتی له‌گه‌ل خوای خۆی دا له‌کاتی‌ک دا ده‌لیت : نیه‌تم : ملکه‌چکردنه‌ بو
فه‌رمانی خوا ﴿ وجاهدوا فی سبیل الله ﴾ البقرة: ٢١٨ .

هه‌لچون و حماسه‌تم : هه‌ول‌دانمه ، بو‌ خزمه‌تی ئایینه‌که‌م ، ئایینی خوا .
عه‌زم و سو‌ربوونم : ئه‌وه‌یه که هه‌موو داروده‌سته‌ی بی‌باوه‌ران بی‌ه‌زینم
به‌سه‌ربازه‌کانم ، سه‌ربازه‌کانی خوا .

^١ السلطان محمد الفاتح / ١٥٢ .

^٢ محمد الفاتح / ١٣١ .

(تفکیری) بیرکردنه وەم : دامەزراوە لەسەر فەتھکردن و لەسەر سەرکەوتن و لەسەر بردنەوێ لە پێگەی میهری خواوە.

(جیهادی) جیهادەم : بەگیان و مائەمەوێ ، لەدوێیادا جگە لە جێبەجێکردنی فەرمانەکانی خوا چی تر چاکتره ؟؟

(اشواقی) شەیداییم : جەنگە و هەر جەنگە و سەدان هەزار جار هەر جەنگە.
(ارجائی) داخواییم : هەر ئەوێهێ خوا سەرم بخت ئەم دەوڵەتە پایەدار بکات بەسەر دوژمنانی خوادا^۱.

(۷) زانستی محمد فاتح : باوکی هەر لەمنداڵێیەوێ گرنگی پێدەدا ، بەمەش سولتان محمدی فاتح ملکهچی سیستەمیکی پەرودەیی بوو کە کۆمەڵێک لە زاناو ناودارەکانی سەردەمەکە سەرپەرشتییان دەکرد ، بەمەش قورئان و فەرموودەو فێقه و زانستە سەردەمیەکانی وەک بیرکاری و گەردوونناسی و میژوو و وانەگەلی زۆری سەربازی چ تیۆری (نظري) و چ کردارەکی فێر بوو ، ئەوێ کە خوا پێزی لە سولتان محمدی فاتح نا ئەوێ بوو کە کۆمەڵێک گەورەو زاناکانی سەردەمەکە سەرپەرشتییان دەکرد ، لەپێش هەموویانەوێ شێخ ئاق شەمسەددین و مەلای گۆرانی ، (کەزانیەکی ئایینی بوو لەلای عوسمانیە پێشینەکان و دەریایەکی بوو لە زانیاری)^۲ لە زانستە ناودارە جوړاوجۆرهکانی ئەو سەردەمەدا، محمدی فاتح پێشوازی پەرودەیی مامۆستاکانی کاریگەریان لەسەر دانابوو، شوێنەواری ئەو پەرودەییەش لەپروانگە پۆشنییری و سیاسی و سەربازی یەکانیدا دەرەکەوتن^۳. محمدی فاتح لە سێ زمانە سەرەکییە

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۵۸ .

² فەرھەنگی زمانەوانی کوردی لە جیاتنی وشە (موسوعة) وشە (دەریای زانیاری) بەکار دێنی (وەرگێڕ:ن).

³ السلطان محمد الفاتح / ۱۳۱ .

ئىسلامىيەكاندا تەۋاۋ پۇچۇبۇۋ ، كە پۇشنىبىرانى ئەۋ سەردەمە لە كەسيان بى منەت نەبۇۋ ، ئەۋىش عەرەبى و فارسى و توركى بۇۋ ، سۇلتان محمدى فاتىح شاعىر بۇۋەۋ دىۋانىكى بە زمانى توركى بەجى ھىشتۇۋە^۱ .

باسى شەشەم

شتىك لەكارە ژىارىيەكانى

❖ گىرنگى دانى بە خۇيىندىنگە و پەيمانگاكان: سۇلتان محمدى فاتىح زانست و زانايانى خۇش دەۋىست بۇيە گىرنگى ئەدا بە دروستكىردنى خۇيىندىنگە و پەيمانگاكان لە ھەموو بەشەكانى دەۋلەتەكەيدا، (سۇلتان ئورخان) يەكەم كەس بۇۋ كە خۇيىندىنگەي نمونەيى لە دەۋلەتى عوسمانيدا دامەزىراند، لەدۋاى ئەۋىش سۇلتانەكانى دەۋلەت لەسەر پىبازەكەي ئەۋ چوون و خۇيىندىنگە و پەيمانگاكان لە پروسە و ئەدرنە و شارەكانى تردا بىلۇۋ بۇۋنەۋە.

محمدى فاتىح لەۋ پروانگەيەۋە بابا پىرانى خۇي لە بىرنەكىردو ھەۋلگەلىكى زۇرى خىستەپروو بۇ بىلۇۋكىردنەۋەي زانست و دامەزىراندنى خۇيىندىنگە و پەيمانگا، چەند چاكسازىيەكىشى خىستە نىۋ پروسەي فىركىردنەۋە ، ھەروەھا سەپەرشتى پوختەكىردن و گەشە پىدانى بەرنامەكانى دەكىرد و سوور بۇۋ لەسەر بىلۇۋ كىردنەۋەي خۇيىندىنگەۋ پەيمانگاكان بەھەموو شارە گەۋرەۋ بچۇكەكان و ھەروەھا لادىكانىشدا، بۇ سەپەرشتى ئەمەش چەند ۋەقفى گەۋرە گەۋرەي تايىبەت كىردىپىيانەۋە.

ھەروەھا ئەۋ خۇيىندىنگەيانەي پىكخىست و كىردىنە چەند پىلە و قۇناغىك و بەرنامەيەكى بۇ ھەموو ئەۋ قۇناغانە دانا و ئەۋ زانست و بابەتانەي دەستىنىشان

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٢٥٤ ، ٢٥٩ .

کرد که له ههریه که له قوناغه کاندای ده خویندرا، یاسای بۆ تاقیکردنه وه کانی
 دانا و هیچ خویندکاری که له قوناغیکه وه نه ده چوو قوناغیکی تر تا له
 زانسته کانی قوناغی پيشوودا شاره زایی پیدانه کردایه و ملکه چى
 تاقیکردنه وه یه کی ورد نه بوایه. سولتان محمد خوی چاودی و سهرپهرشتی
 نه و کاروبارانه ی ده کرد، هندی جاریش ناماده ی تاقیکردنه وه کانی خویندکاران
 ده بو و ساته و ناسات سهردانی خویندنگا کانی ده کرد ولای عیب نه بو و گوئی
 له واراننه بگریست که ماموستاکان پیشکه شیان ده کردن و ناموژگاری
 خویندکاره کانی ده کرد بۆ کوشش کردن و هولدان. دریغی نه ده کرد له دیاری
 ناردندا بۆ ماموستا و خوینکاره هه لکه وتوه کان. خویندنی له هه موو
 خویندنگا کانی ده ولته دا کرد به خوړایی. نه واراننه ی که له و خویندنگایانه دا
 دهوترانه وه نه مانه بوون: تهفسیر، فهرمووده، فیه، ئه ده ب، په وانبیژی،
 زانسته کانی زمان، له (معانی، بیان، بدیع) و نه دازیاری و..... هتد.

له پال نه و مزگه وته ی که له قوسته نتینیه دا دروستی کرد، هه شت خویندنگای
 دامه زانده که له هه رلایه کی مزگه وته که وه چوار خویندنگه هه بو که هه وشه یه کی
 فراوانی له ناوه راستدا دروست کرابوو، تییدا خوینکار قوناغی کوتایی خویندنی
 ده برده سهر. له گه ل نه و خویندنگایانه دا شوینی نیشته جی بوون بۆ خوینکاران
 هه بو که تییدا ده خه وتن و نانیان ده خوارد، موچه یه کی مانگانه ی داراییشی بۆ
 بریپوونه وه، ماوه ی خویندن له و خویندنگایانه دا به دریژیی سال به رده وام بوو
 ، له پالیشیدا کتیبخانه یه کی تایبه تی دامه زانده، که مه رج بوو نه و که سه ی نه و
 خویندنگایه ده گریته نه ستۆ له نه هلی زانست و له خواترسان بیته و شاره زا بیته
 له ناوی کتیب و نووسه ره کاندای.

سهرپهرشتیاری کتیبخانه که به شیوه یه کی ورد و دروست بۆ ماوه یه کی کاتی
 کتیبی ده دا به لای خویندکارو وانه بیژه کانه وه به پیی داخوازی نه و کتیبه ی
 ده یانه ویت. ناوی کتیبه به ماوه وهرگیراوه کانی له ده فته ریکی تایبه ت دا تومار

دەکرد، ئەو ئەمىندارەش بەرپرسيار بوو لەو کتیبە و پاراستنى لاپەرەکانى که لەلایەتى^۱. ئەو کتیبخانە بەلایەنى کهمەو دەبوو سى مانگ جاريك بيشکنايه، بەرنامەى ئەو خویندنگایانەش بریتى بوو لە سیستەمى پسپورى هیئانەو، بۆ نمونە بەشى تايبەت هەبوو بۆ زانستە عەقلى و نەزەرییەکان، زانستە جى بەجیکارییەکانیش بە شى تايبەتیاں هەبوو، وەزىرو زانا خاوەن سامانەکان کيپرکياں دەکرد لە دامەزراندنى پەیمانگا و خویندنگا و مزگەوت و دانانى ماله وەقفیەکاندا^۲.

❖ گرنگیدانى سولتان محمدى فاتيح بە زانایان: بەراستى زانایان و ئەدیبهکان پیگەیهکی تايبەتیاں هەبوو لەلای سولتان محمدى فاتيح، زانایانى لەخوى نزیک دەکردهو و پيژيانى بەرز رادهگرت، هانى دەدان لەسەر کاروبەرەمهيان، مال و سامانى پيـدەدان و دیارى و خەلاتى ئەرشت بەسەریاندا، تاکوو خویان یەکلایکەنەو بۆ زانست و فيکرکردن، ئەوپەرى پيژى ئى دەگرتن ئەگەر لە دریشى بوونایە! جا کاتيک هەريمی قرمان خرايه سەر دەولەتەکهى، فەرمانى دەرکرد بە گواستنهوى کريکار و پيشهگەرەکان بۆ قوستەنتینیە، که بیستى (روم محمد پاشا)ى وەزیری ستهمى لەخەلکەکه کردوو لەوانەش که ستهمیان ليکراوه هەندیك لە زانا و پیاوماقوولیشى تیدا بووه وەك زانا: محمد چەلەبى کورى سولتان ئەمیرەلى، کاتيک سولتان بەم کارەى زانى، داواى ليبوردى لى کرد و لەگەل ھاوپيکانیدا بەسەر بەرزى و بەپيژليانەو گيپرايهو بۆ نيشتمانى خوى، پاش ئەوہى ئوزون حەسەنى سەرکردهى تورکمان شکستى خوارد، ئەو سەرکردهیهى که پابەندى هيچ پەیمانیک نەدەبوو و بەردەوام یارمەتى دوژمنانى عوسمانیەکانى دەدا لە هەرگەلى بوونایە، جا که سولتان محمدى فاتيح شکستى

^۱ محمد الفاتح / ۳۸۴، ۳۸۵.

^۲ محمد الفاتح / ۳۸۴.

پى ھىنا ، ژمارەيەكى زۆر دىلى كەوتە بەردەست ، سولتان محمد فەرمانى كرد بە كوشتەنيان جگە لە زانا و خاوەن مەعريفەكانيان نەبىت وەك قازى محمد شۆرەيجى كە يەككە بوولە پاىەدارەكانى سەردەم ، ئەو بوو سولتان پىزىكى زۆرى لىگرت .

سولتان فاتىح پىزى زانا و خاوەن وەرە و پياو لەخواترەسەكانى دەگرت ، ئەگەر ھەندى كات ھەلپەيەكى سەركىشى و تۆرەبوونىكى لەناكاوى توش بەھاتايە ، بەپەلە دەگەرپاىەو سەر نەرمونىيانى و لەسەرخۆيى و پىزى لىگرتەنيان .

كتىبەكانى مېژوو ئەو ھەمان بۆ باس دەكەن كە سولتان محمد لەگەل يەككە لە خزمەتگوزارەكانىدا نوسراوێكى ناردوو بۆ لاى شىخ احمد گۆرانى كە لەو كاتەدا دادگای سەربازانى بەدەستەو بوو ، شىخ فەرمانىكى تىدا دىت كە پىچەوانەى شەرى ئىسلام بوو ، بۆيە نامەكەى دراندو داى لە خزمەتگوزارەكە ، ئەو سەخت بوو لەسەر سولتان محمد لەو كارەى شىخ احمد گۆرانى تۆرەبوو و لەپەلەكەى لاى برد . بەمە دل ئىشان و لىكدوورى كەوتە نىوانيان و شىخى گۆرانى چوو بۆ مىسر ، سولتانى ئەوى (قىتبای) پىشوازيەكى گەرمى لىكرد و پىزى لىنا . لەوى ماوہيەك مايەو ، زوو بەزوو سولتان لەو كارەى پەشىمان بوويەو و نامەيەكى بۆ سولتانى (قىتبای) نووسى و داواى لىكرد كە شىخى گۆرانى بنىریت بۆ لاى ، سولتان (قىتبای) نامەناردنەكەى سولتان محمدى بۆ شىخى گۆرانى گىرپاىەو و پاشان پىي ووت مەرۆ بۆ لاى ، من زياد لە ئەو پىزەى ئەو پىزىت دەگرم ، ئەويش ووتى بەلى وايە ، بەلام لە نىوان من و ئەودا خوشەويستىيەكى گەرە ھەيە ئەو خوشەويستىيەى وەك لە نىوان باوك و كوڤدا ھەيە ، ئەو ھەش لە نىوانماندا پوویدا شتىكى ترە و ئەو لىم تىدەگات و ئەزانى بەردەوام دلم لاىەتى ، جا ئەگەر نەچم دەزانىت كە بەھوى تۆوہيە و بەمەش دوژمنايەتى دەكەويتە نىوانتانەو ، سولتان (قىتبای) یش ئەو قسەيەى بەباش زانى و مالىكى زۆرى پىداو ھەموو ئەو پىويستيانەى بۆ نامادەكرد كە بۆ سەفەر

پیوستن ، چەند دیارییەکی گەورەشی لەگەڵدا نارد بۆ لای سولتان محمد خان ، سولتان محمدی فاتحیش کاری دادوەری و دواتر فەتووانیشی دایە دەستی و دیاریەکی زۆری پێبەخشی و بەشیوەیەکی بۆینە پێزی لیگرت^۱ .

شەوکانی لەبارەییەوه دەلیت : (لەبۆاری دادگای سەربازیەوه گواستییەوه و بەردەوام پیاوێ گەورەکان هاتووچۆیان ئەکرد و کتیی (جمع الجوامع) ی رافەکرد و پەراویزیکی زۆریشی لەسەر کتیی (المحلی) ی (جلال الدینی محلی تەفسیرکەری قورئان) نووسی زبانی تەفسیر و شەرھێکی بۆ صەحیحی بوخاریش کرد و قەسیدەیک لە شەش سەد بەیتیشی لە زانستی (عروض) دانا . مزگەوتیکیشی لە ئەستانبول دامەزراند لەگەڵ خۆیندنگەیک کە ناوی نا (دار الحديث) . دنیا لێی کۆبوویەوه و ئاوەدانی خستە وولات و زانستی بەهەموو لەیەکدا بۆبوویەوه و زانا گەورەکان ئەهاتنە خزمەتی بۆ وەرگرتنی زانست ، لەسالی ۷۶۱ ک حەجی مالی خۆی کرد ، بەردەوام پایەبەرز بوو تا لەکۆتاییەکانی سالی ۷۹۳ ک دا وفاتی کرد و سولتان و کەسانی تری خوار ئەو نوێژیان لەسەر کرد . هەندیک لەسەرەتای قەسیدەکانی لە پیاھەڵدانی سولتانەکیددا دەلیت :

هو البحر الا انه مالک البر

هو الشمس الا انه الليث باسلا

واتا: سولتان خۆرە هەرچەندە شێرێکی نەبەرد ، ئەو دەریایە هەر چەندە خاوەنی گشت ووشکانیە .

خاوەنی کتیی (الشقائق النعمانية) ژیاانامەییەکی پازاوەی نویسیوەتەوه... شێخی گۆرانی سولتان بەناوی خۆیەوه بانگ دەکرد و پیایدا هەلی نەئەداو دەستی ماچ نەدەکرد ، بەلکو تەنها تەوقەیی لەگەڵ دەکرد ، هەروەها نەدەچوو بۆ لای سولتان مەگەر بیناردایە بەشوینیدا . بەسولتان دەووت : خواردن و جل و بەرگت حەرامە ، بۆیە پیویستە ئاگات لە خۆت بیت .

¹ محمد الفاتح / ۳۸۹ .

چەند شتى جوانى زۆرى تىرى باس كىردۈۈە كە بەلگەيە لەسەر ئەۋەى يەكك
بوۋە لە زانا ئىشكەرەكان.^۱

سولتان لەھەر شوئىنىكدا بىبىستايە كە زانايەك ھەژارى يان كەمدەستى تووش
بوۋە يەكسەر دەچوۋ بە ھانايەۋەۋ ئەۋەى لە بوارى دنيايىدا پىۋىستى پىۋى بوايە
بۆى دابىن دەكرد .

سولتان سىروشتى وابوۋە كە لە مانگى پەمەزاندە لە دواى نوپىژى نىۋەرۇ كۆمەلەك
لە زانا تەۋاۋ شارەزاكانى قورئانى دەھىنا بۇ كۆشكەكەى و ھەر جارەى يەككىيان
تەفسىرى ئايەتەك لە ئايەتەكانى قورئانى ئەكرد و ھەموو زانايان گەفتوگۆيان
لەسەرى دەكرد . سولتان محمد خۆشى بەشدارى لەگەلدا دەكردن و ئەو زانايانەى
بەردەۋام ھان ئەدا لەسەر كارەكەيان بەخەلەت و دىارى و دەستگروۋى زۆرى
مادى بۆيان .

❖ گرنگىدانى بەشاعىرو ئەدىبەكان : مپژوو نوسى ئەدەبى عوسمانى باس
دەكات كە سولتان محمدى فاتىح (سەرپەرشتىارى راپەرپىنى ئەدەبى بوو،
شاعىرىكى پاىە بەرز بوو ۳۰ سال ھوكمى كىرد، كە ئەو سالەيان پىر پىت و
بەرەكەت ۋا خۆشگوزەرانى گەشەى بەردەۋام بوو، بە (ابو الفتح) ىش ناۋى
دەركىرد، چونكە بەسەر دوو ئىمىراتۆرىيەتى گەۋرەدا زالبوو ھەرۋەھا ھەوت
مىرنشىنى ئازادكرد و دەستى گرت بەسەر ۲۰۰ شاردا ژمارەيەكى زۆر خانەى
زانست و خانەى پەرستشى دروستكرد و ھەرۋەھا بە (ابو الخيرات) ىش
ناسرا^۲ .

محمدى فاتىح بەشەۋەيەكى گشتى گرنگى بە ئەدەب و بەشەۋەيەكى تايبەتى بە
شەيەر دەدا ، ھاپىيەتى شاعىرانى دەكرد و ھەلى دەبژاردن و زۆرىكىيانى دەكردە

^۱ البدر الطالع : ۱ / ۴۱ .

^۲ العثمانىون فى التاريخ والحضارة / ۲۴۷ .

وهزير ، لهوانه : احمد پاشا محمود ، محمود پاشا ، قاسم جزرى پاپا ، كه هه‌بوو شاعير بوون ^۱. هه‌روه‌ك له كوشكى پاشادا ۳۰ شاعير هه‌بوون كه هه‌ريه‌كه‌يان مانگانەى به‌پرى هه‌زار دره‌م موچه‌ى ده‌درايه ، بۆيه له‌دواى ئه‌و گرنگى پي‌دانه ئاساييه كه شاعير و ئه‌ديبه‌كان له مه‌دحى سولتان محمدا بكه‌ن له پادا‌شتى ئه‌و هه‌موو خزمه‌ته‌يدا كه به‌رامبه‌ر زانست و ئه‌ده‌ب كردى به‌وه‌ى زۆر جوان هانى شاعيران و ئه‌ديبانى ئه‌داو زۆر به‌خشنده سهرپه‌رشتى ئه‌كردن.

سولتان پيگري له شاعيره‌كان ده‌كرد كه خويان سووك بكه‌ن و ده‌ست بده‌نه گالته‌وگه‌پ و بى بى نه‌زاكه‌تى، ئه‌وه‌ش له نه‌زاكه‌ت و ئه‌ده‌ب لايبدايه به‌زيندان كردن يان ده‌ركردنى له كو‌شك سزاي ده‌دا ^۲.

❖ گرنگيدانى به وه‌رگي‌پران : سولتان محمدي فاتيح تواناي قسه‌كردنى به‌زمانى پۆمى هه‌بوو، له پي‌ناو ئه‌وه‌ى كه پا‌په‌پرينيكي فكري له گه‌له‌كه‌يدا به‌رپا بكات فه‌رمانى كرد به وه‌رگي‌پرانى زۆربه‌ى ئه‌و كه‌له‌پوورانه‌ى به زمانى يونانى و لاتينى و عه‌ره‌بى و فارسى نووسرا بوون بۆ زمانى توركى. له‌وانه‌يش كتی‌بى (مشاهير الرجال) ي بلوتارك ، هه‌روه‌ها كتی‌بى (التصريف فى الطب) ي ابو قاسم زه‌هراوى دكتورى ئه‌نده‌لوسى وه‌رگي‌پرا بۆ توركى، له‌گه‌ل هه‌ندى زياده‌يه‌كاريدا له وي‌نه‌ى ئاميره‌كانى برينپيچى و بارى نه‌خوشان له‌كاتى ئه‌نجامدانى نه‌شته‌رگه‌ريدا.

❖ كاتي‌ك كتی‌به‌كه‌ى به‌تلي‌مۆسى ديت له جو‌غرافيا‌دا كه نه‌خشه‌يه‌كيشى له‌گه‌ل دابوو هه‌ستا به موتاله‌وه‌و لي‌كو‌لینه‌وه‌ى له‌گه‌ل (جو‌رج امي‌روتزوس) زاناي پۆمى دا، پاشان فاتيح داواى له خو‌ى و كو‌په‌كه‌ى كرد كه دوو زمانى پۆمى و عه‌ره‌بى به‌باشى ده‌زانى هه‌ستن به وه‌رگي‌پرانى كتی‌به‌كه‌ بۆ عه‌ره‌بى و دووباره‌كي‌شانه‌وه‌ى نه‌خشه‌كه‌ له‌گه‌ل به‌دوادا‌چوون و لي‌كو‌لینه‌وه‌ له‌مه‌ر ناوى شاره‌كان و نوسينى

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٢٤٧ .

² محمد الفاتح / ٣٩٣ .

بههردوو زمانی عهره‌بی و پۆمی ، بۆ ئهو ئیشه‌یش خه‌لاتیکی گه‌وره و زۆری کردن، زانای گه‌وره‌یش علی القوشچی که گه‌وره‌ترین زاناکانی سه‌رده‌می خۆی بوو له بیرکاری و گه‌ردونناسیدا، هه‌رکاتیکی به فارسی کتیبیکی دانابنایه خیرا وه‌ریده‌گیرایه سه‌ر عهره‌بی و پیشکه‌شی فاتیحی کرد.

❖ فاتیح گرنگی به زمانی عهره‌بی ده‌دا، چونکه زمانی قورئانی پیروژ بوو ، هه‌روه‌ک له زمانه زانستیه بلاوه‌کانی ئهو سه‌رده‌مه بوو ، به‌لگه‌ش بۆ گرنگی دانی فاتیح به زمانی عهره‌بی زیاتر ئه‌وه‌یه که داوای له مامۆستاکانی هه‌ر هه‌شت خویندنگه‌کی شار کرد که له کاتی وتنه‌وه‌ی زانستی زمانه‌وانیدا هه‌ر شه‌ش کتیبه (سه‌حیحه‌که‌ی) زمانی عهره‌بی وه‌ک، وه‌ک صحاح ، التکملة ، القاموس ، و هاوشیوه‌کانی^۱ پیه‌که‌وه بلینه‌وه، فاتیح پالپشتی بزوتنه‌وه‌ی وه‌رگیران و دانانی کتیبی کرد له پیناو بلاو بوونه‌وه‌ی هۆشیاری له نیو ژێرده‌سته‌کانیدا، ئه‌ویش به زیادکردنی کتیبخانه گشتیه‌کان، له کۆشکه‌که‌یدا خه‌زینه‌یه‌کی تایبه‌تی به کتیب دروستکرد که چ کتیبی سه‌یر هه‌یه له هه‌موو زانستیکیدا لهو کتیبخانه‌دا هه‌یبوو، شیخ لوتفی کرده ئه‌م‌ینداری و کتیبخانه‌که ۱۲ه‌زار به‌رگ کتیبی تی‌دا بوو. مامۆستا (دیزمان) ئهو کتیبخانه‌یه به‌وه وه‌سف ده‌کات که خالی وه‌رچه‌رخانه له پووی زانسته‌وه له نیوان پۆژه‌ه‌لات و پۆژئاوادا^۲.

❖ گرنگیدانی به ئاوه‌دانی و ته‌لارسازی دروستکردنی خه‌سته‌خانه: سولتان محمدی فاتیح زۆر که‌یفی ئه‌هات به بنیاد نانی مزگه‌وت و په‌یمانگا و کۆشک و

^۱ شه‌ش کتیبی ناسراو هه‌یه له زانستی زمانه‌وانیدا (فه‌ره‌نگی عهره‌بی) وه‌ک: الصحاح که هی ئیمامی جه‌وه‌ریه‌و ئیمامی رازی له ناو (مختار الصحاح) کورتی کردوه‌ته‌وه‌و (القاموس المحیط) یش هی (فه‌یروز ئابادی)یه، وه هه‌روه‌ها (وه‌رگیر: ن).

^۲ محمد الفاتح / ۳۹۶ .

خه سته خانه و بنكه و حه مام و بازاري گه وره و باخچه گشتيه كان . به هوي
لوه كييشي تايبه ته وه ئاوي هينايه نيو شاره كه وه . ههروه ها وه زيره كان و
گه وره يواني ده ولت و ده ولته مەندان و ناسراواني هان دها بو دامه زراندني
بيناو دروست كردني دوكان و حه مام و بيناي تر كه نرخ و جوانيه كه دها دات به
شاره كان . گرنگيه كي تايبه تيشي به ئه ستانبولي پايتهخت داو سوور بوو له سه ر
ئه وه ي بيكا ته جوان ترين پايته خته كانى جيهان و سه رچاوه ي زانست و هونه ر .
له سه ر ده مي محمد فاتح دا ئاوه داني زور زيادي كردو په ره ي سه ند و گرنگي به
خه سته خانه دها و ياسايه كي نمونه يي بو دانا كه ئه و په ري وردى و سه رسامى
وجوانى تيدا بوو . جا هه ر بنكه يه كي ئه سپارد به پزيشكيك و دواتر كرديه دوو
پزيشك له پزيشكه ليها ته وه كان ئيدي له هه ر په گه زيك بوونايه ، له گه ل ئه و دوو
دكتوره دا (كحال)^۱ و برين پيچيك و سه يده لانيه ك و كو مه ليك له خزمه تگوزارو
ده رگاوان يارمه تيان دها ن . مه رج بوو بو هه موو كارگوزاريكي خه سته خانه
قه ناعه ت و نه رمونياني و مرو ف دؤست بي ت . له سه ر پزيشكه كانيش پيويست بوو
كه له پوژيكد ا دوو جار سه رداني نه خو شه كان بكه ن و ده رمان بو نه خو شه كان
نه نوسن تا له ئاماده كردنه كه ي ورد نه بنه وه . له سه ر چيشت لينه ري
خه سته خانه يش پيويست بوو كه شاره زا بي ت به جو رو شي وه ي ئه و خواردنانه ي
كه له گه ل نه خو شه كاندا ده گونجيت . چاره سه رو ده رمان له و خه سته خانانه دا
به خو پرايى بوو ، خه لكيش هه موو سودى ليوه ده گرت به بي جياوازي له په گه ز و
ئاينياندا^۲ .

^۱ كحال: پي ده چي مه به ست پي ئه و كه سه بي ت كه (كحول) (واتا پيسقرو ت)
بدات له برين و پاكي بكاته وه (وه رگير: ن).

^۲ محمد الفاتح / ٤١٣ .

❖ گرنگیدان به بازرگانی و پیشه‌سازی : سولتان محمد گرنگی به بازرگانی و پیشه‌سازی ئەداو ئیشی زۆری کرد له پیناو بوژاندنه‌وه‌یاندا به‌هه‌موو ئامیرو هۆکاریک. به‌مه‌ش پیبازی باوباپیر و سولتانه‌کانی گرته‌به‌ر که به‌رده‌وام له هه‌ولێ ئاماده‌سازیدا بوون بۆ بوژاندنه‌وه‌ی پیشه‌سازی و کری بازرگانی، له نیو ژێرده‌سته‌کانیاندا . زۆریک له شاره‌گه‌وره‌کان گه‌شه‌سەندنی گه‌وره‌یان به‌خۆوه دیت پاش ئەوه‌ی فه‌تتحی عوسمانی پرزگاری کرد له‌وه‌ی که له‌سه‌رده‌می بیژه‌نتیه‌کاندا توش بووبوو به‌هۆی ئەوه‌ی سامانی ده‌وله‌تی ده‌ستی گرتبوو به‌سه‌ر هه‌موو بواریکدا و ته‌گه‌ره‌ی خسته‌نیو پاپه‌رینییه‌وه‌و بزاونتی له‌پێ خستبوو ، له‌وشارانە : نیقیه‌ بوو، عوسمانیه‌کان زۆر شاره‌زایی بازاره جیهانیه‌کان و پێگه‌ ده‌ریایی و وشکان بوون و پێگه‌ کۆنه‌کانیان گه‌شه‌ پێده‌داو پێگه‌ی بازرگانی نوییان داده‌مه‌زراند که بزوتنه‌وه‌ی بازرگانی له‌هه‌موو به‌شه‌کانی ده‌وله‌تدا خسته‌ جووله‌. ده‌وله‌ته‌ بیانیه‌کانیش ناچار بوون که مه‌رزه‌کانیان به‌پرووی خه‌لکانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا بکه‌نه‌وه‌ تاکوو پیشه‌ی بازرگانی له ژێر سیبهری ئالای عوسمانیدا موماره‌سه‌ پێبکه‌ن و فیرین .

کاریگه‌ری سیاسه‌تی گشتی ده‌وله‌ت له‌ بواره‌کانی بازرگانی و پیشه‌سازیدا ئەوه‌بوو که خوشگوزهرانی و ئاسانکاری بآلی کیشابوو به‌سه‌ر هه‌موو به‌شه‌کانی ده‌وله‌تدا ، به‌مه‌ش ده‌وله‌ت دراوی تایبه‌تی زی‌پرینی ده‌ستکه‌وت ^۱. هه‌روه‌ها ده‌وله‌ت دامه‌زراندنی پۆلی پیشه‌سازی و پیشه‌سازیه‌کانی زه‌خیره‌و چه‌کی پشتگوی نه‌خست به‌لکو قه‌لاو شوراکانی له‌هه‌موو ناوچه‌ گرنگ و سه‌ربازیه‌کانی ولاتدا بنیاد نا ^۲.

^۱ محمد الفاتح / ٤١٤ .

^۲ محمد الفاتح / ٤١٠ .

❖ گرنگیدانی به پیکخستنه کارگیریه کان : سولتان فاتیح ئیشی ئه کرد بۆ گه شه پیدانی دهوله ته که ی، بۆ ئه مه ش چه ندیا سایه کی دانا تا بتوانیت کاروباری کارگیرى خوجیى له دهوله ته کهیدا پیک بخت . ئه م یاسایانه له شه ریه تی ئیسلامه وه سه رچاوه یان گرتبوو . سولتان محمد لیژنه یه کی له چاکترینی زاناکان پیکهینا بۆ سه ره پهرشتی دانانی (قانون نامه) که له شه ریه تی پاکی ئیسلامه وه سه رچاوه ی ده گرت . و کردی به بناغه ی حوکمی دهوله ته که ی ، ئه و یاسایه له سی به ش پیک هاتبوو، که په یوه ندی به پایه ی کارمه ندان و هه ندی داب و نه ریته وه هه بوو له گه ل ئه وه ی که پیویسته ریو ره سم و ئاهه نگه سولتانیه کاندای بکریت . ههروه ها سزاو غه رامه کردنی دانا و به راشکاوی دهوله تی به حوکمه تیکی ئیسلامی ناوزه ند کرد که له سه ر بالاده ستی ره گه زی ئیسلامیدروست ئه بیّت و ئیتر له هه ر ره گه ز و بنچینه ک بیّت^۱.

محمدی فاتیح گرنگی زوری به وه دا که یاسایه که هه موار بکات په یوه ندی دانیشتوانی ناموسولمان پیک بخت به و دهوله تانه وه که دراوسیانیان و موسولمانن، ههروه ها په یوه ندی ئه و دانیشتوانه ریک بخت له گه ل ئه و دهوله تانه دا که حوکمیان ده که ن و سه ره پهرشتی ئه وانیان له ئه ستودایه ، هات دادی خسته ناو دانیشتوان و زور به (جیدی) که وته راوه دونانی دز و پیگرو ئه وه ی بریاری ئیسلام بوو به سه ریاندا جیه جیی ئه کرد، به مه ش هیمنی و ئاسایش بالی کیشا به سه ر هه موو لایه کی دهوله تی عوسمانیدا . سولتان محمد هه موو ئه و یاسایانه ی هیشته وه که بۆ فه رمانراوایی کردنی هه ریمه کان به کارده هات له پیش خۆیدا، به لام چه ند گوپرانکاریه کی که می تیدا کرد که له گه ل سه رده م و دهوله ته کهیدا بگونجیت، دهوله ت دابه ش ده بوو بۆ چه ند میرنشینیکی گه وه ره، که میری میران فه رمانره وایی ده کرد که به (به گله ربه گ) ناوده برا و

¹ السلطان محمد الفاتح / ۱۵۴ .

ههروه‌ها چه‌ند میرنشینکی بچوک که (میری لیوا) فه‌رمان‌په‌وایی ده‌کرد و به (سنجق به‌گ) ناوده‌برا، هه‌ریه‌ک له‌م دوو فه‌رمان‌په‌وایه هه‌لده‌ستان به‌چه‌ند کاریکی شارستانی و سه‌ربازی له‌یه‌ک کاتدا، هه‌ندی له‌میرنشینه‌کانی (سه‌قالیبه) هه‌ر له‌سه‌ره‌تاوه جوړیک له‌سه‌ربه‌خویی ناوخویان پی ده‌درا که هه‌ندی له‌سه‌رکرده‌کانی خویان فه‌رمان‌په‌واییان ده‌کردن، به‌لام پاشکوی ده‌ولت بوون و فه‌رمانه‌کانی سولتانیان به‌وردی جیبه‌جی ده‌کرد، خو نه‌گه‌ر له‌فه‌رمانی سولتان لایان بدایه یان بیریان له‌شورپش بکردایه‌ته‌وه به‌سه‌ر حکومه‌تی عوسمانی دا نه‌وه له‌سه‌ر کار لای نه‌دان و تۆله‌ی لی نه‌سه‌ندن، کاتی‌ک ده‌ولت جیهادی راگه‌یاندایه و میری میرنشین و لیواکانی بانگ بکردایه له‌سه‌ریان پیویست بوو بچن به‌ده‌م بانگه‌وازه‌که‌وه‌و به‌و سوارانه‌ی که چاک ئاماده‌یان کردبوون به‌شداری له‌جه‌نگدا بکه‌ن، ئه‌مه‌ش به‌پی‌ی ریژه‌یه‌کی دیاری کراو، که به‌چه‌کی ته‌واوو به‌توانای جه‌نگ کردنه‌وه سواره‌یان ئاماده‌سازی پیده‌کرد له هه‌موو (۵) هه‌زاری‌ک یه‌ک له‌ئه‌ندامانی هه‌ریمه‌که‌ی جا نه‌گه‌ر هه‌ریمه‌که‌ی ۵۰۰ هه‌زار بوايه پیویست بوو سه‌د سواره به‌شداری پی بکات. سه‌ربازانی ناوچه‌کان له‌سواره‌وه پیاده پیک هاتبوو، پیاده‌کانیش له‌ژیر سه‌رکرده‌یه‌تی و کارگی‌ری پاشاو به‌گه‌کانی ناوچه‌که‌و لیواکاندا بوون^۱.

سولتان محمد هه‌ستا به‌پاکسازیه‌کی فراوانی هه‌موو کارمه‌نده کۆنه بی‌تواناکان و که‌سی لی‌هاتووی له‌شوینیاندا داناو به‌ته‌نها لی‌هاتوویی کرده بنه‌مای هه‌لبژاردنی پیاوان و یاریده‌ده‌رو والیه‌کان، هه‌روه‌ها گرنگی به‌نیزامی مال و دارایی داو بنه‌ما گه‌لیکی پته‌وی له‌پاریزگاری مال و دارایی ده‌ولته‌دا دانا و که‌مته‌رخه‌می باجگران و یاریکردن به‌سامانی ده‌ولته‌تی له‌ناو برد که‌ئه‌م که‌مته‌رخه‌می و یاریکردنه به‌سامانی ده‌ولته‌ت سه‌روه‌تیکی زۆری له‌کیسی

^۱ السلطان محمد الفاتح / ۱۵۵.

دولهت دېدا ، بهراستی سولتان محمد لیها تووی و توانستیکی وای له لایه نی کارگیریه وه نیشاندا که هیچی که متر نه بو له و له لیها تووی و توانایه ی که له لایه نی رامیاری و جهنگیدا نیشانی دابوو^۱.

❖ گر نکیدانی به سوپا و هیزی دیریایی : سوپای نیزامی هر له سهرده می سولتان ئورخاندا دامه زرا، ئه و سولتانانهای دواي ئه ویش هاتن گرنگیان به گه شه پیدانی سوپا زور ئه دا به تایبه ت سولتان محمد که گرینگیه کی تایبه تی ئه دا به سوپا. له پوانینی ئه ودا سوپا بناغه ی دوه لته و یه کیکه له پایه گرینگه کانی بویه دوباره پیکي خسته وه و دایمه زرانده وه و بو هر ده سته یه ک (ئاغا) یه کی دانا که سهرکردایه تی بکات ، مافی پیشره ویشی دا به سهرکردایه تی ئینکیشاری به سهر هه موو سهرکرده کانی ترده ، ئه ویش فرمانه کانی له سهره وه پیده گه شت له که سیکه وه به ناوی (الصدر الأعظم) که سولتان کردبوویه سهرکرده ی گشتی سوپا .

سهرده می سولتان محمدی فاتیح به وه جیا ده کریته وه که هیزی میرویی سوپا زور به هیز و به ژماره ش زوربوون، ئه مه ش به هو ی دامه زرانندی چه ندین سهربازگی جوړاو جوړه وه هاته بهر، ههروه ها پیشه سازی سهربازی هاته کایه وه بو دابین کردنی پیویسته یه کانی سوپا له جلوبه رگ و رهخت و قه لغان و پیشه سازی زه خیره و چه ک . قه لاکانیشی له ناوچه خاوه ن گرنگیه سهربازیه کاندا بنیاد نا ، لیژده ا پیکخستنی سهربازی جوړاو جوړ به ورده کاری و دروستی هه بوو له سواره و پیاده و توپ و ده سته ی هاوکاری که پیویستی نازوقه و چه ک و ئالیکي ئاژهل و سندوقی خه زینه کانی ده گه یانده هیزه جه نگاوه ره کان له مهیدانی جهنگ دا . لیژده ا ده سته یه ک له سهربازان هه بوون که به (لغمچیه) ناسراو بوون و کاریان چاندنی مین و لیّدانی تونیل بوو به ژیر زه ویدا له کاتی

^۱ محمد الفاتح / ۴۰۶ ، ۴۰۷ .

ئابلوقەدانى قەلەيەكدا كە بىئانويىستايە ئازادى بىكەن. ھەروھە ئاوكىرەكان لەسەريان بوو ئاوبىگەيەنن بەسەربازەكان .

لەسەردەمى فاتىح دا زانكۆى سەربازى گەشەى سەندو دەستە لە دواى دەستە ئەندازيارو پزىشك و بەيتال و زانايانى كەش و ھەوا و پووبەرەكان پىدەگەياند و دەرى دەچاندن (تخرىج). ھەروھە بەردەوام سوپاي پىرچەك ئەكرد بە كەسانى پسپۆر لە بوارى تەكنىكدا ئەم عوسمانيانە شۆرەتيكى بەرفراوانيان لە وردەكارى و پىكخستندا بەدەست ھىنا^۱.

سولتان محمد سور بوو لەسەر گەشەپىداني سوپاي ووشكاني و ھىزى دەريايى ، ئەو گىرنگى پىدانەيشى لە كاتى فەتى قوستەنتىنيەدا دەرگەوت كاتيە كە كەشتىگەلى عوسمانى پۆلىكى ديارى ھەبوو لە بەھىز كىردنى ئابلوقەدانى شارەكە و چواردەودانى لە دەريا ووشكانيەو .

لەدواى فەتى قوستەنتىنيە پشت بەستن بە چەكى دەريايى دووبەرەمبەر بوويەو ، بۆيە ماويەكى كەمى نەبرد كە كەشتىگەلى عوسمانى زال بوو بەسەر ھەردوو دەرياي پەش و سپى دا . كاتيە كتيبي (حقائق الأخبار عن دول البحار) ي ئىسماعيل سەرھەنگ دەخوينىنەو ، تىبىنى گىگىدانى سولتان محمد دىكەين بە دەرياوانى عوسمانى . ئەوھىش گىرنگى پىدانىكى گەرەبوو كە شياوى ئەوھىە مېژوو نوسان بە دامەزىنەرى كەشتىگەلى دەريايى عوسمانى دابىن . ھەروھە محمدى فاتىح سودى لەو دەولەتەنە وەرگرت كە گەشتبوانە ئاستىكى بالا لە دروست كىردنى كەشتىگەلدا ، وەك كۆمارە ئىتالىيەكان بە تايبەت (بوندوقىيە) و (جەنەوا) كە گەرەتەين دەولەتە دەريايىيەكانى ئەوكاتە بوون^۲ . كاتيە سولتان لە (سىئوب) كەشتىيەكى گەرەى كەم وىنەى بىنى فەرمانى كىرد بە

^۱ محمد الفاتح / ۱۶۳ .

^۲ محمد الفاتح / ۴۱۱ .

هينانى ودروستکردنى چه ندين كه شتى له سهر شيوازى ئهو ، له گهل چه ند چاكسازييهك كه تيايدا كرديان^۱.

كه شتيگهلى عوسمانى به ئه سكه لهى چاك كردنى كه شتى سهرپه رشتى بهرپوه بردنى دهكرا ، يهك له به شه تاييه تيه كانيشى كه به (طائفة الغرب) دهنا سرا و ژماره يان نزيكه ۳ هزار سهربازى دهريايى ده بوو كه له كه شتیه وان و سهركردهى كه شتى و ئه فسه ر و دهريوان پيک هاتبوو^۲.

❖ گرنگيدانى به دادپهروهري : هينانه دى دادپهروهري له نيو خه لكدا له ئهركه كانى سولتانه عوسمانيه كان بوو ، سولتان محمديش له مه دا له سهر روللى باو باپيرانى ده چوو به سوربوون له سهر جيبه جيكردى دادپهروهري له به شه كانى ده وله ته كهيدا . بو دلنيا بوونيش له وه جار به جار هه ندی پياوانى ئاينى مه سيحى وهك نوينه رى ده نارد بو گه ران و سهردانى به شه كانى ده وله ت و نوسراويكى ره سمى پيڊه دان كه ئهك و ده سه لاتى ره هايانى پى ئه دان له پشكنين و گه ران و ليكولينه وه تا ئاگادارى ئه وه بن چو ن كاروبارى ده وله ت بهرپوه ده بري ت و ته رازووى دادپهروهري له نيو خه لكيدا چو ن بهرپوه ده چي ت له دادگا كاندا .

ههروه ها سهر به ستي ته واوى به و ني رد راوانه دا به ره خنه گرتن و تو مار كردنى ئه وهى كه ده يان بينى و پاشان هه مووى به رز بكه نه وه بو لاي سولتان . هه ميشه ش راپور ته كانى ئه و ني رد راوه مه سيحiane به چاكى باسى كارى دادگا كان و بهرپوه چوونى دادپهروهري ته واويان و وورده كارانه يان له نيو خه لكدا باس ده كرد به بى ئه وهى خزم خزمينه بكرى يان جياوازى بكرى ت له نيوان خه لكدا . سولتان محمد له كاتى ده رچوونى بو جه نكه كان له هه ندی له

¹ محمد الفاتح / ٤١١ .

² محمد الفاتح / ١٦٢ .

هەریڤمەکاندا ڕادەووەستا و چادری هەڵدەدا تا خۆی دابنیشییت بۆ لا ٻەردنی سته‌م و هەركەس شكایه‌ت و مافیکی خوراوی هه‌یه به‌رزی بکاته‌وه بۆ لای.

محم‌دی فاتیح به‌ته‌واوی هه‌ستی به‌وه ده‌کرد که پیاوانی فیه و شه‌ریه‌ت شه‌ره‌زاترین و بینه‌رتیرینی خه‌لک‌ن به‌دادپه‌روه‌ری و پیگه‌کانی و له هه‌موو که‌س مکوپرتن له جیه‌جیه‌کردنیدا. ئەو وای ده‌بینی که زانایان له ده‌وله‌تدا وه‌ک دل وان له جه‌سته‌دا. ئەگه‌ر ئەوان چاک ببن ده‌وله‌تیش چاک ده‌بی‌ت، بۆیه گرنگی زۆری ئەدا به‌زانست و یاوه‌رانی زانست و پیگای زانستی بۆ خوازیاره‌کانی ئاسان کرد و بژیوی ژیا‌نی و ده‌ستکه‌وتی بۆ دا‌بین کردن تاکوو یه‌کلا ببنه‌وه بۆ خویندن و به‌ده‌سته‌ینانی زانست. ڕیزی زانایانیشی ئەگرت و پیگه‌یانی به‌رز ئەکرده‌وه. فاتیح به‌ شیوه‌یه‌کی تایبه‌تی گرنگی به‌ قازی و پیاوانی دادوه‌ری ئەدا که حوکم و یه‌کلاکردنه‌وه‌ی کاروباری خه‌لکیان ده‌برد به‌پێوه بۆیه بۆیه لای ئەو ئەوه به‌س نه‌ده‌بوو ئەو زانایانه ده‌ستی بالایان هه‌بی‌ت له فیه و شه‌ریه‌ت و ده‌ستپاکی و نه‌دۆراویدا، به‌لکوو ده‌بوو له‌گه‌ل ئەوه‌شدا جیه‌گی ڕیزو خۆشه‌ویستی بن له نیو خه‌لکیشدا، ده‌وله‌تیش ئەبوو پیویستییه ماددیه‌کانیان بگریته ئەستۆ تا هه‌موو ریگه‌کانی به‌رتیل و فریودان دا‌ب‌حات و هه‌ر بۆیه خۆی باری گوزه‌رانیا‌نی زۆر خۆش کرد و پله و کاره‌که‌یانی به‌ سام و هه‌یبه‌ت و پیروزی ده‌وره‌دا^۱.

کتیبه‌کانی میژوو با‌سمان بۆ ده‌که‌ن که : یه‌ک له غولامه‌کانی محم‌دی فاتیح هه‌ندی گه‌نده‌لی لی ده‌رکه‌وت له (ئه‌درنه‌)دا، ئەوه‌بوو دادوه‌ر هه‌ندی له خزمه‌تکاره‌کانی نارد بۆ پیگه‌ لیگرتنی ، ئەویش وازی نه‌هینا، دادوه‌ر خۆی چوو، غولامه‌که‌یش هی‌رش‌ی کرده‌سه‌ری و به‌توندی لییدا ، که‌سولتان محم‌د ئەمه‌ی بیست توپه‌یی گرتی و به‌رچاوی په‌ش کردو فه‌رمانی کوشتنی ئەو

---

^۱ محمد الفاتح / ٤٠٩ .

غولامەى دا لە بەر بېرېزى نواندن لە پووى جىگىرى شەرىعەتدا ، وەزىرەكان سكالايان بۆ ئەو غولامە كرد لە لاى سولتان فاتىح ، بەلام ئەو سكالاكەى قبول نەكردن ، بۆيە تەكايان كرد لە مەولا محى الدين محمد كە ئەو كىشەيە لە لاى سولتان چارەسەر بكات بەلام فاتىح لە پويىدا وەستاو قسەكەى بەرپەرچ داىەو ، مەولا محى الدين پىيى ووت : دادوهر بەهەستانى لە كۆپى دادوهریدا بەهوى تۆرەپىيەو لە پەلەى دادوهرى كەوتو و بەمە ئەو لە كاتى لىدانەكەدا دادوهر نەبوو ، بۆيە ئەمە ئەمە نابىتە سوکايەتى كردن بە شەرىعەت تا كوشتنى ئەو مندالە پەرەبىيت ، بەمە سولتان محمد بىدەنگ بوو ، پاشان مندالەكەيان هينا بۆ قوستەنتىنيە و برديان بۆ لاى سولتان محمد خان تا لە پاداشتى لىبوردنیدا ، دەستى سولتان ماچ بكات ، سولتانىش داريكى گەورەى هەلگرت و بەتوندى هات لە غولامەكەى داو بەو بۆنەيەو مندالەكە ٤ مانگ نەخۆش كەوت .

دوايى چارەسەريان كرد وا چاك بوويەو . دوايى ئەو غولامە كە ناوى (داود پاشا) بوو ، بوو بە وەزىرى سولتان بايەزىد . لە دوايىدا ئەم كۆرە نزاى خىرى بۆ سولتان دەكرد و دەيوت : ئەم پىگەشتەم تەنها بەهوى لىدانەكەى ئەو بوو . بەلام هەر دادوهرىكىش بەتيلى بخواردايە لە لاى سولتان جگە لە كوشتن سزايەكى ترى بۆ نەبوو .

سولتان فاتىح لەگەڵ سەرقال بوونى بە جيهاد و ئازادکردنى ولاتانەو ، چاودىرى هەموو لايەنەكانى دەولەتى دەكرد بەبىدارى و گىرنگى پىدانەو ، ئەو دى يارمەتى دەدا لەمەدا ئەو بوو كە خوا زىرەكەى بەهيزو چاوپونىەكى جىبەجىكەرانه و بىرەوهرىەكى پارىزەرو جەستەيەكى بەهيزى پى بەخشىبوو . زياتر بەشەواندا

دادەبەزىيە نىۋوپىڭاۋ كۆلەنەكان تا بۇ خۇي شارەزاي بارى ژيانى خەلك بىت و سكالايان بىيىستىت^۱.

ھەرۈك دەزگاي ئاسايشى دەۋلەت يارمەتى دەدا لە شارەزايى بارى خەلكدا كە زانيارى و ھەۋالەكانى كۆ دەكردەۋە كە پەيۋەنديان بە دەسەلاتەۋە ھەبوو و بەرزيان دەكردەۋە بۆلای سولتان كە سوربوو لەسەر بەدواداچوونى بارودۇخى ژىردەستەكانى و چاودىرى كاروبارەكانيان و ئاگاداربوون لە لايەنى ھەلەو كەم و كورتى تاك و كۆمەلەكەي. سولتان فاتىح ئەم چاودىرى كردن و بەدواداچوونەي لە بارودۇخى (سولەيمان عليە السلام) دەرگرتبوو كە خوا دەفەرموئىت: ﴿وتفقد الطير﴾ ئەمەش بەپىيى ئەۋەي كە كاروبارەكانى پاشاكان ئەيخۋان و پىۋىست ئەبى لەسەريان كە گرىنگى بە ھەموو بەشىكى مەملەكەت بدەن و چاودىرى ھەموو حالەتتەك بكن، بەتايىبەتى حالى لاۋازەكان^۲.

باسى ھەۋتەم

ۋەسىيەتەكەي سولتان محمد بۆ كۆپرەكەي

ئەمە ۋەسىيەتى محمدى فاتحىيە بۆ كۆپرەكەي لەناۋ جىڭاي مردنيدا كە راستتىن دەرپرېنە بۆ بەرنامەۋ ئاكارو ئامانجىك كە باۋەرى پىيى ھەبوو لە ژيانداۋ خۋازياربوو لە خەلىفەكانىش كە لە دۋاي خۇي لەسەر بېرۇن : (ئەۋامن دەمرم ، بەلام خەم نىيە ، چونكە تۆم لە دۋاي خۆم بەجى ھىشتۋە . دادۋەرۈ پياۋچاك و مېھرەبان بەۋ بەبى جياۋازى كردن با بەرگرىكردنت لە ژىردەستەكانت بە ھەموو لايەك بىت ، كار بكة بۆ بلاۋ كردنەۋەي ئايىنى ئىسلام ، چونكە ئەۋە ئەۋ ئەركە گەۋرەيە لەسەر زەۋيدا لە ھەموو كەسەۋە ديارە ، گرنگيدان بەكاروبارى ئايىن لە پىش ھەموو شتتەك دابنى و مەپسى و ماندوۋ مەبە لە پارىزگارى

^۱ محمد الفاتح / ۴۰۹.

^۲ تفسير القرطبي : ۱۷۷/۱۳.

کردنیدا، ئەو کەسانە بەکار مەهینە کە گرنگی نادەن بە کاروباری ئایین و لە تاوانە گەورەکان دوور ناکەونەووە و لە خراپەکاریدا پۆچون و خۆت لە (بیدعە) گەندەل بەدوور بگرە. ئەوانیش لە خۆت دوور بخەرەووە کە هانت دەدەن بۆ کردنی ئەو بیدعانە، خاکی وولات بە جیهاد کردن فراوان بکە و پاسەوانی مال و سامانی (بیت المال) بکە لەوێ کە پەرش و بلاو بیتەووە، دەخیلت بم دەستت نەبەیت بۆ مالی هیچ کەسێک لە رەعیەتە کەت مەگەر بە مافی ئیسلام نەبێت. خۆراکی بێ دەرەتان و پەککەوتەکان داوێن بکەو، پێز لە هەموو ئەو کەسانە بگرە کە شایەنی ئەوێن پێزیان ئی بگری، لەبەر ئەوێ کە زانایان پێگەی هیزی بلاو بوەوێن لە جەستە دەولەتدا، بۆیە پشتیان بگرە و هانیان بدە، ئەگەر هەوایی یەکیکیان زانی کە لە شارێکی تردایە ئەوا بنێرە بە پیشوازی داو بیهینە بۆ لای خۆت و بە مال و سامان پێزی بێ، وریابە! وریابە! سەرۆت و سامان و سەرباز لە خۆت نەکەن. دەخیلت بم! هەرگیز ئەهلی شەریعەت لە دەرگا کەت دوور نەخەیتەووە! دەخیلت بم! دل نەدەیت بە کاریک کە پێچەوانە یاساکانی شەریعەت بێت، چونکە ئایین ئامانی ئیمەیه و هیدایەتی خوا بەرنامەمانەو هەر بەو هیش سەرکەوتوو دەبین.

لە منەووە ئەم پەندە وەر بگرە : کە هاتمە ئەم وولاتە وەک میروڵەیهکی بچووک وابووم، خوای گەورە ئەم هەموو بەخششە گەورانە ی پێبەخشیم ، دەی تۆیش بە پێگە کەمی مندا برۆو جی پێکانی من هەلبگرە، کار بۆ ئەو بکە ئەم دینە بێند و بە دەسەلات بێت، ئەهلی ئەم دینە بە پێز و حورمەت گیراو بن، وریابە سەرۆت و سامانی دەولەت لە خوشگوزەران و گالتە و گەپدا خەرج مەکە یان زیاد لە پێژە ی پێویست لە کارە کە خەرج بکە! چەنکە مال بە فێرۆدان لە گەورەترین هۆکارەکانی تیاچوونە^۱.

^۱ السلطان محمد الفاتح / ۱۷۱-۱۷۲.

۱. دادپه‌روه‌رو پیاوچاک و میهره‌بان به : به‌پراستی محمدی فاتیح ئەو بنه‌مایه‌ی به چاکی جیبه‌جی کرد له‌گه‌ل ئەو مه‌سیحیانه‌ی که که‌وتبونه ژیر چاودی‌ری ده‌وله‌ته‌که‌یه‌وه ، کاتی‌ک چویه نیو قوسته‌نتینی‌ه که به پیی پینماییه‌کانی ئیسلام جه‌نگی ده‌کرد (واته وه‌ک ئیسلام داوای ده‌کات) که تیایدا: ئابروی که‌س ناتکینری و مندال و پیر و ئافره‌ت ناکوژری و کیلگه‌ی کشتوکالی ناسوتینری‌ت و هیچ لاوازی‌ک له‌ناو نابرای‌ت و سوکایه‌تی به جه‌سته‌ی هیچ کوژراوی‌ک ناکری‌ت و جگه له‌و جه‌نگاوه‌رانه‌ی چه‌کیان له‌ پروی موسولماناندا هه‌لگرتوو هه‌س تووش هیچ زیانی‌ک نابیت) ۱. محمدی فاتیح که نوینه‌رایه‌تی ئیسلامه‌تی و بیرو باوه‌رو مه‌نه‌جه ئیسلامی ئە‌کرد له جه‌نگدا له‌سه‌ر پینمونی‌ه‌کانی هه‌زه‌تی (ابو بکر) په‌زای خوای له‌سه‌ر بیت بوو له هه‌لسوکه‌وتی له‌گه‌ل پۆمدا که ئە‌یفه‌رموو: (ناپاکی مه‌که‌ن و ته‌ندپه‌رو مه‌بن و غه‌در مه‌که‌ن سوکایه‌تی به جه‌سته‌ی کوژراو مه‌که‌ن، مندالانی بچوک و پیره به‌ته‌مه‌نه‌کان و ئافره‌ت مه‌کوژن و دارخورما مه‌پرن و مه‌یسوتینن و هیچ دره‌ختی‌کی به‌ردار مه‌پرن ، مه‌رو و شتر سه‌رمه‌پرن بۆ خواردن نه‌بیت، ئە‌وه‌ی بزائن له‌مه‌ودوا به‌لای گه‌لانی‌کدا ده‌ده‌ن که خویان یه‌کلا کردوو‌ه‌ته‌وه بۆ کلێسا و خه‌لوه‌تگه‌کان ئیوه‌یش واز له خویان و ئە‌و کلێسا و خه‌لوه‌تگه‌کیانه به‌یئن، به‌ناوی خواوه هه‌لمه‌ت به‌رن) ۲.

محمدی فاتیح چوو ه‌نیو دلی پایته‌ختی بیزه‌نتی و وانه گه‌لیکی له دادپه‌روه‌ری و میهره‌بانی به‌خشی به جیهانی پۆژئاوای مه‌سیحی . ئە‌مه‌ش بوویه مه‌شخه‌لی‌ک له مه‌شخه‌له‌کانی میژوی عوسمانی ، ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سه‌ر به‌رنامه‌ی ئیسلام ده‌رویش‌ت، به‌مه‌ش دادپه‌روه‌ری و میهره‌بانی بۆ ئە‌وانه‌ی که فه‌رمان‌په‌رواییان ده‌کردن لیوه وه‌رگرت (عبدالرحمن عه‌ززام) له‌مه‌ر میهره‌بانی و دادپه‌روه‌ری

¹ المسألة الشرقية / ۱۰۴ .

² المسألة الشرقية / ۱۰۶ .

عوسمانیەکان دەدویتی لە بەرامبەر ئەو گەلانی دا که حوکمیان دەکردن، وەدەلیت:
 (هەندی کەس بپروا ئەکات بەو قسەو شوخیانە ی که دەیگوینە وە دەربارە ی
 سەردەمەکانی دەولەتی عوسمانی که ئەلین: دەولەتی عوسمانی دەولەتیکی
 گەورەبوو، بەلام سیفەتی میهرەبانی لە تایبەتمەندیەکانی ئەو نەبوو، ئەمە
 هەلەیهکی بلۆه که لەبەردەم لیکوئینەو و وردکردنە وەدا خوئی ناگریت من خۆم
 باسی ئەو میهرەبانیەم لە (بسراییا) لە (پۆمانیا) و لەسەر پوباری (دنيسستز)
 بیستووە که پێیان ووت: نمونە ی جوتیارانی ئەم دەورە و بەرە ی جیماوی
 دەسەلاتی عوسمانی هیشتا ئاماژە بە میهرەبانی و دادپەروری تورکی دەکەن ،
 ئەو قسانە ئاماژە ی بۆ ئەو دەکرد که دادپەروری لە تورکه کانه وە که و توو و تە
 سەرزەوی ، سەیرم کرد لە پۆلۆنیا و پۆمانیا و ولاتی بەلقانداو لەو سەفەرە
 جوړا و جوړانە دا ئەمکردن، چەند نمونە و ئەفسانە ی زۆریان ئەوتە وە که بەردەوام
 ئاماژەیان بەو ریزگرتنە ی تورکی موسوڵمان دەکرد وەک میهرەبانیکی دادپەرور
 که لە دەرونی ئەو گەلە مەسیحیانە دا جیگە ی گرتبوو ، لە سالی ۱۹۱۷ دا من لە
 (قیەننا) بووم، بۆم گیردرا یە وە که پۆلۆنییەکان مۆژدەیان بە یەکتەری داو
 بەگە یشتنی سەربازی عوسمانیەکان دەدا بۆ گالیسیا وەک کۆمەکیک بۆ
 نەمساویەکان^۱.

(بە دُنیا ییە وە دادپەروری و میهرەبانی ئیسلامی ئەو دوو شتە بوون که لە
 ئەوروپا دا پێشە ی عوسمانی داکوتا، بە هۆی دادپەروری و میهرەبانی شە وە بوو
 که ئەو ئوممە تانە لەبەر بەریەت و کەللە پەرقی پزگاریان بوو و یەکسانی و ویزدان
 بە خەرجدان فیربوون، ئەوەندە بەسە که بزانی: بەکۆیلە کردنی دەستەو
 تاقمەکان بەناشیرینترین شیوە یاسایەکی نیو دەولەتی پەیمانە ستوی ئەوروپای
 ناوەرەست و ئەوروپای باشور بوو، تائەو کاتە ی عوسمانیەکان هەلیان

^۱ الرسالة الخالدة / ۲۲، ۲۴.

وہ شاندوہ چەندین پەیمانی نیۆدەولەتی لە نیوان (مەلداڤ) و (پۆلۆنیەکان) و (مەجەپ) دا ھەبوو بەتەسلیم کردنەوہی ھەموو جوتیارێک کە لە کیلگە ی کشتوکالی گەرەکە ی ھەلبھاتایە بۆ یەکیەک لەو وولاتانە کۆچی بکردایە! ئەو کیلگە کشتوکالیانە بە ئازەلو جوتیارەکانیانەو ئەفرۆشران! عوسمانیەکان کە ھاتنە ئەوروپا ھەلگری ئەم سۆز و میھرەبانیە بوون ھەرەک چۆن پیغەمبەر (صلی اللہ علیہ وسلم) ئەوہی دەویست ، تورکەکان بەژمارەیان بە چەک و تفاق لە ھیچ گەلیک لەو گەلانە زیاترنەبوو کە زال بوون بە سەریاندا و لە پێگە ی ئەوانەوہ گەشتنە قیەننا ھەر پەروشتی میھرەبانی بوو کە پێگە ی سەختی شاخ و دەریاو چالاییەکانی بۆ ئاسان دەکردن ، ھەرەک پیشتەر ئەو سیفەتە فەتھکردنی ئەفریقیا و ئاسیای بۆ عەرەبەکان ئاسان کرد^۱ . محمدی فاتیح لەسەر بەرنامە ی میھرەبانی و دادپەرەری دەچوو و وەسییتی بۆ نەوہکانی دوا ی خوۆشی ھەر ئەوہبوو کە پابەندی ئەو بەرنامە یە بن کە راستی ئیسلامی دەرەخات .

۲. بەبێ جیاکاریکردن با بەرگری کردنت لە ژێردەستەکانت بۆ ھەموو لایەک بێت: ئەمە ئەو کارەبوو کە سولتان محمد خو ی پێی ھەلئەستا زۆر سور بوو لەسەر ئەوہی پارێزگاری ھەموو ژێردەستەکانی دەولەت بکات، ئیدی موسولمان بن یاخود مەسیحی ، لەو چیرۆکە خوۆشانە ی لەم بارەوہ ئەیگێرتەوہ ئەوہیە کە خەلکی دورگە ی (خیوس) قەرز ی یەکیەک لە بازەرگانەکانی (غەلتە)یان لەسەر بوو و بەبێ ۴۰ ھەزار دوقیە کە ئەو بازەرگانە ناوی (فرانسسکوادراییو) بوو، کاتیەک ئەو قەرزەدەرە نەیتوانی قەرزەکە ی وەرگریتەوہ لەخەلکی دورگە کە سولتان فاتح وای ئەبینی کە ئەبێت ئەو ھەستیت بەو کارە چەنکە ئیستا ئەو بازەرگانە یەکیەکە لە ژێر دەستەکانی ئەم و پاراستنی مافەکانی یەکیەکە لە ئەرکەکانی دەسەلاتی عوسمانی، بۆیە محمد فاتح ھەستا بە ناردنی چەند کەشتیەک بۆ دورگە کە

^۱ المسألة الشرقية / ۱۰۷ .

به سه رکړدایه تی حه مزه پاشا. هرچه نده خه لکی دورگه که هندی له سربازه کانیان کوشتن و ملکه چ نه بوون و ناماده نه بوون گوی بؤ داواکانیان بگرن! بویه محمدی فاتح به (دراپیریو)ی بازگانی ووت (من قهرزه که ی تو له خه لکی دوگه که ودرده گرم به دووکان و داوای پارهی خوینی نه و سربازانه ش ده که م که له ناوچوون)^۱. سولتان محمد که شتیگه لیکی به ریخت بؤ نه و دورگه یه و خوی سه رکړدایه تی سوپاکه ی کرد بؤ دورگه نزیکه کانی و (دورگه ی خیوس)ی به بی جهنگ و کوشتار نازادکرد و هردوو دورگه ی (نیمبروس) و (ساموتراسی) ناچار به خوده سته وهدان کرد و هردوو دهرگا که ی به گرتنیان کرانه وه بؤ عوسمانیه کان، بویه دورگه ی (خیوس) ناچار بوو به دانه وه ی نه و قهرزه ی بازگانه جه نه ویه ی که له سهری بوو له گهل پیدانی سهرانه یه کی سالانه به سولتان به پری ۶هزار دوقیه له گهل دانه وه ی قهره بووی نه و که شتی عوسمانیه که که که و تنه ژیر دهریا وه. راسته به رگریکردن له ژیرده سته و پاراستنی مافه کانیان یه کی که له نه رکه کانی ده وله تی عوسمانی.

۳. ئیش بکه بؤ بلاوکردنه وه ی ئایینی ئیسلام چونکه نه وه نه و نه رکه گه وره یه له سهر زه ویدا له هه موو که سه وه دیاره: سولتان محمد له جه نکه کانیدا نه وه ی له بیر نه ده کرد که نه و بانگخوازیکی ئیسلامیه، بؤ نه مه یش سه رکړدو سربازه کانی هانده دا بؤ بلاوکردنه وه ی ئایین و بیرو باوه پرو ئیسلامه تی، سوپاسی نه و سه رکړدانه ی ده کرد که له سهر ده ستیان شاره کان نازاد ده کران، کاتیک فرمانی کرد به عمری کوپی طرخانی سه رکړدو ی بؤ نه وه ی به سوپاکه یه وه به ره و نه سینا بکشی و له نه جامدا ده ستی گرت به سهر شاره که دا و به ستیه وه به ده وله تی عوسمانیه وه، سه رکړدو عومه رکه به سوپاکه یه وه به ریکه ووت و شاره که ی

^۱ محمد الفاتح / ۲۱۷.

ناچار به خۆبه دهسته وهدان كرد ، سولتان له دوو سال له نازاد كردنى شاره كه سهردانى شاره كهى كردو ووتى: ئىسلام چەند قەرزارى ئىبن طرخان بوو).
 دهوله تى عوسمانى گرینگى زۆرى ئەدا به بانگه واز كردنى خەلك بۆ لای خواو جى پهنجەى خۆى به پوونى و به چاكى له بوارى بلاو كردنه وەى بانگه وازدا به جى هيشتوو له ئه وروپادا، به دريژايى سه دهكان و يه كبه دوا دا هاتنى سال و سه رده مهكان چەندىن كۆمه لى ئىسلامى به رەنگارى هه موو جوړه فشاريكيان ده كرد بۆ ئه وەى بگه رپنه وه بۆ مه سيحيه ت. به رده وام ئه و كه مينه ئىسلاميانه تا ئه مپۆش له بولغاريا و رۆمانيا و ئهلبانيا و يونان و يوغسلافيا دا هەن كه ژماره يان ده گاته مليونه ها كه س^۱.

ئەمەش ده گه رپته وه بۆ فه زلى خوا به سەر ئه و گه لانه وه و پاشان بۆ ئه و سولتانه عوسمانيانەى كه سوور بوون له سەر رپنمونی خەلك و هينانيان بۆنيو ئىسلام.
 ٤. گرنگيدان به كارو بارى ئايين له پيش هه موو شتيك دابنى ماندوو مه به له پاريزگارى كردنيدا: سولتانه عوسمانيه كان چ پيش سه رده مى محمدى فاتيح و چ پاش ئه ویش پاك و ئىسلاميانه په روه رده بوو بوون په روه رديه ك تيكه ل به باوه رپكى قوول كه ئاراسته كرابوون بۆ به ده سته ينانى چەند ئامانجيكى بيروباوه رى راشكاو، كه له پيناو ئه و ئامانجانە دا چەندىن جەنگى توندى ئاييىنى يان ئەنجام دا. جوانترين ده سته واژه ي سەر زمانى عوسمانيه كان له كاتى هه لمه ت بردن و جيهاددا ئه وه بوو: (اما غاز او شهيد) و اتا: يان جهنگاوه رى يان شه هيدى. ئه وه بوو له سه ره تاي دامه زرانديندا نازناوى (غازى) نرا له سه ركرده كه يان كه به واتاى (موجاهيدى رپى خوا) ديت، ئه و نازناوه به رده وام له پيش هه موو نازناوه كانى تره وه بوو له لای سولتانه گه وره كان. ئامانجى دهوله تى

¹ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ٢٩ / ١ ، ٣٠ .

عوسمانیش بریتی بوو له: (بهرگریکردن له ئیسلام و بهرزکردنه وهی ئالای بهسهر ههموو خه لکدا).

بویه دهولت وهك گهل و سولتان وهك حكومت و سوپاو وهك پوشنیبری و یاسای دهولت و وهك بهرنامه و ویزدانی خه لکه كه وهك ئامانج و په یامیان ههمووی پیکه وه بهرهنگیکی ئیسلامی بیگهرد هر له سه ره تاوه و به دریشی ههوت سه ده رهنگ کرابوون. بهرپاستی گرنگیدانی سولتانه کان به بواری ئایین زور گه وره بوو و پیش ههمو شتیکیان دهخست و له سه ری نه پویششت تاهو په پری سنوور، دوپاتیشیان ده کرده وه كه نه وان ئیمانیان ته نها بو ئیسلام و كه له پورو ژیارى ئیسلام ده گهریته وه. نیشتمانیش له لایان ههمو زهویهك بوو كه موسولمانانی تییدا نیشته جی بیّت، وشه ی میلله تیش لایان واتای ههمو ئوممهت و ئایینی ده دا پیکه وه، نه و ئامانجه ی بهرنامه ی په روره دیی هه یبوو له ههمو خویندنگه و زانکوو په یمانگه كاندا كه دهرونه تازه پیکه یشتوو هکانی هر له سه ره تای فیژکردنیه وه له نوسینه كاندا پی رهنگ ده کرد هر ئیسلام بوو، ههمو موسولمانان له دهزگاكانی بارى تاكه كه سیدا تومار ده کران و له شوناسنامه عوسمانیه كانیشدا وهك پسوله ی پیناسی ته نیا ناسنامه ئیسلامه كه نه نوسرا. بی نه وهی له گهل نه مه دا باسی نه و لایه نه نه ته وه ییه كه بكریت كه توركه یان عهر به یان شهركه سیه یان نه لبانه یان كورده. نه وهی لای دهولت گرنگ بوو و له میللهت و ئایینیاندا ببوو جی مه به ست نه وه بوو كه موسولمانن و بهس. عوسمانیه كان ههمو جهنگاوه ریکی موسولمان كه له پیناو خوا دا جهنگی بكردایه به كه له پوری پاله وانیتی و خه لیفه ی میژووی خویان ده زانی، با ره گه زه كانیش جیاواز بوونایه و سه رده مه كانیش لیك دوور بوونایه.

له وانه: (عبدالله البطل) ی مواهید كه له جهنگی نه گرتیون دا له ئاسیای بچوك له سالی ۱۲۳ له سه رده می دهولته ی ئومه ویشدا شهید بوو، كه طبری كاتیك باس له رووداوه كانی سالی ۱۲۳ وه نه كات و ده لیّت: تیایدا (عبدالله

البطال) له گهل کومه ليکي موسولماندا له خاکي پومدا کوژرا^۱. عوسمانيه کان به پالنه واني نه ته وه يي خو ياني ده زانن له کاتيکدا (عبدالله البطال) عه رب بووه دامه زانندنې ده ولته تي عوسماني نزيک به ۷۰۰ سال دواي نه وه بوو، به راستي ميژوي عوسمانيه کان و پالنه وانه عوسمانيه کان بريتي بوو له په گه ز و په چهي نيسلام و ميژوو و موجهيداني نيسلام^۲.

سولتانه کاني ده ولته تي عوسماني به زور نازناو ناوزه ده کران که ده رده که وييت نامانجي گه وره مه به ستي سهره کيان خزمه تي ناييني خوابووه . وه ک نازناوي : سولتاني (غه زاکه ره کان) و (موجهيده کان)، (خزمه ت گوزاري دوو حه رمه پيرون) ه که، خه ليفه ي موسولمانان^۳.

۵. نه وه که سانه به کار مه هينه که گرنگي به بواري نايين ناده ن و له تاوانه گه وره کان دووړ ناکه ونه وه له خراپه کاريده پوچوون: سولتانه کاني ده ولته تي عوسماني گرنگي زوريان نه دا به دامه زانندنې زانکوگه ليک بو ده رچوانندنې کومه ليک سهر کرده بو سوپاو نه رکه گرنگه کاني ده ولته ت ، به رنامه يه کي په روه رده ييشيان بو ناماده سازي سهر کرده کان و به تاييه ت له نيو سوپادا دانا . سوربوون له سهر نه وه ي که که سه ده ستيپاک و ليها توو و خاوه ن عه قل و ژيري و له خواترسي هه لېژيړن بو نه و پله و پايه يه کاني ده ولته ت و له پاشاندا نه وه بوو که هه ري مه کان و سهر کردايه تيه کاني نيو سوپاو پايه کاني دادوه ريان دايه ده ست نه وانه . هه رچي شتيکيش که گرنگي به کاروباري نايين نه دايه ليي دووړ نه که وتنه وه هه روه ها دورکه وتنه وه له تاوانه گه وره کان و داوي ن پيسي و خراپه کاري . سولتانه پيشووه کانيش هه روا بوون .

^۱ تاريخ الطبري : به شي دووه م پووداوه کاني سالي ۱۲۲ک .

^۲ المسألة الشرقية / ۵۷ .

^۳ المسألة الشرقية / ۵۷ .

٦. دوورکه وهره وه له ئهوانهش هانت ددهن بۆ ئه و بیدعانه له خۆتی دوور بخه وه: سولتانه پیشینه کانی عوسمانی له سهر بهرنامه ی ئه هلی سوننهت و جه ماعت ده چوون و مه ترسی بیدعه (داهینراو) و نزیک خستنه وه ی ئه و که سانه یان ده زانی. خویان وابهسته ی قورئان و سوننه تی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) و یه کدهنگی زانایان و ئیجتیهاده سه قامگیرو دروسته کانی زانایان ده کرد .

٧. پووبه ری وولات به جیهاد کردن فراوان بکه: به پاستی سولتانه پیشینه کانی عوسمانی ههستان به فراوان کردنی پووبه ری وولات به جیهاد کردن ، وه ئاساییشیان بلأو کرده وه و ئه و مه ترسیانه یان له ناوبرد که هه ره شه یان له ده ولته که یان ده کرد ، کاریشیان کرد له سهر پته وکردنی سنوورده کان به چه ند به ربه ست و هیژیکی پیگر تا کوو دوژمنان له و سنوورانه وه دزه نه که ن یان سنور نه به زینن و خوینی موسولنان و په یمانده ران نه ریژن . سولتان محمد و ئهوانه ی پیش کاریان کرد له سهر ئاماده کردنی ئوممهت به ئاماده سازیه کی جیهادیانه و ههستان به ئه رکی خویان له جیهادکردنی بیباوه ره نکۆلی که ره کان له ئیسلام تا موسولمان بن یاخود بینه نیو (په یمان) ی موسولمانانه وه. کۆمه لگه ی عوسمانی به ره نگیک جیهادی بانگه وازی په نگ کرابوو ، تاکه کانی سوپایش هه ر له سه ره تای پیگه یشتنیانه وه به ئاماده سازیه کی وورد وته واو ئاماده ی ژیانیک توندی جیهاد کرابوون .

به پاستی سوپا عوسمانیه کان چه ندین سه رکه وتنی به رز و بلندیان له مه یدانه ئه وروپیه کاندایه دی هیئا^١ .

ده ولته تی عوسمانی تا سه رده می سوله یمانی قانونی چه ندین هیوای به رزیان به دی هیئا که موسولمانان ماوه ی ٩ سه ده بوو کردبوویان به ئامانج ،

^١ المسألة الشرقية / ٦٠ .

بەبەرزکردنەوێ ئالای محمد لەسەر قەڵاگەلیکی پایتەختە گەورەکان لە ئەوروپا و ملکەچ کردنی زۆریک لە دەسەلات و ھەریمەکان بۆ حکومەتی ئیسلامی و سیبەری ئیسلام درێژ دەبوویەو تائەوێ سوپای موسوڵمانان خەریک بوو پۆژھەلات و پۆژئاوای بەتەواوی بگرن و بگەنە زەوی گەورە^۱.

لە کۆنگرەیی ھەوتەمی وەزیرانی دەرەوێ دەولەتە ئیسلامیەکان لە ئەستانبول موحاھیدی پروفیسۆر ئەندازیار (نجم الدین ئەرەبەکان) ووتاریکی پیشکەش کرد کە تیایدا خوازیاری گەڕانەوێ پۆلی پیشووی ئیسلام بوو کە دەولەتی عوسمانی نوینەرایەتی دەکرد . لە ووتارەکیددا ووتی: (... ئەم کۆشکەیی کە خوا ویستی تیایدا کۆنگرەیی گەورەیی ئیسلامی تێدا بەستریت و ووشەیی (لاإله إلا الله) لەسەر دەرگاکی نەخشینراوە ئەو وشەییە کە ھەموو ئیسلامی تێدا جی ئەبێتەو، ئەو کۆشکی محمدی فاتیحە کە لە دواي فەتھکردنی ئەستانبول بنیادی نا ئەم شوینە چۆن میژووی نەبی لە کاتیکی کاروباری جیھانی ئیسلامی بۆ ماوەییەکی زۆر لیڤەو نەخشەیی بۆ دانەنرا؟ چۆن میژووی نەبی لە کاتیکی تیایدا سوپاکانی موسوڵمان بەرەو ھەموو ناوچەکانی جیھان بەمەبەستی جیھاد کردن لە پێی خوادا دەرچوون و پووناکی و پینمونی و دادپەرەریان لە ھەریکۆی لە بارو لە چەندە توانرابییت بلۆ کردۆتەو . چۆن میژووی نەبی لە کاتیکی لەسەر ئەو بەردەیی کە مایکروفۆنەکی لەسەر چەسپاوە ئالاکانی سوپا ئیسلامیەکان لەسەر دانەکوئرا و ھەریەکیان بۆ بەرگریکردن لە وولاتانی موسوڵمانان ھەریەکەو لە تۆلیکەو دەرەچوو، بۆ وینەش چەند دانەییەکیان باس دەکەم: لیڤەدا بیریاری ناردنی گەلە کەشتی عوسمانی بۆ بەرگریکردن درا بۆ ئەوێ ئەندەنوسیواو فلیپین نەکەونە ژێر چنگی داگیرکەری ھۆلەندیەو،

^۱ المسألة الشرقية / ۶۳ .

ھەرلیرەدا چەندەن بېرىرى تىرە بە ناردنى سوپاۋ گەلەكەشتى عوسمانى بۇ پارىزگارى كىردنى باكورى ئەفەرىقا لە جەنگاۋەرە چاۋ چنۇكەكان.

لەسەر ھەموو ئەمانەۋە ئەو بنىادە مېژوۋىيە لە نېۋەندى دىۋارەكانىدا ئالاي پېغەمبەرى گەۋرە (صلى الله عليه وسلم) لە خۇگرتىۋو لەگەل عەبا پىرۋزەكەى و شمشىر و زۇرىك لە شوپىنەۋارە پىرۋزەكانى)^۱.

۸. پاسەۋانى مال و دارايى (بيت المال) بىكە لەۋەى پەرش و بلاۋ بېيتەۋە: سولتانه عوسمانىەكان و ايان دەدیت كە: دەۋلەت دەستەيەكى جىبەجىكارى و دەمپراستى راي ئوممەت و ئەركبارى پارىزگارى بەرژەۋەندىەكانىەتى. جا بەرپرسىارىتى دەۋلەت تانیا دابىنكىردنى ئاسايش وپارىزگارى نەبوو، بەلكو بەرپرسىار بوو لە چاۋدىرى بەرژەۋەندىە كۆمەلایەتىەكان و پارىزگارى (بيت المال) لە زىادە خەرج كارى و بەفېرۋدانى، ھەرۋەھا پاراستنى سەرچاۋەو داھاتەكانى بيت المال.

۹. وورىابە دەستت درىژ نەكەى بۇ مالى ھىچ كەس لە ژىردەستەكانت مەگەر بەمافى ئىسلام نەبىت: ئەركى دەۋلەت جىبەجىكىردنى فەرمانەكانى شەرىعەتە، شەرىعەتىش بۇ پاراستنى مال و سامانى خەلك ھاتوۋە كە راگرى ژيانىانە، ئىسلامىش ھەموو ھۆكارىكى مال بىردنى بەبى مافى شەرىعى ھەرام كىردوۋە. ئەركى فەرمانەرەۋايش پارىزگارى مال و سامانى ژىر دەستەكانىەتى لە دى و تالانكارى، نە دەست راكىشىت بۇ مالى خەلكى و دەستدرىژى بكاتە سەر سامانىان، بەبى ھىچ مافىك.

۱۰. خۇراكى بىدەرەتان و پەككەۋتەكان دابىن بىكەۋ رىز لە ھەموو ئەۋانە بىگرە كە شايەنى ئەۋەن رىزىان لى بىگرىت: سولتانه عوسمانىەكان پىشېركىيان دەكرد لە بەخشىن بۇ ھەژاران و كەمدەستان و رېبۋاران و ھەر كەسىك پىۋىستى

¹ المسألة الشرقية / ۶۵، ۶۴، ۶۳.

بەچاڭكەو بەخشىن بىت ، دەولەت لەو بوارەدا ھەستا بە چەند كاريكى گەرە ، بەلكو سولتان و ھەزىرەكان بەشىكى زۆر لە ھەققىيان تايبەتكرد بۆ زانستخوزان و ھەزارو كەمدەست و بىوھژنان و ... ھتد ، ھەقق كەردنىش پاىيەكى سەرەكىيە لە ئابورى دەولەتدا . مامۇستا محمد حرب دەلىت : (... بزوتنە ھەي زانستى لە زانكۆكانى ئەستەنبولدا زۆر چالاک بوو ... بۆ نمونە صقوللى محمد پاشا داھاتى ھەققى نزيكەي ۲۰۰۰ گوندى چيکۆسلوفاکيا واتە بەلقان بوو كە پاشكۆي دەولەتى عوسمانى بوون ئەبەخشى بە بزاقى زانستى لە ئەستەمبۇلدا! ئەسەد ئەفەندىش كە دادوھرى سەربازى پوملى دوو ھەققى گەرەي تايبەت كەرد بۆ ئەو كچۆلە نەدارانەي كە گەيشتبوونە تەمەنى شووكرەن ، عوسمانىيەكان ھەققەگەلىكى گەرەو جۇراوجۇريان ھەبوو . نمونەيەكى تر : ھەققەگەلىك ھەبوون بۆ دابەشكەردنى موچەي مانگانە بۆ خيزانە پەككەوتەكان - جگە لە خواردن - چونكە خواردنى بەخۇپايى ھەققەگەلى تری گشتى ھەبوو كە بە (عمارات وقفى) ناودەبرا . واتە : ھەققى چيشتخانە خيزيەكان . ئەو (عمارات) ھە خواردنى بەلاشى پيشكەش دەكرە بە برى ۲۰۰۰ كەس لە ھەر پۇژيكدە بە خۇپايى ، ئەمەش لە ھەموو ھەريەمەكانى تردا ھەبوو^۱ . چيشتخانەي خەيرى لە مزگەوتى سولەيمانىيە ميزانىيەي سالى ۱۹۵۸ ي دەگەشيتە ۱۰ مليون دۆلارى ئەمەريكى تۆزى كەتر^۲ . سياسەتى دەولەتیش لەسەر ئاستى سولتان و ئەمىرو ھەزىرەكان خۇراكى پەككەوتەكانى دابىن دەكرە و بەتەواوى پيژنى كەسانى شياويان دەگرت .

۱۱ . لەبەر ئەو ھەي زانايان بيجكەي ھيژنى بلۆ بوو ھەن لە جەستەي دەولەتدا بۆيە پشتيان بگەرە ھانيان بەد ، ئەگەر ھەوالى يەكيكيانت زانى لەشاريكي تردايە ئەوا

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۴۴۲ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۴۲۲ .

بنيړه به شوينيدا و بيهينه بو لای خوټ و به مال و سامان پړزی لی بنی: سولتان محمدی فاتیح ههستا به پیکخستنی ئهرکهکانی زانایان له زانکؤگه وهرکاندا، چه ند یاسایه کی پیش وهختیشی بو دانا و به نوسراویکی تایبته تی ئهو یاسایانه ی پیک خست. گرنګترین پلهکانی مزګه و ته گه وره کان بریتی بوون له ووتارییژ، بهرنویژ، پاګر، بانګدهر، کهسانی هه لېژیردراو بو ئهو ئهرکانه هه لدهستان به خویندن له و خویندنگه گه وره ئایینیانه ی که سولتان و وهزیره کان به رده و ام کیپرکییان ده کرد بو دامه زراندن و پیشخستنیان به کیپرکییه کی خانه دانانه. ئهم کار به دهسته ئایینیانه له پایته ختدا راسته وخو ملکچه بوون بو دهسه لاتی مو فتی. له هه ریمه گه وهرکانیشدا دادوهری سهربازی ئه بویه جیګری (مو فتی)، له هه ریمه بچکوله کانیشدا ئیمامی مزګه وت هه لدهستا به هه موو کاره گرنګه ئایینیانه کان به تایبته له لادیکاندا. ئهو خویندنگایانه ی که کارمهنده ئایینیانه کان پینه گه یاند سی چین زانستخوازانی هه بوو که (سوفتا) نزمترینی بوو له دوا ی ئه وه دهسته ی (میعده) هکان بوو که له کاتی دهرچووندا نازناوی (دانشمند) یان (زانا) ی لیده نرا، به زرتترین چین وانه بیژ (مدرس) بوو. ژماره ی (سوفتا) له سه رده می سولتان مورادی دووهدا گه یشته ۹۰ هه زار کهس، زورجار ئه وانه پؤلیان هه بوو له کاروباری دهوله تدا^۱.

۱۲. وریابه، وریابه که مال و سامان و سهرباز له خوټ بایی نه کهن، ده خیلتم بم! هه رګیز ئه هلی شه ریعت له دهرگا کهت دور نه خه یته وه، ده خیلتم بم! دل نه ده یت به کاریک که پیصچه وانه ی یاساکانی شه ریعت بیټ، چونکه ئایین ئامانی ئیمه یه و هیدایه تی خوا بهرنامه مانه و هه ر به وه یش سه رکه وتوو ده بین: سولتان محمدی فاتیح هو شیراری به خه لیفه ی دوا ی خو ی ئه دات که مال و سهرباز له خو بایی نه کهن. مه ترسی دورخستنه وه ی زانایان و فیه ناسانی له فه رمانره و بو

^۱ تاریخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون / ۴۰۵ .

پوون كر دۆتته وه ، ههروهك ووشيارى دهكاتته وه له وهى پېچهوانهى حوكمهكانى شەريعت نهكات چونكه دهبيته هۆى پراكىشانى سەرگەردانى و چه مه سەرى بۆ تاك و ئوممەت له دونيادا و به هيلاكدا چوون و سزا له قيامەتدا ، ئاسەوارى خراپى دووركەوتنە وه له شەرى خاوا حوكمهكانى له ژيانى ئوممەتدا له مهيدانهكانى ئايىنى و كۆمەلايهتى و پاميارى و ئابوريدا پەنگ ئەداتە وه . نهينى ووزەو تواناو عىزەت و شكۆدارى عوسمانيهكان له گوپرايهلى خاوا جيبهجيكردى حوكمهكانى و پابهند بوون به شەريعت و جيهاد كردن بۆ خوا و بانگهواز بۆ كردنى دا مۆلى دابوو . بۆيه محمدى فاتيح به كورپەكهى دهلييت : چونكه ئايين ئامانى ئيمهيه هيدايهتى خوا بهرنامه مانەو هەر به وهيش سەرکهوتوو دهين).

۱۳. كار بۆ ئەوه ئەم دينه بکه بڵند و به دهسهلات بيّت و ئەهلى ئەم دينه به پريزو حورمەت گيراو بن : به راستى سەر بڵند كردنى ئەم ئايينه و سهقامگير كردنى له زهويدا ئانجامگهليكى باش له ژيانى ئوممەت و دهولهتدا دينيتەدى . لهو ئەنجامانهيش پوخت كردنه وهى دهرينه له خراپه و تاوانهكان . و پازاندنه وهيهتى به چاكه ، بۆيه سام دروست كردن بۆ ئايين بهرهمهيكه له بهرهمهكانى سەر بڵند كردنى ئەم ئايينه و پريگريك دهبيّت له بهردهم تاوان و سەرگيرى دهرين له سەرى ، له بهردهم چاويشدا دهبيته ويّنهيهك كه دهروين واليدەكات له خوا بترسيّت به ههميشهيهى ، ههوهك سەر بڵند كردنى ئەم ئايينه و سهقامگير كردنى شەرى ئيسلام يهكسانى نيوان سەرپەرشتيارو سەرپەرشتيكرادا دينيتەدى له ماف و ئەركهكانداو دادپهوهرى له دهولهتى ئيسلاميدا بۆ ههموو دانىشتوانهكهى بلاو دهبيته وه ، ههروهك جيبهجيكردى شەريعت هۆى دابهزىنى بهرهمهت و يهكبهدوايهكدا هاتنى بهخششهكانه ، چونكه پريگهيهكى سەر بهخۆ نيه بۆ پاداشتى خير وەرگرتنه وه له پوژى دواييداو پريگهيهكى تريس ههبيّت بۆ بهرژهونديهكانى ژيان له دونيادا . بهلكو يهك تاكه پريگه هيه كه دونياو دواپوژى

پى چاك دىكرىت و له جىبه جىكرىدنىدا بەرەكەتى تىدايه بۇ دەروون و ھەستەكان و خوشىيەكانى ژيان. كە ئەوئىش رېگەى دىنە ھەندى جار بەرەكەت لە شتى كەمدايە ئەگەر چاك سود لىبىبىنىنى. يەككە لە ئەنجامەكانى خەلېژاردنى ئىسلام برىتتە لە بنىادنانى كۆمەلگەيەكى ئىسلامى كە شانازى بە ئايىن و بىرو باوەرپەو ئەكات بەوھى پابەندە بە ئاكارگەلەك كە سەرچاوەكەى قورئان و سوننەتى پىغەمبەرە (صلى الله عليه وسلم)، ئەم سەرچاوەيە ھەموو كەرەستەپىويستەكانى تىدايه بۇ بنىادنانى تاكى موسولمان و كۆمەللى ئىسلامى و ئوممەت و دەولەتى موسولمان. ھەروەك لە ئەنجامەكانى ئەم پەپرەوكرىدە لە ئىسلامدا ئەوھىە ورە بە مروؤف ئەدات و دەرونەكان زىندوو ئەكاتەو بۇ دەست گرتن بە ھۆكارەكانى زانست و ژيارو پىشەرەوتى و پىشكەوتنەو كە ئەم شەرىعەتە لە بانگەواز بۇ ژياندا ئەگرىتە خوئى و ھەر ئەم شەرىعەتە باس و خواستىكى زۆرى دەربارەى ژيانى شارستانىتى ئەو كۆمەلگە خراپانە لە خوگرتووھەرچى بن و لە ھەر كوى بن^۱.

خەلك پىويستيان بە زانا خواويستەكان ھەيە تا ئايىنەكەيانيان فىر بكن و دەرونەكانيان لە سەر گوپرايەللى خوا پەرورەدە بكن ، بۆيە پىويستە لەسەر سەركرىدەتى ئىسلامى كە رىزيان بگرىت ، چونكە ئەوانن كە حوكمى خواو پىغەمبەرەكەى واژووئى (تەفسىر) دەقە شەرىعەكان بۇ خەلك پوون دەكەنەو بەپىئى بنەما گشتىيەكانى ئىسلام ، خوا دەفەرموئىت : ﴿ فاسألوا أهل الذكر إن كنتم لا تعلمون ﴾ النحل: ۴۳.

۱۴. وريابە سەرەوت و سامانى دەولەت لە خوئخوئى و گالتەو گەپدا خەرج مەكە يان زياد لە رىژەى پىويست لە كارەكە خەرج بكنەى، چونكە مال بەفپوؤدان لە گەوەرترىن ھۆكارەكانى تياچوونە: ئەم وەسىيەتە جىگرى سولتان (ولى

¹ تطبيق الشريعة الإسلامية ، الطريقي / ۶۰ ، ۶۱ .

العهد) ى محمدى فاتيح پېنموونى دهكات بۇ دادو ميانپرهوى له خهرجکردندا، ئهم وهسيهتەش ئهو تيگهيشتنهيه له فهرمانى خوا و پيغهمبهرهكهى كه موسوآمانان بانگ دهكرين بۇ ميانپرهوى. سولتان محمد واى دهبينى كه پيويسته فهرمانپرهوا و دهولهتهكهى دورهپهريزي بكن له زيادهپوييدا چونكه نيگوئيى خواو پيغهمبهرى تيدا بهدى دهكريت.

مردنى محمدى فاتيح و كاريگهري لهسهر پوژئاوا و پوژههلات :

له مانگى رهبيعى له سالى ٨٨٦ك - ١٤٨١ز . دا سولتان محمدى فاتح قوستهنتينيى بهجى هيشت بهرهو ئاسيى بچوك كهوته پى، له (إسكدار) دا سوپايهكى ترى گهورهى ئاماده كردبوو ، سولتان محمد پيش دهرچونى له ئيستانبول توشى ئازاريكى تهندروستى بوو بهلام بههوى خوشهويستى زورى بۇ جيهاد كردن و شهيدايى بهردهوامى بۇ جهنگ و غهزا ، گرنگى پينهدا، به سوپاكهيهوه دهرچوو كه خوى سهركرديهتى ئهكرد ، عادهتى وابوو كه له تيوهگلانى نيو گهرمهى جهنگهكاندا شيفاو چارهسهرى دهبينى بۇ ئهو نهخوشيانهى . بهلام ئهمجاره نهخوشيهكهى له سهرى توند بوو ، و لهداوى گهيشتنى به (إسكدار) نهخوشيهكهى تهواو قورس بوو لهسهرى ، داواى له پريشكهكانى كرد بۇ چارهسهر، بهلام كار له كار ترازابوو ، نهچارهسهره نهدهرمان سودى نهبوو ، سولتان محمد له نيو سوپا بى شومارهيد له پوژى پينج شهممه ٤ى ربيع الاول ى ٨٨٦ك - ٣ى مايوى ١٤٨١ز دا وهفاتى كرد ، كهلهتمهتى ٥٢سالييدا بوو پاش ئهوهى سى و شتى سال حوكمى كرد^١. پاش ئهوهى ههوالى مردنى له پوژههلات و پوژئاوا دا بلاو بوويهوه ، شلهژانيكى كوت و پپرويدا كه مهسيحيهت و ئيسلامى ههژاند ، مهسيحيهكان لهنيو خوشى و

^١ محمد الفاتح / ٣٧٢ .

دلخۆشبوون و مزگینیدا پۆچوون و له پۆدس ههستان به ئهجامدانی نویژی سوپاس به پزگاربوونیان لهو دوژمنه ترسینه ره ^۱.

سوپاکانی دهولهتی عوسمانی گهیشتنه باشوری ئیتالیا بو ئازادکردنی ههموو ئیتالیا و نوساندنی به دهولهتی عوسمانیه وه ، که ههوالی مردنی محمدیان پیگه یشت ، پهژارهیهکی توند و خهفتهیکی قول سهربازهکانی داگرت و عوسمانیهکان ناچار بوون بچنه نیو چهند دانوستانیکه وه (مفاوضات) لهگهڵ پاشای (ناپولی) دا تا به دنیابوون له ژیان و کهلو پهل و چهکیان وه پاشهکشه بکهن ، ریکه وتن له سهر ئه وه کرا . به لام مهسیحیهکان بهرامبه ره بهو پهیمانهیان وه فایان نه بوو و ههندی له سهربازه به جیما وه کانیان گرتن و به ئاسن که له بچهیان کردن و به ستنیانه وه ^۲. کاتی که ههوالی مردنی سولتان گهیشته به پوما ، پاپا دلخۆش بوو و فرهمانی کردنه وهی که نیسهکانی داو تیایدا نویژ و ئاههنگهکان به رپاکران و جموجوله گشتیهکان کۆلان و ریگاکانی داگرتبویه وه که سرودهکانی سهرکه وتن و خوشیان دهوته وه توپیان ئهته قاند به ئاسماندا ، ئه و ئاههنگ و میهره جانانه له پوما دا به دریژیایی ^۳ پۆژ بهردهوام بوو ، بهراستی مهسیحیهته به مردنی محمدی فاتیح له گه ورهترین مهترسیهک پزگاری بوو که هه ره شهی لیده کرد ^۴. کهس شتیکی لهو لایه نه نه ده زانی که محمدی فاتیح بهم سوپایه وه به نیازی کوی بوو، گومانهکانی خه لک له مه دا بو چه ندین لاده چوو ، ئایا مه بهستی ئه وه بوو بچیته و پۆدس بکات ئه و دورگه یه ی که ریگره له بهر ده م مهسیح پاشادا که یه کی که سهرکردهکانی ئه م ؟ یان بۆ لای به سوپا سهرکه وتووه که ی ئه روات له باکوری ئیتالیا دا تا یه ک بگرنه وه ، و دواتر بکشین بۆ

¹ محمد الفاتح / ۳۷۳ .

² محمد الفاتح / ۳۷۳ .

³ محمد الفاتح / ۳۷۴ .

پۆما و باکورى ئىتاليا و فەرەنسا و ئىسپانيا ؟ ^۱ ئەو نەينىك بوو كە محمدى فاتىح لە دلى خويدا پىچابوويه و كەس پەي پىنەدەبرد ، پاشان لە دواى ئەو مەرگىش ئەم نەينىك پىچايەو . بەراستى محمدى فاتىح عادەتى (خوى) وابوو كە پارىزكارى بكات لەو جىگەيهى بۆى ئەروات و بەتەواوۋەتى بىشارىتەو و دوژمنەكانى لە بىناگايى و سەرسوپمانى كارەكەياندا بەئىلتەو و هىچكاميان نەزانن كەكەى گورزى داهاتوويان تى ئەسرهوينى . پاشان ئەو تەواو شارەدەو و هەنگاوى كتوپرى بەپەلەى بەدوادا دەهات ، بەمە بوارىكى بۆ دوژمنەكەى نەدەهشتەو تا خوڤسازدان و ئامادەسازى بكات . جاريكيان يەك لە (قاضي)ەكانى پرسىارى لىكرد : بەم هەموو سوپاوه نيازت كويە ؟ فاتىح وەلامى دايەو : ئەگەر تاللىك لە ريشم بەو بزانىت ئەوا هەلى دەكىشم و ئەيخەمە نيو ئاگرەو . ^۲

لە ئامانجەكانى فاتىح ئەو بوو كە هەستىت بە بزاڤى فتوحاتى ئىسلامى لە باشورى ئىتالياو بۆ ئەو پەرەكەى لە باكورەو ، و بەردەوام بىت لەم فتوحانەدا تا فەرەنسا و ئىسپانيا و ئەو دەولەت و گەلانەى لەویشدا هەن هەموويان ئازاد بكات .

بەراستى موسولمانان لە جيهانى ئىسلاميدا بەمردنى سولتان محمد كاريگەر بوون زۆر خەفەتيان پى خوارد و موسولمانان لە هەموو لايەكەو بۆى گريان كە سەرکەوتنەكانى سەسامى كردبوون و ژيانى موحاهيدە يەكەمەكانى لە پيشينهى سالىحى ئەم ئوممەتە بۆ گەرانەو . ^۳

¹ محمد الفاتح / ۳۷۳ .

² محمد الفاتح / ۲۶۰ .

³ السلطان محمد الفاتح / ۱۶۸ .

عبدالحی کوپی عماد الحنبلی له مردووه کانی له سالی ۸۸۶ ک دا له مهر مردنیه وه دهلیت: (... له گه وره ترین سولتانه کانی نه وهی عوسمان بوو ، پاشایه کی به رزو به ریژ و هه لکه وته و گه وره و شکو دار بوو . له هه موو پاشاکان زیاتر جیهادی ده کرد و له پیشپره وی و ئیجتهاددا له هه موویان به هیژتر بوو ، له هه مووشیان دامه زراوتر بوو له پرووی نازییه تی و هه له ت بردندا . له هه موویان زیاتر پشتی به خوا ده به ست و ده یکرده وه کیلی خو ی ، نه و بوو ده سه لاتی نه وهی عوسمانی دامه زراند ، و چه ند یاسایه کی بو دانان که وه ک ملوانکه کردیه ملی سه رده مه کانی دوا ی خو ش ی . چه ند هه لوی ست و جوامی ری ه کی جوان و تایه تمه ند ی به رز و بلندی شکو دارو شوینه واری به جیماوی له نیو لاپه ره کانی شه وو پوژده کاند ا هه یه ، له گه ل چه ند ئاسه واری به جیماو که به هاتن و پویشتنی ساله کان نایسری ته وه و چه ندین داستانی قاره مانیتی هه یه که پشتی خاچیه رست و بت په رستانی تی دا شکاندو وه ، له گه وره ترینی ئه ی و داستانه: فه تحی گه وره ی (قوس ته ننتینی ه) یه ، که تونای به ناو ده ریا و به ناو وشکانیدا گه له که شتی ه که به ری ته شاره که به سه ربازو پاله وانه کانی ه وه هی رشیان برده سه ر شاره که و به ئه سپ و پیا وه کانیانه وه پیشپره ویان ده کرد . توندترین ئابلوقه ی بو ما وه ی ۵۰ پوژ خسته سه ری و گوشاری برد بو ئه و بیبا وه ره لاده رانه ی که تیایدا بوون ، شمشیری هه لکی شراوی خوا ی له پوودا ده ره یئان و قه لغانی پته وی خوا یی به کار هیئاو دای له ده رگای سه رکه وتن و به سواری ئه سپی ئارامگرته وه و له ده رگای داو چو وه ژووری و تا خوا ی گه وره هات به هانایانه وه و ده رووی ئی کردنه وه له پوژی (۵۱) ه می ئابلوقه دانه کهیدا ئه ستامبولی فه تح کرد که پوژی چوار شه ممه ۲۰ ی جمادی الآخره سالی ۸۵۷ بوو ، له ناو گه وره ترین که نیسه کانی مه سیحیدا نویژی هه یینی کرد که که نیسه ی (ئایا سوفیا) بوو که گومه زیه کی هه بوو و به گومه زی ئاسمان ده ناسراو تیایدا شیوازی پته و کاری

گومەزى ھەپەمەكانى دوبارە دەكردەو و پرىشكى گەورەيى دەدايەو و ھەرمەكانىش پىنى نەدەگەيشتن .

لەئەستانبول بناغەيەكى پىشەدارى بۇ زانست دانا كە ترسى ئەو ى ئى نەكرى خۆرى ئاوابىت، چەند خويىندنگەيەكى دامەزاند لە شىو ى ھەوزىكى گەورەدا وەك (جفان) كە ھەشت دەرگاي ھەبوو ئاسان لىو ى ئەپۇيشتىتە ژوورى، چەند ياسايەكى دانا بۇ ئەو قوتابخانەكە گونجاو بوو لەگەل (شەرع) لەگەل (عەقلىشدا) چونكە كاريكى وای كرد خوای گەورە لە جياتى ئەو زانستخووانە پاداشتى بداتەو و دەستمايەو پاداشتى گەورە پىبەخشیت، زانستخووان تووشى ھەژارى و كەمدەستى نەبن لە پۇژانى خويىندندا و ئەو ھاوکاریانەى بۇ قوتابیان ئامى ھىنايەو بە بەریاندا و لە دوای ئەو ەيش چەند قۇناغىكى دانا كە پلە پلە بۆى سەردەكەوتن و بۇ بەدیھیان و پىگەيشتنى ھەنگاویان ئەنا تا بگەنە كامەرانى لە دونیا و بىكەنە ھۆكاری پەيوەندى بۇ كامەرانى پۇژى دواییش ، ھەروەھا زانا گەورەكانى لەوپەرى شارەكانەو رادەكیشا و بەخششى بەسەردا دەپژاندن و چاكەى زۆرى لەگەلیاندا دەكرد، وەك (مەولانا عەلى قوشجى) و (طوسي) و (گۆرانى) و زانایانى ترى ئىسلام و پیاو ماقولانى نیو خەك ، بەمە ئەستانبول بۆیان بوو بەدايىكى جیھان و كانى شانازى و سەربەرزى . ئەھلى كەمالى لە ھەموو ھونەر و بەشەكان تیايدا كۆ بويەو . تائىستاش زاناكانى ئەو شارە گەورەترین زاناكانى ئىسلامن ، پىشەگەرەكانىشى تايبەتمەندترین ھەلكوتەى نیو خەكین ، سەرپەرشتیارانى دەولەتەكەيشى خاوەنى كامەرانى بیوینە بوون ، ئەم پیاو پىرۆز كۆچكردو و زنجیرەك مەنت و سەروەرى ھەيە لە گەردنى موسولماناندا بەگشتى و زانا بەپىزەكان بە تايبەتى كە نایەتە ژمارە^۱.

^۱ شذرات الذهب : ۷ / ۳۴۵ .

پهحمهت و لیبودن و پهزامهندی خوا برژی بهسهر سولتان محمدی فاتحدا و
باسی له نیو چاکسازاندا نهمر و شکودار بیټ .

بهشی چوارهم

سولتانه بههیزهکانی دواى محمدی فاتح

باسی یهکه م : سولتان بایهزیدی دووهم

پاش مردنی سولتان محمدی فاتح ، بایهزیدی دووهمی کورې (۸۸۶-۹۱۸ ک) له
وولاتدا دسهلاتی گرته دهست . بایهزید سولتانیکى نهرمونیان بوو ،
بهخوشویستنی ئهدهب پیگه شتوو . له زانستی شریعتی ئیسلامدا شاره زابوو ،
هوگری زانستی فلهک بوو ، له چاککردنی توپری پیگه و پردهکاندا بو پیگه وه
بهستنه وهی ههریمهکان بهیه کتره وه ، پشتی دههست به تهکنیککاره شاره زاکانی
یونانی و بولغاری^۱ .

یهکه م : ململانی لهگه ل براکهیدا لهسهر دسهلات :

میر(جهم) کاتیك ههوالی مردنی باوکی پیگه یشت ، ئهوکات ئهول بروسه
داده نیشت ، توانی وهک ههر سولتانیکى دهولته تی عوسمانی ، متمانه ی
دانیشتوانی ئهول ناوچانه به دهست بهینیټ که له ژیر دسه لاتیدابوون ، پاش
ئوهی له (بروسه) و دهووبه ریدا کاروباری کهوته دهست ، ناردی به دواى
بایهزیدی برایدا تا داواى گریبهستی ناشتی لی بکات و پیشنیاری ئهوهشی کرد
که ئهول دهست له دسهلات ههلبگری بو ئهول سولتان بایهزیدیش بهرپه رچی
ئوهی دایه وه ، چونکه باوکی وهسیه تی دسهلات گرته دهستی له دواى خو ی
بو ئهول کردبوو ، بهلام میر (جهم) بهوه قهناعه تی نه کرد ، بویه جاریکی تر
پیشنیاری بو بایهزیدی برای کرد که دهولته تی عوسمانی بکه نه دووبهش ،
بهشی ئهوروپی بو بایهزید ، و بهشی ئاسیای بو ئهول ، بهلام دووباره بایهزید ههر

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۵۰ .

له بنه پره ته وه بیرۆکه ی دابه شکردنی ده ولته ی عوسمانی به رپه رچ دایه وه ، چونکه دواتر نه وه ده بیته هوی له ناوچوونی نه وه ده ولته ی که پیشینان له پیناو بنیادنان و یه کخستنیدا چه ندین شه ونخونیان کیشاوه ، له سه ر نه وه سوربوو که ده ولته به یه کگرتووی له ژیر ده سه لات ی خویدا بمینیتته وه ، بویه سوپایه کی گه وره ی سازداو به پیری خست بو (بروسه) و هیرشی کرده سه ری (جهم) هه لات بۆلای (قابتای) سولتانی مه مالیکه کان له میسر^۱ . نه ویش به خیره اتنی کردو ریزی لیگرت و به هه موو جوړه پیویستییه کی مال و سامان یارمه تی دا تا له گه ل خیزانه کهیدا سه فهر بکات بو حیجاز به مه به سستی به جیهینانی فه ریزه ی چه ج .

پاش نه وه ی که له خا که پیروژه کان گه رایه وه بو میسر ، سولتان بایه زید نوینه ری نارد بۆلای و پیری ووت : (تو که نه مپو له چه جدا گه راویته ته وه هه ستاویت به پیویستییه ئایینییه کانت ، ده ی ئیتر بوچی هه ول ی شته دنیا یه کان ده ده یت ! ؟ خو ت نه زانی که ده سه لات به فه رمانی خوا به شی منه* ، ئیدی بوچی رپگری له خواستی خوا ده که یت ؟) نه ویش به م قسه یه وه لامی دایه وه : ئایا نه وه دادپه روه رییه که تو له سه ر بییشه کی هه سانه وه و خوشگوزه رانی راکشییت و پوژه کانت به ئاسوده یی و چیژه وه به ریته سه ر ، منیش بیبه ش بم له و چیژو هه سانه وه یه و سه رم له سه ر درک دابنیم ؟^۲

دوای نه مه (جهم) هه ستا به په یوه ندی کردن به گه وره شوینکه وتوه کانیه وه له (نه نادول) دا و دژ به بایه زید هانی دان و له گه ل شوینکه وتوه کانیدا پیشه روی کرد تا ته ختی خیلافه ت داگیر بکات ، به لام نشوستی هیئا و جاریکی تریش هه ول ی دایه وه ، به لام دیسان نوشوستیه کی تریشی به سه ردا هات .

¹ قیام الدولة العثمانية / ۵۷ .

² تاریخ سلاطین آل عثمان ، یوسف آساف / ۶۳ - ۶۵ .

(جهم) په‌نای برد بۆ (پۆدس) که سواره‌کانی (قدیس یوحه‌ننای) تیدا بوون و له‌گه‌ل سهرۆکی سواره‌کاندا گریبه‌ستیکی به‌ستا به‌لام له‌ژیرفشاری بایه‌زیددا گریبه‌سته‌که‌ی هه‌لوه‌شانه‌وه ، (جهم) له‌ دورگه‌ی پۆدسدا به‌دیل گیرا ، سواره‌کانی (قدیس یوحه‌ننا) به‌م بارمه‌ گرینگه‌ چه‌ند ئیمتیا زیکیان جاریک له‌ بایه‌زیدی دووهم و جاریکیش له‌ هه‌واداران (جهم) له‌ قاهره‌دا به‌ده‌ست هی‌نا ، پاش ئه‌وه‌ی مال و سامانیکی زۆریان به‌ده‌ست که‌وت هاتن ئه‌م بارمه‌یان فرۆشت به‌ پاپا (انوستی هه‌شته‌م)، کاتی‌ک که‌ ئه‌و پاپایه‌ مرد ، له‌ دوا‌ی خوی (جهم)‌ی به‌جی هی‌شت بۆ ئه‌سکه‌نده‌ری شه‌شه‌م ، به‌لام ئه‌سکه‌نده‌ر زۆر (جهم)‌ی رانه‌گرت و کوشتی، له‌ مه‌شدا بایه‌زیدی دووهمی تۆمه‌تبار کرد که‌ پزگاری بوو بوو له‌مه‌ترسی براکه‌ی^۱.

دووهم : هه‌لویستی سولتان بایه‌زید له‌گه‌ل مه‌مالیکدا :

سنوری شامدا چه‌ندین شه‌ر له‌ نیوان عوسمانی و مه‌مالیکه‌کاندا پوویدا ، هه‌رچه‌نده‌ ئه‌مه‌ نه‌گه‌یشته‌ ئاستی هه‌ره‌شه‌ی پوودانی جه‌نگی‌کی هه‌مه‌لایه‌نه‌ له‌ نیوانیاندا ، هه‌رچه‌نده‌ بووه‌ هۆی ئه‌وه‌ی بی‌ متمانه‌یی بال‌ بکی‌شی به‌سه‌ر هه‌ردوو لادا ئه‌مه‌ وایکرد گه‌فتوگو‌ی ئاشتی له‌سالی ۱۴۹۱ زدا سه‌ر هه‌لب‌دات له‌ نیوانیاندا، هه‌رچه‌نده‌ (قیبتای) سولتانی مه‌مالیکه‌کان چه‌ند ترسی‌کی لی‌ نیشت له‌ ئه‌گه‌ری به‌ریابوونی جه‌نگی‌کی فراوانی نیوان ئه‌و و ده‌وله‌تی عوسمانیدا .

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۴۹ ، ۵۰ .

* مه‌به‌ستی بایه‌زید ئه‌وه‌یه‌ که‌ وه‌ک بزیری یاسای شه‌ریعه‌ت: هه‌ر که‌س موسو‌لمانان هه‌لیان بژاردو کردیانه‌ خه‌لیفه‌ و به‌یعه‌ت‌یان پیدا ئه‌وه‌ ئیتر خواش به‌وه‌ رازییه‌، ئیمامی عه‌لی ئه‌فه‌رموویت:(فان اجتمعوا علی رجل وسموه اماما کان ذلک لله‌ رضی) واتا: که‌ موسو‌لمانان ریککه‌وتن له‌سه‌ر که‌سی‌ک و ناویان نا ئیمام (خه‌لیفه‌) ئه‌وه‌ خواش به‌وه‌ رازییه‌.(وه‌رگیر:ن).

ئىدى بەھۇى ھەستکردنى بەھۇى ھىزە بىت كە عوسمانىيەكان ھەيانبوو ، يان بەھۇى سەرقال بوونى بەشىكى گەورەى ھىزەكانى خۇى بىت لە بەرەنگارى پورتوگاليەكاندا . بەلام سولتانى عوسمانى بايەزىدى دووھم ئەھ مەترسيانەى پەواندەھە و ھەستا بە ناردنى نوينەرېك لە لايەن خۇيەھە بۇ لاي سولتانى مەمالىكەكان لە سالى ۱۴۹۱ ز دا كە كىلىى ئەھ قەلايانەى پىبوو كە عوسمانىيەكان لەسەر سنور دەستيان بەسەردا گرتبوو ، ئەھ كارە لە لايەن سولتانى مەمالىكەھە پىشوازى لىكرا ، بۇيە ھەستا بەبەردانى دىلە عوسمانىيەكان . ئەھ سىياسەتە ئاشتىخوازيەى بايەزىد ئامارەيەك بوو بۇ گرېبەستى ئاشتى نيوان عوسمانى و مەمالىكەكان ، كە لەھ سالى ۱۴۹۱ز – ئەھ ئاشتى تاسالى ۱۵۱۲ز بەردەوام بوو كە كۆتايى سەردەمى سولتان بايەزىدى دووھە . ئەھ پروداوھىش مكوپرى سولتان بايەزىد دوپات دەكاتەھە لەسەر سىياسەتى ئاشتى لەگەل موسولماناندا ^۱ .

سىيەم : سولتان بايەزىدو دىبلۇماسىيەتى پۇژئاوايى :

بەدرىژايى سەردەمى سولتان بايەزىد ، ئالاي جىھاد بەردەوام بەرزو بلىند بوو ، بەھە دورژمان زانيان كە ناتوان لە جەنگى نىزامىدا بەرەنگارى ھىزە جىھادىيەكان ببەھە تىايدا چاۋچنۇكيەكانيان بەينەندى . بۇيە پەنايان بەردە بەر ئاكارىكى تر كە لە ژىرناوى پەيوەندىيە دىبلۇماسىيەكاندا دايانپۇشيبوو ، تا ھەك خۇرە ئىسكى ئوممەت بكوژن و كۆمەلگەى ئىسلامى و لە ناوھە بپروخىن . لەسەردەمى سولتان بايەزىددا و لەسالى ۸۹۸ك – ۱۴۹۲ز ، يەكەم بالۆيزى پروسى گەيشتە ئەستانبول .

بەپراستى گەيشتنى بالۆيزى پروسى لە سالى ۱۴۹۲ز لەسەردەمى دوق موسكو (ايقان) كە بەداويدا پتەھى و جىگىرى و چەندىن ئىمتىيازى بەخشى بە دوق

¹ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۶۶ .

موسکو و کهسانی تری که دەرگای له‌به‌رده‌م دوژمنانی ئوممه‌تی ئیسلامیدا کرده‌وه بو دەرخستنی که‌م و کورتی و ناسینی خاله‌ بیه‌یزه‌کانی و کارکردن بو گه‌نده‌لکردن و پیلانگی‌ران له‌ دژی و بیه‌یزکردنی ده‌سه‌لاتی بیروباوه‌ر له‌ ده‌رونی نه‌وه‌کانیدا .

هه‌ر له‌سه‌رده‌می بایه‌زیدی دووه‌مدا له‌ ۸۸۶ ک دا دوق موسکو ئیقانی سییه‌م توانی میرنشینی موسکو له‌ ده‌ستی موسوڵمانه‌ عوسمانیه‌کان ب‌سه‌نیته‌وه ، له‌سه‌ر حیسابی هه‌ریمه‌ ئیسلامیه‌کان ده‌ستی کرده‌ فراوانخوازی^۱ . ئه‌مه‌ ئه‌وه‌ ناگه‌یه‌نیت که‌ سولتان بایه‌زید هه‌لوێستیکی لاوازی له‌به‌رده‌م ئه‌م بارودۆخانه‌دا به‌ خه‌رج داییت به‌لکو مه‌سه‌له‌که‌ ئه‌وه‌ بوو که‌ ده‌ولت به‌ هه‌ل و مه‌رجیکی ناله‌باردا ئه‌رپۆییشت و له‌ شه‌رپکی گه‌وره‌دابوو له‌گه‌ل دوژمنانی ئیسلامدا له‌ نیمچه‌ دورگه‌ی ئه‌نادۆل و هه‌موو ئه‌وروپای پوژه‌ه‌لاتدا و به‌وانه‌شه‌وه‌ سه‌رقال بوو^۲ .

چواره‌م: وه‌ستانی له‌گه‌ل موسوڵمانانی ئه‌نده‌لوسدا :

له‌گه‌ل سه‌ره‌ه‌لدانی سه‌رده‌مه‌ نویکاندا ، پووداوه‌کان له‌ نیمچه‌ (دورگه‌ی ئیبریه‌)دا گه‌شه‌یان سه‌ند ، ئیدی ته‌نیا کاری ئیسپانیا بوو به‌ یه‌کخستنی خاکه‌کانی و دارنینی ئه‌و شوینانه‌ی تر که‌ ه‌یشتا موسوڵمانه‌کانی تیایدا مابوون ، به‌تایبه‌ت دوا‌ی هاوسه‌رگیری (ئیزابیلای) شارنی (قشتاله‌) له‌گه‌ل (فردیناندی) پاشای (ئارگوئ) دا که‌ که‌وته‌ ژێر یه‌ک ده‌سه‌لاته‌وه‌ ، ئیدی میرنشینه‌ یه‌کگرتوه‌وه‌کانی ئیسپانیای تۆزیک پێش پوو‌خانی (غه‌رناته‌) که‌وتنه‌ پاکتاوکردنی بوونی ئیسلامی له‌ هه‌موو ئیسپانیادا بو‌ ئه‌وه‌ی له‌وه‌و دوا خۆیان یه‌کلا بکه‌نه‌وه‌ و

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۵۰-۴۹ .

^۲ الدولة العثمانية — د. جمال عبدالهادي / ۵۰ .

گرنگيان بخنه سەر تاکه میرنشینى ئىسلامى که غەرناتەيە ئەو میرنشینەى که
هیمایەك بوو بۆ مەملەكەتى ئىسلامى ئەو کاتە^۱.

ئىسپانیا توندترین و ناپەرترین پېوپرەسمى سەپاند بەسەر موسولمانەکاندا بۆ
ئەوہى موسلمانان بکەنە مەسیحى و پەتى خنکان تەند بکەن لە ملی
موسولمانەکاندا تا لە نیمچە دورگەى ئیبریە کۆچیان پى بکەن.

لە ئەنجامى ئەمەدا موسولمانە (مورسکیەکان) پەنایان بردە بەر چەندین شوپرش
و راپەرین لە زۆرینەى شارە ئىسپانیەکان و ئەو شوینانەى کهکەمینەى
موسولمانانى تیدا بوون ، بەتایبەت (غەرناتە) و (بلنسیە)، ئەو شوپرشانەیش بەبى
هیچ سۆزو رەحمیک سەرکوت کران لەلایەن ئەو دەسەلاتە ئىسپانیانەوہ که وەك
هۆکاریك بۆ قولکردنەوہى بیزارى و کینەى دژ بە موسولمانان بەکار دەهینران .
لە لایەكى ترەوہ سروشتى و ئاسایى بوو که ئەو موسولمانە مورسکیەکان وەك
پزگارکەرێك برواننە پاشایانى موسولمانانى لە پۆژەهلات و لە پۆژئاوادا . چەند
جار نوینەر و نامەیان بۆ ناردن تا کاربکەن بۆ پزگار کردنیان لەو ستەمکارانەى
که نازاریان دەدان بەتایبەت پیاوانى کەنیسەوئەو دەزگا و دیوانانەى دانرابوون
بۆ بە دوادا چوون و لیکوۆلینەوہ، که بەردەوام خراپەو گەندەلیان دەنایەوہ و
هەموو جوۆرەکانى سزاو خوۆسەپاندنیان بۆ خوۆیان حەلال کردبوو دەرەق بە
موسلمانان^۲.

هەوالەکانى ئەندەلوس گەیشتنە پۆژەهلات و جیہانى ئىسلامى هەژاند^۳.
ئەشرەف پاشا (پاشای موسولمانەکان) چەند شاندىكى نارد بۆ لای پاپا و پاشا

^۱ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ۱۲۵ .

^۲ رسالة من مسلمي غرناطة للسلطان ، سليمان التميمي ، مجلة المغربية ، العدد

۳ : س : ۳۸

^۳ خلاصة تاريخ الأندلس ، شكيب أرسلان / ۲۱۳ .

مه‌سیحیه‌کان و به‌ناگای هیئانه‌وه که ئەو مه‌سیحیانه‌ی له ژێر چاودیژی ئەودان به‌ئازادی ده‌یگوزهریڤن ، له کاتی‌کدا نه‌وه‌کانی ئایینه‌که‌ی ئەم له‌شاره ئیسپانیه‌کاندا به‌ده‌ست توند‌ترین جوهره‌کانی سته‌مه‌وه‌ ده‌نالیڤن ، هه‌روه‌ها هه‌ره‌شه‌ی کارکردنی به‌سیاسه‌تی ته‌ندو تیژی تۆله‌ سه‌ندنه‌وه‌ کرد له‌ به‌رپرسه مه‌سیحیه‌کان ئەگه‌ر بی‌ت و پاشای (قشتاله) و (ئارگۆن) له‌و دوژمنایه‌تی‌ه‌و وه‌ده‌رنانی موسوڵمانان له‌ خاکه‌کانیان ده‌ست هه‌لنه‌گرن هه‌موو ئەو زه‌ویانه‌یشیان که داگیرکرا‌بوون نه‌گی‌رنه‌وه‌ بۆیان، به‌لام پاپا و دووپاشا کاسۆلیکیه‌که‌ وه‌لامیان بۆ ئەو هه‌ره‌شه‌یه‌ نه‌بوو که له‌لایه‌ن ئەشرف پاشاوه لییان کرا ، وه‌به‌رده‌وام نه‌خشه‌کانیان جیبه‌جی ده‌کرد له‌ پاکتاو‌کردنی بوونی ئیسلامی له‌ ئەنده‌لوس دا .

به‌رده‌وامیش نامه‌ی سکالا و هانا بردن بۆ سولتان بایه‌زیدی دووهم ئەهات بۆی تا ئەم نامه‌یه‌ی پیگه‌یشت: (جه‌نابی شکۆدار ، خوا کامه‌رانی بکات و به‌رزی بکاته‌وه‌و سنوری هه‌ریمه‌که‌ی درێژتر بکاته‌وه‌ و پشتیوانانی سه‌ربخات و دوژمنانی پرسیوا بکات . جه‌نابی گه‌وره‌مان پایه‌ی دونیاو ئایینمان ، سولتانی پاشای سه‌رخه‌ری دین و دونیا ، سولتانی ئیسلام و موسوڵمانان و سه‌رکو‌تکه‌ری دوژمنه‌ بی‌باوه‌ره‌کانی خوا ، په‌ناگه‌ی ئیسلام و سه‌رخه‌ری ئایینی پیغه‌مبه‌رمان محمد (صلی الله علیه وسلم) و زیندوکه‌ره‌وه‌ی دادپه‌روه‌ری ، دادگه‌ری سته‌ملیکراو له‌و که‌سه‌ی که‌ سته‌می لیکردوه‌و ، پاشای عه‌ره‌ب و عه‌جه‌م و تورک و ده‌یله‌م ، سایه‌ی خوا له‌ زه‌ویدا که‌ هه‌لده‌ستیت به‌ سوننه‌ت و فه‌رزه‌کانی ، پاشای هه‌ردوو ووشکانی و سولتانی دوو ده‌ریاکه‌ ، پارێزه‌ری شته‌ پیروژه‌کانی موسوڵمانان سه‌رکو‌تکه‌ری بی‌باوه‌ران ، گه‌وره‌و پایه‌ی ژیانمان و فریادپه‌رسمان که‌ مو‌لکه‌که‌ی به‌رده‌وام پشتیوانی هه‌یه‌ و هاو‌پێی سه‌رکه‌وتنه‌ ، ئەو سولتانه‌ی که‌ شاکاره‌کان و شوینه‌واره‌کانی هه‌میشه‌ زیندوون و سه‌روه‌ری و کاره‌ پر شانازیه‌کانی به‌ ناوبانگه‌ ته‌نیا ئەو خه‌ریکی ئەو چاکانه‌یه‌ که‌ له‌ پوژی دوا‌ییدا

پاداشتی زیادی له سهر وهرده گریټ، له دونیايشدا سوپاسگوزاری جوان و پړیک و سهرکه وتنی ده بیټ ، بهرده وام خو سازدانه به رزو بلنده کانی به فزله کانی جیهاده و تاییبه تمه ندن ، پروته نه له پرووی دوزمنانی ئاییندا و خراپه و توندی له پرووی دلانی بهر به بیان و چاکدا نابیټ ، زمانی چه که خوازیاری نه و کوگیانه ن که له دونشینگانهدان که تییدا چاکه کان وابه سته ی جیا خوازی جه سته کانن له پوچه کان ، شوینپی هه لگری پړیکای پیشینه براوه کانه له پوژی دوايیدا به رهمه ندی و گوپرایه لی خوا .^(۱)

له نیو نامه که دا چهند دی پړیکی قه سیده یه که هیه که پیا هه لدانی خاوه نه که ی بوو بو سولتان بایه زیدی سییه می سولتانی دهوله تی عوسمانی ، و دوعا نه کات بو بهرده وامی و مانه وهی دهوله تی عوسمانی، که دهلی:

سلام کریم دائم متجدد	اخص به مولاي خير خليفة
سلام علی مولاي ذي المجد والعالا	ومن البس الکفار ثوب المذلة
سلام علی من وسع الله ملکه	وايده بالنصر في كل وجهة
سلام علی مولاي من دار ملکه	قسطنطنية اکرم بها مدينة
سلام علی من زين الله ملکه	بجند واتراک من اهل الرعاية
سلام علیکم شرف الله قدرکم	وزادکم ملکا علی کل ملة
سلام علی القاضي ومن کان مثله	من العلماء الاکرمين الاجلة
سلام علی اهل الديانة والتقى	ومن کان ذا رأي من اهل المشورة

پاشان قه سیده که باسی نه و بارودوخه ی دهکات که موسولمانانی پیرو ئافرهت تییدا نه ژیان به ره و پرووی نه و ناموس شکینی نه بوونه وه و ئایینه که یان تووشی نارچه تی نه بوو، نه وه تا دهلی:

سلام علیکم من عبید تخلفوا	باندلس بالغرب في ارض غربة
احاط بهم بحر من الردم زاجر	وبحر عمیق ذو ظلام ولجة
سلام علیکم من عبید اصابهم	مصاب عظیم یا لها من مصیبة
سلام علیکم من شیوخ تمزقت	شیوخهم بالننف من بعد عزة
سلام علیکم من وجوه تکشفت	علی جملة الاعلاج من بعد ستره
سلام علیکم من بنات عوانق	یسوقهم اللباط قهرا لخلوة

¹ (زهار الرياض في اخبار الرياض/ التلمساني (۱/ ۱۰۸، ۱۰۹).

سلام عليكم من عجائز اكرهت
 دواى ئه و وهسفه قه سیده كه پیره و یكى تر ده گریته خو به وهى ههستى
 موسولمانان به رامهر به دهوله تى عوسمانى پوون دهكاته وه و سكالآ پییشهش
 به سولتان دهكات و دهلى:

نقبل نحن الكل ارض بساطكم
 ادام الاله ملككم وحياتكم
 وايدكم بالنصر والظفر بالعدا
 شكونا لكم مولاي ما قد اصابا
 پاشان قه سیده كه ده گریته وه بو راقه ی چه رمه سه ریه كان وئو گوپرانانه ی به سه ر
 ناییندا هاتووه و هه ندی لهو بابه تانه دهلى:

غدرنا ونصرنا وبدل ديننا
 وكنا على دين النبي محمد
 ونلقى امورا في الجهاد عظيمة
 فجانت علينا الروم من كل جانب
 ومالوا علينا كالجراد بجمعهم
 فكنا بطول الدهر نلقى جموعهم
 وفرسانها تزداد في كل ساعة
 فلما ضعفنا خيموا في بلادنا
 وجاءوا بانفاض عظام كثيرة
 وشدوا عليها الحصار بقوة
 فلما تفانت خيلنا ورجالنا
 وقلت لنا الاقوات واشتد حالنا
 وخوفا على ابنائنا وبناتنا
 على ان نكون مثل من كان قبلنا
 پاشان قه سیده كه باس له وه دهكات له وه ها حاله تیكدآ پیو یستدآچی بكری، ئه بیئت
 یان ملکه چ بكریت بو ئه و بارودوخه ی پییشوو، یان ئه بی هه موو ره و بکه ن، جا
 فريا ئه كه ویت و ئه لیئت:

ونبقى على اذاننا وصلاتنا
 ومن شاء منا الجر جاز مؤمنا
 ولانتركن شيئا من امر الشريعة
 بما شاء من مال الى ارض عدوة

الى غير ذلك من شروط كثيرة
فقال لنا سلطانهم وكبيرهم
فكونوا على اموالكم ودياركم

تزيد على الخمسين شرطا بخمسة
لكم ما شرطتم كاملا بالزيادة
كما كنتم من قبل دون اذية

ههريچنده دوپاشا كاسؤليكيه كه وهفايان بو پهيماننامه كه نه بوو و دهستيان
کرد به ناپاکی له پرووی موسولماناندا قه سیده كه ئه لی:

فلما دخلنا تحت عقل امامهم
وخان عهودا كان قد غرتنا بها
وكل كتاب كان في امر ديننا
ولم يتركوا فيها كتابا لمسلم
ومن صام او صلى يعلم حاله
ومن لم يجيء منا لموضع كفرهم
ويلطم خديه ويأخذ ماله
وفي رمضان يفسدون صيامنا

بدا بدرهم فينا بنقص العزيمة
ونصرنا كرها بعنف وسطوة
ففي النار القوه بهزءة وحقرة
ولا مصحفا يخلى به للقراءة
ففي النار يلقيه كل حالة
يعاقبه اللبّاط شر العقوبة
ويجعله في السجن في سوء حالة
بأكل وشرب مرة بعد مرة

بهو شیویه مه سیحیهت بهردهوام بوو له ئابروو بردن و زهلیل کردنی
موسولمانان هه ره له دهستخستنه نیو په رستشی موسولمانان تا قسه ووتنیان به
ئیسلام و قه سیده كه ئه لی:

وقد امرونا ان نسب نبينا
وقد سمعوا قوما يغنون باسمه
وعاقبهم حكاهم وولاتهم
ومن جاءه الموت ولم يحضر الذي
ويترك في زبل طريقا مجدلا

ولا نذكرنه في رخاء وشدة
فادركهم منهم اليم المضرة
بضربوتغريم وسجن وذلة
يذكره لم يدفنوه بحيلة
كمثل حمار ميّت او بهيمة

، پاش ئه وه پاشا كاثوليكيه كان دهستيان كرد به تواندنه وهی كۆمه لگای
ئیسلامی ، ئه ویش به گوږینی پیناسی ئیسلامی قه سیده كه ئه لی:

وقد بدلت اسمائنا وتحولت
فاه على تبديل دين محمد
واه على اسمائنا حين بدلت
واه على ابنائنا وبناتنا
يعلمهم كفرا وزورا وفرية
واه على تلك المساجد سورت

بغير رضا منا وغير ارادة
بدين كلاب الروم شر البديلة
باسماء اعلاج من اهل القيادة
يروحون للباط في كل غدوة
ولا يقدر ان يمنعوهم بحيلة
مزابل للكفار بعد الطهارة

واه على تلك الصوامع علقت
واه على تلك البلاد وحسناها
وصارت لعباد الصليب معاقلا
وصرنا عبيدا لا اسارى فنفتدي
نواقيسهم فيها نضير الشهادة
لقد اهدمت بالكفر اعظم ظلمة
وقد امنوا فيها وقوع الاغارة
ولا مسلمين منطقم الشهادة
دواتر قه سیده که نامارژه دهکات به داخوازی فریاکه وتن له سولتان بۆ فریاکه وتن و

پزگار کردنیان له و چه رمه سه ریه وه که ئه لئى:

فلو ابصرت عينك ما صار حالنا
فياويلنا يا بؤس ما قد اصابنا
سألناك يا مولاي الله ربنا
عسى تنظروا فينا وفيما اصابنا
فقولك مسموع وامرك نافذ
ودين النصارى اصله تحت حكمكم
فبالله يا مولاي منوا بفضلكم
فانتم اولوا الافضال والمجد والاعلا
اليه لجادت للدموع الغزيرة
من الذل والبلوى وثوب المذلة
وبالمصطفى المختار خير البرية
لعل اله العرش يأتي برحمة
وما قلت من شيء يكون بسرعة
ومن ثم يأتيهم الى كل كورة
علينا برأي او كلام بحجة
وغوث عباد الله في كل افة

، پاشان موسولمانه كان داوا له سولتان بايه زيد ده کهن تا بکه ويته نيوان نه وان و
پاپای پۆما . چه نکه سه لتان قورسايی سياسیى خۆى لای پاپا له نه وروپا
هه ييبوو قه سیده که ئه لئى:

فسل بابهم اعني المقيم برومة
وما لهم مالوا علينا بغدرهم
وجنسهم المقلوب في حفظ ديننا
ولم يخرجوا من دينهم وديارهم
ومن يعط عهدا ثم يغدر بعده
ولاسيما ان الملوك فانه
وقد بلغ المكتوب منكم اليهم
وما زادهم اعتداء وجرئة
بماذا اجازوا الغدر بعد الامانة
بغير اذى منا وغير جريمة
واحسن ملوك بوفاء اجلة
ولا نالهم غدر ولا هتك حرمة
فذلك حرام الفعل في كل ملة
قبيح شنيع لا يجوز بوجهة
فلم يعلموا منه جميعا بكلمة
علينا واقداما بكل مساءة

، موسولمانه كان نامارژه يان به وه ده کرد که که وتن نه نيوان پاشاكانى ميسر له لای
مه سيحيه كان هيجى له مه سه له كان نه گوڤرى، به لكو كه له ره قیى و لاساريانى زياتر
کرد ، و ده لئى:

وقد بلغت ارسال مصر الىهم
وما نالهم غدرا ولا هتك حرمة

وقالوا بتلك الرسل عنا باننا
وساقوا عقود الزور ممن اطاعهم
لقد كذبوا في قولهم وكلامهم
ولكن خوف القتل والحرق رونا
ودين رسول ما زال عندنا

رضينا بدين الكفر من غير قهرة
ووالله ما نرضى بتلك الشهادة
علينا بهذا القول اكبر فرية
نقول كما قالوه من غير نية
وتوحيدنا لله في كل لحظة

، دواى ئەوه موسولمانه كان ئەوه بۆ سولتان بايه زید پوون دەکەنەوه که له گەل
ئەمەیشدا هیشتا ئەوان پابەندن بە ئایینی ئیسلامه وه ، ئەمەیشیان به وقسه یان
دوویات دەکرده وه که ده لێن:

ووالله ما نرضى بتبديل ديننا
واين زعموا انا رضينا بدينهم
فسل وحرنا عنهم كيف اصبحوا
وسل بلفيقا عن قضية امرها
وضيافة بالسيف مزق اهلها
واندرش بالنار احرق اهلها بجامعهم

ولا بالذي قالوا من امر الثلاثة
بغير اذى منهم لنا ومساءة
اسارى وقتلى تحت ذل ومهنة
لقد مزقوا بالسيف من بعد حسرة
كذا فعلوا ايضا باهل البشارة
صاروا جميعا كفحمة

موسولمانه كان بهرده وام داواى يارمه تيان له دهولته تى عوسمانى دووباره
دەکەنەوه و له دواى پيشکه شکر دنى ئەو سکا لایه که ده لیت :

فها نحن يامولاي نشكو اليكم
عسى ديننا يبقى لنا وصلاتنا
والا فيجلونا جميعا عن ارضهم
فاجلاؤنا خير لنا من مقامنا
فهذا الذي نرجوه من عز جاهكم
ومن عندكم نرجو زوال كروبنا
فانتم بحمدالله خير ملوكنا
فنسأل مولانا دوام حياتكم
وتهدين اوطان ونصر على العدا
وثم سلام الله قلته ورحمة

فهذا الذي نلناه من شر فرقة
كما عاهدونا قبل نقل العزيمة
باموالنا للغرب دار الاحبة
على الكفر في عز على غير ملة
ومن علمكم تقضي لنا كل حاجة
وما نالنا من سوء حال وذلة
وعزتكم تعلوا على كل عزة
بملك وعز في سرور ونعمة
وكثرة اجناد ومال وثروة
عليكم مدى الايام في كل ساعة

ئەمە ئەو نامەیه بوو که موسولمانانى ئەندەلوس نارديان وداواى کۆمه کيان
ئەکرد بۆ ئەوهى هەلویسته کهى پى پرگار بکهن، سولتان بايه زیديش گيرۆدهى
دەست ئەو پيگريانه بوو که پيگه يان دەگرت له نار دنى موجهيدان بۆ ئەوى .

زياد له ودهيش كيښه ی ناکوکی له گهل میر (جهم) ی برای له سهر دسه لات ، له گهل
 نهو شوینه وارانیش که نهو کیښه یه نایه وه ^۱ له گهل پایای پوما و هندی له
 دهوله ته نهو روپییه کان و هیړشی پوله ندیه کان بوسهر مالدیفیا و جهنگه کانی له
 ترانسلفانیا و مه جهر و بوندوقیه و سازدانی هاوپه یمانی نویی خاچپه رستی له
 دژی دهوله تی عوسمانی له لایه ن پایا جویلسی دووهم و کوماری بوندوقیه و
 مه جهر و فهره نساوه . که له نه نجامی نه مه دا هاوپه یمانی له ناراسته کردنی هیزه
 عوسمانیه کانی لیکه و ته وه بو نهو ناوچانه . له گهل نه مه یشتا سولتان بایه زید
 هستا به پیښکه ش کردنی یارمه تی و هودنه ی ناگره سستی له گهل سولتانی
 گه وره ی مه مالیکه کانداهست بو یه کخستنی هوله کان له پیناو یارمه تیدانی
 (غهرناته) و گه یشتنه ریکه و تنیک که ده بوو سولتان بایه زید گه له که شتی که
 بنیریت بو سهر که ناره کانی (سه قلیه) له بهر نه وه ی که پاشکوی میر نشینی
 نیسپانی بوو ، سولتانی مه مالیکه کانیش چه ندین هیړشی تر ناماده بکات بو
 سهر ناوچه ی نه فریقی ^۲ . ههر بهو جوړه سولتان بایه زید که شتی که لیکی
 عوسمانی نارد و که و تنه پری بو که ناره کانی نیسپانیا ، سهر کردایه تیه که یشتی دایه
 دهست که مال رایس که ترس و بیم و سامی خسته نیو که شتی که له مه سیحیه کان
 له کو تاییه کانی سده ی پانزه هه مده ^۳ .

ههروهک چو ن سولتان بایه زید موجهیده کانی له که نار دهریادا هان ددها
 به ده سته پی کردنی گرنگی بویان و بوونی سوژی له پرویاندا ، موجهیده
 عوسمانیه کانیش دهستیان کرد به جووله و به ریکه و تن بو به ده مه وه چوونی برا
 موسولمانه کانیان ، له هه مان کاتدا زوری که له ده سته و تی ناسانیان به ده سته و ت

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية مفتری علیها : ۹۰۳/۲ .

^۲ علاقات بین الشرق والغرب ، عبدالقادر احمد / ۲۵۶ .

^۳ خلاصة تاریخ الأندلس ، شکیب ارسلان / ۲۱۳ .

له مه سيحيه كانه وه، بهو جوړه ژماره يه كي زوړى مواهيده موسولمانه كان له كاتى دامه زړاندنى كه شتيگه لى عوسمانيدا پيراگه شتن و چوونه ژير خزمه تيه وه ، دواى نه وه عوسمانيه كان له پوژئاواى دهرياي ناوه راستدا هيڅى دهريايى نويان به كار دهينا به هانى نه م مواهيدانه وه^۱. نه مه يش نه وه بوو كه سولتان بايه زيدى دووهم توانى بيكات .

بيگومان هه لسو كه وته نه نگه كانى (جهم) بوو به هو كاريك كه بزوتنه وهى فراوانخوازى هه ريى له نگ كردو ته گهرى خسته به ردهم كارو دروستكه رانى سولتان بايه زيد ، به مه گرنگى و كارى سولتان گوږا بو گهران به دواى هه والى براكه و كار كردن له سهر پزگار بوون ليى به هه موو هو كاريك^۲.

به گشتى بايه زيد توانى له سالى ۱۴۹۹ز دا له كه نداوى (لبانتو) له وولاتى يونان سهر كه وتنيكى دهريايى به ده ست به نيئت به سهر (بوندوقيه كاندا) ، له سالى داهاتوويشدا شارى (لبانتو) گرته ده ست ، كه عوسمانيه كان ده ستيان گرت به سهر ناوچه ي بوندوقيه كان له يوناندا ، پاپا نه سكه ندهرى شه شه م له سهر داواى بوندوقيه كان هه ستا به دروستكردنى هاوپه يمانيتيه كه له دژى عوسمانيه كان كه پي كه اتبوو فهره نساو ئيسپانيا ، ئيدى عوسمانيه كان پوو به پرووى هي رشى هه رسي^۳ كه له كه شتى فهرنسا و ئيسپانيا و پاپا بوونه وه .

ده وله تى عوسمانى توانى كه ري كه كه وتنيك به ستيت له گهل بوندوقيه كاندا^۴ ، بايه زيد زوړ خوازيارى ناشتى بوو ، پي شتر په يوه نديه ديبلوماسيه كانى نيوان ده وله تى عوسمانى و نه وروپا ته نيا له گهل نه و شارانه دا بوو كه كه وتبونه سهر سنوره كانى ده ولتى عوسمانى ، به لام پاشتر پرووى له پاپايى و فلورنساو ناپولى

^۱ في اصول التاريخ العثماني / ٧٤ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ٥٢ .

^۳ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ٥٢ .

و فەرەنسادا کردوو پۈتكە وتنىكى لەگەل بوندوقىيەكان و مەجەپدا بەست ، بايەزىد گىرنگى بە دارشتنەوہى پىگە گشتى و كارە خىر خوازىيەكان ئەدا، مزگەوت و خويندنگەو بىناى بەرزو شويىنى ميواندارى و تەكيەو نەخوشخانەكانى بۆ نەخوشەكان و حەمام و پردەكانى كىردەو ، بۆ موفتى وئەو زانايانەى لە پلەى ئەودا بوون لەسەردەمى ئەمدا موچەى ھەموو سالىك ۱۰ ھەزارى عوسمانى بېرپەو ، بۆ ھەموو مامۇستايەكى خويندنگە سولتانيەكانىش لە نيوان ۷ بۆ ۱۲ ھەزارى عوسمانى ، ھەروەھا بۆ شىخەكانى پېبازە سۆفەيەكان و مورىدەكانىشيان لەگەل (زوايا) كان ھەريەكەو بەپيى پلەكەى ، ئەوھىش بېيارو فرمانىكى لە كارنەكەوتوو و بەردەوام بوو ، خەلكى مەككەو مەدىنەى زۆر خوش دەويست .^۱

لەسەردەمى ئەودا چەند بومەلەرزەيەكى گەورە لە قوستەنتىنيەدا پروياندا كە ۱۰۷۰ مالى كاول كرد لەگەل ۱۰۹ مزگەوت و لايەكى گەورەى كۆشك و شوراكانى شارەيش ، جۆگە ئاويەكانى لەكار خست و دەريا ھەلزنى بۆ سەر وشكانى ، شەپۆلەكانى ئاوەكە سەرکەوتن بەسەر شورەكانىدا ، ئەو بومەلەرزەيش پۆژانە ئەھاتەو ۴۵ پۆژى خاياند ، كاتيك كاروبارەكان ھيۆر بوونەو ، سولتان ۱۵ ھەزار لە كرىكارەكانى خستەكار بۆ چاككردنەوہى ئەوہى كاول بوو بوو .^۲

بايەزىد ۷۶ سال ژيا و پياويك بوو بنياديكى بەھيىزى ھەبوو ، لوتى چەماوہو قرى پەش و سروشتى نەرم و نيان بوو، زانستەكانى خوش دەويستن و دەرسى نەئەفەوتاند، شاعىرىكى ھونەرمەند و خاكى و لە خواترس بوو ، دەپۆژەى كۆتايى پەمەزانى بە پەرسەتش و زىكرو گوپرايەلى بەسەر دەبرد ، لەوھشاندىنى

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۵۳ .

^۲ تاريخ سلاطين آل عثمان ، يوسف آساف / ۶۶ .

تېرو پرمدا هەلکەوتەبوو ، خۆی بەشداری شەپەکانی دەکرد^۱. برۆیشتایەتە هەر شوینیک تۆزی سەر جل و بەرگەکەى ناو شەپەکانی تیدا کۆئەکردهوه و هەلى دەگرتن، کە کاتى سەرەمەرگى هات ، فرمانى کرد ئەو تەپوتۆزەیان هینا و خشتیكى بچوکیان لى دروست کرد ، پاشان فرمانى کرد کە لەگەلیدا بخریتە نیو گۆرەکەى و لەژێر پروومەتى راستیدا دایبنین ، ئەو کارەیشى بۆیە کرد مەبەستى بوو ئەو ناوەرپۆكى فەرموودەیهى پیغەمبەرى (صلی الله علیه وسلم) بینیتەدى کە دەفەرموویت: (من اغبرت قدماه فى سبیل الله حرم الله علیه النار).

واتە: هەركەس پیکانى لە پیناوی خوادا تۆزاوی بووبن ئەوا خوا ئاگرى لەسەر حەرام دەکات .

ماوهى دەسەلاتەکەى ۳۱ سال بوو و چەند پۆژیکی کەم نەبیئت^۲. سولتان بایەزید زانا بوو لە زانستە عەرەبى و ئیسلامیەکاندا ، وەك چۆن لە گەردون ناسیدا شارەزابوو ، گرنگی دەدا بە ئەدەب و پێزی شاعیر و زانایانى دەگرت ، موچەى تایبەتى بۆ زیاتر لە ۳۰ شاعیر و زانا بریەوه، خۆیشى شاعیریکی چاک بوو ، شیعەرەکانى بەوه دەناسرانەوه کە زۆر قول هەستکردن بە گەورەیی و توانای خویان پێوه دیاربوو ، چەند شیعیریکیشى هەبوو لە حیکمەتدا ، وەسیەتى دەکرد بە هەستانەوه لەخەوى بیناگایى و پوانین لە جوانى ئەو سروشتەى کە خوا دایهینابوو ، لەو بارەیهوه ئەلیت:

وانظر الى زينة في الأشجار
انظر الى رونق الأزهار
حياة الأرض بعد الممات^۳

إستيقظ من نوم الغفلة
انظر الى قدرة الله الحق
وافتح عينيك لتشاهد

¹ تاریخ سلاطین آل عثمان ، یوسف آساف / ۶۶ .

² تاریخ سلاطین آل عثمان ، القرمانی / ۳۶ .

³ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۴۹ .

واته : له‌خه‌وی بېنځاگایي راپه‌و سه‌یری جوانی دره‌خته‌کان بکه ، سه‌یری ده‌سه‌لاتی خوای بالاده‌ست بکه ، سه‌یری په‌ونه‌قی گوله‌کان بکه ، چاوه‌کانت بکه‌روه تا ژيانه‌وه‌ی زه‌وی پاش مردنی ببینیت .

له ۱۸ ی سه‌فه‌ری ۹۱۸ ک دا هاوکات به ۲۵ ی نه‌بریلی ۱۵۱۲ ز فه‌رمان‌په‌وایی ده‌وله‌تی به‌جیه‌یشت بو کوره‌که‌ی که سه‌لیمی یه‌که‌مه (۹۱۸-۹۲۶ ک ، ۱۵۱۲-۱۵۱۹) نه‌وه‌یش به پالېشتی سوپا ، که‌وای بو ده‌روانی که جیگه‌ی هیوایه له زیندوو کردنه‌وه‌ی چالاکی جه‌نگی بو ده‌وله‌تی عوسمانی به‌شیوه‌یه‌کی فراوانتر و پالنن به بزوتنه‌وه‌ی پرگاریخ‌وازیه‌که‌نه‌وه بو پیښه‌وه ، بو‌یه سوپا په‌له‌ی کرد له لابردي باوکیداو دانانی سه‌لیمی کوړی له شوینه‌که‌یدا^۱ .

سولتان بایه‌زید له‌کاتیځدا بو دیمتوقه ده‌چوو وه‌فاتی کرد و تهرمه‌که‌ی گوازیایه‌وه بو نه‌ستانبول و له پال مزگه‌وته‌پیروزه‌که‌یدا نیژرا^۲ .

باسی دووهم

سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م

(۹۱۸-۹۲۶ ک ، ۱۵۱۲-۱۵۲۰ ز)

سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م له سالی ۹۱۸ ک دا کورسی ده‌سه‌لاتی عوسمانی گرته‌ده‌ست و هر له‌سه‌ره‌تای فه‌رمان‌په‌واییه‌وه خواستی بو پاکت‌او‌کردنی نه‌یاره‌کانی به‌ده‌رکه‌وت ، ته‌نانه‌ت نه‌گه‌ر نه‌وه‌کانی خویشی بن ، ه‌زی له نه‌ده‌ب و شیعی فارسی و میژوو بوو ، له‌گه‌ل نه‌و دل‌په‌قیه‌یدا که ه‌ییبوو به‌لام ه‌زی له هاوه‌لایه‌تی پیاوani زانست بوو و میژوونووس و شاعیره‌کانی له مه‌یدانی جه‌نگدا ده‌کرده هاوده‌می خو‌ی تا قو‌ناغه‌کانی جه‌نگه‌کان تو‌مار بکه‌ن و نه‌و قه‌سیده شیعیانه به‌ونه‌وه که سه‌روه‌یه‌کانی رابردوو ده‌گیړنه‌وه .

^۱ قیام الدولة العثمانية / ۵۸ .

^۲ تاریخ سلاطین آل عثمان ، یوسف آساف / ۶۶ .

كاتيڭ سولتان سەلىمى يەكەم چوۋە سەر كورسى دەسلەۋاتى عوسمانى ،
 دەۋلەتى عوسمانى توشى دوو پىلانەيەك ھات ، ئايا لەم بارودۇخەو ئاستەدا كە
 دەۋلەتتىكى بەلقانى ئەنادۇلى فراوانە بمىنىتەۋە؟ يان بەردەوام بىت لە
 فراوانخوازى ھەرىمى لە ئەوروپادا ؟ يان پووبكاتەۋە پۇژھەلەتى ئىسلامى ؟

پاستى ئەۋەيە كە سولتان سەلىمى يەكەم گۇپانكارىيەكى پىشەيى لە سياسەتى
 جىھادى دەۋلەتى عوسمانىدا ھىنايە دى ، لەسەردەمى ئەۋدا كىشانى عوسمانى
 بەرەو پۇژئاۋاي ئەوروپى پاۋەستا يان نىزىك بوو لەۋە پابوۋەستىت ، دەۋلەتى
 عوسمانى ئاراستەى خۇى گۇپرى بەرەو پۇژھەلەتى ئىسلامى ، ھەندى لە مىژوو
 نوسان ئەۋ ھۇكارانە باس دەكەن كەبوۋە ھۇى گۇپرانى سياسەتى عوسمانى ،
 لەۋانە :

۱ . تىربوۋنى سەربازى عوسمانى لە ئەروپا . خاۋەنى ئەم پايە وا دەبىنىت كە
 دەۋلەتى عوسمانى لە كۇتايى سەدەى ۱۵ دا گەيشتە پلەى تىر بوون لە بزاقە
 ئازادىخوزىيەكانىدا لە پۇژئاۋادا ، بۇيە دەبوۋ لەسەرتاكانى سەدەى ۱۶ دا
 بگەپىت بەدۋاي مەيدانگەلىكى تىرى نويدا بۇ چالاكى و فراوانخوازى . ئەۋ
 پايەش دژى پاستىيە ، چونكە بزاقى ئازادىخوازى عوسمانىيەكان بە تەۋاۋى لە
 بەرەى پۇژئاۋاييەۋە ھەر بەردەوام بوو ، ھەرچەندە مەلبەندى قورسايى لە
 فراوانخوازى عوسمانىدا بە يەكجارەكى لە پۇژئاۋاۋە گوزارايەۋە بەرەو پۇژھەلەت
 بە ھۇكارى تىربوۋن نەبوو ، ھەرەك ھەندى لە سەرچاۋەكان كە شارەزاي
 بارودۇخى پاستى نىن دەيلىن .

۲ . بزاقى دەۋلەتى عوسمانى بەرەو پۇژھەلەت لە پىناۋ پزگار كردنى جىھانى
 ئىسلامى بوو بەشيوەيەكى گشتى و پىرۋزىيە ئىسلامىيەكان بە شيوەيەكى تايبەتى
 لە بەرامبەر ئەۋ بزاقە نوپىيەى خاچپەرستىدا كە لە لايەن ئىسپانيا (لە دەرياي

¹ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۲۶ .

ناوەرپاست) و پورتوگاليهكان (له زهرياي هيندى و دهرياي عه‌ره‌ب و دهرياي سوور) هوه دهستى پيكردبوو، ئه‌مانه كه گه‌مارۆى جيهانى ئيسلاميان دابوو ئابلۆقه‌يه‌كى ئابووريان سه‌پاندبوو به سه‌ريدا تا قوتدانى ئاسان بىت^١.

٣. سياسه‌تى ده‌وله‌تى سه‌فه‌وى له ئيران و په‌يوه‌ند به هه‌ولئى فراوانكردى ده‌سه‌لاتى مه‌زه‌بى شيعه له عيراق و ئاسيائى بچوكدا كه پالى نا به‌ده‌وله‌تى عوسمانيه‌وه بۆ ده‌رچوون به‌ره‌و پوژشه‌لاتى عه‌ره‌بى بۆ پاريزگارى له ئاسيائى بچوك به شيوه‌يه‌كى تايه‌ت و جيهانى سوننى به شيوه‌يه‌كى گشتى^٢.

سياسه‌تى ده‌وله‌تى عوسمانى له سه‌رده‌مى سولتان سه‌ليمدى له سه‌ر ئه‌م بنه‌مايانه ده‌رپويشت: له‌ناو بردنى ده‌وله‌تى سه‌فه‌وى شيعه، ده‌وله‌تى مه‌ملوكى بخاته سه‌ر خۆى و پاريزگارى له زه‌ويه پيرۆزه‌كانبكات و گه‌له‌كه‌شته‌يه‌كه‌ى پورتوگاليه‌كان راوبنىت و پالپشتى بزوتنه‌وه‌ى جيهادى ده‌ريائىش بكات له باكوورى ئه‌فريقيدا بۆ ئه‌وه‌ى ئيسپانيه‌كان له ناو به‌رن و به‌رده‌وامى دان به جيهادى ده‌وله‌ت له پوژشه‌لاتى ئه‌وروپادا.

يه‌كه‌م : جه‌نگان له‌گه‌ل ده‌وله‌تى سه‌فه‌وى شيعه‌دا :

ره‌گه‌زى سه‌فه‌ويه‌كان ده‌گه‌رپيته‌وه بۆ شايخ صفى الدين ئه‌رده‌بيللى (٦٥٠-٧٣٥)ك ، ١٢٥٢-١٣٣٤)ن كه باپيره‌گه‌وره‌ى شا ئيسماعيلى سه‌فه‌وى دامه‌زرينه‌رى ده‌وله‌تى سه‌فه‌ويه .

ژماره‌يه‌كى زۆر له شوينكه‌وتوه موريده‌كان له ده‌ورى شايخ صفى الدين ئه‌رده‌بيللى كۆبوونه‌وه دايانه پالى له ئه‌نجامى ئه‌و بانگه‌وازه به‌هيژه‌ى هه‌يانبوو، ئه‌و بانگه‌شه‌ كارىگه‌ره‌ى كه خۆى و شوينكه‌وتوه‌كانى له سوڤى و ده‌رويشه‌كان

^١ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ٢٦ .

^٢ ئيسلام له ئاسيا / ٢٤٠ .

پښی ههستان و توانیان بانگه‌وازه‌کەیان نه‌ک له ته‌نیا ئی‌ران به‌ل‌کوو له هه‌ندی له هه‌ریمه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی و عی‌راق و ولاتی شامدا بل‌او بکه‌نه‌وه^۱.

شیخ صفی الدین توانی له پښگه‌ی یه‌کی‌ک له‌و ده‌ستانه‌ی که سه‌رکردایه‌تی ده‌کرد پښگه‌ی خو‌ی له‌ کو‌مه‌ل‌گه‌ی ئی‌رانیدا بپ‌یت بج‌یته ناویانه‌وه هه‌وه‌ک توانی پش‌تگیری و متمانه‌ی زو‌ربه‌ی ئی‌رانیه‌کان به‌ده‌ست به‌ینی که بویه هو‌ی نه‌و ده‌سته‌یه یه‌کجاری ببه‌ شیهه و بانگه‌واز بو مه‌زه‌به‌ی شیهه بکه‌ن له‌ کاتی‌کدا وا بل‌اوی بکه‌نه‌وه که شیخ صفی الدین و منداله‌کانی له‌ نه‌وه‌ی (ئیمامی عه‌لی کو‌پی نه‌بو تالیب)ن په‌زای خوای لی‌بیت، هه‌ر بو‌یه په‌وايه بو‌یان داوای ده‌سه‌لات بکه‌ن. صفی الدین په‌نا‌ی برد بو (توقیه‌کردن، به‌پ‌واله‌ت نه‌یوت من (سوونی مه‌زه‌به‌م) و له‌سه‌ر پ‌پ‌ره‌وی ئیمام شافیعیم، که پښگه‌ له‌به‌ر ده‌م نه‌م بانگه‌وازی به‌ شیهه‌کردنه والا‌بو بو‌یان یه‌کی‌ک له‌ کو‌پ‌ه‌زا‌کانی نه‌م صفی الدینه به‌ ناوی (شا ئیسماعیل)ه بانگه‌وازی شیهه‌گه‌رایي راگه‌یاند، نه‌ک هه‌ر نه‌وه به‌ل‌کوو سول‌تان (حیدر) به‌ نا‌شکرا له‌ناو خه‌ل‌کدا نه‌یووت من له‌ نه‌وه‌ی (ئیمام موسای کاظم)م و ئیتر به‌و شی‌وه‌یه ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی له‌ ئی‌راندای خو‌ی وا نه‌ناساند که ده‌وله‌تی نا‌لو به‌یتی پ‌یغه‌مبه‌ری خوایه (صلی الله علیه وسلم).

ئیسماعیلی سه‌فه‌وی سو‌ور بوو له‌سه‌ر سه‌پاندنی مه‌زه‌به‌ی شیهه به‌سه‌ر گه‌له‌که‌یدا و وه‌ک مه‌زه‌به‌یی‌کی په‌سمی ده‌وله‌تی راگه‌یاند له‌ ئی‌راندای و به‌زه‌به‌ری چه‌ک هه‌موو نه‌یاره‌کانی له‌ناو برد، سه‌فه‌ویه‌کان توانیان ژماره‌یه‌کی بی‌شومار له‌ شو‌ینکه‌وته‌و موری‌ده‌کان به‌ده‌وری خو‌یاندای کو‌بکه‌نه‌وه و بانگه‌شه‌ی به‌ه‌یزی شیهه‌ را‌بگه‌یه‌نن چ له‌ناو پاشماوه‌کانی (عه‌بیدییه) فاتیمییه‌کانی میسر‌دا و چ له‌ناو ئیسماعیلییه‌کان و چ له‌ناو خو‌دی بنه‌ماله‌ی سه‌فه‌ویداو به‌واته توانیان

¹ ب‌روانه (الإسلام في آسيا الوسطى منذ الغزو المغولي) د. محمد نصر، ص ۲۴۰.

مەزھەبى شىيە لە ئىراندا جى بىكەنەو دەوای ئەو ئىران بەگشتى لە مەزھەبى سوننىەو بىنە شىيە مەزھەب كە مەزھەبى پەسىمى دەولەتە نوپىيەكە بوو . پەرچەکردارى توند هەبوو بەتایبەت كە زۆرىنەى دانىشتوانى شارە سەرەكەكان لە ئىراندا وەك تەبرىز لە سوننەكان بوون ، بەلكو خودى زاناکانى شىيە لە مەزھەبەكە دەترسان بەپەرەزکردنى سوننە و پاگەياندننى ياخيبيوونيان دژ بە فەرمانپەرەوای سەفەوى شىيە مەزھەب .

شائىسماعىلى سەفەوى هەولپكى زۆرى خستەگەر بۆ سەپاندنى مەزھەبى شىيە لە ئىراندا ، جا لەگەل ئامادەبوونى پوچى بۆ بانگەوازی شىيەدا لە نيوئەو دانىشتوانە ئىرانىيانەدا كە زۆرىيان سوننەبوون ، ئىسماعىلى سەفەوى وای دەبينى كە ئەو هەلوپستە بە لەكارخستنى پەرگەزى شىيەكان ئاراستە بكات بۆ ئەو مەبەستە ، لەمەدا پشتگىرى و سەرخستنىكى بەدى كردو ئەو گەرموگۆرپەى سەرخستنهيانى بەهەل قوستانەو و پالى پيوە نان بۆ ليدانى بەرەنگارەكانى و دووپات كردنەوەى مەزھەبەكەى لەئىراندا .

شائىسماعىلى سەفەوى پەناى برد بۆ سياسەتپكى لپهاوانە لە دوپاتکردنەوەى بانگەوازه سياسى و مەزھەبىيەكەى ، هات پشتى بە هۆزەكانى تورلباش بەست كە لە بنەپەردا توركن تاكوو ببپتەناوكپك بۆ هپزە سەربازىيەكەى ، ئەویش ئەوەيە كە كۆەلگەى ئىرانى لەو كاتەدا لە چەند پەرگەزپكى جوړاو جوړ پپك هاتبوو كە لە ئەندامى چەندىن پەلامارى سەربازى يەك بەدوای يەكدا بۆ ئەو ولاتە دروست بووبوو ، كە زۆر زەحمەت بوو هەموو ئەو پەرگەزانە لە بۆتەيەكدا بتوینپتەو . بەراستى ئىسماعىلى سەفەوى توانى بەو سياسەتەى ئەو ووزە مەزھەبىيەى لە لای ئەو پەرگەزانەو هەبوو لەكار بخات تا ببپتە تەوەرەيەك و بە دەوریدا كۆبينەو دەستە هەلكەوتەكانى تر تيايدا بتوینەو و شوپىنى خووى وەك

یەكبونیکی مەزەهەبی جیگیر بکات و ئەوەی بۆ بیته دی که قەوارەییەکی سیاسی نوێی لەسەر بنیاد بنیّت^۱.

بەراستی ئیسماعیلی سەفەوی زۆر درنده بوو لە جەنگەکانیدا و بیبەزەیی بوو بەرامبەر نەیارانی، بەتایبەت ئەگەر ئەو نەیارانە ی لە ئەهلی سوننە بونایە (.. هەموو میرنشینەکانی عەجەمی داگیرکردو هەموو کەسیکی دەکوشت که بەسەریاندا زالّ ببوایە و هەموو ئەو مالّ و سامانە ی که تالانی کرد دابەشی دەکرد بەنیو هاوڵەکانیدا و هیچی لیّ هەلنەدەگرت ، لەوانە ی که دەستی بەسەریدا گرت: تەبیریز و ئازەربایجان و بەغداد و عێراقی عەجەم و عێراقی عەرەب و خوراسان بوو ئەم شا ئیسماعیلە گەیشته ئەوە ی خەریک بوو بانگەشە ی خواپەتی بکات و سەربازەکانی کپنوشیان بۆ دەبرد و بەفەرمانەکانی ئەو کاریان دەکرد ، قوتبەدینی حەنەفی لە (الأعلام) دا دەلیّت : شا ئیسماعیل زیاتر لەیەک ملیۆن کەسی کوشت بەمەرجیک لە سەردەمی نەفامی و لە ئیسلامی و لە گەلە پیشووەکانی تریشدا هەرگیز ئەوەندە خەلک نەکوژراوە که شائیسماعیل کوشتونی ، ژمارەییەکی زۆریشی لە زانا گەوهرکانیش کوشت بە جوړیك که لە ولاتانی عەجەمدا کەسیك لە ئەهلی زانست نەمایەو و هەموو کتیب و قورئانەکانیشی سوتاند ، ئەو بە پیچەوانە ی باوباپیری زۆر توندپەر و بوو لە شیعه گەریدا، لەوینە ی بەگەورە نواندنی لەلایەن هاوڵەکانیەو ئەوەبوو که جاریك دەستەسپریك لە دەستی کەوتە ناو دەریاو ، که لەسەر شاخیکی بەرزدا بوو لەسەر ئەو دەریایەدا ، خوێ بەدوای ئەو دەستەسپردا فریادیە ناوی دەریاکە که هەزار کەس لە مورییەدەکانی پیش ئەو خوێان هەلدا یە ناو ئاو و هەموویان تیاچوون و خنکان ، ئەوان خواوەندی تیان تییدا دەبینیەو ، قوتب ئەمەش دەگیریتەو ، هیچ

¹ الإسلام في آسيا .. / ٢٤٢، ٢٤٣ .

ئالایه کی شکستی نه خوار دووه تاکوو سولتان سه لیم (که پیشتر با سمان ده کرد) جهنگی له گه لدا کردو تیکی شکاند).^۱

شا ئیسماعیل به پراستی سهرکردایه تی مه زه به بی شیعه ی نه کرد و سوور بوو له سهر بلاو کردنه وه ی شیعه گه ری، بانگه وازه که ی گه یشته هه ری مه پاشکوکانی ده ولته تی عوسمانی ، نه و بیروکه و بیروباوه پانه ی که له و هه ری مانه دا بلاو ده بوویه وه ، کو مه لگه ی سوننی عوسمانی ره فزی ده کرده وه ، له و بیروباوه ره خراپانه یان هه یانبوو به کافردانانی صه حابه کان ، نه فرین کردن له به ره ی یه که می موسولمانان وهک، بزویان وایه که قورئانی پیروژ ته حریف کراوه و چه ندین بیروکه و بیرو باوه ری تر . جا سروشتی بوو که سولتان سه لیمی سهرکرده ی ده ولته تی سوننی به ره نگاری نه و بانگه وازه ببیته وه و پیگری لیبکات ، له کو بوونه وه یه کی گه وره پیاوانی ده ولته و دادوهر و پیاوانی سیاسه تمه دار و ده سته ی زانایاندا له سالی ۹۲۰ ک ، ۱۵۱۴ز دا رایگه یاند که ئیران به حکومه ته شیعه گه رای ی مه زه به شیعه که یه وه مه ترسیه کی گه وهر ده نویئن نه ک به ته نها له سهر ده ولته تی عوسمانی به لکو له سهر هه موو جیهانی ئیسلامی ، بویه جیهادی پیروزی دژ به ده ولته تی سه فه وی به باش ده زانی ، پای سولتان سه لیم پای زاناکانی نه هلی سوننه بوو له ده ولته دا، شائیسماعیل کاتیك چوو نه نیو عیراق هه ستا به سهر برینی موسولمانه سوننیه کان به شیوه یه کی فراوان و مزگه وت و گوپرستانه کانیا نی کاول کرد ، درنده یی و مه ترسی شیعه له سالانی کو تایی سهرده می سولتان بایه زیددا زور زیادی کرد ، کاتیك سولتان سه لیم ده سه لاتی گرته ده ست ، ده زگا ئا سایشیه کانی ده ولته تی عوسمانی هه ستان به ئابلوقه دانی نه و شیعه انه ی که هه واداری شائیسماعیل و نه یارانی ده ولته تی عوسمانی بوون.

---

^۱ البدر الطالع : ۲۷۱ / ۸ .

پاشان ههستا به پاكتاوكردنى شوينكه وتوانى شائيسماعيل و پيژيههكى زورى پشتيوانانى شائيسماعيلى له ئه نادۆل به ديل گرتن و له سيډارهى دان ، پاشان ههستا به هيرش كردنه سهر خودى ئيسماعيل ، جا چهند نامهيههكى زهبر له نيوانياندا گوازيهوه ، بهو شيوهيهى كه ئه يخواست .

سولتان سهليم نامهيههكى بو شا ئيسماعيلى سهفهوى نوسى كه تيايدا ئه ئيت : (.. ئهى ئيسماعيل ، زاناكانمان و پياوانى ياسا بريارى كوشتنيان به سهر تودا داوه له بهر ئه وهى كه پاشگهزيوويته وه ، له سهر هه موو موسولمانيكى راستيشيان پيوست كردوه كه بهرگري له ئاينهكهى بكات و ئهم بيدعهيهى له ديندا توو شوينكه وتوووه گه مژهكانت دروستتان كردوو ، وردو خاش بكن ، به لام پيش ئه وه جهنگ له گه ل ئيوه دا دهست پى بكات ، ئيمه بانگتان دهكهين بو هاتنه وه بو نيو ئاييى راسته قيينه پيش ئه وهى شمشيره كانمان دهركيشين ، له مهش زياتر پيوسته له سهرت كه ئه وه هريمانه چۆل بكهيت كه له ئيمهت داگير كردوو ، ئه و كات ئيمه ئامادهين دلنياييت بكهينه وه كه ژيانته پاريزاوه ...)¹ .

وه لامى شائيسماعيل بو ئه و نامهيه ئه وه بوو كه هه ندئ تلياكى به ديارى بو نارد و بوى نووسى : ئه و پيى وايه كه ئه و دهقهى له ژير كاريگهري مادهى سهرخوشكهردا نوسيوه² .

¹ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ٤٣٥ .

² جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ٤٣٥ .

*دارى دهسهلات: به عه ره بى پيى ئه وتريت (صولجان) كه هه ر ميو شايهك له شيوهيهكى تايبه تيدا دروستى دهكهن ، ههيه وهك سهرى مار دروستى دهكات و ههيه وهك گوچان و ههيه وهك شيوهى ئه ستيره ، سهيرى المنجد/ وشهى (صلج) بكه (وهرگير:ن).

هەروەها لە دەقیکی تری هاوشیوەدا هاتوووە کە : (... من سەرکردەو سولتانی ئالی عوسمانم ، من گەورەو سوارچاکانی ئەم سەردەمەم ، من خاوێن دایری و توندی ئەفریدونی خاوێن شکۆداری ئەسکەندەر و هاوشیوەی دادوهری کیسرام من بت شکێن و لەناوبەری دوژمنانی ئیسلام . من ترسی زۆرداران و سامی ستەمکارو خو بەزل زانەکانم ، من ئەوەم کە پاشا دکتاتۆرو خو سەپینەکان لە بەردەمیدا سەرشۆڕ دەبن . من ئەو کەسەم کە داری دەسەلات* لەتاو هیزی من فەرمانرەوایی دەکات و ملکەچ ئەبێت بۆم ، من پاشای جوامیر سولتان سەلیم خانی کوپی سولتانی گەورە موراخ خانم ، ئایا بە نامازەیهک بۆ تۆ ئەو شا ئیسماعیل سەردانەوینم؟! ئەو سەرکردەو سەربازە فارسیەکان !! جا کە من یەکیکم لە موسولمانە تاییبەتیەکان و سولتانی کۆمەڵی باوەرداران یەکتاپەرست و سوننی پێباز... ئەو بزانی ئەو زاناو فیه ناسانی کە لە نیوانماندان فەتوایان داوە بە پیویستی کوشتنی خوێ و جەنگان لە دژی گەلەکەت ، بۆیە هەقمانە کە زۆر چالاکانە شەر بکەین دژ بە تۆو خەلکی لە شەرەنگیزی تۆ پزگار بکەین) .
سولتان سەلیمی یەکەم نامادەبوو بۆ جەنگی درێژخایەنی یەکلاکەرەو لە گەل دەولەتی سەفەویدا ، کە گەشتە ئەستانبول و دەستیکرد بە لەشکر کێشی بەرەو خاکی ئێران ، (اسکرتراي) بە جێهێشت ، نامەیهکی هەپەشەو ناردە سەر شا ئیسماعیلی سەفەوی و تیایدا دەلیت : (بەناوی خوای گەورەو میهرەبان خوای گەورەو دەسەلاتداری زانا دەفەر مویت : (إن الدين عند الله الإسلام) آل عمران :

١٩

﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ ﴿٨٥﴾ آل عمران : ٨٥ ﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ

¹ فتح العثمانيين عدن / ١١٣ .

إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا
 إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا ۗ وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا ۚ فَمَنْ جَاءَهُ
 مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَانْتَهَىٰ فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ ۗ وَمَنْ عَادَ
 فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٧٥﴾ البقرة : ٢٧٥ .

خوایه بمانکه یته ریئمونى کهرونه مانکه یته ئهوانه ی سهریان لی شیواوه و سهر له
 خه لکیش ئه شیوینن درودی خواش له سهر گه وره ی جیهان محمدی پیغه مبهری
 هه لبرئردراو هه موو یارانی بیٔ) ١ .

ههر له و کاته دا سولتان سه لیمی یه کهم نامه یه کیشی نارد بو یه کیك له ئه ندا مانى
 خیزانى (ناق قویونلو) که (محمدی کورى فه ره ج شابه گ) بوو و هانى دا بو
 ئه وه ی به شداری بکات له گه لیدا له جهنگی ئیسماعیلی سه فه ویدا ، جهنگی
 هه والگری له نیوان هه ردوو سه ربازگه جهنگا وه ریه که دا دهستی پیکرد ، به لام
 سولتان سه لیمی یه کهم دهستی کرد به سه ره قا هه لچنین بو چوونه نیو
 جهنگه که وه و له بیابانى (یاس جمن) له نزیکى ئازهر بایجان سه ربازگه ی داکوتا ،
 ئه وه والانه ی که هه ولگره کانى (یاس جمن) پییان ده گه یاند ده یانوت شا
 ئیسماعیلی سه فه وى نیازی شه پرى نیه و دواى ئه خات بو وه رزی زستان تا
 سوپای عوسمانیه کان له تاوسه رماو برسیٔى له ناو بچن ٢ .

¹ الإسلام في آسيا / ٢٤٦ .

² الإسلام في آسيا / ٢٤٦ .

سولتان سهليمی يه کهم پهلهی دهکرد له بزواندنې مملانی نیوان خوئی و شا ئیسماعیل ، بویه بو جاری دووهم کهسیکی نارد بو لای و له گهل نامه کهدا خه رقهیه ک* و ته زیحیک و که شکوئیک و داریکی بو نارد هیمای دهستهی درویشانه مه بهستی نه وه بوو په چه له کی خوئی و بنه ماله ی سهفهوی به بیر بهینیت وه که ناتوانیت له جهنگدا خوئی رابگریت، له گهل نه مه دا شا ئیسماعیل وه لامی نامه که ی به وه دایه وه که نه و خواستی هودنه کردن و نویکردنه وه ی په یوه ندییه ی دوستانه و ناشتیانه ی هیه له نیوان هردوو دهوله ته کهدا، سهليم نه مه ی له شای سهفهویه کان قبول نه کرد و به لکو سوکایه تیشی کرد به نیردراوه که ی شا ئیسماعیل و فهرمانی کرد به کوشتنی، سهليم نه یزانی که پلانی دوزمنه کانی له هودنه کردندا له مه دا کورت نه بیت وه که کاتی شه پر که دوا بخن تابگاته وهرزی زستان، سولتان سهليم پهله ی کرد له بزاونتیدا . هه والی پیگه یشت که ئیسماعیلی سهفهوی دهستی کردوه به خوئاماده سازی بو جهنگ نه ک نه وه به لکو خه ریکه نه گاته بیابانی (چالديران)، بویه سهليمی يه کهم دهستی کرد به پیرپین به ره و لای چالديران، له ئوغسگی سالی ۱۵۱۴ ز دا پی گه یشته نه وی و شوینه گرنگه کانی داگیر کرد و سه رکه وت به سه ر پیگه به رزاییه کانی که دهیتوانی شکست پیهینانی ئیسماعیلی سهفهوی و سه ربازه کانی بو به دی بهینیت ، له ناو خاکی خویدا شکستیکی توند توشی سوپای سهفهوی شیعه بوو^۱.

شا ئیسماعیل ناچار به پراکردن بوو له و کاته دا که سهليمی يه کهم ئاماده بوو بو چونه نیو ته بریز که پایته ختی سهفهویه کان بوو، سهليم چوو نه نیو ته بریز و مالو

^۱ الإسلام في آسيا / ۲۴۶ .

دارایی شای سهفهوی و پیاوه قزلباشیهکانی ئابلوقه‌داو کردیه مه‌لبه‌ندی چالاکیه جه‌نگیه‌کانی^۱.

ململانی له‌نیوان سوننه‌ی نیو ده‌وله‌تی عوسمانی و شیعه‌ی نیو ئیراندا کۆتایی پی نه‌هات به‌جه‌نگی چال‌دی‌ران، به‌لکو دوژمنایه‌تی به‌شیوه‌یه‌کی به‌رچاوو ململانی به‌توندی زیادی کرد، هه‌ردوولا قه‌ره‌ولی ده‌گرت بو ئه‌وی تریان. به‌فه‌زلی خوا سولتان سه‌لیم و بیرو باوه‌رپه‌ساغه‌که‌ی و به‌رنامه‌ پوخت و چه‌که پیش‌که‌وتوو و سوپا عه‌قائیدییه مه‌شق پیکراوه‌که‌ی سه‌رکه‌وت و گه‌پرایه‌وه بو ولاته‌که‌ی خو‌ی پاش ئه‌وه‌یده‌ستی گرت به‌سه‌ر کوردستان و دیاربه‌کر و مه‌رغه‌ش و ئیبلسین و مولکه‌کانی تری (دلفاود) دا، به‌مه ئه‌نادۆل بیترس بوو له دوژمنایه‌تی له‌ پوژژه‌لاته‌وه‌و پێگه‌کان بو ئازمه‌ربایجانی قه‌وقاز له‌به‌رده‌م عوسمانیه‌کاندا کرانه‌وه^۲.

که فارس له‌ پێگه‌ی چال‌دی‌رانی پیش‌ه‌ودا له‌به‌رده‌م سولتان سه‌لیمدا شکستیان خوارد زیاتر خو‌یان ئاماده کرد و چونه پیش بو هاوپه‌یمانییته‌ی له‌گه‌ل پورتوگالیه‌کان، ئه‌م خو‌سازدانی په‌یوه‌ندییه به‌ پورتوگالیه‌کان له‌دوای زالبونی (بوکرک) به‌سه‌ر (هورمن) دا ده‌ستی پیکرد دوای ئه‌وه نوینه‌ریک له‌ لایه‌ن شا ئیسماعیله‌وه نی‌ردرا و پێکه‌وتنیکی سنوردار له‌ نی‌وان پورتوگالی و سه‌فه‌ویه‌کاندا به‌سترا که به‌م ده‌قه هاتبوو: پورتوگال گه‌له‌که‌شتیه‌که‌ی به‌ره‌و پیش به‌ریته‌ بو یارمه‌تی فارسه‌کان له‌جه‌نگی به‌حه‌رین و قه‌تیفدا، هه‌روه‌ک

^۱ الإسلام في آسيا / ٢٤٧، ٢٤٨.

^۲ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ٤٣٦.

* خه‌رقه: جلیکی هه‌ژارانه‌یه زۆرتر سو‌فیه‌کان له‌به‌ری ئه‌که‌ن بو به‌زاندنی نه‌فسی خو‌یان، ئه‌وتری فلان خه‌رقه‌ی سو‌فیته‌ی کرده‌ به‌ر، یان فلان خه‌رقه‌ی سو‌فیته‌ی فری‌دا... (وه‌رگی‌ر:ن).

يامه تی پيشكهش بكات به شائيسماعيل بؤ سهركوتى شوپش له مهكران و بلوجستان . وه ههردوو گهلى پورتوگالى و فارسى يهكيتهك پيك بهينن له دژى عوسمانيهكان ، بهلام مردنى (بوكر) كه له دواى ئهوههات ئهوپيكهوتنهى پهك خست^۱.

بهراستى پورتوگاليهكان خوشهويستيهكيان بؤ شائيسماعيل نواند پيش جهنگى چالديران كه له پشت ئهوخوشهويستى نواندنه بؤ سهفهويهكان ئامانجيان ئهوهبوو كه ههلى بهدى هيئانى ئامانجهكانيان بؤ ههلكهويته له بهديهينانى چهند مهلبهنديك بؤ خويان لهكهنداوى عهريبيدا ، چونكه دهيانزانى كه ئهگهر ئهويهكانگيرى و خوشهويستيهى سهفهويهكان به دهست نههينن ئهوكات يارمهتى هيژهكهيان لهگهلهيژه خوچى ييهكانى كهنداودا دهبيته هوى فەشەلى پورتوگاليهكان له بهديهينانى ئامانجهكانياندا ، بهتايبهت كه پرؤژهكانيان له بهديهينانى مهلبهندهكاني تيپهپوون به دهرياي سورتا تاناستيكي زور شكستى هيئابوو^۲.

سياسهتى ئاراستهكراوى پورتوگال بؤ هاوپهيمانى لهگهلهفارسهكاندا له نامهيهكدا دهردكهويته كه (بوكر) ناردبووى بؤ (شائيسماعيلى سهفهوى) و تيايدا هاتبوو : (من پريزگرتنى مهسيحيهكان لهولاتهكهدا لهبهرچاو دهگرم و كهشتيگهله و سهربازو چهكت بؤ دهسته بهر ئهكهه بؤ بهكارهيئانى له دژى قهلاى تورك له هيندستان ، گهر ويستيشته پهلامارى ولاتانى عهريب دهيت يان هييرش بكهيهته سهرمهكهكه ئهوا من له لاي دهرياي سورهوه له بهرامبهه (جهدده) يان (عهدهن) يان (بهحرهين) و (قهتيف) يان (بهسره) دا دهبينيتهوه . با(شا) ئهوه

¹ جهودالعثمانيين لإنقاذ الأندلس / ٤٣٧ .

² قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ٦٣ .

بزانى به دريژايى كه نارى فارسيدا ده ميبينيته وه و له گه ليدام و هه موو نه وهى دهيه ويٽ بوى جيبه جى ده كه م)!!^۱.

به پراستى شكستى شائيسماعيل له بهردهم عوسمانيه كاندا بووه هوى سوربوونى ته واوى بو هاوپه يمانيتى له گه ل مه سيحيه كان و دوژمنانى دهوله تى عوسمانيدا. بو نه مه يش هاوپه يمانى له گه ل پورتوگاليه كاندا به ست دانى نا به ده ست گرتنيان به سهر تهنگاوى هورموزدا له به رامبه ر يارمه تيدانى بو شه پرى به حره ين و قه تيف و له هه مان كاتدا په يمانيان به سه فه ويه كان دابوو كه هاوكاريان بن دژ به هيژه عوسمانيه كان (له هه موو شوينيكد). (پروژه ي هاوپه يمانيتى پورتوگالي سه فه وي) دابه شكردنى پروژه له تى عه ره بى له خوگرتبوو ناوچه كانى ده سه لآتى نيوانيان وهك برا به ش بكه ن پيشنيارى نه وه بوو سه فه ويه كان ميسر و پورتوگاليه كان فه له ستين داگير بكه ن^۲.

د. عبدالعزيز سليمان نواز ده لټ : (شا له گه پان نه وه ستا به دواى هاوپه يمانانى دژ به ده وله تى عوسمانى كه بوونه هيژى گه وره كه له نيوان نه وان وگه يشتنيان به ده رى اى ناوه پراست. شا ئيسماعيل ئاماده بوو كه هاوپه يمانى به ستيت ته نانه ت له گه ل پورتوگاليه كان كه ترسناك ترين هيژى مه ترسيدارى سهر جيهانى ئيسلامى بوون له وكاته دا. له كاتيكد كه پورتوگاليه كان له بوونى به ره يه كى به هيژى ئيسلامى ده ترسان له ناوه ئيسلاميه كاندا ، ديتيان كه له ويڊا كه سانيك هه ن ده يانه ويٽ يامه تيان بده ن!

هه رچه نده هورمز نه و دورگه بچوكه زيانى ئابوورى زورى لى كه وت به هاتنى پورتوگاليه كان به لام شائيسماعيل به رژه وهنديه تايبه تيه كانى خووى و رقى توندى به رامبه ر توكه عوسمانيه كانى خسته پوو هه ر پيكه وتن و

¹ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ٦٣ .

² قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ٦٤ .

ھاوپەیمانیەتیک لەگەڵ پورتوگالیەکاندا بێبەستیت. جا گرنگ نەبوو کە هورمز لەژێر دەسەلاتی پورتوگالیەکاندا بمیڤیتەوێ لە بەرامبەر دەستکەوتنی (احساء)دا، هەرچەندە پورتوگالیەکان ئەو هەلەشیان لە بار برد بۆ شای ھاوپەیمانیان، ئەنجام ئەوەبوو کە ئەم سیاسەتە ی شا بوو بەهۆی بەهێزکردنی پورتوگالیەکان و توانیان دەست بەسەر کەنداودا بگرن...^۱.

سولتانی عوسمانی بەسەرکەوتنی لە چالڤیراندا وازی هیناو ناچار بوو بەگەڕانەوێ بۆ وولاتەکە ی خۆی دوا ی سەپا بەزیوێکە ی شائیسماعیل نەکەوت لەبەر چەند هۆیک:

۱. پرودان ی جوړیک لە یاخیبوون لە پیزی ئەفسەرەکان ی سوپا ی عوسمانیدا بە هۆی بەردەوام بوونی جەنگ لەگەڵ فارسدا دوا ی ئەو ی سولتان ئامانجەکە ی بەدی هینا و سام و شکو ی شائیسماعیلی سەفەو ی بیهیز کرد .

۲. ترسی سولتان سەلیم لەو ی کە سوپاکە ی بکەوێتە کەمینەکان ی سەفەوییەکانەوێ ئەگەر بچنە نیو وولاتەکە یانەوێ .

۳. وایدەبینی کە گرنگی بە لەناوبردنی مەمالیکەکاندا بدات باشتەر چونکە دەزگای ئاسایشی دەوڵەتی عوسمانی چەند نامەیهکی نیوان مەمالیک و صەفەوییەکان ی دەستکەوتبوو کە ئامارە ی بەبوونی یارمەتی نیوانیان دەرکرد دژ بە دەوڵەتی عوسمانی^۲.

ئەنجامی ململانێی نیوان عوسمانی و سەفەوییەکان ئەمانە ی ئی کەوتەوێ:

۱. باکوری عیراق و دیاربەر درایە پال دەوڵەتی عوسمانی .

۲. عوسمانیەکان ئاساییشیان لەسنوری پوژەهەلاتی دەوڵەتەکەیان دەستەبەرکرد.

^۱ الشعوب الإسلامية / ۲۲۶ .

^۲ الشعوب الإسلامية / ۲۲۵ .

۳. زالبونی مەزھەبی سوننى لە ئاسىيائى بچوكتا دواى ئەوھى شوينكەوتەو
ھەوادارانى ئىسماعىلى سەفەويان لەناو برد وپاشان نشوستيان ھىنا بەسەر
شيئەدا لە چالديران. بەمەش ھەستى دەولەت بەرامبەر جىھانى ئىسلامى
زىندووكردهو بەتايىبەتى دواى ئەوھى خوئى وەك پارىزەرى موسولمانان
پراگەياندبوو.^۱

۴. ھەست كردنى دەولەتى عوسمانى بەوھى پيويستە ئەم ھىزى دووھەمە كە
مەمالىكەكانە نەھىلئىت.^۲

۵. پيكدادانى چەكدارانەى نيوان دەولەتى عوسمانى و سەفەويەكان كاريگەرى
خراپى دروستكرد لەسەر نرخى باجى گومرگى دەولەتى عوسمانى لە پىگە
كۆنەكانى ئەنادولدا. بەپاستى لە دواى سالانى ۹۱۸ ك- ۱۵۱۲ ز پىژەى ھاورده
زۆر ھاتە خوارەو ئەویش لە ئەنجامى جەنگى نيوان سەفەوى و
عوسمانىەكانەو بوو كە زۆربەى پىگە كۆنەكانى بازىرگانى داخست و مەترسيان
كەوتە سەر و ئالوگۆپى بازىرگانى لە نيوان ھەريمە ئىرانى و عوسمانىەكاندا
سنورداربوو، لەوانە اوردنى ئاوريشمى فارسى بوو دەولەتى عوسمانى زۆر
دابەزى.^۳

۶. پورتوگالىيەكان سودى زۆريان وەرگرت لە ململانىي سەفەويەكان لەگەل
دەولەتى عوسمانىدا و ھەولياندا كە ئابلوقەيەكى گشتى بسەپينن بەسەر
دەرياكانى پۆژھەلاتدا لە ھەموو پىگە كۆنەكانى نيوان پۆژھەلات و پۆژئاواو.^۴

¹ تاريخ الدولة العثمانية / ۵۶، ۵۷.

² تاريخ العرب / ۳.

³ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ۴۳۷.

⁴ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ۴۳۸.

۷ . كامه رانى پووى له ئه وروپيه كان كرد به هوى جهنگه كانى نيوان عوسمانى و سهفه وى ، ئه وروپيه كان كاريان له سهر ئه وه ئه كرد كه له گه ل شيعه ي سهفه ويدا بن له دژى دهوله تى عوسمانى بوشپرزه كردنى تا نه تواني ت بهرده وام بيت له كشانى به ره و ئه وروپا^۱ .

دووه م : پراكيشانى دهوله تى مه ماليك : پاش ئه وه ي سولتان سهليم يه كه م سهركه وت به سهر سهفه ويه كاندا له باكورو پوژئاواي ئيراندا ، دهستى كرد به خو ئاماده كردن بو له ناوبردن دهوله تى مه ماليك . چه ند هو كاريك به شدار بوون له ئاراسته بوونى عوسمانيه كان بو پراكيشان و پيكه وه لكاندن شام و ميسر ، له وانه :

۱ . هه لويستى دوژمنكارانه ي مه ماليك له دهوله تى عوسمانى ، ئه وه بوو قانصوى الغورى (۹۰۷-۹۲۲ ك ، ۱۵۰۱-۱۵۱۶ ز) سولتانى مه ماليكى هه ستا به پشتگيري كردنى هه ندى له ئه مير عوسمانيه هه لها توكان كه له سولتان سهليم ياخى بوون ، له پيش هه موويانه وه احمدى براى سولتان سهليم ، ده سه لاته مه ملوكيه كان ده يانويست ئه و ئه ميرانه وه ك ئاميريك به كاريان به يئن له لايان خو يانه وه بو دروست كردنى زحمه تى زياتر بو سولتان سهليم ، هه روه ها هه لويستى ناباش (سلبى) دهوله تى مه ماليك له دا كه پالپشتى مه عنه ويان له شا ئيسماعيلى سهفه وى ئه كردو نه يانتوانى به ته واوى بى لايه نى خو يان له نيوان عوسمانى و سهفه ويه كاندا پابگرن ، هه لويستىكى دوژمنكارانه ي پوونيان له مه رسولتان سهليم وه رنه گرتبوو !!

۲ . جياوازى و ناكو كى له نيوان هه ردوو دهوله تدا له سهر سنورى له گرسوس له ناوچه ي نيوان لاي باشورى پوژئاواي ئاسيائى بچوك و باكورى شام ، له و ناوچه يه دا چه ند ميرنشين و هو زيك هه بوون كه له نواندن (ولا و) هوگرى بو

¹ القوة العثمانية بين البر والبحر / ۱۱۱ .

دەولەتى عوسمانى و مەمالىك دا ئەملاولايان بوو ، پارايىئەو خىلانە مايەى نا ئارامى پەيوەندى نىوان ھەردوو دەولەت بوو بوويە سەرچاۋەى مەملانىيەكى بەردەوامىش. سولتان سەلىمى يەكەم ويستى سەرەتا كىشەى سنور يەكلا بىكاتەو بەو دەست بەسەر تەواۋى ناۋچەكە و دانىشتوانەكەيدا بگريّت.

۳. بلاۋبونەوۋى ستەمى مەملوكى لەناو خەلكيدا و خواستى خەلكى شام و زانايانى مىسر لە پزگار بوون لە دەولەتى مەملوكى و لكانيان بە دەولەتى عوسمانىيەو . جا زانايان و قازىيەكان ناوداروپياو ماقوولان و خاۋەن پاكەن لەناو جەماۋەردا كۆبونەوۋە لە بارى خۇيان دەكۆلىنەو ، پاشان بېرياريان دا كە قازىيەكانى ھەرچوار مەزھەبەكە پياوماقوولان ، عەريزەيەك كە جىي پەزماەندى ھەموان بىت بنوسن و تيايدا لەگەل سولتان سەلىمى يەكەمى عوسمانيدا قسە بكن و بلىن : بەراستى گەلى سوريە لەستەمى مەملوكى بىزارو بارگران بوو و فەرمانرەواكانى مەمالىك پىچەوانەى شەرى پىرۆز پەفتار دەكەن ، جائەگەر سولتان بېريارى پەلامار بۇ سەر دەولەتى مەملوكى بدات ، ئەوا (گەل) پىشۋازى لى دەكات و خۇشى دەرەبىت بە ھاتنى ھەموو چىن و تويژەكانى بۇ عىنتاب - كە لەدوورى حەلەبەوۋەيەو - تەنھا بە پىشۋازى كردنيان بۇ وولاتەكەيان ناوەستن ، داوايان لە سولتان سەلىمىش كرد كە نويژەرى بىئىرىت بۇ لايان ، وەك وەزىرى كە جىگەى باۋەربىت تا بەنھىنى گفتوگۇيان لەگەلدا بىكات و پەيمانى ئەمانيان بداتى تادلى خەلك ئارام بگريّت و لە سەر و مالىيان دلىيا بن^۱.

(د. محمدحرب) و باس دەكات: كە ئەو بەلگەنامەيە لە ئەرشىفى عوسمانيدا ھەيە لە مۆزەخانەى (طوب كابي) لە ئەستانبول بە ژمارە ۱۱۶۳۴ (۲۶) پوونى دەكاتەو كە وەرگىراۋى بەلگەنامەكە لە عوسمانىيەو بۇ عەرەبى بەم شىۋەيەى خوارەو: (ھەموو خەلكى حەلەب زانايان و ناودارو ناسراوان ، خانەدان و

¹¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۷۰ .

خەلکانی ولات، بەبێ ھەلاویژکردنی گوێپرایەلی و پشتیوانیان بە خوشی خۆیان
 بۆ سولتان (خوا سەربلندی بکات) دەدەبەرن و بەمۆلەتی ھەموو خەلکی ئەم
 نامەیە دەنوسن : ئێمە ئەم نامەیەمان نوسی تا بنێردرێت بۆ لای جەنابی
 سولتانی گەورە و دُنیا تان ئەکەینەووە کە ھەموو خەلکی (حەلەب) کە لە
 پشتیوانانی ئێوەن داوا ئەوە لە جەنابتان دەکەن کە ئەمانیان پێ بدەن، ئەگەر
 ئێوەش بپاریتان دا ئەوا ئێمە ئەو شەڕکەسیانە دەگرین و دەیان دەینە دەستان
 یان پراویان دەنێن ، ھەموو خەلکی حەلەبیش ئامادەیی ھاتنە دەم و پیشوازی تان
 تەنھا بەوێ پێ بخەنە نیو خاکی عینتاب ، ئەو سولتان! پزگارمان بکە لە دەستی
 حوکمی تاوان و زۆرداری (شرکسی) ھەر وەھا لە دەستی بیباوەران بمانپاریزە
 پیش ئامادەبوونی تورکمان، با سولتانی گەورەمان ئەوە بزانیت : کە شەریعەتی
 ئیسلامی لێردا پێرەوی خۆی نەگرتوووە کاری پێ ناکرێ، مەمالیکەکان حەزیان
 لە ھەرشتیکی بێت یەکسەر دەستی بە سەردا دەگرن، ئیدی مائو سامان بێت یان
 ئافرەت و خیزان. پەحم بە کەسیان مەکەن ھەریەکەیان زۆرداریکە بۆ خۆی. ئەوان
 لە ھەرسی سالیکی داوی پیاویکیان لێدەکردین، ئێمەیش بە دەم خواستەکیانەووە
 نەچووین ، ئەوانیش دەستیان دایە دوژمنایەتی کردنمان و حوکمی ناپەوا
 دەربارەمان. (دەمانەویت) پیش ئەوێ تورکمان بپروات وەزیریکی خۆتان بێت
 بۆ لامان ئەو سولتانی خاوەن دەوڵەت ، ئارامش و ئەمان بەخۆمان و کەسوکارو
 خیزانمان بدەن و کەسیکی جیباوەرو متمانەیی خۆتان بنێرن بۆ لامان تەبە نەین
 بێت و پیمان بگات و پەیمانی ئەمان و پارێزراویمان بداتێ تا دلی ئەو ھەژارانە
 ئارام بگریت . و صلی اللہ علی محمد و علی آلہ اجمعین^۱ .

دەربارەیی زاناو فیکھ زانەکانی میسریش (عبدالله ی کوری رچوان) لە کتیبەکەیدا ( )
 تاریخ مصر) بە پێی دەستنوسی ژمارە (٤٩٧١) کە لە کتیبخانەیی بایەزید لە

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ١٧٠ ، ١٧١ .

ئەستانبول ھاتووہ باسی ئەوہ دەکات: کہ زانایانی میسر (کہ خودی خەلکی میسر و نوینەرانی ئەوی بون) بە نہیانی بەھەموو باییوزیکی عوسمانی دەگەشتن کہ دەھاتە میسر ، وەگەیی و گازندەیی خویان و (سکالای پەوای خویان) لایاس دەکرد و (داوای پاپەپینی دادی سولتانی عوسمانیان دەکرد تا بیٹ و میسر بگریٹ ، بەپاستی زانایانی میسر بەردەوام نامە گۆرینەوہیان ھەبوو لەگەل سولتان سەلیمی یەکەمدا تا بیٹ بۆ میسر بە سوپاکە یەوہ و دەست بگریٹ بەسەریدا مەمالیکەکانی لیدەر بکات^۱ .

۴ . پای زانایانی دەولەتی عوسمانی ئەوہبوو کہ یەکگرتنەوہی شام و میسر لە بەرژەوہندی ئوممەتە و سوود بە ئامانجە ستراتیژیەکانی ئەگە یەنیت ، چونکە مەترسی پورتوگالی لەسەر دەریای سورو ناوچە پیروژە ئیسلامیەکان و ھەرەھا مەترسی سوارەکانی (قەیس یوحننا) لە دەریای ناوہراست ھۆی سەرەکی بوو کہ سولتانی عوسمانی ھاندا تا پوو لە پۆژەلەت بکات و لەگەل ھیزە مەملوکیەکاندا بۆ ئەو مەبەستە لەسەرەتاوہ ھاوپەیمانی ببەستیت و دواتر ھەموو قورسایییەکە بگریٹە ئەستۆ بۆ بەرەنگاری ئەو مەترسیانە کاتیکی کہ ھوکی مەملوکی پەماو نەما^۲ .

بۆ ئەمەیش ئەوہ بەبەلگە دینینەوہ کہ سولتان سەلیم بە (تۆمان بای) کۆتا سولتانەکانی مەمالیکی وتووہ پاش ئەوہی لە جەنگی ریدانیەدا شکستی پێھینا (من تەنھا لەسەر فەتوای زانایانی سەردەم و ئەم ولاتانە) ھاتووم ، من بەرەو جیھادی پافیزەکان (واتە سەفەویەکان) و خراپەکارو لادەرەکان (واتە پورتوگالی و سوارەکانی قەیس یوحننا) پووم نابوو بەلام کاتیکی کہ (میر غوری) سەرکردەتان یاخیبوونی پراگەیاندا بەسەربازەکانیەوہ ھات بۆ حەلەب و لەگەل

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۶۹ .

^۲ قراءة جديدة في التاريخ العثماني / ۷۰ .

رافيزيه كاندا پيڭكهوت و ئه وهى هه لېژارد كه بچيته مهمله كه تي من كه له باوو باپيرانه وه بۆبه جيماوه، كه ئه مهه بۆ دهركهوت، رافيزه كانم واز ليهيناو ملي پيڭم به رهو ئه و گرت).^۱

۱: پووداني پيڭدادانه كه: پاش ئه و په ره سه ندانه ي نيوان دهوله تي عوسماني و سه فه ويه كان پووي دا، له سه ر سولتان قانسوه ي مه ملوكي پيوست بوو كه يه كيڅ له م هه لويستانه به رامبه ر پووداوه كه وه ربگريت، يان:

۱. بداته لاي عوسمانيه كان له دژي سه فه ويه كان.

۲. بداته لاي سه فه ويه كان دژي عوسمانيه كان.

۳. يان بيلايه ني هه لېژيريٽ له نيوان هه ردوولا دا.

(غوري) ئه وهى به چاك ئه زاني كه به بي لايه ني خو ي نيشان بدات، به لام ده زگاي زانياري عوسماني ده ستي گرت به سه ر ده قي هاوپه يمانيه كي نه يني دا كه په يوه ندي نه يني نيوان مه ماليك و فارس دووپات ده كاته وه. ده كه كه ش له ئه رشيفي مؤزه خانه ي (گوب قابو) له ئه ستانبول پاريزاوه، سولتان سه ليم ده يويست هيرش بكاته سه ر شيعه ي سه فه وي له وولاتي فارسدا، له گه ل ناجيگيري پووداوه كاندا، سولتان سه ليم ئه وهى به باش زاني كه پشته وهى خو ي ئارام و دنيا بكات، ئه وه يش به وه ده بوو كه ده وله تي مه ملوكي بخاته سه ر مولكي خو ي.

هه ردوو كو مه ل له ده وروبه ري (حه له ب) له (مه رج دابق) له سا لي ۱۵۱۷ز دا به يه ك گه يشتن و عوسمانيه كان سه ركه وتن و (غوري) سولتاني مه ماليك كوژرا. له نو اي مردني غوري عوسمانيه كان پيزي ته رمه كه يان گرت و نو يژي جه نازهيان له سه ر كرد و له ده وروبه ري حه له ب ناشتيان. سه ليم چوو ه حه له ب، پاشان ديمه شق و

---

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٧١ .

لەمزگەوتەكاندا دۆڭاي بۆ كراو دراو بەناوى ئەوئەوئەك سولتان و خەلىفە لىدرا

لە شامەوئە سولتان سەلىم نامەيەكى نارد بۆ (گومال باي) كە سولتانى مەمالىكەكان بوو لە مىسر تا پابەندى گويپرايەلى دەولەتى عوسمانى بىت ،وئەلامى مەمالىكەكان ئەوئەبوو تىرگالتەيان بە نوينەرى سولتان كرد و دواتر كوشتيان. سولتان سەلىم جەنگى راگەياند و بەرەو مىسر كشاو بيايانى فەلەستىنى بەرەو مىسر بېرى و قەدەرى خوا باران دابارى بەسەر شوينەكان گەشتى هيرشەكەدا كە بېرىنى بيايانى لماوى بۆ ئاسان كردن چونكە بارانەكە لەمەكەى تەپرو پاراو و توندكردەوئەكە تىپەربوون بەسەريدا ئاسان بوو.

(سلام نورى) ميژوونوسى خاوەنى دەستنوويى (فەتەح نامە ديار العرب) كە هاودەمى سەلىم بوو دەگيرپتەوئەكە : سەلىمى يەكەم لە مزگەوتى (صخرە) لە قودس بەتوندى و گەرمى دەگريا و نويزى پيويسىتى* كرد وئەك پارانەوئەكە لە خوا كە مىسرى بۆ فەتەح بكات .

عوسمانىيەكان سەركەوتنىكى تەواويان بەسەر مەمالىكەدا بەدەست هينا لە جەنگى (غەزە) پاشان لە جەنگى زىدانىيە دا .

ئەوئەكارانەى بونە هوى شكستى مەمالىك و كوئايى پيھينانى دەولەتەكەيان و سەركەوتنى عوسمانىيەكان و بەرزبوونەوئەكە ئەستىريەيان چەند شتىك بوو:

۱ . پيشكەوتنى سەربازى لەلاى عوسمانىيەكان: چەكى تۆپهاويژى مەملوكى پشتى بە تۆپگەلىكى گەورەى جيگرى نەجولوى دەبەست ، لە كاتىكدا چەكى تۆپهاويژى عوسمانى پشتى بە تۆپى سوكى شياو بۆ جولان دەبەست بەرەو هەموو ئاراستەكان .

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٢٩ .

۲ . سەلامەتى نەخشە و پلانە سەربازىيەكانى عوسمانىيەكان : لەگەڵ ئەوھى عوسمانىيەكان بۆ بېرىنى ماوھىيەكى زۆر كە ناچار بوون بە بېرىنى و جەنگيان لە زەوھىيەكدا كە ھى دوژمن و بەرامىيەرەكەيان كە مەمالىك بوون كەچى كتوپر دايان بە سەرياندا و شەپەرەكەيان ھەلگىرساند، ھەموو ئەمانە دەچوونە نىو ھۆكارەكانى سەرکەوتن. سەلامەتى نەخشە و پلانەكانى عوسمانى لەو دەابوو كە ھىزە عوسمانىيەكان لە پشت تۆپە قورسەكانى مەمالىكەو ھىرشيان كردنەسەر كە ئەگەر بويسترايە بجولئىنرئىن نەئەتوانرا بجولئىنرئىن چوونە ناوھوھى ئەو ھىزە عوسمانىيە بەتوانايە لە پىگەى ھەلمەت و بېرىندا كە رولئى تۆپى مەملوكى لە كار خست، دواتر شىپىزى لە نىو سوپاي مەملوكيدا پرويدا و تواناي بەرگريان نەما لە پشت عوسمانىيەكانەو بە نارىك و پىكى ھەر ئەھاتن بەيەكدا.

۳ . مەعنەوياتى بەرزى سوپاي عوسمانى و پەرورەدە بەرزە جىھادىيەكەى و بېروا بوونى بەوھى كە جەنگەكەى دادپەرورەرانەيە ، بەپىچەوانەى ھىزە مەملوكىيەكان كە ئەو سىفەتانەيان لە دەست دابوو.

۴ . سوور بوونى دەولەتى عوسمانى لەسەر پابەند بوون بەشەرع لە ھەموو لايەنەكانى ژيان و گرنگيدانى زۆريان بە دادپەرورەرى لە نىو پىزى ئەندامانى دەولەت دا ، بە پىچەوانەى دەولەتى مەملوكى كە لايدابوو لەو شەرىعەتە بىيۆنە بەرزەو ھەر خەرىكى ستم بوون بەسەر تاك و ئەندامانى دەولەتەكەياندا^۱.

۵ . بوونى كۆمەلىكى سەركردايەتى لە كاربەدەستانى مەمالىك كە بېروايان وابوو بدەنە پال سوپاي سولتان سەلىم و ئامادەى ھاوكارىكردن بوون لەگەڵ دەولەتى عوسمانى و ھەلگرتنى بەرپرسىيارئىتى فەرمانرەوايى لە چوارچىوھى حوكمى

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۱ .

عوسمانیدا ، له نمونەى ئەوانە: (فاير بەگ) كه سولتان سەلىم حوكمى مىسرى دايە دەست، (جان بردى غەزالى) كه دواتر حوكمى ديمە شقى گرتە دەست^۱ .
 بەراستى مەمالىك تووشى شكست و دارمان بوونەو لەسالى ۱۵۱۶ - ۱۵۱۷ ز ،
 لەكاتىكدا كه له تەمەنى پىرى دەولەتەكەيان و كۆتا لاپەرەكانى ميژووياندا بوون
 وەك هيژىكى ئىسلامى گەورە لە پۆژەلەتى ناوەرەستدان يان لە جيهاندا، ئەوان
 زىندويىتى و تواناي خوڤيان لە دەست دابوو نەياننەتوانى گەنجيتيان تازە بكەنەو
 ئەو دەبوو دەولەتەكەيان ئاوابوو و ئەو ولاتانەى لەژيەر فرمانرەوايياندا بوون
 كەوتنە ژيەر دەسەلەتى عوسمانى^۲ .

(د. على حسون) كه له (جبرتى) وەرگرتوو لە كتيبه كەيدا (تاريخ عجائب الآثار
 في التراجم والأخبار) لە بەرگى يەكەمدا وەسفىكى بۆ سەر دەمى حوكمى
 عوسمانىەكانى كردوو لە مىسردا لەكاتى سولتانە بەهيژەكانياندا كه بريكى لى^۳
 وەردەگرين: (مىسر گەرايەو بۆ سەر دەمى نوينه رايەتى، هەر وەك لە سەر دەمى
 ئىسلامدا هەبوو . كاتيكيش سولتان سەلىم كاروبارى مىسرى كەوتە دەست، لە
 هەموو ئەوانە خوڤ بوو كه جەرگەسى و منالى جەرگەسى بوون، دەستى نەبرد
 بۆ وەقفەكانى سولتانە مىسرىەكان ، بەلكو بريارى كار كردنى پەمووچپرى و
 وەقفەكان و شوينه خەيرىەكان و ئاليك و كريى دوو شارە پيرۆزەكە و
 گەنجينه كاندا وە موچەى بۆ هەتيوان و پىرو خانەنشينه كان و بەپيۆه بەرانی قەلاو
 سەنگەرنشينان بريەو و بريارى هەلوەشاننەو وەى داگيركارى و سەرانه و باجى
 دا. كاتيک كه مرد كۆرە جەنگاوەرەكەى كه سولتان سولەيمانە (بەرەحمەت بىت)
 هاتە جيگەى كه پيسا و ياساى دەمەزراند و مەبەستى دانا بۆ شتەكان و
 هەريمەكانى پىك خست و تاريكيەكانى چراخان كردهو و بانگووى ئايىنى بەرز

¹ الشعوب الإسلامية / ۹۳ .

² الشعوب الإسلامية / ۹۲ .

کرده وه و ئاگری بیباوه پانی کوژانده وه.... دواى ئه وان بهرده وام ولاته کان ریکوپیکى بهرپوه نه پوښتن و گوپرایه لى حوکمی ئه وان بوون... عوسمانیه کان به تایبته له سهره تاي دهوله ته که یاندا که سانی وایان هه بوو چاکترین که سانیك بوون که دواى خهلیفه کانى راشیدین کاروبارى ئه م ئوممه ته یان گرتبیته دهست، چاکترین که سانیك بوون که بهرگریان له م ئایینه کردبیته، قاره ماترین که سانیك بوون که جیهادی بیباوه پانیان کردبیته، هه ر بویه خوا له سهر دهستی ئه وان و نوینه رانی ئه واندا ئه وه هه موو ولاته ی ئازادکرد.... له گه ل ئه مانهدا هه رگیز کاروبارى دهوله تیان فهراموش نه ئه کرد و ههروهك ناوچه و سنوره کان و بهرز راگرتنى دروشمه ئیسلامیه کان و سوننه ته محمدیه کانیشیان پشنگوی نه ده خست و حورمه تی زوری زانیان و ئه هلی ئایین و خزمه تگوزارانی که عبه و مزگه وتی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) لایبو¹.

ب : باسی گواستنه وه ی خیلافه ت : باسی گواستنه وه ی خیلافه ت بو ئالی عوسمان په یوه ندی به ئازادکردنی میسروه هیه له لایه ن عوسمانیه کانه وه، ووتویشیان ه : کوئا خهلیفه ی عه بباسیه کان له قاهره نه وازشی له خیلافه ت کردوه بو سه لیم . ههروه ها میژوونووسی هاوچه رخ (ابن ایاس) له باسی راکیشان و پیکه وه لکانی میسر به دهوله تی عوسمانیه کانه وه باسی شتی وای نه کردوه، ههروه ها ئه و نامانه ی که سولتان سه لیم ناردی بو سوله یمانی کوپی هیچ ئاماژه یه کی تیدا نه ها تووه به نه وازش پیکردنی خهلیفه له نازناوی خو ی بو سولتان . ههروه ها سه رچاوه هاوچه رخه کانیش ئاماژه به مه سه له ی گواستنه وه ی خیلافه ت بو ئالی عوسمان به ریکه ی نه وازش کردن ناکه ن ، که له نه وه وه چه ی پیغه مبه ریش نین (صلی الله علیه وسلم).

¹ تاریخ الدولة العثمانیه / ٦٣ .

پراستی میژوویی دهلیت : سولتان سەلیمی یەكەم نازناوی (خەلیفە ی خوا لە هەموو زەویدا) ی لە خۆی نا ، لە ساڵی ۱۵۱۴ ز ، ۹۲۰ك ، واتە : پیش فەتەکردنی شام و میسر و پراگەیانندی حیجاز بە سەردانەوانندی بۆ ئالی عوسمان . جا سولتان سەلیم و باوباپیرانی پیگەیهکی گەورەیان بە دەست هینا کە لەبار بوو بۆ بەکارهینانی نازناوی خەلیفە ، لە کاتی کدا مەركەزی خەلیفە لە قاهرەدا هاوشیۆدی نەبوو ، هەروەك فەتەکردنەكە ی سەلیم توانا و دەسەلاتییکی مەعەنەوی و ماددی بۆ بە دەست خست بە تاییبەت دوا ی چوونی مەككە و مەدینە بۆ ژێر دەسەلاتی سولتان . سولتانی عوسمانی بوو بە پەناگەیهك بۆ ئەو موسولمانە لاوازانە ی کە دەگەران بە دوا ی یارمەتیدانیدا لە دوا ی ئەو ی پورتو غالیەکان هیرشیان کردە سەرد ناوچە ئیسلامیەکان لە ئاسیا و ئەفریقا دا .

پوختە ی باسە کە ئەو یە کە سولتان سەلیم گرنگی بە نازناوی خەلیفە نە دەدا ، هەروەها سولتانەکانی تری عوسمانی دوا ی خۆیشی وابوون ، گرنگی دان بەو نازناوەش هەندی لە لاوازیەکانی دەولەتی عوسمانی گەران دەو .^۱

ج : هۆکارەکانی پووختانی دەولەتی مەملوکی : لیژەدا چەند هۆکاریك كۆبوونەو و یارمەتیان دا لە كۆتایی پی هینانی دەولەتی مەمالیک ، گرنگترینیان :

۱ . گەشەنەدانی مەمالیک بە چەك و هونەرە جەنگیەکانیان ، مەمالیکەکان پشتیان دەبەست بە نیزامی سوارەیی کە لە سەدەکانی ناوەراستدا زال و بەرچاو بوو . عوسمانیەکان پشتیان دەبەست بە بەکارهینانی چەکی ئاگرین و بە تاییبەت تۆپ .

۲ . زۆری ئاژاوە و پارایی و پیکدادانەکان لە نیوان مەمالیکدا لە مەر ویلایەتی حوكم کە بوویە هۆی نەبوونی جیگری فەرمانڕەوایی حوكم لە سەرختترین کاتەکاندا .

¹ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۶۱-۶۲ .

۳. بېئىزارى ژېردەستەكان لە سولتانه مەمالىكەكان ، كە چىنىكى ئەرستۆكراتى سەرەوھى دوورەپەريز لەگەلەكانيان پىك ھىنا بوو .

۴. لىدانى ھەندى ناكۆكى و بەش بەشى لە نىو پىزەكانى مەمالىكدا ، ھەرەك والى ھەلەب (خايربك و جانبرد الغزالى) كرى كە بوويە ھۆى پەلەيى پروخانى دەولەتى مەملوكى .

۵ . خراپى بارودۆخى ئابوورى و بەتايبەت كاتىك پىگەكانى نىو مىسر گۆران و دۆزىنەوھى پىگەى لوتكەى ھىواى چاك (رأس الرجاء الصالح) پرويدا .

۶. ھۆكارى كەرەوھى ھۆكارە پىشىنەكان : لاوازى پابەندى مەمالىك بوو بە بەرنامەى خواو لە

بەرامبەرىدا بەھىزى دەست پىوھگرتنى عوسمانىيەكان بەشەرى خوا^۱ .

د : ملکہ چى حىجاز بۆ عوسمانىيەكان : حىجاز شوپىن كەوتەى مەمالىك بوو ، كاتىك شەرىفى مەككە زانى بەكوژانى سولتان غورى و تومان باى جىگىرى ، شەرىفى مەككە (بەرەكاتى كۆرى محمد) ى نارد بۆ نواندى گويپرايەلى خۆى بۆ سولتان سەلىمى يەكەم و كلىلەكانى كەعبە و ھەندى شوپىنەوارى دايە دەست ، بەمە سولتان سەلىم دانى نا بە شەرىفى حىجازدا ۋەك ئەمىرى مەككە و حىجاز و چەند توانستىكى (صلاحيات) بەرفراوانى پىبەخشى^۲ .

بەمە سولتان سەلىم بوو بە خزمەتگوزارى ھەردوو ھەرەمى پىرۆز و پىگەى تەواو بەھىز بوو لە لاى گەلانى ئىسلامى و بەتايبەت دەولەت چەند ۋەقفىكى زۆرى دانا بۆ ناوچە پىرۆزەكان ، دەسكەوتەكانى لە خەزىنەيەكى سەربەخۆى كۆشكى سولتانىدا دادەنرا ، پىكەۋەلكانى حىجاز بە عوسمانىيەكان بوو ھۆى فراوانى دەسەلاتدارىتى عوسمانى لە دەرياي سورد كە بوو بە ھۆى لابردنى مەترسى

¹ تاريخ العرب الحديث / ۴۰ .

² تاريخ العرب الحديث / ۴۰ .

پورتوگالى له حىجاز و دەرياي سووردا. ئەوھىش تا كۆتايى سەدەى ۱۸ بەردەوام بوو.^۱

ھ: يەمەن: دواى شكستى مەمالىك فەرمانرەواى مەملوكى چەركەسى يەمەن (اسكندر) وەفدىكى نارد بۆلەى سولتان سەلىم تاكوو ھۆگرى و گوپرايەل بوونى خۆى بۆ بخاتە پرو، سولتانى عوسمانىش رازى بوو بەمانەوہى له پاىەى خۆيدا ، يەمەن پىگەيەكى ستراتىژى پىكدەھىنا و بەكليلى دەرياي سوور دادەنریت ، له سەلامەتيدا ، سەلامەتیه بۆ پىگە پىرۆزەكان له حىجازدا ، دەسەلاتدارى عوسمانى له سەرەتادا لاواز بوو ، بەھۆى ململانىى ناوخۆى نيوان سەركردهكان و مەمالىك له بوارى قەلەمپەھى ئىمامەتى زەيدىەوہله نىو ھۆزەكانى شاخدا . ئەمە و لەگەل مەترسى پورتوگالى كە ھەپەشەى كەنارە يەمەنيەكان دەكرد ، ئەمەش سولتانى پال پىوہنا بۆ ناردنى ھىزىكى دەريايى ، بەلام بەھۆى ئەو ململانىيەوہ سەرنەكەوت كە له نيوان سەركردهكەيدا (حسين رۆمى) تەواو سەربەست له جموجولدا و (رەيس سلمان) ى يەك له سەركرده عوسمانىيە دەرياوانەكاندا پوویدا.^۲

پاشان سولتان سلیمان (سلیمان پاشاى ارناؤوگى) ھىرشىكى نارد لەسالى ۹۴۵ك ۱۵۳۸ز ، ھىرشەكە ۷۴كەشتى و ۲۰۰۰۰كەسى له خوگرتبوو كە ئامانجى ھىرشەكە داگیركردى يەمەن و بەتايبەت عەدەن بوو ، پاشان داخستنى گەرووى بابولمەندەب له بەردەم كەشتیە پورتوگالىەكاندا . عوسمانىيەكان له سالى ۹۴۶ك ۱۵۳۹ز دا چوئە عەدەن و له ۹۵۲ك ۱۵۴۵ز چوئە تعر ، سەنعائش له سالى ۹۵۴ك ، ۱۵۴۷ز دا كەوتە نىو دەستیان ، سلیمان پاشا بە كەشتىگەلەكەيەوہ پۇيشت تاكوو دەست بگریت بەسەر ھەندى ناوچەى عەرەبى

^۱ تاريخ العرب الحديث / ۴۱ .

^۲ تاريخ العرب الحديث / ۴۱ .

له حەزرەمەوت ، لەوانە (السحر، المكلا) و كەنارى حەبەشە و سەواكىن و
 مصوعى له سەر كەنارى پوژئاواى دەريای سوورى گرتەوه له ٩٦٤ك ، ١٥٥٧ز .
 يەمەن له ماوهى ملكەچبوونیدا بۆ حوكمى عەباسى (١٥٣٨ ، ١٦٣٥ز) بەردەوام
 له ململانێى هێزه عوسمانیەكان و ئىمامەتە زەیدىيەكاندا بوو . جا عوسمانیەكان
 نەیانتوانى كە تەواو زالبەن بەسەر شارەكاندا له ئەنجامى ئەو بزوتنەوه بەرگریه
 كە بەرەنگاریان بوویهوه ^١ .

بەپراستی يەمەن له ماوهى زالبوونى دەولەتى عوسمانى بەسەريدا (١٥٣٨ -
 ١٦٣٥ز) هێزهكانى عوسمانى و ئىمامەتە زەیدىيەكەى ململانێيان بوو لەسەرى ،
 جا عوسمانیەكان نەیانتوانى بەتەواوەتى زالبەن بەسەر شارەكانیدا بەهۆى
 هەلگیرانەوهى هەندى له هۆزهكان ^٢ .

عوسمانیەكان له بونیان له يەمەندا سودیان وەرگرت و هەستان بە چەند
 هێرشىكى دەريایى بۆ سەر كەنداو بەمەبەستى پزگارکردنى له فشارى
 پورتوگالى ^٣ .

سییەم : ململانێى عوسمانى پورتوگالى : دەولەتى پورتوگال لەسالى ١٥١٤ ز دا
 هەستا بە بزواندى هێرشىك بۆ سەر پوژئاواى دوور كە سەركرده هەرى گەشتیار
 سەركردايهتى دەكرد . ئەو هێرشە توانى بەندەرى سەبتهى پوژئاوايى داگیر
 بكات . ئەمە سەرەتایەك بوو بۆ زنجیرهيهك له كارە دوژمنكارييه يەك بەدواى
 يەكدا هاووهكان ^٤ .

^١ تأريخ العرب الحديث / ٤١ .

^٢ تأريخ العرب الحديث / ٤٢ .

^٣ تأريخ العرب الحديث / ٤٢ .

^٤ التاريخ الأوروبي الحديث في عصر النهضة الى مؤتمر فينا / ٤٨ .

پاشان پورتوگال هیڙ شه کانی گه یانده باکوری ئه فریقی تاکوو زالبوو به سهر
ئه صیل و ئه رائیش و دواتر ته نجه له سالی ۱۴۷۱ زدا^۱.

دوای ئه وه چاو چنۆکیه کانی گه یانده مه لبه نده ته و او گرنگه کانی وهك به ندهری (
اسفی ، ئه غادیر ، ازموړه ، ماسه)^۲.

ئهو ئاراسته ی پورتوگال كه به رهو زه ریای ئه تلّه سی و هه ولی چوارده وردانی
جیهانی ئیسلامی بوو ئه و به پله ی یه کهم به پالپشتی خاچیه رستی دلږه قانه دژ
به موسولمانان کاریکرد. کاتیك پورتوگال وای دهرده بپری كه ئهو سه رخه رو
پاریزه ری مه سیحیه ته و دژی موسولمانان و کوشتنی موسولمانانی
به پیوستیه کی گرنگ و یه کلایی داناو ئیسلامی واده دیت كه دوژمنی ناحه زیه تی
و پیوسته له هه موو شوین کوشتاری بکهیت^۳.

هنری گه شتیار ده مارگیری توندی هه بوو بو مه سیحیه ت و ته و او رقی بوو له
موسولمانان ، هنری ئه مه ی له لای پاپا نیقولای پینجه م به ده ست هی نابوو وهك
مافیك له هه موو دوژینه وه کانی دا هتا گه یشته هیند ، به وه ی ده لیّت : (
به خته وه ری گه روه مان ئه وه یه كه ده زانین هنری کوپمان ئه میری پورتوگال پربازو
جیپی باوکی گه وره ی پاشا یوحه ننا ده نوینیّت ، ئهو غیره ته ی قوتداوه و لوش
داوه كه ده رونه به رزه کان ده بنه خاوه نی وهك سه ربازیکی نه به ردی سه ربازانی
مه سیح ، به ناوی خواوه به ره و پیش چوو بو ئه و په ری وولاته کان و دورترین
شوینه کانی جیماوه ی زانیاریمان ، هه روهك له نیو کوّشکی کاسۆلیکیه
دلیره کاندای دوژمنانی خواو مه سیحی وهك عه ره ب و بیباوه رانی ده رکرد ...)^۴.

¹ الکشف الجغرافیه / ۹۹ ، ۱۰۰ .

² الکشف الجغرافیه / ۹۹ ، ۱۰۰ .

³ آسیا الوسطی المغربیه / ۲۴ ، ۲۵ .

⁴ دراسات متمیزة من العلاقات بین الشرق والغرب / ۵۸ .

بوكرك له ووتارهيدا كه دای بۆ سهربازەكانی له دواى گەشتنى به (مهلقا) بهم دهقه ووتى : (دورخستنه وهى عه رهب له بازىرگانى (افاويه) ئهو هوكارهيه كه پورتوگاليه كان بۆ لاوازكردنى هيژى موسولمانان خوازيارىنى) .

له ههمان ووتاردا ووتى : (ئهو خزمه ته به رزو به نرخه ي كه پيشكهش به خواى دهكهين وه دوونانى عه رهب لهم وولاتانه و كوژاندنه وهى پوناكى يارانى محمد به جوړيك كه جاريكى تر كلپه و گرپكى تر نه بينيت به خووه ليڤه دا ، ئه وهش چونكه من دلنيام ئه گهر ئيمه بازىرگانى (مهلقا) مان له دهستيان دهركرد (واته موسولمانه كان) ئه وا ههريه كه له قاهره و مهككه دهبنه شوينه واريكى دوور له چاو ، له بوندوقيهش هه موو بازىرگانيه كى لى بيبهش دهبيت گهر بازىرگانه كانى نه چن بۆ پورتوگال بۆ شه پركردن ليڤه دا)^١ .

پوژيكي تريش ووتى : (ئامانجمان گەشتنه به شوينه پيرۆزه كانى موسولمانان و كاولكردنى مزگه وتى پيغه مبه ر و بردنى لاشه ي پيغه مبه ر محمد وهك په هينه تاكوو به رهنگارى عه ره بى پيبكهين له پيناو گه پاندنه وهى قودس)^٢ .

عه مانوئيلى يه كه مى پاشاى پورتوگال به ئاشكراكردنى ئامانجى هيڤشه پورتوگاليه كان ده لىت : مه به ستى دۆزينه وهى ريگه ي ده رىايى بۆمينا بلاوكردنه وهى مه سيحيهت و به ده ستخستنى سامانى پوژه لاتى بوو^٣ .

هه روه ها بۆ تويزه رى به ويژدان ده رده كه ويّت : كه پالنه رى ئاييى بۆ دۆزينه وه جوگرافيه كان له گرنه گترين ئهو هوكارانه بوو پورتوگالى هاندا بۆ تپيه پاندنى ده رىاكان و سوپانه وه به ده ورى جيهانى ئيسلاميدا . بوكرك بريارو فرمانه كانى ده ركردو وي نه ي خاچ و توپه كان نه خشيئرا وهك دروشمى هيڤشه كان ، ئامانج

^١ دراسات متميزة من العلاقات بين الشرق والغرب / ٥٩ .

^٢ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ٢ / ٦٩٨ .

^٣ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ٣٧ .

لەو ەيش ئەو ە بوو كە لەسەر موسولمانانە مەسحىيەت لەكۆش بگرن ، ئەگەر نا دەبىت بەرەنگارى تۆپەكان ببنەو ە .

پاڤنەرى ئابورى لە پلەى دوو ەمدا بوو ، وەك ھۆكاريكى كاريگەر لە گەپانى دۆزىنەو ە جوگرافىيە پورتوگالىيەكان ، كە دۆزىنەو ەى پىگەى لوتكەى ھىواى چاك (راس الرجاء الصالح) ى لە سالى ٩٠٤ك ، ١٤٩٧ ز ئاسان كرد بەھوى فاسكودى ماجا جيگرنكى گەيشتنى بەرھەمەكانى پۆژھەلاتى دوور بە بازارە ئەوروپىيەكان بەبى پىويستى تىپەپبونى بەپىگەى مىسردا . ئەمەش يارمەتى گۆپىنى ھىلى بازركانى دا لە ناوچەكانى تىپەپبونى عەرەبى و ئىسلامىيەو ە بۆ بەدەيھىنانى ئامانجى ئايىنى . ئەمەش بەھوى كە بوارى ئابورى كاريگەرى بەھىزى ھەبوو لە لاوازكردنى ھىزى ئىسلامى كە كاريگەرىيەكەى گەيشتە لە راندن و شۆكاندنەو ەى ئەوروپا بۆ چەند سەدەيەك بەھوى ئەو لاوازى بازركانىيەى كە دەولەتى مەمالىكى بەھوى ئەو گۆرانە لە ناكاو ەو ە توشى بووبوو .^١

ئەو ەى شىاوى باسكردنە ئەو ەيە : پورتوگالىيەكان لە ھىرشەكانياندا داواى يارمەتى و پاپىشتيان لە جولەكەكان كرد كە وەك جاسوس بەكاريان دەھىنان . لەمەشدا شارەزاييان لە زمانى عەرەبى يارمەتى دان ، بۆ نمونە پاشاى پورتوگال يوحەنناى دوو ەم خزمەتكوزارە تايبەتيەكەى خوى نارد بۆ مىصرو ھىندستان و حەبەشە كە ھاوپىيەكى جولەكە بوو لەگەلیدا . ئەنجامى كۆچ و سەفەرەكەيان پىشكەشكردنى پەيامىك بوو كە ھەندى نەخشەى عەرەبى وسەر زەرياي ھىنديان كرتبەو ە خو .^٢

إبن إياس باس دەكات : لە سەردەمى شەريف بەرەكاتى ئەمىرى مەككەدا سى كەس چوونە نىو مەككەو بەدەورى كەعبەدا دەسورپانەو ە كە جل و بەرگى

^١ دراسات متميزة / ٦٠-٦١ .

^٢ أوربة في مطلع العصور الحديثة : ١ / ١٢٣ .

عوسمانیان له بهربوو و به عره بی و تورکی قسه یان ده کرد ، نه ویش فه رمانی کرد به گرتنیان و درخستنی جه سته یان . پوون بوویه وه که مه سیحین ، چونکه نه وان خه ته نه نه کرابوون ، پاش لیکۆلینه وه یان درکه وت که نه وان جاسوسن و نیردراون بۆ کارکردن وه ک پینیشاندهری سوپای پورتوگالی خاچیه رستی له کاتی چونه نیو مه ککه پاش نه وه نیردران بۆ لای سولتان قانصوهی غوری .

بۆ به دیهینانی ئامانجه پورتوگالیه کان ، سیاسه تمه دارو گیره وه دۆزینه وه کان پیویستی ده سته سه رداگرتنی گه روی (هورمن) یان داده نا تا کوو دوزمنانی ئیسلام هی رشه که یان له پشته وه بۆ سه ر جیهانی ئیسلامی ده ستپی بکه ن و ده ماری بازرگانی له ناوچه عره بی و ئیسلامیه کاندا وه لاخه ن و دواتر مه سیحیه ت له هه موو نه و شوینانه بلاو بکه نه وه که پیی ده گه ن ^۱ .

پورتوگالیه کان له پلانه کانیا ندا سه که توو بوون و توانیان زالبه تیه پرگه بازرگانیه کانی له که ناری نه فریقی و که نداوی عره بی و ده ریای عره بدا و هه ستان به ریگری گه یشتنی به ره مه پرۆه لاتی هه کان بۆ نه وروپا له و ریگه یه وه . بۆ به دیهینانی نه ویش نه بوونی هیچ پکه به ریکی ده ریایی یان یارمه تیدان تا زالبه به سه ر مه لبه نه ده گرنگه کاندا . پاشان پورتوگالیه کان ده ستیان نه گرتنه وه له به کارهینانی توندو تیژی دژ به نه و ناوچانه ی که پییان ده گه یشتن و داگریان ده کردن ، قه سا بخانه و خسته نه وه ی ئاگرو کاو ل کردن و ده ستدریژی کردنه سه ر ئابروی خه لک و ریگری موسو لمانان بوو چون بۆ حه ج و پوخاندنی مزگه وته کان به سه ریاندا له و دیمه نانه بوون ^۲ .

هه لویستی موسو لمانان له و جه نگه دلره قانه دا نه وه بوو که مه مالیکه کان له و کاته دا له باریکی ناله باردا بوون چونکه لاوازی ئابووری و سیاسیان توش بوو بو

^۱ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ۳۸ .

^۲ علاقة ساحل / ۱۹ .

و سولتانه كان سهرقال بوون به كيّشه ناوخوييه كان و سهنگه رگرتنى دژ به دهوله تي عوسمانى و سهركوت كردنى چالاكى سواره ئيسپارتيه كان له پوژمه لاتي دهرياي سپى ناوه راستدا ^۱.

بويه دانىشتوانى كه نارى ئه فريقى و كه نداوو يه مهن سهره نجاميان به ره و پووى خويان بوويه وه له هه موو شوين له پوژمه لاتي ئه فرىقياو له مه سقه ت و به حره ين و قريات و عه دن هيّر شيان ده كرده سهر پاريزگه پورتوگاليه كان به بى گويدانه جياوازي كيّشى توانايان ^۲.

پاشان مه ماليكه كان هه ستيان كرد به بهرپرسيارى تي له گهل بوونى ئه و كيّشانه ي كه دهوله ته كه يان تيايدا ده ژيا ، جيّش له تواناياندا بوو خستيانه گه ر بو سنوردار كردنى گه يشتنى پورتوگاليه كان به پيگه پيروزه كان ، جا سولتان قانصوه الغورى هه ستا به ناردنى هيّر شيكى دهريايى پيگه اتوو له (۱۳) كه شتى كه ۱۵۰۰ كه سى تيدابوو به سهر كر دايه تي حوسه ينى كوردى و گه يشته كه نداوى (ديو) پاشان (شول) و له گهل كه شتيگه لى پورتوگالييدا به يه كگه يشتن به سهر كر دايه تي (الونزدى الميدا) ئه وه يش له سالى ۹۱۴ ك ، ۱۵۰۸ ز دا و سهر كه وتن بوو به بهش و هاوده ميان . پاشان پورتوگال هيژه كانيان به هيژ كرد و جاريكى تر زه ويان گه پرانده وه بو خو كه بووه هوى شكستى كه شتيگه لى ئيسلامى له سالى ۹۱۵ ك ، ۱۶۰۹ ز له جهنگى (ديو) به ناوبانگ له ميژوودا ^۳. دهوله تي عوسمانيش له سهره تا دا دوور بوو له مه يدانى جهنگه كه و نيوانى ئه و و پورتوگال دهوله تي مه ماليك و دهوله تي سه فه وى بوو ، له گهل ئه وه يشدا سولتان بايه زيدى دووهم داواى يارمه تي سولتان غورى په سه ند كرد دژ به پورتوگاليه كان

¹ دراسات في ... / ۱۱۴ .

² موقف اوردية من الدولة العثمانية / ۳۸ .

³ النفوذ البرتغالي في الخليج العربي / ۱۰۶ .

له مانگی شه‌والی سالی ۹۱۶ک ، ۱۵۱۱ز چەند کەشتیەکی هەلگری تیرو پم و چل
سندوقی باروت و چەندین پێداویستی تری سەربازی و مال و سامانی پێویستی
نارد^۱. بەلام ئەو یارمەتیه بەتەواوی نەگەشت بەهۆی بەرەنگاربوونەوهی لەگەڵ
سوارەکانی قدیس یوحەننادا^۲.

پاش ئەوهی عوسمانیەکان وولاتی میسرو شامیان گرتەخۆ وولاتانی عەرەبی
چوونە ژێر باری فەرمانڕەوایی عوسمانی دەولەتی عوسمانی بەرەنگاری
پورتوگالیەکان بوو، ئەو بە دلیریەکی کەم وێنەوه و توانی هەندی بکەو شوینی
ئیسلامی لە دەریای سوربگێڕێتەوه وەك (مصوع ، زەیلەع) هەرەك توانی
هێزێکی دەریایی بەسەرکردەیی میرەعلی بەگ بنیڕیت بۆ کەناری ئەفریقی
بەمەیش پزگارکردنی مەقدیشۆ و مەبەسە هاتەدی و سوپا پورتوگالیەکان کەوتنە
ژێر باری زیانگەلیکی گەورەوه^۳.

لەسەر دەمی سولتان سولەیمانی قانونی ۹۲۷-۹۷۴ک ، ۱۵۲۰-۱۵۶۶ز ،
دەولەتی عوسمانی توانی پورتوگالیەکان لە دەریای سور دوور بخاتەوه و
هێرشیان بکاتە سەر لەو مەڵبەندانەیی کە لە کەنداوی عەرەبیدا بوون و تیایدا
نیشتەجی بووبون . سولتان سولەیمان هەستی کرد کە بەرپرسیاریتی
پاریزگاریکردنی پێگەپێرۆزەکان ئەرکی دەولەتی عوسمانیە ، بۆیە پێککەوتنیکی
بەست لە گەڵ هەردوو فەرمانڕەوا (قالیقوگ) و (کامبای) کە دوو فەرمانڕەوای
هیندی بوون و کاریگەری جەنگی پورتوگالیان بەرکەوتبوو. ئەو پێککەوتنە
جەختی لەسەر کاری هاوبەش دەکردهوه دژی پورتوگال ، لەوای ئەو پێککەوتنە
دەقەکەیی نێردرا بۆ سولەیمان پاشای خادم والی میسر کە ئەمە دەقەکەیی بوو :

^۱ الممالیک الفرنج / ۱۱۵ .

^۲ تاریخ کشف افریقیا / ۱۷۲ .

^۳ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ۳۹ .

ئەى بەگى بەگەكان سولەيمان پاشا لە مىسر پيويستە بەپەلە ھەستىت بە جىبەجى کردنى ئەم فەرمانانە ، بە ئامادەکردنى جانتاۋ پيويستىەكانت و خو ئامادەکردن بو جىھاد لە پرى خوادا لەسويس ، دەبى بەرەو ھىند دەربچىت و زال بىت و بارىزگارى لەو بەشانە بکەيت ، چونکە تۆ ئەگەر پىگەكەت بپرى و ئابلۇقەى پىگەكانى سەر مەككەى پىرۇزت دا ئەوا ئەو خراپانە دوور دەخەيتەو ە پوتوگالىەكان دەيکەن و ئالو دروشميان لە دەريادا کۆتايى پى دىنىت)^۱ .

سولەيمان ھەستا بە جىبەجى کردنى فەرمانەكانى سولتانى عوسمانى و پاشا ەوت پۇژگەيشتە جەدەدە و پاشان بەرەو كەمران چوو ، دواتر دەستى گرت بەسەر ەدەن داو يەكك لە كار بەدەستە سەربازىەكانى (چابگ) لەسەر داناو بەژمارەيەكى سەربازەكانى كە دەگەيشتنە ۶۰۰ سەرباز پارىزگارى لىکرد ، پاشان درىژەى دا بە پۇيشتنى بەرەو ھىند ، لەكاتى گەيشتنى بە (ديو) نەيتوانى بەسەريدا زال بىت ، و پاشەكشەى كرد پاش ئەوەى نزىكەى ۴۰۰ سەربازى لەدەست دا جاريكى تريش ەولى دا زالبيت بەسەر قەلاكانى پيشەوە تاكوو يەكيكان خوى بەدەستەو ەداو ۸۰ پورتوگالى گيران ئەگەر يارمەتى نوپى پورتوگالى نەبوايە ئەوا ەموو قەلاكان دەگيران ، بەمە دەركردنى پورتوگالىەكان لە ھىند ھاتەدى و قەلاى ديو بەتەواوى ملكەچى عوسمانىەكان بوو^۲ .

بەمجۆرە عوسمانىەكان توانيان پىگە لە پورتوگالىەكان بگرن و بەدوور لە خاكە ئىسلامىەكان بيانوہستىنن و سنوردابنن بو چالاكان ، ەروەھا دەولەتى عوسمانى سەرکەوتنى بەدەست ھىنا لە ئاسايش پيدانى دەرياي سوور و پارىزگارى شوپنە پىرۇزەكان بەرامبەر فراوانخوазى پورتوگالى خاوەن ئامانجى

¹ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ۴۰ .

² صراع المسلمين مع البرتغاليين / ۲۲۶ .

داگیرکاری و مه به ست نزمخاوهن هه ولی زالبوون به سهر ئیسلام و موسولماناندا به هه موو جوړه پیگه یه .

ئهو سهرکه وتنه ی دهوله تی عوسمانی به دیهینا به لادانی مه ترسی پورتوگالی له سهر جیهانی ئیسلامی شیاوی هه موو پیزلینان و ده ستخوشیه که ، چونکه دهوله تی لاواز و ماندووی مه مالیکی له سهر لیواری داپمان بوو ، له ئاستیکی هیژیکی وایشدا نه بوو که بتوانیت له بهردهم هیژشی پورتوگالیدا بووه ستیت . دهوله تی عوسمانیش ئهرکی بهرگریکردنی له ماف و مولکی موسولمانانی گرتنه ئه ستوو به ته وای سهرکه وت له سنوردانان بو چا وچنۆکی جهنگاوهرو هیژشبه ران و گه یشتنیان به شوینه پیروژهکان بهو جوړه ی دهیانویست ^۱ .

له مهر دهوله تی سهفهوی ، ئهوا ئهو دهوله ته بیپۆل بوو له یارمه تی دانیشتوانی ئهو ناوچانه دا ، که هیژشی بهریتانی پیگه یشتبوو ، ئهو وازی هیئا له شارهکانی که نداوی عهربی تا بو خویان به رهو سهره نجامیک برۆن ، زیاتر له وهیش دهوله تی سهفهوی به پیگه ی که شتی دوژمندا دهرویشتن و به لییان بو خواستهکانیان دهکرد به تایبته له کاتیکیدا که ئهو له باری دوژمنایه تی و ناکۆکی مه زه بیدا بوو له گه ل مه مالیک و دهوله تی عوسمانیدا ، بویه ده بینین سهرکرده ی پورتوگالی بو کیرکه ئهو هه لویسته به هه ند وه ده گریت و له سالی ۹۱۵ک ، ۱۵۰۹ ز دا نوینه ری خوی (روی جومیری) ده نیړیت که نامه یه کی پییه و تیایدا هاتوو (من پیزی ئهو پیز لیئانه ت ده گرم که له مه سیحیهکانی ولاته که ت ده گری و که شتیگه له کهم و سهر بازو چهک ده خه مه خزمهت تا دژ به قه لای تورک له هیندستان به کاری بهینیت ، ئه گه ریش ویستت قه ره ول بگریت بو ولاتانی عهر ب ، یان هیژش بکه یته سهر مه که ئهوا من له لای ده ریای سوره وه له بهرامبه ر جه دده یان له عه دن یان له به حره یان یان له قطف یان له به سره ده بینیه وه و شا من له لایه ن

^۱ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ۴۰ .

خۆيەو دەبينىت بۆ بەر فراوانکردنى كەنارى فارسى ، ھەرچىە كىش ئۇ بىە وىت جىبە جىيى دەكەم).^۱

ئۇ خستەنە پرويان ئۇ ھەلۆيىستە ھاوكاتى ئۇ ماوئەيەبوو كە ھىزە عوسمانىيەكان تىايدا بەرەنگارى سەنگەرى سەفەوى بوو بوونەو ھە سەر سنوردا ، كە ھە دواى ئۇ جەنگى چەلدىران پرويدا ھە سالى ۹۲۰ ك ، ۱۵۱۴ز دا كە تىايدا فارس بەشكستىكى توند ھە بەرامبەرى عوسمانىدا شكاو واى ھە فارس كرد زياتر ئامادەى ھاوپەيمانى بىت ھەگەل پورتوگالىيەكان دژ بە عوسمانىيەكان ، پورتوگالىيەكانىش ھەليان بۆ نەدەرەخسا كە نەدەھاتەو بەتايىبەت كە ئۇوان ئاستى ئۇ مەترسىيەيان دەزانى كە ھەرەشەى لىدەكردن و ئاسايشىيانى ھەق دەكرد ھەلایەن دەولەتى عوسمانىيەو ، بۆيە داگىر كردنى ھورمزىيان ھەسالى ۹۲۱ك ، ۱۵۱۵ز قۇستەو و يەكسەر ھە دواى ئۇ پەيوەندىيەيان ھەگەل سەفەويەكاندا بەست بە گرىبەستىك كە ھە گرنگترىن خالەكانى برىتى بوو ھەو پورتوگال كەشتىگە ھەكەى پىشكەش بە شا بكات بۆ يارمەتى دانى ھە ھىرشەكەى بۆ بەحرەين و قطيف ھە بەرامبەرداننانى شا بە پارىزگارى و بوونى پورتوگالى ھەسەر ھورمز و يەكخستنى ھەردوو ھىزەكە ھە كاتى بەرەنگار بوونەو ھەگەل دەولەتى عوسمانى دوزمنى ھاوبەشياندا.^۲

دەردەكەوئىت پورتوگال ھە ھاوپەيمانىيان ھەگەل سەفەويەكاندا ھۆكەرى بەدەيھىنانى يەكنەگرتنى دەولەتە عوسمانىيەكانىيان بەدى دەكرد ، كە ئەگەر يەكيان بگرتايە ھە دژى نەيدەتوانى زال بىت بەسەر توانستەكانى گەلەكاندا ھە ناوچەى كەنداوو دەرياي سورو عەدەن و ئۇ ناوچانەى تر كە چوئە ژىر بارى پورتوگالى ، ھەلایەكى ترەو ھاوپەيمانى سەفەوى پورتوگالى و بارى سياسى و

¹ التيارات السياسية / ۱۷ .

² التيارات السياسية / ۹۸ .

ئابوری شکست خواردووی مه مالیکه کان هه موو ئه مانه وای کرد که دهوله تی
عوسمانی بهرپرسیاریتی ته وای بهرگریکردنی له پیگه ئیسلامیه کان له هه موو
شوینیکدا بگریته ئه ستۆ که پورتوگالیه کان هه لیان دها پیی بگهن و به سه ریدا
زال بن .

له به ره مه کانی ململانی عوسمانی پورتوگالی بریتی بوو له وهی که :

۱. عوسمانیه کان پاریزگاریان له شوینه پیروزه کان و پیگه ی چه ج کرد .
۲. پاریزگاری سنوره وشکانیه کانیا ن کرد له هی رشی پورتوگالیه کان
به دریژی سده ی ۱۶ .
۳. به رده وامی ئه و پیگه بازرگانیا نه ی که هیندستان و ئه نده نویسیای
ده به سته وه به روژه لات ی نزم له پیگه ی که نداوی عه ره بی و ده ریای
سوره وه .
۴. به رده وامی چالاکیه کانی ئالوگوپی شمه که هیندیه کان له گه ل بازرگانانی
ئه وروپا له بازاره کانی چه لب و قا هیره و ئه ستانبولدا . جاله سالی ۱۵۵۴
دا بوندوقیه کان ۶هزار سندوقی ته واییل یان کپی له کاتی کدا که ۲۰
که شتی هه لگری شمه کی هیندی (به هارات و پیسته و قوماش) که شته
به نده ری جه دده .

مردنی سولتان سه لیم :

له ۹ی شه والی سالی ۹۲۶ له شه وی شه ممه دا سولتان سه لیم وه فاتی کرد ،
وه زیره کان مردنه که یان شارده وه و نارديان به دوا ی سولتان سوله یمانی کوپیدا ،
کاتی ک که شته قوسته نتینیه مردنی سولتان سه لیمیا ن راگه یاندو له مزگه وتی
سولتان محمد نویژیان له سه ر کرد و پاشان هه لیان گرت و له گوژه کهیدا ناشتیان
، سولتان سوله یمان خان فه رمانی کرد به بنیادنا نی مزگه وتیکی که وره و بینایه ک
بو خۆراک دان به هه ژاران وه ک خیری ک بو باوکی .

سولتان سەلىم بەر پەرحمەتى خوا بکەوئیت، کەسیکی شکۆدار و زیرەك و ئاکار جوان بوو، سەرکەش نەبوو، خاوەن راو بیرکردنەو و بېریار بوو، ھەرسی زماڤی عەرەبی و فارسی و تورکی دەزانی، نيزامیکی ھەلکەوتەى باشى دانا، ھەمیشە بیرى لە بارودۆخى ژيێر دەستەو وولاتەکەى دەکردەو، پاشاکانى گوئیپینەدەدا و لە ناوی دەبردن، کاتیك لە میسر بوو لەسەر لیواری دیواری ئەو کۆشکەى کە تیایدابوو بە دەستنوسی خوێ نووسی :

الملك لله من يظفر بنيل منى
لوكان لي او لغيري قدر انملة
يەردە قهرا ويضمن بعده الدرکا
فوق التراب لكان الامر مشترکا
لە تەمەنى ٥٤ سالییدا مرد، ماوەى فەرمانپەرەواییەکەى ٩ سال و ٨ مانگ بوو.^١

باسى سییەم

سولتان سولهیمانی قانونی

سولهیمانی قانونی لە شارى (تەرابزۆن) لەدايک بوو کە لەوکاتەدا باوکی والى ئەو شارە بوو، باوکی گەرنگیەکی گەورەى پێداو و بەخۆشەویستى زانست و ئەدەبوزانایان و ئەدیب و فیقه زانەکان پێگەیشیت، ھەر لە گەنجیەو بەکەسیکی ووردو جیددی و لەسەرخۆ ناسراو بوو، لە ٢٦ سالییدا چوو سەرکۆرسی دەسلەلات، لە ھەموو کاروبارەکانیدا لەسەرخۆبوو، پەلەى لەوکارانەدانەدەکرد کە دەیویست جیبەجییان بکات، بەلکو بەقوولێ بیرى دەکردەو و پاشان بېریارى دەدا. ئەگەر بېریاریکیشى بدایە لیى پاشگەز نەدەبویەو.^٢

یەكەم : ئەو کیشانەى لەسەرەتای فەرمانپەرەواییدا بەرەوپرووی بوونەو : سولهیمان لەسالانى یەكەمى فەرمانپەرەواییدا توشى چوار ھەلگەرانەو بویەو کە دواىخست لە بزوتنەوێ جیھادکردن، کاتیك والییە چاوچنۆکەکان وایان دیت

^١ تاریخ سلاطين آل عثمان / ٤٠ .

^٢ السلاطين / ٥١ .

که هه‌لی سه‌ربه‌خۆیی له هه‌رێمه‌کانیادا کاتی هاتوو ، بۆیه جان بردی غه‌زالی والی شام هه‌ستا به هه‌لگه‌پارانه‌وه له ده‌وله‌ت و سه‌رکه‌شی خۆی راگه‌یاند و هه‌ولێ دا ده‌ست بگري‌ت به‌سه‌ر چه‌له‌بدا به‌لام له‌وه‌دا شکستی خوارد ، سولتان سه‌لیم فه‌رمانی کرد به‌سه‌رکه‌وتکردنی کيشه‌که و کيشه‌که سه‌رکه‌وت کراو سه‌ری جان بردی هه‌لگه‌پاروه بپر‌دراو ني‌ردرا بۆ ئه‌ستانبول و هه‌لگه‌ له‌سه‌ر کۆتایی پي‌هي‌نانی هه‌لگه‌پارانه‌وه‌که .

هه‌لگه‌پارانه‌وه‌ی دووهم ئه‌حمه‌د شاه‌ی ناپاک له‌ميسر پي‌ی هه‌ستا که له‌سالی ٩٣٠هـ ، ١٥٢٤ز بوو ئه‌و پاشايه‌ چاوچنۆک بوو له‌مه‌ر پله‌ی (صدرا‌لعظم) به‌لام له‌ به‌ردي‌هي‌نانی ئامانجه‌که‌یدا سه‌رنه‌که‌وت و داوای له‌ سولتان کرد و هه‌ک والی داي‌بنيت له‌سه‌ر ميسر ، ئه‌ویش ده‌ستني‌شانی کرد به‌ والی ميسر ، که گه‌يشته ميسر هه‌ولێ راکيشانی خه‌لکی بۆ لای خۆی دا ، خۆی به‌ سولتانیکي سه‌ربه‌خۆ راگه‌یاند ، به‌لام ئه‌ه‌لی شه‌رع و سه‌ربازانی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ ئينکيشاريه‌کان له‌ دژی والی هه‌لگه‌پاروه هه‌ستان و کوشتيان ، ناویشی له‌ مي‌ژوودا به‌ناپاک و خيانه‌تکار نوسرا .

هه‌لگه‌پارانه‌وه‌ی سي‌يه‌م دژی خه‌ليفه‌ی موسو‌لمانان ، هه‌لگه‌پارانه‌وه‌یه‌کی شيعه‌یی رافيزی بوو که پا‌پا ذوالنون پي‌ی هه‌ستا له‌ سالی ١٥٢٦ز له‌ناوچه‌ی يوزغاد ، کاتيک ئه‌و پا‌پايه‌ نزیکه‌ی ٣بۆ ٤ هه‌زار شو‌رشيگيری کۆکرده‌وه و خه‌راجی به‌سه‌ر ناوچه‌که‌دا سه‌پاند و بزوتنه‌وه‌که‌ی به‌هيز بوو تائه‌وه‌ی توانی هه‌ندی له‌سه‌رکرده‌ عوسمانيانه‌ شکست پي‌ی به‌يني‌ت که به‌ره‌و سه‌رکه‌وتکردنی بزوتنه‌وه‌که‌ی ده‌چوون ، فیتنه‌ی شيعه‌ به‌شکستی پا‌پا ذوالنون کۆتایی پي‌هات و سه‌ری ني‌ردرا بۆ ئه‌ستانبول .

هه‌لگه‌پارانه‌وه‌ی چوارهم دژی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سه‌رده‌می سوله‌يمان قانونيدا هه‌مدی هه‌لگه‌پارانه‌وه‌یه‌کی شيعه‌یی رافيزی بوو له‌سه‌رو هه‌مويشيه‌وه قه‌له‌نده‌ر چه‌له‌بی بوو له‌ دووناوچه‌ی قونيه‌و مرعش که ژماره‌ی شوينکه‌وتوه‌کانی ٣٠٠٠٠

شیعه بوون ههستان به کوشتنی موسولمانه سونیهکان لهو دوو ناوچهیهدا ، ههندی له میژوو نوسان دهلین : قهلهندهر چهلهبی دروشمهکهی ئهوهبوو کهههرکهس موسولمانیکی سوننی بکوژیت و دهستدریژی بکاته سهر ئافرهتیکی سوننی بهوه گهورهترین پاداشتی بهدهست خستوو . بههرام پاشا چوو بو سهرکوتهکردنی ئهوه سهرکهشیه ، بهلام سهرکهشهکان کوشتیان ، پاشان فیل کردن لهگهلیاندا سهرکهوتوو بوو بهوهی ابراهیم پاشای (الصدر الأعظم) ههندی له پیاوانی قهلهندهر چهلهبی لهلای خودا پراکیشاو هیزهکانی کهمبونهوه و شکستی خوارد و کوژا .

دوای ئهوه کاروبارهکان له دهولهتی عوسمانیدا هیور بوونهوه و سولتان دهستی کرد به پلان دارپشتن بو سیاسهتی ج یهاد له ئهوروپادا .^۱

دووهم : فهتهکردنی پؤدس : پؤدس دورگهیهکی نالهبارو تهخت بوو ، که قهلایهکی پتهو بوو بو سوارهکانی قدیس یوحهنا که ریگهی حاجیه موسولمانه تورکهکانیان بو حیجاز دهبری بههوی کرداره دوژمنکاریهکانیان دژ به هیلهکانی گهیانندی دهریایی عوسمانی ، بویه سولتان سولهیمان گرنگی دا بهفهتهکردنی و هیرشیکی گهورهی ئاماده کرد که چهند هوکاریک یارمهتی دا لههینانهدییدا :

۱. سهرقالی ئهوروپا بهجهنگی گهورهی نیوان شارلی پینجهم (کنت) و

ئیمبراتوری دهولهتی پیروزی پؤمانی و فرانسوای پاشای فهرهנסا .

۲. بهستنی ئاشتینامه له نیوان دهولهتی عوسمانی و بوندوقیهدا .

۳. گهشهسهندنی دهریایی عوسمانی لهسهردهمی سهلیمی یهکهمدا .

سولهیمانی قانونی جهنگیکی گهورهی دژی پؤدس بهرپاکرد له نیوهندی سالی ۱۵۲۲ ز دا ، وفهتی کرد ، مافی گواستنهوه و جیهیشتنی به سوارهکان دا ،

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۹۱ ، محمد حرب .

ئەوانىش چوون بۆ (مالطة) و شارل كنت مافى فەرماندەوايى ئەو دورگەيەى
پيدان^۱.

سىيەم : كوشتارى مەجەر و ئابلۆقەى قىيەننا : پاشاي مەجەر (فيلاديسلاف
دووم گايىلو) بوو كە سوور بوو لەسەر ھەلۆەشاندىنەوھى ھەر پەيماننامەيەك كە
لە پىشتىردا درابوو بە سولتانهكانى دەولەتى عوسمانى ، تاگەيشتە كوشتنى
نيردرەوى سولتان سولەيمان بۆلای ئەو ، نيردرەو كە داواى سەرەنەى سالانەى
سەپىنراوى سەر مەجەرى دەكرد ، بۆيە سولەيمان لەسالى ۱۵۲۱ ز بە ھيرشيكى
گەرە دژى مەجەر وەلامى داىەوھ ، بەلام جەنگەكان بەردەوام بوون تا توركەكان
سەر كەوتنەگەرەكانيان بە دەست ھينا لەناوچەى موھاكس لەسالى ۱۵۲۶ ز .

سولەيمانى قانونى لە ۱۱ سەپتەمبەرى ۱۵۲۶ ز دا چووە ناو (بودا) لەگەل
ئەوھيشدا بەرەنگار بوونەوھى ھەنگارى بەردەوام بوو ، سولتان فشارەكەى خۆى
دریژە پيدا تائەوھى سوپاكانى گەيشتنە شوراكانى قىيەنناى پايتەختى
ئىمپراتۆريەتى پىرۆزى پۆمانى لەسالى ۱۵۲۹ ز بەلام دوورو دريژى ھيلەكانى
پەيوەندى و ھەلگەرەنەوھى شارل كنت لە جەنگى فرانسوا بۆ ئاشتىبەستى
لەگەلى تاهەلى جەنگى عوسمانىيەكانى ھەبىت ، لەگەل پزگار كەردنى مايسبورجى
پايتەخت ، وايا نكرد سولتان سولەيمانى قانونى نەتوانىت ئەو پايتەختە فەتھ
بكات و پاشەكشەى لى كەرد ، لەكاتىكدا كە ملەلانى لەنيوان سولەيمان و ھيزە
ئەوروپىيە پالپشتەكانى پاشاي مەجەر بەردەوام بوو لە پىناو زالبوون بەسەر ئەو
وولاتەدا تەمردنى سولەيمان . ديارترين پروداوى ميژوويى لەسياسەتى دەرەكى
عوسمانى لەسەردەمى سولەيمانى قانونيدا برىتى بوو لە پەيوەندى لەگەل
فرانسوا ، ئەو پەيوەنديەى كە گۆرا بۆ ھاوپەيمانى بەستى^۲.

^۱ الشعوب الإسلامية / ۱۴۷ .

^۲ الشعوب الإسلامية / ۱۴۷ .

چوارەم : سیاسەتی نزیكبونه‌وه‌ی عوسمانی فەرهنسی : سەرده‌می سولتان سوله‌یمان قانونی وەك سەری هەرەم وابوو لەمەڕ هی‌زو پی‌گە‌ی دە‌ولە‌تی عوسمانی لە‌نی‌و دە‌ولە‌تانی ئە‌و سەر‌ده‌مە‌ی جیهاندا ، سەر‌ده‌می سولتان سوله‌یمان بە‌سەر‌ده‌می زی‌ڕینی دە‌ولە‌تی عوسمانی دادە‌نری‌ت کاتی‌ك كە‌ سالانی حوكمی لە‌ ۹۲۶-۹۷۲ ك هاوكات بە‌ ۱۵۲۰-۱۵۶۶ ز فراوانخوایە‌کی گە‌وره‌ی بە‌خۆ‌وه‌ دیت كە‌ پی‌شتەر وی‌نه‌ی نە‌بوو ، هە‌ری‌مه‌كانی دە‌ولە‌تی عوسمانی لە‌ سی‌ کیشوهری جیهانیدا بلا‌و بو‌ونه‌وه‌ .

ئە‌و دەر‌كه‌وتنه‌ کاری‌گە‌ری خۆ‌ی لە‌سەر دە‌ولە‌تانی ئە‌و سەر‌ده‌مە‌ی جیهان هە‌بوو بە‌تایبە‌ت لە‌سەر دە‌ولە‌تانی ئە‌وروپا كە‌ لە‌ دابە‌ش‌بونێ‌کی سیاسی و ئایینی مە‌ترسیداردا دەر‌ژیان ، بۆ‌یه‌ هە‌ل‌وی‌سته‌كانی دە‌ولە‌تە‌ ئە‌وروپیە‌كان بە‌رامبەر دە‌ولە‌تی عوسمانی بە‌پی‌ی بارودۆ‌خی هە‌رده‌ولە‌تی‌کیان جیا‌واز‌بوو . تشارلزی پی‌نجە‌می پاشای ئی‌م‌براتۆریە‌تی پی‌رۆ‌زی پۆ‌مانی کی‌پرکی‌ی لە‌گە‌ل فرانسوای یە‌كە‌می پاشای فەر‌هنسادا دە‌كرد لە‌سەر كورسی حوكم‌رانی ئی‌م‌براتۆریە‌تی پۆ‌مانی ، پا‌پا لی‌وی دە‌یه‌میش کی‌پرکی‌ی لە‌گە‌ل راه‌بی ئە‌لمان‌ی ماتن لوسە‌ری سەر‌كرده‌ی بە‌ره‌نگاری پ‌رۆ‌تستانی دە‌كرد .^۱

بە‌ل‌گ‌راد دە‌ینالاند بە‌دە‌ست پی‌كدادانه‌ نی‌وخۆ‌ییە‌كانە‌وه‌ بە‌هۆ‌ی بچوكی تە‌مە‌نی پاشاكە‌یه‌وه‌ لویسی دو‌وه‌م كە‌ بو‌ویە‌ هۆ‌ی پە‌یدابون و كە‌وتنه‌وه‌ی ناكۆ‌کی لە‌نی‌وان ئە‌میرە‌كاندا .^۲

بۆ‌یه‌ فرانسوای یە‌كە‌م وای بە‌باش زانی پی‌گە‌و هی‌زی دە‌ولە‌تی عوسمانی بقۆ‌زیتە‌وه‌ و بی‌كاتە‌ دۆ‌ستی خۆ‌ی ، بۆ‌یه‌ هە‌ل‌وی‌ستی دۆ‌ستانە‌و خواستی یە‌ك‌گرتنی لە‌گە‌لدا نواند بە‌و ب‌روایە‌ی دە‌ولە‌تی عوسمانی سنور بو‌

^۱ دراسات متميزة / ۹۲ .

^۲ دراسات متميزة / ۹۲ .

چا وچنۆکیه کانی تشارلزی پینجه م داده نیت و له سنوری خویدا پرایده وه سستی نیت . ئه وهی ئه و تیروانینه فهره نسیه به دیارده خات ئه وهیه که نوینه ری قینیسی باسی ده کات کاتی ک ده لیت : (به خته وه ری نوینه ر وام لیناکات که ئه وه ده رنه برم که من به ته واوی ئه وه به باش ده زانم تورکه کان به ته واوی به به هیزو ئاماده ی جهنگ بزانه ، ته نها له بهر به رژه وه ندی تایبه تی سولتانی عوسمانی نا ، به لکو بو لاواز کردنی هیزی ئیمبراتور تشارلزی پینجه م و به و په ره وه سکالا لی کردنی و پیدانی ئاسایش و دلنیا یی هه موو حکومه ته کان دژی دوژمنی کی گه وه ری وه ک (ئیمبراتور تشارلز)^۱ .

دانوستانه کانی فهره نسا له گه ل ده ولته تی عوسمانی له دوا ی جهنگی (با فیا) ده سستی پی کرد که تیایدا پاشای فهره نسی فرانسوا ی یه که م له سالی ۱۵۲۵ز دا گیرا ، بویه دایک و جیگره که ی که له سه ر کورسی ده سه لات بوو نوینه ری خوی نارد (جون فرانجیبانی) که ده قی کی ئه وی پی بوو له گه ل ده قی کی پاشای گیرا ودا که تیایدا داوا ی هیرش کردنه سه ر هیزه کانی بنه ماله ی هایسبوج و پرگار کردنی پاشای گیراویان ده کرد^۲ .

له گه ل ئه وه ی پاشای گیرا و به پی پی په یماننامه یه که به ردرا که له مه درید له نیوان فهره نسا و خیزانی هایسبورج دا به ستر له سالی ۱۵۲۶ز ، به لام فرانسوا له دوا ی به ربونی له سالی ۱۵۴۱ز ، (جان دی لافوریه) ی سکرتری خوی نارد بو لای سولتان سوله یمان به ئامانجی به ستنی هاوپه یمانیه که له شیوه ی په یماننامه یه کدا^۳ .

^۱ موقف أوربة / ۴۷ .

^۲ موقف أوربة / ۴۷ .

^۳ موقف أوربة / ۴۷ .

که دهواتر به (په پیمان نامه ی ئیمتيازاتی عوسمانی فەرهنسی) ناوړا ، له گهل
ئوهی ئه و په پیمان نامه یه گرنګیه کی گه وړه ی هیه ، دواتر لیړه دا گرنګترین
دهقه کانی ده ښین :

۱. نازادی ته وای ئالوگوږ و به یه کګه یشتن له نیو که شتیګه لی چه کداری و
ناچه کداری.

۲. مافی بارزګانی کردن له هه موو به شه کانی ده وله تی عوسمانیدا له مهر ژیر
دهست و که سانی پاشای فهرنسا .

۳. یاسا گومرګیه کان و باجه کانی تر یه کجار له ده وله تی عوسمانیدا
دهسه نریت .

۴. ئه و باجانه ی فهرنسیه کان ده یدهن به ده وله تی عوسمانی هه مان ئه و
باجانه یه که ژیر دهسته تورکه کان ده یدهن .

۵. مافی کاری قونصولی ، له گهل قه لایه کی قونصولی بو خوی و نریکان و
کاره که ره کاندا .

۶. قونصولی فهرنسی مافی ئوهی هیه له و کاروباره شارستانی و تاوانیانه
پروانیټ که له لای ژیر دهسته کانی پاشای فهرنسا وه ښن ، وه
ده توانیټ حوکم بدات به سهر ئه و کاروبارانه دا ، به لکو قونصول بو ی هیه
پشت به دهسه لات ه ناوچه یی ه کان ببه ستیټ بو جیبه جی کردنی بریاره کانی

۷. له و مهسه له و کاروباره جوړاو جوړانه ی که یه که له لایه نه کانی
ژیردهسته کانی عوسمانی تیډایه ، ئه و ژیر دهسته ی پاشای فهرنسی
بانګ ناکریت بو لیپرسینه وه و دادګایی ناکریت مه گهر به ناماده بوونی
نوینه ری قونصولی فهرنسی .

۸. ئیفاده ی ژیردهسته ی پاشا له کاروبارو مهسه له کاندا وهر گیراوه و
دهر کردنی بریاری پیوهرده گیریت .

۹. ئازادى پەرسىتىش پارىژراۋە بۇ ژۇر دىستەكانى پاشا .

۱۰. پىگىرى بەبەندە كىردى ژۇردەستەكانى پاشا .

لە بەرھەمەكانى ئەو پەيماننامەيە زىادبۇونى يارمەتى نىۋان دوو كەشتىگەلى
فەرەنسى و عوسمانى بوو لەگەل ئەۋەى كەشتىگەلى عوسمانى چەند ھېرشىكى
بەھىزى دەستپىكىرد بۇ سەر كەنارەكانى مەملەكەتى ناپۇلى كە پاشكۆى شارل
كىت بوو ، ۋەلە سالى ۱۵۴۳ زىدا يەكەكانى كەشتىگەلەكانى عوسمانى و
فەرەنسى كۆبۇنەۋەو ھېرشىيان كىردە سەر (نىسېر) ى پاشكۆى دوق سافۆى
ھاۋپەيمانى شارل كىت ^۱ .

فەرەنسا لە نىزىكبۇنەۋەى لە دەۋلەتى عوسمانى لە بوۋارى سەربازى و ئابورى و
سىياسىيەۋە سودى بىنى ، لە ۋەپەيماننامەيەى پىشۋىش ھۆكارى كىردنەۋەى
دەرگاكانى بازىرگانى لەگەل پۇژھەلاتدا دەستكەۋت بەبى سەردانەۋاندن بۇ
قۇرخكارى بازىرگانى كە پورتوگال لە دۋاى دۇزىنەۋەى پىگەى لوتكەى ھىۋاى
چاك (راس الرجاء الصالح) سەپاندبۇوى . ھەرۋەك بەھۋىيەۋە مافى تايىبەتى
پارىژگارى لە ژۇر ئالاكەيدلا بەدەست خىست بۇ ژۇردەستەكانى دەۋلەتانى تىرى
پۇژئاۋاى . كە بەمە پىگەيەكى بلىندى ناسراۋى لە نىۋ دەۋلەتانى پۇژئاۋاى
ئەۋرۇپادا بەدەست خىست .

بەھەمۇۋ پەژارەيەكەۋە ئەو پەيماننامەيە لە لايەن ژۇردەستەكانى دەۋلەتى
عوسمانىيەۋە سودى لىنەبىنرا ، ۋەك ئەۋەى تەنھا بۇ بەلى كىردن بۇ خواستەكانى
پۇژئاۋاى و بەدىھىننى بەرژھەۋەندىيەكانى دۇژمن بەستراپىت بەبى بەرامبەرىك كە
جىى باس بىت . ئەو پەيماننامەيە ئەو بىنەمايەبوو كە لەسەرى بىياد نرا ، زۇرىك

¹ موقف اوربة / ۴۷ .

لەو پەیماننامەى تەرىش لەسەر ھەمان پەرپەوى بەستەران كە دواتر لەنیوان دەولەتى عوسمانى و دەولەتە ئەوروپىيەكاندا بەشیوەیەكى گشتى بەسترا^۱ .

پاشای فەرەنسە نەیتوانى پابەند بێت بە پەیمانەكانى لەگەڵ دەولەتى عوسمانیدا بەھۆى پراى گشتى مەسیحیەو بەیە ناچاربوو بە پاشەكشەو ھەلۆشاندنەو ھى پەیمانەكان، پاشان سەرلەنوى دەستپێدەكاتەو ھو خوازىارى سۆزو پشەتگىرى عوسمانىيەكان دەبێتەو . بەلام پراى گشتى لە دژى رادەپەریت ، راستى مێژووى دەلیت : خاچەرستانى دۆژمانى ئىسلام ناتوان ھەندىكان لە ھەندىك بپین لە بەردەم ھەرەشەى توندى بەرامبەریاندا، ئەگەر بەروخسارىش ناكۆك بن لەبەر شۆینكەوتنى بەرژەو ھەندى و ئارەزوەكانیان .

بەراستى دۆژمانى ئىسلام لە خاچەرستە كینەلەدەكان ھىچ ھاوپەیمانى و گریبەستىكان بۆ نىە لە ھەلسوكەوتیان لەگەڵ موسولماناندا ، وەك خواى گەرە لە قورئاندا ئەو ھەمان بۆ پوون دەكاتەو (الأنفال ۵۶ ، البقرة ۱۰۰) ھەركە خالىكى لاوازی موسولمانیان بۆ دەرەكەویت ، ئەوا بەپەلە یارمەتى دانى یەكتریان بەھیز دەكەن تا خویان ئامادەكەن بۆیان و لییان دەن ، لە كاتىكدا ئەوان نەوازشیان بۆ ھىچ فەرمانەرەوا یەكان نىە باھەر جوړە تیروانىنىكى ھەبیت یان بیەویت لەگەڵ موسولماناندا ھاوكارى بكات . ھەرچەندە بەرژەو ھەندىەكانیش جیاواز بن ، بەلام ئەوان بۆ دژایەتى كردنى ئەم ئایینەو كوشتنى خەلكەكەى لە ھەموو كات و شۆینىكدا رێكدەكەون^۲ .

بەراستى ئەو ئىمتیازاتانەى درا بە دەولەتى فەرەنسى یەكەم (إسفین) بوو كە نرا بە تابوتى دەولەتى عوسمانىيەو كە كارىگەرەى دورەكانى لە دواتردا دەكەوتن .

^۱ موقف اوربة / ۴۷ .

^۲ تاريخ الدولة العثمانية / ۷۵ .

لە كۆتا پۇژەكانى دەولەتى عوسمانىدا دەولەتە مەسىحىيە ئەوروپىيەكان دەستيان وەردەدايە كاروبارى دەولەتى عوسمانى لە ژيىر چاودىرى ئىمتيازاتەكانەو و پارىزگارى و پالپىشتى ئەو مەسىحىيەكان دەكرد كە دەگەرپىنەو بۇ ژيىر دەستەيى و ئەندامى دەولەتە بىيانىيەكان بەتايىبەت لە وولاتى شامدا .

باسى چوارەم

دەولەتى عوسمانى و باكورى ئەفرىقى

لە كارىگەرەيەكانى كۆچكردنى بەكۆمەلى موسولمانان لەئەندەلوس و كىشانى ژمارەيەكى گەورەيان بۇ باكورى ئەفرىقى كىشەيەكى زۆرى كۆمەلايەتى و ئابورى لە ھەرىمەكانى باكورى ئەفرىقىدا پويىدا ، لەگەل ئەوھى لە نىو موسولمانە كىشاوكان بۇ ئەو ناوچانەدا ژمارەيەكى زۆرى دەرياوان ھەبوو ، بۆيە پىويست بوو كە بگەرپت بە دوای ھۆكارە لەبارەكانى جىگىربوونى ئەوانەدا ، بەلام ھەندى لە ھۆكارەكان لە باربوون بۇ پالنان بە ژمارەيەكى ئەو دەرياوانانە بۇرپىگەى جىھاد دژى ھىزە مەسىحىيەكان لە دەرياي ناوھراستدا ، لەپىشەكەيەكانى ئەو ھۆكارانەدا پالنەرى ئايىنى دىت بەھوى ملەلانىي نىوان ئىسلام و مەسىحىيەت و دەرکردنى موسولمانان لە ئەندەلوس و بەدووكەوتنى ئىسپانىا و پورتوگالىش بە دوای موسولمانان لە باكورى ئەفرىقىدا . بزوتنەوكانى جىھادى ئىسلامى دژى ئىسپانىا و پورتوگالىيەكان رىكخراو نەبوو تا دەرکەوتنى ھەردوو برا خىرالدىن و عروج بربروسا ، كە توانيان ھىزە ئىسلامىيەكان لە جەزائىر كۆبەنەو بەرھە ئامانجى ھاوبەشيان ببەن بۇ رىگىرى لە دۆژمنانى ئىسلام لە فراوانخووزى بۇ كەنارو شارەكانى باكورى ئەفرىقى .

ئەو ھىزە ئىسلامىيە نوپىيە لە جىھادەكەيدا شىووزى (كروفر) ى لە دەريادا بە كار دەھىنا بە ھوى نەبوونى توانستى چونە نىو جەنگىكى رىكخراوھىيى دژى ھىزە

¹ قراءة جديدة في تاريخ .. / ٧٧-٧٨ .

مه‌سیحیه‌کانی ئیسیپانیا و پورتوگالیه‌کان و سواره‌کانی قدیس یوحه‌ننا ، ئەو
موجاهیدانه سەرکه‌وتنیکیان بە دەست هینا که کاریگه‌ری پارایی بو سەر هیژه
دوژمنه‌کان هه‌بوو پاشان کونه‌به‌ریکیان دۆزیه‌وه تا له ژێر سهرپه‌رشتی و
سه‌رکردایه‌تی ده‌وله‌تی عوسمانیه‌وه بچنه ژوری بۆ یه‌ک‌خستنی هه‌وله‌کانی
موسولمانان دژی مه‌سیحیه‌کینه له دله‌کان .

میژوو نوسه ئەوروپیه‌کان هه‌ولی دوودل و پارا کردنی سروشتی بزوتنه‌وه
جیهاده‌که‌ی نیو ده‌ریای ناوه‌راستیان داوه ، به‌ پۆلی جه‌رده‌یی وه‌سفیان ده‌که‌ن ،
هه‌روه‌ها دوودلی ده‌خه‌نه نیو بنچینه‌و په‌چه‌له‌کی گ‌رنگ‌ترین سه‌رکرده‌کانیه‌وه که
خیرالدین و عروجی برای بوون ، ئەو به‌اره‌ی که پیویستی ده‌کات تیشک بخ‌ریته
سه‌ر پۆلی ئەو دوو براو بنچینه‌یان له‌گه‌ل کاریگه‌ری ئەو بزوتنه‌وه یه‌ له سه‌ر پۆلی
خاچپه‌رستی له ده‌ریای ناوه‌راست له‌سه‌رده‌می سولتان سه‌لیم و سولتان
سوله‌یمانی قانونی دا .

یه‌که‌م : په‌گه‌زی دووبراکه (عروج و خه‌یره‌دین) : بنچینه‌ی ئەو دووبرا موجاهیده
ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بو تورکه موسولمانه‌کان ، که‌باوکیان یه‌عقوبی کوپی یوسف بوو له
پاشماوه‌ی فه‌تکه‌ره موسلمانه‌کانی تورکیا که له دورگه‌ی (مدلی) یه‌کیک له
جه‌زیره‌کانی ئەرخه‌بیل نیشته‌جی بوونه^۱.

دایکیشیان موسولمانیکی ئەنده‌لوسی بوو که کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر مندا له‌کانی
له‌گۆرینی چالاکیان له که‌رتی وولاتی ئەنده‌لوسدا که له وکاته‌دا له‌ژێر چاوچنۆکی
و برسیه‌تی ئیسیپان و پورتوگالیه‌کاندا بوو^۲.

عروج و خه‌یره‌دین دووبرای موجاهیدیان هه‌بوون که ئیسحاق و محمد‌إلیاس
بوون ، میژوو نووسه موسولمانه‌کان بنچینه‌یان ده‌ده‌نه پال ئیسلامی به‌م به‌لگانه :

^۱ المغرب العربي بداية العصور الحديثه / ۳۷ .

^۲ حرب الثلاثمائه / ۱۶۰ ، ۱۶۱ .

۱. ئەۋەى مېژوۋ نوسى جەزائىرى (احمد توفيق مدنى) باسى دەكات بەپىشت بەستن بە دوو شوینەوار كە تائىستایش لہ جەزائىر ھەن ، يەكەمیان : (مەرمەپىكى نەخشىنراۋە كە لەسەر دەرگای قەلاى شرشال دانراۋە . دووهمیشیان : مەرمەپىكە كە لەسەر دەرگای مزگەۋتى شەۋواس لە پايتەختى جەزائىرىدا ھەيە لەسەر مەرمەپىرى يەكەم ئەمە نەخشىنراۋە : (بسم الله الرحمن الرحيم وصلى الله على سيدنا محمد وآله ، ئەمە بورجى شەرشالە كە محمودى كوپى فارسى توركى موحاھىد لە خىلافەتى ئەمىرى حاكم بامر الله موحاھىدى پىگەى خوا (ئوروجى كوپى يەعقوب) بە مۆلەتى ئەۋ لە مېژوۋى ۲۵ى دواى نوسەد (۱۵۱۸ ز) بنىاد نراۋە . لەسەر مەرمەپىرى دووهم ئەمە نەخشىنراۋە : (ناۋ (ئوروج) ى كوپى ئەۋە يوسف يەعقوبى توركى) . ھەروەھا مەرمەپىكى تر ھەيە كە ھەندى لەۋ شتانەى لەسەر نووسراۋە كە خەيرالدين لە جەزائىر لە سالى ۱۵۲۰ ز دا بنىادى ناۋە ۱ .

۲. ناۋى عوروج (ئوروج) لە پوداۋى ئيسراۋ ميعراج ۋەرگىراۋە كە پاى زياتر ۋايە لەۋ شەۋەدا لەدايك بوۋە ، كە تورك بە (ئوروج) دەرى دەپرن پاشان كرا بە (عروج) ۲ .

۳. ئەۋەى لە ۋرۆلە باس دەكرىت كە ھەردوۋ براگىپرايان ، دووپاتى سوربونيان دەكاتەۋە لەسەر جىھادكردن لە پىتى خوا ۋ بەرگرى لە مەملەكەتە ئىسلامىيەكانى باكورى ئەفرىقى لە پوۋى چاۋچنۇكىيەكانى ئىسپانيا ۋ پورتوگال .

بەپراستى ئەۋ دوو براىيە داھىنانيان كرد لە جىھادى دەريايى دژى مەسىحيەكان ۋ بزوتنەۋەى جىھادى دەريايى لە سەدەى ۱۶دا چەند مەلەبەندىكى گرنگى لە شرشال ۋ ۋەھران ۋ جەزائىر ۋ دلى ۋ بجايە ۋ پاشماۋەكانى پراۋەدونانى موسولمانان لە ئەندەلوسدا دانا . لە راستيدا بزوتنەۋەكە بەھۋى دانەپالى

¹ حرب الثلاثمائة / ۱۶۰ ، ۱۶۱ .

² الدولة العثمانية العلية / ۹۵ .

موسولمانه پاكردوه كانى نهندهلوس و شاره زايانى دهرياوانى و هونه ره كانى و پراينه رانى دروست كردنى كه شتى به هيز بوو^۱.

دوهم : پۆلى دووبرا كه له جيهاد كردن دژ به جهنگى مه سىحى : ههردوو برا ، عوروج و خهيره دين هه ره له منداليه وه كه وتنه جيهادى دهريايى ، له سه ره تاوه و له سالى ۱۵۱۰ ز دا چالاكى يان به ره و دهريايى ئه رخه بىلى سه ره كيان بوو ، به لام ئالۆزى ململانى ئىوان هيزه مه سىحيه كان له وولاتى نهندهلوس و له باكورى ئه فرىقىا له ئىوان موسولمانان ئه وهيش كه ئه و ئالۆزىه ي توند كرد له سه ره تاى سه دهى ۱۶ ، ههردوو برا كه ناريان گرت تاكوو چالاكى يان به ره و ئه و ناوچانه بگويزنه وه به تايبهت پاش ئه وهى ئيسپانيا و پورتوگاليه كان توانيان دهستبگرن به سه ره ژماره يه كه له مه لبه ندو كه ناره دهرياييه كانى له باكورى ئه فرىقىا دا^۲.

ههردوو برا ژماره يه كه سه ره كه وتنيان به دهست هينا به سه ره جهرده مه سىحيه كاندا ، ئه و كارهى كه سه ره سوپرمانى هيزه لاوازه ئيسلاميه كانى ئه و ناوچه ي ئى كه وته وه ، ئه مهيش له و ماوه يه دا ده رده كه ويئت كه سولتان (حفصى) مافى جيگير بوونى پيدان له دورگه ي جوربه ي تونسيدا . ئه وهيشى خسته پروو بو هيز شىكى به رده وامى ئيسپانى كه ناچارى كرد به قبول كردنى پاريزگارى ئيسپانى به زه برو هيز ههروه كه له داخوازي پرزگارى خه لكى ئه و ناوچانه دا ده رده كه ويئت كه له و دوو برا يه يان كرد له گه ل كارى گهريان له ناو وولاته كه ياندا كه به شدار بوو له به ديهينانى بنكه يه كى جه ماوه رى بوو دوو برا كه چونكه فه رمانه رها يى جه زائير و هه ندئى ناوچه ي دراوسينى بوو به ديده هينان . هه ندئى له ميژوو نوسان وا ده بينن كه چونى عوروج و برا كه ي بوو جه زائير و فه رمانه رها ييان به لگه نيه له سه ره خواستى دانىشتوانه كه ي ، به لكو ئه وانه ده درينه پال بوونى هه ندئى هيز كه چاو ديئى

¹ قراءة جديدة في التاريخ العثماني / ۷۹-۸۰ .

² الدولة العثمانية / ۵۳ .

ههله كانيان ده كرد بۇ دەرکردنى ئەو دوو برايه و توركه پشتگيره كانيان ، به لام هه ندىكى تروا ده بينن كه گه يشتنى عروج و براكه ي له سهر داخوazy و بانگ كردنى دانىشتوانه كه ي بنياد دهنرئت بۇ پزگار كردنيان له هيرشى شه پهنگيزانه ي ئيسپانى . ئەو هيزه ساكارانه يش كه به رهنگارى بونياني ده كرد ، شوين پيى هه ندى له و فه رمان په وايانه يان ده گرت كه له فه رمان په وايى دوور خرابوونه وه له به رده م هه و له گرنگه كانى هه ردو و براكه دا بۇ يه كخستنى ولت كه پيش هاتنى ئەو دوو برايه له شيوه ي ده و له تى (ملوك الطوائف) پاشاى هوزه كانى ئەندهلوس ده چوو .

زوربه ي خه لكى ولات دا يانه پال هه و له كانى دوو براكه و ژماره يه كى زوريان له و هيرشانه دا به شداريان كرد ، هه روه ك ژماره يه ك له و فه رمان په و ناوچه ي يانه يش دا يانه پاليان كه هه ستيان به مه ترسى هيرشى خاچپه رستى ئيسپانى كردبوو¹ . پولى ئەو دوو برايه دهرده كه ويئت له هه ولدان بۇ پزگار كردنى (بجايه) له حوكمى ئيسپانى له سالى ۱۵۱۲ز دا ، بۇ ئەو مه به سته يش بنكه ي چالاكيه كانيان گواسته وه بۇ به نده رى جيجل له پوژه لاتی جه زائيردا دژ به هيزه ئيسپانيه كان دواى ئەوه ي توانيان بچنه ناوى و پاريزه ره جه نه ويه كانى بگوژن له سالى ۱۵۱۴ز دا ، تاكوو ببيته ويستگه ي وزه پيدان بۇ پزگار كردنى (بجايه) له لايه ك و هه ولى يارمه تى موسولمانانى ئەندهلوس له لايه كى تره وه . دهرده كه ويئت كه هه ردو و براكه به رهنگارى هاوپه يمانيه كى به هيز بوو بوونه وه كه له ئەنجاميدا ژماره يه ك جه نكى ريكخراوه يى ليكه وته وه . ئەويش كاريك بوو كه خويان بۇ ناماده نه كردبوو ، به لكو پيى ناچار بوون به هوى جيگيربوني حوكميان له جه زائيردا . كوشتنى عروج له يه كيك له جه نكه كان له سالى ۱۵۱۸ز باره كه ي خراپتر كرد كه خه يره دينى ناچار كرد بگه رپيت به دواى هاوپه يمانيه كا كه جيگيرى و به رگرى و

¹ المغرب في بداية العصور الحديثه / ۳۸/۳۷ .

بەردەوامى جيهادى بۇ دەستەبەر بىكات . دەولەتى عوسمانىش بەھىزترىن ھىزە پالاوتەكان بوو بۇ ئەو ھاوپەيماڭىتىيە ، ئىدى بە ھۆى پۆلى دەركەوتووى بىت لە مەيدانى دەرياي ناوہراستدا يان بەھۆى ئەوہى ھىزە ناوچەيىيەكانى باكورى ئەفريقيا سۆزيان ھەبوو بۆى ^۱ .

سەرکەوتنەكانى عوسمانى درىژەى كىشا بۇ سەر مەيدانى ئەوروپى ھەر لە فەتھکردنى قەستەنتىنيەوہ چوونە ھاوپەيماڭىتى ئەو دوانەيش پۆلى زياترى خەيرەدىنى تىابوو لە پالپىشتى كردن لە لايەن ئەو ھىزانەوہ ، لە پال ئەوہيشدا دەولەتى عوسمانى بەلى و وەلامدانەوہى ھەبوو بۇ يارمەتيدان ھەر كاتىك دووبراكە داوايان لىبكردايە ، ھەرەك خواستى خۆى دەربىرى بۇ زياتر يارمەتيدانى پۆلى ئەو پاشماوہى موسولمانەكانى ئەندەلوس . لە پوانگەيەكى ئاينىشەوہ بەشدارى كرد لە بەدەستەيىنانى پۆلى وەك پالپىشتىيەكى جەماوہرى و بەديھىنانى ھەوللى لى نزيك بوونەوہ يان نرخ پىدانى ھاوپەيماڭى لە گەلياندا ^۲ .

لە لايەكى ترەوہ بارودۇخەكانى نىو دەولەتى عوسمانى لە سەردەمى سولتان سەلىمى يەكەمدا لە باربوو بۇ قبول كردنى ئەو ھاوپەيماڭىتىيە ، بەتايبەت دواى ئەوہى ھىزە عوسمانىيەكان دەچوون بەرەو پۇژھەلاتى عەرەبى ، لە ديارترىن ئامانجەكانى دەولەتەكەى لەو ئاراستەيەدا — وەك پىشتر پوون كرايەوہ — برىتى بوو لە پىگريكردنى لە پۆلى پورتوگايەكان و ئىسپانياو سوارەكانى قدىس يوحەننا لە ناوچەكەدا . شتىكى مەنتىقىشە كە ھاوپەيماڭى ھەبىت لەگەل ھەريەك لە و ھىزە ناوچەيىيانەى كە يارمەتى بەديھىنانى ئەو ئامانجانەيان دەدا ^۳ .

^۱ الدولة العثمانية دولة اسلامية : ۹۰۲ / ۳ .

^۲ الدولة العثمانية دولة اسلامية : ۹۰۲ / ۳ .

^۳ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۸۳ .

سَيِّهَم : ھاوپەيمانی لەگەڵ عوسمانیەکاندا : زانایانی میژوو ناکوکییان ھەیە لەسەر سەرەتای ھاوپەيمانی نیوان عوسمانیەکان و ھەردوو برا عوروج و خیرالدین . ھەندی لە سەرچاوەکان باس دەکەن کە سولتان سەلیمی یەکەم لە پشت ناردنیانەو ھەو بوو بۆ کەناری ئەفریقای وەک بەلێ کردن بۆ داخواری یارمەتیدانی دانیشتوانی باکووری ئەفریقای و کارکردن بۆ لەکارخستنی ئامانجەکانی پورتوگالیەکان و ئیسپانیا لە ناوچەی دەریای ناوەراستدا . لەگەڵ نەبوونی گشتگیری ئەو سەرچاوە لە لای میژوو نوسان ئەو ھەو پوون دەکاتەو کە عوسمانیەکان بەدوور نەبوون لەو ھەو داوانە کە لەسەر مەیدانی دەریای ناوەراست پوویان داوہ^۱ .

ھەندی لە میژوو نوسان ھاوپەيمانی نیوان ھەردوو لەدەستگیرکردنەو بۆ ساڵی ۱۵۱۴ ز لە دواي ئەو ھەو عوروج و خەیرەدین بەندەری (جیجل) یان فەتح کرد کاتی ک ھەردوو برا کو مەلێک لە و شەمە کە گرانبەھایانەیان نارد بۆ سولتان سەلیمی یەکەم کە لە دواي فەتح کردنی شارە کە دەستیان بەسەردا گرتبوو . سولتانیش قبوڵی کردن و دیاریەکی بۆ ناردن بەناردنی ۱۴ کەشتی جەنگی پرچەک و سەرباز^۲ . ئەم ھەلەمە ی سولتانی عوسمانی ڕەنگدانەو ھەو خواستی بوو لەسەر بەردەوامی چالاکی پوڵی دووبراکە و پالێشتی کردنی ئەو چالاکیە . لەگەڵ ئەو ھەو ھەندی لە میژوونوسان باس دەکەن کە پالێشتی عوسمانی بۆ ئەو بزوتنەو ھەو لە دواي مردنی (عوروج) ھوو لە ساڵی ۱۵۱۸ ز دواي گەرانەو ھەو سولتانی عوسمانی لە میسەر ھەو بۆ ئەستانبول لە ساڵی ۱۵۱۹ ز دا^۳ .

^۱ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۸۳ .

^۲ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۸۴ .

^۳ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۲ / ۹۰۹ .

له گه‌ل ئه‌وه‌دا رای دروستت ئه‌وه‌یه که په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان عوسمانیه‌کان و ئه‌و بزوتنه‌وه‌یه پیش مردنی عوروج و فه‌تخی شام و میسر بووه له لایه‌ن عوسمانیه‌کانه‌وه . ئه‌وه‌یش ده‌گه‌رێته‌وه بو‌ ئه‌وه‌ی که دووبراکه له ئه‌وپه‌ری پیویستی پالپشتی کردن یان هاوپه‌یمانیدابوون له‌گه‌ل عوسمانیه‌کاندا پاش سه‌رنه‌که‌وتنیا له فه‌تکردنی (بجایه) هه‌روه‌ک له (جیجل) ئابلقه‌ درابوون له نیوان ئه‌و چه‌فصیا نه‌دا که بووبوونه شوینکه‌وته و پاشکۆی ئیسپانیا له گه‌ل (سالم تومی) فه‌رمانه‌وای جه‌زائیر که فه‌رمانه‌واییه‌که‌ی به‌خت کرد بو‌ پالپشتی ئیسپانیا به‌هۆی هی‌زی ئیسپانیا و سواره‌کانی قدیس یوحه‌ننا که له ده‌ریادا ئابلقه‌ی دابوون . جا گه‌یشتنی پالپشتی عوسمانیه‌کان کاریگه‌ری خۆی هه‌بوو له‌سه‌ر پالپشتی پۆلیان و ده‌ستکردنیا به‌چونه نیو جه‌زائیر به‌هۆی ئه‌و هۆکارانه‌وه ، کاتی‌ک عوسمانیه‌کان له‌گه‌ل دووبراکه دا رێک که‌وتن له‌سه‌ر پیویستی په‌له‌کردنیا بو‌ چوونه ژووره‌ویان له پیش هی‌زه ئیسپانیه‌کان به‌هۆی نایابی ناوچه‌که‌یان له لایه‌ک و تاپیش ئیسپانیه‌کان بکه‌ون تابیکه‌نه بکه‌یه‌ک بو‌ کاولکردنی پی‌گه ئیسلامیه‌کانی ژیر داگیرکاری ئیسپانی وه‌ک (بجایه) و هتد ، له‌لایه‌کی تره‌وه .

عوروج توانی به‌هۆی ئه‌و پالپشتیه‌وه بجیته‌ ناو جه‌زائیره‌وه فه‌رمانه‌واکه‌ی بکوژی‌ت پاش ئه‌وه‌ی دُنیا بو له هه‌وله‌کانی ئه‌و فه‌رمانه‌وايه بو‌ پشت به‌ستن به‌ هی‌زه ئیسپانیه‌کان . هه‌روه‌ک توانی بجیته‌ به‌نده‌ری شرشال و کاروباری جه‌زائیری له‌ده‌ستیدا کۆبوویه‌وه و له هه‌مان سا‌لدا که تیایدا هی‌زه مه‌ملوکیه‌کان له‌شام له سا‌لی ۱۵۱۶ ز دا له پووداوی مه‌رج دابق له به‌رده‌م هی‌زه‌کانی عوسمانیدا شکان . به‌یعه‌تی پێدرا^۱.

^۱ حرب الثلاثمائة سنة بين الجزائر وإسبانيا / ۱۷۴، ۱۷۵ .

ئەو دووبرايە نەياندەتوانى ھەستەن بەو فەتھکردنەنە ئەگەر ھاندانى سولتانى
 عوسمانى و پالپشتى نەبوايە بۆ پالپشتى گەلانى ناوچەكە . پيشتر باسكرا كە
 شكستيان خوارد بۆ چوونە ناو بجايە لە بەرامبەر ھەمان ئەو ھيزە دوژمنانە دا ^۱ .
 پاش ئەوھى خەيرەدين لە جەزائير بەليني پيدرا لە داوى ئەو سەرکەوتنەنى كە
 بەسەر ئيسپانيا و سەرکردە ناوچەيە ھاوپەيمانەكانى ئيسپانيا دا بەدەستى ھينا .
 بوويە ويستگەى ھىواى زوريك لە و ويلايەت و ناوچانەى كە ھيشتا ملكەچ بوون
 بۆ ئيسپانيەكان يان بەكرىگىراو ئيسپانيەكانيان .

يەكەمىنى ئەوانەى داواى سەرخستنيان ليكرد ، خەلكى تلمسان بوون ، لەگەل
 ئەوھى دا دەكرا داخواى پرگاركردن و فرىاكەوتنى خەلكەكە كە بەست بيت بۆ
 دەستيوەردانى (خەيرەدين) لەگەل ئەوھى پىگەى ستراتيزى تلمسان بوونى
 خەيرەدينى لە جەزائير دەكردە ھوى لاواز نەبوون و لە ناو نەچوونى ، ئەمە واى لە
 خەيرەددىن كەرد بىر بكاتەوھ لە دەستيوەردان پيش ئەوھى خەلكى ناوچەكە داواى
 پرگاركردن و فرىاكەوتنى ليكەن . داواكارىەكانيش دەبوونە ھوى پەلە كردنى لەو
 كارەدا ^۲ .

خەيرەدين سوپايەكى گەورەى ئامادەكرد و پيى كشا بۆ تلمسان لە سالى ۱۵۱۷ز
 و پىگەكەى بۆ ئارام و بيترس كرد ، داوى ئەوھى توانى سەرکەوتت بەسەريدا ،
 ئيسپانيا و بەكرىگىراوكانيان توانيان بە ھوى بەنوحەمودەوھ بىگيرنەوھ و يەك لە
 براكانى خەيرەدين لە ناو بجيت كە ئيسحاق بوو ، ھەرەك عوروج و زوريك لە
 پياوھكانى لە كاتى ئابلوقەى شارەكەدا كوژران ، ئەو ئابلوقەيەى كە بۆ ماوھى ۶
 مانگ يان زياتر دريژەى كيشا تا سالى ۱۵۱۸ ز .

^۱ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۵۸ .

^۲ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۸۶ .

ئەو پوداوانە کاریگەرلەردەكى گەرەمى لە دەرونى خەيرەدىندا بەجىيەشت كە پالى
 پىئە نا بۇ بىر كەرنەو لە بەجىيەشتنى جەزائىر ئەگەر بىت و خەلكەكەى زۇريان
 لىنە كەردايە بۇ مانەو . پازى بوونى لە سەر مانەو وای لىكرد هەوللى زياتر بە
 خەرج بدات لە ترسى ئەوئى ئىسپانىا و هاودەمەكانى هيرشى نەكەنەسەر .
 هەرەك ئەو بوو هۆى ئەوئى زياتر ئاراستەى بەرەو پەيوەندى بە دەولەتى
 عوسمانى ببات بە تايبەت دواى ئەوئى مىسرو شامى گرتە دەست . ئەوئىش
 پىويستبونى هەردولا دوپات دەكاتەو بە زياتر پەيوەندى لەگەل ئەوئى ترياندا .
 چوارەم : دانىشتوانى شارى جەزائىر نامەيەكى فرياكەوتنىان نارد بۇ سولتان
 سەلىمى يەكەم ، مامۇستا دكتور عبدالجىلىلى تەمىمى هەستا بە وەرگىرانى
 بەلگەنامەيەكى توركى پارىژراو لە (دار المحفوظات التاريخية) لە ئىستانبول ، -
 طوب قابى سىراى - لە ژمارە ٤٦٥٦ ئەو بەلگەنامەيە ئامارەيە بە نامەيەكى
 ئاراستەكراو لە لاين خەلكى شارى جەزائىرەو بە هەموو پاىەو ئاستەكانيانەو ،
 كە مېژووى سەرەتاكانى مانگى ذى القعدة ى سالى ٩٢٥ك پىئەيە لە ماوئى ٢٦ ى
 مانگى ئۆكتوبەر (تشرىنى يەكەم) بۇ ٣ى مانگى نۆفەمبەر (تشرىنى دووهم) ى
 سالى ١٥١٩ ز ، كەبە فەرمانى خەيرەدىن نوسرابوو بۇ سولتان سەلىم دواى
 گەرانەوئى لە مىسرو شامەو بۇ ئەستانبول ، مەبەست لەم نامەيە بەستەوئى
 جەزائىر بوو بە دەولەتى عوسمانىەو . لە نامەكەدا هاتبوو كە خەيرەدىن تەواو
 خوازيارى ئەوئەى خۆى بچىت بۇ ئەستانبول تاكوو خودى خۆى لاينەكانى باس و
 خواسى جەزائىر بخاتە پوو بۇ سولتان سەلىمى يەكەم ، بەلام سەر كەردەكانى شارى
 جەزائىر داوايان لىكرد لەوئى بمىنئىتەو تابتوانىت بەرەنگارى دوژمنان ببىتەو
 ئەگەر جولان . داوايشيان لىكرد بالۆيژىك بنىرئىت لە جياتى خۆى ، ئەو نامەيەى
 كە دەستەيەكى نىردراو بەناوى دادوئرو وتارىيژ و فيقھ زان و خەلكەكەو بازركان و

¹ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ٨٦ .

ناوداران و هه موو دانىشتوانى نىشته جيى شارى جه زائيره وه هه لىان گرتبوو .
 هوگرى قولى بو دهوله تى عوسمانى دهنواند ، نه وه يش سه ركردايه تى بالويژه كهى
 ده كرد (فيقه زانى زانا ماموستا ابو العباس احمدى كوپى قاضى) بوو كه له
 گهره ترين زاناكانى جه زائير بوو ههروهك سه ركرده يه كهى سه ربازى و پيشه وايه كهى
 سياسيش بوو دهيتوانى بارودوخى وولاته كهى و نهو مه ترسيانه بخاته پوو كه له
 هه موو لاوه چوارده وريان دابوو .

باسى جيهاد كردنى (عروج) له بهرگرى بيباوه پراندا كرد له گهل نه وهى ناصر
 الدين چون بووه به پاريزگارى موسولمانان ، ههروهه باسى نه وهيان كرد كه چون
 جيهادى كردووه تاكو شهيد بووه له ئابلوقه شارى تلمسان له لايه
 ئيسپانيايه كانه وه ، وه چون براكهى (موجهيدى ريگاي خوا ابو التقي خيرالدين)
 جيگه گرتته وه كه چاكترين جيگير بوو و بهرگرى ليكردين ، جگه له دادپهروهى و
 به ويژدانى و شويئكه وتنى په يامى پيروزى پيغه مبهرايه تى هيچى ترمان لينه ديتوه
 ، نهو به چاويكى گه وهرو شكوه دهروانيت بو پايه ئيوه مال و سامان و گيانى
 خوى بو جيهاد له پينا و په زامه ندى خوا و بهر زكر دنه وهى قسهى خوادا ته رخا
 كردووه ، سهرى هيوايشى ده سه لاتى به هيژتانه كه شكودارى و گه وريه كهى
 دياره ، ههروهك خو شه ويستيمان بوى پاك و پوونه و ئيمهش له گه ليدا
 راده وه ستين ئيمه و نه ميركه مان خزمه تگوزارى دهرگاي ئيوهين ، خه لكى هه ريئى
 بجايه و پوژئاو و پوژه لات له خزمه تى پايه به رزى ئيوه دان ، نه وهى جيباسه
 هه لگرى نهو نامه نوسراوه نه وه تان بو ده خاته پوو كه چى پوداوو ئاشتى لهو
 وولاته داروئه دات^۱ .

نهو نامه ي پيشوو راى جه زائيره كان پوون ده كاته وه بو ليكولر به رامبه ر به
 دهوله تى عوسمانى ، لهو را يانه نه وه يه كه خه يره دين وهك حاكميكي موسولمان له

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۹۱۰ / ۲ .

باکوری ئەفریقادا رەفتار دەکات ، ئەو پێزی پێبازی شەریعەتی ئیسلام دەگریت و جێبەجێی دەکات ، وە بە دادپەروری بەرنامەو یاسای لیۆر دەگریت لە فەرمانرەواییدا :

– چالاکی ئەو جەخت دەکاتەو لەسەر سەرکردایەتی چالاکی جیهادیەکان دژ بە مەسیحیەکان .

– ئەو هەموو پێزو پێزانینێک دەخاتە پوو بۆ دەولەتی عوسمانی و پاشاکەیی .

– نامەکە بەلگەیه لەسەر پابەندی و یەکانگیری بەرەو ناوخوازی و پونی نامانجی بەرامبەر موسوڵمانانی جەزائیر^۱ .

پێنجەم : وەلامدانەوێ سولتان سەلیمی یەکەم بۆ خەلکی جەزائیر :

سولتان سەلیم بە پەلە پایەیی بەگلەربەگی دا بە خەیرەدین پەرپروسە ، بەمە بوو سەرکردەیی هەرگەورەیی هیژە چەکدارەکان لە ناوچەکەیدا ، وەک نوێنەری سولتان ، بەمە جەزائیر کەوتە ژێر حوکمی دەولەتی عوسمانی و هەر دەستدریژیەکی دەرەکی بۆ سەر خاکەکانی بەواتای دەستدریژی بوو بۆ سەر دەولەتی عوسمانی ، سولتان سەلیم ئەو بڕیارەیی پالێشتی کرد بەوێ هیژیکی لە چەکی توپ و ۲۰۰۰ سەربازی ئینکیشاری نارد بۆ جەزائیر لەو کاتەو (۱۵۱۹ز) ئینکیشاریەکان لە ژێانی سیاسی و سەربازیدا دەرکەوتن لە هەریمەکانی عوسمانی لە باکوری ئەفریقادا و بوونە رەگەزێکی دیار و کاریگەر لە پوودانی پوودەکاندا پاش ئەوێ رێژەییەکی زیاتریان لێنێردرا بۆ ئەو هەریمانە .

سولتان مۆلەتی دابە هەریەک لەو ژێر دەستە موسوڵمانانەیی کە بیویستایە گەشت بکەن بۆ جەزائیر و چوونە نیۆرپیزی موحایدەکان ، بڕیاری پێدانی دەستکەوت (ئمتیان) ی دا بۆ ئەو خۆبەخت کەرانیە کە دەچن بۆ جەزائیر بۆ نیۆ فەیلەقە ئینکیشاریەکان وەک هاندانیکیان بۆ چوونە نیۆ کەتیبەیی موحایدەکانەو .

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۲ / ۹۱۱ .

دانیشتوانی ئەنادۆل له پڕۆژه لاتهوه کوچیان کرد بۆ جهزائیر بۆ جیهاد کردن دژی مهسیحیهکان ، ئەو بپیارانهی که سولتان سهلیمی یهکهه دهی کردن چهند ئەنجامیکی گرنگی لیکهوتتهوه ، لهوانه :

۱. جهزائیر بهرهمی چوو ژیر سهرکردایهتی عوسمانی له سالی ۱۵۱۹ ز دا، وهلهسهر مینهبرهکان دوعا بۆ سولتان سهلیم کراو بهناوی ئەوهوه دراو لیډرا .

۲. ناردنی هیزه عوسمانیهکان له ئەنجامی داخوازی فریاکهوتنی خهڵکی جهزائیرهوه بوو له دهولهتی عوسمانی و وهلامدانهوهی خواستهکهیان، بویه چوونه ناوی هیزه عوسمانیهکان به جهنگ یان فهتخ کردن سهربازی نهبووه دژ به خواستی خهڵکی ولاتهکه .

۳. ههریمی جهزائیرهکهه ههریم بوو له ههریمهکانی باکوری ئەفریقا که چوو ژیر سهرکردایهتی عوسمانی ، جهزائیریش بووه جیگهی جهختی بزوتنهوهی جیهادی دهولهتی عوسمانی له دهیریای ناوهراستدا^۱ .

که دواي ئەوه سوربوو لهسهر کشانی قهلهمپهوی بۆ ههموو ههریمهکانی باکوری ئەفریقا بۆیهکخستنی له ژیر ئالای ئیسلام و کارکردن بۆ پزگار کردن موسولمانانی ئەندهلوس لهو کاره دپندانانهی که ئیسپانیای مهسیحی پیی ههلهستا .

بهراستی سهردهمی سولتان سهلیم سهرهتایهکی نهوازشی بوو بۆ کشانی قهلهمپهوی عوسمانی بۆ ههریمهکانی باکوری ئەفریقا له پیناو پارێزگاری کردن له ئیسلام و موسولمانان ، سولهیمانی کوریشی ئەو پڕۆژه جیهادیهی درێژه پێدا .

¹ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۹۱۳ / ۲ .

سولتان سەلىمى عوسمانى ۋەلامى ئەۋ بانگەۋازەى برا ئايىنىيەكانى دايەۋە بۇ جىھاد كە ھەر لەسەرەتاۋە پەيۋەست بوو بە ناۋى دوو براكەۋە ، عوروج و خەيرەدىن پىرپروسە^۱ .

شەشەم : ئەۋ ھەرەشانەى لە بەرامبەر خەيرەدىندا ھەبوون :
خەيرەدىن دەبوو لە بارودۇخى سىياسى و سەربازى نوپىدا جەنگ لە دژى دوو بەرە بكات :

۱. بەرەى ئىسپانى بۇراۋە دوۋنانى ئىسپانىيەكان لەۋ شوپىنانەى كە تىايدا جىگىر بووبوون و دەستەۋ كەمىنەيەك لە پوژھەلاتى جەزائىر دايانە پالىان و سەرکەۋتنيكى دىارىيان بەسەر ئىسپانىيەكاندا بەدەست ھىنا كاتىك لە سالى ۱۵۲۹ زدا زالبوون بەسەر قەلاى بينونى ئىسپانى لە سەر جەزىرەى بەرامبەرى وولاتى جەزائىردا. بەردەۋام ئەۋ قەلايەى بە گوللەى تۆپەكانى تۆپباران دەکرد بە دىژئايى ۲۰ پوژ تاكوۋ لاكانى كەۋتن و پوخان ، پاشان قەلاكە تىكشكا لەگەل ھىزىكى ژمارە چىردا كە ۴۵ كەشتى ھەلىانگرتبوون كە لە كەنارەۋە ھاتبوون ، ئىنجا سەركردەى قەلاكە لەگەل گەۋەر ئەفسەرەكانىدا گىرا .

زالبوونى خەيرەدىن بەسەر بينون دا لەسالى ۱۵۳۹ زدا بەسەرەتاي ئەۋ دامەزراندنە دادەنرىت كە بە ناۋى (نيابة الجزائر) ناسراۋە ، لەۋ مىژۋەۋە بەندەرى جەزائىر بوۋىە پايتەختىكى گەۋرەى پوژئاۋاي ناۋەپاست ، بەلكو دواتر ھەموۋ باكورى ئەفريقايى عوسمانى بوو ، بەمە بەكارھىنانى چەمكى جەزائىر بۇ نامازە بۇ ھەرىمەكانى جەزائىر بوو تاكوۋتايى سەدەى ۱۸ز .

۲. بەرەى ناۋخۆيى : ئەمەش خۆى دەنۋاند لە ھەۋلى يەكخستنى پوژئاۋاي ناۋەپاستدا كە بىبەش نەبوو لە پىلانەكانى بەنى زيان و ھەفصىيەكان و ھەندى لە ھۆزەبچوكەكان ، بەلام تۋانى كە ناۋچەى قەلەمپرەۋى بەناۋى دەۋلەتى

¹ المشرق العربي والمغرب العربي / ۹۷ .

عوسمانى بەۋە دريژە پيبدات ، ئىمارەتە بچوكةكان چوونە ژيىر قەلەمپەۋى
عوسمانىيەۋە تاكوۋ بەۋە ھىزەۋە پارىژگارى لە چاۋچنۇكيە خاچپەرستىيە
ئىسپانىيەكان ولە كۆش نەگرتنى مەسىحيەت بكات. خەيرەدين بەردەۋام بوۋ تا
قەلەمپەۋى عوسمانى گەياندە ھەندى شارى گرنگى ناوخويى ۋەك قوستەنتىنيە

۱.

بەراستى خەيرەدين سەرکەۋتوۋ بوۋ لە دانانى پالپىشتى بەھيژدا بۇ دەۋلەتى
گەنجى جەزائىر ، يارمەتيە عوسمانىيەكانىش بەبەردەۋامى لە لايەن سولتان
سولەيمانى قانونىيەۋە دەگەيشتن كە بەھويەۋە توانى ھەزاران موسولمان لە
ئىسپانيا پرزگار بكات .

لە سالى ۹۳۶ك ، ۱۵۲۹ ز ھەستا بە ئاراستەکردنى ۸۶كەشتى بەھەۋت جار بۇ
كەنارە ئىسپانىيەكانى دەۋلەتى عوسمانى لەھەۋزى پۇژھەلاتى دەرياي
ناۋەراستدا ، بەفەزلى خواۋ پاشان بەھويى يارمەتيەكانى دەۋلەتى عوسمانى و
دەستكەۋتەكانى خەزىنە جۇراۋجۇرەكانى جەزائىر لە باج و (سبى) و
دەستكەۋت و زەكات و دەيەك و سەرانەۋ فەيى و خەراجەۋە ، ھەرۋەھائەۋ
دابىنكارىيە دەسكەۋت و شتى تر لە لايەن فەرمانپەرۋاۋ سەرۋك ھۆزۈ
عەشپەرەتەكانەۋە ھەبوۋ ، دەۋلەتى جەزائىر بىنكەيەكى ئابورى بەھيژى بۇ دروست
بوۋ .

بەراستى ئىسپانيا بە سەرکەۋتنى خەيرەدين لە باكورى ئەفرىقىدا زىيانى ليكەۋت
كە ئىسپانيا لە لايەن شارلى پىنچەمەۋە ئىمبراتورى دەۋلەتى پۇمانى پىرۋزەۋە
سەرکردايەتى دەكرا ئەۋ كاتەيش ئىسپانيا و بەلجىكا ۋە ھۆلەندا و ئەلمانىا و
نەمساۋ ئىتالىيالى لە خۇ دەگرت ، ئەۋ دەۋلەتە پۇمانىيە پىرۋزە بەرگرى لە

¹ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۹۱۳ / ۲ .

² جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ۳۱۱ .

ئەوروپاي مەسىحى دەکرد دژ بە مەترسى عوسمانى لەسەر پۇژھەلات و ناوەرەستى ئەوروپا ، بۆيە دەكرىت بلىين ململانئى نىوان شارلى پىنجهم و نىوان بەگلەربەگى جەزائىر كىردنەوھى بەرەيەكى جەنگى نوپىيە دژى دەولەتى عوسمانى لە باكورى ئەفرىقىدا، بۆيە شارل بەھىرش بردنى لەناكاو بۆ سەر كەنارەكانى جەزائىر نەوھەستە بەلكو لەسالى ٩٤٠ ك ، ١٥٣٣ ز دانىردراوئىكى نارد بۆ ھەوالگرى لە باكورى ئەفرىقىا ، كە (اوشوا دوسلا) ى ئەفسەر بوو دوسلا چواردەورى تونس گەرا ، لىرەدا ئامادەيى حەفصىيەكان دەرەكەوئىت بۆ يارمەتيدانى شارلى پىنجهم ، كە دەرەسا لە فراوانبوونى قەلەمپەرى عوسمانى بۆ سەر تونس ، باس دەكرىت كە ئەو زالبونە دەبىتە ھۆى ئاسان زالبونى عوسمانىيەكان بەسەر ئەفرىقىدا ، پاشان دواى ئەو دەكەونە پى بۆ گەرانەوھى ئەندەلوس ئەوھىش ئەوھبوو كە جىھانى مەسىحى لىي دەرەسا .

سىياسەتى مەملەكەتى حەفصى لە تونس بەرەو دواكەوتنىكى بەدەوام دەچوو ، سولتانی حەفصى حەسەنى كوپى محمد خراپەكارى ئەنجام دەدا لە وولاتدا و ژمارەيەك لە براكانى خۆى كوشت بەمە بارودۇخەكان لە تونسدا پىكىيانداو ھەندى كەس لە گوپرايەلى سولتانی حەفصى دەرچوون .

براكەى حەسەن ناو دەبرا بە (الامير الرشيد) لە ترسى كوشتن لە براكەى رايكردو پەناى برد بۆ لای عەرەب لە بادىيە ، پاشان چوو بۆ جەزائىر بۆ لای خەيرەدين و داواى پاراستن و يارمەتيدانى لىكرد دژ بە براكەى ^١ .

خەيرەدينىش ئامادەيى خۆى نواند بەو ھۆيەى كە گرىنگيدانى ئەو جەختى دەكردەوھ لەسەر تونس بەھۆى لاوازی حەفصىيەكان و ئەو ناكۆكيە ناوخويانەى كە بنەمالەى حەفصى تواندەوھ . ھەرەكە لە پوانىنى ئەودا تونس گرنگىيەكى ستراتىژى گەورەى ھەبوو بۆ سەرپەرشتى كردنى گەرووى سەقلىيە بەجۆرىك

^١ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ٣١١ .

زالبون به سهریدا سنوردارکردن و برینی په یوه نډیه کانی نیوان هه ردوو هه وزی ناوه پراستی پوژه لاتى و پوژناوایى یان بۆ له بار بکات .

ئهمه له گهل خواستی خهیره دیندا بۆ یه کخستنى ولاتانى پوژناوا له ژیر حوکمى دهوله تى عوسمانیدا تاکوو گه پاندنه وهى ئه نده لوسیان بۆ به دهست بهیښیت .

حه وته م : سه فه رى خهیره دین بۆ ئه ستانبول : سولتان سوله یمانى قانونى پاش ئه وهى دهستى گرت به سهر به لگرا د سوروبو و له سهر به پرکردنى سهر بازه کانی بۆ ئیسپانیا تاکو سهر که ویت به سهر ئه ویشدا .

سولتان سوله یمان پای وابوو که ده بیټ که سیڤ هه بیټ که پشتى پیبه ستریت بۆ چوونه نیو ئه و ولاتانه به وهى شاره زای بارودوخه که ی بیټ . بۆیه خهیره دینى هه لبرارد چه نکه ئه و دلیربوو و ئاماده بوو شاره زای هیرش کردنه سهر ئه و ناوچه یه شى هه بوو جگه له وهى که هه ستابوو به فه تحکردنى ولاتانى عه رب له باکورى ئه فریقیدا و حوکمى عوسمانى تیدا چه سپابوو . بۆیه ده قیڤى ئاراسته کرد که تیايدا داواى ئاماده بوونى لى ده کات و فه رمانى پیده کات تا که سیڤ له وانه بکاته جیگیر له جه زائیدا که جیى متمانه ی ئه و ن، ئه گهر که سى نه دوزیه وه بۆ له بارکردتى ئه و کاره ئه و سولتان جیگیرى بۆ ده نیڤیت . ئه و ده قه ی له گهل پیاویڤدا نارد که به (سنان جاوشى) بانگ ده کرا . ئه ویش گه یشته جه زائیر و ده قه که ی سولتانى گه یاند به خهیره دین و ئه ویش قبولى کرد . کاتیڤ خویندیه وه و شاره زای مه به ست و خواستى ناو ده قه که بوو ، دیوانیڤى گه وره ی سازدا و هه موو زانایان و ناودارانى ولاتى ئاماده کرد و ده قه که ی سولتانى بۆ خویندنه وه که سولتان ئاراسته ی کردبوو . وه تیڤه یاندن که ناتوانیت له فه رمانه که ی سولتان لاهدات، کاتیڤ ئه ندريا دوریا پيشه وای که شتیه وانى مه سیحی له ده ریای ناوه پراست ئه و سووربونه ی سولتانى بیست

لەمە پ فەتەح کردنی ئیسیپانیا ھاوکات بە دەمە وە چوونی خەیرە دینیش لە جەزائیردا
 بۆ ئەو کارە، ویستی کە خەیرە دین سەرقال بکات تا نە چیت بۆ لای سولتان^۱.
 لە نیو دیلە مەسیحیەکانی جەزائیردا بانگەشە بۆ بوو و لە بارە ی سوربونی
 حکومەتی ئیسیپانی لەمە پ ھێرش کردنە سەر بۆ سەر جەزائیر و پزگارکردنیان لە
 دیلی . بۆیە دیلەکان دڵخۆش بوون بەو ھەوڵە و لە خەیرە دین ھەلگە پانەو کە
 وایدەبینی بەرژەوەندی گشتی وایە کە ئەو دیلانە لە سیدارە بدات تا کوو دنیاییت
 لە زیاد نە بوونیان ، پاشان ھەستا بە بەھیز کردنی قایمکاریەکانی جەزائیر ،
 ژمارە ی قەلاکانیشی بە شیوہیەکی دیار زیاد کردو گوپرایەلی بۆ سولتان
 ھینایە دی^۲.

خەیرە دین سوربوو لە سەر چوونی بۆ ئەستانبول لە ۹۴۰ ک ، ۱۵۳۳ ز و ھەسەن
 ناغا طوشی لە شوینی خۆیدا دانا کە پیاویکی ژیر و پیاوچاک و خاوەن
 زانستیکی فراوان بوو^۳.

خەیرە دین لە دەریای ناوہ راستەو بە ھاودەمی ۴۴ کەشتی پووەو پۆژەلات چوو
 ، لە پێگە کەیدا دەستە یەک لە کەشتیەکانی ئالی ھایسبوجی لە نزیک مۆرە
 تیکشکاند، خەیرە دین لە گەشتە کەیدا بەردەوام بوو و گەیشتە بیروزان ، خەلکی
 شارە کە بە ھاتنی خۆشحال بوون ، چونکە ئەوان لە ھێرشێ ئەندریا دوریا
 دەترسان کاتی ک خەیرە دینی ھات، ھێرشە کە دورکەوتەو ، پاشان خەیرە دین
 درێژەیدا بە گەشتە کە ی ، تا کوو گەیشتە قەلای (اوارین) (اوارنیە) لەویدا
 گەیشت بە کە شتیگە لیکی سولتان سولە یمانی قانونی ھەموان بە مە خۆشحال
 بوون ، پاشان ھەموو پێکەوہ دەرچوون تا گەیشتنە چەند شیلانی (قرون)

^۱ سیرة خير الدين باشا ، ق ۸/۴۸ ب .

^۲ حقائق الأخبار عن دول البحار : ۱ / ۳۶۱ .

^۳ فتوحات خير الدين ، ق ۱۲۷۰ ، ۲۷۰ .

پاشان خەيرەدىن نامەيەكى نوسى بۇ سولتان و ئاگادارى دەكردەو بە گەيشتنى و داواى وەرگرتنى مۆلەتى ئامادەبوونى لیدەكرد ، سولتانیش دەقيكى ئاراستەكرد كە شەيدايى خوى نیشان دەدات بە هاتنى ^۱ .

خەيرەدىن لەو شىلانانەو بەرپىكەوت و لەگەشتەكەيدا بوو تاكووگەيشتە ئەستەنبول و لەوى وەستا ، لەوى وەك نەريتيان تۆپيان وەشانە بەئاسماندا (لەخوشيدا) خەيرەدىن چووه لای سولتان بوو و لەبەردەستيدا راوہستا ئەويش فەرمانى كرد ك خوى و هاوہلە تايبەتيەكانى لە (الجرايات الوافره) سەگە هاودەمەكانيان دور بگرن و لەيەكيك لە كۆشكەكانيدا دايبەزانەن و لە (دار الصناعه) چاوخشانەن بە كاروبارەكانى پى سپارد ^۲ و نازناوى (قبودان پاشا - وەزىرى دەريايى) پيىبەخشى تاكو دەسەلاتى تەواوى يارمەتيدان و دەستگروىيى ھەيىت .

(الصدر الأعظم) سەدرى گەورە لەو كاتەدا لەشارى حەلەب بوو كەھاتنى خەيرەدىنى بىست بۆلای سولتان ، ئەو ھەوالى جەنگەكانى بەرەنگارى مەسيحيەكانى پىي گەيشتبوو ، بۆيە تامەزرۆى بينينى خەيرەدىن بوو ، بۆيە دەقيكى ئاراستەى سولتان كرد كە تيايدا تكاى لى دەكرد خەيرەدىن بنيرىت بۆ لای تا بيبينىت ، سولتانیش ھەوالى نارد بۆ لای خەيرەدىن لەمەر تامەزرۆى سەدرى گەورە ، خەيرەدىنىش بەرەزامەندى وەلامى دايەو ، خەيرەدىن بەرەو حەلەب بەرپىكەوت ، سەدرى گەورە بەھاتنى خەيرەدىن بۆ حەلەب ئاھەنگيكي گىراو لە ھەندى كۆشكى سەرسوپرھيئەردا دايبەزانەن ، لە پۆژى دووھى گەيشتنى خەيرەدىن دا نيردراويك لە لايەن سولتانەو گەيشت كە جليكى پيىبوو تيايدا فەرمانى بەو كرد كە خەيرەدىن لە وەزىرەكانى سولتانەو ئەو جل

¹ فتوحات خيرالدين ، ق ۲۷۰ ، ۲۷۰ .

² فتوحات خيرالدين ، ق ۲۷۰ ، ۲۷۰ .

له‌به‌رده‌کات ، ئه‌و کات چوو ده‌یوانی گه‌وره و جل و به‌رگی وه‌زاره‌تیان له‌به‌رکرد و ئاهه‌نگیکی سه‌رسوپه‌ینه‌ریان بو‌گی‌را و پڕیزیکی گه‌وره‌یان لی‌گرت به‌و هۆکاره‌ی ئه‌و له‌حه‌وزی ده‌ریای ناوه‌ له‌ راستیدا چه‌ندین خزمه‌تگوزاری بێشکه‌ش کردبوو به‌ ئیسلام و موسوڵمانان.

پاشان خیره دین گه پرایه وه بۆ ئەستانبول و سولتان پێزی لیگرت ، خهیره دین دهستی کرد به پوانینه نیو کاروباری (دار الصناعه) ههروهک سولتان ئەو ئەرکهی پێ سپاردبوو .

پاش ئه وهی ئاماده کردنی که شتیگه لی نویی عوسمانی ته واو بوو ، خهیره دین بربروسه به که شتیگه له به هیزه که یه وه له دهرده نیله وه دهرچوو به ره و که ناره کانی ئیتالیای باشور و توانی زوریکیان بگریت و شارو که ناره کانی دهست به سه ردا بگریت ، پاشان به ره و دورگه کانی سه قلیه چوو و کورون و لیبانتوی گه پرانده وه (بو ده ولتی عوسمانی)^۲.

سولتان سەلیم لەگەڵ خەیرەدین بربۆسەدا گفتوگۆی لەسەر گرنگی تونس و پێویستی چونی تونسێ دەکرد نێو چوارچیۆی ستراتیژی دەولەتی عوسمانی لە پێناو بەدیھێنانی ئامانجەکەی بەرەو گەڕاندنەوێ ئەندەلوسدا. گرنگی تونس لەمەر دەولەتەو بەپێی پێگە جوگرافیکەیی دیت کە دەکەوتە نێوھندی کەناری باکووری ئەفریقای و نێوان جزائیر و تەرابلوسەو ، ھەرودھا لەبەر نزیکیی لە ئیتالیا کە یەکیکە لە بالەکانی ئیمپراتۆریەتی پۆمانی پیرۆز لە کاتیگدا بالەکەیی تری ئیسپانیابوو ، لەسەر و ئەوھیشەو ، ھاوسییەتی لەگەڵ دورگەیی مالتەیی پێگەیی سوارەکانی قدیس یوحەننای ھاوپەیمانی ئیمپراتۆر شارلی پینجەم و توندترین ھۆزە مەسیحیە دوژمنکارەکانی موسولمانان و پاشان ئەو توانا لە بارانەیی کە

¹ جهود العثمانيين لإسترداد الأندلس / ٣١٧ .

² ليبييا بين الماضي والحاضر / ١٦٦ .

شوینەکانی تونسسی دەگرتەووە لە حوکم پێکردنی پەيوەندیە دەریاییەکانی دەریای ناوەرەستدا. بەو جوړە ئەو ھۆکارانە بوونە مایەیی بەلکێشانی گرنکی سەربازی بەسەر تونسدا^۱.

قوناعی دووھم لەبارەیی خەیرەدینەووە لە دواي ھێرشەکەي بۆ سەر کەنارەکانی باشوری ئیتالیای دورگەي صەقلیە تونس بوو ، ئەمەيش بۆ جیبەجێکردنی پلانی دەولەت بوو کە پاککردنەوێ باکوری ئەفریقای لە خو دەگرت لە ئیسپانیەکان وەک سەرەتایەک بۆ گەراندنەوێ ئەندەلوس کە پێشتر ئاماژە بەوھەرا خیرەدین بربروسە ئاماژەي بۆ سولتان سەلیمی قانونی کرد لەو دەقەیدا کە بۆ سولتانی نارد کە کەمێک پێش داواکاری و بانگکردنەکەي سولتان بوو لە ٩٤٠ ک ، ١٥٣٣ ز ، تیایدا ووتی : (... ئەگەر پایەي بەشداریم پێدرا ئامانجی من بریتییە لە دەرکردنی ئیسپانیا لە ئەفریقا لە کورترین کاتدا ، دەشکریت دواي ئەو بیستیت کە پوژناوایەکان سەرلەنوێ دەدەن بەسەر ئیسپانیادا تاکوو مەملەکەتي قرتاجە بگێرنەووە ، و تونس بکەوێتە ژێر دەسەلاتی توو ، من لەپشت ئەمەووە ناتوانم نیوانی توو ئاراستەکردنی ھیزەکانت لەبەرەي پوژھەلاتەووە لیک جیا بکەمەووە ، نەخیر ، چونکە ئەووە پێویستی بەوھەندە ھیزنیە ، بەتایبەت کاتیک جەنگەکانت لە ئاسیا یان ئەفریقا زیاتر پشت بەووە دەبەستیت کە بەھیزی ووشکانی پشتی بەستبیت ، لەمەر ئەم بەشی سییەمەي جیھانیش ئەوێ من داوای دەکەم بەشیکە لە کەشتیگەلەکەت و ئەوھیش بەست دەبیت ، چونکە ئەو بەشە پێویستە ملکەچی دەسەلاتی توو بیت ...)^۲.

کەشتیگەلي عوسمانی لەژێر سەرکردایەتي خەیرەدین دا گەیشتە کەنارە تونسێەکان و لەسەر شاری عەننابە وەستاو ھەندی فریاگوزاری ئەنجامدا ، پاشان

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية مفتري علیها : ۹۱۵-۹۱۶ .

^۲ فتح العثمانيين عدن / ۱۲۷ .

بهره و بنزرت پیشکوت پاشان بهره و خلق الواد چوو ، که به بی سهختی و گرفت دهستی گرت به سهریدا^۱. خهیره دین له لایه و تاربیژو زانایانه وه پیشوازی لیکراو ریژیان گرت ، له و کاته دا بهره و تونس چوون ، سولتانی چه فصی چه سهنی کوپی محمد رایکرد بو ئیسپانیا ، پاشان خهیره دین رهشیدی برای چه سهنی کوپی محمدی له سهر تونس دانا و لکانی تونس راگه یاند به مهمله که تهکانی عوسمانیه وه له کاتیکیدا که قهله مروهی عوسمانیه کان له چهوزی پوژئاوای ده ریای ناوه راسندا بلاو بوو بویه وه^۲.

هه شته م : کاریگه ری جیهادی خهیره دین له سهر پوژئاوای دوور:

سولتان احمد اعرجی سه عدی سودی بینی له و هه لانه ی که ده ولته تی عوسمانی و گه لی جه زائیری خسته گه پ به سهر کردایه تی خهیره دین بربروسه ، بویه هه ستا به گه مارو دانی شاری ئاسفی له ئه زموور ، ئه وهیش له سالی ۹۴۱ ک ، ۱۵۳۴ ز بوو که خه ریک بوو شاره که بکه ویتته دهستی سه عدی هه کان ئه گه ر بیّت و ئه و فریاگوزاریانه نه بویه که پورتوگالیه کان ناردیان بو شاره گه مارو دراوه که ، وادیار بو هاوکاریه که له نیوان عوسمانیه کان و هیژه ئیسلامیه کان پوژئاوادا دژ به مه سیحیه کان و مه لبه نده کانیاں له باکوری ئه فریقی هاته دی ، کاتیکی پاشای پورتوگالی جانی سییه م هه والی گه یشتنی که شتیگه لی عوسمانی بیست له ۳ ی ره بیعی یه که می ۹۴۱ ک ، ۱۳ ی سیبته مبری ۱۵۳۴ ز به سهر کردایه تی خهیره دین بربروسه بو باکوری ئه فریقی ، بیری کرده وه له دهست بگریّت به سهر هه ندی له مه لبه نده کاندا وه که سه بته و ته نه که به پای ئه و ناوچه ی زیندوی به رگری بوون له به رژه وه ندیه کان مه سیحیه کان له پوژئاوای ده ریای ناوه راست و به رگری هیژشی عوسمانی له نیمچه دورگه ی ئیبیری هه و پاشا یوحه ننای سییه م

^۱ حرب الثلاثمائة سنة / ۲۳۰ .

^۲ فتح العثمانیین عدن / ۱۲۸ .

پاپرسیه کی نارد بۆ هه موو دهسته و ناوداران و ئوسقوفه کان له ولاته کهیدا که راویژێ پێده کردن له مه پ باس و خواسی دهستگرتن به سه ره هندی له مه لبه نده کانی بونی پورتوگالیه کان له باشوری پوژئاواوه . ئه وهیش جیی داخوازی بوو بریتی بوو له وه لامدانه وهی ئه م پرسیارانه ئایا شیاوه که ئاسفی و ئه زمور به جی بهیڵین بۆ پوژئاواویه کان ؟ ئایا شیاوه به سه ریاندایان به سه ره به شیکیاندا زال ببین ؟ ئه گهریش شیاوی پارێزگاری لیکردنیان ، ئایا نه گوێن بۆ قه لا تا کوو کیشتی تیچونیان که م بکریته وه ؟ پاشان ئه و زیانه دهره نجامه کانی چین و چۆن چاره سهریان بکهین ؟.

پاشای پورتوگالی وه لامگه لیکی پێگه یشته وه له نیو هۆگرانی دا له باره ی مانه وه له ناوچه باشوریه کانی هه وزی پورتوگالی دا . له گه ل بوونی نه یارانیککی ئه م رایه دا ، وه لامی پیاوانی ئایینی بۆ پاشا جانی سییه م ئیوه یه کده نگ بوونیک بووکه ئاموژگاری پاشایان ده کرد به چۆل کردنی مه لبه نده کانی باشورو پاشا هه موو هۆکاره کانی به رگری ئه وی بگوازیته وه بۆ مه لبه ندی باکور بۆ ریگری مه ترسی عوسمانی به سه رکرا یه تی خهیره دین بربروسه . ئوسقوفیش ئاموژگاری ده کرد به چۆل کردنی سانتاکروز و ئاسفی و ئه زمور . چونکه گرنگیان که مته ره له زۆربه ی ئه و تیچونانه ی که تیایدا به خه رج ده دریڤ ، ههروه ها ئاراسته ی هیزه کانی دژ به فاس به چاک ده زانی ، هه وه ک ئاموژگاری ده کرد به چاک کردنی هۆکاره کانی به رگری کدن له سه به ته له ترسی هیڤشی خهیره دین بربروسه ¹.

بونی عوسمانی له جه زائیدا کاریگه ری نواند له سه ره هه لویستی پاشای پورتوگالی له پوژئاوا دا به وه ی پاشه کشه ی کرد له هه ستانی به چالاکی سه ربازی له و ناوچه یه دا ههروه ک زالبوونی عوسمانیه کان به سه ره تونسا سامیککی خسته نیو دهرونی پاپا و ئیمبراتۆر شارلی پینجه مه وه پاپا که ئه وه ی به هه ره شه یه کی

¹ جهود العثمانيين / ۳۲۰ .

راستەوخۇ دادەنا بۇ سەر مەسىھىيەت و ھىلەكانى پەيوەندى دەريايى لەگەل دەوروبەرى مەملەكەتەكەيدا^۱.

ھەرەشەى عوسمانى گەيشتە ئەوپەر ، بەو ھۆيەى كە دەولەتى عوسمانى زمانەتى زالبون بەسەر پېرەو تەسكەكانى نيوان صەقلىو ئەفريقايى كىرەبوو^۲.
نۆيەم : دەستگرتنى شارلى پىنچەم بەسەر تونسدا : ھەلۆيستەكە بۇ ئىسپانيا لەباربوو ، ئەو ھەيش بۇ ھەستان بە وەلامدانەو ھەيەكى توند ، چونكە دەولەتى عوسمانى سەرقال كىرەبوو بەجەنگ لەگەل شىعە لە وولاتى فارسدا و زال بوو بوو بەسەر مەملەكەتتى نيوان ئەوروپادا ، فرانسواى يەكەمى پاشاى فەرەنسايىش پەيمانى بە شارلى پىنچەم دا بى لايەن بوەستىن ، شارل دوودل بوو لە ھەلبراردنى ئەو شويىنەدا كە بوى بىرەت بۇ ليدانى جەزائىر يان تونس لە باكورى ئەفريقادا ، بەلام پىزگارخوۋى سولتانى ھەفصى ھەسەنى كورى محمد و خواستى لە دەرچوون لە ئىستانبول ، شارلى پىنچەمى پال پيوەنا بۇ ھەلبراردنى ھىرش كىرەنە سەر تونس^۳.

شارلى پىنچەم سەر كىرەدەيتى چالاكىەكى سەختى دەريايى كىرەكە لە ۳۰ ھەزار جەنگاۋەرى ئىسپانى و ھۆلەندى و ئەلمانى و ناپولى و صەقلى پىك ھاتبوو لە نيوان ۵۰۰ كەشتىدا . ئىمىراتور لە بەندەرى بەرشەلۆنەو ھەچوۋە نيوان دەريا ، كاتىك كەشتىەكانى لە بەرامبەر تونسدا وەستاند ، جەنگانىكى توندو قورس لە نيوان ھەردوۋ لادا بەرپا بوو^۴. ئەو ھۆكارەى كە زالبونى ئىسپانىيى بەسەر تونسدا

^۱ رسالة غرناطة الى سلطان سليمان ، العدد : ۳ تونس .

^۲ جهود العثمانيين لإسترداد الأندلس / ۳۲۱ .

^۳ تاريخ الجزائر الحديث / ۳۴ .

^۴ حقائق الأخبار عن دول البحار : ۱ / ۴۳۰ .

گه پړانده وه له سالی ۹۴۲ك ، ۱۵۳۵ز^۱ نه وه بوو كه هیږی خهیره دین هیڼدهی پیو یست نه بوو بؤ وه لامدانه وهی نهو هیږشه ، سوپای ئیسلامی ژماره ی سهربازه کانی ۷هزار سهربازی عوسمانی بوو كه له گهل خهیره دیندا هاتبوون له گهل ۵هزار تونسیشدا ، ههروهك عه ره به كان له جیهاد كړدنه كه دواكه وتن ، بویه نه نجامی به دلنیا یه وه نه وه بوو كه شارل دهستی گرت به سهر قه لای (حلق الواد مرسی تونس) دا^۲.

ئیسپانیا حه سه نی کوږی محمدیان به فهرانډوا دانا تا کوو به پیی نهو گریبه سته کار بکات كه حه سه نی کوږی محمد (بونه و مهدیه) بدات به دهستی شارلی پیڼجه مه وه ، به لی دهستی گرت به سهر (بونه دا) ، به لام له بهر نه وهی كه مه هدیه له حه وزه ی عوسمانیه کاندابوو ، بویه حه سه ن نه ی توانی په یمانه که ی بیڼیته دی ، بویه ئیسپانیه کان مه رجیان له سهر دانا كه بیڼته هاوپه یمان و یار مه تیدهری سواره کانی قدیس یوحه ننا له ته رابلوس^۳ و هه ستیت به دژایه تی کړدنی عوسمانیه کان و به لایه نی که مه وه ئه رك و خه رجی ۲هزار ئیسپانی بگریته نه ستؤ كه وهك پاریزهر له قه لای حلق الواد دا به جی ده میڼن ، شارلی پیڼجه م گه رایه وه بؤ ئیسپانیا و پیښوازی کرا جه نگا وهره فه تحکه ره کان له کاتیځدا كه سولتان جهنگی له گهل سه فه وی شیعهی رافیزی دا ده کړد له وولاتی فارس^۴.

دهیم : گه پړانه وهی خهیره دین بؤ جه زائیر : خهیره دین له دوا ی شکانی له تونسدا گه رایه وه بؤ جه زائیر و یه که م جار له قوسته ننتینه دا جیگیر بوو ، لیړه وه خو ی ناماده کړد بؤ بهرپا کړدنی جیهاد دژ به ئیسپانیا له و به رانه وه كه ده ست نیشانی

¹ جهود العثمانيين / ۳۲۱ .

² حرب الثلاثمائة / ۳۲۱ .

³ الأتراك العثمانيون في الأفريقية الشمالية / ۳۸ .

⁴ فتح العثمانيين عدن / ۱۳۰ .

دەکردن و بە خەیرەدینەو پەییوەست بوون، بۆ ماوێهەکی کاتی لە شاری جەزائیردا جیگیر بوو لەبەر ئەو پابەند بوونانەی کە نەخشە نوێیەکی بەسەریدا دەچەسپاند ، وەک بەهەنی قبودان پاشا بۆکەشتیگەلی ئیسلامی عوسمانی کە شارلی پینجەم هەستی بە بوونی دەکرد تا بە لیدانیکی هاویشیو بەرپەرچی ئەو لیدانە ی تونس بداتەو. بۆیە هەستا بە هیرش کردنە سەر دورگە ی ئیسپانیەکانی بلبار و کەنارەکانی باشوری تاگەیشته گەروی جبل تاریق ، عەننان خۆی هەستا بە هیرش بردنە سەر کەشتیە ئیسپانی و پورتوگالیەگەراوەکانی زەویەکانی ئەمریکا کە هەلگری زیو زیو بوون ، ئەم پروداوانە هەموو نیوەندەکانی مەسیحیەتی هەژاند و شارل دودلی و پارایی تیکەوت لە کاتیکیدا وای دەزانی خەیرەدین هەرگیز خۆی بەهێز ناکاتەو پاش پروداوی پیشووی تونس لە ۹۴۲ک ، ۱۵۳۵ز دا ^۱.

لەلایەکی ترەو دەوڵەتی عوسمانی چوو نێو هاوپیەیمانیتیهکی پەسمی لەگەڵ فەرەنسادا لەسالی ۹۴۳ک ، ۱۵۳۶ز کە ئەمەیش بە دژە هەلۆیستیک دادەنریت بەسەر ئەو هیرشە دژایەتیەکی کە ئیسپانیا پیتی هەستا بۆسەر تونس ^۲.

بۆیە واها تە پێش کە ئیمبراتۆیەتی پیروۆزی پۆمانی لەلایەن نەیار فەرەنسای عوسمانیەکانەو گەمارۆ دراو ، کە بوویە هۆی سەرلەنوێ سەرھەڵدانەوێ جەنگەکانی نیوانیان ، هەرەک ئامانجەکانی ئیسپانیا و پورتوغال بووبەیهک ، ئەمەیش لە داگیر کردنی مەلبەندەکانی پۆژئاوادا لەگەڵ بوونی ترسیان لە پیشڕەوی عوسمانیەکان بو نیمچە دورگە ی ئیبیری .

^۱ حرب الثلاثمائة عام / ۲۲۷ ، ۲۳۶ ، ۲۴۱ ، ۲۴۲ .

^۲ جهود العثمانيين / ۳۲۳ .

ديبلۇماسىيەتى پورتوگالى و ھەلۋەشاندىنەۋەى يەك رېزى لى باكورى ئەفرىقىادا :
 ئەحمەد ۋە طاس لە ۹۴۳ك ، ۱۵۳۶ز لە پرووى سەعدىيەكاندا لە ناۋچەى (بىرەقبە)
 لەنزيك (وادى العبيد) توشى شىكست بوو . پىشۋوى لە ھەموو سوپادا بلّو
 بوويەۋە ، بەھۋى ئەو شىكستەۋە ئەحمەدى ۋە طاسى لە پورتوگال نزيك بوويەۋە
 ، ئەمەيش لە ئەنجامى ھەستىكردى بوو بە سەرقال بوونى عوسمانىيەكان لە
 جەنگەكانىندا دژ بە ئىسپانيا ، بۇيە لە گەلىاندا گرىبەستىكى بەست بۇ ماۋەى
 ۱۱سال كە بارودۇخى پۇژئاۋاييە نىشتەجىكانى ناۋچەكانى ئەھىلا و طنجة و
 القصر الصغىر) ى دەخستە ژىر دەسەلّاتى قەلەمپەروى پاشاى فاسەۋە ، ھەروەك
 بۇ ژىردەستە بازىرگانە دەريايىيەكانى پاشاى ۋە طاسى ھەبوو كە بچنە ئەو
 ناۋچانەۋە بە مەرجى نەبونى بازىرگانى چەك و شىمەكە مەترسىدارەكان .
 ئەگەر پاپۇرە عوسمانى يان فەرەنسى يان شۋىنكەۋتەۋەكانى مەسىحيەكانى جگە
 لە ئىسپانيا و پورتوگالىيەكان ھاتن بۇ خاكى پورتوگالىيەكان بە شىمەكەۋە ، ئەۋا
 پۇژئاۋاييەكان ھىچيان لىناكرن ، ھەروەھا لەمەپ پۇژئاۋاييەكان دەبىت شىمەكە لە
 عوسمانىيەكان نەكرن تادەست بەسەر دەستكەۋتەكاندا بگىرىت و لەلەكەۋە بۇ
 لايەكى تر بنىردىرئىن تا ھىزەكانى دوژمن ھەلى ھىرش كىردنە سەريان بۇ
 نەپەخسىت^۱ .

بەشى پىنچەم

سەرەتاي پوكانەۋەى دەۋلەتى عوسمانى

مىژۋونوسان لەسەر ئەۋە يەكەدەنگن كە پاش مردنى سولەيمانى قانونى كە
 سولتانىكى عوسمانى بوو ، دەۋلەتى عوسمانى شەۋكەتى نەما كە دروست
 ئەكاتە سالى ۹۷۴ك ، ۱۵۶۶ز ، بەلى سەرەتاكانى بىھىزى دەۋلەتى عوسمانى
 لەسەردەمى سولتان سولەيماندا دەرەكەۋتن ، سەرەتاكەش ئەۋەبوو كە سولتان

¹ جهود العثمانيين / ۳۲۳ .

سولهيمان كهوتە ژيئر كاريگهري (پوكسلانا) ي ژنيهوه كه دهستي كرده پيلانگيران دژ به (ئەمير مستهفا) بۆ ئەوێ له جيئي ئەو سهليمي دووهەم {كه كوپري خوئي بوو} دواي باوكي خيلافەت بگريتە دەست ، {مستەفا} سەركرديهكي گهورهو خوشهويست بوو له لای ئەفسەرو دەرجهدارهكاني سوپا ، ئەم دەستيۆەردانەي ژنەكەي بوو بەهۆي ئەوێ كه (ئينكيشارهيهكان) توورەبين و شوپشيك دژ به سولتان دروست بكەن ئەوهبوو {سولتان سولهيمان} دای مرکاندهوه و {مستەفا} و كوپره شيره خۆرهكەشي لەم شوپشەدا تياچوون ، هەروەها به دەسكيسەي هەندئ له وهزيرهكان سولتان (بايهزیدی كوپري و چوار كوپري ئەويشي) لەناو برد ^۱.

هەنديك له نيشانەو دياردەكاني بيهيژي دەولەتي عوسمانی ئەوهبوو لەسەردهمی سولتان سولهيماندا كه سولتان خوئي بەشدای دانیشتنەكاني ديواني ئەئەکرد ، ژن و منال دەسەلاتيان بەسەر حوكمدا پەيدا كردهبوو ، دەستەوسان مابوون له بەرامبەر كيشە ئابووري و كۆمەلایەتیهكاندا ، بەرپادیهك پيگهيان خوش كرد بۆ ياخی بوونی جەماوهری له (روميلي) و (ئەنازول) دا ^۲.

باسی یهكەم

{سولتان سهليمي دووهەم}

له ۹ی ربيعی یهكەمی ۹۷۴ی كۆچيدا حوكمی گرتەدەست ، بەلام نهیتوانی پاريزگاری له سەرورەي و فتوحاتەكاني سولتان سولهيمان بكات ، خو ئەگەر {محمد پاشای صقللي} ^۳ كه وهزيريكي تيكوشهرو ليوهشاوهو پياويكي ورياو سياسهتەمدار بوو نهبوايه ئەوه هەرزوو دەولەتەكەي ئەپروخا ، ئەم وهزيره

¹ في اصول التاريخ العثماني / ۱۰۲ .

² الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۹۴ .

³ تأريخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون / ۱۲۳ .

هه‌رزو هه‌ستا به دروستکردنه‌وه‌ی سام و هه‌یبه‌ت بۆ ده‌وله‌ت له دلی دوژمنه‌کانیدا و ئاشتی‌نامه‌یه‌کیشی مۆر کرد له‌گه‌ل (نه‌مسا) له ساڵی ۹۷۵ی کۆچیدا که به‌رام‌به‌ر ئه‌وه‌ستی له‌گه‌ل ساڵی ۱۵۶۷زایینیدا ، به‌پێی پرگه‌کانی ئه‌و ئاشتی‌نامه‌یه (نه‌مسا) ده‌ست ئه‌گرێته‌وه به‌سه‌ر مۆلکه‌کانیدا له وولاتی (مه‌جه‌ر) دا و سالانه‌ش ئه‌و پره باجه ئه‌دات به ده‌وله‌تی عوسمانی وه‌ک له پێشه‌وه بریاری له‌سه‌ر دراوه به‌پێی دان پیا‌نانه‌کانی میروکانی هه‌ریه‌ک له (تراسلفانیا) و (ئه‌فلاق) و (به‌غدان)^۱.

یه‌که‌م : نوێ کردنه‌وه‌ی (شه‌ر پاگرتن و ئاگر به‌ست - ه‌دنه -) له‌گه‌ل شارلی نۆیه‌می پاشای فه‌ره‌نسا دا :

ئاگر به‌ست له‌گه‌ل پۆلۆنیا شارلی نۆیه‌می فه‌ره‌نسا تازه کرایه‌وه له‌ساڵی ۹۸۰ی کۆچی به‌رام‌به‌ر به ۱۵۶۹ی زایینی ، هه‌روه‌ک (ئه‌م‌تیا‌زات) زیاده‌کرا بۆ قونصولی فه‌ره‌نسا و (هنری دی فالوا) که برای پاشای فه‌ره‌نسابوو کرایه پاشای پۆلۆنیاو به‌پێی پرێکه‌وتنه‌نامه‌یه‌ک له‌گه‌ل فه‌ره‌نسادا به‌و پێیه فه‌ره‌نسا بوویه پاشای بازرگانی له ده‌ریای ناوه‌راستدا ، هه‌روه‌ها به‌پێی ئه‌و پرێکه‌وتنه‌نامه‌یه‌ی پێشوو فه‌ره‌نسا بۆی هه‌بوو که شاندی هه‌مه‌جو‌ره‌ی نه‌صرانی بنی‌رێت بۆ ئه‌و شوینانه‌ی که نه‌صرانیه‌کانی تێدا‌یه له ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، به تایبه‌ت وولاتی شام ، ئه‌م شاندانه هه‌له‌سه‌ن به‌وه‌ی که فه‌ره‌نسیان لای نه‌صرانیه‌کانی وولاتی شام خۆشه‌ویست ئه‌کرد ، که ئه‌م خاله‌یه‌کیکه له‌و خالانه‌ی باس ئه‌کریت ده‌رباره‌ی بیه‌یز بوونی ده‌وله‌تی عوسمانی چونکه ده‌ستی فه‌ره‌نسا گه‌یشه‌ نه‌صرانیه‌کانی شام و به‌و شیوه‌یه‌ش گوێ‌پرایه‌لی نه‌کردن ده‌ستی به‌زیاده‌کردن کرد و گه‌یشه‌ یاخی بوون له ده‌وله‌ت ، دیارترین ئاسه‌واری ئه‌م ده‌ستکی‌شانه‌ناو نه‌صرانیانه ئه‌وه‌بو به هه‌موو شیوه‌یه‌ک پارێزگاریان له (په‌گه‌ز) و (زمان) ی که‌مه نه‌ته‌وه‌یه‌یه

^۱ تاریخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون / ۱۲۳.

نەصرانیەکان ئەکرد تا سازو ئامادەبن بۆ ئەو پۆژەى دەولەتى عوسمانى تەواو لاواز ئەبێت و ئەم کەمە نەتەوهییانە داواى سەرەخۆیى ئەکەن و دەست ئەدەنە شوێش کردن ، ئەو کاتە ئەوروپاش پشتیوانیان لى ئەکات بە هەموو دەولەتە نەصرانیەکانەوه ^۱.

بونی ئەو قەناعەتە لەناو دەولەتە ئەوروپییەکاندا کە وەرگرتنى (ئىمتیازات) لە ناو دەولەتى عوسمانیدا یەکیکە لە مافە سروشتیەکانى خۆیان ، وای کرد لە فەرەنسا کە سوپایەك بنیڕیت بۆ (بوندوقیە) کە سولتان موراى چوارەم (۱۶۲۴-۱۶۴۰ز) شەپى لەگەڵ ئەکردن ، ئەک هەرئەمە بەلکو سەفیرەکەى خۆشى بە هاوپیەتى هیژیکى سەربازى دەریایى نارد تا دەولەتى عوسمانى پى چاوترسین بکات و داواى دیارى کردنى (ئىمتیازات) ی تر بکات ، بەلام (سەدرى ئەعزەم) هەرئەوکاتە کە هیشتا بریارى سیاسى لەدەستى خۆیدا بوو ، خیرا پى پراگەیاندا کە ئەو پیکەوتننامانە ئیلزامى نین بەو شیوهیەى کە هەرئەبى جیبەجى بکری . چونکە (ئىمتیازات) تەنیا بەخششیکی سولتانیه و بەس ، ئەمە وای کرد کە فەرەنسا دەست هەلبگرى لەو هەرەشەو گوپەشانەى خۆى و دەستبکاتە فرت و فیل لە بەردەم سولتاندا بۆ ئەوەى سولتان سەرلەنوی یاسای (ئىمتیازات) هکان مۆر بکاتەوه لەسالى ۱۶۷۳ ز ، جا ئەمە قوپەکەى خەستەر کردەوه ، بەلام دەولەتى عوسمانى لە برى ئەوەى دەرس وەرگرى لەوەى پوویدا ، هات سولتان محمدى چوارەمى (۱۶۴۸-۱۶۸۷ز) پاسپارد کە مافى سەرپەرشتى کردنى (قدس) بدات بە (فەرەنسا) ^۲ !!

فەرەنساش دەستى دایە داواى تازەترو (امتیازات) ی زۆرترو هەرجارەش کوئیکى زیاترى لەسەر سولتان دائەنا ، لەکاتى تازەکردنەوه (ئىمتیازات) دا

^۱ تاریخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون / ۱۲۳.

^۲ الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، جواد العزاوي / ۲۶.

لهسالی ۱۷۴۰ ز سولتان (امتیازات) ی بازرگانی تازهتری دایه فهره نسا ، ههرچهنده ئەم (امتیازات) انه به تهواوی توشی هه پشه هاتن له کاتی داگیرکردنی میصردا له لایه ن (ناپلیون پونابارت) هوه ، چونکه سولتان کارکردن بهو (امتیازات) انه ی پاگه یاند ، به لام ناپلیون بو ئه وه ی په یوهندی له گه ل سولتاندا وهك خوی بمینیت هوه خیرا پاشه کشه ی له میصر کرد و له گه ل سولتاندا پیکه وتننامه ی تازه کردنه وه ی (امتیازات) هکانی به مهرج گرت بو پاشه کشه ی له میصر و له راستیشدا له ۹ ی تشرین یان ئوکتوبه ری ۱۸۰۰ ز ئه و پیکه وتننامه یه ئیمزاکرا و سولتان (امتیازات) یکی تری تازه ی دایه فهره نسا ئه ویش ئه وه یه : فهره نسا بو ی هه یه که بازرگانی له ده ریای سوردای به ئازادی بکات ^۱.

دانی ئەم (امتیازات) انه دهره نجامیکی رهشی هه بوو بو دهوله تی عوسمانی ، (ویمیتری کیستیکس) میژوو نوی یونانی ئه لی : (... پیدانی ئەم (امتیازات) ه زۆرانه ئابوری ئیمبراتۆریه تی عوسمانی تیك شکاند چونکه یاسای باجی دهوله تی عوسمانی پوخاند ، که یاساکه پاریزگاری له بازرگانی خوجیی ئه کرد له بهرامبه ر بازرگانیه بیانیه کاندا که بهردهوام پیشپرکیی بوو له گه لیدا) ^۲ ، نهك هه رئه مه ، به لکو ئەم (امتیازات) دانه بوویه په رچیکی گه وره له بهردهم دهوله تی عوسمانیدا که نه ی توانی پرۆژه یه کی ئیصلاحی جیبه جی بکات یان سه رچاوه ی دارایی تر به دهست به ی نیت بو خوی تا پووبه پرووی ئه و هه موو خه رجه ی بیته وه که دهوله ت له حوکم و به ریوه بردندا ئه ی کات ، بو یه به راستی ئه و په یماننامه ی که ئیمتیازاتیان ئه دا به دهوله تانی تر هه مووی بوونه مایه ی زه لیلکردنی

^۱ الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، جواد العزاوي / ۲۶ .

^۲ الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، جواد العزاوي / ۲۷ .

عوسمانیه‌کان ده‌لّه‌ته ئه‌وروپیه‌کانیش که ملکه‌چ نه‌بوون بۆ ده‌لّه‌تی عوسمانی وایان لیّهات بوونه حکومه‌تیک له‌ناو حکومه‌تی عوسمانیدا ^۱.

دووهمه : سه‌رۆکی (خوارهزم) داوای هییزی پارێزه‌ری (الحمایه) ئەکات له سولتان سه‌لیمی دووهمه : سه‌رۆکی خوارهزم شکاتیکی به‌رز کرده‌وه بۆ سولتان سه‌لیمی دووهم و تییدا ئه‌لی : پاشای فارسه‌کان ده‌ست ئه‌گریت به‌سه‌ر هه‌موو ئه‌و حاجیانهدا که له تورکستانه‌وه دی‌ن هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌ی که ئه‌ده‌ن به سنوره‌کانی ئه‌ودا ، هه‌روه‌ها مۆسکۆ پاش داگیرکردنی (استراخان) نایه‌لی نه حاجی و نه‌بازرگانی ئیمه‌ بچنه وولاتی ئه‌و و چه‌ندان پێگری داناوه له‌به‌رده‌مماندا ، بۆیه چ سه‌رۆکی خوارهزم و چ سه‌رۆکه‌کانی (بوخارا) و (سه‌مه‌رقه‌ند) داوا ئه‌که‌ن له سولتان سه‌لیمی دووهمه که هه‌رچی کردووه (استراخان) بگیریته‌وه تا پێگه‌ی چه‌ج کردن والا‌بیت له‌به‌رده‌میاندا ^۲.

ئهم داوايه جیگه‌ی قه‌بو‌لی ده‌لّه‌تی عوسمانی بوو ، بۆیه (صوفلی باشا) که (سه‌دری ئه‌عزم) بوو له ده‌لّه‌تدا هی‌زیکی په‌لامارده‌ری گه‌وره‌ی پێکه‌وه‌نا ، له‌سالی (۹۷۶-۹۷۷هـ ، ۱۵۶۸-۱۵۶۹ز) تا (استراخان) پزگار بکات و بیکاته بنکه‌یه‌کی سه‌ربازی عوسمانی بۆ ئه‌وه‌ی هه‌موو ئه‌و ناوچانه‌ بپاریزیت و له نیوان دوو پرووباری (قولجا) و (دون) دا که‌نداویکی گه‌وره‌ ببه‌ستیت به‌را‌ده‌یه‌ک ببيتته‌ پێگه‌یه‌کی چاک بۆ ها‌تو‌چۆی گه‌له‌ که‌شتی عوسمانی به‌ناسانی بۆ ناو ده‌ریای خه‌زهر (قه‌زوین) له‌ پێگه‌ی ده‌ریای سوره‌وه ، تا عوسمانیه‌کان له‌لایه‌ک بتوانن پێ بگرن له‌ فراوان خوازی و کشانی روسیا به‌ره‌و باشور ، و له‌ لایه‌کی تریشه‌وه نه‌ک هه‌ر فارسه‌کانیش له‌ قه‌وقاز و ئازهربايجان ده‌ریکات به‌لکو پێگه‌ی ئه‌وه‌شیان لی‌بگریت که به‌ره‌و باشور بکشین ، جگه‌ له‌مانه‌ پێگه‌ش بۆ سوپای

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية مفترى عليها : ۷۵ / ۱ .

^۲ في اصول التاريخ العثماني / ۱۴۴ .

عوسمانى خوش ئەو بى ۋ ناچار نابىن كە بە زەھى نازەربايجاندا پى بىكەن كە زەھىيەكى سەخت و پىر كەندەلەنە ، ھەر ھە پەيۋەندى كىرەنشىيان بە ئۆزبەككە كەنەۋە بۇ ئاسان ئەكەت كە دۆزەمنى سەرسەختى دەۋلەتى سەفەۋى و تەتارەكانى (قىرم) بوون ، ھەموو ئەمەش پىگەى كارۋانىيە كۆنەكان كە لە ئاسىيائى ناۋەراستەۋە بەرەو پۇژەلەت و بەرەو پۇژئاۋا ئەپۇيشتىن زىندوۋ ئەكەتەۋە ^۱ .

عوسمانىيەكان دەستيان دايە جىبەجى كىرەنى پۇژەى بەستەنەۋەى دەريايى (دون) بە (قولجا) ۋە ، و مانگى جەمادى يەكەمى سالى ۹۷۷ ك ، ئۆكتۇبەرى ۱۵۶۹ ز ھاتە پىشەۋەو سىيەكى پۇژەكە تەۋاۋ بوو بوو ، ھەرچەندە ۋەرزى زىستان بوۋىيە ھۆى پاكىرتنى پۇژەكە بەلام سەروكى ھىرشەكە پىشنىياري ئەۋەى كىرە كەشتى بچوك بەكار بەينىرىت لە ھىرشەكەدا بۇ پىزگار كىرەنى (استراخان) ، بەۋەى چەك و تفاق و تۇپەكان بگوزىنەۋە پىيان و ھىرش بىرىتە سەريان ، بەلام بە بۇنەى نەگونجاۋى ھەلومەرچە سىروشتىيەكانەۋە ئەم شەپە سەرى نەگىرت ، لەگەل ئەۋەشدا (صۇقلىلى پاشا) تۋانى ھەندى دەستكەۋت بە دەست بەينى لەۋانە سنوردانان بۇ سەروكەكانى (مولدافىيا) و (ولاشيا) و (پۇلندا) و بەۋ شىۋەيەش دەۋلەتى عوسمانى تۋانى پىگە لە فراۋان خۋازىيەكانى روسيا بەرەو باكور و خۇرئاۋاي دەريايى سور بەشىۋەيەكى كاتى بگىرىت ^۲ .

سىيەم : پىزگار كىرەنى (قىرەس)

ئىتالىيا و ئىسپانىا گىرەنى دۈرگەى قىرەسىيان چاك ئەزانى ، لە ئەۋرۇپاشدا ھەۋالىك بىلۋ بوۋىيەۋە گۋايە دژ بە سۇلتانى عوسمانى (ھاۋپەيىمانىيەتيەك) دىرۇست بوۋە ، ھەرچەندە ئەۋ ھاۋپەيىمانىيەتيە نەيتۋانى (قىرەس) لە دەستى

^۱ فتح عدن ، محمد عبداللطيف البحر اوي / ۱۴۵ .

^۲ جهود العثمانيين / ۴۴۷ .

عوسمانییه‌کان بېسه‌نیټه‌وه که به هیژیکى بی‌شوماره‌وه چوونه ناوى ،
 عوسمانییه‌کان به ئاسانى چوونه ناو دورگه‌که‌و پروبه‌پرووى هیچ نارېحه‌تیه‌ک
 نه‌بوونه‌وه ، ته‌نها شارى (فامرجستا) که قه‌لایه‌کى سه‌خت بوو له به‌رده‌م
 عوسمانییه‌کاندا وه‌ستان به‌سه‌رؤکایه‌تى (باحلیون) و (براجادنیو) و هیژى
 عوسمانییه‌کان ئه‌وکاته ئه‌گه‌یشته سه‌د هزار سه‌ربازى شه‌پرکه‌ر ، عوسمانییه‌کان
 هه‌رچى که ره‌سته‌ی (ئابلؤقه‌دان) له‌وکاته‌دا هه‌بوو به‌کاریان هیئا وه‌ک (کر و فر)
 و چاندنى (مین) ، به‌لام هیچ کاریگه‌رى له‌سه‌ریان دروست نه‌کرد ، هه‌رچه‌نده
 ئه‌گه‌ر هیژیکى مه‌سیحى بهاتایه به هانایانه‌وه ئه‌وه حالى عوسمانییه‌کان ئه‌که‌وته
 مه‌ترسیه‌وه ، به‌لام ئه‌وه‌بوو که برسیټى کاریگه‌رى خوى له‌سه‌ریان به‌جى هیلاو
 ناچار شاره‌که‌یان ته‌سلیم کرد له په‌بیعی دووه‌مى ۹۷۹ک ، اغسگسى ۱۵۷۱ز دا .
 ده‌وله‌تى عوسمانى خه‌لکىكى زورى ئه‌نازؤلى گواسته‌وه بو ئه‌وى که تائیستاش
 نه‌وه‌یان هه‌ر له‌و دورگه‌یه‌دا هه‌یه ، هه‌رچه‌نده قوبروسیه ئه‌رسه‌نؤکسه‌کان زور
 دلخؤش بوون به حوکمى عوسمانییه‌کان چونکه له‌ژیر سته‌م و چه‌وسانه‌وه‌ی
 کاسؤلیکه‌کان پزگاریان کردن که (بوندوق‌داره‌کان) بو چه‌ند سه‌ده ئه‌و
 چه‌وسانه‌وه‌یان خستبوونه‌سه‌ر ، له‌گه‌ل ئه‌وه‌دا داگیرکردنى { قبرص } له لایه‌ن
 عوسمانییه‌کانه‌وه ده‌وله‌تى (کاسؤلیکی) وروژاند ^۱.

گه‌له‌که‌شتى عوسمانى دواى ئه‌م کاره‌ی له (ابنانجنى) دا دامه‌زرا و زۆربه‌ی
 سه‌ربازه‌کانیشى به بۆنه‌ی وه‌رزى زستانه‌وه گه‌رانه‌وه شوینی خویان ، چونکه
 شه‌ر له‌و وه‌رزده‌دا ئه‌وه‌ستى و خه‌لک خوى بو سالى داها‌توو ئاماده ده‌کات ^۲.
 چواره‌م : شه‌رى لیبان‌تؤ ^۳

^۱ في اصول التاريخ الإسلامي : ۱۴۶-۱۴۷ .

^۲ فلسفة التاريخ العثماني ، محمد جميل بيهم / ۱۴۲ .

^۳ ئه‌که‌ویته پرووى باکورى ده‌روازه‌ی که‌نداوى (کورنت) له یونانى ئه‌مپرودا .

میلله ته مه سیحیه کان به گشتی ترسی ئه وه یان لی نیشته که ئه مه مه ترسیه ئیسلامیه دورنیه هه موو ئه وروپا بگریته وه ئه گهر هه ر ئاوا سوپای عوسمانی له وشکانی و له ئاوه وه داببه زنه ئه وروپا ، بۆیه (پاپا بیوسی پینجه م ، ۱۵۶۶- ۱۵۷۲ز) سه ره له نوی که وته وه هه ولی کۆکردنه وهی ده ولته ته ئه وروپیه کان که ناکۆکی زۆر له نیوانیاندا هه بوو ، به مه به ستی ئه وهی هیژیکی یه کگرتوویان له ژیر ئالای (پاپا)^۱ دا له ئاوا له وشکانیدا لی دروست بکات ، بۆ ئه مه مه به سته ش نامه یه کی نوی تییدا ده لیته : (... به راستی سولتانی تورک له بهر خویره تی و بیترخی ئیمه ته واو گه شه ی کردووه وه ده سه لاتی فراوان بووه)^۲.

{ پاپا بیوسی پینجه م } و { فیلیپی دووه مه } ی پاشای ئیسپانیا و کۆماری بوند و قداره کان په یمان نامه یه کیان له نیوان خویندا مۆر کرد له سه ره تای (۱۴۷۹ ک ، ۱۵۷۱ز) که تییدا په یمانیان به یه کتری دا که هیرشیکی گه وه ره و به رفراوان بکه نه سه ره عوسمانیه کان له ده ریاوه ، له م هیرشه دا هه ندی له شاره کانی ئیتالیا ش به شدارییان کرد چونکه { پاپا بیوسی پینجه م } گیانی هاوپه یمانیه تی تییدا بزواندن و به وبۆنه یه وه (توسکانی) و (جنوه) و (سافوی) و هه ندی له ئیتالیه کانیش هاتنه ناو ئه مه هاوپه یمانیه تیه پیروژه وه^۳.

{ پاپا } نامه یه کیشی نارد بۆ پاشای فه ره نسا و داوا ی کۆمه ک و یارمه تی لی کرد ، به لام { شارلی نویه م } داوا ی لیبوردنی کرد و ووتی : من له گه ل عوسمانیه کاندایه چهند ریکه وتن نامه یه ک هیه له نیوانماندا . پاپا له وه لامدا داوا ی ئه وهی لی کرد که په یمانه کانی له گه ل عوسمانیه کاندایه بشکینی ، چهند پوژیکی که می خایاند ئه وه بوو ئیمبراتۆر هه موو په یمانه کانی له گه ل عوسمانیه کاندایه له وه شانده وه و

^۱ حرب الثلاثمائة سنة / ۳۹۶ ص ۹.

^۲ تاریخ الدولة العثمانية / ۱۲۵ .

^۳ جهود العثمانيين / ۴۵۲ .

چوويه ناو هاوپهيمانيهكه و پرووى له (ايقان) يش كرد كه پاشاي روسهكان بوو
 پيى راگهياند كه ئهويش بيٽ بهدمم ئهم جاري شهروه كه پاپا داوييتى ، خاوو
 خليچكيهكى له پاشاي پولونيا دا بينى و ئهوهبوو (دون جوان) ي نه مساوى كرا
 به سهركردهى ئهم سوپا پهلاماردهره ، لهيهكيك له برگهكاني ئهم پهيماننامه
 نه صرانيه دا هاتوو : (پاپا بيوسى پينجه م و فليپ پاشاي ئيسپانيا و كومارى
 بوندوقدارهكان شهري پهلاماردان و شهري بهرگري دژ به توركهكان رادهگهيان ،
 بهمه بهستى ئهوهى هموو ئه و شويئانهى كه ئهوان له ژير دهستى مهسيحيهكاندا
 دهريان هيناوه له دهستيان بسه نريتهوه ، بهناوچهكاني تونس و جهزائير
 ته رابولسيشيهوه)^۱.

(دون جوان) بهخوى و سوپاكهيهوه بهرهو دهرياي (ئه درياتيك) كشاو تاگه يشته
 تهنگه لاني كه نداوى كورنت نزيك (باتراس) كه زور دوورنه بوو له (ليبانتي) كه
 پاشان شهركه بهم ناوه ناونا .

پاي سهركردهكاني كه شتيگهلى ئيسلامى ئهوهبوو كه كه نداوهكه بپاريژن و
 مهكه مكاري تيذا بكهن و ههنگژين به كه شتيگهلى صهليبيهكاندا ، تهنيا (على
 پاشا) نهبيٽ كه سهروكى گشتى بوو ، ئه و بريارى ئهوهى دا كه له دوژمن بچنه
 پيشهوه و شهري لهگه لدا بكهن چونكه به زورى كه شتيهكانيدا ئهينازى ، بهلى (
 على پاشا) سوپاي ريڤكخست و هموو كه شتيهكاني بهيهك شيوه له باكورهوه بو
 باشور دامه زراندا ، به شيويهك بهندهرلاى (ليبانتي) ئهكهوته لاي راستى
 سوپاكه و ناوه راستى دهرياكهش له بهردهم سوپاكه دا بوو ، جا (على پاشا)
 سوپاكه ي كرده دوو بال و چهقيك ، خوى له چهقى سوپاكه دا بوو ، (سيروكو)
 له بالى راستيدا داناو بالى چهپيشى سپارد به (قلچ على) ، سوپاي
 صهليبيهكانيش به بهرانبهريانهوه بههه مان شيوه سوپاكهيان كرده سى بهشهوه

¹ تاريخ الدولة العثمانية / ١٢٥ ، ١٢٦ .

ههروهك سوپای ئیسلامی ، بالی چهپی سوپاکه (دوریا) سهرکردایهتی دهکرد به بهرامبهر (قلج علی) یهوه و سهروکایهتی لای چهپیش درا به (بربوريجو) له بهرامبهر { سیروکو } هوه ، و (دون) خووشی سهروکایهتی چهقی سوپاکه ی ئهکرد و کهشتیگهلیکی (یهدهك) یشی به سهروکایهتی (سانت کروز) له دوروهه دانا ^۱ .
پینجه م : گهرمبوونی شهپره که :

شهپره که له پوژی ۱۷ ی جهمادی یهکه می ۹۷۹ ک ، ۱۷ ی اکتوبری ۱۵۷۱ ز هه لگیرسا ، سهره تا گه له کهشتی ئیسلامی گه مارۆی گه له کهشتی مهسیحی دا و عوسمانیه کان دریان به کهشتیهکانی دوژمن داو زۆر چوونه ناوهوه و شهپره گهرم بوو ، ههردوو سوپاکه ئهلهق قارهمانیه تیهکی بهرچاویان نواند و شهپریکی پیاوانه یان کرد ^۲ ، ویستی خوا وابوو که موسولمانه کان بشکین و لهو شهپره دا سی ههزار { ۳۰۰۰۰ } پیاوی شهپره کریان لی بکوژریت و ئهشوتریت بیست ههزار کهس ، (۲۰۰) کهشتی جهنگیشیان له دهست دا که { ۹۳ } دانه یان ژیرناو کهوت و ئهوانی تریان کهوتنه ژیر دهستی دوژمن وگه له کهشتی یه کهگرتووه نه صرانیه که له ناو خویاندا دابهشیان کردن ^۳ .

دههزار کهسیشیان به ئهسیر لی گیرا ، به لی (قلج علی) توانی کهشتیهکانی لای خوی پرگار بکات و ههموو ئهوه کهشتیان ههش که به غه نیمه ت گرتبوونی له دوژمن لای خوی بیاریزی که یهکی لهو کهشتیان هه کهشتی تایبهتی (پاپا) خوی بوو ، (قلج علی) ئه م کهشتیه ی پاپای هینایه وه بو ئهسته نبول که لهویدا پیشوازیهکی سههرکه وتوانه ی لی کرا ، له گه ل ئه وه شدا ئه و شکسته تاله ی به سهردا هاتبوو ، سولتان سهلیمی دووه م له پاش ئه م شهپره ههستا به بهرزکردنه وه ی پله ی (قلج

^۱ حرب الثلاثمائة سنة / ۳۹۶ .

^۲ جهود العثمانيين / ۴۵۴ .

^۳ تاریخ الدولة العثمانية / ۱۲۶ .

(علی) بۆ (سەرۆکی دەریایی عوسمانیەکان) (واتە:قبودان پاشا) لەگەڵ مانەوێکی کارەکەیی خوێش کە بریتی بوو لە (کبیرلربك) ی وولاتی جەزائیر^۱ .

شەشەم : شوینەواری (لیبانتۆ) لەسەر ئەوروپا و لەسەر دەولەتی عوسمانیش : کیشوهری ئەوروپا ئاھەنگیان دەگیرا بە بۆنەی سەرکەوتنیان لە (لیبانتۆ) چونکە بۆ یەکەمجار لەسەرەتای سەدەی (۱۵) دا کە عوسمانیەکان شکست بخۆن^۲ ، ئەوروپاییەکان دەستیان دایە ھەلھەلە کێشان و ئەوەندە ئەم سەرکەوتنەیان بە گەورە دایە قەڵەم لە ھەموو شوینیکیدا دەستیان دایە پازاندنەوێ شارەکان و ئەوەندەش موبالەغیان لە سوپاسکردنی (دون جون) دا کرد کە رابەراییەتی ئەم ھێرشەیی کردبوو گەیشتنە ئەوێ کە تەنانەت پاپا خوێش لەو نەپاراست کە لە کاتی ئاھەنگ گیراندا لە کەنیسەیی (قدیس بترس) دا کە بە بۆنەی ئەم سەرکەوتنەو گیرا بلی : (ئینجیل مژدە ئەدات بەوێ لە لایەن خواوە پیاویک بەناوی (حنا) وە دیتە بوون بە دڵنیاوییەو مەبەستی بەو پیاو (دون جون) ه ، لەو پۆژەو ئیتر دۆنیای مەسیحیەت بەردەوام ئەو سەرکەوتنە دەریاییە باس ئەکەن و پیاویدا ھەلئەدەن ، تەنانەت لە فەرھەنگە تازەکانی قوتابخانەکانیاندا کاتییک کە باسی (لیواری لیبانتۆ) ئەکریت ، یەکسەر بەدوایدا باسی (دون جون) ئەکریت وە کەسیک کە مەسیحیەتی لە ترسناکیەکی گەورە پزگار کردبیت کە گەمارۆی داوہ لە پۆژگاریکدا^۳ .

پاپا زۆر زۆر دڵخۆش بوو بەم سەرکەوتنە ھەرچەندە ھەر لە دڵە راوکیدا بوو چونکە دۆژمنەکەیی ھیشتا ھەر مەزنەو سامی تایبەتی خوێ ھەبوو ، بۆیە ھەولێ دا کە شیعیە دوانزە ئیمامیەکانی صەفەوێ دژ بە عوسمانیەکان ھان بدات و ئەو

^۱ جهود العثمانيين / ۴۵۴ .

^۲ في اصول التاريخ العثماني / ۱۴۷ .

^۳ فلسفة التاريخ العثماني / ۱۴۳ .

جياوازی بىرو باوەره‌ی که شيعه هه‌يبو له‌گه‌ل ده‌وله‌تى عوسمانيدا بقو‌زیت‌ه‌ه ،
 بۆيه نامه‌يه‌کى بۆ (ته‌ماسب پاشا) نارد که پاشای عه‌جه‌مه‌کان بوو تیی‌دا
 نووسى : (... هه‌یچ کاتيک هه‌لى له‌مه‌ باشت‌رت بۆ پى ناکه‌ويک بۆ په‌لاماردانى
 عوسمانيه‌کان ، چونکه ئیستا له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه گومانى په‌لاماردانىان هه‌يه ^١ .
 هه‌روه‌ها پاپا کاغه‌زیکيشى بۆ پاشای حه‌به‌شه‌و ئه‌ميرى يه‌مه‌ن نارد تا هانىان
 بدات له‌ ده‌وله‌تى عوسمانى به‌لام مه‌رگ يه‌خه‌ی پى گرت و مرد ^٢ .

ده‌ره‌نجامى شه‌رى لي‌بان‌تۆ ئوميد‌ه‌کانى ده‌وله‌تى عوسمانى کو‌ژانده‌وه ، چونکه
 ترسناکى ده‌وله‌تى عوسمانى له‌ ده‌ريای ناوه‌راست‌دا نه‌هيش‌ت ، که ترسناکى
 نه‌ما ئه‌و ترسه‌ش نه‌ما له‌لای خه‌لکى تاده‌ست بگرن به‌و هاوپه‌يمانيه‌تى يه
 پيرۆزه‌وه که هه‌مووى کو‌کردبوويه‌وه ، بۆيه له‌برى ئه‌وه سه‌ر له‌ نوى ئيره‌يى بردن
 و غيره‌تکيشى ده‌وله‌ته‌ مه‌سيحيه‌کان ده‌ستى پي‌کرده‌وه ^٣ .

له‌ راستيدا گرنگى (لي‌بان‌تۆ) نکولى لى ناکرى و ئه‌و ئه‌فسانه‌شى نه‌هه‌يلا که
 گوايه عوسمانيه‌کان هه‌رگيز ناشکين ، هه‌یچ نه‌بي‌ت بۆ شه‌رى ناو ده‌ريا ئه‌و
 ترسه‌ی په‌وانده‌وه ، په‌وينه‌وه‌ی ئه‌م ترسه‌ش له‌دلى کاربه‌ده‌ستانى ئيتالياو
 ئيسپانيا‌دا شتيکى گرنگ بوو ، هه‌ر ئه‌م شه‌ره‌ وای کرد که کارىگه‌رى ده‌وله‌تى
 عوسمانى له‌سه‌ر سياسه‌تى هه‌يزه‌ پو‌ژئاواييه‌کانى ئه‌وروپا نه‌مینی ، چونکه ئه‌وه
 راسته‌قىنه‌يه‌ک بوو بوو که هه‌يزى عوسمانى هه‌يزى زال و گه‌وره‌يه‌ چ له‌ وشکانيدا
 بي‌ت يان له‌ ده‌ريادا بي‌ت ^٤ .

^١ تاريخ الدولة العثمانية / ١٢٦ .

^٢ تاريخ الدولة العثمانية / ١٢٦ .

^٣ جهود العثمانيين / ٤٥٥ .

^٤ جهود العثمانيين / ٤٥٥ .

ھەر ئەم سەرکەوتنەى لىبانتۇ بوو لەسالى ۱۵۷۱ ز كە پىگەى خوش کرد بو خو
ئامادەكارى بو ھاوسەنگ کردنى ھىزە دەريايەکان لە دەرياي ناوہراستدا ،
ھەرەك چۆن قۇناغىكى كۆتايى پيھينا كە بەردەوام لە دەريادا شەپ ئەکرا و
ئەوہش خەرجى و ئەركىكى گەورەى خستبەو سەر ھەموو لايەك^۱ .

دواى ئەمە ئيتەر عوسمانىەکان پىريان لەوہ ئەئەکردەوہ كە سەرورەى زياتر زياد
بکەن بو ئەو زنجيرە سەرورەيەى تۆماريان کردبوو لە دەريادا^۲ . بۆيە ئەم
تیکشکانە بە خالى وەرچەرخان و سەرەتا دائەنرى بو ٲاوەستانی سەرەمى
گەشەى ھىزە دەريايەکانى دەولەتى عوسمانى^۳ .

حەوتەم : چاوتىبىرىنى فەرەنسا بو کيشوہرى ئەفريقا دەرەدەکەوئت :
شەپى لىبانتۇ ھەلىكى چاک بوو بو ئەوہى فەرەنسا چا و بىرپتە ٲوژئاواى دونياى
ئىسلامى ، ئەوہبوو ھەرکە ھەوالى شکستى گەلە کەشتى عوسمانى لەو شەپەدا
بلاو بوويەوہ خيرا پاشاى فەرەنسا (شارلى نويەم) ٲروژەيەكى نارد بو
سولتانى عوسمانى (۹۸۰ ک ، ۱۵۷۲ ز) لە پىگەى بالۆيزەکەيەوہ لە (استنبول)
، ئەم ٲروژەيە داوا ئەکات کە دەسەلات بدريتە فەرەنسا لە (جەزائير) دا بە
بيانوى پاراستنى ئىسلام و موسولمانان لەو وولاتەدا ، بەرامبەر ئەمەش فەرەنسا
ئامادەيە کە باجىک بداتە (باب العالى) ى لە دەولەتى عوسمانيدا ، سەرەتا
سولتان ئەم ٲروژەيەى ٲەت کردەوہ و ٲشتى تىکرد ، بەلام فەرەنسا ھەر کولى
نەداو سوربوو لەسەر ئەو داوايەو چەندەھا پىگەى ديبلوماسى گرتەبەر تا
ئەوہبوو چەند (امتيازات) يکى تايبەتى وەرگرت و لە (سقالە) و چەند

^۱ جهودالعثمانيين / ۴۵۵ .

^۲ بداية الحكم المغربي في السودان / ۹۴ .

^۳ فلسفة التاريخ العثماني / ۱۴۳ .

شوینیکی تری که ناری جه زائیر و فه رمانیکی سولتانیشی بو ئه و مه به سته
وهرگرت که چه ند بنکه یه کی بازرگانی دابنی تیانداندا^۱.

هه شته م / دروستکردنه وهی سهر له نوی گه له که شتی عوسمانی:

قبودان پاشا قلچ علی به ووره و چالاکیه کی زوره وه سهرله نوی دهستی دایه وه
تازه کردنه وهی گه له که شتی عوسمانی تا قهره بووی ئه وه بکاته وه که له
شهره که دا له دهستی دابوو ، هاوینی سالی ۹۸۰ ک ، ۱۵۷۲ ز ، هاته پیش و تائه و
کاته توانی دوسه دو په نجا که شتی تازه سازو ئاماده بکات ، {قلچ علی} به م
که شتی تازانه وه له ناو ده ریادا خو نواندنیکی گهره ی ئه نجام داو
{بوند و قداره کان} له م ئاماده باشیه ی گه له که شتی عوسمانی زور ترسان و ناچار
به په له داوای ئاشتی نامه یه کی سهر شو پرانه یان له عوسمانیه کان کرد به وهی (
قبرص) یان بو جیه یلان و سی سهد هه زار (دوکه)^۲ ش باجیان دا به ده ولته ی
عوسمانی ، به لام ئه م به خه بهر هاتنه وهی گه له که شتی عوسمانی وه که په له فرته ی
پیش مهرگ بوو ، چونکه ده ولته له هه موو لایه که وه توشی شهره هاتبوو له
لایه که وه نه مساو هاوپه یمانه کانی شهریان تی ئالاندبوو ، له لایه کی تریشه وه
فارس و له لایه کی تریشه وه سهرقالی دامرکاندنه وهی شو پرشه ناو خو ییه کان
بوو بوویه وه و هیزی له بهر چنرابوو^۳.

نویه م : داگیر کردنی تونس :

{قلیپی دووهم} ته ما حکیری تونس بوو دوا ی ئه وهی که (سولتانی حفصیی
ئه بولعه باسی دووهم) که حوکی تونس ی ئه کرد (۹۴۲-۹۸۰ ک ، ۱۵۳۴-۱۵۷۲
ز) داوای ئه وهی لی کرد که هاوکاری بکات بو دامرکاندنه وهی ئه و شو پرشانه ی دژ

^۱ تاریخ الجزائر العام : ۹۷ / ۳ ، ۹۸ .

^۲ حرب الثلاثمائة سنة / ۳۹۹ .

^۳ جهود العثمانيين / ۴۵۶ .

به ئەم ئەکرا، ئەویش لەبری ئەم هاوکاریەدا داوای (امتیازات) یکی زۆری کرد
 کە بیداتی^١، لەوانە بۆیان ببیت لە هەرشوێنیکی تونسدا نیشتهجی^٢ ببن، و
 دەستیش لە {عینایە} و {بنزرت} و (حلف الواد) یش هەلبگرێ^٣، (ئەبۆلعهباس
) ئەم مەرجانە ی پەت کردەووە بەلام (محمد بن الحسين) ی برای مەرجەکانی قەبول
 کرد^٤. دواى ئەمە (دون جون) لە رەجەبى ٩٨١ك، اکتوبرى ١٥٧٣ ز لە
 دوورگەى {صقلیە} وە بەخۆى و سەدو سى و هەشت کەشتى و بیست و پینچ
 هەزار سەربازەووە پووی کردە تونس و لە قەلای (حلق الواد) کە ئیسپانیا داگیرى
 کردبوو نیشتهجی^٥ بوو، جا دون جون لە ناکاودا دای بەسەر تونسدا و داگیرى
 کرد و خەلکەکەشى لە ترساندا لە دۆلى تونسەووە رایان کرد، لە پینا و پاراستنى
 دینی خۆیان لە شەپەرەنگیزی ئیسپانیهکان^٦. و حاکمەکەى تونسیش پای کردو
 خۆى گەیانده (قەیرەوان)^٧ و ئەوروپاش ئەوێ باش ئەزانى کە تا کۆنەبنەووە
 ناتوانن زāl ببن بەسەر دەولەتى عوسمانیدا^٨.

دووەم : {قلج علی} زۆر گرنگى بەووە ئەدا کە هیزی دەریایی دەولەتى عوسمانى
 فیری شەپکردن بکات لەسەر چەکی تازه، ئەم گرنگى دانەى (قلج علی)
 سەرنجى هەموو ئەو بیگانانەى پراکیشا کە لە دەولەتى عوسمانیدا ئیقامەیان پی
 درابوو، هەروەها پلەى {قلج علی} شى لای خەلک بەرز کردەووە بەپرادهیهک (پاپا)
 ئامۆژگارى فلیپی دووهمى کرد کە پاشای ئیسپانیا بوو تا هەول بدات بە شتی

^١ تاریخ الجزائر الحديث / ١٤٣ .

^٢ جهود العثمانيين / ٤٥٧ .

^٣ حرب الثلاثمائة سنة / ٣٩٩، ٤٠٠ .

^٤ تاریخ الجزائر الحديث / ٥٠ .

^٥ جهود العثمانيين / ٤٥٧ .

له خشته ی بهریت^۱، به وهی که موچه یه کی دهه زاری بۆ بپرته وه و ناوچه یه کی گه وره شی له میرنشینی نابلس یان هه رشوینیکی تر بۆ دیاری بکات، له مولکه کانی شانشین ی ئیسپانیا که ببیته مولکی خووی و نه وه کانی دوا ی خووی وه پله ی (کونت) یان (مارکین) یان (دوق) یشی پی بدری، ئه م پرۆژه یه ی پاپا ئه وه شی تیدابوو که هه مان (امتیازات) بدریت به دوو که سی تر له یاریده دهره کانی^۲.

پاپا له وده باش حالې بووبوو که ئه م هه وه له ئه گهر سه ريش نه گري ت خو سول تاني
عوسماني دل کرمين ئه کات له {قلج علي} که تاکه که سي کي به توانايه له
پشتيواني کردني ده وه تي عوسمانيدا ، به لام ئه م هه وه له سه ري نه گرت ، و له بري
ئه وه ي که {قلج علي} له پاپا نزيك بکاته وه ئه وه نده ي تر رقي لي ي هه ستا ،
چونکه ووتی پي تينا چي موسولماني تي کو شه ري ده ستياک خوي بفروشي
له کاتي کدا ئه و بووني له ناو ده وه تي عوسمانيدا به وه ئه زاني که نه فسي خوي
فروشته به خواو له ري گهي خوا دا به نياز ه پيشکه شي بکات ، ئه مه ش يه کي ک بوو
له و سيا سه تانه ي که ده وه لت به دري ژايي فتوحاتي ئيسلامي کاري له سه ر ده کرد ،
پي تي ئه چي که ئه م پو حيه ته پولي گرنگي بيني بي ت له سه رخستن و خير
کردني پر و سه ي فتوحاتدا ، له هه موو ئه و هه ري م و مه يدانانهدا که ده وه له تي
عوسماني ئه چويه ناوي ، له بهر ئه وه هه ر عوسمانيه که له شويني کدا کاري
ده کرد به هه موو دلي که وه کاره که ي ئه کردو واي ئه زاني که خزمه تي ئه م خزمه ته
به ئيسلام .^۳

پایزدهه‌م : {سولتان سه‌لیم} فەرمانی گرتنه‌وه‌ی تونس دهرده‌کات :

¹ تاريخ الجزائر الحديث / ٥١ .

² أطوار العلاقات المغربية العثمانية / ٢٨٠ .

3 جهود العثمانيين / ٤٥٨ .

{سولتان سه لیمی دووهه م} فه رمانیکی ده رکرد بو {سنان پاشای} وه زیرو {قلج علی قبودانی} ، تاخویان ناماده بکه ن و پیویسته که تونس به ته واوه تی بزگار بکه ن و ده سه لاتی ده وله تی عوسمانی بگیړنه وه به سه ریدا ، به هه مان شیوه فه رمانی ده رکرد بو هه موو هه ریمه کان که سه ربازو نازوقه ناماده بکه ن بو نه و مه به سته ، و له گه ل سه ربازه کانیشدا پیویسته (۲۸۳) که شتی قه باره جوړاوجوړ ناماده بکه ن ، هه روه ها فه رمانی کرد به هه موو نه و سه ربازانه ی که له له ئه رکی سه ربازی (نه نازول و پوم یلی) دا بوون له پیگه ی ده ریاهه بگه ریڼه وه و به شداربن له و شه رپه دا ، هه روه ها فه رمانی کرد به هه موو نه و سه ول لیډه رانه نه بی له گه ل گه له که شتی عوسمانیدا به شداربن و ناگاداریشی دا به وه ی هه رکه سیك به شدار نه بیټ ده رنه کریټ و شوینه که ی لی نه سه نریتته وه و له داها توویشدا ناخریتته سه ر هیچ کاریک ، که که شتیگه لی عوسمانی که وته جو له (حیدر پاشا) حاکمی عوسمانی له تونس {نه وه ی که رایکرد بو قهیره وان} ده سستی دایه کوکړدنه وه ی (موجاهیده کان) له هه موو نه و خه لکه ی که ده وریان لیډابوو ^۱.

گه له که شتی عوسمانی به سه روکایه تی سنان پاشا و {قلج علی} له ۲۳ ی محرمی ۹۸۲ ک ، ۱۴ ی مایوی ۱۵۷۴ ز دا له ده ریادا ده ستیان به جووله کرد و له ته نگه لانه کانیا ن هاتنه ده روه و جاروکیان هه لدا له ناو ده ریای سپی دا ، و ده ستیان کرده توپبارانکردنی که ناره کانی (کالابریا مسینا) و هه رزوو ده ستیان گرت به سه ر گه له که شتیگه ی مه سیحیه کاند ا ، و له ماوه ی پینچ پوژدا چوونه ناوه راسستی ده ریای ^۲ و له هه مان کاتدا {حیدر پاشا} ی حاکمی تونس و هیژیکی خه لکی جه زائیر به سه روکایه تی (رمه زان پاشا) و هیژیکی ته رابولسی به

^۱ الأتراك العثمانيون في إفريقيا الشمالية / ۲۵۱ .

^۲ الأتراك العثمانيون في إفريقيا الشمالية / ۲۵۰ .

سەرۆكايه تی موستهفا پاشا و ژمارهیه کیش خه لکی خو به خشی میسری گه یشتنه ئه وی^۱.

شهر له ره بیعی یه که می ۹۸۱ک ، ۱۵۷۴ ز دهستی پی کرد ، عوسمانیه کان توانیان دهست به سهر (حلق الواد) دا بگرن پاش گه مارویه کی توند^۲ ، هیژیکی تر له ولاره گه ماروی شاری تونسسی داو ئیسپانیه کان ناچار هه لاتن و شای حه فسیه کان {محمد بن الحسن پاشا} ش هه لات بو {بستیون}^۳ ، که قه لایه کی مه حکمه می ئیسپانیه کان بوو زور تییدا خه ریک بوو بوون و کرد بوویانه به هیژترین قه لاه مه لبه ندی خو یان له باکوری ئه فریقیدا .

عوسمانیه کان پاش ئه وهی هیژه کانی خو یان سهر له نوی کو کرده وه به ره و قه لای {بستیون} کشان و له هه رچوار لاره گه مارویان خسته سهر و تینیان بو خه لکه که ی هیئا ، {سنان پاشا} ی وه زیر خو ی وه کی له سهر بازه کان شهر ی ئه کرد ، ته نانه ت فه رمانی دا که قه لغانیکی گه وره ی بو دروست بکه ن بچیته سهری و به رز بکریته وه تا له و به رزاییه وه در یژهی شهر ی ناو {بستیون} ببینی ، هه روه ها خو ی به ردو خو لی ئه نا به شانیه وه وه هه موو سهر بازیک ، سهر بازیک ئه ینا سیته وه و پی ئه لی : جه نابی وه زیر چی ئه که ی ؟ ! ئیمه پیویستیما ن به بیرو پای جه نابت هه یه نه ک دهست و بازوت ، {سنان پاشا} پی ووت : جا بوچی له خیر و پا داشت بیبه شم ئه که ی ؟

{سنان پاشا} تا ئه هات گه مارۆکه ی له سهر توند ئه کردن ، ئه وه بوو قه لاکه ی پرگار کرد^۴ . حه فسیه کان رایان کرد بو (صقلیه) و له وی مانه وه ئیتر دهستیان دایه

¹ حرب الثلاثمائة سنة / ۴۰۰ .

² تاریخ الجزائر الحديث / ۵۱ .

³ برهوانه : {بستیون قلعه بناها الاسبان بجانب تونس} .

⁴ حرب الثلاثمائة سنة / ۴۰۱ .

فرت و فيل و پيلانگيرى و مامهحه مەيى كردن بۇ پاشاكانى ئيسپانيا تا بەلكو دەسلەتەكەيان بۇ وەرېگرنەو ، ئيسپانەكانيش كردنيان بە خزمەتكارو دەربارى خويان و بۇ خويان بەكاريان دەھيئان ، لە دەستدانى تونس چى ئوميدو نەخشەي ئيسپانەكان هەيە لە ئەفريقادا هەمووى دا بەئاودا و كەمكەم دەسلەتيان كز بوو تاواى ليھات تەنيا دەسلەتيان بەسەر چەند كەناريكدا مايەو وەك (مليلە) و (وهران) و (مرسى گەرە) ئەو خەوہى ئيسپانيش ئەيبينى گوايە دەولەتيكى ئيسپانى لە باكورى ئەفريقادا دروست بكات بە تەواوى بەرباد بوو و چووہ ژيرلمى ئەو بيابانانە ^۱ .

دوانزەھەم : { سولتان سەليم } سوپايەكى گەرە ئەنيريت بۇ يەمەن :
 بارودوخی يەمەن ئازاوەى تیکەوت چونکە (مگەر) كە پېبەريكى زەيدىەكان بوو دەستى كرده نامە نوسين بۇ خەلكى يەمەن تا لە حاكمە عوسمانىەكەى ئەوى راپېرەن و دەرى بېرېنن ، پاش چەند سەرکەوتنيكى بەسەر عوسمانىەكاندا ئەم (مگەر) ە چووہ (صنعاو) ^۲ . حكومەتى عوسمانى هەستى بە ترسناكى هەلويسەكەى كرد بۇيە برياريدا كە سوپايەكى گەرە بەسەرۆكايەتى { سنان پاشا } بنيريت بۇ يەمەن ، { سولتان سەليم } گرنگىەكى زورى دا بەم سوپايە چونكە ئەيزانى يەمەن شوينيكى ستراتيژى گرنگى هەيە بۇ عوسمانىەكان لە دەريای سورد ، چونكە ئەتوانن هەرکەى ويستيان ئەو دەريايە دابخەن بە پرووى ترسناكى پورتوگاليەكاندا ^۳ .

لەسەرۆو ئەو شەوہ يەمەن قەلغانىكى بەھيژ بوو بۇ حيجاز و بنكەيەكى هەلمەتبردنيش بوو بەرەو ئوقيانوسى هيندى .

¹ جهود العثمانيين / ٤٦٠ .

² البرق اليماني في الفتح العثماني ، قطب الدين النهرواني / ١٧٣-١٧٧ .

³ دراسات في تاريخ العرب القديم ، عمر عبدالعزيز / ١٠٢ ، ١٠٣ .

{سنان پاشا} ى وهزيرى عوسمانى گهيشته مىصر بۆ جىبه جيكردى ئەم
 فەرمانەى سولتان ، و لەویدا لە ھەموو لایەكەو سەربازى بۆھات و لىى كۆ
 بوونەو ، تەنەت لە مىصر دا وای لىھات جگە لە پىرو پەككەوتەكان ھەموو
 دەستان دایە چەك ^۱.

سوپاكە كەوتە پى و گەيشته (ینبع) و (قاجى القچاہ) ى مەككە ھاتە
 پىشوازی {سنان پاشا} و كە سوپاكە گەيشته مەككە ھەموو خەلكى مەككە
 ھاتنە پىشوازیان و لەویدا سوپا مىصرىكەو سوپاكانى {شام} و {حەلەب} و
 {فەرمان} و {مرەش} یەكانگیر بوون ، {سنان پاشا} سوپاكەى سەرلەنوی پىك
 خستەو و دەستى كرده دابەش كردنى زەكات و تفاق بەسەریانداو پىزى
 تاییبەتى بۆ زاناو فەقیهەكان نواند ، چەند پۆژىك لە مەككە دا مایەو و پاشان
 بەرەو (جازان) كەوتە پى و كە لەوشارە نزىك بوویەو ئەو حاكمەى كە (مگەر)
 ى زەیدى داینابوو ، ھەلاتن و سنان پاشا لە {جازان} ماوہیەك مایەو و
 عەرەبەكانى ئەوئى ھەموو ھاتنە لای گوپرایەلى خویان بۆ نواند ، لەوانەى كە
 ھاتنەلای (خەلكى صیبا) بوون كە لە راستیدا {سنان پاشا} پىزى زۆرى
 لیگرتن و فەرمانى دا كە جل و بەرگ و كالاى باشیان پى بدریت ، ھەرودھا
 نوینەرانى عەرەبەكانى یەمەن ھەموو ھاتن و گوپرایەلیان دەرپى بۆ دەولەت و
 داواى (ئەمان)یان بۆ خەلكەكە كرد .

{سنان پاشا} بە پەلە خوئى نابە (تعن) ەو پاش ئەوہى كە (جازان) ى
 كۆتەرۆل كرد و دايمەزrand ، ھۆكەشى ئەوہبوو كە ھەوالى پىگەيشت حاكمى
 عوسمانى (تەعزە) ئەو سەربازانەى كە لەگەلیدان ئابلقەيەكى توندىان
 كەوتووہتە سەر چونكە (عەرەبە شاخیەكان) ى ئەوئى پىگەى خواردن و
 ئازوقەیان لى گرتوون و توشى گرانى و برسیتى بوون ، {سنان پاشا} ئەو

¹ غاية الأمانى فى اخبار القطر اليماني ، يحيى بن الحسين : ٢ / ٧٣٣ .

ماوهیه‌ی به خیراییه‌کی پیوانه‌یی بری و له دهره‌وه‌ی (ته‌عن) سوپاکه‌ی مۆلدا و سهربازه‌کانی به شاخه‌کاندا بلّو کرده‌وه ، که زهیدیه‌کان ئه‌و سوپا بی‌شومارهیان بیننی ناچار هه‌لاتن و خو‌یان له شاخی (ئه‌غبه‌ر) دا قایم کرد .

{سنان پاشا} به هیزیک‌ی بچوکه‌وه په‌لاماری زهیدیه‌کانی دا له شاخی (ئه‌غبه‌ر) دا و ناچاری کردن که له هه‌شارگه‌کانیان بی‌نه دهره‌وه‌و ده‌ست بکه‌نه‌وه له عوسمانیه‌کان ، به‌لام زۆری نه‌برد شکان و هه‌لاتن و هه‌ریه‌که‌ی به لایه‌کدا پو‌یشتن ، {سنان پاشا} ش له پادا‌شتی ئه‌م نه‌به‌ردیه‌دا هه‌موو ئه‌و سهربازانه‌ی خه‌لات کرد که به‌شداری ئه‌م شه‌ره‌یان کردبوو¹ .

سیازده‌هه‌م : گرتنی (عه‌دن) :

{سنان پاشا} دوو سوپای بۆ گرتنی عه‌دن ئاماده کرد ، یه‌که‌میان له‌ریگه‌ی ده‌ریاوه به‌سه‌رۆکایه‌تی {خیرالدینی که‌شتیه‌وان} که به (قووت اوغلی) ناوبانگی ده‌رکردبوو ، له‌گه‌ل برایه‌کی {سنان پاشا} خویدا ، سوپای دووهم له‌ریگه‌ی ووشکانیه‌وه بوو به‌سه‌رۆکایه‌تی {ئه‌میر حاجی} که چه‌ند سوارچاکیک‌ی له‌گه‌لدا بوو .

{قاسم کوپی شوه‌یع} که حاکمی عه‌دن بوو له لایه‌ن مگه‌ره‌وه دانرابوو که ئیمامی زهیدیه‌کان بوو، ده‌ستی دابوویه بانگه‌شه بۆ مه‌زه‌به‌ی زهیدی ، خه‌لکی عه‌ده‌نیش له‌به‌ر ئه‌وه‌ی شافیعی مه‌زه‌به‌ی بوون و له‌سه‌ر قورئان و حه‌دیس ئه‌پو‌یشتن هه‌موو رقیان لی هه‌لگرتبوو ، ئه‌م کابرایه قوتا‌بخانه‌یه‌کی له عه‌ده‌ندا کردبوو به‌ناوی (مطهر) وه‌و وانه‌ی مه‌زه‌به‌ی زهیدی تی‌دا ئه‌وته‌وه، جگه له‌مه‌ داوای کۆمه‌ک و هاوکاریشی له پورتوگالیه‌کان کردو هی‌نانیه ناو عه‌دن و ئاگاداری کردن به‌سه‌ر هه‌رچی له ناو قه‌لاکه‌دا هه‌بوو ، هه‌موو ئه‌و توپ و ئازوقه‌یه‌ش که هه‌بوو له عه‌ده‌ندا دابوو‌یان به پورتوگالیه‌کان بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌وان له

¹ البرق الیمانی فی الفتح العثماني / ۲۱۸ - ۲۲۸ .

دەریاوە بەرگری لە عەدەن بکەن و زەیدیەکان و ئەوانەش لە گەلیانسان لە
 ووشکانیەوه بەرگری بکەن ، بەلام {خێرەدینی کەشتیەوان} ھەرزوو خۆی
 گەیانە عەدەن و سەیر ئەکات لە ناوہ پراستی دەریادا بیست کەشتی چارۆکەداری
 مەسیحیەکان بەرہو عەدەن دین کە {خەیرەدین} لەوہ دانیابوو بەرہو ئەو
 کەشتیانە کشا و ناچاری ھەلاتن و پراکردنی کردن و بە شوینیاندا ھەر پویشت تا
 تەواو لە دوور کەوتنەوہیان دانیابوو .

{خەیرەدین} گەپایەوہ بو کەناری دەریاو تۆپەکانی پووکرده قەلای عەدەن و
 چاوەپوانی ئەوہی ئەکرد کە سوپاکە ی و شکانیش {کە ئەمیر حاجی
 سەرۆکایەتی ئەکرد} بگەنە ئەو ی و پیکەوہ پەلاماری عەدەن بدەن ، بەلام
 زەیدیەکان توشی ھێرشیکێ کتوپری یان کردن و شەرپ دروست بوو زۆری نەبرد
 ئەمیر حاجی بەخۆی و سوپاکە یەوہ ھاتن و لە ھەموو لایەکەوہ گەمارۆی
 عەدەنیان داو لەیەک کاتدا لە ھەموو لاکانەوہ پەلاماریان دا و خەیرەدین (ئەمان)
 ی دا بەو خەلکە ی کە (قاسم کوپری شوہی) و کوپرەکەو نزیکەکانیان ھینایە
 بەردەستی ، یەکیک لەوانە ی کە لەناویاندا بوو دانەویەوہ کەدەستی خەیرەدین
 ماچ بکات لە ژێرەوہ خەنجەریکی دەرھیناو بە پەلە کردی بە سکی خەیرەدیندا و
 برینداری کرد ، ئەمیر حاجی ھاتە پێشەوہو قاسمی کوپری شوہی کوشت ،
 چونکە ئەو ناپاکییە ی بە پیلانی ئەو زانی ، و یستی کوپرەکە ی و ھەموو
 ھەوادارەکانیشی بکوژی بەلام {میر خەیرەدین} نەبھێشت و لییان خوش بوو ،
 {سنان پاشا} ی وەزیر دلخۆشی زۆری بەم سەرکەوتنە دەرپری و
 سەربازەکانیش بەھەمان شیوہ ، ئەوہوو ھەموو شارەکانی (تەعن) و (زبید) و
 ھەموو میرنشینەکانی عەدەنیان پازاندەوہ و دەستیان کردە ئاھەنگ گیران .

سنان پاشا (خوشکه زاکه ی) خۆی که ناوی { ئه میر حسینی } بوو دانا به حاکمی عه ده ن و دووسه د سهربازیشی له گه لدا داناو ، هه موو ئه و سهربازانه ی که به شداری ئه م شه په ی عه ده نیان کرد پله ی بهرز کردنه وه ^۱.

چوارده هه م : گرتنی (صنعا و)

{ سنان پاشا } که دهستی خالی بوو له خوارووی یه مه ن ، به ره و (ژمار) که وته پری و فه رمانی دا که تو په کان بکشینرینه وه بو گه مارۆدانی (صنعا و) ، { مگهر } که به مه ی زانی هه رچی تفاق و چه ک هه یه کو ی کرده وه و پاشه کشه ی کرد له (صنعا و) ، که { سنان پاشا } به ره و (صنعا و) که وته پری واده ی (ئه مان) ی دا به خه لکی ، که خه لکه که له وه دلنیا بوون ژماره یه کی زۆریان کرده نوینه ری خۆیان و ناردیانه لای { سنان پاشا } ، ئه ویش پیزی زۆری لیگرتن و به بی شه پ چوویه ناو شاره که هه رچه نده له شاره که دا نه مایه وه و به لکو ئه و سوپا بی شو ماره ی خسته پری بو شه پری (کوکبان) و (پلا) . چونکه سنان پاشا ئه یزانی بارودوخی یه مه ن دانا مه زری ئه و کاته نه بی که مگهر و شوینکه وتوه کانی سه رکوت ئه کرین ، ئه وه بوو که هی ز دوا ی هی ز ئه ینا به یه کتره وه و والی عوسمانیه کانیش به شوینیا ندا هات و شه پری ئه م مگهره نزیکه ی دوو سالی خایاندو جاریک ئه م و جاریک ئه و ئه یبرده وه ، تا کوو له کو تایی دا و له سالی ۹۸۰ ک ، ۱۵۷۳ ز ، ئیمام { مگهر } له (پلا) وه فات ئه کات و بزوتنه وه که ی کز ئه بی ت ، مردنی ئه م { مطه ره } پیگه یه کی زۆری خو ش کرد بو عوسمانیه کان تا به ته وا وه تی ده سه لات بکی شن به سه ر ئه و وولاته دا ، به را ده یه ک (حسن پاشا) که والی عوسمانیه کان بوو توانی ده ست بکی شی به سه ر هه ری که له (ثلا) و (مدع) و (عفار) و (دی مرمر) هه ردوو (شرفینی) سه رو و خواروو هه روه ها (صعه) که بنکه ی سه ره کی ئیمامانی زهیدی هه کان بوون ، به م شیوه یه بو ما وه یه ک توانرا که

¹ البرق الیمانی فی الفتح العثماني / ۲۴۹ - ۲۵۰ .

بزوتنه وهی بهرگری یه مهنی دابمرکینه وه و {حسن پاشا} ش توانی که (ئیمام
حه سه نی کوپی داود) که دواي {مطهر} بوویه ریبه ری زهیدیه کان به نه سیری
بگریٲ^۱.

دواي شه پی لیبانٲو (۹۷۹ ک - ۱۵۷۱ ز) ده وله تی عوسمانی غه می گه و ره ی
ئه وه بوو که پاریزگاری له شوینه ئیسلامیه پیروژه کان بکات به پله ی یه که م و
پاشان ده ریای سوورو که نداوی عه ره بی قایم بکات وه ک پشتینه یه کی ئه منی
به ده وری ئه و شوینانه دا ، ئه مه ش وای ئه خواست که که شتیگه لیکی به هیزیان
تیدا دابنی تا ریگه له پورتوگالیه کان بگریٲ^۲.

به لی ده وله تی عوسمانی توانی قه لغانیکی به هیز به ده وری ئه و شوینه ئیسلامیه
پیروژانه دا دابنی له به رامبه ر هیزشی مه سیحیه کانه دا ، له گه ل ئه مه شدا سولٲان
توانی که هیزیکی تایبه تی عوسمانی له (مه ککه) و (مه دینه) و (ینبع) دا
به یلٲته وه ، هه روه ها ده وله تی عوسمانی چه ند قولله و قه لایه کیشتی بو پاسه وانی
دانا به دریژایی ریگه ی میسرو سوریا و مه ککه بو پاراستنی بیره ئاوه کان و
کاروانه کانی بازرگانی ، هه روه ها ده ولت ئه و بریاره شی دا که پیویسته والی (
جده) نوینه ری {باب العالی} بیٲ له حیجاز دا ، حیجاز یه کیك بوو له و
ولٲانه ی له سه رده می عوسمانیه کانه دا دوو جوړ کاربه ده سستی هه بوو ، بویه
بریار ی ده ولت و ابوو که ئه و گو مرگ و باجه ی له مینای {جده} دا له که شتی
وه رده گیری بگریٲه دوو به شه وه به شیکیان بدریٲه والی عوسمانیه کان و
به شه که ی تری بدریٲه شه ریفی مه ککه^۳.

پازده هه م : بهرگری یه که له سولٲان سه لیم و مردنه که ی (بهرچه مه ت بیٲ) :

^۱ الفتح العثماني لليمن ، فاروق اباطة / ۲۳ .

^۲ جهود العثمانيين / ۴۸۴ .

^۳ جهود العثمانيين / ۴۸۷ .

(كارل بروكلمان) ^۱ ی پۆژھەلاتناس وا دەسفی سولتان سەلیم ئەکات گواپە بە (پیاو سەرخۆشەکە) خەلک ناویان بردو ، ھەروەھا کابرایەکی گوناھکار و ئەھلی کەبیرە بوو و ھاودەمی خەلکی خراپ و گوناھبار و بەرەللا بوو ، (د. عبدالعزیز الشناوی) ^۲ یش -بەرھەمەت بیٹ - ھەمان قسە ی بروکلەمان ئەکات ، بەلام {د. جمال عبدالھادی} ، بەبەلگەو وەلامی ھەموو ئەو تۆمەتانە ئەداتەو و ئەلی :

۱۰ شایەتی کافر دژ بە موسولمان وەرناگیرئ ، ئیتر نازانم نووسەری ئیسلامی چۆن پێگە بە خۆی ئەدات کە ئەم جوړە درۆ و شایەتیانە بجوێتەو دەربارە ی کاربەدەستانی موسولمانان بەبی ئەو ی بەلگەیان ھەبیٹ ، ئایا لە قوتابخانە ی ئیسلامدا فیڕی ئەو نەبوو کە خوای گەورە ئەفەرموئ : ﴿لولا إژ سمعتموھ قن المؤمنون والمؤمنات بأنفسھم خیرا﴾ النور : ۱۲ ، یان ئەفەرموئ ﴿یاایھا الرئین ئمنوا إن جائکم فاسق بنبا فتبینوا﴾ الحجرات : ۶ .

۲۰ پۆژھەلاتناسان و ئەوانە ی کە لەسەر ھەمان بەرنامە ی ئەوان ئەپۆن ، خوویان بەو وە گرتوو کە ھەرکات ھاتنە سەر باسی کاربەدەستانی ئیسلامی بە تاییبەتی ئەوانە یان کە موچاھیدو تیکوۆشەربوون خیرا پەنا ئەبەن بۆ ئەو ی وای نیشان بدەن کە پیاویکی مەشروب خۆربوو و خۆی لە خراپە و خراپەکاری نەپاراستو ، نەک ھەر ئەمە بەلکو ئەو کەسانە راھاتوون کە ھاتنە سەرباسی دین ئیتر ئەو ی نەشی بەرامبەری دەلیئن ، ھەروەک بەرامبەر بە پیغەمبەران ھەموو شتیکی ناپەرەوا دەلیئن ، دە ی ئیتر چۆن ئەبیٹ ئیمە قسە لەمانە وەرگیرین پاش ئەو ئەزانین ئەم پۆژھەلاتناسانە دەستپاک و ئەمین نین ؟

^۱ الأتراك العثمانيون ، كارل بروكلمان : ۱۳۷ / ۳ .

^۲ الدولة العثمانية دولة مفترى علیها : ۱ / ۶۷۹ .

پاشان دیتە سەر باسی گرنگترین کارەکانی سولتان سەلیمی دووھەم کە بەلگەن لەسەر ئەوێ ئەو کابرایە دوورە لە ھەموو ئەو تۆمەتانەیی ئەدرینە پائی ، دواي ئەو نامۆزگاریەکی ھەموو ئەو مامۆستایانەیی میژوو ئەکات کە گوی بە پاستی و رادەیی زانستی زانیاریەکان نادەن و ئەلی : (نامۆزگاریەکم ھەیە بۆ ھەموو ئەوانەیی کە بەدواي پاستیدا ناگەرین و خەلکی بەردە باران ئەکەن بەبێ بەلگە و بەرچاوی پوونی ، باھەرچیان بیست داواي بەلگە بکەن بۆی و بەبێ بەلگەش خۆیان شت نەلین ، ئەویشیان ھەمیشە لەبەرچاوی بیت کە ناشیرین کردن و (قذف) جینایەتیکی گەورەییە ، و سزای لەسەر دانراوە (لەشەر و لە یاساشدا) ، نومیڤدەوارم کە مامۆستایانی میژوو بە تاییبەتی زۆر ناگایان لەمە بیت و خۆیان لەوە بپاریزن کە کاتیگ گومانیک یان تۆمەتیک ئەدریتە پال ھەرکەسیگ بەبێ بەلگە نەویری بگرن و نەبیشی لێنەو .

با ئەویشیان لەبەر چاودا بیت کە خواي گەورە کیشانە بۆ کردەوێ چاک و کردەوێ خراب دائەنیت ، خو خواي گەورە ترازوو تەنھا بۆ خراپەکان دانانیت و چاکەکان پشتگوي بخت ، میژوو نوس ئەبیت ئەمەیی ھەمیشە لەیاد بیت ، ئەبیت ئەویش بزانی کە وشە سپاردەو ئەمانەتیکە و شایەتیدانیکە لەبەردەم خوادا (خوا لێی ئەپرسیتەو) ، ئالیرەو پێویستە کە سەرەتا لە ھەموو قسەکانی دلتیا ببیت پاشان بیت و لە کتیبەکیدایا بینوسی)^۱

ھەموو ئەوانەیی کە لیکۆلینەو دەربارەیی دەولەتی عوسمانی دەکەن ئەوێیان بۆ دەردەکەویت کە دەولەت چەند ھیزو پیزی بوو لەسەردەمی سولتان سەلیم دا . جیگری بوندوقدارە صەلیبەکان لە (استانبول) دواي شەری { لیبانتو } و تیکشکانی کەشتیگەلی عوسمانی ، داواي کرد کە چاوپیکەوتنیک لەگەل { صەدری ئەعزەم محمد صوقلو پاشا } دا بکات ، تا لەو چاوپیکەوتنەدا بەناخی

¹ اخطاء يجب ان تصحح في التاريخ ، جمال عبدالهادي / ٦٥ .

{صه درى ئه عزم} دا بچيٽه خواره وهو سياسته بالاو ئاراسته كانى دهوله تى بۆ
 دهر كه ويٽ بهرام بهر بوندوقداره كان ، به لّام {صه درى ئه عزم} هه رزوو پيى ووت
 : من دلنيام كه تو بۆ ئه وه هاتووى سيخورى بكه يت به سه رمانه وه و ئه ته وي
 بزاني ئيمه ئه م ئازايه تيه مان له كوي بوو له كويوه سه رچاوه ده گري ، به لّام هه ز
 ئه كه م ئه وه چاك بزاني دۆراندنى ئيمه و دۆراندنى ئيوه زوريان جياوازه ! ده ست
 به سه راگرتنى ئيمه بۆ (قبرص) وهك ئه وه وابوو كه باليكي ئيوه مان شكانديٽ و
 بريبيٽمانه وه ، به لّام ئيوه كه شتيگه له كه ي ئيمه تان تيك شكاندوه وهك ئه وه وايه
 ريشمانتان تاشيبيٽ و ريشيش زور نابات ديته وه و پر ئه بيٽه وه ، زور له وه
 به په له تر كه بۆ يه كه مجار له ده موچاودا ئه پرويٽ !!^١

له راستيدا {صه درى ئه عزم} قسه و كرده وه ي وهك يهك بوو : هه رزوو ده ستى
 دايه دروست كرده وه ي كه شتيگه لى عوسمانى ، له پرووى ويژدانيشه وه قسه بكه ين
 كه سولتان سه ليمي دووه ميش زور به هه ماسه ته وه هه ولى دابۆ دروست
 كرده وه ي ئه م كه شتيگه له ، ئه وه بوو زور ده سكراوانه و له مالى تايبه تى خو
 شتيكى زورى به خشى بۆ ئه و كارو ده ستيشى نا به ئه و هه موو مافه ي هه يبوو
 له باخه كانى كوڤشكى سولتانيدا تا كو مه ليكى زور هه وزى تيدا دروست بكرىٽ و
 به په له كه شتيه كان دروست بكرينه وه و يه كه يه كى دريايى تازه بنيات بنريته وه ،
 ئه وه بوو كه شتيگه ليكى تازه ي عوسمانى ده ستى كرده وه به هاتن و پويشتن له
 ناو ده ريايى ناوه راستدا .^٢

ئه م هه لويسته ئه وه دهرده خات كه به پيوه بردن ته نيا به هه ماسه ت نابى ، به لكو
 ئه بى له گه ل ئه وه شدا كارى جىدى بۆ بكرىٽ ، ئه وه بوو له ماوه يه كى زور كه مدا
 سه رله نوى كه شتيگه ليكى تازه بنيات نرايه وه ، ئه مه ش به لگه يه له سه ر ئه وه ي كه

^١ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ٦٧٨ / ١ .

^٢ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ٦٧٧ / ١ - ٦٧٨ .

لهو سەردەمەدا خەلك له خۆشگوزەرانیدا ژیاوه ، ئەوهبوو نه باجیان دانا لهسەر خەلك و نه مالى كەسیش دەستی بەسەردا گیراو نه به خەلكیشیان ووت ئەبى له برساندا بمرن چونكه نابى دەنگى كەس له دەنگى شەپ بەرزتر بیّت ، {سولتان سەلیم} خۆى و له مالى تایبەتى خۆى و خیزانەكەى ئەركى مەسەلەكەى گرتە ئەستۆ چونكه له قوتابخانەى ئیسلاّمەوه ئەوه فێر بووه كه خۆای گەوره ئەفەرمویّت : ﴿وما تنفقوا من شيء في سبيل الله يوفّ إليكم وأنتم لا تظلمون﴾
الأنفال : ٦٠ .

مردنەكەى :

میژوونووسە پۆژئاواییەکان واباس ئەكەن كه {سولتان سەلیمی دووهەم} به هۆى مەشروب خواردنەوهى زۆرهوه مردووه ، بەلام میژوو نووسە موسولمانەکان ئەلین : هۆى مردنەكەى ئەوهبوو كه پۆژیکیان له (گەرماو) دا پیى ئەخلیسكى و زۆر خراپ ئەدات بەزەویداو بهو بۆنەیهوه چەند پۆژیک نهخۆش ئەكەویّت و پاشان ئەمریّت لهسالى ٩٨٢ ك دا^١ .

باسى دووهەم: سولتان مورادی سیهەم (٩٨٢-١٠٠٣ ك ، ١٥٧٤-١٩٥٤ز)

پاش مردنى باوكى تهختى پاشایەتى گرتەدەست كهوتە گرنگیدان به زانیاری و ئەدەب و شیعر ، سى زمانى به چاكى ئەزانى ، توركى و عەرەبى و فارسى ، پیاویك بوو حەزى له (تصوف) بوو ، بهوه بهناوبانگ بوو كه پیاویكى له خواترسەو حورمەتى زانایانى زۆر لایه ، بۆهه موو سەربازىكى (دانیشتوو) برى (١١٠٠٠٠) سەدو دە هەزار لیرهى ئالتونى پرپهوه ، ئەمەش بوویه هۆى ئەوهى پشیوى نەمینی كه زۆر جار بههۆى دواكهوتنى خەلات و موچهوه پرووى ئەدا^٢ .
یهكەم : هەستا به یاساغ كردنى عارهق :

^١ تأريخ الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي / ١٢٨ .

^٢ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ١١٠ .

یەكەمین کاریك پئی ههستا ئهوهبوو عارهق خواردنهوهی یاساغ کرد چونکه خهلكی سهری کردبوویه ئهوه کاره خراپه ، تهنا ته سهربازهکانیش و به تایبهتی (ئینکیشاریهکان) ، بۆیه بهرگهی ئهم فرمانهیان نهگرت و لهسولتان راپهپین و ناچاریان کرد که لهو فرمانه پاشگهز بێتهوهو ئهویش ملی بۆدان ، ئهوهش بهلگهیه لهسهه ئهوهی که دهولت نیشانهکانی بیهیزبوونی لیوه دهکهوتبوو ، چونکه یانی چی سولتان نهتوانیت عارهق یاساغ بکات و یاساکانی شهرع بهسهه خهلكیدا بیهپینی ؟ ههروهها ئهمه بهلگهشه لهسهه ئهوهی که (ئینکیشاریهکان) له ئیسلامی راستهقینه لایان داوه و له یاسا بهرزهکانی پهروهدهی ئیسلام دور کهوتونهتهوه و خوشهویستی و عهشقی جیهاد له دلایندا نهماوه ^۱.

دووههم : بریاری پاراستنی { پۆلۆنیا } و تازهکردنهوهی (امتیازات) : { سولتان مورادی سیههم } لهسهه ههمان سیاسهتی پیشوی باوکی ئهپۆیشته ، ئهوهبوو لهسههدهمی ئههیشدا چهندان شهپی ئهملاولای کرد ، لهسالی ۹۸۲ک ، ۱۵۷۴ز پاشای پۆلۆنیا (هنری دی فالوا) ههلات و پۆیشته بۆ فرهههسا ، خهلیفهی عوسمانی گهوره پیاوانی پۆلۆنیای ئاگادار کردهوه که ئههیری (ترانسلفانیا) به پاشای خویان ههلبژێرن ، ئهوانیش بهگوئیان کرد ، ئیتر پۆلۆنیا (پۆلندا) بهیهکجاری و له سالی (۹۸۳ک ، ۱۵۷۵ز) هاته ژێر چاودیژی دهولهتی عوسمانی و دهولهتی (نههسا) ش له پیکهوتنامهیهکی ئاشتیدا که لهگهله دهولهتی عوسمانیدا مۆری کرد بۆ ماوهی (۸) سال دانی بهمههانا ، تهتارهکان له سالی (۹۸۴ک ، ۱۵۷۶ز) پهلاماری سنورهکانی پۆلۆنیایان داو ئهویش هانی برد بۆ دهولهتی عوسمانی و بهپههسمی ئهوه پاگهیههرا که (پۆلۆنیا) لهژێر پاراستنی دهولهتی عوسمانیدایه ^۲.

^۱ تاریخ الدولة العثمانية العلية / ۲۵۹ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۱۰۰ .

{سولتان موراد} سەرلەنوی له گەل فەرەنسای بوندوقداەرکاندا (امتیان) هکانی تازەکردهوه و هەندی له (امتیان) ی زیاتر تری دابه قونسولگەری و بازرگانیهکانیان له گەل زیاد کردنی چەند بڕگەیهک بۆ پیکهوتننامە ی ئاشتی نیوانیان که له بەرژەوهندی ئەوان بوو، گرنگترینیان ، ئەبی بالویزی فەرەنسا لەپیش هەموو بالوێزهکانی تری ولاتانەوه بێت له ئاهەنگه پەسمیهکان و چاوپیکهوتنه حکومهتیهکاندا ، ئەمە وای کرد که هاتوو چۆی بالوێزهکانی فەرەنسا زۆر به چپری چاوپیکهوتن و سەردانی (باب العالی) بکەن و هەریهکهی له لایهکهوه پهیماننامە ی بازرگانی له گەلدا مۆر بکات و ئەوش بوویه هۆکاریک بۆ دەستخستنه ناو کاروباری دەولهتەوه ، له سەردەمی {سولتان موراد} دا بوو که (ئیزابیلا) شارژی ئینگلیز (امتیان) ی تاییهتی وەرگرت بۆ بازرگانهکانی وولاتی خۆی که کهشتیه دەریاییهکانی ئینگلیز ئالای (بهریتانیا) یان ئەکرد به کهشتیهکانیانەوه و به ئازادی ئەهاتنه ناو بهندەرەکان و پۆخهکانی دەولهتی عوسمانیهوه^۱.

سیههم : ململانی له گەل شیعهی صهفهویدا :

له سالی ۹۸۵ ک ، ۱۵۷۷ ز دا پاش ئەوهی که وولاتی فارس ئازاوهی تیکهوت به مردنی (طهماسب) ، عوسمانیهکان هیرشیکی سەربازیان کردە سەر ئەو وولاته و توانیان پوبهریکی زۆر فراوان داگیر بکەن له وولاتی قهوقاز و شاری (تفلیس) و گورجستان (کهرهج) بگرن ، پاشان عوسمانیهکان چوونه ناو شاری تهوڕیز له سالی ۹۹۳ ک ، ۱۵۸۵ ز ، سوپای {سولتان موراد} توانی دەست بکێشی به سەر ناوچهکانی (نازەربایجان و کهرهج و جورجیا و شیروان و لوزستان دا ، به لām که شاعه باسی گهوره حوکمی وولاتی فارسی کهوته دەست هات له گەل عوسمانیهکاندا ئاشتینامه یهکی مۆرکرد و به پیتی ئەو ئاشتینامه یه

^۱ تاریخ الدولة العثمانية العلية / ۲۶۰ .

دهستی له هه موو ئه و ناوچانه هه لگرت كه كه وتبوونه ژيړ دهستی عوسمانيه كان و هر به پيى ئه و ريكه و تننامه يه ش په يمانى ئه و هيان دا كه له وه و دوا به هيچ شيويه كه له شان شيني ئه و دا قسه نه و تریت به خه ليفه كانى راشيددين (ابوبكر و عومر و عوسمان "خوایان لی پازی بیت" ، (حیدر میرزا) كه ئاموزای خویشی بوو به (بارمته) ناردیه (استنبول) وهك گرنتیهك بو جیبه جی كردنی ئه وهی ريكه و تبوون له سهری ^۱.

چوارهم : ياخي بوون و بيگويی له سهر دهستی "ئینكشاریه كان" دا دهست پی دهكات :

پاش ئه وهی جهنگ راوهستا ئینكیشاریه كان له ویلايه ته عوسمانیه كاندا ياخي بوون و لاساریان راگه ياند ، ئه ویش ئه وه بوو سولتان فه رمانی پی كردبوون كه له گه ل (مجر) دا به شه پيین ، كه چی ئه مان هر له به ردهم (نمسا) دا كه هاوکاری (مجر) بوو شكان و هه لاتن ، و چهند قوله و قه لایه کی قایمیان له عوسمانیه كان گرت و ئه وه بوو (سنان پاشا) هه مووی له ژيړ دهست دهره یانه وه ، له هه مان كاتدا ئه میره كانی { ئه فلاق } و { به غدان } و (ترانسلفانیا) ش یاخی بوون و دایانه پال نه مسا دژ به عوسمانیه كان ، سنان پاشاش له سالی ۱۰۰۳ ك ، ۱۵۹۴ ز هیرشیکی بردنه سهر به لام نهك هه ر تییدا سهر كه وتوو نه بوو به لكوو چهند شار یكیشی له دهست دا ^۲.

پینجه م : كوژرانی { صه درى ئه عزم صو قللی محمد پاشا } :

به پیلانی هه ندی له نزیکه كانی سولتان كه دهستی دوژمنیان پیگه یشتبوو - ئه وانه ی كه چاویان هه لنه دههات بهم وه زیره به پریزه - صه درى ئه عزم كوژرا ، كه پیاویکی تا بلی نه گوڤ بوو ، له سهر به رنامه یه کی پر حیکمهت هه نگاوی هه لدهنا

¹ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۱ .

² الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۱ .

، و هه‌وێی بنیادنانی ده‌وله‌تی ئه‌داو پیاویکی لیۆه‌شاوه‌ش بوو بۆ سه‌رکردایه‌تی کردن ، و له به‌رنامه‌دانان و کوۆتروۆکردنی به‌پۆه‌به‌رایه‌تی و به‌دواداچوونی کاربه‌ده‌ستان و قوۆستنه‌وه‌ی هه‌لدا هه‌ناسه‌یه‌کی درێژی هه‌بوو ، بۆیه له پاستیدا مردنی ئه‌م پیاوه گورزیکی کوشنده و لیقه‌ومانیکێ گه‌وره‌بوو بۆ ده‌وله‌تی عوسمانی و دوا‌ی ئه‌م ده‌رگای فیتنه‌یه‌کی گه‌وره کرایه‌وه له‌پرووی پله‌ی (سه‌دری ئه‌عزه‌م)یدا و کی‌به‌رکیۆ مملانیی له‌سه‌ر ردوست بوو ، که ئه‌و میللانیانه ده‌وله‌تی عوسمانی زۆر بیهێز کرد و پشیوی له وولاتدا نایه‌وه ، هه‌ندی له (فرق) هکانی سوپای فی‌ری لاساری و یاخی بوون کرد و حکومه‌تیش نه‌یتوانی به‌سه‌ر ئه‌و یاخی بوونانه‌دا زال بێت و له ئه‌نجامی ئه‌م یاخی بوون و شو‌رشه ناوخویانه‌شدا {پۆلۆنیا} له‌ژێر ده‌سه‌لاتی عوسمانی هاته‌ ده‌ره‌وه و ده‌ستی دایه هه‌ندی ده‌رگیری له‌گه‌لیدا ^۱.

شه‌شه‌م : جووله‌که‌و {سوڵتان مو‌رادی سی‌هه‌م} :

جووله‌که‌ وای بۆ ئه‌چوون که هه‌ل هه‌لکه‌وتوو بۆ هاتنه‌دی ئه‌و شته‌ی ماوه‌یه‌کی زۆر بوو خه‌ویان پێوه ئه‌بینی ، بۆیه ده‌ستیان دایه کوۆچکردنی پچ‌ر پچ‌ر و به‌دوا‌ی یه‌کدا بۆ {سینا} و له وی‌دا نیشته‌جی ئه‌بوون ، به‌رنامه‌که‌ی خویان وابوو که له قو‌ناغی یه‌که‌مدا هه‌ولیان له‌وه‌دا چ‌ر بکه‌نه‌وه که له شاری (گور) دا زۆرت‌رینه‌ی کوۆچکه‌ران نیشته‌جی بکه‌ن و هه‌لب‌ژاردنی ئه‌م شاره هه‌روا له گو‌تره نه‌هات‌بوو ، به‌لکو ئه‌وان ئه‌یانزانی که ئه‌م شاره ئه‌که‌ویته که‌ناری پوژه‌ه‌لاتی {که‌نداوی سویس} که به‌نده‌ریکی چاکی لی‌یه بۆ ئه‌وه‌ی که شتی به‌زراگانه‌کان له‌نگه‌ری تی‌دا بگرن و هه‌موو ئه‌و که شتیانه‌ش که له (جده) و (ینبع) و (عقبه) و (قلزم) ده‌و ئه‌هاتن هه‌ر له‌وی‌دا له‌نگه‌ریان ئه‌گرت ، هه‌روه‌ها ئه‌وه‌شیان ئه‌زانی

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۲ .

که ئەم شارە هێلی وشکانیش بەستراوەتەو بە کاروانەکانی (قاھیرە) و (فرما) وە.

بەم بەرنامەیە جوولەکە باشتەین پەيوەندی دەرەکی دروست ئەکات لەگەڵ دۆنیادا و لە جیھان دانابڕین و ھەموو ئەو کەشتیانەش کە دینە بەندەری (گور) ئەتوانن کۆمەڵ کۆمەڵ جوولەکە ی تازە ھەلگرن و بیانگوازنەو ە ..

(ابراھام) ئەو کەسەبوو کەسەپەرشتی ئەم کۆچکردنە ی جوولەکە ی ئەکرد ، سەرەتا خۆی و منالەکانی ھاتنە (گور) و تییدا نیشتەجی بوون ، ئەم جوولەکانە ھەرئەوئەندە ی تۆزیک ژمارەیان زۆر بوو دەستیان دایە ئەزێەتدانی پراھیبەکانی (دیرسانت کاترین) ، ئەوانیش شکاتنامە یەکیان بلأو کردەو و گەیانیدیانە سولتانیەکانی دەولەتی عوسمانی و تییدا باسیان لە ئەزێەتدانی جولەکەکان کردووە بۆ ئەمان و ئەوئەش وەبیر دەولەتی عوسمانی دیننەو کە چۆن دەولەتی عوسمانی بپاری پاراستنی ئەمانی لەئەستۆ گرتوو ھەرەھا ئەو ھەزەرەش ئەدەنە دەولەتی عوسمانی کە پێگە بگرت لەو ی جوولەکە {سینا} بکەنە نیشتمانی خۆیان و لەشوینەکانی ترەو بگوازنەو بۆ ئەوی ، بەتایبەتی ناوشاری (گور) چونکە مەبەستیان فیتنە و ئاژاوەنانەو یە .

بە ھۆکمی ئەوئەش کە لەپرووی شەرەو دەولەتی ئیسلامی بەرپرسە لە پاراستنی (ئەھلی زیممە) بۆیە بەپەلە سولتانیە عوسمانیەکان سی فەرمانی دیوانیان دەرکرد لەسەردەمی {مورادی سییەم} داو تییدا فەرمانیان کرد بە دەرکردنی (ابراھام) و ژن و ھەموو ئەندامانی خێزانەکە ی و ھەموو ئەو جولەکانەش کە ھاتبوونە {سینا} و ئەوئەشیان لی یاساغ کردن کە لەمەودااش بگەڕێنەو ناوچە ی {سینا} و شاری (گور) و تییدا نیشتەجی بین یان بمیننەو ە .

¹ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ٦٨ .

حهوتەم : مردنى {سولتان مورادى سيھەم} :

{سولتان مورادى سيھەم} لە ۱۹ى كانونى دووھى ۱۵۹۸ز و كە تەمەنى بەرھو ۴۹ سالى ئەپرۆيشت كۆچى دوايى كرد و {بەرھەمەت بىت} لە ھەوشەى (ئايە صوفيا) دا نىژرا^۱.

باسى سيھەم

{سولتان مورادخانى سيھەم}

لە سالى ۹۷۴ك دا لەدايك بوو، ولەسالى ۱۰۰۳ك لەسەر تەختى پاشايى دانىشتوو، لەپاش مردنى باوكى بە دوازە پۆژ، چونكە لە (مغنىسيا) دائەنيشت^۲. دايكىشى لە بنەرتدا خەلكى {ئىتاليە} و ناوى (صفىە) بوو^۳. ھەرچەندە بىھيزى و داروخان پوى كردبوو ھەولەتى عوسمانى كەچى ئالاي (جىھاد) دژ بە خاچەرستەكان ھەر ئەشەكايەو، يەكك لەو سەرورىانەى بۆ ئەم سولتانە باس ئەكرىت ئەوھىە ئەم كە ھەركى بەو ھەكرد بەشيك لە بىھيزى ھەولەتى عوسمانى بۆ ئەو ئەگەرپتەو كە بەرپرسە بالاكان خويان ناچن بۆ شەر و سەرگردايەتى شەرەكان بكن، ئەم ھات ئەو باوھى شكاند و خودى خوى ئەچوو بۆ شەر ھەمان شوينى {سولتان سەلىم} و {مورادى سيھەم}ى بۆ خوى ھەرگرتەو لە ناو خەلكدا، ئەويش ئەو ھەو پيشەوايەتى ھەموو سوپاي ئەكرد بەخودى خوى و بەرھو (بلغراد) كەوتەپرى و لەويو بەرھو مەيدانى شەر ھەو جىھاد كردن، كە خەلكى ئەمەى لى بىنى بە جاريك وورھو غىرەتى ئايىنى و سەربازى گرتنى و گيانىكى تازەيان ھاتەو بەبەردا، ئەو ھەو لەسالى ۱۵۵۶ز دا قەلا سەختەكەى (ئارلو) ى گرت كە تەنانەت {سولتان سولەيمان} نەيتوانى

^۱ السلاطين العثمانيون / ۵ .

^۲ تاريخ سلاطين آل عثمان ، يوسف آصاف / ۸۶ .

^۳ الدولة العثمانية / ۷۰ .

بیگری که له ۲۶ ی ئۆکتۆبەری ۱۵۵۶، ئەم توانی سوپای (مجر) و (نەمسا) له دۆلی (کوزن) تیک بشکیڤیت که نزیك بهم قەلایه مۆلیان دابوو ، ئەوه بوو پاشان ئەم شەهەریان هاوشیوه ئە کرد به شەهەری (موهاکز) ^۱ که له سالی ۱۵۲۶ز دا {سولتان سەلیم} تیییدا سەرکەوتنی بە دەست هیئا ، دواى ئەم شەهەر بەردەوام شەهەر پووینەدا بەلام شەهەری گەورەى وا پووى نەئەدا که یەکلاکەرەوه بیئت .

له سەردەمى {سولتان محمد خانى سیهەم} دا دەولەتى عوسمانى تووشى شوپرشى ناوخویى زۆر بوویهوه که (قەرەیازجى) پێبەرایەتى ئەکردن ، هەندیکیشیان ئەسپ سوارەکان پێبەرایەتیا ئەکردن ، هەرچەندە سولتان زۆر به ناپەرەحتیش سەرکوتى کردن ، ئالەم ئاژاوه زۆرانەوه لیکۆلەرەوهى وورد بوى دەرئەکەویت که تاچ رادەیهک پشیوى له یاسای سەربازى دەولەتدا دروست ببوو بەرادەیهک بو ئەوه نەئەشیا مروؤ بەو جوړه یاسا سەربازیا نه بلی سوپای وولاتپاریز له پووى دوژمنەکانیدا .

یهکەم : {شیخ سعدالدین ئەفەندى} :

ئەم زانا بەرزە یەکیک بوو له مامۆستاکانى {سولتان محمدى سیهەم} و هەرئەمیش بوو که هانیدا خودى خووى سەرکردایەتى سوپا بکات و بەسولتانی فەرموو : (منیش حەز ئەکەم له شەهەردا له گەل تۆدا بەشداری بکەم تا گوناھەکانم بسپرمەوه چونکە بەراستی بوومەتە ئەسیریان) ^۲ ، له یەکیک له شەهەرەکاندا زۆرى نەمابوو سولتان بکەویتە دەست دوژمن و ئەسیر بکریت و چى سەرباز و هاوپیکانى هەیه رایان کرد و بەجییان هیشت ئەم شیخە بەپێزە نەبیئت ، پووى تیکرد و فەرموو : سولتانی بەپێز خۆراگرە و دڵنیا بەکەسەرکەوتن بە دەست دینی له سایەى فەزلى ئەو خوایهوه که فەزلیکی زۆرى بەسەرتا پرشتوو وە لای لى

^۱ تاریخ الدولة العثمانية العلية / ۲۶۸ .

^۲ تاریخ سلاطین آل عثمان ، القرمانی / ۶۳ .

کردویتیتهوه ، سولتان بهم چهند قسه کهمه وورهی هاتهوه بهرو سواری
ئهسپهکهی بوو بهدهم دووعا کردنهوه شمشیرهکهی له کیلان دهركيشا و
پهلاماری دا ، زۆری نهبرد خوای گهوره بی دلی نهکرد و سهركهوتنی بو نارد،
نهم شهپره دواي شهپری گرتنی قهلاي (ئاکری) بوو^۱.

دووههم : ههندی له شيعرهکانی :

{سولتان محمدی سیههم} ئاستیکی بهرزی ههبوو له پرووی ئهدهبی و پۆشنگیری
و خویندهواریهوه، پیاویکی زۆر بهدینیش بوو ، ههزی له (تصوف) بوو،
ئهمهش نمونهیهکه له شيعرهکانی که چهندین مانای بهرزی تیدایه :

(ئیمه ههزمان لهستهه نیه بهلکو ئهوینداری دادو یهکسانین^۲ ، ئیمه بو ئهوه
کاردهکهین خهک خوای خوش بویت ، خوشمان بهوردی گوێ رادیلین بو
فهلمانهکانی ئهوه خویه^۳ ، ئاواتمان ئهوهیه ئهوه خویه لیمان رازی بییت^۴ ، ئیمه
خهککیکی خواناسین و دلشمان ئاوینهی ههموو دونیایه ، ههر له ئهزهلهوه ئیمه
دلمان بهئاگری عهشق سوتاوه، ئیمه دورین له فرت و فیل و خهککیکی بیگهرد و
دلپاکین^۵)

سیههم : مردنهکهی :

{سولتان محمدی سیههم} پاش ئهوهی که ههموو ئهوه شوپشه توندو بزاقی یاخی
بونانهی سهركوت کرد، و باوی سهركردایهتی کردنی سوپای له لایهن
سولتانهکان خویانهوه زیندوو کردهوه، خوی وهفاتی کرد، مردنهکهشی له پۆژی

^۱ تاریخ سلاطین آل عثمان / ۶۳ .

^۲ السلاطین العثمانيون / ۵۷ .

^۳ تاریخ الدولة العثمانية / ۱۳۱ .

^۴ السلاطین العثمانيون / ۵۷ .

^۵ السلاطین العثمانيون / ۵۷ .

یهك شه‌مه ۱۸ی په‌جه‌بی ۱۰۱۲ ك دا بوو، ماوه‌ی فه‌رمان‌په‌وایی ئه‌م سول‌تانه (نو) سال و دوومانگ و دوو‌پوژبوو، ته‌مه‌نیشی ئه‌وكاته‌ی كه‌مرد (۳۸) سال بوو^۱، ئه‌م سول‌تانه سیفه‌تیکی سه‌یری هه‌بوو، هه‌ركات ناوی پیغه‌مبه‌ر {صلی الله علیه وسلم} براهه‌ئه‌سایه سه‌رپی و سلاوی له دیداری ئه‌دا وه‌ك زیاده پیزو زیاده به‌گه‌وره زانینیکی پیغه‌مبه‌ری گه‌وره‌ی كائینات^۲.

باسی چواره‌م

{سول‌تان ئه‌حمه‌دی یه‌كه‌م} (۱۰۱۲ - ۱۰۲۶ك ، ۱۶۰۳ - ۱۶۱۷ز)

پاش مردنی باوکی حوكم‌پرانی كه‌وته ده‌ست و ئه‌وكاته ته‌مه‌نی (۱۴) سال بوو، جگه له‌م كه‌س له سول‌تانه‌كانی عوسمانی له ئه‌م ته‌مه‌نه كه‌مه‌دا حوكم‌پرانی نه‌كه‌وتوو ته‌ده‌ست ، له‌كاتی ئه‌مدا ده‌وله‌ت زو‌ر شپ‌رز بوو بوو به‌ده‌ست شه‌ری {نه‌مساوه} له ئه‌وروپادا و هه‌روه‌ها به‌ده‌ست شه‌ری ئی‌رانه‌وه ئه‌مه بی‌جگه له شو‌رشه ناو‌خو‌یی‌ه‌كانی ئاسیا ، ئه‌م سول‌تانه‌ش هه‌روه‌ك باوکی ده‌ستی دایه كو‌ك‌ردنه‌وه‌ی تفاقه‌كانی شه‌ر^۳.

یه‌كه‌م : شه‌ر له‌گه‌ل {نه‌مسا} و ده‌وله‌تانی ئه‌وروپیدا:

{سول‌تان ئه‌حمه‌د} ، {لالا محمد پاشا} ی به {صه‌دری ئه‌عزه‌م} دانا ، له‌پاش (یمش‌جی حسن پاشا) ، كه سه‌رداری گشتی هه‌موو ئه‌و سوپایه بوو كه جیهادیان دژ به {نه‌مسا} ئه‌كرد ، ئه‌م پیاوه له باشت‌ترین سه‌ركرده سه‌ربازیه‌كان بوو ، گرنگیه‌کی زو‌ری به سوپای عوسمانی ئه‌داو قه‌لا‌ی (استراغون) ی گه‌مارو داو له كو‌تاییدا ئازادی كرد ، هه‌روه‌ك چو‌ن له هه‌مان كاتدا هی‌رش‌ی كرده سه‌ر میرنشینه‌كانی (ئه‌فلاق و به‌غدان و ئه‌رده‌ل) و پێ‌كه‌وتنه‌نامه‌یه‌کی له‌گه‌لیاندا

^۱ تأریخ سلاطین آل عثمان ، القرمانی / ۶۴ .

^۲ السلاطین العثمانیون / ۵۷ .

^۳ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۵ .

ئىمزاكرد ، كه (لالاپاشا) ش مرد (قبوجى مراد پاشا) جيڳه ي گرتوه و بوويه { صه درى ئه عزهم } كه پيشتر سهركرده ي يه كيڭ له تپه كانى سوپا بوو ، سوپا ي عوسمانى شهري له { نه مسا } برده وه و توانى هه موو قه لاسه خته كانى له شاره كانى (ياتق) و (استراغون) و (بلغراد) و هه نديكى تريشى لى بگرى ، هه روه ها له سوپا ي عوسمانى به سهر سوپا ي نه مسا دا له مه جه ريشدا هه ر سهر كه وتنى به ده ست هيئا ، سهره نجامى ئه مه ش ئه وه بوو كه نه مسا ئاشتينامه ي قه بول كرد و بريارى دا كه باج بداته ده ولته ي عوسمانى كه بره كه ي بريتى بوو له (دووسه د هزار دوكه ي ئالتون) ، به پيى ئه م ريگه و تننامه يه ش وولاتى مه جه ر بوويه وولاتيكي پاشكو بو ده ولته ي عوسمانى ^۱ هه روه ها له چه ند شه ريكي ناو ده رياس له نيوان كه شتيگه لي عوسمانيه كان و كه شتيگه لي ئيسپانيا و راهيبه كانى (قديس يوحه ننا) له { مالتة } و ميرنشينه { ئيتاليه كان } دا پرويان داو سهر كه وتن هه رجاره ي ده ستى لايه كيان ئه كه وت ^۲ .

دووه م : تازه كردنه وه ي (ئيمتيازاته كان) :

له م ماوه يه دا ده ولته ي عوسمانى (امتيازات) ي بو { فه رهنسا } و { به ريتانيا } تازه كرده وه ، وهك خو ي ، هه روه ها (امتيازات) ي پو لونيائى تازه كرده وه بهو شيويه ي كه ده ولته ي عوسمانى ري له ته تارى { قهره م } بگرى و نه يه لى په لامارى { پو لونيا } بدات ، و { پو لونيا } ش ريگه بگرى له هيرش و په لامارى (كازاق) بو سهر ده ولته ي عوسمانى ^۳ .

{ هو له ندا } توانى چه ند (امتيازات) يڭ بو خو ي وه ربگرى و بهو ريگه يه كه وته بلاو كردنه وه ي { جگه ره } له ناو وولاتانى ئيسلاميدا و سهر بازه كان سهر يان

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ العثماني / ۱۰۵ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ العثماني / ۱۰۵ .

^۳ الدولة العثمانية في التاريخ العثماني / ۱۰۵ .

كرده جگه ره كيّشان ، مفتی وولات فهتوای حه رامبونی جگه ره ی دهرکرد ،
سهر بازه كان كه وتنه هات و هاوار و فره مان به ره كانیش پشتیان گرتن و زانایانیش
ناچار بوون كه له مه سه له كه بیدهنگ بین ^۱.

به م شیوهیه سهر بازانی ده ولت كه وتنه شوین هه واو ئاره زووی خویان و كه وتنه
ره خنه گرتن و بهر په رچدانه وهی زانایان !

هیژه بیینه كان به هه موو شیوهیه كه له هه ولی ئه وه دان كه هه رچی حه رام ههیه
ئاسانی بكه ن له لای گهلانی ئیسلامی .

راسته خوای گه وره هه رشتیك كه لکی بییت بو مان بو ی حه لال كر دوین به لام
هه رشتیكیش زیانمان پی بگهیه نی حه رامی كر دووه لی مان ، ئیتر ئه و زیانه له
(عه قل) مان یان له (له ش) مان یان له (مال) مان بكه وییت وه كه یه كه ، هه ربویه
زانایان ره حمه تی خوایان لی بییت ، جگه ره خواردن و فروشتن و كرینی به حه رام
ئه زانن ، له بهر ئه وهی كه له هه موو پوهه كانی (ئایینی) و (دوونیایی) و
ته ندروستی) و (كومه لایه تی) یه وه زیان ئه گهیه نییت پی مان ، بو نمونه :

۱. ئه م دوكه له ، مروّف نه گوشتی پی ئه گری و نه برسیتیشی له كول ئه خات .
۲. ئه م دوكه له پیسه زیان به م له شه به نرخه ی مروّف ئه گهیه نییت و هه رچیش
حالی وابی كه واته حه رامه به كار بهیئریت .

۳. جگه ره له وشته پیسانهیه كه خوای گه وره ئه فره مو ی (ويحل لهم الطیبات
ويحرم عليهم الخبائث) الأعراف : ۱۵۷ . واته : هه موو شتیکی پاكتان
بو حه لال ئه كات و هه موو شتیکی پیس و زیان به خشیشتان لی حه رام
ئه كات

۴. بو نی جگه ره زور ئازاری خه لك ئه دات به تایبه ت ئه وانه ی كه ناخون و
به كاری ناهینن ، نه كه ئه وه به لكو مه لائیكه ی خواش ئازار ئه دن ، چونكه

¹ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۲ .

مهلائیکه به هه موو ئه وانه ئازار ئه خوون که مروؤ ئازاری پی ئه خوات ،
 خوای گه ورهش ئازاردانی موسولمانانی حه رام کردوو وه ئه فهرموئ : (
 والذین یؤذون المؤمنین والمؤمنات بغير ماکتسبوا فقد احتملوا بهتانا
 واثما مبینا) الـ حزب : ۵۸ . واته : ئه و که سانهی ئازاری موسولمانان
 ئه دهن به بی ئه وهی کاریکی وایان کردبی شایه ن بیّت به و ئازاردانه ، ئه وه
 بوختان و گوناھیکی ئاشکرا ئه که ن به کوئله وه له ئه نجامی ئه و ئازار
 دروست کردنه یاندا .

ئه مه و چه ندين به لگه ی تریش هه یه زانایان باسی ئه که ن ده رباره ی حه رامبوئی
 جگه ره ، به لام له بهر ئه وهی خه لک دینی لاواز بووه و سولتانی ده وله تیش کزه و
 ناتوانی یاساکانی ئیسلام جیبه جی بکات ئاوه ها سه ربازه کان و خه لکی تریش
 ده ست ئه دهنه یاخی بوون .

سیههم : شه ر له گه ل { شیعه صه فه ویه کان } دا (فارسه کان) :
 { شا عه باسی صه فه وئ } ئه وهی به هه ل زانی که ده وله تی عوسمانی پیشوی
 که وتوته ناوی بویه په لاماری عیراقی عه جه می داو (ته بریز) و (وان) و چه ن
 شوینیکی تریشی داگیر کرد ، هه روه ها توانی (به غداد) و شوینه پیروژه کانی
 شیعه له (نجف) و (کربلا) و (کوفه) داگیر بکات و خوئی له ناو ئاپوره یه کی
 گه وره دا هه ستا به زیاره تکردنی ئه و شوینانه ، میژوو نووسان ئه لێن { شا
 عه باسی صه فه وئ } له م سه ردانه ی دا (ده) پوژ له نه جه ف مایه وه و خوئی
 خزمه تی حاجیانی له و شوینه دا ئه کرد ، هه روه ها باسی ئه وهش ئه که ن که بو
 زیاتر ده ربپینی گه ردنگیری به مه زه بهی شیعه گه ری و پشتیوانی له رافیزیه ت
 ئه مه ی کردوو ، به لام له گه ل ئه وه شدا زو ر ده مارگیر بووه به مه زه بهی
 شیعه گه ریه وه که چی نه یه یلاوه پیاوانی ئایینی ده ست بجه نه کاروباری سیاسه ت
 و هوکمرانیه وه و خوئی به ته نیا جوړیک له ده سه لاتی ره های بو خوئی بریار داوه .

{شا عەباسى صەفەوى} سەختترین سزای بۆ دوژمنانى دەولەتەكەى لە ئەھلى سوننەت بېرىداراوە ئەویش يان كوشتنى بەكۆمەل يان چاۋ ھەلكۆلین و لەگەل كەسدا نەرمى نەواندووہ كاتىك نەبىت كە دەستبەردارى مەزھەبى سوننى بووبىت و خوشەويستى و پشتيوانى بۆ مەزھەبى شيعە پاگەياندىت !^۱ ، دەولەتى عوسمانى ناچار بوو كە ھەموو ئەو قەلاۋ شارو ناۋچانە بۆ دەولەتى صەفەوى شيعەى پافىزى مەزھەب جى بھىلت كە لەكاتى سولتانى غەزاكەر سولەيمانى يەكەمدا فەتھكرايون ، بەغداد يەكك بوو لەو شارانە ، ئەمەش بە يەكەمىن پەيماننامەيەك دائەنرىت كە دەولەتى عوسمانى دەستى لە وولاتى فەتھراۋ ھەلگرتبىت و ھەرئەمەش بە سەرەتاي تياچوون و بىھىزى دائەنرىت و ئەو پەيماننامەيەش بە يەكەمىن پەيماننامە دائەنرىت كە بىھىزى دەولەتى عوسمانى دەرخستبىت^۲ .

{شا عەباسى صەفەوى} زىادەپرەوى زۆرى لە دوژمنايەتى كردنى مەزھەبى سوننىدا كردو پەيوەندى كرد بەپاشاكانى مەسيحىيەوہ و بۆ زياتر پۆچوون لە لىدانى دەولەتى عوسمانى كە پاسەوانى مەزھەبى سوننى بوو ، ھات پەيماننامەيەكى لەگەلياندا مۆركرد (بەرگرى ھاوبەش لە يەكترى) بۆ ئەوہى بە ھەردوولاوہ كۆلەكەكانى دەولەتى عوسمانى سوننى لەبن و بىخ بھىنن ! بۆ ئەمەش ھىچ گوڤى بەو ھەمووہ دابەزىنە نەدا بۆ دەولەتانى ئەوروپا لە پىناۋى ئەوہى ئەم ھاوپەيمانيەى سەربگرىت و دوژمنان ھان بدات لە دەولەتى عوسمانى {شاعەباسى صەفەوى} لەگەل مەسيحىيەكانى ئىراندا زۆر باش مامەلەى دەكرد بە پىچەوانەى مامەلەى لەگەل ئەھلى سوننەتى ئىران دا ، ھۆى ئەم مامەلە باشىيەى لەگەل مەسيحىيەكاندا بزافى بەمەسيحىكردن (تېشىر) لە ئىراندا زىادى

¹ الإسلام في آسيا ، د. محمد نصر مہنا / ۲۴۹ - ۲۵۰ .

² تاريخ الدولة العثمانية العلية / ۲۷۲

گه لیدا جۆلایه وه و کردیه په ند و سه درى ئه عزم (قبوجى مراد پاشا) توانى كه
ئه نازۆل له خه لكه راپه رپوه كه پاك بكاته وه ^۱.

پینجه م : بزوتنه وهى {فه خره دین دورزى كوپى مه عنى دووهه م} :

{فه خره دینی كوپى مه عنى دووهه م} له ساى ۹۹۹ ك دا ده سه لاتی له لوبناندا
گرته ده ست ، پیاویكى دورزى گه وره ی هه لپه رست بوو ، توانى ژماره یه كى زۆرى
دوژمنانى ئیسلام له {نه صارى} و {دورزى} و {نوصه یرى} و له و هاوچه شنانه
له خۆى كۆ بكاته وه ^۲.

كورتیه كه ده رباره ی دورزیه كان :

تاقمىكى بابى مه زه بن (حاكم بأمر الله) كه خه لیفه ی فاتمیه كان بوو - به خوا
ئه زانن {والعیاذ بالله} ، ئه م تاقمه زۆربه ی بیروپاكانیان له (ئیسماعیلیه كان)
وه رگرتوو ، دورزیه كان خۆیان ئه دهنه پال (نشتكىن دورزى) ، ئه م تاقمه
سه رته تا له میصردا دروست بوو پاشان هاتنه وولاتى شام ، ئه م پیره مه زه ب و
بیرو باوه ریان تیكه له یه كه له هه موو بیرو باوه رو دینه كان ، بروایان به كارى
نه ینى هه یه و بیرو پای خۆیان له خه لك ئه شارنه وه ولای خه لك باسیان ناكه ن ^۳.
له گرنه گرتین بیرو پاكانیان ئه مانه ی خواره وه یه :

- { حاكم بأمر الله } كه خه لیفه ی فاتمیه كانه ، به خوا ئه زانن و كاتیكیش كه
مرد وایان راگه یاند كه (غه یب بووه) و زۆر نابات ئه گه ریتته وه بۆ دنیا .
- نكولى له پیغه مبه ران و خاوه ن په یامه خوداییه كان ئه كه ن و به (شه یتان)
ناویان ئه به ن .
- بروایان وایه (حه مزه) كه رېبه ریكى خۆیا نه بریتیه له حه زره تی مه سیح .

¹ تاریخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون / ۱۳۲ .

² الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۱ .

³ الموسوعة الميسرة في الأديان : ۱ / ۴۰ .

- رقیان له خه لکی هه موو ئایینه کانی تر ئه بیته وه ، به تایبه تی موسولمانه کان ، هه موو شتیکی ئه وان به حه لال ئه زانن وه ک خوین و مالیان و گزی لی کردنیان ئه گهر هه لیان بو هه لکه وت .
- بریایان وایه ئه م دینه ی ئه وان هه موو دینه کانی تری پیش خو ی سپیوه ته وه و نکولی له هه موو ئه و عیبادت و یاسا و بنه مایانه ئه که ن که ئیسلام دایناون .
- هه رکه سیك که (په یمانی تایبه ت) نه نوی یان نه خوینیته وه به {دورزی} نازانن .
- بریایان به (تناسخ الارواح)¹ هه یه ، و بریایان وایه که (پاداشت) و (سزا) ی مرو ؤ ئه وه یه ئه و گیانه ی که ده ر ئه چیت ئه پواته له شی گیاندار یکی تر که تییدا یان (نار هه ت) یان (ئاسوده) ئه بیت .
- نکولی له به هه شت و دوزه خ و پاداشت و سزای قیامه ت ئه که ن .
- نکولی له قورئان ئه که ن و ئه لین گوایه سه لمانی فارسی قورئانی داناوه و خو یان قورئانیکی تایبه تیان هه یه که پیویسته مرو ؤ که ته نیا بوو ئه و جا دهستی لی بدات .
- بیروپا کانیان ئه به نه وه سه ر سه رده مه زور کونه کان و شانازی به وه وه ده که ن گوایه ئه مان نه وه ی فیرعه ونه کونه کان و فه یله سوفه کونه کانی هیندستانن .

---

¹ بیروپای (تناسخ الارواح) واته : ده رچوونی گیان له له شی مرو ؤ و چوونه ناو له شی گیاندارانی تر ، ئه م تاقمه بریایان وایه که گیانی مرو ؤ که له له شی دیته ده ره وه ناچیته دونیای پو حه کان (عالم الارواح) به لکو ئه گهر گیانیکی پاک بیت ئه چیته له شی ئاژه لیکی مالی بی زیان و ئه گهر گیانی که سیکی خراپیش بیت ئه چیته له شی ئاژه لیکی به زیان ((وه رگی))

- میژوو له لای ئەوان له سالی ٤٠٨ کۆچییه وه دەست پی ئەکات ، که ئەکاته ئەو سالی (حمزه) ی پێبهریان (خوایه تی) { حاکم بامر الله } ی راگهیاند { سبحان الله عما یشرکون } .
- بیروپایان وایه که قیامهت بریتیه له گه پانه وهی حاکم بۆ دونیاو رابه رایه تی کردنیان تا ئەیانبات که عبهیان پی ئەپوخینیت و موسولمانان به جاری هه موو تی که شکینیت و له ته وای سهرزه میندا و پاشان ئیتر تا هه تاهه تایه فه رمان په وایی خویان پانه گه یه نن و (جزیه) ی کزۆلی به سهر موسولماناندا ئەسه پینن .
- بروایان وایه که حاکم پینچ پیغه مبه ری ناردوو بۆ خه لکی که (حمزه) و (ئیسماعیل) و (محمد الکلمه) و (ابو الخیر) و (بهاء) ن .
- ژن هیان له جگه له خویان به حه رام ئەزانن هه روه ک هاوکاری کردن و خیر پیکردنیان به حه رام ئەزانن ، فره ژنی و هیانانه وهی ژنی ته لاق دراویش هه ر به حه رام ئەزانن .
- کچان بیبهش ئەکه ن له میرات .
- خوشک و برای شیر ی به حه رام نازانن بۆ یه کتری .
- قسه ی خراپی زۆر به رام به ر به ها وه لآن ئەکه ن بۆ نموونه ئەلین : (فحشاء) و (منکر) واته : (ابو بکر و عمر) - په زای خویان لیبت -
- له په مه زاندا به پۆژوو نابن و حه جی مائی خواش ناکه ن ، به لکو سهر دان کردنی (خلوة البیاضه) له هه ری می حاصیه ی لوبناندا به حه ج ئەزانن .
- په گ و پیشه ی بیروپاکانی دور زیه کان ئەگه پیته وه بۆ مه زه به ی باتنی به تایبه ت { فیساغورس } که ئەوان به پێبه ری پۆحی گه وه ری خویانیان ئەزانن ، زۆربه ی بیروبا وه په کانیان هه مان بیروبا وه ری تاقمی ئیسماعیلیه کانن ، کاریگه ری مولحید و ده هریه کانیان له سهر به تایبه تی له وه دا که ئەلین ژیان ته و او بوونی بۆ نیه ، هه روه ها کاریگه ری (

بوگيه)كان و (فەيلەسوفەكانى فارس و هيندو فيرعهونه كوئنهكان)يان زۆر
بەسەرەوه دياره^۱.

ئەمە كورتهيهكى گرنگ بوو دەربارەى بىرپاكانى دورزیهكان بۆيەش باسەم كرد تا
نەوى داھاتوو بزائن كى دوزمنیانە و چۆن ھەميشە لە ھەليك ئەگەرین كە
قەلاچۆى ئيسلام و ئەھلى ئيسلام بكەن .

ئەم {فەخرەدينى كورپى مەعنى دووھەم} ھەخۆى لە خەليفەى عوسمانیەكان نزیک
کردهوهو بە دەم ڕایگەیاندا كە گوێ لەمشتی خەليفەیه تادەسەلاتى بەسەر
شاخەكانى لوبنان و كەنارەكانى فەلەستین و ھەندى پارچەى سوريادا پەيدا كرد
، كە دەسەلاتەكەى دامەزراند و بەھیزی كرد دەستی كرده دانوستان لەگەڵ
ئیتالیەكان دا ئەوانیش پشتیوانیەكى گەورەى ئابوریان لێكرد و بەو ھۆیەوه
توانی قۆلەو قەلاى زۆر دروست بكات و سوپایەكى گەورەى پێكەوھنا كە خۆى
ئەدا لە زیاتر لە (چل ھەزار)كەس و پاش ئەمە یاخى بوونی خۆى لە دەولەتى
عوسمانى ڕاگەیاندا لەسالى ۱۰۲۲ ی كۆچیدا ، بەلام سوپایەكى عوسمانى
تێكیان شكاند و ھەلات و ڕای كرد بۆ ئیتالیا ، ئەم {فەخرەدين دورزیه} كۆمەكى
لە میرنشینى فلۆرنسا ی ئیتالى و پاڤا و ڕاھیبەكانى دوورگەى مالتە (
سوارەكانى قديس یوحەننا) وەرئەگرت^۲.

لە سالى ۱۶۱۸ ی زاینیدا فەخرەدين گەرايەوه بۆ لوبنان ، پاش ئەوى كە
سوڵتان فەرمانیكى لیبوردنى بۆ دەرکرد ، كەچى ئەم بانگەشەى بۆ
بەرپۆژئاواکردنى وولات ئەكرد و سەرلەنوێ و جاريكى تریاخى بوونی
راگەیاندهوه و ھەلى شەرى نیوان دەولەتى عوسمانى و شیعەى صەفەوى
قۆستەوه ، بەلام ئەم جارەش دۆراندی و بەئەسیرگیرا و ڕاپیچ كرا بۆ ئەستەنبول

^۱ الموسوعة الميسرة في الاديان : ۱/ ۴۰۰-۴۰۴ .

^۲ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۱ .

و پاشان شوږشى سالى ۱۰۵۴ ك پرويدا و ئيتړنهم جاريان كه به نيسيرى گيرا
له سيداره دراو ، شوږشه چهكداريهكه دواى خوښى كه (ملحم) ي براى بو
توله سندنه وه سهروكايه تى نهكرد هر ناسبه تالى پى كرا و نهگه يشته نهجام ^۱
شه شه : مردنى { سولتان نهحمه دى يه كه م } :

{ سولتان نهحمه د } بهرهمه ت بيت پياويكى تا بلىي خواناس بوو ، بهردهام
خهريكى عيبادت كردن بوو ، راسته وخو كاروبارى دهوله تى به خودى خو
نهبرد بهرپوه ، پياويكى خاكى بوو له جل و بهرگداو راويژى زورى به زانايان و
پوشنفران و سهركردهكانى سوپا نهكرد ، پيغهمبرى { صلى الله عليه وسلم }
زور خوښ نهويست ، له سهردهمى نهمدام بوو كه له نهستهنبوله وه پهرده بو
كه عبهى شريف نهنيردا ، پيش نهام له ميصروه بوى نهبرا ، له سالى ۱۶۱۷ ي
زاينيدا وهفات نهكات و له مزگوتى (سولتان نهحمه د) دا نهخرىته ناو قهبر ^۲

نهام چهند ديږه شيعرانه داناوه و له ژير عه مامه كهيدا هلى نهگرتن :

ارغب دوما في حمل صورة انطباع اقدام النبي عالي المقام
من هوسيد الانبياء فورد حديقة الانبياء ملكة هذه الاقدام الشريفة
فيا أحمدي لا تتردد ولو للحظة ومرغ وجهك بأقدام الوردة الرفيعة الشريفة ^۳

باسى پينجه م

هندي له سولتانه بيهيژهكانى عوسمانى

يه كه م : { سولتان موسته فاي يه كه م } :

پاش مردنى براكه دى له سالى ۱۲۰۶ ك دهسه لاتى گرته دهست ، له سهردهمى
نهمه وه به ناسكرا دياره كه دهستيكي شاراوو پولى نه بينى له دانان و لابردي

^۱ تاريخ الدولة العثمانية / ۱۴۳۳ .

^۲ السلاطين العثمانيون / ۵۹ .

^۳ تاريخ الدولة العثمانية / ۱۳۳ .

خەلیفەکانی عوسمانیدا ، ئەم سولتانه هەردوای سێ مانگ لەسەر کار لابرا ، و برازاکیان هیڤا هێنا سەر تەخت کە ناوی (عوسمانی دووھەم) بوو ، کە ئەو کاتە تەمەنی نەئەگەیشتە سیازدە سال^۱ .

دووھەم : {سولتان عوسمانی دووھەم} (۱۰۲۶ - ۱۰۳۱ ک ، ۱۶۱۷ - ۱۶۲۱ ز) : پاش ئەوێ {موسستەفای یەكەم} یان لەسەرکار لابرد ئەمیان خستە جیگەكەیی ، ئەم زۆر منال بوو هیشتا سیازدەسالی پرنەکردبوویەو ، کەچی جیھادی دژ بە {پۆلۆنیا} ڕاگەیاندا چونکە دەستی کیشابووێ ناو کاروباری میرنشینی (بغداد) ، لە ئەنجامدا و لەسەر داوای پۆلۆنیا ئاشتینامەیک لە سالی (۱۰۲۹ ک ، ۱۶۲۰ ز) لە نیوان هەردوولادا مۆر کرا ، (ئینکیشاریەکان) توانای درێژەدانی شەڕیان نەماوو و بۆیە داوای ئاشتیان ئەکرد و خەلیفەش زۆر لییان تووڕە بوو^۲ ، چونکە ئەوێ بە تەمبەلی و بەزین و پالداڤە ئەزانی کە زۆری لی دەکەن قەبۆلی ئاشتی بکات لەگەڵ پۆلۆنیادا ، بۆیە ڕیاری ھاتە سەر ئەوێ کە پۆژیک زووتر لەم تاقمە یاخێ خۆی ڕزگار بکات ، جا بۆ جیبەجێکردنی ئەم کارە ترسناکەیی دەستی کردە ڕاھێنان و دروست کردنی سوپایەکی تازە لە ویلايەتەکانی ئاسیادا تا جیگەیی ئەمانی پی بگرێتەو و کە ئینکیشاریەکان بەمەیان زانی ھارو شیت بوون و دەستیان دایە ھات و ھاوارو لەسەر ئەو ڕیکەوتن کە ئەبێ سولتان لەسەر کار لابەرن ، ئەو بوو لە ۹ی ڕەجەبی ۱۰۳۱ ک کە ئەکاتە ۲۰ی مایۆی ۱۶۲۲ ز کارەکیان ئەنجام دا و {سولتان موسستەفا} یان سەرلەنوی خستەو جیی خۆی و {سولتان عوسمانی دووھەم} یان کوشت .

ھەندی شیعیری لە دوای خۆی بۆ جی هیشتووین کە ئەمە نمونەیکانە :

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۲ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۶ .

كانت نيتى الخدمه لحكومتى ودولتى وللعجب ان الحسود يعمل لنكبتى^١
 {سولتان موستهفا} بۇ جارى دووهم دەسلەلاتى گرتەو دەست بە ھۆى ئاژاۋە
 گېڭى ئىنكىشارىيەكانەو و دەولەت بوويە يارى دەستيان و بە ئارەزوۋى خۇيان
 ئەم وەزىريان دائەناو ئەو وەزىريان لەسەر كار لائەبرد ، و واى لىھات
 وەزارەتەكان بە ئاشكرا سەوداۋ مامەلەيان پىۋە ئەكراۋ جۆرەھا زولمىيان لى
 ئەو شايەو^٢.

(وەزىرەكانى صەدر) لەسەردەمى ئەمدا و لە ماۋەى سالىك و چوار مانگ دا
 ھەوت جار گۆڭرانكارىيان بەسەردا ھىنان ، ناكۆكى لە نىۋان مىرانى ئەنازۇل و
 تاقمى (سبahiە) دەستى پىكرد لەسەر ماۋەى وەزىرەكانى (صەدر) ، چونكە
 ھى وايان ھەبوو مانگى پىر ئەئەكرەو لەسەر كارەكەى لائەبرا ، بەھۆى لاۋازى و
 بەكارنەھاتوۋى سولتان بۇ بەپىۋە بردنى كاروبارى وولات ئەو بوو لەسەر كار
 لايان داو {مىر مورادى چوارەم} يان كىردە خەلىفە كە كۆپى {سولتان ئەھمەدى
 يەكەم} بوو^٣.

سىھەم : مورادى چوارەم (١٠٣٢ - ١٠٤٩ ك ، ١٦٢٢ - ١٦٣٠ ز) :

دواى لادانى موستەفاى مامى لە سالى (١٠٣٢ ك ، ١٦٢٢ ز) كاروبارى سولتانى
 گرتە دەست ، ئەم مورادە براى {عوسمانى دووھەم} بوو ، لەبەر ئەوۋى زۆر
 مندال بوو ، ئىنكىشارىيەكان بەتەواۋەتى دەستيان زال بوو بەسەرىدا ، بارودۇخى
 دەولەتى لەوپەرى خراپىدا بوو ، ئەم سولتانە سەرەتا گرنگى دا بەپىكخستنى
 كاروبارى ناوخۆى تا دواتر بۇ كاروبارى دەرەو خۆى يەكلا بكتەو ، يەكەم
 كاريك كە پىى ھەستا ئەو بوو ھەموو ئەو سەربازە ياخيانەى لەناو برد كە

^١ السلاطين العثمانيون / ٦١ .

^٢ تأريخ الدولة العلية العثمانية / ٢٧٩ .

^٣ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ١٠٧ .

دهستیان له کوشتنی عوسمانی برابیدا هه‌بوو^۱. هه‌روه‌ها ئه‌وانه‌شی که له ئه‌سته‌نبول و ته‌واوی ناوچه‌کانی ده‌وله‌تدا ده‌ستیان دابوویه ده‌مدریژی و ده‌ستدریژی هه‌موویانی گرت و له‌ناوی بردن و ده‌ستی دایه دروست کردنی توپریکی هه‌والگری توندوتول و ناوی هه‌موو ئه‌وانه‌ی که ده‌ستیان دابوویه تاکره‌وی له ناو ده‌وله‌تدا کوکرده‌وه و هه‌ریم به هه‌ریم که ئه‌گه‌را ئه‌و ناوانه‌ی له‌گه‌ل خۆی ئه‌برد و یه‌ک یه‌ک بانگی ئه‌کردن و له‌ناوی ئه‌بردن^۲.

له‌سه‌رده‌می ئه‌مدا جگه‌ره خواردن و عاره‌ق خواردنه‌وه قه‌ده‌غه کراو هه‌رکه‌سیش له ئیسلام پاشگه‌ز ببوایه‌ته‌وه ئیعدام ئه‌کرا^۳.

شه‌رکردن له‌گه‌ل شیعه‌ی صه‌فه‌ویدا :

له سالی (۱۰۴۴ ک ، ۱۷۶۳ ز) شه‌ر له‌نیوان ده‌وله‌تی عوسمانی و شیعه‌ی صه‌فه‌ویدا له عیراق هه‌لگیرسا ، {سولتان موراڤ} خودی خۆی سه‌رکردایه‌تی سوپای عوسمانیه‌کانی گرته ئه‌ستۆ و به‌ره‌و به‌غداد که‌وته‌ پێ ، ئه‌وکاته {شا عه‌باسی فارسی} پاش کوشتنی والی عوسمانیه‌کان ده‌ستی به‌سه‌ر به‌غدادا گرت‌بوو ده‌ستی دابووه زه‌لیل کردنی ئه‌هلی سوننه‌ت و کاری زۆر خراپی ده‌ره‌قیان ئه‌کرد ، سولتان موراڤ ئابلقه‌ی به‌غدا‌ی داو به‌شیکی گه‌وره‌ی شو‌رای شاره‌که‌ی به‌ توپ پوخاند و له سالی ۱۰۴۸ کوچییدا چوویه ناو شاره‌که‌و بیست هه‌زار سه‌ربازی شیعه‌ی تیدا کوشت و ماوه‌یه‌کی باشیش له به‌غدا مایه‌وه و ده‌ستی کرده ئاوه‌دان‌کردنه‌وه‌ی شاره‌که‌و هه‌موو شو‌راکانی بو دروست کرده‌وه‌و وه‌زیریکی بو دانا ، ئه‌م سولتانه‌ پاسته‌وخۆ خۆی به‌شداری شه‌ره‌کانی ئه‌کرد و

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۱۰۷ .

^۲ السلاطين العثمانيون / ۶۳ .

^۳ تأريخ الدولة العثمانية / ۱۳۶ .

سەرپەرشتی ئەکردن ، لەگەڵ سەربازەکاندا بە تێکەڵ دائەنیشت و جاری واش
 ھەبوو لە ھەندێ لەشەریدا بەسەر ئەسپەکیەو ئەخەوت ^۱ .
 مردنەکی :

{سولتان موراڤ} لە ساڵی ۱۶۴۰ی زاینیدا نەخۆش ئەکەوێت و زۆر لێی ئەترسن
 کە بمریت بەلام چاک ئەبیتهو ، زۆرنابات جاریکی تر نەخۆش ئەکەوێتهو لە
 ۸ی شوباتی ۱۶۴۰ی زاینیدا بە نەخۆشی پێ ئیشتە ^۲ وەفات ئەکات ^۳ ، ماوەی
 دەسەلاتی ئەم سولتانە شازدە سال و یازدە مانگ بوو ، کە ئەم خەزینە
 دەوڵەتی گرتەدەست بە خالیتی وەریگرت کە مرد {بەرھمەت بیٹ} خەزینە
 دەوڵەت لێی ئەپرژا ^۴ .

ئەم سولتانە پیاویکی ژێرو ئازاو خاوەن پرا بوو ، گەندەلی لە پەرگ و پێشە
 دەرھینا و خەلکی لاساری تەمی کرد ، {سولتان موراڤ} بە دامەزرێنەری
 دووھەمی دەوڵەتی عوسمانی ناو ئەبریت ، چونکە بۆ جاریکی تر دەوڵەتی
 زیندوو کردەو کە خەریک بوو ئەپرووخوا ، ھەروەھا خەزینە دەوڵەتی ئاوەدان
 کردەو کە خەریک بوو ئیفلاسی ئەھینا ^۵ .

چوارەم: {سولتان ئیبراھیمی کوپی ئەحمەد} (۱۰۴۹ - ۱۰۵۸ ک ، ۱۶۳۹ -
 ۱۶۴۸ ن) :

¹ السلاطين العثمانيون / ۶۳ .

² توشی نەخۆشی (نقرس) ئەبیٹ کە نەخۆشیەکی قاچ ئەخوات و ئەداتە
 جومگەکانی لەش (وەرگێڕ)

³ السلاطين العثمانيون / ۶۳ .

⁴ السلاطين العثمانيون / ۶۳ .

⁵ الدولة العثمانية / ۱۳۶ .

پاش مردنی مورادی برای که هیچ کوپکی له دواى خوئ جئ نه هیشت ئەم دەسەلاتی گرتە دەست ، پاش مردنی {سولتان مورادی چوارەم} یش له نهوهی ئالی عوسمان جگه له {سولتان ئیبراهیم} ی برای هیچ نهوهیهکیان نه مابوو ، {سولتان ئیبراهیم} یش له ماوهی دەسەلاتی مورادی برایدا له زینداندا ژيانی به سەر ئەبرد ، که {سولتان موراد} مرد گه وره بهرپر سه کانی ده ولەت چوونه لای {ئىبراهیم} له زیندانه کهیدا و هه وائی مردنی برا که یان پی ٔ را که یاند ، کاتیک هاتنه ژووره وه بۆلای وای گومان برد هاتبوون بۆ کوشتنی ، بۆیه ژۆر ترساو که و ته ئەملاولا کردن و برپای به قسه که یان نه کرد و ده رگای زیندانه که ی داخست و بۆی نه کرد نه وه و ئەوانیش ناچار ده رگا که یان شکاند و چوونه ژووره وه و پیرو زباییان لی کرد ، که چی هه ر برپای نه ئە کرد و وای ئە زانی فیلی لی ئە که ن تا بزائن چی له دلیدا هه یه پیی ده ربه یینن ، بۆیه پیی و وتن : لیم گه رین من ئەم ته نیاییه م ناده م به هه موو مو لکی دونیا ، ئە وه بوو کاتیک ئەم گه وره بهرپر سانه نه یان توانی قه ناعه تی پی بکه ن ، چون دایکیان هینا بۆلای و مه ییتی برا که یان پیشان دا بۆ راستی قسه که یان و ئە و کاته قه بو لی کورسی دەسەلاتی کرد ، و فه رمانی کرد جه نازه ی برا که ی ئە سپه رده ی خاک بکه ن له مه راسیم یکی گه وره و پر شکۆدا که سی ئە سپ له چاکترین ئە و ئە سپانه ی که بۆ شه ری (بغداد) سواریان ئە بوو له پیش جه نازه که وه رپیان ئە کرد ، که له به خاک سپاردنی برا که ی بوویه وه ، به ره و مزگه وتی (ئە بو ئە یوبی ئە نصاری) که و ته ری و له ویدا شمشیری خیلافه تیان له ناوقه د به ست و بوون به خه لیفه ییان را که یاند له ناو خه لکدا ^۱.

که چوویه سه ر عه رشی خیلافه ت ئە یووت : سوپاس بۆتۆ خوایه ، خوا ی پهروه ردار عه بدیکی لاوازی وه ک منت به شیاو زانیوه بۆ ئەم پله و پایه یه ، ده ی

¹ تاریخ سلاطین آل عثمان ، یوسف آصاف / ۱۰۵ .

خوای گه وره چاکهم بهرامبهریکه و له ماوهی حوکمرانی مندا خێرو خوۆشی بخهره ناو ئەم میلله تهوه و امان لی بکه له یه کتری پازی بین^۱.

نوسهری کتیبی (السلاطین العثمانيون) بهرگری زۆر لهم سولتانه ئەکات و ئەلی : (ئەو درۆو بوختانانهی بهرامبهر ئەم سولتانه ئەکری ههره مووی ههلبه ستراوو درۆی شاخدارن و ئەوانه بۆیان ههلبه بهست که له دوايیدا له سهر کار لایان بردو کوشتیشیان^۲، بارودۆخی ناوخوا له سهردهمی ئەمدا تا پادهیهک هیمن و ئارام بوو چونکه {سولتان موراڊ} ی برای چاکسازی زۆری کردبوو به تایبته بهرکه نارکردنی (ئینکیشاریهکان) و تازه گهری کردنی ناو سوپا ، بۆیه ئەم توانی پرووی خووی بکاته چاکسازی له ئابووری و بودجهی سوپاو کهشتیگهه و پیکهستی دراوو دانانی بناغهیهکی تازه بۆ باج وهرگرتن له سهر چهند بنه مایه کی تازه^۳.

{صه دری ئەعزه م} که (قهره موسته فا پاشا) بوو توانی دهستیوهردانی ژنان له کاروباری خیلافهتدا رابگریت ، ههروهک توانی سنوریش دابنیت بۆ هه موو ئەو پیاوانه ی کۆشکی سولتانی که بۆ گه نده لکردنی ده ولته هه ولیان ده دا ، له ولشه وه ئەم صه دری ئەعزه مه توانی له هه ریمه جوړبه جوړه کاندایا زالی بیت به سهر هه موو ئەوانه دا که گه نده لیان ئەکرد و گالته یان به ئاسایشی خه لک ئەکرد و ریگه یان لی ئەگرتن و پوتیان ئەکردنه وه^۴.

شهر دژی {بوندوقداره کان}

^۱ السلاطین العثمانيون / ۶۴ .

^۲ السلاطین العثمانيون / ۶۴ .

^۳ الدولة العثمانية ، د . اسماعیل یاغی / ۱۰۸ .

^۴ تاریخ الدولة العثمانية ، اسماعیل سرهنط / ۱۵۰ .

كۆماری بوندوقدارهكان دوسهلاتيان بهسەر دوورگه‌ی (کریت) و جولە‌ی بازرگانی له ناو دەریان ئیجه‌دا هه‌بوو ، ئاشتیان له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تی عوسمانیه‌کاندا به‌هه‌ل ئه‌زانی بو‌ ئه‌مه ، بۆیه عوسمانیه‌کان بریاری ئه‌وه‌یان دا که دوسه‌لاتی بوندوقداره‌کان نه‌هێلن و بو‌ ئه‌م مه‌به‌سته‌ش سوپایه‌کیان پیکه‌وه‌ناو که‌شتیگه‌لیان پیک خست و شه‌ریان دژ به‌ بوندوقداره‌کان راگه‌یاند ، و هه‌رچی بوندوقدار هه‌یه له ته‌واوی وولاتدا ده‌ستگیر کران و مال و مولکه‌کانیشیان ده‌ستی به‌سه‌ردا گیرا ، و پاشان هێرشیکیشیان برد بو‌ (دوورگه‌ی کریت) له سالی ۱۰۵۵ک ، ۱۶۴۵ ز و چه‌ند پارچه‌یه‌کی دوورگه‌که‌یان داگیرکرد ^۱ ، به‌لام سه‌ربازه‌کان یاخی بوونیکیان ده‌ست دایه له ئه‌سته‌نبولدا و هاروشیت بوون و بریاری ئه‌وه‌یان دا که { سولتان ئیبراهیم } له‌سه‌ر کار لابده‌ن و { محمدی چواره‌م } که کوپیه‌تی که هیشتا ته‌مه‌نی جه‌وت سالی پر نه‌کردبووبه‌وه بیکه‌نه خه‌لیفه له جیی باوکی ، ئه‌وه‌بوو { سولتان ئیبراهیم } کوژراو ماوه‌ی حوکمرانیه‌که‌شی هه‌شت سال و نو‌ مانگی خایاند و ته‌مه‌نی هیشتا له سی و چوار سالی‌دا بوو ^۲ .

پینجه‌م / { سولتان محمدی چواره‌م } (۱۰۵۱ - ۱۱۰۴ک ، ۱۶۴۲-۱۶۹۲ ز) :
ئهم سولتانه له‌سالی ۱۰۵۱ ک دا له دایک بووه ، له جه‌وت سالاندا له‌سه‌ر ته‌ختی دوسه‌لات دانیشتووه ، ئه‌وروپا له‌کاتی ئه‌مدا وایان ئه‌بینی که کاتی ئه‌وه هاتووه ده‌ست له ده‌وله‌تی عوسمانی بوه‌شی‌نن ، بۆیه هاوپه‌یمانه‌کیان له ناوخۆیاندا پیکه‌وه‌نا که ئه‌م وولاتانه‌ی له خو‌گرتبوو : نه‌مسا ، پۆلۆنیا ، بوندوقداره‌کان ، راهیبه‌کانی مآلته ، پاپا ، روسیا ، ئه‌م هاوپه‌یمانه‌شیان ناونا (هاوپه‌یمانی پیروژ) مه‌به‌ست له‌مه‌ش ئه‌وه‌بوو له‌به‌رده‌م ئه‌و هێرشه ئیسلامیه‌دا بوه‌ستن که له

^۱ الدولة العثمانية ، د. اسماعیل یاعی / ۱۰۹ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانية / ۱۳۷ .

هه موو مالئىكى ئه وروپى پوژه لات نزيك بوو بوويه وه له ئه نجامى ئه وه مووه جيهادهى كه عوسمانيه قاره مانه كان به رده وام تييدا ئه ثيان ، هيرشى خاچ په رستان بو سهر وولاتانى ده ولتهى عوسمانى ده ستى پيكر د ، خواى گه وره ش بو ئه م ماويه (بنه مالهى كوبريللى) نارد كه به شدارى به رچاويان هه بوو له به هيز كردنى ده ولته و پوچه ل كردنه وهى ئه م هيرشانهى دوژماندا ، { محمد كوبريللى } كه صه درى ئه عزم بوو له سالى (۱۰۷۲ ك ، ۱۶۶۱ ز) وه فاتى كردوه ، توانى سام و هه يبه ت بو ده ولتهى عوسمانى دروست بكاته وه ، ئه حمدهى كوپريشى له سهر هه مان ريچكهى باوكى ئه پويى ، ئه ميش ئاشتى له نيوان ده ولتهى عوسمانى و بوندو قداره كان و نه مسادا ره ت كرده وه و به سه رو كايه تى سوپايه كه وه په لامارى نه مساي دا و له سالى ۱۰۷۴ ك توانى گه وره ترين قه لا له نه مسادا رزگار بكات كه پيى ئه وترا قه لاي (نوه زل) كه ئه كه ويته پوژه لاتى (قيينا) وه و دروست له پوژى (۲۵ ي صه فهرى ۱۷۰۴ ك كه به رامبه ر به ۲۸ ي سبتي مبه رى ۱۶۶۳ ز ده كات ، هه رله سه رده مى ئه م صه درى ئه عزمه دا بوو كه فه رهنسا خوي له ده ولتهى عوسمانى نزيك كرده وه و هه ولى دابوو كه (امتيان) هكانى خوي تازه بكاته وه ، به لام { صه درى ئه عزم } ره تى ئه مهى كرده وه ، فه رهنسا ويستى هه ره شهى لي بكات به وهى { لويىسى چواره م } بالويى فه رهنساي به سوپايه كه وه نارد هاوپرى له گه ل كه شتيگه ليكى سه ربازيدا ، به لام ئه مه زياتر صه درى ئه عزمه مى له سه ر ئه وه سوور كرد كه خوي پابگرى و وتى : (ئه و) امتيازات) انهى دراوه به فه رهنسا وه ك به رات و خه لات بووه و په يماننامه نه بووه كه پيويست بيت گه ردن گيرين پيوه ي)^۱

فه رهنسا ناچارى پاشه كشه بوو له به رامبه ر ئه م ويسته پولايينه دا و سياسه تى نه رمى نواندن و سه ردا خستنى بو ده ولتهى عوسمانى پيره و كرد و ده ولتهى

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۳ .

عوسمانیش په‌یمانە کۆنەکانی له‌گه‌ڵدا تازه‌کرده‌وه ، که پاراستنی (بیت المقدس) ی سالی ١٠٨٤ ک تیڤدا بوو ^١.

به‌ مردنی { احمد کوبریللی } که صه‌دری ئه‌عزه‌م بوو پزئیمی عوسمانی لاوازی پووی تیگرد ، و نه‌مسا په‌لاماری (مچر) ی داو قه‌لای (نوه‌زل) و شاری (بست) و (بودا) ی لی گرت ، پاشای پۆلۆنیا په‌لاماری (بغداد) ی داو که‌شتیگه‌لی بوندو قداره‌کانیش په‌لاماری که‌ناره‌کانی (موره) و (یونان) یان داو (اپینا) و (کورننه‌) و چه‌ند شارێکی تریان له‌ سالی ١٠٩٧ دا گرت .

کتیبه‌ میژوویییه‌کان باسی ئه‌وه‌ ده‌که‌ن که زانایان و پیاوانی ده‌وله‌ت له‌سه‌ر ئه‌وه‌ پیکه‌وتن که (سولتان محمدی چواره‌م له‌سه‌ر ته‌خت لا‌بدن و ئه‌وه‌بوو سالی ١٠٩٩ له‌سه‌ر کار لایان برد و { سوله‌یمانی دووه‌م } ی برای هاته‌ جیگه‌که‌ی ^٢.

شه‌شه‌م : { سولتان سوله‌یمان خانی دووه‌م } :

له‌سالی ١٠٥٢ ی کۆچیدا له‌ دایک بووه‌ و پاش محمدی چواره‌می برای و له‌سالی ١٠٩٩ ی کۆچیدا حوکمی گرتوه‌ته‌ ده‌ست و له‌سه‌رده‌می ئه‌مدا ده‌وله‌تی عوسمانی به‌به‌رده‌وامی به‌ره‌و دارمان ئه‌پویشت و دوژمنانیش له‌سه‌رده‌می ئه‌مدا زیاتر ه‌ار و درنده‌ بوون ، { نه‌مسا } زۆریک له‌ شوین و شاره‌کانی داگیر کرد له‌وانه‌ (به‌لگراڤ) له‌سالی ١٠٩٩ کۆچی ، بوندو قداره‌کانیش که‌ناره‌کانی { دالماسیا } و که‌اره‌کانی پۆژه‌له‌لاتی ده‌ریای ئه‌دریاتیک و هه‌ندی ناوچه‌ش له‌ یونانیان داگیر کرد ، شکست دوا‌ی شکست به‌ سه‌رده‌وله‌تدا ئه‌هات ، به‌لام خوا پیاویکی بۆ ئه‌م سه‌رده‌مه‌ش نارد که ناوی (موسته‌فا کوپی محمدی کوبریللی) بوو که ئه‌وکاته‌ صه‌دری ئه‌عزه‌م بوو ، ئه‌م پیاوه‌ له‌سه‌ر هه‌مان به‌رنامه‌ی پێشووی باوکی ئه‌پویشت و پیکه‌ی به‌ مه‌سیحیه‌کان دا که له‌ ئه‌سته‌نبۆلدا هه‌موو ئه‌و

^١ الدولة العثمانية ، د جمال عبدالهادي / ٧٤ .

^٢ الدولة العثمانية ، د. جمال عبد الهادي / ٧٤ .

کلیسانه‌ی که پروخابوون چاک بکه‌نه‌وه و ئه‌میش هاوکاریان بکات ^۱ . وپیری ئه‌وه‌شی دا که توند ترین سزای ئه‌و که‌سانه بدات که به‌رامبه‌ریان خراپه‌یه‌ک ده‌کات له‌سه‌ر به‌ریاکردنی شیعاریکی خۆیان ، ئه‌وه‌نده چاکه‌ی به‌رامبه‌ریان کرد تا توانی دلی هه‌موو مه‌سیحیه‌کانی ده‌ولت بکاته خۆی ، ئه‌نجامی ئه‌م به‌داد جولانه‌وه‌ی له‌گه‌ل مه‌سیحیه‌کاندا وای کرد که دانیش‌توانی (موره) دژ به‌ بوند و قداره کاسۆلیکه‌کان راپه‌رن و سوپاکه‌یان له‌ وولاتی خۆیان ده‌ربکه‌ن چونکه زۆریان ئه‌چه‌وساندنه‌وه‌و زۆریان لیده‌کردن که بچه‌ سه‌ر مه‌زه‌به‌ی کاسۆلیکی ، ئه‌وه‌بوو هاتنه‌ ژیر پکیفی ده‌ولته‌ی عوسمانی به‌ئیراده‌ی خۆیان چونکه ئه‌یانزانی که ده‌ست بۆ کاروباری ئایینی یان به‌هیچ شیوه‌یه‌ک نابهن ^۲ .

ئه‌مه‌ شایه‌تی نه‌وه‌کانی (نصاری) یه‌ له‌سه‌ر سه‌ماحه‌تی ئیسلام که هه‌موو مروّقا‌یه‌تی پوژیک له‌ پوژان له‌ ژیر سیبه‌ری ئیسلامدا نه‌بووبی دُنیا نه‌بوون له‌ (دین) و (ناموس) و (مال) و (خوین) ی خۆیان ، چونکه قورئانی پیروژ و سوننه‌تی سه‌رداری پیغه‌مبه‌ران { صلی الله علیه وسلم } فی‌ری ئه‌وه‌یان ئه‌کات ، خ‌وای گه‌وره ئه‌فه‌رمویت : ﴿ لا ینهاکم الله عن الذین لم یقاتلواکم فی الدین ولم یخرجواکم من دیارکم ان تبروهم وتقسطوا الیهم ان الله یحب المقسطین ﴾ الممتحنة : ۸ . واته : خ‌وای گه‌وره پیگه‌ی ئه‌وه‌تان لی ناگری که چاکه بکه‌ن به‌رانبه‌ر به‌و که‌سانه‌ی که شه‌رتان به‌رامبه‌ر ناکه‌ن له‌سه‌ر دین و له‌ مال و حال‌ی خ‌وتان ده‌رتان ناپه‌رینن ، وه‌خوا ئه‌و که‌سانه‌ی خ‌وش ئه‌وی که چاکه‌کارن .

ویستی خوا وابوو که ئه‌م سه‌دری ئه‌عه‌زه‌مه به‌شه‌هیدی و له‌ مه‌یدانی جیهاد دا بباته‌وه بۆ لای خ‌وی له‌ کاتی‌کدا که قو‌لی مه‌ردایه‌تی لی هه‌لکرد بۆ به‌رگری کردن

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۴ .

^۲ تاریخ الدولة العلیة / ۳۰۶ .

له پیرۆزیه‌کانی ئەم دینه‌و له یه‌کیک له‌شه‌ره‌کاندا دژ به‌ ده‌وله‌تی نه‌م‌سای
خاچپه‌رست له‌ سالی ۱۱۰۲ کۆچیدا شه‌هید نه‌بیئت^۱.

مردنی {سولتان سه‌لیمی دووه‌م} :

له‌ ۲۸ ی‌ په‌مه‌زانی ۱۱۰۲ کۆچی که‌ به‌رام‌به‌ره‌ له‌گه‌ل^۲ ۲۳ ی‌ یونیوی ۱۶۹۱ ی
زاینی و له‌ته‌مه‌نی ۵۰ سالی‌دا کۆچی دوا‌یی ئه‌کات ، و ه‌یچ نه‌وه‌یه‌کی‌ش له‌ دوا‌ی
خۆی به‌جی^۳ ناه‌یلت ، ماوه‌ی حوکمرانی ئەم سولتانه‌ سی^۴ سال^۵ و هه‌شت مانگ
بوو ، له‌ گۆرستانه‌که‌ی {سولتان سوله‌یمانی یه‌که‌م} ی با‌پیری دا به‌خاک
ئه‌سپ‌یردریئت و برا‌که‌ی ئه‌چینه‌ سه‌ر کورسی ده‌سه‌لات^۶.

حه‌وته‌م : {سولتان ئه‌حه‌مه‌دی دووه‌م} { ۱۱۰۲ - ۱۱۰۶ ک ، ۱۶۹۰ - ۱۶۹۴ ز) :
پاش مردنی {سولتان سوله‌یمانی دووه‌م} ی برای و له‌سالی ۱۱۰۲ ی کۆچیدا
حوکمی گرت‌ه ده‌ست و له‌سه‌رده‌می ئه‌مدا سه‌دری ئه‌عه‌زم {موس‌ته‌فا کو‌بریلل} ی
شه‌هید کرا که‌ پیاویکی زۆر به‌که‌لک بوو بۆ ده‌وله‌تی عوسمانی و پاش ئەم (جی
علی پاشا عریجی) بوویه سه‌دری ئه‌عه‌زم که‌ پیاویکی لاواز و بی‌ده‌سه‌لات بوو ،
بون‌دوق‌داره‌کان هه‌ندی له‌ دوورگه‌کانی ده‌ریای (ایجه) یان داگیر کرد ، ئەم
سولتانه‌ زۆر حوکمی نه‌کرد و له‌سالی ۱۱۰۶ ک ، ۱۶۹۴ ز دا کۆچی دوا‌یی کرد و
له‌سه‌رده‌می کور‌تی ئه‌مدا شه‌ره‌کان زیاتر دوو‌هر ته‌قه (مناوشات) بوون نه‌ک
په‌لاماردان ، دوا‌ی ئەم {موس‌ته‌فای دووه‌م کو‌ری محم‌دی چواره‌م} که‌ برا‌زای
{سولتان ئه‌حه‌مه‌د} ئه‌کات دیته‌ سه‌ر حوکم^۷.

هه‌شته‌م : {سولتان موس‌ته‌فای دووه‌م} : { ۱۱۰۶ - ۱۱۱۵ ک ، ۱۶۹۴ - ۱۶۰۳ ز) :

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۵ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانية / ۳۰۶ .

^۳ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۱۵ .

لهسالى ۱۰۷۴ كۆچيدا لهدايك بووه و لهسهر تهختى خيلافهت لهسالى ۱۱۰۶ ك ، ۱۶۹۴ز دا دانىشتووه ، كوپى {سولتان محمدى چوارهم} ه ، لهسهردهمى ئەمدا بزافى بلاو بوونهوهى ئىسلام به ئەوروپاي پۇژشهلاتدا پادوستا ، لهبهر ئەوهى خەلكى باوهپريان كز بووبوو ، گيانى جيهادكردن لاواز بووبوو ، هۆكارهكانى داپووخان پرويان كردبوويه قهوارهى ئوممەتى ئىسلامى ، و بى پرهمانهش خاچپهرستهكان هيرشيان ئەكرده سهر وولاتانى دهولەتى عوسمانى ، لهسهردهمى ئەمدا بوو كه پهيماننامهى (كارلوفس) ى خواروى پۇژئاواى (زغرب) لهسهر پرووبارى دانوب لهسالى ۱۱۱۰ ك ، ۱۶۹۹ ز ئىمزا كرا لهگهلا روسيادا ، بهپيى مهرجهكانى ئەم پهيماننامهيهش دهولەتى عوسمانى پاشهكشهى كرد له وولاتى (مجر) و هەريىمى {ترانسلفانيا} ، و ئەمهش ئامارژهيهكى خراپى ميژروى هەندى له كاربهدهسته عوسمانيهكانه ، كه پاشهكشه له شەر بكن و واز له موسولمانانى ئەو شوينانه بهينن و بيانخهنه ژيىر دهستى دوژمنيكهوه كه چيى پيى بوتري سۆزو بهزهى له دليدا دهرهاتبوو .^۱

ئەمه واى كرد هەموو ئەو دهولەتانهى كه (جزيه) يان بهدهستى خويان ئەدا به دهولەتى عوسمانى و بهوش پازى بوون ، له جزيهدان ياخى بوون و هەموو لهسهر ئەوه ريىككهوتبوون كه نهيهلن دهولەتى عوسمانى پيشرپهوى بكات ، و له هەولئى ئەوهدا بوون كه پارچهپارچهى بكن له ترسى ئەوهى بزافى بلاو بوونهوهى ئىسلام نهگاته دنيا .

دهست هەلگرتنى دهولەتى عوسمانى لهزهويهكانى خوى سهرهتاي پاشهكشهى بوو له ئەوروپا ، هەروها ئەمه بهخالى وەرچهرخان دائهئى له ميژروى هەلوهشانهوهو پوكانهوهى بهپهلهى دهولەتى عوسمانيدا ، و لهئەنجامى ئەوهى ئينكىشاريهكان داواى لادانى صەدرى ئەعزميان ئەكرد و سولتانيش ئەمهى

¹ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۶ .

قه‌بوول نه‌ئەکرد ، بریاریان دا که سولتان لەسەر کار لابەرن و دواى چوار مانگ و لە سى و حەوت سالى تەمەنیدا وەفاتی کرد .

نۆیەم : { سولتان ئەحمەدى سێهەم } (۱۱۱۵ - ۱۱۴۳ ک ، ۱۷۰۳ - ۱۷۳۰ ز) :

لەسەردەمى ئەمدا ئالای جیهاد بەردەوام ئەشەکایەوه ، و دەولەتیش توانى (موره) و (ئازاق) بگێرێتەوه ، و بەردەوامییش بەجیهاد بدات دژ بە روسیاو گورزیکی پشت شکینی لى بوشینی که زۆری نەمابوو بیخات ، ئەوه‌بوو موحاهیدە عوسمانیەکان گەمارۆی قەیسەری روسیاو ژنەکیان دا که (۲۰۰۰۰۰) (دووسەد هەزار جەنگاوەریان لەگەڵدا بوو و زۆری نەمابوو که بە ئەسیری دەستی موسولمانان بکهون ، بەلام ناپاکی لە "بەرماڵ" و لە بەر "ژن" وای لە {صەدرى ئەعزەم} کرد که گەمارۆکەیان لەسەر هەلبگری و ئەو ناپاکیە گەورەیه بەرانبەر بە دەولەتى عوسمانى بکات ، و پەیماننامەى (فلکزن) ی لە جمادى دووه‌مدا لەسالى ۱۱۲۳ ک لەگەڵ روسیادا مۆر بکات ، و بەپێى ئەو پەیماننامەیه ئەبوو دەولەتى عوسمانى شارى (ئازاق) بداتە خاچپەرستە روسیەکان و پەیمانى ئەوش بدات که دەست نەکشیتە کاروبارى (قوزاق) ، هەر لەبەر ئەم هۆیه‌ش بوو که سولتان ئەحمەدى سێهەم ، (بلطە چى پاشای) صەدرى ئەعزەمى لەسەر کار لاداو جاپارى جیهادى دژ بە روسیا لێدایەوه ، بەلام هۆلندا و ئینگلتەرا سەیریان کرد بەرژەوه‌ندى ئەوان لەوه‌دایە که شەڕ پراگیریئت بۆیه هاتنە ناو مەسەله‌که و پەیماننامەى (ئەدەرنە) ی سالى ۱۱۲۵ ک ، ۱۷۱۶ز پوویدا ^۱ .

روسیا لە ئەنجامدا دەستى هەلگرت لە هەموو ئەو کەنارانەى دەریای ڕەش که پیشتر دەستى بەسەردا گرتبوو ، هەرچەندە لەگەڵ ئەمەدا ئەو باجەى لەسەر خوێ هەلگرت که ئەیدا بە کاربەدەستانی (قەرەم) ^۲ ، لە قۆلى پۆژئاواشەوه

^۱ الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي / ۷۶ .

^۲ الدولة العثمانية ، د . اسماعيل ياغي / ۱۱۷ .

عوسمانیه‌کان سهرکه‌وتنیاں به‌ده‌ست هیئا و بوندوقداره‌کانیاں شکاندو ده‌ستان گرت به‌سهر (کریت) و هه‌ندی دوورگه‌ی تردا ، ئه‌وه‌بوو که بوندوقداره‌کان په‌نیاں برد بو { نه‌مسا } و ئه‌ویش داوای کرد له ده‌وله‌تی عوسمانی که هه‌موو ئه‌وانه‌ی که له بوندوقداره‌کانیاں گرتووو بویاں بگیڕنه‌وه ، به‌لام ده‌وله‌ت ئه‌م داوایه‌ی رعت کرده‌وه و ئه‌وه‌بوو شه‌ر له نیوان هه‌ردوولا دا به‌ریا بوو ، { نه‌مسا } شه‌ره‌که‌ی برده‌وه (به‌لگرد) ی له‌سالی ۱۱۲۹ک ، ۱۷۱۷ ز دا گرت ، پاشان ئاشتینامه‌ که‌وته نیوانیاں له‌ سالی ۱۱۳۰ک ، ۱۷۱۸ ز دا و { به‌ریتانیا } و { هۆلندا } که‌وته نیوان هه‌ردولای شه‌رکه‌ر و ریکه‌وتننامه‌ی (بسارویتن) به‌سرا ، به‌پیی ئه‌م ریکه‌وتننامه‌یه نه‌مساییه‌کان توانیاں (به‌لگرد) و زۆربه‌ی وولاتی (صرب) و به‌شیک له (ئه‌فلاق) و { دالماسیا } (پوژه‌لاتی ئه‌دریاتیک) بدریقه بوندوقداره‌کان ، وولاتی (موره) ش بدریقه‌وه به‌ عوسمانیه‌کان ، ئه‌م ئاشتینامه‌یه‌ش ریگه‌ی خو‌ش کرد بو پیاوانی ئایینی کاسۆلیک که شوین و به‌های کو‌نی خو‌یاں وه‌ربگره‌وه له ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، ئه‌مه‌وای کرد که چ ئه‌مان و چ نه‌مسا به‌ بیانوی پاراستنی پیاوانی ئایینیه‌وه ده‌ست وه‌رده‌نه ناو کاروباری ده‌وله‌تی عوسمانی ، ریکه‌وتننامه‌یه‌کی تری جیاواز له‌مه به‌ دهق باس له‌وه ئه‌کات که ئه‌بیئت هه‌موو ئه‌وانه‌ی که ئیمزایان هه‌بوو له‌سهر ئه‌م ریکه‌وتننامه‌یه نازاد بن له بازرگانی کردندا ، و به‌م شیوه‌یه نه‌مسا توانی مافی پاراستنی بازرگانه بیانیه‌کانی له ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا بو‌ خو‌ی ده‌سته‌به‌ر بکات ^۱.

که روسیا سه‌یری کرد ده‌وله‌تی عوسمانی بی‌هیز بووه ، ئه‌ویش داوای ئه‌وه‌ی کرد که ریگه ئاچوخ بکریئت له‌به‌رده‌م ئه‌و بازرگان و که‌سانه‌دا که بو زیاره‌تی (بیت المقدس) ئه‌چن به‌ناو زه‌ویه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، بی ئه‌وه‌ی داوای

^۱ فی اصول التأریخ العثماني / ۱۵۶، ۱۵۷ .

هیچ گومرگ و باجیکی دهوله تییان لیبکریّت ، عوسمانیه کانیش به لیّنی ئەمەیان پیدان ، عوسمانیه کان وولاتی {ئەرمینیا} و وولاتی {کرج} یان داگیر کرد و {بگرسی گەورە} ش وولاتی {داغستان} و کەنارەکانی پوژئاوای {دەریای خەزەر} یان داگیر کرد چونکە دەوله تی صفوییش بیّهیزی پووی تیکردبوو ، هەموو ئەو دەوله تانەش بە ئاسانی لە ئەو شوینە تازانەدا مانەوە بی ئەوێ بەرهنگاری بکریّن لە لایەن کەسەو ، تەنیا دەوله تی صفوی نەبیّت لە عوسمانیه کان یاخی بوون و دەستیان دایە جەنگ کردن لەگەڵیدا ، هەرچەندە تیکشکان و {تەوریز} و {هەمەدان} و چەند قوللەو قەلایەکی تریشیان لە دەست داو کەوتە ژێر دەستی عوسمانیه کان ، پاشان ئاشتینامەیکە لە سالی ۱۱۴۰ ک ، ۱۷۲۸ز مۆر کرا لە نیوانیاندا ، لەو ماوەیدا ئینکیشاریه کان بە هەلیان زانی و شوپشیکیان بەرپاکردو خەلیفەیان لەسەر کار لاداو لە جیگەیدا براکەیان دانا .^۱

{داماد ئیبراهیم} پاشا و شارستانیەتی پوژئاوا :

ژمارەیکە کەمی عوسمانیه کان بانگەشە ی ریفۆرمیان هەلگرتبوو ، بۆ ئەوێ بگەنە ئەو ھۆکارانە ی کە ئەوروپای گەیان دە ئەو ھیزو پیشکەوتنە ی بە تایبەتی لە بواری ریکخستنی سەربازی و چەکی پیشکەوتوودا ، {داماد ئیبراهیم} پاشا کە لەسەردەمی {سولتان ئەحمەدی سیّھەمدا} پلە ی {صەدری ئەزەم} ی وەرگرتبوو ، بەیەکەم کەس دائەنری کە دانی بەویدا نابیّت کە ناسینی ئەوروپا و کرانەو بەروویدا یەکیکە لە شتە گرنگەکان ، بۆیە ھەرزوو دەستی کردە بەستنی چەند پەییوەندیە ک لە پووی بەرنامەیکە داریژراوێ بە هەموو ئەو بالوێزە ئەوروپیانەو کە لە ئەستەنبول دائەنیشتن ، ھەرۆک ژمارەیکە زۆریش بالوێزی عوسمانی نارد بۆ پایتەختە ئەوروپیه کان ، بە تایبەتی ھەردوو پایتەختی {قیننا} و {پاریس} لە یەکەمجاردا ، کاری ئەم بالوێزانە ھەر ئەو نەبوو کە

¹ تاریخ الدولة العثمانية ، اسماعیل سرھنگ / ۲۰۷ ، ۲۰۸ .

ئىمزا لەسەر ئەو پرىكەوتننامە بازىرگانى و دىپلوماسىيە تايىبەتانه بکەن كە پىشتىر لەگەل دەولەتى عوسمانىدا مۆر كرابوون ، بەلكو داواى ئەوەى لى کردن كە راپۆرتى تەواو بدەنە دەولەتى عوسمانى دەربارەى بزافى دىپلوماسى ئەوروپا و ھۆى ھىز و گەشەى سەربازى ئەوروپا ، ئەمەش مانای ئەوہىيە ، كە ئەو دىوارە ئاسنىنەى عوسمانىيەكان كىشابوويان كەلىنىكى تى بوو و ناچارن ھەر ئەبى دان بەو راستىيەدا بنىن كە مومكىن نىيە عوسمانىيەكان چا و لە ئاست ئەو ھەموو پىشكەوتنە ناوخۆيىيەدا داخەن كە لە ئەوروپا پوويداوە ^۱.

ئەم كەوتنە ژيىر كاريگەرەى ئەوروپا زياتر لە بوارى دروست كىرەنى كۆشك و تەلارو زىادەپەرەى و مال بەفەرۆداندا پەنگى دايەو كە {سولتان ئەحمەد} خۆى يەكك بوو لەوانە كە پشكى گەرەى ھەلگرت لەم بواردەدا ، ئەو بوو دەولەتمەندەكان و ئەشرافەكانى دەولەت ھەموو سەريان كىرە گواستەنەوہى ئەو عورف و عادەتەنەى ئەوروپىيەكان بە تايىبەتى لە بوارى پارازەنەوہى ناو مال و كىرەنى كۆشكى گەرە و دروست كىرەنى باخ و باخچە ^۲.

دىاردەى لاسايى كىرەنەوہى پۆژئاوا لە بوارى زىادەپەرەى و مال بەفەرۆداندا بەزۆرى لەناو خەلكدا ئەبىنراو شتىكى سىروشتىشە كە خاى گەرەش بەدەردى مىللەتە پىشەوكانيان بەرىت وەك ئەفەرموئىت : ﴿ولو أن أهل الكتاب آمنوا واتقوا لفتحنا عليهم بركات من السماء والأرض ولكن كفروا فأخذناهم بما كانوا يكسبون﴾ [الاعراف : ۹۶] . ھەرودەھا ئەفەرموئىت ﴿وإذا أردنا أن نهلك قرية أمرنا مترفيها ففسقوا فيها فحق عليهم القول فدمرناها تدميراً﴾ [الإسراء : ۱۶] .

ئەم ماوہىيە بە سەرەتاي دەرکەوتنى بزافى تازەى ئەدەبى عوسمانى دائەنرىت كە تىيدا بزوتنەوہى وەرگىران بۆ سەر زمانى توركى زۆر چالاک بوو ، {سولتان

^۱ في اصول التاريخ الإسلامي / ۱۵۹ .

^۲ الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي / ۱۱۹ .

ئەحمەد} یش دوو نوینەری نارد بۆ {فەرەنسە} تا لەنزیكەو زانیاری تەواو دەربارەى کارگەکان و دەستکەوتەکانى شارستانىتى پوژئاوا وەرگرىت و لە ئەستەمبولیشدا ئوفىسىكى گەورە بۆ چاپ و چاپەمەنى دائەنرا^۱.

دەیهەم : {سولتان محمودى یەكەم} { ۱۱۴۳ - ۱۱۶۸ ك ، ۱۷۳۰ - ۱۷۵۸ ز) :

پاش ئەوەى كە ئىنكىشارىەكان پشیویهكى زۆریان نایەو وولات هیمن بوویهو {سولتان محمودى یەكەم} چوویه سەر كورسى حوكمرانى ، و بریاری ئەویدای كە پراویژكارىكى ئەوروپایى فەرەنسى بۆ كاروبارى سەربازى دابنىت كە ناوى (الكسندر الكونت دى بونفال) بوو ، كارى زیندوو كردنەوەى تیپى تۆپ هاویژەكانى پى سپارد ، و هەندى سستى نوێ سەربازى بە پى بنەما فەرەنسى و نەمساویەكان هینایه ناو كاروبارى سەربازیهو بەو ئامانجەى كە خزمەتى سەربازى سەرلەنوێ بكړیتەو بە پیشە یەكى راستەقینه و هەر لەبەر ئەمەش مووچەى باش و هاوكارى باشایان بۆ سەربازەكان بریار دا ، پشنىاری ئەوەشى كرد كە ئىنكىشارىەكان دابەش بكړینه سەر تیپى بچوك بچوك و ئەفسەرىكى گەنج بكړیتە سەرپەرشتیاریان ، بەلام ئىنكىشارىەكان بەم نەخشەیه پازى نەبوون و كەوتنە پەخنە گرتن لى و پرایان گرت ، ئەمە وای كرد لە (بونفال) كە گرنگى بە تیپى تۆپهاویژەكان بدات و هەولێ چر بکاتەو لەواندا ، هەروەها گرنگى زۆرى تەرخان كرد بۆ كارخانەى تۆپ و بارووت و تفەنگ و مین و ئۆتۆمبیلی تۆپ هەلگر ، قوتابخانەیهكى بۆ ئەندازەى سەربازى كردهو ، هەرچەندە ئىنكىشارىەكان لەبەردەم هەموو ئەم پڕۆژانەدا وەستان و دەستیان كرده دژایەتى كردنیان ، كەچى لەسەروو ئەمانەشەو كارگەیهكى كاغەز دروست

¹ الدولة العثمانية ، د . اسماعيل ياغي / ۱۱۹ .

کردنی کرده‌وه ، به‌لام هم‌وو ئه‌م چا‌ک‌سازیا‌نه زو‌ری نه‌برد په‌کیان که‌وت و له‌کار که‌وتن^۱.

ده‌وله‌تی عوسمانی پووی شه‌ره‌کانی کرده شیع‌ه صه‌فه‌ویه‌کان و سه‌رکه‌وت به‌سه‌ر (طه‌ماسپ) دا که له‌سالی ۱۱۴۴ ک ، ۱۷۳۱ ز دا داوای ئاشتی‌نامه‌ی کرد و به‌وپیی‌ه عوسمانیه‌کان ده‌ستیان هه‌ل‌گرت له { ته‌وریز } و { هه‌مه‌دان } و { لورستان } ، هه‌رچه‌نده والی خو‌راسان که‌ناوی (نادرشاه) بوو ئه‌م پ‌یکه‌وت‌ن‌نامه‌یه‌ی قه‌بول نه‌کردو پووی کرده { نه‌صفه‌هان } و له‌وی { شا طه‌ماسب } ی له‌سه‌ر کار لا‌بردو له جی‌گه‌یدا { عباسی کو‌ری } دانا ، و ئه‌نجومه‌نیکی سه‌ره‌رشتیاری به‌سه‌ریه‌وه دانا ، و خو‌ی به‌ره‌و شه‌ری عوسمانیه‌کان که‌وته پ‌ی و سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌ست هی‌ناو هات و که‌مارو‌ی { بغداد } یشی دا و ده‌وله‌تی عوسمانی داوای ئاشتی لی کرد و پ‌یکه‌وت‌ن‌نامه‌ی سالی ۱۱۴۹ ک ، ۱۷۳۶ ز له‌شاری { تفلیس } پ‌وویدا و { نادرخان } ئه‌وه‌ی پا‌گه‌یاند که ئه‌و پاشای فارسه‌کانه و عوسمانیه‌کانیش هه‌رچیان گرت‌بوو هه‌موویان که‌پ‌رانده‌وه بوو شیع‌ه ئی‌رانیه‌کان^۲.

شه‌ر له‌گه‌ل ده‌وله‌ته ئه‌وروپیه‌کاندا :

{ پوسیا } و { نه‌مسا } شه‌ریان دژ به (پۆله‌ندا) پا‌گه‌یاند ، و له ئه‌نجامدا { پوسیا } { پۆله‌ندای } داگیر کرد ، { فه‌ره‌نسا } هه‌زی به‌وه بوو که له‌گه‌ل ده‌وله‌تی عوسمانیدا هاوپه‌یما‌نیه‌ک به‌ست‌یت بو ئه‌وه‌ی { پۆله‌ندا } له‌ژیر ده‌ستی { نه‌مسا } و { پوسیا } ده‌ره‌یی‌نی ، نه‌مساش هات { فه‌ره‌نسا } ی پازی کردو پ‌یکه‌وت‌ن‌نامه‌ی { قیننا } ی له‌گه‌ل‌دا به‌ست و له قو‌لیکی تره‌وه پ‌یکه‌وت‌ن له‌سه‌ر شه‌رکردن له‌گه‌ل ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، و { پوسیا } که‌وته شه‌ر له‌گه‌ل ده‌وله‌تی

^۱ فی اصول التاریخ العثماني / ۱۶۲، ۱۶۳ .

^۲ التاریخ الإسلامي (۸) ، محمود شاکر / ۱۱۰-۱۱۲ .

عوسمانیدا و عوسمانیه‌کان توانیان ریگه له پی‌شپه‌وی {پوسیا} بگرن له هه‌ریمی (به‌غدان) دا ، هه‌روه‌ک توانیان ریگه له {نه‌مسا} ش بگرن و پی‌شپه‌وی نه‌کات به‌ره‌و (بو‌سنه‌و صرب و ئه‌فلاق) و سه‌رکه‌ت‌نیان به‌ده‌ست هی‌نا له‌شه‌ری صربه‌کان و شه‌ری نه‌مسادا که زۆری نه‌برد پاشه‌کشه‌ی له‌شه‌ر کردو له‌ ریگه‌ی {فه‌ره‌نسا} وه‌ داوای ئاشتی کرد و ئه‌وه‌ بوو ئاشتی‌نامه‌ی سا‌لی ۱۱۵۲ ک ، ۱۷۳۹ ز له {به‌ل‌گراد} مو‌ر‌ک‌را ، {نه‌مسا} ده‌ستی له {به‌ل‌گراد} و {صرب} و {ئه‌فلاق} هه‌ل‌گرت و پوسیا‌ش په‌ی‌مانی ئه‌وه‌ی دا که که‌شتی‌گه‌ل له‌ ده‌ریای ره‌شدا دروست نه‌کات و قه‌لا‌و قولله‌کانی {به‌نده‌ری ئازوفی} ش به‌رو‌خ‌ینی و نه‌یه‌ی‌لی^۱.

{سولتان عوسمانی سی‌هه‌م} (۱۱۶۸ - ۱۱۷۱ ک ، ۱۷۵۸ - ۱۷۶۱ ز) :

ئهم سولتانه له ته‌مه‌نی ۵۸ سا‌لی‌دا حوکمی گرته‌ده‌ست ، له مزگه‌وتی (ئه‌بو ئه‌یوبی ئه‌نصارى) دا به‌یعه‌تی پیدرا ، و با‌ل‌ویژه‌کانی ئه‌وروپا پی‌رۆزباییان لی‌کرد ، و ته‌نیا سی‌ سال حوکمی کرد و له‌و ماوه‌یه‌دا نه‌شه‌پرو نه‌ ناکۆکی ده‌ره‌کی پووی نه‌دا و گرنگی دانی ئهم به‌ کاروباری ناو‌خۆ‌بوو ، فه‌رمانی‌کی ده‌ر‌کرد که هه‌ر شتی‌ک پی‌چه‌وانه‌ی شه‌رعی پی‌رۆزی ئیسلام بی‌ت قه‌ده‌غه‌یه ، هه‌موو ئه‌و شو‌پ‌ش و را‌په‌رینه‌نه‌ی که هه‌بوو دایمر‌کان‌ده‌وه به‌تایبه‌تی را‌په‌رینی کورده‌کان^۲. له ژیا‌نی ئهم سولتانه‌دا ئه‌وه‌ با‌س ئه‌کر‌ی‌ت که شه‌وانه به‌ په‌نه‌انی و نه‌یه‌ی‌لا‌وه که‌س بزانی له ده‌نگو‌با‌سی می‌لله‌تی پر‌سی‌وه‌ته‌وه^۳.

یازده‌هه‌م : {سولتان مو‌سته‌فا‌ی سی‌هه‌م} (۱۱۷۱ - ۱۱۸۷ ک ، ۱۷۵۷ - ۱۷۷۳ ز) :

¹ تاریخ الدولة العثمانية ، اسماعیل سرهنگ / ۲۰۸ - ۲۱۲ .

² الدولة العثمانية ، د. اسماعیل یاغی / ۱۲۱ .

³ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادی / ۷۹ .

ئەم سولتانە كە حوكمى گرتە دەست تەمەنى چل و دوو سالتوو ، ئاگادارىيەكى تەواوى لە كاروبارى دەولەتدارى ھەبوو ، ھات (قوجە راغب) كە ھەزىر بوو كەردىيە سەدرى ئەعزەم چونكە زۆر شارەزاو ئاگادارى كاروبارى وولات بوو ، { محمد راغب پاشا } توانى شوپشى ەھرەبەكانى شام كە ھەموو جارى پەلامارى كاروانى حاجيانى مالى خويان ئەدا بە تەواو ەتى دابمركىنئىتە ھە ^۱ .

{ سولتان موستەفا } واى ئەبىنى كە گەورەترىن ترسناكى لەسەر دەولەتى عوسمانى ئەو ھىزە پوسىيە تازەيە كە دروست بوو ، ئەمە وا ئەگەيەنئىت كە سولتان ئاگادارى ھەبوو بەسەر ئەو نەخشە پەشەي پوسىيادا كە كىشا بووى بۆ لەت و پەت كەردنى دەولەتى عوسمانى كە { بگرسى گەورە } لە ھەسىيەتەكەيدا دايىنا بوو ^۲ ، لەبەر ئەمەبوو { سولتان موستەفای سىيھەم } ئامادە باشىيەكى گەورەي كەرد بۆ شەپرى پوسىيا و ھات دەستى كەرد بە جىبەجى كەردنى ھەموو ئەو بەرنامانەي كە دانرابوو بۆ سوپاي عوسمانى تا بگاتە ئەو ئاستەي تواناي شەپكەردنى لەگەل پوسىيادا ھەبئىت ، { سەدرى ئەعزەم } توانى پرىكەوتننامە لەگەل { بروسىيا } دا بكات بۆ ئەو ەي لە كاتى پىويستدا لەشەپرى دژ بە { نەمسا } و { پوسىيا } دا ھاوكارى دەولەتى عوسمانى بكات ، ھەروەھا توانى بوارى بازىرگاني دەريايى و ووشكاني فراوان بكات و ھات پرۆژەيەكى دانا بۆ كەردنەو ەي (كەنداو) و بەستەنەو ەي پووبارى دىجلە بە (ئەستانە) ھو و پرىگەي دروست كەرد بۆ بەكارھىنانى ھەموو پووبارە سروشتىيەكان ، تابەكار بەيئەرىن بۆ ئاسانكەردنى گواستەنەو ەي باج و خەراج لە ويلايەتەكانەو ە بۆ سەنتەرى خىلافەت و ھاوكارىكى باشيش بئىت بۆ بلاو بوونەو ەي بازىرگاني بەھەموو لايەكدا ، بەلام ئەو ەبوو مەرگ پرىگەي پى ئەدا ئەم پرۆژانە بگەيەنئىتە ئەنجام و لەسالى ۱۱۷۶ ك

^۱ الدولة العثمانية ، اسماعيل ياغي / ۱۲۲ .

^۲ تاريخ الدولة العلية العثمانية / ۳۳۰ - ۳۳۲ .

۱۷۶۲ ز دا كۆچى دوايى كرد و (حامد حەمزە پاشا) لە جىگەى ئەو بوويە {صەدرى ئەعزەم} و دواى ئەويش {موسستەفا باهر پاشا} لەسالى ۱۱۷۷ ك ، ۱۷۶۳ ز و دواى سالىك (محسن زاده محمد پاشا) و لەسالى ۱۱۷۸ ك ، ۱۷۶۴ ز بوويە {صەدرى ئەعزەم} .

دەولەتى عوسمانى ديسان كەوتەو شەپ لەگەل پوسيا دا لەسەر ئەو ھەموو دەست دريژيەى كە (قوازق) ئەيانكرده سەر ناوچە سنوريەكان ، پاشان قەرەم لە پەلاماردانەكەيدا لەسالى ۱۱۸۲ ك ، ۱۷۶۸ ز توانى سەرکەوتن بەدەست بهيئي و ژمارەيەكى زۆريش مولك و مال تيک و پيک بدات ، {صەدرى ئەعزەم} يش بە خۆى و سوپاكەيەو چوو بەگژ پوسيا دا بۆ ئەو ى ئابلوقەى سەر ئەو شويئانە بشکيئي كە پوسيا خستبونيە سەرى ، بەلام خۆى تيک شکاو بوويە قوربانى ئەو تيک شکانەى ، ئەو صەرى ئەعزەمەش كە پاش ئەم دانرا بەھەمان شيو شکيئراو پوسيا توانى كە ھەردوو ھەريمي (بەغدان) و {ئەفلاق} داگير بکات و دەست بەدەنە ھاندانى نەصرانيە پۆميە ئەرسەزۆكسەكان تا شۆرش بکەن دژ بە دەولەتى عوسمانى ، ئەو بوو نەصرانيەكانى نيوہ دورگەى {مۆرە} يان ھانداو ھەستان شۆرشىكيان دژ بە دەولەتى عوسمانى راگەياند ، ھەرچەندە دەولەت توانى ئەم شۆرشە دا بمرکيئيئەوہ^۱ .

ھەروەھا پوسيا پەلامارى شارى (ترابزون) ى دا بەلام نەيانتوانى بيگريئ ، ھەرچەندە لە لايەكى ترەوہ توانى وولاتى (قەرەم) داگير بکات و دەسلەت پەيدا بکات بەسەريدا ، ئەمەش لەسالى ۱۱۸۵ ك ، ۱۷۷۱ ز دابوو ، پاشان دانوستان لەنيوانياندا دەستى پيکرد بەلام نەگەيشتە ئەنجام لەبەر ئەو ى پوسيا داواى

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۲۲ .

ناره‌وای زۆری هه‌بوو ، بۆیه جاریکی تر شه‌ر له نیوانیاندا هه‌لگیرسایه‌وه‌و
عوسمانیه‌کان ئه‌وانیان شکاند^۱.

گرنگیدان به‌پشتیوانی کردنی شو‌پشه ناو‌خۆییه‌کان :

پیلانی پوسیای خاچپه‌رست دژ به‌ وولاتانی ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ناشکرا و
پرونی بۆ هه‌موان ده‌رکه‌وت و هه‌ستان به‌ له‌ت و په‌ت کردنی ده‌وله‌تی عوسمانی
له‌ ناوه‌وه ، که‌وتنه‌ دنده‌دان و هاندانی (عه‌لی به‌گی گه‌وره‌) که‌ به‌ شیخی وولات
ناو ئه‌براو والی میصر بوو له‌ لایه‌ن ده‌وله‌تی خیلافه‌ته‌وه‌ دانرابوو ، تا یاخی
بیئت له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سالی ۱۱۸۳ک ، ۱۷۷۰ز و ئه‌ویش به‌ قسه‌ی کردن
و فه‌رمانی کرد که‌ له‌سه‌ر مینه‌به‌ره‌کان ناوی ئه‌م بیریته‌ نه‌ک خه‌لیفه . له‌ دورگه‌ی (
باروس) دا دوو نوینه‌ری {عه‌لی به‌گی گه‌وره‌} له‌گه‌ل پروسه‌ خاچپه‌رسته‌کاندا
کو‌ بوونه‌وه‌ و ئه‌و نه‌خشه‌ پرفیله‌یان دانا که‌ بریتی بوو له‌ پوو‌خاندنی ده‌وله‌تی
عوسمانی له‌ ناو‌خۆدا ، بۆ ئه‌مه‌ش {عه‌لی به‌گی گه‌وره‌} کرایه‌ چنگول (مخلب‌)ی
پشیله‌و (ظاهر العمر) یش که‌ والی شاری عه‌ککا بوو له‌گه‌لیدا هاوکاربیته‌ که‌
والی عوسمانیه‌کان بوو ، به‌پیی ئه‌م نه‌خشه‌یه‌ عه‌لی به‌گ هه‌ستا به‌ دنده‌انی پۆله‌
موسولمانه‌ میصریه‌کان و دانی به‌گژ هیزه‌کانی عوسمانیدا له‌شامدا و سوریای
به‌ هیزی چه‌ک گرت له‌سالی ۱۱۸۵ک ، نه‌ک هه‌ر ئه‌وه‌ به‌لکو‌ چوویه‌ ناو (دمشق)
و {صه‌ی} داو {یافا} شی گه‌مارۆدا به‌ هاوکاری {گاه‌ر العمر} ، که‌ هیزه‌کانی
ده‌وله‌تی عوسمانیش هه‌ستان و گه‌مارۆی {صه‌یدا} یان دا ، خیرا پوسیاهات به‌
هانای به‌کری گیراوه‌کانی خۆیه‌وه‌ و چه‌ک و تفاق‌ی پیدان و گه‌مارۆکه‌ی شکاند
له‌سه‌ریان وشاری {به‌یروت} یان له‌سالی ۱۱۸۶ک دا گرت .

پوژان هات و {عه‌لی به‌گی گه‌وره‌} به‌ ئه‌سیری که‌وته‌ ده‌ست عوسمانیه‌کان و هه‌ر
له‌و ماوه‌ی ئه‌ساره‌ته‌یدا وه‌فاتی کرد ، ناپاکه‌که‌ی تریش که‌ {گاه‌ر العمر} بوو

^۱ الدولة العثمانية ، اسماعیل یاغی / ۱۲۲ .

دوای گه مارۆی {عهککا} کوژرا له سه‌ر ده‌ستی {محمد به‌گ} دا که به {ئه‌بو زه‌هب} ناسرابوو.^۱

خاچپه‌رسته نه‌صرانیه‌کان که بۆیان ده‌رکه‌وت له‌به‌ره‌کانی شه‌پدا ده‌ره‌قه‌تی ده‌وله‌تی عوسمانی نایه‌ن هاتن په‌نایان برد بۆ ته‌قاندنه‌وه‌ی ده‌وله‌ت له‌ ناوه‌وه له‌په‌یگه‌ی هه‌ندی که‌سی نه‌فس نزمه‌وه که به‌ناو موسوڵمان بوون و نوێژو پوژووشیان هه‌بوو ، به‌لام چه‌مکی (ولاء) و (براء) یان له‌ ناو ده‌ریای ئاره‌زو‌ه‌کانیان و دنیاویستییه‌کانیاندا زایه‌ کردبوو ، ئه‌گه‌ر وانیه ئه‌ی یانی چی خوای گه‌وره ئه‌فه‌رموێت ﴿ یاایها الذین آمنوا لا تتخذوا عدوی وعدوکم اولیاء تلقون الیهم بالموده وقد کفروا بما جائکم من الحق ﴾ الممتحنه: ۱ ، هه‌روه‌ها ئه‌فه‌رموێت ﴿ لایتخذ المؤمنون الکافرین اولیاء من دون المؤمنین ﴾ آل عمران : ۲۸ . موسوڵمانی راسته‌قینه که له‌گه‌ڵ خو‌ی و خوای خو‌ی و ئوممه‌ته‌که‌یدا راست بکات هه‌رگیز ناچیتته به‌ره‌ی پوسه ئه‌رسه‌زۆکسه‌کان و دژ به‌ موسوڵمانه سوننیه عوسمانیه‌کان بجه‌نگیت و خوینیان هه‌لال بکات^۲ ، دوژمنانی ئه‌م ئوممه‌ته موسوڵمانه هه‌میشه په‌نا بۆ ئه‌وه ئه‌به‌ن که ئاگری فیتنه خۆش بکه‌ن له ناو وولاتانی ئیسلامیدا ، تا ئه‌و هی‌زه مرو‌یی و ئابوری و په‌وشتیه‌ی ئوممه‌تی ئیسلامی بپروخی‌نن و بیکه‌نه سه‌ره‌تایه‌ک بۆ ئه‌وه‌ی هه‌ر به‌ده‌ستی خو‌یان بیده‌ن به زه‌ویدا^۳.

{سوڵتان موسته‌فای سی‌هه‌م} یه‌کی‌ک بوو له‌و سوڵتانانه‌ی که سه‌رقاڵی جیهاد کردن بوو، له‌سه‌رده‌می خۆیدا به‌ره‌نگاری پوسیای خاچپه‌رسی زۆر ئه‌کرد و له زۆر شه‌پدا تی‌کی ئه‌شکاندن ، پیاوی‌کی ژێرو ووردین بوو ، هه‌ستی به‌وه کردبوو

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۸۰ .

^۲ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۸۰ .

^۳ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۸۰ .

که دهولته‌ی عوسمانی که وتۆته سهرده‌می پاشه‌کشه‌و داپووخانه‌وه ، ئەم بینشه‌شی لەم شیعره‌یدا به‌ پوونی دهرده‌که‌وئیت :

دونیا خه‌راباته‌و گومان مه‌به‌ که‌ بۆ ئیمه‌ هه‌ر ئەمینێته‌وه

ته‌واوی پله‌وپایه‌کانی ده‌ولته‌ که‌ وتونه‌ته‌ ده‌ستی خه‌لکی هه‌رچی و په‌رچی

هه‌موو ئەوانی ئەمڕۆ دلایان خو‌شه‌و به‌ختیارن هه‌موو ئەوانه‌ن که‌ نه‌فسیان نزمه

ئیمه‌ش پشتمان هه‌ر به‌خوا {جل جلاله‌} قایمه‌

ئەم سولتانه‌ گرنگی زۆری به‌ میژووی ئیسلامیی به‌گشتی و میژووی ده‌ولته‌ی عوسمانی به‌تایبه‌تی ئەدا .

شه‌ر له‌گه‌ل پوسیادا ماوه‌یه‌کی زۆری خایاند ، له‌سالی ۱۷۶۸ ی زاینیه‌وه

ده‌ستی پیکرد و له‌سالی ۱۷۷۴ دا کۆتایی پی‌هات ، و له‌وماوه‌یه‌دا ده‌ولته‌ی

عوسمانی زه‌وی فراوان و گرنگی زۆری له‌ده‌ست دا و بی‌یه‌زی و دواکه‌وتن و

هاتنه‌ دواوه‌ی راسته‌قینه‌ی له‌ پووی ده‌ولته‌تداریه‌وه‌ لیوه‌ دهرکه‌وت و {سولتان

موسته‌فای سیه‌هم} یش له‌ ناو خه‌فه‌تخواردن بۆ شه‌ره‌کانی له‌گه‌ل پوسیادا

نه‌خۆشی پووی تیکرد و له‌ ده‌وروبه‌ری ۵۷ ساله‌ی ته‌مه‌نیدا وه‌فاتی کرد ^۱ ، که

خه‌لیفه‌ له‌سالی ۱۱۸۷ ی کۆچیدا وه‌فاتی کرد {عبدالحمیدی یه‌که‌م} ی برای

هاته‌ جیگه‌که‌ی ^۲ .

دوازه‌هه‌م : {سولتان عبدالحمیدی یه‌که‌م} (۱۱۸۷ - ۱۲۰۳ ک ، ۱۷۷۳ -

: ۱۷۸۸ ز) :

له‌ سالی ۱۱۸۷ ک ، ۱۷۷۳ ز و پاش مردنی {موسته‌فای سیه‌هم} ی برای هاته‌

سه‌ر حوکم ، له‌ماوه‌ی حوکمرانی موسته‌فای برایدا ئەم له‌ کۆشکه‌که‌ی خۆیدا

ده‌ستبه‌سه‌ر بوو ، روسیا توانی سه‌رکه‌وتن به‌ده‌ست به‌یانی و عوسمانیه‌کان

^۱ السلاطين العثمانيون / ۷۲ .

^۲ الدولة العثمانية ، اسماعيل ياغي / ۱۲۳ .

بشكىنى لەشارى (فارنا) لە { بولغاريا } دا كە ئەپروانى بەسەر دەرياي پەشدا ،
سەدرى ئەعزەم داواي ئاشتى و دانوستانى كرد و ئاشتىكە سەرى گرت و
لەشارى (قينارجە) لە بولغاريا داو لە سالى ۱۱۸۷ ك ، ۱۷۷۴ ز مۆركرا ،
گرنگترين خالەكانى ئەم رېكەوتننامەيە برىتى بوون لە :

۱. وەلانى دوزمنايەتى لە نيوان روسيا و دەولەتى عوسمانيدا و
چەسپاندنى ئاشتى و پاراستنى رېكەوتننامەكانى نيوان و نەگۆرپينيان و
چاپووشى كردن لە ھەموو ئەو تاوانانەي كە ھاوولتايانى ھەردولا
كردونيان .

۲. نەپاراستنى ئەو كەسانەي كە ياخى بوون يان ناپاكيان كردووە يان
پەنايان بۆ شوينى تر بردووەو بە پيى ھەندى مەرچ .

۳. ھەدولا دان ئەنن بە سەربەخويى ھەموو وولاتى { قەرەم } دا بەبى
ھەلاويړان ، و ئازادى تەواويان ھەيە لە ھەلبژاردنى (خان) يك بۆ خويان
بەبى ئەوھى دەخالەت بكريت لەوھدا ، ھەروھە باج نادەن ، لەبەر ئەوھش
كە موسولمانن كاروبارى مەزھەبيان لەلای سولتانوھ بۆ ريك دەخريت
بەپيى شەريەتى ئيسلامى .

۴. كشانەوھى ھيزەكانى عوسمانى لە { قەرەم } و تەسليمكردنەوھى
قەلاكان بە خويان و داواي ئەوھش نەسەربازو نە پاريزگارى سەربازى
نەنيريت بويان .

۵. ھەموو دەولەتيك ئازادە لە دروست كردنى قوللەو قەلاو خانوو و پەبيە
دروست كردندا يان نەوژەن كردنەوھى ئەوانەي پيوستن .

۶. دانانى بالوييزيكى روسى پلەدوو لە { ئەستانە } دا و پوزشى بۆ
بەينريتەوھ لە ھەر كەمو كورتىك بەرابەرى بكريت .

٧: دهلتهى عوسمانى پهيمانى نهوه ئهدات كه مافهكان و كليساكانى نه صرانيهكان له زهويهكانى خوځاندا نه پاريزيټ و قهره بووى كه م و كورتيه كانيش نه كاته وه .

٨. پوهبانه پوسيهكان ئازادن له سهردان كردنى (قدس) و هه موو نهو شويانهى لاي نهوان مافى سهردان كردنيان ههيه ، بهبى نهوهى باج يان (خهراج) يان لى وهر بگيريټ و ئاسانكاريان بو نه كريټ و نه پاريزرين له م سهردان كرده ياندا .

٩. هاتوچوى كه شتيگهلى روسى له هه موو بهنده رهكانى عوسمانيدا كه له ههردوو دهرياي ناوهراست و پرش دا ههيه ، ئازاده و گرنتى بو وهرگيراهه ، ههروهه ئازادى بازرگاني بو ها ولاتياني روس پاريزراوه له هه موو ولاتاني عوسمانيدا چ له دهريا و چ له وشكانيدا بيټ ، بازرگانه پوسهكان ئازادن له بردن و هاوهردن و مانه وه له دهلتهى عوسمانيدا ، و روسيا بوى ههيه قونصوليه له هه رشويئيكا بكا ته وه كه خوئى به گونجاوى نه زانيټ .

١٠. له سهر دهلتهى عوسمانى پيويسته كه نهوپهري ههولئى خوئى بدات ببټته كه فيلى نهو حكومه تانهى له ويلايه ته نه فرقيه كاندا هه ن تا ريكه وتننامهى بازرگاني له گه ل پوسيداا ببهستن نه گهر روسيا هه زى له وه كرد .

١١. روسيا مافى نهوهى ههيه كه كليسا يهك له سهر ريگاي گشتى و له گه پره كى (بکل اوغلى) له نهسته نبول بكا ته وه جگه له و كليسا تايبه تهى كه ههيه ، و له لايه ن بالويئى پوسيا وه پاريزگارى و سه ره رشتى نه كريټ و پاسه وانيى و پاراستنى ته واويشى بو دهسته بهر نه كريټ بو نهوهى كه س ده خاله ت نه كات له كاروباريدا .

۱۲. بەپىي چەند مەرجىك پوسيا ھەندى ناوچە ئەگىرپىتەو ەبۇ دەولەتى
عوسمانى لەو مەرجانە : لىبوردنى گشتى بۇ خەلکەكەى و دابىنکردنى
ئازادى بۇ نەصرانىەکان لە ەھموو پرووئەكەو ، وەك دروست کردنى
کلىسای تازە و بەخشىنى (امتيازات) بە پراھىبەکان و ئازادى دان بە پياو
ماقولان بۇ ەھركوى كۆچ بکەن و دەست نەھىنرپتە پىگەيان و لە ەھموو
ئەركىكى شەرو جزىەدان ببەخشىن .

۱۳. پوسيا ەھموو ئەو دورگانەى لە دەريای سپى ناوہراستدا ەھىە و ئەو
حوکمیان ئەکات ، ئەگىرپىتەو ەبۇ دەولەتى عوسمانى بەو مەرجەى لە
خەلکەكەى ببورپت و باجى سالانەيان لى وەرنەگرپت و ئازادى ئايىنيان
بداتى و ەھركەسىش ەزى لەو ەبوو وولاتى خوئى جى بەپلى دەست
نەھىنرپتە پىگەى .

ەھروەھا چەند برگەىەكى ترى ئەم پىگەوتننامەىە پەيوەندى بە ەھندى ناوچەى
ترەو ەھىە لە { قەرەم } و باس لە چۆنىەتى کشانەو ەو چۆلکردنى { ئەفلاق } و
{ بوجاق } و { بەغدان } دەکات و باس لە بەردانى ئەسیرەکان و دانانى بالوئز
دەکات لە پىناوى ئاشتبوونەو ەدا ، دەولەتى عوسمانىش پەيمانى ئەو ەئەدات کە
پازدە ەزار کيس (پارە - وەرگىر) - لە ماوہى سى سالدا بداتە پوسيا و
ەھرسالەى پىنج ەزار کيس بدات .

کە وورد ئەبىنەو ە لەم مەرجانە تىبىنى ئەمانەى خوارەو ەدەکەين :

۱. لەدەست دانى دەسەلاتى عوسمانى بەسەر دەريای پەشدا لە لایەك و
لەلایەكى ترىشەو ە بارودۇخ ساز ئەبپت بۇ ئەوہى پوسيا دەخالەت بکات
لە کاروبارى ناوخوئى دەولەتى عوسمانىدا لە دەرگای بنەماکانى ئەو
دبلۇماسىەتەو ە کە لە داھاتوودا ئەیکەنەو ە .

۲. فراوانبونى سنورەکانى پوسيا کە تا پرووبارى (بوغى خورئاوا) درپژ
ئەبپتەو ە و ەھموو ناوچەکانى (ئازروف) و (سھوب کرش) و (نىکال)

دیتە سەر کە ئەکەویتە کۆتایی خۆرھەلاتەوہ لە نیوہ پووباری (دینیبر) و (بوغ) و (سہوب) و (کینبورن) .

۳. وولاتی {قەرہم} بەیەکجاری سەرہبەخۆئەبیّت و ہیچ پەیوہندیەکی بە دەولەتی عوسمانیہوہ نامینی و ھاوولاتیان دانیشتوانی دەولەتی عوسمانی نین ئەوہ نہبیّت یەک ئایینیان ھەیە .

۴. روسیا مافی ئەوہی دەست کەوتووہ کە لە ھەر شوینیکیدا لەناو دەولەتی عوسمانیدا بیہوی قونصولگەری دائەنیّت و بەئازادیش لە ئاوہکانی ژیر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانیدا دیت و دەچیّت .

۵. ئەم پەیماننامە یە لەگەڵ روسیادا ھەندی (امتیازات) ی دایە روسیا کە سەرپەرشتی ئەرەسەزۆکسەکانی ناو (افلاق) و (بەغدان) و دورگەکانی درەیا ی (ایجە) بکەویتە دەستی و بەوشیوہ روسیا سەرپەرشتی کردنی ھەموو ئەرەسەزۆکسەکانی ناو دەولەتی عوسمانی لە ھەرکۆیدا بن کەوتە دەستی ^۱ .

روسیا خاچپەرستەکان بەوہوہ نہوہستاون و بەردەوام خەریکی پیلان گێران بوون و ئەوہبوو لە کتوپردا بە ھەفتا ھەزار سەربازوہ چوونەناو وولاتی (قەرہم) کە بەشیک بوو لە ویلايەتەکانی دەولەتی عوسمانی ، بی ئەوہی گوێ بە ریکەوتننامە ی (کینارجە) بەدەن ^۲ .

{کاترینا} ی شارژنیان زۆر دلخۆشی دەربری بەم سەرکەوتنە و بە ھەموو ناوچەکانی قەرەمدا گەشتیکی کرد و ئاھەنگی بۆ سازدراو تیری سەرکەوتنیان بۆ دروست کرد کە لە ھەموویان نویسیبوو (ریکای بیزەنتە) و ئەمەش دەولەتی عوسمانی سەرلەنوی وروژاند بۆیە (باب العالی) یاداشتیکی نارد بۆ بالویزی

¹ العثمانيون والروس / ۸۵ .

² الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۸۲ .

پوسیا له ئەستانه له هاوینی سالی ۱۲۰۰ ک دا و تییدا چهند داواکاریهکی باس کردبوو ، لهوانه : داوای کردبوو که دهست هه لگرن له سه ره رشتی کردنی وولاتی (که ره ج) که له ژیر دهسه لاتی عوسمانیدا و (فلاح) ی فه رمان په واکه ی که له عوسمانیه کان یاخی بووه ته سلیم به دهوله تی عوسمانی بکه ن .

پوسیا ئەم یاداشتنامه یه ی رەت کرده وه و بی سی و دوو (باب العالی) یش شه پری دژی پوسیا راگه یاند و بالۆیزی پوسیاشی به ند کرد^۱ .
هاوپه یمانیتی نه مسا له گه ل پوسیادا :

{کاترینا} نامه یه کی بو (بوتمکین) - که سه رکرده ی سه ربازه کان بوو ، نووسی - که چاوه پروانی عوسمانیه کان نه کات و پیشپه وی بکات به ره وه هه ردوو شاری (بندر) و (ئاوزی) ، ئەوه بوو سه ره نجام توانی بجیته ناو (ئاوزی) یه وه و به دوایدا {نه مسا} یه کسه ر شه پری دژی دهوله تی عوسمانی راگه یاند ، {یوسفی دووه هم} که {ئیمبراتۆری نه مسا} بوو هه ولی داگیرکردنی (بلگراد) ی دا ، به لام تی کشکاو کلکی بی ئومیدی به دوا ی خویدا رانه کیشا و پاشه کشه ی کرد بو شاری (تمسوار) و سوپای عوسمانیش به شوینیدا هات و زور خراپ تیکی شکاندن .

مردنی {سولتان عبدالحمیدی یه که م} و ئاسه واری له سه ر پرووداوه کان :
له م ماوه یه دا {سولتان عبدالحمید} کوچی دوا یی کرد و ووره ی سه ربازه کان هاته خوا ره وه و بی ئومیدی پرووی کرده دله کانیا ن ، دوژمنان ئەمه یان به هه ل زانی و هه وله کانیا ن کرد به یه کدا بو زیاتر بیه یز کردنی عوسمانیه کان ، و توانیا ن له ۳۱ ی ته مووز و له ۱۱ ی ئەیلولی سالی ۱۷۸۹ ز سه رکه وتن به ده ست به یزن و {روسیا} توانی ده ست به سه ر شاری (بندر) دا بگری که شاریکی مه حکه میش بوو ، هه روه ها زۆربه ی (فلاح و بوغدان و بسارابیا) بگری و نه مساییه کانیش

¹ العثمانيون والروس / ۸۶ .

چوونه ناو (بلگراد) و وولاتی صرب که له پاشانداو به پیی پیکه وتننامه ی (زشتوی) درایه وه به دوله تی عوسمانی ^۱.

باسی شه شه م

{ سولتان سه لیمی سیهم } (۱۲۰۳-۱۲۲۲ ك ، ۱۷۸۸-۱۸۰۷ ز) :

پاش مردنی (عبدالحمیدی یه که م) ی مامی له سالی ۱۲۰۳ ك ، ۱۷۸۸ ز دهسه لاتی گرته دهست ، له سه رده می نه مدا قوناغیکی تازه له قوناغه کانی شهر هاته پیشه وه له نیوان دوله تی عوسمانی و دوژمنه کانیدا ، نه م سولتانه دهستی دایه زیندوو کردنه وه ی گیانی مه عنه وی له ناو سه ربازه کانیدا ، و پشتی به میژووی دوله تی عوسمانی و قاره مانیتیه کانیان نه به ست ، له مه راسیمی چوونه سه رکورسی حوکمیدا نه م سولتانه ووتاریکی پر چه ماسه تی داو له به رده م به پر سه گه وره کانی دوله تداو زوری هه لدا به و سه رکه وتن و سه روه ریانه ی که سوپای عوسمانی له رابردوودا به دهستیان هیئاوه له به رامبه ر دوژمنه کانیدا ، و باسی هو ی نه و شکست و گلانانه شی کرد که له م دوا ییه دا دوله تی عوسمانی به سه ریدا هاتوو له پووی دوژمنه کانیدا ، نه وه ی پو شن کردبوویه وه که هو ی نه و شکستانه نه وه یه که له دینه که یان دوور که وتوونه ته وه و به شوین قورئان و فه رموده کانی پیغه مبه ردا درودی خوای له سه ر بی ت نا پو ن ، و هانی نه وه شی دابوون که پیویسته ریگه ی قوربانیدان و جیهاد کردن دژ به دوژمنه کانیان بگرنه به ر و ، پشت به خوا ببه ستن له هه موو ئیش و کاره کانیدا و گو ی پرایه لی کار به دهسته کانی خو یان بکه ن و له و دوژمنانه ی پاپه پرن که دهستیان گرتوو به سه ر زه وی موسولماناندا و هه زارانیان لی کوشتون و زیندانیان کردوون ، تا نه و کاته ی که وولاتی { قه ره م } یان لی نه سه ننه وه ^۲.

^۱ العثمانيون والروس / ۸۶.

^۲ تاریخ سیاسی ، دولة عليية عثمانية ، کامل باشا : ۲ / ۲۵۰ .

یہ کہم / سووربونی لہ سہر جیہاد کردن :

ئەم ئومیدانە لە دلی {سولتان سەلیمی سیھەم} دا وایان لی کرد کہ ئەو ھەولانە ڕەت بکاتەوہ کہە بالتویژەکانی (ئیسپانی) و (فرنسا) و (روسیا) ئەیاندا بو ناشتی ، و داوای لہ {صەدری ئە عطە م } یش کرد کہ ئەو کاتە (یوسف پاشا) بوو ، بەرنامە ی وورد دابنی بو بەرپەرچدانەوہ ی دوژمنانی دەولەت .

{سولتان سەلیم} لہوہ حال ی بوو بوو کہ ئەو شکستانە ی بەسەر دەولەتی عوسمانیدا ھاتووہ چەند کاریگەری خراپی لہ سەر گەل داناوہ و بو ئەوہش ھەندی لہو توپەری و بیزاری یە ی خەلک کہم بکاتەوہ ھات ھەولەکانی ناشتی دایە دواوہ و خودی خو ی سەرۆکایەتی سوپایەکی گرتە دەست و بەرہو (دانوب) کہوتە ڕی .

مووچە ی سەربازەکانی گەلی زیاد کرد و خەلاتی زیاتریشی دانا بو یان کہ بەراورد بە سولتانەکانی پیش ئەم زۆر زۆر تر بوو .^۱

ئەم سولتانە عوسمانیە وای ئەبینی بو بەھێزکردنی سەنتەری دەسەلاتەکی پیویستە (حسین پاشای کریدی) ھاوپی ی کوئی خو ی بوو ، دابمەزینی و بیکاتە سەرۆکی کەشتگەلی عوسمانی و ھەموو ئەو دەسەلاتانە ی کہ {حەسەن پاشا} سەرۆکی پیشوو ھەیبوو دای بە سەرۆکایەتی سوپای وشکانی لہ (مولدافیا) و کردیشیە حاکمی راستەوخۆ لہ سەر شاری (اسماعیل) و لہ ھەمان کاتیشدا فەرمانی پی کرد کہ (اوزی) بگێریتەوہ و لہ ڕینگە ی وشکانیەوہ بەرہو (قەرەم) بچیت .^۲

ئەم گۆرپانکاریانە ی کەکردنی لہ پلەکانی سوپا دا ھۆکاریکی تایبەتی خو یان بوو ، لہ لایەکەوہ ئەم {حسن پاشا} یە بیروپای دژی بیروپای {صەدری ئە عطە م} یوسف پاشا بوو کاتی یەکەمیان رای وابوو کہ ڕاگەیانندی شەر بەرامبەر روسیا کاتەکی گونجاونی یە و ئەمان پیویستی زۆریان بە خو ئامادەکردنی تەواو ھەییە پیش ئەوہ ی بچنە ئەو شەرەوہ ، لہ لایەکی تریشەوہ گلانی سوپای عوسمانی بە سەرۆکایەتی (حسن پاشا) کاری لہ دەرونی سولتان زۆر کردو بە پیویستی زانی کہ گۆرپانکاری لہ سەرۆکایەتی سوپادا بکات ، بەلام ھۆکاریکی لوژیکی تر ھەییە کہ لہ راستی یەوہ نزیکترە ئەوہ یە ئەم سەرۆکە تازەییە یەکیکە لہ

^۱ (بڕوانە : تاریخ نوري في بيان ، احوال الدولة العلية ، ص ۱۱۰ .

^۲ (بڕوانە : موقف اوربا من الدولة العثمانية ، ص ۶۸ ، ۶۹ .

هاورپى كۆنەكانى سولتان خۇي^۱ ، كە ئەمە واى لىكرد بىت بىكاتە {سەدرى ئەعطە م} بۇ ئەۋەى بىيىتە پشتىۋانىكى بەھىز و سەنتەرى دەسەلاتى بەھىز بكات لەبەردەم دۆژمنەكانىدا چ لە ناوخۇدا بىت يان لە دەردەۋە بىت^۲ .

{سولتان سەلىم} كەۋتە ھەلۋىستىك كە پىۋىستى كرد لەسەرى ھەر ئەبىت پوۋبەروو بىيىتەۋە لەگەل دۆژمنەكانىدا ، بۆيە {سەدرى ئەعطە م} يوسف پاشاى راسپارد كە گرنگى زۆر بدات بە ھەرىمى (ولاشيا) و (بەلگراڧ) بپارىزىت لە ھەر ھىرشىك كە لە ناۋچەى (كوبان) ەۋە بىكرىتە سەريان بەۋ مەبەستەى كە تەتارەكانى قەۋقاز دژ بە روسيا بوروژىنىت و بىيىتە كۆمەكىكىش بۇ دەۋلەتى عوسمانى و ولاتى (قەرەم) بگەپىتەۋە ژىرپكىفى خۇيان . {سەدرى ئەعطەم} زۆر دل خۇش بوو بە ئەۋ متمانەيەى كە {سولتان سەلىمى سى} يەم} بە ئەۋى ھەبوو ، گومانىشى وابوو كە سەركەۋتن زۆر نىزىكە و ئومىي وابوو تەۋاى ئەۋ ئامانجانەى دەۋلەت لەۋى داۋا ئەكات ئەيھىنىتە دى^۳ .

دوۋەم / تىكشانى سوپاكانى عوسمانى :

ھىزەكانى {روسيا} و {نەمسا} شوينەكانى خۇيان قايم كرد ، و سوپاكانى خۇيانيان كۆكردەۋە و نىزىك بە (بلگراڧ) و (مولدافيا) مۇلىان دا ، و {سەدرى ئەعطە م} ىش تواناى ئەۋەى نەبوو لە (بەلگراڧ) دوريان بخاتەۋە بۆيە سولتان ناچار بوو لەسەر كار لاي ببات و لە جىگەيدا (حسن پاشا) دابنى ، يوسف پاشا لەسەر دەستى ھەردوۋ سەركردەى روسى (سواروف) و نەمسايى (كوبرف) دا چەند شكستى يەك لە دواى يەكى بەسەردا ھات .

{سولتان سەلىم} زۆر لەسەر ئەۋە مكوپ بوو كە (قەرەم) بگىپىتەۋە و بەسەر دۆژمناندا زال بىيىت ، بۆيە راى وابوو سەرلەنۋى سوپا دروست بكاتەۋە و فەرمانى بۇ {سەدرى ئەعطە م} دابەزاند كە بەرنامەى بەرەۋ پىشبردنى سوپا دابنى و ھەۋلەكانى بخاتە سەر يەك لە پىناۋ چاكردنى بارى سوپادا و ھەرچى كردوۋە ھىزىكى سەربازى بنىرىت بۇ گۆرەپانەكانى شەر ، و سولتانىش بۇ ئەۋەى ئەم راسپاردانەى پشت قايم بكات ھات پەيمانامەيەكى ھاۋرپىيەتى لەگەل {سوئىد} دا مۇر كرد ، بەپىي ئەۋ پەيماننامەيە ئە بوو دەۋلەتى عوسمانى بۇ ماۋەى

^۱ (بېروانە : تاريخ العثمانية ، اسماعيل سرھنگ ، ص ۲۳۵ .

^۲ (بېروانە : موقف اوروبا من الدولة العثمانية ، ص ۶۹ .

^۳ (بېروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۶۹ .

"ده" سال پرېكې ديارى كراو پاره بدات بهرانبهر ته وهى سويد له باكوړه وه په لامارى سوپاى پوسيا بدات و له سهر نه مه پرېكه وتن كه به هره دوو كيانه وه بدن له پوسيا به و مرجهى هيچ كام له دوو دولته له گهل دولته تيكى تردا پرېكه وتنى ناشتى نه كات به بى ناگادارى تهوى تر^۱

سنيهم / هه لويستى دولته ته نه وروپايه كان له پرېكه وتنامانه :

دولته ته نه وروپايه كان يه هه لويست نه بوون له پرېكه وتنامانه ، {بروسيا} پى خوشحالى خوى بو نه پرېكه وتنامه يه درېرى چونكه بهر د هوام {سولتان سلهيمى سنيهمى} هان نه دا كه دريژه به شهر بدات له ترسى ته وهى نه ك نه وېش بېته نيچيريكى ترى پوسيا ، {فهرنسا} پشتيوانى له پرېكه وتنامه يه نه كرد به و شيويه ي هه بوو ، چونكه خزمه تى به سياسه ت و نامانجه كانى نه وه نه كرد ، به لام {بهريتانيا} كه وته نه وه هه لويستى كه شاعير نه لى :

يعطيك من طرف اللسان حلاوة و يروغ منك كما يروغ الثعلب^۲

واته / به زمانى قسه شيرينت بو نه كات و له و لاشه وه وه كو پړوى خهريكى فيل كردنه .

بهريتانيا خوشحالى خوى به و پرېكه وتنامه يه درېرى و حه زى له وه نه كرد كه دولته تى عوسمانى به به هيزى بمينيته وه ، به لام پى ي باش نه بوو له بهرې دولته تى عوسمانى دا بېت دژ به پوسيا يان نه مسا ، و پى ي باش نه بوو هيچ جوړه كو مه كيك بكات .

نه هم جوړه هه لويستانه له نه وروپاوه شتيكى سهرسورهي نه رى يه ، به لكو شتيكى سروشتى يه ، چونكه په يوه ندى يان له گهل دولته تى عوسمانى ته نيا په يوه ندى بهرزه وه ندى بوو ، نه گهر دولته تيكى نه وروپيش هولى ته وهى دابى كه دولته تى عوسمانى به و به هيزى يه ي بمينيته وه ، له بهر خوشه ويستيان بو دولته تى عوسمانى نه بووه ، به لكو نامانجيان نه وه بووه خزمه ت به مه به سته سياسى يه كانى خويان بكات كه مه به ستيان بوو ترازوى هيزه كان له كيشوهرى نه وروپا دا رابگرن و پاريزگارى له بهرزه وه ندى يه نابورى يه كانيان بكه نه چ له ناوه وهى دولته تى عوسمانى دا بېت يان له دهره وهى دا .

له گهل نه وه دا كه نه هم هه لويستانه كاريگه رى هه بوو له سهر ره وتى گشتى سياسه ته كانى دولته تى عوسمانى و پيشره وى پى كردنى له ناوچه كانى نه وروپا دا ، به لام سولتانى

^۱ (پروانه : موقف اوروبا من الدولة العثمانية ، ص ۷۱ .

^۲ (پروانه : تاريخ الدولة العثمانية ، عبدالرحمن شرف ، ص ۲۱۰ ، ۲۱۱ .

عوسمانی هەر بى ئومىد نەبوو ، بەلكو هەر هیوای وابوو سوپاکەى سەردەكەوێت لەم ئیشەیدا ئەگەر ئاراستەى باش بکریت ، ئەوە بوو فەرمانى کرد سوپای عوسمانى بخریته پرى له (ئەفلاق) و (بغداد) دەو تا سەرەتای سوپاکە گەیشته پووبارى (رمینیک) له نزیک سنورى (نمسا) دا ، بەلام لەویدا ئەوێ که بەخەيالى کەسدا نەهاتبوو پوویدا و هەردوو سوپای پوسیا و نەمسا ، سوپای عوسمانیان غافلگیر کردوو له ناکاویدا پەلاماریان دان و تیکیان شکاندن ، ئەم پووبەرووبونەوێه ناونرا { شەپرى یوزا } یان { رمینیک } چونکە شەپەکە لەلای ئەو پووبارەدا پوویدا ^۱ .

ئەم شەپە شوینەواری خراپى لەسەر دەولەتى عوسمانى جى هیشت ، و هەلى پیکخستەوێ سوپا نەماو ، تیکشکان لە دواى تیکشکان بەسەر دەولەتى عوسمانیدا ئەهات و بەرەبەرە کەوتە پاشەکشە کردن تا گەیشته پۆژەهەلاتى (دانوب) و ئەم شەپە هەلى پەخساند بۆ نەمساویەکان کە ئابلقەى سەرشارى (بلگراد) لابیەن و پیکە بکەنەو بۆ هیژەکانى (هاوپەیمانان) و عوسمانیەکان لە ئەوروپا دەر بکەن ^۲ .

ئەم هیژە خاچپەرستى یانە بۆ سەر هەریژەکانى دەولەتى عوسمانى لە مانگە دواییەکانى سالى (۱۷۸۹) زاینیدا خراپترین بارى بۆ ئەو ناوچە سنوریانە دروست کرد کە لە نیوان هەردوو لادا هەبوون ، بۆیە دواى ئەو هیژەشە ئەم قوناغە دوو حالەتى جیاوازی لە خوگرت :

یەكەم / لەویدا خوێ ئەبینیەو کە چالاكى دبلۆماسى و بزاوتى ئایینى و سیاسى لە ناوەندە ئەوروپایى یەکاندا گوروتینیکی زیاترى وەرگرت و خەلکیان لەشەر ئەترساند ، ئەمە وای کرد دەولەتە بەهیژەکان بە دواى ئاشتیدا بگەرێن و بانگەشەى ئەوە بلابکەنەو کە با شەر پابگیریت لە نیوان دەولەتى عوسمانى و نەمسا و روسیای دوژمنیدا .

خۆرى شوپرشى فەرەنساش لە ئاسۆو دەركەوت و ترسناكى یەكەى لە هەموو ئاستەکاندا بۆ ئەوروپا کەوتە دەر ، و هەستیكى بەهیزی دروست کرد لەلای دەولەتە ئەوروپى یەکان و روسیاشى لەگەڵ بیئت کە کاتى ئەو هاتوو سۆز بە دەولەتى عوسمانى بدەن لە ترسى

^۱ (برۆانە : تاریخ الدولة العثمانیه ، عبدالرحمن شرف ، ص ۲۱۰ ، ۲۱۱ .

^۲ (برۆانە : موقف اورپا من الدولة العثمانیه ، ص ۷۳ .

ئەمدى نەك شۆپشى ناپليونى ئەۋەندەگەۋرە يىت و فەرەنسا بالادەست يىت بەسەر ھەموو كىشۋەرى ئەۋرۇپادا ^۱.

دوۋم / ئەو ماۋەيە ھەندى گۆرەنكارى و ئامادەباشى تازەى بە خۇيەۋە بىنى لە پوۋى سەربازى يەۋە ، ھۆكەشى ئەۋە بوو ئەو شىكستە يەك لە دواى يەكانەى كە توۋشى دەۋلەتى عوسمانى ھاتبوو پىشترو پاش شەپرى ((يوزا)) واى كرد خەلكى توۋپە بىكات و بىزارى و ھەنگ ھەلپرى و داۋاى راستكردنەۋەى بارودۇخەكە بىكەن و {صەدرى ئەعظە م} ىش لە سەر كار لابدەن ^۲.

پوداۋەكان يەك لە دواى يەك ئەھات و شىكستىش ھەر بەردەۋام بوو ، دەۋلەتى عوسمانى لاۋاز ئەبوو ، كە شۆپشى فەرەنسى دەرگەۋت لە خەلكى ، دەۋلەتە ئەۋرۇپىيەكان بە پىۋىستىيان زانى لەگەل دەۋلەتى عوسمانى رىك بىكەۋن تا بتۋانن خۇيان كۆيكەنەۋە و لە بەردەم بزاۋتى فراۋنخۋازى نابليوندا بوەستن ، و سنور بۆئەۋ ھەموۋە چاۋچىنۇكىيەى فەرەنسا دا بىت كە داگىركردنى زەۋى يەكانى دەۋلەتى عوسمانى لە بىر ھەموۋيان بىرەۋىيەۋە ۋەك قۇناغى يەكەمىن ، لە راستىدا دەۋلەتە ئەۋرۇپىيەكان لەم ناۋىژىۋانەياندا سەرگەۋتن و پەيماننامەى بەناۋبانگى (زىشتۋى) مۆر كرا لە ۲۲ / ذى الحجة / ۱۲۰۵ ك دا كە بەرانبەرە لەگەل ۴ / اغسۇس / ۱۷۹۱ زائىندا) ^۳.

كە ئەمە سەرى گرت بۇيان ، مايەۋە سەر قۇناغى دوۋم ئەۋىش ئەۋە بوو شەپرى نىۋان دەۋلەتى عوسمانى و پوسىا رابگىرن ، بەبى ئەۋ پراگرتنە ناۋچەكانى ئەۋرۇپا بەردەۋام پوۋ لە ترسناكى ئەبوۋن بەھۋى ئەۋ موغامەرەنەى كە نابليون بەردەۋام ئەيكردن ، لەۋلاشەۋە پوسىا بالا دەست بوۋبوۋ لە ناۋ دەۋلەتى عوسمانى داۋ ئەمەش ھەرەشەيەك بوو بۆ ئەۋرۇپا ^۴.

بارودۇخى دەۋلەتى عوسمانىش لە ئاستىكدا بوو بەھۋى ئەۋ ھەموۋ شىكستە كە پوۋى دا بوو لى و كارى كىرەۋىيە سەر ھىزەكەى و واى لىكرد بوو ھىرشەكانى بۆ سەر ئەۋرۇپا رابگىرن ، ئەمانە واى كرد كە دەۋلەتى عوسمانى پەزەمەندى بدات بۆ ھەموو رىكخستنىك

^۱ (بىروانە : موقف اوروبا من الدولة العثمانية ، ص ۷۴ .

^۲ (بىروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو .

^۳ (بىروانە : موقف اوروبا في الدولة العثمانية ، ص ۸۲ .

^۴ (بىروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۸۳ .

سەر له ئاشتى يەو دەرىكات بە ھەر مەرجىك بىت ! ئەو پووداوانە يارمەتى زۆرى ئاوبىزىوانانى دا كە لە كارەكەياندا سەرکەوتن بە دەست بەيىنن و پاش چەند دانوستانىك لەگەل پوسياو دەولەتى عوسمانيدا گەيشتنە ئەو پىكە و تننامەى ئاشتىيان لە نيوانياندا و لە شارى (ياش) پاگەياندا لە بەروارى ۱۵ / جى دى الاولى / ۱۲۰۶ ك بەرانبەر بە ۹ / يىنابر / ۱۷۹۲ زايىنى .

گرنگترين پرگەكانى ئەو پىكە و تننامەى :

۱- گوپىنەوہى دىلەكانى شەر و پىگەدان بەو ھاولاتىانەى كە لە دەرەوہى دەولەتەكانى خوياندا ئەژىن - بەھوى قەيرانە سياسىيەكانەوہ - بگەپىنەوہ ولاتە سەرەكى يەكانى خويان يان لەو شوپىنانەدا بىمىنەوہ كە خويان حەزى لى دەكەن .

۲- دەولەتى عوسمانى بۆ پوسيا دەست ھەلئەگرى لە بەندەرى (ازوف) و ولاتى { قەرەم } و نيوەدورگەى (طمان) و ولاتى (قويان) و { بسىاربيا } و ھەموو ئەو ھەرىمانەى كە ئەكەونە نيوان دەرياي (بجد) و (دىنستەر) ، و (پووبارى كۆتايى = (اخير)) ئەبىتە سنوورى نيوان ھەردوو دەولەتەكە .

۳- پوسيا ئەم شوپىنانە ئەگىرپىتەوہ بۆ دەولەتى عوسمانى : { بەغدان } و { ئەكرمان } و { كىلى } و { اسماعىل } ، بەرانبەر ئەمە دەولەت ئەبىت باج لەسەر خەلكى " بەغدان " ھەلبەگى و داواى قەرەبووى شەر و ئەو جوۆرە شتانەش نەكات لە پوسيا .

۴- " باب العالى " ئەبىت بەرگرى لە خەلكى بكات و نەيەلىت كەس ھىرش بەرىتە سەر ھەردوو پارىزگاي پوسى (تفليس) و (كاتالينا) ، و ئەو كەشتىيە پوسى يانەى كە لە دەرياي ناوہراستدا ھات و چۆ دەكەن ، قەرەبوو كردنەوہ ئەكەوئە سەر دەولەتى عوسمانى ئەگەر ھەر جوۆرە زىيانىك دواى ئەوہ پووبدات بە دەستى خەلكى ناو دەولەتى عوسمانى ^۱ .

ئەم پىكە و تننامەى شەرى نيوان پوسيا و عوسمانى يەكانى پاگرت ، و ئامانجەكانى دەولەتى ئەوروپاشى ھىنايە جى ، كە گرنگترين پاگرتنى شەر بوو لە كاتىكدا ئەوروپا زۆر لە بلأوبوونەوہى شوپشى نابليونى ئەترسا بگاتە ھەموو پرىمەكانى حوكمپرانى لە ئەوروپادا ، بەو شىوہى ھەموو ئومىدەكانى دەولەتى عوسمانى تياچوون و بەمەش ھەموو ئەو

^۱ (بروانە : موقف اوروبا من الدولة العثمانية ، ص ۸۳ .

کهشتیگه‌ل و چه‌ک و به‌تاییه‌تی توپ له‌سه‌ر نه‌خشه‌ی فه‌ره‌نسی یه‌کان ، له‌سه‌رده‌می ئه‌مدا سه‌ره‌تای خویندنی سه‌ربازی له‌شیوازی پوژئاوادا ده‌ستی پی کرد .

جا که سولتان سه‌لیم ده‌ستی دایه‌ ئه‌م چاکسازیانه و تیپی نیزامی تازه‌ی دامه‌زراند ، سه‌ربازه‌ ئینکشاریه‌کان پاپه‌رین و پیاوانی (ئه‌شراف) یش پشتیوانیان کردن له‌م وه‌ستانه‌یاندا دژ به‌م یاسا تازانه ، هه‌رچه‌نده سولتان فه‌رمانی کرد به‌هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی یاسا تازه‌که که‌چی پاپه‌رپوه‌کان هه‌ر دانه‌مرکانه‌وه و بریاری له‌سه‌ر لادانی خه‌لیفه‌یان داو ده‌سه‌لاتیان لی سهنده‌وه ^۱ و {مصطفی} ی چواره‌م که ئاموژای بوو ده‌سه‌لاتی گرتنه‌ ده‌ست که کاندیدکراوی موخافیزکاره‌کان بوو ، ئه‌وه‌ بوو له‌ پاشاندا بوویه‌ داشی ده‌ستی ئه‌وانه‌ی له‌سه‌ر کورسی ده‌سه‌لات دایان نابوو ، له‌ دوایدا فه‌رمانیکی سولتانیان ده‌رکرد و تییدا ئه‌و یاسا تازه‌یه و هه‌موو ئه‌و چاکسازی یانه‌و ئه‌ و قوتابخانه و دامه‌زراوانه‌یان هه‌لوه‌شانده‌وه‌ که په‌یوه‌ند بوون به‌و یاسایه‌وه ، له‌گه‌ل ئه‌مدا چه‌ند کیشه‌یه‌ک له‌سه‌رده‌می ئه‌میشدا پووی داو وای کرد له‌سه‌ر کار لایبه‌رن ^۲ .

پینجه‌م / شه‌ری فه‌ره‌نسی خاچه‌رست دژ به‌ ده‌وله‌تی عوسمانی له (میصردا) (۱۲۱۳ک _ ۱۷۹۸ز) :

دوژمنانی ئیسلامی دا‌پووخانی ده‌وله‌تی عوسمانیان به‌هه‌ل زانی و فه‌ره‌نسا ئه‌م هه‌له‌ی قوسته‌وه و سوپایه‌کی گه‌وره‌ی به‌سه‌روکایه‌تی سه‌روکی ناودار (نابلیون بوناپرت) ئاماده کرد ، ئه‌م سوپایه وه‌ک زایه‌له‌یه‌ک وابوو بو شو‌رش‌ی فه‌ره‌نسی و له‌ژیر کاریگه‌ری بیروپا‌کانی ئه‌و شو‌رشه‌دا بوو ، " نابلیون بوناپرت " ژماره‌یه‌کی گه‌وره‌ی له‌ زانایانی فه‌ره‌نسا له‌گه‌ل خویدا هی‌نا بوو که ژماره‌یان ئه‌گه‌یشه‌ (۱۲۲) زانا ، ئه‌م ژماره‌یه چه‌ند قاتی ئه‌و ژمارانه‌ بو که نابلیون خوی پیوه‌ گرتبوو له‌ هه‌لمه‌ته‌کانی تریدا بو سه‌ر ئه‌وروپاله‌گه‌ل خو‌ی ئه‌بردن ، ئه‌م زانایانه له‌ ژیر کاریگه‌ری پو‌لی فه‌ره‌نسا دا بوو که هه‌ول‌ی ئه‌وه‌ی ئه‌دا چاکسازی له‌ کل‌ی‌سای کاتولیکه‌کاندا بکات و دژ به‌ ئه‌و هه‌وله‌ چاکسازیانه بوه‌ستیته‌وه که بزاته‌ چاکخوا‌زیه‌کانی پ‌و‌ت‌ست‌انه‌کان ده‌ستیان دا‌بوویه له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شازده‌ هه‌مدا ، له‌

^۱ (بروانه : الدولة العثمانیه ، اسماعیل یاغی ، ص ۱۲۷ .

^۲ (بروانه : قراءة جديدة لسياسة محمد على التوسعية ، د. سليمان الغانم ، ص ۱۲ .

په شاندا نه مانه و له ماوه يه كي پيشوتردا كه پرويان له پوژ ه لآت كرد بوو ، كه وتنه ژير
 كاريگري بيروپاكاني (روسو) و (فولتير) و (مونتسكيو) كه ديارترين بيرمه ندي شوپشي
 فېره نسي بوون و وا ناسرابوون نه مانه سر به گوړه كاني (ماسوني) يه هوديه كانن چونكه
 نه وانيش به هه مان شيوه دروشمي (نازادي ، برايې تي ، يه كساني) يان بهر ز نه كرده وه ، نه م
 دروشمانه ش بيروباوه يو ناراسته يه كن له گشتي دا دژ به دينن و دژ بهو بيروپايانه شن كه له
 دينه وه سرچاوه نه گريټ ، بهم پي يه نه وه كه م دهركي يه هه ندي نورسېري ميژوويي په و اج
 بو نه وه دروست ده كن گوايه نامانجي سره كي نه م په لاماردانان ته نيا نه وه بوو له
 به بهر ژه وه ندي يه كاني بهر يتانيا بدريټ له پوژ ه لآتدا ، نامانجيكي لهو شيوه يه پيوستې به
 كوړ كړنه وه ي نه وه مووه زانا زوړه ني يه له گه ل خوت بيهيني ^۱ ، بويه راست نه وه يه كه
 بو تري نامانج نه وه بوو نيمپراتوريه تيكي فېره نسي له پوژ ه لآتدا دروست بكريټ تا نه و
 تويزه بورجوازه تير ببيت له فېره نسا دا كه گه يشتبوونه كورسي ده س لآت پاش شوپشي
 فېره نسي ، نه م و پازي كړدي كه نيسه ش نامانجيكي تره ، هه رچنده نه م شوپشه هه ندي
 گورزيشي به شيوه يه ك سره وانه كه نيسه وپولي بي هيز كرد له چاو جاراند ، به لام
 كاريگري گه وري كه نيسه له سر زوړيكي له گه ل فېره نسي هه مابوو ، نه م جگه له وه ي
 كه نيسه پوليكې گه وري هه بوو له پشتيواني كړدي ده س لآتي فېره نسي له (شوينه
 داگيركراوه كان) ي فېره نسي يه كاندا له پوژ ه لآتي نيسلاميدا ، له موه يه كه نه و تري نامانجي
 نه م په لاماردانه تيكي له يه كه له نامانجي نابوري و سنور زياد كړدن و نامانجي سياسي و
 ناييني ، يان ووردتر بلين هيرشيكي سهربازي و فيكري بوو ، بو نه م هه ش بوو نابليون نه و
 هه مووه زانايه ي له گه ل خويدا هينا ^۲ .

باسي حه و ته م / په گ و پيشه ي هيرشه خاچپه رستي يه كه ي فېره نسا :
 گومان له وه دا ني يه نه م داگيركه رانه زاناو ناگادار بوون له سروشت و حالي موسلمانان
 له ميصردا به هو ي زوړ ريگه ي خويانه وه ، يه كيكي له وانه : نه و گه شته زورانه ي كه
 گشتياره كاني فېره نسا (سيخوپره كان) له نيوان سه ده ي هه قده و هه ژده دا نه يان كرد كه

^۱ (بېروانه : قراة جديدة في تاريخ الدولة العثمانية ، ص ۱۴۱ _ ۱۴۲ .

^۲ (هه مان سرچاوه ي پيشو ، ص ۱۴۱ ، ۱۴۲ .

پەيوەندى پتەويان ھەبوو لەگەڵ (قبطىيە كان) و (جولەكەكان) و ھەندى لە پاشماوھەكانى مەمالىكەكاندا لە مىصر ، زۆر بە ووردى لىكۆلئىنەوھيان كوردبوو دەربارەى ھەموو لايەنەكانى سىياسى و ئابورى و فيكرى و سەربازى . ئەوھى واماڤ لىدەكات ئەم رايە پەسەند بكەين ئەوھى بەردەوام بازارپايان بۆ يورپاكانى خۇيان گەرم ئەكرد و تەنانەت دواى ئەوھى كە ئەو ولاتەيان بەجى ھىلا كۆنگرەكانى يەھودىيە ماسۆنىيەكانيان پواند لە مىصرىدا كە پەيوەندى پتەويان بە {محمد على پاشا} وە دروست كرد ، ھەنگاوەكانى ھىرشى فەرەنسا بە بەرنامەيەكى زۆر وورد ئەنران پيش ئەوھى بىنە مىصر ، ئەوھى شتىكى كوتوپرى نەبوو ، تەنانەت دۆزىنەوھى (بەردە كۆنەكەى رشيد = حجر الرشيد الاثوى) و شىكردەوھى پەرمزەكانى زمانى (ھىرۇغلىفى) كە زمانى مىصرە كۆنەكانە ، ئەمە ئەگەر شتىكى لە پريش بوبىت - كە ئەو مەسەلەيە تا ئىستاش پىويستى بە پشكنين و لىكۆلئىنەوھى ھەيە خۆگرنگى دان بەو پووداوە و بازار گەرم كردنى و شىتەل كوردەوھى پەرمزەكانى زمانى فەرەونى و بەكارھىنانى گارىكى بە بەرنامە و ووردە و ئەچىتە بازنى ئامانجە گشتىيە ديارەكان يان ناديارەكانى ھىرشى فەرەنسىيەوھى ، {عبدالرحمن الجبرتي} كە مېژوو نوسىكى موسلمانە و لە سەردەمى ئەو پەلاماردانەدا ژياوھى ، ئامازەيەك بۆ ئەو مەسەلەنە ئەكات لە باسى ئەو پەيمانگا زانستىيەدا كە فەرەنسىيەكان لە گەرەكى (ناصريە) دا دروستيان كرد ، ئەوھى ئەلى : ((كاتىك ھەندى موسلمان ئەھاتە لايان _ ئەوانەى كە مەبەستيان درز دروست كردن بوو تەنانەت رىگەى چوونە ئەو شوينانەيشيان لى نە ئەگرتن كە لاي خۇيان زۆر گرنگ و تايبەت بوو ، بەلكو بە پروويەكى خۆش و دەم بە پىكەننەوھى بە خىريان ئەھىنا و ئەوھىيان بۆ دەرئەبرين كە زۆر بە ھاتنى دلخۆشن ، بە تايبەتى ئەگەر ئامادە باشى يان بە ئاگايى يان ھەزيان تىدا شك بېردايە دەربارەى بابەتەكانى زانست و ھەرىمەكان و زىندەوھران و پەلەوھران و پووەك و مېژووھە كۆنەكان و ژياننامەى مېللەتان و چىرۆكى پىغەمبەران و وىنەكانيان و موعجزەكانيان و پووداوەكانى مېژوو _ بەتايبەت _ ئەوانەيان كە سەرى خەلك سوپ دەمىنى لى يان ...))^۱ .

يەكەم / نەينى ھىزى موسلمانان : _

^۱ (پروانە : عجائب الآثار في التراجم و الاخبار (۱۲۰ / ۳) .

فەرەنسى يەكان _ و پۇژئاوايى يەكان بە گىشتى _ لەوہ حالى بوو بوون كە نەينى ھىزى
 موسلمانان لە دوو پووو وەوہ : يەكەميان : ئەو پابەندبوونەيانە بە دىنەوہ ، دووہميان : ئەم
 ولاتە يەكگرتووہ يە لە ژيەر سىبەرى حكومەتيكى ئيسلامى سامدار دا كە ھەموو گوي لە
 مشتيني ، پياواني ئەم ھەلمەتە فەرەنسيە حالى بووني خويان لەم دوو فاكترە دووپات
 كەردوہتەوہ ، ئەوہ تا نايلوون و ھەندى لە پياوہكانى ^۱ ئەوہ رانەگەيەنن كەئەمان ئيسلاميان
 قبول كەردوہو بە چاوى پىزەوہ سەيرى ياسا و پىنماي يەكانى ئەكەن و ھەزەكەن ژنى
 موسلمان بەينن بۆ ئەوہ يەي ئەوہ بكنە ھۆكاريك بۆ نزيكبونەوہ لە موسلمانى نەخويندەوار
 بەئومىدى ئەوہى بارودۆخە كە دابمزرى ، ئەوہش بەئاشكرا لەيەكەمىن بەيانى ناپليوندا بۆ
 گەلى مىصر دەرەكەويٹ ، ئەوہ تا دەليٹ : ((ئەي خەلكى مىصر ! دانيام پييان وتوون ،
 بەمەبەستى ئەوہ ھاتومەتە ئەم وولاتە تا دىنەكەي ئيوہ بسپرمەوہ ، ئەوہ قسەيەكى دروي
 ئاشكرايە و بپواي پى مەكەن و بەو كەسە ھەلخەلەتاوانە بليين من بە دانياي يەوہ بۆ ئەوہ
 ھاتووم تامافى ئيوہ لەستەمكاران دەرپەينمەوہ ، من زۆر لە مەماليكەكان خواپەرست ترم و
 لەوان زياتر پىزى پىغەمبەر و قورئانى گەرە ئەگرم ^۲ .

ھەرەوہا پياواني ئەم ھىرشە ھەولى زۆرياندا بۆ ئەوہى دين لەرزۆك بكنە لە دەروونى
 ريش سى و زانا موسلمانەكاندا بەوہى ھەندى نمونەيان لە شارستانىيەتى پۇژئاوا خستە
 پيش چاويان ، بەلام فاكترەرى دووہميان كە ھەولدانە بۆ لەت و پەت كەردنى يەكيتى
 موسلمانان ئەوہ بە ئاشكرا لە ھەولى فەرەنسيەكاندا دەرئەكەوت يەكەك لەو ھەولانە ئەوہ
 بووھىزىكى چەكداريان لە مەسيحى يەكانى مىصر دروست كەرد بەسەرۆكايەتى (معلم
 يعقوب) بۆ ليئەنى ئەو شوپشە جەماوہرى يەي كە زانايان دروستيان كەرد لەلايەك و لە
 لايەكى تريشەوہ بۆ وەستانيان لە بەرامبەر ھىزەكانى خيلافەتى عوسمانى ئيسلامى دا ^۳ .
 دووھەم / دنەدان و ھاندانى تاقمە ناوخوى يەكان :

^۱ (بپروانە : قراءة جديدة فى تاريخ الدولة العثمانية ، ص ۱۴۳ .

^۲ (بپروانە : الصراع الفكري بين اجيال العصور الوسطى والعصر الحديث /
 للعدوي ، ص ۸۳ .

^۳ (بپروانە : قراءة جديدة فى تاريخ الدولة العثمانية ، ص ۱۴۴ .

فهره‌نسیه‌کان له‌وه‌دا سهرکه‌وتوو بوون که توانیان هه‌ندی له مه‌سیحیه قبلی یه‌کان والیبکه‌ن به هه‌موو هوکارێک یارمه‌تی ئەم هی‌رشه‌یان بده‌ن ، هه‌ندی له نوسهره مه‌سیحی یه‌کانیش وا خه‌لک حالی ئەکه‌ن که ئەو سودانه‌ی ده‌ستی میصر که‌وت له‌و سێ ساه‌دا زۆر زۆر تر بوون له‌و سودانه‌ی به‌ درێژای هوکمی عوسمانی ده‌ستی میصر که‌وتبوو ، هه‌ندیکی تر له‌و هه‌لقه له‌ گویانه زۆر به‌ شان و بالی (معلم یعقوب) و ئەو پۆله ناجوامیرو ناشیرینه‌یدا هه‌لیان ئەدا له‌کاتی‌کدا ئەو ده‌ستی له‌ ناو ده‌ستی فهره‌نسیه‌کاندا بووه‌ دژ به‌ عوسمانیه‌کان ، ته‌نانه‌ت وا دهر ئەخه‌ن که : { ئەو هاوکاری کردنه‌ی شایانی ئەوه‌یه هه‌یکه‌لیکی له‌ ئالتون بو‌ دروست بکری‌ت و له‌ گه‌وره‌ترین گوپه‌پانی قاهره‌دا دابنری‌ و له‌سه‌ری بنوسری‌ : ئەمه یه‌که‌مین که‌سی‌که ، بانگی (سه‌ربه‌خویی میصری) له‌ سه‌ده‌ی تازه‌دا هه‌لگرتوه }^١ .

ئەم هه‌لویسته‌ی " نصارا‌کان " دژ به‌ چه‌زو ئاره‌زووی زۆربه‌ی خه‌لکه موسلمانه‌که‌ بوو به‌ هه‌مان پێژه‌ی چه‌زه‌کانی ئەوان ، ئەتوانی‌ت ئەمه هه‌ست پی‌ بکری‌ت له‌ بو‌چونی دوژمنکارانه‌ی زۆربه‌ی بیرمه‌نده‌کانی نه‌صاردا به‌رامبه‌ر به‌ زۆرینه‌ی موسلمانانی میصر، له‌م سه‌رده‌مه‌شدا به‌ ئاشکرا دیاره به‌رده‌وام پشتیوانی ناپاکانه ئەکه‌ن به‌رانبه‌ر وولاته‌که‌یان به‌و مه‌رجه‌ی دژ به‌بوونی ئیسلامی بی‌ت ، ته‌نانه‌ت هه‌ر به‌ چه‌مکی { یه‌کی‌تی نیشتمان } یش که ئەوان زۆر خو‌یانی پی‌وه هه‌لده‌کی‌شن ، (معلم یعقوب) یه‌کی‌که له‌ دیارترین ئەو که‌سانه‌ی ناپاکیان به‌رانبه‌ر وولاته‌که‌یان کردوو ، به‌ هه‌رحال ئەم پووداوه له‌ می‌ژووی میصریدا به‌ سه‌ره‌تای (فیتنه‌ی طائفی) دا ئەنری‌ت^٢ .

که نه‌ته‌وه نائیسلامی یه‌کان چ (نصاری) و چ (یونان) هاوکاریه‌کی زۆری داگیرکه‌ری فهره‌نسی یان کرد ، دکتۆر عبدالعزیز الشناوی قسه له‌سه‌ر ئەمه ئەکات و ئەلی : ((هه‌ندی له‌ میله‌ته نائیسلامیه‌کان له‌ هاوکاری کردنی فهره‌نسیه‌کاندا زیاده‌په‌وی زۆریان کردو گه‌یشتنه ئەوه‌ی که هی‌زیکێ سه‌ربازیان له‌ پۆله‌کانی ئەم میله‌تانه دروست کردو دهره‌جهدار و سه‌ربازه‌کانی داگیرکه‌ری فهره‌نسیش هه‌ستان به‌ مه‌شق کردنیان و پرچه‌که‌کردنیان به‌ چه‌کی تازه بابه‌ت ، و دوا‌ی ئەوه تی‌که‌ل به‌ سوپای داگیرکه‌ری فهره‌نسیشیان کردن تا که‌می

^١ (بروه‌نه : تاریخ الفكر المصري الحديث ، د. یونس عوض ، (١٨٨٠ - ١٨٨))

^٢ (بروه‌نه قراة جديدة في تاريخ الدولة العثمانية ، ص ١٤٤ .)

سەربازەکانی خۆی پێ پر بکاتەو ئەو کەمی یەکی کە لە ئەنجامی ئەو هەموو شەپەری لە میصر و شام و سەرکوتکردنی شۆرشە جەماوەریەکاندا توشی هاتبوو لەلایەك و لەلایەکی تریشەو {طاعون} و {نەخۆشییە ساریەکان} هەرای کردبوو بە سەربازە فەرەنسیەکان ، گەلی میصری و سەیری ئەم هیژە سەربازیانە ئێکەرد کە بەکرێگیراوی داگیرکەری فەرەنسین لە میصردا ، پابەری ئەم هیژانەش بریتی بوو لە ((معلم یعقوب حنا)) کە چەند هیژکی سەربازی لە {قبطی یەکان} دروست کرد ، جل و بەرگەکانیشیان هاو شیوەی جل و بەرگی سەربازە فەرەنسی یەکان بوو ، ((کلیپر)) یش بەرەسمی کردی بە سەرۆکی ئەم هیژانە و پلە (ئاغا) ی پێ بەخشی ، و لە سەرەدەمی (مینو) شدا پلەکەکی بەرز کرایەوە بۆ لیوا (جەنرال) و بە شیوەیەکی رەسمیش نازناوی (پێشەوای گشتی) هەموو هیژە قبطی یەکان ی لە ناو سوپای فەرەنسیدا پێ بەخشا^۱ .

سەرباری ئەو موقاوەمەتە زۆرە و بزاتە جەماوەری یەکی کە زانایانی ئەزەهر پێشەوایەتیان ئەکرد ، هیژەکانی فەرەنسا توانیان میصر داگیر بکەن بە هاوکاری و کۆمەکی (معلم یعقوبی) میصری .

ئەوندەیش ئیشی خراپ و ناشیرینی ئەنجام دا زۆر جیگەکی خۆیەتی کتییی تایبەت دەربارەکی ئەو ماوەیە بنوسرێت ، تا ئەوەکانی داهاوو هەموو بزائن چەند لادی ی ئاوەدان سوتینرا و چەند خانوو مالی خەلکی دزراو چەند ناموسی ئافرەتی داوین پاک ئەتک کراو چەند خیزان ئاوارەو دەربەدەر کرا لە سەر دەستی فەرەنسادا کە خۆی بەپێبەری (ئازادی) و (برابەرەتی) و (یەکسانی) و (مەرۆقدۆستی) ئەزانی !!

پاش داگیرکردنی قاهیرە ناپلیۆن کەوتە داگیرکردنی شارەکانی تری میصر ، و " غەزە " و " رەملە " و " یافا " ی داگیرکردو هەولێ گرتنی (عەکا) شی دا بەلام بێداری خەلکی (عەکا) بەپابەراییەتی (احمد پاشا الجزار) بوونە بەرەبەست لە بەردەم حەز و ئارەزووەکانی ناپلیۆنی خاچ پەرستدا . کە ناپلیۆن گەیشتە (عەکا) بەیانیککی بلاوکردهو و تیایدا هەموو جولهکەکی دنیای بانگ کرد بۆ ئەوەی لەسەر زەوی فەلەستیندا دەولەتێک بۆ خۆیان دروست بکەن و ناوی نا (میرات گرە شەریەکانی فەلەستین) !! ، باشە هەر ئەمە ئەوە دەرناخت کە

¹ (بروانه : الدولة العثمانية دولة اسلامية (۲ / ۹۳۸) به دواوه .

په یوه نډیه کې پته و مه بووه له نیوان نه و ناپلیونه - که پرده ی ئیسلامی به خویدا دابوو - و جووله که دا که به نامه ی نه و شته یان دانا که دوا یی پی ی نه و ترا (شوړشی فهرنسی)^۱ .
 سیهم / { سولتان سه لیمی سیهم } جیهاد دژ به فهرنسا راده گه یه نیت :-

هیړشی فهرنسا بو سهر میصر له میژووی تازه دا به یه که مین هیړشی خاچپهرستی دانه نیت بو سهر یه کی که له ولاته عهره بیه کانی ژیر دسه لاتی عوسمانی ، بویه به مه { سولتان سه لیمی سیهم } جیهادی دژ به فهرنسی یه خاچپهرسته کان راگه یاند له (۱۲۱۳هـ - ۱۷۹۸ز) دا ، موسلمانانی حجاز و شام و باکوری نه فریقا یه کسهر هاتن به دهم نه م بانگه وازه و ، له حجازه وه موسلمانان به رابهرایه تی (محمد الگیلانی) هاتن ، (جهره) تی له پروداوه کانی (مانگی شهعبانی سالی ۱۲۱۳هـ - ۸ ینایر تا (۵) فیرایر ی سالی ۱۷۹۹ز) دا نه لی : (که هوالی فهرنسیه کان گه یشته حجاز و دنیا بوون ولاتی میصریان داگیر کردوه ، خه لکی حجاز زور دلگران و توپه بوون و له ناو حهره می که عبه دا کو بوونه وه و نه م شیخ گه یلانیه یش دهستی کرده ناموزگاری کردن و ووتار دان بو خه لکی و بانگی نه کردن بو جیهاد و نه یوت پیویسته پشتیوانی له (دین) و (راستی) بکه یین و کومه لیکی زوری هاندا بو نه وه ی مال و نه فسی خو یان ببه خشن و له نه جامدا (شهش سهد) مواهید خو یان پیچایه وه و سواری که شتی بوون و له گه ل نه وانه شدا که له شاره کانی (ینبع) و (خلافه) هاتنه ناویانه وه پوه و (میصر) که وتنه پری ، موسلمانانه کانی حجاز زور پکابه ری جه نرال (دیزیه) بوون که پونا پهرت په لاماردانی (صعید) و سهر کو تکردنی هیزه جیهادی یه کانی (مرادبگ) ی پی سپارد بوو ، له ناو خو یاندا بریاری نه وه یان دابوو نه بی یه کی که له دوو چاکه که دهست بخن ، یان { شهیدی } یان { سهرکه تن } ، و نه م نایه ته یان کرده دروشمی خو یان (انفر و خفا و ثقالا و جاهدوا باموالکم و انفسکم فی سبیل الله ذلکم خیر لکم ان کنتم تعلمون) التوبه / ۴۱ . بهر یه کی جهنگی ئیسلامی له مان و له موسلمانانه عه شایه ره کانی میصر به تایبه تی عهره به کانی (هه واره) و خه لکی { نوبه } وهیزه کانی { مرادبگ } دروست بوو ، له بهرامبر به ره جهنگی یه نه صارنیه که ی فهرنسا دا ، که له

^۱ (پروانه : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي ، ص ۸۶ .

هیزه‌کانی فەرهنسا (به هیزی و شکانی و به هیزی ده‌ریای یه‌وه) و هیزه قبطی یه‌کان که (معلم یعقوب حنا) رابه‌رایه‌تی نه‌کردن له ناو سوپای فەرهنسادا)^۱ .

چوارهم / {مه‌هدی دهرناو} ی لیبیاش دیت به‌دهم بانگی جیهاده‌وه دژ به فەرهنسا :
 عزه‌تی ئیسلامی ووره‌ی دینی ئه‌میشی جولاند و که‌وته بانگ کردنی موسلمانانی
 پۆژه‌لاتی لیبیا بو جیهادکردن له پیناوی خوادا ، موسلمانانی ئه‌ویش پۆل پۆل ئه‌هاتن
 به‌ده‌میه‌وه وه‌ک تیره‌کانی (بنه‌ماله‌ی علی) و (هه‌نادی) و جگه له وانیش له رینگه‌شدا
 دانیشتوانی ئه‌و لادیانه‌ش ئه‌هاتنه ناویان که له رینگه‌یاندا بوون و به له‌شکره زۆره‌وه
 که‌وته ری تا گه‌یشته (ده‌مه‌نه‌ور) له سالی (۱۲۱۴ ک _ ابریلی ۱۷۹۹) ز ، له ویدا
 سه‌ربازگه‌یه‌کی فەرهنسی هه‌بوو ، {مه‌هدی} ته‌فروتونای کردن ، و ئه‌م سه‌رکه‌وته‌نی
 دهرناوی (لیبیا به‌سه‌ر کافره‌فەرهنسیه‌کاندا زایه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌ی هه‌بوو له‌ناو خه‌لکدا ، و
 پالی نا به‌جه‌نرال (مارمون) هوه که حاکمی سه‌ربازی فەرهنسی (ئه‌سکه‌نده‌ریه) بو ،
 سوپایه‌کی پشتیوانی پرچه‌ک به‌تۆپه‌وه بنیڕیته‌سه‌ر (مه‌هدی) به‌لام ئه‌م سوپایه‌ش دیسان
 تیک شکا ، دووباره سوپایه‌کی تری نارد هه‌ر له (رشید) هوه و شه‌ری {سنه‌ور} پوویدا و
 جه‌وت کاتر می‌ری خایاند و کۆتایی یه‌که‌ی به‌سه‌رکه‌وته‌نی " مه‌هدی دهرناری " هات و
 فەرهنسیه‌کان ناچار بوون پاشه‌کشه‌ بکه‌ن بو (رحمانیه)^۲ ، هه‌یه ئه‌لیت : مه‌هدی دهرناوی
 لافی (مه‌هدیه‌ت) ی لی داوه .

یه‌کی‌ک له میژوو نوسان قسه له‌سه‌ر ئه‌مه ئه‌کات و ئه‌لی : ((ناپلیۆن دان به‌وه دا ئه‌نی
 که دین بوته‌ په‌رده‌یه‌ک له نیوان فەرهنسی یه‌کان و گه‌لانی موسلماناندا و گه‌یشته ئه‌و رایه‌ی
 شه‌رکردن له‌گه‌ل موسلماناندا شه‌ری خوین‌پڕی به‌رده‌وام ئه‌بیته بو فەرهنسی یه‌کان ، و
 توانای زال بوونی نی یه به‌سه‌ر ئه‌مه‌دا ، یه‌کی‌کی تر ئه‌لی : میصریه‌کان ناپلیۆنیان وا
 وه‌سف نه‌کرد که ، گاوری کوپی گاوره^۳ .

^۱ (بڕوانه : الدولة العثمانية دولة اسلامية (۳۹/۲) .

^۲ (بڕوانه : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي ، ص ۹۰ .

^۳ (بڕوانه : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي ، ص ۹۰ .

لەگەڵ ئەو ھەموو پڕوپامای و خۆخۆشەویست کردنەدا ، کەچی میصریەکان ھەر ئەم
فەرەنسیانە ئەویست {جەبرەتی} سالانی داگیرکاری فەرەنسی یەکان بۆ میصر بەم شیوہیە
باس ئەکات :

((ئەوسالانە سالانی داستانێ خۆیناوی و پڕوداوی گەورە گەورە شتی تازەو کارەساتی
جەرگبیری کەلەکە بوونی خرپەکاری و یەکسانبونی حالەتەکان و لیقەومان لە دواي لیقەومان
بوون، ھەرەك سالانی گۆرانی زەمانەوپێچەوانە بوونەوہی سروشتی خەلک و
ئاوژووکردنەوہی بابەتەکان و تیکچونی حالەتی خەلک و گەندەلبونی بەرنامەي دەولەت و
وێرانکاری ھەمەلایەنەو لەیەك ترازانی ھۆکارەکان بوو)) (الالین صبرواو عملوالصالحات
اولئک لهم مغفرة واجر کبیر))^١ (ھود / ١١) مەگەر ئەوانە نەبیئت کە دانیان بەخویناندا ئەگرت
و خەریکی کاری چاکە بوون کە ئەوانە دیارە خواش لییان خۆش ئەبیئت و پاداشتیکی
گەورەشیان دەست ئەکەویئت، مامۆستا و دکتۆر (شناویي) کۆمەلیک راستی کە پەيوەندە
بەم ھێرشەي فەرەنساوہ بۆ سەر میصر باس دەکات و ئەلی:

* گەلی میصر و بەرپۆوہ بەرایەتی زانیانی ئەزھەر پەلاماردانی فەرەنسیەکانیان بۆ میصر و
ئەبیینی کە ئەمە شەریکی خاچپەرستی یەو ئامانجی ئەوہیە دەست بخاتە ناو دینیانەوہ و
دەست بخاتە ناو خیلافەتی ئیسلامی یەوہ .

* ئەوہی کە ناو ئەبری بۆ پاپەرینی یەکەمی قاھیرەو پاپەرینی دووہم ، لە راستی دا ھیچی
ترنی یە ئەوہ نەبیئت بزوتیکی جیھادی یەو بە ئامانجی ئەوہوہ ھەلگیرساوہ تا دەسەلاتی
فەرەنسیای خاچپەرست لە میصردا نەھیلی و میصر بگێریتەوہ بۆ باوہشی خیلافەتی
ئیسلامی عوسمانی .

* عوسمانی یەکان و مەمالیکەکانیش ھەردوک ھەر موسلمانن ، و مەمالیکەکانیش کەحوکمی
میصریان ئەکرد بەناوی ئەو سولتانە موسلمانەي عوسمانیەوہ حوکمیان ئەکرد .

* دانیشتوانی ھەریمە عەرەبیە کان کەسەیری سولتانێ عەسمانیان ئەکرد ھەرئەوہ نەبوو
کەبە سولتانێکی موسلمانانیا ئەزانێ بەلکو وەك خەلیفەي موسلمانانیش سەیریان
ئەکرد^٢.

^١ (بڕوانە : عجائب الآثار (١/٣)

^٢ بڕوانە: الدولة العثمانية دولة اسلامية مفتري عليها ، (٢ / ٩٤٣) .

پینجهم/ { ئینگلیزو } چا و له شوینی بۆمیسر :

بهريتانيا زۆر به ووردی چاودیری ئه و چلیسی (طماع) هی فهره نسای ئه کرد بۆ میسر و شوینه کانی تر ، له بهر ئه وه کاتیک فهره نسا په لاماری میصری دا و چووه ناوی ، بهريتانيا به دایدا که شتیگه لیکه به پربه رایه تی (ئمیرال نسلون) ی نارد که دا و بۆ شوینی پیه لگرتنی فهره نسیه کان ، { نیسلون } به شیوه یه کی کتوپری له کهندا دا و پو به پووی که شتیگه لی فهره نسا بوویه وه که له کهنداوی (ئه بی قیر) دا مؤلیان دا بوو ، پاش ئه وه ی هیزه پیاده که ی له { اسکندریه } دا قایم کرد ، ئه وه بوو هه لگزان به یه کدا و شه پیکه گه وه پوویدا له نیوانیاندا ، بهريتانيا که شتیگه له که ی فهره نسا یان خسته ژیر ئا و له (یه کی / اغسطس / ۱۷۱۸ ز) دا ، ئه م شه پی ده ریای (ابی قیر) ه چند ئه نجامیکه ترسناکی لی که وه ته وه که گرنگترینان ئه مانه ن :

۱- هیزه ده ریای یه کانی فهره نسا تیکشکانیکه گه وه ی وای به سهردا هات که ئومیدی ئه وه ی بۆ نه هیشته وه جاریکه تر بتوانن چاکیان بکه نه وه ، بۆیه ئینگلیز دوا ی ئه وه بوونه ده سه لاتداری نا و ده ریا .

۲- ئینگلیز ئا بلوقه یه کی توندی خسته سهر هه موو ئه و که نارانه ی میصردا ئه یان پوانی به سهر ده ریای نا وهر استدا ، کار گه یشته ئه وه ی فهره نسا نه یئه توانی هیچ جوړه کۆمه کیك بنیریت بۆ هیزه کانی له نا و میصردا .

۳- فهره نسی یه کان له میصردا ناچار بوون به ته واهوتی و به ته نیا پشت به سهر چاوه ناوخوی یه کان ببه ستن بۆ پرکردنه وه ی پیویستی یه کانیان ، ئه مه ش زۆر کاریگه ری هه بوو له سهر ئه وه ی { بۆنابارت } شوین ئه و سیاسه ته بکه وئ که پی ی ئه و ترا ((سیاسه تی نیشتمانی ئیسلامی = السياسة الاسلامیة الوطنیة)) که مه به ست پی ی ئه وه بوو هۆکاره کانی ژیان بۆ فهره نسی یه کان ده سه ته بهر بکات و میصریه کانیش پابه یینی له سهر ئه وه ی ده سه لاتیکه بیانی به سهر خویانه وه قه بوول بکه ن ، ئه م سیاسه ته ی فهره نسا له سهر سی دینگه وه ستا بوو :

۱- به روو که ش پیز له ئایینی ئیسلام بگرن و پاریزگاری له نه ریتی ولاته که و خه لکه که بگرن .

۲- هه ولدان بۆ ئه وه ی میصریه کان له باوه شی خیلافه تی ئیسلامی ده ربه یینی .

۳- دروست کردنی حکومه تیکی نیشتمانی له ((خه لکی عاقله کان)) و پیاوه ناوداره کانی میصر .

ئهم سیاسه ته شکستی خوارد ، شکستیکی خراپ ، و نهیتوانی ئامانجه کانی (پۆنابارت) بینیته دی ، به لگهش له سهر ئه مه ئه و موقاوهمه ته ئیسلامیه تونده بوو که بهردهوام سهربازه کانی ئهویان ئه کوشته له ههر لایه کدا برۆشتنایه و له ههر شوینیکی (دلتا) و (صعيد) دا مولیان بدایه ، ئه وه بوو پاشان شوپشیکی یه که می قاهره ی به دوا دا هات (شوپشی یه که می جیهادی) که موسلمانانی قاهره شوپشه کریان هه لگرساند .

{ پۆنابارت } له کاتی هه لگیرسانی شه په که دا له دهره وه ی قاهره بوو ، بۆیه به په له گه پرایه وه قاهره و توپیکی زۆری له سهر قوله کان (مقطم) دابهست تا هاوکاری توپه کانی قه لای { قاهره } بکات و پیکه وه گه په کی ئه زههر توپباران بکه ن که بنکه ی بزواتی جیهاده که و مه شخه لی هه لگرساوی شوپشه که بوو .

به پی ی گیرانه وه ی (جبرتی) و گیرانه وه ی فه رهنسیه کانیش خۆیان بیست ، پۆژی دووه می راپه پینه که (۲۲ / اکتوبر) و پاش ئه وه ی خه لکه راپه پیه که په لاماری بنکه ی سه رکردایه تی فه رهنسا له گه په کی (ئه زبکیه) ئه دهن ، سهربازه فه رهنسی یه کانیش په لاماری زانکۆی ئه زههر ئه دهن هه و به سوازی ئه سپه کانیانه وه ئه چنه ناوی و که ل و په له کانی ناوی فه رهو د ئه که ن و چی کتیب و قورنانی تیدایه په رش و بلاوی ده که نه وه و به پیلا وه وه ئه چنه سهریان و سهربازه فه رهنسی یه کان ئه میننه وه تا شان دیک له زانایانی ئه زههر ئه چنه لای (یونابرت) و داوای لی ده که ن که زانکۆی ئه زههر چۆل بکه ن و ئه مهش کو تای ی هاتن بوو به و راپه پینه ی که بۆ ما وه ی سی پۆژ بهردهوام بوو (له ۲۱ تا ۲۳ / اکتوبر / ۱۷۹۸ ز) .

فه رهنسی یه کان زۆر دپندانه ئه م داخه یان به موسلمانانی قاهره و ده ور بهری رشت ، ئه وه بوو ما له کانی (گه په کی ئه زههر) و گه په که کانی چوار ده ور یان فه رهو د کردو هه موو ئه و زانا گه نجان ههش که خه لکیان هاندا بوو بۆ راپه پین ، له ناو بر دو ده ستشیان گرت به سهر مال و سه روه ته کانیاندا و له چواره وری قاهره دا ژماره یه کی زۆر قوله و قه لای قایمیان دروست

کرد و له پیناو ئەم کارەشدا ژمارەیهکی زۆر خانوو کۆشکی خەلکیان پووچاند و لەناویان برد^۱.

شەشەم / عوسمانی یەکان و سیاسەتە نیۆ دەولەتی یەکانیان : _

تیکشکانی کەشتیگەلی فەرەنسای لە شەپری (ئەبی قیر) دا بویە هاندەریک بۆ (بابالعالی) تا پەلاماری سوپای فەرەنسی بەدات لە میصردا ، ئەوەبوو شەپری دژ بە فەرەنسای ڕاگەیاندا و فەرمانی دەرکرد ئەوەی کاری بالۆیزی پی سپیڤرداوه لە بالۆیزخانەی فەرەنسادا دەستگیر بکەیت و هەموو ئەوانەش دەستگیر بکەیت کە هاوڵاتی فەرەنسیین و لە پایتەختی عوسمانیەکاندا دانەنیشن و بخرێتە زیندانەوه ، زۆری نەبرد وەزارەتی دەرەوهی عوسمانی لەگەڵ ئینگەلەرا دا لە قۆلیکەوه و لە قۆلیکی تریشەوه لەگەڵ پوسیادا کەوتە دانوستان ئەوەبوو هاوپەیمانیەکی بۆ بەرگری و بۆ هیژمەت بردن لەنیوان پوسیای تورکیادا مۆرکراو لەو لاشەوه هاوپەیمانی یەکی تر لە نیوان تورکیا و ئینگەلەرا دا لە (۵ / یانیر / ۱۷۹۹ ز) دا مۆرکرا ، عوسمانیەکان لە ولاتی شامدا کەوتنە خۆ سازدان بۆ جیهاد دژ بە هیژمەکانی فەرەنسای لە میصردا ، ئەمە وای کرد {بۆنابەرت} فریای خۆی بکەوێت و دەست پێشخەری بکات و ئەم پەلاماری دوژمنەکان بەدات بەرلەوهی ئەوان پەلاماری بدەن ، ئەوە بوو لە (فەبرایر / یونیو / ۱۷۹۹ ز) دا پەلاماری ولاتی شامی دا و توانی گوزیێک بوشینێتە ئەو هیژمە عوسمانیانەی لە ویدا کۆبوو بوونەوه ، هەرچەندە نەیتوانی هیژمەکانی (احمد پاشا الجزار) تیک بشکێنی چونکە پێشتر نەیتوانی (عکا) بگری ، کە هیژمە فەرەنسی یەکە گەڕایەوه بۆ میصر {بۆنابەرد} لە شەپری و شکانی (ئەبی قیر) دا توانی هیژمەکی عوسمانیەکان تیک بشکێنی کە بە نیاز بوون لە ((رۆدس)) هەو بۆ میصر بپۆن ، گرنگترین دەستکەوتی {بۆنابەرد} لەم شەپەدا ئەوە بوو کە (مستەفا پاشا) ی فەرماندەیی عوسمانی یەکانی بەدیل گرت و زانیاری یەکی زۆری لی وەرگرت کە بەکورتی باس لەوە ئەکات شەپریکی گشتی لە ئەوروپاوه هەلگیرساوه دژ بە فەرەنسای ، بۆیە {بۆنابەرد} بەنهیانی میصری جی هیشت و گەڕایەوه بۆ فەرەنسای و پێبەرایەتی هیژمەکانی سپارد بە (جەنرال کلییر)^۲.

^۱ (بڕوانە : عجائب الآثار (۱۸/۳) .

^۲ (بڕوانە : العالم العربي في التاريخ الحديث ، د. اسماعیل یاغی ، ص ۲۱۱ .

بەھەرھال ، داوی گەپانەوہی {بۆنابرد} بۆ فەرہنسا ، " کلیبر " بە ورہیەکی بەرزوہ
 کەوتە بەرپۆوہبردنی کارەکانی ، سەر تا حکومەتی پێکخستەوہ و ھات میصری کردە (ھەشت
) ھەریمی ئیداری ، ھەموو ئەو دیوانانەہی کە {بۆنابرد} دايمەزاندبوون لە ھەریمەکاندا
 ھێشتنێوہ ، ھەروہا کاروباری باج وەرگرتنی پێکخستەوہ و گرنگی زۆری دا بە کوئتپۆل
 کردنی حساباتی بەرپۆوہبەرایەتی یە جوۆرہجوۆرەکان لەو لاشەوہ گرنگی زۆری دا بە ھەموو
 لق و پۆپەکانی تری بەرپۆوہبردن و ئەمانە و گرنگی تاییبەتی ئەدا بە چالاکي (دیزیە
 سەربازی) لە (صعید) دا ، بەلام لەبەرئەوہی لە فەرہنساوہ بەردەوام داوی ئەوہیان لی
 ئەکرد کە بگەریتەوہ فەرہنسا بۆیە (کلیبر) دەستپیشخەری یەکی کرد بۆ (صەدری ئە عظە
 م) لە ١٧ / سبتمبر / ١٧٩٩ ز) و تییدا ئەوہی دەر برپوہ کە فەرہنسا نایەوئ میصر لە
 تورکیا بفرینئیت ، ئەو ھۆکارانەشی بۆ باس ئەکات کە وای کردوہ فەرہنسا پەلاماری
 میصر بدات کە بریتین لە ترس خستنە ناو دلی ئینگلیز و ھەر شە خستنە سەر مولک و
 سەر وەت و سامانیان لە ھیندستاندا تا وایان لی دەکەن بە زۆر ئاشتیان پی ئەکەن لەگەل
 فەرہنسادا _ زیاد لەمانەش تۆلەسەندنەوہیە کە لە مەمالیکەکان کە ئەزیزەتیکی زۆری
 فەرہنسی یەکانیان داوہ لە سەردەمی خوێاند و فەرہنساش ئامانجی ئەوہیە میصر لە ژێر
 دەستی " بەگەکاندا " دەرہینئیت و بیخاتە ژێر دەستی تورکیا ، پاشان " کلیبر " داوا لە
 {صەدری ئە عظە م} ئەکات دەرگای دانوستان بکاتەوہ بۆ ئەوہی فەرہنسی یەکان میصر
 جی بھێلن^١)) ئەوہ بوو بە شیوہیەکی کرداری دانوستان لە شاری " عەریش " ھوہ دەستی
 پی کردو پەیماننامەہی " عەریش " ی لی کەوتەوہ لە ٢٤ / ینیر / ١٨٠٠ ز) کە بەدەق
 ئەمانەہی تیداہیە :

١- ئەبیت فەرہنسی یەکان میصر چۆل بکەن و چی چەک و تەقەمەنی یان ھەیە لەگەل
 خوێاند بایبەن و بگەرینەوہ بۆ فەرہنسا .

٢- بۆ ماوہی سی پۆژ (ئاگرہست) پائەگە یەنریت و ئەکرئ ئەو ماوہیەش دریز بکریتەوہ
 ئەگەر پیویستی کرد ، و ئەبئ لەو ماوہیەدا ھیزەکان بگوازیتەوہ .

٣- " باب العالی " یان ھاوپەیمانەکانی _ ئینگلیز و پوسیا- ئەبئ پەیمانی ئەوہ بدن کە لە
 کاتی پەشەکشەہی فەرہنسادا دەست لە ھیزەکانی نەوہشینن .

^١ (بڕوانە : العالم في التاريخ الحديث ، د. اسماعیل یاغي ، ص ٢١٢ .

بەلەم حكومهتی بەریتانیا كە دەنگ و باسی دانوستانەكەى عەریشی پى گەیشت
هەلۆیستی وەرگرت تا ئەو پێكەوتننامەى سەرئەگریت و ئیمزانەكریت ، چونكە بەریتانیا
لەو زۆر ئەترسا كە سوپای گەمارۆدراوى فەرەنسا ئەگەر لە میصر پاشەكشە بكات و
بگڕیتەو گۆرەپانەكانى شەپ لە ئەوروپادا ئەو تەى ترازووى سوپاكەى فەرەنسا قورس
ئەبیت و هاوكێشەى هەلۆیستەكان لەوكیشوهرەدا تێك ئەچیت ، بەریتانیا لەژێر پۆشنایى
ئەو نامانەشەو كە سەربازە فەرەنسى یەكان بۆ كەس و كارەكانیان ئەناردەو لە فەرەنسا و
ئەكەوتنە دەست پیاوانى دەریایى بەریتانیا ئەو بیرو پایەى بۆدروست بو بوو كە كارى
هیزەكانى فەرەنسا زۆر خاوە بوو ئەو لە میصردا ، بۆیە حكومهتی لەندن واى بەباش
ئەزانى فەرەنسى یەكان هەر لە میصردا _ بەو لاوازیە _ بمیننەو یان وەك گیراوى شەپ
خۆیان بدەن بەدەستەو ، لەبەرئەمانە لە (۱۵ / دىسمبر / ۱۷۹۹ ز) دا فەرمانیكى پوون و بى
پەردەى بۆ (لۆردكیث) _ كە سەركرەدى گشتى كەشتیگەلى بەریتانى بوو لە دەریای
ناوەراستدا _ نارد و تێیدا پى ئەلى : هەر پێكەوتن و پەیماننامەى كە پەيوەند بێت بە
چۆلكردنى میصرەو ، پەت بكاتەو ئەگەر ئەو تێدا نەبیت كە فەرەنسى یەكان پێویستە
وەك گیراوە خۆیان بدەن بەدەستەو بەبى هیچ جۆرە مەرج و داواى كە ، " كیث " یش
نامەى كە لەو مانایەدا نارد بۆ (كلیر) و لەسەرتاى مانگ (مارس / ۱۸۰۰) ز گەیشتە
دەستى ..

لەبەردەم ئەم گۆرانی كۆپریەدا ، " كلیر " هیچ چارەى كە نەماوە چۆلكردنى میصرى
راگرت كە بە پى ی پێكەوتننامەى (عەریش) دەستى پى كرد بوو ، و بەپەلە
بەسەركرەداى تەى سوپایەك لەبەرەبەیانى پۆژى (۲۰ / مارسى / ۱۸۰۰ م) بۆ پێگەگرتن لە
پیشپەرەى عوسمانى یەكان كە سەرەتای سوپاكەیان گەیشتبو (مطرية) _ كە دوو سەعات
لە قاھیرەو دوور بوو كەوتە پى و شەپى (عین شمس) هەلگیرسا و پووبەرى گۆرەپانى
شەپەكە لە (مطرية) وە تا هەر چوار لای (صالحیە) درێژبویەو و فەرەنسى یەكان
توانیان عوسمانى یەكان خراپ بشكینن ، و لەماوەى شەپى (هلیوبویس) دا كۆمەلێك لە
سوپای (صەدرى ئەعظە م) و هەندى لە ئەندامانى مەمالیک توانیان دزە بكەن بۆ ناو

قاھیرە و خەلکەکەى بوروژینن دژ بە فەرەنسى یەکان و ئەو بوو راپەرینی دووھەمى قاھیرە بوویدا و نزیکەى یەک مانگ درێژەى کیشا لە ۲۰ / مارس / ۵۰ بۆ ۲۰ / اپریل / ۱۸۰۰ ز^۱)).

"کلیبر" نەیتوانى ئەم راپەرینەى قاھیرە دابمرکێنیتەو ئەوکاتە نەبى^۲ کە پەنای برد بۆ سەرکۆرتکردن و توندو تیژی ، و دەستى دایە تۆپبارانکردنى قاھیرە لە ھەموولایەکەو بەتایبەتى تۆپبارانکردنى گەرەکی (بۆلاق) بەخەستى _ کە راپەرینەکەى تێدا چەربوووبوویەو _ و وای لى ھات بلیسەى ناگر لە ھەموو شوینیکەو بەرز ئەبویەو و ژمارەیکى زۆرى خانو دوکان و خانى سوتاند و دانیشتوانى بۆلاق ناچار بوون خۆیان بدەن بەدەستەو و بە دواى ئەوانیشدا گەرەکەکانى تریەک لە دواى یەک خۆیان دا بەدەستەو و زانایانى ئەزھەر کەوتنە نیوان و پەیمانى ئەویان لە (کلیبر) وەرگرت کە لیبوردى گشتى بۆ ھەمووی دەربکات و دەست لەکەس نەدات ، بەلام ھەر دواى ئەو راپەرینەکە کپ بوویەو ناپاکى کرد بەرامبەر موسلمانان و زۆر درندانە تۆلەى لە خەلکەکە کردەو و باجیکى زۆرى خستە سەر ھەندى لە زانایان و پیاو و ناودارەکان و بە گشتیش باجى لەسەر خەلکى قاھیرە دانا ، و تەنانەت توێژە ھەژارەکانى میللەتیشى ھەلنەویژا لەم باجە _ ناپەرەوایە^۳ .

کلیبر "دەسلەلاتى دا بە (مەلم یعقوب) کە چى ئەوى بیکات بە موسلمانان ، ئەو پێویستە باس بکرى ئەو یە کە (بەریارکى قبطى یەکان) لە میصر دا بەم ھەلسوکەوتەى "مەلم یعقوب" پازى نەبوو ، زۆریش ئامۆژگارى کرد واز لە و بەرنامەى بەھینیت ، بەلام ((یعقوب)) قسەى زبى زۆریشى بەرامبەر ئەو ئەکرد و ھەر بە سواری ئەسپەکە یەو خۆى ئەکرد بە کەنيسەدا و چەکەکەى بەرز ئەکردەو و تا ئەھات ھاوکارى و پشتیوانى بۆ فەرەنسیەکان زیادى ئەکرد^۴ .

دوو مانگ بەسەر دامرکاندەو راپەرینەکەدا نەپۆشیت ((کلیبر)) تیرۆر کرا لە ۲۴ / یولیو / ۱۸۰۰ ز لە لایەن (سلیمان الحلبي) یەو کە یەکیک بوو لە قوتابیە ئەزھەرەکان و لە ولاتى شامەو ھاتبوو، پى ی تى ئەچیت دەسلەلاتدارانى عوسمانى دەستیان لە کوشتنى ((کلیبر)) دا ھەبوو بى^۵ ، لە ۱۷ / یولیو / دا سوپای فەرەنسى مەراسیمیکى گەورەى بۆ بەخاک

^۱ (بڕوانە : العالم العربي في التاريخ الحديث ، ص ۲۱۴ .

^۲ (بڕوانە : العالم العربي في التاريخ الحديث ، ص ۲۱۴ ، ۲۱۵ .

^۳ (بڕوانە : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي ، ص ۸۹ .

سپاردنی " روفاتی " " کلیبر " گیرا ، پاش شاردنه‌وهی تهرمی ((کلیبر)) " سلیمان حلبی " یان له ناو برد و سهرکردایه‌تی گشتی که‌وته دهستی (جنرال منیو) ، له‌به‌رئه‌وهی به‌ته‌مه‌ترین ئه‌فسه‌ری هی‌زه‌که بوو ^۱ .

ئهم سهرکرده‌یه پشتیوانی ئه‌و رایه بوو که سوپای فه‌ره‌نسی له می‌صردا بمی‌نیته‌وه و نه‌خشه‌ی سیاسه‌تیکی دانا به ئامانجی ئه‌وهی جی قاجی فه‌ره‌نسی یه‌کان توند بکات به‌لام فشاره ناوخویی و دهره‌کی یه‌کان ناچاری کرد می‌صر به‌جی بهی‌لیت _ به‌تایبه‌ت _ پاش ئه‌وهی که ئینگلیز و عوسمانی یه‌کان هی‌رشیکی هاوبه‌شیان کرده سهر فه‌ره‌نسی یه‌کان له می‌صردا .

ئه‌و هویانه زور بوون وای کرد هی‌زی داگیرکهری فه‌ره‌نسی له کو‌تاییدا له می‌صر دهر‌ب‌چن له‌وانه :

_ تی‌کشکاندنی که‌شتی گه‌له‌که‌یان له شه‌ری (ئه‌بی قیر) دا که له ده‌ریادا پرویدا .
_ ئینگلیز ده‌سه‌لاتی به‌سهر ده‌ریای ناوه‌راستدا په‌یدا کرد و گه‌ماروی خسته سهر هه‌موو که‌ناره ده‌ریایی یه‌کانی می‌صر و ئه‌مه‌ش وای کرد حکومه‌تی فه‌ره‌نسا نه‌توانی هیچ هاوکاری و کو‌مه‌کی بنی‌ریت بو هی‌زه‌کانی له می‌صردا .

_ عوسمانی یه‌کان دایانه پال ئه‌وانه‌ی دوژمنی فه‌ره‌نسا بوون .
_ که‌رت که‌رت بوونی هی‌زه‌کانی فه‌ره‌نسا که سهره‌تا‌کانی له سهرده‌می (بو‌نا‌پرت) ه وه ده‌ستی پی‌کرد ئه‌و کاته‌ی که زور به نا‌ره‌حه‌تی سوپاکه له ئه‌سکه‌نده‌ریه‌وه بو (قاهره) که‌وته‌ن پری و پاشان له‌ت بوونه‌که دوا‌ی مردنی { بو‌نا‌پرت } گه‌وره بوو به تاییبه‌تی دوا‌ی کوژرانی " کلیبر " و سهرکردایه‌تی کردنی (مینو) بو هی‌زه‌که .

_ دروست بوونی جیهاد له ناو گه‌لی موس‌لمانانی می‌صردا دژ به داگیرکهری خا‌چی‌ه‌رستی فه‌ره‌نسی که خوی له راپه‌پینی یه‌که‌م و دووه‌می قاهره‌دا نی‌شان دا ، هه‌روه‌ک خوی له چالاکی یه جیهادی یه‌کانی " دلتا " و مقاومه‌تی توندی (صعید) دا ئه‌بینیه‌وه . به‌بی هیچ دودلیه‌ک جیهادی موس‌لمانانی می‌صر گه‌وره‌ترین کاری کرده سهر له‌رزو‌کردنی ده‌سه‌لاتی فه‌ره‌نسا له می‌صردا و نه‌یه‌یلا بگه‌نه ئا‌وا‌ته‌کانیان و ئامانجه‌کانیان بی‌ی‌کن و توانیان ئومیده‌کانیان بده‌ن به ئا‌ودا که به‌ته‌مای ئه‌وه بوون می‌صر بکه‌نه ولاتیکی جوانی

^۱ (پروانه : عجائب الاثار (۳/۳۰) .

ژیر چنگی خوځيان و خهويان بهوه وه نهبينی بيکهنه ناوکی ئيمپراتوريهته تازه داگیرکهرهکهيان له ميصردا^۱ .

حهوتم / کاريگهري پهلاماري فهرنسا له سهر ميللهتي ئيسلامي :

بهبي گومان هم پهلاماردانهي فهرنسا بو سهر ميصر کاريگهري خراپي زوري ههبوو لهسهر ميللهتي ئيسلامي وهويهك بوو لهو هويانهي كه ميللهتي ئيسلامي له ناو خودا تووشي شكست كرد ، ماموستا " محمد قطب " وينهي نهو کاريگهريانه بهم شيويهيه نهگريت و نهلي : (.. پاشان نهو تيکشكانه سهربازي يهي بهسهر مه ماليکدا هات له (امبابه) و لهسهر دهستي ناپليوندا ، سهرهتايهك بوو بو تيکشكاني ناوخوي ، تيکشكاني {عهقيده} له دل و دهرونهکاندا ، توپه دورهاويژهکاني ناپليون موسلماناني راچلهکاند و بويان دهرکهوت كه شمشيري مه ماليکهکان شتيكي بوش و گالتهيه له چاو توپه تازهکاني نهودا كه لهوهو پيش شتي وايان نهديبوو يان برويان نهبوو شتي وا له دهست دورژمنهکانياندا ههبيت ، ترازوي هيژهکان له دل و دهرونياندا زور خراپ پيچهوانهيه بوويهوه و نهوه يهکهم جار بوو كه موسلمانان بهو شيويهيه تيک بشکين و سوپاي خاچپهريستان سهرکهوتن بهدهست بهينيت لهبهه نهوهي هيژيكي راستهقينهي له چهك و تفاق و تهکنيكي سهربازي و زانياري ههيه و موسولمانان نهويان ني يه ، ههرچهنده نهگونجا هم تهرازوه بهو شيويهيه له دل و دهرونهکاندا گوپاني بهسهردا نههاتايه ، نهکرا دل و دهرونهکان خوځيان لهبهردهم هم تيکشكانه را بگرتايه تاجاريكي تر کوډهبوونهوه و سهرلهنوئ پاپهپرينيكي تريان بهرپا نهکردهوه وهك چون چهند جار لهوهو پيش شتي وا پويداوه ، بهلام نهو پيژهي له {عهقيده} مابويهوه له دلياندا لهو ماويهدا نهوهندهي هيژ تييدا نهماوو كه بهرگهي هم گورزه بگريت و جاريكي تر سهرلهنوئ خوځيان کوپکهنهوه ، نکولي لهوه ناکري گهل بهرگري يهكي قارهمانانيان کرد له بهرانبهر پهلاماري فهرنسي يهکان دا و قاهره پاپهپريني گهوهي بهرپاکرد به ريبهري زانيان و نهوان کاريگهري پوحي زوري زوريان دانا لهسهرينان و داستاني قارهمانيتي سهر تومار کرا ، .. راسته نهمانه ههمووي پوياندا ، بهلام زور تر کاري فيداکاري تاکهکهسي بوون ، ههرچهنده قهواره شهپرکهه راستهقينهکهي دهولهتي موسلمانان كه بهرهي شهري ريکنهخست و سوپاي نهجولاند و لهبهردهم داگیرکهراندا

^۱ (پروانه : الحملة الفرنسية و خروج الفرنسيين من مصر ، ص ۱۸۸ .

ئەو ھەستە بەو سەفەتە (دەولەتی ئیسلامیە) ، ئەوانە ھەمخووی لە شەہری (امبابە) دا بە تەواوەتی تەواوە و بوونی ئەم ھەو و دوا .

کاتیک موسلمانان دەرکیان بەو شکستە راستەقینە کرد کہ دۆراندنی شەہر بوو ، ناپلیون ھات و یاسایەکی دانا بەسەر موسلمانەوہ بۆ ئەوہی لە جیاتنی (شەریعتی خوا) ھوکیان بکات ، یاسایەکی کہ لە یاسای فەرەنسی یەوہ وەرگیرا بوو ، شەریعتی خواشی تاییبەت کرد بە (باری تاکە کەسی) یەوہ وەک ژنەیان و ژن تەلاقدان و میرات ... ئەوہ بۆ یەکو مەجار بوو لە میژووی موسلماناندا جگە لە یاسای خوا یاسایەکی تر ھوکی بکات و لەلایەن ناموسلمانانەوہ دانری و جی بە جی بکری ! خاچیەرستەکان جارجارە پەلاماری نیشتمانی ئیسلامیان ئەدا و ھەندێ کاتیش چەند سال ئەمانەوہ ، نەک ھەر ئەوہ بە لکو پیش { صلاح الدین } وایان لیھاتبوو ھەندێ دەولەتی بچوکیشیان لە ولاتی شام و لە کەنارەکانی دەریای سیی دا دانەمەزراند ، بەلام ھەرگیز زاتی ئەوہیان نەئەکرد کہ خویان یاسایەکی دابنێن و بین ھوکی موسلمانان بکەن بە پیتی ئەو یاسایە ، ھەموو جارێ وەک داگیرکەرێک ئەھاتن پارچە زەوی یەکیان فەرھوود ئەکرد ، بەلام ھەرگیز وەک دەولەتیکی کہ ھوکی ئەو زەوی یە بکات ھەلسووکەوتیان نەئەکرد ، ئەم جارە نەبیت ، ئەوہ یەکەم جار بوودەستیان کرد بە ھوکم کردن لە زەوی ئیسلامیدا پاش ئەوہی دەولەتە موسلمانەکیان پال پیوھنا و لە گۆرەپانی شەہر دا تەواندیانەوہ !

ئەمە سەرئای تیکشکانی راستەقینە بوو ، تیکشکانی {عەقیدە} ، و گرمۆلە بوونی لە دنیای ریاڵیستیدا ، و پاشان گرمۆلە بوونی لە ناو دل و دەرۆنەکانیش دا و ئیتر لە ژیر سیبەری ئەم شکستەدا سەرسامی دروست بوو بۆ گەلی میصری بەرامبەر ئەو شتە تازانەیی کہ ھیزی فەرەنسا ھەیبوو ، یەکەمجار بە چەکە تازەکانی فەرەنسا سەرسام بوون و دوا یی بە زانیاری ئەو پیاوانەیی لە گەل ھیزە فەرەنسی یەکاندا ھینرا بوون ، ھەرودھا سەرسام بوون بەو چاپخانەیی کہ ناپلیون بۆ میصری ھینا بوو ، سەرسام بوون بەو ریکخستەکانی کہ دایان ھینا بوو ، : بەیەک وشە ئەمە بلێن ، سەرسام بوون بە ھەموو ئەو شتانەیی کہ لە پۆژناوہ ھاتووہ و ھەموو ئەو شتانەیی کہ پەییوھندیان بە ئیسلامەوہ نی یە .

ئەمە بوو {شکستی راستەقینەیی ھەمە لایەنە} کہ سەرئای ھەلچنی بۆ ئیمپریالیزمی خاچیەرست لەوہ و دوا چی ویرانکاری ھەییە بیکات لە ژیا نی موسلمانان و لە {عەقیدە} و {بیروپا} و {ھەست} و {ھەلسووکەوتی یان} دا لە ژیا ندا ، لەبەر ئەوہ دەرکردنی فەرەنسی

یهکان له میصریان پاشه کشه‌یان لیی ، دواى ئه‌وه‌ی ئهم په‌لاماره‌ی فه‌رهنسا له‌ناخه‌وه شکستی بو‌ موسلمانان دروست کرد ، ئه‌و پاشه‌کشه له راستیدا پروداویکی وانی یه شایه‌نی باس کردن بیټ ^۱ .

ئهم په‌لاماره‌ی فه‌رهنسا بو‌ میصر شوینه‌واری خراپی بو‌ سهر میصر به‌تایبه‌تی و بو‌ پوژه‌ه‌ل‌ات به‌ گشتی هه‌بوو ، له پاسه‌کانی دواتردا _ به‌ویستی خوا _ ئه‌مه‌ت زیاتر بو‌ دهرئه‌که‌وئ و لیټ پوژن ده‌بیټ که چو‌ن گو‌ره ماسو‌نیه فه‌رهنسی یه یه‌هودیه‌کان توانیان ئه‌و پینگه‌یه بگرنه به‌ر و له ویوه و خه‌نجه‌ریکی ژه‌هراوی بده‌ن له ئیسلام ، فه‌رهنسی یه‌کان توانیان بیروباوه‌ره‌کانی خو‌یان بناژن و خه‌لکیکی ئه‌لقه له گویشیان له‌ناوچه‌که‌دا ده‌ست کهوت بو‌ کاره‌کانیان ، دواى ئه‌وه‌ی که هی‌زه سه‌ربازی یه‌کانیان کشانه‌وه زو‌ر سوودیان له‌و پو‌له ترسناکه‌ی (محمد علی پاشا) ی حاکمی میصر بینی که ئه‌یگپرا ، به‌د‌ل‌نیای یه‌وه ئهم په‌لاماردانه‌ی فه‌رهنسا بو‌ سهر میصر و پاشان دهرچوونی لیی و دهرکه‌وتنی که‌سایه‌تی یه‌کی وه‌کو { محمد علی } پاشا له‌سه‌رده‌می { سولتان سه‌لیمی سی‌یه‌م } دا که له‌سهر کار لایان برد له‌به‌رئه‌وه‌ی هه‌ندئ نه‌ریت و باوی (فه‌ره‌نجی یه‌کانی) هی‌نایه ناو سوپا و به‌وه‌ش وه نه‌وه‌ستا ته‌نیا سوود له چه‌کی تازه وه‌ریگریټ به‌لکو ئه‌وه‌بوو دوا‌یی ئه‌وه‌نهریتانه بو‌نه شتیکی ترسناک له‌سهر عه‌قیده‌ی میله‌ه‌تی ئیسلام ، ئه‌مانه له ده‌قی فه‌تواکه‌ی مو‌فتی میصردا هاتووه که ئه‌لیټ : ((ههر سولتانیک یاسا و نه‌ریتی (ئی‌فه‌ره‌نجی یه‌کان) به‌ی‌نیټه ناو وزو‌ر له میله‌ه‌ت بکات بو‌ ئه‌وه‌ی کاریان پی‌ بکات ، ئه‌وه به‌که‌لکی پاشایه‌تی نایه‌ت ^۲) .

باسی هه‌شته‌م

{ سولتان محمودی دوهم } (۱۲۲۳ _ ۱۲۵۵ ک / ۱۸۰۸ _ ۱۸۳۹ ز) :

ئهم سولتانه که حوکمی گرته ده‌ست ته‌مه‌نی بیست و چوار سال بوو ، زو‌ر سوودی له‌و ماوه‌یه بینی که ده‌سته‌سه‌ر بوو له‌گه‌ل سه‌لیمی سی‌یه‌مه‌دا چونکه ئهم کابرا ئاگاداری کردبوو له هه‌مووئو پیفورمانه‌ی که ئه‌یه‌وئ بیانکات ، به‌لام ئهم سولتانه تازیه له‌سه‌ره‌تادا ناچاری

^۱ (ب‌روانه : هل نحن مسلمون ؟ ص ۱۱۵ _ ۱۱۸ .

^۲ (ب‌روانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۹۱ .

ئەۋەبوو مل بۇ ئىنكشارىيەكان بدات و فەرمان دەرىكات بۇ ھەلۋەشانىدەۋى ھەموو ئەۋ
پىفۇرمانە، بۇ ئەۋەى پارىيان بكات تاكاتى ئەۋە دىت دەست بەۋ چاكسازىيانە بكات ، ئەم
محمودە زور خۇگر بوو ، ھەمىشە چاۋەرۋانى ئەۋە بوو ئەۋ كاتە بىتتە پىشەۋە لە دەست ئەم
ئىنكشارىيانە پزگارى بىت كەبە ھەموو شىۋە يەك ھەپەشەيان لەقەۋارەى دەۋلەتى عوسمانى
ئەكرەد، بەلەم ئەۋ ھەلەى دواى چەند سالىك نەبىت بۇ ھەلەنە كەۋت ، بەتايىبەت سەردەمى ئەم
پېرۋو لە شەپو شۆپ و گۆپنكارى گرنگ كەچى ھەول و تواناى ھەيە لى ي چنى^۱
يەكەم / شەپلەگەل پوسىادا :

{ سولتان محمودى دوۋەم } پىكەۋتنامەيەكى لەگەل ئىنگلتەرادا لەسالى ۱۲۲۴ ك ۱۸۰۹ ز
بەست و ھەولى دا ھەمان پىكەۋتنامەش لەگەل پوسىادا مۆربكات بەلەم سەركەتۈنەبوو ،
ئەۋە بوو شەپ لەنىۋانىاندا ھەلگرسا و عوسمانىيە كان شكان و پوسىا دەستى گرت بەسەر
ھەندى شۋىنى تردا ، { سەدرى ئەعظەم } یش { ضىادىوسف پاشا } ي لابرەدو (احمدە
پاشاى خستە جىگەى كە سەركەۋتنى بەسەر پوسىادا بەدەست ھىنا وظيفاى توانى
ئەۋشۋىنانە يان پى چۆل بكات كە ھاتبۈنە ناۋى ، و پەيۋەندى نىۋان فەپەنساۋ پوسىا
پوۋى لەخراپەكرد و ئەۋە نەدى نەماپوۋ شەپ لەنىۋانىاندا ھەلگرسىت ، پوسىا داۋاى ئاشتى
كرد لەگەل دەۋلەتى عوسمانىدا و پىكەۋتنامەى (بوخارست) لەسالى ۱۲۳۷ ك ۱۸۱۲ ز
پوۋىدا كە بەدەق باسى ئەۋە ئەكات { ئەفلاق } و { بەغدان } و ولاتى { صىرب } ئەبىت لە ژىر
دەسەلاتى عوسمانىدا بىمىنىتەۋە ئەم ئاشتەۋاىيە يە پىگەى خۇش كرد بۇ { سولتان
مەحمود } دەست بداتە ھەندى پىفۇرپم و سەركۈتكردى ئەۋ راپەپىن و ياخى بوۋنانەى كە
لەناۋ دەۋلەتدا پوۋ ئەدەن^۲ .

كە صىربىيەكان ئاگادار بوۋن لە پىكەۋتنامەى (بۇ خارست) و گەپانەۋەيان بۇ ژىر دەۋلەتى
عوسمانى ، دەستيان دايە راپەپىن، بەلەم ھىزەكانى دەۋلەتى عوسمانى لە پىگەى ھىزەۋە
ملى پى كەچ كردن و پىبەرەكانى ئەم راپەپىنە پاىان كرد بۇ (نەمسا) بەلەم ((ئىدورر فتش))

^۱ (بېروانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل باقى ، ص ۱۲۷ ، ۱۲۸)

^۲ (بېروانە : التاريخ الدولة العثمانية ، احمد سرهنط ، ص ۲۲۶ _ ۲۲۸ .)

که پېښه یېکې ئهه پاپه پېښه بوو پشتیوانی خوئی بوو عوسمانیه کان دهر پېری و ملی که چ کرد بوو دهسه لاتیان و چهند ((امتیازات)) یکی زوړی وهرگرت له دهولت^۱.

هه لوه شانده وهی (ټینکشاری یه کان)

سروشتی ټینکشاری یه کان پووی له خراپ کرد و په وشتیان زوړ گوږا ، کاره سهره کی یه کان گوږا بوو کار یکی ترو بوونه سهرچاوهی نه گبه تی بوو دهولت و نهو گه لانه ی سهر به دهولت بوون ، وایان لیها ت دهستیان وهر نه دایه هه موو کاروباریکی دهولت ، و دلیان هر بوو کورسی و دهسه لات لی ی نه دا و به ته واوه تی پوچوو بوون له حهرامخوړی و پابواردندا ، زوړ لایان زه حمت بوون له سهرمای زستاندا داوای نه و هیان لی بکری شه پکه ن و نه چوونه هر ولاتیک دهستیان نه دایه دزی کردن و فهرود و باج خستنه سهر خه لکی به ناوی سولتانه وه و نهو مه به سته یان وه لا نه نا که نه وانی بوو دروستکرا بوو ، هه روه که به ته وای پوچوون له مه ی خواردنه ودها ، وای لی هات چی شکست هه بوو له قولی نه وانه وه نه هات به هه وای نه وای وازی به هه { ش به ریه ت } و { عه قیده } و { بنه ما ئیسلام } ی یه کان هی نا بوو له لایه ک و له لایه کی تریشه وه له هه موو نهو هوکارانه دوور که و تبهوونه وه که سهرکه و تنی راسته قینه ی پی دروست نه بییت ، هاتن دهستیان دایه لابرندی نهه سولتان و کوشتنی نهووی تریان وه عوسمانی دووهم بوو نمونه ، نهه ټینکشاری یانه له سهرده می { سولتان مورادی چوارهم } دا و بوو ماوهی (ده) سالی پیک به رده وام به پیکه ی گومرایی دا نه پویشتن و تا بهاتایه هر پوئه چوون و خراپ تر نه بوون ، له بهر نه وهی خوئیان دایان نابووبویه { نه بییت } و { نابیت } هر له دهستی خوئیاندا بوو ، هر نه مان بوون که { سولتان ابراهیم } ی یه که میان خنکاند کاتیک هه ولی نه وهی دا خوئی پزگار بکات لییان ، هر نه مان بوون که دهولته تیان شپرز کردبوو ، وایان کردبوو دهولت که و تبهووه ناو پشیوی یه کی زوړه وه به وای نه وهی که سولتانه کانیان نه کوشت و منداله وورده کانیان نه خسته سهر کورسی دهسه لات وه { سولتان محمدی چوارهم } و نه وه بوو دوا ی نه وه ئیفرنجیه کان چهند به شیک ی ولاتیان داگیر کردوو { صه دری نه عظمه } و زانایانیش ناچار بوون که له سهرکار لای بهرن و ټینکشاریه کان جاریکی تر پاپه پېښ به پووی { سولتان سه لیمی

^۱ (بېروانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعیل یاغي ، ص ۱۲۸ .

دووم} دا و به دوايدا سوپاي دوژمن هاتن و چهند شوينيكی تريان داگير كرد ، ئينكشاري يه كان {سولتان مستهفای دووم} و {ئهممەدی سی یەم} و {مستەفای چوارەم} یان له سەر کار لا برد و ، بهو شیوهیه کار هات تا خوای گه وره {سولتان محمودی دووم} ی له سائی ۱۲۴۱ ک دا نارد و خەلکی له مانە پرگار کرد ^۱ .

سولتان کۆمهلیکی زۆر له پیاوه گه وره کانی ده ولت و گه وره ئه فسه ره کانی ئینکشاری له مائی " موفتی " دا کوکرده وه و (صه دری ئه عظه م) (سه لیم ئه حمەد پاشا) هه ستاو دهستی کرده ووتار دان و باسیکی ئه و حاله ته ی کرد که ئینکشاری یه کان چهند پروخان و لاواز بوون پروی تیکردون و باسی ئه وهیشی کرد پیویسته به پیی پیکهستنه سه ربازی یه تازه کان دروست بکرنه وه ، ئاماده بووان هه موو قه ناعه تیان به قسه کانی کردو (موفتی) یش فتوای ئه وه ی ده رکرد دروسته کار بکریت بو سهرکو تکردنی یاخی بووان ، هه موو ئه و ئه فسه ره و ده ره جه دارانه ی ئینکشاری یه کانیش که له ویدا بوون به پروکه ش په زامه ندیان ده ربهری و له ناخه وه ش نا پارزی بوون ، که هه ستیان کرد که نزیکه ((امتیازات)) ه کانیان هه موو له ده ست بدهن و سنوور بو هه لسوکه تیان دانه نریت ، خو یان کوکرده وه بو پاره پهرین و هه ندی که سی نه خوینده واریش هاتن به ده میانه وه و له ۸ ی ذی القعدة / ۱۲۴۱ ک دا ئینکشاری یه کان ده ستیان کرده دنه دانی سه ربازه کان له کاتی مه شق کردنیان دا و فیری بی گو ییان ئه کردن بویه سولتان به په له زانایانی کوکرده وه و ئاگاداری کردن له نیازی خراپی ئینکشاری یه کان و ئه وانیش زۆر هانی سولتانیان دا که له په گ و پریشه ده ریان به ینی و سولتانیش فه رمانی ده رکرد بو هیزی بۆمب هاویژ تا خو یان بو شه ری ئینکشاری یه کان ئاماده بکه ن و ئاماژه شی کرد که نه رمونیانیش له هه مان کاتدا به خه رج بدهن له ترسی ئه وه ی نه ک بلیسه ی خراپه یان بگاته هه موو شوینی ، و له به ره به یانی پوژی ۹ / ذی القعدة / دا سولتان خو ی و به دوا یه وه سه ربازانی هیزی بۆمب هاویژو به دوا ی ئه وانیشدا زانایان و قوتابیان هاتن بو گو په پانی (آت میدانی) که یاخی بووانی لی کو بو بوویه وه بو ئه وه ی پشیوی بنینه وه ، ئه لین سولتان (شیخ و ئیسلام قاضی زاده طاهر ئه فه ندی) و { صه دری ئه عظه م } سه لیم پاشاش له پیشی هه موو ئاماده بووانه وه وه ستاند بوو که زیاتر له (۶۰۰۰) شه ست هه زار که س ئه بوون و هیزی بۆب هاویژ چواره وری گو په پانه کیان دا و

^۱ (بروهانه : تاریخ الدولة العثمانية ، د. علی حسون ، ص ۱۰۷ _ ۱۰۸ .

به‌رزايه‌كانيان ليگرتن و پووي تۆپه‌كانيان تيگرتن و ئينكشاري يه‌كان خهريك بوو ده‌ست بكه‌نه‌وه و په‌لاماري تۆپه‌كان بدهن به‌لام ئه‌وان ناگربارانيان كردن و ناچاران كردن بچنه سه‌نگه‌ره‌كانيان له ترسي مردن و ئه‌وه‌بوو هه‌موو سه‌نگه‌ره‌كانيان به‌سه‌رياندا سوتاند و پوو‌خاند و به‌وشيويه‌ش ته‌كيه‌كاني به‌كتاشيي يه‌كانشيان بۆمب باران كرد ، و سولتان شه‌په‌كه‌ي برده‌وه و زال بوو به‌سه‌رياندا ، بۆ پۆژي دواي مه‌رسوميكي سولتاني ده‌ركرا و تييدا تاقمي ئينكشاري له هه‌موو هه‌ريمه‌كاني ده‌وله‌ت دا و هه‌موو ئه‌و شتانه‌ي په‌يوهند بوو پييانه‌وه هه‌له‌وشينرايه‌وه وه‌ك جل و به‌رگه‌كانيان ، زاراوه‌كانيان ، ناويان ، و بپيار درا كه هه‌موو ئه‌وانه‌ش ماونه‌ته‌وه و رايان كردووه بۆ ويلايه‌ته‌كاني تر له‌ناو بېرين يان (نه‌في) بگريڻ ، پاشان {سولتان محمودي دووه‌م} ، (حسين پاشا) ي كرده سه‌روكي گشتي (سه‌رعه‌سكه‌ر) كه ده‌ستيكي بالاي هه‌بوو له‌قه‌لاچۆكردني ئينكشاري يه‌كان دا و دواي له‌ناو بردنيان ده‌ستي كرده جي به‌جي كردني ياساي تازه‌ي سوپا ^١ .

پاش ئه‌وه {سولتان محمود} هه‌ستي به‌نازادي ئه‌كرد له پيش خستني سوپادا و ده‌ستي كرده هه‌نگاو هه‌لگرتن به‌ره‌و شارستانيه‌تي پۆژئاوا و له جياتي " مييزه‌ر " هات (تېربووشي پۆمي) دانا و جل و به‌رگي ئه‌وروپاي كرده به‌ر ، و فرمانيشي كرد ئه‌و جل و به‌رگه‌ ببيته‌ جل و به‌رگي په‌سمي بۆ هه‌موو كاربه‌ده‌سته‌كاني ده‌وله‌ت چ سه‌ربازي و چ مه‌ده‌ني ، و مه‌داليابه‌كي داهيئا ناوي نا (مه‌دالياي شانازي) ^٢ و {سولتان محمود} يه‌كه‌م سولتانتيكي ئالي عوسمانه كه ئه‌مه‌ي داهيئا بييت ^٣ .

ئهم كارانه‌ي {سولتان محمود} كه پي يان هه‌له‌سه‌سا وه‌ك ئه‌وه‌ي مييزه‌ري گۆپي بۆ ته‌ربووش و جل و به‌رگي ئه‌وروپي سه‌پاند به‌سه‌ر هه‌موو يه‌كه‌ سه‌ربازي يه‌كاندا ئه‌وه به‌لگه‌يه له‌سه‌ر ئه‌وه‌ي كه له‌ناخه‌وه هه‌ستي به‌و پوو‌خانه ده‌روني يه‌ كردووه كه ئيمه له دوايدا باسي ئه‌كهين (ان شا الله) .
دووه‌م / {محمد پاشا} ي والي ميصر :

^١ (بېروانه : تاريخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون ، ص ١٦٩ .

^٢ (بېروانه : المسلمون وظاهرة الهزيمة النفسية ، عبدالله بن حمد ، ص ٧٣ .

^٣ (بېروانه : تاريخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون ، ص ١٦٩ .

{محمد پاشا} كەسايەتى يەكى ناوبانگ خراپ بوو، وا ناسرابوو كە پياويكى توند و دل رەقە، دەولەتى عوسمانى ئەينارد بۇ تەمى كىردنى ئەو لادىيانەى كە باجەكانى دەولەتيان دوا ئەخست تا لييان وەرېگريته وه ، كەچى ئەو لە چواردەورى لادىكەدا سەريازگەى دائەمەزاند و خۆى و هيژهكەى كە بۇ تەمى كىردن پۆشت بوون دەستيان ئەدايه فەرهود كىردن و تالانى و برؤ و تۆقاندنى خەلكى بى دىفاع ، تا ئەيانگەيانده ئەوهى خەلكى ئەو لادىيە و ايان لى ئەهات دانى ئەو باجە چەند زۆر بوايه لايان باشتىر بوو لەو هەمووه فەرهود و تۆقاندنە ، ئەم كابرايهش ئەوهنده حەزى لە لوت بەرزى ئەكرد گەياندبوويه سنوورى شىتى ^۱ .

{محمد على} بەسەرۆكايەتى تيمىكى رۆحانى هاتە ناو مىصر بەنيازى دەرکردنى فەرەنسى يەكان و ئەوهبوو توانى بە زيرەكى خۆى و فرت و فيل متمانەى زانايانى مىصر بۇ خۆى بەدەست بەيىنى و كەوتە هەولنى ئەوهى پكەبەرەكەى كە والى مىصر بوو لەناوبەریت بەهەموو پىگەيەكى لارو وىرو فرت و فيل تا ئەوه بوو بويه والى مىصر لەسەرەتاي ۲۰ / ربيع الاول / ۱۲۲۰ ك بەرامبەر ۱۸ / يוניو / ۱۸۰۵ ز دا .

لەگەل ئەوهدا كە {محمد على} سەرەتا زۆر هەولنى ئەدا ببيت بە خزمەتكارىكى گويپرايهلى سولتان ^۲ و لەو پىناوەشدا ووشە و دەستەواژەى زىللەت ئامىزى زۆرى بەرامبەر سولتان و دەولەتى سولتان بەكار ئەهينا ^۳ ، بەلام سولتان زۆرى نەمابوو لە دوورپەكانى ئەو جۆره دەستەواژانە تى بگات بەوهى ترسى خۆى لەم واليه تازەيه نەشاردەوه و فەرمانى كىرد بگوازيته وه لە واليهەتى مىصر كەچى زانايانى مىصر، جاريكى تر دەخالەتيان كىرد و وايانكرد سولتان فەرمانىكى تر دەريكات و لەسەر كورسى حوكمرانى مىصردا بمىنيته وه لە ۲۴ / شعبان / ۱۲۲۱ هـ _ ۶ / نوفمبرى / ۱۸۰۶ ز .

ليروهه {محمد على} كەوتە بەهيژكردنى بنكهى كەسايەتى خۆى و قۆرخ كىردنى دەسەلات لە خويدا ^۴ ، و بەو شيوەيهش لە نەوهكانى خويدا ، پرسىاريكى زۆر هەيه و پىويستيان بە

^۱ (واقعا المعاصر ، محمد قطب ، ص ۲۰۵ .

^۲ (پروانه : قراءة جديدة لسياسة محمد على پاشا التوسعية، د. سليمان، ص ۱۷ .

^۳ (لە بەلگە نامەيەكى توركى بە ژمارە { ۱/۵۰ - ۲۴۸ } لە " ربيع الاول " ي سالى ۱۲۳۰ ك، لە الرياض } وەر گىراوه

^۴ (پروانه : تاريخ الدولة العثمانية ، ص ۳۹۱ .

وہ لام ھہیہ دہربارہی حەقیقەتەئە ئەو پۆلەئە {محمد علی} پئی ھەستا کہ ھەمووی لە بەرژەوہندی فەرہنسا و بەریتانیا دا بوو، ئایا ئەوانە کێ بوون لە پشت کاری لەناو بردنی دەولەتەئە یەکەمی سعودی یەوہ بوون ؟ نہیان ھیلا {شام} و {میسر} ببیتە یەک ؟ ئیمە لەم لیکۆلینەوہ میژووی یە ھۆشمەندانەوہ ھەولێ وەلامدانەوہی ئەو پرسیارانە ئەدەین .

سێ یەم / {عبدالرحمن جبرتی} میژوو نوس بەم شیوہیە باسی محمد علی دەکات :

" عبدالرحمن جبرتی " میژوو نوس بەم شیوہیە وەسفێ {محمد علی} دەکات و ئەلێ :

پیایێکی گزی بازو درۆزن بوو، سویندی درۆی زۆری ئەخوارد ، ستەمکاریکی وا بوو، نہ پەیمان ئەخوارد لە لای ئەو نہ نزیککی و پەفیاقیەتی ، بەردەوام نیازی خراپی لە دل دا بوو ، ھەر خەریکی توندو تیژی و ستەم بوو ، لەھەمان کاتدا بەلێنی دادی بە خەلک ئەدا ، ستەم و ئازاری تەنانەت لەسەر پیریکی ووشک ھەلاتوش کەم ئەئەکردەوہ کە دەستی بدایەتە ستەم و تاکرەوہی ^۱ .

ئەم سیفەتانەئە وای کرد لە ھەندیک بلین : {محمد علی} " میکافیلی " بوو یان بیروپای میکافیلی خویندوہ (میکافیلی خاوەنی کتیبی : - الغایة تبر الوسيلة = مەبەست ھۆکارئەشەرعیئە) ، جاریکیان بە {محمد علی} و ترا میکافیلی کتیبیکی داناوہ و ناوی ناوہ (میر) ، یەکسەر یەکیک لە (نەصرانییەکانی) دەورو بەری کەناوی (ئەرتین) بوو ئاگادار ئەکات ئەو کتیبەئە بۆ وەر بگێرتەوہ سەر زمانی عەرەبی {محمد علی} خووی گرتبوو بەوہ وە کە زۆربەئە ھاوہلەکانی لە جولەکەکان و گەورەکان بوو، ئەم {ئەرتینە} ، ھەموو پۆژی لاپەرەییکی وەرگێراوی ئەو کتیبەئە بۆ ئەخویندەوہ ، کاتیکی کە گەیشتە لاپەرە (دە) وەرگێرانەکەئە راگرت و ووتی : من فیئلی وا ئەزانم بە خەیاڵی میکافیلیدا ھەر نہ ھاوہوہ ^۲

چوارەم / (محمد علی) و ماسۆنیەت :

^۱ (پروانە : قراءة جديدة لسياسة محمد علی پاشا التوسعية ، د. سليمان الغنام ، ص ۱۷ .

^۲ (پروانە : مصر في مطلع القرن التاسع عشر ، د. محمد فؤاد شكري (۸۵۷ / ۲)

ئاسان نەبوو بۇ ھېچ كۆپىنكى گەنج لە كاتتىدا كەم ئەزموون و كەم زانىارى بىت بە مىصرو
 سروشتى مىصرو بگاتە ئەو پلە و پلەيەى كە (محمد على) پىنى گەيشت ، ھەرچەندە ئەو
 گەنجە زىرەك و بە تواناش بىت ئەگەر پشتيوانىكى بەھىزى لە پشتەو نەبىت كە نەخشەى
 بۇ بكيشتىت و ھاوكارى بكات بۇ دەستخستنى ئامانجەكانى ، و لە ھەمان كاتيشدا ئەو ھىزە
 ئامانجەكانى خۆى پى جىبەجى بكات ، ئەمەيش ئەلین چونكە (محمد على) دەربارەى خۆى
 دەلى (بەكەلكى بەرپرسيارىتى نايەت و ھەزىرنى يە و ئەمىرنى يە و لە گەورە پياوانى
 دەولەمەنيش نى يە) ئەو سيفەتەنەش لەراستى دا لە ئەودا ھە بوون ئىتر خۆى ھەر
 مەبەستىكى ھەبىت لە و دەرپرینەيدا، بۆيە ھەندى پرسيار ليۋردا دىتە پيشەو ، باشە
 بۇچى ئەبىت تپتى ((ئەلبانى يەكان)) كە ئەو كەسى دووم بوو تپيدا بەتەنيا لە ناو ئەو
 ھەموو ھىزەى عوسمانيدا ، دەستيان دايە راپەرین دژ بە (خسروپاشا) و لەسەر كار لايان
 برد بەبيانوى ئەو ھى كە ((موچەكانيان)) دوا كەوتوو ، ؟! ھەروھا ئەو ئەپرسى بۇچى
 زانايان بەو خىراى يە داواى دامەزاندنى (طاهر پاشا) يان كرد كە سەرۆكى ھىزە ئەلبانى
 يە راپەرپوو كە بوو ، تا بکريتە (قائىمقام) و برىكارى والى يە دەرکراو كە و داوى بىست
 پوژ يەكسەر ئەكوژريت ؟! يان بۇچى ئەم والى يە تازە (واتە ئەحمەد پاشا) داوى يەك پوژ لە
 دەسبەكاربوونى دەرەكەريت ؟! يان بۇچى (محمد على) يارمەتى (خورشيد پاشا)
 ئەدات بۇ ئەو ھى ببيتە والى و پاشان كودەتاي كرد بەسەريدا ؟ يان ئايا (محمد على) چۆن
 توانى موچەى ئەو ھەموو سەربازە بدات بەتايبەتى پاش ئەو ھى كە (مەمالىكەكان) لە
 ((صعيد)) دا دەستيان گرت بەسەر تەواوى موچەى خەلكەكەدا لەوى ؟ ھەروھا بۇچى
 وبۇچى زۆر لايەنى نادىارى ھەيە لەم پرسەدا !!

زۆر بەلگە ئاماژە بۇ ئەو ئەكەن كە ئەو ھىزە _ كە بەدەرەو نە بوو _ برىتى يە لە
 بزوتنەو ھى ماسۆنيەت كە لە مىصردا و لە سالى (۱۷۹۸ ز) و لەسەر دەستى پياوانى ھىزە
 داگيركەرەكەى فەرەنسادا دامەزرا كە ناپليۇن پيگەى بوخوشكردن و (كليبر) ي جىگري داوى
 خۆى لەگەل كۆمەللىك ئەفسەرى ماسۆنى سوپاي فەرەنسادا كۆپيكيان ^۱ . لە (قاھىر) دا

^۱ (وشەى : كۆرم بۇ (محفل) بەكار ھىناو ھىزە (مجلس) و (مجمع))
 ى بۇ بەكار دەھىنريت . (ھەرگىز : ن)

دامه‌زrand و ناویان نا (کوپی ایزیسی) و پیبازیکی تایبه‌تیاں بو ته‌رخان کرد به‌ناوی (پیبازی مه‌مفیسیه) یان پیبازی کوئی پوژه‌لات^۱.

ئهم کوپه توانی هه‌ندی ئەندام بو خوی دروست بکات له میصری یه‌کان هه‌رچه‌نده کهم بوون ، پاشان به‌ پرهمی و له دوی کوشتنی (کلیبر) و له سالی (۱۸۰۰ز) (کوپه‌که) هه‌لوه‌شینرایه‌وه و ئەندامه‌کانی به‌ شیپوه‌یه‌کی نه‌ینی و له پشت په‌رده‌وه ئیشیاں ده‌کرد .

یه‌که‌م په‌یام که ناپلیون به‌سهر میصری یه‌کاندا به‌خشی کردووه ئاماره‌ بو ئەوه ئەکات که ئەو له سهره‌تای په‌لاماره‌که‌یشیه‌وه هه‌رکاری بو ئەو کردووه ئەو جوژه‌ بیرو پایانه‌ بلأوبکاته‌وه ، ئەوه‌تا باسی ئەکات و ئەلی^۲ (پییان بلین (یانی به‌ میصری یه‌کان) خه‌لکی هه‌موو لای خوا یه‌کسان و ئەوه‌ی له یه‌کتریان جیا ئەکاته‌وه ته‌نیا ئەقل و په‌وشت به‌رزی و زانیاری یه)^۳ ، پیبه‌ریتی کردنی هیژه‌کانی فه‌ره‌نسا بو ییروباوه‌ری ماسوئیه‌ت هه‌ر له‌سهره‌تاوه زور پووونه ، ئەوه‌ بوو ده‌ستیان کرده سه‌پاندنی ئەو خووه‌ پیس و شاراوانه‌ی که‌مایه‌ی بیزاری بوو لای موسلمانانی میصر^۴ وه‌ک له‌ش فروشی و بی‌حه‌یایی و هاندانی ئافره‌تانی گوی‌ی ده‌ریاکان و ئافره‌تانی هه‌وه‌س په‌رست تا به‌ شیپوه‌یه‌کی ئاشکرا کاری به‌د په‌وشتی بکه‌ن ، چونکه‌ ئهم شیپوازه یه‌کیکه‌ له‌ که‌ره‌سه‌کانی ماسوئیه‌ت^۲

هه‌ندی‌ک له‌ به‌لگه‌کان ئەوه ئەگه‌یه‌نن که هه‌ر ئەوان _ واته‌ فه‌ره‌نسی یه‌کان _ توانی یان هه‌ندی‌ک له‌ پیاوه‌ ئایینی و زاناکان له‌ خه‌لکی میصر ببه‌نه‌ ناو کوپه‌ ماسوئیه‌که‌ی خویان وه‌ک (شیخ حسن‌العطار) ، ئەو کوژه‌ که (کلیبر) له‌ سالی ۱۸۰۰ز دروستی کرد ، پاش ئەوه‌ی که‌ شیخ حسن‌العطار وه‌ک زانیانی تر پای کرد بو (صعید) له‌ ئەنجامی ئەو قه‌لاماره‌ی که‌ کرایه‌ سه‌ر میصر ، پاشان گه‌راپه‌وه‌ بو قاهیره‌ دوی ئەوه‌ی که‌ فه‌ره‌نسی یه‌کان هه‌موو زانیانیان بانگ کرده‌وه ، جا حسن‌العطار خیرا په‌یوه‌ندی کرد به‌ پیاوانی هیژه‌ فه‌ره‌نسی یه‌کانه‌وه و ئەو زانیاریانه‌ی ئەوانی وه‌رگرت و له‌ هه‌مان کاتیشدا ده‌ستی کرده‌ ووتنه‌وه‌ی وانه‌ی عه‌ره‌بی پییان^۴ . تارا ده‌یه‌کی زور له‌گه‌ل زانیاری یه‌کانی ئەواندا خوی جووت کرد و له‌ هه‌ندی له‌

^۱ (بپروانه : نهاية اليهود محمد عزت ، ص ۱۳۲ .

^۲ (بپروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۶۷ .

^۳ (بپروانه : عجائب الآثار (۱۶۱ / ۳) .

^۴ (بپروانه : الصراع الفكري بين اجيال العصور ، ابراهيم العدوي ، ص ۸۵ .

شيعره كانيدا به بالاي هەندى لەو ھاوپىي خوڤه وىستانهيدا هەلەدەدات كەلەناو ئەواندا بون^١، ئەم كارانه واى كرد لە (العطار) كە بە كەسەك لە بانگخوازانى (نوڤبونهوه) ناوژەند بکړیت^٢. شينخ عطار دواى ئەوهى ((محمد على)) بوويه والى مىصر په يوه ندى له گهلیدا زۆر پتهو بوو به پادهيهك واى ليهاهت كه بوويه يه كيك له كۆله كه كانى كارى ئەو و بۆ هەنگاوه كان پړوسەى (نوڤبونهوه) زۆر پششى پى ئەبەست له مىصر دا و ئەمەش ئاماژەيه كه بۆ ئەوهى كه ((محمد على)) په يوه ندى هەبووه به كۆږه ماسوئى يه كانه وه له مىصر كه له سەرتاى په لاماره كەى فەرەنسادا بۆ مىصر دامەزرا^٣.

بەرەو پيش چوونى پرووداوه كان ئاماژە بۆ ئەوه ئەكەن كه ((محمد على)) ئىنتەلاى كرد بوو به بىروباوه پى ماسوئيهت و به هەموو جۆريك ئاماده يى هە بوو بۆ وەرگرتنيان به ھوى بونيهى سروشتى خوڤه وه ، ئەو هەتا دانوستان لەگەل فەرەنسەى يه كاندا ئەكات دەر بارەى (داگير كردنى جەزائير) پيشان دەلى ((متمانەتان هەبىت بىريارىك كه من ئەيدەم له هەستى ئايىنمەوه هەلنا قولى ، چونكه خۆتان ئەمناسن و ئەزانن من له هەموو ئەو شتانهى كه ميللەتەكەم خۆيانيان پيوه بەستوه تەوه من خۆم لى پزگار كردووه .. لەوانە يە بليين ھاوالاتى و خەلكەكەى لاى تۆ هەمووى كەروگان، من خۆم ئەو راستى يە ئەزانم))^٤.

له سەردەمى ((محمد على)) زياد له كۆريكى ماسوئيهت له مىصر دا دامەزرا ، ماسوئيه ئيتاليەكان _ مەحفەليكيان له ئەسكەندەريە دا له سال (١٨٣٠ز) دا دامەزرا ند لەسەر پېيازى (ئيسكوئەندى يەكان) ، هەروەها جگە له مەھى تری زۆريش دامەزرا .

«ماسوئيهت ئەو پردە بوو كه زانيونيزمى جيهانى ليوه پەريه وه ، (نق) كەسى جولەكه له بناغەوه ماسوئيهت يان دامەزرا ند به مەبەستى ئەوهى ئەو خەوهى زانيونيزم بەنييتە دى كه دروست كردنى حكومەتيكى زايونيزمى جيهانى يە كه بتوانيت دەست بەسەر هەموو دنيا دا بکړيشت ، ماسوئيهت يش هات و نەخشەى بۆ ئەم ئەمانجە کيشا و ئاليه تەکانيشى دانا بۆ دەست كەوتنى ئەو ئامانجانە ، و ناوى خوى نا ((هيزى شاراوه)) و كارى نهيى و وادهو

^١ (بېراونه : الجبرتى والفرنسيس ، صلاح العقاد ، ص ٣١٦ .

^٢ (بېراونه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ١٦٩ .

^٣ (بېراونه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ١٦٩ .

^٤ (هەمان سەرچاوهى پيشوو ، ص ١٧٠ .

پەيمانى وايان لە ئەو كەسانە وەرەگرت كە ئەبوانە ئەندام تاييدا ، كەلە دواييدا ئە بويه كارتى فشار لەسەريان و واى ليدهات ئەبوو بەو شيويه هەلسوكەوت بكات كە ئەوان ئەيانەويت ، گەندەلى ماسونيهت زۆر زوو لەناو كۆمەلگاكاني پوژئاوادا بلاوبويەو و توانيشى لە پيگهى دروشمە ئاشكراكانيانەو خەلكيكي زۆر بۆلاى خويان پابكيشين وەك دروشمى (ئازادى ، برايهتى ، يەكسانى) ^١ .

(ماسونيهكان دەسكەلاى جولهكەن و ئيشەكانيان بۆ پائەپەرپينن وەك نەخشەكانيان بۆ توندى و تژى و پلانى چەوساندەو و لە ناوبردنى خەلك و سپينەو يان ، كە بەسەر هەموو ميللەتاني دنيادا جى بەجيى ئەكەن) ^٢ .

(ماسونيهت ئاميزى راوکردنە بەدەستى جولهكەو ، بە ماسونيهت گەرە سياسەتمەدارەكان ئەدەن بە زەويدا ، گەل و ميللەتە بى ئاگاكاني دونيا هەلئەخەلەتپنن ، ماسونيهت ترسناكيەكەى خوى لە پشت ئەو هەموو پەمزو مەتەل و ئارمەو شارەو تەو ، خەنجەرێكە جولهكە كردوويهتى بە دلى هەموو ميللەتەكاندا ، و كردوويانەتە دوزمنيك لە ناوگەلاندوا مايەى نەخوشيه بۆ ناويان ، ماسونيهت ئەو دوو پشكەيه كە چەند سەدە لەسەر يەك بەردەوام بە گەلانیو ئەدا لەژێر پەردەى ئازادى و يەكسانى و برايهتى دا ..) ^٣ .

ماسونيهت هيچى تر نى يە ئەو نەبيت شەتگە و بەچكەى جولهكەيه و ماداميكيش وايە كەواتە جوړەها فيل و تەلەكە ئەزانيت ، و چاك ئەزانيت چۆن گومان بەرامبەر هەموو ئايينيك دروست ئەكات و كوفرو بى دينى لە هەموو دنيادا بلاودەكاتەو ، و خەلك بۆ گەندەلى و بەرەلاى و پيسى بانگ بكەن ، جولهكە ميژوويان لای هەموو كەسى ديارە كە چۆن لادانيان لە كتيبە خوايى يەكاندا دروست كردوو و چۆن پيغەمبەرائيان سەربرپوو و هەموو چەپكە نوريكيان كوژاندووەتەو و هەميشە هەر بەدواى سەرەتدا ئەپۆن و بەندەى ئالتونن و هەربەدواى ((شت شارەنەو = احتكار)) دا ئەگەرپن و مال كەلەكە ئەكەن لەسەر يەكترى .... هەروەها چەندان خووى ترى خراپيان هەيه كە زياتر ئەوان بەووە ئەناسرين ، ئەمپویش لەكەس شاراوە نى يە كە ماسونيهت پيخراويكى يەهودى يەو مەبەست پى ي

^١ (بپروانه : الماسونية وموقف الاسلام منها ، د. محمود الرجيلي ، ص ٤٤ ، ٣ .

^٢ (بپروانه : اليهود الماسونيه ، عبدالرحمن الدوسري ، ص ٤٢ .

^٣ (بپروانه ((حقيقة الماسونية)) ي (محمد على) الزعبي ، ص ٧٠ .

كاولکردنى جيهانه له پروى كۆمهلايهتى و رهوشتى و ديندارى يهوه ... دهستى ژهراویشى گه‌شستوه‌ته هه‌موو به‌هاو بىرو باوه‌رېك و مه‌به‌ستى نه‌وه‌يه كه تىكى بشكىنى و له‌ناوى به‌ريټ)^١.

كۆمه‌لگه‌كانى ماسونيه‌ته له هه‌موو وولاتانى ميصرو شام و توركييا دا بلاوبونه‌وه و شه‌و پوژ له هه‌ولئى نه‌وه‌دا بوون كه ده‌وله‌تى عوسمانى لاواز بكهن و له‌يه‌كى هه‌لوه‌شېنن به پاچه گه‌نده‌له‌كانيان كه ناگاي ماندوو بوون و پسانيان نه نه‌زانى ، هه‌ر كۆمه‌لگه‌كه‌ى فه‌ره‌نسا بوو له ميصر كه واى كرد فه‌ره‌نسا به دل و به گيان ((محمد على)) گرتنه باوه‌ش تا سه‌راپاي نه‌خشه‌كانى له ريگه‌ى نه‌وه‌وه جيبه‌جى بكات و هات سوپايه‌كى مه‌شقپىكرائى بو دروست كرد له‌سه‌ر تازه‌ترين شىواز و به تازه‌ترين چه‌ك پرچه‌كى كرد كه له‌و پوژده‌دا هه‌ بوو ، سوله‌يمان پاشاى بارگه بووى به فه‌ره‌نسا كرده سه‌ره‌رشتياربوئه وه‌يزه))^٢.

به‌ره‌وه‌ندى يه‌كانى (فه‌ره‌نسا) وايان به پتيويست نه‌زانى كه پشتيوانى له (محمد على) بكهن تا ئاواته‌كانى داهاتوى مسوگه‌ر بكات به‌وه‌ى كۆمه‌لگه‌كانى ماسونيه‌ته بپاريزيټ و به‌هيزيشيان بكات ، و ده‌وله‌تى به‌رزى عوسمانى ، لاواز بكات و خه‌نجه‌ره ژه‌راويه‌كه‌يشى بچه‌قينيته دلى ده‌وله‌تى عوسمانى ، بو نه‌مه‌يش گه‌له كه‌شتيه‌كى ده‌رياي پيشكه‌توو و گه‌شه‌سه‌ندوى بو دامه‌زراند ، له (دمياط) تيشدا پاشخانيكى ده‌رياي بو دانا ، و چه‌ندان پردو به‌ستى خيىرى بو دامه‌زراندن تا كاروبارى ئاوديى له ميصردا بكات ، هه‌موو نه‌مانه‌ش بو نه‌وه‌ بوو كه نه‌خشه‌ى خاچه‌ره‌سته‌كانى پى جيبه‌جى بيټ كه په‌لاماره سه‌ربازى يه‌كه‌ى فه‌ره‌نسا نه‌يتوانى جيبه‌جى بكات و ناچارى پاشه‌كشه و هاتنه ده‌ره‌وه بوو له وولاتدا .

((محمد على)) پوليكي گومانائى بينى له گواسته‌وه‌ى ميصردا له ناسنامه ئيسلامى يه گشتى يه‌كه‌يه‌وه بو شتيكى تر كه له كوټايدا به‌وه ته‌واو ده‌بوو كه به ته‌واوه‌تى له بازنه‌ى شه‌ريعه‌تى خوا بچيټه ده‌ره‌وه ، ئه‌م نه‌زمونه‌ى ((محمد على)) بوويه ماموستايه‌ك بو خه‌لكانى دواى خوئى وه‌ك (كمال نه‌تاتورك) و (جمال عبدالناصر) ... هتد .

^١ (بېروانه : الماسونيه و موقف الاسلام منها ، د. محمود الحيلي ، ص ١٨ .

^٢ (بېروانه ((واقعنا المعاصر)) ص ٢٠٥ .

موسلمانى راستەقىنە ناكىرى بەۋەھا پۇلىك ھەلىستىت ، ئىتر ئەو موسلمانە ھوشيار بىت يان گىل و گەمژەبىت ، چونكە ئايىنەكەى پىگەى نادات ئاراستەى خۇى لە دوزمنان وەرگىرت .

دوزمنانى ئىسلام ئەيانويست دەۋلەتى عوسمانى لە ناوبەرن ، جىھانى ئىسلامى بكنە پۇژئاوا يەكى تر و گرنگترىن تايبەتیشيان ئەدا بە ولاتى ئەزھەر بۇ ئەۋەى لە وىۋە و ھەموو بىروباۋەرەكانى خۇيان بنىرنە ناۋگەلە ئىسلامى يەكانى تر ، سەربارەت بە لەناوبردى دەۋلەتى عوسمانى ، ئەۋە (محمد على) پۇلىكى گەۋەى بىنى لە بىھىزكردنى دەۋلەت و بە فېۋدانى ووزەكانىيدا ، و سامى نەھىلا لاي خەك و حورمەتى شكاند لايان ، سەبارەت بە نزىك بوۋنەۋەشى لە دوزمنان و سوپانەۋە لە خولگەى فىكرى و ژيارى ئەۋاندا و پلە پلە خۇ دارپىنى پاشخانەقىدەى و فىكرى و پەۋشتى يەكەى ، ئەۋە بە دۇنيائى يەۋە قۇناغىكى زۇرى پرىبوو كە ھاۋپەيمانەكانى لە ماسۇنى يە فەپەنسى يەكان و بەرىتانى يەكان زۇر پىيان دا ھەلدەدا و نكۇلىش ناكىرى كە دۇپاندنى خۇى لە بەرانبەر ھىرشى فىكرى چىنراۋى ئەۋاندا پاگەياند و كەۋتە كاركردن بە سىياسەتى شاند ناردن _)ۋاتە ناردنى قوتابيان بۇ ئەۋروپا) تا لەۋىدا فىرى شت بىن كە ئەمە يەكىك بوۋ لە شتە ترسناكەكان كە بوۋنە پەنجەرەيەك و لە ئەۋانەۋە ئاراستەى ((ەلمانى)) ئەھاتە ناۋەۋە و سەرتا ھاتە گۆپەپانى خويندەۋە و پاشان ھاتە ناۋ گۆپەپانى ھەموو ژيانەۋە لە مىصرى ئىسلامىدا ، و ((محمد على)) ئەزھەر و شىخەكان و زانايانى پشت گوى خست و ھەر گرنگى بەۋە ئەدا منالە ووردكرى زۇرى ئەنارد بۇ ئەۋروپا كە ھەموو لە تەمەنى ((مىردمناليدا)) بوون و شتى وايان پى نە بوو بۇئەۋەى پۇبچن بۇ گوناھو تاۋان و گومان و دوو دلى كارىان تى بكات و بگەپىنەۋە و بىنە ئەۋ سەرەپمەى كە لە پۇژئاۋاۋە ئاراستەى بۇ دانرابىت ، راستە لەگەل ھەموو شاندىكدا مەلايەكيان ئەنارد بۇ ئەۋەى نويزيان بۇ بكات ، بەلام ئەم مەلايانە چيان كرد ؟ ((رفاعه رافع الطهطاوى)) يەكىك بوو لەۋ مەلايانە ، كەچى كە گەپايەۋە ئەۋىش يەكىك بوو لەۋانە بانگەشەى بۇ ((غەربزەدەى))¹ ئەكرد ، تەنانت كاتىك كە خزم و كەس و

¹ (ووشەى غەربزەدەى لەجىاتى ((التغريب)) ى غەربى بەكارھاتوۋە و مەبەست پى ى گواستەۋەى بەھا و بىروباۋەرە نەرىتى پۇژئاۋايە بۇ ناۋ دۇنيائى موسلمانان (وەرگىزن) .

کاره‌کە ی چوونە پیشوازیکردنی کە لە فەرەنسا گەڕایەو و خوشی و شادی یان دەربرێ بە هاتنەوێ پاش چەند سال غەریبایەتی ، ناوچاویان لی ئەدا بەیەکدا و وا باسیان ئەکات گوایه ئەوان خەڵکانیکی عەشایەر و جوتیارن و شایانی ئەو نیین پێزی پیشوازی کەریان پی بپریت بۆ کەسیکی وەک ئەم !!^۱

ئەو بوو لە پاشاندا کتیییکی نوسی و تییدا باسی هەوالەکانی (پاریس) ئەکات و خەلکی بۆ ئەو بانگ ئەکات کە حیجاب فری بدن و ژن و پیاو تیکەلی یەک ببن و باسی ئەوەیش ئەکات هیچ شۆرەیی یەک نی یە لە سەماکردندا و سەماکردنیش تەنیا کۆمەلێک مەشقی وەرزشی یە لەسەر ئاوازیکی موسیقی و راست نی یە وەک کاریکی ناشیرین و حەرام سەیر بکریت^۲.

پڕۆسە ی لەسەر خو بەرەو پۆژئاوا پۆیشتن نزیکە ی سەدەیه‌کی خایاند ، بەلام پڕۆسەیه‌کی بەردەوام بوو ، ئەنەو سەتا و هەمیشەش بازەنی پڕۆسەکە ی بەرەو فراوانی ئەبرا^۳.

((محمد علی)) پێوی یەکی فێلباز بوو ، هەموو خەیاڵی هەر لای خو ی و منالەکانی بوو بۆ دوا ی خو ی ، بۆیه کۆمەلێ کاری ناشایستە و خراپی زۆری کرد بۆ بهێزکردنی میلله‌تی ئیسلامی و چزی نەهێلاو تەواوی نەخشەکانی فەرەنسا و بەریتانیای جیبەجی کرد ، زۆر سور بوو لەسەر ئەوێ کە لە چاوی پۆژئاوا دا جوان بنوینی و خەلک بە دایدا بپوون لە نوێخوازی دا ، تەنانەت بیرکردنەو هیشی وەک دەربارە ی خو ی ئەلی ((بەعەقڵیکی فەرەنگیانەو ه بیر ئەکاتەو لە کاتیکی کە کلاویکی عوسمانی لەسەردایه))^۴.

((محمد علی)) لەبری فەرەنسا و بەریتانیا و نەمسا و پوسیا و هەموو دەولەت ئەوروپی یەکانی تریش کاری ئەو بوو کە چەند گورزیکی کاریگەر و تاقەتپروکین بسەرەوینیته ((ئاراستە ی ئیسلامی)) لە ناو خەلکدا لە میصر و دوورگە ی عەرەبی و شام و خیلافەتی

¹ (پروانه : واقعا المعاصر ص ۲۰۹ .

² (هەمان سەرچاوە ی پیشوو ، ل ۲۰۹ .

³ (هەمان سەرچاوە ی پیشوو ، ل ۲۱۰ .

⁴ (تجربة (محمد علی) الكبير ، منير شفيق ، ص ۳۸ .

عوسمانی دا ، ئەو ھەولانەى ئەو زەمینەى خوش کرد بۆ ئەو ھى پۆژئاوا چاۋ بېرىنە جىھانى ئىسلامى .

پىنجەم / (محمد على) و لىدانى ئىسلام لە مىصردا :

پاش ئەو ھى (محمد على) سەرکەوتنى بە دەست ھىنا لە ۋەدا كە جىگەى خۆى قايم کرد لە دەسەلاتدا و پەرژىنىكى بە دەورى خۆیدا دروست کرد لە ھاۋراۋ يارىدەدەران لە خەلکى نەصاراى ئەرومى و ئەرمەنى و چەند نوسەرىكى قىبطى و جولەكە . ، چەندان مەمالىكى ھىنا و کردنىە كار بە دەست لە ھەرىمەكاندا ، ھەموو ئەمانەشى كۆمەلانى خەلکى لە موسلمانانى مىصر بىزار ئەکرد و ماناى ئەو ھى تىدا بوو كە گىرنگى يان پىنادات و گوپيان ناداتى ، بە تايبەت ئەو يارىدەدەرانە لە سىياسەتى چەوساندە ھى جوتياراندا زۆر كۆمەكيان ئەکرد ، (جەبرەتى) ئەمە سىياسەتە بەم شىۋەى ۋەسف ئەكات ((دەرگاى خستە سەر پشت بۆ ئەرمەنەكان و پرمىەكان)*) و بوونە سەردارو خەلکە ھىچەكانى خويان بەرزكردە ھى و (محمد على) یش ئەو ھندە ھەزى لە دەسەلات و زۆردارى بوو واى لىھاتبوو خوشى لە ھىچ كەسىك نە ئەھات كە پكە بەرايەتى بكات))^۱ .

(محمد على) و ناموسلمانە شۆيىنكە ۋەتەكانى سىياسەتپىكيان پىادە ئەکرد كە كورتەكە برىتى بوو لە ستەمكارى و داپلۇساندن و بە كۆيلە كردنى ھەموو گەلانى مىصرى ، ھەموو جوتيارو خاۋەن زەوى يەكانى مىصرى كۆكردە ھى و بەبى كرى كارى پى ئەكردن ، يان ئەبوو لە برى ئەو بە جىك بدەن ، ياساغى کرد لە سەريان كە ئىش بۆ خويان بكەن و نانى دەستى خويان بخۆن ، بازىرگانى ھەلوەشاندە ھى و نىرخى بژىۋى خەلکى زۆر گران کرد ئەو ھندەى باج خستە سەر خەلکى بويان ھەلنە ئەسۋرا ، و ھەرچى چالاكى ئابورى ھەيە گرىى دا بەخۆيە ھى و بوو نەگبەتى بەسەر خەلکە ھى^۲ ، ((جەبرەتى)) ئەو ھەلسوكە ۋەتى (محمد على) ئەگىرپىتە ھى بۆ ئەو ھى كە ((نەخوشى رژدى و چاۋبرىستى و چاۋ بېرىنە مۆلك و مالى خەلك ، ئەو سىفەتەنە بوون كە رەنگيان دا بوويە ۋە تىيدا))^۳ .

^۱ (بىروانە : عجائب الآثار (۱۵۰/۴) .

^۲ (بىروانە : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۷۹ .

^۳ (بىروانە : عجائب الآثار (۱۵۰/۴) .

ئەم سىياسەتە داپلۇساندەنە پەيىكى زۆرى لەجوتياراندا دروست كرد بەرامبەر (محمد على) و ھاوکارانى و كەوتنە ھەلاھاتن لە زەوى يە كوشتوكالپەكانيان و بە جى ھىلاننى گوندەكانيان لە تاو سىياسەتى پەر لە ستەميان ، و بە ھىچ شىۋەيەكيش بەشداريان لە ناو سوپاكەيدا نە ئەكرد ، ژمارەى ئەو جوتيارانەى لە ماوہى سالىكدا (واتە لە (۱۸۳۱ ز) دا ھەلاتن گەيشتە شەش ھەزار جوتيار ^۱ .

لە شارەكانىشدا بەتايبەتى لە قاھىرەدا (جەبرەتى) باسى ئەو ئەكات كە كاتىك (محمد على) داواى لە خەلك كرد كە شارەكان نەوژەن بكريتەوہ ((دە)) شتى خراپى تر كەوتە سەر خەلك كە ئەمانەن : كار كردن بەبى كرى ، خزمەتكارى ، كرى دەستى ، زەلىلى ، سوپاكەيتى پىكردن ، جل دېرىن ، پارەدان ، دوژمن دلخۆش كردن ، بېرىنى بژىوى ، كرى ي گەرماو) ^۲ .

(جەبرەتى) ھاوچەرخ بووہ لەگەل ئەو سىياسەتە ستەمكارى يەى كە (محمد على) بەسەر گەلى موسلمانى مىصردا سەپاندوويەتى ، كە ھەموو خىرو بىرومافەكانى مژىبوون و دەرگای ولاتى بۆ بازىرگانە ئەوروپىيەكان خستبوو سەرپشت ، تايپتە مىصر و دەست بگرن بەسەر ئابورى ولاتدا ، و واى لى ھات مىصر بوويە ئەو كىلگەيەى كە بازىرگانە ئەوروپا پشتيان پى ئەبەست بۆ ھەموو بەرھەمىكى كشتوكالى ، مىصرو ئەوروپا بەيەكەوہ بەسترانەوہ لە پووى بازىرگانى و لە پووى شارستانىيەتەوہ ، مىصر واى لى ھات ئەو تويزە بازىرگانە تازە پىگەيشتووى ھەبوو ھەموو پشتيان بە تەواوى بەستبوو بە ئەوروپا لە ھەردوو بوارى ئابورى و سىياسەتیشدا ، ئەمە سەرھەراى ئەوہى بانگخوازانى پۆشنىرى ئەوروپا بەچاكي دەستيان گرتبوو بەسەر ژيانى فيكرى دا بەتايبەتى دواى ئەوہى كە بانگخوازانى پەوتە ئىسلامىيەكە ئىفلىج بوو بوون ^۳ . (محمد على) بەرنامەكانى خویندنى پاگرت ئەو بەرنامانەى كە لەسەر ئايىن پاوەستا بوون ، بۆ ئەوہى سىياسەتە ماسۆنىيەتەكەى ناپليۆن پيادە بكات ، ئەم كارە ميژوونوسى ئىنگىلىزى ((ئارنولد توينبى)) يش دووپاتى ئەكاتەوہ بەو قسەيەى كە ئەلى))

^۱ (بېروانە : تاريخ الشرق العربي ، د . عمر عبدالعزيز ، ص ۲۴۶ .

^۲ (بېروانە : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۰ .

^۳ (بېروانە : تاريخ الشرق العربي ، د . عمر عبدالزيز ، ص ۳۲۲ ، ۳۲۳ لە ((قراءة

جديدة)) وەرى گرتووه .

(محمد علی) کابرایه کی دیکتاتور بوو ، به تانک په وی خوئی توانی هه موو بیروپاکانی ناپلیون بکاته چهند پراستیه کی کاریگر له میصردا))^۱ .

ئیلمپریالیزی نه وروپی ئامانجه کانی خوئی هیئایه دی به وهی سوودی زوری وهرگرت له و دامه زراوه و چاکسازی یه ماددیانه کی که (محمد علی) دهسکه لایان بهرپای کردن ، به لام گه لی موسلمانان میصر بیئومیډی بالی کیشا“ بو به سهریدا و نه وهنده باجی گه وری دا که زور له و چاکسازی یانه گه ورتو بوون ئویش نه وه بوو که ناسنامه شارستانیه کی له دهست داو نه و ناسنامه یه کی که ئیسلام ژهنگ و ژیواری پیوه نه هیلا بوو ، بویه هوئی نه وهی که به دریژایی سهرده مه ئیسلامی یه کان پولی تایبته کی و بهرچاوی هه بیټ^۲ .

دەرگای (بیری ناسیولیزی و نیشتمانی) له خه لک کرده وه و دهستی دایه سیاسه کی بهرته سک کردنه وه له پووی هه لگرانی بیری ئیسلامی له زانا و مه لاکان ، نه م ئاراستیه ته ریب بوو له گه ل نه و هه ولانه یدا که نه یدا بو سهریه خوئی میصر و پاشان پچراندنی له ده ولته کی خیلافه تی ئیسلامی^۳ . کوږه کانی ماسوئیه ت که نه م ئارسته یان وا دا نه نا له کروکی نه نجامه کانی نه وانه ، هاوکاری و کوومه کییه کی زوریان کرد .

دیارتیرین که سیک که هاوکاری نه م ئاراستیه کی کرد (شیخ حسن العطار) بوو له سالی (۷۷۶ ک _ ۱۸۳۵ ز) که به لگه کان ئامازه بو نه وه نه که نه نه م شیخه نه ندامیک کی کوږی ماسوئیه تی میصری بووه ، ((عطار)) وای نه بیینی که نه بی میصر ((حاله ته کانی کوږانکاری به سهردا بیټ و هه ندی زانستی تییدا تازه بکریته وه که تا ئیستا تییدا نه بووه)) ، مه به ستیش له م ئاراستیه نه وه بوو که به ته واو ته کی پووبکریته پووشنیبری نه وروپی به تایبته کی دوا ی نه وهی به قه ناعه تی نه و مه لا و زانایان دهسته وسان وهستا وون له وهی که وه ک موسلمانان پییشینه کان به رده وام له هه ولداندا بن)^۴ .

((رفاعة طهطاوى)) (۱۸۰۱ _ ۱۸۷۳ ز) که قوتابی (عطار) بوو به شوین ماموستا که یدا نه پووی ، (محمد علی) پینج سال وه ک شاند نارديه فهره نسا (واته له) ۱۸۲۶

^۱ (پروانه : ئارنولد توینبی / عبدالرحمن الجبرتی و عصرة ، ص ۱۴ .

^۲ (پروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۲ .

^۳ (پروانه : مصر في مطلع القرن التاسع عشر ، محمد فؤاد (۱۲۳۲/۳) .

^۴ (پروانه : التيارات الساسية بين المجددين والمحافظين ، بيومي ، ص ۲ .

(موه تا ۱۸۳۱ز) گه پايه وه بۆ نه وهی بیژکه ی (نیشتمان پهروهی و بیژکه کانی تری کۆمه لایه تی بره و پی بدات ، نه و بیژکه کانی که له فه رهنسا دا باویان بوو که له گه ل بارو دۆخی نه و کۆمه لگایه نه ته گونجا که په یوه ند بوون به بیژی ئیسلامی یه وه ، نه م بیروپایانه ی (طهطاوی) له زۆریک له و هۆنراوانه دا دهرئه که ون که دای نه نان ، یان له و کتیبانه دا که وهی نه گێران له کاتی که دا که کرابوو یه سه ره رشتیاری قوتابخانه ی زمانه کان ^۱ ، نه م (طهطاوی) یه کاریگه ری ته وژمه فیکری یه کانی نه وروپا له نه م په ری راسته وه بۆ نه و په ری چه پ له سه ری چه ند به رامبه ر بوو له چا و کاریگه ری بیژی ئیسلامی له سه ری ، وای لیها تبوو له زۆربه ی لایه نه کانی فیکرو قوناغه کانی ژیا نیدا سه رسامی خو ی دهرئه به ری به رامبه ر به بیژی ((نازادی)) و ((یه کسانی)) و ((پشت به ستن به عه قل)) ، کاری له سه ر نه وانه نه کرد که ناپلیو ن له په لاماره به ناوبانگه که یدا بانگه شه ی بۆ نه کرد ، طهطاوی کاریگه ری خو ی نه شار دوه ته وه به بیروپاکانی (مونتسکیو) و تیروبوونی به بیژی ماسۆنیه ت .

خه لکیکی زۆر به شوین (طهطاوی) دا پویشتن و بانگه شه یان بۆ نیشتمان پهروهی نه کرد ، باسی نه وه یان نه کرد که پیویسته به ته واده تی پووبکریتته شارستانیتی پوژئاوا ، له وانه (علی مبارک) و (ابراهیم ادهم) و صالح مجدی) و (محمد عثمان جلال) و (عبدالله ابو السعود) عبدالله فکری و خه لکی تریش ، نه مانه هه موویان هیژشیکی به رده وامیان نه کرده سه ر ته وژمی ئیسلامی له هه موو پوویه که وه ^۲.

شه شه م / بزوتنه وهی (شیخ محمد عبدالوهاب) و مللانی ی له گه ل ده وته تی عوسمانیدا :

سه ره تایه ک :

شیخ محمد کوپی عبدالوهاب کوپی سلیمان کوپی علی کوپی محمد کوپی احمد کوپی راشدی ته میمی له سالی (۱۱۵ ک _ ۱۷۰۳ .) له شاری (العینیة) له دایک بووه که نه که ویتته باکوپی (ریاض) وه و هه فتا کیلۆمه تر لیوه ی دووره یان نزیک به ماوه یه که له لای خوژئاوا ، ^۳.

^۱ (بڕوانه : هه مان سه رچاوه ی پيشوو ، ص ۲۳ .

^۲ (بڕوانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۴ .

^۳ (بڕوانه : امام التوحيد محمد بن عبد الوهب ، احمد القطان ، ص ۳۵ .

(شیخ محمد) هەر لەم نالیەوێ هەزێ لە زانیاری ئەکرد و بە و منالیە بە شوێنیدا ئەگەرا و بلیمەتی و لیها تەوی پێو دەرکەوت و توانی هەموو قورئانی پێرۆز لەبەر بکات و ((فقهی حەنبەلی)) و تەفسیر و فەرموودە بخوێنێت ، سەر دەمی قوتابیەتی لە گەڵ کتێبەکانی (ئین تەیمید) بە سەر برد چ لە بواری فقهدا چ لە بواریەکانی (عقائید) و (بیروپا) دا و ئەوەندە سەرسام بوو بو (ئین تەیمیه) هەر مەپرسە ، کاریگەری کتێبەکانی ((ئینولقەیم)) و ((ئین عوروی حەنبەلی)) و جگە لە وانیش لە سەردروست بوو لە زانیانی ئەم سەرچاوە سەلەفی یە ... ١ .

بۆ وەرگرتنی زانیاری " کۆچی کرد بۆ مەککە و مەدینە و بەصرە و ئەحسە و لە عێراقدا توشی تاقی کردنەوێ زۆر بوو کاتیکی کە بیروپراکانی خۆی باس ئەکرد لە ناو خەلکید، و ئەو بوو گەپرایەوێ بۆ (نجد) .

کە گەپرایەوێ بۆ (حریملاء) لە وولاتی (نجد) دا دەستی دایە بانگەشەکردنەکی و فەرمانی بە چاکە ئەکردو بەرگری لە خراپە ئەکرد و سەرقال بوو بە زانیاری و خەلک فیڕکردن و ، بانگەشە کردن بۆ یەکتاپەرستی بۆ ئەکە و خەلک ترساندن لە (شیرک) و ترسناکیەکانی و جۆرەکانی و شیوەکانی ، هەندی لە ئەفامەکانی (حریملاء) هەولی تیۆرکردنیانی دا و پێو نە بوو ، پاش ئەو گەپرایەوێ (العینیة) ی زیدی خۆیی و میری ئەوی زۆر بە خێراتنەوێ کردو و هانی زۆری دا لە سەر بانگەواز کردن بەردەوام بێت ، ئەویش دەستی دایە بەرپاکردنی شەریعەت و جێبەجێکردنی سزاکان (حدود) ، و پوختاندنی گومەزی سەر قەبرەکان ... لە (حریملاء) دا زۆر بەردەوامی نە بوو بەهۆی ئەو فشارەکی کە میری (احسە) هینای بۆ میری (حریملاء) بۆ ئەوێ شیخ محمد کوپی عبدالوهاب بکوژریت ، بۆیە شیخ بەپی خۆی گەیانده (درعیه) .

هاوێپەیمانی بەستن لە گەڵ (محمد بن سعود) دا :

محمد کوپی عبدالوهاب توانی لە گەڵ (میر محمد بن سعود) دا هاوێپەیمانی بەستیت ئەو ((سعود)) ی کە بە پارەو بە پیاو لە پیناو بانگەوازی یەکتاپەرستیدا رایدا بوو یە مەیدان ، ئەم هاوێپەیمانییە لە سەر بناغە یەکی پتەو دامەزرا بوو ، شیخ توانی بانگەوازهکی بگەیهنیتە هەموو خەلکی لە پێگەکی دەرس و وتنەوێ و پەيام نوسین و نامۆژگاری کردنی خەلکی یەو ،

¹ (هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ص ٣٦ .

لهسەر ئەم حالەتە بەردەوام بوو ، خەلکی فێر ئەکردوو پەيامی ئەنوسی و سەرەتاکانی ئەو پەيامانەي ئەناخنی بە بەلگەو ئایەت و ھەدیس لەسەر راستی بانگەواژەکەي ، خەلکی بۆ ئەو بانگ ئەکرد کە بەرگری لە خراپە بکەن و گومەزی و قسنی سەر قەبرەکان بپروخێنن و دەرگاکی (شيرك) دابخەن و تەنیا و بە تەنیا ببنە عەبدی خوا .^۱

ئەم بانگەواژە بە ناشتی و لەسەر خۆ ئەیدا لە دەرگای دڵەکان و لێیان ئەوستانا تا وەلامیان ئەدايەو ، بە (ھیکمەت) و (ئامۆژگاری باش) خەلکی بانگ ئەکرد و بەردەوام خەریکی فێرکردنی ئەوانە بوو کە ئامادەي دەرەسەکانی ئە بوون و سنورەکانی عەقیدەي بۆ پۆشن ئەکردنەو و بنەماکانی بانگەوازی بۆ دوورو نزیک پاشە ئەکرد ، بەلام سەیری کرد ھەندێ خەلک بەرامبەر ئەم نەرمیەي ئەم توندن و بەرامبەر ئەم راستگوییەي ئەو درۆزنن و بەرانبەر ئەم ئامۆژگاری یە باشانەي ئەو پیلان ئەگێرن ، بۆیە چار ئەما ئەو نەبیّت کە قۆناغی جیھادکردن راگەيەنیّت و بپاریدات کە خراپە بە ھیزی بازوو رابمالیّت

إذا لم یکن غیر الأسنۃ مرکبا

فہی حیلۃ المظطر الا رکوبھا .^۲

واتە کە جگە لە شمشیر پێگەيەکی تەرت ئەما (کەسی ناچار) چارەيەکی تری نی یە ئەو نەبیّت ئەوپێگەيە بگریتە بەر.

(شیخ) بە ھاوکاری (میر محمد بن سعود) دەستی دایە سازکردنی کەرەسەي ئەو جیھادە و ئامادەکردنی (پیاو) و (چەک) تا بە ژمارەيەکی زۆری موچاھیدەو لە ((دەرعیە)) بچنە دەرۆ ئەم بانگەواژە بلۆ بکەنەو و کۆلەکەکانی لە دوورگەي عەرەبی و دەرەوہي دوورگەشدا دا بکەوتن ؛ (شیخ) خۆي سەرپەرشتی ئەم ئامادەکاریەي پیاوانی ئەکرد و خۆي سوپای پێک ئەخست و مەفرەزەکانی بە ملالادا ئەنارد ، لەگەڵ ئەمانەیشدا بەردەوام دەرەسی ئەوتەو و نامەي بۆ خەلکی ئەنارد و پێشوازی لە میوانان و خوا حافیزی لە شانەکان ئەکرد ، خۆي گەورە زانیاری و پلەپایەي بۆ یەکخستبوو وەک چۆن سەر بەرزی و دەسلاتی

^۱ (بڕوانە : امام التوحید الشیخ محمد بن عبد الوھاب ، ص ۴۵_ ۴۶ .

^۲ (بڕوانە : استمراریة الدعوة ، محمد السید الوکیل (۱۹۳/۳) .

بۆ يەكخستبوو پاش جيهاديكى دورودريژ^۱. .. (محمد كوپى عبدالوهاب) پياويكى سياسى و بير تيز بوو ، خاوهن ئەزمونىكى فراوان بوو لە مەسەلەكانى (شەپ) و (سياسەت) دا^۲. شەر لە نيوان هەوادارانى ئەم بانگەوازە و دورژمنەكانيدا چەند سالى خاياند و زۆربەى جارهكانيش سەرکەوتوون ئەبوو بە هاوپرێ و هەوادارى ئەم بانگەوازە و لادى دواى لادى نازادئەكراو لە سالى (۱۱۷۸ ك _ ۱۷۷۳ ز) دا رياض نازاد كرا بەرەبرايەتى (مير عبدالعزيزى كوپى محمدى كوپى سعود) و فەرمانرەوا پيشووەكهى كه ناوى (دهام كوپى دەواس) بوو راي كرد ، كه فەرمانرەوايهكى ستمكارو دەگیرە بوو ، چەند جار هەلى ئەكوتا يە سەر بانگخوازن و ئەو پەيمانانەى ئەشكاند كه لەگەڵ پيەبرانى ئەو بانگەوازە دا ئەپيەستن ، پاش نازادکردنى ((رياض)) سەرزمىنى ئەم بانگەوازە زۆر فراوان بوو ، خەلكىكى زۆر بەويستى خويان هاتنە ناو بازنەى بانگەوازەكەو و هەموو ئەوپرێگرانەى كه لەبەردەم خەلكيدا بوون نەماو كاروبارەكان گوشادى پووى تى كردن و دواى سەختى ئاسانى هات و پاره زۆر بوو ، بارودۆخەكان هێور بوونەو و خەلكى لە ژيئرسىبەرى ئەم دەولەتە ئىسلاميه ساوايهدا هەستيان بە ئارامى كرد كه ماوهيهكى زۆر بوو لەو بەهرهيه بى بەش بوو بوون^۳.

پاش مردنى (محمدى كوپى عبدالوهاب) بانگەوازەكه هەر بەردەوام بوو لە پيكردن و (ئالى سعود) بە هەموو هيزى و دەسەلاتيانەو پشتيوانيان لى ئەكرد ، و بەرهو حيجازيان كردهو ، كه ئەوكاتە (شەريف غالب بن مساعد) دەسەلاتى بەسەريدا هە بوو ، ئەم شەريفە دەستى كرده هيزش بردن بۆ ((سعوديهكان)) لە پووه ئاييىنى و لە پووى سەربازيشەو ئەم ململانى يەى نيوانيان دريژەى كيشا تا سالى (۱۸۰۳) ز ئەو سالى كه سعوديهكان چوونە ناو مەككەو بەبى ئەو هى هىچ بەرگرى يەك بيته پيگيان لە لايەن (شەريف غالب) هە كه هەلاتنى بەرهو (جده) بەباشترزانى ، و پاش دوو سال سعوديهكان (مەدينە)يشيان دايە دەم سنورى دەسەلاتەكەيان^۴.

^۱ (بېروانه : امام التوحيد محمد بن عبدالوهاب ، ص ۵۳ .

^۲ (هەمان سەرچاھى پيشوو ، ص ۷۸ .

^۳ (بېروانه : استمرارية الدعوة ، د. محمد الوكيل ، (۲۹۴/۳) .

^۴ (بېروانه : العالم العربي في التاريخ الحديث ، ص ۱۷ .

دهسه لاتی بزوتنه وهی سهله فی بآلی کیشا به سهر زوربهی دورگهی عهره بییدا و بهریتانیا ههستی به مهترسی ئهم دهسه لاته بو سهر بهرژه وهندی یه کانی کرد ، دهوله تی سعودی یه کهم وای لی هات بآلی کیشا به سهر کهنداوی عهره بی و دهریای سورد و (قواسم) کهوته ژیر دهستیان و دهسه لاتیان به رهو خوارووی عیراقیش کشا ، کار گه یشته ئه وهی که له پری و وشکانیه وه کاریگه ریشیان له سهر ئه وروپا و پوژه لات دروست کرد له سهر و ئه مه و ئه وه شه وه ، ئه و بنه ما ئایینی یانه ی که ئهم دهوله ته پشتی پی ئه به ستیت پیگه به ئه و گریمانه نادات که بهریتانیا بتوانی دهسته مو ی بکات یان په یماننامه ی له گه لدا بهه ستیت چونکه یه کیک له گرنگترین ئامانجه کانی ئهم دهوله ته درایه تی کردنی دهسه لاتی بیگانه یه له ناوچه که دا ^۱ ، (قواسم) هکان و له پشتیان وهش هیژی سعودیه کان توانیان گورزیکی کوشنده بسر وهینه گه له که شتی ئینگلیز له سالیی (۱۸۰۶ ز) وای لی هات ئاوی کهندا و کهوته ژیر دهسه لاتیان ^۲ .

له سه رده می سعودی کوپی عبدالعزیز ئهم دهوله ته گه یشته لوتکه ی دهسه لاتی له بواره سیاسی یه کهیدا ، ئه وه بوو له عیراقداتا (کربلاء) رویشته و له ولاتی شام دا (حوران) و دورگهی عهره بی به گشتی کهوته ژیر دهستی (یه مه ن) نه بیی ^۳ .

هه وتهم / پیلان دری بزوتنه وهی شیخ محمد بن عبدالوهاب :

شه یقانه کانی مروؤ له پوله کانی ئه وروپا کهوتنه بیر کردنه وه له و ئه نجامه ی ئهم دهوله تی یه که می سعودیه ی پی ئه گات ئه گهر به رده وام بییته له دهسه لاتدا ، وایان ئه بیینی به دلنای یه وه بهرژه وهندی یه کانی ئه مان له پوژه لاتدا له ناو ئه بات ، بویه ئه بییته ئهم دهوله ته بهروخینی ریت ، له بهر ئه وه هه موو پیگه یه کیان گرته بهر بو له ناو بردنی دهسه لاتی بانگه وازی سه له فیه کان له وانه :

۱- هاندانی رای گشتی له ناو ولاته ئیسلامیه کاندادا دژ به بانگه وازی (شیخ محمدی کوپی عبدالوهاب) ئه وانه ی که بهروایان به بیدعه و ئه فسانه هه بوو وه وایان ئه زانی که ئه وانه له ئایینی ئیسلامدا هیه بویه دژ به (شیخ) وه ستانه وه و دستیان کرده بهرگری کردنی ، ئهم

^۱ (بروهانه : قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ، ص ۱۵۶ .

^۲ (بروهانه : هه مان سه رچاوه ی پیشو ، ص ۱۵۶ .

^۳ (بروهانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۹۴ .

به‌رگری کردنه ته‌نیا له‌لایه‌کی دیاری کراوه وه نه بوو به‌لک‌وو له هه‌موو لایه‌ک و له هه‌موو لایه‌نیکه‌وه بوو ، له لایه‌ن نه‌و شیخانه‌وه بوو که ده‌ستیان به‌و ده‌سه‌ل‌ته‌یانه‌وه گرت‌بوو که خه‌ل‌کی نه‌خوینده‌وار و نه‌زان بو‌یان دروست کرد بوون ، گومانیشیان وا بوو نه‌و بیدعه و نه‌فسانه‌ی نه‌وانی له‌سه‌ر بوو دینه و پی‌ویسته بیپاریزن، هه‌روه‌ها له‌لایه‌ن خزمه‌تکارانی گۆ‌پ‌ستانه‌کانه‌وه به‌رگری نه‌کران و له‌لایه‌ن نه‌وانه‌وه که سودی زۆریان ده‌ست نه‌که‌وت له‌و سندوقانه‌وه که پارهی نه‌زریان تی‌نه‌خرا ، له‌لایه‌ن نه‌وانه‌وه که له‌سه‌ر نه‌و خواردن و پارهی نه‌ژیان که‌له‌ کاتی سی‌ پۆژه و چله‌ گیرانی مردوده‌کاندا ده‌ستیان نه‌که‌وت که خزم و که‌س و کاریان نه‌هاتنه سه‌ردانی قه‌بره‌کانیان ، له‌وانه‌شه‌وه به‌رگری نه‌کران که رایان وابوو (شیخ محمدی کوپی عبدالوهاب) ئایینیکی تازه‌ی هی‌ناوه نه‌مان ناشنانین پی‌ی و نه‌مانه‌ش له هه‌موو ناوچه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا و به‌لک‌وو له هه‌موو جیهانی ئیسلامیدا هه‌ بوون، نه‌مانه هه‌مووی له‌ کاتی‌کدا پوویان دا که ئینگلیزه‌کان و فه‌ره‌نسی یه‌کان و دوژمنانی ئیسلام توانیان به‌ چه‌ند زانایه‌کی خراپ فه‌توای نه‌ وه‌ ده‌ریکه‌ن بانگه‌وازی (محمدی کوپی عبدالوهاب) و شو‌ینکه‌وته‌کانی بانگه‌وازیکی گه‌نده‌لوخراپه ^۱.

۲- تی‌کدانی نی‌وان بزوتنه‌وه‌ی شیخ محمدی کوپی عبدالوهاب و سه‌رکردایه‌تی ده‌وله‌تی عوسمانی و فیتنه‌یی کردن له‌ نی‌وانیاندا ، ئینگلیز و فه‌ره‌نسیه‌کان و جگه‌له‌وانیش سولتان محمودی دووه‌میان تو‌قاند له‌م بزوتنه‌وه‌یه وایان تی‌گه‌یاند که بزوتنه‌وه‌ی (شیخ محمدی کوپی) عبدالوهاب ئامانجی نه‌وه‌یه که له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی جیا‌ییته‌وه (دوورگه‌ی عه‌ره‌بی بکاته وولاتی‌کی سه‌ربه‌خۆ ، و پاشان جیهانی عه‌ره‌بی یه‌ک بخته‌وه ، و په‌رچه‌می (خیلافه‌ت) و سه‌رکردایه‌تی له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی بسی‌نی‌ته‌وه و خیلافه‌تی‌کی عه‌ره‌بی دروست بکات ، سولتان محمودی دووه‌میش چووه ژێ‌ر کاریگه‌ری نه‌م پرپاگه‌ندانه‌ی دوژمنان که نه‌ نه‌بوو وای بکرده‌یه و به‌لک‌وو نه‌ بوو به‌گومانه‌وه سه‌یری نه‌م د‌لسۆزی نواندنه‌ی دوژمنانه‌ی بکرده‌یه و چه‌ند که‌سی‌کی ده‌ستپاکی ده‌وله‌تی بناردایه و نه‌وان له‌مه‌سه‌له‌که بکو‌ل‌نیاته‌وه ، به‌ل‌ئ سولتانی موس‌لمانان سه‌رنجی بو‌ ترسناکی نه‌و خو‌ش برپوایی یه‌ی نه‌کرد که هه‌والی‌کی دروستکراوی وا بدری‌ته پال‌ بزا‌فی‌کی ئیسلامی راسته‌قینه و وه‌لامی

^۱ (برپوانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبداله‌دی ، ص ۹۴ .

پېشنياره کانی دوژمنانی دايه وه به وهی پيويسته نهو بزوتنه وهيه له ناو ببريت پيش نه وهی
 گوره ببيت و خه رجییه کی زور له پووی پارو پیاووه بخاته سر دهولتهی عوسمانی ^۱ .
 دهولتهی عوسمانی نه خشه ی شه پرکړنی له گه ل دهولتهی یه که می سعودیه دا داپړا و
 وای نه بینی مه نه م کاره بهو (والی) یانه بسپیریت که هریمه کانیان هاوسین له گه لیدا ،
 نه مه ییش بو دوو مه به ست بوو :

یه که م / ریگرتن له فراوانبونی سعودیه کان له پوژمه لاتی عه ره بیه وه ،
 دووهم / لاواکردنی نهو والی یانه و خوینړیزی کردنی سرچاوه کانیان تا بهو بهیزی یه
 بمینیتیه وه و به ته واووتهی ملکه چ بن بو دهولت ، سهرتا پروویان کرده ((والی)) بغداد ،
 چونکه نزدیکترین والی بوو له (نجد) وه ، به لام نه م والی یه سهرقال بووبه بشیوی یه
 ناوخوی یه کانی خویه وه و سوپاکه شی نه وند بیه یز بوو توانای پووبه پووبونه وهی نه بوو
 له گه ل سعودیه کاند و چند جاریش تی شکا بوو له به رده م هه لمه تهینانیاندا بو سنوره کانی
 عیراق ، دواي نه م پوهیان کرده والی شام به لکوو نه م لهو کاره دا سهرکه وتوو بیت که والی
 عیراق تییدا سهرکه وتوو نه بوو ، که چی نه م له هاوپړیکه ی خراپ تر تیک شکا ، که دهولت
 بی نومید بوو له توانای والی یه کانی (بغداد) و (شام) ^۲ ، پووی وهرچه رخاند بهرو میصر
 و له سالی (۱۸۰۷ ز) دا داواي له (محمد علی) والی نه وی کرد که په لاماری وولاتی عه ره بی
 بدات و مه که و مه دینه ی پیروژ پاک بکاته وه و له ژیر چنگی سعودیه کان دهی بهینیت ، و
 دهسه لاتی دهولت بگیریته وه که خه ریک بوو له دوورگه ی عه ره بی دا هر نه نه ما ، به لام
 (محمد علی) له سالی (۱۸۱۱ ز) دا نه م داوايه ی قبول کرد پاش نه وهی خوی پژگار کرد له
 به گه کانی مه مالیک) به کاره ساته خویناویه که ی قه لا (مزبجة) دا .

شوپنه که وته کانی بانگه وازی سه له فی داواي خیلافه تیان نه نه کرد و په خنه یان له وه نه
 بوو که هاولاتی بن له ناو نه وخیلافه ته خویناویاوه دا ، به لکو هه موو ناکوکی یه کان له دوو
 خالی سهره کیدا کو بوو بوویه وه :

یه که م : سه له فیه کان داواي یان نه کرد هه موو نهو شانده ی دین بو حه جی مالی خوا
 پیویسته گهر دنگیر بن به په یامی خواوه و ده ست له هه موو نه وه شتانه هه لگرن که

^۱ (بړوانه : هه مان سهرچاوه ی پيشوو ص ۹۵ .

^۲ (هه مان سهرچاوه ی پيشوو ص ۱۷۲ .

دەرچوونه له و په یامه ، خالی دووم نه وه بوو دوه لته عوسمانی هستی به بیهیزی و له پرودامان نه کرد له بهرامبر دهسه لاتی وهابییه کاندای به سهر شاره پیروزه کانه وه له حجازدا، نه یانزانی نه وه نه بیته هوئی نه وهی سام و پلهی سیاسی خوئیان له دهست بدن ^۱.

(جهبره تی) نه وه پروون نه کاته وه که هه لویستی وهابییه کان له شانه ده کانی شام که نه هاتن بو حه جی مالی خوا نه وه بوو که به و مه رجانه بین که نه وان دایان ناوه که بریتی بوو له ((حاجی که دیت نابی کوئی پی بی ، نابی ته پل و جوزله و چهک و هه رشتیکی تری پی بی که پیچه وانه ی شه ریه ته ، که نه وانیش گوئیان له مه بوو گه پرانه وه و حه جیان نه کردوو وازیان له شته ((منکر)) ده کانی خوئیان نه هیئا ^۲)) هه روه ها هه لویستیکی له م شیوه یه یش له کاروانی حاجیانی میصر نه گه ریته وه ... ^۳.

مه رسومه کی سولتان که داوا له (محمد علی) نه کات شه پ له گه ل سعودیه کاندای به رپا بکات که به هه لئانی نامه کانی (شه ریفی جدۀ) و نیگا و سروشئ ئینگلیزنوسیووی بوو ، ته نیا بو نه وه نده : مه که و مه دینه له چنگی نه وان دهریئنی وچاک ره فتابکات له گه ل هاوولاتیان و بازرگانه کاندای ^۴.

بو جاریکی تر نه م داوایه دووپات کرایه وه و سهرله نوی ته نیا داوای پزگارکردنی مه که و مه دینه ی پیروژ نه کات ، دوا ی نه وهی له ریگه ی هیزه سهر بازیه کانه وه سهر که وتن به ده ست هات به سهر ولاتی حجازدا که چه ند جاریک تیگ شکیئراو شکا له به رده م شوینکه وته کانی(شیخ محمدی کوپی عبدالوهاب) دا ، سولتان محمودی دووم مه رسومیکی نارد بو میصربو نه وهی له مزگه وته کاندای بخوینریته وه که مه که و مه دینه گپراوه ته وه ژیر ده سه لاتی دوه لته عوسمانی ^۵ ، نه مه ده ری نه خات که سولتانی عوسمانی جگه له گپراوه ی حجاز بو ژیر ده سه لاتی عوسمانی هیچ ئامانجیکی تری نه بووه له و کاره دا .

^۱ (پروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۵ .

^۲ (پروانه : من اخبار نجد و الحجاز ، محمد اديب صالح ، ص ۱۱۱ .

^۳ (پروانه : هه مان سهرچاوه ی پيشوو ، ص ۱۱۱ ، ص ۱۱۲ .

^۴ (پروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ص ۱۸۶ .

^۵ (پروانه : من اخبار الحجاز ونجد ، محمد اديب غالب ، ص ۱۱۰ .

ئەم شەپەر ھەرئە بوو بە ئەم ئەنجامە بگات ، ئەو بوو ھیزەکانی (محمد علی) دەسەلاتیان
 بآلى كيشا بەسەر شارەکانی حىجازدا و (محمد علی) كرا بە شەرىفى تازەى ناوچەى حىجاز
 كە ناچار بوو بچيئە ئەوى (شەرىف غالب) دەرىكات لەكاتيكدە كە ھیزەکانى ئەو چاوساغى
 ھیزەکانى ئەم بوون لە چوونە ناو حىجازدا^١ ، بە ھەمان شێوہ سەرکردە سەئودىەکانى
 بانگەوازى سەلەفەت داواى ئاشتنامەيان كرد لە (محمد علی) بەلام ئەو چەند مەرجيكي
 قورسى دانا بۆ قبول كردنى ئەو ئاشتى يە و لە ناو مەرجەكاندا ھەندى ھەرەشەى كرد بوو
 ھەك (جەبرەتى) ئەگيريتەوہ و ئەلى : ((سەبارەت بە ئاشتى ئيمە پەتەى ناكەينەوہ بە چەند
 مەرجيک ، ئەبىت ھەموو ئەو خەرجيەى كە سەرفمان كردووہ بۆ سەربازەكانمان لە يەكەم
 پوژى شەپەكەوہ تا ميژوى ئەمرو بۆمانى بگيرنەوہ ، وە ھەموو ئەو شتانەيش كە ھەرى
 گرتووہ و پيى دراوہ لە گەوھەر و شتى نەختينە كە لە حوجرەى پيرۆزدا بووہ ، بدات پيمان ،
 نرخى ھەموو ئەو شتانەيش بدات كە نەماون لەويداوقەوتاون ، داوى ئەمانەش ھەمووى
 ئەبىت بىت و چاوپيگەوتنيك بكات لەگەلمدا و لەگەل خويدا پيئەكەوم و ئاشتەكە تەواو
 ئەكەين داوى ئەمانە ، ئەگەر ئەمە ناكات و نايت ... ئەوہ ئيمە بەرەو ئەوئەپۆين)^٢ .

هەشتم / راستى ئەم پەلاماردانەى (محمد علی) بۆ سەر(حىجاز) و (نجد) :

شەپرى نيوان (محمد علی) و شوينكەوتەكانى (شيخ محمدى كوپرى عبدالوهاب) شەپرى
 نيوان دوو لايەن نە بوو ھەردووکیان گوى بۆ ئىسلام بگرن ، ھەرەك ئەمە نە بوو شەرىكى
 ەھرەبىش نە بوو ھەك ھەندىك ئەيانەوئيت وا بيناسيئەن ، بەلكو ئەم شەپەر شەپرىك بوو لە
 نيوان دوو ھیزدا ھيزيكي ئىسلامى كە ھيچ طموحيكى سياسى نە بوو ، ئەوہ نەبىت غيرەتى
 بۆ ئىسلام ئەجولآو سوربوو لەسەر ئەوہى كەوا بگەريئەوہ بۆ بنەما سەرەكى يەكانى ئىسلام
 ، ئەويش ھيزى سەئودىە بوو ھەرەك ئەو ھيزە ھەزەريكي زورى دەر ئەبەرى بۆ ئەوہى
 ترسناكى ئيمپرياليزم (كافران) دوور بخاتەوہ لە وولاتى ئىسلامى ، بەلام ھيزەكەى تر كە
 شەپرى پيچايە ئەو ھيزەى كە والى ميصر نارد بوويە سەريان كە لە پاستيدا بە ھيچ جۆريك
 خەلكى ميصر نەبوون و زۆربەيان ((ئەونا ئوطى)) ى و ھەندىك توركى و نصارا و ھەندى

^١ (بېروانە : ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ١١٠ .

^٢ (بېروانە : عجائب الآثار _ اخبار يوم آخر العقدة سنة ١٣٢٨ك ، اديب غالب ،

ئەفسەرى فەپەنسى بوون ^۱ ، (ئەو ھىزە) زۆربەى سەرکردەكانيان ھەر بە ناو موسلمان بوون ، ((جەبرەتى)) مىژوو نووس باسكى ووردى ئەو ھىزە ئەكات وەك پاشكۆيەك لەسەر قسەى ئەوانەى كە بە ھىزىكى باش و لە خوا ترسيان دانا بوو ، (جەبرەتى) شاىەتیکەو بە چاوى خۆى شتەكەى بينيوە چۆن لەسەرەتادا ئەو ھىزە لەبەرەدم شوینكەوتەكانى بانگەوازی سەلەفەتدا تىك شكا وەو ھەلاتوو ، ئەو ھەتائەت : ((سەرکەوتن لەكۆى دەستى ئیمە ئەكەوێت ... كە زۆربەى سەربازەكانمان لە ئايینی ئىسلام چوونەتە دەرەو ، ھەشیانە ھىچ ئايینیكى نى یە و رېبازى ئیمەیشى قبول نى یە ، چەندان صندوقە ئارەقمان پى بوو ، لەسەر بازگەكانى ئیمەدا كەس گۆى ی لە بانگ ئەو بوو ، نوێژە فەرزەكان ئەئەكران ، كەس نەدىن و نە دروشمە ئايینی یەكانى ھەر بەخەيالىدا ئەئەھات ، كەچى خەلكەكەى تر) مەبەستى وەھابىەكانە (كە كاتى نوێژ ئەھاتە پىشەوە خیرا بانگوێژەكانيان بانگیان ئەداو پىزەكانيان رىك ئەخست و لە پشت ئىمامىكەو بە كزى و ملكەچیانە ئەوستان و ئەگەر لە گەرمەى شەپشدا بوونایە و كاتى نوێژ بەاتایە ، بانگوێژ بانگى ئەداو نوێژى ترسيان ئەكرد ، و كۆمەلىكان ئەچوونە پىشەوە و خەرىكى شەپكە ئەبوون و كۆمەلىكى تریان دوا ئەكەوتن و نوێژەكەيان ئەكرد و سەربازگەكەى ئیمە سەریان لەمە سوپ ئەما ، شتى وایان نە بىستبو چ جاي ئەوەى ببینن ، لەسەربازگەكەى خۆیانەو ھاواريان ئەكرد وەرن بابروین بو شەپى موشرىكەكان ، پىش تاشراوەكان ، ئەوانەى نىربازى و زىنايان حەلال كەردوو ، ئەوانەى عارەق ئەخۆنەو ، كە زۆرىك لە كوژراوەكانى سەربازگەكەى ئیمەشیان سەیركەردوو ئەبىن خەتەنە نەكران ، كەچى ئەوانەى ئیمە كە گەیشتنە (بدر) و دەسەلاتیان بەسەر ئەوى و چەم و دۆلەكانى تردا پەيدا كەرد سەیرئەكەن باشتەین خەلكى تىدایە و ھەموو پیاوى باش موسلمانن كەچى ئەمان فەرھودیان كەردن و ژنەكان و كچەكان و منالەكانيان و كتیبەكانيان ھەموو بەردن) ^۲ . (محمد على) كەسىك نە بوو پابەند بىت بەشەرەو لە كاتى شەركەردندا ، بەلكو كابرایەك بوو پىچەوانەى شەرع ئەجولایەو و ھەموو سنورەكانى خواى گەورەى ئەبەزاند ، گۆى ئەئەدا بەياساكانى ئىسلام ، ئەو سوپاكەى بوو كە خەلكى

^۱ (پروانە : الدولة العثمانية ، د. محمد انيس ، ص ۲۳۳ .

^۲ (پروانە : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۸ .

ئەكۈشت و وولاتى ويران ئەكرد ومانى فەرھود ئەكردو ناموسى موسلمانە يەكتاپەرستەكانى ئەشكاند .

(على رضى الله عنه) لەشەپى (جمل) دا بە ھاوئەلەكانى ووت : كەس بەدواى يەككەدا نەپۇت كە لە شەپەرەلدەيت ، پەلامارى كەسى برينداريش مەدن ، ھەر كەسش چەكەكەى دانا دەستى بۆ نابرىت))^۱.

ھەروەھا ئەلەيت : ((نەكەن دەست بۆ ئافرەتان بەرن با تير قسە بەشەرفتانيش بلىن و تير جنيويش بە ئەميرەكانتان بەدن ، پياوى وا ھەيە بە دار لە ژنيك ئەدات يان بە (گالوك) تا خووى و ھەچەى ئەمىنى بەو ھەيب دار ئەبىت ...))^۲.

(ئەبى ئومامەى باھىلى) ((رضى الله عنه)) ئەگىرئەو ھە : (لەشەپى "صفين" دا بەشدار بوون ، كەس پەلامارى بريندارى نەئەدا و بەشويىن ئەو كەسەيشدا نە ئەپۇى كە پشتى ھەلەكرەدەى ھىچ كوژراويكىش شتى لىنە ئەكرەيەو ھە ...))^۳.

سولتانى عوسمانى ئەوئەندەى بەس بوو كە حىجاز لەژىر دەسەلاتى ئەودا بىت و پەلاماردانى (دەريە) داوايەكى وا زۆر نەبوو يان پىويست نە بوو بۆ دەولەتى عوسمانى ، بەلام (محمد على) زۆر توند بوو لە دانانى مەرەجەكانى ئاشتیدا ھەر بۆ ئەوئەيش بووتا شەپ بەردەوام بىت چونكە ئامانجى ئەو لە و شەپەدا تير كردنى ئارەزوو فرەوانخووزى يەكانى بوو لە و سنورەدا كە ئامانجەكانى بەرىتانىا لە ناوچەكەدا پىگەى بدایە ، دواى ئەوئەى كە دەولەتى سعودىيە ترسناكى يەكى زۆرى دروست ئەكرد لەسەر بەرىتانىا لە ناوچەكەدا بە گشتى ئىتر لە دەريای سور دابىت يان لە كەندەوى ھەربىدا بىت يان لەو ناوچە و شكانيانەدا بىت كە پىگەن بۆ ناو عىراق ، ئەو ھەبوو بەرىتانىا ھەستى بەو ھەپەشە راستەقىنەى كەرد بۆ سەر بەرژەوئەندى يەكانى لە پۆژەلەتدا ، جا ھەسەفەردنى ئەو پەلامارە بەوئەى پەلامارىكى خاچپەرستانە بوو لە بەرگىكى ئىسلامىدا لەو ئەچى زۆر لە راستى يەو نەزىك بىت^۴.

^۱ (رواه ابن ابي شيبة ، كتاب الجمل (۱۵ / ۲۶۳) .

^۲ (نصب الراية ي زەيلەى ، (۳ / ۴۶۳) .

^۳ (الحاكم بسند صحيح ، ووافقة الذهبى ، سەبرى المستدرک (۲ / ۱۵۵) بکە .

^۴ (بروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۹ .

كاتيك كه (طرسون كوپى محمد على) تيك شكا له بهردهم مير (عبدالله ى كوپى سعود) دا و نيوه ى سوپاكه ى له دهستدا ، (محمد على) بو خوى بهره و حيجاز و له سالى (۱۸۱۳ ز) دا كه وته پى و (غالب كوپى مساعد) (شريفى مهككه) ى دهستگير كرد و تۆمهتبارى كرد بهوه ى دهستى له گهل سعوديه كاندا تيكهل كردوو ، و هه موو پارو كه ل و پهل و مال و سهروه ته كه ى داگير كرد و شريفى مهككه بوويه كارمه نديكى (محمد على) له حيجازدا و زورى نه برد (محمد على) سهركه وتنى به دهست هينا به سهر هيزه كانى سعوديه دا له سالى ۱۸۱۵ . دا و شه پى (بسل) دا ^۱ ، ئو شه پرى كه هه نديك واى دائه نى كه ((له گه ورتين ئو شه پانه يه له گهل وهابيه كاندا كراوه ، بهلكوو گرنگترين شه پى كه له ميژووى جهنگى ميسردا)) ^۲ .

(محمد على) له دورگه ى عه ره بيدا نه مايه وه بو به دوا داچوونى ئو سهركه وتنه ى به دهستى هينا بو ، بهلكوو گه پرايه وه بو ميسرو ئو ى جى هيلأ بو (طوسونى) كوپى ^۳ و ئه وىش هه ر زو توانى و بو يه كه م جار تيكشكانىكى تر به سهر سعوديه كاندا بهيئى و په لامارى باكوورى (نجد) بدات و له م په لامارهيدا گه يشته شارى (برس) و پاشان (الشبىة) و واى ليها ت پىگه ى " درعيه " كرايه وه له بهرده ميда ، مير (عبدالله) به په له داواى كرد ده رگاي دانوستان بكرىته وه بو ئه وه ى خوئنى زياتر نه پزىت و پاريزگارى له شارو لادىكان بكرىت و دانوستان له نيوان هه ردوولادا دهستى پى كردوو له سهر ئه م پرۆسه ى ناشتى يه و به م مه رجانه پىكه وتن :

۱- هيزه كانى ميسر " درعيه " داگير بكهن .

۲- مير (عبدالله) خوى بخاته ژير هه لسوكه وتى طوسون پاشاوه و ئو ويستى بو هه ركوى ى بنيرى پيوسته بچيته ئو ى .

۳- پيوسته مير (عبدالله) پىگه كانى " حج " بپاريزى و ملكه چى شار بيت كه (محمد على) فه رمانه روايى نهكات تا ئو كاته ى كه ئيمزا له سهر ئه م ناشتى يه ئه كرىت .

¹ (بروهانه : الدولة السعودية الاولى ، د. عبدالرحيم عبدالرحمن ، ص ۱۹۹_ -- ۲۳۵ .

² (بروهانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۷۲ .

³ (هه مان سه رچاوه ى پيشوو ، ص ۱۷۲ .

٤- ئەم مەرجانەش لەکاتی پێکەوتندا کاری پێ ناکرێت تا (محمد علی) خۆی ئیمزا یان لەسەر نهکات .

ئەو بوو هیژەکانی لای ئەمیر عبدالله بەمە قایل نه بوون و بپیری ئەو هیان دا که شاندیک بچیت بۆ میصر و راستەوخۆ لەگەڵ (محمد علی) خۆیدا دانوستان بکه و قسه له و مەرجانە بکه ، بەلام شانده که به سهرنه که وتووێ گه پرایه وه به هۆی توندپهوی پاشاوه و سعودیه کان جاریکی تر خۆیان کۆکرده وه و خۆیان ئاماده کرد بۆ شه پوکوشتار ، (محمد علی) یش هیژیکێ تری تازهی له سالی ١٨١٨ز دا و به سه رکردایه تی ابراهیم پاشای کۆپی ناردە ئەوی^١.

(ابراهیم پاشا) به خۆی و هیژەکانه وه به رهو (نجد) کهوته پێ و دهستی گرت به سه ره شارهکانی (عنیزه) و (بریده) و شقرا و هه مووناوچهی (قصیم) یشی خسته ژێر رکیفی خۆی ، (ابراهیم پاشا) له م په لاماردانهیدا سیاسه تی نه رم جولانه وهی له گه ل خێله کاندای پیاده نه کرد ، ئەو سیاسه تهی که توانی دلی ژماره یه کی زۆری خه لکی (نجد) به لای خۆیدا رابکیشیت ، چونکه به رده وام له هه موو شوینی کدا کۆپی نه گرت و خه لاتێ به سه ره خه لکیدا دابه ش نه کرد و شیوازیکی وای له سه ره تاوه گرته به ر خێله کانی به لای خۆیدا راکیشا ئەویش ئەو بوو فره ودو تالانی کردنی یاساغ کرد ، به هاوکاری شاره زایی سه ربازی یه فره نسی یه کان توانی به رده وام به هه لمه ته که ی بدات و بگاته (درعیه) ، به لام له به ره نه وهی شوینیکی سه خت بوو هات گه مارۆی خسته سه ری و ئەم گه مارۆیه درێژهی کیشا و له (٦) ابریه وه تا (٩) ی سیپته مبه ر (١٨١٨) ز خایاند ، کۆتایی به وه هات که میر (عبدالله کۆپی سعود) خۆی دا به دهسته وه و (ابراهیم) چوو به ناو "درعیه" وه و له ویوه میر عبدالله ی له ژێر چاودیژی یه کی توندا به رهو میصر نارد ، و له میصریشه وه ناردیان بۆ (استنبول)^٢ ، میر عبدالله بۆ ماوه ی سێ پۆژی ته واو به شه قامه کانی استنبولدا ئەیانگه راند و ئەیانناساند به خه لکی و پاشان فره مان کرا که له ناو بربیت و بکریت به دارا ، رحمه تهی خوا له و پیاهه سته ملیکراوه بیت^٣ ، پۆژی قیامه ت ده رنه که ویت چۆن و له به رچی ئەو پیاهه له ناو برا ، ئەم

^١ (بڕوانه : الدولة السعودية الاولى ، ص ٣٣٩ - ٣٤٥ .

^٢ (بڕوانه : العالم العربي في التاريخ الحديث ، ص ١٧٤ .

^٣ (هه مان سه رچاوه ی پيشوو . ص ١٧٤ .

پیاوه به ناوی خه لکی دورگه وه داوای ناشتی کرد و له و نامه یه دا که (نه محمد الحنبلی) نه ینیریت بۆ طوسون تییدا نه وه پوښن نه کاته و که نه مان دان نه ین به حوکمرانی سولتانی عوسمانیدا و له ژیر رکیزی دهوله تی خیلافه تدا نه بن و ناچنه دهره وه لی ی ، دهی که واته ئیتر نه م سوربوونه له سهر نه وهی په لاماری دورگه ی عهره بی بدریت له پی پی چی ؟ و بهو شیوه یه یش گیانی نه و هه مووه موسلماننه به دهستی یه کتری له ناوبرا له نه نجامی فرت و فیلی دوزمانانی ئیسلام خو خه لکی دورگه پشتیوانی موسلمانانی میصریان کرد که فهرنسی یه کان هاتن بۆ داگیر کردنی ، دهی نه م سته مه ناهه قیه ئیتر بۆ نه کری له مان ؟ (محمد علی) توانی به هو ی نه و سهر کردانه وه که ناوی ئیسلامیان له خو یان ناوه زوړیک له خه لکه نه خو ینده واره که قه ناعت پیبهنن که نه م شه په ریان جیبه جی کردنی فهرمانی خه لیفه ی پیغه مبه ری خواجه (علیه السلام) که نه رکی سهرشانیانه (سمع) و (طاعة) ی بکه ن و بۆ نه وه شه نه یه لن دورگه ی عهره بی له له شی دهوله تی خیلافه ت بکریته وه ^۱.

مه سه له ی (ولاء) و (براء) لای (محمد علی) به ته واده تی باری کرد بوو ، به به لگه می نه وهی نه و پشتیوانی ته واری خو ی دابویه دوزمانانی ئیسلام و بریاری دابوو پیکه وه له گه ل نه واندان نه م میلله ته به ره و مهرگ به رن ، نه مه پاداشتیکی عملی بوو بۆ بازرگانیک جگهره (که که س نه ینه زانی وه چه ی کی یه) بیّت و بجیته سهر کورسی ده سه لات له دنیای موسلماناندا ^۲.

به ریتانیا زوړ کامه ران بوو کاتیکی که (درعیه) گیرا که پایته ختی دهوله تی یه که می سعودیه بوو _ و که وته ژیر دهستی هیزه کانی ابراهیم پاشا ^۳ ، نه و دهوله ته دهوله تی نه و سه له فیانه بوو که پشتیوانیان له (قواسم) ه کان کرد کاتیکی جیهادیان دژ به به ریتانیا پاگه یاند له که نداوی عهره پیدا ، که نه ودهش واته هه په شه دروست بوون له سهر به رژه وهندی یه کانی به ریتانیا له هیندستادا وهک وتمان ^۴ ، لیږدها جیی خو یه تی بپرسین _ به تایبه ت له ناو نه و پروودا وانه دا که جیهانی ئیسلامی له میژووی تازه دا پییدا تی نه په ری _ و بلین :

^۱ (بړوانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۹۶ .

^۲ (بړوانه : هه مان سهرچاوه ی پیښوو ، ص ۹۷ .

^۳ (بړوانه : دراسات في التاريخ الخليج العربي الحديث والمعاصر ، (۱۹۸/۱) .

^۴ (بړوانه : تاريخ الاحساء السياسي ، د. محمد عرابي ، ص ۴۲_۴۳ .

ئەگەر سوپا كەي (محمد علي) و سوپا كەي دەولەتى عوسمانى ھاوکار بولغانىە لەگەل دەولەتى يەكەمى سعودىيەدا لەبرى ئەوئى شەپى تى بئالئىن ، و ھەموو پىكەو لەبەردەم چاۋچنۇكى ئەورۇپا يەكاندا بە شىۋە يەكە گشتى و لەبەردەم بەرىتانيا دا بە شىۋە يەكە تايبەت بوەستايە ، ئەگەر وايان بىكر دايە ئايا پرووى مېژوويان نە ئەگۈرى؟ ، بە تايبەت دەولەتى "سعودى" دەولەتى موسلمان و پا يەكانى لەسەر مېتۇدىكى سەلەفيانەى راستەقىنە راوہستا بوو ، خو جىھانى ئىسلامىش لەو پوژدە زۆر پىۋىستى بەو ھا ھەنگاۋىك ھە بوو ، بە ھەرحال بەرىتانيا باش بەوئى زانى كە چۆن سود لەو بارو دۆخە وەربىگىت بۆيە ھەر زوو پىرۇزبايى نارد بو (ابراھىم پاشا) بە پىي ((بنەماى دەسەمۇكردىنى بەرامبەر لە ژىر پۇشنايى بەرژەوئەندى يەكانى خویدا)) ئەو ھەبوو "كابتن جورج فورستەر سادلير" ى نارد تا پىرۇزبايى پىشكەش بە (ابراھىم) بىكات بەبۆنەى گرتنى (درعیە) ھو و ھەولیش بدات بىكەيەك دروست بىكات و لەو بىكەيەو ھەماھەنگى لە نىوان ھىزەكانى وشكانى پاشا ھىزە دەريای يەكانى بەرىتانيا دا دروست بىت تا پىكەو شەپ دژ بە (قواسم) ھەكان كە شوئىكەوتەى دەولەتى يەكەمى سعودىيە بوون رابگەيەنن^۱.

پەيوەندى نىوان (محمد علي) و بەرىتانيا پەيوەندى يەكە كۆنە ، لەسەرتاى ھوكمپرانىدا بو ماوئى چوار مانگ بەردەوام لە دانۇستاندا بوو لەگەلىاندا و لەو ماوئەدا (محمد علي) دلىاي كىردن كە ئەو زۆر بەراستىتى و دلىاكانە ھەز بەو ئەكات پەيوەست بىت بە بەرىتانياو ، نەك ئەو بەلكوو ئامادەيى دەرىپى كە بچىتە ژىر دەسەلاتى ئەوان ، ئەم راستى يە لە راپۇرتىكى (فرىزر) دا دەرئەكەوئىت كە بەرپىرس بوو لە دانۇستانە ، ئەمە وای كىرد پاش ئەوئى كە بەرىتانيا دلىا بوو لى ى _ وازيان لە مەمالىكەكانى ھاوپىيان ھىنا.

لەو راپۇرتەدا كە ((فرىزر)) سەركردەى ھىزەكەى بەرىتانيا كە كارى دانۇستانى لەگەل نوئىنەرانى (محمد علي) پى سپىردرا بوو _ ناردى بو جەنرال مۆر لە ۱۶ / اكتوبر / ۱۸۰۷ ز دا ھاتووە گرىگىرتىن لايەنەكانى ئەو دانۇستانە دەرئەخات ، بو نمونە تىيدا ھاتووە :

(ئومىد ئەكەم پىگەم بدەن بە درىژى باسى ئەو بىكەم بۆتان .. تا پوون بىت لەبەرچاۋتان لە نىوان پاشاى مىصرو مېجەر جەنرال)) (شرىرول)) و كابتن ((فليوز)) چى پروویداو

^۱ (پروانە : حروب (محمد علي) في الشام ، د. عايض الروقي ، ص ۱۱۲ .

کاتیک به کاری دانوهستان ههستان ، جا رای ئهوه و منیش ئهوه قهناعهتهم بۆ دروست بووه له ریگهی ئهم گفتوگۆیانیه و له ریگهی ئهوه په یوهندی یه زۆرو تایبهتیانهی ترهوه که خۆم له گه لیدا هه مه ، (محمد علی) به راستی و لهو پیشنیاره دا که ئهیکات راست ئهکات ، به دلنیای یهوه (محمد علی) والی میصر ئامادهیی و حزی خۆی نشان داوه که خۆی بخاته ژیر دهسهلاتی بهریتانیاوه و ئیمهیش پهیمانی ئهوه مان پیداووه که ئهم پیشنیاره ی بگه یه نینه سه رکرده کانی هیزی بهریتانیا و ئهوانیش له ریگهی خۆیانوه بهرزی بکه نهوه بۆ حوکمه تی ئینگلیزی تا بریاری خۆی بدات له سه ری ... (محمد علی) له لای خۆیهوه پهیمانی ئهوه ش ئهدات که نه یه لیت نه فه ره نسیه کان و نه تورکی یه کان و نه سوپای هیچ دهوله تیکی تر له ریگهی ده ریاوه بیته ناو " ئه سکهندهریه " و ئهوه پهیمانهش ئهدات که دهست به ئه سکهندهریه وه بگریت و وهک هاوپی و هاوپهیمانی بۆ بهریتانیای گه وه بمیخته وه ، به لام چاره مان نی یه ئه بی ئینگلته را واده ی ئه وه ی بداتی که پشتیوانی لی بکات به هیزه ده ریای یه کان ئه گهر له پووی ده ریاوه هیرش بگریته سه ری چونکه ئهوه هیچ که شتی جهنگی نی یه ، (محمد علی) پاشا له هه مان کاتدا پهیمانی ئهوه ئهدات که هه موو هاوکاری یه کی که شتی کانی بهریتانیا بکات که نزیک به ئه سکهندهریه له نگهریان گرتووه ، به هه موو ئهوه شتانه ی ئهوان پیویستیانیه له ئاوی (نیل) دا ، ئهوه کاته ی که ئاماژه ی ئه وه ی ئه دریتی که ریکه وتنامه که کراوه))^۱ . " دروفتی " که قونسولی فه ره نسی بوو ، کاتیک ئهم زانیاری یانه ی ده رباره ی ئهوه ریکه وتنامه یه پی گه یشت که له نیوان (محمد علی) و ئینگلیزدا دروست بووه ئه مرایه ده رباره ی ئه لی :

(ئهم جوړه ریکه وتنامه یه ئه گهر موړ بگریت ئهوه هه موو ئهوه ئامانجانیه ئه پیکیت که بهریتانیا هه یبوو له ناردنی ئهوه سوپایه دا بۆ میصر ئه گهر زیاده هه موو ئهوه شته چاوه پوانکراوه نه ش نه بیته که ئهوان هه یانبوو بۆ ناردنی ئهوه سوپایه)^۲ .
ئینگلیز نه یان ویست هه موو برکه کانی ئهم ریکه وتنامه یه رابگه یه نن له پاش ئیمزاکردنی و چۆلکردنی ئه سکهندهریه و ته سلیم کردنه وه ی به پاشای میصر ، له بهر ئهوه بوو که بهریتانیا

^۱ (بروهانه : میصر فی مطلع القرن التاسع عشر ، د . محمد فؤاد شکری ، (۲/ ۸۵۶ ، ۸۵۷) .

^۲ (هه مان سه ره چاوه ی پیشوو (۲/ ۸۲۶) .

به پښوېستې نږدې هېوادونې خړې بگړيت و هه مووې ږانه گه يه نيت چو نكه بږگه كانې دوزمنايه تې ناشكرای بهرام بهر به دوله تې عوسمانې دهر نه بږې ، به وې پشتيوانې له كار به ده ستيكې هم نه كات و هانې نه دات جيا بېتته وه و سه ربه خړې خړې ږانه گه يه نيت ، هم له كاتي كدا ديبلوماتيكي نينگليزي و بهر ژه وندې يه بالاكاني نه وې نه خواست نه و پيوه ندي يه تيك نه چيت و سوديش له به كړي گيراوه تازه يه وهر بگړن بو نه وې ده ست بكيشن به سر ته وای ناوچه كدا نه گهر توانيان ^۱.

نږېم / شوړشې يونان :

نه وروپا سور بوو له سر له ت و پت بوو نې دوله تې عوسمانې بو هم نامانجه يش چه ندان پيگه ي گرت بهر : له وانه زيند كړد نه وې ناژاوه ي تايغه گهرې و ناييني و هه لگرساندنې شوړشه ناو خړې يه كان به كو مه كي نه مان چ له پووي ماددي و چ له پووي مه عنه وې يوه ، ولاتي يونان پارچه يه كي له ولاتاني ئيسلامې پيك نه هينا ، له ناو لادې و شاره كانيدا پينچ فهرزه بانگ نه درا شو و پوژ و بو ماوه ي چه ند سده به ياساكانې شريعت كاربان نه كرد ، هم حاله ته مايه ي دلخوشي گه وره پياواني نه صراني نه بووچ نه وانه ي يونان وچ نه واني دوله تاني نه وروپاش ، بويه ده ستيان دايه دروست كړدنې كو مه له ي نه يني له ناو يونان و له ناو روسيا و جگه له وانيشدا ، كه مه به ستيان نه وه بوو ئيمپراتوريه تې بيزه نتي كو ن زيندو بكه نه وه به و مرجه ي له ژير بهر پيوه بهرايه تې باترياكې نه رسه زوكسي پوميدا بيت له نه سته نبول ، با زور به ي (باترياك) و (قه شه) و (پياواني ناييني) نه دامي سره كيش بن له و پيكخراوه نه يني يانه دا كه بو دژايه تې دوله تې عوسمانې دانراون ^۲.

پياواني ناييني هه ستان به به كار هيناني ده سلا تې خويان له ناو گه لدا و كه وتنه جولاندنې خه لك تا شوړش بكن دژبه دوله تې عوسمانې ، (قه شه) و پياوه ناييني يه كانيش پيوه ندي باشيان به سر وكي ولاته نه وروپي يه كانه وه و به تايبه تې روسيا وه هه بو ، له م بواره دا به لگه ننامه يه كي ميژووي هه يه به لگه يه له سر نه وې كه هم پيوه ندي يه بو نه وه بووه هه ماهه نكي و هاوكاري بگړيت بو پووخاندنې دوله ت و گهل و كوله كه كانې

^۱ (بړوانه : قراءه جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۷۴ .

^۲ (بړوانه : دور الكنيسة في هدم الدولة العثمانية ، ثريا شاهين ، ص ۵۶، ۵۷ .

دەولەتى عوسمانى : ئەمەى خوارەو دەقى نامەكەى (باترىك گرىگورىوس) ە كە بۇ قەيسەرى پوسىيى ناردوو و تىيدا ئەو پۇشن دەكاتەو كە چۇن لە ناووە دەولەتى عوسمانى پوخىنراو) ....

﴿ مەحالە بە پرو بە پروبونەو سەربازى توركە عوسمانى يەكان لەناو بىرىن و پىروخىنرىن ، چونكە توركە عوسمانى يەكان لە راستيدا زۇر شۇرش گىرو قارەمانن و بىروايان بە خۇيان زۇرە و خەلكانىكن خاوەنى نەفسىكى بەرنن ، ئەم سيفەتە بەرزەنەشيان لە پەيوەندى يان بە ئايىنەكەيانەو سەرچاوەى گرتوو و لە وەو فىرى ئەو بوون كە بە قەزاو قەدەرى خوا پارى بن و تىرىش كراون لەم بىروباوەرە ، ھەروەھا لە ھىزى كەلەپورو مېژووى ئىسلاميانەو ئەم سيفەتەنيان وەرگرتوو و فىرى ئەو بوون كە گوى پايەلى سولتەنەكانيان بن و پشتيوانى لەوان و سەركرەدەكانيان بكەن و پىز بۇ گەورەكانيان دا بنىن .

توركە عوسمانى يەكان خەلكىكى زىرەكن و زۇر جدى و تىكۆشەر و پىكن لەگەل گەورەكانى خۇياندا كە ئەوانىش جوان ئاراستەيان ئەكەن و كردونيانن بە ھىزىكى وا خەلك لىيان بترسىت ، و ھىزىكى بە قەناعەت و خاوەن بىيار و قارەمان و پاوەستا و بىت لە كاتى پروبوپوبونەو دا .

ھەرچى ئەم سيفەتە جوانانەى توركە عوسمانى يەكان ھەيە ، بەلكو ھەرچى قارەمانىتى و ئازايەتى يان ھەيە ھەموولە ھىزى پابەند بونيانەو ھەيە بە دىنەكەيان و بە باوو نەرىتى كۆمەلەيتى و پتەوى رەوشتيانەو وەريان گرتوو ، بۇيە پىويستە : يەكەم / ئەو ھەستى گوپرايەلى يەيان بەرامبەر سولتان و سەركرەدەكانيان بشكىنن و گيانى مەعنەوى و پەيوەندى يە ئايىنى يەكەيان پىروخىنن ، كورتترىن پىگەش بۇ ئەمە ئەو ھەيە رايان بەننن لەگەل ئەو (بىروپا) و (ھەلسوكەوتە) پۇژئاوايانەكە لەگەل كەلەپورى نىشتەمانى و مەعنەوى ئەواندا ناجۆرە و ناگونجىت .

دووھم / پىويستە توركە عوسمانى يەكان لە خشتە بىرىن و وايان لىبكرىت كە ئەو كۆمەك و ھاوكارى يە دەرەكى يانە قبول بكەن كە ھەمىشە رەتى ئەكەنەو و نەفسيان نايەننىت دەستى بۇ بگرنەو ، ئەبىت رابەينرىن لەسەر وەرگرتنى ئەو كۆمەك ھاوكارىيانە ، تەنانەت ئەگەر ئەو ھەندە ش ھىزو توانايان بۇ دەستەبەر كراو كە بە ئاشكرا بە ھىزىيان بكات ، بەلام ئەبىت تەنھا بۇ ماو ھەيكى ديارى كرا و بىت .

ئەو پۇرۇشەي كە مەعنەۋىياتىيان لەرزەي تى ئەكەۋىت، ھەر ئەو پۇرۇشەي زاتى يەكەيان لەرزەي تى ئەكەۋىت ، چونكە ھەر ئەو مەعنەۋىيات و پەيۋەندى يە پتەۋانە يانە كە بەرەو سەرگەۋتنيان ئەبات ، زياد لەو ھەموۋە توانايەي تريان و ئەو ژمارە زۇرەي لە خەلك ھەيانە كە لەرۋودا زياد لەۋە ئەنۋىنىت كە لەكاتى دەسلەت و فەرمانرەۋايى و بوونيان لە كۆرە نىۋ دەۋلەتى يەكاندا يىيانەۋەديارە .

ههروهه ئهتوانریت له پوویهکی ترهوه بپوخینرین و تیک بشکینرین ئهویش ئهوهیه له زهین و عهقلیاندا بههای شته ماددی یهکان گهوره بکریت ، واته گندهل بکرین و بهشتی ماددی و بخهلهتینرین ، چونکه له راستیدا ئهوه بهس نی یه که له گۆرهپانی شهپی سهربازیدا بشکینرین ، بهلکو پیچهوانهکهی راسته ، چونکه ئهگهر تهنیا ریگهی شهپکردن بگیریته بهر بۆ لهناو بردنی دهولهتی عوسمانی ، ئهو ریگهی ئهبیته هۆی ئهوهی که زوو خه بهریان ببیتهوه و بگه نه ئهو راستی یهی که چ نهخشهیهک بۆ لهناو بردن و کاولکردنی خویان و وولاتیان ههیه و له نهینیدا بۆیان ئهتهنریت .

ئەوێ ئەرکی سەرشارنی هەموومانە و ئەبێت پێی هەستین ئەوێه بەردەوام بونیە ی زاتی و کۆمەڵایەتیان لە ناو پوسیدادا بپروخینین بە بێ ئەوێ بهێلێن خۆیان هەست بە هیچ بکەن^۱.

باترياك (گريگوريوس) كه باتريايكى تهستهنبولّ بوو ، ئەندامىكى كارا بوو له خزمەت كۆمەڵهكه‌دا و هەرچى كارمەند و دەسه‌لاتى هه‌بوو له‌كاردا بوون بۆجيبه‌جێكردنى فەرمانه‌كانى ئەو پێكخراوه‌ نه‌يى كه‌ هه‌ولّى ئەوه‌ى ئەدا (دەوله‌تى گه‌وره‌ى یونانى) دروست بێت ، هه‌نگاوه‌كانى ئەو كۆمەڵه‌يه‌ به‌م شێوه‌يه‌ بوو :

۱- دروست کردنی پیکځراوی نهیڼی جوړاو جوړ له هه موو شوینیکي دهوله تی عوسمانیدا ، و ناوونوسی هه موو دهوله مهنده کانی پوم بکریټ _ ټه وانه یان دسه لاتیان له هه مووان زورتره له ناو ټه کومه لانه دا ، بو ټه وهی هاوکاری ماددی و مه عنه وی مسوگر بکریټ .

¹) برونه : دور الكنسية في هدم الدولة العثمانية ، ترجمة محمد حرب ، تأليف ثريا شاهين ، ص ٧٠ تا ٧٢ .

* ((نہ سقف)) پلہ یہ کی ٹائینیہ لہ ناو کلیٰ سادا لہ قہ شہ گہ ورہ ترہ
ولہ (مطران) بیجوکترہ " المنجد / ووشہ ی (سقف) (و:ن)

۲- ناوداره هیلینیه‌کان ئه‌وانه‌ی پیاوی که نیسه‌ن به‌پله‌ی به‌رپرس دابمه‌زیرین له‌ناو کۆمه‌له‌که‌دا .

۳- دروست کردنی کۆمپانیای بازرگانی تا سه‌رچاوه‌ی دارایی کۆمه‌له‌ نه‌یننی یه‌که‌ ده‌سته به‌ر بکریّت .

۴- سود له‌و گه‌نجه هیلینیانه وه‌ربگریّت که له ئه‌وروپادا نه‌خوینن .

۵- کار بکریّت بۆ ئه‌وه‌ی یارمه‌تی ده‌وله‌ته گه‌وره‌کان ده‌سته‌به‌ر بکریّت ^۱.

تۆپه‌کانی ئهم کۆمه‌له‌ نه‌یننی یه له هه‌مو وولاتی (مۆره) و ده‌ورو به‌ریدا بلاو بوویه‌وه له ریگه‌ی فرت و فیله‌وه توانیان خوینان له په‌رچه ناوخوی یه‌کان پزگاریکه‌ن و له سالی (۱۸۲۱ ز) دا یاخی بوونی خوینان راگه‌یاندا ، و له‌م یاخی بوونه‌دا (جرمانوس) که نه‌سقفی "باتراس" و سه‌رۆکی ریگه‌ستنێ کۆمه‌له‌ نه‌یننی یه‌که‌ بوو له مۆره‌دا _ ئالایه‌کی هه‌لگرتبوو وینه‌یه‌کی مه‌ریه‌می تیدا بوو _ به‌خه‌یالی خوێ _ په‌ربه‌ده‌م هاواری نه‌کرد (ئه‌ی ئومه‌تی یۆنان ! بێدار به‌ره‌وه و هه‌سته تورکه‌کان بکوژه) ، هاواری نه‌کرده هه‌موو پۆم و داوای نه‌کرد شه‌ر دژ به عوسمانی یه‌کان به‌ریا بکه‌ن و هه‌ر له‌م کاته‌دا یاخی بوون که‌مه که‌مه بازنه‌که‌ی فراوان ده‌بوو .

ئهم یاخی بوونه له سالی ۱۸۲۱ز دا ده‌ستی پێکرد و زۆر که‌سایه‌تی نیشتمانی و ئایینی و سه‌رکرده‌ی له پیاوانی ئایینی بۆ خوێ پاکیشا .

"مه‌کاریۆس" که سه‌رۆکی پێشووی کۆماری (قبرص) بوو له گفتوگۆکه‌یدا که پۆژنامه نوس و پارێزه‌ری تورکی (نه‌وزاد قراکیل) له سالی ۱۸۵۱ له‌گه‌ڵیدا سازی دا بوو ئه‌لی :

(... له‌وانه‌یه ئه‌وه بزائن که کلێسا ریبه‌رایه‌تی یاخیبونه‌که‌ی یۆنانی دژ به عوسمانی یه‌کان کرد له سالی ۱۸۲۱ز دا و قه‌شه‌کان بوون خاوه‌نی ده‌ستپێشخه‌ری بوون واته ئه‌وان یه‌که‌م که‌س بوون که ئالای یاخیبونه‌که‌یان به‌رزکرده‌وه و یۆنان له ریگه‌ی ئه‌وانه‌وه بوو گه‌یشه‌سته سه‌ربه‌خوویی خوێ و له ده‌وله‌تی عوسمانی (جیا‌بوونه‌وه) ^۲ ، پاشان ئه‌لی ،)) ئازادی ئه‌و تاکه بیروکه‌یه که مه‌سیحیه‌ت به‌هی خوێ ئه‌زانی)) ^۳ . له‌پاستیدا ئه‌مه‌یش وایه ،

^۱ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو . ص ۶۰ .

^۲ (بېروانه : دور الكنيسة في هدم الدولة العثمانية ، ص ۶۴ .

^۳ (بېروانه : هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو ، ص ۸۵ .

قەشەكان ھەستان بەوھى كە ھەرچى لادى و شارۆچكە ھەيە ئاگاداريان كرد كە شەوى جەژنى ((فصھ)) پەلامارى توركەكان ئەدرىت بۆ ئەوھى لە ئاوبىرىن و ھاتن سوينيان خوارد كە ئەم نەينى يە بۆ كەس باس نەكەن تا كاتى ديارى كراوى خۆى ، عوسمانىيەكان بەم ھەلۆيستەيان زانى لە پىگەى ھەندى لە دۆستانى خۆيانەوہ بۆيە وەك گريمانىك پاشەكشەيان كرد بەرەو قەلەكان ، بەلام لەبەر ئەوھى ھىچ كۆمەكيان پى ئەئەگەيشت " نەياتوانى زۆر لەو قەلەيانەدا بىمىننەوہ بۆيە قەلە دواى قەلە كەوتە دەست ياخى بووان .

لە ماوھىيەكى كەمدا _ نزيكەى سى ھەفتە _ ياخيپوان توانيان دەست بەسەر ھەموو (مورە) دا بگرن ، تەنيا قەلەى (تريپوليچە) نەبىت كە سەنتەرى ويلايەتى (مورە) بوو بەرگرى يەكى تونديان كرد و ماوھى چەند مانگ بەردەوام بەرگرىيان دەكرد ، پۆمەكان بە شيۆھىيەكى زۆر دراندانە كە ويئەى نى يە _ كەوتنە قەتل و عام كردنى ئەو عوسمانىيانەى بە ديل ئەگيران _ لە كاتى ئەم ياخيپونەدا _ و مائەكانيشيان ھەموو تالان كردن .

پياوانى ئايينى بەردەوام پەيوەندى پتەويان ھە بوو لەگەل گەورە پياوانى كۆمەلەى (بەرزترين بىرۆكە) و ھەميشە ھاوكارى و كۆمەكيان بۆ ئەناردن ، قەشەكان لە كلىسا كانيانەوہ ھاوكارى ھىزە پۆميەكانيان ئەكردلە (ئەفلاق) و (بەغدان) دا ، چى پارەى ناو صندوقەكانى كلىسە ش ھە بوو ھەموويان بۆ ناردن، ھەروەھا قەشەكان پىگەيان دا بەوھى كە كلىساكان بكرىنە ھەمبارى توپ و باروت ھەروەك چۆن پىگەيان دا بكرىنە (واتە كەنيسەكان) ژىر زەمىن و پەناگا بۆ خۆيان .

مطران(باليا بادرا) نامەيەكى بۆ قونسولى پۇسيا نووسى و تييدا ئەلئى : (لە پىناوى ئەوھى كە بەتەواوى لەم توركانە پزگارمان ببىت پىويستە پوسيا ھاوكارى ئەم گەلە ياخيپوانە بكات)^۱.

با تريك گريگوريوس پۆلىكى گەورەى گىرا لە دروست كردنى ئەم ياخيپونەى پۆمەكان دا دژ بە ھوكمپرانى عوسمانى يەكان وەك لە پيشەوہ باسماں كرد ، بەلام پىويستە ئەوہ پۆشن بكەينەوہ كە ئەم باتريكا لەگەل ئەوہدا كە ئەندامى كۆمەلەى (بنەماى دروست كردنى يۆنانى گەورە)بوو يان وەك پۆمەكان ناويان ئەبرد بە (بنەماى گەورە)يان(بەرزترين بىرۆكە) ، ئەو كاتەى كە پوسيا _ وەك چۆن سياسەتى پوسىي ئەيخواست _ نكۆلى لەو

¹ (بپوانە : دور الكنيسة في هدم الدولة العثمانية ، ص ٦٥ .

ياخيبونەى ئەر سەزۈك سەكان كىرد ، بۆيە باتىرىك گىرىگورىوس ناچار بوو كە مەرسومىك دەرىكات دژ بە ياخىبەكان و ناوى نا (بەيانى بى بەش بوون)^۱ .

دەزگای ھەوالگىرى عوسمانى توانى لە پووى چەند زانىارى يەكى متمانە دار و دلىكەرەو بەگاتە ئەوہى كە (نەخشەى دامەزاندنى دەولەتى گەرەى ئەرسەزۈكسى يۈنانى ، لەلایەن باتىرىك خۆيەو دەپژراوہ)^۲ .

كە ئەم ھەوالانە گەيشتە سولتان محمدى دووم توشى سەرسامى كىرد و بىرىارى دەركىرد بىكەى باتىرىك پىشكىنىرىت ، و (على پاشا) توانى نەخشەيەكى وردو توند تۆل دابنى بۆ دان بەسەر بىكەى باتىرىكىدا و لە ئەنجامدا ھەموو ئەو دىكۆمىنت و بەلگە نامانەى لە پىشەوہ باسما كىردن كەوتە دەست كار بە دەستان و پىاوانى حكومەت .

لەناو ئەو بەلگە نامانەدا ھەموو ئەو نامانە گىران كە بۆ ئەو قەشانە نىردرا بوون كە پىبەرەيەتى ياخىبەكانەيان ئەكرد لە ناو (مۆرە)دا ھەرەك چۆن ھەموو ئەو زانىارى يانەش گىرا كە لە ئەستەنبولەو دەرچوو بوون بۆ ئامادە باشى و دانانى رېوشوینى پىويست بۆ ياخى بوونەكە ، ھەرەھا ھەموو ئەو رېكخست و پىگەيانەى كە دەولەتى عوسمانى گرتبويە بەر بە شىوہيەكى نەينى ، كە چى ئەو مىرانەى پۆم كە سەر بە كلىسا بوون ھەموويان ئاشكرا كىرد بوو ، ئەمە جگە لە و زانىارى يانەى كە لە ھەردو بالۆيزخانەى (انگلتەرە) و (فەرەنسا) و ھە گەيشتبونە باتىرىكى بەتايبەتى ئەو زانىارى يانەى باس لە ھەنگاوەكانى ئامادە باشى پۆمەكان ئەكەن لەپوسىا دا و ھەوالى ئەو چەك و تفاقانەى كە لە سەنتەرى كۆمەلە نەينى يەكەوہ لە شارى (اودىسا) ھە پەوانە كراون ، بۆيان و ھەموو ئەو بەيان و داوانەش كە تكاى ناردنى كۆمەك ئەكەن لەگشت "سەئوكسى يەك" لە ھەموو كونو قوزبىكى دونىادا و لىستى ھەموو ئەو پارەو كۆمەكى دارايى يانەش گىراكە دراوہ بە باتىرىكى بۆ ئەوہى ياخى بىن .

ھەموو ئەم زانىارى يانە كەوتە دەستى حكومەتى عوسمانى ، باتىرىك خۆيشى نكۆلى لە ھىچ كامىكىيان نەكرد ! و ووتى : بەلى من بە ھەموو ئەو شتانە ھەستاوم و ھەموو ئەو

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو . ص ۶۶ .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو ، ص ۶۷ .

تۆمەتانهیشی سەلماندا که پووبەپووی کرایەو ، و لەم تاوانەیشدا هاوکاری زۆری هە بوو که حوکمەت هەموویانی ناسی لە دوااییدا .

سولتان محمدی دووهم فەرمانیکی بۆ لەسەر کار لابردنی باتریاک گریگوریوس و پاشان لە سیدارە دانێ دەرکرد ^۱ ، بیریاری لە سیدارە دانەکە ی پۆژی (فصیح) جیبەجی کرا که لای پۆمە نەرسە ئوکسی یەکان ئەو پۆژە جەژنە ، پاشان سولتان فەرمانیکی تریشی دەرکرد که که سیکی ترهەلبژیریت بۆ جیگەکە ی باتریاک ی پێشوو ، ئەم فەرمانەشی دایە دەست (ئیستا فراك بەگ) که وەرگێڕی دیوانی هەمایونی بوو ، کۆمەلەکە ی ترسیکی زۆریان لێنیششت که (ئیستا فراکی) نێرا بۆ باتریاک ی ، ئەویش فەرمانەکە ی بەسەردا خویندەو و ئەوانیش لە دوااییدا (اوایانیوس) یان هەلبژارد و کردیانە (باتریاک) ^۲ .

حکومەتی عوسمانی دەستی کردە لە ناوپردنی هەندێ لە سەرکردهکانی ئەم یاخیبۆنە و ئەمەش کاریگەری زۆری کردە سەر دامرکاندەوێ خەلکی و تەنانەت (باتریاک) خۆی بوویە ناو بژیوان لە نیوان حکومەتی عوسمانی و یاخیبواندا لە (مۆرە) ، کارەکەشی گەیشته ئەوێ که باتریاک پەيامیکی بەناوی (عەرزەو حال) نارد بۆ حوکمەت و داوای ئەمان _ ی کرد بۆ یاخیبوان ، دەسەلاتدارانی عوسمانیش وەلامی باتریاک ی تازەیان دایەو و بیریاری لێبوردن دەرکرا بۆ هەموو ئەوانە ی که پەشیمانی دەر ئەبێن ، و بەو جوۆرە مال و مولکی خۆیشیان دەست کەوتەو و ئەوانەش مردبوون هەموو مافەکانیان دران بە میراتگرەکانیان و کلێساش لەو و دوا دەستی بە کارەکانی خۆی کردەو و هەموو طقوسە ئایینی یەکانی خۆیشی هەروەک خۆی مایەو ،

حکومەتیش پەیمانی ئەوێ دا بە خەلکی نیشته جییان بکات و بیانخاتە خۆشی یەو و ئەم بێراری حکومەتیش گەیهنرایە بالۆیزەکانی دەوڵەتە بیانی یەکان و لەگەڵ ئەمانەشدا پووداوەکان هەر بەردەوام بوون و حکومەتیش ناچاری دەست وەردان ئە بوو ^۳ .

دییەم / (محمد علی پاشا) و یۆنان :

^۱ (بێوانە : دور الكنيسة في هدم الدولة العثمانية ، ص ۷۳ .

^۲ (هەمان سەرچاوە ی پێشوو . ، ص ۷۴ .

^۳ (بێوانە : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادی ، ص ۹۸ .

(محمد علی) به پۆلی خۆی ههستا و بانگه‌وازی سه‌له‌فیه‌تی له دورگه‌ی عه‌ره‌بیدا له ناوێرد ، و کاتی ئه‌وه‌ هات لاواز بکریّت و نینۆکی بقرتینریّت ، بۆیه ده‌وله‌ته ئه‌وروپی یه‌کان داوایان کرد له (سولتان محمود) که سوپاکه‌ی (محمد علی) بنی‌ریّت و ئاژاوه‌ی یۆنانی پسی دابمرکینیه‌وه ، و له‌و لاشه‌وه ده‌وله‌ته ئه‌وروپی یه‌کان " (محمد علی) " یان ئاگادار کرده‌وه که ئه‌گه‌ر داوای وای لیکرا قبوڵی بکات و خستیانه ناو ئه‌و خه‌یاڵه‌ی که ئه‌گه‌ر ئه‌و کاره بکات ئه‌وه ئه‌بێته تاکه سه‌رکرده له ناوچه‌که‌دا و دوور نی یه که کاره‌که سه‌ر بۆ ئه‌وه‌ش بکیشی که بشیینه خه‌لیفه‌ی موسلمانان کاتی‌ک که سولتان خیاله‌ت بیهیز نه‌بیت! ، (محمد علی) ئه‌م داوایه‌ی سولتان محمودی دووه‌می قبول کرد به‌و مه‌رجه‌ی فه‌رمانه‌وه‌لیی (کریّت) و (یۆنان) به‌و بسپی‌ریّت ، هه‌ر که هه‌والی قبولکردنی مه‌رجه‌که‌ی پینگه‌یشت خیرا (ابراهیم پاشای) کوپی نارد بۆ سه‌ره‌رشته‌ی کردنی شه‌ری (موره) ^۱ و سوپای میصر به‌سه‌رکرده‌یه‌تی (ابراهیم پاشا) و (سیمان پاشای فه‌ره‌نسای راویژکاری) له‌ پینگه‌ی ده‌ریاو له‌ (ئه‌سکه‌ندهریه) وه ده‌ستیان کرده جووله ، له‌ سالی (۱۲۳۹ ک ۱۸۲۳ ز) دا به‌ ئاراسته‌ی (کریّت) و نیوه دوورگه‌ی (موره) که سه‌ننه‌ری یاخیبونه خاچه‌رسته‌یه‌که بوو ، و له‌ سالی (۱۲۴۰ ک ۱۸۲۴ ز) دا (نافرین) ی گرت و له‌ سالی (۱۲۴۱ ک ۱۸۲۵ ز) یشدا چوویه ناو (اثینا) له‌ گه‌ل ئه‌وه‌شدا سه‌رکرده‌ی ده‌ریایی ئینگلیز (لۆرد کوشران) هاوکاری یه‌کی زۆری خاچه‌رسته یۆنانی یه‌کانی کرد ، پاش ئه‌وه‌ی که هیزه ئیسلامیه‌که بزوتنه‌وه خاچه‌رسته یۆنانیه یاخیبوه‌که‌ی له‌ باربرد ، خاچه‌رسته‌ی ئه‌وروپی پووی راسته‌قینه‌ی خۆی ده‌رخست و ئه‌وه‌ی راگه‌یاند که وولاتی یۆنان له‌ ژێر ده‌سه‌لاتی ئه‌و دایه و پوسیایش که به‌ ئاشکرا پشتیوانی له‌و یاخیبونه‌ی یۆنانی ئه‌کرد ، سه‌یری کرد هه‌ل هه‌لکه‌وتوو که په‌لاماری (استنبول) بدات و بیگی‌ریته‌وه بۆ سه‌رده‌می پیشووی خۆی و بیکاته‌وه به‌سه‌ننه‌ری خاچه‌رسته‌ی و بت په‌رسته‌ی و ئینگلیزیش دایه پالی و پشتیوانی بۆ ده‌ربری ^۲.

پوسیا ده‌وله‌تی عوسمانی ناچار کرد که ریکه‌وتنامه‌ی (ئاق کرمان) له ۲۸ / صفر / ۱۲۴۸ به‌رامبه‌ر (۱۸۳۲) مۆریکات که گرنگترین بره‌گه‌کانی ئه‌وه بوو که :

^۱ (بروهانه : هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو ، ص ۹۹ .

^۲ (بروهانه : هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو ، ص ۹۹ .

(پوسیا مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه‌ که به ئازادی به ناو ده‌ریای په‌شدا بی‌ت و ب‌روات ، به‌بی ئه‌وه‌ی که‌شتی یه‌کانی پشکنین بک‌رین به ته‌نگاوه‌کانی عوسمانیدا دین و ده‌پۆن) ، له‌گه‌ل ئه‌وه‌دا که ه‌وی ئه‌م ریکه‌وتنامه‌یه یاخیبونی یۆنانه خاچه‌رسته‌کان بوو که چی له‌م ریکه‌وتنامه‌یه‌دا هه‌ر باسیش نه‌کرا ، زۆری نه‌برد (ئینگلت‌ه‌ره) داوایه‌کی خسته به‌رده‌م ده‌وله‌تی عوسمانی سه‌ربه‌خۆیی به (یۆنان بدات و ده‌وله‌تی عوسمانیش ئه‌مه‌ی په‌ت کرده‌وه چونکه ئه‌وه ده‌ستی‌وه‌ردانیکی ئاشکرایه له کاروباری ناو‌خۆیدا)^۱ ، ئه‌م په‌ت کردنه‌وه یه به‌س بوو بۆ ئه‌وه‌ی که ئه‌وروپا بۆ جاریکی تر شه‌پ رابگه‌یه‌نیته‌وه .

پوسیا و فه‌ره‌نسا و ئینگلت‌ه‌را له (۱۱ / ذی الحجة /) دا ریکه‌وتن که زۆر له ده‌وله‌تی عوسمانی بکه‌ن تا سه‌ربه‌خۆیی بداته یۆنان ، به‌و مانایه‌ی جیای بکاته‌وه له له‌شی ده‌وله‌تی دایک (ده‌وله‌تی عوسمانی) ، سولتانی عوسمانیش ئه‌م داوایه‌ی په‌ت کرده‌وه و ده‌وله‌ته ئه‌وروپی یه‌کانیش فه‌رمانیان ده‌رکرد بۆ گه‌له‌که‌شتیه‌کانیان به‌ره‌و که‌ناره‌کانی (یۆنان) به‌پۆن و داوای شه‌پ راگرتنیشیان کرد له ابراهیم پاش و ئه‌ویش سروشتی یه پینی ی‌ووتن من فه‌رمان یان له خه‌لیفه‌ی موس‌لمانانه‌وه یان له باوکمه‌وه وه‌رنه‌گرم نه‌ک له خه‌لکی تر ، له‌گه‌ل ئه‌وه‌یشدا بۆ ماوه‌ی بیست پوژ شه‌پ راگیرا بۆ ئه‌وه‌ی پ‌ینمایی و زانیاری پی بگات^۲ .

سوپا هاوپه‌یمانه‌کانی ئه‌وروپی یه‌کان گه‌شتنه به‌نده‌ری (نوارین) بی ئه‌وه‌ی ئالای شه‌پ هه‌لبکه‌ن ، بۆیه ئه‌م هاتنه ناوه گزی و فیل کردن بوو ، ئه‌وه بوو له ناغا‌فلیکدا ئه‌م گه‌له‌که‌شتیه ده‌ستیان کرده توپ باران کردنی که‌شتیگه‌له هاوبه‌شه‌که‌ی عوسمانی و میصری و زۆر خراب تیکیان شکاندن و خستنیانه ژیر ناو ، ئه‌م شته ئه‌وه‌نده کتوپر بوو که‌س چاوه‌پوانی نه ئه‌کرد ، بۆیه هه‌چ جو‌ره کاریکی بۆ نه‌کرا بوو ، به‌بۆنه‌ی ئه‌م شه‌په ناپاکه‌وه بارودۆخه‌که پ‌یچه‌وانه بوویه‌وه و هیزه‌کانی عوسمانی توشی ب‌یه‌یزی و دا‌پوخان هاتن که له‌وه‌و پ‌یش له‌ حاله‌تی هی‌زو سه‌رکه‌وتن دا بوون ، گه‌لانی ئه‌وروپا به ئاهه‌نگ گ‌یران پ‌یشوازیان له‌م سه‌رکه‌وتنه‌ کرد^۲ ، زیاده‌سی هه‌زار (۲۰۰۰) سه‌رباز له سوپاکه‌ی (محمد علی) کوژران و به و شی‌ویه‌ی دوژمنان هیزه‌کانی (محمد علی) ان بی هی‌ز کردو و پارچه‌یه‌کی‌شیان له وولاتی ئیسلام و

^۱ (ب‌روانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۱۰۰ .)

^۲ (هه‌وان سه‌رچاوه‌ی پ‌یشوو ، ص ۱۰۰ .)

^۳ (ب‌روانه : دور الكنيسة هدم الدولة العثمانية ، ص ۷۷ .)

دهوله‌تی عوسمانی کرده‌وه و فەرهنساو ئینگلتیره کاریکی دوو سه‌ریان کرد ، له لایه‌که‌وه هانی سولتانان دا که سوپایه‌ک بنیریت بو شه‌وه‌ی یا خیباوان له ولاتی یوناندا سه‌رکوت بکات و له لایه‌کی تره‌وه شه‌و سوپایه‌یان له ولاتدا قه‌تل و عام کرد .....

که (محمد علی) والی میصر شه‌وه‌ی بیینی به‌سه‌ر سوپاکه‌یدا هاتوو فەرمانی به‌ کوپه‌که‌ی کرد که پاشه‌کشه بکات و هیزه‌کانی فەرهنسا هه‌موو شه‌و شوینانه‌یان گرت که سوپای (محمد علی) لی‌ی کشابوونه‌وه ، فەرهنسا و ئینگلتیره کۆنگره‌یه‌کیان به‌ست و بریاریان دا که ولاتی یونان له دهوله‌تی عوسمانی جیا ببیتشه‌وه به‌و مه‌رجه‌ی که سیکی نه‌صرانی فەرمانپه‌وایی بکات که به‌پرای هه‌رسی ولاته‌که هه‌لی ببژێرن ... خوای گه‌وره راست شه‌وه‌رموی ﴿ و قد مکروا مکرهم وعند الله مکرهم وإن کان مکرهم لتزول منه الجبال ﴾ (ابراهیم ٤٦) فیل و ته‌له‌که‌ی و ته‌که‌ن شاخ له بن شه‌ینی .

یان شه‌وه‌رموی ﴿ ولا یزالون یقاتلونکم حتی یردکم عن دینکم ان استطاعوا ﴾ البقرة / ٢١٧ ، به‌رده‌وام شه‌پرتان پی شه‌فرۆشن تا له دینه‌که‌تان پاشگه‌زتان شه‌که‌نه‌وه _ شه‌گه‌ر بۆیان بکریت _ هه‌روه‌ها شه‌وه‌رموی ﴿ لا یرقبون مؤمن الا ولأمة ﴾ التوبه : ١٠ ، نه‌خزمایه‌تی و نه‌په‌یمان هیچیان په‌چاو ناکه‌ن ده‌رحه‌ق به‌ ئیماندار ... دوژمنان له‌گه‌ل خه‌لکانی هه‌ر به‌ناو موسلمان و له سه‌رده‌می سولتان محمودی دووه‌مدا ده‌ستیان دایه‌ پیلان گیران بو داگیرکردن و به‌تالان بردنی ولاتانی ئیسلام^١ .

یازدیه‌م / (محمد علی) پاشا ده‌ست به‌سه‌ر شامدا شه‌گریت و شه‌که‌ویتشه شه‌فرۆشتن به‌ دهوله‌تی عوسمانی :

سیاسه‌تمه‌داری به‌ریتانی و فەرهنسی یه‌کان بینیان ریگه‌دان به‌وه‌ی (محمد علی) سوپاکه‌ی به‌ره‌و شام و پاشان به‌ره‌و (شه‌نا ضنول) به‌ریت ، خزمه‌تیکی باشی به‌رژه‌وه‌ندی یه‌کانی شه‌مان شه‌کات چونکه‌ ریگه‌ شه‌گریت له ده‌سه‌لاتی به‌رده‌وام پوو له زیادی پووسیا له مولکه‌کانی دهوله‌تی عوسمانیدا ، (محمد علی) یش به‌م بیرکردنه‌وه دلخۆش بوو چونکه به‌تایبه‌تی خزمه‌ت به‌ ئامانجه‌کانی ئاغا ئینگلیزه‌کان شه‌کات ، شه‌وه‌ش و شه‌کات مروفه‌ شه‌م قه‌ناعه‌ته‌ به‌سه‌لمینی شه‌وه‌یه ئینگلتیره زۆر به‌توندی دژایه‌تی شه‌وه‌ی شه‌کرد که (محمد علی) کار له‌سه‌ر شه‌و پیشنیاره‌ی فەرهنسا بکات و په‌لاماری جه‌زائیر بدات سالیک پیش شه‌وه‌ی په‌لاماری

^١ (بروانه : الدولة العثمانية ، ص ١٠١ .

شام بدات ، نهك هه ره وه به لكوو هه پره شه ی نه وه یشیان لی کرد كه په لاماری كه شتیگه و سوپاكه شی نه دهن نه گهر كاری و ابكات و په لاماری جه زائیر بدات ، نه وه بوو كار گه یشته نه وه ی له جیبه جی کردنی نه و كار ه پاشه كشه بكات هه رچه نده پڼكه و تنامه یشی مؤر كرد بوو له گه ل فهره نسی یه كانداكه وه ها كاریك بكات ... نه مه یه وائه كات بوتری (محمد علی) له بهر نه خشه و فشاری بهریتانیا وازی له شه پری جه زائیر هیئا ، چونكه نه میان (واته شه پ فروشتن به شام) یارمه تی بهریتانیا نه دات په رچ له بهر دهم ده سه لاتی روسیادا دروست بكات كه بهر ده وام له زیاد كردندا بوو له ناوچه كهدا ... هه رچو نیک بیټ ، (محمد علی) زور هه ولی نه وه ی نه دا پو لی راسته قینه ی خوی بشاریته وه و وای در بخت كه له بهر فلا نه هو و فیسار هو په لاماری شام نه دات وهك نه وه ی نه یوت ((عبدالله پاشا)) والی ((عكا)) دالده ی شهش هه زار هاوولاتی میصری داوه كه له خزمه تی سه ربازی له سوپای (محمد علی) هه لاتوون ته نیا له سالی ۱۸۳۱ ز و نه وه یشی قبول نی یه بیانگی پریته وه ، یان گوايه (عبدالله پاشا) فشار نه خاته سه ربازرگانه كانی سه ربه پاشا و به زور شتیان پی نه كات ، (محمد علی) نامه یك بو (باب العالی) نه نوی و ناگاداری نه كات وه كه له بهر نه و هو یه په لاماری (عبدالله پاشا) نه دات ، " صه دری نه عظم " یش له وه لاما نامه یه کی بو نه نوی كه نه و كه سه ی لیكوله ره وه بیټ له و نامه یه وه بو ی در نه كه ویټ كه ده ولته تی عوسمانی له چ بیهیزی یه كدا ژیاوه له و كاته دا و چون نه یه توانیوه پڼكه له (محمد علی) بگریټ كه تییدا نه لی : ((شكاتكردنی هه ندی بازرگان پاساوی نه وه نادات كه شمشیر بخریته كار و ناگری شه ره لېگری سیټ ، و نه و دوو بهر كه ی و ناكو كیهش له نیوان پاشا كانی ده رو جیراندا پو و نه دات راست نی یه به هیزی شمشیر چاره سه ربگریټ به لكوو چاره سه ربه وه یه كه باب العالی ده خاله ت بكات)^۱.

(محمد علی) بهم قسانه ی (صه دری نه عظم) قایل نه بوو ، بو یه به سه ركردایه تی (ئبراهیم پاشا) ی كوپری سوپا كانی خسته پری و مارو نیه كانیش به هه موو شیوه یه ك پشتیوانیان كرد له (محمد علی) و له گه لیدا هاو هه لویست بوون ، فهره نسی یه كانیش هانی (مارو نیه مه سیحی یه كانیان) نه دا كه له گه ل (ئبراهیم پاشا) دا بن و چه کی باشیشیان پی دان ، و نه صرانی یه كانی شامیش رایان گه یاند كه ئبراهیم پاشا هاوری و دوستیانه و ناماده یی ته واویان ده ربړی بو هاو كاری كردن ، (ئبراهیم پاشا) ش هه موو نه و نه ركانه ی له سه رب جوله كه و نه صاری

^۱ (بروانه : قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ، ص ۱۹۲ .

هه بوون (تهنيا نهوان) هه لگرت له ههر وولاتيکدا که نه که وته ژيړ دهستيان به هوۍ نه وهۍ که بانگه شهۍ بوۍ نازادۍ و يه کسانۍ نه کرد^۱. نه وانهش به لگهۍ به هيژن که (ئيبراهيم پاشا) ش له ژيړ کاريگهۍ کورۍ ماسونيه تدا بووه ، نه و کورۍ سهر به فېره نسا بوو که به هه موو جورۍ پشتي نياز هخرابه کاني کاني خوۍ و باوکی نه گرت))^۲.

هه رچند سوپاي (ئيبراهيم پاشا) توانۍ سوپاي عوسمانۍ تيک بشکينيۍ و توانۍ به ته واوۍ دهست به سهر (شام) دا بکيشۍ ، به لام عوسمانيه کان له وه دا سهر که وتوو بوون که خه لکيان هاندا له (ئيبراهيم پاشا) و زور شتيان کرده هوۍ بوۍ نه م بيزار بوونه ، وه که هوۍ ناييني يان نابوري به تاييه ته دواۍ نه وهۍ که (ئيبراهيم پاشا) دهستي نابويه بينۍ موسلمانان له کاتيکدا که نه و پېري نازادۍ دا بوويه نه صارو جوله که کان ، و کاره که گيشته نه وهۍ که ريکه و تنامهۍ " لندن " له سالي ۱۸۴۰ ز دا مور بکريست ، نه و ريکه و تنامهۍ که بووني دهسه لاتي ميصري (بوۍ والي ميصر) له شامدا به وه ديارۍ کرد تا (محمد علي) له ژياندا بمينيټ^۳.

قوناغه کاني داگير کاري (محمد علي) بوۍ وولاتۍ شام نه وه دهرده خات که نه و کابرايه چهنده دوزمن بووه به موسلمانان و چهنده هاوکارو پشتيوان بوو بوۍ جوله که و نه صاراکان ، نه وهش دهرده خات که (محمد علي) له شامدا خزمه تکارۍ کي نامانجه کاني به ريتانيا بووه و له پروۍ سياسي وه (ئيبراهيم پاشا) دهرگاي خسته سهر پشت بوۍ تيمه ته بشيري يه فېره نسي و نه مريکايۍ يه کان ، چي ياساي قورخرکراویش هه يه دهر بارهۍ نصاري (به تهنيا نهوان) هه موۍ هه لوه شانده وه و هه ندي له نوسهران سالي ۱۸۳۴ ز به سالي وهرچه رخاني ميژووي و سالي (يه سوعيه کان) دا نه نين .

له م ساله دا تيمه نه مريکي يه کان به هه موو لايه کدا بلاو بوونه وه ، و چاپخانهۍ شانده نه مريکاي يه کان له مالطا وه گوازيه وه بوۍ (بيروت) و له ويډا قوتابخانهۍ که بوۍ نافره تان دروست کرد له سهر دهستي " ايلي سميث " و ژنه کهۍ دا^۴. چاپخانه درا به هه ندي

^۱ (هه مان سهرچاوهۍ پيشوو ، ص ۱۹۲ .

^۲ (بېروانه : الجامعة الاسلامية ، احمد الشوبكة ، ص ۱۰۱ .

^۳ (بېروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۹۳ .

^۴ (هه مان سهرچاوهۍ پيشوو ، ص ۱۹۳ .

له کلیساکانی تر به پښی نهو بهرنامه یه ی که ده ولته نه وروپی یه کان هه یان بوو تا چاپخانه و په خش ته نیا له دهستی مه سیحی یه کاندای بیت تا بتوانن بگه نه هه موو ئامانجه کانی خوځیان له و کاته دا که موسلمانان دهسته وسانن له په یداکردنی نهو که ره سانه ی که له ریگه یه وه بیروپاکانی خوځیان به دنیا دا بلاو بکه نه وه له م بواره دا ^۱ .

چوونی سوپای (محمد علی) پاشا بو شام خالی ده ستپیکردن بوو بو نه وه ی تیمه مرده دهره کان پوځیان ده ست پی بکات ، نه گهر کوږه که ی نهو نه بوا یه پشته ی بگرتنایه ، نه قلیان هه به گوجی و بیروبا وهرپیان به گه نیوی نه مایه وه .

کردنه وه ی کولیزی " عین طوره " که جاریکی تر دهرگای کرایه وه و تا نیستا هه رماوه _ پوځیکی گه وره ی بینی له دروست کردنی چه ندان کادیرو بیرمه ندا ، له هه مان کاتدا (محمد علی) سیاسه تیکی خویندنی له ناو موسلماناندا په ره پیدادا که ئامانج لی ی نهو بوو خه لکی فیږی ناسیولیزمی بکات له ولاتی شام دا ، نهو بوو له میصره وه کابرایه کی فهره نسی به ناوی " کلوت بگ " ^۲ وه هیئا بو نه وه ی سه ره رشتی نه م سیاسه ته بکات چونکه نه زمونیکی باشی له میصردا وهرگرتبوو له کاتی جیبه جیکردنی نه م سیاسه ته دا ، و یه ک چاپخانه ش به هه موو که ره سه کانه وه خرایه ژیر دهستی تا به عهره بی نهو کتیبانه بلاو بکاته وه که نه م ئامانجه ی بو نه هیئتته دی ، نه گونجی به هه موو نه م که ره سانه _ و به هاوکاری شانده کانی به فله کردن و پیوانی که هه نووتی له کلیساکاندا _ له چه ند سالیکی که مدا هاوکیشه کانی خویندن و په روه رده هه موو هه لېگېرنه وه و ئامانجه کانی کوږه ماسوڼیه کان فهره نسا به یئنه دی له نه م شه رفرۆشته نیدا به موسلمانان و به ئیسلام ^۳) .

له و کاته دا که سوپای (محمد علی) ریگه ی خو ش نه کرد بو نه صاره کان له ولاتی شامدا و شه وکه تی موسلمانانی لاواز نه کرد ، سوپای فهره نسا و له سالی ۱۸۳۰ ز دا جه زائیری داگیر کرد پاش نه وه ی خیلافه تی عوسمانی لاوازی پووی تی کردوو به خو ی و نزیکه ی بیست و هه شت هه زار جه نگا وهر وگه له که شتی که که سه د که شتی و سی باره لگر که بیست هه وت هه زار سه ربازی ده ریای به سه ره وه بوو چوونه ناو جه زائیر و ده ولته نه وروپای یه کانیش

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پښوو ، ص ۱۹۶ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پښوو ، ص ۱۹۶ .

^۳ (هه مان سه رچاوه ی پښوو . ص ۱۹۶ .

پشتیوانیان کرد له م داگیرکاری یه بی شهرمانه ، کاتی نه وه هات نیتړ دهست به دابه شکردنی میراتی پیاوه نه خوشه که بکه نه له سه پرېو پرچکه ی نه وروپا .

لیړه دا جی ی خوږه تی پیرسین ، باشه (محمد علی) پاشای والی میصر له کوی بوو کاتیک که فهره نسی یه کان وولاتی جه زائیریان داگیر کرد ؟ بوچی خوږی کرکرد ؟ نایا له بهر نه وه بوو که هیچی نه بوو پشتیوانی له جیهادی گه لی موسلمانن جه زائیر بکات ، یان لیان دوور بوو نه نه گه یشت پیان ؟ یان له بهر نه وه بوو که له پاداشتی بی دهنک بوونی دا ده ولته ته نه وروپای یه کان و له وانه فهره نسا ، لیئنه گه پرین (محمد علی) هر به پاشاو والی میصر بمینیته وه و هلی یه خستنه وه ی وولاتی شام و میصری بو به جی دهیلن ، یان په یمان و واده ی کاریکی تری پندرا بوو که له پشت پرده وه بو یان چنی بوو ؟

(محمد علی) چنگول و خه نجه ریکی ژه هراوی بوو که دوزمنان بو جیبه جیکردنی نه خشه کانیان به کاریان نه هینا بویه له واپه پرینه زانستی و نابوری و سهربازی هی دهستی دایه له گه لیدا بوون و هاوکاریان ده کرد پاش نه وه ی دلنیا بوون له وه ی که لایه نی (عه قیده) و ئیسلام له خوږی و یاریده دهر و سهربازه کانیدا کز بووه ^۱ .

پولی (محمد علی) له ناوچه که دا به گشتی نه وه ی لیئنه که و ته وه که ده ولته ته نه وروپای یه کان راده ی بییه نزی ده ولته تی عوسمانی یان پوونتر بوو دهر که وت و به و شیوه یه خو یان ناماده کرد بو دابه ش کردنی زهوی و زاره کانی ، نه و کاته ی که هل و مەرجه سیاسی یه کان سازو ناماده نه بن ^۲ .

له دوا ی نه وه ی که سوپا کانی عوسمانی له بهر دهم سوپا کانی " (محمد علی) " دا له شام و (نه ناچول) دا شکا ده ولته تی عوسمانی ناچار بوو داوا ی یارمه تی له روسیا بکات ، چونکه له وه تیگه ی که (محمد علی) بهریتانیا و فهره نسا بونه ته باوان بوی ، نه وه بوو که ریکه و تنامه ی ((نکیار نه سکه سی)) له سالی ۱۸۳۳ زدا که و ته نیوانیان داوا ی ناگر بهستی (کوتا هیه)) نه م ریکه تنامه یه وه هاوپه یمانیتی بهرگری کردن له یه ک و ابو له نیوان روسیا و عوسمانی یه کاندان ، نه مه وای کرد که بهریتانیا و فهره نسا بچن به گز " محمد علی " دا له ترسی نه وه ی نه ک روسیا دهست و هربداته ناوچه که و بویه ریکه و تنامه ی لهنده نی له سهر فهرز کرد له سالی

^۱ (بپروانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۱۰۲ - ۱۰۳ .

^۲ (بپروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثمانية ، ص ۱۹۷ .

١٨٤٠ زدا ، ئەم پروداوانە وای کرد هەولەکانی سولتان محمودی دووهم بۆ چاکسازی لەناو دەولەتی عوسمانیدا لەبار بچن و ئەمەیش وای کرد دەولەتی عوسمانی ناچاری مل بدات بۆ ئەو دەولەتە ئەوروپای یەکان لە چاپورسیتی (محمد علی) بپاریزن ، ناچار قبولی کرد لە ژێر ((وصایه)) ی ئەوان دا ییت ،^١ .

ئابەو شیۆه یە نەخشە ی دۆژمنانی ئیسلام بۆ (محمد علی) نەخشە یە کە ی وردو لە پرۆی لیکۆلینە وەوە دانرا بوو ، تا ناوچە کە هەمووی ساز بکەن بۆ قونایکی تری ئیمپریالیزی کە تا ئەمڕۆیش میلەتی ئیسلامی بە دەست ئاسەوارەکانی ئەو داگیرکاری یەو ئەنالینی ، سیاسەتی نەصرانیانە ی ئەوروپا توانی لە ڕێگە ی بەکری گیراویکی دلسۆزی وە " (محمد علی) " یەو ئەم هەموو ئامانجە بە دەست بهیئت :

١- پرۆخاندنی دەولەتی یە کە میسعودیە کە خەریک بوو ئەبوویە بەر بەستیکی سەخت لە بەردەم چاپورسیتی بەریتانیا لە پۆژە لاتدا بە گشتی و لە کەنداوی عەرەبی دا بە تایبەتی .
٢- دەرگا خستنه سەر پشت بۆ ئەو ی چەندان دامەزراو ی دۆژمن بە ئایینی ئیسلام و موسلمانان دروست بکریت وە : کۆرەکانی ماسۆنیەت ، شانده تەبشیری یەکان ، کلێساو شوین دروست کردن بۆ راهی یەکان و دروست کردنی قوتابخانە بۆ چاندنی تو ی پەوتە ناسیونالیزمیەکان تا بدرین بە گژ ئیسلامدا و پەواج بدەن بەو ییروباوەرانی کە لە بەرژەند یەکانی میلەتی ئیسلام ئەدات .

٣- ڕێگە دان بە کۆپانیاکانی بازرگانی ئەوروپیەکان تا دەست بە سەر یواری ئابوریدا بگرن .
٤- دانی (امتیازات) یکی بەربلۆ بە ئەوروپیەکان . گرتنەو ی ئەو (امتیازاتانە) لە خەلکی شام و میصر .

٥ - خنکاندن ی پەوتی ئیسلامی و بەرتەسک کردنەو لە زانیان و شەرع زانەکان و ڕێگە پی نەدانیان کە کاری کوتلەیی بکەن لە پینا و ئامانجە پیروژەکانیاندا .

٦- (محمد علی) بوویە نمونە یە ک تا دەولەتە ئەوروپای یەکان لە گەل هەموو کەسیکدا بەو شیۆه یە بکەن کاتی ک ئەیانەو ییت بیکەنە هەلقە لە گو ی خۆیان لە ناو دنیای موسلماناندا ، بۆ نمونە کە مال ئەتاتۆرک و جگە لەویش .

^١ (پروانە : هەمان سەرچاوە ی پیشوو ، ص ١٠٨ .

پاش ئەوھى كە دەولەتە ئەوروپاي يەكان لە پڙگەي (محمد علي) ھەلقە لە گوئي خويانەوھ ئامانجەكانيان ھينايە دى ، كاتى ئەوھ ھات ھيزەكانى خویشى لاواز بکەن ، بۆيە ئینگليز بەبى پەردە كەوتە دژايەتى ھيزەكانى (محمد علي) و بە ھاوکارى خەلکى شام توانى شکست بە ھيزەكانى بھينيت و دەست بەسەر سنورەكانى شامدا بگريئت و لەو شەپردا سى لە سەر چواری ھيزەكانى (محمد علي) تيا بچيئت كە لە پۆلەكانى ميصرو شام پيک ھات بوون ، ئینگليز وای کرد كە بەناچارى (محمد علي) پڙگەوتنامەيەك مۆر بکات كە ئەمانە گرنگترين خالەكانى يەتى : _

- ١- دەست لە فەرمانرەوايى وولاتى شام ھەلبگريئت و لەبەرەمبەر دا بە فەرمانرەوايى ميصر بمينيتەوھ و سيستەمى پشتاوپشت پيادە بکات بۆ خوى و منالەكانى لەوھو دوا .
  - ٢- ئەبيت تەنيا ھەژدە ھەزار سەربازى ھەبيئت لە ميصردا .
  - ٣- نابیئت ميصر گەلەكەشتى جەنگى دروست بکات .
  - ٤- نابى لە سوپاي ميصردا ئەفسەرى دەرەجە دارى بەرزتر لە (ملازم) ھەبيئت .
- سالانەش ئەبيئت ھەشتا ھەزار کيس بداتە دەولەتى عوسمانى .

فەرەنساي بەريتانيا كەوتنە ورژاندنى فيتنەى تايغەگەرى .. (لە سالى ١٨٤١ زى يەوھ تا سالى ١٨٦٠ ز) لە نيوان كەمايەتيە ناموسلمانەكانى لوياندا ، ئامانجيش لەمە لە لايەكەوھ ئەوھ بوو كە ھيزە عوسمانى يەكان شەكەت بکەن ، ئەو ھيزانەى كە بۆ دامركاندنەوھى فتنەكە پەوانەكرا بوون ، و لە لايەكى ترەوھ بيانو بۆ دەست وەردانە لويانان دروست ببیئت لە لايەن بەريتانيا و فەرەنساي وە تاييەكەنە سەرەتايەك بۆ لەت و پەت كردنى و پاشان داگيركردنى .^١

پوسيا (ئەفلاق) و (بەندان) ي داگيرکرد ، و پڙگەوتنامەيەكى تەربەناوى (بلبطە لييمان) لە نيوان عوسمانى و پوسيا دا لە نزیک ئەستەنبولەوھ لە سالى (١٢٦٥ ك _ يونيوى سالى ١٨٤٨ ز) مۆركراو بە پيى ئەو پڙگەوتنامەيە ئەبوو سوپاي پوسى عوسمانى لە و دوو ھەريئمەدا بمينيتەوھ تا بارودۆخەكە جيگير دەبيئت ! ، ئاخىر پوسياى كافرچ پەيوەندى يەكى بەمەوھ ھەيە ؟ ! بەم فرتو فيلە نەصرانى يەكان پيگەيەكى سەربازى يان بۆ دروست بوو لە ناو وولاتى ئيسلامدا ﴿ وان كان مكروهم لتزول منه الجبال ﴾ (ابراهيم : ٤٦) .

^١ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ١٠٨ .

ململانی گهرم بوو له نیوان دهوله ته نه وروپای یه کانداه سهر دابه ش کردنی ههریمه کانی دهوله تی عوسمانی (مال و میراتی پیاوه نه خوشه که ^۱) ، نهو دهوله تانه ی که زور گرنگی به چاره نویسی دهوله تی عوسمانی و مولکه کانی نه دا نه مانه بوون :-

۱- بهریتانیا ، که زور لای گرنگ بوو ریگه ی هات و چو بؤ پوژمه لاتی نه و سهر و هیندستان به تایبه تی دهسته بهر بکات و ریگه ی بازرگانی سازو بی ترس بکات له گهل هیندستان ، ئیتر له ریگه ی " سویس " هوه یان " دربیای سورده " بیټ یان له ریگه ی که نداوی عهره بی و هه ردوو پروباری دجله و فوراته وه بیټ .

۲- روسیای قه یسه ری که نه یویست ریگه یه کی دهست بکه ویټ لیوه ی له دربیای ره شه وه بگاته ناوه گهرمه کانی دربیای ناوه پاست ، نه وهش به نه وه ده بیټ که دهست به سهر (قوسته نتینییه و ته نگاوی " بسفور " و " دردنیل " دا بگریټ ..

هه روه ها روسیا نه وهشی نه ویست که دهسه لاتیک ی گه وری هه بیټ له نیوه دوورگه ی به لقاندا بؤ نه وه ی دهوله تیک ی گه وری سلاقی دروست بکات له ویټا .

۳- فه پرنسا ، که هه ر زوو نه رک ی پاراستنی بهر ژه وهندی یه کانی هاوولاتی یه نه صرانه کاتولیکه کانی گرته نه ستوی خو ی له ولاتی شام به شیوه یه کی گشتی و مارونی یه کان له لوبناندا به شیوه یه کی تایبه تی ، هه روه ها نه یویست بی ترس بهر ژه وهندی یه کانی خو ی له ناوچه که دا بپاریزیټ و دهسه لات ی بگاته نهو مولک و هه ریمانه ی که ولاتانی تری لییه له که ناره کانی باکوری نه فریقادا ، به تایبه تی له تونس و جهزائیر دا .

۴- بیجگه له م سی دهوله ته سهره کی یه که باسمان کردن ، هه ندی دهوله تی تره هه بوون وهک (نه مسا) و (بروسیا) گرنگی یان به چاره نویسی دهوله تی عوسمانی نه دا ، نهو دهوله ته ی که هه موو که س چاوه پروانی تیاچوون و کوزانه وه ی نه کرد ، بویه ناو نرا (پیاوه نه خوشه که ی نه وروپا) ^۲ .

فاکته ری زور پو لیان نه بیینی له وه دا که پرس ی پوژمه لات به م شیوه یه در بکه ویټ و بیټه بوون ، له وانه :-

^۱ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو ، ص ۱۰۸ .

^۲ (پروانه : الدولة العثمانية ، د . اسماعیل یاغی ، ص ۱۴۱ .

۱- ئەو پىڭگىيەى كە پوسيا بتوانييت لىۋەى بگاتە ئاۋە گەرمەكان ، ھەر ئەو پىڭگىيەىيە كە دەرياي پەش ئەبەستىتەۋە بە دەرياي (مەرمەر) ھۈە و ئەۋىش بەدەرياي (ئىچە) ھۈە و لە دۋاي ئەۋان بە دەرياي ناۋەپراستەۋە ، واتە : لە پىڭگىيەى ھەر دوو تەنگاۋى " بسفۇر " و " دردنىل " دا ئەبىت بېۋات ، دەى ئەو دوو تەنگاۋەش لە ژىر چىڭگى ئىمپراتۋرىيەتى عوسمانى داىە .

۲- ئەو دەۋلەتە گەۋرەيەى بتوانييت بىنكەى بەھىز لە دەرياي پەش دا دابمەزىنىيت ئەتوانييت دەست بەسەر ھەموو تەنگاۋەكاندا بگىرىت و بىيىتە خاۋەنى سەنتەرىكى ديارو بەرچا و وبەو پىڭگىيەش ئەتوانييت دەسلەلاتى خۋى بكىشىيت بەسەر وولاتانى ھەۋزەى پۇژھەلاتى دەرياي ناۋەپراست و پىڭگەكانى بازىرگانىدا لە دەرياي ناۋەپراستەۋە تا ئەگاتە ھىندىستان و ئەۋپەرى پۇژھەلات .

۳- ئەو دەۋلەتەى دەسلەلاتى بگاتە بەلقان ئەتوانييت بخوپىت بەسەر ھەموو گەلانى بەلقاندا ، كاتىك دەسلەلاتى عوسمانى بپوكىتەۋە لەۋ ناۋچەيەدا ، ئەو دەۋلەتە بىنكەۋ دەسلەلاتىكىۋاى بۇدروسىت ئەبىت ئەتوانييت فەرمانپەرۋاىى (قوسىتەنىنىيە) خۋىشى بىكات و ھەپەشە لە ھاۋكىشە دەۋلەتى يەكان بىكات لە ئەۋروپادا و ئەو ھاۋكىشە تىك بدات .^۱

لە چارەكى يەكەمى سەدەى نۆزدەھەمدا ، دەۋلەتان بە گىشتى (فەپنسا و پوسيا نەبىت) سىياسەتيان ۋاى ئەخواست كە پارىزىگارى لە قەۋارەى ئىمپراتۋرىيەتى عوسمانى بىكەن ، لەبەر ئەو فاكتەرەنەى كە لە پىشەۋە باسمان كىرد .

بەرىتانيا لەۋ كاتەدا لە پىشەۋەى ئەو وولاتانەۋە بوو كە پايدان ۋا بوو پارىزىگارى لە قەۋارەى ئىمپراتۋرىيەتى عوسمانى بىكرىت^۲ .

كە كار گەيشتە ئەۋەى بتوانىيت ئەو بۇشاي يە پىركىيتەۋە كە لە نەمانى دەسلەلاتى عوسمانىدا بەسەر بەلقانەۋە دروست ئەبىت ، بەرىتانيا و ھەموو دەۋلەتەنى تىرىش ۋازيان لە و بىنەمايە ھىنا كە پارىزىگارى لە دەۋلەتى عوسمانى بىكەن و كەۋتنە ئەۋەى كە كار بىكەن بۇ سەربەخۇ بوۋنى دەۋلەتەكانى بەلقان ، ئەو دەۋلەتانەى كە سەربەخۇيى يان ۋەركىرىت لە

^۱ (بىروانە : الدولة العثمانية ، د. عبدالعزيز الشناوي ، (۱ / ۱۹۴ ، ۲۳۲) .

^۲ (بىروانە : الدولة العثمانية د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۴۳ .

به‌لقاندا تا کوتای سده‌ی نوزده‌ه‌م بریتی بوون له : (یونان) و (پومانیای) و (صرب) و (بولغاریا)))^۱.

باسم نهم

سولتان عبدالمجیدی یه‌که‌م (۱۲۵۵ _ ۱۲۷۷) ك (۱۸۳۹ _ ۱۸۶۰) ز.

سولتان عبدالمجیدی یه‌که‌م هر چه‌نده له‌ش و لاری بی‌هیز بوو ، به‌لام زور زیره‌ك بوو ، پی‌اوئیکی به‌سوزو واقع بین بوو ، له ناو هه‌موو سولتانه‌کانی تری عوسمانیدا ئه‌م له هه‌موویان به‌قه‌درتر بوو ، چه‌زی له چاکسازی ئه‌کردوو پیک‌خستنه‌خوی یه‌کانی هی‌نایه‌ ناو ، ده‌ستی کرده‌ کارکردن له‌سهریان ، و چاکسازی زوری کرد له سوپاکانی عوسمانیدا و له‌سهرده‌می ئه‌مدا زانیاری و زانست پیشک‌ه‌وتنی باشی به‌خویه‌وه‌ بینی ، و بازنه‌ی بازرگانی فراوان بوو ، خان و کوشکی زور دروست کرا ، هی‌لی ته‌له‌فون و هی‌لی ئاسنینی شه‌مه‌نده‌فه‌ر له‌سهرده‌می ئه‌مدا دامه‌زرا^۲.

پاش مردنی باوکی (واته سولتان محمودی دوهم) له سالی ۱۸۳۹زدا ده‌سه‌لاتی گرتنه ده‌ست که ئه‌و کاته ته‌مه‌نی شازده سال بوو ، ئه‌م مندالیه‌ی هه‌لی بو هه‌ندی له وه‌زیره غه‌ربزه‌ده‌کان(*) خوش کرد که ئه‌و چاکسازی یه‌ی باوکی ده‌ستی پیکرد بوو له‌سهر پیک‌ه‌ی ئه‌وروپای یه‌کان به‌رده‌وام بی‌ت ، و زور پو‌ب‌چن بو‌دا هی‌نایه‌ی که ره‌سه‌ی پوژئاوایی ، یه‌کیک له‌و وه‌زیرانه که له‌به‌رگی خه‌لکی ریفورم خوازو پی‌او‌ی چاک دا خوی پیشان ئه‌دا (مسته‌فا ره‌شید پاشا) بوو ، که بالویزی ده‌ولت بوو له (له‌ندن) و (پاریس) و دا له کوتای یه‌کانی سهرده‌می سولتان محموددا به‌رز بوویه‌وه بو‌پله‌ی وه‌زیری ده‌روه .

نوبه‌ره‌ی چاکسازی یه‌کانی بریتی بوو له ده‌رکردنی مه‌رسومیکی سولتانی ناو‌نرا (به‌رنامه‌ی ژیرۆزی گولخانه) واته مه‌رسومیك که به ده‌سه‌خته‌ی سولتان تاجی له‌سهر نراوه ، ئه‌م مه‌رسومه له (سرای زه‌هر) و له‌سالی (۱۸۳۹ ز) دا ده‌رکرا که تییدا هاتووئه‌لی : (...)

^۱ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو ، ص ۱۴۴ .

(*) (غه‌ربزه‌ده‌کان) زاراوه‌یه‌که بوئه‌وانه‌مان به‌کار هی‌ناوه‌که له‌ژیرکاریگه‌ری بیروبه‌های پوژئاوادان . (وه‌رگی‌ر : ن)

^۲ (به‌روانه : تاریخ الدولة العثمانية ، د. علی حسون ، ص ۱۹۸ .

له هېچ كېس شاراوې نې يه كه دهوله ته بهرزهكهې ئېمه لهو كاتهوه دروست بووه و تائېستاش بو ئهوه بووه پارېزگاري له برياره بهنرخهكاني قورئان و ئهو ياسا شهرعيانهش بكات كه تهواوكهري ئهون ، بويه سولتان و هيژي دهسهلاتمان له خوځسگوزهراني وئاوه داني ناو خهلكدا گهيشته ئهوپهري مه بهستي ، بهلام ئهوه بو سهدو په نجا سال ئه چيټ كار كه پېچه وانه بووه تهوه و هوكهشي ئهويه كه گويزايه لي و ملكه چي له ناو خهلكدا بو شهرعي پيروزي ئيسلام و ئهو ياسا هه لگوزراوانه له ئهوهوه نه ماوه ، له بهر زور هوو شتي تازه كه يهك له دواي يهك هاتووه به سهر خهلكدا و واى ليها تووه له بري هيژ لاوازي دروست بووه و له بري سهروته و سامان هه ژاري ....)^۱ ، پاشان چهند به ياني تر دهر كراو ئه كرى هه نديكيان لهم خالانه دا كورت بكهينهوه :-

۱- پاراستني ژيان و ناموس و سهروته و ساماني هاوولاتيان به شيوهيهكهې گشتي بيگويدانه بيروباوهره ئاييني يهكاني

۲- دابينكردي ريگهيهكي دروست بو دابه شكردن و وهرگرتنى باج .

۳- ره چاوكردني دادو يهكساني له تهوزيم كردني سهربازي و ماوهي ديارى كراويدا .

۴- يهكساني دروست كردن له (نيوان موسلمان و ناموسلماندا له نهرك و مافه كاندا)^۲ بچيته سهرديپر سهرده ميكي تازه دهستي پى كرد كه به سهرده مي (ريكخستنه خيرخوازي يه عوسماني يهكان) ناو ده بريټ كه له ناو ئهو ريكخستنه ده ئه م برياره هه بوو كه پيز له نازادي يه گشتي يهكان ئه گيريټ و پيز له خاوه نداريټي و كه سايه تي هه موو كهس ئه گيريټ به دهر له وهي سهرري بيروباوهره ئاييني يهكان بكرى و به دهق برياري ئه وه درا كه هه موو خاوه ن ئايينيټ له بهر دهم ياسادا يهكسانن)^۳ .

له دورگه ي (متليني) كو مه ليك له پياواني ئاييني يوناني و نهرمه ني و جوله كه كو بونه وه و له ويډا (رضا پاشا) كه به كه سيكي ريفورمخواز دا نهرى به ناوي سولتانه وه هه ستايه وه و وتاريكي بو دان و ووتي : به ريزان ! موسلمان هكان و جوله كه كان و نه صار اكان ، ئيوه هه موو

^۱ (بروانه : الدولة العثمانية ، د. علي حسون ، ص ۱۸۵ .

^۲ (هه مان سهرچاوهي پيشوو ، ص ۱۸۸ .

^۳ (بروانه : الانحرافات العقيدية والعلمية ، د. علي الزهراتي (۲/ ۲۶۶) .

هاوولاتی یهك ئیمپراتورن و کوپی یهك باوكن ، سولتان بهیهك چاو سهیری هه مووتان نهكات).^۱

(ئهم بهرنامه پیروژه)یان ئهم دهستورهی که (مستهفا رهشید) و ههندیکی که می چواردهوری پشتیوانیان لی نه کرد پای گشتی موسلمانانی عوسمانی پیشوازیان لی نه کرد و پشتیان نهگرت و زانایان نکولیان لی کردو ههستان فتوای کافرپوونی (رهشید پاشا) یان دهرکرد و وایان دانا که ئهم بهرنامه پیروژه دژ به قورئانی پیروژه به شیوهیهکی گشتی و بهتایبهتی لهو برگهی دا که موسلمان و مهسیحی یهکسان نهکات بهیهکتری ، و وایان نهبینی که ئهم بریاره _ بهدەر له لایه نه نایینی یهکهی _ نه بیته مایه ی پیشوی نانهوه له ناو هاوالاتیانی سولتاندا له راستیشدا ئامانجی بزوتنه وهی ماسوئیهکان هه ره ئه وه بوو ، زیندو کردنه وهی ههستی ناسیونالیزمی له ناو گهله مهسیحی یهکاندا دژ به دهولهت)^۲ .

ئهم مه رسومه خهنجهریکی تا خواری خواره وه دا له بیروباوهپی (ولاء) و (براء) و کومه لیکی زور له یاساکانی شه ریعهتی ئیسلامی وه لانا که په یوهندن به چوئیهتی هه لسوکهوت و په یوهندی موسلمانان له گه ل ناموسلماناندا)^۳ .

ئه وهی سه رنجی مرو ف راده کیشتی که دهرکردنی (بهرنامه ی پیروزی گوله خانه) (*) ئه وهیه ئهم دهستوره ئه و نرخه بوو که بهریتانیا و دهوله ته ئه وروپی یهکان له سولتانی عوسمانیان سه ند له بهرام بهر ئه وه دا که کیشه ی نیوان ئه و و (محمد علی پاشا) والی میصر یان چاره سه ر کرد ، ئه و والی یه ی که ئه یویست جیا بیته وه و سه ره خوویی خو ی رابگه یه نی ت له و ماوه یه دا که په یوهندی یهکانی نیوان میصرو عوسمانی یهکان گرژی که و ته نا و هک زانراوه (۱۲۵۵ _ ۱۲۵۷ ک/ ۱۸۳۹ _ ۱۸۴۱ ز) ، نابی له م قسه یه ئه وه و هریگری که فشاری ئه وروپا به شیوه یهکی گشتی و بهریتانیا به شیوه یهکی تایبه تی ، تاکه فاکته ری دروست بوونی ئه و ریکخستن و بزاقی پیفورم و چاکسازی یه بوو له ناو دهوله تی عوسمانی دا به دریزایی سه ده ی نۆزده هم ، به لکوو به دنیای یه وه فاکته ریکی تریش پۆلی له م بزاقه دا هه بوو ئه ویش ئه وه یه دهوله ت

^۱ (بروهانه : الدولة العثمانية دولة اسلامية مفتری علیها (۲۵۳/۱) .

(*) (بهرنامه ی پیروزی گولخانه) مان به کارهینا وه بو (حظ شریف طلخانه) .

^۲ (بروهانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۲۰۸ .

^۳ (بروهانه : الانحرافات العقدية والعلمية (۲۶۷م۲) .

خوی و نه‌وانه‌ش که که‌وتبونه ژیر کاریگری پۆشنیری و شارستانیتی ئه‌وروپاوه بپوایان به پیوستی چاککردنی ده‌زگای ده‌وله‌ت و تازه‌کردنه‌وه‌ی هه‌ بوو له‌سه‌ربناغه‌ی (وه‌رگرتنی سیستمه‌ ئه‌وروپی یه‌کان یان ئیلهام وه‌رگرتن لییان به‌بی ئه‌وه‌ی زیان به‌ یاسا شه‌ری یه‌کان به‌یه‌نیّت)^۱ .

(به‌م لی‌دوانه‌ ترسناکانه‌ که‌ ده‌وله‌ت ده‌ری کردن بۆ ئه‌وه‌ی له‌ ده‌وله‌ته‌ ئه‌وروپی یه‌کان نزیک ببیت‌وه ... سولتان نه‌ریته‌ عوسمانی یه‌کانی دراند و ده‌ستی گۆپانکاریشی برد بۆ شه‌ریعه‌تی ئیسلام ، چونکه‌ نه‌ریت و شه‌ریعه‌ت هه‌ردووکیان پێگه‌یان نه‌ئه‌دا که‌ موسلمانان و ناموسلمانان هه‌مان مافیان هه‌بیت له‌ ژیر سایه‌ی خه‌لیفه‌ی موسلماناندا ، ئه‌بی جیاوازی بکریّت له‌ نیوان موسلمانان خۆشیاندا وه‌ک چۆن له‌ناو ئه‌هلی زیمه‌دا جیاوازی ئه‌کری به‌لام ئه‌م لی‌دوانه‌ ترسناکه‌ مانای خۆی هه‌یه ، ئه‌ویش ئه‌وه‌یه‌ پیاوانی ده‌سه‌لاتداران به‌وه‌دا ئه‌نێن که‌ نه‌ریته‌ کۆنه‌کان به‌که‌لکی ئه‌وه‌ نه‌ماون بکریته‌ ترازوو بۆ حوکمکردن ، بۆیه‌ پیوسته‌ که‌ره‌سته‌کانی پۆژناوا وه‌رگیرین و حوکمی پی بکه‌ین با له‌گه‌ل شه‌ریعه‌ت و نه‌ریتی خۆشماندا دژایه‌تی هه‌بیت)^۲ .

(ره‌شید پاشا) ئه‌نجومه‌نیکی نوینه‌رانی دروست کرد و یاسایه‌کی بۆ سزادان ده‌ره‌ینا له‌ ژیر پووناکی پزیمه‌ تازه‌کاندا و پیاویکی فه‌ره‌نسی هینا بۆ ئه‌وه‌ی یاسایه‌کی مه‌ده‌نی تازه‌ بۆ ده‌وله‌ت دابنێ ، و زۆر به‌ توندی ده‌ستی دایه‌ جیه‌جی کردنی ئه‌و یاسایانه‌ و داوای له‌ خه‌لک ئه‌کرد پزله‌و یاسایانه‌ بگرن ، و پاش ئه‌وه‌ش بانکیکی تازه‌ی ده‌وله‌تی دروست کرد و دراوی کاغه‌زی لی‌دا^۳ .

پاشان مه‌رسومیکی تر ده‌رچوو له‌ سالی (۱۸۵۶ز) دا که‌ سولتان عبدالمجیدی یه‌که‌م هه‌موو ئه‌و یاساو بنه‌مانه‌ی که‌له‌سه‌ر زمانی ره‌شید پاشا ده‌ری کردبوون دووپات کرده‌وه‌ و هه‌ندی (امتیازات) و (حصانه‌) ی زیاتری دا به‌ هاوولاتیانی ناموسلمان له‌ ده‌وله‌تدا^۴ ، وه‌ ئه‌م

^۱ (بپروانه‌ : الدولة العثمانية ، د. اسماعیل یاغی ، ص ۱۵۴ .

^۲ (بپروانه‌ : الشرق الاسلامی ، حسین مؤنس ، ص ۲۵۶ .

^۳ (ئه‌م دراوه‌ی لی‌دا بی ئه‌وه‌ی پاشخان (رصید) ی کانزایی هه‌بیت بۆیه‌ هه‌ر خیرا نرخه‌که‌ی خۆی له‌ده‌ستدا .

^۴ (بپروانه‌ : الانحرافات العقديّة والعلمية (۲ / ۲۶۸) .

مەرسومەى تر لە ناو دەولەتى عوسمانیدا بە (ھێلى ھەمايۆن) ناو ئەبرا ، كە چاۋ نەترسى لەو ە
ى پېشوو زياتر پېئو ە ديار بوو ھەروەك لەو ەى پېشوو زياتر ھەلپەكردنى پېئو ە ديار بوو بۆ
وەرگرتنى بە ھا لە پۆژئاواو ە ، ئەم (ھێلى ھەمايۆن) يە لەم بېرگانەى خوارەو ە پېك ديت : _

۱- ھەلۆ ەشان دەو ەى ياساى گەردنگيرى و لە ناو بېردنى سوو خواردن و گەندەلى .

۲- بەر قەرار كردنى يەكسانى لە نيوان موسلمانان و ناموسلمانان دا لەسەربازى كردندا .

۳- ھەموو ھاوولآتياىنى دەولەت بەيەك جوړ مامەلەيان لەگەل دا ئەكرېت ھەردىن و
مەزھەبىكيان ھەبېت ^۱ .

۴- پاراستنى ھەمووئەو ماف و امتيازاتانەى كە پېشتر سەرۆكەكانى كۆمەلە ناموسلمانەكان
ھەيان بوو .

۵- لە ناو بېردنى بەر بەستەكانى (ياساى كۆمەلەكان = نظام الملل) ، تا ھەموو ھاوولآتى يەكى
ئيمپراتورىەتى عوسمانى لە مافى ھاوولآتى بووندا بەيەكترى يەكسان بېن .

۶- پېويستە ئەو پرسە مەدەنيانەى تايبەتن بە ھاوولآتياىنى مەسيحى يەو تايبەت بكرېن بە
ئەنجومەنىكەو ە كە تېكەلە لە خەلك و پياوانى ئايىنى مەسيحى كە (گەل) خۆى ھەليان
ھەبژېرېت .

۷- كردنەو ەى چەند پەيمانگەيەكى خويندن لەبەردەم مەسيحى يەكاندا بۆ ئەو ەى دەرگاى
كارەكانى دەولەت لە پروياندا بكرېتەو ە .

۸- رېگە بەخەلكى بيانى ئەدرېت لە ھەموو شوينىكى دەولەتى عوسمانيدا زەوى بكرېت ،
ھەروەك سولتان پەيمانى ئەو ە ئەدات كە پشت بېستېت بە سەرمايە و شارەزاىى يە ئەوروپى
يەكان بە ئامانجى ئەو ەى ئلبورى دەولەت گەشە پى بدات ^۲ .

سولتان عبدالمجيدى يەكەم بەيەكەمىن سولتانىكى عوسمانى دائەنرېت كە شەرعيەتى بە
بزاڤى بە پۆژئاواىى كردن دابېت ، چونكە خۆى فەرمانى بە دەولەت كرد كە كار بكات بۆ ئەو
مەبەستە و دوو فەرمانى سولتانى لە سالى ۱۸۵۲ ، ۱۸۵۶ زدا تايبەت بە ((رېكخستەكان))
دەركرد ، كە بەو دوو فەرمانە دەولەتى عوسمانى سەردەميكى تازەى دەست پېكرد كە
پاشترناو ئەبرا بە ((سەردەمى رېكخستەكان (عهد التنظيمات))) كە ئەو ە زاراو ەيەك بوو

^۱ (بېروانە : تاريخ العرب الحديث / مجموعة علماء ، ص ۱۴۰ .

^۲ (بېروانە : تاريخ العرب الحديث ، ص ۱۴۰ .

مەبەست پىئى ((پىكىخستىنى كاروبارى دەولەت بوو بە مېتودىكى پۇژئاوايىانە)) ، بەم دوو
فەرمانە ئىش كردن بە شەرىعەتى ئىسلامى دوورخرايەو و دەولەت دەستى دايە ياسا دانان و
دروستكردنى دامەزراوەكان^۱ .

ئەوھى راستى بىت ئەوھىيە كە سولتان عبدالمجيد لە ژىر كارىگەرى رەشىد پاشاى
وھزىرىدا بوو ، كە ئەو مامۇستايەى بۇى ئەگەر لە پۇژئاوادا دەستى كەوتوو“ ئەو فەلسەفەيەى
بە شویندا ویل بوو لە ماسۇنیەتدا دۆزیەو ، رەشىد پاشا ئەو كەسە بوو كە بەرەى دووھى
دواى خوئى دروست كرد لە وھزىرەكان و پىاوانى دەولەت بۆ ئەوھى ئەو رەوېرەوھى
غەربزەدەيىيەى كە ئەو خستبوویە جوولە ئەمان بەردەوام پالى پئوھ بنین^۲ .

كە موسلمانەكان بىنیان دەولەت ئەمان و نەصاراویەھودى یەكسان كردوو و لە بېرى
ياسا (ئىسلامیە پىكو راستەكان) ياساكانى نەصارا جىبەجى دەكات و جلو بەرگی پىروزی
باوبايرانى فرى داو و جل و بەرگی نەصاراى پۆشیو و ھەستى ئەوھشیان كرد كە حكومەتى
رەشىد پاشا واى لى ھا توو ھەر ياسا یەك دەربكات لەبەر چاوى كالى نەصارا دەرى ئەكات و
رەچاوى ئەوھ ئەكات ئەوان دلیان گەرد نەگرى و مافیان نەفەوتى ، كە خەلكى ئەمەیان بىنى
زۆر بىزار بوون و سولتان و پىاوانى دەولەتەكەشى چارىكى تریان نەما لە كار خستن و
لابردنى رەشىد پاشا نەبىت لە كارەكەى ، لە ترسى دياردەى بىزارى جەماوھرى ، و ترسى
ئەوھى موسلمانان ھەلمەت بەرن و دەست بدەنە شوپش كردن^۳ .

ھەرچەندە لابردنى رەشىد پاشا پىگەى لە بزاقى بەرەو پۇژئاوا چون نەگرت و بەردەوام
ھەر سىستەم و ياسا لە پۇژئاواو ئەھىنرا دواى ئەوھى كە ئەو پىگەكەى بۆ خوئش كرد بوو ،
دەرگاكانى بۆ كردبوونەو ، بەلى ئەم ناپەزایى یە بۆ رەشىد پاشا و دەستورەكەى لە وەدا
سەرکەوتوو بوو كە رەشىد پاشاى لەسەر كار لابرد لە سالى ۱۸۴۱ زدا ، بەلام دواى چوار سال
واتە لە سالى (۱۸۴۵) زدا چارىكى ترگەپايەو و ئەم جارە كۆمەلىك لە ئەندامانى كۆپى
ماسۇنیەتیش لە پشتیەو بوون ، ئەوانەى كە زۆر بە خەستى پىگەى گۆپان بەرەو

^۱ (پروانە : الانحرافات العقديّة والعلمية (۲/ ۲۶۸) .

^۲ (پروانە : مذكرات السلطان عبد المجيد ، ترجمة محمد حرب ، ص ۳ .

^۳ (پروانە : الشرق الاسلامي ، حسين مؤنس ، ص ۲۵۶ .

عەلمانىيەتپان گرتبۈۋە بەر^۱، ئەم جارەيان گەپايەۋە بۇ ئەۋەى پەلى (سەدرى ئەعظەم)
بگىرىتە دەست لە سالى ۱۸۴۶ زدا ولە سالى ۱۸۵۸ زدا ديسان لەسەر ئەۋ كارە لاىرا^۲.

بارودۇخەكان تا ئەھات بەرەو خراپتر و پووخانى زياتر ئەپۇيشتن، وای لى ھات پياۋانى
دەۋلەت لە راستیدا بىر لە گۇپان و چاكسازى بكنەۋە و ھىچ پىگەيەكىشىيان شك نەئەبرد
پىچكەى ئەۋروپى يەكان نەبىت لە پىفۇرمدا، و ئاراستەى پۇژئاۋايى يەكان نەبىت لەم
گۇپانكارىانەدا كە ئەۋان دەستيان بەسەرە تاكەكانى كردبوو، بەتايبەت كاتىك كە بزائىن
زۇربەى ئەۋ پياۋانەى دەۋلەت لەۋانە بوون كە دەۋلەت خۇى نارەدبوۋنىيە دەرەۋە ەك نوينەرى
سياسى يان بۇ خویندننى سەربازى لە دەرەۋى وولات، ئەمەش دۋاى ئەۋە بوو كە گۇرەپانەكە
چۆل بوو بوو لە پياۋى رىفۇرمخۋازى ئىسلامى تا بىت و كاروبارەكان بەرىتەۋە جىگەى خۇيان
، و پىگە بگىرت لە پشتىۋانانى ئەم ھىرشە فىكىرى يە و خۇى كار بۇ رىفۇرم بكات لەسەر
مىتۇدىكى ئىسلامى^۳، يان ەك مامۇستا

"نجىب فاضل" كە نوسەرىكى توركى يە ئەلى: لەبەرئەۋەى كە ئىمپراتورىيەتى عوسمانى بۇ
ماۋەى سى سەدە يان چۋار سەدە ھىچ سەركردەيەكى فىكىرى يان رىفۇرمخۋازىكى كۆمەلاتى
گەۋرەۋە پەسەنى تىدا ناما بوو، بۋارەكە جىھىلرا بوو بۇ كۆمەللىك دىبلۇماتى سادەى كەم
ئەزمۈون كە سەرسام بوو بوون بە پۇژئاۋاۋە و بوبونە لاساكەرە بۇى ... ئەۋە بوو ئەنجامەكەى
بوۋە ئەۋەى پرسەكانى پۇخ تياچۋون و وىژدانەكان پوكانەۋە و ئىرادەكان وشك ھەلاتن و
ئىفلىجى لە ھەموو شتىكدا دەرەكەوت^۴.

بىرۋپاكانى ئەم ھىرشە فىكىرى يە لەناۋ زۇربەى زۇرى سياسەتەدارە توركەكان و
بەرپرسەكانىاندا بلاۋوبويەۋە سۋارى كۆلى ئىفەرەنجىيەت و خۇدارپىن لە دىن بوون، تەنانەت
زانائى ھەلكەۋتەى عىراقى (ئالوسى) لە سالى (۱۲۶۷) ك كاتىك كە ئەچىتە سەردانى والى
كركوك كە ناۋى (على پاشا) ئەبىت، سوپاسى ئەكات مەدحى ئەكات كە زانائانى خۇش
ئەۋىت و پىزىيان لى ئەگىرت، و پياۋىكى پەۋشت بەرزە و پاشان ئەلى: (ئەۋە لە ئىمەۋە

^۱ (بىروانە : قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ، ص ۲۰۹ .

^۲ (بىروانە : الدولة العثمانية دولة اسلامية مفترى عليها ، (۱۸۱/۱) .

^۳ (بىروانە : الانحرافات العقدية والعلمية (۲/ ۲۷۰) .

^۴ (بىروانە : السلطان عبد المجيد حياته و احداث عصره ، ص ۴۳ .

دیاره ئەم کابرایه تائیستا دینی نه دۆراندوه ، و نه چووته ژێر کاریگه‌ری بیروپا تازه‌کانی ئیفرینجی یه‌کان ، ئەوه‌ی له‌گه‌ڵیدا دانیشتی بێ نه‌یبه‌ستوو به‌باسی (وندره) و (باریس) بکات ! خه‌لکی ئەم شاره‌ نه‌وه‌نده‌یان به‌سه‌ خوا په‌حمی پی کردوون ، والی یه‌که‌یان پاکه‌ و له‌و شتانه‌ دووره ، زۆر که‌م خه‌لکی له‌م پۆژه‌ خراپه‌دا په‌حمه‌تی وای تووش نه‌بیئت (١) !!

ئەم په‌وته (غه‌ریزه‌ده‌یی) یه‌ به‌رده‌وام هه‌ولی ئەدا که‌ ده‌ست به‌سه‌ر هه‌موو بواره‌کان و ده‌زگا‌کانی ناو ده‌وله‌ت دا بگرێت .

به‌هه‌رحال نیشانه‌ سه‌ره‌کی یه‌کانی ئەم بزافی پیفۆرم و نویبونه‌وه‌یه‌ی عوسمانیه‌کان به‌ده‌وری سی خالی گرنگدا نه‌سوپایه‌وه : —

١- سود وه‌رگرتن له‌ سیسته‌مه‌کانی پۆژئاوا له‌ هه‌موو ئەو شتانه‌ی په‌یوه‌ند بوون به‌ ریکخه‌ستنی سوپا و پرچه‌ک کردنی له‌ یاسا‌کانی حوکم و به‌رپۆه‌ بردندا .

٢- بردنی جامیعه‌ی عوسمانی به‌ره‌و کۆمه‌لگه‌ و ته‌شکله‌یه‌کی عه‌لمانی .

٣- پۆشتن به‌ره‌و په‌پرۆ کردنی ده‌سه‌لاتی (مه‌رکه‌زی) له‌ ئەسته‌نبول و هه‌ریمه‌کانی تردا ٢ .

سالی ده‌رچوونی یاسا‌کانی (به‌نامه‌ی گلخانه) پووداویکی میژووی بوو له‌ ناو ئەوروپی یه‌کاندا و یه‌کێک له‌ فه‌ره‌نسی یه‌ نه‌صرانیه‌کان به‌م شیوه‌یه‌ تۆماری ئەکات و ئەلی : ((سالی ١٨٣٩ ز سالیکی زۆر گه‌وره‌ بوو سه‌باره‌ت به‌ رۆچوونی فه‌ره‌نسا له‌ ناو تورکیادا .. به‌ دلنایایی یه‌وه‌ ئەو ساله‌ سه‌ره‌تای ریکخه‌ستنه‌کان بوو ، یه‌که‌م سالی پیفۆرم بوو ... ئیمه‌ی پیاوانی ئایینی سودی باش له‌م لیبرالێته‌ شه‌رمه‌ وه‌رده‌گرین ، و ده‌ست به‌ ناردنی شاندى ته‌بشیری ئەکه‌ین تا خه‌لکی فی‌ری کاتولی بکه‌ین) ٢ ، به‌ریز ئیتان که‌ سه‌رۆکی ئەم شانده‌ بوو ئەلی : ((ئەمه‌ یه‌که‌مین هه‌لیکه‌ هه‌لکه‌وتوووه‌ بۆ ئەوه‌ی قایمکاری له‌و سه‌رکه‌وتنه‌ی (باوه‌ر) دا به‌که‌ین که‌ ئیمه‌ ئەیزانین ، چونکه‌ قورئان تا ئەو کاته‌یش فی‌ر کردنی به‌ حه‌رام ئەزانی ٤ .

^١ (بروهانه : نشوة المدام في العودة الى مدينة السلام ، ص ١٠٣ .

^٢ (بروهانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ١٥٢ .

^٣ (بروهانه : الدولة العثمانية ، قراءة جديدة لعوامل الاغطاط ، د. قيس العزاوي ،

ص ٦٠ .

^٤ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پيشوو ، ص ٦١ .

يەكەم شاندا كە لە حەوت پياوى ئايىنى پىك ھاتىبوو لە پۆژى ۱۸۳۹/۱۱/۲۱ زىدا بەرھە
ئەستەنبول پۆيشتىن ، خوشكان خانەيەكى بى باوكانيان دروست كردو پاشان
قوتابخانە يەكيشيان پيوە لكاندو لە كۆتايى سالى ۱۸۴۰ زىدا ژمارەى قوتابىەكان گەيشتە (۲۳۰)
قوتابى و لە سالى ۱۸۴۲ زىدا ژمارەكە گەيشتە (۵۰۰) پىنچ سەد)^۱ .

بەم شيوە يە ئەوروپاي مەسيحى و كلىساكانى كاتىكى زورىيان لە دەست نەدا بۆ ئەو
سود لە ھەل و مەرجى نوپونەو و پىكخستن وەربگرن ، ئەو بوو دواى ھەقە پۆژ لە
دەرچوونى (بەرنامەكە) ، يەكەمىن شانەكانى تەبشیری " ماریسيليە " يان بە جى ھىشت و
بەرھە پايەختى عوسمانى كەوتنە پى ، و بارىك پىروپاي دوژمنكارانە يان بەرامبەر موسلمانان
و قورئانە پىرۆزەكەيان پىيوو ، ئەو ھەتا قورئان تۆمەتبار ئەكەن بەو ھەى كە خويندن ھەرام
ئەكات ! ، پەتاي پىكخستنەكان بە خىرايى گەيشتە ھەموو ويلايەتە ھەربى يەكانى عوسمانى
كە نيو ھە سەربەخويى يەكانيان بە دەست ھىنا بوو ، بۆنمۆنە لە (تونس) دا " محمدباى " ،
ياساى (سەردەمى نەترسى) لە سالى ۱۸۵۷ زىدا ، دەرکرد كە لە سەر ئەم بىنەمانە ھەستا بوو
:

يەكەم / ئازادى :

لەبەر ئەو ھەى مروڤ ناتوانى بگاتە لوتكەى سەر كەوتنى كاتىك نەبىت كە ئازادى بۆ دەستە
بەرئەبىت و شوراي داديش بە دەوریدا ئەكرى " دژ بە دەست دريژى خەلك .
دووھم / بى ترسى تەواو :

سى يەم / يەكسانى تەواو لە نيوان موسلمانان و ناموسلماناندا لەبەردەم ياسادا :
ئەم خالەيان لە ناو خالى دووھميشدا ھەيە ، چونكە ئەم مافە بۆ ھەموو كە سىك ، ھەموو
كە سىكى بيانى ئەبى ھەمان مافەكانى تونس يەكانى ھەبىت ، و بۆيان ھەيە ھەموو جۆرە
كاروبارىكى بازىرگاني بكن ، و مافى ئەو ھەشيان ھەيە بىنە خاوەنى مۆلك لە وولاتدا^۲ ،
مىصرىش لە سەر ھەمان سىياسەت ئەپۆيى ، بە دەرچوونى ئەم ياسايانە لە ئەستنبول و تونس
و مىصىرەو ، ئەو نوپوخوازي يەى كە ئەوروپا ھەزى پى ئەكرد و ھەندى كۆمەلى نوخبەش
پشتيوانيان لى ئەكرد لە نوپوخوازي يەو بوونە ياساى پەسمى و سولتان خوى كارى

¹ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۶۱ .

² (بېروانە : الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، ص ۶۱ .

پښوېستى بۇ پښكخستن و جښه جى كړدنې دهر نه كړد ، تا جاميعه ئىسلامى بكا ته كۆمه لگه يه كى پوژئاوايى ، ململانى يه كه كه كاتى خوئ هه ندى فشارى دهر كى بوو له سهر ده وله تى عوسمانى و داواى گوپانكارى لى دهر كد ، گوپاو بوويه ململانى يه كى ناو خوئى توند له نيوان ده سه لا تيكد ا كه نه وهى هه لبراردوه (يان ناچار كراوه) دام و ده زگاكانى وه پوژئاوايى لى بكا ت و كۆمه لگه يه كه كه هم ئاراسته يه ي لاپه سه ند نى يه و له پشت نه مانه وه نه زانا و شهر عزان و بانگخوازان و ده ستاون كه زور به توندى دژايه تى هم ره وتى به پوژئاوا بوونه نه كهن له و سونگه به وه كه نه وه شتيكه و پيچه وانه يه به شريعتى ئىسلامى .^۱

له دیارترین تاییه تمه ندی یه گانی نه م ریځستانانه :

١- يه كه مين به لگه ننامه يه كي په سمين كه و له سهر چاوه ي شهريعه تي ئيسلامي يه وه وهر نه گيرا بن ، به لكوو له سهر چاوه يه كي ته شريعي ده ستكړدوه هاتون كه نه ویش له نه زموونی ده ستووره نه وروپای يه كانه وه وهر گيرا وه و چه ندان چه مکی نامۆيان له خو گرتووه وه چه مکی ((نيشتيमान)) كه له ناو " بهرنامه ی گلخانه " دا باسی هاتووه و خراو ته جيگه ی ((نوموت)) ، نه مهش واتای نه وه نه گه يه نی كه نه مه يه كه مين هه نگاوه بو جيا كړدنه وه ی ((دين)) له ((ده ولت)) .

۲- سەلماندى ((بىۋ ترسى تەوا)) و ((سەردەمى نەترسى)) و ((ئەنجومەنى شوراي نوينەران)) يان دياردەكانى ترى وەرگىراو لە ئەزمومونى پۇژئاوا ، جۆرىك لە شەرىعتى دا بە ئەو ستمە بەردەوامى لە جەماوەرى خەك ئەكرا لەلايەكەو و لەلايەكى ترىشەو پىگەى والا كرد بۇ ئەو بازىرگانە پۇژئاوايانە و مژدەدەرانە تا جامىعەى عوسمانى پەيوەند بکەن بە باساكانى بازارو بەها فیکرى يە تەبشیری يەكانى خۇيانەو .

۳- هر دو به‌رنامه‌ی (گولخانه) و (هه‌مایۆن) گه‌ردن به‌ند کرا به ده‌ستوره‌که‌ی (مدحت پاشا) وه که له ساڵی ۱۸۷۶ز ده‌ریکرد، که ئه‌و بۆیه که مجار بوو له میژووی ئیسلام و ده‌وله‌ته‌کانیدا کار به ده‌ستورێک بکړیت که له ده‌ستوری به‌لجیکی و فه‌ره‌نسی و سویسری وه‌رگیرائیت که هه‌موو ده‌ستوری ده‌ستکردووه‌لمانین.

¹ (بروانه : هه مان سه رچاوهی پيشوو ، ص ۶۲ .

ئەم رېڭخستنانە دەولەتى عوسمانيان بەشيۋەيەكى رەسمى خستە سەرئەو رېڭگەيەى كە كۆتايى پىي بىت وەك دەولەتلىكى ئىسلامى ، چونكە بە عەلمانى كردنى ياسا و زۆركردن لە دامودەزگاكان تا كار بەو ياسا دەستكردانە بكەن و دووركەوتنەو لەسەر چاوەكانى ياسادانى ئىسلامى لە بوارەكانى بازركانى و سياسەت و ئابورىدا ئەمانە شەرعيەتيان لە دەولەتى عوسمانى سەندەو لە ديدى موسلماناندا ، ئيتىر با ئەو بوستيت كە دەولەت لە ناو دەوژمنى بۆ دروست بوو ، شۆرپوونەوئەى ئەوروپا بۆ ناو ھەموو ئاستەكانى پۆشنبيرى و ئابورى و سياسى لەلایەكەو و گومان و دوولتى زانايان و موسلمانان لەم رېبازەى دەولەت گرتبويە بەر لەلایەكى ترەو مایەى دروستبوونى ململانى يەكە كە كۆتايى پىنايەت تەنانەت دواى نەمانى دەولەتى عوسمانيش ، ئەك ئەو بەلكو تائىستاش ھەر بەردەوامە ^۱ .

زۆر گرنگە ئەوئەى پوویدا جوان ھەلى بسەنگىنين ، سولتان (عبدالحميد)ى دووم لە ((ياداشتەكانى)) دا شاھىتى يەكانى خۆى بۆ ميژوو جىھىشتوو بۆمان ، ئەو زۆر ھەولى دا كە دەولەتى عوسمانى پزگار بكات پاش ئەوئەى كە لە ھەر چوار دەورەو گەمارۆى خرايە سەرو تونديان كرد لەسەرى ، (عبدالحميد)ى دووم سولتانيكى زۆر ووريا بوو ، لە راستى ئەو دروشمانەى داواى نووخوازيان ئەكرد تى گەيبوو ، كە لە ژيەر پەردەى ((بزاقى ريفورم)) دا نيازى سەرەكى خويانيان شار دبوويەو ئەويش ئەو بوو كە دەولەتى عوسمانى پەيوەست بكەن بە پۆژئاووە ، ھەربۆيە دەستورچى يەكان و جولەكەكانى دۆنمە دستيان كرده شەر فروشتن پىي و پاشان لەسەر كار لايان برد ، لە كۆتايى سەردەمى خۆيدا كە كرابويە سولتانيكى بى دەسلەت و بى ئىرادە ، راستى بزاقى (نووخوازي ريفورم) باس ئەكات و ئەلى :-

(ئەم نووخوازي يەى ئەوان داواى ئەكەن لە ژيەر دروشمى ((ريفورم)) دا ھۆيەكە بۆ پوكانەوئەى ئىمە ، باشە ئەبى بۆچى دۆژمنانى ئىمە كە پەيمانيان بە شەيتان داووە ئەوئەندە ئامۆزگارى ئىمە بەتايبەتى بەم شتە ئەكەن ، بەبى دوولتى و من دلنيام كە ئەوان باش ئەوئە ئەزانن كە ئەم ريفورمە دەرە ئەك دەرمان ، و ھەرئەمە بەسە بۆ ئەوئەى ئەم ئىمپراتورىيەتە لەناو بەريت ، ئەگەر ئىمەش بمانەوئەى ھەندى لەو چاكسازى يانە جىبەجى بكەين ئەبى ھەل و ھەرجى ناو ولاتى خۆمانمان لە ياد بىت و نابى بارودۆخەكان لەسەر بناغەى ئاستى فيكرى مشتىكى

^۱ (بىروانە : الدولة العثمانية ، قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، ص ۶۳ .

که می کارمهندهکانی دهولت بیپوین ، نه بیئت نه وه شمان له یاد بیئت که توئیژی زانایان زور به گومانه وه نه پروانن بۆ ههرشتیک له نه وروپاوه بیئت ، نه وروپی یهکان له خه یالدا نه ژین نه گهر و ابزانن تاکه پینگه ی پزگاری نه وه یه که ووردوو درشتی شارستانیته نه وان وهر بگریئت ، گومان له وه دانی یه که رهوتی گوپانکاری لای ئیمه وهک نه وه نی یه که لای نه وان هه یه ، ئیمه پیویسته گه شه یه کی سروشتی بکهین و به ویست و ئیراده ی خویمان بیئت ، و سودیش له هه ل و مهرجه دهره کی یهکان وهر دهره گرین له چه ند حاله تیکه تایبه تی دا ، نه وه سته میکی زور ناره وایه ئیمه به وه تومه تبار بکرین گوایه دوژمنی هه موو شتیکی که له پوژئاواوه بیئت)^۱ .

(سولتان عبدالحمید) ترازوی دادی دۆزیوه ته وه له وه لسه نگانه یدا بۆ بزوتنه وه ی ریفورمی عوسمانی و نه وه ی پوونکرده وه ته وه چوون و به چ پینگایه که نه توانری سود له شارستانیته پوژئاوا وهر بگریئت . منیش وا به باشی نه بینم که بۆ خوینه ری به پزی پوون بکه مه وه تا بزانی هه لویستی ئیسلام له شارستانیته پوژئاوا و ههر شارستانیته کی جاهلی تریش چی یه و چوون نه توانریت سوودیان لی ببینریت .

سود وهر گرتن له شارستانیته کافرانی پوژئاوایی و جگه له وانیش سی جوړه :

یه که م / سود وهر گرتن له پیشه سازی و بنه ماکانی و نه و شتانه ی زانست دهری خستوون و هه موو زانسته نه زموونی و سه ربازی و سروشتی یهکان وهک بیرکای و کیمیا و فیزیا و نه ندازه و زینده وهرزانی و زانستی گهر دوون پاش نه وه ی که تاقی نه کریته وه و پزگار نه کریت له و کاریگه ریانه ی نه فامی به سه رییه وه دای ناوون ، و باشتیش وایه بخریته قابلیکی بی گهردی ئیسلامیه وه ، نه و جوړه شتانه حوکمیان له ئیسلامدا ، یان (واجیبه)^۲ . وپیویسته سودی لی وهر بگریئت و ده سته بهر بگریئت ، چونکه یان شتیکه موسلمانان زور پیویستی یان پی یه یه یه یان شتیکه پیویستی یه کی ئیسلامی هه یه و به و شته نه بیئت جیبه جی نابیت وهک چه ک و ته قه منه ی ، و سیسته مه سه ربازی یهکان ، که له بوارهکانی خه لک بانگ کردنه وه دای بۆ لای خوا یان له بواری جیهاد کردن و تیکو شاندا له پینا و نه ودا سودی نه بیئت ... هه موو شتیکی حه لال که موسلمانان پیویستیان پی یه یه بیئت له و بواراندا نه وه پیویسته موسلمانان ده سته بخه ن و سودی لی وهر بگرن ، چونکه موسلمانان له هه موو که س شیاو ترن به و شتانه

^۱ (پروانه : الدولة العثمانية ، قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، ص ۷۶ .

^۲ (پروانه : الدولة العثمانية ، قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، ص ۷۶ .

ههروهه ها هه موو ئه و شتانه ی که دهوله تی ئیسلامی پی بهرقه رار ئه بیئت وه که ره سه ی
 حه لال، به لام به وریای و ئاگابوونه وه له خو ئه بی وهریگریت، ئه گهر نا ئه وه دهست نه بردن
 بوی باشتره یان حه لال تره^۱ و ئه مهش زور که مه، چونکه خوی گه وه به ئه رکی داناوه له سه ر
 موسلمان هوکار به کار بهیئیت و شتی تهنگانه دابنی و خوی "خود که فا" بکات تا پیویستی
 نه که ویتته ئه و شتانه ی له دهستی کافراندایه، هه رچ شتی که بیئت.

دووه م / چاولیکردنیان له په رستش و بیرو بپروا و بنه ماو چه مک و بپروا فه لسه فه کانیان
 سه باره ت به (بونه وهر) و (ژیان) و (مروءه)، ئه وه ی که په یوه نده به (بیروبا وهر) وه، ئه م جوړه
 کارانه بی ئه وه ی دریزه ی بدریئتی به بی قسه حه رامن و نابیئت هیچ شتیکی له کافرانه وه
 وهریگریت و به گو یکردنی کافران له مه دا یان (پاشگه زیوونه وه) یه یان (کافر بوونه) ئه گهر
 که سی چاولیگهر ئه و شته به راست بزانی و بیکاته بهرنامه ی ژیا نی خوی، لانی که م ئه و کاره
 حه رانه ئه گهر کابرا راستی مه سه له که ی نه ئه زانی.

سی یه م / چاولیکردنیان له جوړه کانی ئاکار و په وشت و چوئیه تی هه لسوکه وت و جوړی
 پو شنیری و بیروا و به ره مه ی هونه ری و ئه و جوړه شتانه یان ئه مانه دوو حاله تیان هه یه،
 حاله تی یه که م ئه وه یه دژایه تی له گهل یه کی که له بناغه و بنه ما کانی ئیسلام دا ئه کات یان مروءه
 به ره و شتی که په لکیش ئه کات که خوی گه وه ره قه ده غه ی کردو وه له و شته دا چاو له کافر بکریت،
 ئه وه دیاره حه رانه.

حاله تی دووه م ئه وه یه شته که نازانری و حوکه مه که شی دیار نی یه ئه وه لانی که م باش نی یه،
 به لام هه رشتی که به کاریکی باش بزانی _ له و شارستانی تی یه دا _ که ئه ویش زور که من _
 ئه وه کاریکی پیگه پی دراوه^۲ _ خوا باشتریش ئه زانی.

هه ندی له زانایان و بیرمه نده موسلمان هکان و هاوچه رخنه کان باسیان ده رباره ی چاولیگه ری
 و چوئیه تی سوود وهرگرتن له شارستانی تی پوژئاوا زور کردو وه له وانه:

* مسته فا صادق الرافعی ئه لی: ((من پام وایه که هاوولاتیانی هه ری مه عه ره بیه کان نابیئت وه
 لاسایی کردنه وه سوود له شته کانی شارستانی تی پوژئاوا وهریگرن به لکوو ئه بی و ه
 لیکو له ره وه یه که ئه و شتانه وهریگرن، وهرگرتنه که یان ئه بیئت دوی ئه وه بیئت که ئه و شته مافی

^۱ (بپروانه: " مجلة المنار " ی محمد رشید رضا (ج ۱/ ۵۵۳، ۵۵۱) .

^۲ (بپروانه: التقليد والتبعية، د. ناصر عبدالکريم العقل، ص ۳۸ .

ته‌واوی خۆی وەرگیریت له لیکۆلینه‌وه و ووردکردنه‌وه ، لاسایی کردنه‌وه سروشتی توێژنه‌وه نزمه‌کانی کۆمه‌لگه‌ن ، ئێمه مه‌به‌ستمان به‌مه‌ ئه‌وه‌ نێ یه‌ هه‌یج شتێک له‌و خه‌ڵکه‌وه‌ وهرنه‌گیرین ، چونکه‌ جیاوازی زۆره‌ له‌ نێوان ئه‌وه‌دا باریق و باق و ئاره‌زووبازی ئه‌و شارستانیه‌ته‌ وهرگیرین یان هونه‌ره‌کانی ئه‌ندیشه‌ و جوانی لیکۆلنه‌وه‌ وهرگیرین)^۱ .

* حسن بنا (به‌ره‌حمه‌ت بی) ئه‌لی : (جیگه‌ی خۆیه‌تی ئه‌وه‌ بزانی که ئێمه‌ زۆر دوورکه‌وتووینه‌ته‌وه‌ له‌ پێنمای یه‌کانی ئیسلام و بناغه‌ و بنه‌ماکانی ، و ئیسلام پێگه‌مان لی ناگری سوود له‌ شتی به‌که‌لک وهرگیرین ، یان دانایی و ژیریما له‌ هه‌ر شوینیکدا بینی بیقۆزینه‌وه‌ ، به‌لام پێگه‌ی ئه‌وه‌مان لی ئه‌گری و به‌تونیدیش له‌ هه‌ر شتێکدا خۆمان بخه‌ینه‌ به‌رگی ئه‌وانه‌وه‌ که هه‌یج په‌یوه‌ندی یه‌کیان به‌ ئایینی خواوه‌ نه‌ماوه‌ ، یان بێن بیره‌وباوه‌رو یاساو سنورو فه‌رزه‌کانی خوا پشت گوی بخه‌ین و شوین ئه‌وانه‌ بکه‌وین که دنیا هه‌لیخه‌له‌ تاندوون و شه‌یتان له‌ خشته‌ ی بردوون)^۲ .

* (ئه‌بولئه‌ علی مه‌ودودی) (به‌ره‌حمه‌ت بی) ئه‌لیت : هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی که پێویسته‌ میلیه‌تیک له‌ میلیه‌تانی تر وهریبگری و شایانی ئه‌و گواستنه‌وه‌ یه‌ بیته‌ ئه‌و به‌ره‌مانه‌یه‌ که له‌ ئه‌نجامی لیکۆلینه‌وه‌ی زانستی ده‌ستیان که‌وتوو ، و گوشرای هیزه‌ فیکری یه‌کانیانه‌ و ئه‌نجامگیری ئه‌و دۆزینه‌وه‌ و میتۆده‌ زانستیانه‌یه‌ که ئه‌وان هه‌ر به‌و شتانه‌ وا گه‌شه‌یان کردوو و چونه‌ته‌ لوتکه‌ ، هه‌ر میلیه‌تیک له‌م زه‌وی یه‌دا هه‌بی ، ئه‌گه‌ر له‌ میژوویدا یان له‌ سسته‌مه‌ کۆمه‌لایه‌تی یه‌که‌یدا یان له‌ په‌وشت و ئاکاریدا وانه‌یه‌کی به‌که‌لک هه‌بیته‌ ئه‌وه‌ ئه‌رکی سه‌رشانمانه‌ سوودی لی وهرگیرین و ئه‌رکی سه‌رشانمانه‌ که به‌ دوا ی ئه‌و هۆیانه‌دا بپوین که وای له‌ و میلیه‌ته‌ کردوو گه‌شه‌ بکه‌ن و بگه‌نه‌ لوتکه‌ ، به‌لام ژیرانه‌ و وورده‌کارانه‌ ، هه‌روه‌ها ئه‌رکی سه‌رشانمانه‌ ئه‌وه‌ی له‌گه‌ل هه‌ل و مه‌رج و پێویسته‌ کانماندا گونجاو و له‌باره‌ له‌وان وه‌ری بگرین ، به‌لام ئێمه‌ ئه‌گه‌ر واز له‌م شته‌ جه‌وه‌ه‌ریانه‌ به‌ینین و بێن له‌ جل و به‌رگ و شیوازی مال و جیگه‌ و که‌ره‌سه‌کانی خواردن و خواردنه‌وه‌ دا چاویان لی بکه‌ین له‌گه‌ل ئه‌وه‌دا نه‌ینێ سه‌رکه‌وتن و گه‌شه‌کردنیان له‌وانی تریاندا یه‌ نه‌که‌ ئه‌مانه‌ ! ئه‌وه‌ به‌لگه‌ی هه‌یجی تر نی یه‌ به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ نه‌بی ئێمه‌ زۆر نادان و داماو گیلین ، چونکه‌ که‌س هه‌یه‌ یه‌که‌ تو‌زقال عه‌ق‌لی هه‌بیته‌

^۱ (پروهانه : وحی القلم (۲۰۳/۳) .

^۲ (پروهانه : رئیس الامام الشهید حسن البنا ، ص ۳۰۷ ، طبعة دار الاندلس .

بېروای واییت هه موو ئه و پېشکه و تن و گه شه زۆره ی پوژئاوا دهستی که و تووه له بواره جیا جیا کانی ژیا نده به چاکهت و پانتۆل و بۆینیباخ و کلاو پیللاو دهستی که و تووه ؟! یان له بهر نه وه پوژئاوا پېشکه و تووه چونکه به چه قوو چه تال شت نه خۆن ؟ یان که ره سه کانی خۆرازانده وه و خوشگوزهرانی و سوراو سپیاو و بۆیه و ماکیاج پۆلیان بینیه و ریگه ی پېشکه و تن و ئه و په پری گه شه کردنیی بۆ دیاری کردووه ؟ ئه گه ره مانه وانین _ که دیاره واش نین _ ئه ی مه سه له چی یه ئه وانه ی دم له پېشکه و تن نه دهن و خۆیانی پیوه هه لده کیشن و لافی پزفۆرم لی نه دهن له نا وماندا هه ول بۆ ئه و شتانه نادهن و هه رخه ریکی ئه و شته پوو که شاننه ؟!!¹ .

* شیخ محمد الامین الشنقطی _ به ره حهت بی _ له ((اضواء البیان)) هه لویستی موسلمانان له شارستانییتی پوژئاوا دهرده خات و ئه لی :

(خۆینده وه ی ته و او سه لماندویه تی که شارستانییتی پوژئاوا شتی به که لک و شتی زیان به خشی تیدایه ، شته به که لکه کانی ئه وانه ن له بواری مادده دا دهستی که و تووه ، پېشکه و تنی پوژئاوا له هه موو گوپه پانه کانی مادده دا له وه پوژنتره که من پوونی بکه مه وه ، ئه و پېشکه و تنانه ش ئه و نه ده ی شتی به که لکیان تیدایه بۆ مروقه له سه روی خه یاله وه یه ، و به دلنای یه وه خزمه تیکی زۆری جهسته ی مروقی کردووه وه که ئه وه ی جهسته یه کی زیندووه ، به لام شته زیان به خشه کانی بریتی یه له وه ده سه به ردا نه ی به گشتی له و لایه نه ی که سه ری هه موو خیری که و نه که ئه وه به لکوو له م دونیا یه دا به بی ئه و هیچ شتیکی خیری تیدا نابیت ئه ویش په ره ره ده ی پوخی و پالفته کردنی ئاکاری ئه م مروقه یه)² .

پاش ئه وه ی حوکمی شه ری سوود وهرگرتن له شته به که لکه کان باس ئه کات ئه لی :

(پیغه مبه ر (ﷺ) به دلنای یه وه سودی له شاره زایی ((ابی الاریقظ الرولی)) له ریگه و باندا وهرگرت بۆ ریگه ی کوچکردنی له گه ل ئه وه دا پیاویکی کافریش بوو ، له م به لکه وه بۆمان دهرئه که ویت که هه لویستی سه روشتی ئیسلام و موسلمانان له م شارستانیته تی پوژئاوا ئه وه یه هه موو هه ولیک بدهن بۆ به دهسته یانی ئه و شتانه ی له بواره مادیه کاند دهستیان که و تووه و

¹) بېروانه : (الاسلام في مواجهة التحديات المعاصرة) ی مه ودودی ، ص ۱۶۳ _ ۱۶۴ .

²) بېروانه : اضواء البیان في إيضاح القرآن بالقرآن (۴/ ۱۲) .

خوڤان بپارڙن له و شتانهش كه ياڅي كړدوون له دروستكهرى هم گهردوونه (جل جلاله) ،
 نهگه و ابكه نهوه دونياش و ناخيرهتيشيان پوو له باشى نهبيټ ، بهلام نهوهى جينگه داخه
 زوربهيان كيښهكه ناوهژو نهكهنهوه و به درېوشتى و خوداپنين له نايين و دووركهوتنهوه له
 گوښگرتن بو دروستكهرى گهردوون ، وهك خوږى وهرى دهگرن و ههولئ وهرگرتنى نهو شتانه
 نادهن كه هم لايه نه ماددى يه بهكهلكه ي بهرهم هيناوه ، ههربويه له دونيا و ناخيرهتيش
 بوون و به راستى نهوهش دپړاندنيكى ناشكرايه)^۱ .

(سيد قطب) بهرهمهت بيت نه ليت :

(بى دودولئ پيغه مېر (ﷺ) له مهسه لهى وهرگرتنى عهقيدهو ميتودا چهنه توند بوو له گهل
 نه صبابه كانيدا (پرهزاي خوايان ليبيټ) به نه ندهزى نهوه بواري بو وهرگرتنى پاو نه زمون له
 هه موو بواره زانستيه كانى ژياندا نه كردهوه كه ملكه چه بو نه زمون وزانيارى وهك كاروبارى
 كشتوكال و نه خشه كانى شه پ و لهو جوړه پرسانه كه شتى زانستى په تى يه و هيچ په يوه ندى
 يه كى به بينشى باوه پى و سيسته مى كو مه لآتى و پريمه په يوه نده كانه و نى يه كه ژيانى هم
 مروفه پيك دهخن ، جياوازي له نيوان نهوه و نه مه دا زور ناشكرا دياره ، ميتودى ژيان شتيكه
 و زانيارى په تى و نه زمونى و تاقينگه كان شتيكى ترن ، نيسلاميك كه بو نهوه هاتبيټ
 پريه رايه تى ژيان بكات به ميتودى خوا ، هه نهو نيسلامه ژيرى ناراسته كړدوه بو نهوهى
 زانست وهر بگري و سود له هه موو داهينانيكى ماددى ببينئ له باز نهى ميتوده كيدا بو ژيان ...
 پاشان نهو چيروكهى عمر (خواى لى پازى بيت) باس نهكات كاتييك كه پيغه مېر (ﷺ)
 نه ببينئ پارچه يه كه ته وراتى به دهسته وه يه ، لى ي توپه نه بيټ و نه ويش واز دهه نيټ ...
 فهرموده كه ... نهوهش پيغه مېر (ﷺ) نه فهرموى : (لا تسالوا اهل الكتاب عن شئ فانهم لن
 يهدوكم وقد ضلوا ...) فهرموده كه نه لئ : (نه وانه " خاوهن كتيبىه كانن " ... نه مه يه ناكارى
 پيغه مېرى خوا (ﷺ) لهو پرسانه دا كه په يوه ندى به كاروبارى عهقيده و بينش ، و شه ريعه ت
 و ميتوده وه ، دواى نهوه هيچ كيښه يه كه له وهدا نى يه و به پى ي گيانى نيسلام و ناراسته كانى
 كه سود له كوښشه كانى هه موو هم مروفانه وهر بگريټ _ نه وانه ي سه ره و نه بى _ له هه موو
 بواريكى زانستى په تى چ زانيارى و چ نه زمون _ له گهل نه وهدا نه بى په يوه ستيش بكرىټ به
 ميتودى باوه ره وه واته واهه ست بكه ي نهو شتانه هه موو په يوه ندى به خواوه و نهو دهسته موى

^۱ (پروانه : القليد والتبعية ، د. ناصر العقل ، ص ۴۱ .

کردوون بۆ مرقۇقەكان ، لەو لاشەو بەهەستی باوەردارانەى ئاراستەى بکات و بیکاتە شتانیک کەلە خیری ئەم مرقۇقە تەواو بیّت و بۆبە دەسەینانی بی ترسی و خوشگوزەرانى ئەو بیّت و هەستی باوەردارانەى پەیوەند بکات بەووە کە بەندایەتى کردنى بۆ ئەو خواپە جوریکە لە سوپاسگوزارى و پیزانین بەو نیعمەتەى کە خوا پى داو و چ وەك ئەوەى فیرى ئەو زانستانەى کردووە و چ وەك ئەوەى ئەو هیزو ووزانەى گەردوونى بۆ دەستە مۆ کردووە و چ وەك ئەوەش خوا ئەوەى فیڕ کردووە کە ئەم زانستە بخاتە خزمەتى ئەم مرقۇقەو ...

بەلام وەرگرتنى بەها لییان لە بواری بینشی بیرو باوەردا ، لە بواری تەفسیرکردنى ئەم گەردوونە ئامانج لە بوونی مرقۇقە و کارکردن بە میتۆدیكى تایبەت بۆ ژیان و سیستەمەکانى ژیان و یاساکانى ژیان یان لە میتۆدى پەروشت و ئاکاردا ، وەرگرتنى شت لە هەموو ئەوانەدا کە باسما کردن و وای کرد کە پیغەمبەرى خوا (ﷺ) پرووى بگۆڕى لەبەر کەمترین شتیک لەو باسەدا ، ئەمە هەر ئەوێە کە خواى گەورەش میللەتى موسلمان ئاگادار ئەکاتەو لە داها تووەکەى ، هەر ئەمەشە سەر لە کوفرى ئاشکراوە دەر ئەکات ^۱ .

شەپۆلى لاسایى کردنەوێ پۆژئاوا زۆر شیتانە دەستى پى کرد لەوکاتەدا کە بى هیزی و لاوازی پرووى لە خیلافەتى عوسمانى کرد و هیزه پوخینسەرەکانیش سەریان کرد بەیەکدا بۆهەرس پى هینانى لە ناووەو دەرەو — کە ئەم دەولەتە لاوازش هەستى بەکەمى خۆى کرد لەبەردەم دەولەتە نەصرانیە تازە پیگەیشتووەکاندا ، دەستى دایە چاویلگەرى بۆ ئەو دەولەتانه و وەرگرتنى بەرەمە تازەکانیان ، ئەمەش هاوژەمان بوو لەگەڵ مەشلول بوونی بیروپێکردنەوێ موسلمانان و دوورگرتنیان لە میتۆدە رەسەنەکەى خوا ، دەستیان دایە وەرگرتنى هەموو شتیک لە کافران بى ئەوێ هۆشیان یان بیرو بیرکردنەوێان بۆ ئەو بروت ئەو هۆکارو کەرەسانە چى بوون کە ئەم دەولەتە کافرانەى بردە پیشەو ، و بى ئەوەش کە هەولێ جیدی بدەن بۆپشت بەستن بە هیزی خویان و هیزه ئیسلامیەکیان بگەیهننەو بەو دەولەتانهدا ^۲ .

ئەم لافاوى لاسایى کردنەوێ کوێرانەپە زۆر بەتین و شیت بووبەهۆى نەفامى وگیلى ئارەزوو پەرستى و لادانى زۆر لە ناووەو هەولێ بە بەرنامە و فیئەبازى دەرەوێش ، و زۆرى نە

¹ (هەمان سەرچاوەى پیشوو ، ل ۴۲ .

² (هەمان سەرچاوەى پیشوو ، ل ۲۰ .

برد وولاته ئىسلامى يەكان يەك لەدواى يەك ئەو پىگەيان گرتە بەر ، سەرەتا تورکيا و دواى ئەو
مىصر و شام و پاشان تونس و ايران و هيند .

سەير ئەوەیە ھەموو جوړەکانى چاولیگەرى لە دۇنيای ئىسلامیدا بەو دەستى پى کرد ھە
ھەستیان ئەکردلە لایەنى سەربازى یەو زۆر لاوازن و پىویستى بە پىکخستنهوئى سوپاکان
ھەيە لە وولاته ئىسلامیەکاندا ، لیوہ گری ی پشت بەستن بە پۆژئاوا و سەرسامى بە ھەموو
شتیک لە وولاتى کافرەوہ بىت با زۆر گەندەل و پىسیش بىت سوک کردنى ھەمو شتیکی
پۆژھەلاتیش با زۆر چاک و گەورەش بىت لە ناو خەلکدا دروست بوو^۱ .

خوای گەورە لە قورئانە پىرۆزەکەیدا بەرگرى لەوہ ئەکات کویرانە چاو لە خەلکی بکرىت ،
ئەو کارە زۆر زەم ئەکات و خەلکی ئەترسىنى لە داھاتووہکەى لە زۆرىک لە ئایەتەکاندا ، و لە
زۆر بۆنەداو بە زۆر شیوہ نەخوازەلا چاوکردن لە کافر ، ھەندى جار بەرگرى لەوہ ئەکات شوین
کافران بکەوى و بە گوپیان بکەى ، ھەندى جاریش لە خودى خویان مروۋە ئاگادار ئەکاتەوہ و
داوا ئەکات بە فرت و فیلیان کەس نەخەلەتى و مل بۆراو بۆچوونیان بدات و بچیتە ژیر
کاریگەرى ئیش و کارو ئاکارو پەوشتى ئەوان ، جارى واش ھەيە قورئان باسى ھەندى
پەوشتى نادروستیان ئەکاتو ئەو پەوشتانە و چاوکردن لەو پەوشتانەش قیزەون ئەکات لای
ئیمانداران .

زۆرتەرىن ئاگادارى يەك لە قورئاندا ھاتبى دەربارەى جولەکەو دووپوہکان ھاتووہ ، دواى
ئەوہ دەربارەى ھەموو ((ئەھلى کتاب)) و دووباوہ پەکان ھاتووہ .

خوای گەورە (جل جلاله) پۆشنى کردووہتەوہ کە ھەندى چاولیگەرى بۆ کافران و بە
گوپکردنیاں پاشگەزبوونەوہى لى ئەکەویتەوہ ، ئەوہتا ئەفەرموى :

﴿ان الذين ارتدوا على ادبارهم من بعد ماتبتين لهم الهدى الشيطان سول لهم وأملى لهم ذلك
بأنهم قالو للذين كرهوا ما نزل الله سنطيعكم في بعض الامر والله يعلم اسرارهم﴾ (محمد : ۲۵
_ ۲۶) .

خوای گەورە چۆن کەمال و تەواوہتى داوہ بە شەریعەتەکەى ، ھەرواش بەرگرى ئەکات
لەوہى شوینی جگە لەئەو بکەوى ئیتەر ئەوشتە ئارەزوئى خەلک بىت یان یاسا مروۋى یەکان بىت
، ئەوہتا بەرگرى لەوہ ئەکات کە شوینی ئەو کافرانە بکەوى کە شتەکە نازانن ، ئەفەرموى : ﴿

¹ (ھەمان سەرچاوہى پيشوو ل ۲۱) .

ثم جعلناك على شريعة من الامر فاتبعها ولا تتبع اهواء الذي لا يعلمون "١٨" انهم لن يغنوا عنك من الله شيئا وإن الظالمين بعضهم اولياء بعض والله ولي المتقين "١٩" ﴿ (الجاثية : ١٨ و ١٩)

خوای گه وره له و شوینه دا که ناگاداری دهر باره ی (ئه هلی کیتاب) ئه دات ئه فهرموئ ﴿ و د کثیر من اهل الکتاب لو یردونکم من بعد ایمانکم کفارا حسدا من عند انفسهم من بعد ماتبین لهم الحق ﴿ (البقرة : ١٠٩) .

وه ههروه ها ئه فهرموئ ﴿ ما یود الذین کفروا من اهل الکتاب والمشرکین ان ینزل علیکم من خیر من ربکم ﴿ (البقرة : ١٠٥) .

ههروه ها ئه فهرموئ ﴿ یا ایها الذین امنوا لاتتخذوا الیهود والنصارى اولیاء ﴿ (المائدة : ٥١)

به و شیوه یه ش بهرگی له وه ئه کات که به گوئیان بکریت و به شوینیاندا برۆن و چاو له کردوه خراپه کانیان بکریت وه که ئه فهرموئ ﴿ ولن ترضی عنک الیهود ولا النصارى حتی تنبع ملتهم ﴿ (البقرة : ١٢٠) .

ههروه ها ئه فهرموئ ﴿ یا ایها الذین آمنوا ان تطیعوا فریقا من الذین آوتوا الکتاب یردوکم بعد ایمانکم کافرین ﴿ (آل عمران : ١٠٠) .

ههروه ها ئه فهرموئ ﴿ ولا تتبع اهواءهم واحذرهم ان یفتنوک ﴿ (المائدة : ٤٩) .

ترسناکی نزیک بوونه وه لییان و خوئ و یستینیان و کردنیان به هاوه ل و هاو دهم به وردی باس ئه کات و وای ئه ناسینی که زیانه که ی هه ره شه له هه موو میلله تی ئیسلامی ئه کات وه که ئه فهرموئ ﴿ یا ایها الذین آمنوا لاتتخذوا بطانة من دونکم لا یألونکم خبالا ودوا ما عنتم قد بدت البغضاء من افواههم وما تخفی صدورهم اکبر ﴿ (آل عمران : ١١٨) .

ههروه ها بهرگری کردن له چاولیگه ری و ناگا بوون لی ی به شیوه ی چیروک گیپانه وه له قورئاندا زۆر ها تووه ، خوای گه وره له قورئانی پیروژدا باسی ئه و میلله ته کافرانه ی کردوه که له ناوچوون و دهنگ و باس و هه لوئیستی دوژمنکارانه یان دژ به بانگه وازی (یه کتا په رستی) و کاروانی باوه ر به دریزایی میژوو گیپاوه ته وه ، ههروه ها ئه وه ی باس کردوه که چۆن جوړه ها سزا و ئازاریان دراوه له پاداشتی ئه و گومراهی و لادانانه یاندا ، له و گیپانانه وه فه رمانمان پی ئه کات که په ندو ئاموژگاری وهر بگرین و چیروک و به سه ره اتی ئه وان ببیته په ند و وانه بو مان و

لى دورېكه وينه وه لاسايى يان نه كهينه وه و بهو پېبازه وئاكارانهى نه واندانه پوين^۱ ..
 نه مهش وهك خواى گه وره نه فهرموئ له و كاته دا كه باسى نهو په ندانه نه كات به سهر ((نه هلى
 كتاب)) دا هاتووه ﴿ فاعتبروا يا اولى الابصار ﴾ (الحشر : ۲) .

هه روه ها نه فهرموئ ﴿ لقد كان في قصصهم عبرة لاولى الالباب ﴾ (يوسف : ۱۱۱) .
 زانايان هه موو نهو نايه تانهى له قورئاندا كه بهرگرى له موسلمان نه كه ن چاو له كافران بكات
 نه كه نه دوو به شه وه :

* به شيكيان نهو پرون نه كه نه وه به گشتى كه نهو باشه بو موسلمان كه له هه موو شتيكدا
 پيچه وانهى نهوان بيټ ، نه مهش نايه ته كان به گشتى به لگن بو نه مه .

* به شيكيان نهو پرون نه كه نه وه كه جولانه وه به پيچه وانهى نه وانه وه يه كيكه له داواكانى
 شهر و واجيبه وا بكرىټ ، نه مهش هه نديك له نايه ته كان نه بنه به لگه بوئ^۲ .

له سوننه تى پيغه مبهري خواشدا (ﷺ) فهرمودهى زور هاتووه له سهر نه وهى به گشتى
 بهرگرى نه كات له چاوليگه رى كو پيرانه ، له خو نواندن وهك نهوان ، له سهرنجامى نه وانهش
 ناگادارى نه دات ، پيغه مبهري (ﷺ) بهرگرى نه كات له وهى كه چاو له كافران بكرىټ له شتيكدا
 كه له ئيسلامدا باس نه كرابيټ يان نه سه لميټنرابيټ ، هه روه ها بهرگرى له لاسايى كردنه وه
 نهو شتانهش نه كات كه كارى ناوسلمانانه يه وهك نه فهرموئ :

* ((من تشبه بقوم فهو منهم))^۳ هه ركه سيك خوئ وهك هه ر ميلله تيكي لى بكات نه وه (له
 قيامه تا)^۴ وهك نهوان نه بيټ .

* زور فهرمودهى ترى (صحيح) هاتووه دهر بارهى بهرگرى كردن له چاو كردن له كافران (به
 گشتى) و ((نه هلى كتاب)) و دوو باوه ركه كان و ناگر په رسته كان و خه لكى جاهيلى .
 پيغه مبهري (ﷺ) نه فهرموئ

¹ (بېروانه : التقليد والتعبية ، ص ۵۱ .

² (بېروانه : اقتضاء الصراط المستقيم مخالفة اصحاب الجحيم / ابن تيمية ،

ص ۱۷ .

³ (سنن ابى داود ، كتاب لباس الشهرة (۳۶۷/۲) .

⁴ (نه وهى ناو كه وانه كه وهرگيټ زيادى كړدوه (. ن .) .

* " خالفوا اليهود " ^١

* " خالفوا المشركين " ^٢

* " ولا تشبهوا باليهود " ^٣ .

که پیغمبر (ﷺ) ناگاداری ئەدات و خەڵک ئەترسێنی لە لاسایی کردنەوێ کافران و لەسەر بنجانی ئەو لاسایی کردنەوێ و ترسناکی لەسەر بیروبەرێ موسلمانان و قەوارەیان ، ھۆیەکی شەبەس ئەکات بەوێ ئەوان لەسەر گومراھی و لادانن ، جابر (ی کوپی عبدالله (رضی الله عنه) ^٤ ئەگێڕێتەوێ و ئەفرموی : ((پیغمبر (ﷺ)) فرمویەتی : (لاتسالوا اهل الكتاب عن شئ فانهم لن يهدوکم وقد ضلوا ، وانکم اما ان تصدقوا بباطل واما ان تکذبوا بحق ، وانه والله لو کان موسی حیا بین اظهرکم ماحل له الا ان یتبعنی)) ^٤ واتە : پرسیار لە ((خاوەن کتێبەکان)) مەکەن بۆ ھیچ شتێک ، بە دانیای یەوێ پێگەی پۆشتنتان فێر ناکەن ، (چونکە) ئەوان خۆیان پێگەیان وون کردووە ، ئێوەش ئەوکاتە یان ئەبێ شایەتی بۆ ناحەقی بەدەن یان درۆ بە دەم حەقیقەتەوێ بکەن ، سوێند بە خوا ئەگەر موسی زیندو بواوە و لەناو تاندا بواوە ، حەڵال نە بوو بۆی شوێن من نەکەوێ .

ھەر وەھا پیغمبر (ﷺ) ئەو ترسەش باس ئەکات و ئاماژە ئەدات بەوێ چی دێت بەسەر موسلمانان دا کاتێک واز لە بەرنامەی خوا ئەهێنن و بە شوێن ئاسەواری جۆلەکە و گاوەرەکان و میلەتە لادەرەکاندا ئەپۆن ، ئەمەش لەو فرمودەیەدا دەرئەکەوێ کە ئەبوسەعیدی خودری (پەزای خۆی لیبی) ئەفرمویت : پیغمبر (ﷺ) فرموی : (لتتبعن سنن من کان قبلكم شبرا بشبرا وذراعا بذراع ، حتی لو دخلوا جحر ضب تبعتموهم)) قلنا : یارسول الله : الیهود والنصارى ؟ قال : فمن)) واتە : بە شوێن پەروشت و ئاکاری خەڵکانی پیش خۆتاندا بەست بە بست و بال بە بال ئەپۆن ، تەنانەت ئەوان چوونە کونی بزەمژە شوێن ئەوێ پەروشت بە دواياندا ئەپۆن ، وتمان : ئەو پیغمبەری خوا (ﷺ) بە شوێن جۆلەکە و گاوەرەکاندا ؟ فرموی : ئەو کی ؟ !

---

^١ و ٢) (له چەند فرمودەیکدا ھاتووێ لەوانە ئەم فرمودەیی (ﷺ)) ((خالفوا اليهود فانهم لا یصلون فی نعالهم)) .

يەككە لەمەبەستە گەرەكانى شەرىعتى ئىسلام پىگەگرتنە لە چاۋ لىگەرى كۆيرانە ، چونكە خاۋى گەرە پىغەمبەرى خاۋى (ﷺ) بە ئايىنىكە پىراستى و چاۋ پۆشنىيەۋە ناردوۋە بۆ ئەۋى زالى بىكات بەسەر ھەموو ئايىنەكانى تىردا و دىنى تەۋاۋ كىردوۋە و كەم و كۆرى تىدا نە ھىلاۋە لەبەر خەلكى ﴿ اليوم اكملت لكم دينكم واتممت عليكم نعمتي ورضيت لكم الاسلام ديناً ﴾ (المائدة : ۳) .

ئەمۇ بۆ بەرژەۋەندى ئىۋە ئاينم بۆ تىرە تەسەل كىردوۋە ، نىعمەتەكانى خۆم بۆ تەۋاۋ كىردن و پەزنامەندىم پىشت بەسەر ئەۋانەدا كە ئىسلام ئەكەنە پىيازى خۇيان . بەدلىنىۋى يەۋە ئەم شەرىعتە چى بەرژەۋەندى ئەم مۇۋقە ھەيە بۆ ھەموو كات و ھەموو شۆيىنىكى لە خۆگرتوۋە ، بۆيە پىۋىست نە بوۋەھىچ شىك لە كافران داۋا بىكرىت و چاۋيان لى بىكرىت ، ئەۋە پۈۋنە لاساى كىردنەۋە چ زىيانك بە كەساىەتى مۇسلمان ئەگەيەنىت ، لەۋەدا ھەستى خۆبەكەم زانين و سوكىتى و لاۋازى و داپوخان دروست ئەكات تىيدا و ۋاى لى دەكات كە لە بەرنامەى خوا و شەرىعى خوا دوۋرىكەۋىتەۋە و پەيۋەندى نەمىنى ، ئەزمونىش دەرى خىستوۋە كە سەرسام بوۋن بە كافران و لاساى كىردنەۋەيان ھۆيەكە بۆ ئەۋەى خۆشەۋىستىيان بچىتە دلەۋە و متمانەى بى سنورىان پى بىكرىت و پاشان (ۋلاء) يان بدرىتى و خۆى لە ئىسلام و پىۋاۋانى ئىسلام و قارەمانەكانى ئەم ئايىنە و كەلەپور و بەھاكانى بدزىتەۋە و عەۋام بىيتەۋە پىيان ... ئەمە ئەۋ شتە بوۋ كە لە دەۋلەتى عوسمانى و ھەرىمەكانى دا پىۋىدا لە ھەردوۋ سەدەى پابىردوۋدا ، كاتىك كە ۋازيان لە پەيامەكەيان ھىنا و خۇيان دا بەدەست دەسەلاتى پۇژئاۋاۋە دەمى نا بە ژەھرى كوشەندەيانەۋە ^۱ .

بىرپارى شەرىعى دەربارەى لاساى كىردنەۋە لە شتىكەۋە بۆ شتىكى تر ئەگۆرىت بەپىى جۆرۈ چۆنىەتى و سنورى ترىسناكى و ئاسەۋارى ئەۋ شتە ھەروەھا بە پىى جىۋاۋازى ئەۋ كەسەى لاساى ئەكرىتەۋە و ئەۋ كەسەى لاساى يەكە ئەكاتەۋە و ئەۋ دوۋ كەسە پەيۋەندىيان چۆنە ، بىرپارەى كابرەى لاساى كەرەۋە بە لاساى كىردنەۋەى نامۇسلمان چى يە و چۆنە ، ئەمانە ھەموۋى پۇلىيان ھەيە لە بىرپارەكەدا ، لاساى كىردنەۋە كوفرو بى دىنى يە ئەگەر لە بۋارى بىرپارەدا بىت بۆ پىرسەكانى ئىمان و بنەماكانى بىرپارە ، يان لە بۋارى ياسا نە گۆرۈۋەكانى شەرىعت دا بىت يان لە " پىرسە غەيبى يەكان " دا بىت كە بە ((دەق)) بوۋىيان

¹ (التقلید والتبعیة ، ص ۸۱ .

سەلمىنراۋە بۇ نمونه : لاسايىيى كىرگەن ۋەدى نەصاراكان لە يىروباۋەپى (تثليث)^۱ دايان لاسايىيى كىرگەن ۋەدى شىۋىيەكان لە ۋەدا نكۆلى لە پىڭمەبەرايەتى و ئايىنە ئاسمانى يەكان دا ئەكەن ھەر بۇ نمونه ديسان : لاسايىيى كىرگەن ۋەدى دەۋلەتە كافرەكان لە ۋەدا شەرىيەتى خوا چىز بىكرىت و بووترىت شەرىيەتى ئىسلامى كەلكى ۋەدى نى يە جىبەجى بىكرىت و شتى تىرىش . لاسايىيى كىرگەن ۋە جارى ۋا ھەيە كوفرنى يە بەلكو گوناھبارى يە ۋەك ۋەدى چاۋ لە پەۋشە گەندەلەكانى كافران بىكات و سەر بىكاتە گوناھكردن و مەشروب خواردنەۋە و لەۋ جۆرە شتانه .

لاسايىيى كىرگەن ۋە جارى ۋا ھەيە كاريكى ھەرامە و چاك نى يە ۋەك لاسايىيى كىرگەن ۋەيان لە جەژن و ئاھەنگەكانياندا ... جارى ۋاش ھەيە (مەكروھە) ۋەك ۋەدى بە بى مەبەست و نىيازى شتىك لە كاروبارى ژياندا ۋەك ئەۋان بىكرىت بەۋ مەرجەي پەيۋەندى بە (عقىدە) ۋە نەبىت يان شتىك نەبىت تايبەت بىت بەۋانەۋە و بەۋ شتەۋە بناسرىنەۋە .

ئەگەر لاسايىيى كىرگەن ۋە ترسى ۋەدى تىدا بوو كە سەربىكىشى بۇ يەكك لەۋ شتانهى پىشەۋە ۋاتە (كوفريان گوناھبارى يان ھەرامى يان كەراھەت) ئەۋە بىريارە شەرىيەكە ئەۋەيە (ھەرام بىكرىت) بۇ داخستنى دەرگاي فتنە لاسايىيى كىرگەن ۋە بەچەند مەرج و سنورىك ھەلال دەبىت بۇ نمونه ئەگەر لە شتى (ماددى) و (زانستە مروفايەتى) و (زانستە ئەزمونى يە پەتى يەكان) و ئەزمونە سەربازى يەكاندا بىت يان ئەۋ شتانهى لەۋ شىۋەيەن ئەمەش پاش ۋەدى جارىكى تر ئىسلاميانە دائەپىژرىنەۋە و چلك و لەكەكانى (جاھىليەت) يان لى ئەكرىتەۋە و نىازەكانى كافرانىان لى دائەنرپىت و ئەۋ مەرجەي تىدا دروست ئەبىت كە نەچىت بەگژى بەرژەۋەندى ئايىنى يان دونىاي يەكانى^۲ (موسلمانان و جامىيەى ئىسلامىدا)^۳.

كەلە مېژۋى مىللەتان ئەكۆلىتەۋە ۋەل و مەرج و قۇناغەكانى ژيانىان ئەخوينىتەۋە بە وردى بۇت دەرئەكەۋىت لاسايىيى كىرگەن ۋە لە نىۋان ئوممەتلىك و ئوممەتلىكى تردا ، مىللەت و

^۱ (تثليث : ۋاتە سى شت بە خوا بزانرى ، خواي گەۋرە و ھەزرىتى عىساۋ ، دايكى عىسا . (ۋەرگىز : ن)

^۲ (ھەمان سەرچاۋەي پىشۋو ، ص ۸۳ .

^۳ (ئەۋ زىيادەيە ماناكەي ساغ دەكاتەۋە و ۋەرگىز خستويەتيە سەرى (و . ن .) .

میللەتیکى تردا ، لەيەك چوون و تۆنەووە لەيەكترى و کارلەيەك کردن لە نۆوانیاندا وای لیدیت جیاوازی و سەرەخۆی لەوەیاندا نامینی که چاو لەوی تریان ئەکات و ئەو لاسایی کردنەووە یە کەسایەتییە کە لەرزۆک ئەکات و نایهیلێت ، خۆی گەورەش ئەم خەلکەى وادروست کردووە کە ئوممەتى لاوازو ژێر دەستە ھەمیشە سەرسام ئەبێت بە ئوممەتى زال و دەسەلاتدار و پاشان دەست بە لاسایی کردنەووەی ئەکات لە پەروشت و ناکار و شیوازی ژيانیدا^۱ .

کار ئەگاتە ئەووەی لە (بیروباوەر) و (بیروپا) و پۆشتنبیری و ئەدەب و ھونەرەکانیشدا ھەر لاسایی ئەکاتەووە و بەو شیوہیە ئەم ئوممەتە لاساکەرەووە ھەموو بنەمازاتی یەکانی خۆی و شارستانیەتە کەى لە دەست ئەدات _ ئەگەر خاوەن شارستانییتی بێت _ و ئەبێتە بار بەسەر جگە لە خۆیەووە .

ئەگەر ئەو ئوممەتە بارکەوتوووە فریای خۆی نەکەوێت و لەو چاویلگەرە کۆیرانە (وێشت ئەستور بە ھیزە زاتی یەکانی) خۆی قوتارنەکات بەبێ گومان و دودلی کاری لەکار ئەترازێت و بەرەو پۆکانەووە و کۆیلەيەتى و لە دەستدانى کەسایەتى خۆی ئەچیت بەتەواوەتى ، و تووشى چەندان دەردى کۆمەلایەتى ترسناک ئەبێت وەک (سەركزى) و (سوکیتى) و (دەرپوخان) لە ھەموو شتێکدا ، سەبارەت بەو ئوممەتە خۆیانەى کە پەيامى خودایان بۆ ھاتوووە _ وەک ئوممەتى ئیسلام _ لاسایی کردنەووە یان بۆ جگە لە خۆیان لە پەيامەکیان دووریان ئەخاتەووە و ھەولدان و ووزەکانیان لە ئەم دینە دور ئەخاتەووە و کۆلیان بە (بیدعە) و (ئەفسانە) ئەکوێت و باریان ئەکات بە ھەموو ئەو شتەکانى کە خوا بپاری نەداوە لەسەریان چ لەمەیدانى سیستم و یاساکان دا بێت، یان لە مەیدانى دەردە پەروشتەکانیاندا بێت کە ئەنجامەکەى سەر لەووە دەردەکات کە دەست بنین بە پەيامەکیانەووە و (ولاء) ی خۆیان بدەنە (طاغوت) و (کافران) و لییان بچنە پێشەووە و دلیان بدەن!! و ئیتر کاتى ئەو دى خۆی گەورەش لییان توپە ببیت و سزایان بۆ بنیړیت ، ھەرەك لە زۆر چیرۆکی قورئاندا باسی ئەم جۆرە میللەتانە کراوە ، ئەم ئوممەتەش ئەمەو وەک میللەتانى تر دەستى داووەتە لاسایی کردنەووەی کۆیرانەى کافران و پشتى کردووەتە پەيامى خوا و ولایى داووەتە کافران و بە شوین ئەواندا ئەپروا لە ھەموو شتێکی ژيانیدا و فەرمانپروایی بەشتیک ئەکات جگە ئەو شتەيە

¹ (بېروانە : مقدمة ابن خلدون ، فضل ، اقتداء المقلوب بالغالِب ، ص ۱۴۷ .

خوا ناردوويه ته خواره وه و زينا و سوو خواردن و داوینپيسي داووته بهرو که چي هیشتا هەر
 نهو " منهت " به سهر خوادا نهکات ! چي یه ؟؟ موسلمانیتي خوئی پراگه یاندووه))^۱ !!

باسنی صوبه م

سولتان عبدالعزیز (۱۲۷۷ - ۱۲۹۳ ک / ۱۸۶۱ - ۱۸۷۶ ز) :

دوای براکهی و له کوټاییهکانی سالی ۱۲۷۷ ک ، دهسهلاتی گرته دهست و له سهردهمی ئەمدا
 شوپشیک له دورگهی (کریت) دا دروست بوو ، له سالی ۱۲۸۳ ک _ ۱۸۶۳ ز دا کپ کرایه وه ، و
 کهنالی سویس له سالی ۱۲۸۵ ک _ ۱۸۶۹ ز) کرایه وه و گوټاری (الاحکام العدلیه) و (یاسای
 بازرگانی دهریای) له سهرتای سهردهمی ئەمدا دهرکران ، سهردانیککی ئەوروپای کرد و بیړی
 له وه نه کرده وه سوود له و جیاوازی یه ناوخویانه بیینی که له نیوان دهوله ته ئەوروپیهکاندا
 ههیه ، به لام سهیر نهکات هه موویان له دزایه تی دهوله تی عوسمانیدا یه که هه نویستیان ههیه
 له بهر نه وهی دهوله تیکی ئیسلامی یه ، و ئەوروپای یه کان نه یانتوانیوه ئەورقه خاچپهرستی
 یه ی خویانیان له بیرچیتته وه که رهگی به ناخیاندا داکوتاه ، با هه ریه که یشیان له بهر
 بهرژه وهندی تایبه تی خوئی له گهل ئەوی تریاندا جیاوازی بۆ دروست بییت^۲ .

دهوله ته ئەوروپی یه کان بریاریان دابوو که بهردهوام فشار بهرن بۆ دهوله تی عوسمانی تا
 دهست هه لئه گریت له هه نگاوهکانی ریفورم و پاپه رین _ به حسابی ئەوان _ به پی ی
 میتۆده که ی ئەوان و بیرویرکردنه وهی ئەوروپا و بنه ما عه لمانی یهکانی ، سولتان
 عبدالعزیزیش بریاری دا بوو که له سهر هه نگاوهکانی باوکی (سولتان محمودی دوهم) و
 عبدالمجیدی) ی برای بهردهوام بییت ، بۆیه هه موو ئەوانه ی له کاردا بوون له ناو دهوله تدا و
 کاری هه لسه وپاندنی پرۆسه ی ریفورمیان پی سپێردرا بووو وهک خوئی هیشتنیه وه ... له
 گرنه گترین چاکسازیه ئیداری یهکانی سهردهمی ئەم دهرکردنی (یاسای هه ریمه کان) بوو له
 سالی ۱۲۸۱ : _ ۱۸۶۴ ز ، دیسان له بواری بهرپوهبردندا دادگای بالائی بریاردان (دیوانی یاسا
 دادگه ری یهکان) دامه زرا ، هه روه ها له سالی ۱۲۸۵ ک _ ۱۸۶۸ ز نه نجومه نیک بۆ دهوله ت

^۱ (بروانه : القلید والتبعیه ، ص ۱۱۴ ، ۱۱۵ .

^۲ (بروانه : تاریخ الشعوب الاسلامیه / ص ۴۹۰ ، ۴۹۲ .

دامه زرينا له سهر شيوازي فەرهەنسى ناونا (شوراي دولت) : واتە ئەنجومەنى شوراي دەولەت و له گەنگرتين تاييەتمەندى يەكانى ليكۆلنەوه بوو له ميزانەى سالانە^۱.

هەروەها له بواى خویندندا ، قوتابخانەىەكى دواناوەندى له سالى ۱۲۸۵ ك _ ۱۸۶۸ز دامەزراند كه ناوى ((قوتابخانەى غلظە سراي)) بوو ، بەرنامەى خویندن لەم قوتابخانەىەدا زۆر باشتربوو له بەرنامەى خویندنى قوتابخانە دواناوەندى يەكانى تر ، هەموو وانەكانى بەزمانى فەرهەنسى تێیدا ئەخوینرا ، وانەى زمانى توركى نەبێت مەبەست لە كردنەوى ئەم قوتابخانەىە ئەوه بوو كه كۆمەلێك گەنج پيێگەىەنیت بتوانن بارى كارە گشتى يەكانى دەولەت هەلبگرن ، ئەم كۆمەلە گەنجه له شوینكهوتەى هەموو ئايینەكان هەلبژێردرابوون ، زۆر بەیان لە موسلمانەكان بوون ، و هەندى له ئەرمەنە یونانى يەكان كه نەصرانى بوون و هەندى كەسى جولهكه شى تێدا بوو ، له راستیدا قوتابیان پوویان كردە ئەم قوتابخانەىە تا ژمارەى قوتابیان له سالى (۱۸۸۹ز) دا گەيشته (شەش صەد) قوتابى له موسلمانان و نەصاراو جولهكهكان^۲.

لهگەڵ ئەو هەموو هەنگاوه چاكسازى يەى كه له سەردەمى سولتان عبدالعزیز دانرا ، كه چى دەولەتە ئەوروپای يەكان بەوەیان نەئەزانى كه دەولەتى پى بەرزبێتەوه و بەلگەش بێت له سەر ئەوهى كه دەولەتى عوسمانى ريفورمى دەوى ! و كار بۆ ئەوه ئەكات بارودۆخى هاوولاتى يە نصاراكان چاك بكات و ئەو ش بەس بێت بۆ پامالینى ئەو گەندەلى يەى سەراپای سىسەمى بەرپۆه بەرايەتى و حوكمەتى گرتبویەوه ، ئەو گەندەلیانە له دیدى زۆرىك له ئەوروپى يە هاوچەرখেكاندا هەرهشەى داپووخانى يەكجارى له دەولەت ئەكرد^۳.

پای كۆمەلێكى گەوره له ئینگلیزه هاوچەرখেكان و جگە له وانیش ئەوه بوو كه پوووخانى دەولەتى عوسمانى خەریكه ئەبێتە شتىكى پيويست ، چونكه لهوێدا سەرکهوتنى بەدەست نەهینا كه میتۆدى ئەوروپى بگرتتە بەر بۆ ريفورم ، (لورد كلارندون) وهزیرى دەرەوى بەریتانیا له سالى (۱۸۵۶ ز) دا ئەلێ :

^۱ (بروانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۵۹ .

^۲ (بروانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۵۹ .

^۳ (بروانه : هه مان سه رچاوه ی پيشوو ، ص ۱۵۹ .

(تاكه پښتگه هېڅه هېڅه بۇ چاكسازى حاله تى عوسمانى يه كان نه وىه به شيوه يه كى يه كجاره كى له م سهر زهوى يه دا نه يانه يلىن)^۱ .

دوله تى عوسمانى له وه دا سهر نه كه وت كه ده ست به هو كاره كانى پرفورمى نه وروپاى يه وه بگري ت هو كه شى نه وه بوو كه هيچ جوړه په يوه ندى يه كه له نيوان پرهنسيپه كانى دوله ته نه وروپاى يه كان و پرهنسيپه كانى دوله تى عوسمانيدا نه بوو ، نه و پرهنسيپانه ي كه له قورنان و حديثى پيغه مبره وه (ﷺ) وهرگيرا بوون^۲ .

(لابر دنى سولتان عبدالعزيز له سهر كاره كانى)

سولتان عبدالعزيز سهر داني نه وروپاى كرد بووو ، له وه حالى بوو بوو كه دوله ته نه وروپيه كان هه موو له سهر نه وه پيكه وتن و پلانى نه وىان به ده ست وه يه كه دوله تى عوسمانى له ناو بهرن ، بويه هه ولى دا بو بهر ژه وه ندى دوله تى عوسمانى سوود له و ناكو كى يانه بېنى كه له نيوان دوله ته پوژناوايى يه كانى نه وروپا و روسيادا هيه . له بهر نه وه زو و بانگيشتى بالويى روسيائى نه كرد بو نه ستانبول ، نه مه واى كرد دوله ته نه وروپاى يه كان بترسن و ده ستيان دايه پروپاگنده كردن له سهر سولتان و تومه تباريان كرد به وه ي پياويكى ده ست بلاو و سه روه ت به فيرودره و نه وه بوو مدحت پاشا توانى له سهر كار لاي بدات و پاش ماوه يه كه له گهل تا قمه كهيدا له سالى (۱۲۹۳ك _ ۱۸۷۶ ز) بيكوژن^۳ .

مدحت پاش له جوله كه كانى (دونه) بوو ، پروپاگنده ي ماسونيه ت له هه وو پوژه لاتى عهره بى و پوژناو ادا توانى وه ك قاره مانى كى گه وره و هه لگري نالاي چاكسازى و نازادى له ده سه لاتى عوسمانى دا بيناسيى ، و ناوى نا (باوكى ده ستور) و هه موو كه ناله كانى پروپاگنده ي خسته خزمه تى چ گو قارو پوژنا مه كان و چ نى ستگه ده نكي يه كان ، به و شيوه يه گه يشته بهر زترين پله ي پاشايه تى له سوريا و عىراقدا و گه يشته پله ي (صه درى نه عقم) كه بالاترين پله ي بهر پرسيارى تى بوو له ناو دوله تى عوسمانيدا ، پاشان ده ستى دايه سيخوپى كردن و ويرانكارى هه رچون مه زه به جوله كه ي يه كه ي و ماسونيه ته كه ي داواى بكر دايه ، و هه ميشه و به هاوكارى له گهل ماسونيه تدا خه ريكي گالته كردن په خنه گرتن بوون له شته

^۱ (بروانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۱۱۰ .

^۲ (بروانه : هه مان سهر چاوه ي پيشوو ، ص ۱۱۰ .

^۳ (بروانه : اليهود والماسونية ، عبدالرحمن الدوسري ، ص ۷۰ _ ۷۱ .

سلبیه‌کانی ده‌سه‌لآت به‌تایبته‌تی ده‌سه‌لآتی (سولتان عبدالحمید) _ دوژمنی هه‌ره‌گه‌وره‌ی ماسوئیه‌ت که هیچ کونیکی نه‌هیلآیه‌وه جوله‌که لیئوه‌ی ئومئیدی ئه‌وه‌یان هه‌بی بیئنه‌ناو فه‌له‌ستین ، پاشان ئه‌م مدحت پاشایه و جوله‌که ماسوئنی یه‌کانن دۆنمه‌ی جیهانی که‌له‌ ده‌وری بوون (کۆمه‌له‌ی یه‌کییتی گه‌شه‌کردن =الاتحاد الترقی) یان دروست کرد که‌هه‌مان دروشمه‌کانی ماسوئیه‌تی هه‌لگرت و له (سلانیک) بنکه‌یان بۆ دانا ، هه‌ندی لایه‌نی نه‌ینی ئه‌م جوله‌که‌یه‌ بۆ سولتان عبدالعزیز ده‌رکه‌وت و ئه‌ویش فرمانی گرتنی بۆ ده‌رکرد و پاشان له‌سه‌ر کار لایبرد و دوا‌ی ئه‌وه‌ ده‌وری خسته‌وه)^۱.

هۆی گوشتنی سولتان عبدالعزیز :

په‌تکردنه‌وه‌ی هه‌موو ده‌ستووره‌ پۆژئاوایی یه‌کان به‌گشتی ، هه‌روه‌ها هه‌موو ئه‌و باوو نه‌ریته‌ پۆژئاوایی یانه‌ی که به‌ وولآتی ئیسلامی نه‌ ئه‌خوارد ، زالبوونی به‌سه‌ر پرۆسه‌ی چاکسازیدا له‌ ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا تاراده‌یه‌کی باش به‌تایبته‌ له‌ بواری سه‌ربازیدا ، ئه‌وه‌ بوو هیزیک‌ی باشی دایه‌ سوپا و چه‌که‌ کۆنه‌کانی هه‌موو بۆ گوڤرین به‌ چه‌کی تازه و له‌ چاکترین ئه‌مباره‌کانی چه‌که‌وه‌ له‌ ئه‌وروپا ئه‌وه‌ی پئویست بوو له‌ چه‌ک بۆی کپین ، له‌سه‌ر سیسته‌می تازه‌ سه‌رله‌نوێ پله‌ی سه‌ربازی یه‌کانی دا‌پشته‌وه‌ و چه‌ند تیپی تازه‌ سه‌ربازی دروست کرد له‌ منال‌ی خه‌لکی عه‌شایه‌ر و خیل‌ه‌ جیا‌جیا‌کانی گشت هه‌ریمه‌کان ، قه‌لاو قوله‌کانی هه‌موو پر چه‌ک کرد به‌ گه‌وره‌ترین و تازه‌ترین تۆپه‌او‌یژ ، وای لی‌ هات هیزه‌ دوور ه‌او‌یژه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ نمونه‌ ئه‌هینرایه‌وه‌ له‌ پیشیکه‌وتندا ، خانه‌ی تۆپه‌او‌یژه‌کان (تۆپخانه) ی نو‌یژهن کرده‌وه‌ و تفاق و چه‌کی زۆری بۆ په‌یدا کرد ، تا وای لی‌ هات ئه‌توانرا هه‌موو جو‌ره‌ چه‌کیکی تازه‌ی تیدا دروست بک‌ریت ، هه‌روه‌ها له‌ بواری ده‌ریایشدا چاکسازی زۆری کرد و خه‌لکی شاره‌زای عوسمانی له‌ جیگای شاره‌زا بیانی یه‌کان دانا هه‌رچه‌ند خو‌یشیان و ده‌وله‌ته‌ که‌یشیان نا‌په‌زایی یان ده‌رده‌ب‌ری ، له‌سه‌ر ده‌می ئه‌مدا ده‌وله‌تی عوسمانی بو‌ویه‌ یه‌که‌مین ده‌وله‌ت‌یک‌ی ده‌ریایی له‌ دنیا‌دا ، و تیمی ده‌ریای ئه‌نارده‌ ده‌ره‌وه‌ و که‌وته‌ ک‌پینی تانک و چه‌ند کارگه‌ی دانا بۆ دروست کردنی تانک و ده‌زگای تر و دروستکردنی گه‌نجینه‌ بۆ ده‌زگای هه‌لم‌ی ، خانه‌ی کارگه‌ی (ازمیت) هه‌مان شانوشکو‌ی جارانی بۆ گه‌پ‌ایه‌وه‌ و زۆر‌یک له‌ حه‌وزه‌کانی تایبته‌ به‌ که‌شتی نه‌وژهن کرده‌وه‌ و گو‌قاری (الاحکام العدلیه) ی دامه‌زراند و کاری بۆ ئه‌وه‌

¹ (ب‌روانه : تاریخ الدولة العثمانية / د. علی حسون ، ص ۲۰۵ ، ۲۰۶ .

ئەكرد ھەق و راستى بچەسپىنى^۱ و چەند گەورە بەرپرسى دايە دادگا وەك " خسروپاشا " و " عاكف پاشا " و (طاهر پاشا " و بەو كارانەش دادو چاكسازى بۆ ھەموو لايەك دەرکەوت و ئەمەش مايەى خوشحالى دەولەتە ئەوروپاي يەكان نە بوو ، چونكە ئەوان ئەيانويست سستەم و زۆردارى ئەوئەندە زۆر بىت دەولەتە كە بە خىرايى بپروخىنى^۲ ، ھەرودھا سولتان عبدالعزيز چاكسازى زۆرى لە كاروبارى ئابورىدا كرد و فەرمانى كرد بە كۆتتۆلكردى (بوجە) و ھەلۆەشانەنەوى سىستەمەكانى پارەو بەو شىئوہى ھەموو قەرزەكانى دەولەتى پاك كردهو و واى لى^۳ ھات مامەلە بە پارە ئەكراو و كاروبارى پارە كەوتە ژىر كۆتتۆل^۴ ، دەولەتە ئەوروپى يەكان كە ئەمانەيان بىنى لە ماوہىەكى كورتدا پروئەدەن لەسەر دەستى ئەم سولتانەدا و نەخشەكانيان بۆ لەناو بردنى ئەم پياوہ نەخۆشە پەرچى لەبەردەمدا دروست بوو ، وايان بە باش ئەبىنى پىلان بۆ لەسەر كارلا بردنى و پاشان كوشتنى دابنى^۵ ، پەگ و پىشەى كوشتنى سولتان عبدالعزيز ئەگەر پتەوہ بۆ ئەو نەخشە بەبەرنامەيەى كە قونسولگەر و نوینەرانى دەولەتى ئەوروپى يەكان لە پايتەختى عوسمانىدا دايان نا ، ھەر خوشيان لە پىگەى بەكرىگىراوہكانيان جىبەجى^۶ يان كرد ، ئەو بەكرىگىراوانەى كە بەبىروباوہرى خويان ئاخىبىونيان و لە پياوانى دەولەتیش بوون ، لەسەر و ھەموو يانەوہ دەسكەلاى دەستى ماسونىەت ، (مدحت پاشا)^۷ ، كە لەكاتى دادگاي كردنەكەيدا دانى بەوہدا نا كە لە لا بردن و كوشتنى سولتان عبدالعزيز دا ئەویش بەشدار بوو و ئەمەش شتىكى ئاشكرايە لە مېژوودا و لە دىكۆمىنىتەكاندا تۆمار كراون^۸ .

باسمىيازىم

سولتان مورادى پىنجەم (۱۲۹۳ ك) و ماوہى دەسەلاتەكەشى تەنيا (۹۳) پۆژ بوو .
كوپى " سولتان عبدالمجيد " ھ ، لە ۲۵ / رجب / ۱۲۵۶ ك بەرانبەر بە (۱۸۴۰ ز) لە دايك بوو ،
لە (۷ رجبى الاول / ۱۲۹۳) دا ھاتە سەركورسى دەسەلات^۹ .

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۲۰۵)

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۲۰۸ .)

^۳ (پڕوانە : تاريخ الدولة العثمانية ، على حسون ، ص ۲۰۹ .)

^۴ (پڕوانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۷۷ ، ۱۷۸ .)

پیاویکی تارادهیهك زیرهك و پۆشنبری تورکی و پۆژئاوایی بوو ، گرنگی یهکی باشی بهئهدهب و زانست و کاروباری ئهوروپا ئهدها ، سهردانی ئهروپای کرد و چاپۆیکهوتنی لهگهڵ ههندی له ئهوروپیهکاندا کرد ، چووێه ناو بازنهێ ماسۆنیهتهوه و پهیهههندی به (نامق کمال) و جگه لهویشهوه هه بووه که ئهندامیکی بزوتنهوهکهیه ، زۆر لایهنگری دهستوور و لیبرالیهتی و عهلمانیهت بوو ^۱ .

بزوتنهوهی ماسۆنیهت ئهم سولتانهی برده سهرکورسی دهسهلات ، بهلام تووشی پشیوی عهقلی ئهبیته له ئهنجامی ئهوهی تووشی ترس و راچلهکینیککی زۆر ئهبیته که نیوه شهو خهبهری ئهکهنهوه و ههوالی لهکارلادانی سولتان عبدالعزیزی ئهدهنی ، کاتیکیش ههوالی کوشتنی (حسن الجرکسی) ئهدهنی تووشی حالهتیککی دهروونی و دهماغی ئهبیته که کار له دهزگای ههرسی ئهکات ، باری تهندروستی ئهم سولتانه بهبهردهوامی بهرهو خراپی ئهپۆیی هاوکات لهگهڵ ئهوهولانهی که مدحت پاشا ئهیدان بۆ راگهیانندی دهستوری دهستکرد وهك ئهتهرناتیقیك بۆ شهریعت لهسهرویهندی نهخۆشیهکهی ئهدها و خهریکی لیکۆلینهوهی یاساو سیستهمه پۆژئاوایی یهکان و پهیهههندی کردن بوو به هاوکارهکانیهوه ، تا گهیشه ئهوهی دهستورهکهی ئامادهکرد ، ئهلین عهقل لهدهستدانی سولتان له ههموو کهسیکهوه دهركهوت به پرونی ، و لابردنی لهسهر کار پێویست بوو بۆیه (شیخول ئیسلام) له سالی (۱۸۷۶ ز) دا ئهوهی راگهیانندو ئهمهش دهقی فهتواکهیه : (ئهگهر پیشهوای موسلمانان به تهواوهتی شیت بوو بهوپرژیهیهی که مهبهست له پیشهوایهتی یهکهی لهدهست بدریت ، ئایا دروسته مافی پیشهوایهتی لیبسنیتریهوه ؟ وهلامهکهی ئهوهیه : بهلی دروسته و خواش باشت ئهزانی : بهندهی ههزار (حسن خیر) ئهمهی نویسه _ خوا لی ی ببوریت) ^۲ .

پاش ئهوهی لهسهر کار لایان برد له نهخۆشیه عهقلی یهکهی چاک بوویهوه ، و ئهوه تهمهنهی تری که مابووی له کۆشکی (چراخان) برديه سهر ، تا لهتهمهنی نزیک شهست و چوار سالییدا وهفاتی کرد ^۳ ، ههندی له لاوانی (کۆمهلهی یهکیتی و گهشهکردن) کاریگهری زۆریان لهم مورادی پینجهمه کرد و بردیانه ناو کۆپی ماسۆنیهت و فیتری مهشروب

^۱ (بروانه: تاریخ الدولة العثمانية ، د. علی حسون ، ص ۲۰۹ .

^۲ (هه مان سهرچاوهی پيشوو ، ص ۲۱۰ .

^۳ (هه مان سهرچاوهی پيشوو ، ص ۲۱۰ .

خواردنه وەش بوو ، تیریش بوو له بیرو پای عەلمانی و فەلسەفە ی پۆژئاوایی ^۱ ، (سولتان عبدالحمید) دەربارە ی ئەلیت : (سروشتی وابوو هەر که س زەردەخەنە یەکی بەروودا بنواندایە پێی ئەخەلەتا ، بێ ئەوە ی بیر لەوە بکاتەو کامە عەقل ئەپێی و کامە عەقل نای بپێ هەر لەبەر ئەمە بوو که هەر بەخەیاڵیشیدا نە ئەهات ئەو جوان نی یە بۆ کەسیکی وەک ئەو سەر بە کۆپی ماسۆنیەت بیست و لە داها توویشدا خەلیفە ی موسلمانان بیست و نەینە زانی پێژە ی ئەو کارەساتە ی لەمەو دەروست ئەبیست چەندیکە ، ئەو بوو هەندی کە س ئەوانە ی که لاف ی ئەو دیان لی ئەدا هەواداری نوێبوونە وەن توانیان هانی بدەن و فیتری مەشروب خواردنەو ی بکەن و هەندی شتی ناو ژیا نی ئەوروپای لا جوان بکەن که لای ئیمە زۆر سووک سەیر ئەکرا)) .

بەشی شەشەم

سەردەمی (سولتان عبدالحمید)

باسی یە کەم

(سولتان عبدالحمید) (١٢٩٣ _ ١٣٢٦ ز : / ١٨٧٦ _ ١٩٠٩) :

(سولتان عبدالحمید) سولتانی سی و چوارەمە له سولتانەکانی دەولەتی عوسمانی ، که هاته سەر کورسی دەولەت و دەسەلات له تەمەنی سی و چوار سالاندا بوو ، چونکه خۆی له (١٦ / شعبان / ١٢٥٨ ک _ ١٨٤٢ ز) دا له دایک بوو بوو .

دایکی (سولتان عبدالحمید) که مرد ئەم تەمەنی له دەسالاندا بوو ، ژنی دووهمی باوکی که ژنیکی نەزۆک بوو کەوتە سەرپەرشتی کردنی ئەم ، له راستیدا جوان پەرور دە ی کردو هەولی دا بۆ ببێتە دایک ، هەرچی خۆشەویستی خۆی هە بوو دای بە ئەم و پاشانیش کەمرد وەسیەتی کرد که هەموو میراتەکی بدەنە (عبدالحمید) .

(سولتان عبدالحمید) زۆر له ژێر کاریگەری ئەم پەرور دە یەدا بوو ، بەشەرم و شکۆ و دینداری و دەنگی نزم و فینکی ئەم ئا فرەتە سەرسام بوو ، ئەمەش بە ئاشکرا له کەسایەتی (عبدالحمید) دا بە درێژایی ژیا نی پەنگی دابوو یەو .

(عبدالحمید) خۆیندنێکی پێک و پێکی له کۆشکی سولتاندا تەواو کرد له سەر دەستی کۆمەلێک پیاوی زانا و هەلبژاردە ی سەردەمی خۆی دا له زانیاری و له پەروشتیشیدا ، فیتری

¹ (بڕوانە : والدي السلطان عبدالحمید ، ص ١٧٨ .)

زمانی عەرهەبی و فارسی بوو ، وانهی میژووشی خویند و خوشەویستیەکی بۆ ئەدەب تێدا دروست بوو ، لە زانستی (التصوف) دا زۆر پۆچوو ، بە زمانی تورکی عوسمانی هەندی شەریشی ھۆنیوەتەرە^۱ .

مەشقی تەواوی لەسەر بەکارھێنانی چەك کردووە و بە لیژانینەرە ئەیتوانی شەمشێر بەکار بهێنێت ، و بە دەمانچە نیشانەیی بە وردی ئەپێکا ، پارێزگاری لە وەرزشە لەشی یەکان ئەکردو بەردەوام ئەیکردن ، گەنگی زۆری بەسیاسەتەکانی جیھانی ئەدا زۆر بە وردەکاری یەکی بۆینەرە و گەنگی یەرە بەدواداچوونی بەردەوامی ھە بوو بۆ ئەو ھەوالانەیی دەربارەیی وولاتەکی و جیگەیی لە جیھاندا بلأو ئەکرایەرە .

یەكەم / سەردانی (عبدالحمید) بۆ ئەوروپا لەگەڵ (سولتان عبدالعزیز)ی مامەیدا : سولتان عبدالعزیز سەردانیکی ئەوروپای کرد ھاوێی لەگەڵ شانیدیکی بالایی عوسمانیدا کە لە ناویاندا میر (عبدالحمید) بوو ، کە لە بەرگیکی سادە و پەشتیکی پاک و بەرزدا کەوتە بەرچاوی ئەوروپی یەکان^۲ ، میر (عبدالحمید) پێشوەخت خۆی بۆ ئەم سەردانی یە ئامادە کرد بوو ، کتیبیکی زۆری خویندبوویەرە ، پیاویکی زۆر وورد بوولە پوانین و لە بێیاردانیدا بەسەر ھەرشتیکیدا کە لە پۆژئاوادا ئەیبینی ، ئەم وەفدەیی عوسمانی یەکان لە ئەوروپادا چاوپێکەوتنیکیان لەگەڵ گەرە سیاسەتمەدارەکانی ئەویدا کرد وەك : ناپلیۆنی سێ یەم لە فەرەنسا و (فیکتۆریا) شاژنی ئینگلتەرەو لیو بلدقی دووھم لە بەلجیکا و غلیومی یەكەم لە ئەلمانیا و فرانسوا جوزیف لە نەمسا^۳

میر (عبدالحمید) پێش ئەم سەردانەشی لەگەڵ (سولتان عبدالعزیز)دا سەردانی میصریشی کردووە ، لە و ماوەیەکی کە لە میصردا ماویەرە سەرنجی ئەوێ دا بوو کە ئەم بێق و باقەیی ئەوروپا پەرە لە درۆ و گەزبازی و خەلکی ئەویش تەنیا شتە پووکەشەکانی ئەوروپایان وەرگرتووە ، ھەر بۆیە میصر فیۆی قەرزکردن بوو و بوو بە ژێر قەرزیشەرە لەبەرئەرەکی کە (خدیوی اسماعیل) دەستی داووە زیادەپۆیی و ئەیەوێت میصر بکاتە پارچەیکە لە ئەوروپا . سەردانەکەشی بۆ ئەوروپا لە ۲۱ یۆنیۆی / تا ۷ / اغسطس / ی لە سالی ۱۸۶۷ ز خایاند ،

۱ (بێوانە : السلطان عبدالحمید الثاني ، محمد حرب ، ص ۳۱ :

۲ (بێوانە : ھەمان سەرچاوەی پێشوو ، ص ۳۳ .

۳ (ھەمان سەرچاوەی پێشوو ، ص ۳۳

ئەم شاندىۋى عوسمانىيە ئەم ۋولاتانە گەران ، فەرەنسە ، ۋ ئىنگلىتەرا ۋ بەلجىكا ۋ دەرۋەلىتى ئەمساى مەجەپى .

لەم سەردانەدا بۇ ئەوروپا ، زەينى (عبدالحميد) كرايەۋە بە سەرزۇر شتدا ، كە ئەۋ شتانە لە دوايىدا پەنگيان دايەۋە لە ھەموو ئەۋ ماۋىيەدا كە ئەۋ دەسلەتلى لە دەستدا بوو ، ئەۋ شتانەش ئەمانەن :

۱- ژيانى ئەۋروپايانە بە ھەموو ئەۋ شتانەۋە كە ھەيانە ۋەك پىيازى جۇرەجۇريان بۇ ژيان ۋ ئاكارى جۇرەجۇر گىرنگى دانيان بە ھەندى شتى پوۋكەش .

۲- ئەۋ پىشكەۋتنە سەربازى ۋ پىشەسازىيە ھەيانە بە تاييەت لە ھىزە ۋ شكانى يەكەى فەرەنسە ۋ ئەلمانىا ۋ ھىزە دەرياي يەكەى بەرىتانىا دا .

۳- گەمەكانى سىياسەتى جىھانى .

۴- رادەى كاريگەرى ھىزە ئەۋروپاي يەكان لە سەر سىياسەتى دەرۋەلىتى عوسمانى ، بە تاييەتى كاريگەرى ناپلۇنى سىيەم لە سەر سولتان عبدالعزيزى مامەى ، ۋ فشارى ناپلۇن لە سەرى تا پىشتىۋانى لە على پاشاى ۋەزىرى بىكات لە گەل ئەۋەدا كە سولتان عبدالعزيز ھەركىز نەى ئەھىلا كەس ھەست بەۋە بىكات كە ئەم لە ژىر كاريگەرى ھىچ ھىزىكى پۇژئاۋايى دايە)) ۱ .

مىر (عبدالحميد) لەم سەردانەى دا گەيشتە ئەۋ پروايەى كە فەرەنسە ۋولاتى گالتەۋ گەپە ۋ ئىنگلىتەرا ۋولاتى سەرۋەت ۋ كىشتوكال ۋ پىشەسازى يەۋ بەلام ئەلمانىا ۋولاتى سىستەم ۋ سەربازى ۋ بەرپۇۋە بەردنە ۋ زۇر سەرسام بوو بە ئەلمانىا ۋە ، ھەر بۇيە كارى مەشقىردن بە سوپاي عوسمانى سپارد بە ئەۋان كاتىك كە بوو بە (سولتان) مىر (عبدالحميد) ئەم سەردانەى ئەۋەندەكاريگەرى ھە بوو لە سەرى ۋاي لىكىرد كە گىرنگى زۇر بدات بەۋەى كە ھەموو داھىنراۋىكى تازە بىننىتە ناۋ دەرۋەتەكەى لە ھەموو بۋارەكانى ژياندا : چ بۋارى خۋىندىن ۋ پىشەسازى ۋ چ بۋارى دەرگاكانى پەيوەندى كردن ۋ دەرگا سەربازى يەكان نمونە لە سەر ئەمەش ۋەك ، دوو كەشتى ژىر دەريا (غۋاصە) ى كېرى ، ئەۋ كاتە ئەۋ جۇرە چەكە زۇر كەم بوو ، بە پارەى تاييەتى خۋى " تەلەگرافى " ھىنايە ناۋ ۋولات ، قوتابخانە تازەكانى دامەزىراند ، ۋ زانىارى يە ھاۋچەرخەكانى كىردە بەرنامەى خۋىندىن تياندا ، يەكەم ئوتۇمبىل ۋ يەكەم

¹ (بېروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۵۶ .

پاسکيلي ھيٺا ئا وولات و سيستھمي پيوانهي به (مھتر) ي داهيٽا ، بهلام زور نازايانه
دڙي ٺوه وهستايه وه كه بيروپاي پوڙئاوا له وولاتدا بلاوبينيته وه^۱.

ٺھم سھردانه ي بۆ ٺه وروپا ٺه و کاريگھري يھشي له (عبدالحميد) دا دروست کرد كه يھك
سياسه تي سھربھ خو پھيرھو بکات له گھل ٺه وروپادا ، بويھ كه س ٺه وي له سھر تومار نه کردوه
كه پوڙيک له پوڙان چوبينيته ژير کاريگھري ھيچ کاربه ده ستيکي ٺه وروپاي يھ وه ، چھند
ھاورپيھ تيشيان به ھيز بوو بيت ، يان ٺه و دولته ته نزیک بوو بيت له گھل دولته تي عوسمانيدا .
له م سھردانه يدا ٺه و چاوپيکھ وتنه ي (فؤاد پاشا) ي صھردي ٺه عظم م كه له گھل چھند
سھر کردھيه کي ٺه وروپاي دا سازي دا ، سھرنجي (عبدالحميد) ي پراکيشا .

پرسيار کرا له (فؤاد پاش) له م سھردانه دا : دوورگھي کريت به چھند ٺه فروشن ؟ (فؤاد
پاشا) له وه لامدا ووتي : (به و نرخه ي که کريومانه) ، مھبه ستي به مھ ٺه وه بوو ، عوسماني
يھ کان له پينا و پاراستني دوورگھي کريتدا ۲۷ سال له جھنگدا بووم .
ھهروه ها پرسيارکي تريان کرد له (فؤاد پاشا) : (به ھيز ترين دولته تي ٺه مړو له جيھاندا
کي يھ ؟

له وه لامدا ووتي : ((به ھيز ترين دولته تي ٺه مړو بريتي يھ له دولته تي عوسماني ، ٺه وش
له بهر ٺه ويھ ٺيوه بهر دهوام له دھروه ٺه پيروخيئن و ٺيمھش بهر دهوام له ناوه وه ٺه پيروخيئن ،
كه چي بهرھر دوولامانه وه نه مانتوانيوھ بيروخيئن^۲ .

(عبدالحميد) له مھ وه ٺه ووانه يھ فير بوو چوئن ٺه و ھيزانه بيدهنگ بکھي كه مھبه ستيانه
دولته تي عوسماني بيروخيئن ، فيري زيھرکي و ووري اي بوو له کاتي حيواني سياسي دا له
کوٽايشدا ھه له م بواره دا زور ھه لکه وتوو بوو .

تھمھني (عبدالحميد) له م سھردانه دا ۲۵ سال بوو .

دووه م / (به يعهت) وھرگرتني بۆ خه لافهت و گھياندنې دهستور : پاش مرادي براي به يعهت
به ٺھم درا ، له پوڙي پينج شھمه ۱۱ ي شعبان ي ۱۲۹۳ ک ، ۱۳ اغسطس ۱۸۷۶ ز ، پوڙي
به يعهت دانه کھي ھه موو وھ زيھرکان و ٺه شراف و گھوره بهر پرساني دولته له مھدھني يھ کان
و سھربازيه کانه وه له (سرای طوبقبو) ٺاماده بوون و سھروکھ کاني ھه موو تايفه

^۱ (ھه امان سھرچاوه ي پيشوو ، ص ۵۷ .

^۲ (ھه مان سھرچاوه ي پيشوو ، ص ۵۸ .

جۆربه جۆره كانيش پيرۆزبايى يان لى كرو له هه موو لايه كى دهوله ته وه وهك ئاهه نگیړانىك بهم بۆنيه وه دهست كرايه توپ ته قاندى ، و سى پۆژ له سه ريه ك له تهسته نبولدا كو لآن و بارزاړ رازي نرايه وه (سه درى ته غطه م) بروسكه ي نارد بو هه موو دهوله تانى جيهان و له م ئاگاردارى كردن ^۱.

(سولتان عبدالحميد) مدحت پاشاى دانا به (سه درى ته غطه م) و پاشان له ۲۳ / ديسمبەر / ۱۲۹۲ ك و ۱۸۷۶ ز) دا دهستور راگه يه نرا كه ئازادى يه مه دهنى يه كانى تيدا دهسته بهر كرا بوو وبه دهق باس له وه كرا بوو كه ته مه حكومه تىكى په رله مانى يه و ته م دهستوره به دهق باسى نه وه شى كرد بوو كه په رله مان له دوو نه نجومه ن دروست نه بىت ، نه نجومه نى نوينه ران يان (نيروان) ، پاشان نه نجومه ن ته شراف يان پيران ^۲.

(سولتان عبدالحميد) له سه رتاي دهسه لاتداريتى دا تووشى ديكتاتۆريه تى وهزيره كان و سياسه تى غه ربزه ده كان بوو كه "كۆمه له ي عوسمانيه تازه كانى " پي به رايه تى ته م سياسه ته يانده كرد ، ته م كۆمه له ژماره يه ك نوخبه ي پۆشنير بوون كه چووبوونه ژيړ كاريگه رى پۆژئاواه و ماسۆنيه تيش توانيبوى دهستيان پى بگه يه نيّت و به كاريان به ينى بو ئامانجه كانى خو ، ديكتاتۆريه تى وهزيره كان گه يشته نه و راده يه ي كه مدحت پاشا نه و كاته ي سه روكى نوخبه عوسمانيه تازه كان بوو ، نامه يه كى نوسى بو (سولتان عبدالحميد) له سه رتاي چوونه سه رته ختيه وه (۱۸۷۷ ز) و ته لى : (ئامانجى ئيمه له راگه ياندى دهستور هيج نه بوو نه وه نه بى كلكى ديكتاتۆريه تى بپرين و مافه كانى جه نابت و ته ركه كانى سه رشانت ديارى بكه ين و كارى وهزيره كانيش به هه مان شيوه دياربىت و ئازادى و مافى هه موو هاوولآتيا نيش دهسته بهر بكرىت ، تا وولات به رزببىته وه بو پله كانى پيشكه وتن ، منيش له و شتانه دا گوپرايه لى تو ته كه م كه پيچه وانى سوودى ئوممه ت نه بىت ...) ^۳.

¹ (بپروانه : الدولة العثمانية في تاريخ الاسلامى الحديث ، ص ۱۸۳ .

² (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۷۸ .

³ (بپروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۵۹ .

(سولتان عبدالحمید) دهرباره ی ئه مه ئه لیت : ((سه یرم ئه کرد مدحت پاشا خو ی کرده به کو یخا و "وه سی" به سه رمه وه فرمانم بۆ دهرئه کات ، ئه م هه لسه که ته شی زۆر دوور بوو له گیانی (مه رجدار ی یه وه) (دیمو کراتیه ته وه) و له دیکتا تۆریه ته وه نزیک بوو) ^۱ .

مدحت پاشا و هاو پڕی ماسو نی یه کانی تری قالبوو بوون له مه شروب خواردنه وه دا ، (سولتان عبدالحمید) له یاداشته کانی دا ئه لێ : ((... ئه وه ی زانرا وه که ئه وان ه ی لاف ی نازادی یان لێ ئه دا له وه سه رده مه دا له شاعیران و ئه دیبان دوا ی دهرکردنی بپیری ((یاسای بنه پره تی)) ، ئیواره یه که له کو شکی مدحت پاشا دا هه مو کو ئه بنه وه ، بۆ ئه وه نا که باس و خوا ست له کاروباری ده ولت بکه ن ، به لکوو بۆ ئه وه ی باس له سه رخو شی و به دپره وشتی بکه ن و پی ک بنی ن به سه ریا نه وه ، مدحت پاشا له مه شروب خواردنه وه دا پو چوو بوو هه رله کاتی لاو ییتی یه وه ، و هه مو وکه س ئه وه ی ئه زانی ، جا ئه و شه وه له خو شی مه شرویه که و له خو شی را گه یاندنی (پیره وی ناوخو دا) که تی که ل یه که ئه بن مه دحت پاشا له سه ر میزی نان خواردنه که هه لئه سی ت و چه ند که سی ک ده ستی ئه گرن بۆ ئه وه ی نه که و یته سه رزه وی ، که ئه روا ت ده ست بشو ری ت به (طوسون پاشا) ی می ردی خوشکه که ی ئه لیت له و کاته دا که زمانی نه ئه چه رخا له ده میدا به هو ی سه رخو شی یه وه به ئاره قه که) :

ئهری پاشا ! ئیستا کی ئه توانی دوا ی ئه وه ی که گه یشتو مه ته ئه م پله یه دوورم بخته وه ؟ کی ئه توانی ؟ پی م بلێ به رای تو چه ند سال له پله ی ((سه در ی ئه عظه م)) دا ئه می نمه وه ؟ طوسون پاشا وه لامی ئه داته وه و ئه لێ : ئه گهر له سه ر ئه م به زمه تان به رده وام بن هه فته یه ناخایه نن) ^۲ .

مدحت پاشا زۆر جار له م کو پری مه شروب خواردنه وه دا و وردترین نه ینی ده ولته تی ئه دو پرا ند ، و بۆ به یانی له ناو خه لکی ئه سته نبو لدا هه موو با سی ئه و زانیاری یانه یان ئه کرد ، شه ویکیان له کاتی سه رخو شیدا با سی ئه وه ئه کات که به نیازه پژی می کو ماری له ده ولته تی عوسمانیدا را گه یه نی ت و خو شی ببی ته سه رو کی کو ماره تازه که ی عوسمانی و پاشان ببی ته _ ئیمپراتۆر ی ئه و کو ماره و وه ک چون ناپلیونی سی یه م له فه رنسا دا به و کاره هه ستا

مدحت پاشا تو مه تی ئه وه ی له سه ر بوو که به ده سک یسه ی ئه و (سولتان عبدالعزیزه کو ژرا و) ، (سولتان عبدالحمید) لیژنه یه کی لی کۆلینه وه ی بۆ ئه و مه به سته دانا و هه موو

^۱ (هه مان سه رچا وه ی پیشوو، ص ۶۰ .

^۲ (بروانه : ذمکرات السلطان عبدالحمید ، محمد حرب ، ص ۷۷ .

گومانلیکراوهکانی دایه دهست دادگا و ئهویش بریاری دادگای بهسهردا سهپاندن و دادگا بریاری له سیذارهدانی بۆ مدحت پاشا دهرکرد بهلام (سولتان عبدالحمید) دهخالهتی کردو بریارهکی سوك کرد لهسهری و کردیه ((زیندانی)) بۆی و پاشان دووری خستهوه بۆ شام چونکه زیندانی سهربازی لهوی بوو .

دهستور دهسهلاتهکانی (به پروکesh نهک به ناوهپوک) لهیهک جیاکردبوویهوه ، ههروهها ئهو گۆرانکاریانهی که به پیی دهستور هاتبوو بهسهر سیستهمی فهروانهوایی دا ، وهک گهشه کردنیك وابوو نهک گۆرین ، کهس بیرى لهوه نهکردبوویهوه که مافی دهسهلاتی سولتان کهم بکاتهوه ، ههر دهستور خۆی به دهق ئهوهی باس کرد بوو که کهسایهتی سولتان پارێزراوه و کهس بۆی نی یه دهستی بۆ بهریت ، و لهبهردهم هیچ کهسیکدا پرسپاری ئهوهی لی ناکرێ فلانه ئیشی بۆچی و لهبهر چی کرد ، ئهوه وای کردبوو که دهستور له دهستی خۆیدا بوو^۱ .

تهنیا سولتان مافی ئهوهی هه بوو که وهزیرهکان دابنێ یان لهسهر کار لایان ببات ، ههروهها ههر ئهو مافی بهستنی رێکهوتنامه و پاگهیانندی شهپر و بهستنی رێکهوتنامهی ناشتی ههیه ، خۆی سهروکی گشتی هیزی چهکداره و مافی ئهوهی ههیه که ههموو جوړه یاسایهک دهریکات له ههموو بوارهکاندا به بی ئهوهی بگهڕێتهوه بۆ (پهرلهمان) بهو شوهیه(سولتان عبدالحمیدی دووهم) له سالی (۱۲۹۳ ک) تا سالی (۱۳۲۷ ک) بهرامبهر (۱۸۷۶_۱۹۰۹) ز به ههمان دهسهلاتهوه مایهوه که هیچ کام له سولتانهکانی پیش ئهو ئهوهنده دهسهلاتیان نه بوو ، ئهوه بوو مدحت پاشا خۆی بووبه یهکهه قوربانی ، ئهو دهسهلاته زۆری که دهستور دای به سولتان وای کرد که سنور بۆ سهروکی وهزیران دابنیت و وای لیهاک جگه له پۆلیکی دووهمی دهسهلاتی لهبهرپۆهبردنی کورسی فهروانهوایی دا پۆلی تری بۆ نهمایهوه^۲ .

دهستور به دهق باسی ئازادی ئهندامانی پهرلهمان ئهکات له کاتی پادهبرپین و له کاتی دهنگداندا و نابیت دادگایی بکریک کاتیک نه بیت سنوره یاسای یهکانی ئهنجومهن به زینن ، دهستور ئهوهیشی دیاری کردبوو که زمانی رهسمی دهولت زمانی تورکی عوسمانی یه ئهنجومهن بهو زمانه بهرپۆه ئهبریت ههروهک دهستور باسی ئهوهیشی کردوه که دهنگدان به

^۱ (پروانه : في اصول التاريخ العثماني ، ص ۲۳۴ .

^۲ (پروانه : هه مان سهرحاوهی پیشوو ، ص ۲۳۴ .

نهیڼی یان ئاشکرا نه بیټ به پی ی هه لومهرج بیټ، بهو مهرجه ی که بوجه نه نجومه نی نوینه ران دیاری بکات و سولتان بو ی نه بیټ بریاری تیډا بدات به پیچه وانه ی نه وه ی په یوه ندی به یاسا روټینه کانه وه هه یه.

سه ربارت به مافه تاکه که سی یه کان ده ستور نه وه ی راگه یاند بوو که (عوسمانی یه ت) بریتی یه له سیاسه تی ره سمی و له سنوری بنه مای (یه کسان ی) دا که پیکه خسته نه کان به پرونی باسیان لیوه کردوه ، ده ستور سیفه تی "عوسمانیه ت" ی دا بوو به هه مو هاوولاتی یه کی ده ولت سهر به هر ئایینیک بوایه ، و به ده ق باسی نه وه ی کردوه که هه مو که س ئازاده و هه مو عوسمانی یه که له به رده م یاسا دا یه کسان و هه مو که سی که نه و مافانه ی هه یه که به رامبه ره که ی هه یه تی وه که چون هه مان نه رک ی نه ویشی له سهره ، ده ستور به ده ق سهر به خو یی (قه ز ا) ی سه لماند بوو ، ده ستور نه وه شی باس کرد بوو که دادگا شرعی یه کان بو خو یان نه مینه وه و ناموسلمانه کانیش بو یان هه یه که په نا بو دادگا کانی تایبته به خو یان به رن له و پرسانه دا که په یوه ندن به کاروباری ئایینه کانیا نه وه^۱

(سولتان عبدالحمید) بریاری دا که ده ست بکریټ به جیبه جی کردنی ده ستور و هه لبراردنی گشتی بکریټ که نه وه له میژووی عوسمانیه کاند ا یه که مجار بوو ، نه خنامه که ی نه وه بوو که موسلمان نه کان (۷۱) کورسی یان به ده ست هیئا و نه صاره کان (۴۴) کورسی و جوله که (۴) کورسی و یه که مین په رله مانی عوسمانی له ۲۹ / مارس ی / ۱۲۹۴ ک _ ۱۸۷۷ ز) کو بوونه وه ی کرد و نه نجومه نی نه شراف یان نه نجومه نی پیران له (۲۶) نه دام پی که نه هات که دائه نران و له وانه (۲۱) یان موسلمان بوون ، هه ندی له نوینه ره عه ره به کان پولیک ی گه وره یان نه گپرا له کاتی مونا قه شه و را گوړپینه ودا ، هه رچه نده ته مه نی نه نجومه نی نوینه ران که م بوو ، پیښ نه وه ی قونا غی دووه می دانیشته نه کان ده ست پی بکاته وه له (۱۳ / فیبرایه ر / ۱۲۹۶ ک _ ۱۸۷۸ ز) دا نوینه ران داوایان کرد که سی و وزیر له به رده م نه نجومه ندا ناماده ببن بو به رگری کردن له خو یان ده رباری نه و تومه تانه ی که پرو به پرویان کرا وه ته وه ، (سولتان عبدالحمید) یش چاری نه ما هه لو ه شانده وه ی نه نجومه ن نه بیټ و پاشان فه رمانی کرد هه ر نوینه ره ی بگه ریته وه بو وولاتی خو ی و هه ندی له وانیشی نه فی کردو دووری خسته نه وه^۲.

^۱ (بروانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعیل یاغی ، ص ۱۸۰ .

^۲ (هه مان سهرچاوه ی پیښو ، ص ۱۸۱ .

بەو شىۋەيە ماۋەي بەستىنى ئەنجۈمەن لە قۇناغى يەكەمەۋە بۇ قۇناغى دوۋەم دە مانگ و
بيست و پىنج پۇژ بوو ، داۋاي ئەۋە تا سى (۳۰) سالى تر ئەنجۈمەن بانگ نەكرايەۋە و دەرگاي
ئەنجۈمەنى نوينەنەران بۇجاريكىش چيە نەكرايەۋە^۱ .

(سولتان عبدالحميد) ناچار بوو كە دەستور رابگەيەنيت بە ھۇي ئەو فشارانەي كە ماسۋنيت
لە ريگەي مدحت پاشاۋە ئەيانخستە سەرى ، بۇيە كە ھەلى دەست كەوت خىرا ئەنجۈمەنى پەك
خست .

(عبدالحميدى دوۋەم) دژ بە ديموكراتىيەت و كار كردن بەسيستەمى دەستور بوو كە لە
زاراۋەي عوسمانيدا پىي ئەۋترا (مەرجدارى = المشروطية) واتە مەرج دانان بۇ فەرمانپروا
بەۋەي سنورى دەسەلاتى ديارى بكرىت ، لاى ئەو ئەمە يىروپايەكى ھارۋەي پۇژئاۋا بوو ،
بۇيە دژى ھەموو ئەۋانە ئەۋەستاۋە كە لافى ئەۋەيان لى ئەدا و لە پشتى ھەموويانەۋە (مدحت
پاشا) ، پەخنە لەم ۋەزىرەي ئەگرىت و ئەلى : (تەنيا لايەنە چاكەكانى فەرمانكردن بە)
مەرجدارى) لە ئەۋروپادا ئەبىنى ، نە لە ھۆكارەكانى ئەم (مەرجدارى) يە كۆلىيەۋە و نە لە
ئاسەۋارەكانىشى ، ئاخىر خۇ (حەبى سلفات) بۇ ھەموو نەخۇشەك و ھەموو لەشىك بە سوود
نى يە ، من پام وايە كە بنەماكانى ئەم (مەرجدارى) يە بۇ ھەموو گەل و ھەموو شويىنەۋارىك بە
كەلك نى يە ، سەرەتا منىش پام و ابو شتىكى بەكەلكە بەلام ئىستا دلتيا بووم لەۋەي كە زور
زيان بەخشە^۲ .

سولتان بەلگەي خۇي ھە بوو بۇ ئەمە ، يەككە لەۋ بەلگانەي ھەلسوكەۋتى خراپى ئەۋانە
بوو كە داۋاي دەستوورىان ئەكرد ھەر لەيەكەم دەستشلكردنى سولتاندا بۇ يىروپاكانيان ، بۇ
نمۇنە :

حكومت ھەر لەگەل راگەياندنى دەستوردا داۋاي لە سولتان كرد كە ئىمزا لەسەر چەند
بىريارىك بكات بۇ ئەۋەي لە چەند ھەرىمىكدا كە موسلمانان تىيدا زورتىنى (اغلبية)
دانىشتۋان پىك دەھىنيت ، چەند كەسىكى نصارى بىنە كار بەدەست بەسەريانەۋە ، ھەروەھا
ئەۋ داۋايەي نصاراكان ئىمزا بكات كە قوتابيانى ئەۋانىش لە كۆلىژى سەربازى عوسمانى
ۋەربگىرىن كە ئەۋ كۆلىژە كۆلەكەي سوپاي عوسمانى بوو ، سولتان ئىمزاى نەكرد و مدحت

^۱ (پروانە : البلاد العربية والدولة العثمانية ، ساطع الحصري ، ص ۹۹_۱۰۰ .

^۲ (پروانە : مذكرات السلطان عبدالحميد ، محمد حرب ، ص ۸۰ .

پاشای وهزیریش تییدا نه وهستا و به سولتانی ووت : ((مهبهستی ئیمه له راگه یاندنی دهستور نه وهیه دیکتاتوریه تی کۆشک نه هیلین ، جه نابیشتان پیویسته ئهرکه کانی خوتان برانن)^۱ .

(سولتان عبدالحمید) هه ندی هوی تر ئه هیئت بۆ پاساوی نهو هه لویسته که هه ییوو له (بیری دهستوری) وهک ده لیت : ((دهوله تی عوسمانی دهوله تیکه چهندان گه لی جیاوازی له خو گرتوو و)) (مه رجداریش)) له ولاتیکی لهو شیوهیه دا مراندنی توخمه سه رهکی یه کانه له ولاتدا ، ئایا له هه موو ئینگلته ره دا یهک نوینه ری هیندی هه یه ؟
یان له په ره مانی فه ره نسێ دا یهک نوینه ری جه زائیری هه یه ؟^۲ .

(سولتان عبدالحمید) ئهم هه لویسته ی خو ی به رامبه ر به (فه رمانه وایی دهستوری) نه گوپی له دهوله ته کهیدا ، ته نانه ت پاش نه وهی که له سه ر ته ختیش لا برا ، خه لکی دهستیان دایه حوکمرانی کردن به دهستور ، نه وه تا نه لی : ((باشه چ شتیك پرویدا که (مه رجداریتی) راگه یه نرا ؟ ئایا قه رزه کان که میان کرد ؟ پیگا و بان و به نده ر و قوتا بخانه زیادی کرد له ولاتدا ؟ ئایا نهو یاسایانه ی ئیستا عاقلانه ترو لوژیکی ترن له وانه ی پیشوو ؟ ئایا خه لک ترسی له خو ی نه ماوه ؟ ئایا جه ماوه ئیستا له خو شگوزهرانی زۆر تر دان ؟ ئایا منال بوون زیادی کردوو و مردن کهم بووه ته وه ؟ ئایا رای گشتی نیو دهوله تی ئیستا له جاران زیاتر له گه لماندایه ؟ ده رمان نه بیته ژه هریکی کوشنده بۆ خه لکی ئه گه ر له دهستی دکتوری خویدا نه بیئت یان له دهستی کهسانی کدا بیئت که بنه ماکانی به کاره ینانی نه زانی ، من زۆر به داخم که پرودا وه کان هه موو راستی قسه کانی منیان ده رخت)^۳ .

(سولتان عبدالحمید) نه وه پۆشن نه کاته وه که هه لویستی هه میشه یی له فه رمانه وایی دهستوری وانی یه ، و هه ل و مه رجه کان بریار له پرسه که دا نه دن ، ئه گه ر هه ل و مه رجه کان گوپدان نه و ا باری سه رنجی ئه میش له فه رمانه وایی دهستوری ئه گوپیئت .

^۱ (پروانه : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۹۵ .

^۲ (پروانه : هه مان سه رچاوه ی پیشوو ، ص ۹۵ .

^۳ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ، ص ۹۶ .

لەم بارەیه‌وه ئەلی: (پێویستە وا گومان نەبێت کە بیروپرای من هەمیشە دژ بە سیستەمیەکە پشت بە بناغەکانی (مەرجداریتی) ببەستیت)^۱.

(سولتان عبدالحمید) کەوتە سەردەمێک کە هەل و مەرجێکی زۆر ناپەرەخت و کۆمەڵێک قەیرانی تاقەت پڕوکیانی هاتە پێگە و پیلانیکی جیهانی لەناو و دەروەدا کەوتبوویە سەر دەولەتی عوسمانی، ئەمیش بە پێی یاسا و پێنمای یەکانی ئیسلام کەوتە چاکسازی بۆ ئەوێ پێگە بگێریت لە دەستیوەردان لە کاروباری دەولەتی عوسمانی لە لایەن ئەوروپای یەکانەوه بگێریت، زۆر سووربوو لەسەر ئەوێ کە (شەریعت) جێبەجێ بکات، و هەستا نوسەرپۆژنامە نوسەکانی لە پایتەخت دوورخستەوه و لەبەردەم هەموو ئەو ئاراستە پۆژئاوای یانەدا وەستا کە (کەلە هەریمەکانی دەولەتدا هە بوون) پێچەوانەی شارستانییتی بەرزی ئیسلامی، توانی دەزگایەکی هەوالگری بە هیژ دروست بکات بۆ پاراستنی دەولەت لە ناو وە بۆ کۆکردنەوهی زانیاری دەربارەیی دوژمنانیش لە دەروە، بیروکی (جامیعی ئیسلامی) بویە جێگەیی گرنگی پێدانی و بەرھەمی گەورە گەورەیی پێ بەدەست هێنا، و ئەوروپای یەکان کێچ کەوتە کەولیان لەم بیرکردنەوه قوولە ستراتیژی یە و دەستیان کردە کار کردن بۆ هەلۆشاندنەوه و لەت لەتکردنی.

(سولتان عبدالحمید) دەربارەیی ئەم دەزگای هەوالگریی خۆی قسە ئەکات و مەبەست لێی پوون ئەکاتەوه و ئەلیت: ((بە پێی نەریتی عوسمانی، سولتان لە پێگەیی دەزگای حوکمرانیەوه ئاگاداری پەیدا ئەکات بەسەر بیروپیرکردنەوهی خەلکی ژێر دەستی خۆی و ئاگادارنەبێت لە گلهی و گازندەکانیان لە پێگەیی والی و قازی یەکانەوه لە لایەکەوه و لە لایەکی تریشەوه لە پێگەیی ئەو هەموو تەکیەیی بە هەموو لایەکی وولاتدا بلاو بوووەتەوه بە شیخەکان و دەرویشەکانیشەوه، جا سولتان ئەم زانیاریانە کۆئەکاتەوه و بە پێی ئەو زانیاری یانە وولات بەرپۆه ئەبات.

سولتان محمودی باپیرم (محمودی دووم) بازنەیی هەوالگری لەسەردەمی خۆیدا فراوان کرد و هەموو ئەو دەرویشە گەپۆکانەشی بۆ زیاد کرد کە هە بوون، ئەمە لەو کاتەدا بوو کە چوومە سەر تەخت و لەسەر ئەوەش بەردەوام ئەبم، پۆژیکیان هەوالیکیان بۆ هێنام لە (موسورس پاشا) وە کە بالوێزی ئیمە بوولە (لندن)، گوایه حسین عەونی پاشا (صەدری

¹ (هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ۹۶.

ئەغظەم) ى پېشوو كە (فەرماندەى سوپا = سرعسكر) بوو ، پارەى لە ئىنگلىز وەرگرتبۇو ، جا ئەگەر سەدرى ئەغظەم كە حوكمى وولات ئەكات بەناوى سولتانهو ناپاكى بەرامبەر وولاتەكەى بكات ، كەواتە سىخوڤەكانى بە دلئىاي يەو واهەوال بە كۆشك ئەدەن كە بەجوانترین شىو كارەكانى ئەنجام ئەدات ، لەبەر ئەو ئەو ھەوالە زۆر كارى تىكردم و دللى گۆڤىم ، ھەر لەو پۇژانەدا بوو كە (محمود پاشا) پى گەيى و ھەندى زانىارى دەربارەى چەند ئەندامىكى ((توركىاي لاو (تركيا الفتاة) پى راگەياندم كە ئەو زانىارىانەى ئەو پىيدام زۆر گرنگ بوون ، پرسىارى ئەو ەم لى كرد ئەم زانىارى يانەى لە چ رىگەيەكەو دەست كەوتوو ، بۆم دەرگەوت كە ئەویش دەزگايەكى ھەوالگى تايبەت بە خۆى دروست كردوو و بە پارە ھەندى لە خزمە نزىكەكانى چەند كەسى ناو (تركيا الفتاه) ى كړيو و ئەوانىش بە حوكمى خزمایەتى يەكەيان ھەموو جارىك لە نزىكەو ئەيانىبن و چىيان لى بىيستن دىن بۆ ئەمى ئەگىرنەو و ئەویش پارەيان ئەداتى راستە ئەو مىردى خوشكەكەى بەلام راست نى يەھىچ كەسك پلەى پاشايەتى ھە بوو دەزگايەكى سىخوڤى سەربەخۆ بە جيا بۆ خۆى دروست بكات دور لە دەزگای ھەوالگى دەولەت ، بۆيە پىم ووت ، ئەبى ھەر ئىستا ئەو دەزگايە ھەلبوھشیتەو و جارىكى تىرىش ئەو جۆرە كارانە دووبارە نەكەیتەو ، ھەرچەندە زۆرى پى ناخۆش بوو بەلام دەزگاكەى خۆى تەسلىم بە من كرد .

دەولەت ناتوانى بى ترس بمىنىتەو كاتىك كە دەولەتە گەرەكان بۆ خزمەت كردنى ئامانجەكانىان كەسانىك بكن كە لە ئاستى وەزىرىكى گەرە دايت .

لەبەر ھەموو ئەمانە بىرپارم دا كە دەزگايەكى ھەوالگى دروست بكەم كە پەيوەندى راستەو خۆى بە خۆمەو ھەبىت ، ئەم دەزگايەش ئەو دەزگايە بوو كە دوژمنان ناويان نا بوو) جۇرنالجيەت) (پۆلىسى نەيىنى = ھەوالگى) ، پىويست بوو كە ئەو بزانم لەناو ئەندامانى دلسۆزو راسەقىنەى دەزگای جۇرنالجيەتدا (ھەوالگى) دا ، كەسانىكى بوختان چىش ھەن ، بەلام من بىروام نەئەكرد و ھەموو شتىكى ئەو دەزگايەم بەرپەھايى وەرئەگرت تا بە وردى لىكۆلىنەو ەم نەكردايە لەسەرى ، سولتان سەلىمى باپىرم (سەلىمى سى يەم) ھەمىشە ھاوارى ئەكردو ئەيووت : (دەستى يىگانە بەسەر جەرگ و ھەناو مانەو بەردەوام ئەگەرئەت ، پىويستە بالويز بنىرىن بۆ دەولەتە بيانى يەكان تا كەرەسەكانى پىشكەوتنى ئەوروپامان بۆ بگوازنەو ، پىويستە لەسەرمان نوینەر زۆر بنىرىن بۆ دەرەو ، ئەبى كاربەكەين بۆ ئەو ەى بەپەلە خۆمان فىرى ئەو شتانە بكەين كە ئەوان پى ى گەشتوون .

منیش له راستیدا ههستم بهو دهستانه ی بیگانه نه کرد ، نهك له سهر جهرگ و ههناومانا ، بهلكوو له ناو جهرگ و ههناومدا ، نهوانه (صه درى نه عظه م) هكان و وهزیره كان نه كړن و دژ به وولاته كم به كاربان ديئن ، نه مه چوڼ پوو نه دات له كا تيكدا نهوانه له خه زینه ی ده ولت پاره يان بو سهر ف نه كريت و كه چي من نه توانم ناگاداري نهوه بم خه ريكي چين و چي نهكه ن و جی له ژير سهرياندايه ؟

بهائی من دہزگای جورنا لجیہت (ہہ والگری) م دروست کردوو ہہ رخوشم بہر پیوہم ئەبرد ...
 بہ لām ئەمہ کہی روویدا ؟ .

پاش ئوھى ئېيىم سەدرى ئەغزە مەكان بەرتىل لە دەولەتە بىيانى يەكان وەرئەگرن بە
بەرامبەر ئوھوھە دەولەتەكەى خوڤيان بېروخىنن و پىلان لە سولتانهكەيان بگيڤن ! ئەم
دەزگايەم بۆئوھە دروست نە کرد کە کەرەسەيەك بىت دژ بە ھاوولائيان بەلکۆو بۆئوھە بوو کە
بە شوڤن ھەموو ئەوانە دا بېروات کە ناپاکی بەرامبەر دەولەتەكەى مە ئەکەن لە کاتیکدا کە بە
رۆزى و نىعمەتى عوسمانى دەميان تا قورقوراکەيان ناخرا بوو .^۱

"کۆمەلە ئیتىحادوتەرەقى" لەسەر دروست کردنى ئەم دەزگای ھەوالگری یە پەرخنەیکى زۆریان باراند بەسەر (سولتان عبدالحمید) دا ، لە راستیشدا ئەم دەزگایە کارێکى چاکى زۆرى بۆ دەولەتى عوسمانى کرد ، لە کاتیکیدا کە (... ئاژاوە چى و تیرۆرستە ئەرمەنى یەکانیان ھان ئەدا بچن بە گژدەولەتى عوسمانیدا ، و ھەر جارەى کە سەربازەکان بەریان لى ئەگرتن خۆینیکی زۆر ئەرژا ... بەلام کە (سولتان عبدالحمید) ئەم دەزگایەى دروست کرد _ لەماوەى ئەو (۳۰) سالەدا _ سولتان لەگەڵ دەرکەوتنى ھەر جۆرە جولەیکەدا خیرا ھەوالیان ئەدایە و توانى ھەموو یاخیبونێکى ناوخۆیى دا بمرکینیتەوہ پێش ئەوہى بگاتە خوين)^۲.

سەنئەت / ياخی بوونه کان و شۆرشه کانى به لقان :

دانیشتوانی (جبل الاسود) و (صرب) و وولای (هرسک) یان هان ئەدا بۆ ئەوەی لە دەوڵەتی عوسمانی جیا ببێتەوە، ئەوەش لە ساڵی (١٢٩٣كـ _ ١٨٧٦ز) بوو، بەلام عوسمانی بەکان توانیان کێیان بکەنەو، (سولتان عبدالحمید) حەزی لەو بوو کە پێگە لە دەوڵەتە

¹ (بروانه : مذكرات السلطان عبدالحميد ، ص ١٦٠ .

(²) بروانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ١٨٩ .

ئەوروپى يەكان بگريّت و نه يەليّت دەست وەردەنە وولات ، بۆيە ھات بېريارى ئەوھى دا کہ (قەزاوہت) لە دەسەلاتى جيّەجىّ کردن جيا بکاتەوہ ، و بە ھەلبژاردن (قازيەکان) دابنريّن لە ريّگەى جەماوەرەوہ ، موسلمانەکان و نەصارەکان وەك يەك باج بخريّتە سەريان ... دانیشتوان بەمە پازى نە بوون و جاريّكى تر شوپشيان ھەلگيرساندەوہ و ئەويش سەركوت کرا ، بەلام نەمسا کەلە پشت ئەم شوپشەوہ بوو ئەيوسيت " بۆسنە و ھەرسک " بخاتە سەر خۆى ، لە ھاندانى جەماوەر دژ بە دەولەتى عوسمانى ھەر بەردەوام بوو ، ئەوہبوو نەمسا لەگەلّ پوسيا و ئەلمانيا و فەرەنسا و ئینگلتەرا داويان لە سولتان کرد ھەندىّ چاکسازى بکات و سولتانیش داواکەى قبولّ کردن ، بەلام نەصرانى يەکانى بۆسنە ئەمەيان قبولّ نەکرد ، ئەمەيش دەرى ئەخات پرسى داوا کردنى چاکسازى جگە لە چەند بيانويەكى بّيئيز ھيچى تر نە بوو ، راستى پرسەکە ئەوھيە کە ئەوان ئەيانويست راستەو خۆ نا راستەوخۆ دەست وەربدەنە کاروبارى دەولەت و لاوازی بکەن و پاشان پالى پتوہ بنیّن و بيخەن ^۱.

ھەرەھا شوپشى بولغارى يەکانیش دەستى پيکەرد ھەر لەو کاتەى کە نەصاراکانى بۆسنە و بەدەنە دانى نەمسا و دەولەتە ئەوروپای يەکان و بەتايبەت پوسيا دەستى پيکەرد بوو ، چەند ريکخراويک لە وولاتى بولغاريا دا دروست بوون بۆ بلاوکردنەوہى دەسەلاتى پوسيا لە نيوان نەصارا و ئەرسەزۆکسەکان و ((صەقالیبەکان)) دا ، پوسيا بە ھەموو شيّوہيەك پشتى ئەمانەى ئەگرت و چەکيشى پىّ ئەدان ، ئەم ريکخراوانەش بە ھەموو توانايانەوہ دانیشتوانى ((صرب و بۆسنە و ھەرسک)) يان ھان ئەدا بۆ ئەوھى دژ بە عوسمانى يەکان پاپەپەن ، کاتيک عوسمانى يەکان ھەندىّ لە خيزانە (شرکسيە) کانيان ھينايە ئەوھى ، بولغارى يەکان خۆپيشاندانيان کرد لەسەر ئەمە ، و پاپەرنیکیان دروست کردو پوسيا و نەمسا دنەيان ئەدان و چەك و پارەى باشيشيان پىّ ئەدان ، بەلام دەولەتى عوسمانى توانى ئەمجارەش کپيان بکاتەوہ و پاپەرينەکە لەناو بەريّت ، دەولەتە ئەوروپای يەکان کەوتنە پەرپاگەندە بلاو کردنەوہ گوايە عوسمانى يەکان قەسابخانەيان لەو وولاتەدا دژ بە نەصاراکان ئەنجام داوہ ، لە کاتيکدا پيچەوانەکەى راستە ، بەم پەرپاگەندانە پراى گشتى ئەوروپا دژ بە دەولەتى عوسمانى کەوتە جۆلەجۆلّ و حوکمەتە ئەوروپای يەکانیش داواى ئەويان ئەکرد کە ھەلويستى توند دژ

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۱۸۹ .

به عوسمانی یه کان بنوینری و له وانه هاوکاری بولغاری یه کان بکریت که سهریه خوئی وهریگرن و فرمانره وایه کی نه صرانی یان بو دابنری^۱.

پوسه کان و نه لمانه کان و نه مساوی یه کان پیکه وه دنه صریه کان و (جبل الاسود) یان نه دا بو نه وهی شهر دژ به عوسمانی یه کان رابگه یه نن ، روسیا حزی له وه بوو که سنوره کانی خوئی له پرووی بولغاریا وه فراوان بکات ، نه مساش به هه مان شیوه ئه یویست سنوره کانی له پرووی (بوسنه و هر سک) وه فراوان بکات ، ئه م دهوله تانه په یمانی ئه ویان به میری (صرب) و (جبل الاسود) دا که هه موو هاوکاری یه کی بکه ن ، ئه وه بوو روسیا به نه ینی سهربازیکی زوری برده ناو وولاتی (صرب) و (جبل الاسود) ، دهوله تی عوسمانی توانی صریه کان و هاوپه یمانه کان نشیان تیک بشکینی و دهوله ته ئه وروپای یه کان ده خاله تیان کرد و داوی راگرتنی شهر یان کرد وه گهر نا ئه وا شهر ی سهرانسهری رانه گه یه نن^۲.

نوینه رانی دهوله ته ئه وروپای یه کان له ئه سته نبول کو بونه وه و چه ند پیشنیاریکیان خسته به رده سستی دهوله تی عوسمانی ، گرنگترینیان ئه مانه بوون :

دابه شکردنی وولاتی بولغاریا بو دوو ههریم و فرمانره واکانیشیان ئه بیئت له (نصاراکان) بن ، لیژنه یه کی نیو دهوله تیش دروست بکری بو جیبه جی کردنی ئه م بریارانه ، و هه مان (امتیازات) یش بدریته هه ردوو میرنشینی بوسنه و هر سک و دهوله ت ده ست له هه ندی زهوی هه لبگریت بو صریه کان و جبل الاسود .

به لام دهوله تی عوسمانی ئه م بریارانه ی پرت کرده وه و یه ک تهره فه له گه ل صریه کاندایا ریکه و تن و سوپاکانی له وولاتی (صرب) کشانه وه ، به و مهرجه ی ئالای (صرب) و (عوسمانیه کان) هه ردوک هه لبگریت تابه لگه بیئت که صرب له ژیر ده سه لاتی عوسمانیه کاندایه^۳.

(سولتان عبد الحمیدی دوو هه م) له وه دنیا بوو بوو که ئامانجی دهوله ته ئه وروپیه کان ئه وه یه که دهوله تی عوسمانی بپروخیئت ، ئه وه تا له (یاداشته کان) ی دا ئه لی : (له ناو کونگره ی دهوله ته گه وره کاندایا که له ئه سته بنولدا گیرا بوم دهرکه وت ئه و دهوله تانه نیازیان چی یه ،

^۱ (بپروانه : الدولة العثمانية د. اسماعیل یاغی ، ص ۱۸۹ .

^۲ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو ، ص ۱۹۰ .

^۳ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو ، ص ۱۹۰ .

ئەۋىش ئەۋەنى يەكە بەدەم ئەلەن : دەستەبەركردنى مافى ھاۋولاتى يە مەسىحى يەكان ، بەلكوومەبەستىيان دەستەبەركردنى سەربەخۆيى ئەۋ ھاۋولاتىيەنەيە و پاشان سەربەخۆيى تەۋاۋ بۆيان و بەۋ شىۋەيە دابەشكردنى ھەموو دەۋلەتى عوسمانى ، ئەۋان بۇ دابەشكردنى دەۋلەتى عوسمانى و گەيشتن بەم ئامانچە دوۋ پرېگەيان گرتبۋويە بەر :

يەكەم / وورژاندنى ھاۋولاتى يە مەسىحى يەكان و لىل كوردنى بارودۇخەكە و بەۋ شىۋەيەش ئەۋ دەۋلەتەنە خۇيان ئەكەن بە خاۋەنيان .

دوۋم / داۋاكردنى (سىستەمى مەرجدارىتى) تا لەناۋ خۇشماندا دوۋبەرەكى دروست بىكەن بۇ بەدەست ھىنانى ھەردوۋ مەبەستەكەيان ، بەداخەۋە ئەۋ نانەي دوژمن ئەيدا ھەندى گەزۋشى پىۋە كرىبوۋ بۆيە ھەندى لە گەنجە پۇشنېرە عوسمانى يەكان نەياتۋانى جىاۋازى لە نىۋان ئەۋ دوۋ ھالەتەدا بىكەن ، جى بەجى كوردنى سىستىمى دەستۋور بە ئاسانى لە ۋولاتىكدا كە يەك نەتەۋەيى يە و محالى ئەۋ جى بەجى بوۋنە لە ۋولاتاندا كەيەك نەتەۋە نىن .

چۈاۋرەم / شەرى نىۋان رۇسىا و عوسمانى يەكان :

رۇسىا ئەۋىيىست ھەرچونىك بوۋە بگاتە ئاۋە گەرمەكان لەبەر زۇر ھۆكارى ئايىنى و ئابورى و جۇگرافى (بىطرسى گەۋرە) (۱۶۲۷ _ ۱۷۲۵ ز) لەۋەسىيەتەكەيدا بۇ پروسەكان لە بېرگەي (نۆيەم) و (يازدەھەم) و (سىيازدەھەم) دا باسى ئەۋە ئەكات كە پىۋىيىستە مەلمانى ي شارستانى لەگەل دەۋلەتى عوسمانىدا بىكرىت تا ئەۋ دەۋلەتە كۆتايى پى ئەھىنرىت ... " بىطرسى گەۋرە " لە بېرگەي نۆۋەمى ۋەسىيەتەكەي دا ئەلى :

(لە قسطنطينىيە) ھو (ھىندستانەۋە) كەمە كەمە بە پى ي توانا نىك ئەبىنەۋە ، چونكە ھەركەس (قسطنطينىيە) ي ھەبىت ئەۋە بە دۇنياي يەۋە ھەموو دۇنياي ئەبىت ، لەبەر ئەۋە ئەبىت دەست لە شەرى عوسمانىيەكان ھەلنەگرىن)

لە بېرگەي يازدەھەمىشدا ئەلى : (لەگەل نەمسادا بەشدار ئەبىن بۇ ئەۋ مەبەستەي بېرىارمان داۋە كە بىرىتى يە لە دەرکردنى عوسمانى يەكان لە ئەۋرۋپادا) .

لە بېرگەي سىيازدەھەمىشدا ئەلى : (پاش ئەۋەي دەست ئەگرىن بەسەر مىرنىشىنە عوسمانى يەكاندا ، سوپاكانمان كۆنەكەينەۋە وگەلەكەشتىيەكانمان ئەبەينە دەرياي (بەلطىق) و دەرياي

رهش و دەست بە دانوستان ئەکەین لەگەڵ فەرەنسای و نەمسایا بۆ ئەوەی هەموو دونیا لە نێوان خۆماندا دا بەش بکەین ^۱

پوسیا گرنگی زۆری بەم دەسیەتە ئەدا ، لە سەر دەمی (سولتان عبدالحمیدی دوو هەم) دا شۆرش و پاپەڕین بە دڵ دەدانی پوسیا و دەوڵەتە ئەوروپییەکان زیادی کرد لە بەلقان و یونان و شۆینەکانی تری هەریەمە عوسمانی یەکاندا ، هەریەمەو نەو دەستا بە لکو کاری بۆ ئەوەش کرد کە دەوڵەتیکی نەصرانی سەر بە خۆ لە شۆینیکی چاکی لە (بەلقان) دا بە دەست هێنا ، پوسیا خۆی ئامادە کرد بۆ شەڕ ، و پاشماوێک شەڕیکی وای راگەیاندا دژ بە عوسمانی یەکان کە ئومیدی ناشتی لی ئە ئەکرا ^۲.

بۆمانیاش دایە پال پوسیا و عوسمانی یەکان کە وێنە شەڕیکەو لەگەڵ پوسیادا هەردوو لایانی هاری ، سوپاکانی پوسیا لە دەریای " دانوب " دەو پەڕینەو و دەستیان گرت بە سەر هەندی شاردا کە لە ژێر دەسلەلاتی عوسمانیدا بوون وەک (تیرنۆه) و (نیقولبلی بل) کە ئیستا ئەکەوێ بولغاریاو ، هەروەها پوسیا دەستی گرت بە سەر چەند خاڵی گرنگی و پردی تردا کە پێگە بوون بۆ بەلقان ، (سولتان عبدالحمید) گۆڕانکاری زۆری لە سەر کردەکانی سوپادا کرد تا پێگە لە شەڕی پوسی یەکان بگرت ، پوسەکان هەوێان دا کە دەست بە سەر شاری (بلفنە) شدا بگرن _ کە ئیستا ئەکەوێتە وولاتی بولغاریاو _ کە یەکیکە لە پێڕەو گرنگەکان بۆ (بەلقان) ، بەلام (عثمان پاشا) کە سەر کردەییکی عوسمانی ئازاد شەڕکەر بوو ، زۆر قارەمانانە بەرپوودا و دەستا و پاشەکشەیی پێ کرد ، جاریکی تر بە هیژیکی زۆر تر و چەترەو هیژیکی تریان هێناوە کەچی ئەم سەر کردە عوسمانی یە کەم وێنە بە پووی پوسەکاندا جاریکی تر و دەستیەو و توانی سەرکەوتن بە دەست بهێنی ، ئەمەوای کرد کە سولتان عوسمانی مەر سویمکی تاییبەتی بۆ بنیڕیت و سوپاسی بکات بۆ ئەو کارە ^۳.

لەبەردەم ئەم خۆپاگریەدا پوسەکان ویستیان گۆڕانکاری لە سیاسەتەکانیاندا بکەن بۆ دەست گرتن بە سەر ئەو شارەدا و هاتن سیاسەتی گەمارۆخستە سەر شارەکیان پەپەرەو کرد ،

^۱ (بڕوانە : التحفة الحلبية ، ابراهيم حلمی ط ، ص ۲۴۱ .

^۲ (رستهی (حرب لا هواة فیها) بهو شیوهیه واتە کەمان لیکدایهوه چونکه

بناغەیی ووشەکە لە عەرەبیدا بهو مانایه دیت (وەرگیر . ن .) .

^۳ (بڕوانە : الفتوح الاسلامیة عبر العصور ، ص ۴۱۸ .

و پښتانه کانی کومه کی ناردينان بؤ سوپای عوسمانی هه موو گرت و له هه مان کاتدا هیزه کانی خوینان زیاتر قاییم کرد و قهیسهری پوسیا خودی خوئی نامادهی شه پرکه بوو ، میری (رؤمانیا)ش به خوئی و سهد هزار شه پرکه ره وه دایه پال پوسیا و تای ترارووی شه پرکه له بهر ژه وهندی پوسیا وه ستایه وه ، چونکه ژماره ی نه وان بوویه (سهدو په نجا هزار شه پرکه) و له سئی قۆله وه گه مارؤیان خسته سهر هیزه کانی عوسمانی ، له گهل نه مانده دا سوپای عوسمانی به سهر کردایه تی (عوسمان پاشا) زور پالنه وانانه خوینان گرت ، هه رچه ند ژماره ی نه وان په نجا هزار شه پرکه بوو که چی نه که هه رخوږاگر بوون به لکوو نه خشه یه کی جوانیشیان دانا بؤ نه وه ی دژه هیرشیک بکه نه سهر هیله کانی نه و دوژمنه ی که گه مارؤی خسته وه ته سهریان ، به ئومیدی نه وه ی یان سهرکه وتن و شکاندنی گه مارؤ که ده ست نه خه یان شه هید بوونیان ده ست نه که ویت .

عوسمان پاشا به خوئی و سوپا که یه وه به ده نگي (" لا اله الا الله " و الله اکبر ") وه په لاماری دوژمنیان دا و ژماره یه کی زوریان به ده سستی پوسه کان لی شه هید بوو ، به لام توانیان هیلی یه که م و هیلی دووه می گه مارؤ که بشکینن و ده ستیان گرت به سهر توپهاو یژه کان دا و عوسمان پاشای سهر کرده هه ندی بریندار بوو له کاتی شکاندنی هیلی سیه مه دا ، له پرکدا هه والیکي دروینه ی توند که وه ناو سهر بازه عوسمانی یه کان گوایه (عوسمان پاشا) شه هید بووه ، به وه هواله سهر بازه کان وره یان به ردا و ده ستیان که وه لاو هه ولیان دا بگه رینه وه به ره و شار به لام هه ندی هیزی پوسی چوو بوونه ناو شاره که و سهر بازه عوسمانی یه کان ده رکه وتن و که وتن ناو ته قه ی هه موو لایه کی دوژمنه وه ، بویه ناچار بوون که خوینان بدن به ده ست هیزه پوسه کانه وه ، نه مه ش له سالی ۱۲۹۴ک _ کو تایی یه کانی سالی ۱۸۷۷ز دا بوو ، سهر کرده عوسمانیه که به برینداری خوئی دابه ده ست پوسه کانه وه که زور سهر سام بوون پی ی و باسی په لاماردان و قاره مانیتی نه ویان نه کرد ^۱ ، ته نانه ت سهر کرده ی گشتی هیزه کانی پوسیا هات پیروزبایی نه و بهرگری یه جوانه ی له عوسمان پاشا کردو شمشیره که شی بؤ گه پرانده وه وهک ریزیک بؤ نه و خوږاگری و نازایه تی یه ی له شه ردا هه یبوو ، عوسمان پاشا په وان ه ی پوسیا کرا

^۱ پروانه : هه مان سهر چاوه ی پی شوو ، ص ۴۱۹ .

له مانگی دیسه مبهري هه مان سالد (١٨٧٧ز) ، قهيسهر به هه موو ريږده سميک شاياني نهو
 بيت پيشوازي له (عوسمان پاشا) کرد و مامه لهی گيراو (نهسير) يان له گهل نه نه کرد ^١ .
 نه م سهرکه وتنانه ی پوسيا (صربه کانی) له به لقاندا هان دا تادژ به عوسمانی يه کان
 دهست به جوله بکه ن ، و سوپا کانيان په لاماری بنکه و بازگه کانی عوسمانه کانياندا له ويدا ، و
 سهرقاليان کردن و نه يان په رژايه سهر پوسه کان ، له هه مان کاتدا له هه ولی نهودا بوون چهنه
 ناوچه يه کی تری تازه داگیر بکه ن ، نهوه بوو پوسيا توانی دهست به سهر (صوفيا) _
 پايته ختی پرمانيای ئیستا _ دابگریټ و هر نه وندهش نا ، به لکوو به رهو باشور کشان پروو
 به به پايته ختی کوئی عوسمانيه کان و گه يشتنه چهنه ناوچه يه که ته نيا په نجا کیلومته ر
 له نهسته نبوله وه دور بوون ، و بارودوخه که له ناو دهوله تی عوسمانيدا ته واو پرووی له خراپتر
 کرد .

هر له م کاته دا چهنان شهری تر له نيوان پوسه کان و عوسمانی يه کاندا له ناوچه ی
 ناسيادا پروويدا ، که له نه نجامدا پوسه کان گه يشتنه (نه نادول) به لام عوسمانی يه کان
 توانيان تيکيان بشکينن و بيانکه نه وه به ناو پوسيادا ، عوسمانی يه کان و به سهر کردايه تی
 (احمد مختار پاشا) زياد له شمش سهرکه وتنيان به دهست هيئا له شهره کانياندا ، بويه
 (سولتان عبدالحميد) مه رسوميکی سولتانی دهر کرد بوی و سوپاسی کرد تييدا ، پوسه کان له
 پاشاندا هر له و ناوچانه وه هي رشيکی تريان کرده سهر عوسمانی يه کان و توانيان له سالی (١٢٩٥)
 کوچيدا هيزه عوسمانی يه کان تيک بشکينن و دهست به سهر هندی ناوچه ی نه نادول
 خوشيدا بگرن ^٢ .

له به رده م نه م هه مو تيک شکانه ی عوسمانی يه کاندا له نه وروپا و ناسيادا ، دهوله تی
 عوسمانی ناچاری نه وه بوو که بکه ويته هوودنه به ستن له گهل پوسيادا و دانوستان له گه لياندا
 بکات و نه وه بوو که په يماننامه ی (سان ستيفاس) ی سالی (١٨٧٨ ز) که وته نيوانيان ، نه م
 په يماننامه يه له (٣ / مارس / ١٨٧٨ ز) به ستراو له جياتی دهوله تی عوسمانی (صفوت پاشا)

^١ (پروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ١٤١ .

^٢ (پروانه : الفتوح الاسلامية عبر العصور ، ص ٤١٨ .

به چاوی پر فرمیسکه وه نیمزای کرد و سروشتی یه که نهو په یماننامه یه هندی مهرجی تاقهت پروکینی^۱ تیدا بوو بۆ دهوله تی عوسمانی^۲.

په یماننامه ی (سان ستفانو) له ۱۵ فبرایر / ۱۲۹۵ ک / ۱۸۷۸ ز:

نوینه ری روسیا چهند مهرجیکی پیش وهختی خسته پروو، داواشی کرد پاسته و خو نیمزای له سهر بکریت، نه گهر نا نه وه سوپای روسیا پیشپه وی نه کات و نه سته مبول نه گریت، عوسمانی یه کان ریگه یه کی تریان نه ما نیمزا کردن نه بیئت و دهقی په یماننامه کهش نه مانه ی تیدایه: _

۱- دیاری کردنی سنور بۆ (جبل الاسود) بۆ نه وه ی کو تای ی به کی شمه کی شه که بیئت و نه م میرنشینه سهر به خو یی خو ی ده ست بکه ویئت.

۲- میرنشینی (صرب) یش سهر به خو نه کریت و نه بیئت هندی زه وی تازه شی بخریته سهر.

۳- بولغاریاش خود موختاری یه کی ئیداری سهر به خو یی پی نه دریت و سالانه بریکی دیاری کراو باج نه داته دهوله تی عوسمانی، و فرمانبه رهکانی دهوله ت و سهر بازه کان ته نیا خه لکی (نصرانی) نه بن، به ناگاداری عوسمانی یه کان و پوسه کان سنوره که یان دیاری نه کریت، و میری وولات له لایه ن دانیشتوانه وه هله دبزی ریت و عوسمانی یه کان به یه کجاری سهر بازه کان یان له بولغاریادا ناهیلن و چۆلی ده که ن.

۴- دهوله تی پۆمانیاش سهر به خو یی ته وای نه دریتی.

۵- نه بیئت (باب العالی) په یمانی نه وه بدات که پاریزگاری له ئهرمه نه کانو نصرانی یه کان ی (کورده کان) و (شهرکسه کان) بکات.

۶- (باب العالی) نه بیئت هه ستیت به باشکردنی بارودۆخی نه صارا کان له دوورگه ی (کریت) دا.

---

^۱ (مهرجی تاقهت پروکین بۆ (شروط مجففة) به کار براوه، عهره ب نه لی (اجحف فلان بعبد، کلفه ما لایطاق): المنجد / ماده ی _ جحف _ و نه شکری بلی ی: مهرجی ناهه ق دهره ق به عوسمانیه کان. عهره ب نه لی "اجحف بحقه" انقصه انقاصا فاحشا (وه رگی پرن).)

^۲ (پروانه: السلطان عبدالحمید الثاني، ص ۱۴۴).

۷- دەرۆلەتى عوسمانى باجى ئەم شەپەر ئەدات كە بېرەكەى (دوو مىليارو نىو) لىرەى ئالتونى يەرۇسىيا ئەتوانىت لە جىياتى ئەوہ بېرە پارەيە زەرۆى وەرېگىت .

۸- تەنگاۋەكانى (بسفور ودردىل) بە كراۋەيى ئەمىننەۋە بۇ كەشتى يەرۇسىيا يەكان لە ھەردوۋى حالەتى شەپەر ئاشتىدا .

۹- موسلمانەكانى بولغاريا بۇيان ھەيە پەرە بكن بۇ ھەر شوپىننىك بىانەۋىت لە پارچەكانى دەرۆلەتى عوسمانىدا^۱ .

بەم شىۋەيە ھەرچى مولكى دەرۆلەتى عوسمانى ھەيە لە ئەۋرۇپادا بەش بەش كرا ھەرچەندە گەرە بوۋى بولغاريا بويە مايەى عادز بوۋى دەرۆلەتەكانى تىرى بەلقان ۋەك : (نەمسا) و (يۇنان) و (صرب) ، ھەرۋەھا بەرىتانىاش بە زياد بوۋى دەسەلاتى روسيا لە بەلقاندا قەلس بوو ، بۇيە ئامادە باشى ۋەرگرت بۇ شەپركردن دژ بە روسيا و لە لايەنى دەرۆلەتى عوسمانى يەرە مافى داگىركردن و بەرپۆۋە بردنى (دوورگەى قىرەى) ى لە (يونىو / ۱۸۷۸ ز) دا پى درا بەۋ مەرچەى كە ھەر ۋەك بەشىكى دەرۆلەتى عوسمانى بىمىننەۋە ، بە بەرامبەرئەرۋە بەرىتانىا ئەبىت پەيمانى ئەۋە بدات كە بەرگىرى لە مولكەكانى دەرۆلەت بكات لە ئاسىيادا دژ بە ھەر ھىرشىكى روسيا ، بەرىتانىاش مەرچى ۋا بوۋ بۇ ئەم كارە سولتانى عوسمانى پەيمانى ئەۋە بدات كە چاكسازى بكات لە مولكەكانى ئاسىيادا بەراۋىژلەگەل بەرىتانىادا ، بەرىتانىا ئەۋ پەيمانەشى دا كە ھەركات روسيا ئەۋ ئاۋچانەى جىھىشت كە داگىرى كردوۋن ، بەرىتانىاش (قىرەى) جى بىللىت^۲ .

(سولتان عبدالحميد) لە بناغەدا پارزى نە بوۋ كە بچىتە ئەم شەپەرۋە ، بۇيە ئىمزاى لەسەر پەيماننامەكە نەكرد ، ۋ ھەستە بە ھەندى ھەۋلى چىرى دىپلۇماسى و سىياسى تا ئەۋە بوۋ بەرىتانىاي ھىنايە سەر ئەۋ بىراۋيەى لەگەل دەرۆلەتى عوسمانىدا بوەستى و بەمەش كۆنگرەى (برلىن) ى مسۆگەر كىرد تا لە لايەك ئاسەۋارى خراپى پەيماننامەى (سان ستفانو) سوك بكات و لە لايەكى تىرىشەۋە روسيا بىرسىننىت بە پالپالىنى بەرىتانىا و دەست لە شەپرى ھەلبىگىت ، سولتان تۋانى دەستكەۋتى تر بۇ دەرۆلەت بەدەست بەينى و بېرگەكانى ئەم كۆنگرەيە زىانەكانى پەيماننامەى يەكەمى كەم كىردەۋە .

^۱ (بىروانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۹۲ _ ۱۹۳ .

^۲ (بىروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۱۹۳ .

بهستنی ئەم دوو پەیماننامەییە بەلگەییە لەسەر لیھاتووی سیاسیانە (سولتان عبدالحمید) ،
 کە توانی قەسسی لە نیوان دەولەتی پوسیا و دەولەتی ئەلمانیا شدا دروست بکات ^۱ .
 (غلیومی دووم) کە ئیمپراتۆری ئەلمانیا بوو لە (یاداشتەکانیدا) ئەلێ :
 (لەسەردەمی (ئەلیکسەندەری دووم) کە قەیسری پوسیا بوو ، لەگەڵ یەکیک لە گەورە
 سەرکردهکاندا کە دانرا بوو بۆ خزمەت کردنی دیواننی قەیسەری ^۲ ، چەند قەسەییەکی کەوتە
 نیوانمان دەربارە پەییوەندی هەردوو دیوانی پوسیا و ئەلمانیا و پەییوەندی نیوان سوپا و
 وولاتی هەردوولا ، بەو سەرکردهیەم ووت : ئەری من هەست ئەکەم کو دەتایەکی لەو پەییوەندی
 یانەماندا پوویداوه ، ئەو بە منی ووت : جا خەتای کۆنگرەیی برلین بوو ! ئەو گەورەترین هەلە
 بوو کە (بسمارک) کردی ، بەو کارەیی ئەو هاوپی یەتی یە کۆنەیی نیوانمانی لە ناو برد ، و لە
 دیوانی پوسەکان و لەناو حوکمەتی پوسیا دا متمانە بە ئەلمانیا نەما دواي ئەو کۆنگرەییە ،
 سوپای ئییمە وا هەست ئەکەن کە گەورەترین جانیەتیان بەرامبەر کرا دواي ئەو هەموو شەپە
 خویناوی یەیی کە کەوتنە ناوی لە سالی ۱۸۷۷ ز دا ^۳ .

کۆنگرەیی برلین (۱۳۰۵ ک _ ۱۸۸۷ ز) :

لەم کۆنگرەییەدا هەموو دەولەتە گەورەکانی وەک (ئینگلتەرا ، فەرەنسا ، ئەلمانیا ، نەمسا)
 بەشداریان کرد ، کەوتنە باسی پێککردنەوی پەیماننامەیی (سان ستفانو) کە لە نیوان پوسیا
 و دەولەتی عوسمانیدا بەسترا بوو ، ئەمەش لەو وەهات کە هەندی دەولەت پەرخەنی لیی هە
 بوو چونکە بەرژەو هندی یە ستراتیژی یەکانی یەکیان نەئەگرتهوه لەگەڵ ئەم پەیماننامەییەدا ...
 ئەندامانی کۆنگرە لەسەر پێککردنەوی پەیماننامەیی (سان ستفانو) پێکەوتن و
 پەیماننامەیی (برلین) بەسترا و ئەم مەرجانەیی خوارەوی لە خوگرت :

^۱ (بر وانه : السلطان عبدالحمید ، ص ۱۴۵ .

^۲ (دیوانی قەیسەرمان بۆ (البلاط القیصری) داناوه چونکە لە ئەم پۆدا
 واتاکەیی گشت گیر تره ، عەرەب ئەلێ : ﴿ بلاط الملك : اي قصره ومجازا مجلسه
 وزعماؤه ﴾ واتە / کۆشکی پاشا کە بۆ ئەنجومەن و سەرکردهکانیشی بەکار دێت
 ... (المنجد / وشەیی : بلبط) (وەرگیژ : ن)

^۳ (بر وانه : مذكرات غلیوم الثاني ، ص ۱۸ _ ۱۹ .

۱- بولغاريا سەربەخۇيى ۋەرگرىت بەلام سنورەكەي پىك بىرىتەۋە ، ۋە لە خواروۋى بەلقاندا مىرنشېنىك دروست بىرىت بە ناۋى (رومىللى پۇژھەلاتەۋە) كە لە ژىر دەسەلاتى دەۋلەتى عوسمانىدا بىت لە پۈۋى سىياسى ۋە سەربازى يەۋە ، ۋەكەسىكى نەصرانى فەرمانپەرۋايى بىكات ، بۇ ماۋەي پىنچ سال دا ئەنرىت بەپىكەۋتن لەگەل دەۋلەتدا ، ۋەھىزىكى پوسىش لە بولغاريا ۋ (رومىللى) دا ئەمىننەۋە لەسنورى پەنجا ھەزار سەربازدا .

۲- سنورى يۇنان تۈزىك بەرەۋ باكور دىتە پىشەۋە لەگەل ئەۋەدا پىۋىستە ئەۋە بزانرىت كەيۇنان پەيۋەندى بە بابەتى شەپەرەۋە نى يە ۋە پەيماننامەي (سان ستقانو) پەيۋەندى بە ھىچ بە شىكى ئەۋ ۋولاتەۋە نى يە .

۳- بۆسنە ۋ ھەرسك ئەدرىنە (نەمسا) .

۴- " بسارابيا " ئەدرىتە روسيا دۋاي ئەۋەي لە پۇمانيا ئەسەنرىتەۋە ، ۋەكەرتى (دوبرجىيە) ۋ ھەندى دورگەي تر ئەدرىتە پۇمانيا ۋ سەربەخۇيى پى ئەدرىت .

۵- سەربەخۇيى ئەدرىت بە (صرب) ۋ (جبل الاسود) .

۶- شەرەكانى (قارص) ۋ (رەھان) ۋ (باطوم) ئەدرىن بە روسيا .

۷- كۇنگرە بىريارى ئەۋە ئەدات كە ئەۋباجى شەپەي كە پەيماننامەي سان ستقانو بىريارى داۋە دەۋلەتى عوسمانى بىدات ، كە پىرى (دوۋمليارو نيولىرى ئالتونى يە) ۋەك خۇي بىمىنىتەۋە .

۸- " باب العالى " پەيمان ئەدات كە بەبى جىاۋازى لە ئايىندا شاىەتى ھەموۋ ھاۋولاتى يەكانى لەبەردەم دادگاكان ۋەردەگرىت .

۹- كۇنگرەش ھەمان بىريارى ھەيە بۇ چاكردى ھەلومەرجى نەصىپانى يەكانى دورگەي كرىت^۱ .

" بىمارك " كە پاۋىژكارى ئەلمانىا بوۋ ، ئەۋ بانگىشتى بۇ ئەم كۇنگرەيە كرد لە ترسى ئەۋەي ئەۋەك پالپالىنى بەرىتانيا ۋ روسيا سەر بۇئەۋە بكىشىت كە شەپىكى سەرانسەرى ئەۋروپاي لىبىكەۋىتەۋە ۋ بىتتە ھەپەشە لەسەر يەكىتى ئەلمانىا كە ئەۋ زەحمەتلىكى زۇرى لە پىناۋ دروست بوونىدا كىشا بوۋ ، بۇيە ئەۋ دەۋلەتە گەۋرانەي بانگىشت كرد بۇ (برلن) تا دووبارە بە

¹ (بىروانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۹۵ .

ناشتی نامه‌ی (سان ستفانو) دا بچنه‌وه و مهرجه‌کانی شه‌ری تورکیا و پوسیا سه‌رله‌نوی چاک بکه‌نه‌وه^۱ .

هه‌ندی له میژونوسان^۲ باسی نه‌وه نه‌که‌ن که‌له‌پشت په‌رده‌وه ((بسمارك)) پیشنیاری به‌شبه‌شکردنی ئیمپراتوریه‌تی عوسمانی کردووه له قه‌سابخانه‌ی ناشتی نه‌روپادا و ووتویه‌تی : میصر بدریّت به‌هریتانیا و تونس و شام بدریّت به‌فه‌رهنسا و بوّسنه و هرسک بدریّت به‌نه‌مسا و بوغازین (بسفور و دردنیل) و شوینی تریش له مولکه‌کانی سولتان بدریّته پوسیا ، به‌لام نه‌م پیشنیاران له‌ناو پاسپارده و بریاره‌کانی کونگره دا نه‌نوسراونه‌ته‌وه^۳ .

به‌م شیویه‌ کونگره‌ی برلین خالیکی وهرچه‌رخان بوو بوّ داپووخانی ئیمپراتوریه‌تی عوسمانی که ناچار کرا ده‌ست له پووبه‌ریکی زور و فراوانی مولکه‌کانی هه‌لبگریّت ، هه‌روه‌ک نه‌وه‌ش نه‌بی بنوسری که به‌هریتانیا و فه‌رهنسا په‌یمانی پاراستنی مولکه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیان گرتنه‌ستو ، هه‌رچه‌نده چ به‌هریتانیا و چ فه‌رهنساش نیازی ئیمپریالیزمی خوینیان ناشکرا کردو فه‌رهنسا تونس له سالی (۱۲۹۹ ک _ ۱۸۸۱ ز) داگیر کرد وه‌ک چوّن به‌هریتانیا (قبرص) ی داگیر کرد ، و میصری داگیرکرد له سالی ۱۳۰۰ ک _ ۱۸۸۲ ز ، به‌لام واشی راگه‌یاند که نه‌م داگیرکردنه شتیکی کاتی یه^۴ .

نه‌مه نه‌نجامی نه‌و شه‌ره بوو که له نیوان پوسیا و ده‌وله‌تی عوسمانیدا به‌ریا بوو ، سولتانیش بوّ پووبه‌رووبونه‌وه له‌گه‌ل نه‌م هه‌ل و مهرجه‌ناله باره‌دا به‌پیویستی زانی که نازناوی خه‌لیفه به‌کاربه‌ینی بوّ نه‌وه‌ی (تحدی) تازه‌کان رابگری ، نه‌وه بوو هه‌ستا به‌دروست کردنی ((جامیعه‌ی ئیسلامی) تا له‌و ریگه‌یه‌وه هه‌موو موسلمانان له دهره‌وه و ناوه وه بکاته یه‌ک کوتله له ده‌وری خویدا .

گومانی تییدا نی یه بزوتنه‌وه‌ی جامیعه‌ی ئیسلامی له‌لایه‌ن موسلمانانه‌وه پیشوازی جوانی لی‌کرا ، نه‌وانه‌ی بریایان وا بوو که بیه‌یزی ده‌وله‌تی عوسمانی بوّ نه‌وه نه‌گه‌ریته‌وه که

^۱ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو ، ص ۱۹۵ .

^۲ (دکتور اسماعیل یاغی و نه‌مجه‌د مسته‌فا عبدالرحیم .

^۳ (بروانه : فی اصول التاریخ العثماني ، ص ۱۹۵ .

^۴ (بروانه : الدولة العثمانية ، اسماعیل یاغی ، ص ۱۹۵ .

ههستی ئایینی لای موسلمانان بیهیز بووه ، ئەمەیه وای کردووه دوزمنانی ئیسلام هیرشیان
بۆ دونیای ئیسلام هیناوه و ولات دواى ولات به تالان ئەیبهن^۱.

باسى مىسىر

جامیعهی ئیسلامی

بیرۆکهی جامیعهی ئیسلامی له گۆره پانی سیاسهتی نیو دهولهتیدا باسی نه بووبه لکو له
سهردهمی (سولتان عبدالحمید) دا دهستی پێ کرد ، و دروست دواى ئەوهی که له ساڵی ۱۸۷۶
زاینیدا چوویه سهر تهختی خیلافهتی عوسمانی ، راسته وخۆ و دواى ئەوهی که (سولتان
عبدالحمید) ناهیکی هاتوه تهوه به بهردا و هه موو ئەوانه ی که چووبوونه ژێر کاریگهری بیری
ئه وروپاوه دایمالین له دهسه لاته کانیان ، و خۆی دهسه لاتى راسته قینه ی له ولاتدا گرتە
دهست، گرنگی یهکی زۆری دا به بیرۆکهی (جامیعهی ئیسلامی) ، له بیره وه ریه کانییدا " باسی
پنویستی ئەوه ئەکات پشتیوانی له په یوه ندی برایانه ی ئیسلامی له ناو هه موو موسلمانانی
دونیادا بکریت له چین و هیندستان و ناوه راستی ئەفریقا و شوینه کانی تردا ته نانه ت
ئێرانیش ، له م باره یه وه ئەلی : (دروست نه بوونی له یه کتر گه یشتن له گه ل ئێراندا مایه ی داخه
، ئەگه ر بمانه وی هه ل له دهستی ئینگلیز و روسیا ده ربکه ین ئەوه من شتیکی به سوود ئەزانم
که نزیکبوونه وه یه کی ئیسلامی دروست ببیت)^۲ باسی په یوه ندی یه کانی نیوان ده وله تی
عوسمانی و ئینگلتەرا ئەکات که هه میشه په رچی له به رده م یه کیته ی عوسمانیدا دروست ئەکرد
(عبدالحمیدی دووه م) ئەلیت : ((ئیسلام و مه سیحیه ت دوویدی جیاوازن و نا کرئ
هه ردووکیان به یه که وه له یه ک شارستانیه تی دا کو بکه یته وه)^۳ بۆیه وا ئەبینی که ((ئینگلیز
عه قلی میصری یه کانی گه نده ل کردووه و هه ندیکیان وایان لی هاتوو ه ناسیونا لیزمیان پێ
چاکتره له ئایین و وا گومان ئەبه ن که ئەکرئ شارستانیه تی میصری و شارستانیه تی ئەوروپا
له ناو یه کتر دابته ی نه وه ، ئینگلتەره ئامانجی له بلاو کردنه وه ی بیری ناسیولیزمی له ولاته
ئیسلامی یه کاندایه وه یه که ئەم ته خته ی من له رزۆک بکات ... بیری ناسیولیزمی

^۱ (هه مان سهرچاوه ی پێشوو . ، ص ۱۹۶ .

^۲ (بڕوانه : مذكرات السلطان عبدالحمید ، ص ۲۳ .

^۳ (هه مان سهرچاوه ی پێشوو ، ص ۲۳ .

پيشكه وتنىكى بهرچاوى به خووه بينيوه له مىصردا و پوښنپيره مىصرى يه كان و ايان لى
هاتووه بى نه وهى ههست به خوځيان بكن بوونه ته دسكه لای دىستى ئىنگليز ، نه وانه بهم
كارانه يان تواناى دهوله تى ئىسلامى له رزوك نه كهن و به هه مان شيوه پيژى خيلافه تيش له رزوك
نه كهن له گهل نه ودها^۱ .

دهرباره ي سياسه تى ئىنگليزىش بهرامبه ر خيلافه ت نه لى : ((پوژنامه ي ستاندهر))
ئىنگليزى به دهق نه لى : ((پيويسته دوورگه ي عه ره بى بكه ويته ژيړ دىسه لاتی ئىنگليزى يه وه
و ، پيويسته له سه ر ئىنگلته را دهست به سه ر هه موو شاره پيروژه كانى موسلماناندا بگريت))
... ئىنگلته را بو دوو ئامانچ هه ول دىدات : - بيهيژكردى كاريگه رى ئىسلام و به هيژكردى
دىسه لاتی خو ، بويه ئىنگليز نه يه وي خديوى له مىصردا بيته خه ليفه ي موسلمانان ، به لام
يه ك موسلمانى راست گو نى يه نه مه ي پى قبول بگريت كه خديوى بيته (امير المؤمنين)
چونكه كابرايه كه سه رتاي خويندى له جنيف دهست پى كردوو له (قيينا) ته واوى
كردوو خو خوى بردوو ته پيستى كافرانوه)^۲ هه روه ها هه ر ئىنگليز بوو كه پيشنيارى نه وه ي
كرد كه (شريف حسين ، ميرى مه ككه بگريته خه ليفه ي موسلمانان)^۳ .

سولتان (عبدالحميد) دووهم دان به ودها نه لى كه نه وىنده توانا و هيژى نى يه شه رى پى
بكات له گهل دهوله ته نه وروپاي يه كاندا ، به لام دهوله ته گه وره كان زور له چه كى (خيلافه ت)
نه ترسان ، نه م ترسه يان له خيلافه ت واى ليكردبوون كه هه موو سه ر بكن به يه كدا بو كوتايى
پى هيئان به دهوله تى عوسمانى)^۴ هه روه ها نه لى : (دهوله تى عوسمانى هه موو جوړه
په گه زىكى له خو ي گرتوو ، تورك و عه ره ب و نه لىبان و بولغار و يونانى يه كان و زنجه كان و
چه ند په گه زىكى تريش ، له گهل نه وىدها ئىسلام واى ليكردووين هه مومان وا نه زانين نه ندامى
يه ك خيزانين^۵ .

1 (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ۲۳ .

2 (بپروانه : مذكرات السلطان عبدالحميد ، ص ۲۴ .

3 (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۲۴ .

4 (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۲۴ .

5 (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۲۴ .

(سولتان عبدالحمیدی دووم) متمانهی خوئی به یه کبوونی جیهانی ئیسلامی دهرئه پری و نه لیت : (پیویسته په یوه ندیمان به هه موو موسلمانیکه وه به هیژ بکهین له هه رکویدا بیت ، پیویسته زیاتر و زیاتر له یه کتری نزیک ببینه وه ، هیچ ئومیدیکمان له داهاتوودا نی یه ئه م یه کیستی یه نه بیت ، هه رچه نده کاتی نه هاتووه به لام هه ر دیت ، ئه و پوژه هه ر دیت که هه موو موسلمانان تییدا یه ک ده گرن و هه موو به یه که وه پائه پهن و وه ک له شی یه ک مروؤ راست نه بنه وه و له و پوژه دا گهر دنی کافره کان نه شکینن ^۱ .

به بیروکهی (جامیعهی ئیسلامی) له دیدی (سولتان عبدالحمیدی دووم) دا ئه توانرا ئه م ئامانجان ده ست بخړین : * پرو به پرو بونه وه له گهل دوژمنانی ئیسلامدا ، ئه وانه ی به پوژشنبیری پوژئاوا گوژش کراون ، و ئه وانه ی که چوونه ته ناوسه نته ره هه ستیاره کانی به پوژه بردن و سیاسه ت ، له ده زگا کانی هه مووده و له تانی ئیسلامیدا به گشتی ، و له ده زگا کانی ده و له تی عوسمانی به تایبه تی ، ئه توانریت له سنوری خویندا رابگیرین که هه ستیان کرد به به ستیکی ئیسلامی به هیژو گهره له به رده میاندا وه ستاوه .

* چه سپاندنی ئه وه ی موسلمانان ئه توانن ببه نه هیژیکی سیاسی نیوده و له تی ، که حسابیان بو بکړیت له م شه ره فیرکی و پوژشنبیری و عه قانیدی یه ی که پوسیا و ئه وروپای نصرانی به رپایان کردووه له گهلیدا .

* ئه م یه کیستی یه تازه ئیسلامی یه پوولی خوئی له وه دا ئه ببینی که کاریگهری ئه خاته سه ر سیاسه تی جیهانی ^۲ .

* ده و له تی عوسمانی به و سیفه ته ی ده و له تی خیلافه ته هیژی جارانی خوئی ئه گیریته وه و به و شیوه یه ش ئه توانری که سه ره له نوئی به هیژ بکړیته وه و هه موو جوړه ده زگایه کی زانستی تازه ی بو پهیدا بکړیت له هه موو بواره کاند و به و شیوه یه ش ئه توانی سامی خوئی بگیریته وه و ببیته وانه یه کیش له میژوودا .

(سولتان عبدالحمیدی دووم) ^۱ ئه لی : ئیشکردن بو به هیژکردنی قه واره ی سیاسی و کومه لاتی ئیسلامی ، باشتره له وه ی ئه و قه واره یه بده ی به زه ویدا یان له هه مان زه ویدا قه واره یه کی تر دروست بکهیت نامو بیت له پووی بیرو له پووی کومه لایه تی یه وه ^۲ .

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پيشوو ، ص ۲۴ .

^۲ (بهروانه : السلطان عبدالحمیدی الثاني ، ۱۶۸ .

* زیندوکردنەوێ پلە ی خیلافەت تا ببێتە کەرەسە یەکی بەهێز نەك شتیکی پووکی وەك ماوەیەك وا سەیرنەكرا ، ئەگەر وا كرا ئەوكاتە سولتان خۆی بەتەنیا نابێت لە پووی چا و چنۆکی یەكانی پۆژئاوا و بەكریگیراوەكاندا لەناوەوە ، بەلكوو یەك گیانی یەكگرتوو دروست ئەبێ لەناو هەموو گەلانی ئیسلامی دا ، و ئەوكاتە ئەو یەكێتی یە ئەبێتە سونبول و ئاراستە كە رو یەكخەر .

میژوو نوی بەریتانی " ئارنولدتوینی " باس لەو ئەكات كە ئەلی : ((سولتان عبدالحمید) ئامانجی لەو سیاسەتە ئیسلامی یە پەیرەوی دەكرد ئەو بوو كە هەموو مۆسڵمانانی جیهان لە ژێر یەك ئالادا كۆبكاتەو ، ئەمەش یەك مانا نەبێت مانای تری نی یە ئەویش ئەو یە دژە هێرشێك دروست بكات كە هەموو مۆسڵمانان بێنە گۆرەپانەكەو و دژ بە و هێرشە ی جیهانی پۆژئاوا كە كر دیە سەر جیهانی مۆسڵمانان رابووستن) .

هەربۆیە (سولتان عبدالحمید) هەرچی شك ئەبرد و دەستی پێ ئەگەیی لەو كاتەدا بەكاری هینا بۆ ئەم ئامانجە وەك : بانگکردنی گشت بانگخوێزانی ئیسلام لە هەموو رەگەزێك لە دونیای ئیسلامیدا ، چ زانیان و چ ئەوانە ی پۆشنییری ناودار بوون ، لە بوارە جۆراو جۆرەكانی سیاسەتدا ، ئەو بانگخوێزانی كە ئەیاننوانی بە هەموو جیهانی ئیسلامیدا گەشت بکەن و بێن و برۆن ، و چاوپێكەوتن لەگەڵ گەلانی ئیسلامیدا بکەن ، و ئەو میللەتانی ناگادار بکەنەو و پراو بۆچوون و ئاراستە ی سولتان و خەلیفەیان تیپگە یەن و زانیاری ئیسلامی بۆلۆبکەنەو ، هەموو سەنتەرەكانی لێكۆڵینەو لە ئیسلام ، لە ناوەوە و دەرەو ، چاپکردنی كتیبە ئیسلامی یە بنەرەتی یەكان (رەسەنەكان) ، هەولێدات بۆ ئەوێ زمانی عەرەبی بۆ یەكەمجار لە میژووی دەولەتی عوسمانیدا بکریتە زمانی رەسمی دەولەت یان ئەوێ كە ئیستا پێ ی ئەوتری))

تەریب _ بەعەرەب كردن)) ی دەولەتی عوسمانی ، گرنگی دان بە مزگەوتەكان و شوینی ناوداران سەرلەنوێ ، نۆژەنکردن و دروست كردنی مزگەوتی تازه و هەلمەتی پیتاك كۆکردنەو بۆ زیندوکردنەوێ مزگەوتەكان لە هەموو جیهاندا و گرنگی دان بە رێگەكانی هات و چۆ تا هەموو پارچەكانی دەولەتی عوسمانی ببەستریت بەیەكەو و پراکیشانی دلی سەرۆك عەشیرەتە عەرەبی یەكان و دروست كردنی قوتابخانە یەك لە پایتەختی خیلافەتدا بۆ خویندنی منالانی سەرۆك تیرە و عەشیرەتەكان و پراھینانیان بۆ بەرپۆوە بردنی (كاری دەولەت

(، راکیشانی دلی شیخه کانی ریبازه (ته سهوف) یه کان ، سوود وهرگرتن له پوژنامه
 ئیسلامی یه کان بو پروپاگنده کردن بو (جامععی ئیسلامی) و تهرخان کردنی هندی
 پوژنامه و تاییهت کردن به پروپاگنده کردن بو هم کومه له یه ، کارکردن بو به ره و پیش
 بردنی راپه پینی زانستی و تهکنه لوچی له ناو دهوله تی عوسمانیدا ، تازه کردنه وهی دهوله ت
 له هه موو نهو لایه نانه وه که پیویسته ^۱ .

کومه ئیکی زور له زانایان و بانگخوازانی ئوممه تی ئیسلامی هاتن به دهم هم بانگیشته وه
 و دهوری پرۆسه ی (جامععی ئیسلامیان) دا ، وهک (جماله ددین نه فغانی) و (مسته فا
 کامیل) له میصر و (نه بی الهدی الصیادی) له سوریا و (عبدالرشید ابراهیم) له سیبری و
 (بزوتنه وهی سهنوسیه کان) له لیبیا و کهسانی تریش .
 یه کهم / (جه مالوددینی نه فغانی) و (سولتان عبدالحمید) :

(جمال الدین) زور پشتیوانی کرد له بانگه شه ی (سولتان عبدالحمید) بو پرۆسه ی
 (جامععی ئیسلامی) و چهند پرۆزه یه کی تری خسته به رده م سولتان که له هه ز و ناواتی
 نهو زور گه وه تر بوون ، سولتان ئامانجه که ی نه وه نده بوو که هه موو گه لانی ئیسلامی له
 ده ور یه ک ئامانچ کۆبنه وه و به یه ک ئاراسته بجوئین ، نه مه یش له هه مان کاتدا یه کگرتنیکی
 هه ستی و عه مه لیشه ، و خیلافه تیش تییدا به به هیزی و سام داری خو ی نه مینیتته وه ، به لام
 نه فغانی پرۆزه یه کی خسته به رده م (سولتان عبدالحمید) مه به ست پی ی یه کگرتنی (شیعه) و
 (سوننه) بوو به لام سولتان له م کاردا هه ر نه وه نده ی مه به ست بوو که بزافی سیاسی له نیوان
 هه ردوولادا یه ک بخت بو نه وه ی پیکه وه رووبه رووی ئیمپریالیزمی جیهانی ببنه وه ^۲ .

(سولتان عبدالحمید) سوودی زوری وهرگرت له نه فغانی ، بو ناساندنی جامععی
 ئیسلامی ، هه رچه نده جیاوازی له نیوان بیرى سولتان و بیرى نه فغانیدا هه بوو ، هه ندی له
 هۆیه کانی هم جیاوازی یه باس بکه ین :

۱- نه فغانی برۆای به پرسى یه کبوونی موسلمانان هه بوو ، له هه مان کاتدا پشتیوانی له و
 شوپشانه ش نه کرد که دژ به سولتان نه کران چ ناسیونالیزمه تورکه کان پی ی هه ستایه ن یان
 به گشتی هاوولاتی عوسمانی پی ی هه ستایه .

¹ (برۆانه : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۱۷۲ .

² (برۆانه : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۱۸۱ .

۲- نه فغانی بانگه شه ی بۆ یه کبونی هه موو گه لانی ئیسلامی نه کرد ، به پراډیه ک هه موو بینه یه ک لاشه و یه ک دل بۆ نه وه ی له به رده م ده و له ته نه وروپای یه کاندایه بوه ستن که مه به سستیانه ده و له تی عوسمانی به ش به ش بکه ن و کاریشیان بۆ پوخاندنی نه کرد ، به لām له هه مان کاتدا نه فغانی له پرووی ئیمپریالیزی فهره نسیدا نه نه وه سته نه گهر به دهربرینی ووشه ی نارپازی بوونیش بویه ، له کاتی کدا که (سولتان عبدالحمید) زۆر پڼویستی به وه بوو که له باکوری نه فهریقادا دژایه تی فهره نسی یه کان بکریت و به پرویاندایه بوه ستن ^۱ .

۳- (جمال الدین) ئیمپریالیزی ئینگلیزی تاوانبار نه کرد که چی (سولتان عبدالحمید) باسی نه وه نه کات که ده زگای هه والگری عوسمانی نه خشه یه کی ده ست که و توه له وه زاره تی ده ره وه ی به ریتانیدا دانراوه که (جمال الدین نه فغانی) و (بلنت) ی ئینگلیزی تییدا به شدار بوون ، نه م نه خشه یه بریاری نه وه ی تیډایه که خیلافه ت له ژیر ده سته (سولتان عبدالحمید) و له ژیر ده سته هه موو عوسمانی یه کان دهر به یڼری، و نه م " بلنت " ه پیاویکی سیاسه ته داری ئینگلیزی بوو له وه زاره تی ده ره وه ی ئینگلیزدا کاری نه کرد و نوسه ری کتیبی ((مستقبل الاسلام)) ه که له و کتیبه دا بی پهرده بانگه شه بۆ نه وه نه کات کار بکریت بۆ دهره یانی خیلافه ت له ژیر چنگی عوسمانی یه کان و بدریته عهر به کان ، (مسته فا کامل پاشا) که پڼبه ری بزوتنه وه ی نیشتمانی بوو له میصردا له کتیبکدا به ناوی ((المسالة الشرقية)) وه لāmی نه م " بلنت " ه نه داته وه و نه لی : ((به شیوه یکی گشتی به ریز نوسه ری کتیبی ((مستقبل الاسلام)) وا نه بیڼی _ که نه وه ش ناویڼه ی حه زو ناواته کانی پۆله کانی ره گه زه که ی خۆیه تی _ واجواتره وشیارتره بۆ ئیسلام که ئینگلته را ده و له تی ک بۆ ئیسلام دروست بکات ، به لکوو وا نه بیڼی که پڼویسته خلیفه که سیکی ئینگلیزی بیټ) ^۲ .

۴- له گه ل نه وه هه موو چاوبرسیتی یه ی پوسیا و نه وه هه مووه شه په ری دژ به ده و له تی عوسمانی نه یکرد ، و نه وه هه مووه زه وی یه ی له عوسمانیه کانی نه گرت ، که چی هه لویستی به ریز جمال الدین نه فغانی سه رباره ت به فراوانبوونی سنوری پوسیا زۆر نامۆ بوو به چه مکی (جامیعه ی ئیسلامی) چونکه جمال الدین دانی به وه دا نه نا که پوسیا مافی خۆیه تی بروات هیندستان بگری چونکه به رژه وه ندی ستراتیژی و زیندووی زۆری هه یه له و

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پڼشو ، ص ۱۸۲ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پڼشو ، ص ۱۸۳ .

ناوچه په دا ! نه گهر پوسپاش وا بکات نه وه نه فغانی پڅخه له و کاره ناگریزیت ، و به لکوو ناموزگاری بو پوسیا نه وه په که بیزیاترین و ناساترین پیگه بگریته بهر بو جی به جی کردنی نه و بهرنامه په ، نه ویش نه وه په داوای یارمته له ده ولته فارسی و ولاتی نه فغان بکات بو نه وه دهرگاګانی هیندستانی بو بکه نه وه ، به و مرجه ی دواپی پشکیان له غنیمته که دا ه بیټ و بیانکاته شهریک له قازانجه کانی نه و کاره دا .

۵- ه نید جیاوازی (عه قایدی) هه بوو له نیوان جمال الدینی نه فغانی و زانیانی نه سته نېولدا ، شیخ " خلیل فوزی الفیلیباوی " کتیبکی به ناوی " السیوف القواطع " دهرکردو تیدا بیرو باوهره کانی نه فغانی هه لوه شانده وه ، جمال الدین هیچ وه لامیکی نه بوو بوی ، و بهرگری له خوئی نه کرد ، کتیبه که به زمانی عهره بی نوسرا و پاشان وهر گیرایه سهر زمانی تورکی ...

(سولتان عبدالحمید) بپروای نه وه ی بو دروست بوو که هه موو دهسه لات هکان بهینیته وه ژیر دهستی خوئی چونکه دووچار 'تالوئی نه چه شت به ده ست وه زیرو نه فسه روصه دره نه عظه مه کانه وه که که وتبونه ژیر کاریگری بیرو پوژناو وه ، نه وانه ی که نامانچ لییان نه وه بو دیموکراتیه تیکی نه وروپی بهرپا بکه نه ، نه نجومه نیکی هه لبرژیردراو بگریته خوئی که له هه موو که لانی ناو ده ولته عوسمانی پیک هاتن ، (سولتان عبدالحمید) نه یاری نه م بیرو که په بوو به لگه ی نه وه بوو که ژماره ی نوینه ره موسلمان هکان نزیکه ی نیوه ی ژماره ی گشتی په رله مان نه بیټ ، که چی (جمال الدینی) نه فغانی رای له گه ل دیموکراتیه ته که دا بوو ، پای نه بوو که دهسه لات هه مووی له دهستی یه که سدا بمینیته وه ، نه فغانی پای له گه ل نه وه دا بوو که نازادی رادربرین دهسته بهر بکریټ ^۲ .

(سولتان عبدالحمید) له یاداشته کانیدا باسی نه وه نه کات که (جمال الدین نه فغانی) بوو ته قوشمه چی و په یوه ندی به دوزګای هه والگری ئینگلیزه وه هیه نه وه تائه لی : ((نه خشه یه کم گیشته وه ده ست که له و ه زاره تی دهر وه ی ئینگلیزدا ناماده کراوه که کابرایه کی

^۱ (عهره ب نه لی) (ذاق الامرین) یان نه لی) (لقی منه الامرین) دوو تالیه که ی چه شت به ده سته وه ، مه به ست نه وه په خراپه ی خو یان و خراپه ی کاره کانی شیان هه ر تالی بوون بو سولتان (وهرگیز : ن .) المنجد / وشه ی " مر " .

^۲ (بروانه : السلطان عبد الحمید الثاني ، ص ۱۸۴ .

قوشمه چی که ناوی (جمال الدین نه فغانی) یه کابرایه کی ټینگلیزی که ناوی (بلنت) ه دایان ناوه ، ټو دوو کهسه لهو نه خشه یه دا ټلین ټبی خیل افهت له تورکه کان بسه نریته وه و پیشنیاریان کرد وه بو ټینگلیز که (شهریف حسین) ، میری مه ککه بکه نه خلیفه به سهر موسلمانانه وه .

من (جمال الدین) له نزیکه وه ټناسم ، کاتی خوئی له میصر بوو ، پیاویکی ترسناکه ، جاریکیان پیشنیاری ټه وه ی بو کردم (خوئی لافى مه هدیه تی لی ټه دا) که هه موو موسلمانانی ټاسیای ناوه پاست بوروژینی من ټه مزانی شتی وا ناتوانی ، ټهم کابرا پیاوی ټینگلیز بوو ، زور هه ټنه گری که ټینگلیز ټهم کابرایان بو تاقیکردنه وه ی من دروست کرد بیټ ، منیش یه کسهر پیشنیاره که م پټ کرده وه و ټه ویش له گهل (بلنت) دا یه کیان گرت ، له پریگه ی (ابو الهدی الصیادی الحلبي) وه که له هه موو وولاته عه ره بی یه کاندای پریزی تایبه تی هه بوو بانگم کرد بو ټه سته نبول .

هه ریه که له (منیف پاشا) که پاریزه ری (ټه فغانستانی کوئن) بوو ، و (عبدالحمید حامد) شاعیر ټه دیب ، که وټنه ټو ناوه نده بو تکا کردن ، جمال الدین که هات بو ټه سته نبول ټیتر پریگه نه دا جاریکی تر له ټه سته نبول بیټه دهره وه)^۱.

به لام بیروپای (جمال الدین) دهرباره ی (سولتان عبدالحمید) به م شیوه یه بوو ، (سولتان عبدالحمید) ټه گهر له گهل چوار پیاوی هه ټکه وټووی سهرده می خویدا بخریټه ترازویه که وه ، تاکه ی ټو قورستر ټه بیټ له پرووی زیره کی و ووریای و سیاسه تمه داری یه وه ، به تایبه ت له پرووی کارکردنه سهر بهرام به ره وه ، جیگه ی سهر سوپمان نی یه که ټه تبینی کی شه ی گه وره گه وره ی له پریگه ی ده سه لاته که یدا ده سته مو ټه کرد که ده ولته پوژټاوا یی یه کان بو یان دا ټه پریژا، یان ټه تبینی کابرای ناحه زی که له ژوره که ی دیټه دهره وه زور پازی و دلخو شه له خوئی و له ژیان و هه ټسوکه وټی ، و بروای دیټه سهر بیروپاکانی ټو ، ټیتر ټو کهسه هه رکی بی ، پاشا بیټ یان میر یان وه زیر یان بالو یز بیټ ...)^۲. هه روه ها ټه لیټ : ((ټو پیاوهم ټه بیینی ووردترین ټاگاداری له پرسه کانی سیاسه ت هه بوو ، له نیازی ده ولته پوژټاوا یی

^۱ (پروانه : مذكرات عبدالحمید ، ص ۱۴۸ .

^۲ (پروانه : جمال الدین الافغانی ، المصلح المفتری علیه ، د. محسن عبدالحمید ، ص ۱۳۷ .

یه‌کان تی گه‌یشتبوو ، بۆ هه‌موو کاره‌ساتیک که که‌لینیکی له سیاسه‌تدا دروست بکړدایه ړینگه چاره‌یه‌کی ناماده‌ی هه‌ بوو، نه‌و شته‌ی زۆر سهرنجی منی پراکیشابوو نه‌م پیاوه که‌رسه و فاکتهری زۆر کاریگهری شاراوه‌ی هه‌ بوو له کاتی خۆیدا به‌کاری نه‌هینان و نه‌ینه هیلا ده‌وله‌ته نه‌وروپی یه‌کان له‌سهر شتیکی ترسناک ړېبکه‌ون سه‌باره‌ت به‌ هه‌ریمه عوسمانی یه‌کان ، جاری واش هه‌ بوو ده‌وله‌ته نه‌وروپی یه‌کانی نه‌گه‌یانده نه‌و پروایه‌ی که به‌چاوی خویان نه‌وه ببینن له‌ت و په‌ت بوونی ده‌سه‌لاتی عوسمانی نه‌و کاته نه‌بیټ که ویرانکاری له هه‌موو هه‌ریمه نه‌وروپی یه‌کاندا پوونه‌دات به‌گشتی)^۱.

هه‌روه‌ها نه‌لیت : ((نه‌وه‌ی من ببینم له ووریای سولتان و عه‌قل و به‌ ناگابوونی و ناماده‌کردنی هه‌موو که‌رسه‌یه‌کی پښووست بۆ پوچ‌کردنه‌وه‌ی فرت و فیلی نه‌وروپا هه‌روه‌ها نه‌و نیازپاکی و ناماده‌یی یه‌م تیدا بینی بۆ نه‌وه‌ی ده‌وله‌ت به‌ریته پېشه‌وه که نه‌وش به‌ره‌و پېشبردنی هه‌موو موسلمانانی تیدایه ، ېریارم دا ده‌ستی خۆم بڅمه ناوده‌ستی و به‌یعه‌تی پی بده‌م که نه‌و خه‌لیفه و پاشا بیټ ، هه‌رچه‌نده نه‌وم باش نه‌زانی و دلتیا بووبووم که هه‌ریمه ئیسلامی یه‌کان له پوژه‌ه‌لاتدا هه‌رگیز له داوی نه‌وروپا ده‌رناچن و له هه‌ولی بیهیزکردن و پارچه‌پارچه‌کردنی ړزگاریان نابیت ، و له‌کو‌تایشدا یه‌ک له داوی یه‌ک نه‌یانکه‌نه گالته جاری خویان کاتیک نه‌بیټ که به‌خه‌به‌ریښ و هه‌موو ړیز به‌ستن له ژیر ده‌سه‌لاتی یه‌ک تاکه خه‌لیفه‌ی گه‌وره‌دا))^۲.

کارو کرده‌وه‌ی (جمال الدین نه‌فغانی) مروّفه‌ دوودل نه‌کات ، هه‌یه به‌رگری لی نه‌کات و هه‌شه تۆمه‌تباری نه‌کات به‌وه‌ی به‌کریگراو بووه و له ناو کوږه‌کانی ماسوئیه‌تدا ئیشتی کردووه ، بۆ نمونه کتیبی (دعوة جمال الدين الافغانی في میزان الاسلام) ی نوسه‌ر مسته‌فا فوزی عبدالطیف الغزال و نه‌بینی که یه‌کیک بووه له فاکتهره‌کانی پووخاندنی تۆمه‌تی ئیسلامی له میژووی تازه‌دا به‌لام کتیبی (جمال الدين الافغانی المصلح المفتری علیه) ی دکتۆر محسن (عبدالحمید) به‌یه‌کیک له چاکخوازه‌کانی نه‌بینی .

^۱ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پېشوو ، ص ۱۳۷)

^۲ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پېشوو ، ص ۱۳۷ .)

(سولتان عبدالحمید) پېيازەکانی سوفیزمی کرده ئامانجی خوۋی و کەوتە هەولدان بۆ کیشکردنی (ولایان) بۆ دەولەتی عوسمانی، و بۆ بیروکەیی (جامیعی ئیسلامی)، سولتان توانی پردیک دروست بکات لە نیوان مەلەبەندی خیلافەت (لە ئەستەنبول) و سەنتەرهکانی سوفیزمدا لە هەموو شوێنیکى جیهانی ئیسلامیدا، و سوفیزمی کرده بڵندگۆیەك بۆ ئەوێ پرۆپاگەندەى پى بکات بۆ جامیعی ئیسلامی، هەروەها جگە لە سوفیزم هەموو ئەو دنیا نەویست (زەھاد) انەشی کرده ھۆکاریکی بانگەشە بۆ _ بیروکەیی جامیعی ئیسلامی، لە پایتەختی خیلافەتی ئیسلامیدا لیژنەییەکی ناوەندی دروست بوو کە پێکھات بوون لە زانایان و شیخەکانی پېيازى سوفیزم کە پلەى راویژکاری سولتانان هە بوو بۆ کاروباری جامیعی ئیسلامی، : شیخ (احمد سعید) بریکاری (پەردەى پیروز) لە حیجاز شیخ ((ابو الھدی الصیادی)) پېیەری پېيازى ((رفاعی))، شیخ (محمد ظافر الطرابلسی) پېیەری پېيازى مەدەنى، شیخ (رحمة الله عليه)، کە یەکیك بوو لە زاناکانی حەپەمى مەککی، ئەمانە دیارترین ئەندامانی لیژنەى مەركەزى جامیعی ئیسلامی بوون، چەند کەسى تریشیان لەگەل بوو، دەستەى خۆجیی بۆ ئەم لیژنە ناوەندی یە لە هەموو هەریمەکانی دەولەتی عوسمانیدا دروست کرا بوون، گرنگرترینیان ئەو لیژنەییە بوو کە لە مەککەدا لە ژێر سەرپەرشتی (شەریفی مەککە) دا دامەزرا بوو، ئەرکی ئەم لیژنەییە ئەوە بوو کە چەمکی (جامیعی ئیسلامی) لە وەرزی حەج کردندا بلاوبکاتەو بەناو حاجیە کاندای، لیژنەییەکی تریش لە (بەغداد) هە بوو، کە هەمان ئەرکی پى سپێردرا بوو لەناو شوێنکەوتەکانی پېيازى قادریدا، کە بەژمارەى زۆر زۆر لە باکورى ئەفریقاو ئەهاتن بۆ سەردانی شیخ عبدالقادری گەیلانی دامەزریەری پېيازەکە، یەکیك لەسائەکان ژمارەى ئەوانەى تۆمارکران لەکاتى سەردان کردنیاندا گەیشتە نزیکەى (٢٥ هەزار کەس) .

لیژنەى بەغداد هەلنەسا بە فیڕکردن و سازکردنی هەموو ئەوانەى ئەهاتنە ئەوێ تا بیروکەیی جامیعی ئیسلامی بە جوانی هەلبگرن و فیئری بەرخۆدان ببن لەبەردەم ئیمپریالیزمی فەرەنسى دا کە لە باشورى ئەفریقادا بوونیان هە بوو، دەزگای هەوالگری فەرەنسا باسى تیکۆشانى ئەمانە ئەکات کە لە باکورى ئەفریقادا بوون و لە بەغدادو ئەهاتن، چ چالاکی یەکیان دژبە فەرەنسى یەکان و دژ بە ئیمپریالیزمی فەرەنسى ئەواند، ئەلێ :

(ئەو كارانه هاندانېك بوو له لايهن هه ندى پياوانى ئاييىنى يه وه ئهكران كه شوينكه و تهى
پريبازى قادري بوون^۱

ئەم ليژنه ناوه ندى يهى جاميعهى ئيسلامى له ئهسته نبول لقيكى له ئەفريقاشدا هه بوو
، كاراي ئەوه بوو له ئەفريقادا ئيش بكات ، به لām به پريگه يهكى زۆر نهينى ، ئهركى ئەوه بوو
كه كار له نيوان كۆمه له ئاييىنى يهكانى ئەويدا گريى بدات به يهكه وه ، و دژ به ئيمپرياليزمى
فهره نسى بچولئين ، ئەو كۆمه لانهش وهك (شازليهكان و قادريهكان و مهدهنى يهكان)^۲ .

دهسه لات و سامى ئەم بزوتنه وه يه گه يشته ئەوهى كه به پيوه به رايه تى هه والگري فهره نسى
له باكورى ئەفريقادا بهم شيوزيه وه سفى بكات :

(سولتان عبدالحميد _ بهو سيفه تهى كه سهروكى جاميعهى ئيسلامى يه _ ئەتوانيت له
پريگهى ئەو په يوه ندى يه پتوانهى به كۆمه له ئاييىنى يهكان وه هيه تى له باكورى ئەفريقادا)
ئەتوانى سوپا يهكى خوجيى پريك و پيكي وا دروست بكات ئەگه ر كاره كه خواستى بهو
سوپا يه شه ر له گه ل هه موو هيژيكى بيانيدا بكات)^۳ .

دهزگاي هه والگري فهره نسى نهيتوانى ئەوه دهربخت چۆن و به چ پريگه يهك ئەم پريبازانهى
سوفيزم (كه سه ر به خيلافه تى ئيسلامين) له ئەفريقادا ريك دهخريى و هان ئەدرين لييان ،
هه موو ئەوهى كه توانى بيكات ئەوه بوو كه هه ولى دا سام و هه يبه تى (سولتان عبدالحميد)
له دلى موسلمانانى باكورى ئەفريقادا لاواز بكات ، و هه ول بدات زيان بگه يه نيىت بهو
سياسيه تهى جاميعهى ئيسلامى ئەجولئينى ، ئەم كارهش بهم سياسيته فهره نسى يه وه
خواره وه ئەنجام درا _

۱- فريودانى هه ندى له شيخهكانى پريبازى سوفيزم به مال و پله و پايه ، تا بدهنه پال فهره نسا
و سياسيتهكانى له باكورى ئەفريقادا .

۲- پريگه گرتن له حاجيهكان تاحه ج نهكهن بوئه وهى له وى چاويان به بانگه وازانى ((جاميعهى
ئيسلامى)) نهكه ويىت ، ئەمهش به چهند سياسيتهكى ئەنجامدا گونجاو له وانه : رانه گه ياندى

¹ (بپروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۱۹۹ .

² (هه مان سه رچاوهى پيشوو ، ص ۱۹۷ .

³ (هه مان سه رچاوهى پيشوو ، ص ۱۹۷ .

حه جنه كردن و گرتنه بهری هوکاري تهنه دروستی تا خه لک بترسی ونه چیت بوچه جکردن ،
بونمونته وه بلاو بکریته وه که نه خوشی کولیرا له ناو خه لکدا بلاو بوته وه ^۱ .

(سولتان عبدالحمید) کومه لیک سوفیزم و پیای زامیدو دنیا نه ویستی ره وانه ی هندستان
کرد بو نه وه ی نه وه ولانه ی ئینگلیز پوچهل بکه نه وه که ئیدا بو نه وه ی خیلافهت له
عوسمانی یه کان بسه نریته وه و بدریته عه ره ب ، هه ره هم کاروانه سهردانی هه ندی کار
به دستی ناو دورگه ی عه ره بیشان کرد به تایبه تی نه وانه ی حیجار) ^۲ .

(سولتان عبدالحمید) به و سیفه ته ی سه رۆکی جامعیه ی ئیسلامی و خلیفه ی موسلمانان
و سولتانی ده ولته تی عوسمانی بو ، په یوه ندی به رده وامی به کومه لانی ریباره کانی سوفیزم
و شیخه کانیانه وه هه بو له تورکستان و خواروی نه فریقا و چین ، هه ندیک له و په یوه ندی
یانه په رده یان له سه ر لاهراوه و زور به شیان تا ئیستاش به لگه ننامه کان به شیوه یه کی ته واو
په رده یان له سه ر لانه براوه)) ^۳ .

(سولتان عبدالحمیدی دوهم) له وه دا سه رکه وتوو بوو که توانی نه وه هه مووه ریباره له
سوفیزم له ده وری خوی کوبکاته وه ، به لام وای به باش نه زانی که چاوپوشی له و هه موو
لادانه یان بکات که له بیروباوه ردا لییان پوویداوه ، چونکه ریباره سوفیزمه کان له و قوناغه دا
له قوروثان و هه دیسی پیغه مبه ر (ﷺ) لایان دا بوو مه گه ر که سانیکیان نه بییت که خوا
په حمی پی کردبن ، بویه نه وانیش به ش به حالی خویان پشکیان هه بوو له بییه زکردن و
نشوستی هینان به خیلافه تی به رزی ئیسلامی ، به ویستی خوا له هویه کانی نشوستی
هیناندا روشنی نه که یه نه وه ..

سی یه م / به عه ره ب کردنی ده ولته ت :

(سولتان عبدالحمید) هه ر له سه ره تاوه ها ته سه ر کورسی ده سه لات به پیویستی نه زانی
که زمانی عه ره بی بکاته زمانی ره سمی ده ولته تی عوسمانی ، له م باره یه وه خوی نه لی :))
زمانی عه ره بی زمانیکی جوانه ، خۆزگه هه ر له سه ره تاوه بمانکر دایه به زمانی ره سمی

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پییشوو ، ۱۹۸ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پییشوو ، ص ۱۹۸ .

^۳ (هه مان سه رچاوه ی پییشوو ، ص ۱۹۸ .

دەولەت ، کاتی خۆی کە (خیرالدین پاشای تونس) سەدری ئەعظم بوو پێشنیاری ئەوەم کرد کە زمانی عەرەبی بکریته زمانی پەسەمی ، بەلام سەید پاشا کە گەرە ئەمەنداری کۆشک بوو ، پەخنی لەم پێشنیارەم گرت و ووتی : ((ئەگەر دەولەت بکەینە عەرەب ئەوە هیچ پەگەزێکی تورکی دوا ئەوە نامینی)) .

سەید پاشا پیاویکی بۆش بوو ، قەسەکانی پووچ بوون ، ئەگەرنا ئەوە چ پەيوەندی یەکی بەپەگەزی تورکەو هەیه ؟ ئەم پرسە بەتەواوەتی پێچەوانەی قەسەکی ئەوە ، ئەمە پرسێکەو ئەوەش پرسێکی ترە ، (زیاد لەوەش) ئیمە ئەگەر زمانی عەرەبی بکەینە زمانی پەسەمی دەولەت _ لانی کەم ئەوسوودە ی ئەبی کە پەيوەندیمان بە عەرەبەو پتەوتر ئەکا)^١ .

(سولتان عبدالحمیدی دووهم) شکاتی حالی خۆی زۆر ئەکرد بەتایبەتی لەسەرەتای دەسەلاتەکەیدا لەوەزیرەکان و ئەمەندارەکانی کۆشکی سولتان ، چونکە بیرکردنەو یان وەک ئەو نە بوو ، ئەوان کەوتبوونە ژێر کاریگەری بیرى ناسیۆنالیزمی پۆژناوای و بوو بوونە کارتێ فشار لەسەر کۆشکی سولتانى ، چ لەسەردەمی (سولتان عبدالحمید) ی باوکیدا بوو ییت یان لەسەردەمی (سولتان عبدالعزیز) ی مامەیدا بوو ییت و یان لەسەردەمی خۆیدا بوو ییت ، ئەم پەخنی و پەرچ دروست کردنە لەبەردەم ئەم پێشنیارە (سولتان عبدالحمید) دا سەربارەت بە بەعەرەب کردنی دەولەتی عوسمانی لەو دا نەو سەتا کە تەنیا هەر ئەو وەزیرانە بن کە کەوتبوونە ژێر کاریگەری پۆژناوای بەلکوو گەیشته هەندێ لە زانایانی ئایینی (٢) . یەکیک لەو هەلە گەورانە دەولەتی عوسمانی تی کەوت ئەوە بوو کە نەیتوانی دەولەتی عوسمانی و گەلی عوسمانی (تەعریب) بکات ، کە زمانی عەرەبی زمانی (قورئانی پیرۆز) و (شەری پێدانایی) ئیسلامە .

مامۆستا محمد قطب ئەلی : ((ئەگەر ئەوە بەیئینە بەرچاوی خۆمان ئەگەر دەولەتی خەلافەت ببوایەتە عەرەب و بە عەرەبی قەسە بکرایە کە بەو زمانە ئەم دینە هاتووەتە خوارەو ، گومانێ تێدانی یە ئەو کاتە فاکتەرەکانی یەکییتی لەناو ئەو دەولەتەدا بەهێزتر ئە بوو و بەتواناتریش ئە بوو لەبەرپەچدانەوێ خەلکانی گالته جاپادا ، زیاد لەوەش کە فیروونی عەرەبی چەند بواری بۆ فیروونی زانیاری راست و دروست زیاتر ئەپەرخسان

^١ (هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ص ١٩٩ .

^٢ (هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ص ٢٠٠ .

دەربارەى ئەم ئايىنە لەسەرچاۋە پەسەن و راستەوخۇكانەۋە : (واتە) لە كىتەبەكەى خواۋە و لە سوننەتە پىرۋزەكانى پىغەمبەرەۋە (ﷺ) ، كە ھەموو لايەك چ كاربەدەست و چ جەماۋەر زۆر پىۋىستىيان بەو زانىيارى يە دروستانە ھە بوو ، ئەمە و نكۆلى لەو ھەموۋە (كىتەبە چاكانەش) ناكرى كە ھەرگىزپرايە سەرزمانى توركى يان بە زمانى توركى دائەنران لەسەر ئەم ئايىنە)^۱ .

چوارەم / چاۋدىرى كردنى سولتان بۇ قوتا بخانەكان و پوانىنى بۇ پرسى ئافرەت و بى حىجابى ئافرەت :

ئەو كاتەى (سولتان عبدالحميد) دەسلەتلى گرتە دەست سەير ئەكات ، قوتا بخانەكان و سىستەمى خويندن كەوتونەتە ژىر كارىگەرى بىرى پۇژئاۋاۋە ، و پەوتى ناسيۇنالىزىمى برىتى يە لە و پەوتەى كە لە قوتا بخانەكاندا زال بوۋە ، بۇيە خىرا دەستى ۋەردايە كاروبارىان و بەپىي ديدە سىياسى يەكەى خۇى دەستى دايە ئاراستە كردنيان بەرەو خويندنى ئىسلامى ، و ئەم فەرمانەى دەرکرد :

* دورخستەنەۋەى وانەى ئەدەب و مېژۋى گشتى لە بەرنامەكانى خويندن ، لەبەرئەۋەى ئەو وانەيە كەرەسەيەك بوو لە كەرەسەكانى ئەدەبى پۇژئاۋا ، و مېژۋى ناسيۇنالىزىمى گەلانى تر كارىگەرى خراپى لەسەر نەۋە ئىسلامى يەكانى دا ھاتوو دروست ئەكرد .

* دانانى وانەكانى (فقه) و (تەفسىر) و (پەۋشت) لەبەرنامەكانى خويندن دا .

* تەنيا مېژۋى ئىسلامى بخوينرى و مېژۋى عوسمانىش بەشېك بىت لەو وانەيە .

(سولتان عبدالحميد) قوتا بخانەكانى دەۋلەتى خستە ژىر چاۋدىرى خۇيەۋە و بەو شىۋەيە ئاراستەى ئەكرد كەلە خزمەت " جاميەى ئىسلاميدا " بىت^۲ .

(سولتان) گرنگى زۆرى بە ئافرەت ئەداۋ خانەيەكى تايبەتى دانا بۇ مامۇستايانى ئافرەت و تىكەل بوۋنى لەگەل پياۋاندا ياساغ كرد ، (سولتان عبدالحميد) كە بەرگرى لەخۇى دەكات سەربارەت بەو تۆمەتەى كە كۆمەلەى (ئيتىحادوتەرەقى) ئەيدەنە پالى گوايە ئەو دۆژمنى عەقل و زانستە ، سولتان ئەلى : ((ئەگەر من دۆژمنى (عەقل) و(زانست) بوومايە ، ئايا

¹ (بېروانە : واقعنا المعاصر ، ص ۱۵۳ .

² (بېروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۲۰۱ .

زانكۆم ئەكردووه ؟ من ئەگەر بەو شیۆهیه دوژمنی زانست بوومایه ، ئایا خانەى مامۆستایانى ئافرەتم دائەمزاند بۆ ئەو ئافرەتانهى كەتیکەل نابن بە پیاوان ؟^۱ .

(سولتان عبدالحمید) دەستى دایە دژایەتى کردنى بى حىجابى ئافرەتان لەناو دەولەتى عوسمانیدا و هیرشى زۆرى کردە سەر ئەو پەوشت و ئاكارانهى كە لە پۆژئاواو دەزیان کردووتە ناو ژيانى ئافرەتانی عوسمانى ، لە پۆژنامەکانى ئەستەنبولدا و لە پۆژى ۳/اکتوبر/ ۱۸۸۳ زدا ، بە یانیکى حکومەتى دەرچوو كە ئاراستەى جەماوەر کرابوو، كە دیدى خودى سولتانى دەرئەبرى سەربارەت بە پۆشاکى ئافرەت ، ئەو بەیانە ئەلێت : ((هەندى لە ئافرەتە عوسمانى یەکان ئەوانەى كە لە کاتە درەنگەکان ئەچنە سەرجادەکان جل و بەرگىك لەبەر دەكەن كە پێچەوانەى شەریعەتە ، سولتان حکومەتى ئاگادار کردوووە كە رێوشوێنى پێویست دابنێ بۆ ئەهیلانی ئەو دیاردەیه ، هەروەك سولتان حکومەتى ئاگادار کردوووە پێویستە ئافرەتان بگەرێنەووە بۆ پۆشینى حىجابى شەرى تەواو لەگەل پەچەدا کاتیك كە ئەچنە سەرجادەکان ، بۆ جى بەجى کردنى ئەمە ئەنجومەنى وەزیران کۆبونەووە و ئەم بڕیارانەى خواوەریان دا :

* ماوەى یەك مانگ دائەنرێ و پاش ئەوە یاساغ ئەکرێت كە ئافرەتان بێنە سەرجادەکان کاتیك نەبێت كە حىجابى ئىسلامى یە كۆنەكەى پۆشيبێت و ئەبى ئەو حىجابە هێچ (زینە) و نەخشىكى تێدا نەبێت .

* ئەو پەچە دەستکردانەى كە لە قوماشیکى تەنك یان سوکەلە دروست کراوە هەلەدووەشیتهووە و بەو شیۆهیه پێویستە بگەرێنەووە بۆ ئەو پەچە شەریعی كە خەت و خالى دەم و چاوە دەرئەخات .

* ئەركى سەرشانى پۆلیسە كە دواى مانگیك بەسەر دەرچوونى ئەم بەیانەدا ، جى بەجى کردنى هەموو ئەو بڕیارانەى كە لەو بەیانەووە دەرچوون دەستەبەر بکەن بە شیۆهیهكى رێك و پێك ، و هیزەکانى رێكخستن (القوات الضبطية) یش پێویستە هاوکاربن لەگەل پۆلیسدا بۆ ئەم مەبەستە .

* سولتان ئیمزای ئەم بڕیارانەى حکومەتى کردوووەوسیفەتى پەسمیان وەرگرتوووە.

¹ (بڕوانە : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۹۹ .

* ئەم بەيانە لەپوژنامەکاندا بلاوئەکریتەووە لەجادهو بازارەکاندا ھەلئەواسری^۱، یەك پوژدواي بلاو کردنەووی ئەم بەیانە، واتە لە پوژي (۴/ئۆکتۆبەر/دا پوژنامەي(وقت) کە لەئەستەنبول دەرئەچوو ئەنوسیت: ((کۆمەلگەي عوسمانی بەگشتی پشتی ئەم بېیارەپاست ئەکاتەووە بەبېاریکی بەکەلکی ئەزانی^۲ .

(سولتان عبدالحمید) پای وابووکە: (ئافرەت وپیای یەك نین لەپووی "مودیریەتەوہ"^۳) ھەرودھا ئەلی: ((مادامیک قورئان ئەمەي وتوو، کەواتە پرسەکە کوژایی پی ھاتووہونایەوی باس لەوہ بکری کە ژن وپیای یەکسانن بەیەکتری)) .

ھەرودھا ئەلی: (ئەم بیروکەي ((یەکسانی یە)) بەدلتیای یەوہ بیروکەيەکی پوژئاوای یە ھاتووہتە ناومان)^۴ . (سولتان عبدالحمید) بەرگری لە فرە ژنی ئەکرد لە کاتیکیدا دەزگاکانی پاگیانندنی عوسمانی ئەم باسەیان زۆر ئە وروژاند و پەخنەیان لی ئەگرت ، سولتان ئەلی: ((ھۆی چی یە ھەندئ خەلکی پوژشبیرو پەخنە لەم کارە ئەگرت؟ ئەي بۆ ھەمان پەخنەي لی ناگرن لە کاتیکیدا کە لەناو جگە لە دەولەتی عوسمانیدا ھەيە وەك ھەندئ شوینی ئەفریقا و ئەمیریکا ؟) سولتان بۆ دلتیای ئەلی: ((بنەمای فرە ژنی لە ئیسلامدا ریگەي پی دراوہ کەواتە پەخنە گرتن لی ی مانای چی ئەگەيەنیت^۵ .

(سولتان عبدالحمید) لایەنگری ئەوہ بوو ئافرەت بخوینی، بۆیە خانەيەکی بۆ مامۆستایانی ئافرەت دامەزراند تا ئەرکی دەرچوواندنی مامۆستای ئافرەت بگرتتە ئەستوی ، لەگەل ئەوہدا دژبە تیکەل بوونی ژن و پیای بوو ، دژی بی حیجابی بوو ، لەسەردەمی ئەودا ئافرەت دەستی وەرئەدایە کاروباری دەولەت ، ئەو کاروبارە ھەرچی بوایە ، بەلکوو پۆلی سەرەکی بریتی بوو لە مال و پەرورەدەکردنی نەوہي نوئ ، ھەلئسوکەتی لەگەل ئافرەتدا زۆر مەردانە و ناوازە بوو ، ئەوہتا کە ئەچیتە سەرئەختی دەسەلات ، ژنەکەي باوکی (باوہژنەکەي) کە ئەرکی پەرورەدەکردن و دایەنی ئەمی ھەلگرت ھەستاو ناوی (دایکی

^۱(بېروانە: السلطان عبدالحميدالثاني، ص ۱۰۰.

^۲(بېروانە: موسوعةأتاتورك (۱/۶۰، ۵۹)

^۳(مدیریت به مانای(القوامه)

^۴ (بېروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۱۰۰ .

^۵ (ھەمان سەرچاوەي پيشوو ، ص ۱۰۱ .

سولتان (بېرى به بالآيدا ، كه به چه مكى تازهو سهردهم پى ى ئهوترى ((شازن)) ، شازن له دهولتهتى عوسمانيدا برىتى بوو له ((دايكى سولتان)) نهك ژنى سولتان وهك له دهولتهتكانى ترا هه بوو ، له گهل هه موو ئه ماندا ، پوژيكت دواى ئه وهى كه (سولتان عبدالحميد) خرايه سهر تهختى دهولتهتى عوسمانى ، چوو بو بينينى باوهژنهكهى _ كه زورى خوش ئه ويست _ دهستى ماچ كردوو پى ى ووت :

(سۆزى تۆ واى ليكردم ههستم نهئهكرد دايكم نى يه ، له چاوى مندا تۆ ههر دايكى خۆمى و لاى من هيچ جياوازيقان نى يه ، بپيارم داوه كه (دايكه سولتان)ن بيت ، واته قسهى كۆتايى لهم كۆشكهدا هى تۆيه ، بهلام تكا دهكم و لهسهر ئهم تاكهيهشم سورم كه به هيچ شيويهكه دهست وهرمه دهره هيچ كاروباريكى دهولت ، ئه و كاره گهره بيئت يان بچوك بيئت ¹ .

پينجهم / قوتابخانهى خيئهكان :

(سولتان عبدالحميد) له ئهستهنبولدا بهوپى يهى كه مهلبهندى خيلافهته و سهنتهري دهسهلاته قوتابخانهى (خيئه عهرهبهكانى) دامهزاند ، كه سهرهتا مهبهست پى ى راهيئان و پى گهياندى خيئه عهرهبهكان بوو له ههرىمى ﴿حلب﴾ و سوريه و بهغداد و بهصره و موصل و ديار بهكر و طرابلس ى پوژئاوا و يه مهن و حيجاز و بهنغازى و قودس و ديرالزور﴿دا.﴾

ماوهى خويندن له قوتابخانهى خيئه عهرهبهكاندا له ئهستهنبول (پينج) سال بوو ، قوتابخانهيهكى ناوخويى بوو ، خهرجى هه موو قوتابيان له لايهن دهولتهتوهه دابين نهكرا ، هه موو قوتابيهكيش ((مؤلتهتى پهيوهندى خزم و كهس و كارى (اجازة صلة الرحم) ى هه بوو كه مؤلتهتيك بوو دووسال جارئك ئه درا به قوتابى و لهسهر خهرجى دهولتهت سهفهري نهكرد.

بهرنامهى (قوتابخانهى خيئه عهرهبى يهكان) له ئهستهنبولدا بهم شيويه بوو :
سالى يهكهه / قورئانى پيرۆز _ ئهلف بى _ زانسته ئايينى يهكان _ خويندنه وهى توركى _
نوسين _ مهشقى سهربازى .

¹ (بېروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ٩٨ .

سائی دووہم / قورئانی پیروژ _ تہجوید _ زانستہ ئایینی یہکان _ نوسین _ بیرکاری _ خویندنهوہی تورکی _ خەت خوۆشی _ مەشقی سەربازی .

سائی سی'یەم / قورئانی پیروژ _ تہجوید _ زانستہ ئایینی یہکان _ نوسین _ خەت خوۆشی _ بیرکاری _ جوگرافیا _ زمانی فہرہنسی _ مەشق کردن .

سائی چوارہم / قورئانی پیروژ _ تہجدید _ زانستہ ئایینی یہکان _ (صرف)ی عہرہبی _ زمانی فارسی _ نوسینی پیزمانی تورکی _ جوگرافیا _ بیرکاری _ خەت خوۆشی لە زمانی فہرہنسیدا _ مەشق کردن .

سائی پینجەم / قورئانی پیروژ _ تہجوید _ زانستہ ئایینی یہکان _ پیزمانی عہرہبی _ زمانی فارسی _ میژووی عوسمانی _ پیزمانی عوسمانی _ نوسین و خویندنهوہی تورکی _ قسەکردنی تورکی _ جوگرافیا _ بیرکاری _ ئەندازە _ خەت خوۆشی _ زانیاری گشتی _ چۆنیەتی پاراستنی تەندروستی _ بنەماکانی ھەلگرتنی تیا نوسەکان^۱ _ زمانی فہرہنسی و خەت خوۆشی لە زمانی فہرہنسی دا _ وینە _ مەشق کردن^۲ .

دەرچووی ئەم قوتابخانەیە ئەچوونە قوتابخانەی بالای سەربازی و دواى ئەوہ پلەییەکی بەرزیان پی' ئەدرا ، ئەیشیان توانی بچنە قوتابخانەی (مولکیەت) کە قوتابخانەیەکی ئەھلی بوو ، سالیك لەویشدا ئەیان خویند و دواى ئەوہ پلەى (قائیمقام) یان پی' ئەدرا ئەگەر ئەوہ بۆ وولاتەکانی خویان^۳ .

ھەر وہا (سولتان عبدالحمید) (پەیمانگەى راھینانی رېبەر وەعز خوینەکان) ی دامەزراند ، کە ئەرکی پینگەیاندى بانگخواز بوو ، ئەمانە کاریان ئەوہ بوو خەلک بۆلای ئیسلام و جامیعیەى ئیسلامی بانگ بکەن ، پاش ئەوہى لەم پەیمانگایە دەر دەچوون بەرەو

^۱ (ئەو وانەى پی' ئەچیت : بنەمای چۆنیەتى پارستنی ئەرشیف و کتیبخانەکان بێت . (وەرگێر . ن .) .

^۲ (بروانە : تاریخ التریبۃ التركیة ، عوسمان ارکین ، ص ۶۱۴ _ ۶۱۵ _ ۸۸۴ _ ۱۱۸۰ _ ۱۱۸۲ یەك لة دواى یەك .

^۳ (بروانە : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۲۰۲ .

شویڼه جیاجیاکانی جیهانی ئیسلامی نه‌نی‌ردران و خه‌لکیان به‌رهو ئیسلام و خیلافه‌تی ئیسلامی و جامعیه‌ی ئیسلامی نه‌هینایه‌وه^۱.

دید (سولتان عبدالحمید) زور دور نه‌یروانی و زور تیژ شتی نه‌بینی له‌به‌ره‌وه گرنگی یه‌کی باشی به‌موسلمانانی چین نه‌دا.

پوژنامه‌کانی نه‌سته‌نبول هه‌والیکیان بلاو‌کردوه که کورته‌که‌ی نه‌وه‌ی ، ژماره‌یه‌ک له‌موسلمانانی چین زور حه‌زیان له‌زانست وزانیاری یه و نه‌یانه‌وێت شاره‌زا بین له‌زانسته ئیسلامی یه‌کاندا ، و چهندان دامه‌زراوه‌ی خویندن و قوتابخانه‌یان هه‌یه ، هه‌ر له‌ناو (په‌کین) دا به‌تیا ، (سی و هه‌شت) مزگه‌وتی بچوک و گه‌وره هه‌یه که موسلمانانی نه‌وی نویژی تیدا نه‌که‌ن و ووتاری تیدا نه‌ده‌ن و دوعا بۆ خه‌لیفه‌ی موسلمانان (سولتان (عبدالحمید) ی دووهم) نه‌که‌ن ، ووتاری جومعه له‌مزگه‌وته گه‌وره و بچوکه‌کانی په‌کیندا به‌عه‌ره‌بی نه‌خوینرێته‌وه و پاشان وهرده‌گیرێته سهر زمانی (چینی) ، دوعا کردن بۆ خه‌لیفه‌ی موسلمانان قورخ نی یه له‌په‌کیندا به‌لکو له‌مزگه‌وته گه‌وره و بچوکه‌کانی هه‌موو وولاتی چیندا نه‌م دوعایه نه‌که‌ن^۲.

له‌په‌کین (پایته‌ختی چین) زانکۆیه‌ک دامه‌زرا ، موسلمانانی نه‌وی ناویان نا (خانه‌ی حمیدی بۆزانسته‌کان) ، مه‌به‌ست به‌ (حمیدی) (سولتان عبدالحمیدی دووهم) بوو ، یان وه‌ک بالوێزی فه‌ره‌نسا له‌ (نه‌سته‌نبول) به‌ (زانکۆی حمیدی له‌ په‌کین) ناوی بردووه له‌ راپو‌رتیکدا که بۆ وه‌زاره‌تی دهره‌وه‌ی به‌رزکردووه‌ته‌وه له‌ پاريس .

بۆ ئاهه‌نگی کردنه‌وه‌ی نه‌م زانکۆیه هه‌زاران موسلمانانی چینی ئاماده بوون هه‌روها مو‌فتی چین و زۆریک له‌ زانا موسلمانانه‌کانی نه‌وی به‌شداریان کردوو له‌ پێوه‌ پهرسمی کردنه‌وه‌که‌یدا به‌ زمانی عه‌ره‌بی ووتاریان خوینده‌وه و ووتاره خوینه‌که دوعای بۆ (سولتان عبدالحمید) (خه‌لیفه‌ی موسلمانان) کردو مو‌فتی په‌کین هه‌ستایه‌وه و ووتاره‌که‌و دوعا‌کانی وهرگیرایه سهر زمانی چینی و زور به‌ی موسلمانانه ئاماده بووه‌کان له‌ویدا ده‌ستیان کرد (گریانیک به‌کول له‌ ده‌وه) و (موسلمانانی چین په‌یوه‌ندیان به‌یه‌که‌وه زور پته‌و بوو ، په‌یوه‌ندی یه‌کی ئایینی پۆشن که نه‌م دیینه دروستی کرد بوو بۆیان ، ووتاردان به‌ زمانی

^۱ (بروهانه : الانقلاب الاسلامی ، مصطفى طورن ، ص ۳۷ .

^۲ (بروهانه : جريدة ترجمان حقیقه رساله من الصين ، ۱۳۲۵/۱۲/۲۶ ک .

عەرەبى ، زمانى ئايىنى مۇسلىمانان و بەزىگىرەنەۋى ئالائى دەۋلەتى عوسمانى بەسەر زانكۆكەۋە ، بوۋنە ھۆى ئەۋەى كە بەتوندى كار لەو خەلكە دل پاكە بكنە و بەو شىۋەىە فرمىسكى چاۋيان پېرژىنىت^۱ .

شەشەم / ھىلى ئاسنىنى حىجاز :

(سولتان عبدالحميد) كارى بۇ ئەۋە ئەكرى كە گەلانى ئىسلامى بە لای خۇيدا پاكىشىت لە رىگەى گىرنگى دان بە دامەزراۋە ئايىنى و زانستى يەكان ، بەۋەى پارەىەكى باشى بۇ خىرج ئەكرى و خەلاتى پى ئەدان و بېرىكى زۇر پارەى تەرخان ئەكرى بۇ چاككرىنى مەككە و مەدىنە و نەۋزەنكرىنەۋەى مەگەۋتەكان و پارازندەۋيان ، (سولتان عبدالحميد) بە ھەموو ھۆكارىك ئەيۋىست دلى مۇسلىمانى عەرەب بۇ لای خۇى پاكىشىت ، ئەۋە بوۋلە عەرەبەكان تىپى پاسەۋانى تايىبەتى خۇى دانان و ھەندى لە و عەرەبانەى كە پىشتىۋانى بوۋ لە پلەى بەرز بەرزدا لە ناو ھۆكمەتدا دايمەزاندن ۋەك (عىزەت پاشا العابد) _ خەلكى شام بوۋ _ كە ئەۋ پىاۋە گەۋرەترىن پىشكى لە خىزمەت سولتاندا بەركەۋت و كرايە راۋىژكارى سولتان بۇ كاروبارى عەرەبى ، و ھەر ئەۋ بوۋ پۇلى گەۋرەى بىنى لە پاكىشانى ھىلى ئاسنىن لە دىمەشقەۋە بۇ (مەدىنەى مەۋەرە) .

ئەم پېرۋزەىە (سولتان عبدالحميد) بەيەكىك لە ھۆكارە گىرنگەكانى ئەزانى كە پۇلى بىنى لەبەزىكرىنەۋەى كاروبارى خىلافەت و بلاۋكرىنەۋەى بىرۋكەى (جامىعەى ئىسلامى) .

(سولتان عبدالحميد) گىرنگى يەكى زۇرى بە ھىلى ئاسنىن ئەدا لە شوپنە جۇربەجۇرەكانى دەۋلەتى عوسمانىدا و سى ئامانجى ھەبوۋ ئەيۋىست بەم ھىلە ئاسنىنا دەستى بخت :-
۱- بەستەنەۋەى ھەموو پارچە دوۋرەكان بەيەكەۋە ، كە پۇلى گەۋرەى بىنى لە سەركەۋتنى بىرۋكەى (يەكىتى عوسمانى) و (جامىعەى ئىسلامى) دا و تۈانرا كۆتۈرۈلى تەۋاۋى ھەرىمەكان بىرۋكەى كەپىۋىستە دەۋلەت بە دەستىكى بەھىزىز راياىنگىرۋىت .

۲- زۇر بىرۋكەى لە ھەرىمەكان تا ھەموو لەناۋ دەۋلەتدا بتۈپنەۋە و ملكەچ بىن بۇ ئەۋ ياسا سەربازىانەى كە بەرئەركى ئەزانى ھەموو بەشدار بىن لە پارستىنى خىلافەتدا بە پارەۋ بە پىاۋ .

¹ (بېروانە : سولطان عبدالحميدالثانى ، ص ۲۰۵ .

۳- ئاسانکردنى كارى بەرگرى كردن لە دەولەت كاتىك لە ھەر قۆلىكەو ھىرش بكرىتە سەرى ، چونكە ئەم ھىلە ئاسنىنانە پۆلى زۆرى بىنى لە دابەشکردنى ھىزەكانى عوسمانى و گەياندىيان بە بەرەكانى شەپ بەشپوھىيەكى زۆر خىرا^۱ .

ھىلە ئاسنىنەكانى حىجاز لە گرنگترىن ئەو ھىلە ئاسنىنانەيە كە لەسەردەمى (سولتان عبدالحميد) دا دامەزراو ، لە سالى (۱۹۰۰) زدا دەست كرا بە دامەزراندنى ھىلى ئاسىنىنى دىمەشق بۆ مەدىنە .

ئەمە بۆ ئەو بوو كە قەرەبوى ئەو ھەموو كاتە بكاتەو كە كاروانەكانى حاجيان ئەچوو ، كاروانەكان بە (چل) پۆژ ئەو پىگەيان ئەبىرى ، ئەگەر لە دەرياشەو بپۆشتنايە نزىكەيى دوانزە پۆژيان پى ئەچوو لە كەنارەكانى شامو تاناو حىجاز ، كەچى بەم پىگە ئاسنىنە تەنيا چوار پۆژيان ئەگەر زۆريان پى بچوايە پىنج پۆژيان پى دەچوو ، ئامانج لە دروست كردنى ئەم ھىلە ئاسنىنانە تەنيا خزمەتى حاجيانى مالى خوا نە بوو كە بە ئاسانى بگەيەنرێنە مەككە و مەدىنە ، بەلكوو (سولتان عبدالحميد) لە پشت ئەمەشەو ھەندى ئامانجى سياسى و سەربازى تىرىشى ھە بوو ، لە پروو سياسى يەكەيەو ئەم پپۆژەيە وورە و وزەيەكى ئايىنى زۆرى جولاند لەناوچەكانى جىھانى ئىسلاميدا ، ئەو بوو (سولتان) بەيانىكى بەناو ھەموو موسلمانى سەرزەويدا بلاوكردەو و داواى ئەو ھىلى كردن كە بەبەخشىن بەشداری بكەن بۆ دامەزراندنى ئەم ھىلە ئاسنىنانە^۲ ، (سولتان عبدالحميد) لە گىرفانى تايبەتى خۆى بپرى (پەنجا ھەزار لىرەى عوسمانى) بەخشى بە پپۆژەكە و لىستى بەخشىنەكانى بە خۆى كەردەو و بپيارىش درا لە سندوقى (منافع) سەد ھەزار (لىرەى) ئالتونىنى عوسمانى بدريت بە پپۆژەكە و چەند كۆمەلىكى خىرخوازي بۆ ئەم مەبەستە دروست كرا و موسلمانان كەوتنە پيشپىكى^۳ لە ھەموو لايەكەو بۆ كۆمەكى كردن بە نەفس و بەمال تا پپۆژەكە سەربكەوئە^۴ .

^۱ (بپروانە : صحوة الرجل المريض ، د. موفق بنى المرجة ، ص ۱۱۳ .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۱۱۳ .

^۳ (بپروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۲۲۲ .

گەورە پياۋانى دەۋلەتتىش ھەريەكەي لەلاي خۇيەۋە كەۋتنە مال بەخشىن بۇ پرۇژەكە ،
ۋەك (صەدرى ئەعظەم) و ۋەزىرى جەنگى (حسین پاشا) و ۋەزىرى بازىرگانى و ئەشغال (زەھنى پاشا) و (عزت پاشا) كە سەرۋكى لىژنەي پرۇژەكان بوو.

فەرمانبەرەكانى كۆمپانىياكان زەمىيان بەسەر يەكتىدا ئەكرەم لەم بەخشىنانەدا ، بۇ نمونه
فەرمانبەرەكانى كۆمپانىيائى كەشتى يە ھەلمى يەكانى عوسمانى ، فەرمانبەرەكانى دەۋلەت
بەگشتى و ھەريەكان بەتايىبەتى ھەريىمى بەيروت و دىمەشق و بۇرسە و شىۋىنانى تىرىش .
كۆشكى فەرمانبەرەكانى لە مىصر بەشداريان كەرد لەم ھەلمەتى بەخشىنانەدا ، و لىژنەيەك بۇ
بانگەشە كەردن بۇ پرۇژەكە و پىتاك كۆكردنەۋە بۇي بەسەرۋكايەتى (احمد پاشا المنشاۋى)
دروست كرا ، ھەروەھا پۇژنامەكانى مىصر پۇلى چاكيان بىنى و بەھەماسەتەۋە بەشداريان
كەرد لە ھەلمەتى پىتاك كۆكردنەۋە بۇ ھىلى ئاسنىنى حىجاز بۇ نمونه پۇژنامەي (المؤيد) ،
پۇژنامەي (اللواء) مىصرىش بىرى سى ھەزار لىرەي عوسمانى تا سالى (۱۹۰۴) ز
كۆكردەۋە بۇ ئەم پرۇژەيە ، سەرۋكى ئەم پۇژنامەيە (مصطفى كامل پاشا) بوو ، ھەروەھا
على كامل (يش بىرى (۲۰۰۰) لىرەي عوسمانى بۇ ئەم پرۇژەيە كۆكردەۋە تا سالى ۱۹۰۱ ز
زايىنى .

پۇژنامەي (المنار) و پۇژنامەي (الرائد المصرى) يش پىكەۋە بۇ بەشدارى كەردن لەم
ھەلمەتەدا پىكەۋە (لىژنەيەكى بەخشىن) يان دروست كەرد بۇ قاھىرەۋ ئەسكەندەريە و شارى
تىرىش لە مىصرىدا .

موسلمانەكانى ھىندىستان لە ھەمووموسلمانى تىرى دىنيا زىاتىر دل گەرمى و ھەماسەتەيان
بۇ ئەم پرۇژەيە دەربىرى ، مىر حىدر اباد لە ھىندىستان دروست كەردنى و پىستگەكەي مەدىنەي
مەۋەرەي لە ناۋ پرۇژەكەدا خستە سەر شانى خۇي ، شاي ئىرانىش بىرى پەنجا ھەزار لىرەي
عوسمانى بەخشى بە پرۇژەكە .

لەگەل ئەۋەي ئەم پرۇژەيە پىۋىستى بە ھەندى تەكنىككارى بىيانى ھەبوو بۇ دروست
كەردنى پردو تونىل ، كەچى (موسلمانان كەسيان بەكار نەھىنا لە كاتى زۇر پىۋىستىدا
نەبۋايە ، پىۋىستە ئەۋە بزانى بە ھىچ جۇرىك ھىچ بىيانى يەك بەشدارى پىنەكرا لەم
پرۇژەيەدا ھەر لە خالى دەست پىكەردى يەۋە لە و پىستگەي (الاخضر) ھەۋ _ كە ئەكەۋىتە
" ۷۶۰ " كىلو مەتر خوار دىمەشقەۋە _ تا خالى كۇتايى پرۇژەكە ، ھۆكەشى ئەۋە بوو كە

ليژنه‌ی (سەرپەرشتیاری) پڕۆژەكە ئیشتی نەكەوتە بیانی یەكان و لەبری ئەوان تەكنیکكارە میصری یەكانی بەكار ئەهێنا .

ژمارە‌ی کریکارەكان جگە لە شارەزایان لەم پڕۆژەیدا سالی (١٩٠٧) زگە‌یشتە حەوت هەزار و پینچ سەد کریکار ، خەرجی گشتی پڕۆژەكەش گە‌یشتە (٤,٢٨٣,٠٠٠) چوار ملیۆن و دووسەدوو هەشتاو سێ هەزار لیڤه‌ی عوسمانی ، دامەزراندنی ئەم پڕۆژە‌یه بە‌خەرجی یەکی کەم ترو کاتیکی کەم تر دامەزرا لەو‌ی کە بە‌رایەتە کۆمپانیایەکی بیانی کە لە خاکی دەولەتی عوسمانیدا کاریان دەکرد ^١ .

لە (اغسطس) ی سالی ١٩٠٨ زدا هیلی ئاسنین گە‌یشتە " مە‌دینه‌ی منە‌وهره " و وابریار بوو کە دریژبکریته‌وه و بگاتە مە‌ککەش بە‌لام ئە‌وه بوو کارەکە پاگیرا و هۆکەشی ئە‌وه بوو شە‌ریفی مە‌ککە (کە حسین ی کوپی علی بوو _ ترسی لە‌ناوچوونی دە‌سه‌لاتی بە‌سەر حیجاز دا لی نیش‌ت و لە‌بەر زات و زۆری دە‌ولەتی عوسمانی کە‌وتە دروست کردنی پیگر لە‌بە‌رده‌م دریژبوونه‌وه‌ی پڕۆژە‌کە تا مە‌ککە (کە مە‌لە‌بە‌ندی میرنشین و هیزی ئە‌وه بوو) ، هیله‌کە تا مە‌دینه دریژبوویه‌وه و کە شە‌پی گە‌وره‌ی یە‌کە‌می جیهانی پرویدا ، ئینگلیز کاری کرد بۆ دروستکردنی هاوپە‌یمانی یە‌ک لە‌گە‌ڵ هیژە عەرە‌به‌کاندا کە دایانە پال ئە‌وان و (فیصل ی کوپی حسین ی کوپی علی) سەرکردایەتی ئە‌کردن و لە‌گە‌ڵ ئینگلیزدا پیکە‌وه ئە‌م هیلی ئاسنینی حیجازە‌یان وێران و کاول کرد و تائیستاش هەر ماوه‌ته‌وه بە‌ پە‌ککە‌وتووی و ئومید ئە‌کری کە هە‌ول بە‌دی ئە‌وه‌زن بکریته‌وه تا جاریکی تر بکە‌ویتته‌وه کارو کاروانی حاجیانی مالی خوا خزمە‌ت بکات ^٢ .

بالوێزی بە‌ریتانیا لە (قسطنطینیە) لە‌ راپۆرتی سالانه‌یدا بۆ سالی (١٩٠٧) زباسی گرنگی ئە‌م هیله ئاسنینی حیجاز ئە‌کات و ئە‌لی : (یە‌کیک لە‌ پروداوه گرنگە‌کانی ناو ئە‌م " ده " سالە‌ی کۆتایی چە‌ند هە‌لویستیکی سیاسی گشتی دیار هە‌یه ، گرنگترینیان ئە‌وه نە‌خشە زیرە‌کانە‌ی سولتانه کە توانی لە‌بە‌رده‌م سێ سە‌د ملیۆن مۆسڵماندا بە‌بەرگی خە‌لیفه‌وه خۆی دەر‌بخات وە‌ک تاکە سەرۆکی هە‌موو مۆسڵمانان ، توانی بە‌وه نە‌خشە‌یه بە‌لگە بە‌داتە دە‌ستی خە‌لکی کە چە‌ند هە‌ست و غی‌ره‌تی ئایینی زیندووێ تیدا ، نە‌خشە‌کە ئە‌وه بوو

^١ (ب‌روانه : سولتان عبدالحمید الثاني ، ص ٢٢٤ .

^٢ (ب‌روانه : صحوة الرجل المریض ، ص ١١٤ .

هیللی ئاسنینی حىجازى دامه‌زىراند كه له‌م نزيكانه‌دا رېځگا ئاسان ئه‌كات بۆ ئه‌وه‌ى هه‌موو موسلماننك به‌فه‌ريزه‌ى چه‌جى مالى خوا هه‌لبستيت و پوو له‌ شوينه‌ پيروزه‌كانى مه‌ككه‌ و مه‌دينه‌ بنيت) .. جيگه‌ى سه‌رسوپرمان نى يه‌ كه‌ ئينگليز به‌و شيويه‌ قه‌لسبيت له‌م هيله‌ ئاسنينه‌ و هه‌وللى دروستكردنى قه‌يران بدات بۆ ئه‌وه‌ى رېځكه‌ له‌ دريژبوونه‌وه‌ بگريئت ، و له‌يه‌كه‌مين هه‌ليكداه كه‌ بۆى هه‌لكه‌وت هيله‌كه‌ى په‌ك خستوو وي‌راني كرد تا رېځكه‌ى هاتووچوكردن له‌ هۆزه‌كانى عوسمانى بگريئت .

يه‌كه‌مين شه‌مه‌نده‌فه‌ريك كه‌ له‌ ديمه‌شقى و ولاتى شامه‌وه‌ گه‌يشته‌ وي‌ستگه‌ى مه‌دينه‌ى منه‌وره‌ له‌م هيله‌ ئاسنينانه‌وه‌ پۆژى ٢٢ / ئب / (اغسطس) / ١٩٠٧ زايىنى بوو ، ئه‌مه‌ وه‌ك به‌ديهاتنى خه‌ونيك بوو له‌ خه‌ونه‌كانى سه‌دان مليون موسلمان له‌ هه‌موو شويينيكي دنياىدا ، ئه‌م شه‌مه‌نده‌فه‌ره‌ له‌م كاروانه‌يدا ته‌نيا سى پۆژى برد و تي‌دا (٨١٤) كم ي بېرى كه‌ ناڤه‌حه‌تى زياتر له‌ پينچ هه‌فته‌ زه‌حه‌مه‌تى ئه‌و رېځكه‌يه‌ى له‌ كول خه‌لكى كرده‌وه‌ كه‌ پيشتىر پيويستيان بوو بۆ ئه‌وسه‌فه‌ره‌ ، هه‌روه‌ك له‌و پۆژه‌ ميژووى يه‌دا دللى هه‌موو ئه‌وانه‌ى كه‌ عاشقى فه‌ريزه‌ى چه‌جى مالى پيروزى خوا بوون ده‌ستى كرده‌ جووله‌ جوول^١ .

سياسه‌ته‌كانى (سولتان عبدالحميد) سياسه‌تيكى ئيسلاميانه‌ى په‌تى بوو ، ئه‌يويست دللى هه‌موو موسلمانان له‌ ده‌ورى خوى كۆبكاته‌وه‌ به‌و سيفه‌ته‌ى كه‌ خه‌ليفه‌ى موسلمانانه‌ ، جا دامه‌زاندنى ئه‌م هيللى ئاسنينه‌ى نيوان شام و حىجاز يه‌كيك بووو له‌و هۆكاره‌ جوانانه‌ى كه‌ ئه‌م ئامانجه‌ به‌رزى پى ئه‌هيئىرايه‌ دى^٢ .

(كرۆمه‌ر) كاربه‌ده‌ستى به‌ريتانى له‌ ميصردا (١٣٠١_١٣٢٥ ك / ١٨٨٣ _ ١٩٠٧ ز) له‌و كه‌سانه‌ بوو كه‌ له‌ سه‌ره‌تاي هه‌موانه‌وه‌ ئه‌وروپاي هاندا له‌جاميعه‌ى ئيسلامى ، زۆر سوور بوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ى كه‌ له‌ پاپورتى سالانه‌يدا زۆر به‌ رقه‌وه‌ باس له‌ جاميعه‌ى ئيسلامى بكات ، له‌ هه‌مان كاتدا پۆژنامه‌ى (الاهرام) ي ميصرى لي‌دوانىكى وروژينه‌رى (هانو تو) بلاوكرده‌وه‌ كه‌ وه‌زيىكى فه‌ره‌نسى بوو ، تي‌يدا هيرشيكي زۆر ئه‌كاته‌ سه‌ر جاميعه‌ى ئيسلامى ، دياره‌ هيرش كردنه‌ سه‌ر جاميعه‌ى ئيسلامى به‌دوايدا ئه‌وه‌ ديت هيرش بكريته‌ سه‌رده‌وله‌تى عوسمانيش بوئه‌وه‌ى ئه‌ويه‌كييتى يه‌ى ده‌وله‌ته‌ ئيسلاميه‌ كان پيكه‌وه‌ گري

^١ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ى پيشوو ، ص ١١٤ .

^٢ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ى پيشوو ، ص ١١٤ .

ئەدان بېچرىت و نەمىنى^۱ كە لەپروى دەسەلاتى ئىمپىريالىزمى داگىر كەردا وەستاوە، ئەو ئىمپىريالىزمى نەخشەى ئەوەى كىشاوە ھەموئەم ولاتانە ھەل لوشى و بەربەستىك دروست بىكات و نەھىلىت جارىكى تریەك بگرنەوە لەژىر ھەر ناونىشانىكدا بىت ، تا ئەوە دەستە بەربىكات بۇ خۇى كە دەسەلاتى بەردەوام بىت لەسەریان^۱ ، بۇ ئەمەش چەند كرىكى سەرەكى يان گرتەبەر :

۱- قولكردنەوەى بانگەوازە ھەرىمى يەكان و تايبەت بە نىشتەمان و خاك و ئوممەت و رەگەزەكانەوە .

۲- دروست كردنى كەش و ھەوايەكى فىكرى گشتى ى وا كە شەر لەگەل يەكىتى ئىسلامى دا بىكات و لەناوى بەرىت .

ھەموو ئەمانەش سەرەتا بوون بۇ ھەلۆەشانەوەى خىلافەتى عوسمانى بۇ ھەتاهەتايە بەھاوكارى زايونىزمى جىھانى^۲ .

لەگەل جولەكەكانى (دۆنمە) و كلەكەكانىيان وەك (كۆمەلى توركىيائى فەتات) و (كۆمەلەى ئىتحاد و تەرەقى) ، ... سىياسەتى دل پاگرتن و خووخوشەوىست كوردنىان گرتەبەر^۳ سولتان عبدالحمىدى دووہم) سىياسەتى نرىكبوونەوە لە كەسايەتى يە قسەرپۇشتووەكانى ناو خەلكى پىادە ئەكرد لە ھەموو شوینەكاندا ، ئەو بوو لە لایەكەوہ پرىزىكى زۆرى بۇ خەلكى زانا دەرئەپرى و باوى ئەدان بەسەر خەلكدا و ھەر بۇ ئەمەش ئەنجومەنى زانىيان (مجلس المشائخ) ى دروست كردو موچەى بۇ ھەموو ئەندامانى دىارى كرد، و لەگەل پرىبەرەكانىياندا زۆر دل پاك بوو ، خەلكى زانا پلەى زۆر بەزىيان ھە بوو لەلای ئەو ، زۆر سۆزى ئەدا بەو كەسايەتى يە گرنگانەى كە خەلكيان تيار ئەكرد بۇ بىرۆكەى جامعەى ئىسلامى و لەگەلىدا ئەوەستان ، وەك (مستەفا كمال پاشا) لە مىصر ، چاوپۇشى لەھەلەى ئەو پىاوہ گەورانەش ئەكرد كاتىك ئەیزانى نىازىيان پاكە لەگەلىدا و بىروايان بە جامعەى ئىسلامى ھەيە و پشتىوانى لەو بىرۆكەيە دەكەن ، بۇ نمونە وەك (نامق كمال) .

^۱ (بېروانە : حاضر العالم الاسلامى ، د. جمیل المصرى (۱ / ۱۰۱) .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو (۱ / ۱۰۱) .

له قوتايياني (قوتابخانهى خيټله عهربهكان) ئهوانه ياني لى ھەلئەبژاردن كه له بنه ماله
 په سەن و پيشه دارهكان بوون و خاوهنى دەسلەت و ھيزو حورمەتى جوان بوون له كوپانى
 سەرۆك خيټله عهربهكان، ئەم قوتابخانهيه تا ئەهات گەورەتر ئەبوو ، ئەو ھەبوو پۆلەكانى
 كورد و ئەلبانەكانيشى گرتە خۆى ، سولتان زۆر سوور بوو لەسەر ئەو ھى كه پەيوەندى
 بەردەوامى ھەبىت بە سەرۆك و شىخ و مېرەكانى خيټله عهربهكانەو ھە پىگەى ئەو پەيام و
 نوینەرەنەى بەردەوام ئەيناردن بۆ بەھيزکردنى پەيوەندى خۆشەويستى وبراھەتى ئىسلامى
 نيوانيان ، سولتان ئاگادارى تەواوى ئەو ھەش بوو كه ئینگليز پەيوەندى ھەيە بە ھەندى
 سەرۆك خيټلەو ھەك (شريفى مەككە) و (شىخ حميدالدين) لەيەمەن و (شىخ عسىر) و
 ھەندى شىخى تر تا ھانيان بدات لە دەولەتى عوسمانى و فيرى ياخى بوونيان بکات لە
 گويژايەلى خەليفە و جيابوونەو ھە دەولەتى عوسمانى .

(سولتان عبدالحميدى دووھەم) کارى ئەکرد بۆ ئەو ھى نەخشە وپيلانە گلاوھەكانى
 ئینگليز ھەلبوھ شينيتەو ھە ، ھەرگيز كەمتەرخەمى نەئەکرد لە دەست بەسەرکردنى كەسانىكدا
 كه گومان لە وەلانىدا ببوايه بۆ دەولەتى عوسمان ، ھەر زوو ئەينارد بە شويئيدا و لەژير
 چاوديرى دەولەتدا دايئەنا لە ئەستەنبول پلەى پەمزی و موچەى باشى پى ئەدا ، ئەمەش
 بۆ ئەو ھى دەولەت بى ترس بىت لە پيلانەكانيان ، وەك چۆن لەگەل شريفى مەككەدا ئەمەى
 كردوو كرديە ئەندامى ئەنجومەنى شورای دەولەت لە ئەستەنبولدا بۆ ئەو ھى پىگەى
 گەرانەو ھى بۆ مەككە لى بگريت ، (سولتان عبدالحميد) پراى خۆى لە شريف حسين دەرپىرى
 لەو ليدوانەدا كه لەگەل صەدرى ئەعظەم (فرید پاشا) دا پوویدا ، (سولتان عبدالحميد)
 ووتى : ((شريف حسين ئیمەى خۆش ناوێت ، ئیستا هیمنە و کړلى دانیشتوو ، بەلام
 مەگەر ھەرخوا بزانی سبەینى ئەم شریفە چى دەكات) ، ئەو ھەبوو كه شۆرشى عەرەب
 بەسەرۆکايەتى (شريف حسين) کەوتە دواى ئەو ھى (ئيتحاديەكان) (سولتان عبدالحميد)يان
 لەسەر کار لادا .

كە حيزبى (ئيتحاد تەرەقى) ماسۆنى دەسلەلاتى گرتە دەست ، (شريف حسين) يان
 گەرانەو ھە بۆ مەككە و ئەویش توانى لەگەل ئینگليزدا ھاوپەيمانى ببەستىت و ئەو درزە
 گەورەيه بکاتە نيوان موسلمانانى عەرەب وتورکەكان .^۱

¹ (بڕوانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ٢٢٧ .

جەوتەم / (سولتان عبدالحمید) نەخشەى دۆژمان ھەلدەووشىنئىتەوھ :

بەرىتانيا لە چارەكى سەدەى نۆزدەھەمدا كەوتە ھەلنانى كوردەكان بۇ دژايەتى كردنى دەولەتى عوسمانى بە ئامانجى ئەوہى دۆژمنايەتى (عوسمانى_ كوردى) دروست بكات لەلايەك و كوردەكانىش لە دەولەتى عوسمانى بېچرىنئىت و دەولەتيان بۇ دروست بكات و لە لەشى دەولەتى عوسمانى يان بكاتەوھ لەلايەكى ترەوھ .

كە كۆمپانيای ھىندى بەرىتاني دامەزرا گرنكى دانىى بەرىتانيا بە عىراق زيادى كردو دەستى دايە ئىش كردن بۇ دروست كردنى بزوتنەوہيەكى ناسيۆناليزمى لەناو كوردەكاندا و نوينەرە بەرىتاني يەكان دەستيان كرده گەشتكردن بەناو خيڵە كوردى يەكانى عىراقدا بۆئەوہى خيڵە كوردەكان پىكبخەن و بياننەن بە گژ دەولەتى عوسمانيدا دەزگای ھەوالگري دەولەتى عوسمانى ئەوپەرى وورەكارىوھە چاودىرى پووداوەكانى ئەكرد ، و (سولتان عبدالحمید) بۇ بەرنگاربوونەوہى ئەم نەخشە ئىنگليزى يە ، ئەم دژە نەخشەيەى دانا :

* دەولەتى عوسمانى ھەستا بە پاراستنى ھاولاتى يە كوردەكان لە ھىرش وپەلاماردانە خويناوى يەكانى ئەرمن كە ئەيانكردە سەر كوردەكان .

* چەند شاندیكى لە زانايانى موسلمان ناردە ناو كوردەكان بۇ ئەوہى ئامۆژگارى خەلك بكەن و خەلك ئاگادار بكەنەوھ و بانگيان بكەن بۇ ئەوہى لە ژيىر بانگەوازی جاميعەى ئىسلاميدا ھەموو كۆبنەوھ ، ئەم شاندانەش پۆلى خويان بينى لە ئاگادار كردنەوہى كوردەكان لەو چاوپنۆكى يەكەى پۆژئاوا ھەيبوو .

* (سولتان عبدالحمید) ھەندى پۆشويىنى گرتەبەر بۇ ئەوہى پەيوەندى مېرە كوردەكان بە خۆى و بەدەولەتەوھ دەستەبەر بكات .

* چەند يەكەيەكى سەربازى ھەمىدى لە پۆژھەلاتى ئەنادۆلدا لە كوردەكان دروست كرد بۇ ئەوہى پىگە لە پەلامارەكانى ئەرمن بگرن .

* ھەلوئىستى دەولەت زۆر توند بوو دژ بە چاوپرىنەكانى ئەرمن سەربارەت بەدامەزاندنى دەولەتيك لەسەرحسابى زەويەكانى و دەولەتى عوسمانى ، ئەمە وای كرد كە كوردەكانى ئەو ناوچانە ھەست بە بى ترسى يەك بكەن^۱ .

¹ (بېروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۱۳۱_ ۱۳۲ .

* دەولەت كارى زۆرى لەسەر ئەو ئەكرد كە پەردە لەسەر ئەو نەخشانەى ئىنگلىز لادىات كە ئامانجى ئەو بوو دەولەتى عوسمانى لەت و پەت بىكات ، بەلام لەژىر پەردەى ئازادى مىللەتان بەوہى ھەر مىللەتەك ئەبىت دەولەتەك تايبەت بە خۇى دروست بىكات .

(سولتان عبدالحمىد) توانى دەسلەتەى بەرىتانىا بەرتەسك بىكاتەو لە (يەمەن) دا و سەرکەوتنى بەرچاوىشى لەو ناوچەىدا بەدەست بەئىت لەم زۇرانبازى يەدا ، ئەو بوو "لەيەمەندا" تىپىكى سەربازى دروست كە پىك ھاتبوو لە ھەشت ھەزار سەرباز بۇ ئەوہى جارىكى تر (يەمەن) بگىرەتەو ژىرپكىنى دەولەتى عوسمانى ، گىرىگى دان بەيەمەن ئەوئەندە زۇر بوو كام سەرکەردە زۇر ناودار بوو ناردى بۇ ئەوہى سەرکەردايەتى ئەو تىپە بىكات ەك (احمد مختار پاشا) و (محمد فوزى پاشا) و (حسین حلمى پاشا) و (توفىق پاشا) و (موشىر عثمان پاشا) و (ئىسماعىل حقى پاشا) ، ئىنگلىز ھەولى دا كە ئاگرى ياخييون لەيەمەن دا بگىرسىتەت دژ بە دەولەتى عوسمانى بەلام ئەو سىياسەتە ھەكىمانەى كە (سولتان عبدالحمىد) گىرتبوىە بەر سەرکەوتنى لەيەمەندا بۇ دەستەبەر كەد^۱.

عەقلىەتى عوسمانى ھەولى بۇ ئەو ئەدا كە ھىلى ئاسنىنى لە حىجازەو بۇ يەمەن بەرىت و بەلگەنامە و دىكۆمىنتى عوسمانى يەكانىش ئاماژە بەو ئەدەن كە نەخشە و لىكۆلىنەوہىكى وورد بۇ جى بەجىكردنى پىژەيەكى وەھا گەورە ھە بوو .

ھەشتەم / چاوبىرسىتى يەكانى ئىتالىا لە لىبىادا :

ئىتالىا خەونى بەوہو ئەبىنى كە باكورى ئەفرىقا بداتە دەم وولاتەكەى چونكە بەكەلە پورو مىراتى ئىتالىاي ئەزانى ، "ماترىنى" سەرۆك وەزىرانى ئەو كاتەيان بەبى پەردە ئەمەى باس كەردبوو^۲ ، بەلام ئەو بوو كە فەپەنسا تونسى داگىركردو ئىنتىگلەراش مىصرى داگىركردو ھىچ بۇ ئىتالىا نەمايەو جگە لە لىبىا .

ئىتالىا سىياسەتى خۇى بە سى قۇناغ دىارى كەردبۇ داگىركردنى لىبىا :

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۲۲۴ .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۱۳۸ .

يەكەم / چارەسەرى ئاشتىيانە ، بەۋەى قوتابخانە و بانك و دەمەزراۋەى خزمەتگوزارى تىرى دامەزرائند .

دوۋەم / لە پىگەى دىپلۇماسى يەۋە كارى بۇ ئەۋە ئەكرد كە دەۋلەتانى تىردان بىنن بە ئاۋاتەكانى (مافەكانى) ئىتالىادا بۇ داگىركردنى لىبىيا .

سۈيەم / راگەياندىنى شەپ دژىە دەۋلەتى عوسمانى وداگىركردنى لىبىيا بە عەمەلى .

سىياسەتى ئىتالىا نەى ئەھىلا كەس بە جولەكانى بزانى ، بە پىچەۋانەى سىياسەتى بەرىتانيا و فەرەنساۋە لەو پۇژانەدا ، ئىتالىيەكان زۇر ((دانايانە)) و ((ھىمناە)) ئەجولان و نەيان ئەھىلا عوسمانى يەكان بورۇژن .

(سولتان عبدالحميد) ئاگاسى لەو چاۋتېرپىنەى ئىتالىا بوو ، بۇيە داۋاى لە چەند سەرچاۋەيەكى جيا جيا كرد كە زانىارى بدەنى دەربارەى چالاكى و ئامانجەكانى ئىتالىيەكان لە لىبىيادا ، زانىارى يەكانى پى گەيشت كە ئەلى : ((مەبەستى ئىتالىا بەم قوتابخانە و بانك و دامەزراۋە خىر خۋازى يانەى لە ھەرىمە عوسمانىيەكاندا ئەيانكاتەۋە چ لە لىبىياۋ چ لە ئەلبانىادا ، ئەۋەيە لەكۇتايدا دەست بگىرىت بەسەر :

۱- طرابلسى پۇژئاۋو .

۲- ئەلبانىاۋو .

۳- ئاۋچەكانى ئەنادۇل كە ئەكەۋنە سەردەرياي ئاۋەپراست : ۋەك ئەزىمىر و ئەسكەندەرۇن و ئەنطاكيا) .

(سولتان عبدالحميدى دوۋەم) ھەستا بەدانى رىۋوشوئىنى پىۋىست بۇ پىگە گرتن لە ئەم چاۋچنۇكى يانەى ئىتالىا ، كە ھەستى كرد دوورنى يە ئىتالىا ھىرشىكى سەربازى بكاتە سەر لىبىيا ، خىرا بۇ بەھىزكردنى ھىزەكانى عوسمانى لەۋى (پازدە ھەزار) سەربازى تىرى ئاردو بەردەۋام چاۋى لە شوپن جولەى ئىتالىا بوو لە لىبىيادا ، و لە پىگەى بالۋىزى دەۋلەتى عوسمانىيەۋە لە (پۇما) و لە پىگەى والى (طرابلس) ۋەۋە خودى خۋى بە ووردى چاۋدىرى ھەموو كاروبارەكانى لىبىياى ئەكرد ، ئەمە ۋاى كرد كە ئىتالىيەكان ئاچار بىن داگىركردنى لىبىيا دۋا بخەن و لەسەردەمى كۆمەلەى (ئىتىحادو تەرەقى) دا ئەۋ كارە بكن^۱ ، ئىمە بە درىژى و بەۋىستى خوا لە كىتبىى ھەۋتەمماندا باسى ئەۋە ئەكەين كە كىتبەكە باس لە

^۱ (بېروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۱۳۹ .

بزو تنه وهی سه نوسینه کان و کاریگه ریان ئه کات له سه ره ئه فریقا له پووی بانگه وازی و جیهادی یه وه ...

بیروکی ((جامیعه ی ئیسلامی)) زایه له یه کی دووری هه بوو له ناو جیهانی ئیسلامیدا ئه ویش له بهر زور هو له وانه : _

۱- دهوله ته ئه وروپای یه کان له نیوهی دووه می سه دهی نوژده هه مدا کی بهرکی یه کی زوریان له داگیرکردنی پوژه لاتدا که وتبوویه نیوان ، و سته میکی زوریان خسته سه ره گه لانی ئیسلامی ، فه ره نسا تونسسی له ۱۸۸۱ زدا داگیرکرد ، ئینگلت هرا میصری له ۱۸۸۲ زدا داگیرکرد ، فه ره نسا دهستی وه ردایه کاروباری مراکش و گه یاندیه ئه وهی که له سالی ۱۹۱۲ زدا به ره سمی راگه یاند که مراکش له ژیر (پاراستنی) ئه ودایه و له گه ل ئیسپانیادا زهوی یه کانیا ن (برا) بهش کرد ، بهو شیوه یهش ئیمپریالیزمی ئه وروپی له ولاتی ئه فریقای ئیسلامیدا دهستی کیشایه ناو سودان و نیجریا و زنجبار و شوینه کانی تریش ..

۲- هوکاره کانی گواستنه وه و په یوه ندی کردن له نیوان دونیای ئیسلامیدا گه شهی کردو بزاقی پوژنامه گه ری له میصر و تورکیا و جه زائیر و هیندستان و فارس و ناوه پراسته کانی ئاسیا و جاوه (ئه نده نوسیا) دا بلاو بوویه وه ، پوژنامه کان بابه تی ئیمپریالیزم و چاوچنوکی دهوله ته ئه وروپای یه کان بو دونیای ئیسلام ئه دایه به رباس و لیکوئینه وه و هه واله چه ند باره بووه کانی ئه و په لامارانه یان بلاو ئه کرده وه که هه رجاره ی له شوینیکه وه ئه کرایه سه ره خاکی ئیسلامی ، دله کان بهو هه والانه رانه چله کان و دهروونه کان تاویان ئه گرت و هه ست و سوژی موسلمانان یه کی ئه گرت وه له گه ل ئه و برا موسلمانانه ی که ئه که و تنه ژیر داگیرکاری .

۳- هه ول و ته قه لای زانایان و قسه کردنیان له سه ره ئه رکی زیندووکردنه وهی شانوشکو ی ئیسلام (گالته ی پی نه ئه کرا) ، بانگه واز بو یه کرپی له هه موو پارچه زهوی یه کی جیهانی ئیسلامیدا ته شه نه ی کرد بوو ، ئه و هه سته دروست بوو له ناو خه لکیدا که زو لم و سته می پوژناوا ناوه سستی و بهرده وامه بو سه ره گه لانی ئیسلامی که ئه وهش مایه ی ئه وهیه په یوه ندی یه کان زیاتر و پته و تر بکری و کاتی ئه وه هاتوو که گه لانی ئیسلامی هه موو له ناو یه کدا بتوینه وه و هه موو بچه ژیر ئالای خیلافه تی عوسمانی یه وه .. وه هه روه ها ، هوکاری تریش

هەر هه بوو^١ (سولتان عبدالحمید) له زیندوکردنه وهی ههستی موسلماناندا سه بارهت به گرنکی هه وڵدان بو یه کببون و یه کپزی ئوممهتی ئیسلامی له ژیر ئالای خیلافهتی عوسمانیدا ، سه رکه وتوو بوو ، بهم سه رکه وتنهش توانی دوو ئامانجی گه وره به دهست بهیڤیت : _

یه کهم / قایم کردنی دهولهتی خیلافهت له ناوهوه دژ به هه موو هه لمه ته ناسۆنالیزمی یه یه هودییه ماسۆنییه پوژئاواییه ئیمپریالیزمی یه نه صرانی یه کان .
 دووهم / له ده ره وهش توانی هه موو ئه و موسلمانانه ی که له ژیر ده سه لاتی ده وله ته ئه وروپای یه کانی وهک پوسیا و به ریتانیا وه په رنه سادا نه ژین ، هه موو له ده وری ئالای خیلافهت کو بی نه وه ، به مهش سولتان توانی له پووی ئه و ده وله تانه دا بوه ستییت و وه ره شه له و وولاتانه بکات به وهی ئه و موسلمانانه بو روژینی و بانگی جیهاد له هه موو جیهانی ئیسلامیدا دژ به و ده وله تانه رابگه یه نییت^٢ .

باسنی سه ئیهم

(سولتان عبدالحمید) و جوله که

راستی ململانی ی نیوان (سولتان عبدالحمیدی دووهم) و جوله که له گرن گترین ئه و پووداوانه یه که له میژووی ئه م سولتانه موسلمان به عیزه ته دا هه بووه .
 کاری جوله که و دوژمنایه تی کردنیان بو ئیسلام په گ و ریشه که ی ئه گه پێته وه بو سه رده می ده رکه وتنی ئیسلام ، ئه گه پێته وه بو ئه و کاته ی ئیسلام تێیدا سه رکه وتوو ، پیغه مبه ر (ﷺ) له مه دینه ی منه وه ره ده ری کردن له پادا شتی ئه و دوژمنایه تی یه هه می شه یی و ئه و هه مووه ناپاکی یه ی چه ند باره یان ئه کرده وه ، پاش ئه وه له هه موو دوورگه ی عه ره بیدا ده رکران له سه ر ده ستی خه لیفه عومه ری کوپی خه تتابدا (رضی الله عنه) که به رده وام پلانیان ئه گپرا لی ی ، هه ندی له م جوله کانه به پروکهش موسلمان ئه بوون و دوا ی ئه وه ده ستیان ئه کرده ژه هر پشتن به ناو له شی ئوممه تی ئیسلامیدا و ئه مهش له میژووی درێژیاندا هه ره بووه ، (عبدالله ی کوپی سبأ) و (قه رمه تی یه کان) و (حه شاشی یه کان) و (په واندی یه کان) و

^١ (بېروانه : صحوة الرجل المریض ، ص ١١٢)

(٢) بېروانه : صحوة الرجل المریض ، ص ١١٣ .

بانگه‌وازه پووخینه‌ره‌کان که له میژووی موسلماناندا دهرکه‌وتوون له (دهستی ئەوان) دور نه بوون .

ته‌تاره‌کانی وولاتی قەرەم ئافره‌تییکی جوله‌که‌ی پوسییان به‌دیاری نارد بۆ (سولتان سوله‌یمانی قانونی) له‌سه‌ده‌ی پازده‌هه‌می زاینیدا ، ئافره‌ته‌که‌یان له‌یه‌کێک له‌شه‌ره‌کاندا گرتبوو ، (سولتان سوله‌یمانی قانونی)ش ئافره‌ته‌که‌ی ماره‌کردوو کچیکی لی‌بوو ، که‌کچه‌گه‌وره‌بوو دایکه‌جوله‌که‌که‌ی هه‌ولێ دا ماره‌ی بکات له‌ (پۆستمه‌ پاشا) که‌کابرایه‌کی (بی‌باوک و دایک = لقیط) ی (کورواتی) بوو ، جا بۆ ئەوه‌ش ناپاکی یه‌که‌ی ته‌واو خه‌ست بکاته‌وه‌ ئەم ئافره‌ته‌هات ابراهیم پاشای کوشت که‌(سه‌دری ئەعظمه‌) بوو ، له‌جیاتیی ئەم ئەم زاوا (بی‌باوک و دایکه‌ی خسته‌جیگه‌ی) ، پاشان پلانیکی تریشی دانا و توانی له‌مسته‌فا(که‌) (وه‌لی عهد) و کوپی سولتان سه‌لیم بووله‌ژنه‌گه‌وره‌که‌ی (یه‌که‌مه‌که‌ی) خۆی پرزگاریکات و سه‌لیمی دووهم که‌کوپی خۆیه‌تی بکاته‌ (وه‌لی عهد) .

له‌وکاتانه‌دا جوله‌که‌له‌هه‌موو لایه‌که‌وه‌ئه‌چه‌وسینرانه‌وه‌: له‌ئهنده‌لوسدا، له‌پوسیادا، و زۆریکیان له‌ده‌ست دادگا‌کانی پشکنین هه‌له‌هاتن و پایان کرد ، ئەم ژنه‌یه‌هودیه‌هاته‌لای سولتان و تکای ئەوه‌ی ئەکرد که‌سولتان پێگه‌بدات جوله‌که‌کوچ بکه‌ن بۆ ئەم وولاته‌ ، ئەوه‌بوو وا دهرچوو هه‌ندیکیان کوچیان کرد وله‌(ئهم‌میر)^۱ و ناوچه‌ی (ئهنده‌رنه‌) و شارێ(بورسه‌) و ناوچه‌کانی باکو‌ری پوژئاوا(ئهن‌ناچ‌ؤل) دا گیرسانه‌وه‌ ، پاش ئەوه‌ دامه‌زران له‌ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، به‌پێ‌ی یاسا‌کانی شه‌ریعه‌ته‌ئسوکه‌وتیان له‌گه‌ڵ دا ئەکرا و له‌سایه‌ی ئەو شه‌ریعه‌ته‌دا هه‌ستیایان به‌جو‌ریک له‌(ئۆتۆنۆمی) ئەکرد ، له‌پاستیدا جوله‌که‌کانی ئیسپانیا له‌ناو تو‌رکیای عوسمانیدا هه‌ر ئەوه‌نده‌نه‌بوو که‌شوینی ژیا‌نیان ده‌ست که‌وت به‌لکو‌و ئازادی ته‌واو و خو‌شگوزه‌رانی‌شیان ده‌ست که‌وت و ، وای لی‌هات ریزبه‌ندی‌شیان له‌ناو ده‌وله‌ته‌دا بۆ دروست بوو ، که‌مه‌که‌مه‌چوونه‌ناو شوینه‌هه‌ستیاره‌کانی ده‌وله‌ته‌وه‌هه‌ک : (دون جوزیف ناسی) و جگه‌له‌وانیش جوله‌که‌کانی ئیسپانیا بپێکی زۆر سه‌ربه‌خو‌یان پێ‌درا و وای لی‌هات سه‌رۆکی حاخامه‌کانیان ده‌سه‌لاتی ئەوه‌ی پێ‌درا که‌کاروباره‌ ئایینی و مافه‌مه‌ده‌نی یه‌کانیان پاپه‌پێنیت به‌شیوه‌یه‌ک وای لی‌هات بریارو

^۲ (بروه‌نه : تاریخ الدولة العثمانية ، دز علی حسوم ، ص ۲۴۱ .

پاسپارده‌کاني ئەم حاخامە لەلایەن حکومەتەو (تصدیق) ئەکرا و گەیشته ئەوێش ئەو
بەپیارو پاسپاردانە ئە بوونە یاسای تایبەت بەجولەکە (لە دەولەتدا) ^۱.

جینگە ی ئامارژە بۆکردنە لەم بوارەدا ، (علی پاشا) کە وەزیری دەرەو بوو بوو، بە
صەدری ئەعظم (و لە ساڵی ۱۸۹۵زدا بە خۆی و شانیدیەکەو نێردرا بۆ وولاتە ئەوروپی یە
مەسیحی یەکان ، هەندێ لە ئەندامانی شانده‌کە ی جولەکە بوون ^۲.

جولەکە لە ژێر سایە ی یاساکانی (هاوولاتیانی دەولەت) دا گشت (امتياز) و (حصانە
(یەکیان ئە پارێزرا ^۳ و ناشتی و بی ترسیان دەست کەوت و بوونە خواوەنی تەواوی
شته‌کانی خۆیان لە ناو دەولەتی عوسمانیدا ^۴

یەکەم / جولەکەکانی دۆنمە :

ووشە ی دۆنمە چەمکیکە مانای جیاوازی زۆری هەیە ، چونکە ئەم ووشە یە لە پەرو
زمانەوانی یەو لە ووشە ی (دۆنمک) ی تورکی یەو وەرگیراوە کە واتای گەرانەو یان
هاتنەو یان پاشگەز بوونەو ئەگە یەنیت ، بەلام چەمکی کۆمەلایەتی ئەو ووشە یە واتە _
هەلگەرانەو یان حول حول (متذبذب) ، بەلام لە پەرو ی مانای ئایینی یەو ئەم ووشە یە
یانی : مەزەب و ئایینیکی تازە، کە (حاکام ساباتی زیفی) بانگەشە ی بۆ ئەمە ئەکرد ،
بەلام چەمکە سیاسی یەکە ی ئەم ووشە یە واتە : ئەو جولەکە موسلمانانە ی کە قەوارە یەکی
تایبەت بە خۆیان هەیە ^۵ بەلام ئەم ووشە یە پێناسیکی تایبەتی وەرگرت لە سەدە ی
حەفدەهەمدا و بەو جولەکانە ئەوترا کە لە شارە ئیسلامی یەکاندا ئەژیان بەتایبەتی هەریمی
"سلانیک" ، عوسمانی یەکان بەو مەبەستانە ناوی دۆنمە یان نا لە و جولەکانە تا خەلکی
بزانێ ئەمانە لە یەهودیەتەو گەراونەتەو بۆ ئیسلام ، پاشان ئەمە بوو بە زاراوە ی مەبەست

¹ (بەروانە : اليهود والدولة العثمانية ، د. احمد النعيمي ، ص ۳۷ .

² (هەمان سەرچاوە ی پیشوو ، ص ۳۷ .

³ (هەمان سەر چاوە ی پیشوو ، ص ۳۸ .

⁴ (هەمان سەرچاوە ی پیشوو ، ص ۳۹ .

⁵ (بەروانە : يهود الدونمة ، د. احمد النعيمي ، ص ۸ .

پى'ى ئۇ جۈلەكانە بوو كە لە ئىندەلوسەو پەنايان بۇ دەولەتى عوسمانى ھىنا بوو ، بە پروكەش بىروباوېرى ئىسلاميان قبول' کرد بوو ^۱ .

دامەزىنەرى تاقمى دۆنمە برىتى بوو لە (شىبتاي زەيفى) كە لافى ئەوھى لى' ئەدا كە ئۇ حەزەتى مىسىحى چاۋەپروانكراۋ لەم چەرخى ھەقدەمەدا ، چۈنكە لەو پۇژانەدا پروپاگەندەيەك ھە بوو گوايە : حەزەتى مەسىح لە سالى ۱۶۴۸ زدا دەرەكەوئىت بۇ ئەوھى رېبەرايەتى ((يھود)) بىكات لە ويئەى مەسىحدا و دىت و فەرمانرەوايى دونيا ئەكات لە فەلەستىنەو و ((قودس)) ئەكاتە پايتەختى يەھۇدى _ بەخەيالى خۇيان _ ^۲ .

ئەم بىرۈكەيەى (مەسىحى چاۋەپروانكرا و) لەناو جامىعەى جۈلەكەكانى ئۇ كاتەدا بلاۋ بوو ، ناوئەندە يەھۇدىيە كۆنەكان بېروايان بە نزيكبوونەوھى دەرەكەوتنى مەسىح ھە بوو ، بۇيە ئەم بانگەشەى (شىبتاي) پشتىوانى يەكى زۆرى لە ناو جۈلەكەكانى فەلەستىن و مىصر و پۇژھەلاتى ئەوروپادا بۇ دروست بوو ، نەك ھەر ئەوھ بەلكو زۆربەى جۈلەكەكان و خاۋەن پارەكان پشتى ئەم بىرۈكەيان گرت لەبەر چەند مەبەستىكى سياسى و ئابورى ^۳ ، دەنگ و باسى ئەم (شىبتاي) ە گەيشتە ئەوروپا و پۇلەندا و ئەلمانيا و ھۇلەندا و ئىنگلتەرا و ئىتالىا و باكورى ئەفريقا و شويىنى تىرىش و لە ئەزمىردا پىشوازي لەو شاندى يەھۇدىيە ئەكرد كە لە ئەدرنە و صوفيا و يۇنان و ئەلمانياۋە ئەھاتن بۇ لاي ، ئەم شاندىانە ناۋى (پاشاي پاشاكان) يان لىنا ، ئەم (شىبتاي) يە ھەستا ھەموو جىھانى كىردەسى و ھەشت (۳۸) پارچەوھ ، و بۇ ھەپارچەيەكى پاشايەكى دانا ، بېرواي وا بوو كە لە فەلەستىنەوھ فەرمانرەوايى ھەموو دونيا ئەكات ، ئەوھ بوو لەم بوارەدا ئەيوت : مەن نەوھى سولەيمانى كوپرى داۋدم ، فەرمانرەوايى ھەموو خەلكى ، قودسىش وا دا ئەنئىم كە كۆشى مە ^۴ .

^۱ (بېروانە : صحوة الرجل المريض ، ص ۲۴۲ .

^۲ (بېروانە : يھود الدونمة ، ص ۱۶ .

^۳ (ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۲۱ .

^۴ (ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۲۷ .

ئەم (شىبتاي) ە ھەستا ناوى سولتان محمدى چوارەمى لە وتارەكانى ناو كەنيسەى يەھوددا ، سېرىو ە لە جياتيدا ناوى خۆى دانا و خۆى ناو نا (سولتانى سولتانەكان) و (سولەيمانى كوپى داود) ئەمە سەرنجى حكومەتى عوسمانى بۆ كارەكە پاكىشا ^۱ .

(شىبتاي) بوو بە سەرچاوى دڵە پاوكى ى حاخامەكانى جولەكە و ، لاى سولتان شكاتيان لى كرد ، و سولتانيان دلىيا كرد كە شىبتاي بە نيازە بزوتنەو ە يەكى ياخى دروست بكات لە پىناو دروست كردنى دەولەتلىكدا بۆ يەھود لە فەلەستىندا ^۲ .

لە ئەنجامى قايمبونى فتنەى (شىبتاي زەيفى) دا " احمد كوېرولو " كە ەزىرىكى ئازاو بەجەرگ بوو ، بېريارى گرتنى بۆ دەرکردو خستىە زىندانەو ە ، و ماو ەى دوومانگ لە زىنداندا مايەو ە ، و پاشان گوازرايەو ە بۆ قەلاى دورگەى (غالىبولى) لەسەر (دردنىل) و پىگەى دا كە ژنەكەى و نوسەرە تايبەتى يەكەى خۆى لە خانويەكى نزيك خۆيدا بن ، و ئەنجومەنىكى ەك (ئەنجومەنى مىران) ى بۆ خۆى دروست كرد ، كەس بۆى نە بوو بچىتە لاى بە بى مۆلەتى پىش وەخت ، واى لىيات ەى وا ەبووچەند پۆژ چاو ەپوانى ئەكرد تا بۆ ساتىك چاوى پى ى بکەوئىت ، ژنەكەى پىور ەسمى شاژنەكانى پىادە ئەكرد لەگەل ئەوانەدا كە ئەھاتن بۆ سەردانى چ پىاو و چ ژن ، چونكە لە ەموو دونياو ە شانەكانى يەھود ئەھاتن بۆ سەردانى كردنى ^۳ .

(شىبتاي) درايە دادگا لە (سەراى ئەدرنە) و سولتان دەستەيەكى زانستى بەرپۆ ەبرى بە سەروكايەتى (سەردى ئەعظە م) و ئەندامىتى ەريەك لە (شىخ الاسلام يحيى ئەفەندى منقرى زادە) و يەكك لە زانا گەورەكان بەناوى (محمد ئەفەندى واتلى) كە پىش نوئىژى كۆشك بوو ، (د . مستەفا حەياتى) يش كارى ەركىپرانى ئيسپانى بوو بۆ زمانى توركى لە دادگا كەدا ^۴ .

قازى دادگا ئەو ەى دوپات كردهو ە كە ئەم كارەى " شىبتاي " سنور شكاندنە سەبارەت بە دەولەتى عوسمانى ، سولتان كە خۆى لە ژووورىكى ترەو ە گوئى بۆ دادگا كە ئەگرت ، لە

^۱ (ەمان سەرچاوى پىشوو ، ص ۲۷ .

^۲ (ەمان سەرچاوى پىشوو ، ص ۳۴ .

^۳ (ەمان سەرچاوى پىشوو ، ص ۳۶ .

^۴ (ەمان سەرچاوى پىشوو ، ص ۳۶ .

پېنگه‌ی وەرگړېړه‌کوه ووترا به "شبتای" : تۆ لافى ئه‌وه لى ئه‌ده‌ی که چه‌زده‌تى مه‌سیحی ، ده‌ی فه‌رموو بزانیڼ (معجزة) ت چى یه ، ئیمه جله‌کانى به‌رت لانه‌به‌یڼ و به نیشه‌انه نه‌تنیینه‌وه و چه‌ند پیاوړیکى تیر هاوړیږى ده‌ست راستى خو‌مان دینین و نه‌گه‌ر نه‌و تیرانه له‌شى تویان نه‌بړى نه‌وه سولتان بانگه‌شه‌که‌ت لى وەرته‌گړیت و (بېروت پى ئه‌کات) ، " شبتای" له شته‌که حالى بوو بویه نکۆلى له هه‌موو نه‌و شتانه کرد که دراونه‌ته پالى و ووتى : (نه‌وانه درویان به ده‌مه‌وه کردوه ^۱ ، قازى باسى ئیسلام (موسلمان بوونى) بۆ کرد ، (شبتای) موسلمانیتى خو‌ی پاگه‌یاندو ناوى خو‌ی نا (محمد عزیزى نه‌فه‌ندى) ^۲ و داواى له ده‌سه‌لاتى عوسمانى کرد که پېنگه‌ی بدن با جوله‌که‌کان بانگ بکات بۆ ئیسلام ، پېنگه‌ی پى دراو نه‌مه‌ی کرده هه‌لیک و ده‌ستى کرده گه‌ران به‌ناو جوله‌که‌کاندا و به‌رده‌وام بانگى نه‌کردن بۆ باوه‌ره‌ینان و هانى ئه‌دان پتویسته هه‌موو کۆبېنه‌وه و له پووکه‌شدا ئیسلام ده‌ربېږن و له‌ناخدا دینى لاده‌رى یه‌هودییه‌ت هه‌لبگرڼ) ^۳ .

" شبتای " و پشتویانه‌کانى هه‌ر خه‌ریكى نه‌وه بوون به په‌نه‌انى به شوین دینى موسایى یه‌که‌ی خو‌یاندو بړۆن و کار بۆ (زایونیزم) بکه‌ن به دزى یه‌وه ، و له پووکه‌شیشدا دلسۆزى بۆ ئیسلام و پیاو چاکى و له خواترسان ده‌ربېږن له‌به‌رده‌م تورکه‌کاندا ، به‌رده‌وام به شوینکه‌وته‌کانى نه‌ووت : نه‌و وهک موسا پیغه‌مبه‌ر وایه که ناچار بوو بۆ ماوه‌یه‌ک له کۆشكى فیرعه‌وندا بمینیتته‌وه ^۴ .

له‌م هه‌ل و مه‌رجه‌و له کاتیکدا که " شبتای " له‌گه‌ل کۆمه‌لیک له هه‌وادارانى که له که‌نیه‌ى (قورى چشمه) که له ناو په‌رستگا‌که‌دا بوو خه‌ریكى ئاهه‌نگی‌پران بوون و سروده یه‌هودى یه‌کانیان نه‌خوینده‌وه و مه‌شروباتیان نه‌خواردوه و خو‌شى جلیکى جوله‌که‌انه‌ی له‌به‌رکردبوو ، ژنانیش چوارده‌وریان دابوو ، هه‌روه‌ها (مه‌زامیره‌کانى داود) یان نه‌خوینده‌وه ، ئاله‌و کاته‌دا ده‌ستگیر کرا ، و تۆمه‌تى نه‌وه‌شى له‌سه‌ر بوو که داوا له موسلمانان ئه‌کات که

^۱ (يهود الدونمة) مصطفى طوران ، وەرگړی‌رانی : کمال خوجه ، د على حسن له‌مه‌وه گواستوویه‌تى یه‌وه ، ص ۲۴۳ .

^۲ (بېروانه : تاریخ الدولة العثمانية ، د. على حسن ، ص ۲۴۳ .

^۳ (يهود الدونمة : ص ۳۵ .

^۴ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پيشوو ، ص ۴۱ .

واز له ئايينهكهيان بښن و بړوا بهو بهښن ، جا نهگهر شيخولسلام دهخاله تي نهكردايه نهوه
 نه درا له ملي ، شيخولسلام بؤ له ناو بردنهكهي په خنه ي نهوه بوو نه يووت : هم كابر ا فيلبازه
 له سيداره بدرت له ناو خه لكدا نه فسانه يه ك دوست نه بښت و ه واداره كاني نهوه له ناو
 خه لكدا بلاو نه كه نه وه گوايه وهك ه زره تي عيسى (عليه السلام) چووه بؤ ئاسمان)^۱ ، نهوه
 بوو دوور خرايه وه بؤ شاري (دولسجنو) له نه لبانيا ، نه مهش له هاويني سالي
 ۱۶۷۳ زاييدا بوو ، دواي پيښ سال دوور خستنه وه مرد ، يروباوه پري (شاباتاني)
 له ناو كو مه لاني (سالونيك) دا هه رمايه وه و شويڼكه و ته كاني كه و تنه داهي ناني چه ندان فرت
 و فيل وده مارگيري و خو دارنڼ له پرنسيپه كان و له په وشته بهرزه كان)^۲ .

(شباتي زيفي) يروباوه پري دونه ي له (هه ژده) مادده دا داريژاوه ، و له راستيدا مده ي)
 شازده و (هه قده) به گرنگترين سهروسيماي دونه كان دا نه نري ، مادده ي (۱۶) نامازه
 به وه نه دات : ((پيوسته نه ريته كاني تورك زور به ووردي جي به جي بكرى تا چاويان
 به سهرتانه وه نه ميڼي ، وه پيوسته هيچ ه واداري كمان بي زاري له پوژووي په مه زان و
 قورباني كردن دهر نه بريت و نه وانهش هم كارانه نه كهن نه بښت به ديار چاوي خه لكه وه
 بيكه و له قه په باله غيدا بښت)^۳ وه مده ي (۱۷) ش نامازه به وه نه دات كه : (ژن و
 ژنخوازي له گه لياندا (واته له گه ل موسلماناندا) به هه مووشيويه ك قه ده غه يه)^۴ .

(شباتي) به يه كه مين كه سيكي جوله كه دانه نريت كه مژده ي نه وه ي دابي كه (بني ئيسرائيل
) نه گه پښه وه بؤ قه له ستين ، له راستيشدا بزوتنه وه ي (زيفي) بزوتنه وه يه كي سياسي بوو
 دژ به ده و له تي عوسماني زياد له وه ي بزوتنه وه يه كي ئاييني بښت)^۵ .

هم تاقمه پولي زوريان بيني بؤ پووخاندني به ها ئيسلامي يه كان له ناو جامعهي
 عوسمانيدا ، كاريان بؤ نه وه نه كرد كه يروپاي پوژه لات و بيديني (ئيلحاد) و ماسونييت
 بلاو بښته وه و بانگه شه ي دراندني حجابي ئافره تاني موسلماناني نه دا به گوئ ي خه لكدا و

^۱ (يهود الدونمة ، ص ۴۲ .

^۲ (پروانه : هه مان سهرچاوه ي پيشوو ، ص ۴۳ .

^۳ (هه مان سهرچاوه ي پيشوو ، ص ۴۵ .

^۴ (هه مان سهرچاوه ي پيشوو ، ص ۴۵ .

^۵ (هه مان سهرچاوه ي پيشوو ، ص ۴۶ .

داواي تېكەلۈي پياو ژنيان ئەكرد بەتايبەتي لە قوتابخانەكاندا ، زۆريك لە پياواني كۆمەلەي (ئيتحاد و تەرەقى) بەشداری بۆ نەوئاھەنگەكانيان ئەكردن .

جولەكەكانى دۆنمە پۇلئىكى كاريگەريان ھە بوو لەسەرخستنى ئەو ھېزانەدا كە دژايەتي (سولتان عبدالحميد) يان ئەكرد ، ئەو ھېزانەي كە لە (سلايك) ھە دەستييان دايە جولە و بزوت بۆ ئەوھى لەسەر كارلای بەرن ، ھەر ئەوانە بوون پاشان بېروپاي ئەفسەرگەنجەكانيان ژەھراوى كردو تا كاتى ئەمپۇشمان ھەر خەريكن ، و پۇژنامەو خانەي بلاوكردنەوھيان ھەيە و چوونەتە ناو پەگ و پيشەي ئابورى عوسمانى و ھەموو بوارەكانى ژيان لەناو دەولەتي عوسمانيدا)^۱ .

ئەمانە توانيان كاريگەري خويان لەسەر كۆمەلەي ((ئيتحاد و تەرەقى)) دابنيڭ و (سولتان عبدالحميدى دووھەم)يش باش ئاگادارى راستى دۆنمە بوو ، (جەنرال جواد رفعت اتلخان) ئەم راستى يە دوپات ئەكاتەو و لەم بارەيەو ئەلئى : ((ئەو تاكە كەسەي كە لە ھەموو ميژووى توركييدا ، راستى زايۇنيزم و شەبەتائىيە و زيانەكانى لەسەر تورك و ئيسلام زانييى و ترسناكى يەكانيانى دەرەك پىي كردبى و خەباتى دژيان بووبىت بۆ ماوھيەكى دوورودريژ بە جدى تا سنوور بۆ خراپە كارى يەكانيان دابنى ، تەنيا سولتانە گەورەكەي تورك بوو ، (واتە سولتان عبدالحميدى دووھم) ، خەباتى تەواوى ئەم پىكخراو ترسناكانەي ھەك پالەوان كرد بۆ ماوھى (سى و سى سال) زۆر زيرەكانە و ورەبەرزانە بە شيوھيەك خەلك سەرسام ئەبىت لى)^۲ .

لە راستيدا ، (سولتان عبدالحميد) گرنكى بە ئەو ئەدا كە ئەم " دۆنمە " يانە ھەر لە ھەريمى "سالونىك" دا بمنيئەو نەيەلئيت بيئە " آستانە " ، بۆ ئەوھى ھەر لەژيەر كۆتەرلدا بن و دوور نەبىت لە چالاكى يەكانيان ، ئەنجامى ئەم ھەلويستە توندەي (عبدالحميد) لە تاقمى دۆنمە واى كرد كە ستراتيجيكي دژ بە سولتان بگرنەبەر ، ئەو بوو دەستييان دايە دژايەتي كردنى سولتان لەسەر ئاستى راي گشتى عوسمانى و (ھېزەكانى) سوپا^۳ .

^۱ (بروانە : تاريخ الدولة العثمانية ، د. على حسون ، ص ۴۶ .

^۲ (بروانە : السلطان عبدالحميد والخلافة الاسلامية " ي (الجندي) ، ص ۱۰۷ .

^۳ (بروانە : يهود الدونمة ، ص ۸۱ .

دەرەنجامی ئەم ھەلۆیستانە (عبدالحمید) لە دۆنمە ، ئەو ھەو بوو جولهکەکانی دۆنمە بە ھاوکاری لەگەڵ (کۆرەکانی ماسۆنەت) دا کەوتنەئیش کردن بۆ لا بردنی ، ئەمانە ھەندی دروشمی دیاری کراویان بەرزکردووە وەک ئازادی و دیموکراسیەت و لا بردنی تاکرەوی (عبدالحمید) ، لەسەر ئەم بناغە یە ھەستان بە دروست کردنی یاخی بوون و دووبەرەکی لەناو ھێزەکانی سوپادا ، وە مەبەستیش بەمە ھێنانەدی پرۆژە ی نیشته جی کردنی زایۆنیزمەکان بوو لە فەلەستیندا ، جولهکەکانی دۆنمە بەردی یەکەمیان پێک دەھێنا بۆ جی بە جی بوونی نەخشەکانی جولهکە ی جیھانی)^۱ .

دوووم / (سولتان عبدالحمید) و (ھرتزل) ی گەورە ی جولهکەکانی دۆنیا .

(تیورد (ھرتزل)) کە پێبەری بزوتنەوہ ی جیھانی جولهکە و زایۆنیزمەکان بوو توانی پشتیوانی ئەوروپا بۆ پرسی جولهکە بە دەست بەیئیت لە ھەریەک لە (ئەلمانی) و (بەریتانی) و (فەرەنسا) دا ، توانی ئەم دەولەتانە بکاتە کارتی فشار بەسەر دەولەتی عوسمانیەوہ و سەرەتایەک ھەلبچنی بۆ ئەوہ ی چاوپێکەوتنیک بکات لەگەڵ (سولتان عبدالحمید) دا و داوای فەلەستینی لی بکات ، ئەو کاتەش دەولەتی عوسمانی بە دەست جوژەھا گرتی دارایی یەوہ ئەینالاند ، ھەل و مەرجی ئابوری لە وولاتدا گەیشتبووہ پلە یەک لە خراپیدا ، ئەو دەولەتە ئەوروپانە ی کە قەرزیان دا بوویە دەولەتی عوسمانی ناچار بوون تیمیکی دارایان ناردە تورکیای عوسمانی بۆ ئەوہ ی سەرپەرشتی بارودۆخە ئابوری یەکان بکات تا قەرزەکانی خۆیان دەستە بەریکاتەوہ ، ئەم حالەتە وای لە (سولتان عبدالحمیدی دووہم) کرد ھەرچی کردوہ چارەسەریک بۆ ئەم گرتە گەورە یە بدۆزیتەوہ .

ئەم کەلینە تاکەریگە یەک بوو کە ((ھرتزل)) لیوہ ی بچیتە ژوورەوہ ، و کار لەسیاسەتی (عبدالحمیدی دووہم) بکات بەرامبەر بە جولهکە ، لەم پووەوہ ((ھرتزل)) لە ((یاداشتەکانیدا)) ئەلێت : ((ئیمە ھەل دەستین بیست ملیۆن لیرە ی تورکی ئەدەین بۆ چاککردنی بارودۆخی دارایی لە تورکیا ، دوو ملیۆنی لەجیاتی نرخ ی فەلەستین و ئەو ی تری بوئەوہ ی تورکیا پزگاری ببیت لەقەرزو قەرزەکانی بداتەوہ و سەرەتایەک بیت بۆ ئەوہش

¹ (بڕوانە ((الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا)) ی محمد مصطفى ،

تیمه ئه وروپی یه که برۆنه وه تورکیا به جی بهیلن و پاش ئه مانهش سولتان داوای هه
قرزیکێ تازه مان لی بکات پی ی هلهستین^۱.

(هرتزل) په یوهندی یهکی زوری کرد به بهرپر سهکانی ناو (ئهلمانیای) و (نهمسا) و (پوسیا) و
(ئیتالیا) و (ئینگلتهرا) و مه بهستی سه ره کیشی له م هه مووه په یوه ندیکردنه هه ئه وه بوو که
دانیشتنیکێ له گهل (عبدالحمیدی دوهم) دا بو دروست بکه ن ، له م پرووه (لاندو) که
هاوپییه کی یه هوودی (هرتزل) خو ی بوو له ۲۱/شباط /۱۸۹۶ز ئاموزگاری کرد که به بۆنه ی
(نیو لنسکی) هاوپییه وه که سه روکی راپه راندنی پوژنامه ی (برید الشرق) بوو ، ئه م کاره
بکات.

، له م بواره دایه (هرتزل) ئه لی: (ئه گه ر ئیمه فه له ستینمان ده ست بکه ویت ، ئاماده ی زۆر شت
بده ی به تورکیا ، یان هه رکه سیك بکه ویته نیوانمان ئاماده ی خه لاتیکێ زوری بده ینی ، و به
به رامبه ر ئه م کاره شه وه ، ئیمه ئاماده ی هه موو کاروباره دارایی یهکانی تورکیا پرک
بکه ینه وه ، ئیمه دیین هه موو ئه و زهوی یانه ی که هی سولتان خو یه تی له پرووی
یاسامه دهنیه کانه وه لی وهرده گرین ، له گهل ئه وه دا هه لئه گری که هیچ جیاوازی یه که نه ییت
له نیوان ده سه لاتی مولکایه تی و مولکه تایبه تی یه کاندای^۲.

(هرتزل) سه ردانیکی (قسطنطنیه) ی کرد له حوزه ی رانی سالی ۱۸۹۶ ه زانییدا و له م
سه ردانهیدا (نیولنسکی) هاوړی ی بوو ، که په یوهندی یهکی خو شه ویستی له گهل (سولتان
عبدالحمید) دا هه بوو ، له ئه نجامی ئه مه دا ئه م (نیولنسکی) یه توانی (بیرو پای (هرتزل))
بگه یه نیته کوشکی (یلدن) و حیواریک که وته نیوان (نیولنسکی) و (سولتان
عبدالحمید) وه ، سولتان پی ی ووت : جوله که ئه توانن له پارچه زهوی یهکی تر دا نیشته
جی بن جگه له فه له ستین ؟ نیولنسکی وه لآمی دایه وه و ووتی : (فه له ستین به لانکه ی
یه که می جوله که دانه نری ، بۆیه جوله که کان حه زیان له وه یه که بگه رینه وه بۆ ئه وی) سولتان
وه لآمی دایه وه و ووتی : ((فه له ستین لانکه ی جوله که نی یه به ته نها به لکوو به لانکه ی

(۱) بپروانه: اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۱۶.

(۲) بپروانه : هه مان سه رچاوه ی پی شوو ، ص ۱۱۷ .

هه موو نایینه کانی تریش داڤه نری)) نیولنسکی ووتی : نه گهر جوله که فهله ستینیان دهست نه که ویتته وه نه وه نه وان هه ول نه دهن زور به ئاسانی خویان بگه یه ننه ((نه رجه تین)^۱ .
(سولتان عبدالحمید) نامه یه کی به ږیگه ی (نیولنسکی) هاوړیدا نارد بو (هرتزل) ، له و نامه یه دا ها تووه :

((ټاموژگاری " (هرتزل) " ی هاوړیت بکه ، با هه نگاوی تازه ی تر نه نیت دهریاره ی نه و بابته ، چونکه من ناتوانم دهست هه لږگرم ته نانه ت له یه ک بست خاکی نه و زه وی یه پیروزانه ، چونکه نه وه مولکی من نین ، به لکوو مولکی گه له که مه ، باو با پیرانی من له پیناو نه م زه وی یانه دا تی کوژشاون و به خوینی خویان تی ر ئاویان کردوه ، با جوله که (مه لایینه کان) ی خویان بیاریزن .. نه گهر (کار گه ییبه نه وه ی ده ول ته که ی من له ت و په ت کرا ، نه و کاته له وانه یه به بی هیچ به رام به ری نه وان فهله ستینیان دهست بکه ویت ، نه و ه ش وا نه خوازی که سهرتا دهست به دپاندنی جه ناز که مان بکات به لأم نه و بیه وی هه ر به زینوووی له شم هه لږی و پارچه پارچه ی بکات نه وه بی گومان ږیگه ی نادم^۲ !!
(سولتان عبدالحمید) له ((یاداشته کانیدا)) له م باره یه وه نه لیت :

(جیگه ی خویه تی ئیمه هه ستین به به پړکردنه وه و بهر کار هیئانی زه وی یه چوله کانی ده ولت ، نه مه ش یانی له پرووی یه کی تره وه ئه رکی نه وه مان نه که ویتته سهر سیاسه تی کوچپیکردنی تایبته بگرینه بهر ، به لأم کوچکردن به جوله که به هیچ شیوه یه ک جیگه ی خوی نی یه ، چونکه مه به ستی ئیمه نیشته جیکردنی که سانیکه که هه مان نایین و نه ریتی باو با پیرانی ئیمه یان هه بیټ ، بو نه وه ی نه و هک ده سولات په یدا بکه ن و په شمه ی کاروباره کانی ده ولت یان بکه ویتته دهست)^۳ . دوا ی نه وه ی هه ول ته کانی (هرتزل) شکستیان هیئا له ږیگه ی (نیولنسکی) یه وه ، پرووی کرده کوژسکی (ولیمی دووم) که ئیمپراتوری نه لمانیا بو ، چونکه نه میش هاوړی ی (عبدالحمید) بو ، زیاد له مه ش نه م " ولیمی دووه مه " تا که

^۱ (بړوانه : هه مان سهرچاوه ی پیښوو ، ص ۱۲۰ .

^۲ (بړوانه : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۲۰ .

^۳ (بړوانه : هه مان سهرچاوه ی پیښوو ، ص ۱۲۰ .

هاوپه یمانی عوسمانیه کان بوو له ئه وروپادا ^۱ ، به لام هه وله کانیشی له م قۆله وه دیسان سهرکه وتنی به دهست نه هیئا .

(نظام الدین نظیف) که میژوو نویکی تورکی یه له کتیبی (اعلان الحریه والسلطان عبدالحمید الثاني) دا نه لئ : (... کاتیکی که په دی شانده ده که ی جوله که ی دایه وه که به پالشتی (ئیمپراتور ولیم) هاتبوونه لای ، بو ئه وه ی نیشتمانیکیان دهست بکه وی ، واته که (هرتزل) له م هه وله چنراوه شیدا بی ئومید بوو ، رقی داگیرسا له دژی (یلدن) ، (سولتان عبدالحمید) چاوه پروانی ئه مه ی ئه کرد ، چونکه جوله که له چینی کاردا شاره زایی باشیان هه یه ، هیزی زور شک ئه بهن بو ئه وه ی هه ره و لئیکیان دا تییدا سهرکه وتوو بن ، دارایی بی شوماریان هه یه و دهستیان گرتوه به سهر په یوه ندی یه بازرگانی یه نیوده وه لئ تی یه کاند ، پوژنامه کانی ئه وروپا له ژیر چنگیاندا بوو ، ئه یانتوانی که ی بیانه وی گهرده لولی رای گشتی هه لیکه ن ...) ^۲ .

ئهم میژوو نوسه ئه لئیت :

((سهره تا دهستیان کرده جولاندنی پوژنامه گهری جیهانی ، پاشان دهستیان دایه کوکردنه وه ی دوژمنه کانی (عبدالحمید) ، ئه وانه ی له و کوژه لگه عوسمانیه هه مه چه شنه دا پی گه ییبوو ، ئه مان بینی که شوین که وته کانی (مهرجداریتی = المشروطية) ^۳ شیوه یه کی ریخراوی و په لامارده ریان گرته خو یان له گه ل ئه وه دا که له وه و پیش پهرش بلاوو به بی ریخخستن و هه ماهه نگی کاریان ئه کرد ، (له راستیدا) یه ک خستن و کوکردنه وه ی دوژمنانی (عبدالحمید) کاریکی گران نه بوو ، نه خوازه لا له کوژه لگه یه کی تیکه ل و پیکه لئ عوسمانی ئه و پوژده ، (المشرق الاعظم) که دامه زراوه یه کی ماسوئی یه کی ئیتالی بوو ئه رکی ئه وه ی خسته سهرشانی که ریخخستن و هه ماهه نگی دروستکردنی کاری ئه و بیت ،

^۱ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو ، ص ۱۲۱ .

^۲ (پروانه : السلطان عبدالحمید الثاني حیاته واحداث عصره ، محمد اورخان ، ص ۲۸۱ ، ۲۸۲ .

^۳ (مشروطية) واته ئه وانه ی داوای دیموکراتیه تیان ئه کرد له ناو دهوله تی عوسمانیدا و بانگه شه ی دهستوو دهسه لاتئ نازادی ته وایان ئه کرد و گو ییان به ئاین و نه ریته کان نه ئه دا (وهرگیر . ن .) .

چونكه ئەم نزيكترين مەلەبەندى ماسۆنىيەتە لە ئيمپراتۆريەتى عوسمانى يەو ، كۆپە ئيتالى يەكان و بەتايىبەتى كۆپى (ريزوتا) لە سلانك دا پۆلىكى بەرچاوى بينى لەم بوارەدا ...)^۱ .
 (كە لە ھەولەكانيدا سەرکەوتنى بەدەست نەھينا) (ھرتزل) بېريارى دا چەند پىگەيەكى تر بگريتە بەر بۆ راكيشانى (سولتان عبدالحميدى دووم) بەلای خۆيدا ، ئەو بوو جاريكى تر لە پىگەي (نيولنسكى) يەو نامادەيى دەرپرى ئەو كيشەي ئەرمەنى يەكان چارەسەر بکات و لە خزمەت سولتاندايە)^۲ .

(ھرتزل) لەم بارەيەو ئەلى : (سولتان داواى ئەوئى کرد خزمەتێك ھەيە بيکەم بەرامبەرى ، ئەويش ئەوئەيە کار بکەمە سەر پۆژنامە ئەوروپايى يەكان و وایان لى بکەم کە بەزمانىكى دوژمندارانەي کەمتر بەرامبەر تورکيا لەسەر کيشەي ئەرمەنى يەكان بنووسن ، منیش بە (نيولنسكى) م ھاگەياند کە ھەرئىستە بەو ئەرکە ھەلدەستم ، بەلام ئەوئەم دوپات کردووە با يىرۆکەيەكى تەواوم لەسەر ئەرمەنى يەكان پى بدەن : کيئ ئەو کەسانەي لە (لندەن) دا دائەنیشن و پىويستە من بچم ئەم يىروپايان بۆ دروست بکەم و ئەو پۆژنامانە کامانەن کە پىويستە بەلای خۆماندا رايان بکيشين و جگە لە مانەش ھەندى زانيارى تريش)^۳ .

لەسەر ئەم بناغەيە ديبلۆماسيەتى زايونيزم کەوتنە چالاكى کردن بۆ ئەوئەي ئەرمەنەکان بيئە سەرئەو پىروايەي واز لە شۆپش کردن بهيئن لە ئەنجامى ئەمەشدا " (ھرتزل) " پەيوەندى کرد بە (سالزبورى) و بەرپرسەکانى ترى ئینگليزەو بۆ ئەوئەي فشار بخەنە سەر ئەرمەنى يەکان ، ھەروەھا جوولەکە لە شارەکانى ترى ئەوروپاشدا وەك " فەرەنسا " بۆ ھەمان مەبەست دەستيان دايە چالاكى ، بەلام ئەم ديبلۆماسى يەتەي " (ھرتزل) " شکستى ھينا و ھۆکەشى ئەو بوو کە بەريتانيا دل گەرم نە بوو بۆ مەسەلەکە ، چونکە ئەوئەيانى

^۱ (السلطان عبدالحميد الثاني ، حياىە واحداث عصره ، محمد اورخان ،

ص ۲۸۲ .

^۲ (بروانە : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۳۲ .

^۳ (ھەمان سەرچاوەي پيشوو ، ص ۱۳۷ .

ئەۋەى پىشتىۋانى لە سىياسەتى (عبدالحميد) بىكرى ، وئەۋەش كارىك بوو سەرى بۇ ئەۋە
ئەكىشا كە پاي گىشتى بەرىتانی دژ بە حكومەتى بەرىتانيا بوروژىنى^۱ .

" (هەرتزل) " هەۋلىدا جارىكى تر (عبدالحميدى دووم) بىينى ، بەتايىبەت لە كاتى
سەردانى دووھەم جارى (ئىمپىراتوروايمى دووم) بۇ (قسطنطينىيە) بەلام فەرمانبەرەكانى
كۆشكى "ىلدز " رىگەى ئەمەيان لىگرت و نەيان هىلا ، (هەرتزل) بەردەوام لە هەۋلىدا بوو بۇ
ئەم مەبەستە تا ئەۋە بوو دواى دووسال (۱۸۹۹ - ۱۹۰۱ ز) هەۋلىكانى سەرکەوتن و بە
بۆنەى ئەۋە هەموو تىكەلىيەى لەگەل فەرمانبەرەگەرەكانى (ىلدز) دا توانى چاوى بە
(سولتان عبدالحميد) بىكەوى و بۇ ماۋەى دووسەعات لەگەلىدا دابنىشى ، (هەرتزل)
پىشنىيازى ئەۋەى كرد بۇ (سولتان عبدالحميد) كە بانكە يەھوودى يە دەۋلەمەندەكانى
ئەۋروپا ھاۋكارى دەۋلەتى عوسمانى بىكەن لە بەرامبەر ئەۋەدا كە رىگە بدات لە فەلەستىندا
نىشتە جى بىن ، زىاد لەمەش پەيمانى بە (عبدالحميد) دا كە قەرەزە گىشتى يەكانى دەۋلەتى
عوسمانى سوك بىكەن ئەمەش لە سالى (۱۸۸۱ ز) ى يەۋە ئەبىت و (هەرتزل) پەيمانى
ئەۋەشى دا بە (عبدالحميد) كە پارىژگارى لەم گىتفوگۋيەى نىۋانىان بىكات^۲ .

(سولتان عبدالحميد) لەم دانىشتنەدا زۆرتەر گوى ى ئەگرت نەك قسە بىكات ، پەتى
شلىكردبوو بۇ (هەرتزل) تا چى لەناخ و خەيالىدا ھەيە لە بىروپا و پرۇسە و داۋاكارى
ھەمووى ھەلپىژىت ، ئەم گويىگرتنەى (عبدالحميد) بىروايەكى بۇ (هەرتزل) دروست كرد گوايە
لە كارەكانىدا سەرکەوتنى بەدەست ھىناۋە ، بەلام لە كۆتايى كارەكەدا بۇى دەرکەوت كە
دۇراندۋيەتى و كەم كەم لەگەل (عبدالحميد) دا بەرەو رىگەيەكى بنبەست ئەپوات^۳ .

دواى ئەۋەى ھەۋلىكانى (هەرتزل) لەگەل (عبدالحميد) دا سەرکەوتنە نە بوو ، (هەرتزل)
ئەلىت : ((لەو ھالەتەدا كە سولتان فەلەستىنمان بداتى ، ئەركى سەرشانمان ئەۋە ئەبىت كە
كاروبارە دارايى يەكان رىك و پىك بىكەين ، بەلام لە كىشۋەرى ئەۋروپادا قەلەيەكى قايم
دروست ئەكەين دژ بە ئاسيا ، ئەۋە كاتە دەست بە دامەزراندنى شارستانىيەتىك ئەكەين دژ بە

¹ (ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۱۳۷ .

² (بىروانە : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۴۱ .

³ (بىروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۱۴۳ .

دوا كهوتن و له هه مان كاتدا بهردهوام لهناو نهوړوپادا نه ميښينهوه بؤ نهوهی بوونمان دهسته بهر كهين .

لهراستيدا (عبدالحميد) پای و ابوو زور پيوسته ريگه له جووله كه بگريټ بينه فلهستين و نيشته جي بن تييدا و بؤ نهوهی پاريزگاري له پرگهزی عره بی بکری و بهو زورينه سروشتی يهی خويان بميننهوه .. لهم باره يه وه نه لیت : ((... به لام ئيمه ژماره يه کی تهواوی جووله كه مان هه يه ، جا نه گهر بمانه وی كه پرگهزی عره بی به زورينه بميننهوه نهوه نه بی واز لهو يړوکه يه بهين كه کوچه ری تر له فلهستيندا نيشته جي بکين ، نه گهر نا نهوه گهر جووله كه نيشته جي ی هر خاکيک بين زورنابا دست نه گرن به سهر هرچی ووزه و توانای نهو شوينه دا هه يه ، جا نه گهر ئيمه وا بکين نهوه بریاری مردنيکی بی گومانمان داوه به سهر نهو برايانه ماندا كه هاو دينن له گه لماندا)^۱ .

دهوله تی عوسمانی زور جار هه ولی نهوهی نه دا كه يه هودی عوسمانيه كانيش له بيروپاكانی (هرتزل) و بزوتنه وهی زايونيزم دوور بخاته وه ، هندی جاريش زمانی هه پرده شوی به کار دهينا له گه لماندا ، لهم باره يه وه (علی فروخ بگ) له دزگاكانی راگه ياندنه بيانی يه كاندا نه مه پوون نه كاته وه و به بی پرده نه لیت : (نهوه زور ناراسته كه زايونيزم هه ستن به دروستكردنی گيروگرفت بؤ دهوله تی عوسمانی ، تا ملی پی كهچ بکين بؤ به دست خستنی بهر ژه وهندی يه كانيان ، چونكه نه م گيروگرفت دروست كردنانه له کوتايی دا سهر بؤ نهوه نه کيشی كه خويان تووشی سهر ئيشه بکين و ناشتی و كامه رانی خويان له ناو دهوله تی عوسمانيدا له دست بدن ... نه م خاله زور پوونه سه باره ت به په يوهندی عوسمانی يه كان له گه ل هاولاتی يه نه رमे نی يه كاندا ، چونكه ژماره يه کی كه م ياخی بوونيکیان بهرپا كردو دهستيان دايه کاری بی عه قلانه و نادرست پشت نه ستور بهر ينمای يه كانی (ميكا قیلی) ، نهوه بوو له کوتايی دا هه موو په شيما نيش بوونه وه لهو کارانه ی کردبوويان ، به بی نهوهی بگه نه هيچ نه نجاميک .

له گه ل نهو شكسته ی^۲ به سهر هه وله كانی هرتز لدا هات له گه ل (عبدالحميد) دا كه چی نه نوسی : ((پيوسته بينه خاوهنی زهوی و له ريگه ی خه لکی جووله كه شه وه به شيوه يه کی

^۱ (بروانه : هه مان سهرچاوهی پيشوو ، ص ۱۴۶ .

^۲ (بروانه : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۴۶ .

پله پله بى ئەۋەدى پەنا بۇ بەكارھېنانى توند و تىژى بەرىن ، ھەول ئەدەين ھانى دانىشتوانە
رەسەنە ھەژارەكان بدەين باربەكەن بۇ وولاتەكانى دەۋرۈبەرۈ لە ویدا كاريان بۇ مسۆگەر
بەكەين و (ئەۋەش ئەبىت بزەنن) كە ئىش كىردن پىيان لە وولاتى خۇماندا كاريكى ترسناكە
، دەست گىرتن بەسەر زەۋىدا لە پىگەى بەكرى گىراۋە نەينى يەكانى خۇمانەۋە ئەبىت كە
كۇمپانیا يەھۇدى يەكان دۋاى ئەۋە كارى زەۋى فروشتىيان بەجۈلەكە ئەكەۋىتە دەست ،
لەسەرۈۋ ئەمەشەۋە كۇمپانیا يەھۇدى يەكان سەرپەرشتى بازىرگانى كىردن بە كىرىن و
فروشتىنى زەۋى يەۋە ئەكەن ، بەۋ مەرجهى كەتەنھا بە خەلكى جۈولەكەى بفروشتىت^۱ .

(ھەرتزل) ھەرۋەھا ئەنوسىت : ((دان بەۋەدا ئەنیم لەژىر پۇشنايى ئەۋ قسانەمدا
لەگەل (سولتان عبدالحمىدى دوۋەم) دا كىردن كە ئىمە ناتۋانن سوۋد لە توركىا ۋەربىگىرىن
كاتىك نەبىت كە بارۋدۇخى سىياسى گۇپرانى بەسەردا دىت يان لەۋ پىگەىەۋە كە توركىا
بخرىتە ناۋ شەپىكەۋە ۋ لەۋ شەپەردا بشكىت ، يان لەۋ پىگەىەۋە بىخەينە ناۋ كۆمەلى
گىروگرفتى نىۋەدەۋلەتى يەۋە يان لە ھەر دوۋ پىگەكەۋە لە يەك كاتدا^۲ .

(سولتان عبدالحمىد) ئامانجەكانى جۈولەكەى ئەزانى ، ئەۋەتا لە ياداشتە سىياسى يەكانىدا
ئەلىت : ((ھەرتزلى سەرۋكى زايۋننىزم ناتۋانى قەناعەتم پى بەينى بە بىرۋاكانى خۇى ،
لەۋانەيە ئەۋ قەسەيەى راست بىت لای خۇى كە ئەلى : گىروگرفتى جۈولەكە كاتىك چارەسەر
ئەبىت كە تۋاناي ئەۋەى ھەبىت خۇى گاسنەكەى خۇى بگىرتە دەست ، بۇيە ھەول ئەدات
زەۋى بۇ برا يەھۇدى يەكانى دەستەبەر بكات ، بەلام ئەۋەى لەبىرىنى يە كە زىرەكى بەسنى
يە بۇ چارەسەر كىردنى ھەموو گىروگرفتەكان .. جۈولەكە بەۋەۋە ناۋەستىن خەرىكى كارى
كىشتوكال بن لە فەلەستىندا ، بەلكو ئىشى تىرىان ھەيە ۋەك دروست كىردنى ھكۈمەت و
ھەلپزاردنى نوينەران ، من باش لەۋە گەيشتۋوم جۈولەكە چەند چاۋ چنۇكن ، بەلام جۈولەكە
پروكەش ئەبىنن ، ۋا گومان ئەبەن من مل بۆھەۋلەكانيان ئەدەم . من چۇن ئەۋ خزمەتانەى
ھاۋولاتى يە جۈولەكەكانى خۇمان ئەنرخىنم كە بەرامبەر (باب العالى) كىردۋىيانە“ ئاۋاش

^۱ (ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۱۴۸ .

^۲ (ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۱۴۷ .

دژ بهو ئاوات و چاوپرېنا نه يان نه وه ستم كه برېويانه ته فه له ستين^۱ (عبدالحميدى دوهم)
دېر باره ي (قودس) يش نه لى :

((بۇچى واز له قودس بهينين ... " قدس " خاكى ئيمه يه له هه موو كاتيكد ا و له هه موو
سه رده ميكد ا و تا دونياش دونيا يه هه ر ئاوا نه مينيت ته وه .. ((قدس)) يه كي كه له شاره
پيروزه كانى ئيمه ، و نه كه ويته خاكي كي ئيسلامى يه وه و نه بيت هه رواش بمينيت ته وه))^۲ .
(سولتان عبدالحميد) (نهو ماوه زوره) گوئى بۇ (تيودور هرتزل) گرت مهبه ستيشى
نه وه بوو نه م شتانه بزاني :

۱- راستى نه خشه كانى جووله كه .

۲- زانينى هيژه جيهانى يه كانى جووله كه و پاده ي به هيژيان .

۳- پزگار كردنى ده ول ته عوسمانى له ترسناكى يه كانى جووله كه^۳ .

(سولتان عبدالحميد) هه موو ده زگاكانى هه والگري دهر وه و ناوه وهى ئاگادار كرد كه وورد
چاوديري جووله كه بكن و راپورتي (وورد) بنوسن بوى دېر باره يان ، و دوو فره مانى
دهر كرد : يه كه ميان له ۲۸ ي يوبيو / ۱۸۹۰ زدا و دووه ميان له ۷ يوليوى / ۱۸۹۰ زدا ،
له يه كه مياندا بريارى نه وه دراوه كه (هيچ جووله كه يه كه ودرناگيري ت له ميرنشينه
شاهستانى يه كاندا) و له دووه مياندا هاتووه (نهركى نه نجومه نى وه زيران نه وه يه
ليكوئينه وه يه كه بكات له سه رلق و پوپه كانى نه م پرسه و بريارى جدى و كوئايى تيدا بدات^۴ .
(سولتان عبدالحميد) هه موو ريگه يه كي گرت هه ر بۇ نه وهى زه وى نه فروشري ت به جووله كه
له فه له ستيندا ، له پيناو نه مه شدا كارى زورى بۇ نه وه نه كرد كه هيچ جوړه (امتياز) يك
نه دري ته جووله كه و بيكه نه بيانوو بۇ ده سه لات پهيدا كردن له سه ر خاكي فه له ستيندا ، كه
كار گه يشته نه مه پيوست بوو چى ريخراوى زايونيزمى هه يه سه ر بكن به يه كدا بۇ نه وهى
(سولتان عبدالحميدى دوهم) له ده سه لات دوور بخه نه وه ، نه وى پشتى نه م قسه يه راست
نه كاته وه نهو قسه ي " (هرتزل) " ه كه نه ليت ((من هيچ ئوميديكم نه ماوه به وهى ئاواته كانى

¹ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۱۴۸ .

² (بروانه : العثمانينيون في التاريخ والحضارة ، ص ۵۷ .

³ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۵۶ .

⁴ (بروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۸۸ .

جوولهكه له فهلهستيندا بئنه دى ، و جوولهكه ناتوانن بچنه نهو خاكهه (خوا وادهه پى داون)^۱ تا (سولتان عبدالحميد) لهسهر كورسى دهسلات بئت ، و بهردهوام بئت تييدا^۲ .
 زايونيزمى جيهانى كهوتنه جووله ، بو پشتيوانى كردنى له دوژمنانى (سولتان عبدالحميدى دوهم) ، كه نهوانهش ، ياخى بووه نهرمهنى يهكان و ناسيونالسيتهكانى ناو بهلقان و بزوتنهوهى كومهلهه ((ئيتحاد وتهرقى)) بوون ، (بپرياراندا) كهله پشت ههموو بزوتنهوهيهكى جوداخوازي يهوه بوهستن كه ئهيانهوييت له دهولهتى عوسمانى جياابينهوه^۳ .

باسى چوارم

(سولتان عبدالحميد) و كومهلهه ئيتيحادوتهرقى

ئهكرى بى دوودلى بپريارى نهوه بدهى كه كهسيك ههيه له توانيدا ههيه كاريك بكات يان له توانيدا نى يه ، بهلام ناتوانى بپريارى نهوه بدهى كه به فلان شيوه كاركه نهكات ، نهگهر " كمال بك " بينيته بهرچاوى خوټ ، چونكه نهو خوټشى خوټى ناناسيټ ، نهتوانى بللى نهو يهكيكه له كهسايهتى يه دهگمهنهكان ، نهوانهه كه به دوو شيوهه جياواز نهژين، نههم ژيانهيان به پى ههزهكانى زور جياوازه له ژيانهكهه ترى ، نهوانهه له نزيكهوه نهيناسن ، نهزانن .. كاتيټ كه لهگهټ (سراى) دا ريټ و بى كيټشه بوو كتيټبى (التاريخ العثمانى)) دانا ، و كه نههم پهيوهندي يهشى خراب بوو ، نهزانن هات سهرى نهژديهكهه قرتاند بهوهه ووتى : ((سهگه نهو كهسهه بى ترس له خزمهت راوكهريكى بپويژداندا بئت)) ، نهوكابرايه پياويكى حول حولىه ، لهوانيه پياويكى زور دلسوز بئت ، نهتوانى لهماوهه چهند كاترميټريټكا واى لى بكهيت وهك تو بير بكاتهوه ، بهلام ناتوانى نهوه بزاني چهند كاترميټريټريان چهند پوژى تر لهسهر نهو بيروپايه نهمينيتهوه^۴ .

پاش نهوهه (سولتان عبدالحميد) بوى دهركهوت كه (كومهلهه عوسمانى يه تازهكان) و بهسهركردايهتى (مدحت پاشا) بهردهوام كارتى فشار بهكاردينن بو نهوهه بيروپاكانى

¹ (نهوى ناو كهوانهكهمان بو ((الارض الموعودة)) بهكارهيناهه (وهركيټر. ن.) .

² (بروانه : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۵۸ .

³ (بروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۲۳۴ .

⁴ (مذكرات السلطان عبدالحميد ، ص ۴۷ .

ئەوان وەربىگىرىت ، و ناچارىشىيان كرد شەپرى عوسمانى پوسى بكات ، سولتان كەوتە كار كردن بۇ ئەۋەى ئەندامانى ئەم كۆمەلەيە بلأۋە پى بكات ، سەرتا گەورەكەيان كە (صەدرى ئەعظەم) یش بوو (واتە مدحت پاشا) ى دورۇخستەۋە ، دواى ئەم راستەۋ خۇ دووپىلان دژى سولتان راست بوۋىيەۋە بۇلابردنى لەسەركار ، يەككىيان : بەسەركردايەتى (على سعاوى) بوو كە ئەندامى كۆمەلەكە بوو ، ئەۋى تريان : پىلاننىكى ماسۋنى بوو كۆمەلەى)) كلاتنى سكاليرى عزير)) پى ى ەستا .

ھەردو پلانەكە ئىنگلتەرا پىشتىۋانى لىكرد ، بەلام ھەردووكيان نشوستيان ھىنا ، و سولتانىشى ۋا لىكرد كە چاۋدىرى توند بخاتە سەر ئەۋ بىرۋا ھوردانە و ھەمو ئەۋانەش كە كەۋتۈنەتە ژىركارىگەرى يانەۋە ، لەم سەرۋ بەندەدا بوو خانەيەكى نەينى لە قوتابيانى قوتابخانەى جەنگى لە ئەستنبول كە ھەۋادارى ئەۋ بىرۋا تازەيە بوون ، قوت بوۋنەۋە و ئامانجيان ئەۋە بوو كە دژايەتى (سولتان عبدالحميد) بكەن ، ئەۋە بوو يەككى لە ئەندامانى كۆمەلەى (كلانى _ عزىگ) ى ماسۋنى كە (على شفقطى بگ) بوو توانى ھەلبىت و بچىتە (نابولى) و لەۋيۋە بۇ جنىف ، و لەۋىدا لە نىۋان سالانى (۱۸۷۹ _ ۱۸۸۱) پۇژنامەيەكى دژ بە دەسلەتتى عوسمانى دەر بكات بە ناۋنىشانى (استقبال) واتە: داھاتوو . لە سالى ۱۸۸۹ زدا لە قوتابخانەى سەريازى تەندروستى دا لەئەستەنبول ، پىكخراۋىكى قوتابيان دامەزرا ، چونكە ھەندى مامۇستا لەۋىدا بە شىۋەيك زياتر قوتابيانان ھان ئەدا نەيارى دەسلەت بكەن ، و بىرۋاى عوسمانى يە تازەكان بلأۋ بكەۋنەۋە ، دامەزىنەرى ئەم پىكخراۋە ((ابراهيم تيمور پۇمانى)) بوو كە لەژىر كارىگەرى كۆپە ئىتالى يەكانى ماسۋنىتەدا بوو ، ئەم پىكخراۋەى ناۋنا ((يەكىتى عوسمانى)) و يادى سەد سالەى شۇپشى فەپنىسى يان كرده پۇژى ئاھەنگىپران و مىژوو بۇ پىكخراۋەكەيان و لە ناۋ ئەنجامەكانىدا : (دژايەتى كردنى فەرمانپرەۋايى (سولتان عبدالحميد) ، دامەزراندنى دەۋلەتلىك كە گونجاۋ بىت لەگەل بىرۋا پارسى يەكانى سەردەمدا ، كە ئەزمونى دەۋلەتە پۇژئاۋاى يەكان بكاتە نمونە بۇ خۇى ، ۋەك _ ئىنگلتەرا و فەپنسا و ئەلمانىا و بانگەشە كردن بۇ دەستور و ئازادى و ديموكراتى) ھە بوون ..)^۱

^۱ (بېروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۲۷۹ .

لەم قوتابخانەى سەربازى تەندروستى يەو ، بىرپراكانى كۆمەلەى (يەككىتى عوسمانى) تەشەنەى كرد بۇ ھەمووقوتابخانە بالاکانى تر ، گشت خانەكانى ئەم كۆمەلەى يەككىتى يە خانەى نەينى بوون لەسەر سىستىمى كۆمەلەى (كاربۇنارى) ئىتالى كارىان دەكرد .

ئەم كۆمەلەى پەلەپەلى ئەئەكرد ، ئە لە بانگەشە بۇ بىرپراكانى ، ئە لە چالاكى و جۈولاندا دژ بە سولتان ، تەنانت (احمد رضاىگ) تا پەلەى بەرپۆبەرى بەرپۆبەرايەتى مەعارىف لەناوچەى(بۆصە) ش چوو ، پاشان لە سالى ۱۸۸۹ زدا سەردانىكى پارىسى كرد بە بيانوى ئەوئى كە بۇ پيشەنگايەكى نيو دەولەتى ئەچىت لە پارىس ، كە گەيشتە ئەوئى راي گەياندىتر ناگەرپتەو بۇ وولاتەكەى ، و لە فەرەنسادا نزيكەى شەش سال مایەو ، جۈلەيەكى نەيارى وائى لى دەرەكەوت شايەن بە تۆماركردن بىت ، تا سالى ۱۸۹۸ ز كە پۇژنامەى (مشورات) ى دەرکرد .

دامەزىنەرى كۆمەلەى يەككىتى _ ابراهيم تيمور _ باسى ئەو ئەكات كە زۆربەى كاتەكانى لە دەرەو بەسەرئەبرد تا سالى ۱۸۹۴ ز _ و ھەر لەھەولئى ئەوئى بوو ئەندامى تازەپەيدا بكات بۇ رېكخراوئەكەيان و پەرەردەيەكى شۆرشگىپرانەيان بكات و كۆبونەوئى نەينى بكات و چالاكى يە پۆشنېرى و ئەدەبىەكان بخوئىنئەو كە لە لايەن ئەندامانى كۆمەلەى عوسمانى يە تازەكانەو ئەنووسران ، وەك _ نامق كمال و ضياء پاشا ، ھەرەوھا بلاوكرائەكانى (على شفقلى بگ) كەپاي كرد بوو بۇ ئەوروپا و ئەندامى (كلانتى ماسۆنى) بوو(۲) . لە ئەنجامى نامە گۆرپنەوئى نەينى نيوئان ئەندامانى كۆمەلەى يەككىتى عوسمانى لە دەرەو و لە ناوئەو ، لەسەر ئەو رېكەوتن كە كارى سەربازى و مەدەنيان دژ بە سولتان يەك بخەن ، ناوى (كۆمەلەى ئىتىحادو تەرەقى) بنين لە خوئان وەك (رېكخراويك) بۇ يەكگرتنى ھەردوو بالئى (سەربازى و مەدەنى) كە لە بازنەى يەككىتى يەكدا كارىان ئەكرد .

ناوى كۆمەلەكە لە ناوئەندە سەربازى يەكاندا برىتى بوو لە (يەككىتى عوسمانى) ، (احمد رضا بگ) نوينەرى بالائى مەدەنى بوو ، لەژىر كارىگەرى بىرپراكانى (اوغست كانت) ى فەيلەسوفدا بوو، دەستورى ئەم فەيلەسوفە ئەو بوو : ((رېكخستن و گەشەكردن)) ، (احمد رضا) ووشەى ((گەشەكردن)) ى لە دەستورى (كانت) ەو ەرگرت ، بالە سەربازيەكەش

¹ (بېروانە : مذكرات ابراهيم تيمو ، ص ۹ .

دهستان گرت به ناوی ((یه کیټی)) یه که وه ، هه موو له سهر نه وه پیکه وتن که ناوی کومه له که یان ((یه کیټی و گه شه کردن)) بیټ ^۱ .

خانه کانی (یه کیټی و گه شه کردن) (*) به ناو یه که کانی سوپا و فرمانبره کانی ده ولته لهدنکا مه دهنیه کاندایا بولوبوویه وه ، نهم دوو باله له (پارسیدا) یه کیان گرت له یه کاردا به ههر دوو باله مه دهنی و سهر بازی یه که یه وه بولوبوویه به شیویه کی پراکتیک دژ به (سولتان عبدالحمید) بکه ونه کار ، نهم کومه له توانی سولتان له ۲۴ / یولیو / ۱۹۰۸ زدا ناچار بکات ده ستور پابگه یه نیټ که له وه و پیش و له سالی ۱۸۷۷ زدا بریاری ئیش راگرتن به ده ستور دا بوو ^۲ .

بری سیاسی کومه له یی ((ئیتیحادو ته ره قی)) پی ی له سهر چه مه که کانی طورانی دانه گرت له سهر ههر دوو ناستی ناوه وه و دهر وه ، " طورانیهت " ناویکه ناماژ به بول نیشتمانی ره سه نی تورک نه کات ، و نهم ناوه نه دریته پال کیوی " گوران " که نه که ویته ناوچه ی باکوری پوزهلالت له ئیراندا ^۳ .

له ناو بزوتنه وه یی ((ئیتیحادو ته ره قی)) دا ره وتیکی به هیژ هه بوو پی ی له سهر نه وه دا نه گرت که تورک کونترین میلله تانی سهرزه وی یه و له هه موو میلله تانی دنیا ره سه تتره و پیش هه مووان شارستانیتی ناسیوه ، نه مان و ره گه زی (مه غولی) له بنه رتدا یه کن و نه بیټ ببنه وه به یه که ، و نه مه ناو نه نین ((کومه له یی طورانی)) و نه مه یان ته نیا قورغ نه نه کرده وه لهو تورکانده دا که له (سیریا) و تورکستان و صین و فارس و قهوقاز و نه ناضول و روسیادا هه بوون ، دروشمیان گوی نه دان بوو به ئایین و پشتگوی خستنی جامعیه ی ئیسلامی بوو ، کاتیک نه بیټ که خزمهت به ناسیونالیزمی طورانی بکات ، نه وکاته نه بیټه ((که ره سه)) نه که ((مه به ست)) ! نه مهش واتای نه وه نه گه یه نی که نهم ناراسته یه بانگه شه بولوبو و کردنه وه یی بیروباوهره بتپه رسته یه کانی کونی تورک نه کات وه (بتی کونی تورک بوز قورت) یان گورکی

^۱ (بروانه : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۲۸۱ ، ۲۸۰ .

(*) ئیمه لهم نویسنه دازیاتر (ئیتیحادو ته ره قی) مان به کار هی ناوه ته ((یه کیه تی و گه شه کردن)) (وه رگیژ : ن .)

(۳) هه مان سهرچاوه ی پیشوو ، ص ۲۸۱ .

^۳ (بروانه : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۸۳ .

سپى _ رەش كە ويىنەكانيان خىستىنە سەر(پولى پۇستە)و سرووديان پيدا هەلئەدان و سوپايان بەو ئەر كە بار كىرد كە ئە بوو هەموو پيش خۇر ئاوا بوونىك ريز بېستىن و ئەو سروودە بلىن ، وەك ئەو ەى سلاو كىردن لە (گورگ) لە برى نويز دانرايىت ، ئەمەش وەك زىادە رەوى يەك بۇ ئەو ەى هەستە ناسيۇناليزمەكە بچىتە جىگەى هەستە ئايىنى يەكە ، ئەم كەسانە (ئەتلاو طغرك ، جەنگىزخان و تيمورى لەنگ) بە پالەوان و قارەمانى خويان ئەزانن و نمونەيان پى دىننەو .

ئەم ئاراستەيە لەناو (طورانيە ت)دا ئەو ەندە توند رەوى كىرد گەيشتە ئەو ە بلىن : ((ئيمە توركىن و كەبەى ئيمە طورانە) ، ئەمانە بەردەوام گورانى بە بالاي (جەنگىن)دا ئەلەين و زۆر بەسەرسامىيەو باس لە فتوحاتەكانى مەغۇل ئەكەن و نكۇلى لە هيچ كاريكيان ناكەن و سرووديان بۇ هەموو پروداو ەكانى جەنگىزخان داناو ە بۇ ئەو ەى هەموو كەس سەرسام بىت پىيان و دەرونيان بچىتە ئەو ئاستەى پىبەرەكەى ئەمانى پى گەىى ، هەموو ئەمانە نوينەرايەتى ئەو ئاراستەيان ئەكرد : (فياكوك الب)^۱ و يوسف اقشور و جلال ساهر و يحيى كمال و حمدالله صبجى و محمد امين بەگى شاعىر و زۆرىك لە ئەدىبان و زۆربەى ترى قوتابيان و ئەو ەى نوئ .

كاريگەرى جوولەكە لەسەر (طورانيە ت) شتىكى ئاشكرايە ، لەم پروو ەو (نيازى برەكس) لە كتيبى " هاوچەرخى لە توركىا " دا ئەلئ : ((جوولەكەكانى ئەوروپا و جوولەكە خۇ جىئ يەكانىش لە ەردووسەدەى نۆزدە ەم و بىستەم دا پۇلى گەورەيان بىنى لە دامەزراندنى ناسۇناليزمى گورانيەتدا لەناو دەولەتى عوسمانيدا لە ەردوو سەدەى نۆزدە ەم و بىستەمدا ، زانا جوولەكەكان لە پۇژئاوادا وەك (لومالى داقيد و ليون كاھون و ئەرمينيوس نامىرى) دەستيان دايە نوسىن لەسەر بنچىنەكانى بىرى ناسۇناليزمى طورانى ، ەر وەك جوولەكە خۇجى يەكانى دەولەتى عوسمانى وەك كراسوا (قەرەصو) و موئىز كوھىن و ئابراھام غالانتى ، پشكى گەورەيان ەبوولە كۆمەلەى (يەكيتى و پىگەيشتن) دا ، ەرئەو ەندەى ئەم كۆمەلە سەركەوتنيان بەدەست ەئنا و حوكمى (عبدالحميد)يان لا برد و دەستيان بەسەر

^۱ (برۋانە : اليهودو الدولة العثمانية ، ص ۱۶۵ .

دەسلەتدا گرت خېرا زايۇنيزم داۋاي لە يەكيتى يەكان كرد كه كۆمەلە دان بەۋەدا بىئىت كه فەلەستىن نىشتىمانىكى نەتەۋەيى جوولەكەيە ..)^۱ .

((نىيازى برىكس)) لەو كىتەبەي رابورد " ناۋى " موئىزكوھىن " ى جوولەكە دىنى ، كه)) رىنيە بىلو)) بەم شىۋەيە باسى ئەو كابرايە دەكات و دەلىت :

۱- بە دۇنيايى يەۋە ((كوھىن)) يەككە لەدامەزىنەرانى بىرى ناسىۋناليزمى طورانى لەناو دەۋلەتى عوسمانىدا .

۲- كىتەبەكەي ((موئىزكوھىن)) برىتى بوو لە (كىتەبى پىرۇز) بۇ سىياسەتەكانى طورانىە ت)^۲ .

ئەم موئىز كوھىنى جوولەكە (مەزھەبە) زۆر چالاكانە پىناسەي ((بزوئەۋەي يەكيتى وگەشەكرىن)) ى لە پۇژنامەكانى ئەۋروپادا ئەكرىد ، چونكە لەگەل زانىنى زمانى عىبرانى و توركىشدا چەند زمانى ئەۋروپىشى ئەزانى بە وتارىك دەستى پى كرد كه بە زمانى فەرەنسى نوسىبوۋى بە ناۋى (توركەكان بە داۋى گىيانىكى ناسىۋناليزمى دا ئەگەرىن)^۳ .

موئىز كوھىن پىشكى گەۋرەي ھە بوو لە دارىشتى سىياسەتە پەگەزپەرستى يەكەي طورانىەت دا ، ئەو سىياسەتەي كه كۆمەلى (ئىتىحاد و تەرەقى) لەسەرى ئەپۇيشتىن و ئەو سىياسەتەش بوۋىە ھۆي لىكترازاندنى گەلەكانى ناو دەۋلەتى عوسمانى و كردنى بە پەقىبى يەكترى .

ئەم كابرا جوولەكەيە ئەماندوبون و نە بى تاقەتى ئەئەزانى لەكاركرىندا بۇ بلاۋكرىنەۋەي بىرى ناسىۋناليزمى (توركى) بۇ ئەۋەي دەۋلەتى عوسمانى لەت و پەت بىكات ، سى كىتەبى نوسى كه داۋايى بوۋىە مېتۇد بۇ يەكيتى يەكان كه ئەمانەن : (ماذا يمكن ان يكسب الاتراك من هذه الحرب) و (الطوران) و (سىياسە التترك) .. ئەم نوسەرە يەھودىە نوسىنى لەسەر بىرى كەمالىەتەش ھەيە ھەك (الكمالىە) و كىتەبى ترىشى بەناۋى (الروح التركى) ھەيە كە تىيدا مېژۋى گەشەسەندنى " پەگەزى توركى " ى باس كر دووہ^۴ .

¹ (بېروانە : العثمانيون في التاريخ والحضارة ، ص ۱۱۹ .

² (ھەمان سەرچاۋەي پىشۋو ، ص ۱۱۹ .

³ (ھەمان سەرچاۋەي پىشۋو ، ص ۱۲۰ .

⁴ (بېروانە : العثمانيون في التاريخ والحضارة ، ص ۱۲۲ .

كۆمەلەي (يەككىتى و گەشەسەندىن) كارى بۇ ئەو ئەكرد ھەستى ناسىئوناليزمى لاي توركەكان بوروژىت لەژىرخەونى طورانىيەتدا ، چەند چەمكىكى تازەي خستە ناو وەك (نىشتمان) و (دەستور) و (ئازادى) كە ئەم چەمكەنە شتى نامۇ بوون لە ناو عوسمانى يەكاندا و كۆمەلىك لاي پۇشنىرى تورك لە پىزەكانياندا ھە بوون جگە لە جوولەكەكانى دۆنمە ، و مەبەستى سەرەكشىيان ئەو بوو كە حوكمى (سولتان عبدالحمىدى دووم) نەھيئەن^۱ .

(باس چىنچەم)

(دەست گرتەن بەسەر فەرمانرەوايى سولتانى عبد الحمىدى دوومدا)

سولتان عبدالحمىدى دووم زۆر بەناگا و بەھزەر بوو لە كۆمەلەي (ئىتىھاد و تەرەققى) پالېشت كراو بە جولەكەو دەستەو تاقمە ماسۇنى و دەولەتە پۇژئاوايى يەكان . دەزگاي زانىارى سولتان عبدالحمىدى دووم توانى كە شارەزايى لەسەر ئەو بزوتنەوئەيە بەدەست بخت و زانىارى يەكانى لەبارەو كۆيكاتەو ، بەلام بزوتنەوئەكە بەھىز بوو ، چاودىرى عبدالحمىدىش لەسەر ئەندامانى ئەو بزوتنەوئەيە لە كاتىكى دواتر و درەنگ دا بوو ، بەوئەي خەلكيان پال پىئو نا بۇ چەندخۇپىشاندىكى پىر ھەراو ھوريا لە (سلايك) و (مناستە) و (ئىسكوب) و (سوسن) و داواي پىداچونەوئەي دەستورىيان دەكرد . زىياد لەوئەيىش خۇپىشاندىران ھەرەشەي كشان بەسەر قوستەنتىنيەيان دەكرد . ئەو كارەي و ايكرد سولتان ملبەتات بۇ داواكارى خۇپىشاندىران و ھەستا بەراگەياندى دەستورو زىندوكرەنەوئەي پەرلەمان ، ئەوئەيىش لە ۲۴ى تەمووزى ۱۹۰۸ دا بوو . لىرەدا چەند ھۆكارىك واي لە (ئىتىھاد و تەرەققى) كرد كە لەو ماوئەيەدا سولتان عبدالحمىدى دووم لەسەر كورسى دەسلەت بىمىنىتەو ، لەوانە :

۱- (ئىتىھاد و تەرەققى) ھىزى تەواو پىئويستى نەبوو بۇ لايردى سولتان لە سالى ۱۹۰۸ ز . ۱۵

۲- سولتان عبدالحمىدى دووم سىياسەتى نەرمى لەگەلدا نواندى ، بەلئىنى جىبەجىكرەنى خواستەكانيان كە ھىنانەوئەي دەستور بوو .

۳- ھۆگرى عوسمانى يەكان بۇ خودى سولتان عبدالحمىد . ئەم خالەيش پوون و ديارە ، چونكە لىژنەي ئىتىھاد و تەرەققى زاتى تەواو و پىئويستى نەبوو لەسەر بلاوكرەنەوئەي

^۱ (بىروانە : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۶۸ .

بانگه شه‌کانی دژ به سولتان عبدالحمیدی دووم له نیو سهربازه‌کانیدا چونکه نهو خه‌لکه ریژی سولتانیان ده‌گرت و به‌گه‌وره‌یان داهنا^۱.

به‌راستی زایونیزی جیهانی به‌وه‌وه نه‌وه‌ستاکه کوده‌تای ده‌ستوری له سالی ۱۹۰۸ز دا بکات . به‌لکوو له‌گه‌ل کۆمه‌له‌ی ئیتیحاد و ته‌ره‌قیدا هاوکاری کرد له پیناو به‌ده‌سته‌یه‌نانی ده‌سته‌کوت گه‌لیکی زیاتر له نیو فه‌له‌ستیندا . بو‌ئمه‌ش وا پیویست بوو به‌یه‌کحاری پزگاری بی‌ت له سولتان عبد الحمیدی دووم . بۆیه نه‌خشه‌ی پرووداوه‌کانی ۳۱ی نه‌بریلی ۱۹۰۹ی نیو نه‌سته‌نبوولی سازدا . که له نه‌جامه‌که‌یدا پیکدادانیکی گه‌وره‌ پویدا و تیا‌دا هه‌ندی سهربازی کۆمه‌له‌ی ئیتیحاد و ته‌ره‌ققی کوژدان که له میژوودا به‌ناوی (پوداوی ۳۱ی مارت) ناسراوه .

نه‌و پیکدادانه‌ گه‌وره‌یه به‌ پلانیکی نه‌وروپی جوله‌کانه له‌گه‌ل پیاوانی ئیتیحاد و ته‌ره‌ققی له پایته‌ختدا پویدا . له نه‌جامدا سهربازانی (ئیتیحاد و ته‌ره‌قی) له سلانیکه‌وه که‌وتنه‌ پڕی و چوونه نه‌ستانبوول ، به‌مه سولتان عبدالحمیدی دووم له هه‌موو ده‌سه‌لاتی شارستانی و ئایینی یه‌کان دا‌پنرا ، پاشان کۆمه‌له‌ی (ئیتیحاد و ته‌ره‌قی) نه‌م تۆمه‌تانه‌یان دایه‌ پال :

۱- نه‌جامدانی پوداوی ۳۱ی مارت .

۲- سوتاندنی قورئانه‌کان .

۳- زیاده‌پۆیی کردن .

۴- سه‌تمکاری و خوین‌پرشتن^۲ .

له‌گه‌ل نه‌وه‌ی کۆمه‌له‌ی (ئیتیحاد و ته‌ره‌ققی) کاری به‌ بیرۆکه‌ پوژئاوایی یه‌کانی دژ به ئیسلام و بیرى ئیسلامی نه‌کرد ، به‌لام له‌کاتی قسه‌کردن له‌گه‌ل خه‌لکدا ئایینیان به‌کارنه‌هینا بو‌کاریگه‌ری کردنه سه‌ر خه‌لکه‌که‌و به‌ده‌سته‌یه‌نانی پشتیوانان بو‌خوین دژ به سولتان عبدالحمیدی دووم . له و کاره‌شیاندا سه‌رکه‌وتوو بوون . کۆمه‌له‌که له به‌یانه‌که‌یاندا بو‌عوسمانی یه‌کان ده‌یانوت : (نه‌ی عوسمانی یه‌کان : مه‌به‌ستی ئیمه سه‌لامه‌تی ده‌وله‌ت و خه‌لافه‌ته و هیچ که‌سیش نی یه له‌وه بی‌ئاگا بی‌ت) . (پشت به‌خواو هیممه‌تی برایان) و)

^۱ (اليهود و الدولة العثمانية ص ۱۶۸)

^۲ (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۵۰)

ئەي مۇسلمانان : بەسە ئىتر ھەرۈك تەماشاكەرىك سەيرى سولتانىكى خۇسەپىن و بىباۋەركەين كە قورئان لە ژىرپىكانىدا دەشىلىت ، ھەرۈھا وىژدان و ئىمانىش ئەخاتە ژىر پى) و (پاجلەكىن ئەي ئوممەتى محمد) و (دلىرى دلىرى ئەي مۇسلمانان ! دلىرى لە ئىمەۋەو يارمەتى لە خواۋە ، نصر من الله وفتح قريب) و (ئەي مۇسلمانى يەكتاپەرست ! بەناۋى پەرۋەردگار تەۋە بخوینە) و (ئەي مۇسلمانى يەكتاپەرست پاپەرۋە ئابىن و ئىمانەكەت لە دەست ستمەكاران پزگار بكة و بەۋەش خۇت پزگار بكة ! چونكە لىرەدا شەيتانىكى خۇسەپىن و زۆردار ھەيە كە تاجىكى لەسەرسەرى دانائە و ئابىن و ئىمانەكەت لە دەستى ئەۋ دايە . جا ئەي يەكتاپەرست ئابىن و ئىمانەكەت لە دەستى ئەۋ پزگار بكة) و (ئەي مۇسلمانان : سولتان عبدالحميد - بە پىى شەرع - سولتان و خەلىفە نى يە ! ھەر كەسىش باۋەر بەۋ قەسەيەمان ناكات : با بىروانىتە قورئان و فەرمودەكانى پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) . بەپاستى كۆمەلەكەمان بە ئايەتە قورئانى و فەرمودەكانى پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) و فرمانەكانى خواۋ فرمانەكانى پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) سەرى ھەلداۋە كە ئاراستەى حكومەت و خەلك كراۋن . بەلام سولتان عبدالحميد خۇى دوور گرتوۋە لە فرمانەكانى خواۋ پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) لەمەۋە : ستمەكارى يەكەى چەسپاۋ و سەلمىنراۋە شەرمى پەخنەگرتن لە خوا تىدا نى يە ، بۆيە پىۋىستە لەسەر گەلەكەمان پەنا بەرن بۇ چەك لە دژى . ئەگەر گەل ئەۋە نەكات ، ئەۋكات دەبىت تاۋانەكانى سولتان عبدالحميد ۋەك ستمەكارىك لە ئەستۋ بگىرت)^۱ .

بەپاستى بىرى جولىنەرى نىۋ ئاراستەكانى كۆمەلەى ئىتىحاد و تەرەقى برىتى بوۋ لە بىرواپارى :

(ماسۋنىەت) كە دان نانیت بە ھىچ ئاينىكدا و كاربە فەلسەفە دانراۋەكان (عەقلانىەت ، كە ئابىن رەت ئەكاتەۋە) و عەلمانىەت (كە ئابىن لە ژيان دوور دەخاتەۋە) دەكات . لەگەل ئەمەيشدا شۆرشگىرە ئىتىحادى يەكان ئاينىيان بەكار دەھىنا بۇ دژايەتى كردنى سولتان عبدالحميدى دوۋەم و بەناۋى ئاينەۋە قەسەيان بۇ ھەلدەبەست^۲ ئەۋ تۆمەتانەى ئاراستەى سولتان عبدالحميدى دوۋەم كرانشەۋە ، لە بەردەم لىكۆلىنەۋەى زانستى دا دەرەكەۋت كە

(۱) السلطان عبدالحميد الثاني ص ۲۸۲ ، ۲۸۳ .

(۲) ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ص ۲۸۳ .

خۇيان ناگرن ھەروەك لەبەردەم ئەو بەلگانەدا خۇيان ناگرن كە شايەتن لەسەر دوورە پەريزي تەواوى سولتان لەوانەى دراوئەتە پالى ، بە بەلگەكان بى ئاگاي سولتان ھەر ئاگادارى پوداوى ۲۱ى مارت نەبوو ، ھەروەك (شتىكى مەحائە كە سولتان عبدالحميد قورئان بسوتىنن ، چونكە ئەو سولتانىكى ناسراو بوو بە لە خوا ترسى ، و نوپژنەكردن و تەمبەلى كردن لە پەرستشى لىنە بىنراو ، ھەروەك ئەو بە زىدەپۇيى نەكردن ناسراو ، چونكە ئەو زىدەپۇيى نەزانيو بەوھى ھەمىشە مال و سامانى لەلا كۆبووئەتەو . ئەو لە مالى تايبەتى خوى چەندىن بارى گرانى لە سەرشانى دەولەت لابردوو) . لەمەر ستم و خوین ريژىشەو ، سولتان عبدالحميد شتى واى لى نەبىنراو ، خوین رشتنىش ھىچكات لەنيو سياستى ئەودا نەبوو .^۱

ئەو لە بىروخولياى كودەتاكەران وون نەدەبوو كە فشاربەرن بۆ موختى ئىسلام محمد ضياءالدين تا فەتواى لابردن لەسەر كارى خەلىفە دەربكات ، جا لەپۇژى سى شەممە ۲۷ى مانگى نىسانى سالى ۱۹۰۹ ز د ۲۴۰ ئەندامى ئەنجومەنى ناوداران لە كۆبوونەوھەكى ھاوبەشدا كۆبونەو بەيەك دەنگ بىريارى لابردنى سولتان عبدالحميدىان دا نوپنەر (ھەمدى ئەفەندى مالى) پەشنوسى فەتواكەى شىخى نوسى ، بەلام ئەمىنى فەتوا (نورى ئەفەندى) كە بانگ كرابوو بۆ كۆبونەوھەكە ، ئەو پەشنوسەى پەت كەردەو و ھەپەشەى دەست لە كاركېشانەوھى لە پۇستەكەى خوى كرد ئەگەر گۆپانكارى بەسەردا نەھىنرئىت ، ژمارەيەك لە پشتمانەكانى لە نوپنەران لەو گۆپانكارى يە دا پشتمانگىريان كرد . بۆيە بەشى كۆتايى گۆپدرا بەوھى ئەنجومەنى (مبعوثان) بىريارى ئەوھى دا سولتان خوى وازبىنى يان لەكورسى دەسلەتلا بدريت .

ئەمەيش دەقى فەتواكەيە : (ئىمزا كراو لەسەرى لەلايەن شەيخو ئىسلام محمد فېسائالدين ئەفەندى يەو و ئەنجومەنى (مبعوثان) بەكۆى دەنگ لەسەرى رېكەوتوون كە :) ئەگەر پىشەواى مۇسلمانان (زەيدناويك) خوو بگريت بەوھەكەباس و خواسە گرنگە شەرى يەكانى نىو كىتېبە شەرى يەكان پشتمگوى بختات و كىتېبە باسكراو خراپەكان كۆبكاتەو زىدەپۇيى لە بەيتولمانى مۇسولماناندا بكات و رىككەوتنى پىچەوانەى بەلگە شەرى يەكان ئىمزا بكات و كوشتن و گرتن و ئاوارەكردنى تاكى كۆمەلگە بەبى ھۆكاريى

¹ (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۵۰ .

شهرعی دهست بداتی و هه موو سته مکاری یه کانی تربکات ، پاشان سویند بخوات که واز بهیننی و که چی سوینده که ی بشکیننی و بگه ریته وه سه رپه وشته کانی جارانی و ، سوریت له سهر پرودانی فتنه و ئاژاوه تا کوو به ته وای باری موسلمان تووشی بشیوی بکات و . له لایه ن موسلمانانه وه له هه مو به شه ئیسلامی یه کانه وه به دووباره و یه کپایی ناپازی به رزبیتته وه و وا هه ست بکری که (ئهم زهید) ه له سهر کار لابراره و له مانه ویدا تیینی زیانیکی دیار بکری و له لابرده نیشیدا خیر بییتری . ئایا له سهر نه هلی (حل و عه قد) و کار به دهستان پیویست ئه بیت که دابه زین له خیلافهت و ده سه لاتبخه نه به رده ستی زهیدی ناوبراودا یان له لایه ن خویانه وه لایه ن ؟ وه لامه که ی ئه وه یه : به لئ پیویسته)¹ .

ئو فه توایه له کۆبونه وه ی هاوبه شی ئه نجومه نه ی نه ته وایه تیدا خویند رایه وه و نوینه ره ئیتیجادی یه کان هاواریان کرد : ده مانه ویت لایه ره یین ، پاش قسه گۆرینه وه یه که ده نگ بوو له سهر لابرده نی سولتان عبدالحمیدی دووم .²

به داخوازی یه کی کۆمه له ی (ئیتیحاد و ته ره ققی) لیژنه یه کی راگه یاندنی خه لیفه ی موسلمانان و سولتانی ده ولته ی عوسمانی عبدالحمیدی دووم پیکهینرا بوو بریاری لابرده نی . ئو لیژنه یه پیکهاتوو له :

۱- ئیمانویل قراسو : که جوله که یه کی ئیسپانی بوو ، له که سه یه که مه کانه ن که به شدار بووه له (بزوتنه وه ی تورکیای گه نجان) دا و له به رامبه ر کۆمه له ی ئیتیحاد و ته ره ققیدا به رپرسی نانه وه ی ئاژاوه گیر و هاندان بوو دژ به سولتان عبدالحمیدی دووم و نهیننی پاریزی زانیاری وه رگرتنی نیوان سلانیک و ئه ستانبول بوو له و بوارانه ی په یوه ند بوون به په یوه ندی یه کانی بزوتنه وه که وه ، ئهم قراسوه یه پاریزه ر بوو کۆمه له ی (ئیتیحاد و ته ره ققی) به سه رکه و تووی نیشانیان کرد بوو دامه زراندنی له ئه نجومه نی نوینه رانی عوسمانیدا ، جاریک نوینه ری سلانیک و دوو جار نوینه ری ئه ستانبول بوو . سه رچاوه ئینگلیزی یه کان وا باس و وه سفی ده که ن که یه کیک بووه له سهر کرده کانی ئیتیحاد و ته ره ققی بوو . له کاتی جهنگ دا وه ک موفه تیشی بوژاندنه وه (ئیعاشه) کاری کردوو ، له کاتی ئو پایه یه دا توانی

¹ (صحوة الرجل المریض ص ۴۱۰ .

² (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ص ۴۱۰ .

مال و دارایی یه‌کی زۆر کۆبکاته‌وه بۆ حسابی تایبه‌تی خۆی ، له داگیرکاری ئیتالیا بۆ لیبیا پۆلیکی گرنگی بینی که ئیتالیا مال و ده‌ستکه‌وتیکی بیۆینه‌ی پێدا .

له ئه‌نجامی ناپاکی له ده‌وله‌تا ناچار بوو پابکات بۆ ئیتالیا و مافی هاوولاتی بوونی ئیتالی به‌ده‌ست به‌یئیت و له (تریسنا) نیشته جی بوو و له‌سالی ۱۹۳۴ز دا مرد . له‌کاتی بوونی له نیۆ ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، گه‌وره مامۆستای کۆری مقدونیا یزولتای ماسۆنی بوو .

۲- ئارام : ئهرمه‌نی بوو ئه‌ندامی نیۆ ئه‌نجومه‌نی ناوداران عوسمانی بوو .

۳- ئه‌سه‌د طوبطانی : ئه‌لبانی بوو ، له ئه‌نجومه‌نی نوینه‌راندا جیگری ناوچه‌ی دراج بوو .

۴- عارف حیکمه‌ت : که فه‌ریقی ده‌ریایی و ئه‌ندامی ئه‌نجومه‌نی ناوداران بوو ، که خه‌لکی که‌ره‌جی عیراق بوو ^۱

سولتان عبدالحمید له یاده‌وه‌ری یه‌کانیدا درێژهی ئه‌و پوداوه ده‌گیرێته‌وه ده‌لیت : (ئه‌وه‌ی د‌لگرا‌نم ده‌کات دوورکه‌وته‌وه له ده‌سه‌لات نی یه ، به‌ل‌کوو ئه‌و هه‌لسوکه‌وته بی‌پ‌یزانه بوو که ئه‌سه‌د پاشا د‌وای چه‌ند قسه‌یه‌ک ئه‌نجامیدا ، که له هه‌موو سنو‌ریکی په‌وشت چووبوه ده‌ره‌وه ، کاتی‌ک پ‌یم ووتن : من سه‌رم بۆ شه‌ریعه‌ت و بریاری ئه‌نجومه‌نی مه‌بعوثان داده‌نه‌وینم ، ئه‌وه‌یش بریاری خ‌وایه ، به‌لام ئه‌وه‌نده‌یه من د‌وپاتی ده‌که‌مه‌وه نه له دوورو نه له نزیکه‌وه بچو‌کت‌ترین په‌یوه‌ند‌یم نی یه به‌و روودا‌وانه‌ی له ۳۱ی مارت دا ته‌قینه‌وه ، پاشان به‌ د‌وایدا ووتی : ئه‌و به‌رپ‌رس‌یاریه‌ته‌ی له ئه‌ست‌وتان گرت‌وووه زۆر قورسه) . پاشان عبدالحمید ئاماره‌ی کرد بۆ ق‌راس‌و و ووتی : ئه‌م جوله‌که‌یه له پ‌یگه‌ی خه‌لافه‌تا چی ده‌کات ^۲ و به‌چ مه‌به‌ستی‌ک ئه‌م که‌سه‌تان هی‌ناوه بۆ به‌رده‌مم ؟) ^۳ .

به‌راستی جوله‌که‌ و ماسۆنی یه‌کان ئه‌و پ‌وژه‌یان به‌ جه‌ژنی خ‌ویان ده‌رپ‌ری و پ‌یی د‌ل‌خ‌وش بوون و هه‌ستان به‌ پ‌یپ‌یوانیکی گه‌وره له شاری سلانیکدا ، ماسۆنی یه‌کان به‌مه‌وه نه‌وه‌ستان به‌ل‌کوو وینه‌ی ئه‌و پ‌یپ‌یوانه‌یان له چه‌ند کارتیکی نامه‌یدا چاپ کرد تا بۆ ماوه‌یه‌کی دوورو درێژ له بازاره‌کانی تورکیای عوسمانیدا بفرو‌شریت . به‌راستی ئیتی‌حادی یه‌کان هه‌میشه شانازی یان به‌وه‌وه ده‌کرد که ماسۆنین . په‌فیق مانیا‌سی زاده چه‌ند

^۱ (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۵۱ .

^۲ (اليهود الدولة العثمانية ص ۲۱۹ .

^۳ (هه‌مان سه‌ره‌چاوه‌ی پ‌یش‌وو ص ۲۲۰ .

په ياميكی بۇ پوژنامەى (تيمس) ى فەرهنسى خسته پوو له دواى سەرکهوتنى كوده تاكهى بزوتنه وهى (ئيتيحاد و تهرقى) كه تيايدا هاتبوو (له راستى دا له يارمهتى يه ماددى و مهعنهوى يانەدا كه له كۆمهلهى ماسۆنى يه تى ئيتالى يهوه وهرمان نهگرت كه يارمهتى و پالپشتى يهكى گه وره يان نهكردىن ، له بهر نه وهى پهيوه ندى به هيزو پته ومان له گه لياندا)^۱ .

سولتان عبدالحميد له نامه يه كيدا كه ئاراستهى شيخ محمود نه بو الشاماتى كردبوو (كه مامۆستاي بوو له ريبازى له شانه ليدا له دواى لابردي ، نهو پهيوه نديه نيوان صه هيو نيەت و ماسۆنى يه تى پوون كردبوو يهوه ، نه مهيش له سالى ۱۳۲۹ ك دا بوو^۲ كه تيايدا هاتبوو :) نهو ئيتيحادى يانه سوربوون له سهر كه من دان بنيم به دامه زراندى نيشتمانىكى نه ته وهى بۇ جوله كه له خاكى پيروزى فهله ستيندا ، له گه ل نهو زور كردنه ياندا به هيچ جورىك نهو داخوازى يه م قبول نهكرد ، له كۆتاييدا به لىنى پيشكهش كردنى ۱۵۰ مليون ليرهى ئالتونى ئينگليزى يان دا ، دووباره به هه مو شيوه يه كه نهو داخوازى يه م بهر په رچ دايه وه و به م وه لامي يه كلايى يه وه وه لام دان وه (ئيوه نه گه ر پر به هه موو دنيا ئالتونم بدهنى ، به هيچ جورىك نهو داخوازى يه تان قبول ناكه م ، به راستى زياتر له ۳۰ ساله خزمه تى ميلله تى ئيسلامى و ئوممه تى موحه ممه د ده كه م ، ئىستا نهو لاپه رانهى موسلمانان ناشورمه وه) .

پاش نهو وه لامه م يه كدهنگ بوون له سهر لابردي ، و وايان پيرا گه ياندم : كه نهوان به زووى دوورم دهخه نه وه بۇ سلانك ، جا نهو كۆتا داخوازى يه يانم قبول كرد ، نه مه و سوپاسى خوام كرد و نه يكه م كه قبولى نه وه م نهكرد ، نهو شه رمه زارى يه هه ميشه يى يه م نه هينا به سهر جيهانى ئيسلاميدا كه دامه زراندى دهوله تىكى جوله كه بوو له خاكه پيروزه كانى فهله ستيندا (^۳) .

له نوسراوئيدا كه له پوژنامەى (بويرك ضوغو) ى توركيذا له ۲ى مايوى سالى ۱۹۴۷ ز ژماره ۶۱ دا محرم فوزى طوغاى له ژيئر ناو نيشانى (فهله ستين و كيشه ي جوله كه) دا ده لىت :

^۱ (هه مان سهرچاوهى پيشوول ۲۲۱ .

^۲ (هه مان سهرچاوهى پيشوول ۲۲۳ .

^۳ (هه مان سهرچاوهى پيشوول ۲۲۳ .

(سولتان عبد الحمید ریگری کرد له به دیهینانی ئامانجی دامه‌زاندنی ده‌وله‌تیکی جوله‌که‌یی له فه‌له‌ستیندا ، ئەو ریگری یه‌ی سولتان عبدالحمیدی زۆر له‌سه‌ری که‌وت و بویه هوی ئەوه‌ی کورسی ده‌سه‌لاته‌که‌ی له‌ده‌ست بدات و ئەوه‌ش بو‌ه هوی دارمانی هه‌موو ده‌وله‌تی عوسمانی له‌پاشاندا) . له‌گه‌ل ئەوه‌یدا که ئەو (وه‌ک نیزامه‌ددین لبه‌د‌تخلیی ئو‌غلو له‌ لیکۆلینه‌وه‌که‌ی له‌سه‌ر پۆلی جوله‌که‌ له‌ دارمانی ده‌وله‌تی عوسمانی دا ده‌لیت ، ئەیزانی که (جوله‌که‌ خاوه‌ن هی‌زیکی زۆرن که‌ ده‌توانن له‌ کاری ری‌خراوه‌یدا سه‌رکه‌وتوو بێن ، چونکه‌ ئەوان مال و سامانیان له‌ لایه ، په‌یوه‌ندی یه‌ بازرگانی و نیو ده‌وله‌تی یه‌کانیش له‌ نیو ده‌ستیاندايه ، هه‌روه‌ک ئەیزانی خاوه‌نی پوژنا‌مه‌گه‌ری ئەوروپی و‌کو‌پ ماسۆنی یه‌کانن) ^۱ .

هه‌ندی له‌سه‌رانی بزوتنه‌وه‌ی (ئیتیحاد و ته‌په‌ققی) دواتر بۆیان ده‌رکه‌وت چۆن که‌وتنه ژۆر کاریه‌گری ماسۆنی و زایو‌نیزمه‌وه ، ئەوه‌ تا (ئە‌نوه‌ر پاشا) که‌ پۆلیکی گه‌وره‌ی بینیی له‌ کو‌ده‌تا‌که‌ی سا‌لی ۱۹۰۸ ز دا ، له‌ قسه‌یه‌کدا له‌گه‌ل (جه‌مال پاشای) دا یه‌کی‌که‌ له‌کو‌له‌که‌کانی کو‌مه‌له‌ی (ئیتیحاد و ته‌په‌ققی) ده‌لیت (ئە‌ی جه‌مال ئەزانی تا‌وانی ئی‌مه‌ چی یه‌ ؟ پاش ئا‌ه هه‌ل‌کیشانیکی قول ئە‌لی) (ئی‌مه‌ سولتان عبدالحمیدمان نه‌ده‌ناسی ، به‌مه‌ بو‌ینه ئامی‌ریکی ده‌ستی زایو‌نیزمه‌کان و ماسۆنی یه‌تی جیهانی چاک به‌کاری هیناین . ئی‌مه‌ هه‌رچی بو‌و له‌ خزمه‌ت زایو‌نیزمدا بو‌و ئا‌ه‌وه‌ تا‌وانه‌ راسته‌قینه‌که‌ی ئی‌مه‌یه) ^۲ .

هه‌ر له‌ مانایه‌دا ئە‌یوب سه‌ه‌بری سه‌رکرده‌ی سه‌ربازی ئیتی‌حادی یه‌کان ده‌لیت : (به‌راستی که‌وتینه‌ نیو داوی جوله‌که‌وه‌ کاتی‌ک له‌ ری‌گه‌ی ماسۆنی یه‌کانه‌وه‌ وله‌ پیناو دوو پارچه‌ی ئالتونی دا ، خواسته‌کانی جوله‌که‌مان جی‌به‌جی کرد ، له‌ کاتی‌کدا جوله‌که‌ ۳۰ ملیۆن لی‌ره‌ی ئالتونی به‌رده‌م سولتان عبدالحمید بو‌ جی‌به‌ جی‌کردنی داواکاری یه‌کانیان ، که‌چی ئە‌و قبۆلی نه‌کرد) ^۳ .

هه‌رله‌وباره‌یه‌وه (برنارد لو‌یس) ده‌لیت (به‌راستی برایانی ماسۆنی و جوله‌که‌به‌شی‌وه‌یه‌کی نه‌ی‌زی‌ده‌ستیان کرد به‌یه‌کدا بو‌ لابر‌دی سولتان عبدالحمید ، چونکه‌ ئە‌و نه‌یاریکی به‌هی‌زی

^۱ (السلطان عبدالحمید الثاني ص ۸۸ .

^۲ (اليهود والدولة العثمانية ص ۲۲۸ .

^۳ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێ‌شوو ص ۲۲۹ .

جوله که بوو، زور به توندی به پهرچی شه وهی دایه وه که نامادهنی یه بستیک له خاکی
فهله ستین بدات به جوله که)^۱ .

نه جمه ددین ئه ربه کانی موجهیدی گه وره سهر کرده ی حیزبی ره فای له تورکیا له سهر ئه و
بابه ته لیدوانیکی دا و ووتی : (بزوتنه وهی ماسوونی هه ولئیکی زوری دا بو لابرندی سولتان
عبد الحمید ، له هه وله که یشیدا سهر که وتوو بوو ، یه که م کوپئیکی ماسوونی که له تورکیای
عوسمانیدا کرایه وه له سهر دهستی (ئه میل قره صوه) دا بوو که کابرایه کی زایوونی بوو
ئه وه بوو که سهر له شکره کانی ناوچه ی سالونیکاش دایانه پائی ....)^۲ .

پاش دوورخستنه وهی عبد الحمید له دهسه لات ، پوژنامه جوله که یی یه کانی نیو سلانیک
دلخوشی خو یان دهر ده بپی له پزگار بوون له (چه وسینه ری ئیسرائیل) به و جو زه ی که ئه و
پوژنامه نه وه سفیان ده کرد ، له و باره یه وه (لوثر) ده لیئت : (پاش دوورخستنه وهی
عبد الحمید له دهسه لات ، پوژنامه جوله که یی یه کان له سلانیکدا دلخوشی خو یان دهر ده بپی
و موژده کانیا ن بلاو ده کرده وه به پزگار بوون له (چه وسینه ری ئیسرائیل) ئه و که سه ی که
دوو جار به رپه رچی داواکاریه کانی (هرترلی) دایه وه . ئه و که سه ی که پاسپو رتی سووری
دانا که وهک یاسای بیگانه کان) ه لای ئیمه)^۳ .

هیرشه ریکخراوه راگه یانندن یه کان به رده وام بانگه شه یه کی بلاوی له مهر سولتان
عبد الحمیدی دووم بلاو ده کرده وه ، دوژمنانی ئیسلام له م هیرشانه یاندا نامانجیان بریتی
بوو له :

۱- به رگری کردنی له ئه ندامانی (ئیتیحاد و ته ره ققی) ، پاساو هیئانه وه بو هه لسو که وتیان
له کو تایی پی که هیئانی ده سه لات ی سولتان عبد الحمید دا گوایه بو ئه وه بووه تا ده ولت پی که ی
خوی بگی ریته وه .

۲- سرینه وه ی شکستی (ئیتیحاد و ته ره ققی) له حو کمی ده ولت دا ، چونکه پیاوانی
ئیتیحاد و ته ره ققی په نایان برد بو هیزو چه وساندنه وه و نا کوکی یان له نیو دانیش توانی
وولاته که دا نایه وه .

---

^۱ (هه مان سهرچاوه ی پیشوول ۲۲۹ .

^۲ (هه مان سهرچاوه ی پیشوول ۲۲۹ .

^۳ (هه مان سهرچاوه ی پیشوول ۲۳۰ .

۳- نیشاندانی وینهیهکی پرشنگذار بۆ سهردهمی سهرکهشی و مولحید (مصطفی کمال اتاتورك) و هاوکارهکانی وپاسا و هیئانهوه بۆ هه‌ئسوکهوتی به‌کری گه‌راوه‌کانی جوله‌که‌و ئینگلیز و ده‌وله‌ته‌ پوژئاوایی یه‌کان له‌ هه‌له‌وشاندنه‌وه‌ی خه‌لافه‌ت و ده‌سه‌لات و راگه‌یاندنی کۆماری تورکیادا .

۴- خواستی زایونیزمه‌کان له‌شیواندنی ژیا‌نی سولتان عبدالحمید دا وه‌ک تۆله‌ لی‌کردنه‌وه‌ی له‌مه‌ر سیاسه‌ته‌ دژایه‌تی یه‌که‌ی ئامانجه‌کانیان له‌ فه‌له‌ستین دا ^۱ .

راستی باسه‌که‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ ئه‌گه‌ر په‌سه‌نایه‌تی و ریشه‌داری و بلندی ده‌وله‌تی عوسمانی نه‌بوایه‌ ، ئه‌وه‌ هه‌ر له‌سه‌ده‌ی ۱۸ یان ۱۹ ئه‌ بونه‌ تۆزی به‌ر بادووه‌ لا‌په‌ره‌کانی ده‌په‌چرایه‌وه‌ ، به‌لام زیاتر له‌ دوو سه‌ده‌ به‌رگه‌ی سه‌خته‌یه‌کانی رۆژگاری گرت و له‌ ئه‌نجامی هه‌رشه‌ داگیرکاری و فرت و فیلی جوله‌که‌و خۆره‌کانی له‌ ئه‌نجامی ئه‌مانه‌دا ماسۆنی و ئه‌و لاوازی و یه‌ تونده‌ی که‌ ده‌وله‌ت به‌سه‌ریدا ها‌تبوو لاوازی یه‌که‌ که‌ سولتان عبدالحمید لی‌ به‌رپرس نه‌ بوو ، شمه‌که‌کانی ده‌وله‌ت بوویه‌ تالانی به‌ده‌ست ده‌وله‌ته‌ داگیرکه‌ری یه‌ ئه‌وروپی یه‌که‌نه‌وه‌ که‌ له‌ دیر زه‌مانه‌وه‌ پیلانی دا‌هنا بۆ له‌ ناوبردنی ئه‌م ده‌وله‌ته‌ ^۲ .

(باسی شه‌شم)

(فه‌رمانه‌روایی ئیتیحادی یه‌کان و کۆتایی ده‌وله‌تی عوسمانی)

له‌دا‌ی سولتان عبدالحمیدی دوهم ، محمد په‌شادی برای ده‌سه‌لات و خه‌لافه‌تی گرت‌ه‌ ده‌ست به‌لام له‌ راستیدا هه‌چ ده‌سه‌لاتی‌کی کرداری له‌ ده‌ستدا نه‌بوو ، به‌ل‌کوو ده‌سه‌لات که‌وتبووه‌ ده‌ست کۆمه‌له‌ی (ئیتیحاد و ته‌په‌ققی) که‌ حوکمه‌تی عوسمانی له‌ نیوه‌پۆکه‌که‌یدا تورکی و له‌ ده‌رمارگیریدا نه‌ته‌وه‌یی بوو ، له‌کاتی‌که‌دا پیشت‌ر له‌ نیوه‌پۆکه‌که‌یدا عوسمانی و له‌ په‌یه‌ه‌ندیدا ئیسلامی بوو . جا ئه‌و کۆمه‌له‌یه‌ کاریگه‌ری هه‌ی‌زی ئه‌و بیروکه‌ نه‌ته‌وه‌یی یه‌ تورانی یانه‌ بوو بوو که‌ بانگه‌وازی‌ان ده‌کرد بۆ پرزگاری هه‌موو تورک لا‌فی ئه‌وه‌یان لی‌ ئه‌دا که‌ که‌لانی ئیسلامی له‌ ئه‌نادۆل و ئاسیای ناوه‌راستدا هه‌موویه‌ک گه‌ل پیکده‌هه‌ینن ، ئه‌مه‌ ئه‌و

^۱ (الدولة العثمانية - د. الشناوی (۲ / ۱۰۱۸ - ۱۰۲۳) .

^۲ (هه‌مان سه‌ره‌چاوه‌ی پيشوول (۲ / ۱۰۶۱) . ص ۵۱۴

بیرۆکه‌یه بوو که له پاشاندا به هه‌وله دراوه‌کانی هه‌ندی له نوسه‌ره‌کانی کۆمه‌له‌که و له‌سه‌روو هه‌موویانه‌وه (موئیز کوهین) ی جوله‌که و نوسه‌ری ناوداری تورکی (ضیاکوک ئالب) گه‌شه‌ی زیاتری پی درا ، نه‌وه بوو حوکمه‌ت ده‌ستی دایه سیاسه‌تی به تورک کردن (ته‌تریک) . نه‌وه‌یش به کردنی زمانی تورکی به تاکه زمانی ره‌سمی ، که پی‌شتر زمانی عه‌ره‌بیش له پالیدا راوه‌ستیا‌بوو . بۆیه بزوتنه‌وه‌ی بانگه‌شه‌ بو نه‌ته‌وايه‌تی عه‌ره‌بی له به‌رامبه‌ر بزوتنه‌وه‌ی به تورک کردندا کلپه‌ی سه‌ند .

عه‌ره‌ب (حیزبی لامه‌رکه‌زی) پیکه‌ینا ، به‌و واتایه‌ی ویلايه‌ته ناتورکی یه‌کان سه‌ربه‌خۆی یه‌کی خۆیی وه‌ریگری‌ت و ده‌ره‌وه‌ش هه‌ر به ملکه‌چی ئیستانبول بمی‌نیه‌وه . هه‌روه‌ک چه‌ند کۆمه‌له‌یه‌کی نه‌ینی یان دامه‌زراند وه‌ک (کۆمه‌له‌ی قه‌حتانی) به‌سه‌رکردایه‌تی (عبدالکریم خه‌لیل) و (عه‌زیزی عه‌لی میسری) نه‌فسه‌رو (کۆمه‌له‌ی عه‌ره‌بی گه‌نجان) که له پاریس و له سالی ۱۳۲۹ ک دا له‌سه‌ر به‌رنامه‌ی کۆمه‌له‌ی تورکیای گه‌نجان ده‌مه‌زا ، له لایه‌ن چه‌ند خویندکاری‌که‌وه که له‌وی وانه‌یان ده‌خویند و به بیرۆکه‌ پوژناوایی یه‌کان تی‌ر بووبوون به‌تایبه‌ت بنه‌ماکانی ده‌مارگیری نه‌ته‌وه‌یی ، هه‌ندیکیان زاراوه ماسۆنی یه‌کانیان به‌کاره‌ینا ، که ئامانجیان : سه‌ربه‌خۆیی ته‌واوی عه‌ره‌ب بوو ، پی‌گه‌یشیان له پاریسه‌وه گواسته‌وه بۆ به‌یروت و پاشان بۆ دیمه‌شق که‌ژماره‌ی نه‌ندامه‌کانیان به تایبه‌ت له‌مه‌سیحی یه عه‌ره‌به‌کان زیادی کرد .

کۆمه‌له‌ی چاکسازی له به‌یروت له سالی ۱۳۳۱ ک پیکه‌ات و له‌گه‌ل کۆمه‌له‌ی راپه‌رینی لوبناندا له تاراوگه هه‌وییان کرد به‌یه‌کداو دا و له سالی ۱۳۳۱ ک دا نامه‌یه‌کی هاوبه‌شیان پیشکه‌ش کرد به حوکمه‌تی فه‌ره‌نساو تیايدا داوای داگیرکردنی سو‌ریا و لوبنانیان کرد ، له کاتی‌که‌دا هه‌ندی له پو‌شنه‌یرانی عی‌راق به‌ره‌و پووی ئینگلیز چوون ، که پشتیوانیان له وه نه‌کرد که به‌ریتانیا سه‌ره‌په‌رشته‌ی به‌رنامه‌ی چاکسازی بکات ، به‌لکوو ته‌نانه‌ت پشتیوانیشیان له‌وه نه‌کرد که به‌ریتانیا ده‌ست بگری به‌سه‌ر وولاته‌که‌یاندا !!^۱

کاتیک ئیتیحادی یه‌کان به‌ره‌و پووی نه‌ندامانی کۆمه‌له‌ی عه‌ره‌بی بوونه‌وه ، گه‌نجان یه‌ره‌بی هه‌ستان به به‌ستنی کۆنگره‌یه‌کی عه‌ره‌بی له پاریس له سالی ۱۳۳۲ ک / ۱۹۱۳ ز دا .

^۱ (تاریخ الدولة العثمانية - د . علي حسون ص ۲۴۹ .

فەرەنسى يەكان شوپنى لەباريان ئامادەکرد بۆ بەستنى كۆبونەوەكە و ئەندامانى كۆنگرە
پريارى ئەمانەيان دا :

۱- پيوستى جيبەجىكردى چاكسازى بەپەلە .

۲- بەشداری عەرەب لە كارگىرى مەركەزىدا .

۳- كردنى زمانى عەرەبى بە زمانى پەرسى لە ھەموو ويلايەتە عەرەبى يەكاندا .

۴- خزمەتى سەربازى لەمەر عەرەبەو ناوچەى بىت تەنھا لە كاتى پيوستدا نەبىت .

۵- سۆزدارى و نەرمونيانى نواندن لەگەل داخوازى يەكانى ئەرمەندا .

ئەندامان ئەوەيان دوپاتكردەوەكە بزوتنەوەكە يان (ئائىيىنى يە) و ژمارەى مە سىحى
يەكان لەگەل ژمارەى مۇسلمانەكانا ھاوسەنگ بوو و بەسەركردايەتى عبدالحمىدى
زەھراوى كۆنگرەكە بەستراوہ^۱ .

فەرەنسا چەندىن ھىواى گەورەى بەست بەم كۆنگرەوەكە ژمارە يەكى زۆر پىشتوانى خۆى
لە ناوكۆنگرەكەدا ھەبوو ، پاشان ھەستا بە بلاوكردنەوہى پريارەكانى كۆنگرە .

كاتىك جەنگى جىھانى يەكەم (۱۳۳۳ - ۱۳۳۷ ك / ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ ز) بەرپابوو ، توركيya
لە پال دەولەتە نيوەندەكاندا (ئەلمانىا و نەمسا) چووہ نيو جەنگەوہ لە كاتىكدا ئىنگلىز لە
رېگەى نامەكانى (حسين مكمائون) ھوہ عەرەبى راكىشا بۆ لاى ھاوپەيمانى (بەرىتانىا ،
فەرەنسا ، روسىا) بەمە يىرۆكەى نەتەوہگەرى عەرەبى قەلەمپروہى گرتە دەست و پىكدادان
لە نيوان عەرەب و تورك دا دەستى پى كرد^۲ .

توركيya پاش شىكستھىننى لە جەنگەكەدا كەوت و ھاوپەيمانان و يونان بە شىكيان داگىر
كرد و (ئاستانە) كەوتنە ژىر قەلەمپروہى ئىنگلىزو خەلىفە تيايدا وەك دىلى لىھات .

لابردنى سولتان عبدالحمىد و بەرپابونى كۆمەلەى (ئىتىھاد و تەرەقى) لە
فەرمانپروايىدا ، پىلانكى بنەرەتى بوو بۆ بە دىھىنانى ئەو نەخشەيەى كە لە كاتى جەنگ و
دواى جەنگدا لە چەند قوناغىكدا تەواو بوو كە لە مانە دا پوختى دەكەينەوہ :

۱- رېگەوتنى ھاوپەيمانان لەسەر دابەشكردى جىھانى ئىسلامى ژىردەستى دەولەتى
عوسمانى لە نيوان ھاوپەيماناندا ، كە ئەوەيش لە پەيمانامەى نەينى سايكس بىكودا لە

¹ (حاضر العالم الاسلامي) (۱ / ۱۰۹) .

² (ھەمان سەرچاوہى پيشوو : ل (۱ / ۱۱۰) .

سالى ۱۳۳۴ك / ۱۹۱۶ ز دا به پوونى دهرکهوت له و کاته دا که په يمانى سهر به خوږى درابوو به عهره ب ، گرنگ ترينى نه و برگاهنه ى نه و په يمان نامه يه له خوږى گرتبوو بريتى بوون له :
* باشورى عيراق بۇ بهر يتانيا و که نارى باکورى سوريا (لوبنان و که نارى باکورى سوريا) بۇ فهره نسا بيت .

* - دوو دهوله تى عهره بى له باکورى عيراق و نيوهندى باشورى شامدا دابمه زرينن که له يه که مدا که باکورى سوريا و پوژهه لاتى ئوردونه بالاده ستى بۇ بهر يتانيا و له دوو مدا که ناوهراستى سوريا و دوورگه ى فوراتى يه بالاده ستى بۇ فهره نسا بيت .
* - فهله ستين وولاتيکى نيو دهوله تى بيت .

* - ناستانه و تهنگاوه کان (گهروه کانى) (بسفور و دهره دنيل) بۇ روسيا بن ^۱ .
۲ - په يمانى بلفور که بهر يتانيا له ۲ / ۱۱ / ۱۹۱۷ ز (موچه پرهمى ۱۳۲۶ك) دا دهرى کرد بۇ زايونيزم به وه ى فهله ستين ببيت نه شتمان يکى نه ته وه ى بۇ جوله که .

۳ - به دهسته وه دانى تورکيا به دهره نده ترين بزوتنه وه ى (به پوژئاوايى کردن) و کاولکردنى ئاکاره ئيسلامى يه کان به گواستنه وه ى له دهوله تيکى خاوه ن موړکى ئيسلامى يه وه بۇ دهوله تيکى موړکى پوژئاوايى ، بويه دهکريت بوتريت که نه و ماوه يه ى که له تورکيادا سولتان عبدالحميد لبراو ئيتيحادى يه کان دهسه لاتيان گرت دهست ، نه و ماوه يه خواستى فرمانبره و ا داگيرکه ران يه کى گرت له سهر پاکتاوکردنى دهوله تى عوسمانى و نيشان دانى موړکى کوّمه لگه ى تورانى و گه يشتنى په يوه ندى تورک و عهره ب به تونترين و ره قترين نه و قوڅاغانه ى که ئاسانکارى کرد بۇ ئاوابوونى دهوله ت و په لامارى پوژئاوا بۇ به شه عهره بى يه کان و پيدانى نه و په يمانه ى بلفور به جوله که که مافى بهرپاکردنى دهوله تى فهله ستينى پيده دان ^۲ .

ئيتيحادى يه کان ههستان به ئاراسته کردن دهوله ت بۇ ئاراسته يه کى نه ته وه ى نا ئايينى ، کاتيکيش ئينگليز نه ستانبول يان گرت (استانه) و خهليفه بوو به نيمچه ديليک

^۱ (هه مان سهرچاوه ى پيشوو .

^۲ (هه مان سهرچاوه ى پيشوو (۱ / ۱۱۰) .

له‌به‌رده‌ستی‌اندا و مه‌ندوبی سامی به‌ریتانی و جه‌نرال هازنجوت (سه‌رکرده‌ی گشتی هیژه هاوپه‌ی‌مانه‌کان له ئه‌ستانبولدا) بوونه‌خواهنده‌سه‌لاتی کرداری ^۱.

فیئلی جیهانی بو له‌ناوبردنی یه‌کجاره‌کی خیلافه‌تی عوسمانی وای ئه‌خواست که بانگه‌شه بو دروست کردنی پال‌ه‌وانیک بکه‌ن که له به‌رده‌میدا سوپا بی‌شوماره‌که‌ی هاوپه‌ی‌مانان به‌زینیت میلیه‌تی بی هیوای ئیسلامی ، هیوای گه‌وره و خه‌ونی چهند ساله‌ی به‌و پال‌ه‌وانه به‌ینیت‌ده‌ی و جا له‌و لوتکه‌ی گه‌وره‌یی و لی‌هات‌وه‌یدا کو‌تا هه‌ناسه‌کانی ژییانی نی‌و جه‌سته‌ی ئومه‌ت به‌ریت و قه‌پی پیا بکات و گیانی بکی‌شی ، ئه‌وه‌یش باشت‌ترین شتی‌که به‌بی دوو دلی له‌و : (سه‌د پرژه‌یه بو دابه‌شکردنی تورکیا) و دارومانی ئیسلام که هه‌بوو ^۲.

به‌ه‌وی هه‌والگری ئینگلیزی یه‌وه به‌سه‌رکه‌وت‌وه‌یه‌کی نایاب دروست کردنی پال‌ه‌وانه‌که ته‌واو بو ، (مصطفی کمال) له‌ پرده‌ ده‌رکه‌وت به‌ ناوی پرگارکه‌ری شه‌ره‌فی ده‌ولت له‌ هاوپه‌ی‌مانان و یۆنان پاک‌کردنه‌وه‌ی له‌ ئه‌وانه‌ی به‌ پشتیوانی به‌ریتانیا له‌ سالی ۱۳۳۸ ز دا ئه‌زمیریان داگیرکرد و له‌ پق و کینه‌ی داپۆشراوی خاچپه‌رستی له‌ ئه‌نادۆل دا پۆچوون ، مصطفی کمال هه‌ستا به‌ هاندان و وروژاندنی پۆحی جیهاد له‌ نی‌و تورکه‌کاندا و قورئانی یۆنانی یه‌کانی پاشه‌ کسه‌پێ کردو هیژه‌کانی هاوپه‌ی‌مانانیش به‌بی ئه‌وه‌ی چه‌کی خۆیان به‌ کاربه‌ینن . کشانه‌وه‌و شوینه‌کانیان له‌ به‌رده‌م دا چۆل کردو (مصطفی کمال) یش پله‌ به‌پله‌ ئه‌که‌وته به‌رچاو جیهانی ئیسلامی دلخۆش بوون و نازناوی غه‌زاکه‌ریان لینا و شاعیران شعریان به‌ سه‌ردا ئه‌وت و وتار بیژان پیا‌یاندا هه‌لده‌دا ، ئه‌حمه‌د شه‌وقی له‌ یه‌که‌م دێری قه‌سیده‌ به‌ناوبانگه‌که‌یدا ده‌یخاته پال خالیدی کو‌ری وه‌لید ^۳.

الله اکبر کم فی الفتح من عجب ..... یا خالد الترك جدد خالد العرب

پاشان ده‌یخاته ریزی سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی که ده‌لیت :

حذوت حرب الصلاحین فی زهن ..... فی‌ه القتال بلا شرع ولا ادب

سه‌رکه‌وته‌نه‌که‌یشی به‌ سه‌رکه‌وته‌نی به‌در چواند و ده‌لیت :

یوم کبدر فخیل الحق راقصة ..... علی الصعید وخیل الله فی السحب

¹ (حاضر العالم الاسلامي (۱/ ۱۱۱) .

² (العلمانية ، د. سفر الحوالي ص ۵۶۹ .

³ حاضر العالم الاسلامي (۱/ ۱۱۱) .

تهیئة ایها الغازی وتهنئة .....بایة الفتح تبقى آية الحقب

جا که خه لکی خه بات و تی کو شانی (مصطفی کمال) ی زال و سه رکه وتویان به راورد نه کرد به بوده له ی (خه لیفه و صید الدین محمدی شه شه م) که له ناستانه دا خو ی مت کردبوو ، به و هه موو زه لیلی یه پازی بوو که به سه ریدا هاتبوو ، تا نه هات لای خه لک مصگفی کمال گه وره تر نه بوو خه لیفه ش سوکتر نه بوو ، نه وه ی زیاتر خه لکی پرکرد له خه لیفه نه وه بوو که پر وژنامه کان هه والی نه وه یان بلا و کرده وه که خه لیفه بریاری کوشتنی "مصگفی کمال" ی دهر کردووه و ناوی ناوه (بیگو یی یاخی) ! له بهر چا ویشیانداندا مصطفی کمال پاله وانیک ی خو به ختک ره رهنجد ره بوو ، که له پی ناو گه راندنه وه ی شکو داری خه یلافه تدا گیانی خو ی به خت ده کات ، وا خرابووه خه یالیان که خه لیفه له ژیر پیی سوپا داگیر که ره کانداندا له نیو خو لدا گه وزاوه . به لام زوری نه خایاند که راستی (مصطفی کمال) دهر که وت که دروست کراوی دوژمنانی ئیسلامه له جوله که وه مه سیحی یه کان به تاییهت ئینگلته را که بینی له کار خستنی خیلافهت کاریکی ئاسان نی یه ، نه وه یش نا کریت مه گه ر به دروست کردنی پاله وانیک نه بیئت که وینه یه کی گه وره پیی بدریت و ده وری بدریت به خه رمانه یه ک و خه لک وای و نیشان بدریت بناسیت که ، که رامه ته کان له سه ر دهستی نه ودا پروونه دن ، نه و کاته نه کری به نه و خه نجه ریک بدریت له موسلمانان بی نه وه ی هه ست به ئیشه که ی بکه ن چونکه سه رکه وتنه دروینه کان ، که ههسته کانی سرکردووه ! هاوپه یمانان خو یان نه هاتن بشیویان دروست دهر کردو داوای دامرکاندنه وه یانیا ن له سولتان دهر کرد . ناوی مصطفی کمالیشیان پیشنیار نه کرد بو نه و کاره گرنگه ببیته جیگه ی هیواکانی خه لک و جیگه ی پرزگرتنی سه رله شکره کان ، ئیدی پیگه و سام و شکوی نه و سه رده که وت و پرزو شکوی خه لیفه ش نه هاته خواره وه له چاوی خه لکدا سه نته ری خیلافهت کزده بوو، فرت و فیله کانی ئینگلیزیش به ئاسانی ههستی پی نا کریت^۱ .

به راستی ده زگای هه والگری ئینگلیز توانی نه وه ی به شوینیدا نه گه را له که سییتی (مصطفی کمال) دا بیدوژیته وه ، نه و په یوه ندی نیوان هه والگری یه کانی ئینگلیز و مصطفی کمال له پیگه ی (ارسترونج) ی پیوا ی هه والگری ئینگلیزه وه بوو که له فه له ستین و سوریا

^۱ (تاریخ الدولة العثمانية ص ۲۷۷ .

دا په يوه ندى له گهڼ دا به هيڅ كړد له و كاته دا كه مصطفى كمال له وې سر كړده يه كې نيو
سوپاى عوسمانى بوو .

د بېنين (ارمسترنج) له و كتيبه يدا له سر (مصطفى كمال) نووسيو يه تې به پاشكاوانه
په نجه ي داده نيت له سره سهرتاي گړتي د هروني يه كانى (مصطفى كمال) و ناماژ د هكات بو
شو و كړدى دوه مې دايكى له گهڼ يه كيك له رويى يه دوه له مهنده كاندا و پچراني
په يوه ندى له گهڼ دايكى دا و په نا بردن بو ټو هاو له پوهبانه مه كډونيانه ي كه به هليان
گرت و بڼه ماكانى زمانى فېرهنسيان فير كړد له گهڼ هاوړپيه كې مه كډونيدا كه ناوې (فتحي)
بوو. نيدى هردوكيان كتيبه كانى (فولتير) و (پوسو) و دانراوه كانى (هوبر) و (جون
ستيورات ميل) و چه ندين كتيبي تړي قه ده غه يان كړد به قورگياندا ، له كاتى ته واو
خويندنه وه كه يدا له كوليژي سهر بازيدا وتارى دېدا و باسى گهنده لى سولتاني بو د ه كړدن
پيش نه وې ته مهنې له ۲۰ سال تيې پر بيت . پاشان گواستيه وه بو نه ستانبول و له نيو
شوينه نارې واكانيدا پوچوو و دې خوارده وه و قومارى د ه كړد و خهريكى دلدارى كړدن بوو .
له پيش نه وې به هوى په يوه ندى كړدى به (كومه له ي نيشتمانى يوه) بگريټ^۱ .

(ارمسترونج) له پيشه كې ميژووه كه يدا بو ژيانى (مصطفى كمال) شايه تې په يوه ندى
نيټيحاد و تېره قې) ددات به (دونه) و جوله كه وه . جا باس د هكات چوڼ (بانگراوه بو
يه كيك له كوښونه وه كانى له ماله كانى ههندي له جوله كه خاوه ن په گه ز نامه نيټالې يه كان
وسه ربه كومه له ماسوني يه نيټالې يه كان . ټو په گه ز نامه يه يان به هوى گريبه ست و
په يمان نامه و مافه بياني يه كانه وه دې پاراستن ، به راستى نيټيحادى يه كان تيكو شان و
هوليان دا بو پاريزگاري كړدن له قه لاي جوله كه و ټوان له مالى جوله كه كاندا به دلنيايي و
به بې مه ترسى كوده بونه وه و ههنديكيان وه (فه تحى مه كډونى) هاوړپى كوني (كمال)
دا يانه پال كومه له ماسون (بنيا د سازه نازاده كان) ټو هيش د ه گيرپي ته وه كه چوڼ بو
پيكهنيان و ريځخستنى كومه له شوړشگيرى يه كه يانا پشتيان به ستوه به ټوړيساو شيوازي
ريخراوه ماسوني يه كان له سهرى دېرپيشتن ، و وايان ليها ت له چه ند لاي جياوازه وه
پالپشتى و هاوكارى ماددى يان بوون پيډه گه يشت و په يوه ندى يان د ه كړد به و په نابره
سياسى يانه وه كه سولتان دوورى خستېبونه وه (نه فى كړد بوون) بو د هرو وې وولات .

^۱ (صحوة الرجل المريض ص ۲۶۵-۲۶۶ .

(ارمسترونج) ئەو بە دەردەخات كە چۆن بۇ جىبەجىڭىردى كۆتە ھەنگاۋى نەخشەى بەرىتانيا خواست كەوتۆتە سەر خودى مصطفى كمال و نەكەوتە سەر كەس لە ھاوپىڭانى ، ئەوتە دەلىت : سىروشتى وابوو كە ھەزى دەكرد بىتتە ھەرمانكەر و نەھى كەر و ھىچ پىزىكى بۇ سەر كەردە ئىتىھادى يەكان نىشان نەدەدا و لە دوايىدا كىشەى بۇ دروست بوو لەگەل ھەرىكە لە (انور) و (جمال) و (جاويدى بەرپەچەلەك جولەكە) و (نىازى بەرپەچەلەك ئەلمانى) كەپپاۋىكى دېندە و (گلەت) كە ورچە گەورەى پى ئەوترا و كارمەندىكى بچوكى پۆستە بوو .

پاش ئەوھى مصطفى كمال لە تەنھا ئەفسەرىكى ياخى بچوكەوھ گۆرا بۇ سەر كەردەھىكى سەربازى و بۆيە ھاوھى چەندىن سەرورەى و سەر كەوتەن ، نازناۋى (الغازى = غەزاكەر) ى لىنرا بە ھۆى دەستپۆيى و قەلەمپەھى دەزگای ھەوالگىرى يەكانى بەرىتانياوھ . (ارمسترونج) باسى لاپەرپەھىكى نوپى ژيانى تايبەتە دەكات لە پاش بە ديار خستنى و ئەھلىەتەى بۇ پروخاندنى خىلافەتەى ئىسلامى ، بەرەلایى و ھەرامكارى يەكانى جا باسى ئەو ژن ھىنانە ئەفسانەى يەى (كمال اتاتورك) ئەكات كە (لطفىيە) ئەھىننەت _ ئەو كچەمىرە دەولەمەندەى كە زۆر نەبوو لە پارىسەوھ گەرابوۋىوھ تا ئەزمونە ئىدارى و پۆشنېرى يە ھاۋچەرخەكانى و زمانزاننەكەى كە ھەشت زمانى ئەزانى بخاتە خزمەت غازى مصطفى كمال ئەمە جگە لەوھى ژنىتەى و جوانى و كۆشكە گەورەكەى باوكى لە ئەزمىردا بە ديارى پى بەخشى !بەو شىۋەيە (غازى مصطفى ى) خستە دواى خۆيەوھ و (فكريە) ى پى لە ناۋبەرد كە بۇ چارەسەرى نەخۆشى ناردبوۋى بۇ (مېونخ) ئەو نەخۆشىەى كە لە ئەوھوھ بۆى گوازاربوۋىوھوھ ، پاشان ئەوھ بوو نەخشەى خۆكوشتنى "فكريە" شى دانا . ھەرۋەھا وازى لە " صالحە " ى ژنىشى ھىنا و لە پىڭدا و پاش ئەوھى ژيانى (سعادت) و دەيان كچ و ژن ومىرد مندالى ترى شىۋاند ھات و (لطفىيە) ى مارەكرد .. ئەو دىكومىنتانەش كە لە يەككە لە ئەفسەرەكانى ھاوپىيەوھ بە جىماوھ ھەموو ئەمانە دوۋپات ئەكەنەوھ^۱ .

خودى " لگفيھ " ش لە پاشاندا بوۋىە قوربانىەكى تر لە قوربانىەكانى ئەم (غازى) يە ، ئەوھ بوو بە بىرپارىڭى وەزارى تەلەقى دا و بوۋىە نىچېرى دەستى نەخۆشى و ئازار و ھەرپەشەى ئەوھشى لى كرد كە ئەبىت بىدەنگ بىت و لە ھىچ شۆيىنك باسى (شىۋەى

^۱ (صحوة الرجل المريض ص ۲۶۷ .

جنسى) ئەم نەكات ، كەس لەگەڵدا نەمايەو (عفت) خانم نەبىت كە ئەو ھونەرمەندەى كە مامۇستا و ميژوو نووسيشى بوو ، ئەم (عفت) ە توانى جەلەوى ئەم دېندەيە بە پى ى دەربېرىنى خۆى _ بگريّت و مىلى پى كەچ بكات و بىكاتە كۆيلەى خۆى .

بەلام (لەتيفە) ھانم ئەشاكى . پيۋەريك بوو كە ياساى پارىزگارى مصطفى كمال پىگىرى ھىچ ھىرش يان پەخنەيەكى لىنە دەگرت لە ماستاو چىتى نىو دىپە يادەوهرى يەكانى كە پۇژنامەى (الحرية) نازادى توركى لە حوزەيران (يونيو) ى سالى ۱۹۷۳ زدا بلاوى كردۆتەو كە چەند تيشكىكى خستۆتە سەر ژيانى تايبەتى ئەتاتورك و زيادەپۇيى لە خواردنەو ھەولنى بەرپرسى خستەسەر ھاورى و ەك (قلىچ ەلى) و (نورى جنكر) و پەجەب مدى) كە بەدەست ئەنقەست كاتى ئەتاتوركىان بە فيرۆدەدا ، ئەوانە كۆمەلىكى بكوژو سەر كەشى ناودار بوون كە ئەتاتورك لە چواردەورو بۇ پاسەوانى خۆى دابوينە پال خۆى ، ھەندىكيان تىچوون و خەرجيان تا دوورتىن سنور بەرزەكردەو پاشنەو ەى چەندىن كارو تاوانى گەورەيان ئەنجامدا بۇ كەمال ئەتاتورك كە بەھوى ئەمانەو لە چەندان نەيارى خۆى پزگارى بوو .^۱

بەراستى ئەو ئاكارە گەنيوانەى كە مصطفى كمال ناوى پىدەركردبوو ، سەيرنى يەبۇ كەسيكى ەكو ئەو كە لە بنەرەتدالە جولەكەكانى دەونەمەيە .

لە (دائىرەتولمەعاريف) ى جولەكە دا ھاتووە كە : (بەراستى زۇرىك لە جولەكەكانى سلانك دووپاتيان كردەو كە كەمال ئەتاتورك بەرەچەلەك لە جولەكەكانى دۆنمەيە ، ئەو ەيش راى ئىسلامى يە نەيارەكانى كەمال ئەتاتوركە . بەلام حكومەت بەرپرچى ئەو ەداتەو ە)^۲.

(توينبى) قسە دەكات لەسەر بنەچەى مصطفى كمال و دەلىت : (خوينىكى جولەكە بەنيو دەمارەكانى بنەمالەى كەماليدا ھاتوچۆدەكات . چونكە بەراستى سلانك پىگەى جولەكە بوو كاتى لىقەومانەكەيان ، بيروباو ەكانى خويشيان ئەپاراست بەبۇنەى ئەو ەو ە

¹ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو .

² (يهود الدونمة - د. النعيمى ص ۸۷-۸۹ .

بەدەم ئىسلاميان راگەيانند بوو، بەلام سىروشتى كەمال ئەتاتورك وپەنگى چاوى و پىكەهاتەى جەستەىى لەو دەورى دەخاتەو كە بە خوينىكى جولهكە كارىگەر بوو بىت)^۱ .

(ئوسامە عەينى) دەلىيت : (دۇنمەكان زۆر شانازى دەكەن بە ئەتاتوركەو و بىروباو پىكى چەسپاويان هەيە كە : ئەو لەوانە، بەلگەشيان يان ئەو هەيە كە كەمال ئەتاتورك كاتى فەرمانرەوايى گرتە دەست پەردە لەسەر نياز خراپەكانى دژ بە ئىسلام لادا)^۲

بەراستى كىدارەكانى مصطفى كمال لە دواتردا بەلگە بوون لەسەر پق و كىنەى لە ئىسلام ، جا لەسالى ۱۳۳۷ ك دا كاتىك لە ئەنقەرە دا زالبوو بەسەر يۆناندا ، لەبەردەم گەلدا راگەيانند (هەموو ئەو دا بىناكارى يانەى دەخريتە كار جگەلە پارىزگارى كردنلە دەسلەت و خىلافەت و پىزگار كردنى سولتان و ولەت لە كۆيلايەتى بىيانى هىچ ئامانجىكى ترىلە پشتەو نى يە)^۳ . دەبينىن پاش ئەو هەى لە سالى ۱۳۴۱ ك / ۱۹۲۳ ز دا دەستى گرت بەسەر خەلك و ولەت دا (كۆمەلەى نىشتمانى توركى) بەسەر كىدارەى ئەو بەرپا بوونى كۆمارى توركيەى راگەيانند و مصطفى كەمالى بە يەكەم سەرۆكى هەلبرارد و بۆماو هەيەكى كاتى پارىزگارى كردن لە خىلافەتى داوا ئەكرد و عبدالمجىدى كۆرى سولتان عبدالعزيزى لە جياتى محمدى شەشەم هەلبرارد كە بەسەر كەشتى يەكى جەنگى بەرىتانى يەو بەرەو مائە ولەتى بەجىهيشت و سولتان عبدالمجىدش هىچ دەسلەتەىكى فەرمانرەوايى لە دەستدا نە بوو^۴ .

خەلىفە عبدالمجىد پىاويكى بەرەوشت و پۆشنبىر بوو كەشايەنى بنەمالە و نەو هەى عوسمان بوو ، لە پوانگەى توركەكانەو عبدالمجىد هەلقەى پەيوەندى زىندەوى بوو بە كەلتورو مېژووى عوسمانى ئىسلامى يەو ، جەماوهرى ئەستانبول هەموو هەينى يەك بەعەرزەتى بىنين و سلاو لىكردن و پىزلىگرتنىكى بوون . كاتىك ئەپرويشت بۆ نوپىژى فەرزى جومعه . خەلىفە بەتەواوى هەستى بەگەوهرى پاىەخىلافەت وپەسەنى ئەو بنەمالەى ئەكردكە

^۱ (هەمان سەرچاوهى پيشوو ل ۹۰ .

^۲ (هەمان سەرچاوهى پيشوو ل ۹۴ .

^۳ (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۱۲) .

^۴ (هەمان سەرچاوهى پيشوو .

که دهچیته وه سه‌ری ، بویه جاریک می‌زهره‌که‌ی محمدی فاتحی نه‌کرده سه‌ر و جاریکیش شمشیره‌که‌ی سوله‌یمانی قانونی نه‌به‌ست له هاتنه دهره‌وه‌دا .

مصطفی که‌مال له توورپیدا ناگری تی‌به‌ر بوو ، توانای نه‌وه‌ی نه‌بوو که خوشه‌ویستی خه‌ک و وابه‌سته‌یی یان به ثالی عوسمان و خیلافه‌ت و ده‌سه‌ل‌اته‌وه ببینی‌ت یان ببیسی‌ت . بویه ریگری کرد له خه‌لیفه که بجیت یو نویژ ، پاشان دهرماله‌ی تاییه‌تمه‌ندی و مافه‌کانی دابه‌زاند بو نیوه ، مصطفی که‌مال به‌ناگرو ئاسن فه‌رمان‌پروایی وولاتی نه‌کرد و پالپشتی ده‌وله‌ته‌گه‌وره‌کانی بو سیاسته‌توندرپه‌وی یه‌که‌ی خوی دابین کردبوو . مصطفی که‌مال کۆمه‌له‌ی دامه‌زیننه‌ری له ۳ی ئازار / مارس ۱۹۲۴ز دا بانگکرد بو کۆبوونه‌وه یه‌ک متمانه‌ی یه‌کی ته‌واوی هه‌بوو که هیچ یه‌کێک له نیو کۆمه‌له‌ی دامه‌زیننه‌ردا – که جگه‌له‌ ناوه‌که‌ی خوی هیچی تری تی‌دا نه‌ما‌بوو و نی یه‌که‌ نه‌یاری بکات . بریاری له کارخستنی خیلافه‌ته‌ی خسته‌به‌رده‌م کۆمه‌له‌که‌که‌ نه‌و ناوی نابوو (دوومه‌لی سه‌ده‌کانی ناوه‌پراست)^۱ . نه‌و بریاره‌ی که‌دوورخستنه‌وه‌ی خه‌لیفه‌ی له وولات له خوگرته‌بوو له پوژی داهاتوودا به‌بی قسه‌و لیدوان هه‌موارکراو له‌سه‌رده‌ستی (مصطفی که‌مال) نه‌ومه‌شخه‌لی خیلافه‌ته‌ کۆژایه‌وه که موسلمانان به‌دریژایی نه‌و هه‌مووه‌ هی‌مای یه‌ک‌پیزی و به‌رده‌وامی قه‌واره‌ی خو‌یانیان لی وهرده‌گرت .

به‌پراستی (مصطفی که‌مال) نه‌خشه‌یه‌کی بو کی‌شراوی نیو نه‌و په‌یمان‌نامه‌ی جیه‌جی ده‌کرد که له‌گه‌ل ده‌وله‌ته‌ پوژناوایی یه‌کاندا به‌سترا ، جا په‌یمان‌نامه‌ی لوزان له سالی ۱۳۴۰ ک / ۱۹۲۳ ز به‌سه‌ر تورکیادا سه‌پینراو نه‌ویش مه‌رجه‌کانی ری‌ککه‌وتنی قبول کرد که به‌ چواره‌مه‌رجه‌که‌ی کروژن ناسراو (که سه‌رکرده‌ی وه‌فده‌که‌ی ئینگلیز بوو له کۆنگره‌ی لوزاندا) ی قبول کرد که بریتین له :

۱- برینی هه‌موو په‌یوه‌ندی یه‌کی تورکیا به ئیسلامه‌وه .

۲- له کارخستنی ته‌واوی خه‌لافه‌تی ئیسلامی .

۳- دهرکردنی خه‌لیفه‌و پشتیوانانی خه‌لافه‌ت و ئیسلام له وولاتدا و ده‌ستگرتن به‌سه‌ر مال و سامانی خه‌لیفه‌دا .

^۱ (التاریخ العثماني في شعر احمد شوقي – محمد ابو غدة ص ۱۱۰ .

۴- دانانی دەستورئىكى شارستانى لە جىياتى دەستورى كۆنى توركىيا^۱.

بى ئومىدى يەكى زۆر جىيەنى ئىسلامى داپۇشى ، ئەو (ئەحمەد شەوقى) يەى پىشتەر دەسفى (كمالئەتاتورك) كردبوو ، گرىا بۇ خىلافەت و ووتى :

پاشان شەوقى سەرزەنشەت و پەخنى توند ئاراستەى ئەو ئەتاتوركە كرد كە دەيوست بە نوکە پىنوس يان بە ئاگرو ئاسن تورکەكان خۇشيان بىت و ترشيان بىت لە ئاسياوہ بگويزتەوہ بۇ ئەوروپا لە وپىشەدارىيەنەوہ لە ئاسيادا ھەيانە بيانبات بۇ چاوەروانى لە بەردەرگای پۇژئاوادا^۲.

شەوقى وازى لەوہ نەھىنا كەھوى دەرکەوتنى ئەو خۇ سەپىنانە بۇ نەزانى گەلان و خۇدانىان بە دەستى سەرکەشە چەوسىنەرەكان پرونبكاتەوہ و دەلەت^۳ :

بەپراستى مصطفى كمال بەتەواوەتى نەخشەكەى جىبەجى كردو دۈوركەوتەوہ لە ھىلە ئىسلامى يەكان و توركىا چووە نىو چەند چالاکى يەكى ترسناكى بەپۇژئاوايى كردن ، جا لەسالى ۱۳۴۳ك / ۱۹۲۴زدا وەزارەتى ئەوقاف لەكارخرا و وەزارەتى مەعارىف كاروبارەكانى گرتە ئەستۆ ، و لە سالى ۱۳۴۴ك / ۱۹۲۵زدا مزگەوتەكان داخران و حوكمەت زۆر بى بەزەپىانە ھەمووپرەوتىكى ئايىنى لەناو بردو ھەموو پەخنىيەكى ئايىنى بەتوندى سەرکوت ئەکرد ، و لەسالى (۱۳۵۰-۱۳۵۱ك / ۱۹۳۱-۱۹۳۲ز) دا ژمارەى مزگەوتەكان ديارى كراو پىگە تەنيا بە مزگەوتىك ئەدرا لە ھەريەكەيەكى بەريۆوہبردندا كە پووبەرى زەوى يەكەى بگاتە ۵۰۰ مەتر ، رايشى گەياند كە پۇجى ئىسلامى پىگە لە پىشكەوتن دەگرەت .

(مصطفى كمال) لە ھىرشكردنى دا بۇ سەر مزگەوتەكان بەردەوام بوو ، ژمارەى ئەو ئامۇژگارى كەرانە (واعيزەكان) كەم كەردوہ (ئەوانەى كە دەولەت موچەى بۇ دابىن دەكردن) بۇ ۳۰۰ سى سەد ئامۇژگارى كەر ، فرمانىشى پىكردن كە لە وتارى ھەينىدا بوارى فراوان بکەنەوہ بۇ قسە كردن لە سەر كاروبارى كشتوكالى و پىشەسازى و سياسەتى دەولەت و دەسف كردنى زۆرى ئەو . ھەروەھا ناودارتىن دوو مزگەوتى گەورەى ئەستانبولى داخستن

^۱ (تاريخ الدولة العثمانية د . على حسون ص ۲۸۷ .

^۲ (تاريخ العثماني في شعر احمد شوقي ص ۱۱۲ .

^۳ (الشوقيات ، ديوان احمد شوقي (۱ / ۱۱۲) .

و يهكه ميان كه مزگه وتى (ئاياصوفيا) بوو گۆږى بۇ مۇزەخانه ، دووهميش كه مزگه وتى (نهلفاتيخ) بوو گۆږى بۇنە مباروگه نجينه يهك .

شهرىعتى ئىسلاميش گۆږا و ياسايهكى مهدهنى شوينى گرتەوه كه حكومهتى توركييا له ياساى سويسرى له سالى ۱۳۴۵ك / ۱۹۲۶ ز دا وهرى گرت ، پۇژ ژميرى كۆچيشى گۆږى و پۇژ ژميرى (گريگورى) پۇژئاوايى دانا جا سالى ۱۳۴۲ كۆچى له ههموو بهشهكانى توركييا دا لهكارخرا و سالى ۱۹۲۶ زايينى شوينى گرتەوه .

* لهدهستورى سالى ۱۳۴۷ك / ۱۹۲۸ زدا له دهستوردا باس لهوه نهكرا كه توركييا) دهولهتيكى ئىسلامى (يه دهقى سويندى ياسايى كه پياوانى دهولهت له كاتى گرتنه دهستى كارهكانيدا سوينديان پى دهخوارد گۆږا سوينديان بهشهرهفى خويان دهخوارد له جياتى نهوهى سويند به خوا بخون كه وهك چۆن پيشتر وابوو .

* له سالى ۱۹۳۵ زدا حكومت پشوى رهسمى گۆږى و ههينى تيدا نهما ، بهلكوو پۇژى يهكشه ممه بوو به پشوى رهسمى و پشوى كوتايى ههفته له دواى نيوهپۇي پۇژى شه ممه وه دهستى پيده كرد و تاكوو بهيانى پۇژى دووشه ممه بهردهوام بوو .

* حكومت به تهواوهتى فيركردنى ئاييىنى له خويندنگه تايبهتى يهكاندا پشتگوئى خست ، پاشان ههلى وهشاندوه ، نهك ههر نهمه بهلكوو كۆليژى شهرىعت له زانكۆي ئىستانبول تا نههات ژمارهيهكى كه متر خوينكارى وهرنهگرت تا له ۱۳۵۲ك / ۱۹۳۳زدا بهتهواوى داخرا .

* حكومهتهكهى مصطفى كمال له بزوتنه وهى به پۇژئاوايى كردندا بهتهواوهتى پۇچوو ، نهوهبوو ، برپاريكى دهر كرد بۇ ياساغ كردنى (طربوش) كردنه سهر و فرمانى كرد دا شهبه بكريته سهر وهك دهولهته نهورويى يهكان ^۱ . و له سالى ۱۳۴۸ك / ۱۹۲۹ زدا حكومت دهستى كرد سهپاندنى بهكارهينانى پيته لاتينى يهكان له نوسينى زمانى توركى دا له برى پيته عهره بى يهكان . ئيدى پۇژنامه و كتيب بهكان به پيته لاتينى يهكان دهردهچون و له كۆليژهكاندا فيربوونى زمانى عهره بى و فارسى لبرا . ههروهه بهكارهينانى پيته عهره بى يهكان بۇ چاپكردنى نوسينه توركى يهكان قهدهغهكرا . نهو كتيبانهيش كه پيشتر له چاپخانه كانى نهستانبول له سهردهمهكانى پيشوودا چاپيان كردبوون ، نيردران بۇ ميسرو

¹ (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۱۵) .

فارس و هیند ، بهم جوړه حکومتی تورکیا په یوه نډی له نیوان تورکیا و پابردووی
نیسلامیدا له لایه که وله نیوان خوۍ و موسلمانانی هموو وولاته عهره بی و نیسلامیه کاند له
لایه کی تره وه دابرا .^۱

* (ئه تاتورك) پوځی نه ته وه پهرستی ده کرد به گه لی تورکیادا ، نه وه یشی به هل قوسته وه که
هه نډی له میژوونوسه کان بانگه شه یان بو ده کرد که زمانی سو مه ری یه کان خاوه ن
شارستانی ه تی کوڼ له وولاتی نیوان دوو پووبار دا په یوه نډی هیه له گه ل زمانی تورکیدا ،
بو یه ئه یوت : تورکه کان خاوه نی کوترین شارستانی یه تن له جیهاندا ئه مهش بو ئه وه ئه یوت
تاقه په بوی ئه وه هموو به ها بالانه ی له ده ستیدا داوا بکاته وه بو یان ، پاش ئه وه ی د ژایه تی
هموو چالاکی یه کی نیسلامی ده ست دایه . جا (مصطفی کمال) ناوی (ئه تاتورك) ی
دابری به سر خویدا که به واتای (باوکی تورکه کان) دیت .^۲

* حکومته که ی (ئه تاتورك) ئیشی ئه وه بوو که گرنگی به هموو ئه وشقانه بدات که
ئه وروپی بیټ ، ئیدی بواره کانی هونه رگه شه یان سهند و له هموو مهیدانه کانی
شاره گوره کاند په یکه ری ئه تاتورك راست ئه کرایه وه ، و گرنگی دان به وینه و موسیقا
زیادی کرد و ژماره یه کی گه وری هونه رمه ندان وه و هفد هاتن بو تورکیا که زورینه یان له
فه رنساو نه مساوه هات بوون .^۳

* حکومته که ی (ئه تاتورك) ئیشی ئه کرد له سر ئه وه ی که بالاپوځی ئافره ت (حجاب)
نه هیلیت و فرمانی کرد به سفوری (قوامه) و بهرپر سیاریتی پیاو به سر ئافره تدا نه هیشت و
به ناوی ئازادی و یه کسان یه وه جله وی بو ئافره ت به رداو دهستی کرده پشتیوانی کردن له
ناهه نگه کانی سه ما کردن شانؤ تیکه له کان .

* له هاوسه رگریشدا له گه ل (له تیغه هانی) دا که کچی یه کی له ده وله مهنده کانی نه زمیربوو
په یوه نډی یه کی پته ویان هه بوو به جوله که کانی دانیشتووی نه زمیر ، ناهه نگی
ژنگواستنه وه که ی له سر شیوازی پوژئاوایی به پړوه برد هانی دهسته لگرتن له خوونه ریته
نیسلامی یه کان بدات و به که ناری شاردا گه راندی که هموو گیانی به دهره وه بوو ، له گه ل

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پیښوو .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پیښوو .

^۳ (المسألة الشرقية — الاسوقی ص ۴۲۸-۴۳۲ .

پیاواندا تیگهل ده‌بوو و پیشکەوتووترین جلو‌به‌رگی له‌به‌ر ئە‌کرد که یارمه‌تی بدات بۆ پیشاندانی جوانیه‌کانی^۱.

* فرمانی کرد به وه‌رگێڕانی قورئان بۆ زمانی تورکی . به‌مه هه‌موو واتاو نیوه‌پۆکه‌کانی له ده‌ستدا ، فرمانیشی کرد که بانگ به زمانی تورکی بی‌ت^۲.

* ئیشی کرد له‌سه‌ر گوێپینی به‌رنامه‌کانی خویندن و له پیناو به دیار خستنی رابردووی نه‌ته‌وه‌یی تورکیدا نوسینه‌وه‌ی میژووی دووباره‌کرده‌وه و که‌وته پاکتاو کردنی زمانی تورکی له وشه‌ی عه‌ره‌بی و فارسی و گوێی بۆ وشه‌ گه‌لیکی ئه‌وروپی یان کۆنه لاتینی.

* ئه‌وروپا سوربوونی له سه‌رچوون به ئاراسته‌ی ئه‌وروپا راگه‌یاند و له جیهانی ئیسلامی و عه‌ره‌بی دا‌براو حکومه‌ته‌که‌ی به‌په‌له پشتی کرده ئیسلام ته‌نانه‌ت به توندی دژایه‌تی هه‌ر هه‌ولیکی کرد که هاویشته‌ی به‌ره‌و زیندووکرده‌وه‌ی

پێ‌بازه ئیسلامی یه‌کان بوايه^۳.

ئهو هه‌نگاوه‌ی مصطفی کمال کاریگه‌ری دووریان هه‌بوو له‌سه‌ر میسر و ئه‌فغانستان و ئێران و هیندی ئیسلامی و تورکستان و له هه‌موو شوێنیک‌ی جیهانی ئیسلامی، ئه‌گه‌ر هه‌ل ب‌ره‌ خسایه بۆ بانگ‌خوازه به پۆژئاوایی که‌ره‌کان و خزمه‌تگوزارانی پۆشن‌بیری ئیمپریالیزمی که تا ئهو په‌ری توانست جێبه‌جیی بکه‌ن و له بواری پیشکەوتن و پا‌په‌پینی بانگه‌شه‌ کراودا تورکیا به نمونه‌ به‌یینه‌وه . جا پۆژنامه میسری یه‌کانی وه‌ک (- الأهرام) ، (الساسة) (المقطم) که ئاراسته‌یه‌کی ئیسلامیان هه‌بوو و له‌لایه‌ن ده‌سه‌لاتی پۆژئاوایی و سه‌نته‌ره‌کانی جوله‌که و ماسوونی یه‌وه پالپشتی ئه‌کران که‌وتنه به پیا هه‌لدانی که‌مال ئه‌تاتورک.

ئهو پۆژنامانه هه‌لسوکه‌وته‌کانی کمال ئه‌تاتورکیان به بیانوو ده‌هینایه‌وه و له‌گه‌ل ئه‌وه‌دا‌بوون که ئهو دایه‌پیناو چه‌ندین قسه‌یان له‌باره‌وه بلا‌وده‌کرده‌وه بۆ نمونه (تورکیای نوی هیچ په‌یوه‌ندی یه‌کی به ئایینه‌وه نی یه) و مصطفی کمال (پۆژیک قورئانیکی به‌ده‌سته‌وه و ووتی : به‌راستی پیشکەوتنی گه‌له‌کان نا‌گونجی‌ت به کۆمه‌له یاساو بنه‌مایه‌ک جێبه‌جیی بکری‌ت که له‌سه‌ر ده‌مه کۆنه‌کاندا دانراوه) .

^۱ (حاضر العالم الاسلامي) (۱ / ۱۱۶) .

^۲ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێ‌شوو .

^۳ (الإتجاهات الوطنية) (۲ / ۱۰۰) .

بەپراستی حكوومهتی عەلمانی كەمالی توركيا - وەك ئەمىر شەكيب ئەرسەلان وەسفى كەردووه حكوومەتییكى ئایینی نەبووه لە شیوهى فەرهەنسا و ئینگلتەرادا ، بەلكوو دەولەتییكى (ئائىنى) بوو ، وەك شۆرشى بەسشەفى بوو لە پوسىادا - چونكە ئەو ھەموو حكوومەتە لە پوژئاوادا بە شۆرشە ئاودارەكانیو دەستى نەخستە نیو پیتەكانى ئىنجىل و جوړى بەرگى پیاوانى ئایینی و پڕۆپەسمە تايبەتى يەكانيان و كەنىسەكانى لە كار نەخستن ^١ .

پاگەياندى جولهكەيش پۆلىكى گەورەى ھەبوو لە نرخ پيدانى ئەو ھەلگەپانەوھى دا . ھەروەك پۆلى دياريشى ھەبوو لە ھاندانى ئەتاتورك لەسەر دژايەتى كردنى ھەر ئۆپوزىسيونىكى ئىسلامى ، ھەروەھا ئەو كارانەى بۆ جوان و پازاوە دەكرد كە لەسەر بىرىنى دىندانەى دژ بە مەروۇ پىي ھەلدەسا واى ئەناساند جگەلە چەند جەنگىكى پالەوانىتى ھىچى تر نى يە ، ھەروەك مەنبەرىك بوو بۆ ھەموو بانگە خۆ چۆينەرەكان بە پوژئاواى خاچەپرستى و بانگەواز بۆ ئازادى لە سنور دەرچوو بۆ ئافرەتى توركى و نرخدان بە ھونەرەكانى پووخاندنى پەروشت واى دەرئەبرى كە خواردنەوھى مەى و قومارو زىنا جگەلە دياردەى شارستانىتى و ژياري بوون ھىچى تر نى يە ^٢ .

پراستى تال ئەوھى : مصطفى كمال بوو بە نمونەيەكى زەق بۆ فەرمانەرەواكانى جىھانى ئىسلامى و شىواز چەوسىنەرى يە بۆيئەكەى كارىگەرى ھەبوو لە سىياسەتى ئەوانەى دواتردا . ھەروەھا بيانوى پيويسىتى دا بە دەستئيمپريالىزمى پوژئاواوە تا ئىسلام لەناو بەرىت ، بۆ نمونە فەرهەنسا ئەوھى ئەكرد بە بيانوو كاتىك خەرىكى بە نەصارنى كردنى كىشوەرى ئەفرىقا بوو ، بە ھەموو شیوہیەك ئەويوست لە ئايين و عەقىدە و ئىسلامەكەيان دوورىان بخاتەوہ ، ئەيوت ، خۆ ئيمە لە توركە موسلمانەكان سوور ترين بۆ پاراستنى ئىسلام ^٣ .

بەپراستى مصطفى كمال بوو بوو بەسەركردەيەكى ديار بۆ زۆرىك لەو فەرمانەرەوايانەى كە دوا پوژى خويان فرۆشت بۆ دنيايەكى بەسەر چوو .

^١ (العلمانية - د . سفر الحوالي ص ٥٧٣ .

^٢ (حاضر العالم الاسلامي (١ / ١١٧) .

^٣ (العلمانية - د . سفر الحوالي ص ٥٧٣ .

موسلمانان چەندىن شوپشى چەكدارى يان دژ بە حوكمى عەلمانى توركى (كە دوژمن بوو بە ئىسلام) بەرپا كرد . گىرنگىزىن شوپشەكانىش لە ناوچەى باشورى پوژمەلاتەوہ بوو لە سالى ۱۳۴۴ ك دا . پاشان لە سالى ۱۳۴۹ ك دا لە منىمىن . كە كەمالى يەكان بەتوندو تىژى يەكى بېويىنە سەركوتيان كرد و ژمارەيەكى زۆرى زانايان بوونە قوربانى و ناوچەكە لە پووى ئابوورى و زانستى يەوہ پشتگوئى خرا .

بزوتنەوہى نور بەسەر كىرايەتى (شىخى بەديعوز زەمان سەعیدى نورسى) و خویندكارەكانى دواى خوى بەرپا بوو، و ژمارەى يەكى زۆرى پەيامى ئىسلامى بلأوكردەوہ لە ژىر ناوئىشانى (پەيامەكانى نور) دا لە پىناودروست كىردنى ھۆشيارى ئىسلامى و بەرەنگارى كىردنى ئىسلامى و بىروپراكانى كەمالى و عەلمانى يەكان . بزوتنەوہكەى ئەو پىشتى بە ھەلگىزى چەك نەبەست و بەلكو بە جىھادكردنى زمانەوہ وەستا . ئەتاتورك ھەولیدا بۆ لاى خويى راکىشىت و موناقلەشەى زۆرى لەگەلدا كرد گوايە ئەو خەلكى بۆ نويز بانگ دەكات و ئەو بانگەشە يەى ئەويش دوبرەكى و ناكوكى دەنيئەوہ لەنيو ئەندامانى ئەنجومەنەكەدا ، ئەويش وەلامى داىەوہ و فەرموى (گەورەترىن راستى يەك كە لە دواى ئىسلام ئە درەوشيتەوہ لە نويزدايە ، ھەركەسىش كە نويز ناكات ناپاكە . فەرمانرەوايى ناپاكىش رەت ئەكرىتەوہ)^۱.

كەمال ئەتاتوركىش گرتى و پاشان پاش ئەوہى بە پىلانى ھەلگەپارەندەوہى نىزامى حوكم تۆمەت بارى كرد دوورى خستەوہ (نەفى كرد) بەلام بانگەوازەكەى بە نەينى لە نيو پىزى لاوانى زانكو و سەربازەكانى سوپا و دامودەزگاكانى دەولەتدا بەردەوام لە بلأوبوونەوہ دابوو ، جارىكى تر بە تۆمەتباركردنى ئەتاتورك بە دەجال پووبە دادگايى كردن بوويەوہ . ئەويش لەبەردەم دادگا راوہستا و ووتى : (من سەرم زۆر سوپ دەمىنىت كە چۆن خەلكانىك كە لە نيو خوياندا قورئان و واتا و موعجىزەكانى ئالوگوپ پىدەكەن تۆمەتباردەكرىن بەوہى خەرىكى سىياسەت و دروستكردنى كۆمەلە نەينى يەكان ، لە كاتىكدا ھەق ئەدرى بە خەلكانى ياخى زۆرىشەرمانە و بەردەوام درۆ بەدەم قورئان و راستى يەكانەوہ بكەن ! پاشان ئەوہەكرىتە كارىكى پىروژ ! چونكە ئەوہ ئازادى يە ، بەلام ئەو پووشنايى قورئانەى كە لە نيو دلى مليۆنەھا موسلمانى وابەستە بە دەستورەكەيدايە جىگەى مەترسى يەوئەبىت

^۱ (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۱۷) .

همو زاراه خراپو پيسى يه كانى ناو و سياست هيه برژينرئيت به سهريدا . گوى بگرن ئهئى ئهوانهئى ئايينه كه تان فروشتوو به دنيا و ناوه ژووى نيئو (بئى باوه پرى تهواو) بوون من به وپه پرى ئه و هيزهئى كه خوا پيئى داوم ده ليم : چى له توانا تاندا هيه بيكه ن ، ئه وپه پرى ئامانجى ئيمه كه دهخوازين ئه وه يه سهرمان بكه ينه قوربانى بچوكترين راستى له راستى يه كانى ئيسلام .....)^۱ .

ئينجا گه پرينرايه وه بو دهست به سهر يه كهئى و تا سالى ۱۳۶۷ ك مائه وه ئه و كاتهئى حكومت ناچار بوو دهستبكات به وه لامدانه وهئى داواكارى يه كسانى كه لى موسلمان تايبهت به چالاكى ئاييني^۲ .

به راستى سياسته ته علمانى يه كهئى ئه تاتورك به پوونى له ناو به رنامهئى حيزبه كهيدا (حيزبى كوئمارى گه ل) دهركهوت له سالى ۱۳۴۹ : دا جاريك و سالى ۱۳۵۵ ك يش بو جارى دووم . كه دهستورى توركى نوسيه وه . ئه و يش ئه و شهش بنه مائه بوون كه به شيوهئى شهش تير له سهر ئالائى حيزبه كهئى كيئش را بوون كه هيما بوون بو : نه ته وايه تى ، كوئمارى گه ليئى ، عهلمانى يهت ، شوپش ، دهسه لائى دهولت^۳ . ئه تاتورك له گه ل نا پارازيبوونى موسلماناندا عهلمانى يه تى توركيائى هه ر سه رخست و له سالى ۱۳۵۶ ك دا مردو دونيائى به جئى هيشت !! به ديه ئنا . به راستى مصطفى كمال به دوو سال پيش مردنى تووشى نه خووشى يه كى سهخت بوو له گورچيله كانيدا كه كه س ليئى تينه ده گه يشت ، تووشى چه ند نه خووشى يه كى دريژ خايه ن بوو بوو كه به رگهئى نه ده گرت ، هوكه يشى سه ركردنه خواردنه وهئى مهئى بوو ، كه بووه هوئى په ككه وتنى جگه ر و هه لئاوسانى ده ماره كانى دهست و قاچى و پاشان تووشى حاله تى خه موكى و دلتهنگى و گو شه گيرى بوو ، له به شه سه ره كى يه كانى ميئشكيشيدا تووشى داوه رين و دا پمان بوو . بويه ئه م ديكتاتوره نمونه يه كى ناوازه بوو له دلره قى و زوردارى و خوويستى كا و لكه ريدا^۴ .

^۱ (حاضر العالم الاسلامي (۱۲۲/۱) .

^۲ (هه مان سه رچاوهئى پيشوو (۱۲۲/۱) .

^۳ (هه مان سه رچاوهئى پيشوو (۱۱۶/۱) .

^۴ (المسألة الشرقية — محمد ثابت الشاذلي ص ۲۴۲ .

(باسما جەتەم)

(چەند موژدەيەكى ئىسلامى لە توركيای عەلمانیدا)

پاش مردنى ئەتاتورك لە سالى ۱۳۵۶ ك دا (عيسمەت ئىنونو) ى ھاوپىي لەسەر ھەمان پىپرەوى عەلمانى سەرۆكايەتى گرتە دەست و لەسەرھەمان سىياسەتى ئەتاتورك دەچوو ، لە كاتى ھەلگرسانى جەنگى دووھى جىھانى دا توركييا پابەندى بىلايەنى بوو كەچى شەپكە دەستى پىكرد دايە پال ھاوپەيمانان و چوويە نىو جەنگەكەو ، پاش كۆتاي پىھاتنى جەنگى دووھى جىھانى ، توركييا لە ولايەتە يەكگرتووھكان نزيك بوويەو و لەگەلیدا چوو نىو چەند پەيماننامەيەكەو ، ئەمريكا لەسەر خاكە توركى يەكان چەن بىنكەيەكى سەربازى دانا و چەندىن قەيرانى توندى ئابوورى سەرى ھەلدا كە پوژ لە دواى پوژ مەترسى يەكەى زيادى دەكرد و ھەلئاوساوى ماددى زيادى كرد .

دەولەت رىخۆشكەرى كرد بۆ دامەزراندنى چەند حيزبىيىكى نوئي عەلمانى ، جا حيزبى ديموكراتى لە سالى ۱۳۶۶ ك دا لە دوو بەرەكى نىو خودى ريزەكانى حيزبى كۆمارى گەلدا گەشەى سەند . لە بە ختوكەدانى ھەستى خەلكى لە ھەلئارندنەكانىشدا سەرکەوتنى بەدەست ھىناو دەستيان دايە پىپرەوى كردنى سىياسەتەكانى ئەمريكا و (جلال بايار) كە سەرۆكى حيزبەكە بوو ، بوويە سەرۆك كۆمار لە سالى (۱۳۷۴ ك) دا و پاىەى سەرۆك ھەزيران ئەوكاتە لە گرنكى دا دەيدا بەسەر پاىەى سەرۆك كۆماردا .

قەيران و كارەساتە ئابوورىەكان درىژەيان كىشا و پەرخنەيەكى زۆرىش پوى كردە حيزبى فەرمانرەوا ، حيزبى ناسيوناليزمى كە لە سالى (۱۳۶۸ ك) دا دروست بوو بوو ، فەرمانى ھەلئەشانندنەوى بۆ دەرگرا بە بيانوى ئەوى كە دژايەتى پرنسبە كەمالىەكان ئەكات ، بەلام ئەم حيزبە بەناويىكى ترەو دامەزرايەو و ناوى خوى نا (حيزبى نەتەوايەتى كۆمارى) و باجىكى زۆرو سەختى خستە سەر ئەو پوژنامە نوسانەى كە لە پىزى حكومەتيان دادەبەزاند ، ھەرەھا بە شىوہەيەكى گشتى فشارى خستە سەر مامۇستايانى زانكۆكان و دادوهران و كارمەندە مەدەنى يەكان ، لە سالى ۱۳۷۶ ك يشدا چەند مەرجىيى سەپاند بەسەر كۆبونەوكاندا . حيزبى ديموكراتى تۆمەتى ئاراستەى زۆرىك لە بىتاوانەكان كرد بە بەشداری كردن لەوھدا كە بە (پىلانى ئەفسەرەكە ناسرا بوو كە تۆمەتيارى كردبوون بە ھەلگەرانەو لە رىبازەكانى عەلمانى يەت ولادانەو بەرەو رىكخراوہكانى ئايىنى ئىسلامى

، له راستیدا هندی چاو پيدا خشاندهوه کړا دهرباره ی هندی هلویتستی دژ بهرامبه به ئیسلامبههوی ئهوفشاره ئیسلامی یه ی که دروست بوو بوو ^۱.

تهنانهت حیزبی گهلی کوماری دهستی کرد به گورپان له ئاراسته عهلمانی یهکهیهولهو کاتهوه که بریاری گواستنهوه بو فره حیزبی له ولاتدا دا ، نهوه بوو حیزبهکه کوك بوو لهسهر کردنهوهی ئیلاهیات و پهیمانگهی زانسته ئیسلامی یهکان له نهقهره .

حیزبی دیموکراتی له ههلبژاردنهکانی ۱۴ ی ئایاری ۱۹۵۰ ز دا پشتی به کومهله ئیسلامی یهکان نهبهست که هوکاریکی سهرکی بوو بو بردنهوهی له حیزبی گهلی کوماری . به هوئی نهمهوه حیزبهکانی تریش پشتیان بهست بهو کومهلانهی باسکران . وهک حیزبی عهدهالت له ماوهی نیوان ۱۹۶۱-۱۹۸۰ ز دا . حیزبی ریگهی راستیش له ههشتاکاندا هیزی خوی له پای گشتی ئیسلامی یهوه وهردهگرت . حیزبی کاری نهتهوايهتی بهسهرکردایهتی (نه لب نه رسهلان تورکش) لهگهل رهوته ئیسلامیهکه دا کهوته پری و گورپانی له چه مکی عهلمانیتهدا دروست کردوو دهستی کرد به نزیک بوونهوه له پای گشتی ئیسلامی و له ههلبژاردنهکانی سالی ۱۹۸۷ ز دا دروشمی نه م حیزبه بریتی بوو له (پری نیشاندهرمان قورئانه و ئامانجمان طورانه) ^۲.

بهلام کاری ئیسلامی به شیوهیهکی ریخخراوهی وله نیو نهو شهپوله عهلمانی یه یهک له دوا ی یهکدا به پروونی دوا ی دهرکهوت و ریگهی دهرکهوتنی (حیزبی ناشتی نیشتمانی) (حزب السلامة الوطني) دهرکهوت و کهوته ریگهپرین .

• بزوتنهوهی ئیسلامی له تورکیا دا پینش دهرکهوتنی حیزبی ناشتی نیشتمانی پیکهاتبوو له :
* نرملهکانی سو فیزم که دژایهتی بزوتنهوهی "که مالیهت" یان نهکرد : نه مانه به پیی چه مکی تایبهتی خو یان پارینگاری یان دهرکرد له کهلتوری ئیسلامی و به نهینی قورئانیان له بهردهکرد ، ئامانجی نه م بزوتنهوه یه بریتی بوو له پاریزگاری کردن له پهرستشه ئیسلامی یهکان له دهروونی پای گشتی تورکیدا ، لهو بوارهشدا ههستان به پیکهینانی چهند کومهلهیهک بو هاوکاریکردنی ماددی خویندکارانی خویندنگهکان تایبهت به ئیمام وتار بیژان تابهردهوام پروو له زیاد بوون بکهن ، و قهره بووی نهو که م بوونهوهیه بکهن له کاردیبری

^۱ (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۲۰) .

^۲ (الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا _ د . احمد النعيمي ص ۱۸۴ - ۱۸۷ .

ئىسلامىدا كە لە ئەنجامى خۇشاردەنەۋى بانگخاۋزە ئىسلامى يەكانەدا دروست بوو بوو كاتىك حىزبى كەمالى پۈۋبەپۈۋبۈۋە لەگەلئاندا .

* بزوتنەۋى پېشەۋى گەرە چاكساز (سەئىدىنورسى) كە بە (بزوتنەۋى نور) دەناسرى و ھەولەكانىئەم بزوتنەۋىچەر ئەبىتەۋە لەسەر بانگەۋازكردن بۇ ئيمان بە خواو پۇژى دواىسى و بەرەنگارىكردنى ماترىئاليزمى و بىباۋەرى (ئىلحاد) و گرنگىدان بە پەرۋەردەى نەۋەكانى داھاتوو . زۆرىك لە شوين كەوتوانىئەم بزوتنەۋىچە لە سىياسەت دووركەۋتەۋە ^۱ .

كە تۈركىيا جۇرىك لە ئازادى بەدەست ھىئا ، ئەو ئىسلامىيەنى باۋەيان بە گرنگى مەملەنى سىياسى ھەبۈو پېشەرەۋى يان كەرد بۇ دامەزئاندى (پارتى پۇژمى نىشتەمانى) لە كانونى دوۋەمى سالى ۱۹۷۰ ز دا كە (يونس عارف) ھەستا بە دامەزئاندى . ھاۋكارى و پالېشتى ئەم حىزبە بەشىۋەيەكى سەرەكى لەلايەن بازىرگانە بچۈكەكان و پېشە گەرە پىۋانى ئاين ويستى نىۋ ئەنادۆلۋە بوو . حىزبەكە لە ماۋەيەكى تەۋاۋ كەمدا فراۋان بوو . ئىدى ھەرەشە يەكى ترسناكى پىك دەھىئا لەسەر حىزبە ەلمانى يەكان . لە دەقى بەيانى دامەزئانەكەيدا ئەمە ھاتوو : ((ئەمۇ : ئومەتە گەرەكە ئىمە كە درىژە پىدەرى ئەو پالەۋانە ئازاد خاۋانەيە كە پىش ھەزار سال سۈپا خاچپەرستەكانيان تىكشكاند و پىش ۵۰۰ سال فەتى ئەستانبوليان كەرد ، ئەۋانە پىش ۴۰۰ سال لە دەرگاكانى (قىننا) يان داۋ پىش ۵۰ سال جەنگى سەر بەخۋىي يان بەرپا كەرد . ئەو ئومەت پەسەنە ئەمۇ ھەول دەدات كە لە گەلان راست بېتەۋە و ھىزو پەيمانەكانى لەگەل پارتە پەسەنەكەى (پارتى پۇژمى نىشتەمانى) نوى بكاۋە . پارتى پۇژمى نىشتەمانى پەيمان ئەدات كە پلەو پايدەدارى بەرز دەگەرېتەۋە بۇ ئومەتەكەمان ، ئەو ئومەتەى پىشكىكى گەرەى لە پەۋشت و فەزلى ھەيە زىاد لە پىشكە مېژۋى يەكەى و ئەو پىشكەى ئىستاشى كە برىتى يە لە ئەو ھەمۈۋە گەنجە تىگەيشتۈۋەى كە باۋەرى بە باس و خواستى خۋى و نىشتەمانەكەى ھەيە) ^۲

^۱ (المعالم الرئيسية التاريخية والفكرية لحزب السلامة ص ۴۳۵ .

^۲ (الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۲۶ .

* پارتی پڙيم بهرنامه‌ی نيشكرندنې له دوو توؤي چيندين بيوپا (ي گشتيدا) نه خاته
پووكه دهكرت له م خالاندا پوختي بكهينهوه :

۱- ههموو دامه‌زراوه گرنگه‌كاني نيو توركيه له دهسيكي پوژئاوايي نانيشتماني دايه ،
باري سروشتي و پيوستي نه‌توهيش داواي نهوه دهكن كه نهو دامه‌زراوانه بگه‌پينهوه بو
خاوه‌نه‌كانيان .

۲- خهك (۴۰) سال ژياو هيزه دهره‌كي يه كاريگره‌كانيش هولي دوورخستنه‌ويان ددهن
له ته‌وهري راست و دروستي خويانه‌وه بو ته‌وهريكي نامو ، بويه خهك كه‌وتونه‌ته نيو
ته‌نگه‌بهري و چه‌رمه‌سهرې تونده‌وه ، پيوسته خهك بگه‌پيته‌وه بو باري سروشتي و
ته‌وهري په‌سه‌ني يان (سروشته خوا دابي به‌كري) تا كاروو باريان راست ببيته‌وه و له بيو
باوه‌په‌نامو‌كانيان پزگاريان بيت .

۳- نه‌م ناوه تازانه‌ي سهردهم وه‌ك راست و چه‌پ و ناوه‌راست . نه‌مانه له داهياني ماسوني
وزايونزمن كه ههمويان چهند دامه‌زراوه يه‌كي شوينكه‌وته‌ي يه‌ك نامانجن . نه‌ويش نه‌ويه
كه توركيه له و هيله شارسستاني يه‌ي لابات كه ته‌مه‌ني هزار ساله . جا پزگار بوون له‌و
ناوانه‌و گه‌پانه‌وه بو نه‌و هيله په‌سه‌نه كه رابردوي پرسه‌روهرې سبه‌يني پزشنگذار
ده‌گه‌يه‌نيټ .

۴- پارتی پڙمي نيشتماني وه‌ك هيچ حيزيكي تر نابيت . ههموو حيزبه‌كان له‌سهر بنه‌ماي
ده‌سه‌لات گرته‌ ده‌ست و ثاره‌زووي فه‌رمانه‌وايي به‌رپا دهن ، به‌لام نيمه له‌سهر بنه‌مايه‌كي
نوي هه‌لده‌ستين كه‌پازي يكردنې خواو كاركرده له پيناو نيشتماندا .

۵- سيسم فيركردن له توركيه گه‌نده‌له و كه‌مينه‌يه‌كي كينه له دل خاچه‌رست و جووله‌كه به
شيويه‌كه داينانواوه كه له‌گه‌ل نه‌م نوممه‌ته‌دا شياو وگونجاو ني يه ، نه‌و سيستمه ههموو
نرخيكي ناييني يان په‌وشتي له پيشه‌وه دهره‌پيناوه نامانجي جياكرده‌وي توركيه يه له
رابردوي نيسلامي و سرپينه‌وه‌ي له نايين و) به‌هابالاكاني وته‌نيا به‌م ريگه يه ده‌توانن
نه‌وه‌كان له ناوبه‌رن و ولات كاويل بكن ، به‌راستي وا ۵۰ سال تيپه‌ري و نيمه هر
ده‌بيستين توركيه به‌شيكه له نه‌وروپا و پيوسته راپه‌رين له سهر كه‌لاكي نايين ده‌ستپي
بكات چوڼ له پوژئاوادا پرويدا ، كه‌چي نه‌وه‌يان بير چووه‌ته‌وه كه : نيسلام جياوازه له
كه‌نيسه‌و ده‌وله‌تي‌قه‌شه‌و پياواني ناييني .

۶- له و کاته دا که تیايدا دهولته ريځگري دابه شکردني کتيب دکات به سهر په يمانگه بالا ئيسلامي يه کاندا و هه ولى داخستني په يمانگه کاني پيشنويزو وتا بيژان و خویندگه کاني فيرکردني قورثان ددات ، يارمه تي ماددي مليونه ها شانؤ و هونه مه ند ددات . له گهل پاره بوئو خواردنه وانه ي له نيو بالويزخانه کاندا دابه ش ده کريت . له و کاته دا که دهولته ريځگري دکات له و کچه خویندکاره که مده سانه ي که له چک ددهن به سهر ياندا ، له هه موو شوينيک به بي چاو ديږي يان فشاريک کتيبگه کاني لاهوت دهورتيته وه . ئه مه يش واتاي نه وه يه که پارتی رژيمي نيشتماني هه قيه تي دووپاتي گه رانه وه دکات بو ئيسلامي راست و دروست .^۱

جوله که و عه لماني يه کان له تورکيادا له پروي نه و دهنگه گه نجانده خويان نه ده گرت که به زينوويي و چالاکی يه وه درده په پري و سهری هه لده داو ئيمانيني قولی به ئيسلام و گرنگي گه رانه وه ي گهل تورکی بو ئيسلام له باس و خواسه کانيدا دهيجولاند . بويه سوپاي تورکی له نازاري ۱۹۷۱ زدا به هو ي چالاکی پارتی کرځکارانه وه که وته ريو جولاو باس و خواسي پارتی رژيمي نيشتماني گه يانده دادگای ده ستوری که له ۲۱ ي مارس ي ۱۹۷۱ زدا برياريکي زوردارانه ي ده رکړد به هه لوه شانده وه ي پارتی که^۲ .

* له برياري دادگای بالاي ئاسايشي دهولته دا ئه مه هاتبوو :

۱- نه و بڼه مايه ي که پارتی که ي له سهر به رپا بووه له گهل هه لسوکه ته کانيشيدا پيچه وانه ي ده ستوری تورکين .

۲- ئيش کردن بو له کارخستني عه لماني يه ت له ولات دا و به رپا کردني حوکمه تيکي ئيسلامي .

۳- هه لوه شانده وه ي هه موو نه و دامه زراوه ئابووري و کو مه لايه تي و ياسايي يانه ي که ولاتي له سهر راوه ستا وه .

۴- ئيش کردن دژ به بڼه ماکانی نه تاتورک .

۵- هه ستان به هه ندي خو پيشاندانی ئاييني .

^۱ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۲۷ .

^۲ (هه مان سهر چاوه ي پيشوو ل ۱۲۸ .

ههروه‌ها له بریارى دادگاكه‌دا هاتبوو : هیچ كه‌سیك له كه‌سایه‌تى یه‌كانى پارتكه‌كه بۆى نى یه له چوارچێوه‌ى هیچ پارتێكى ترى سیاسیدا ئیش بكات و بۆشیاى نى یه حیزبێكى نوێ دامه‌زرێنن و پێگه‌ش ناردى خۆیان بۆ هیچ هه‌لبژاردنێكى تر پیاڵیون ئه‌گه‌ر بۆ ماوه‌ى پێنج سال‌ بابه‌ناوى سه‌ربه‌خۆشه‌وه بێت . ئه‌مه‌یش واتای ئه‌وه‌یه كه نێوانى سه‌ره‌ل‌دان و داخستنى حیزبه‌كه ته‌نها ده‌مانگ بووه ^١ .

له نێو ئه‌م پروداوه گه‌رمو گوپو ته‌واو توندو تیژهى یه‌ى نێوان ئیسلام و عه‌لمانى یه‌ت له‌ تورکیادا ، موجاهیدی گه‌وره (نه‌جمه‌ددین ئه‌ربه‌كان) ده‌ركه‌وت و جه‌نگێكى فیکرى له‌گه‌ڵ عه‌لمانى یه‌كاندا به‌رپاگرد ، جا له ٢ى ئابى ١٩٧٢ ز و پێش دامه‌زراندانى حیزبى ناشتى نیشتمانیدا (ئه‌ربه‌كان) له ئه‌نجومه‌نى نیشتمانیدا قسه‌ى كردوو ووتى : (پامان وایه كه پونكردنه‌وى گرنگى زیاترو له‌بار به‌دین بۆ كردنى ده‌ستور به‌ده‌ستورێكى دیموكراتى ، پێویسته‌ لیڤه‌دا چه‌ند ماده‌یه‌كى له‌بارى ده‌ستور هه‌بن بۆ ئاساندنى بزوتنه‌وه‌كان و مافه‌كانى فیکرو بیرو باوه‌ر . هه‌روه‌ها ده‌كرێت كه‌شێك به‌ر خه‌سینرێت بۆ جێبه‌جێكردنه‌كانى ئیستا كه له‌گه‌ڵ بنه‌ما بنه‌په‌رتى یه‌كانى ده‌ستوردا نه‌یارن ، خه‌لك پێویسته سه‌ره‌تا قسه له‌ بناغه‌كانى (بیرى ئازاد) و (ئازادى بیرو باوه‌ر) بكات . ده‌وله‌ته‌كه‌یشتان به‌رده‌وام له‌و كاره‌دا یه‌ و گه‌شه ده‌سینێت و له‌ داهاتوودا شوێنى خۆى و هه‌رده‌گرێت له نێو جومسه‌ره شارستانی یه‌كانى جیهاندا) ^٢ .

(ئه‌ربه‌كان) وای ده‌بینى كه سیسته‌مى دیموكراتى به دیموكراتى ناژمیڤرێت به‌بێ دیارى كردنى مافه‌كان و ئازادى بیروباوه‌ر ، له پشت ئه‌مه‌یشه‌وه ئامانجى ئه‌وه بوو ئازادى ته‌واوده‌سته‌به‌ر بكاتبۆ بلاوكردنه‌وى بیروپا ئیسلامى یه‌كان ، هه‌ر دوو پوژنامه‌ى (جمهوریه‌ت) و (ملیه‌ت) ی عه‌لمانى لێدوان و قسه‌كانى ئه‌ربه‌كانیان به‌وه لێكدایه‌وه كه پێگه‌بۆ ئه‌وه خۆش ده‌كات كه ئایین به‌كار به‌ینى بۆ ئامانجكه لێكى سیاسى ^٣ .

به‌پراستى (نه‌جمه‌ددین ئه‌ربه‌كان) هێرشى زۆرى كردو سه‌ر عه‌لمانى یه‌ت و سودى له كونه‌كه‌ به‌ره‌كانى نێو ده‌ستورى توركى بینى ، وه‌لامى هێرشه‌كانى راگه‌یاندى عه‌لمانى یه

^١ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ل ١٢٨ .

^٢ الحركة الإسلامية في تركيا - د. النعمي ل ١٢٨ .

^٣ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ى پێشوو : ل ٢٨ .

ناحزەکانی که دژ به پرۆژەکانی ئەو بوون بەو دایەو، ووتی : (بەراستی چەمکەکانی نەتەوایەتی و دیموکراتی و عەلمانی یەت و کۆمەڵایەتی که کەسییتی دەولەتی لەسەر بەندە بە پێی ماددەى دووهمى دەستور ، ئەمە دەکرێت بەو پوون بکەینەو که ئەو ماددەیه ریگەى ئەو نادات ،هێزى ئۆپۆزىسیۆن تەفسىرو بەکارهێنانى خۆى پەپەرەوبکات ، لەم بوارەیشدا بەشیوەیهکی تایبەت چەمکی نەتەوایەتی پێویستی بە پوونکردنەو هەیه ، ئەمەیش واتە پێویستە وا دەستنیشان بکریت ریزگرتنى هەموو ئاکارە پووحى یەکانى نەتەوایەتیمان بگریته خۆى چ وەك سەروریه میژووى یەکانمان وچ وەك نەریتهکانمان)^۱ .

نەجمەددین) ئەویشی زیاد کردو ووتی : (ئاین ییروباهریکی بنەرەتی و سیستەمیکە بو بیرکردنەو هەمووتاکیك ، ئەویش واتە داننان بە مافى ئازادى و بوون و مافە ییروباهەرى یەکانى تاکدا ، بەراستى بیبەش کردنى تاک لە بنەمایانە دژ بەپووح پرنسبە بنەرەتی یەکانى دەستورە بە تایبەت برگەى یەکی ماددەى نۆژدە و بیستی (۱۹ ، ۲۰) دەستور)^۲ .

پاش هیور بوونەو هەشى توندو تیژی و پاراپایى سیاسى لە نیو سیاسەتى ناوخۆیى تورکیدا بە پێی یاسا (عورفى) یەکان ، ئەربەکان هەستا بە کۆکردنەو هەى کادیرى ئەندامانى پارتى رژیمنى نیشتمانى و حیزبىکی نویى لى دامەزراندن و ناوى نا (حیزبى ناشتى نیشتمانى) .

(حیزبى ناشتى نیشتمانى) لە ماوہیەکی کەمدا که لە (۸ ی) مانگ تینهپەرى توانى لە ۱۷ پارێزگادا بنکەکانى ریکبضات و نەجمەددین ئەربەکان رایگەیاندا که سەرکەوتنى حیزبەکەى لەو ماوہیەدا دەگەرێتەو بو ئەو سۆزە گشتى یەى لەگەل ئەو حیزبەدا هەیه که بانگەواز بو گرنگیدان بە پەوشتە ئایینى و هەلوێستە مەعنەوى یەکان دەکات ، لەسەر ئەو بنەمایەیش حیزبى ناشتى نیشتمانى لەبەر نامەکانیدا ئەمەى دووپات دەکردهو :

(بەرەرکردنى ریکخراویك که لەسەر پەوشت و کارى چاک دائەمەزریت و بەهای مەعنەوى بە مرقۇ دەبەخشیت هەرەك ماددەى دەو چواردەى دەستور نوسیویەتى و دوپاتى دەکاتەو که بەهای مەعنەوى مرقۇ لەسەر بناغەى پەوشت و کارى چاک رانەوہستیت)^۳ .

^۱ (هەمان سەرچاوەى پێشوو ل ۱۲۸ .

^۲ (المعالم الرئيسية للأسس التاريخية لحزب السلامة الوطني ص ۴۳۵ .

^۳ (الحركة الإسلامية الحديثة ص ۱۳۰ .

* گرنګترین کاره‌ګانې حیزبې ناشتی :

کاتیک حیزبې ناشتی (سهلامهت) هه‌ستی به به‌هیزی خوی کرد و بوو به به شیک له
ژیانی سیاسی نیو تورکیا، ناودارانې حیزبه‌که هه‌ستان به به‌ریاکردنې هی‌رشیکې
راګه‌یاندنې پیکخواو بو سهر بنه‌ما عه‌لمانی یه‌کان نیو تورکیا و بو خه‌لکیان پوونکرده‌وه که
چوارچیوهی سیاسی بو تورکیای نوی دژ به‌بنه‌ما سیاسیه‌ګانې ئیسلامه و ئیسلام بریاری
یه‌کخستنی ده‌سه‌لاته سیاسی و ئایینی یه‌کان له ژیر ده‌سه‌لات ئاییندا ده‌دات، به‌م
واتیه‌یش عه‌لمانی یه‌ت و پژی‌می عه‌لمانی دژئ ئیسلام و شه‌ریعت و ئایینه به‌تایبه‌ت
جیبه‌جیکردنې له تورکیادا چونکه نه‌و بو دابیناکردنې زنده‌قه نه‌خشه‌ی بو کی‌شراوه^۱.

به‌دوای نه‌م قسانده‌دا نه‌لین: (ته‌نیا ناپاک و دروژنه‌ګان ده‌لین ئاین و سیاسه‌ت
دووشتی له‌یه‌ک جیان. چونکه موسلمانان کاروباری دنیا له کاروباری ئاسمان جیا ناکه‌نه‌وه
به پوونې نه‌وه دیاره که مافی مروّقی یه ((شهرع)) دابنیت، به‌لام نه‌ګر ده‌ستی کرده
یاسادانان یان لافی نه‌وه‌ی لی نه‌دا که نه‌توانی یاسا دابنی. نه‌وا نه‌و زاسته‌ی به‌ه‌له‌و
تاوان داده‌نریت. دروستکه‌ری یاسا ئیسلامی یه‌کان خودی دروستکه‌ری مروّقه، به‌پراستی
خوا مروّقی‌ګونجاو به نه‌و یاسایانه دروست کردوه، به‌پراستی یاسا مروّق‌کرده‌ګان له‌ګه‌ل
سروشتی مروّقا ناګونجین، ئیسلام پژی‌میکه بو هه‌موو سهرده‌میک ده‌ګونجیت، نه‌و هه‌م
ئاین و هه‌م ده‌وله‌تیش له خو ده‌ګریت. قورئان بو نه‌وه دانه‌به‌زیوه تا له ګوپه‌ګاندا
بخوینریت یان له شوینه‌ګانې په‌رستشدا کلیل بدریت. به‌پراستی خوا قورئانی دابه‌زانده
حوکم بکات)^۲.

موجاهیدی ګه‌وره (نه‌جمه‌ددین نه‌ربه‌ګان) له پی‌ګه‌ی دژایه‌تی کردنې عه‌لمانی یه‌تدا
زه‌حمه‌تی زوری بوو که مملانی ی به به‌لکه و پرورژه له‌ګه‌لدا نه‌کردن پی‌ګه ی خوی بری، له
کاتی لیدوانه‌ګانیشی له‌ګه‌ل (ضیائولحه‌ققی) فه‌رمان‌پره‌وای پی‌شوی پاکستاندا - خوا
په‌حمی پی‌بکات - به‌پاشکاوانه‌ پراګانی خوی درده‌بېری به جه‌خت کردنه وه له‌سهر نه‌وه‌ی :
به‌شداری ئیسلام له هه‌موو بواره‌ګانې ژياندا تاکه مه‌رجی به‌ریابوونی ده‌وله‌تی ئیسلامی یه

^۱ (هه‌مان سهرچاوه‌ی پی‌شوو ل ۱۳۱).

^۲ (هه‌مان سهرچاوه‌ی پی‌شوو).

، لەم بوارەیشدا (نەجمەددین ئەر بەکان) دەلیت (پێش ھەموو شتێک پێویستە دەولەت ئیسلامی بیت ، ئەگەر وانەبێت ، ئەوا ئایینی ئیسلام لە مەترسیدا یە)^۱ .

حیزبی ئاشتی نیشتمانی لە ھەلبژاردنەکانی سالی ۱۹۷۳زدا ھەولێ نەدەدا کە راستەوخۆ ھەلوێستی ھێرش بردن بگێڕێتەبەر بەرامبەر دیموکراتی یەت ، بەلام لە سالی ۱۹۸۰ زدا ھەستی پراستەقینەیی خۆیان دەربەری کاتیکی دەستیان کرد بە پەخنە گرتن لە دیموکراتی یەت بە دوپات کردنەوێ ئەرێ دیموکراتی یەت لەگەڵ بنەماکانی ئیسلامدا ناگونجی^۲ . لەم بوارەیشدا حیزبی ئاشتی دووپاتی کردەوێ کە : (دیموکراتی یەت پیلانیکی پوژئاوایی یە بۆ سەرکردایەتی کردنی نەزنانەکان بە پێی شیوازی ئاکارە پوژئاوایی و مەسیحی یەکان ، بەراستی ئەرێ سەرکەوتنی مەسیحیەتە دژ بە ئیسلام ، بۆیە پێویستە یاسا خوایی یەکان جێبەجێ بکری^۳ ، چونکە مەوێ ناتوانی^۴ یاسا گەلیک دابنیت کە بتوانی^۵ جێبەجێ بکری^۶)

دەکریت دیدی پوانینی حیزبی ئاشتی نیشتمانی لەمەر سەرمايەداری و ھاوبەشەکی لە نوسراویکی (نەجیب (فازل) دا پوخت بکەینەوێ کە تیایدا ھاتوو : (ئیمە پێگەیی پزگار بوون دابەش دەکەین بۆ دوو کۆمەلە :

یەکە میان پێگەیی ئیسلامە لە پزگاریبووندا . دووھمیش دەکریت وەک پێکخستنیکی بۆماوھیی پێزبەندی بکەین کە ناتگەییەنیتە پزگار بوون ، کۆمەلەیی دووھم پشت بە پێنمایی یە خودایی یەکان نا بەستیت و دژیەتی خودی خۆی ئەکات بە پشت بەستنی بە یاسا گەلیکی کە دروست کراوی مەوێ ، وەک : کۆمونیستی ، سەرمايەداری ، سۆسیالیزی ، دیموکراتی ، بەراستی ئەرێ دووپات کراوئەرێ کە خوا فەرمانمان پێی دەکات بەوێ بەپێی پێنمای یەکانی قورئانی پێرۆزحوکمرانی بکەین نەوێ بەپێی پا تاییبەتی یەکانی خۆمان . ئەگەر بەپێی نیزامی دەنگدان فەرمانزەوایی یان کرد ، ئەوا پێویستی یان بە قسەیی خوانی

^۱ (ھەمان سەرچاوەیی پێشوول ۱۳۲ .

^۲ ھەمان سەرچاوەیی پێشوول ۱۳۵ .

^۳ (الحركة الإسلامية الحديثة ص ۱۳۵ .

یہ . لہ کوٰمہ لگہ یہ کیشدا کہ ھہ موو باس و خواسہ کان بہ پیی دہنگدان چارہ سہر بکرین ،
ئیسلا م بلاو نابیتہ وہ)^۱ .

سہ بارہ ت بہ پھیوہندی حیزب بہ ویلایہ تہ یہ کگرتوہ کانہ وہ ، حیزبی ناشتی نہ یاری
بوونی ئہ مریکی بوو لہ خاکہ تورکی یہ کاندہ ، ھہ روہا نہ یاری بہ کارھینانی زہوی یہ تورکی
یہ کان بوو لہ لایہ ن ئہ مریکا وہ دژ بہ دہولہ تہ کانی پوژہ لاتی ناوہ راست . لہ ئہ نجامی
ئہ مہیشدا حیزب لہ کوٹایی یہ کانی سالی ۱۹۷۹ زدا بہ ھوی زیادہ چالاکۍ سہ ربازی
ئہ مریکی لہ تورکیا پھخنہ ی (توندی) گرت لہ حوکمہ تہ کھی (دیمریل) ، بہ وہی داوا یہ کی
پیشکھش کرد بہ ئہ نجومہ نی نوینہ رانی تورکی کہ تیایدا داوا ی لیپرسینہ وہی لہ
حوکمہ تہ کھی دیمریلی دہ کرد بہ ھوی ئہ و چالاکۍ یہ ئہ مریکی یانہ وہ . بہ لگہ ی لہ مہشدا
ئہ وہ بوو دوو فروکہ لہ فروکہ خانہ ی مالقا کہ ۱۸۰ سہ ربازیان تیدا بووہ نیشتبوونہ وہ لہ گہل
نویترین نامادہ سازی جہنگیدا ، حیزب ئہ وہی دووپاتکرده وہ کہ ئہ وہ ھہ پڑشہ لہ ئاسایشی
ناوچہ کہ دہکات .

لہ راستیشدا حیزبی ناشتی توانی پایہ کی گشتی دژ بہ پوژئاوا و ویلایہ تہ
یہ کگرتوہ کانی ئہ مریکا پیک بہینیت لہ پیکہ ی کیشہ ی قوپرسی یہ وہ . ئہ ربہ کان ھہ ستا بہ
پوژلیکی سہ رکی لہ رازی کردنی سہ رکرده سہ ربازی یہ کان بو ئہ وہی سوپاکانیان ببہ نہ
دورگہ کہ . جا لہ کاتی نامادہ نہ بوونی ئہ جوید کہ لہ سہ ردانی ھندی وولاتی ئہ وروپای
باکوردا بووئہ ربہ کان سہ رکرده یہ تی گرتہ دہست .

حیزبی ناشتی بہ سہ رکرده یہ تی ئہ ربہ کان ئیشی ئہ کرد بو لہ کارخستنی ھہ موو نہ خشہ و
پوژہ یونانی یہ کان لہ دہریای ئیجہ دا . لہ و بوارہ دا ئہ ربہ کان دہلیت (بہ پیی بنہ ماکانی
دادپہ روہری و ماف و راستی دہجولینہ وہ نہ وک بہ پیی ئہ و بنہ مایانہ ی کہ جہ مسہ رہ گہ ورہ
ئہ وروپی یہ کان دہسنیشانی دہکەن)^۲ .

لہ و بارہ شہ وہ کہ پھیوہندی بہ بازاری ھاوبہ شی ئہ وروپا وہ ھہ یہ ئہ ربہ کان دہلیت :
(پیویستہ تورکیا لہ نیو بازاری ھاوبہ شی ئہ وروپای دہولہ تہ پوژئاوا یی یہ کاندہ نہ بیت ،
بہ لکوو ئہ بیت لہ بازاری ھاوبہ شی دہولہ تہ پوژہ لاتیہ کاندہ بیت) ، چونکہ تورکیا لہ ناوولات

^۱ (ھہ مان سہ رچا وہ ی پییشو .

^۲ (الأحزاب السیاسیة فی ترکیا ص ۱۹۲ .

پۇژناوایی یه کاندایا دوکوتوو ، به لأم له لای ولآت پۇژه لاتی یه کان پیشکه وتوو ، نه گهر تورکیا چوو نیو بازاری هاویه شی بارودوخه قه لمره به دسته کانی نه مپووه نهوا ده بیته جیگه ی ته ماحی ولآتی ئیمپریالیزمه کان)^۱ .

به راستی حیزبی ناشتی کاریگهری گهری هه بوو له سهر شه قامی تورکیدا و کاری کرد له سهر گهراندنه وهی پیناسی ئیسلامی و به بورهان و به لگه کانی ئیسلام ململانی ی نه کرد له گهل پژیته سوسیالیزمی و سهرمایه داری یه کان دا . نه جمه ددینی سهرکرده ی حیزبه کهش هاوپی له گهل عیزه تی ئیسلامی دا قسه ی ده کرد و مه ترسی لادان له مهنه جی خوی بو گهل تورکی پوون نه کرده و موشه که کانی ئاراسته ی دوزمنانی ئیسلام ده کرد . له م بواره یشتا (نه جمه ددین ئه ره کان) ههر دوو پژیته سوسیالیزمی و سهرمایه داری مان بو هه لده سه نگینیت و له باره ی نه وهی په یوه ندی به یه که مه وه هیه ده لیت (سوسیالیزمی بیرۆکه یه که هه ره شه یه بو سهر نازادی یه کان و زیان له قهواره ی نه ته وهی ده دات و جه خت له سهر سهرچاوه بیانی یه کان ده کاته وه)^۲ له مهر نه وه یشت په یوه ندی به دوه مه وه هیه ده لیت (بیرى سهرمایه داری بیرۆکه له سهر) وه ستاوه و سهرچاوه که شی سهرچاوه یه کی بیانی یه ، حیزبی ناشتیش به به رزکردنه وهی ئالای ره وشت و ره سه نایه تی ریگه ی خوی نه بریت و پژیته سهرمایه داری و پژیته سوسیالیزمیش ته نیا په یوه ند نین به مه یدانی ئابوریه وه ، به لکو کاریگهری یان نه گاته ههر دوو مه یدانه که ی کومه لایه تی و مه عنه ویش . ههر چه ند ههر دوو پژیته که له پوکه شدا له یه ک جیان ، به لأم ههر دوو کیان ماددین و ههر دوو کیان کار له سهر راپه رینی ماددی نه کهن له به رامهر پماندنن ره وشت و مه عنه وی بیاتدا ، ههر دوو کیشیان له گهل داپومانی پویشنبری و ره وشتا به رزپوونه وهی ماددی یان زیاده کات)^۳ .

به راستی ئامانجی حیزبی ناشتی گه یشتن بوو به تیگه یشتنی (تورکیای گهره) و سورپوون له سهر نه وهی ده ست بگرن به رابردوی شکواری عوسمانی یه وه ، گرنگی پابه ندبوون به ئیسلامیشی بو خه لک پوون کرده و و سیاسه تیکی گرته بهر که له مه ودایه کی

^۱ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۲۷ .

^۲ یقظة الاسلام في تركيا ص ۲۹-۳۰ .

^۳ (هه مان سهرچاوه ل ۳۰ .

دووردا دەبیته ھۆی لەناو بردنی بنەما عەلمانی یەکانی ئەتاتۆرک ، لە ھەمان کاتیشدا بانگەوازی دەکرد بۆ ھەماھەنگی نەکردن لەگەڵ پەرگەزە نائیسلامی یەکانی نیو تورکیا . لە ھەمان کاتیشدا بەتوندی بەرەنگاری شیوعیەت بوو یەو و دووپاتی ئەو ھەم دەکردووە کە چاکترین پێگەی بلاو بوونەو ھەم پێبازە ئیسلامی یەکان بریتی یە لە داوین کردنی ژبانی ئازاد بۆ ھەموو ھاوولاتی یەکی تورکی . ئەربەکان بانگەوازی ئەکرد بۆ پێویستی گەشە و برھەدان بە پەییوەندی یەکانی تورکیا لەگەڵ جیھانی ئیسلامیدا لە ھەموو بوارەکاندا ، بۆ نمونە دەلیت : (با ئەو پەییوەندی یانە بە وینەیی نەمیئیتەو ، بەلکوو پێویستە ببە پەییوەندی کرداری گەشەسەندوو ، بەو ھەم لە جیھاندا نزیکەی ۵۰ دەولەتی ئیسلامی ھەن کە ژمارە دانیشتوانی دەگاتە یەک ملیار کەس ، ئەو دەولەتە ئیسلامی یانەیش بازاریکی سروشتی بەھیزن بۆ بەرھەمەکانمان)^۱ لەسەر ئەو بنەمایە ، (ئەربەکان) بە توندی پەخنی لە زایۆنیزمی و ماسۆنی یەت ئەگرت و^۲ بەو ھەم لە و بوارەدا دەلیت (بەراستی زایۆنیزمی و ماسۆنی یەت کاتی خۆی ھەولێ ھەزڵکردنی تورکیایان لە جیھانی ئیسلامی داو و پیلانەکانیشیان بەردەوامە ، جا جەنگی نیوان ئیسلام و زایۆنیزم لە تورکیا دا چەندین شیو ھەم ھەرگرتوو و جەنگی درێژخایەنە و ماو ھەم پێنج سەدەییە بەردەوامە ، ھەر لە کاتی فەتھکردنی قوستەنتیو ھەم لەسەر دەستی سولتان محمدی فاتیحدا و کارکردنی بۆ فەتھکردنی (روما) ش . بەلام ئەو مەملانییە لەسەر سالی کۆتاییدا شیو یەکی نەخشە بۆ کیشراوی پیشو ھەختی لە خو گرت ، بۆیە لە سالی ۱۸۳۹ زدا ھەندێ لە ھیزەکان توانی یان کاربەنە سەر فیکری دەولەت و بە ھۆی ریکخراو ھەم ماسۆنی یە جولەکەکانەو چەندین یاسای دانراوی دوور لە ئیسلام بھەنە ناوی یەو .

کاری جولەکەیی لە تورکیا دا بەش کرا بۆ سێ قوناغ کە ماو ھەم ۳۰ سال بخایەنیەت کە ئاماژەییە بۆ جیبەجیکردنی بیروکەکە (لیتویود و ھرتزل) بۆ پووخاندنی دەولەتی ئیسلامی لە تورکیادا ، قوناغی دوو ھەمیش ۲۰ سال بەردەوام بوو کە بۆ دوورخستنیو ھەم تورکیا بوو لە ئیسلام . پاشان حیزبی (ئیتیحاد و تەرەقی) گەشەیی سەند کە پەییوەندی بە جولەکە و ماسۆنی یەتەو ھەبوو ، پاشان توانی (سولتان عبدالحمید) بھات و دەستی کرد

^۱ (ھەمان سەرچاو ھ .

^۲ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۴۱ .

به دورخستنه و هی تورکیا له پړپړه وی ئیسلامی وه و لدان به چه ندین پښه بؤ به پوژناوای کردنی نه و ولاته ، گرنګترینیان نه و علمانی یه ته یه که به شیوه یه کی ده ست نیشان کراو له تورکیا دا مه به ست پی ی چه وساندنه و هی موسلمانان بوو^۱ .

حیزبی ناشتی نیشتمانی به شداری هه لېژاردنه گشتی یه کانی سالی ۱۹۷۳ ز کردو تیایدا ۱۱/۹٪ ی دهنگه کانی به ده ست هینا ، واته ۲۴ / ۱ ملیونی دهنگی دهنگه ران ، له نه نجامی نه مه یشدا له نه نجومه نی نیشتمانی تورکی دا به ۴۵ کورسی خوی نو اند^۲ .

نهربه کان له نیوارهی هه لېژاردنه کانی ۱۹۷۳ ز دا رایگه یاند : (نیمه به م زوانه سه رده می) پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) ده گپړینه وه . هه روه ک پاش هه لېژاردنه کان رایگه یاند که دروشمی حیزبه که ی نه و _ کلپله _ نه ویش کردنه و هی پښه ی داخراوی به رده م حیزبه که ی دابین ده کات و ده بیته کلپلی هه موو حکومه تیکی (ئینتلافی) تر له مه و دوا^۳ .

له نه نجامی نه مه دا یه که م حکومه تی ئینتلافی پښکها ت که حیزبی کو ماری گه ل و حیزبی ناشتی نیشتمانی له خو گرت ، نه ویش له ۲۵ ی کانونی دوو هی ۱۹۷۴ ز دا بوو کاتیک و وزارت ۱۸ وه زیری نه ندامانی حیزبی کو ماری گه ل و هوت نه ندامی حیزبی ناشتی له خو گرت .

به فه زلی خوا و دواتر به هه وله کانی حیزبی ناشتی نیشتمانی به سه ر کردایه تی نهربه کان ، بؤ یه که م جار له نازاری ۱۹۷۴ ز دا تورکیا له کو نگرهی بالای ئیسلامیدا به شداری کرد و وه زیری ناوخوی تورکی (که له حیزبی ناشتی نیشتمانی بوو) له و کو نگرهی دا هه لېژاردرا .

به راستی چالاکی حیزبی ناشتی نیشتمانی له ماوه ی هه فتا کاند بووه هوی شپو شیواو بوونی دیارده علمانی یه کانی نیو تورکیا به وه ی که چه ند دیارده یه کی ئیسلامی بلا و بوویه وه که پښه ی درا به پښه یاندن و راهینانی پښنو یژ و ناموژگاری که ره کان ، نه و خویندنگانه نزیکه ی ۱۰٪ ی زانست خوازانانی نیو خویندنگه ناوه ندی یه کانی ده و ته وه که ۵۰۰۰۰ په گه زی ئافره تی نیو تورکیای تی دا بوو ، له راستی دا ده نگدانی ئیسلامی گه یشته

^۱ (الصحوۃ الاسلامیة منطلق الاصالۃ و إعادة بناء الأمة ص ۱۱۷ .

^۲ (الحركات الاسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۴۲ .

^۳ هه مان سه رچاوه ی پښوو ل ۱۴۳ .

نیوان ۱۰٪ بۇ ۱۵٪ ، عەلمانی یەکانیش ئەو پېژەنەیان بە مەترسی زانی بۇ سەر شارستانی تورکی^۱.

بەکاریگەری حیزبی ناشتی نیشتمانی و خویندکارەکانی نور لە تورکیا دا زنجیرە (هەزار کتیب) ھاتە بوون کە وەزارەتی پەرورەدە ھاوکاری دەکرد ، ئەم زنجیرە پۆشنیری تورکی بە پیوهریکی ئیسلامی ئەخویندەو ھات ، حیزبی ناشتیش لە کۆنگرە گەرە و نیشتمانی تورکی دا چەمکە ئیسلامی یەکانی قول دەکردەو ن پۆژنامە ئیسلامی یەکانی نیو تورکیا ھێرشیان ئەکردە سەر کمال ئەتاتورک و ناوی (دەجال) یان بەسەردا بپری ، حیزبی ناشتی نیشتمانی فشاری خستەسەر سەرۆکایەتی کاروباری ئایینی ئەو بوو لە حوزەیرانی ۱۹۷۳ دا بەیانیکی دەرکرد کە تێیایدا جەختی کردەو لەسەر ئەوێ کە ئافرەتی تورکی ھاندات بۆ بالاً پۆشی (حجاب کردن) .

کاتی ئەربەکان لە سالی ۱۹۷۴ ز دا گەشتیکی کرد بۆ سعودیە - لە کاتیکی جیگری سەرۆک وەزیران بوو - سەردانەکی بە زیارەتی کەعبە دەست پیکرد ، لە و نامەیدا کە بۆ مەلیک فەیسەلی - ی نوسی (بەرھەمەت بیّت) تیایدا ئەمە یاس کرد بوو (ئاگاداری گەل و حاجی یەکان لەو پەرژانە ی لە ناوچەکانی پۆژەلات و باشوری پۆژئاوایی تورکیادا پوو دەدات بەھۆی ئەو قەرزانە ی دەیدەن بە تورکیا ئەو یەکیکن لە کارە گرنگەکان ، بەراستی پالپشتی و ھاوکاری ئیو ھەلویستی من لە تورکیا دا قوناغیکی نوێ دەکاتەو بۆ تورکیا لە جیھانی ئیسلامی دا ، یارمەتی ئیوھیش بۆ ئیمە لەو بوارەدا دواتر پالپشتی و دەستگرویی ئەو قوناغە ی)^۲.

(ئەربەکان) توانی لە پەرلەماندا یاسایەکی پەپرە بکات کە بەھۆیەو ماو بە تورکەکان بدات بۆ گەشتی و شکانی بۆ حەج کە ئەو پیشتەر قەدەغە بوو^۳.

بە راستی ھەنگاوەکانی حیزبی ناشتی نیشتمانی لە کۆمەلگە ی تورکیدا دلیرانە بوو ، بۆیە سوپای تورکی خزمەتگوزاری عەلمانیەت لە تورکیادا بەرگە ی ئەو کردارە سوپاسگوزاری یانە ی نەگرت ، ئەو بوو سوپا کودەتای کردو فرە لایەنیو ئازادی سیاسی

^۱ (ھەمان سەرچاوە ی پیشوو ل ۱۴۵ .

^۲ (الحركات الإسلامية الحديثة في تركيا ز دز محمد مصطفى ص ۲۰۷ .

^۳ (الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا - د . النعمي ص ۱۴۷ .

له‌ناو برد له ۱۲ی ئه‌یلولی ۱۹۸۰ ز د ، له پێش ئه‌و کو‌ده‌تایه له پۆژی ۶ی ئه‌یلولدا له شاری قونیا چه‌ند پێپێوانیکی گه‌وره کراو پێپێوان که‌ران هاواری دامه‌زراندنی ده‌وله تیکی ئیسلامی یان ده‌کرد . پشتیوانانی حیزبی ناشتی ده‌ستیان کرد به گالته کردن به دامو ده‌زگا سه‌ربازی یه‌کان و هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی که ئه‌تاتورك بر‌وای پێیان هه‌بوو ، ئه‌وانه‌ی که له هه‌موو به‌شه‌کانی وولاته‌وه هاتبوون به دروشمه ئایینی یه‌کان هوتافیان ده‌داو داوای به کارخستنی شه‌ریعه‌تی ئیسلامیان ده‌کرد له هه‌لسوکه‌وتی سیاسی ناو‌خو‌ییدا و پێگه‌یان نه‌دا سرودی نیشتمانی بووتریت ^۱ .

خو‌پیشاندهران نا‌ره‌زایی خو‌یانیان بو‌ داگیرکردنی (قدس) ده‌ربری و بانگه‌وازیان ده‌کرد بو‌ برینی په‌یوه‌ندی یه‌کان له‌گه‌ڵ ئیسرائیل دا و بانگکردنی ئیسرائیل بو‌ ئه‌وه‌ی که قودس ئازاد بێت ، هه‌روه‌ک ئه‌ریه‌کان له پێپێواندا بانگه‌وازی ده‌کرد بو‌ ده‌ست کردن به ململانی بو‌ کو‌تایی هێنان به عه‌قلیه‌تی درۆینه‌ی پوژناوایی که فه‌رمانه‌روایی تورکیا ده‌کات . خو‌پیشاندهران دروشمه‌کانیان به زمانی عه‌ره‌بی نوسی بوو ، هه‌روه‌ها هه‌ستان به سووتاندنی ئالای قه‌واره‌ی زایونی و ئه‌مریکا و سو‌قیه‌ت ، خو‌پیشاندهران به دروشمی (مردن بو‌ جوله‌که) هاواریان ده‌رکر به تایبه‌ت که شاری قونیا ژماره‌یه‌ک له تایه‌فه‌ی جوله‌که‌ی له خو‌ ده‌گرت که ژماره‌یان ده‌گه‌یشه‌ ۲۰۰۰۰ هه‌زار جوله‌که ، هه‌روه‌ها خو‌پیشاندهران بانگیان ده‌کرد (پو‌لی یاسای ئایینی هات و جه‌نگه‌لی بوون ته‌واو بوو ، شه‌ریعه‌ت یان مردن ... ده‌وله‌تی بی‌باوه‌ری پێویسته له ناو بجیت ... قورئان ده‌ستورمانه ... ده‌وله‌تیکی ئیسلامیمان ده‌و‌یت به بی‌ سنور و چینه‌یه‌تی) ^۲ .

جه‌ماوه‌ری حیزبی ناشتی نیشتمانی به‌رده‌وام زیادی ئه‌کرد چونکه ئه‌و به‌راشکاوانه پابه‌ندی باس و خواسته ئیسلامی یه‌کان بوو ، به تایبه‌ت له دوو سالی ۱۹۷۹ز - ۱۹۸۰ ز . حیزبی کو‌ماری و حیزبی عه‌دله‌تیش ناچار بوون حیزبی ناشتی نیشتمانی رازی بکه‌ن و چه‌ند سازشکاریان کرد بو‌ په‌وتی ئیسلامی ، به‌هێوای یارمه‌تی یه‌ ماددی یه‌کانی و لاته ئیسلامی یه‌کان و پێویستی زو‌ر به په‌تپو‌له‌که‌یان .

^۱ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو ل ۱۵۱ .)

^۲ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو .)

سەرکردایەتی سوپای تورکی پاش کودەتا سەربازی یەکان شەرمیان لەوێ نەکرد بۆین : ھۆی دەستیوەردانیان لە پینا پارگرتنی ھەلکشانی ئیسلامی دایە .

کودەتایی یەکان بڕیارێکیان دا کە ھەموو حیزبێکی سیاسی یاساغە و پێویستە سەرکردەکانیان دەستبەسەر بکری و بدرێنە دادگا ، ئاسایی و سروشتی بوو کە حیزبی ناشتی نیشتمانی بە دادگایی بکری و تۆمەت ئاراستە ی ئەر بەکان و ھواری موحامەدەکانی بکری . تۆمەتەکان ھەموو بە دەوری مکوپی حیزبی ناشتی لە سەر گیرانەوێ دەولەتی ئیسلام لە تورکیا و ڕزگار بوون لە یێرۆکە عەلمانی یەکان و ڕێبازە کە مالی یەکاندا دەسوپایەو . عەلمانی یە تورکە لوتبەر زەکان بە ھەموو بێشەرمی یەکەو و لە سەرزمانی (جەنرال ئیفرنی) سەرۆک ئەرکانی سوپای تورکی ڕایگەیاندا کە ئەو ئەوئەندە سوپای ھەییە دەتوانی زمانی ھەموو کەسانە بپری و ھێرش دەکەنە سەر ئەتا تورک^۱ .

بەراستی حیزبی ناشتی نیشتمانی توانی ھەندێ گۆرانکاری بکات لە ئاکاری سیاسی ناو خۆیی تورکیادا ، لەوانە : بە دیھنانی بانگ لە مژگەوتەکاندا و بە زمانی عەرەبی و سەپاندنی خویندنی قورئان لە ویستگەکانی رادیو و تەلەفزیویدا . کە ئەمانە لەو ڕۆژەوێ گەندەل و خراپە کاری گەرە (مصطفی کمال) ھاتە سەر کورسی فەرمانرەوایی ھەمووی قەدەغە کرد .

بەراستی ئەر بەکان لە گەل حیزبە موحامەدەکیدا بوو بە مەشخەلێک لە مەشخەلەکانی بزوتنەوێ ھاوچەرخی ئیسلامی لە تورکیا دا و حیزبی ئیسلامی کاری کردە سەر نیوئەندە ئیسلامی و ڕێبازەکانی سۆفیزم و تەکیە و خانەقاکان و لە نیو پەرۆتە ئیسلامی یە گشتی یەکەدا کەسانێکی دیتەو کە سەری بخەن و لە پالیدا بوەستن و پالپشتی بکەن . لە سالی ۱۹۸۲ زدا دادگای ستەمکاری سەربازی بڕیاری بەندینخانە ی بۆ ماوێ ۴ سال دەرکرد بۆ ئەر بەکانی موحامەد و ۲۲ کەس لە ئەندامانی حیزبی ناشتی نیشتمانی بەندینخانە ی بۆ ماوێ ۲ سال و نیو کرانە بەندینخانە^۲ .

سوپای تورکی ھەستا بە دەرکردنی ھەموو ئەو کەسانە ی کە بۆنێکی ئیسلامی لێو ییت ، (ئیفرن) لەو ھێرشەیدا کە ئامانجی لێدانی ئیسلامی یەکانی نیو ھیزی چەکدار بوو ووتی

^۱ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۵۰) .

^۲ (ھەمان سەرچاوە ی پیشوو ل ۱۵۶) .

ئەو موسلمانانە (ئامانجيان گەيشتنە بە پلە بەرزەکانى نىو ھىزە چەكدارەكان ، چى پوودەدات ئەگەر ئەوان جەلەوى سوپا بگرنە دەست ؟)^۱ .

ئىنجا دەلىت (پىدەچى وولات بگۆرن بۆ ھەر جۆرە پزىمىك كە دەيانەوئىت ، ئايا ئەمە چالاكى ئايىنى يە يان ناپاكي يە ؟)^۲ .

سەرکردايەتى سەربازى لە توركيادا دەستى كەردبە گەران بەدواى چارەسەرى گەرفتە سىياسى يەكانى و پازى

كەردنى فشارە ئەوروپى يەكان كە توركيای بە پىشیلکاری مافە كانى مروڤ تۆمەتباركەردو لەسەرى پىويست كەرد سەرلەنوى ديموكراتى يەت بگىرپتەو ھە بۆ وولات ، بۆ ئەمەش چەند لىژنەيەكى نووى پىكەينابۆ دروستكەردنى دەستورىك بۆ وولات بەجۆرىك مافى سەپاندنى بارى نا سەروشتى و ھەلەو شاندەنەوى پەرلەمان و بانگەواز بۆ ھەلباردنكى نووى بدات بەسەرۆكى توركى ، بەمە توانى مافى ئەو بەدات بە ھەلمانى يەكان كە رىگە بگرن لە ھەولە بەردەوامە كانى ئىسلامى يەكان بۆ لەناوبردن دەستورى ھەلمانى . ياساكان گۆرانيان تىدا كرا بە جۆرىك كە سەرکردايەتى سەربازى مافى ئەو ھەبىت كە ھەندىدەسەلاتى بە سەر ژيانى سىياسى نىو توركيە بىت .

پاشا راگەياندى دەستورى نووى لە سەلە ۱۹۸۲ زدا چەندىن حىزبى سىياسى پىكەتات و (حىزبى رەفاه) یش دەرکەوت كە ئەویش درىژە پىدەرى حىزبى ئاشتى نىشتمانى بوو ، خەلكە ئىسلامى يەكان بە كۆمەل دەچوون بۆ لاى ئەو حىزبە نووى يە ، ئەو حىزبەى دووچارى بەرەنگارى سوپا و فشار خستەن سەر بووتا رىگەى چوونى بۆ نىو ھەلباردنەكانى سالى ۱۹۸۳ زلى بگرن . بەلام ئەو چوو نىو ھەلباردنەكان و رىژەى ۵٪ ي دەنگەكانى بە دەست ھىنا^۳ .

زىاد لەو ھەيش ، حىزبى رەفاه لە ھەلباردنەكانى تشرىنى يەكەمى سالى ۱۹۸۷ زدا بەشداری كەرد و بە ۷۰٪ ي دەنگەكانى بە دەست ھىنا^۴ .

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو ل ۱۶۵ .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو ل ۱۶۵ .

^۳ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو ل ۱۷۹ .

^۴ ھەمان سەرچاوەى پىشوو .

کۆمەلە ئىسلامى يەكان بە دەورى (حىزبى رەفاه) دا كۆدەبوونەو و (حىزبى رەفاه) دەستى كرد بە سەرکردايەتى كردنى بزوتنەو ئىسلامى يەكان لە ھەموو شارە توركى يەكاندا ، تەنەت لە پارىژگا گەورەو گوندە دوورەكانىشدا . بزوتنەو ئىسلامى لە گەل گرتە دەستى دەسلەتتى (ئەوزال) بوژايەو ، ئەو لە گەل ئىسلام لە توركيادا بە سۆز بوو بە تايبەت كە ژمارەيەكى گەورەى سەرکردايەتى حىزبەكەى _ حىزبى نىشتمانى دايك _ لە بەرە ناودارە ئىسلامى يەكانى نيو توركيادا بوون ، چەندىن كادىرى گرنگى سەرکردايەتى لە حىزبى ھەلۆەشاوئى ئاشتى چوونە نيو حىزبى نىشتمانى دايكەو كە لە ھەلېژاردنەكانى سالى ۱۹۸۳ زدا بە زۆرينە يەكى گەورە سەرگەوت ، حكومەتەكەى (ئەوزال) ھانى چالاكى مزگەوت و خويندنگە ئايىنى يەكانى دا و (كاظم اكصوى) كە وەزىرى دەولەت و سەرپەرشتىارى كاروبارى ئايىنى بوو گرنگى دا بە كردنەوئى چەند خولىكى فيركردنى قورئانى پيروز كە لە سەرھەتاي ھەشتاكاندا ۲۰۰ خولى پەرمى بوو و لە سالى ۱۹۸۷ زدا گەيشتە ۳۰۰ خول ، پىبازە ئايىنى يەكان چالاك بوون و (كاظم اكصوى) ھەستا بە دامەزراندنى چەند دامەزراو و بانكى ئايىنى وەك (بانكى ئەوقاف) كە لە گرنگترين ئەو مەلەبەندانە بوو كە لە توركيادا پشتيوانى لە بزوتنەوئى ئىسلامى دەكرد .^۱

(حىزبى رەفاه) لە جىھادى ئاشتىانە و پوچوونى تەواو بە قولايى يەكانى گەلى موسلمانى توركيادا بەردەوام بووئەو گەلەى كە بەردەوام كارەكانى حىزبى ئاشتى لە بىرەوئى و ويژدانيدا حەزورىان ھە بوو ، توانى ئامادەيى ئىسلامى بگيرتتەو بۆ كۆمەلگەى توركى . (حىزبى رەفا) كە دريژە پيئەدرى حىزبى ئاشتى بوو . توانى لە مارسى سالى ۱۹۹۴ زدا گرنگترين و گەورەترين شارەوانى يەكانى نيو توركيادا بە دەست بەيئيت و لە ھەلېژاردنەكانى ديسەمبەرى سالى ۱۹۹۵ زدا وەك گەورەترين حىزبى نيو وولات سەرگەوتن بە دەست بەيئيت و لە ئەنجاميدا لە سالى ۱۹۹۶ ز دەسلەتتى لە ئىنتەلافىكى حكوميدا لە گەل حىزبى ريگەى راست دا گرتە دەست .^۲

موجاھىدى گەورە (نەجمەددىن ئەرەبەكان) بوو بە سەرۆك وەزيران و ھەستا بە چەند چاكسازى يەكى زۆر چاكى ئابورى و لە ماوە يەكى كورتدا موچەى بەرزكردەو و وەك تير

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پيشوول ۱۸۳ .)

^۲ (تحديات السياسية تواجہ الحركات الإسلامية ص ۱۱۸ .)

بهره و بانگه‌شه کردن بۆ بنیاد نانی بازارپکی هاوبه‌شی ئیسلامی بهره و پیشه‌وه ده‌پوشت و ره‌فزی چونه ناوه‌وهی تورکیا بۆ بازارپکی هاوبه‌شی ئه‌وروپی ده‌کرد ، جا ئه‌وه بانگه‌واز بوو بۆ به‌ریابوونی میله‌تانی یه‌گرتووئیی ئیسلامی و کۆنگره‌ی هاوبه‌شی ئیسلامی و نوینه‌رانی حیزبی ره‌فاه له‌ شاره‌وانی یه‌کان و له‌سه‌ر ئاستی ده‌وله‌ت به‌ جوانترین نمونه‌ی پاکیتی و ده‌ستپاککی و توانی نه‌خشه‌کیشان بوون به‌ پیشه‌نگ ، دامه‌زراوه‌کانی حیزب گرنگیان به‌ پیش خستن و چاککردنی پیشکه‌شکردنی خزمه‌تگوزاری یه‌کان ئه‌دا به‌ هاوولاتیان . گه‌لی تورکیش سۆزیان هه‌بوو له‌گه‌ل (حیزبی ره‌فاه) دا ته‌نانه‌ت زۆریک له‌ دامه‌زراوه‌کان ده‌نگه‌کانی خۆیان دا به‌ حیزبی ره‌فاه که کاری ده‌کردبو به‌ دیهینانی هه‌لی کارکردنی شه‌ره‌ف مه‌ندانه‌ بۆیان و لابردنی خانه‌کانی له‌شفرۆشی گه‌نده‌لی و کارکردن بۆ گه‌رانه‌وه‌بۆلای خوا تا لییان خۆش ببیت .

به‌پراستی نوینه‌ری ره‌فاه که شاره‌وانی ئه‌ستانبولی گرتی ده‌ست به‌ هه‌موو دلیری یه‌که‌وه کی‌شه‌کانی پایته‌ختی چاره‌سه‌ر کرد و بودجه‌ی دووقات دووقات کرده‌وه دوا‌ی ئه‌وه‌ی بودجه‌ی شاره‌وانی هه‌میشه‌که‌می ئه‌هینا به‌ هۆی ئه‌و دزی یه‌وه .

جوله‌که و عه‌لمانی یه‌کان به‌ و ده‌ستکه‌وته گه‌ورانه‌ پازی نه‌بوو که بزوتنه‌وه‌ی ئیسلامی له‌ تورکیادا به‌ دی هینا ، بۆیه‌ سه‌رکرده‌ی سوپایان پال پێوه‌نا تا فشاربه‌بات بۆ سه‌ر حیزبه‌کان ئه‌وه‌ بوو نوشوستیان هینا به‌سه‌ر هاوپه‌یمانی نیوان (حیزبی ریگه‌ی راست) و (حیزبی ره‌فادا) . حیزبیکی توندپه‌روه‌ی پالپشت کراو به‌ هیزی سه‌ربازی و پیاوه‌ عه‌لمانی یه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کان پیشپه‌وه‌ی کردو (حیزبی ره‌فاه) ی دایه‌ دادگای ده‌ستوری و دادگاش له‌ سال‌ی ۱۹۹۷ ز دا بریاری هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی (حیزبی ره‌فاه) ی دا و ده‌ستی گرت به‌سه‌ر ما‌لو سامانه‌کانیدا .

هیشتا ئیسلامی یه‌کان له‌ تورکیادا به‌ هه‌موو دلیری و نه‌ترسی و ژیری یه‌که‌وه مملانیی خۆیان له‌گه‌ل جوله‌که و عه‌لمانی یه‌کان و دوژمنانی ئیسلام به‌پێوه‌ ده‌بن ، منیش به‌ و په‌ری دلنیایی و بی دوودلی ئه‌لیم بزوتنه‌وه‌ی ئیسلامی له‌ تورکیا به‌زوویی ده‌گات به‌ فه‌رمانپه‌روایی و به‌ ویستی خوا شه‌ریعی خوا جیبه‌جی ده‌گات ، چونکه‌ هه‌موو ئاماژه‌و سونه‌ته‌کان وا ده‌لین .

به‌م گفتوگۆیه‌ی مامۆستا و موجهیدی گه‌وره (پروفیسۆر نجمه‌ الدین ئه‌ربه‌کان) کۆتایی به‌ ئه‌زمووئیی ئیسلامی نیو تورکیا دینم که پایه‌کانی عه‌لمانی یه‌تی له‌ تورکیادا

توشی کرموئی کرد (*) پوژنامه وانیکى موسلمانى ناودار بهم شیوهیه پرسىارى لیکرد : (هندی موسلمان پای وایه) به شداریکردن له چالاکی ههلبژاردندا له ئیسلامدا کاریکه له لایهنى شهرعییه وه دروست نی یه ، چونکه نهو به شداری یه پریژمه نه زانه کان به هیژ نه کات چونکه نهوان پشت بهو ریو شوینانه ده به ستن ..... ئه به کان وه لآمی دایه وه : نهی چی بکهین ؟ ئایا ده توانین نهو هه مووه ده سته وه ته گه ورا نه له سه ر ئاستی نازادی یه شه خصی و گشتی یه کان به دی بهینین ... و نهو سه دان خویندنگه ئیسلامی یانه دابمه زینین ... و له په رله ماندا دهنگمان به رزیکه یه نه وه بو گوپینی نهو ماده ده ستوری یانه ی که سنوور بو نازادی یه ئایینی یه کان ده ست نیشان ده کات و نه توانین بو خه لکی بپروابوون به خو و ئایینیان بگپینه وه و هه موو جوړه خراپه یه که گه مارو بدیهین که خه ریکه له ولاتدا قیزه ون نه بیته به بی نهو هوکارانه ی که ئاستی خزمه تی هه موو تاک و کوومه له یه که به رزده کاته وه و پال به هه مووانه وه نه نیته تا بچه ژیر باری به رپسیار یه تی له دووباره بنیادنانه وه ی (کوومه لگه کانیا ندا)¹.

په وتی ئیسلامی له تورکیادا به رده وام له گه شه سه ندنیکى به رز دایه له گه ل گه وره و قه به یی نه خشه گه مارو دهره کانی دوژمندا و له گه ل ترسناکی نهو پیلاناندا که به شیوه یه کی یه کسان له راست و چه په وه دا نه پریژریت ، به لآم ئیمه هه ر چاوه ری به دیه اتنی به لینی خواين که نه فه رمویت : ﴿ فاما الزید فیذهب جفاء واما ما ینفع الناس فیمکت فی الارض ﴾ (الرعد : ۱۷) و ﴿ ان الله لا یصلح عمل المفسدین ﴾ (یونس : ۸) و ﴿ و یا بی الله الا ان یتم نوره و او کره الکافرون ﴾ (التوبة : ۳۲) . (مانای ئایه ته کان یه که له دوا ی یه که :) (به لآم نه وه ی که فی سه رده ریایه نه پوات و نه وه شی که لکی نه گریت له زه ویدا نه مینیته وه) ، (خوا ی گه وره به دنیای یه وه کاری خراپه کاران پیکوپیک ناکات) !! (خوا ی گه وره هیچ قه بول ناکات نه وه نه بیته که نووری خو ی تیرو ته واوبکات با کافرانیش پییان ناخوش بیت .))

¹ (هه مان سه رچاوه ی پيشوو ل ۸۷ .

(باسی جەشتەم)

(ھۆکارەکانی نشوستی ھینانی دەولەتی عوسمانی)

پېخۆشکەری : ھۆکارەکانی نشوستی ھینانی دەولەتی عوسمانی زۆرن ، کۆی ھەموویان دوورکەوتنەوہیان بوو لە ھۆکمکردن بە شەریعی خوا کە ھەرچی سەختی و چەرمەسەری و دلتەنگی دونیاھەییە ھینای بەسەر تاک و ئوممەت دا ، شوینەوارەکانی دوورکەوتنەوہ لە شەریعەتی خوایش لە ژياندا لە ھەموو ئاستەکانی کۆمەلایەتی و سیاسى ئابووری دا دەرەدەکەوئیت .

فیتنەکان بەردەوام دین بەسەر خەلکدا و ھەموو کاروبارەکانی ژيانیان دەگریتەوہ ، خوا دەفەرموئیت ﴿ فليحذر الذين يخالفون عن امره ان تصيبهم فتنة او يصيبهم عذاب اليم ﴾ (النور : ٦٣) .

بەراستی دوورکەوتنەوہی سولتانیە دوایینەکانی دەولەتی عوسمانی لە شەریعی خوا کاریگەری (خراپی زۆری) ھەبوو لە سەر ئوممەتی ئیسلامی ، تۆ دەبینیت مرقۇی پۆچوو لە نیۆ ژيانی ماددە و نەزانی دا توشی پارایی و واق و پومان ترس و سام دەبیٹ و ھەموو شتیک بە مەترسی دەزانیت بۆ سەر خۆی . لە مەسیحی یەکان دەترسیت ناتوانیت بە عیززەت و شکۆداری و سەربلندی یەوہ لە بەردەمی یاندا بوەستیت ، ئەگەر لە جەنگیک لە جەنگەکانیشدا وورە بداتە بەر خۆی ، کەچی لە ئەنجامی تاوانەکانی نیۆ دایدا لە بەرامبەر دوژمندا لاواز دەبیٹ و لە ژيانیک دلتەنگی و ناخۆشی دا دەبیٹ ﴿ ومن اعرض عن ذكرى فان له معيشة ضنكا ﴾ .

لە راستیشدا گەلە ئیسلامی یەکان لە کۆتا قۇناغەکانی دەولەتی عوسمانیدا توشی گەوجی ولە دەستدانی ھەست کردن بە خۆ و لاواز بوونی ویژدان بوون ، ئیدی فرمان بە چاکە و نەھی لە خراپە بە ھیچ جۆریک نەما ، ئەوہی توشی (بەنی ئیسرائیل) بوو کاتیک کە فرمان بە چاکە و نەھی لە خراپە یان وازھینا توشی ئەوانیش ھات ، خوا دەفەرموئیت ﴿ لعن الذين كفروا من بنى إسرائيل على لسان داود وعيسى بن مريم ذلك بما عصوا وكانوا يعتدون ، كانوا لا يتناهون عن منكر فعلوه لبئس ماكانوا يفعلون ﴾ (المائدة ٧٨ ، ٧٩) .

جا ھەر ئوممەتیك شەریعی خوا چ فرمانەکان وچ نەھی یەکان بەرز پانەگریٹ ھەروەك (بەنی ئیسرائیل) چۆن لە ناو چوون و کەوتن ئەوانیش دەکەون و نامینن . پیغەمبەر (ص) دەفەرموئیت (نەبەخوا ، یان فرمان بە چاکە و نەھی لە خراپە دەکەن و دەدەن بە دەستی

زۆرداردا و ملی پئی نهوی نهکهن بۆ راستی و به زۆرملکهچی نهکهن بۆ راستی یهکان یاخود
خوای گهوره دلی هندیکتان نهمالی به دلی هندیکی ترتاندا و پاشان نهفرینتان لیدهکات
وهك نهفرینی لهوان کرد) . (واته له بهنی ئیسرائیل) .

بهراستی له دهولهتی عوسمانی دا سوننهتی خوا له گۆرینی دهرونهکان له گوێپرایهلی و
ملکهچی یهوه بۆ سههرچیچی و ههنگهپانهوه بهسههر حوکهمهکانی خوادا هاتهدی ﴿ ذلک بأن الله
لم یک مغیرا نعمه انعمها علی قوم حتی یغیروا ما بأنفسهم ﴾ (الانفال ۵۳) .

ههروهک نهو گهلانهی سههر دانههویئن بۆ نهو فهزمانپهروای یانهی که له شههری خوا
دوور کهوتونهوه سههر شۆپو پسوا دهبن تاکوو له بهردهم نهوهدا رادهوهستیت که سههرپچی
فرمانی خوا دهکات و داوای یارمهتی له برا هاوپیروباوهپهکانی دهکات . لادانی سولتانه
دوایینهکانی دهولهتی عوسمانی له شههری خواو کهمهروی گهله ئیسلامی یهکانی
ژێردهستیان له فرمان به چاکه و نههی له خراپه کاریگهری کرده سههر نهو گهلانه و
دوژمنکاری یه نیو خوایی یهکان نیوان خهک زیاد بوون و دهرونهکان تووشی قوپ بهسههری
و مالهکان تووشی تالانکاری و ناموسلمانهکان تووشی دهستدریژی بوون به هوی له
کارخستنی حوکهمهکانی خوا له نیو خوایاندا ، چهندین جهنگ و بهلا و ئاژاوه له نهجامی
دوژمنایهتی و رق و کینه دا له دایک بوون و ههنگیسان که تهنانهت له داوی ئاوابوونیشیاندا
تیایاندا ماون . سام وشکۆی دوژمن : پوس و ئینگلیز و بولغارو صهربهکان و نهوانی تریش
به هیز دهبوو و چهندین دهستکهوتی گههرهیان به دهست خست و سههرکهوتنی خوایی به
دوور نهبوو له ئوممهت و سولتانه عوسمانی یهکان و بیبهش بوون له دهسهلاتداری و له
ترس و بیمی دوژمناندا بوون و چههرمهسههری یهکان یهک له داوی یهکدا هاتن و مالهکان
بهفپۆ چوون و بیباوهپان زال بوون .

لهو سوننهته خودایانهی که له راستی یه ئایینی و میژوویی یهکان وهگرپاوه نهوهیه
که : نهگهر کهسانیک که خوا دهناسن له خوا یاخی بوون ، خوا کهسانیک که نهیناسن زال
دهکات بهسهریاندا ، بۆیه خوا مهسیحی یهکانی زال کرد بهسههر موسلمانهکانی دهولهتی
عوسمانیدا ، نهو تاوانانهی خوا دهولهتی پئی له ناو دهبات و ئوممهتهکانی پئی سزا دهدات
دووبه شن :

۱- مله جیرهیی کردنی پیغه مبهران و بیباوهپ بوون بهوانه ی پئی هاتوون .

۲- ناشوگری کردنی نعمه‌ت‌ه‌کان سوک سه‌یرکردنیان و خراپه و داپوشینی راستی و خه‌لک خه‌له‌تانندن و سته‌مکردن له هه‌ژاران و خوشه‌وه‌یستی به هی‌زان و زیاده پۆیی له ده‌رچوون و لادان و سه‌رکه‌شی بوون به ده‌وله‌مه‌ندی و سامان . ئه‌مانه هه‌موویان ناشوگری نیعمه‌ت‌ه‌کانی خوایه و به‌کاره‌ینانیه‌تی له پێیه‌کدا که خوا پێی پازی نی یه وه‌ک پێگه‌ی دوور له سودی خه‌لک و دادپه‌روه‌ری گشتی .

جووری دووه‌می تاوانه‌کان ئه‌وه بوو که کو‌تا سو‌لتان و کار به‌ده‌سته‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی په‌یره‌وی یان کرد ^۱.

ده‌وله‌تی عوسمانی له سه‌رتاییدا له هه‌موو بچوک و گه‌وره یه‌کدا له‌سه‌ر شه‌رعی خوا ده‌چوو و پا به‌ندی مه‌نه‌جی ئه‌هلی سوننه بوو له پێ‌کرده‌ی بانگه‌وازی و جیهادی خویدا و مه‌رج و هۆکاره‌کانی ده‌سه‌لاتداری که له قورئانی پیرۆز و سوننه‌تی شه‌ره‌فمه‌ندانیه‌ی پیغه‌مبه‌ردا هاتوو به‌جێده‌گیا‌ند ، به‌لام له کو‌تا سه‌رده‌مه‌که‌یدا لایدا له مه‌رجه‌کانی ده‌سه‌لاتداری و دوورکه‌وته‌وه له هۆکاره‌ ماددی و مه‌عنه‌وی یه‌کان ، خوای گه‌وره ده‌فه‌رمو‌یت ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ، وَاقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاطِيعُوا الرِّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ (النور ۵۵ و ۵۶) .

جا ده‌وله‌تی ئیسلامی عوسمانی له‌سه‌رتاییدا له‌و مه‌رجانه تیگه‌شتبوو ، به‌لام له کو‌تایی یه‌کانی سه‌رده‌مه‌که‌یدا ئه‌و مه‌رجانه تووشی لاریبونی چه‌مکه بنه‌په‌تی یه‌کانی بوون ، بو‌نمونه :

یه‌که‌م : له پێ‌ویستی یه‌کانی ئیمانی راست و دروست هۆگری و دوورپه‌ریزی یه واته (ولاء) و (براء) ۵ :

ده‌وله‌ته‌که له سه‌رده‌مه سه‌ره‌تا‌کانیدا به‌م فه‌رمایشتانه‌ی خوا ئیشی ده‌کرد ﴿لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَن تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ ، وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾ (آل عمران ۲۸) و ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا

^۱ (دولة الموحدين _ د. علي محمد الصلابي ص ۱۷۰ .

لاتتخذوا اليهود والنصرى اولياء بعضهم اولياء بعض ومن يتولهم منكم فانه منهم ان الله لا يهدي القوم الظالمين ﴿ (مائدة ٥١) .

پیغمبریش (ﷺ) دہرمویٹ (اوثق عری الايمان الموالاة فی الله و المعاداة فی الله والحب فی الله و البغض فی الله)^۱ واتہ : بہ میزترین ہلقلہی ئیمان ہاودہمی و ہوگری یہ لہ پیئاو خوادا و دوزمنایہ تی کردنہ لہ پیئاو خوادا و خوښہ ویستی لہ پیئاو خوادا و رقی و کینہ بوون لہ پیئاو خوادا) .

بہ لآم لہ کوټا سہردمہ کانیدا و بہ تایبہت لہ دوسہدہی ۱۳ و ۱۴ ی کوچیدا ، چہمکی (ولاء) و (براء) تووشی لادان بوو بہ هوئی ئہو نہ زانی یہ چروپړہی کہ بالی کیښا بوو بہ سہر زورینہی ہہریمہکانی دہولہ تی عوسمانی و وولاتہ ئیسلامی یہکاندا لہ ئہنجامی نہ بوونی ئہو زانا خواوایستانہی کہ ریگہی ئوممہت پوښن ئہکہ نہوہ و جلہوی پوښشتن بہرو ریگہی راست و دہگرنہ دہست ، فہرمانپړہاو سولټانہ کانیش موحامہلہی دوزمنیانی لہ بیباوہریان دہکرد لہ جیاتی موسلمانان دہیانکردنہ ہاودہمی خویان ، لہ کاتیځدا ئہو بیباوہرانہ لہ لایہ نیکی گہورہی ہیژی ماددی دا بوون و تہواو بہ پیچہوانہوہ موسلمانانہکان لہ بہرامبہردا لہ لاوازیدبوون جا ئہو بارو دوځہ ناخوښ و سہختہی کہ موسلمانانی تیدا دہژیا یارمہ تی ئہوہی دا ئہو بیروباوہرہ ئیسلامی لہرزہی تی بکہوټ^۲ .

بو نمونہ ئہو بارودوځہی کہ پربوو لہ ہہموو شیوہکانی تی اچوون وک ہہژاری و لاوازی و نہ زانی و نہ خوښی و ئہفسانہ لہ بہرامبہر بارودوځی (واقعی) ئہوروپیدا ، هوټہک بوو لہ لاوازیوونی بیروباوہری (ولاء) و (براء) ، لہگلہ ئہوہیشدا ہہرگیز دروست نی یہ بوټمان کہ بہ واقعی بیباوہران بیانوو بدہینہ دہست ئہوانہی پییان سہرسام بوون . چونکہ ئہگہر ئیمانہکہ یان راست و بیروباوہریان چہسپاو ہواہی ، ئہوا ښارہزووی دہروونی بیباوہران راینہدہمالین و شہپولہکانی ماددی و میز فریئ نہدہدان ، وک چوټن باری سہرہی یہکہم _ رہزای خویان لیټی _ بہ نایین و بیروباوہرہکہ یان زال بوون بہ سہر بیباوہران و لووتبہرزیاندا ، تہنانت لہ کاتی شکست و ساتی سہرنہکہ وتنیښدا ، وک خوی گہورہ دہفہرمویٹ ﴿ ولاتہنوا ولا تحزنوا وانتم الاعلون ان کنتم مؤمنين ﴾ (آل عمران ۱۳۹) .

^۱ (صحیح الجامع الصغیر (۲ / ۳۴۳ / ج ۲۵۳۶) .

^۲ (الانحرافات العقدیة والعلمیة (۱ / ۱۴۲) .

له گهل ئه وه يشدا ئه و بىروباوه ربه له سهر ئاستى گهلانى ئوممه تى ئىسلامى له نىو
درونه كاندا كليه سهندوو و له نىو عه قله كاندا سه قامگير بوو . جا موسلمان له باكورى
ئه فريقي يه وه برايه كى موسلمانى خوئى له شامدا خوش دهويست و دراوسى مه سىحى يه (
داگيركه ره) كه ي پق لىبوو ، به مجوره يش له هه موو كونج و لاو هه ريمه كاندا وابوو .
موسلمان له هه موو شوينيكه وه هه ستى به براكانى ئه كرد و هه ستى به و دوژمنايه تى و
ليقه ومانانه ش ئه كرد كه تووشى ئايينه كه ي بوو بوو، هه نديكيان له جيهادى ده سترى زكه ران
و ده رچوون له پرى خوادا له گهل براكانيدا به شدار يان ده كرد ، تاراده يه كى زور به و شيويه
بوون كه پيغه مبه ر (ﷺ) وه سفيان ده كات (كالجسد الواحد إذا اشتكى منه عضو ، تداعى
له سائر الجسد بالسهر والحمى) رواه البخاري . سه رخستنى موسلمانانى حيجازو
ليببامان بو براكانيان پوشن كرده وه له كاتيكا له سالى ١٢١٣ك / ١٧٩٨ ز دا فه رنسى
يه كان داگيريان كرد . وه چوون موسلمانان له گهل بانگه وازه كه ي (سولتان عبدالحميدى دوهم
) دا جولانه وه بويروكه ي جامععه ئىسلامى و بانگه وازى بو يه كيئى موسلمانان له به رامبه ر
ده سه لاتگيرى و خو سه پاندنى ئه وروپيى و روسى و لايه نانى تر دا . ئه و بانگه وازه يش تا
ئاستيكي گه وره به ره مى هه بوو و موسلمانان له هه موو لايه كه وه به جيا وازى زمان و په نگ
و وولاتيان وه له گهلدا بوون ، به لگه ي له وه گه وره تر نى يه كه چوون موسلمانان له هه موو
لاكاني جيهانه وه ده ستيان دايه مال به خشين بو دارپشتنى هيلى ئاسنينى نيوان به غداد و
حيجاز كه سى يه كى تيچوونى هيله كه يان خسته ئه سئوى خو يان . له گهل ئه و لاپريونانه ي
كه به شبه شه كى و دابه شبونى موسلمانانى ليكه و ته وه وه ك مه زه به كه لامى و فيقه ي و
ريبارزه سو فيزمه كان . هه ستكردن به په يوه ندى ئايينى نيوان موسلمانان به هيزتر بوو ، (
ولاء) و (براء) يش تا ئاستيكي گه وره له نىو دهرونى هه مواندا ساغ و سه لامه ت بوو ، بويه
له سهر دوژمنانى ئىسلام وه ك جوله كه و مه سىحى يه كان سه خت بوو كه له و بىروباوه ربه دا
ديوارىكى پته و و به ربه ستيكى به هيز بينن له به رامبه ر پيلان و هه وله كانى بو له ناو بردى
موسلمانان و ئايينه كه ياندا راوه ستيئ ، بويه كه و تنه كار كردن له سهر پوخاندنى ئه و ديواره
و توندنه وه ي ئه و به ربه سته ي له ريگه ي هه لقه له گوئى و به كرى گيرا وه كانى خو يانه وه له
جيهانى ئىسلامى و نىو ده وله تى عوسمانيش به تايبه ت ئه وانه يان كه كاروباريان له
ده سئديه وه ك سولتان و پاشاكان . وه ك له گهل سولتاني عوسمانى محمودى دوهمى
كوچكردوى سالى ١٨٣٩ زدا پويدا كه سه ركردايه تى بزوتنه وه ي چاكسازى خو چوينه ر

بهمه نهه جی نه وروپی ده کرد . نه وه بوو هه ستا به کارکردن بۆ دامالینی بیروباوه پری (ولاء) و (براء) و هه ولی سپینه وهی دا له دهرونه کاند ، نه و ئاراسته مه ترسی دارهیش له خودی قسه ی سولتاند ده رده که ویت : (من نه مه ویت _ له ئیستا وه به دوا _ موسلمانان ته نها له مزگه وت و مه سیحی یه کان ته نها له که نیسه و جوله که کان ته نها له په رستگا کاند جیا بکری نه وه ، من ده مه ویت هه موان یه کشی وه به ریزه وه ئارسته بگرن و هه موان به یه کسان ی ماف و پاریزگاری باوکایه تی یه وه به خوشی بیگوزهری نن ، نه وه بوو مه سیحی یه کان و جگه له وانیش له و سهرده مه دا نازادیه کی به فراوانیان ده ست که وت ^۱ .

له و سهرده مه یشتدا خویندگه یۆنانی و نه رمه نی و کاسۆلیکی یه کان به فراوانی بلا و بوونه وه به هۆی سهر په رشتی و هاندانی سولتانه وه ^۲ .

پیاوانی یه کیك له سه ر یازگه کانی عوسمانی شوپرشیکیان به رپا کرد له بهر نه و گریمانه ی که گزایه زۆریان لی نه کریت نه بی دوو پشتوینی یه کتر پر _ که شیوه ی (خاچ) بدات وه ک (نه مساوی یه کان) _ به سه ر سنگیانه وه دابنن ، شوپرشگی پر ه کان هه ستان و نه و (پاشا) ش که سولتان په وانه ی نه وی ی کرد بوو ، ده ریان کرد و ناریدیانه وه ^۳ .

هه روه ها سولتان ریگه ی دا به ها ولاتی یه مه سیحی یه کانی ژیر چنگی خو ی تا تی رپوش بکه نه سه ر له جیات ی (کلا وه کۆنه کان یان) ، به مهیش له هیما ی تایبه ت به وان پرزگاری کردن ، نه مهیش خوشی یه کی زۆری لای نه وان دروست کرد ، هه ولی فه پرزکردنی ته پر بوشی سوپیشی دا به سه ر زانایاندا له جیات ی می زهر ، جا کاتیك له دژی پاوه ستان له سه ر نه و کاره ی پاشگه ز بوویه وه و نه وه نه لۆیسته ی به راگه یانندی جیهاد دژ به روسیا دا پۆشی ^۴ . له ویش خراپتر نه وه یه که ده ول ته ی عوسمانی داوای هاوکاری له سه ر له شکره کانی (داتوا) کرد پیشت (ولاء) یان بۆ روسیا . ده ول ته له و راستی یه بی ناگا

^۱ (حركة الإصلاح في عصر السلطان محمود الثاني ص ۲۱۴ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پيشوو ل ۲۱۴ .

^۳ هه مان سه رچاوه ی پيشوو ل ۲۵۸ .

^۴ (هه مان سه رچاوه ی پيشوو ل ۲۶۱ .

بوو ، دواتریش پوسیا چەندین ھەوالگری لە سوپای نوئی سولتاندا ھەبوو ، کە لە وردترین زانیاری و نەخشە پوسیایان ئاگادار ئەکرد)^۱ .

دەولەتی عوسمانی تووشی چەند شکستی پشتشکێن بوو لەلایەن پوسیایو ، ھۆکارەکانیشی دزەکردنی زانیارە گرنەکان بوون لە پێگەی ئەو ھەوالگرانەو .

ئەمە نمونە یەکی دیارە لەسەر لاوازی بیروباوەری (ولاء) و (براء) لەلای ھەندی لە سولتان عوسمانی یەکان و گرنگی نەدانیان پیتی .

(پاشا محمد علی) والی میسریش بەپۆژئاوا ھەلخەلەتاو شوین سیاسەتی ئەوان کەوت و بە پێرەوی ئەواندا ئەپۆیشت ، لە ماوەی دوورو درێژی فەرمانرەوایی یەکەیدا کە گەیشتە نزیکەی ۴۵ سال ، دەیدایە پال بیباوەران و موحامەلەئەکردن و پلە و پایەیی یانی بەرزەکردووە و دەکەوتە شوینیان و ھەرگرتنی پێکخستن و یاساکانیان و پۆشتن لەگەڵ کاروانی ئەواندا ، لە کاتیکیدا زۆر خراپ و دلێرقانە مامەلەئە لەگەڵ موسلماناندا ئەکرد و گالتەئە پێ ئەکرد . بیروباوەری (ولاء) و (براء) ی لا برد و لەپیشەوہ لییدا تا سەرکردە خاچپەرستەکانی رازی بکات و ئوممەت و گەلە موسلمانەکەئە ملکەچی نەخشەکانی جولەکە بکات ، جا بەراستی (محمد پاشا) خووی بەوہوہ گرتبوو کە زۆربەئە کەسانی چواردەوری لەو مەسیحی و جولەکانە بن کە خویمان خزاندا بووہ نیو حکومەت و کۆشکەکەئەوہ ، بەتایبەت مەسیحی یە ئەرمنەئە یەکانی دوزمنی میللەت کە کەسانی تاییبەت و ئەندامانی کۆپو جینگەئە پاوێژی بوون و بەشداری بوون لە بەفەرمانی مال و سامانی وبە تالان بردنی خێروبەری دەولەتدا^۲ .

دەرگاشی خستە سەر پشت بۆ دەستە و تاقمە مەسیحی یە خاچپەرستەکان بۆ گەران و پشکنین و دۆزینەوہئە شوینەوار و لیکۆلینەوہ و بە دوا دا چوونی مەلەندەکانی سامان و لیکۆلینەوہئە پێگەکان بە لیکۆلینەوہئەکی نەخشەئە کە بوویە بەلگەئە بۆ داگیرکردنی میسر لە دواتردا لە سالێ ۱۸۸۲ ز . بە تاییبەت کە زانیان زۆربەئە ئەو پشکینەرانە لە ئینگلیزەکان بوون . چەندین نامانجی تر ھەبوون کە زۆرێک لە لیکۆلەران ھەستیان پینەکرد بوو . باسەکە بەجیدەھێلین بۆ یەکیک لە پۆژھەلات ناسەکان لە کتیبەکەیدا (الشرق الادنى ، مجمعه

^۱ (ھەمان سەرچاوەئە پینشوول ۲۴۷ .

^۲ (الانحرافات العقديّة والعصبية) (۱ / ۱۶۵) .

و ثقافته) ، (ئىمە كە چوويىنە ھەر وولاتىكى ئىسلامى يەو . زەوى يەكە مان ھەلدەكەندەو
تا شارستانىيەتى پېش ئىسلام بدۆزىنەو ، ئىمە بە سروشتى حال تەماعى ئەو مان نەبوو
كە ھىچ مۇسلمانىك ھەلگەپىتەو بۇ يىروباو ھېرى پېش ئىسلام . بەلكوئەو مان بەس بوو كە
دلە پاوكى و پارايسى بۇ دوست بېيت لە پىشتىوانى كردنى نىوان ئىسلام و ئەو
شارستانىيە تانە ....)^۱ .

لە ژىرپوشنايى ئەو ئامانجانەي پېشودا دەتوانىن گرنى دانى ئەو مەسىحى يانە واژە
بەكەين بە لەت و پەرتەوازە كردنى وولات بە دىژى و پانى يەو و پىدانى دارايسى يەكى زۆر و
زەبەندە لە دۆزىنەو شويىنەوارەكان و داماللىنى وولاتەكە بە دەست پېشخەرى فەپنسى
يەكان و دواتر ئەو ئىنگلىزانەي كە لەجىبەجىكردنى ئەو ئامانجە پىسانەياندا لەسەر يەك
ھىل دەچوون^۲ .

مامۇستا (محمد قطب) دەلىت (بەلام ئەو پلان و نەخشە پىسەي كە خاچەپرستەكان
لەگەل خۇياندا ھەليان گرتبوو و بە ئەمسەرو ئەوسەرى وولاتدا دەگەپان و برىتى بوو لە
ھەلدانەو ھاكى ئىسلامى بۇ دەرھىنانى شارستانىيەتەكان تا بىكەنە سەرەتايەك بۇ
بەيەكجارى دابېرىن لە پىشتىوانى كردنى ئىسلام)^۳ .

(محمد ەلى) بە لىدانى ئاراستەي ئىسلامى سەلەفى لە دوورگەي ەەرەبىدا خزمەتتىكى
پېشكەش بە پلان و نەخشەكانى دوژمن كرد بە پروكەش گويزايەلى كردنى بوو بۇ سولتانى
عوسمانى كە دەسەلاتى و قەلەمپەرى بەسەر دوو ەەرەمى پىرۇزدا لە دەستدا بوو ، لەمەيش
پەردەيەكى پىكەيىنا بۇ داپوشىنى پىلانەكانى بەرىتانىا و فەپنسا كە ھەردووكيان وايان
دەيىنى بوونى سەودى مەترسى پىكەدەھىيىن بۇ سەر بەرژەو ەندى يەكانيان بە تايىبەت لە
كەنداوى ەەرەبى و دەرياي سۇردا^۴ . ئەو سوپايانەش كە (محمد ەلى) ئاراستەي كرد بوون
زۆرىك لە سەركرەدەكانيان ئەفسەرى فەپنسى و ەندى مەسىحى بوون^۵ .

^۱ (واقعنا المعاصر ص ۲۰۲ .

^۲ (الانحرافات العقديّة و العلمية) (۱ / ۱۷۱) .

^۳ (واقعنا المعاصر ص ۲۰۲ .

^۴ (قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ص ۱۸۹ .

^۵ (ھەمان سەرچاوەي پېشوو ل ۱۸۷ .

فەرەنسا و ھەروەھا بەریتانیایش بەو کارە جەنگی یە کاولکەرە دڵخۆش بوون و فەرەنسا لە ڕێگەی کونسولی خۆیەوە لە قاھیرە بە محمد عەلی ڕاگەیاند کە ئەو زۆر سوپاسی (محمد عەلی) ئەکات بەھۆی ئەو بەھیزی یەیی لە بلاوکردنەوەی پوختاری شارستانییتی لە وولاتە پۆژەھەلاتی یەکاندا دەری بێی .^۱

(محمد عەلی پاشا) فشاری خستە سەر زانا و فیقھناس و پیاوہ ئەزھەری یەکان لە تیکەیی ژیاندا ، و دەستی گرت بەسەر ھەموو ئەوقافەکانی سەر بە ئەزھەردا و دایە پال دەولەت و دواتر خۆی زاکرد بەسەر زانا کاربەدەستەکانی فیڕکردن لە پیاوانی ئەزھەر .^۲ تەنانەت ئەو دەستەو کۆمەلانەیی نەوہ تازە پیشکەوتووہەکانی موسلمانان کە قورئان زانستە سەرەتایی یەکانیان فیڕ دەبوون ، لەو سەرکەشی یەیی محمد عەلی پزگاریان نەبوو ، جا (جەبرەتی) _ پەحمەتی خوای لیبیئ _ باس لەوہ دەکات کە زۆریەیی خویندنگاکان بەھۆی لەکار کەوتنی وەقفەکان و دەستگرتنی (محمد عەلی) بەسەریاندا داخرا .^۳

(شیخ محمد عەبدە) باس دەکات کە ئەوہی (محمد عەلی) لە وەقفەکانی ئەزھەر و وەقفەکانی تری ھیشتبوویە وە ، ھیندەیی یەک لە ھەزاری داھاتەکانی نەدەبوو ، ئەو لە وەقفەکانی مزگەوتی ئەزھەر تا ئەمڕۆ (لەسەر دەمی شیخ محمد عەبدە) ئەو تالانی یەیی لە نیو ملیۆن جونیە لە سالیئیدا کە مەتر نی یە ، دەبێرد ، بۆ ئەزھەریش لە سالیئیدا پزھەیی ٤ ھەزار جونیەیی بێرێار داوو ، لە کاتیئیدا دەبینین بەرەو پۆژئاوایی بوون و ناردنی دەستەکان چوو وەک لە لیئکۆلینەوہ کەدا باسماں کرد . ئەو سیاسەتە کاولکەرەیی کە (محمد عەلی) گرتیە بەر و کردنی بەمەنھەج و بەناچاری بەسەر موسلماناندا سەپینرا ، جیبەجیکردنی پلانی خاچەرستی بوو کە ھیرشی فەرەنسی بەھۆی ناچاربوونی بە کۆچ کردن و بەجیھیشتن نەیتوانی جیبەجیئ بکات . ئەوھیش شتیئکە کە (ئەرنۆلد توینی) میژونوسی ئینگلیزی لە قسەکەیدا دووپاتی دەکاتەوہ " محمد عەلی " دیکتاتۆریئ بوو کە توانی (بیرو پاگانی ناپلیۆن) بگۆریت بۆ چەند راستی یەکی کارا لە میسردا) .^۴

^۱ (الانحرافات العقديّة والعلمية) (١٧٤/١) .

^۲ (قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ص ١٧٩) .

^۳ (عجائب الآثار) (٤٧٨ / ٣) .

^۴ (قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ص ١٨٢) .

به‌بی بیگومان (محمد عه‌لی پاشا) دروستکراویک له دروستکراوه‌کانی پوژئاواو به‌کری گ‌یراویک بوو له به‌کریگ‌یراوه‌کان ، ئیدی ئه‌وه یه‌کسانه که گ‌ه‌یشتنی به‌پایه‌ی ده‌سه‌لات له‌ئه‌نجامی نه‌خشه‌یه‌کی خاچه‌رستی دابی‌ت به‌تایبه‌ت نه‌خشه‌یه‌کی فه‌ره‌نسی ، یان له ئه‌نجامی لی‌ها‌تووی و فی‌ل و پوژش‌نبیری (محمد عه‌لی) خۆیه‌وه بوو بی‌ت . یان هه‌ردوو هو‌کاره‌که پیکه‌وه بووبی‌ت ، چونکه هه‌موو ئه‌مه هیچ له‌باره‌که ناگۆپی‌ت و ئه‌وه به‌ریه‌رچ ناداته‌وه که (محمد عه‌لی) ده‌وله‌ته پوژئاوایی یه‌کان چوارده‌وریان دابوو له‌گه‌ل کاروانه‌که‌ی خۆیاندا ئه‌یان‌برد به‌تایبه‌ت که چه‌ند ره‌وشت و سیفه‌تیکی تی‌دا بوو که هه‌میشه هی‌زه ئیمپریالیزمه‌کان به‌دوایدا ئه‌گه‌پان ، وه‌ک شی‌تی گه‌وره‌یی (جنون العظمة) و دل‌په‌قی و تو‌په‌یی و دین ناسکی یان بی‌دینی .

(محمد عه‌لی) به‌دری‌ژایی ساله‌کانی فه‌رمان‌په‌وای ئیشی کرد بو له‌ونا‌بردی بیروبا‌وه‌ری (ولاء) و (براء) و سیاسه‌تی توندو تی‌ژی و تو‌قاندن و چه‌وساندنه‌وه له‌به‌شه‌کانی ده‌سه‌لاته‌که‌یدا ، تا ئه‌و بیروبا‌وه‌ره له‌دلی موس‌لماناندا دارمینی‌ت و به‌یه‌کجاری نه‌هیل‌یت ^۱ . له‌گه‌ل ئه‌و خه‌رمانه زۆره‌ی که (محمد عه‌لی) پی‌گه‌مارو درابوو له‌لایه‌ن پوژه‌لاتناسان و ئه‌و می‌ژو نوسه نه‌ته‌وه‌یی و عه‌لمانی یانه شه‌وه‌که به‌شوین ئه‌واندا ئه‌پویشتن و به‌بالای ئه‌و چاکسازی یانه دا هه‌لیان ئه‌دا که له‌زۆریک له‌بواره زانستی و ئابوری و سه‌ربازی یه‌کاندا پی‌ی هه‌ستا . به‌لام ئه‌وه له‌می‌ژووی ژیا‌نی (محمد عه‌لی) دا چه‌سپاوه که ئه‌وزۆر پ‌قی له‌موس‌لمانانی میسر بووه و ئه‌وپه‌ری پی‌کردوون سوکایه‌تی و نا‌پاستی ته‌واوی له‌پوودا کردوون ، به‌لگه‌ترین شتی‌ش له‌سه‌ر ئه‌وه قسه‌که‌ی خۆیه‌تی (متمانه‌تان هه‌بی‌ت که بریاری من له‌سۆزیکی ئایینی یه‌وه سه‌رچاوه ناگ‌ری‌ت ، جا ئی‌وه ده‌مناسن و ده‌زانن که من پ‌زگار بووم له‌و ئاماژه‌و ده‌برینانه که گه‌له‌که‌م پی‌وه‌ی کو‌ت و به‌نده _ له‌وانه‌یه بلین که هاو‌نیشتمانی یه‌کانی من (که‌ر) و (گان) ! ده‌ی ئه‌وه‌یش پاستی یه‌که که خو‌م ده‌یزانم) ^۲ .

(محمد عه‌لی پاشا) له‌گه‌ل فه‌ره‌نسی یه‌کاندا له‌کاتی داگیرکردنی جه‌زائیردا پیکه‌وت ، ته‌نانه‌ت پاش ئه‌وه‌ی له‌ئاغا‌کانیه‌وه فه‌رمانی بو‌هات _ خه‌ریک بوو خۆی هه‌ست‌یت به‌داگیرکردنی جه‌زائیر وه‌ک خزمه‌تی‌ک بو فه‌ره‌نسی یه‌کان و کاریک بو حسابی تایبه‌تی یان .

^۱ (الانحرافات العقديّة والعلمية) (۱۸۱/۱) .

^۲ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پی‌شوو) (۱۸۸/۱) .

به لأم ناغاكانی ئهو بیروکه یان په فزکرده وه چونکه موسلماننه کانی دهوروژاند و کریگرتیه یی به کری گیراوه که یان به دیار دهرکه وت. بویه که وتنه له کارخستنی ئهو بریاره و (محمد عه لی) کاری تی نیا ئه وه بوو که دانه ویله بنیړی بۆ فهره نسی یه کان له جه زائیدا !!^۱.
دکتور (سوله یمان غه ننام) بۆ ئهو رایه ده چی ت که به ریتانیا کاتی ک به بریارو نیازی محمد عه لی زانی له دژی راپه پری و هه ره شه ی ژیر ناو خستنی که شتی که له که ی لی کرد ئه گهر بیر له وه بکاته وه .

ئهو هه لویسته یه که له گه ل پاشایه ک له پاشاکانی دهوله تی عوسمانیدا که کاری ده کرد له سهر لاواز کردنی بیروباوه پری (ولاء) و (براء) له لای ئوممه تی ئیسلامی به شیوه یه کی راسته وخو ، که له سیاسه تی توندو تیژی و توقاندن دا خو ی ده نواند . به شیوه یه کی ناراسته وخویش پوژئاوایی کرد به پیباز بۆ خو ی . به راستی (محمد عه لی) شیایو ئه وه بوو که ببیته رابه ری (پوژئاوایی کردن) له جیهانی ئیسلامی عه ره بی دا که سهر به دهوله تی عوسمانی بوو . کوپو نه وه کانیشی له دوا ی خو ی له سهر هه مان سیاسه تی ئهو چوون ، ئه وانیش به رده وام په یمانی چاندنی پوژئاوایی کردن و عه لمانی یه تیان دها و به هه مان پیگه دا ده پوشتن و بۆ ده ست خستنی هوگری پوژئاوا و خوازیاری خو شه ویستی ئهو پیشبرکی یان ده کرد^۲. دهسته یه ک له سولتان و پاشاکانی دهوله تی عوسمانی پوچوون له دوستانه تیکردنی بیباوه راندا و خو شه ویستی یان پیبه خشین و دایانه پالیان و له جیی موسلمانان به دوستان گرتن و کاریان کرد له سهر لاواز کردنی بیروباوه پری (ولاء) و (براء) له ئوممه تی ئیسلامیدا و له ریشه وه کاریان تی کرد ، به مه یش که سیی و پیناسی دهوله تی عوسمانی توایه وه و دیارترین پیکهاته و پایه کانی له ده ستدا و دوا ی ئه وه له سهر دوژمنه کانی ناسان بوو که چوارده وری بدن و دواتر به خراپترین شیوه له ت و په تیان کرد .

دووم : قورخبوونه وه ی چه مکی په رستش :

ئهو مه رجان ه ی که ده سه لاتداری عوسمانی یه کان پیی هه لده ستان بریتی بوو له به دیه یانی چه مکی گشتگیری په رستش به و جوړه ی که له قورئانی پیروزو سوننه تی

^۱ (الشرق الاسلامي ، حسین مؤنس ص ۳۱۱ .

^۲ (الانحرافات العقديّة والعلمية) (۱ / ۱۸۹) .

پیښه مېر وه (ﷺ) لای تیځه یشتبون و له سه له فی صاله حوه (په زای خوای لیبیت)
وهریان گرتبوو .

جا تیځه شیت بوون که ناین هه مووی په رستشه ، بویه په رستش به چه مکه فراوانه کی
نه و مه به سته راستی یه یه که خوای گه وره دروستکراوی له پیناودا دروست کردوه . وه
خوا ده فرمویت ﴿ وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون ﴾ (الذاریات : ۵۶) . نه و ه ش
بانگه وازی هه موو پیښه مېر ان بووه هر له نوح (علیه السلام) هوه تاکوو پیښه مېرمان محمد
(ﷺ) بؤ گه له کانیان ﴿ یا قوم اعبدوا الله مالکم من الله غیره ﴾ (الانحراف : ۵۹ ، ۶۵ ، ۷۲ ، ۸۵)
(. هه روه ها ده فرمویت ﴿ ولقد بعثنا فی کل امة رسولا ان اعبدوا الله واجتنبوا الطاغوت ﴾)
النحل : ۳۶) و ﴿ ما ارسلنا من قبلك من رسول الا نوحی الیه انه لا اله الا انا فاعبدون ﴾)
الانبیاء : ۲۵) .

به راستی عوسمانی یه پیشینه کان به و جوړه ی خوا ده یویست له چه مکی گشتگری
په رستش گه یشتبون نه ویش نه ویه که هه موو چالاکی یه کی نیو ژیانی مروؤ بگریته وه ﴿ قل
اِنْ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ، لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا اَوَّلُ
الْمُسْلِمِينَ ﴾ (الانعام ۱۶۲ و ۱۶۳) .

بویه ژیانیان پرېووله کاری گه وره ، وه به هیژکړدنې ده ولته تی عوسمانی و
په روه رده کړدنې به رده وامی ژیرده سته کانی و فیژکړدنې قورشان و زانست و جیهاد کړدنې
بیباور و دوو پوه کان و هه ستان به کاراوباری موسلمانان و جیبه جیکړدنې نامانجه کانی
ده سه لاتداری ، بویه ده بینین (شیخ نایق شه مسه ددین) رولی له ناراسته کړدن و فیژکړدنې
نوممهت و به کار هیانانی زانستی دارو درخت و پزیشکی و صهیده لی پیکه وه کوډه کاته وه بؤ
به رژه وه ندی موسلمانان . به راستی نه و شیخه به زانستی ناینی و دنیا یی خوای گه وره ی
ده په رست ، چه ند لی کوئینه ویه کیشی له زانستی دارو درخت (پروهک) و چاره سهری
نه خووشی ساریه کان (دا هه بوو ، له م باره یشه وه کتیبکی دانا ، هه روه ها گرنگی زوری دا به
چاره سهری نه خووشی شیرپه نجه ، له ریزه کانی سوپای (محمدی فاتح) یشدا مواهیدیک
بوو ، په روه رشیاریک بوو بؤ هه موو عوسمانی یه کان له سهر گوپراهی خواو گرنگی ده دا به
(ته زکیه) پاک کردنه و هیان له تاوان و هله ، فرمانی نه کرد به چاکه و نه هی نه کرد له خراپه
(به راستی په روه رشیاریکو دلسوزیکي چاک بوو بؤ (محمدی فاتح) ، جا دوا ی نه ویه)
قوسته نتینه (فه تح کرا ، (محمدی فاتح) هاته لای شیخ که له خه وه تدابوو ، (شیخ

شەمسەددىن (پىنگرى ئەۋەدى لىنكىرد و بە محمدى فاتحى ووت : (تۆنەگەر بېچىتە خەلۋەتەۋە ، چېژىكى ۋاى لىۋەر دەگرىت حوكمەۋ دەسەلەتتە لەبەر چاۋ ئەكەۋىت و ئەۋكات كاروبارى دەۋلەت تىكەدە چىت و خۋايش لىمان عادز ئەبىت و ، مەبەستىش لە خەلۋەتكردن بە دەستەيىنانى دادپەرۋەرى يە ، جا بۇيە ئەركى سەرشانته ئەمەۋ ئەۋەبكەى و ، چەند ئامۇڭگارى يەكى بۇ باس كىرد) .

ئەم تىگەيشتەنەجون بۇ (عىبادەت) ئەۋرېيازە بوۋكە دەۋلتى عوسمانى لەسەرى دەپۇيشتەن ، ئەۋكاتەكە زاناينى خواناس خەلۋى ئاراستە كىردن وئامۇڭگارى و فىكردىيان لەدەست دابوو ، بۇيە ئەۋەمۈپىشكەۋتنە ھەمەلەيەنە لەسەردەمى محمد فاتح دا پرويداۋ ھەموو بوۋارەكانى ژيانى (پەرۋەردەيى و سىياسى و ئابۋورى و سەربازى و كۆمەلەيتى و زانستى) یشى گرتەۋە ، ھەموۋئەۋپىشكەۋتنە لەۋ تىگەيشتەنەۋە ھاتبوۋكە ھەيانبۇيۇ "پەرسىتەش" كەلە شەرىعتى پاكى ئىسلامەۋە ۋەريان گرتبۇو ، ھەرلەبەرئەۋەبوۋكە دەۋلتى عوسمانى لەسەردەمى سەرۋەرى و ھىزىدا پىشەرۋەتى يەكى لەبوۋارى زانستىەكاندا بەخۇيەۋەيىنى ، بۇ نمونە : لەجوگرافىادا ناۋى (رىس بىرى) لەھەردو سەردەمى (سەلىمى يەكەم) و (سولەيمانى قانونى) دا زورئەبىرەت ، (رىس بىرى) سەركردەى ھىزى دەرياي عوسمانى بوو ، زاناىەكى جوگرافىاناسى گەۋرەش بوو ، لە سالى (۱۶۶۵ ز) دا لە دايك بوە و لە سالى (۱۵۵۴ ز) كۆچى دوايى كىردوۋە ،

ئەۋ زانا جوگرافى يە پىشەنگىك بوۋلەۋپىشەنگەكانى نەخشەسازى لە ئەدەبى جوگرافى عوسمانىدا . لە و بوۋارەشدا دوو نەخشەى گىرنگى ھەيە ، يەكەميان بۇ ئىسپانىا و پۇرژاۋاى ئەفرىقا و زەرياي ئەتلەسى و كەنارە پۇژھەلەتى يەكانى ھەردوۋ ئەمىرىكا _ ئەمەيشى لە سالى ۱۵۱۷ ز لە مىسردا پىشەكەشى سولتان سەلىمى يەكەم كىرد ، ئىستائىش لە مۇزەخانەى (توبقبو) لە (ئەستان بول) دا ھەيە (۶۰ × ۸۵ سم) ئىمزاى رىس) یشى لەسەرە ، ئەۋى تىريان بۇ كەنارە زەريايى يەكان لە گىرىلانندەۋە تا فلورىدا (۶۸ × ۶۹ سم) كە ئەمەيش ئىستا لە مۇزەخانەى (توبقبو) لە (ئەستانبول) دا ھەيە . ئەۋەى شىۋاى باسە ئەۋەيە كە ئەۋ نەخشەيەى (رىس بىرى) بۇ ئەمىرىكاى كىشاۋە كۆتتىن نەخشەيە بۇ ئەمىرىكا كىشرايىت !!

لە ۲۶ ئوغۇستسى سالى ۱۹۵۶ زدا لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا لە زانكۆى جۇرج تاۋن دا كۆبۈنەۋەيەكى پادىۋىيى كىرا بۇ نەخشەكانى (رىس بىرى) ، تىايدا ھەموو

جوگرافیناسه به شداربووه کان یه کدهنگ بوون له سهر ئه وهی نه خشه کانی (پيس بیرى) بو
 ئه مریکا (دۆزینه وهیه کی نائاسایی یه) له توانیستی ئاسایی مرقدا نی یه (خارق للعادة).
 (پيس بیرى) پیش دۆزینه وهی ئه مریکا شاره زای بوونی ئه مریکا بوو و له کتیبی (البحریه)
 دا ده ریایی دا ده لیت (ده ریای پوژئاوا _ مه به ستی زه ریای ئه تله سی یه _ ده ریایه کی
 گه وره یه ، به پانی ۲۰۰۰ میل له بوغاز سه به ته وه به ره و پوژئاوا دريژ ده بیته وه و له
 کهناره کانی ئه و ده ریا گه وره یه دا کیشوهریک هیه که کیشوهری (ئه نتیلیا) یه .
 ده سته واژهی کیشوهری (ئه نتیلیا) دنیا یان ئه مریکا ئه گه یه نیت . (پيس) ئه وه شی نویسه
 که ئه و کیشوهره له سالی ۸۷۰ ک / ۱۶۶۵ ز دا دوزراوته وه واته نزیکه ی ۲۷ سال پیش
 دۆزینه وه کی (کۆلومبس) بو ئه مریکا ^۱.

به راستی (پيس بیرى) له هیزی ده ریایی دا کتیبیکی به جی هیشتووه ئه و زانیاری و
 نه خشه و ردا نه ی که تیایدا یه ، زانا جوگرافی یه هاوچه رخه کانی ئه وروپا و ئه مریکای
 توشی پامان کرد ، زانیاری و نه خشه گه لیک که جیهانی سه رده م راستی ئه وانه ی
 سه لماندوه .

راهیبی جزویتی (لاین هام) ی به پروه به ری مه لبه ندی (ارساد) له (ویستن) باس له وه
 ده کات که به لگه یه له سهر لیها تویی (پيس بیرى) سه رکرده ی عوسمانی له زانستی
 جوگرافیدا ئه وه تا ده لیت : (نه خشه کانی) ره یس بیرى) راستیان له پله یه کدایه که عه قل
 سه رسام ده کات ، به تایبه ت که ئه و به پرونی چهند شوینیک له سهر نه خشه که دیاری ده کات
 که تا سه رده می خویشی له سه ده ی ۱۶ ی زاینیدا نه دوزرابونه وه ، لایه نی هه ژینه ری پیگه ی)
 ره یس بیرى) ئه و وینه کیشانه یه تی بو شاخه کانی ئه نتارکتیکا به دوورودریژی که له چهند
 نه خشه یه کدا کیشاویه تی ، له گه ل ئه وه ی ئه و شاخه که س نه یه توانیوه بیان دۆزیته وه تا
 سالی ۱۹۵۲ ز واته له نیوه ی دووه می سه ده ی ۲۰ زاینیدا . چوون ؟ پاش به کارهینانی
 ده زگای پیشکه وتووی ده نگه ره وه ، به لام پیش سه رکرده ی عوسمانی ره یس بیرى واته تا
 سه ده ی ۱۶ ی زاینی _ هیه که س نه یه زانی که (ئه نتارکتیکا) هیه که به دریژی
 چاخه کانی میژوو به به فر داپوشرا بوو) ^۲.

^۱ (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۳۸۲ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ل ۳۸۳ .

دیاره که ئەنتارکتیکا کیشوهری شه‌شه‌مه و ده‌که‌وێته نیوهی باکوری زه‌وی یه‌وه ، ته‌نها پراهیپ لاین هام سه‌رسام نه‌بووه ، به‌لک‌وو ئه‌وه زۆربه‌ی زانا و نوسه‌ره‌کانی ده‌سته‌و سان کردووه ، به‌راستی هه‌ندی له زانایان وێنه‌ی زه‌وی که‌وێنه‌ی گرتنی له که‌شتی هه‌واوه گیراوه له سه‌ده‌ی (۲ دا) له‌گه‌ل ئه‌و نه‌خشانه‌دا به‌راورد کرد که سه‌رکرده‌ی ده‌ریایی عوسمانی په‌یس بیری له سه‌رتا‌کانی سه‌ده‌ی ۱۶ دا کیشا بوونی ، لی‌ک‌چوونیک‌ی سه‌رسوپه‌ینه‌رانه‌ی نیوان وێنه گیراوه ئاسمانی یه‌کان و نیوان نه‌خشه‌کانی په‌یس بیری دا هه‌بوو ^۱.

پا‌ه‌پ‌رین له ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سه‌رده‌مه دیارو پ‌و‌ونا‌که‌کانیدا له هه‌موو ئاسته زانستی و جه‌ما‌وه‌ری و حکومی و سه‌ربازی یه‌کاندا بوو ، بزوتنه‌وه‌ی ده‌وله‌ت و گه‌ل‌یش ده‌رب‌ر‌ین‌یک‌ی پاست بوو بۆ چه‌م‌کی گشت‌گیری په‌رستش . به‌لام له کۆتا سه‌رده‌مه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، چه‌م‌کی په‌رستش له چه‌ند وێنه‌یه‌کی په‌رستشی عه‌شایه‌ریدا قۆرخ‌بوویه‌وه و وای لی‌هات بووه نه‌ریت‌یک‌ی جی‌ما‌وه‌یی که هه‌یج کاری‌گه‌ری یه‌کی له ژیا‌نی په‌پ‌ره‌وه‌که‌رانیدا نه‌بوو . مه‌گه‌ر له سه‌رده‌می‌ک‌دا پۆ‌چ‌وو بن له جی‌به‌جی‌کرد‌ن‌یدا (لا‌بر‌دن‌ی په‌رستش له به‌شه‌کانی تری ئیسلامدا کرا تا وای لی‌ک‌را وه‌ک بلی‌ی ئیسلام ته‌نیا بریتی یه له‌وانه و شتی تر له ئیسلامدا نی یه ، بۆ نمونه (جیهاد) و حو‌که‌مه‌کانی ک‌ر‌پ‌ن و فرو‌شتن و په‌یوه‌ندی یه‌ دارایی یه‌کان . له‌گه‌ل ئه‌وه‌دا که زۆربه‌ی خه‌ل‌ک ئه‌گه‌ر نه‌ل‌ین هه‌موویان ، ده‌یان‌زانی که ئیسلام ته‌نها په‌رستشه‌ فه‌رزه‌کان نی یه و به‌س ، چون‌که ئه‌وان لایه‌نه‌کانی تریان واز لی‌ه‌ینا بوو، و چاویان لی‌دا خست‌بوو، پایه‌یان دا‌به‌زاند بوو ، ده‌سته‌یه‌ک له وه‌عز خو‌ین و مور‌شیده‌کان دا‌وای ئه‌وه‌یان ئه‌کرد‌که‌خه‌ل‌کی واز به‌ی‌نی له جگه له‌و په‌رستشانه . جا جیهاد و نکو‌لی کردن له خراپه و به‌رپه‌رچ‌دانه‌وه‌ی سه‌رکه‌شی و ئی‌م‌پ‌ریا‌لیزم و به‌ره‌نگاری ستم و کارکردن له هه‌موو ئه‌و بواره‌کانه دا که له کاروباره گشتی یه‌کان و سود به‌موس‌ل‌مانان بگه‌یه‌ن‌یت ، هه‌موو ئه‌وانه له به‌رچا‌وی ئه‌و ده‌سته‌یه‌ی خه‌ل‌ک‌دا _ که له سه‌رده‌مه‌کانی دوا‌که‌وت‌و‌ییدا زۆر زۆرن _ چه‌ند شتی‌کی زیاده که له خوا و عیباده‌ت دووریان ده‌خاته‌وه له کاتی‌ک‌دا که پ‌ی‌وه‌ر له ئیسلام دا له بۆ (چاکه) و (خواناسی) گشت‌گیره هه‌موو ئه‌و واجیباتانه ئه‌گر‌یت‌ه‌وه که ئیسلام بریاری دا‌ون وه‌ک جیهاد و زانست و دا‌په‌روه‌ری و ئیشی به‌سود بۆ خه‌ل‌ک وته‌پسان له هه‌لسو‌که‌وت و چاکه‌دا هه‌موو ئه‌و کارانه ها‌و‌پ‌ر‌ین له‌گه‌ل)

^۱ (هه‌مان سه‌رچا‌وه‌ی پ‌ی‌ش‌وو ل ۳۸۴ .

یەکتا پەرستی) و (دڵسۆزی نواندن بۆ یەکتا پەرستی) ، کەچی پێوەر وای لێهات . جا پێوانەکانی لە خوا ترسان لە نیو قۆرخ بوویەو لەو عیبادهتانهدا ^۱ .

بەم شیوێه ئەو بیرۆکەییەکی کە پەرستشی لە بەشەکانی تری پزیمی گشتگیری ئیسلام لابرد بویە هۆی لاوازی لە هۆشیاری سیاسی و کۆمەڵاتی و پەروەشتیدا .

ئەم قۆرخکردنە چەمکی پەرستشی بووبە هۆی چەند خراپەییەکی (سلبیات) کە لە گەرنگترینیان ئەمانەن :

* دروشمەکانی عیبادهت بە شیوێهەکی تەقلیدی بێ سود و بێ کاریگەری ئەنجام ئەدران کاتیکیان لە بەشەکانی تری ئیسلام هینرا . جا ئەو دروشمانە لە ژێانی مەوقایەتیدا پۆلی خۆی نەدەبینی ، هەروەها لە بوارەکانی تری پەرستش دا بڕا . جا نوێژیک خوا لە بارەییەو دەفەر مویت ﴿ إن الصلوة تنهى عن الفحشاء والمنکر ﴾ (العنکبوت : ۴۵) وای لێهات هیچ کاریگەری یەکی دیاری لە نیو ژێانی جێبەجێکەرانی لە خەڵکدا نەبوو ، بە جۆریکی کە لە خراپە و داوین پیسی دووری نەدەخستنەو . نەیشدە بوو کە ئەو کاریگەری یەکی هەبێت کە پەرستش لە تەنها بەجێگەیانندی دروشمە تەقلیدی یەکاندا قۆرخ بکێتەو .

___ خەڵکی تەمەل بوون لە لایەنەکانی تری عیبادهتدا . چونکە لە دیدی خەڵکدا ئەو شتەکانی تر " عیبادهت " نین

کاتیکی دەبینین لە نیو مۆسڵماناندا هەیه کە نوێژە فەرزهەکانی بەکۆمەڵ لە مەزگەوتدا دەکات . پاشان دەچێتە دەری و بە درۆ لەسەر حسابی مەزگەوت سویند دەخوات و لە کەپین و فرۆشتندا فەرت و فیل (پێیا) دەخوات بە چەند قات ! و دەم ئەخاتە ناموسی خەڵکەو و میشتیکیش میوانی نی یە و وێژدانی ئاسودەیی و خەیاڵی پراحتە و ئازارەکانی وێژدانی و سەرزنەشتی دەرونی بەهۆی ئەو چەند پکاتە نوێژانەو بێدەنگ کردووە .

* پشیت بەستەن بە لایەنی تاکێ شەخسی و پشیتگویی خستنی لایەنە کۆمەڵایەتی یەکان ، دەبینین کە مۆسڵمانان (گەرنگی یان زیاتر داوێ بە ئاكارە تاکێ و وابەستە بەخودی مەوقەکان تا ئاكارە کۆمەڵاتی یە وابەستەکان بە خەڵکانی تر ، هەندێ جار مۆسڵمان لە خودی خۆیدا پاکە ، بەلام گویی لێ نی یە شەخەلێک لە پێگە مۆسڵماناندا لا ببات ، ئەوێ لەبەرچووێ کە (اماطة الاذی عن الطریق من شعب الايمان)) واتە : (لابردنی ناپەرحەتی و

¹ (الانحرافات العقدية والعلمية) (۱ / ۱۰۰) .

نازار دهرېك له سهر پړيگا له لقه كاني ئيمانې (وهك له فهرمودې (صحيح) دا هاتووه ^۱
 هندی جار موسلمان دهرېت چاودېرى ياساكاني پاكي و مهرجه كاني پاكيزي نيو خوئ
 بيت ، به لام گوئى لى نى يه پړيگه خهك و شوئنى دانىشتنيان پيس بكات و نهو ناكار و
 رهوشته كومه لايه تي يانه نهكات كه ئيسلام فرمانى پيكردوه) ^۲.

له نهجامى نهوې چه مكى پرستش تهنه له دروشمه كاندا مايه وه و هموو كاره كاني
 ترى لى دابرا خه لكى هاتن كه وتنه گرنگى يان به كاروبارى تايبه تي خوئان و كاروبارى
 گشتى يان پشتگوئى خست و پوحي تاكه گهرايى له سهر حسابى پوحي كومه لايه تي گه شهى
 سه ند .

* پرستش كردن له جياتى كار كردن دانرا و دهست گرتن به پيوړه سم و دروشمه كانيه وه كه
 چه ندان بيدعەشى تيكه لكرا بوو به به كارهيئاني هوكاره كانه وه تيذا پرودا . كرايه هموو
 شت و دهستبه ردرا له هوكاره مادديه كان .

(خوئندن و خوئندنوهى قورئان به زارچوويه جيگه كاني كار كردن كه چه ندين له نايه تي
 جيهاد و پوانين بو بونه وهر و بيركردنوه له خولقاوه كاني خوا و بهرپاكردي دادپه روهى و
 تهرارزو به يه كسانى و حوكم كردن به وې خوا دايبه زانددوه و بهرهمه يئاني نهو
 به خششانه ي خوا كه له بونه وهردا هن له گهل نه وهدا كه نه مانه هموى پرستش .

هروا پيغه مبر (ﷺ) بهو جوړه ي خوا فهرمانى كرد بوو به ته واهتى خوئى بو كوشتارى
 بيباوه ران ناماده دهرود له خوا دپاراپيه وه و پرستشى دهرود تاكوو سهرى بخت . كه چى
 له م سهرده مه كوتاييانه دا موسلمانان نوئرو نزاى ليو به جيماو و داهيئنه رو بيدعەيان له
 جيئى هوكاره كان داناوداواى . پوژى و شيفا و سهركه وتنيان له و نه وه نه كره نه كله و پړيگه
 شرعى يه كانه وه كه خوا كردونى به هوكار و بو دستخستنى نهو نامانجانوه دستخستنى
 نهوشتانه دا نه يئنا ، چند نزايه كى تايبه ت كه تهنه نه وانه يان ده خوئند . بجارى واهه بوو
 دوعا و نوشته و زياره تگه ليكيان بو دستخستنى نهوشتانه دا نه يئنا و چه ندين ويرديان
 تايبه ت نه كره بوئى ....) ^۳.

^۱ (پروانه : (صحيح مسلم) ، باب بيان عدد شعب الايمان ، (۱/۶۳) .

^۲ (المجتمع الاسلامى المعاصر ص ۶۶ .

^۳ (هه مان سهرچاوه ي پيشوو ل ۶۹ .

له ئەنجامی ئەم تۆرخکردنە مەترسیدارەى چەمكى پەرستەندا هەموو کارەکانى تر له بازەنى پەرستش چوونە دەرى . جا کارى سیاسى كە چاودىرى ئوممەت لەسەر کارەکانى فەرمانرەوا و پيشكەش كردنى ئامۆزگارى بۆى و شەونخونى كيشان بۆ جيبه جيكردى شەرىعت و بەجیگەياندى دادپەرورەى لە نيو ژيانى خەلكى لەبازنەى عیبادهت چوو دەروە ، ئەو قسە چەند جوانە كە (سید قطب) لە پروون كردنەوێ بۆ راستى پەرستش و سەرزنشتى ئەوێ كە لە دروشمە پەرستشى یەكەندا كورتى دەكاتەو و دەلالت : (راستى ئەوێ كە ئەگەر عیبادهتى راستەقینە تەنھا دروشمە پەرستشى یەكەن بوونایە ئەو ئەو كاروانە پیروزی پەيامبەر و ئەو هەموو پەيامانەى ، ئەو هەموو هەولە ماندوكرانەیشى شیاو نە بوو كە پیغەمبەرەن (علیه السلام) بە خەرجیان دەدا ، ئەو هەموو سزا و ئازارەیشى شیاو نە بوو كە بانگخوازن و موسلمانان بە درىژایی كات بەرەو پرووى بوونەوتەو ! بەراستى ئەو بەها قورس و گرانبە تەنھا شیاوى ئەوێ كە مەوقایەتى بەیەكجار لە ئایندارى بەندەو دەربەینیت و بیانگىرتەو بۆ ئایندارى بە تەنھا بۆ خوا لە هەموو كاروبارى ژيانداو بۆ مەنەجى ژيانى دنیا و دوا پۆژياندا بەیەكسانى)^۱ .

ئەویش واتای ئەو پەرستشە گشتگیرەى كە عوسمانى یە پیشینەكان هۆشیان لای بوو لە ژياندا جیبه جييان دەكرد و لە واقعیى سەر زهویدا كاریان پیکرد ، بۆیە میرنشینەكان گشتیان سەریان بۆ دانەواندن و سەرکەشەكان لەبەردەمیاندا ملیان كەچ كرد و خۆى گەورە لە زهویدا دەسەلاتى پیدان و جیگرى كردن و بە بەسەر هەریمە فراوانەكانى دونیاو ئەلای ئیسلامیان بەرزكردەو ، ئەو پۆژیش كە ئەو چەمكە گوێرا و لە بازەنى دروشمەكاندا قۆرخ كرایەو ، هیممەتەكان كول بوون و بریارو نیازەكان لاواز بوون بۆ ئەنجامدانى تەواوى كاروبارى ئیسلام پاشان بیهیزی و پاشان نشوستى پوویدا .

ئەو شكستە سەربازى وقەیرانە ئابورى و لادانە پەوشتى و لیقەومانە كۆمەلایەتى و گەندەلبوونى بیر و وشكى لە پۆحدا و دواكەوتن لە قەیرانە شارستانی یەتدا یەكەى كە تووشى دەولەتى عوسمانى بوو ، هەموو هۆكانى بریتى بوون لە بەتال كردنى ئیسلام لە پیکهاتە بنەپەتى یەكەى و لە دەستدانى چەمكى گشتگیرى پەرستش .

^۱ (في ظلال القرآن (۴ / ۱۹۳۸) .

((ئەو پۇژەي كە ﴿ واعدوا لهم ما استطعتم من قوة ﴾ (انفال : ٦٠) پەرستش بوو .
ھېچ كەس سامى داگىركردنى خاكەكانى موسلمانان و بردنى خىرو بىرى نە بوو . پۇژىكىش
كە (طلب العلم فريضة) بوو . لەویدا لادانىكى زانستى نە بوو ، بەلكو ئوممەتى موسلمان
ئوممەتى زانستىك بوو كە ئەوروپا لە خویندنگە و زانكۆكانى ئەمدا فىرى بوون !

پۇژىك كە ﴿ فامشوا في مناكبها وكلوا من رزقه ﴾ (الملك : ١٥) پەرستش بوو . كۆمەلگە
ئىسلامى يەكان دەولەمەندترىن كۆمەلگەكانى زەوى بوون . پۇژىك كە (كلکم راع وكلکم
مسؤل عن رعيته) پەرستش بوو ، كاربەدەست و بەرپرسىار ھەستى بەو دەکرد كە ئەو
بەرپرسە لە ژىردەستەكەي و لە كۆمەلگەي ئىسلاميدا كىشەيەك بەناوى كىشەي ھەژارانەو
نەبوو ، چونكە چارەسەرى خوايى بۇ كىشەي ھەژارى لە كۆمەلگەي ئىسلاميدا ەك
پەرستش بۇ خوا جىبەجى دەكرا .

پۇژىك ﴿ عاشروهن بالمعروف ﴾ پەرستش بوو ، ئافرەت كىشەيەكى نە بوو ، چونكە
ھەموو ئەو ماف و دايىنكارى يانەي كە خوا فەرمانى پىكردبوون ەك گويپرايەلى و پەرستش
بۇ خوا جىبەجى دەكران)^١.

بەراستى لادان لە چەمكى گشتگىرى پەرستش لە سەردەمە كۇتايى يەكانى دەولەتى
عوسمانى دا ھۆكارىك بوو بۇ بلاوبوونەو ەي مەزھەبى ەلمانى و زالبوونى دروشمە ەلمانى
يەكانلە زۆرىك لە ھەرىمەكانى سەر بەدەولەتى عوسمانى دا .

سى يەم : بلاوبوونەو ەي دياردەكانى ((شيرك)) و بىدعە و ئەفسانە :

دەولەتى عوسمانى لە دووسەدەي كۇتايدا پۇچو بوو نىو زۆرىك لە دياردەكانى (شيرك) و
بىدعە و ئەفسانە ولاپىبونىكى ترسناك لە يەكتاپەرستى پەرودەگاريدا پويىدا و شەپۇلىكى
گومپايى و تاريكى لە راستى ئاينيدا لە لايان پويىدا و پۇشنايى يەكتاپەرستى سەركوت كرا
و لە رىگە راستەكەيان لاياندا^٢ .

پۇژىك كەدەولەتى عوسمانى بە دىيەنەرى يەكتاپەرستى بوو و چەمكى پەرستشى
گشتگىرى پەپرەو دەکرد و دژايەتى (شيرك) ى دەکرد لە و پەپرى دەسەلاتدارى و عىززەت و
سەركەوتندا بوو كە خوا بۇي ئەناردن ، ئەو ەتا (سولتان مورادى يەكەم) پاش ئەو ەي

^١ (مفاهيم يجب ان تصحيح ص ٢٤٩ .

^٢ (الانحرافات العقدية والعلمية) (١ / ٢٧١) .

سەربازىكى صىرىي خەنجەرىكى لىدا ، لەسەرە مەرگىدا بە چەند واتايەكى قولى
يەكتاپەرستى وچەند وشەيەكى پەر لە يەكتاپەرستى و دژ بە ((شىرك)) مائىناوایی لە دنیا
دەكات و دەلىت (لە كاتى مائىناواییدا جگە لە سوپاسى خوا هىچى ترم پىناكرىت ، ئەو
ئاگادارى تەواوى نەزانراوەكانە و گىراكەرى نزاى هەژارانە ، (اشهد ان لا اله الا الله) ، جگە
لەو هیش كەس شىاوى سوپاس و سوپاس گوزارى نى يە ، بەراستى

ژيانم لە كۆتايى نزيك بوەتەو و سەرکەوتنى سەربازى ئىسلام بىنى ، گوپرايەلى يەزىدى
كوپم بن و دىلەكان سزا و ئازار و ئەشكەنجە مەدەن ، لەم كاتەو مائىناوایی لەئىو و
سوپاسەرکەوتووەكەشمان دەدەمە دەست پەرەمتى خوا ، چونكە هەر خوا دەولەتەكەمان لە
هەموو خراپەيەك دەپارىزىت)^۱.

سولتان مورادى دوو هەمىش وەسىيەتەكەى خۆى وا بەجىهيشت (پۆژىك دىت خەلك
تىايدا خۆلەكەم دەبينن)^۲. ئەو لەو پەرا بوو كە دەترسا لە گوپرىكى گەورەدا بنىژىت و
دەيوست هىچ لەسەر گوپرەكەى بنىاد نەرىت . بەراستى سولتانەپيشووەكان و اتاكانى
يەكتاپەرستى لە قەسەكانياندا هەلدەقولا و لە كارەكانياندا پەنگى دابووێو . ئەو
چەمكەنەيش لە هەموو گەلى عوسمانىدا بلاو بوو بوونەو . بەلام لە كۆتا سەردەمەكاندا بارەكە
گوپرا و لەگەل كە لەكەبوون و يەك بەدواى يەك بەلگەكان و پروونى نەهى كردن لەو پىگە
يانەى كە سەر بو ((شىرك)) ئەكىشن و وريايى دانى پىغەمبەر (ﷺ) و سوربوونى لەو هەدا
لە پيش مردنى وەك لە هەر دوو صەحىحەكەدا هاتوو (لعن الله اليهود و النصارى اتخذوا
قبور انبيائهم مساجد) مسلم واتە (نەفرىنى خوا لە جولهكە و مەسىحى يەكان كە گوپرى
پىغەمبەرەكانيان كردە مرگەوت) لەو وريايى دەدا كە وەك ئەوان بكەن .

دايكمان (عائىشە) "پەزاي خواى لىبىت " دەفرموىت (ئەگەر وا نەبوايە ئەوا بە دلىايى
يەو گۆپرەكەى (پىغەمبەر صلى الله عليه وسلم) بەرزئەكرايەو بەلام ، پىناخۆشى دەربىرەو
لەو هى كە بكرىت بە مرگەوت . و تەى پىغەمبەرىش (صلى الله عليه وسلم) (لعن الله زائرت
القبور و المتخذين عليها المساجد والسرج) الترمذى .

¹ (الفتوح الإسلامية ص ۳۹۱ .

² (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۳۴۶ .

پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) پینچ پوژ بهرلهوهی بمریّت فرمووی (له پیش نیوه میلله تانیک هه بوون که گۆرهکانیان دهکرده مزگهوت وریابن نیوه گۆرهکان نهکهن به مزگهوت به دنیایی یهوه من بهرگری ئهوتان لیدهکهم) رواه مسلم .

ههروهها دهفرمویت (خواجه گۆرهکهم نهکهیته بت و بپهرستیّت ، توپهیی خوا لهسهه گهلیک توند بووه که گۆری پیغمبرهکانیان دهکهنه مزگهوت) رواه مالک . و (لهسهه گۆرهکان دامه نیشن و نوژیان بۆ مهکهن) رواه مسلم .

کاتیک هندی له ئافرهتهکانی باسی ئهوه که نیسهیان بۆ کرد که له خاکی حه بهشه دیتبویان و وینهی تیدا دانرا بوو ، پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمووی (ئهوانه ئهگهر پیاوی چاک تیاياندا بهمردایه لهسهه گۆرهکهی مزگهوتیکیان بنیاد دهنه و پاشان ئهوه وینهه پهیکهرانه یان بۆ دهکیشا . ئهوانه له لای خوا خراپترینی دروستکراوهکانن) رواه البخاری .

پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) نههی کردووه لهوهی که گۆرگه چکاری بکریّت و لهسهه دابنیشته و لهسهه (بینا) بکریّت ، له گیزانهوهیهکی تردا دووره پهریزی له نوسین لهسهه گۆرهکان کراوه . الترمذی . له کوتایی یهکانی دهولهتی عوسمانیشدا به شیوهیهکی نایاسایی دانانی گومهز و بنیادنانی گلکۆ و دانانی دیمهه و نوی کردنهوهی مهزارگهکان زیادی کرد تا ئهوهی وهک ئهوه دهقانه هاتبن و فرمانی بکهه به بنیادنان لهسهه گۆرهکان و باسی فهزلیان بکهه و هانی ئهوه بههه .

بارهکه زیاتر پووی له خراپه کرد : که هندی له فیهقهناسهکان فهتوای دروستی گومهزی دانان لهسهه گۆرهکانیان دا ئهگهر مردووکه پیاو باش بوویّت ، بهلگهیشیان بۆ ئهوه بریتی بوو لهوهی که هندی له پیشینیان (سلف) ئهوهیان بهباش زانیوه ، قورهکه بهوه زیاتر خهسته بوویهوه که ئهوان ئهوپاوه بۆچونه گهندهلانهیان له (کتیب و) دانراوهکانیاندا به جیهیشت که خویندکارهکان له خویندنیدا پیوهی وابهسته ئه بوون .¹

ئهوه دهرده گهورهیه گوازییه وه و کهوته بهههکردنی دهولهتی عوسمانی و خراپهکهی زیادی کرد و ئهوشیرکه گهورهیهی که پیغمبر (ﷺ) وریایی لیدهدا پویدا .

¹ (الانحرافات العقدية والعلمية) (۱ / ۲۷۲ و ۲۷۳) .

دياردەو ھۆكارەكانى ((شيرك)) ۋە ماۋەيەدا لەم شىۋانەدا زال بوو :

__ بنيادناني مزگەوت و گومەزى و ديمەنە كان لەسەر گلكۆو گۆرەكان لە ھەريمەكانى دەولەتدا ، بەلكو ئەو لە ھەمو جىھانى ئىسلامىدا بىلاۋبويەو ، بەداخىكى زۆرەو لە كۆتا سەدەكاندا دەولەتى عوسمانى دا دەبينىن كە ھانى ئەو ديمەن و گلكۆبلاۋانەى نىو جىھانى ئىسلامى دەدا ، بۇ نمونە دەولەت لە خەلكى بەسرە بوورا پىۋرەسم و ئەرەكەكانى ، لەسەر ھەلگرتن وەك پىزىك بۆ (زوبەيرى كۆپى عەووام) ((پەزەى خەلىفە)) . عوسمانى يەكان لەسەر گلكۆكەيشى مزگەوتىكان بنياد نا و دايكى (سولتان عبدالعزىز) ھەستا بە چاكسازى گومەزى و گەورەكردىن مزگەوتەكە ، لەسالى ۱۲۹۳ : يشدا بىرپارىك لە (سولتان عبدالحمىدى دووم) ھەو دەرچوو بە بنيادنەوھى ئەو مەزارگە پىرۋزانە بە چاودىرى والى بەسرە (ناسر پاشاى سەعدون) .

پاشان لە سالى ۱۵۰۳ ز دا دووبارە (سولتان عبدالحمىد) بىرارى سىپى كردنەوھى گومەزى يەكەو بنيادنەوھى مزگەوتەكەى داو دووبارە بىرارى دا بە دووبەرگ بۆ گۆپى (زوبەير و عوتبەى كۆپى غەزان) بە ئاورشىمى سورى جوان نەخشىنراو بە زىو ، ھەروھا فەرمانى كرد بە دانانى چەند بوخردان و گولۋدانىكى زىوى لە لاي ھەردوو گۆپى پىرۋزياندا . ھەموو ھەريمە ئىسلامى يەكان و لە حىجاز و يەمەن و ئەفريقا و مىسر و پۇژناۋاى عەرەبى و عىراق و شام و توركيya و ئىران و ئەودىو پوبار و ھىند و شوىنەكانى تردا پىشپىركىيان لە بنيادناني گلكۆو گومەزىدا دەكرد و كىبەركىيان دەكرد لە گەورە كردن و پازاندنەوھىدا ، چونكە بنياد نان لەسەر گۆرەكان بەزمىك بوو كە خەلكى ئەو سەردەمە لەسەرى بوون و ئەو پايەبەرزى يەك بوو كە زۆرىنە بەدەورىدا دەسورپانەو . بەراستى عوسمانى يەكان لە كۆتايى سەردەمەكانىندا راھاتبوون لە ھەموو شتىكدا كە خەلكى ئەو سەردەمە بە گەورەيان دەزانى ئىدى ئەوشتە يان شوىنەوارى پىغەمبەران يان ھەرشىتىكى تىربوويىت و بەگەورە دابىرايە . ئەو دياردەو گلكۆيانە بوون بە شوىنى پارانەو و پشت بەستن بەمردوۋەكان و چەند بىروباۋەپرىكى (شيرك) ى بىلاۋبونەو ھەك سەربىرەن بۆ جگە لە خوا و نەزىر بۆ گۆرەكان و داۋاى شىفا كردن و داۋاى چاكە لە گۆرەكان و پشت بەستن پىيان . ئىدى گۆپو گلكۆكان دەستيان گرت بەسەر ژيانى خەلكىدا ، ئەو گلكۆيانە پزانە ناو ژيانى

¹ (الانحرافات العقديّة والعلمية) (۱ / ۲۴۹) .

خه لکيوده ستیان کیشا به سهر کاروباری خه لکدا و سهرقال کړدبوون و له دلیاندا بهر زترین پیڅه گرتهوو ، ده سته پری نه م ده سله لاتی گوړو گوړستانانه به ده وری شیرک و زیاده پره ویدا نه سوپایه وه ، و خه لکیان وابهسته نه کړدپیانه وه جگه له خوا ، ئیدی هیچ کاریکی بچوک و گهره ی ژیانیان نه ما پرس به مردووه کان نه کهن تییدا و پراویژیان پی نه کهن و لییان نه پارینه وه که نه وانه هیچ سود و زیانیکیان بؤ خویشیان نه بوو ، ئیدی چؤن بؤ جگه له خویمان نه یان بیئت ، زاناکانیش (به داخیکی زوره وه) پیښ جه ماوهر ده که وتن و سوننه تی خراپی به گهره کړدنې گلکؤ و پایه کان و خوو پیوه گرته یان فیری خه لک ده کړد و پیی هله ده ستان سامیکی گهره یان له دهرونیاندا ده چاند . خه لک له (شیرک) و (گومپایی) پوچوون وچوونه ناو ژیانې بته پرستی و دژایه تی کړدنې یه کتاپه رستی خه لکه که به وه شه وه نه وه ستان په نا بؤ مردووی قه برسان و زیندووه کان بهرن ، به لکو ده ستیان دایه " شیرک " به هؤی دار به رده وه و کار گه یشته نه وه ی که بیروباوهری جه ماوهری نیو به غداد له توبخانه یه کی کؤنی نیو مه دانی پاشماوه ی چه کی سولتان مورادی عوسمانی که له جهنگی دژ به فارسه کانداه کاری هیئا بوو بؤ دهر کړدنیان له به غداد . نه زریان بؤ ده کړدن و خوازیاری کړدنه وه ی زمانی منداله کانیان لیده کړدو لای نه وان ناسرا بوو به (طوب نه بی خوزاعه) که وای له زانا محمد شوکری نالوسی کړد به پرگرتن له و خه یلاته شهرمه زاری یه به نویسی نامه یه که سهرزه نشتی نه و زانانه ی پیده کړد که ناوی نا (القول الأنفع فی الردع عن زیادة المدفع)^۱ .

له کؤتایی یه کانی ده وله تی عوسمانیدا خه لک خوویان به وه وه گرت که سویند به جگه له خوا بخؤن له دروستکراوه کان ، سویندی به درؤی ده ست نه نقهستی به ناوی خویان لانا سان بوو ، به لام هرگیز زاتیان نه بوو سویند به و دروستکراوا نه بخؤن که به گهره یان داده نان مه گهر به راستی نه بیئت) .

__ بلاو بوونه وه ی بیدعه و خه یالات :

سولتانه یه که مه کانی نیو ده وله تی عوسمانی له بیدعه و خاوه ن بیدعه کان پایانده کړدو دژایه تی یان ده کړد ، جا نه و سولتان محمدی فاتحه که له وه سه ته کهیدا بؤ نه وانه ی دوا ی خوی ده لیت (دووریکه وه له بیدعه و خه لکی بیدعه و له وانه دووریکه روه که هانت ده دهن

^۱ (هه مان سهرچاوه ی پیښوو (۱ / ۳۷۶) .

له سهري) . به لام له كوټا چاغه كاني دهوله تي عوسمانيدا زور به پريشه يي بیدعه كان بلاو بوونه وه و ټيكل بوو به ژياني ژيرده سته كاني دهوله تي عوسمانی . نه وان كه م پرستش يان كاريان بواړيك له بواره كاني ژياني ليښه درېوو ئيدى له مردوو ناشتن و ماته ميني و ناهنگي هاوسهري و ميواندارى و وهليمه و بیدعه كاني له دايك بوون بيت له لاي سوفى يه لارېبوه كان . بهو جوړه بیدعه كان له هه موو شويڼيكد دهبينران و خهريك بوو ژياني خهلكى دادهگرت و نه زانه كان كاريان پیده کرد و زاناکان پشتگيري يان دهکردن سوننهت بوو به بیدعه و بیدعه بوو به سوننهت ^۱ . و چه مكى نايين و زانست له مهنه جيكي ته واو و گشتگيري هه موو بواره كاني ژيانه وه گوږا بو چه ند پړوپه سميكى نامو و ته سكاو كه خويان پيوه هه لده واسى و وايان ده زاني پړنموني كراون . صهحيحى بوخاريش كه مهنه جى پيغه مبهري (ﷺ) ي له خوگرتبوو گوږا بو چه واشه كاري يه كى نه سكاوى نه گوږ كه له نه زمه كاندا دهوتراو له جهنگه كانيشدا دهخويندرا بو داواى سهركه وتن و ټيکشكاندنې دوزمن ^۲ .

له وموه يه دا سوننهت ته واو نامو بوو بوو پاش نه وهى لافاوى گه وړه ي بیدعه كان پايمالى و خه لك دايان خو هه لواسين بهو بیدعه نه ي له پوڅى ناييندان و به راشكاوانه كه مته رخه مى يان تيډا نه ده کرد ، له كاتيكد له زوريك له ياساكانى ئيسلام دا كه مته رخه مى يان ده کرد و له پيناويدا قورياني يان ددها و له سهري پړكه وتن و وايان ده زاني خزمه تيان به نايين كردوه و سوديان به موسلمانان گهياندوه ^۳ .

__ بلاو بوونه وهى خه يالات : له كوټايى يه كاني دهوله تي عوسمانيدا خه يالات و نه فسانه كان به شيوه يه كى بيويڼه له نيو كوښه لى موسلماناندا بلاو بوونه وه و وهك چه ند راستى يه كى به ديهينراوى ليها ت كه به هيچ جوړى گفتوگوى نه ويټ . ته نها نه وه يش نا ، به لكوو لاي زوريك له وانه چه ند كاريكيان لاپيروز بوو ره وا نه بوو سو كايه تي يان پيېكريټ نه وهك گومان بكه ويټه نيو راستى يه كه يه وه . لهو خه يالاتانه ي له ناستانه داباو بوو نه وه بوو مزگه وتى خواجه مسته فا پاشا به زنجيريكي به ستراو به دره ختيكى كوڼى چناره وه چوارده ور درا بوو ، نهو زنجيره خه يالاتيكي هه بوو كه نه زانه كان دهيانگواسته وه بهو شيوه ي كه هر كه س شتيكى

^۱ (مشكلات الجيل في ضوء الاسلام ص ۳۷۳ .

^۲ (الانحرافات العقيدية والعلمية (۳۸۰/۱) .

^۳ (هه مان سهرچاوه ي پيشوو (۴۲۸/۱) .

پراستی ئىنكارىيات و لە ژيړ ئەو درەختە دا دابنیشيت ئەوا زنجيرەكە دەكەويت بەسەريدا ، ئەگەر لە و ئىنكارى يەيشيدا پراستگۆ بوو ئەوا زنجيرەكە ناجوليت^۱ . بەپراستی ئوممەت لە و ماوەيەدا بەتەواوەتى كەوتبوونە پەرستشى گۆرەكان و پشت بەستن بەجگە لە خواچەندين دياردەى هاوڵ دانان و زيادە پۆيى و بيدە و خەيالآت پويدا كە ژيانى ئوممەتى پىركردبوو وە و كاتەكانى سەرقال كىردبوو و وزەكانى كوشتبوو و هەولەكانى لە پىگە پراستەكەى خۆيەو گۆرى بوو ، ئيدى ئوممەت نەيەتوانى لەو هەلخيسكانەى راپەرپيتەو و چارەسەرى هۆكارەكانى كەوتنى بكات و لە بەردەم سوپاكانى دۆژمندا شكستى خوارد و لە بەرگرى پيلان و نەخشەكانياندا دەستەوسان وەستا كە ئەنجامەكەى لەدەستدانى دەولەتى عوسمانى بوو .

چوارەم : سۆفiehەتى لادەر :

گەرەتري لادانيك كە لە ميژووى ئوممەتى ئيسلاميدا پويدا بيت دەرکەوتنى سۆفiehەتى دەرەوەك هيزيكى ريكخراوى نيو كۆمەلگەى ئيسلامى كە چەند يىروباوەر و يىرۆكە و پەرستشيكى دوور لە قورئان و سوننەتى هەلگرتبوو ، سۆفiehەتى لادەر بە هيزبوو و لە كۆتايى يەكانى سەردەمى عوسمانيدا بە هوى چەند هۆكارىكى جۆراوجۆرە وە سام و شكوى زيادى كرد . لەوهۆكارانە :

۱- ئەو بارودۆخە خراپەى كە ئوممەتى ئيسلامى تيدا دەرژيا و ئەو بارە ناخۆشەى كە موسلمانان لە و ماوەيەدا تيبدا دەرژيان لە بلاوبوونەوى لادان و سەتم و سەرکەشى و هەژارى و نەخۆشى و نەزانى و هەمووهۆكارىك وای كرد خەلك خويان بەدن بە لای سۆفiehەتى لادەردا كە زياتر هەلنەدەسابە دورەپەريزى لى كردن و وريايى يان بداتى و وايان لىبكات لە بارىك ببالەوبارەدا بژين كە رايان كردوو لەدەستى .

۲- پىكدادان و نەهيشتنى ئارامى مۆركىك بوو لە موركەكانى كۆتا سەردەمەكان بەوى پۆحەكان بە هۆكارگەليكى بى بايەخەو لە ناو دەچوون . بەلكو هەندى جار بە بى هۆكار و لە و كەش و هەوا تاريك و بارو دۆخە ئالۆزەدا سەرۆك تەسەوفەكان ژيانىكى هيدى يان زيندو دەرەوەكە دور بوو لە و چەرمەسەرى و ئازاوانەى خەلكيان لە ناو دەبرد . خەلكى

¹ (هەمان سەرچاوەى پيشوو (۱ / ۴۳۲) .)

هه‌ژار زیاتر دلخۆش و دلئارام بوون له له‌جوتیاره‌کانی نیو کێلگه‌کانیان و بارزگانه‌کان له شوینی بازرگانی یه‌کانیان و پیشه‌گه‌ران له‌ کاره‌کانیاندا بوون ، نه‌وانه به‌هۆی جیبه‌جێکردنی یاساکانه وه له‌ ئارامشدا بوون دوربوون له‌ دیاترین ماوه‌کانی سته‌می کاولکه‌ران له‌ هه‌موو ئه‌و خراپانه‌دا . چونکه سه‌ربازان ده‌ترسان له‌ خراپه‌ زیان و ده‌سه‌لاتی پو‌حی یان و باوه‌ریان هه‌ بوو به‌ په‌یوه‌ندی یان به‌ خواوه ، بۆیه ملکه‌ چیان ده‌بوون و داوای په‌زامه‌ندی یان لێده‌کردن ، هه‌ندی که‌یش پازی بوون بچنه سه‌ر ریگه‌که ئه‌مه‌یش پالنه‌ری که‌دواتر له‌ سایه‌ی تایبه‌تمه‌ندی یه‌کانیدا دلناییی و سه‌قامگیری بارو دۆخ ده‌یگریته‌وه)^۱.

۳- زیاده‌پو‌یی له‌ ژيانی سه‌رۆک ده‌سته‌کاندا (هه‌ژاران له‌ سه‌رو فشاری ژيانی ئه‌و پو‌ژه‌وه ، هه‌ولێ خۆیان ده‌دا بۆ کاریک که به‌هۆیه‌وه ژيانیان دابین بکه‌ن ، به‌لکو له‌ کونجه‌کاندا ده‌ژیان و نان و پو‌شاکیان له‌ سه‌ر به‌خششی ئه‌وچاکه کارو ساماندارانه بوو که بانگه‌شهی یه‌کلای بونه‌وه بۆ زیکر و خۆ دابرا‌ن بۆ شه‌وخنونی و یه‌کلا بونه‌وه بۆ خوا یان ده‌کرد . له‌ خه‌نداترین دیمه‌نه‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه ئه‌وه‌یه که ئه‌و دنیا نه‌ویستانه‌ی بانگه‌شهیان ده‌کرد بۆ ده‌ست کورتی و پازی بوون به‌ که‌میک له‌ کاروباری ژياندا زیاتر له‌ جوتیارو بازرگان و خاوه‌ن پیشه‌کان به‌رزترین و ده‌وله‌مندترین ژيانیان له‌ جوتیارو بازرگان و خاوه‌ن پیشه‌کان هه‌ بوو^۲.

۴- خۆشه‌ویستی عوسمانی یه‌ تورکه‌کان بۆ ده‌رویش و ته‌سه‌وف (تورکه‌کان ته‌سه‌وفیان خۆش ده‌ویست و خوازیاری پی‌و‌زکردنی داروده‌سته‌ی ئیمان بوون به‌ بوونی دۆستایه‌تی راست و دروستیان)^۳.

(سو‌فیه‌ت له‌ کۆمه‌لگه‌ی عه‌بباسیدا بلا‌وده‌بوویه‌وه ، به‌لام پایه‌یه‌کی که‌نارگیر له‌ کۆمه‌لگه‌ بوو ، به‌لام له‌ژێر سیبهری ده‌وله‌تی عوسمانی و له‌ خودی تورکیادا ، گۆرا بۆ ئه‌و کۆمه‌لگه و ئایینه و به‌ شیوه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌ دوو سه‌ده‌ی کۆتاییدا ئه‌و قسه‌لۆکه سه‌رسوره‌ینه‌ره بلا‌و

^۱ (التصوف في مصر ابان العصر العثماني ص ۱۵۳ ، ۱۵۴ .

^۲ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پی‌شوو‌ل ۱۵۴ .

^۳ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پی‌شوو‌ل ۱۵۴ .

بویه وه که (هه رکهس شیخی نه بیټ ، ئەوا شهیتان شیخ یه تی ! به شیوه یه کی گشتیش له ناست هه موواندا خه لکی به جوژه چوونه ناو ئایین و بواری په پیره وکردنی ئایینیان گوڤا)^۱ .

زۆریک له سولتانه عوسمانی یه کان هه لدهستان به چاودیږی سۆفیه تی و سۆز و مهری خۆیان به سهردا ده رشتن . تا ئەوهی سولتان عبدالحمید له بارودۆخیکی تهنگه ژدها هاته سهر دهسه لات کاتی پیلانه کان ئوممه تیان داگیرکرد بوو و کاره سات و چه رمه سهری یه کان له هه موو لاره گه مارۆیان دا بوو . بانگه وازه نه ته وه یی یه کانیش له هه موو ولاته کانه وه بانگه وازی خۆیان بلاوده کردوه ، ئەویش بانگه وازی کرد بۆ جامعیه ی ئیسلامی و په یوه ندی ئایینی ، سۆفیه تیش به هه موو دهسته وړیگه کانی یه وه قورسای یه کی پیکده هیئا له بانگه واز کردن بۆ جامعیه ی اسلامی .

ئهو سهرده مه ، سهرده می سۆفی یه تیڤ بوو که به سهر جیهانی ئیسلامیدا چه سپا هه ر له خواره وه تا سهره وهی ، هیچ شارو گوندیڤ نه ما بوو سۆفیه تی نه چووبیته ناوه وه ، مه گه ر ئەوهی به فریا خوازی و هاوشیوه یه کی ئەوهی هه بوایه^۲ .

له و ماوه یه دا سۆفیه تی لادهر زال بوو به سهر جیهانی ئیسلامیدا و جه ماوه ریکی موسلمان که وتنه دیلی یه وه و له و دووسه ده یه دا دهسه لات ی سۆفی گه ران زیاد بوو و گه یشته پله یه کی به رز ، ئەگه ر له هیزو ده سپه ویدا نه بوایه ئەوا له هه موو پانی و درێژی وولاتدا زال بووونی خۆی به سهر جه ماوه ردا بسه پاندایه بهس بوو . جا ئیدی چۆن بیټ ئەگه ر ده ولت دهستی پیوه بگریټ و فه رمانه رواکان سهری بخه ن^۳ .

دید ی ته سه وفگه ری لادهر ریزی بیکاری ده گرت و سوالکردنی په وا ده کرد و تهنگه به ری ده سازاند و هه ول ی لایه نی زه لیلی ده دا ، پییان وابوو ده بی هۆکاره ته واو لادهره کان بگریته بهر (جا ئەو بازرگانه ی کاتی خۆی له بازرگانی دا به خه رج ده دا و جوتیاران که هه ول ی خۆیان له کوشتوکاله کانیاندا به خه رج ده دا و پیشه گه ران که چالاکی یان له پیشه گه ری یه کاندایه به خه رج ده دا ، بیهیوا ده بوون هه ر که سیشیان بۆ پۆزی به ده سخستن یان خواستیکی مال سهر ف یان بکردایه ئەوا شکستی ده هیئا ، چونکه پۆزی له داخوازی

^۱ (واقعا المعاصر ص ۱۵۵) .

^۲ (الانحرافات العقیدية والعلمية (۱ / ۴۴۷) .

^۳ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو (۱ / ۴۴۸) .

خاوه نه كهيدا باز نه يى يه كه سى پۆزى دراويش له خواستى پۆزى يه كهيدا به جۆشه ، به وه ستانى يه كيكيان ئهوى تريان ده جوليّت (....) .

لاى زۆريك له سوڤى يه كان بىروباوه پى قهزا وقه ده ر تىكچووبوو و بووبووبه بىروباوه پىكى له خشته بهرى سيلبى ، يهك له پۆژه لاتناسه ئه لمانى يه كان كه بارى موسلمانان له كۆتا سه رده مه كاندا ده گيريتوه ده ليّت (سروشتى موسلمان خو به دهسته وه دانه بو خواستى خواو رازى بوون به قهزاو قه ده رى و به هه رچى شتيكى كه هه يه تى ملى بو خواى تاكى به ده سه لات كه چ بكات . له و گوپرايه ئى يه دا دوو شوي نه وارى جياواز هه بوو : له سه رده مى يه كه مى ئيسلاميدا له جه نكه كاندا پۆليكى گه وره ي بينى به وه ي سه ركه و تنيكى به رده وامى به ديده هينا . چونكه پالى ده نا پۆحى فيداكارى له سه ربازا ، له كۆتا سه رده مه كانيشدا هوڤا ريك بوو بو ئه و به ستويى و ناكارايى يه ي كه خو ي دا به سه ر جيهانى ئيسلاميدا و به ره و كه و تن و نه مانى بر دو دوورى خسته وه له ته ياره كانى پرو داوه جيهانى يه كان)¹ .

ئه و پياوه كه بيا وه پيشه هه ستى به و راستى يه كردوه : راستى جياوازي نيوان باوه ر به قهزا و قه ده ر به و شيوه ي كه پيشينه ليى تيگه يشتوون و نيوان باوه ريك كه دوايى يه كان به كارى گه رى يان به سوڤى گه ران دا يان هينا بوو . جا تاوان تاوانى بىروباوه ر كه نه بوو ، به لكوو تاوانى باوه ردارانى بوو . شاعيرى ئيسلاميش محمد اقبال به شعريك ئه وه ي دا پشتووه :

و بالقرآن قد ملكوا الشريا

وكان زماعهم قدرا خفيا

فما كرهوه صارلهم رضيا²

من القرآن قد تركوا المساعي

إلى التقدير ردوا كل سعي

تبدلت الضمائر في إسار

ناپليو ن پونا په رتيش ئه و بىرۆكه لاده رى قهزاو قه ده رى قوسته وه كاتي ك سوپا خاچ په رستى يه كان خاكى ميسريان دا گير كرد ، ئه و بلاكرا وه ي بلاوده كرد وه و بىرى موسلمانانى خسته وه كه كه ئه و دا گير كارى و دىلى يه ي پوي داوه بو يان به قه ده رى خوا بووه

¹ (الاسلام قوة الغد العلمية ص ٧٨ .

² (العلمانية _ د. سفر الحوالي ص ٥١٩ .

، بۇيە ئەۋەدى ھەول بىدات لە پۈۋى ئەۋەدا پارابوۋەستىت كە پۈۋىداۋە ۋەك ئەۋە ۋايە پەرخنە لە قەزا ۋ قەدەر بىگىرىت ۋ لە پۈۋىدا پارابوۋەستىت^۱ .

لە راستى دا چەمكەكانى سۆڧىگەرى لادەر لە نىۋەكانى دەۋلەتى عوسمانىدا جىيىنى دادەكوتا ۋ جىيەنى خاچپەرستىش لە بۋارەكانى زانست ۋ مەيدانەكانى مەعريفى دا بەرەو گىرتنە بەرى ھۆكارەكانى ھىزو پىشكەۋتن ۋ چارەسەر دەرپۇشت ۋ پىلان ۋ دەسكىسە دادەنا بۇلە ناۋبەردى دەۋلەتى عوسمانى ۋ دواتر زال بوون ۋ خۇسەپاندن بەسەر جىيەنى ئىسلامىدا .

سۆڧىگەرە لاپىبوۋەكان كەۋتنە گۈنگىرتن لە گالتەجارى مۇسىقا ۋ فىرى مۇسىقا دەبون ۋ كۆرەكانىيان پىپوۋ لە تەپل ۋ نەى ۋ دروشم ۋ فىركاران . زۆربەى پىگە لادەربوۋەكانىشىيان بازەنەكانى زىكرىيان خالى نە بوون لە دەف . تا ئەۋەى ئەبو لەۋداى صەيىپادى كە لە كەسانى تايىبەتى سولتان عبدالحمىدى دوۋم ۋ لە پشتىوانانى جامىعەى ئىسلامى يە دەلىت :

لاى زۆرىنەى سۆڧى گەرەكان (سەماع) پىگەيەكى گەۋرەى ھەبو ، ئەبۇلەۋداى صەيىپادى دەلىت (ھەركەسىك) سەماع) نەيجولنىت ئەۋا كەموكورتەۋ لايداۋە لەسۆزى نىۋەندبوون ، دوۋرە لە پۇشنايى پۇحانى يەت ۋ پۇچوۋەنە لىۋ مۆركى توند تىژ ۋ تۈرپى ، بەلكوۋ لە بى گىيان ۋ بالندە گىيانداران زىاتر دلەرەقترو بى ھەست ، چۈنكە ھەموۋيان بە ئاۋازە كىشى يەكان كاريگەر دەبن ، .... بەگشتى سەماع لە دلدا بارىك بەرھەم دەھىنىت كە بە (ۋەجد) ناۋدەبرىت ، ۋەجدىش بزۋانى لايەكان بەرھەم دىنىت ، يان بە جولەيەكى بى كىش كە بە پىكدادان ناۋ دەبرىت يان بە جولەيەكى كىشدار كە بە چەپلە ۋ سەما ناۋدەبرىت .

خۆزگە ئەۋ سۆڧى گەرەنە تەنھا خوۋيان بە ئامىرى ژەندىن ۋ گۆرانى يەۋە بىگرتايە ، بەلام ئەۋان ئەۋەيان كىردە ھۆى نىزىكربوۋەۋەى خوا ۋ بە گۈيزايەلى يەكى خۋايان دادەنا كە دلەكان پىنى نەرم ۋ پۇجەكان پىنى پاراۋ دەبن . چەند ئەۋە جوانە كە زاناي (حافظ) ئىبن قەيىمى جەۋزى لە بارەى ئەۋ سۆڧىگەرەنەۋە دەلىت (ئەگەر لە كاتى مۇسىقا ژەنىن دا دەنگيان بىدەنگ دەبىت ۋ جولەيان ھىۋر دەبىتەۋە ۋ دلان بە تەۋاۋى ھۋى پىۋەگىردەى ۋ بەيەكجارى دەند بە لايدا ۋ ۋەك شەيدايى سەرخۇشان لى دى لە جولە ۋ سەمادەبرىن ، ئايا دىۋتە ژنانى ۋ نامەردان ۋ سەرخۇشان بشكىن ؟ ئەۋەيشيان شىاۋە . شەرابى دەرۋونەكان

¹ (الانحرافات العقديّة والعلمية (١/٤٦٧) .

تیکه‌ل بوون و گه‌وره‌ترین شت تیایدا پروی دها که دهیکات بو که‌سی جگه‌له خوا ، به‌لکوو بو شه‌یتان ، دلانیك که لی‌رهدا تیکده‌شله‌ژین و جلانیك له جگه له گویرایه‌لی خوادا ده‌بخشن تا ئه‌وه‌ی سه‌رخویشی کاری خو‌ی ده‌کات و شه‌یتان نارامیش و هیوای خو‌ی تیدا ده‌دوژینه‌وه و به ده‌نگ و فیلی خو‌ی هه‌لیان ده‌خه‌له‌تینی و به‌پی و سواری خو‌ی پای کی‌شان و له دلیاندا پی‌ی داکوتا و به‌تون‌دی ده‌یان‌دات به‌زه‌ویدا ، هه‌مان کات به‌ده‌وری بازنه‌یه‌کدا ده‌یان‌کاته وه‌ک و شتر و جارانیکیش وه‌ک می‌ش له نی‌وه‌ندی مال‌دا سه‌ما ده‌که‌ن . ده‌ی ره‌حمه‌ت له سه‌قف و زه‌وی که پی‌یان بشکینن . شه‌رمه‌زاریش بو هاوشی‌وه‌کانی و شتر و ئاره‌ل . جنیویش شی‌اوای دوژمنانی ئیسه‌لامه ، ئه‌وانه‌ی بانگه‌شه‌ی ئه‌وه ده‌که‌ن که ئه‌وان تایبه‌تمه‌ندانی ئیسه‌لامن و ژیانیان له چی‌ژو رابواردندا به‌سه‌ر ده‌به‌ن و ئایینه که‌یان کردو‌ته ئاره‌زوبازی و گالته‌جاری ، ده‌نگی ده‌ه‌و‌لی شه‌یتان له لایه‌ن خو‌شتره له گوینگرتن له سو‌ره‌ته‌کانی قورئان ، ئه‌گه‌ر یه‌کی‌کیان له‌سه‌ره‌تای قورئانه‌وه تاکو‌تایی یه‌که‌ی ببیستیت هیچ ناجولیت و بی‌زاری دانیشتن نی یه و هیچ کاریکی تیناکات و هه‌ستی شه‌یدابوونی خ‌وای بو په‌یدا ناب‌ی ، تاکو‌و ئه‌گه‌ر قورئانی شه‌یتانی به‌سه‌ردا بخوینریت و گو‌یی له خو‌رپه‌ی ده‌نگه‌که‌ی بیت . پلمه‌کانی شه‌یدایی نی‌و د‌لی له‌سه‌ر هه‌ردوو چا‌وی ده‌ته‌قنه‌وه و له‌سه‌ر پیکانی سه‌ما ده‌کات و له‌سه‌ر ده‌سته‌کانی چه‌پله ده‌کو‌تیت و له‌سه‌ر هه‌موو به‌شه‌کانی له‌شی ده‌له‌ری‌ته‌وه و ده‌بزو‌یت و له‌سه‌ر هه‌ناسه‌کانی هه‌ناسه ته‌نگ ده‌بیت و ئاگری شه‌یدایی لی داده‌گرسیت شاعیریش جوان ده‌ل‌یت ^۱.

به‌مج‌وره ژیا‌نی سو‌فیگه‌ره لاری‌بو‌وه‌کان بو‌وه گالته‌و گه‌پ و پ‌یسه‌وایی و کات و ته‌مه‌نیان له کو‌په‌کانی زی‌کر و بیستن و گالته‌جاریدا به‌ فی‌رۆ د‌ها‌و ژیا‌نیان وای لی‌هات له‌سه‌ره‌تایه‌وه تاکو‌و کو‌تایی یه‌که‌ی ده‌سه‌ره‌تایه‌وه به‌ ده‌وری زی‌کرده‌ی له‌شی‌وه لاری‌بو‌وه‌که‌یدا و په‌رسته‌شی نی‌و هه‌و‌لی سه‌ختی یه‌کانی دنیا و دا‌وای پ‌و‌زی و جیهاد و زانست و بلا‌وکردنه‌وه‌ی زانست و فرمائی به‌ چاکه و نه‌می له خراپه‌نه‌مان ، ئه‌وانه هه‌موویان کارگه‌لیک بوون که له زی‌کر سه‌ره‌قالیان ده‌کردیت و ری‌ی لی‌ده‌گرتی . پاشان له‌سه‌ر مو‌سه‌لمانان پی‌ویست بوو سه‌ره‌قال نه‌بن به‌وانه‌وه و ژیا‌نیان به‌ زی‌کر به‌رنه سه‌ر که گوینگرتن له گو‌رانی و سه‌ما کردنه .

^۱ (الانحرافات العقدية والعلمية) (۵۰۶/۱) .

پيروزکردنى كەسە مردوو و زيتدوكانى سؤفيگەرەكان چووه نيو جيھانى سؤفيگەرى لاپيېووه وه و نازناوى سەرو توانست و كەرەمەتيان داھە پاليان و لە ئەفسانەو ژيانى خەلكدا دەزيان و خەلكى توشى وەھن و بيتواناي و داكەوتن بوون و پيناسى لاسارى و كەوتن بلاوبويەو ، ئەوروپاي خاچەرستيش بەردەوام لە بەرزبەنەوھى باشتريين شارستانى يەتى ماددى دا بوو و سوپاكانى ئامادەبوون تا بكيشن بەرەو جيھانى ئيسلامى كە ئەوكات پوچووبويە نيو دنياى خەيال و ئەفسانەكانى پشت بەستوو بەسەروتوانست و كەرەمەتەوھ . لەو كاتەدا كە ئوممەت بەتوندى بەدەست لاوازي و كەوتنەوھ دەينالاند و پيلانەكانى دوژمنان گەمارۆى دابوون و دەسكيسەكان چاويان تيرپيېوو ، زۆريك لە زاناكان بە خواستى شيخەكانى نيو سؤفيگەرى لادەر پازى بوون ، ئەوانەى گيانى زەليلى و سەرشۆپى نيو ئوممەت و خۆبەدەستەوھ دانيان بلاوكردەوھ لەگەل چەندين نەخۆشى ترى لادەردا . زۆريك لە پيگە لادەربووه سؤفى يەكان جيھادى بەگژدا چوونى دوژمنانيان واز لايھينابوو و لە نەريتى خەلكدا ئەولياكان بوون بە پاكيشەرەو سەرپەرشت كەرەو شيتوكە كەر . گومانيش نى يە لە نيوانياندا چەندين دەجال و فيلباز ھەبوون كە ئەو پاكيشەرى يە دەرونى يەى خەلكيان لە پاھەيەكى پيروزەوھ بەھەند وەرگرت و دەستيان خستە پريزەكانيانەوھ تاكوو دەست بخەنە پەيوەندى ئەولياكانەوھ ئەوانەى كە لۆمەو سەرزەنشتيان لەسەر نى يە ، ھەرچەندە توشى گوناھە گەرەكانيش بووين و داوين پيسى و خراپەيان بە ئاشكرا كردييت . زۆريك لەوانەيش لەگەل جنۆكەدا ھەلسوكەوتيان ھە بوو . ئيدى ئاسايى بوو تيرەكانى دوژمن كارى خويان بكەن و نەخشەكانيان سەربگريت و سوپاكانيان خاكمان داگير بكەن و نيشتمانمان بكەويتە بەردەستيان . سؤفى يەكان دەريايەكى پەرلە بيروباوەرە لادەربوو و گومرايى يانەكانيان گرتە بەر ، پيدەچى كۆتا بيروباوەرپك كە زۆريك لە سؤفيگەرە لاپيېووهكان باوەرپان پيھينابى . بيروباوەرپى يەكبونى بوون و حلول بووبى ، سؤفيگەرە لادەربووهكان ئەو بيروباوەرپان گرتە خو و كەوتنە بلاكردەوھى و لە پيناويدا چەندين نوسراويان نوسى و بەراستى يەكان دادەنا كە نھينى يەكەيان بۆدەرکەوتووھ و لە خەلكى تر شاراوھتەوھ .

خويندنى دوو كتيبى (فصوص الحكم) و (الفتوحات المكية) ي ئين عەرەبى و ئەو كتيبەنەى ترى سؤفيگەرەكان كە بيروباوەرپى (وحدة الوجود والحلول) ي دەگرتەوھ ، دروشمى گەرەى زاناكانى نيو سؤفيگەرايى و ئەوانى تر بوو ، ئەوھيش ئەو پيگە زانستى

یهیه که کس پیی ناگات جگه له تایبه تمه ندانی خویمان نه و ئاسته زانستی یهیشه که جگه له زاناکان کس پیی ناگات ^۱.

نه و بیروباوه په لادهریوانه هه پمینیکی (رواج) فراوانی نیو سو فیگه ره لادهریوانه کانی گرتوه له و ماوه ناکاوه دا که ئوممه تی ئیسلامی پییدا تیده په پی . زوړیکیان بپوایان به بیروباوه پی یه کبونی بوون هه بوو که له سایه یدا ژیان خراپ و گه نده ل نه ده بوو و هه موو جیهانی ده گرتوه و هه موو نایینه کانی تری پووچهل دهر کرده وه ، ئیدی هیچ ئایین و جیهاد و دژایه تی یه کی نیوان موسلمان و بیباوه پی جودا نه ده کرده وه ، هه مان یه ک بوون و بوونیش یه که ، نه گهر چی دیارده کانی فره جوړن . داوای سه لامه تی نیو ئایین له خوا ده که یین . نه وان که وتبوونه شاردنه وه یه کی زوړی دروشمه کان نه رکه کانیان لادهریدن یان نه یان ده هیشت سوکایه تی یان دهر کرد به فرمان و نه هی یه کانی ئایین له ژیرناو نیسانی ویلایه ت و حیزب و پراکیشن و . به راستیش واقعی سو فیگه ری به لگه یه کی به هیز بوو که بزوتنه وه کانی به پوژئاوایی کردن کردیانه به لگه ی ده ستیان . نه وان ه ی ده وله تی عوسمانی یان دارماند .

پینجه م : چالاکی دهسته لادهریوانه کان :

وه ک قادیانی و به هائی و دهسته و تاقمه کانی ترکه له سه ر ئیسلام حسابده کران . به راستی نه و ده سه لات و تاقمانه کاروباریان گرنگ بوو به تایبه ت له گهل هاتنی نه و ئیستعمار خاچه رستی یه ی که ئوممه تی ئیسلامی گه مارو دا بوو ، نه وان هه میشه له سه ر نه ریتی خویمان بوو بوونه یارمه تی ده ری دوژمنانی ئیسلام و سه ربازیکی دلسوژی ژیر سه ر کردایه تی یان .

له رابوردودا گه وره ترین یاریده ده ری ته تار و خاچه رسته کان بوون دژ به موسلمانان . نه وه تا هه مووی له سه ر هه مان مه نه جی ناپاکی و پیلان گیرانی خویمان له سه ر حیسابی دوژمنانی ئوممه ت . له م کتیبه یشدا پوولی سه فه وی یه تی (اثنا عشری) ده بینین له دژایه تی کردنی ده وله تی عوسمانی دا به تیپه ربوونی سه رده مه کان ، کاتیکیش فه رهنسی یه کان سوریا یان داگیرکرد و بزوتنه وه جیهادی یه کان له دژی هه ستان ، نه ندامانی هه ندی له

^۱ (الانحرافات العقدية والعلمية) (۵۵۶/۱) .

دهسته و تاقمه گومراکان دهست به دست له گهل فەرهنسی یه کانداهجهنگان وهك نه وهی له گهل موجهید (ابراهیم هنانو) و موجهیده هاوده مه کانیدا کردیان ^۱.

نه میر به شیریه شه هابی کۆچکردوی سالی ۱۲۶۶ ک له کاتی داگیرکردنی شام دا به سهربازه کانی یه وه له پال سوپای محمد عه لیدا وهستا که بوویه هوئی ئاسانکردنی شکسته پیه ئانی سوپای عوسمانی بو محمد عه لی له حمیص دا به دریزایی شاخه کانی تۆرۆس و سوپاکانی له نیوهندی ولاتی تورکدا داکه وتن . له کاتی داگیرکاری فەرهنسی یه کان بو عه ککا چهند هاتوچویه کی په یوهندی هه بوون له نیوان ناپلیون و دهسته ی شه هابیدا ^۲.

به هائی یه کان له سالی ۱۲۶۰ ک / ۱۸۴۴ ز له ژیرچاودیژی ئیستعماری پوسی و جوله که ی جیهانی و ئیستعماری ئینگلیزیدا به ئامانجی گهندهل کردنی بیروباوهری ئیسلامی و تیکدانی یه کرپزی موسلمانان و گیرانه وه یان له باس و خواسه سه ره کی یه کان که شه یان سه ند ، به هاء بانگه شه ی مه هدی بوون و دواتر پیغه مبه رایه تی و دواتر خواجه تی و په روه ردگاریه تی ده کرد ^۳.

له راستی دا نه وه ی جیی داخه بریتی یه له گوئی نه دانی ده ولته ی عوسمانی به له ناو بردنی نه و ره گهزه پیسه داو جیه جیکردنی حوکم و شهرعی خوا به سه ر هاوشیوه ی نه وانه دا . قادیانی ره گه زیکن که ده درینه وه پال (غولام نه حمه دی قادیانی) ده درینه وه پال گوندی قادیان له هه ریمی بنجاب له هیند (کۆچکردوی سالی ۱۳۲۶ ک) که بریتی یه له (بزوتنه وه یه ک که به پلانیکی ئیستعماری ئینگایزی له کیشوهری هیندیدا گه شه ی سه ند به مه به سستی دوور خستنه وه ی موسلمانان له ئایینه که یان و له جیهاد به شیوه یه کی تایبه تی گه شه ی سه ند تا کوو به ناوی ئیسلامه وه به ره و پروی ئیستعمار گه ر نه بنه وه) ^۴.

قادیانی بانگه وازی پیغه مبه رایه تی و دواتر خواجه تی ده کرد ، له دیارترین پروانگه کانی (غولام نه حمه دی قادیانی) (ئاره زومه ندی بووه بو ئینگایز و خزمه تکردنی ئامانجه کانیان

^۱ (الاعلام) (۴۲/۱) .

^۲ (الانحرافات العقیدية والعلمية) (۵۷۷/۱) .

^۳ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو) (۵۸۹/۱) .

^۴ (الموسوعة المیسرة للادیان ص ۳۸۹) .

له وولاتى ھىند و پوچەل كوردنەوھى بىروباوھى جىھادى بۆيان و سوپاس كوردنيان و سوربونى شويىنكەوتوانى لەسەر خستنى ئىنگليز لە ھەموو شويىنكىدا ....^۱ .

قاديانى دەلييت (لای من دروست نى يە ژيەر دەستەكانى ھىند پړى موسلمانە سەرکەشەكان بگرن و شمشيرەكانيان لە پرووى ئەو دەولەتە چاكەدا ھەلگرن ، يان لەم كارەدا كەسيك دەست نیشان بکەن . و لەسەر شتيك بەقسە يان كردار يان ئاماژە يان مال و سامان يان بىركردنەوھ گەندەلى يەكان يەكيك لە لادەران دەست نیشان بکړئ ، بەلكوو ئەوانە بە يەكجارەكى ھەرامن . ھەركەسيش ئەوھى بوئ ئەوا لە خوا و پيغەمبەرەكەى ياخى بووھ و بە پرووى گومرا بووھ)^۲ .

بەپراستى ئەو دەستە و تاقمانە سەرچاوھىكى شيواندن و نانەوھى پارايى و ئاژاوھ و پرودانى گيرەشيويىنى بوون لەنيو خۆى دەولەتى عوسمانى وتەنانەت لە كۆبونەوھكانى موسلمانان لە ھىند و شويىنەكانى تريشدا . ئەو دەستە و تاقمانەيش بيزارنە دەبوون لە پيلان گيڤرى بەردەواميان لەگەل دوزمنانى ئيسلام و ناپاكي كردن لە موسلمانان لە ناکاوترين كاتەكان و ناسكترين بارودۆخەكاندا ، ئوممەت دوچارى خراپە و زيانى ئەو دەستەو تاقمانە بووبوو كاتيک بىروباوھى ئەھلى سوننە لە كيانى دەولەتى سوفنە و دەروونى ژيەردەستەكانى ئەھلى سوننەدا لاواز بوو بوو .

شەشەم : ئامادە نەبوونى سەرکردايەتى لە خواترس :

سەرکردايەتى لە خواترس ھۆكاريكە بۆراپەرين و دەستەلاتداری ئوممەتە ، چونكە سەرکردەكانى ئوممەت كرۆكى ژيان و ھەك سەرى جەستى ئوممەتن ، جا ئەگەر سەرکردە چاك بوو ئوممەتيش چاكە ئەگەريش سەرکردە خراپ بوو ، ئەو خراپەيە لە ئوممەتيشدا پروودەدات ، بەپراستى دوزمنانى ئيسلام ھەستيان بە گرنكى سەرکردايەتى لە خواترس دەكرد لە نيو ئوممەتدا ، بۆيە بەتەواوھتى سور بوون لەسەر ئەوھى سەرکردايەتى يە لە خواترسەكان كاروبارە گرنگەكان و ھوكمە ديارەكانى نيو ئوممەتى ئيسلامى نەگرنە دەست . ھەك لە پلانەكەى لويىسى نۆيەمدا ھەسيەتى بەوھ كردووھ كە (دەستەلاتدار نەبوونى وولاتە

^۱ (عقيدة ختم النبوة ص ۲۰۹ .

^۲ (عقيدة ختم النبوة بالنبوة المحدية ص ۲۵۵ .

ئىسلامى و غەربى يەكان تا فەرمانرەوايەكى باش حوكميان نەكات) . ھەرۈك ۋەسىيەتى كىردۈۋە بە (كار كىردن بۆگەندەل كىردنى پىكىخستىنەكانى فەرمانرەوايى لى ۋولاتە ئىسلامى يەكاندا لى پىگەي رەشۋە و گەندەلى و ئافرەتەۋە تاكوو جەماۋەر دابىرپىت لى سەرۋە)^۱ . سەر كىردى پۇژرەلەتئاسى بەرىتانى (مونىجۈمى وات) لى (پۇژنامەي تايمىزى لى نەندەنى دا) بە ئاشكرا دەلىت : (ئەگەر سەر كىردىيەكى لى بار ھەبىت كە بەقسەي لى بار لى مەر ئىسلامەۋە قىسە بىكات ، ئەۋا پىدەچۈۋ ئەۋ ئايىنە جارىكى تر ۋەك يەكىك لى ھىزە گەۋرە سىياسى يەكانى نىۋ جىھان دەرەكەۋىتەۋە)^۲ .

پۇژرەلەتئاسى سەھىۋى (بىرنا لوىس) لى ژىر ناۋنىشانى (گەپانەۋى ئىسلام) لى لىكۈلىنەۋەيەكدا كە لى سالى ۱۹۷۶ زىدا بلاۋى كىردەۋە ، دەلىت : (ئامادەنەبوۋنى سەر كىردىيەتى پۇشتىبىرى سەر كىردىيەتى يەك كە بىكەۋىتە خىزمەت كىردنى ئىسلام بەۋ جۇرى كە زانىستى ئەمىر داۋاى دىكات ، ئامادە نەبوۋنى ئەۋ سەر كىردىيەتى يەي بىزۋتنەۋى ئىسلامى ھىزىكى سەر كەۋتوۋ كۆت دىكات و پىگىرى نە بوۋنى ئەۋ سەر كىردىيەتى يانەي بىزۋتنەۋە ئىسلامى يەكان دىكات تا نەبىتە پىكەبەرىكى مەترسىدارى سەر دەسەلەتى جىھانى ئىسلامى ، بەلام ئەۋ بىزۋتنەۋانە دىكرىت بىگۇرپىرېن بۆ ھىزى لى بارى سىياسى ئەگەر بىت و ئەۋ جۇرى سەر كىردىيەتى يەيان بۆ ئامادە بىكرىت)^۳ .

لىكۈلەرى مىژۋى دەۋلەتى عوسمانى دەبىنىت كە لى سەردەمە يەكەمەكانىدا و بەتايىبەت لى كاتى فەتى قوستەتىنىدە سەر كىردىيەتى لى خۋا ترس ھەبوۋن . جا لى بۋارى جىھادى و شارستانى دا سەر كىردە لى خۋاترسەكان دەبىنن و پەچاۋى سىفەتە ھاۋبەشەكانى نىۋانىان دىكەين ، ۋەك سەلامەتى بىرۋاۋەر و زانىستى شەرى و متمانە بوۋن بە خۋا و پىشەنگى و پارسىت گۈيى و لىھاتۋىي و دىلىرى و پىاۋەتى و دۋنىا نەپەرسىتى و خۋشەۋىستى بۆ قۇربانى دان و چاك ھەلبىژاردنى يارىدەدەرەكان و نەۋازش و قۇربانى دان قىبول كىردن و لى سەرخۋىي و خۇپاگرى و ۋرەبەرزى و تايىبەتمەندى پۇج سۈكى و پوخۋشى و دىلىرى و

^۱ (قادة الغرب يقولون ص ۶۳ .

^۲ (ھەمان سەرچاۋەي پىشۋول ۲۵ .

^۳ (التمكن للامة الاسلامية ص ۱۸۵ .

خواستی بههیزو دادپهروهی و پیزی هاوبه رانبه رو توانای چاره سهری کی شه کان و وانه ووتنه وه و ناماده سازی سهرکردایه تی و سیفه تی تریش .

به پراستی محمدی فاتح له سهرده می خویدا وهك سهرکرده یه کی له خواترس سهرکردایه تی نوممه تی ده کردو ئیمان له دل و ده ماریداهاتوو چوی ده کرد و به ره مه کانی له جه سته یدا پهنکیان دابوویه وه و له ههستان و دانیشتنیدا سیفه ته کانی له خواترسان هه لده قولان و گهل و ده ولته کهیشی به ره و چهند نامانجیکی دیاری کراوی پلان بو دانراوی نه گوژ دهر د ، سهرکرده له خواترسه کان خودی دلی سهرکردایه تی و عقلی بیریری ده ولته تن ، بویه نوممه ت و ده ولته تی عوسمانیش له سهرچاوپروونی و پینمونی و زانست ده پویشتن ^۱ . به لام له کو تا سهرده مه کاندایکولهر لادانیکی پر مه ترسی نیو سهرکردایه تی عوسمانی ده بینیت له ئاستی سهر بازی و زانستی دا . بو نمونه مه دحه ت پاشای ماسونی گه یشته پایهی صدری گه وره و زانا و فیه ناسه کان محمد عه لی پاشایان کرده والی میسر پیاو سهری سوپر ده مینیت زانایان چون پیاویکی وهك (محمد عه لی پاشا) یان هه لبرژارد تاکوو کاروباریان بگریته ده ست نه و زانایانه چون سوربون له سهر نه وه ی نه و که سه فه رمانه وایی بگریته ده ست ، هه رکامیان له وان زور باشر بوو له که سیکی سهر بازی نه زانی سهر که ش که بیته والی ، وا دهر ده که ویت زانایان متمانه ی نیو زانسته که یان له ده ست داییت و سامی دابه زینه نیو مه یدان و گرته نه ستوی بهر پرسیاریتی یه گه وره کانیان نه ماییت ، چونکه نه وانه پایه یان بو بازنه زانستی یه کان دابه رشت و کتیبیان داده نا و نه یان ده توانی جگه له وکاره هه ستن به نه رك و بهر پرسیاریتی یه کانی تر .

له و بارو دۆخه دلته زینه ی که له نیوان زاناکاندا پرووی ده دا ، پرودانی کیبه رکی و کینه ی نیوانیان و پشت به ستنی هه ندیکیان بوو به فه رمانه واکان و داوی دژایه تی ده سله ات بوو بو سهر نه وانی تر ، هه ركات نه وه پویدا نه واهل بو سهر که شه کان هه لده که ویت تاگورزه پر نازاره کانیان بوه شینن بو تیکشکاندن پیزی زانایان . وهك نه و نا کوکی یه ی له نیوان (شیخ عبدالله شه رقاوی) شیخی نه زه ره وه ندی له شیخه کانی تر دا پرویدا که به دوا ی نه و نا کوکی یه دا دهر چوونی فه رمانه که ی محمد عه لی پاشای لی که وته وه له پرووی شیخی شه رقاوی دا که فه رمانی پیکرد بجیته وه مالی خوی ته نانه ت بو نویژی هه ینیش نه چیته دهر . هوکاری

^۱ (فقه النصر والتکمین فی القرآن الکریم ص ۳۲۸ .

ئەمەيش ۋەك جېرتى دەلّيت : (چەند بوارو كىنەو كىبەركى يەكى نيوان ئەو و براكانى بوو ، بۆيە پاشا لىيان ھەلتوقى و ئەۋەي پىكرد كە باس كرا . كارەكە واى لىھات و ئەۋەيش ھىچ سەرخرىكى بەدى نەدەكرد بۆيە و بوارەكەى پشت گوى خست)^۱ .

شىنخ مستەفا سەبرى بارى ئەو زاناiane مان بۆ ۋەسف دەكات كە لە كاروبارى فەرمانرەۋايى و ئامۇزگارى كردنى فەرمانرەۋاكان دووركەوتبونەۋە ۋاوكات پوانىن عەلمانى يەكان بۆ زانايان چى يە كە دەلّين : (ئەوانەى لە ۋلاتەكانماندا ئايىنيان لەسياسەت پامالى ئەوانە خويان و براكانيان سەرقالبونى زانايانى ئايىن يان بە سياسەتەۋە بەرپەۋا نەدەبىنى بەۋ بەلگەيەى ئەۋە شياۋى ئەوان نى يە ريزيان كەم دەكاتەۋە . (ئامنجيشيان سنورداركردن و گەمارۋدانى سياسەت بوو بۆ خويان و فيلّ كردن لە زانايان بە دابەزاندنيان بۆ پلەى بى دەسەلاتى . ئەوان دەستى زانايانان ماچ دەكرد و واىان بۆ نيشان دەدان كە ئەوانە زانايان لە لايان ريزدارن پاشان چى يان بويستايە بۆ ئايىن و دونياى خەلك ، دەيانركردو لە و ئىحتمالە پزگاريان دەبوو كە فەرمان بە چاكە و نەھى لە خراپە لە كويۋە لە لاي زاناianeۋە ديت مەگەر لەسەرزمان و لە دوورە ۋە يان لەدلدا خوي مەلاس بدايە ئەۋەيش لاوازترينى ئيمانە .

زانا دوورە پەريزەكان لە سياسەت ، ۋەك ئەۋەى لەگەل ھەموو سياسەتمەدارە چاك و ستەمكارەكاندا يەكرا بووبن كە كاروبار بەدەستى ئەوانەۋە بىت و موچەى بەخشش و ريزكرتنيان لە لايەن ئەوانەۋە ھەبىت ھەروەك خەليفەيەكى لە دەسەلات و ھەموو دەستەرويكى سياسى لا برد .....)^۲ .

بەراستى زانايان لە كۆتايى يەكانى دەۋلەتى عوسمانيدا بوونە دنيا ويستى يەكجارى و شويّن ئارەزۋەكانيان كەۋتن و كەۋتنەلاۋازى لە ھەستان يان بە كارەكانيان . بەمە بوونە پيشەنگىكى خراپ بۆ ئەو جەماۋەرەى كە لە نزىكەۋە چاوديريان دەكردن و چاويان لى زيت دەكردنەۋە ، زۆرىكيشيان لەخوشگوزەرانى دونيادا خنكان و تىيدا پۆچوون و زمانيان بەبى شمشير يان قامچى يەك داخرا . بەلكو بە ديارى پىبەخشينيان لەلايەن پاشا و

¹ (عجائب الآثار ص (۱۳۴ / ۳) .

² (الاتجاهات الوطنية في الادب المعاصر (۸۴ / ۲) .

فهرمانپرواكانهوه و دانانيان له پايه بهرزه خاوهن پله نايابهكان و تايبه تمهندی يه گهورهكان كه ئه مانه زامنى بيدهنگ كردنيان و كپ كردنهوهى شوپش و په خنه كانيان بوو¹.

(بهراستى زانايانى ئايين هه ميشه له ميژووى ئهم ئوممه ته دا سهركرده و ئاراسته كهري ئوممهت بون، ههروهها ئه گهر باريك له كاتى ترس و سامدا گرتبنى يهوه ئهوان په ناگه و جى په ناي ئوممهت بون خه لكى چوونه ته لاي ئهوا تاكوو زانستى ئايينى يان ليوهر بگريڻ و له كاره گرنگه كاندا راويژيان پيښكه و ئه گهر سته ميكي فهرمانپروا و والى يه كان پويديايت له پوياندا ئهوا ده چونه لاي زانايان تاكوو ههولئى لابردي ستهم بدهن له سهرريان به بيرخستنه وهى ئه و فهرمانپروا و والى يانه به خواى خوڤيان و فهرمان پيكرديان به چاكه و نههى كردنيان له خراپه . ههندى جار زانايان له لايه ن سولتانه كانه وه ئازار دهران و دهخانه بهنديخانه و به جهسته و مال ئازار دهران ، به لام ئهوان خوڤاگرڻ بوون وهك پيژگرتنى بهرپرسياريتى يان له بهردهم خوادا .

ههروهك زانايان له كاروباره سياسى و كۆمهلايهتى و ئابورى و پوځى يه كاندا سهركردهو پيښهري ئوممهتن ، ههروهها ئهوان ههركات دژايهتى يهك پويادات بو ئوممهت ، دهبنه بانگخوازي ئوممهت بو جيهادو بيرى خواو پوژى دوايسى و ئه و بهههشتهيان دهخه نه وه كه موجهيده راستگوكان چاوه پي دهكهن و خوڤيان له جيهاددا به شدارى دهكهن ، بهلكوو له ههندى كاتدا خوڤيان سهركرديايتى سوپا دهكهن .

ئهمه گرنگى و ئهركى زانايانى ئايين بوو ، ئايينيش له دهروونياندا زيندووه ... له ميژوويشدا چهندين نمونه ههيه كه خواى خوڤيان پازى كردووه و ئهركى خوڤيان جيبه جى كردووه و بهوپهري راستى يهوه جيهادى پي خوڤيان كردووه ههرجى يهكيش له پي خوادا توشيان بوويت ، خوڤيان پاگرتووه . بويه لاواز و بيدهسهلات نه بوون ، ئهى له و ماوه يه دا كه ئيمه له ميژوودا بهدوايدا دهگه پيڻ كوان ؟

ئايا له شوين ئه و سهركرديايتى يه دان كه ئوممهت بو ماوه يهكى دوورودريژ پيهوه ندى پيوه كردوون ، ئايا ئه وانه پاريزهري ئوممهت بوون ، له دوژمن و له و ستهمهى كه له لايه ن سولتانه وه لييان دهكرا !

¹ (الانحرافات العقديّة والعلمية (٦٠٥/١) .

ئايا ئەوانە بوون كەداواى مافەسىياسى و كۆمەلایەتى و ئابورى يەكانى ئوممەتيان دەکرد ؟ ئايا ئەوانەن كە فەرمان بە چاكە و نەهى لە خراپە دەكەن و لەبەردەم پيشه‌واى سته‌مكاردا رادەوه‌ستن و فەرمانى پي‌ده‌كەن و نەهى لي‌ده‌كەن ، ئيدى بيان كوژي‌ت يان نەيان كوژي‌ت ؟ يا خود زوري‌كيان خويان كردبووه‌ ب‌ه‌نده‌ى سولتان و بەري‌ره‌وى ئەودا دەچوون و ماستاو چي‌تى يان بۆ دەکردن و سته‌مه‌كانيان بە پي‌رۆز دادەنا و لەسەر كەشى و لادەريدا بەردەوام بوون ، لە كاتي‌دا زانا چاكەكانى تريان لە ماله‌كانياندا كەناريان گرت يان لە وانەو كتي‌يدا پۆچوون و ايان دەزانی ئەگەر زانست بەخە‌لك‌دا ب‌لينه‌وه‌ ئەوا ئەرك و گرنكى يەكەى تەواو بووه‌ . نامانەوي‌ت سته‌ميان لي‌به‌كەين ، بي‌گومان تياياندا هە بووه‌ وشەى راستى دەربري‌ ، يان كاتي‌ك هەستى بكردايە دەكري‌ته‌ كۆيله‌ى سولتان يان لە وشەى حەق پي‌گري‌ لى‌ دەكات ، پلەو پايەى دەخسته‌ ژي‌ر پي‌كانى ، بەلام ئەوانە كەمينە يەكەى كەم بوون لە نيو زورينه‌يه‌كى زالدا كە لە پشت خو‌شى يەكەى دنيايى دا دەميان داچەقاند بوو . يان لە نيو وانە و كتي‌يدا خويان كەنار دا بوو بەو كەمتەرخەمىيه‌وه‌ كە تياياندا بوو ...)^۱

ئاساييش بوو كە لەو ماوه‌يه‌دا زانسته‌ ئايي‌نى يەكان توشى بەستوى وناكارايى ببن ، لە ئەنجامى چەند هۆكاري‌ك كە بە پي‌ى سەدە يەك بەدواى يەك هاتوه‌كاندا كاري‌گەرى خويان نواند ، لە و هۆكارانه‌يش بري‌تين لە :

۱- گرنكى دان بە كورتكردنەوه‌كان :

هەندى‌ لە زاناکان هەستان بە كورتكردنەوه‌ى دانراوه‌ دووردري‌ژەكان لە پي‌نا و ئاسانكردنى لەبەر كردنى بۆ زانست خوازان كاتي‌ك كە لەبەر كردن بوو بە نامانچ لەلاى زانست خوازو زانايان كاتي‌ك توانستى تي‌گەشي‌تن و لي‌دەرهي‌نان (ئيستنباط) لەلايان لاواز بوو) ئيدى فيقه‌ناسان قسەكانى پي‌ش خويان نەقل‌ دەكرت و دانراوه‌كانيان لە چەند دەقي‌كى كورت و پوختدا كورت دەكردەوه‌ و ئەو قسانەيان بە تەنها و بە بى‌ بەلگەكانى قورئان و سوننەت وەردەگرت و بەو هي‌ندە بۆ هاوه‌لانيان دەوه‌ستان^۲ و وازيان دەهي‌نا .

شي‌خ عبدالحميدى كوپى باديس بەرەخنەگرتن لەپي‌گەى وانە ووتنەوه‌ى فيقه‌ دەلي‌ت : (بەبى‌ روانين خوي‌ندنى لەقە فيقه‌ى يەكانمان بە موجه‌ره‌دى كورت دەكردەوه‌ و وشك و بى‌ حيكمەت

^۱ (واقعا المعاصر ص ۳۲۷ .

^۲ (المحتمع الاسلامى المعاصر ص ۵۶ .

دەبوون و لەوديو شوراي نيو دەرپرینه کورتهکانهوه پيش گه‌يشتن به بيناکان له‌ناو (دەچوون).^۱

پيشه‌وا شه‌وکانی باسی گرنگی دانی خه‌لکی نه‌و سه‌رده‌مه ده‌کات به‌و کورتکراوانه و نه‌و مه‌ترسی يانه‌ی که ليی ده‌که‌وتنه‌وه و ده‌لييت (به‌راستی ئامانجی مه‌به‌ستی زانستیان کردبووه کورته‌یه‌کی نه‌و کورتکردنه‌وه فيقه‌ی يانه‌ی که زانستی پراو گيزانه‌وه و پرای زال تریان پیکه‌ينا‌بوو ، جگه له‌و‌ه‌يش ه‌یچ گرنگی يه‌کیان نه‌ده‌دا به ه‌یچ جوړه زانستییکی تر ، بۆیه بوونه بيناگا و نه‌شاره‌زای قورئان و سوننه‌ت و فيری نه‌زانی يه‌کی ته‌واو‌بوون ، چونکه نه‌وه لای نه‌وان چه‌سپاو بوو که حوکمی شه‌ریعت له‌و کورتکراوه‌یه‌دا ته‌سکاو و گه‌مارو (منحصر) دراوه و جگه له‌و‌یش پاتال و نه‌ويستراوه ، بۆیه ته‌واو که‌وتنه پيوه شلو‌ق‌بوون و په‌لاماردانی ته‌واو له زانسته‌کانی تر دوور ده‌که‌وتنه‌وه)^۲.

۲- شهرح و په‌راویزو به‌ياننامه‌کان : شه‌وکانی - په‌حه‌متی خ‌وای ليبييت - که زوړيکی نه‌و شهرح و په‌راویزانه‌ی له هه‌مه جوړه‌ی زانسته ئایینی وزمانی يه‌کاندا خویندووه و وتوه‌ته‌وه به‌په‌خه‌ گرتن ليی ده‌لييت : (له‌گه‌ل نه‌وه‌ی که‌زوړ شتی تیدا‌یه که پيوست نی يه به‌لکوو زوړينه‌ی وایه ، به‌تایبه‌ت نه‌و ليو‌ردبو‌نانه‌وه‌ی که له شهرح و په‌راویزه‌کانیدا هه‌یه ، چونکه نه‌وه دووره له زانستی قورئان و سوننه‌ت)^۳.

به‌راستی دانراوه‌کان به‌زوړی شهرح و په‌راویزه‌کانی وچه‌ندین زیاده‌پوویی تر که عه‌قلی که له‌پچه ده‌کردو ده‌بووه هو‌ی به‌ستوویی و نا‌کارایی زانسته‌کان به دريژایی چه‌ندین سه‌ده به‌رده‌وام بوون . چه‌ند په‌راویزو شه‌رحیکی به‌سودی هه‌بوون ، به‌لام هینده نه‌بوو که باس بکړیت . مه‌نه‌جی فيرکردنیش له‌و ماوه‌یه‌دا به‌ته‌واوه‌تی دوور له مه‌نه‌جی نه‌هلی سوننه‌ت و جه‌ماعه‌ت بوو هه‌موو په‌يمانگا ئیسلامی يه‌کانیش به هیندیک دوور بوون له مه‌نه‌جی بنه‌ره‌تی ئیسلامی .

بو نمونه نه‌زه‌ر که په‌يمانگه‌یه‌کی گه‌وره‌ی ئیسلامی و زانکویه‌کی کون بوو . مه‌ل‌به‌ندیك بوو بو نه‌و زانسته‌نه‌ی که دوور له پو‌ح و پي‌بازی ئیسلام قسه‌یان ده‌کرد ، يه‌کيک له وانه

^۱ (ابن باديس _ حيا‌ته والا‌ثاره (۱ / ۱۰۸) .

^۲ (ادب الطلب ص ۵۹ .

^۳ (البدر الطالع بمحاسن ما بعد القرن السابع (۱ / ۸۶) .

بیزانی نیو ئەزھەر لە بارەى زانستى كەلامەو دەلیت : (بە پەھایى لەو زانستانەى كە لە زانكۆى ئەزھەردا سودم لە خویندنى نەبینیو زانستى كەلامە ، بەراستى چەند سال لە ئەزھەردا وتومەتەو ، بەلام هیچى لەبارەى خواوہ لیوہ فیرنە بووم ، بەلكو تەنھا لە چەند زاراوہیەكدا پۆچووم كە شلۆقى و پێكدادانى بیرمى زیاد كرد تا ئەوہى خوازیارى ئیمانى نەخویندەوارى بووم)^١.

بەراستى مەنھەجە ئىسلامى یەكان لەو ماوہیەدا بە زیاد لە ناكارایى و بەستوویى یان توشى شەپۆلیكى ووشكى بون كاتىك (سەردەمە دواینەكان تەواو دور كەوتنەو لە پۆحى و ئىسلام و گرنگیان دا بەجەستەو ماددە تا ئەوہى خویندنى ئىسلامى یەكان بووہ خویندنىك كە ژيان و پۆحيان تیدا نەبیئت دەردى ئەو خویندنانەیش چوو بووہ ھەموو بەشەكانى فiqھە تاكوو ئەو بەشانەیش كە پێویست بوو خویندنى پۆح گرنگترین پەگەز بیئت تیاياندا وا نەمابوون)^٢.

٣- مۆلەتەكان : یەكی لە ھۆكارەكانى دارمانى ژيانى زانستى لەو ماوہیەدا ئاسانكارى بوو لە پیدانى مۆلەتەكاندا ، جا لەماوہى كۆتایى دەولەتى عوسمانیدا چاوپۆشى یەك دەكرا كە ھیندە بەس بوو زانستخواز سەرەتاكانى كتیبىك یان دوو كتیب بخوینىت كە مامۆستاكەى دەیوتەو تاكوو مۆلەتى ھەموو گیرانەوہكانى بەدەست بخات ، زۆرىك لەو مۆلەتانەیش لەرینگەى (موراسەلە) وە دەبەخشرایە ئەوانەى كە لە ولاتە دورەكانەوہ خوازیارى بوون . جا زانایەك لە قاھیرەوہ مۆلەتى دەنارد بۆ خویندكارىكى نیو مەككە بە بى ئەوہى بینیبیئتى یان تاقى كرديتەوہ^٣ . جا ئەو ئاسانكارى یەى كاروبارانە موسلمانانى بێناگا كرد لە بەدەست خستنى زانست بەو جورەى كە پێویستە ، ھەرەھا ئاسانكارى لە بەخشینی مۆلەتەكاندا ھۆكارىكى گرنگ بوو لە ھۆكارەكانى دارمانى ئاستى زانستى و لاوازی زانستە شەرىعى یەكان بەوہى ئامانجى زۆرىك لە وانەى خویان دابووہ پال زانست بەراشكاوانە بلین

^١ (الانحرافات العقديّة والعلمية (٢/ ٤٢ و ٤٣) .

^٢ (المجتمع الاسلامى المعاصر ص ٢١٠ .

^٣ (الانحرافات العقديّة والعلمية (٢/ ٥٩) .

به دهست خستنی زیاترین نه و مؤله ته وینهیی یانهی بوون که له راستیدا زورجار هیچ
نرخیکیان نه بوو.^۱

۴- میراتگری پایهی زانستی : له کوټایی یهکانی دهولتهی عوسمانیدا پایه زانستی یهکان له
کاروباره زانستی یه گرنهکانی وهک وانه ووتنه وه و فهتوا و ئیمامهت و تهنا نهت
دادوهریشدا بوو به میراتگری ، بهراستی نه و پایانه وایان لیها ت به مردنی کاربه دهسته که ی
به ته وای ده بوو به میراتگری وهک پوټ له دهستدان و مال و سامانیش به میرات دهکیرا ، جا
زور جار واپویداوو مامؤستایهک که وانهی دهوته وه دهمرد ، پیش نه وهی بخریته گوټروه
پایه و کورسی یه که ی دهگوازایه وه بو کوټیان برایان یهک له نزیکهکانی ، هندی جاریش
میراتگره که کهم تیگه یشتوو بیئاگا بوو له زانست ، بهلام بو سهرکردایه تی و وانه ووتنه وه
کورسی چوټ نه دهکرد که هندی جار که سیکی بیگانه ی که سوکاری مردووه که له شوینیدا
داده نیشت نه گهر شیاوی جیگرایه تی نه و پایه بوایه که کوټ کردووه که به جیی هیشتبوو.^۲

میژوونوسی تورکی نه حمده جه ودهت که له سالی ۱۳۱۲ک دا مردووه^۳ له باسی نه و
دیارد خراپه ی نیو دهولتهی عوسمانی دا دهلیت : (نه وهی دهسه لات دارو دادوهران که
هیشتا تازه پیگه یشتوو مندا ل بوون ، نه رکهکانیان دهگرتنه دهست و بو نه مهیش له
نه رکهکاندا سهرده که وتن تا نه وهی دهچوون بو پله ی (مهوله ی) له دادگای عوسمانیدا
دوای پله ی دادوهر و سهر بازی دووهم پله بووه) سهره ی دههات که چی هیشتا سمیلی
نه هاتبوو و زولفی زهرده بوو ، ههروه ها هه موو خاوه ن پوو و ناوداریک پایه ی وانه
وتنه وهی دهگرتنه دهست . تا نه وهی پله و پایه زانستی یهکان به میرات وهرده گیران ، ئیدی
وهزیره کان و پیاوانی دهولته پریان بو ئاسان بوو که نه و پایانه بدهن به نه وهکانیان و
کهسانی تریش . ئیدی ژاوه ژاو دهولتهی گرتنه وه و نه زانه کان دهیاند ا به سهر یهکدا و کاروبار
ته واپو تیکچوو و ته واپ خراپ بوو)^۴.

^۱ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو (۶۴/۲) .

^۲ (الانحرافات العقديّة والعلمية (۶۴/۲) .

^۳ (وهزیریکی نیو کوټشکی عوسمانی بوو و له ۱۲ ی بهرگدا میژووی
نوسیوه ته وه .

^۴ (الانحرافات العقديّة والعلمية (۶۸/۲) .

(محمد كرد عهلى) له باره‌ى بارودۆخى زانستى نىو شام و دواكهوتنى له سه‌رده‌مى عوسمانيدا ده‌لێت : (له‌و سه‌رده‌مه‌دا بنكه‌ى چاكه‌ى باوك بۆ كو‌پ به‌هێز بوو و (ئه‌بوسعود) ى مو‌فتى كه‌ يه‌كۆ بوو له‌ شى‌خه‌كانى ئىسلام بوو له‌ ئاستانه ، يه‌كه‌م كه‌س بوو كه‌ ئه‌وه‌ى دا‌هێنا و بۆ خه‌لكى هێنايه مه‌يدان ، ئىدى وانه و تنه‌وه و بوون به‌ والى و وتار بێژى و پيشنوێژى و پيگه‌ ئايىنى يه‌كانى تريش ده‌درابه ده‌ست نه‌زانانه‌وه به‌و بانگه‌شه‌يه‌ى كه‌ باوباپيرانيان زانا بوون و پيوسته ئه‌وان ئه‌رك و پايه‌كانيان به‌ ميراث بگرن هه‌رچه‌نده نه‌زانيش بن ، هه‌روه‌ك چۆن فرۆشگه‌ و بىنا و فهرش و كتىبه‌كانيشيان به‌ ميراث ده‌گرتن ، به‌لكو‌و بارى ده‌وله‌ت گه‌يشته ئه‌وه‌ى نه‌خوينده‌واره‌كان دادوه‌رى يان ده‌گرتنه‌ ده‌ست ، چا چهند نه‌خوينده‌وار له‌ ديمه‌شق و حه‌لب و قودس و به‌يروتدا پايه‌ى دادوه‌رى دادوه‌ره‌كانيان گرته ده‌ست چا له‌ هه‌ريمه‌كاندا پي‌ده‌چي‌ت نه‌خوينده‌واران زياتر جگه‌ له‌ خويان بووبن ...)^١ .

به‌راستى ئه‌و نه‌ريته خراپه‌ چهندين شوي‌نه‌وارى ته‌واو خراپى به‌جى هيشته وه‌ك دابه‌زىنى ئاستى في‌ركردن و لاواز بوونى ژيانى زانستى لای موسلمانان ، ئه‌ويش به‌ به‌ميراتگري ئه‌و پايه‌ ئايىنى يانه‌وه و قورخ كردنى له‌ نيو بنه‌ماله‌ يه‌كى ده‌ست نيشان كراودا ، دواتريش ئه‌و نه‌ريته كارى كرده سهر هينانه دى چهندين زاناي له‌ خوا ترسى خو يه‌ك لاکه‌روه بۆ ئايىنى خوا كه‌ مون بريتى بوو له‌ هينانه دى دادپه‌روه‌رى و سه‌رخستنى سته‌م لي‌كرا و سه‌ربل‌ندكردنى ئايىن .

حه‌وته‌م : په‌فزكردنى ده‌رگاي ئىجتهااد : له‌ كو‌تايى يه‌كانى ده‌وله‌تى عوسمانيدا بانگه‌شه بۆ كردنه‌وه‌ى ده‌رگاي ئىجتهااد بوو به‌ تۆمه‌تيكى گه‌وره كه‌ ده‌گه‌يشته تۆمه‌تباربوون به‌ گونا‌هه گه‌وره‌كان . لای هه‌ندى له‌ لاسايى كه‌روه‌وه و ناكارا و كه‌سه چه‌ق به‌ستوه‌كانيش ده‌گه‌يشته ئايستى بيباوه‌رى ، له‌ و تۆمه‌تانه‌ى كه‌ نه‌يارانى بانگه‌وازي سه‌له‌فيه‌ت بۆ زاناكانيان ده‌كرد بانگه‌شه‌ى ئىجتهااد بوو كه‌ له‌و كاته‌دا تۆمه‌تيكى توند و گه‌وره بوو ، له‌گه‌ل ئه‌وه‌يشدا كه‌ هه‌يچ كاميان ئه‌وه‌ى نه‌وتبوو ، بانگه‌واز بۆ قوفلكردنى ده‌رگاي ئىجتهااديش به‌ دريژاي سه‌رده‌مه‌كان ميراتى ده‌مارگيره‌كان بووه ، له‌ كو‌تايى يه‌كانى ده‌وله‌تى عوسمانيشدا سو‌ربونيان به‌ ئاشكرا ده‌ركه‌وت و له‌ پي‌ناو نه‌كرانه‌وه‌ى ئه‌و ده‌رگايه و به‌رنگارى هه‌موو كه‌سي‌كدا كه‌ بچي‌ت به‌ پالي‌دا ته‌شه‌نه‌يان سه‌ندو بلا‌وبونه‌وه كه‌ به‌ پوژئاوايى كه‌ره‌كاني

^١ (خطط الشام (٧٠/٣) .

هاندان بۇ ھەلۋىدەنى بېچان بۇ گېرپانە ھەي پېيازو پېكخستەنە كانى ئەورۇپا . دوابەدۋاى ئەم داخستەنى دەرگای ئىجتەھادەيشدا چەند شۈيئە ھارۋىكى تەواو مەترسى دار ھاتنە ئارا كە ھىشتا زىانەكانى لە ژيانى مۇسلماناندا تا ئەمپۇى ئىمەيش كۈن و كەلەبەر دروست دەكات . جا كاتىك ئىجتەھاد لەگەل بوونى بانگەوان كەرو خوازىارەكانىدا بوەستىت .... ئىدى چى پوودەدات ؟

يەككى لەم دوو بوارە پوودەدات : يان ژيان دەيبەستىت و لەگەشەسەندەن دەوہستىت ، چونكە ئەو بەچەند قالىك بەستراوہتەوہ كە فراوان و لەبارى ناكات . يان لەو قالبە ھەبس كراوہدا دەرەچىت . لە ھەمان كاتىشدا لەسېبەرى شەرەتدا دەچىتە دەرى ، چونكە ئەو سېبەرە درىژەى ئىجتەھادى نە بووہ تاكوو بېبەخشىت . ھەردو بوارەكە پېكەوہ پروياندا و يەك لە دۋاى يەك ھاتن ، يەكە مجار بەستووى و پاشان پاش ئەوہ دەرچوون لە بازنەى شەرىعت ^۱ .

بەراستى ئوممەت بە دەست قوفلەكردنى دەرگای ئىجتەھادەوہ دەيانالاند و دەولەتى عوسمانىش لە كۆتايى يەكانى سەردەمى خۇيدا مافى ئەو دەرگايەى نەدا . پېرەى ژيانىش بە پەلە ترۈ بەھىز تر بوو لەو بەست و كۆتكراوانەى كە بەرپەرچى ھەموو شتىكى نوئى يان دايەوہو كارەكە لە دەستيان دەرچوو (بەو جۆرەيش بزوتنەوہى عەقلى لای مۇسلمانان وەستا كە لە بەردەم ھەموو نوئى گەرى يەكدا وەستا كە ژيان دەيھىنايە دونياوہ ، ژيانىش دايھىنەرە و ھەرگىز لە لەدايك بوون و دايھىنانى خۇى ناوہستىت ، ئەو پۇژانە شتى نوئى دەبىت كە مۇوقايەتى پىشتەر نەيناسىوہ . بۇ ئەمەيش خەلكى _ جگە لە مۇسلمانان _ لەگەل ھەموو نوئىگەرى يەك دا دەچوون و ھەلسوكەوتيان لەگەلدا دەرکردو نوئى گەرى يەكيان لى بەرھەم دەھىنا ، بەو جۆرەيش خەلكى _ جگە لە مۇسلمانان _ لە ژياندا ھەنگاويكىان دەنا و مۇسلمانان راوہستا بوون بەوہى ئەو شۈيئەى خۇيان بەجىنە دەھىشت كە باوبايرانىان لە چەند سەدەيەكدا لەسەرى بوون) ^۲ .

دەمارگىرى مەزھەبى بەردەوام بوو لە لاوازكردنى ئاستى زانىيارى و داخستنى زانستەكان و بەستووى و كەلەپچەكردنى عەقل و تىگەيشتەكان و ناكارا كەردنىدا زىاد

^۱ (واقعنا المعصر _ محمد قطب ص ۱۵۹ .

^۲ (سدباب الاجتہاد وما ترتب عليه ص ۱۴۴ .

له‌وه‌ی که بووه‌ه‌وی دووبه‌ره‌کی قسه‌ی موسلمانان و خراپ کردنی نیوانیان و چاندنی دژایه‌تی و دووبه‌ره‌کی نیوان تاک و کۆمه‌لی موسلمانان . پاش ئه‌وه‌ی بوونه‌چهند ده‌سته‌و کۆمه‌لیک ، هه‌موو ده‌سته‌یه‌ک مه‌زه‌به‌ی خو‌ی سه‌رده‌خست و له‌ پیناویدا دژایه‌تی مه‌زه‌به‌کانی تری ده‌کرد ، له‌و کاته‌دا ئه‌و ده‌مارگیریه‌ خراپ تر بوو و به‌شه‌ ئیسلامی یه‌کانی گرته‌وه‌ و هه‌یج به‌ش و ولا‌تیکی لی‌ ده‌رنه‌چوو جا زانکۆی ئه‌زه‌ر مه‌یدانیکی پیشوازی که‌ری ئه‌و ململانی مه‌زه‌به‌بیانه‌ بوو به‌تایبه‌ت له‌ نیوان شافعی و حه‌نه‌فی یه‌کاندا ئه‌مه‌یش له‌ پیناو کی‌به‌رکی ی توند له‌سه‌ر بوون به‌شیخی ئه‌زه‌ر^۱ .

ده‌مارگیری مه‌زه‌به‌ی له‌ کۆتا سه‌ده‌کاندا چه‌ندین به‌ربه‌ستی چڕو پڕی له‌ نیوان موسلماناندا هه‌ینایه‌ دی ، که‌ ته‌واو هه‌ستی لاواز کردن به‌رامبه‌ر به‌ یه‌کبوونی ئیسلامی یان له‌ بواری کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیدا ، له‌ نیوانیشیاندا چه‌ندین دژایه‌تی به‌جیه‌یشته‌ که‌ بێناگای کردن له‌ هه‌موو جو‌ره‌ دوژمنانیکی ئیسلام و مه‌ترسی یه‌ کینه‌ له‌ دلانه‌یان بۆ ئیسلام و موسلمانان^۲ . به‌راستی ده‌مارگیری مه‌زه‌به‌ی له‌ مه‌نه‌جی خوا‌دا کاریکی لاده‌ره ، ئه‌و لادانه‌یش قو‌لی له‌ کارخستنی عه‌قل و به‌ستووی زانسته‌کان و تی‌ک و پیکشکاندنی پریزی ئیسلامی زیاده‌کات که‌ گه‌وره‌ترین کاریگه‌ری هه‌بوو له‌ لاوازی و کۆت بوونی ده‌وله‌تی عوسمانی و سه‌رقال بوونیدا به‌کی‌شه‌ ناوخۆیی یه‌کانی یه‌وه ، له‌ کاتی‌کدا پیلانه‌کان گه‌مارۆیان دا بوو و خاچه‌رستان ده‌ستیان کرد بوو به‌ خو‌ ئاماده‌سازی بۆ سه‌رپیاوه‌ نه‌خۆشه‌که‌ .

هه‌شته‌م : بلا‌ویونه‌وه‌ی سته‌م له‌ ده‌وله‌تدا :

سته‌م له‌ ده‌وله‌تدا وه‌ک نه‌خۆشی وایه‌ له‌ مرو‌فدا ، پاش ئه‌وه‌ی ماوه‌ی دیاری کراوی ته‌واو بوو وه‌ر نه‌خۆش بوو ئه‌وا مه‌رگ پێش ده‌خات و به‌ کۆتایی هاتنی ئه‌و ماوه‌یه‌ کاتی مه‌رگی دی‌ت ، به‌هه‌مان شیوه‌ سته‌میش له‌ ده‌وله‌تدا له‌ناو چوونی پێش ده‌خات به‌وه‌ی چه‌ندین کاریگه‌ری کاولکه‌ری تی‌دا پوده‌دات که‌ ده‌بیته‌ه‌وی له‌ ناوچوون و شپۆل بوونی له‌ ماوه‌یه‌کی دیاری کراودا که‌ خوا ده‌یزانیته‌ ئه‌وه‌یش ئه‌جه‌لی ده‌ست‌نیشانه‌کراویه‌تی ، واته‌ ئه‌وه‌ی خوا

^۱ (عجائب الآثار (۲/ ۲۴۲) .

^۲ (الانحرافات العقیدية والعلمية (۲/ ۸۶) .

بۆی داناو به پئی ئه سوننه ته گشتی یه که بۆمه رگی ئوممه ته کانی داناو به پئی
هۆکاره کانی مانه وه که تیايدايه وه که دادپهروه ری یان هۆکاره کانی له ناوچوون وه که
سته مکاری که کاریگه ری یه که ی به دهر ده که ویت ، نه ویش له ناوچونیه تی پاش تیپه پبوونی
ماوه یه کی ده ستنیشان کراو که خوا ده یزانی١ . خوا ده فره مویت

﴿ وَلِكُلِّ امَةٍ اجَلٌ جَاءَ اَجْلُهُمْ لَا يَسْتَاخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴾ (اعراف ۳۴) .

ئالوسی له ته فسیریدا

بۆ ئه م نایه ته ده لیت ﴿ وَلِكُلِّ امَةٍ اجَلٌ ﴾ واته بۆ هه موو ئوممه تی که له ئوممه ته له ناوچوو هکان
ئه جه لیک هیه . واته کاتیکی دیاری کراو ده ستنیشان کراوی پریشه کیش کردنیان ٢ . له
ناوچونی ئوممه ته کان هه رچهنده شتیکی دووپا تکراره یه به لام کاتی هاتنی نادیاره لای ئیمه
واته ئیمه به دلنیا ی یه وه ده زانی که ئوممه تی سته مکار به به هۆی سته مه که یه وه له
ناوده چیت به پئی سوننه تی خوا بۆ سته م و سته مکاران ، به لام ئیمه به ته واوه تی کاتی له
ناوچوونی نازانی ، جا که س ناتوانیت پۆژان یان سالانی که ده ستنیشان بکات ، نه ویش له
لای خوا ده ستنیشان کراوه ٣ .

سوننه تی خوا له له ناوچونی ئوممه ته سته مکاره کاندایه ده وای یه که دادیت ، خوا ده فره مویت

﴿ ذَٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَىٰ نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ ۝ وَمَا

ظَلَمْنَاهُمْ وَلَٰكِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ۖ فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ ءَالِهِمُ الَّتِي يَدْعُونَ

مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ لَّمَّا جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ ۖ وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ ۝

﴿ . ئه م نایه ته پیروژه پوونی ده کاته وه : سزای خوا ته نها بۆ که له سته مکاره کانی پیشوو نی
یه ، به لکوو سوننه تی خوا له گرتنی هه موو سته مکاراندا یه که سوننه ته . جا نا کریت که سی که
وا بزانی ئه وه له ناوچوونه ته نها بۆ ئه وه سته مکاره پیشوانه یه ، به لکوو خوی گه وه کاتی که

¹ (السنن الالهية ص ۱۲۱) .

² (تفسیر الالوسی (۱۱۲/۸) .

³ (السنن الالهية ص ۱۲۱) .

باريان دهگيرښته وه دهفهرمويت ﴿ وكذلك اخذ ربك اذا اخذ القرى و هي ظالمة ﴾ . جا خواى گه وره نه وه به ديار دهخات كه ههركهس لهكارى نهوانهى پيشودا به شدارى بكات كه بوو به هوى له ناوچونيان ، نهوا دهبيت لهو گرته سخته توندهيشدا به شداريان بيت ، نايه ته كه ناگادارى ناسازى و زيان به خشى سته ممان دهكاته وه . هه ندى جار دهولتهى بيباوهر دادپهروهر دهبيت بهو واتا يايهى كه فهرانپهرواكانى ستهم له خه لكى نهكهن و خه لكيش له نيو خوياندا ستهم نهكهن ، جا نهودهولته له گهل بيباوهرپيشدا ده مينيتته وه ، چونكه سوننه تى خوا ته نها به بيباوهرپوونيان نايته هوى له ناوبردنى دهولته ، به لكوو نه گهر سته مى فهرانپهرواكان بو ژيرده سته (رعيهت) دايه پال بيباوهرى يه كهى و خه لك له نيو خوياندا سته ميان كرد ^۱ . خواى گه وره دهفهرمويت ﴿ وما كان ربك ليهلك القرى بظلم واهلها مصلحون ﴾ (هود ۱۱۷) .

ثيمامى پازى له تهفسيره كهيدا ده ليت : (مه بهست له ستهم لهم نايه ته دا هاو هل دانانه . واته : خواى گه وره ته نها به بيباوهرپوونى خه لكى له ناو يان نابات ، نه گهر هه لسوكه وتى نيوان خويان چاك بيت و ، له گهل يه كتردا به چاكى و خراپه نه كردن هه لسوكه وت بكهن) ^۲ .

له تهفسيرى قورتوبيشدا ﴿ بظلم ﴾ واته به هاو هل دانان و بيباوهرى ﴿ واهلها مصلحون ﴾ واته له نيوان خوياندا له به خشينى مافه كاندا . واتاى نايه ته كه يش نهويه كه : خواى گه وره ته نها به بى باوهرپوونيان له ناويان نايات تاكوو خراپهى بو زياد نه بيت ، وهك گه لى شوعه بى به هوى سوكى كيش و تهرزوو و گولى لوتى به هوى نيربازى يه وه له ناو بردن ^۳ . نيين ته يميه له له ناوچوونى دهولتهى سته مكاردا نه گهر يش موسلمان بيت ده ليت (كاروبارى خه لك له گهل دادپهروهريدا سه قامگير ده بيت با هه ندى جوړى خراپه يشى تيداييت زياتر له وهى له گهل ستهم له مافه كاندا سه قامگير ده بيت نه گهر له خراپه يه كيشدا به شدار بيت . بو نه ميهش وتراه : خواى گه وره دهولتهى دادپهروهر سه قامگير دهكات نه گهر بيباوهرپيش بيت ، دهولتهى سته مكاريش سه قامگير ناكات گهر چى موسلمانيش بيت . دهيشوتريت) دنيا له گهل دادپهروهرى و بيباوهرپيدا به ردهوام ده بيت وله گهل ستهم و ئيسلامدا به ردهوام

^۱ (هه مان سه رچاوه ص ۱۲۲) .

^۲ (تفسير الرازي (۱۶/۱۸)) .

^۳ (تفسير القرطبي (۱۱۴/۹)) .

نابیت . ئەو ەيش ئەو ەيە كە دادپەرەرى نيزامى ەموو شتىكە ، جا ئەگەر كاروبارى دنيا بە دادپەرەرى بەرپا بوو ، ئەوا بەرپا بوو ، ئەگەر ەيش بە دادپەرەرىش بەرپا نەبوو ، ئەوا ەيش بەرپا نابیت ، ئەگەر چى خاوەنەكەيشى ئيمانى ەبیت كە لە پۇژى دوايى دا پاداشتى پتو ەردەگریت)^١ .

ەندى پاشا ەستان بەچەند كارىكى ناشيرىن و كەوتنە خوین پشتن و دەستيان دەگرت بە سەرماڵ و ساماندا ، جا ئەو ابراهيم پاشاى ناسراو بە (بدلى) يەكى وەزيرى سولتان مورادى سى يەمو ئەميرى ئەميرەكانى ديار بەكربوو ، كەوتە كاوكارى لە شارەكەدا و ستەمى لە خەلكەكەى كرد و چەندىن تالان كردنى مال و سامان و كارى لاسارى زۆرى ئەنجاندا ، كاتى ەوال گەيشتە سولتان : ئەنجومەنى دادو ەرى بەست ئەو ەيش خەلكى ترسان كە شايتەى لەسەر بدەن ، دادو ەر نەيتوانى لە سكالاکەيدا وردبونەو ە بكات ، چونكە خوشكەكەى جىي پەزما ەندى سولتان بوو ، نەيارەكانيشى پاشگەز بوو نەو ە و سولتان لە دياربەكردا داينا يەو ە ، ئەو ەيش چوو بۆ ئەو ى بۆ لە ناو ەردنى ئەوانەى سكالايان لەسەرنوسىبوو و لەژىر سزادا زۆرىكى لى لەناو ەردن . ئينجا لەقەلادا خۆى توند و تۆل كردو بە تۆپەكان تۆپارانى خەلكى شارەكەى دەكرد تاكوو زۆرىكى لىكوشتن)^٢ .

ئەوستەمەيش كە پاشا محمد ەلى پىي ەستا لە پووى خەلكى مىسر و شام و حىجازدا شتىكى پوون و ناشكرايە ، لەم كتيبەيشدا باسما ن كردو ە ، ستەمى توركەكانيش بۆ ەرب و كورد و ئەلبەكان لەگەل ەاتنى ئيتيحاد تەرققى بۆ سەر حوكم توندبوو يەو ە ، بەلكو ئەو جەنكەرانە كەوتە ستەم كردن لە خەلك لەنيو توركيادەردەو ەيشدا ئەو ستەم و توندو تيزى و خراپەيانەيشيانما ن باسكرد كە سولتان عبدالحميدى دووم بەرەو پووى بو يەو ە ، جا ئەو سوننەتەى خوا كە ناگۆریت تياياندا پويدا و تۆلەى لە ستەمكاران سەندەو ە خراپەى خويانى خستە نيو خويانەو ە دەولەتى عوسمانى لە بوونەو ە ناو ەبوو .

^١ رسالة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر _ ابن تيمية ص ٤٠ .

^٢ (المختار المصون من اعلام القرون (٢ / ٩١٦ ، ٩١٧) .

نۆپەم : زېده پۆیى دنيایى و پۆچوون له نيو ئاره زووه كاندا:

خو ده فەرموئیت ﴿ فلولا كان من القرون من قبلكم اولوا بقية ينهون عن الفساد في الارض الا قليلا ممن انجينا منهم واتبع الذين ظلموا ما اترفوا فيه وكانوا مجرمين ﴾ . (سوره تى هود نايه تى ١١٦) . كاتى ده فەرموئیت ﴿ واتبع الذين ظلموا ما اترفوا فيه ﴾ مەبەستى له (ظلموا) بریتى يه له : وازهینه رانى له نهى كردن له خراپه كان واته گرنگى به و كارە نادەن كه پايه يه كى گه وريه له پايه كانى ئايين كه فەرمان به چاكه و نهى له خراپه يه . به لكوو گرنگى يان داوه به خوشگوزەرانى و زېده پۆیى دنيایى و پۆچوون له ئاره زووه كان و هەولئى به دەستخستنى سەر كرده تى و پاراستنى دا و هەولدان بۆ ئەو مەبەسته و خواستى هۆكارە كانى ژيانى خوش و كامەران ^١ .

سوننه تى خو بۆ سزا دان و هيلاكى ئەو دنيا پەرستانەى كه به خششى دنيایى سەر كه شى كرده بوون و له شهرى خو دووركە و تېبونه وه هاته دى . خو ده فەرموئیت ﴿ وكم قصمنا من قرية كانت ظالمة و انشاننا بعدها قوما اخرين ، فلما احسوا باسنا اذا هم منها يركضون ، لا تركضوا وارجعوا الى ما اترقمتم فيه و مسكنكم لعلكم تسئلون ﴾ (انبياء ١١ و ١٢ و ١٣) . يه كى له سوننه ته كانى خو به هيلاكدا بردنى ئوممه ته به هوى (فسق) ى دنيا پەرسته كانيه وه . خو ده فەرموئیت ﴿ و اذا اردنا ان نهلك قرية امرنا مترفيها ففسقوا فيها فحق عليها القول فدمرناها تدميرا ﴾ (اسرا ١٦) . له ته فسیره كهيدا هاتوو كه (كاتيك كاتى له ناوچونيان هات ، فرمانى گوپرايه ليماندا به سەر دنيا پەرسته كانى دا واته خوشگوزەران و خوشه پيڤن و پاشاكانى دا . ئەوانيش لئى دەرچوون ، بۆيه چى يان پى و تاربوو هاته دى له ناومان بردن . خوى گه و ره ته نها باسى دنيا پەرسته كانى كردوو له گه ل فرمان كردن به گوپرايه ليش بۆ هەموان ، چونكه ئەوان پيشه واکانى دەرچوون و سەر كرده كانى گوپرايين . هەر خراپه يه كيشيان توش بيئت ، ئەوا توشى شوينكه وته و فريودراوه كانيشيان ده بيئت ، بۆيه ئاراسته كردنى فرمانه كه به پووى ئەواندا دوپات ده كريتته وه) ^٢

له سه رده مى سولتان محمدى كوپرى ابراهيم دا پوویدا كه (كۆشكى خيلافه ت سى پوژ پازينرايه وه و سولتان محمد كه له شارى سله ستره بوو له روم ئيلى ، نامه يه كى نوسى بۆ)

^١ (السنن الالهية ص ١٨٦ .

^٢ (تفسير الالوسي (٤٢/١٥) .

عبدی پاشای نیشانی (قائمقامی وزیر له قوسته‌نینه که ده‌یوت : ئەو دەیه‌وئیت بیټ بۆ دارو لمەملەکه . ئەو لە ماوه‌ی تەمەنیدا دیمەنیککی جوانی پێوه نەدیوه و فرمانی کرد بانگه‌واز بکریټ بۆ ئاماده‌سازی جوانکاری یه‌کی تر ئەگه رها ت بۆیه پێش ٤٠ پوژ له هاتنی سولتان بانگه‌واز کرا و خەلکی کهوتنه جوانکاریان ، پاشان سولتان هات و ده‌ستیان کرد به رازاندنه‌وه وه‌وله‌کانیان له‌و پوچوون و جوانکاری یه‌دا خسته‌گه‌ر ، خەلکی ئەو سهرده‌مه له‌سه‌ر ئەوه کۆک بوون که له هه‌یج سهرده‌میکدا جوانکاری له و شیوه پووینه‌داوه ، منی هه‌ژار که له قوسته‌نینه بووم و بینیم . هه‌یج جوړه هۆکاریکی خوشحالی و شادمانی نه‌ما بوو که هه‌ول و ته‌قه‌لای تیدا به خه‌رج نه‌درابی نی‌ردراوه‌کان به‌ره‌و لای چوون خه‌لکیش له چیژکامه‌رانیدا پوچووبوون و هه‌موو جوړه ئامیژه‌کانی چالاکی و خوشگوزهرانی یان گرتبووه به‌رو نا‌ره‌وایی یه‌کان بلا‌وبوونه‌وه . ژیره‌کان زانی یان که ئەو کاره هه‌له‌ بووه و توشبونی تاوانیککی گه‌وره یه ، ئەمه‌یشیان به تاکو‌تایی ده‌سه‌لات و ده‌رگای به‌خته‌وه‌ری و به خشداری و دانا ، پاشان هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی کتوپر پوویدا و که موکورتی خۆی نواند و دوا‌ی ئەوه بردنه‌وه وخۆشی یه دۆراندن و چه‌رمه‌سه‌ری شوینی گرت‌وه ...)^١ .

له سالی ٩٩٠ ک دا سولتان مورا‌دی دووم به‌ بۆنه‌ی خه‌ته‌نه کردنی سولتان محمدی کوریه‌وه ئاهه‌نگی گیراو بۆنه‌مه خو‌شی یه‌کی گیرا که له سهرده‌می هه‌یچام له خه‌لیفه و پاشاکاندا پووینه‌داوه . هه‌روه‌ها وه‌لیمه و خو‌شی و رابواردن و خوشحالی ماوه‌ی ٤٥ پوژ به‌رده‌وام بوو ، سولتان له مالی ابراهیم پاشادا له ناوچه‌ی ئات مه‌یدان دانیش‌ت بۆ سه‌یرکردن و که‌وته به‌خشی گه‌وره و دابه‌شی ده‌کردن له میژووی (کبری) دا بینوومه که چه‌ند به‌رده‌ ئه‌ستی یه‌کی بچوکی له زیوو و زیر دروست کردووه و زیری به‌زیوو زیوی به زیر پرکردووه ، و داویه‌تی به‌ خاوه‌ن (رابواردنگه) کان^٢ . ئەوه لادانیکی ترسناک بوو له‌وه مه‌نه‌ه‌جی که ده‌وله‌ت له‌سه‌رده‌می به‌هیزی و چه‌سپاوی و ده‌سه‌لاتداریدا له‌سه‌ری ده‌رۆیش‌ت . له وه‌سیه‌ته‌کانی محمدی فاتح بۆ جی‌گه‌ره‌که‌ی بریتی بوو له‌وه‌ی (پاسه‌وانی مال و سامانی به‌یت‌ومال بکه له‌وه‌ی که به‌فیرۆبجیټ) (مال و سامانی ده‌وله‌ت له رابواردن و گالته‌جاریدا به خه‌رج مه‌ده‌و زۆر به‌هه‌نده‌وه پابه‌ند به ، چونکه ئەو له‌گه‌وره‌ترین هۆکاری له

^١ (المختار المصون (٢/ ١١٦٣، ١١٦٤) .

^٢ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو (٢/ ١١٥٥، ١١٥٤) .

ناوچوونە) . بۇيە ئاسايى يە دواى ئەو لادانە گەورە و پۇچوونەى نىو گالتەجاپى و
 پابواردن و ئارەزوانە دەولەت پاش نەمانى جىيى وەستارەكانى مانەوہى (مقومات البقاء)
 ى بروخيت و نەمىنيت .

دەيەم : ئاكۆكى و دووبەرەكى :

سوننەتى بەردەوامى خوا لە نىوگەل و ئوممەتەكاندا ئاگۇرپىت و لە خوۋە چاك نابىت .
 خواى گەرەيش ئاكۆكى كردۆتە يەك لە ھۆكارىكى لە ناوچوونى ئوممەتان ، پىغەمبەرىش (ﷺ)
 دەفرمويىت (فان من كان قبلکم اختلافوا ، فہلکوا) يان (فاهلکوا)^۱ . واتە : ئەوانەى
 پيش ئیوہ ئاکۆكى يان تىکەوت و لەناوچوون يان لەناوبران) . ئىين حبان و حاکم لە ئىين
 مەسعودەوہ دەگىرپنەوہ بە (فانما اہلک من کان قبلکم الاختلاف) واتە : بەپراستى ئاکۆكى
 ئەوانەى پيش ئیوہى لەناو برد .

ئىين حەجەرى عەسقلەلانى دەلىت : لەو فەرمودەيە و ئەوہى پيش ئەويشدا سوربوون
 لەسەر کۆمەلبون و يەکانگىرى و ئاگادار بوون لە دووبەرەكى و ئاکۆكى ھەيە^۲ .

ئىين تەيمىيە (پەحمەتى خواى لىبيت) دەلىت (خواى گەرە فەرمانى پىکردوين بە
 کۆمەلبون و ھاو بەرەيى و نەھى لىکردوين لە دووبەرەكى و ئاکۆكى)^۳ .

ئاكۆكى لە ناو بەرەى ئوممەتیش دا ھەمان ئاکۆكى زەم کراوہ (ناپەسەند) کە دەبىتە
 ھۆى دوو بەرەكى بوون و بەش بەش بوونى ئوممەت و پىگىرى سەرکەوتن بەوہى لەنىو
 ئاکۆكى کەراندە ھەر لایەنىك باوہرى بە پوچەلى ئەوہیە کە لەلای لایەنى دووہمە تا ئەوہى
 بارەکە دەگاتە پەواکردنى کوشتنى يەکتى^۴ .

بەپراستى ئاکۆكى ھۆكارىكى لە ناوچوونى ئوممەتانە وەك لە فەرمودەكەى پىغەمبەردا (ﷺ)
 صلی اللہ علیہ وسلم) ھات . چونکە ئەو ئاکۆكى يانە بە ناپەسەندى (زەم کراوہ) ى ھەندى
 لە وەسفەکانیان باس کرد ، ئوممەت دەبىتە چەند دەستەيەكى جیا کە ئوممەت لاواز دەکات

^۱ (صحيح البخاري بشرح العسقلاني (۱۰۱، ۱۰۲/۹) .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو (۱۰۲/۹) .

^۳ (مجموعة الفتاوى

^۴ (السنن الالهية ص ۱۳۹ .

، چونکه هیژی ئوممەت لەو کاتەدا کە یەکن گەورەترە لەو هیژە ی کە دووبەرەکن ، ئەو لاوازی یە گشتی یەیش کە بە گشتی توشی ئوممەت دەبیّت ، دژمن زال دەکات بەسەریدا و تەماعی هەمووی دەیگرێت و خاکەکانی داگیر دەکات و خوێ دەسەپینیّت بەسەریدا و دەیکات بە کوێلە و کەسایەتی یەکە ی دەسپێتەو ، ئیدی هەلۆەشانەو و لیکترازان و لە ناوچوونی لە مەدایە^۱ .

وانە گرنگەکانی نیو ئەم لیکۆلینەو مێژوویی یە ئەو یە کە : پێگەری و خوێپارستن لە لەناوچوون بە پێگەری و خوێپاراستن لە ناکۆکی ناپەسەند ، چونکە ناکۆکی هۆکاریک بوو لە هۆکارەکانی ئاوا بوون و لەناوچوون و پوکانهوێ دەوڵەتی عوسمانی ، مەترسیدارترین ئەو شتەیش کە ئیستا پیوێ دەنالیین ، ناکۆکی نیو پیزەکانی ئەو ئیسلامی یانە یە کە هەستان بە ئەرکی بانگەواز بۆ خوای گەورە ، ئەو ناکۆکی یە دەبیّتە هوێ لاوازی ئوممەت ئەگەر بیّت و پێگە ی خوێپاراستن لی ئی نەگیرێت بەر . شیخ عبدالکریم زەیدان دەلیّت (ناکۆکی وەک چوون ئوممەت لاوازدەکات و لەناوی دەبات . ئەو موسلمانەیش لاوازدەکات کە هەلەدەستی بە ئەرکی بانگەواز بۆ خودا و دواتر لە ناویان دەبات . بۆیە خراپترین شتێک کە کۆمەلی موسلمان ی پیوێ توش دەبیّت ، پودانی ناکۆکی ناپەسەند و زەم کراو لە نیوانیاندا ، بە جوړیک دەیانکات بە چەند دەستە یەکەوێ تا ئەو ی هەموو دەستە یەک وادەزانێت ئەو پاستەو کارەکە ی پێکاوێ و ئەوانی تر لەسەر وجگە لەو هەلە و گومپاین . هەموو دەستە یەکی ش باوهریان وا دەبیّت کە ئەو ئەو یە کە لە بەرژەوێدی بانگەوازا کار دەکات . هاوار ئەگەر دووبەرەکی و دەستە گەرا یی و ناکۆکی ناپەسەند لە بەرژەوێدی بانگەوازا بیّت ، یان بەرژەوێدی بانگەواز لە پێگە ی دوو بەرەکی یەوێ بیّت . بەلام شەیتانەکە دەستگەرا یی و دووبەرەکی لە چاوی دووبەرەکی کەرو ناکۆکی کەرەکاندا جوان دەکات و وایان لیدەکات باوهریان وابیّت کە ناکۆکی و دووبەرەکی یان لە بەرژەوێدی بانگەوازا یە ناکۆکی نیو کۆمەل کاریگەری یەکە ی لە سنوری لاوازکردنی کۆمەلدا ناوێستیت ، بەلکوو کاریگەری یەکە ی خەلک لاوازدەکات و دەستبەرداران والیدەکات پای پوچەلی خوێان لە نیو خەلکدا دابەرژینن و بلین : کۆمەلیکی خراپ فرمان بە خەلک بکەن بە یاساکانی ئیسلام و ئیسلامیش بانگەواز بۆ یەکانگیری و کۆبونەوێ دەکات و نەه ی دەکات لەناکۆکی ، کەچی ئەو کۆمەلە

^۱ (هەمان سەرچاوە ی پیشوول ۱۳۹ .

ناكۆكى دەبىت چۈنكى ئەو لە نىۋ خۇيدا دوو بەرەكى و ناكۆكەو ھەر دەستەيەك ئەوى تر لەكە داردەكات و بانگەشە دەكات كە تەنھا ئەو لەسەر پاستى يە ، پاشان بارەكە دەگاتە تەنگەبەرى (انحسار) كاريگەرى كۆمەلەكە لە نىۋ كۆمەلگادا و پاشان لاواز و شېۋل و لە ناوچونى و بەرپا بوونى چەند كۆمەللىكى نوئى لە شوينى دا كە دەستەي جىابوودەوى ئەون . پووداۋە دوور و نزيكەكانى ميژوويش پيشتىگىرى ئەو دەكەن و وا دەللىن)^۱.

بەپراستى دەولەتى عوسمانى بەتايىبەت لە كۆتايى يەكانى سەردەمەكەيدا توشى ناكۆكى و دووبەرەكى نىۋان سەركردەو سولتانەكانى بوويەو ، جا ھەندى لە فەرمانپەرۋا ناوچەيى يەكان ھەولئى سەربەخۇببونيان دەدا لە حكومەتى مەركەزى بۆ دريژە پيدانى ماۋەي فەرمانپەرۋايى يان و ھەولئى دەمەزراندنى بىنەمالە گەللىكى ناوچەيى (مەمالىك لە عىراق) ئالى گەرە لە سوريا ، موەننى و شىھابى يەكان لە لبنان ، محمد عەلى لە مىسر ، زاهر و لەمەر لە فەلەستىن ، ئەحمەدى جەززار لە عەككا ، عەلى بەگى گەرە لە مىسر قراملى يەكان لە لىبىيا)^۲. ئەو مىللانئىيەي نىۋان فەرمانپەرۋا ناوچەيى يەكان و دەولەتى عوسمانى ھۆكاريكى لاوازكردنى دەولەت و دواتر ئاۋابوون و كەوتنى بوو . ھەندى لە ميژو نوساننىش چەند ھۆكاريكى كەوتنە كە باس دەكەن و دوچارى تىكەلكردنىكى نىۋان ھۆكارەكانى كەوتن و نىۋان شوينەۋارە بەجىماۋەكانى دووركەوتنە ۋە لە شەرى خوا بوون) . قسەكردن لەسەر لاۋازى سياسى و جەنگى و ئابورى و زانستى و پەوشتى و كۆمەلەيەتى و چۆنىتى نەھىشتنى ئەو لاۋازى يەدا و قسەكردن لەمەر ئىستعمار و شالۋى فكرى و سەرخستى و چۆنىتى بەرنگاربوونەۋەي ھىچ ھەوللىكى لەناو بردنى ئەو دياردە بىزراۋانە زىاد ناكات ، بەلام ھەرگىز ناتوانرئىت ئوممەتلىك پاپەرپىن بكات كە توشى برسئىتى بىروباۋەپى بوون ، تاكوو جەنگان دژ بە ھۆكارە پاستى يەكان و زالبوون بەسەريدا پوونەدات ، ئەوا بە جۆرىك لە جۆرەكان ناتوانرئىت بەسەر ئەو شوينەۋارە مەترسىدارانەدا زال بئىت . شوينەۋارەكان پىكداراۋو نىۋخوىى بوون و ھەريەك لەۋانە كاريگەرى يەكى وئىنە دانەۋەي ھەبوو بۆ ئەوى تر ، جا بۆ نمونە لاۋازى سياسى كارى دەكرە لاۋازى ئابورى و پىنى كاريگەر دەبوو و بەو جۆرە .... زۆرىك لە ھەولانەي لە جىھانى ئىسلاميدا لە پىناۋى دوبارە گىپرانەۋەي دەولەتى

^۱ (السنن الالهية ص ۱۴۰، ۱۴۱ .

^۲ (العلم العربي في التاريخ الحديث ص ۹۴ .

ئىسلام و عىززەت و ھىزەكەيدا بەگەر خران . جەختى لەسەر شوينەوارەكان دەكردەو و ھۆكارە پاستى يەكانى چارەسەر نەدەكرد كە لە پشت لەناوچوونى دەولەتى عوسمانى و لاوازى و گەمارۆدرانى ئوممەتدا بوون .

ھەولەكانى مەسىحى و جولەكە و عەلمانى يەكان كاريگەرى يان لە دەولەتى عوسمانيدا نە بوو تا دواى ئەوھى دەولەت لە شەرى خوا لايدا و مەرجهكانى دەسەلاتدارى لە دەستدا و ھۆكارى ماددى و مەعنەوى يەكانى پشت گوى خست ﴿لقد كان في قصصهم عبرة لأولي الألباب ما كان حديثا يفترى ولكن تصديق الذي بين يديه و تفصيل كل شيء وهدى ورحمة لقوم يؤمنون﴾ (سورە يوسف ۱۱۱) .

ئەنجامەكانى لىكۆلئىنەوھەكە :

۱- مېژووى عوسمانى بەرەو پووى ھىرشەكانى شيواندن و تەزويركردن و گومان دروست كردن بۆتەو لە لاين جولەكە و مەسىحى و عەلمانى يەكانەو .

۲- مېژوونوسە عەرب و توركەكان لەسەر ئاراستەى دژايەتى كردنى سەردەمى خىلافەتى عوسمانى چون .

۳- ھىزە ئەوروپى يەكان داينى ئاراستە پاپەپىنەكانى دژ بە خەلافەتيان كردو و ھەستان بە دەسگريزى مېژوونوسەكانى نيو مىسر و شام لە پيناو چەسپاندن و قولكردنەوھى چوارچيۆھى نەتەوھى وەك بوستانى و يازەجى و جورجى زەيدان و ئەديب ئيسحاق و سەليم نەققاش و شېلى شەمىل و سەلامە موسا و كەسانى تر .

۴- تاقمە ماسۆنى يەكان توانى يان زال بىن بەسەر عەقلى سەركردەكانى ئاراستەى نەتەوھى نيو گەلە ئىسلامى يەكان ، ئەو سەركردانەيش زياتر لە نەوازش و سەردانەواندنيان بۆ داواكارى يەكانى گەلەكانيان بەتايبەت لە ھەلوئىستيان لەمەر ئايىنى ئىسلام ، زياتر سەريان بۆ ئاراستە و ئامازەى تاقمە ماسۆنى يەكان دانەواند .

۵- ئەو مېژوو نوسانەى كاريان كردبۆ شيواندن دەولەتى عوسمانى ، پشتيان بەست بە تەزويركردنى پاستى يەكان و درۆ و قسە ھەلواسين و گومان خستەنە دلەو و دوو دلى . بەراستيش مۆركى رىق و كىنەى كويژانە و ھاندەرى لاپېبوو (منحرف) ى بە دوور لە ھەموو مەزەوغيەتيك زالبوو بەسەر ئەو كتيب و لىكۆلئىنەوانەدا .

٦- کۆمهلیک له زانایانی میژووی عوسمانی له نهوکانی ئوممهتی ئیسلامی ههستان به بهرپرچدانهوهی ئهو تۆمهتانه و بهرگری کردن لهدهولهتی عوسمانی . له گرنگترین و دیارترینان ئهو نوسینهیه که دکتۆر عبدالعزیزی شینناوی له سی بهرگی گهورهدا له ژێر ناویشانی (الدولة العثمانية دولة مفترى عليها) پیی ههستا . ههروهها ئهو کتیبه گرنگانهی که د. محمد حرب پیشکەشی کرد وهک (العثمانيون في التاريخ والحضارة) و (السلطان محمد الفاتح فاتح القسطنطينيه وقاهر الروم) ههروهها لهگهڵ ئهو کتیبهی که دکتۆر موفق بهنی لمورجه نوسی (صحوة الرجل المريض) .

٧- رهچهلهکی تورکهکان دهگهڕێتهوه بۆ ناوچهی ئهو دیو پوبار که ئهمڕۆ به تورکستان ناو دهبریت و له بانی مهغولیا و باکوری چینهوه له پۆژههلاتهوه درێژدهبیتهوه بۆ دهریای قهزوین له پۆژئاواوه . وه له بیابانهکانی سیریا له باکورهوه بۆ نیمچه دورگهی هیندی و فارس له بارشورهوه _ درێژدهبیتهوه _ ، که هۆز و تیره گهورهکانی غهز لهو ناوچانهدا نیشته جی بوون که بهتورک یان تورکهکان ناسران .

٨- تورکهکان لهسهردهمی عوسمانی کوپی عفان (رضي الله عنه) لهسال ٢٢٢ک دا هاتنه نیو ئیسلامهوه .

٩- هۆزه تورکهکان پاش چونیان بۆ نیو ئیسلام بوونه بهشیک له ژێردهستهو ئەندامانی (رعیه) دهولهتی عوسمانی ، ژمارهیان له کۆشکی خهلیفه و سهركرده عهباسی یهکاندا زیادی کردو دهستیان کرد به گرتنه دهستی پایه سهركردایهتی و کارگیریی یهکانی نیو دهولهت ، و سهربازو سهركردهو نوسهریان تیدا بوو .

١٠- سههلقوی یهکان که تورکن توانی یان ههستن به دامهزاندنی دهولهتیکی گهورهی تورکی که خوراسان و ئهودیو پوبارو ئیран و عیراق و ولاتی شلم و ئاسیای بچوکی له خۆدهگرت .

١١- سههلقوی یهکان پالپشتی خیلافهتی عهباسی یان کرد له بهغداد و مهزهبی سوننی (که مهزهبی دهولهتی عهباسی بوو) یان سهرخست پاش ئهوهی خهریکبوو له نیوان دهستپهروی بوهیهی شیعی نیو ئیран و عیراق و دهستپهروی عهبییدی فاتیمی نیو میسرو شامدا داڕوخیت . جا سههلقوی یهکان به تهواوی زالبون بهسهر دهستپهرو (قهلهمهرو) ی بوهیهیدا و ڕێگهیان له خیلافهتی عهبییدی فاتیمی گرت .

۱۲- توغروڭ بهگى سهركردهى سهلجوقى توانى له سالى ۱۴۴۷زدا له بهغداد دهولتهى بوهيهى يهكان بخات و زالبىت بهسهر ئاژاوهكاندا و ههرچى قسهوتن بوو به هاوهلان لهسهر دهركاى مزگهوتهكاندا لايبهريت و شهبو عبدالله الجلالى پيشهواى پافيزهكان بههوى پوچوونى له رهفزا بكوريت .

۱۳- شهب نهرسلان پاش مردنى توغروڭ بهگى مامى سهركردايهتى گرتته دهست . شهو سهركردهيهكى ليهاوو لهسهر پى بوو ، شهوبوو كه له جهنگى ملازگردى سال ۱۶۳۰ ك دا سهركهوت بهسهر سوپاكانى ئيمپراتورى پوڊا . شهو سهركهوتنه خالى گوڤانى ميژووى ئيسلامى بوو ، چونكه قهلهمپهوى پوڭى له زوربهى بهشهكانى ئاسياى بچوكدا لاواز كرد ، شهوييش شهو ناوچه گرنگانه بوون كهئيمپراتوريهتى بيزهنتى جهختى لهسهر دهكردهوه .

۱۴- پاش مردنى شهب نهرسلان مهليك شاي كوپى سهركردايهتى سهلجوقى يهكانى گرتته دهست ، لهسهردهمى شهودا دهولتهى سهلجوقى فراوانبوو تاكوو گهيشته شهوپهري دريژبونهوى له شهفغانستان له پوژئاواوه بو ئاسياى بچوك له پوژههلاتهوه و وولاتى شام له باشورهوه .

۱۵- نيزاموامولك به گهورهترين وهزيره سهلجوقى يهكان دادهنريت ، و ناوداره به ريكخستنى كاروبارى دهولته و خوشويستنى زانست و زانايان و زوربهخشين و كارهكانى له چاكه و خيروبنيادنانى خويندنگهكاندا بو فيركردنى موسلمانان .

۱۶- چهند هوكارىكى زور ههبوون بو كهوتنى دهسهلاتى سهلجوقى كه به و هويهوه كهوتنى خيلافهتى عهباسى ئاسان كرد . لهوانه ململانيى نيو بنهمالهى سهلجوقى و دهستيوهردانى نافرهتان له كاروبارى فرمانرهوايى دا و لاوازي خهليفه عهباسى يهكان و شهو فيلهى باتينى يهكان كه له تيروكردنى سولتان و پيشهواو سهركرده سهلجوقى يهكاندا خوڭى دهنواند .

۱۷- دهولتهى سهلجوقى چهند كارىكى بهرزو شكودارى پيشكesh كرد به ئيسلام ، لهوانه : پوڭيان هه بوو له دواخستنى ئاوابوونى دهولتهى عهباسى دا بو ماوهى دوو سهده . ريگري دهولتهى عهبيدى نيو مىسرى كرد له بهديهينانى ئامانجه فراوانخوازي يهكانيدا . ههولكهكانى سهلجوقى يهكان ريخوشكهو بوون بو يهكخستنى پوژههلاتى ئيسلامى . كهله سهردهستى صهلاحهددينى شهويوبيدا له ژير ئالاي خهلافهتى عهباسى سوننى دا هاته دى . ههستان به بلاوكردنهوى زانست و نارامى و سهقامگيرى له وهريمانهدا كهله ژير قهلهمپهوياندا بوون . له پووى جوله و بزاوننه خاچپهرستى يهكانى ئيمپراتورى بيزهنتى دا وهستان تا

ئاستىكى ديار و ھەۋلى يىگىرى مەترسى مەغلۇيان دا و لە پلەو پاىەى مەزھەبى سوننى و زاناكانى (ئەو مەزھەبەيان) بەزكردەوہ .

۱۸- عوسمانى يەكان دەرىنەوہ پال تىرەيەكى توركىمانى كەلە كوردستاندا دەرئيان و پيشەى شوانىتى يان دەكرد .

۱۹- سولەيمانى باپىرى عوسمان لە سالى ۶۱۷ك دا لەگەل تىرەكەيدا لە كوردستانەوہ چوون بەرەو وولاتى ئەنادۆلو لە شارى ئەخلاى پۇژھەلاتى توركىاي ئەمۇدا سەقامگىر بوون .

۲۰- لە دواى مردنى سولەيمان ئورتوغرى كوپى سەركردايەتى تىرەى سولەيمانى گرتە دەست و جولەو بزاوتى بەرەو باكورى پۇژئاوايى ئەنادۆل دىژرە پىدا . لە پىگەكەيدا ململانى يەكى چەكدارى لە نىوان سەلجوقى يە موسلمانەكان و پۇمە مەسىحى يەكاندا پرويدا . ئىنجا دايانە پال موسلمانەكان . ھاتنە نىو ئىسلاميان لەكاتى پىويست و لەباردا ھۇكارىك بوو لەبەدىيەننى سەركەوتنى سەلجوقى يەكاندا .

۲۱- سەركردەى ئىسلامى سەلجوقى پارچە زەوى يەكى سەر سنورى پۇژئاوايى ئەنادۆلى لەپال سنورى پۇمدا بىرى يەوہ بۇ ئورتوغرى و كۆمەلەكەى و ھەلى فراوان خوازى پىدان لەسەر حىسابى پۇم .

۲۲- عوسمانى يەكەم سەركردايەتى گەلەكەى لەدواى مردنى باوكى گرتە دەست و لە فراوانخوازى خاكەكانى پۇمدا لەسەر بەرنامەى سياسەتى پىشووى باوكى دەچوو .

۲۳- عوسمانى يەكەم خاوەنى چەند سيفەتتىكى بەرزو بلند بوو ، لەوانە : دلبرى و دانايى و نيازپاكى وخۇپاگرى و وابەستەيى ئىمانى و دادپەرەرى و وفادارى و خۇيەك لاكردنەوہ بۇ خوا لە فتوحاتەكانى دا و خۇشەويستى بۇ زانست و زانايان .

۲۴- ژيانى عوسمانى يەكەمى دامەزىنەرى دەولەتى عوسمانى بىرىتى بوو لە جىھادكردن و بانگەواز لە پىتى خوادا . زانايانى ئايىنىش چواردەورىيان دا بوو و سەرپەرشتى پلان و نەخشەى كارگىرى و جىبەجىكارى شەرىى يان دەكرد لە پىشەوايەتى يەكەيدا . مىژوويش وەسىتەكەى عوسمان بۇ ئورخانى كووپى بۇ پاراستوين لە وكتەدا كە لەسەرچىگەى مەرگدايە . لەو وەسىتەدا بەلگەى شارستانى و مەنھەجى بوونى شەرىى تىدايە كە دواتر دەولەتى عوسمانى لەسەرى دەپۇيشت .

۲۵- سولتان ئورخان لە سالى ۷۲۶ك دا پاش مردنى باوكى فەرمانپروايى گردە دەست و لە فەرمانپروايى و فتوحاتەكاندا لەسەر ھەمان سياسەتى باوكى دەچوو سوريش بوو لەسەر

به‌ديهينانی موزدهی پيغه‌مبەر (صلی الله عليه وسلم) له فه‌تکردنی قوسته‌تتینی یه‌دا .
پلانیکی ستراتیژی دانا که ئامانجی گه‌مارۆدانی پایته‌ختی بیزنتی بوو له‌پۆژئاوا و
پۆژه‌ه‌لاته‌وه له یه‌ک کاتدا .

۲۶- گرنگترین ئه‌و کارانه‌ی په‌یوه‌ندیان هه‌یه به ژییانی سولتان ئورخانه‌وه ، دامه‌زراندنی
سوپای ئیسلامی و سوربوونی یه‌تی له‌سه‌ر هینانی نیزامیکی تایبه‌ت به سوپا . بۆیه هه‌ستا
به دابه‌شکردنی سوپا بۆ چه‌ند یه‌که‌یه‌ک که هه‌ریه‌که‌یه‌ک له ۱۰ یان ۱۰۰ یان ۱۰۰۰ که‌س
پیکه‌اتبوو ، یه‌ک پینجی ده‌ستکه‌وته‌کانیشی دانا بۆ دابه‌شکردن له‌وه‌یش بریکی به‌سه‌ر
سوپادا . له‌پاش ئه‌وه‌یش که پيشتر سوپا ته‌نها له کاتی جه‌نگدا کۆده‌بوویه‌وه . کردی به
سوپایه‌کی هه‌میشه‌یی و چه‌ند مه‌لبه‌ندیکی تایبه‌تی بۆ کردنه‌وه که تیايدا مه‌شقیان ده‌کرد .
۲۷- ئورخان گرنگی دا به‌پته‌وکردنی پایه‌کانی ده‌وله‌ته‌که‌ی ، جا چه‌ند کاریکی چاکسازی
و بینا سازی گرتە خو‌و کاروباری کارگی‌پری ریک‌خست و سوپای به‌هیز کردو مزگه‌وته‌کانی
بنیاد نان و په‌یمانگا زانستی یه‌کانی دامه‌زراندو چاکترین زانا و مامۆستا‌کانی کرده
سه‌ره‌رشتیاری ، که له ده‌وله‌تدا به‌پژیه‌یه‌کی زۆر به‌رچاو ریزیان لیده‌گیرا .

۲۸- دوا‌ی ئورخان ، له‌سالی ۷۶۱ک دا سولتان مورادی یه‌که‌م فه‌رمان‌په‌روایی گرتە ده‌ست ،
مورادی یه‌که‌م دلپه‌رو موجه‌یدو به‌ریز و دیندار بوو ، نیزامی خو‌ش ده‌ویست و پی‌وه‌ی
پابه‌ند بوو ، له‌گه‌ل ژیرده‌سته‌و سه‌ربازه‌کانیدا دادپه‌روه‌ر بوو ، سه‌رقالی غه‌زاو مزگه‌وتو
خویندنگه‌و په‌ناگه‌کان بوو . له‌ پالیدا کۆمه‌لێک له‌ چاکترین سه‌رکرده‌ی به‌ئهم‌ون و
سه‌ربازی هه‌بوون که ئه‌نجومه‌نیکی لپی‌پیکه‌ینان بۆ راویژ پیکردنیان . له‌ یه‌ک کاتیشدا له
ئاسیای بچوک و له‌ ئه‌وروپايشدا فراوانخو‌ازی ده‌کرد .

۲۹- مورادی یه‌که‌م توانی له‌سالی ۷۶۲ک دا ئه‌درنه‌ فه‌ت‌ح بکات و ئه‌و شاره‌ له‌سالی ۷۶۲ک
دا بکاته پایته‌ختی ده‌وله‌تی عوسمانی ، به‌مه‌ پایته‌خت له‌ ئوربه‌وه گوازیه‌وه و ئه‌درنه‌ بوو
به پایته‌ختیکی ئیسلامی .

۳۰- سولتان مورادی یه‌که‌م ده‌یزانی له‌ ریگه‌ی خو‌اداجه‌نگ ده‌کات و سه‌رکه‌وتنیش لای
خوایه ، بۆیه زۆر نزای ده‌کردو لای خوا سکالای ده‌کردو خو‌ی له‌ پرودا که‌م ده‌نواند و
پشتی پی‌ ده‌به‌ست ، له‌ نزاکه‌یشیدا به‌لگه‌ی ناسینی خوا له‌لایه‌ن سولتان موراده‌وه و
به‌ديهينانی واتاکانی په‌رستش به‌ده‌سته‌ده‌خه‌ین . له‌ جه‌نگی قوصوه‌ دا که دژ به‌ صرب بوو
شه‌هید بوو .

۳۱- سولتان موراڊ ماوهى ۳۰ سال به هه موو دانايى و ليها تويى يه كه وه كه هيچ كام له سياسته تمه دارانى سهرده مه كهى پيى نه گه يشتبوون ، سهر كرايه تى گه لى عوسمانى ده كرد .

۳۲- بايه زيد له سالى ۷۹۱ كوچى پاش مردنى باوكى فه رمانه وايى گرته ده ست ، نهو دليرو نه به ردو به ريز و گهرم و گوڤ بوو بو فتوحاته ئيسلامى يه كان ، بويه گرنگى يه كى زورى دا به كاروباره سهر بازي يه كان و هه ريمه مه سيحى يه كانى نيو نه نادولى كرده جى نامانج و له ماوهى ساليكدا نهو ناوچانه بووه به پاشكوى ده ولته تى عوسمانى . بايه زيد له بزاونته كهيدا له نيوان دوو به رهى به لقانى و نه نادولى دا وهك بروسكه وابوو ، بويه نازناوى (هه وه بروسكه) يان ليئا .

۳۳- بايه زيد به هوى راكهراك و په له كردن و چاك هه لنه بژاردنى نهو شوينه دا كه سوپاى تيڊا داده به زانده له به رامبه ر سوپاكانى ته يمورى له نگدا شكستى خوارد .

۳۴- ده ولته تى عوسمانى به ره و پرووى مه ترسى يه ناوخويى يه كانى بوويه وه و جهنگى نه هلى له نيو ده ولته ته دا له نيوان كوپه كانى بايه زيددا هه لگرسا له سهر كورسى ده سولات ، نهو جهنگه ده سال به رده وام بوو ، نهو قوناغه له ميژروى ده ولته تى عوسمانيدا به قوناغى تاقي كردنه وه و توشبون داده نريت كه پيش ده سولاتدارى كاراى وهك فه تى قوسته نتيه كهوت .

۳۵- سولتان محمد چه له بى توانى به هوى نهو ژيرى و ووردى و دوربينى يه كى هه يه تى زال بيت به سهر جهنگى نه هليدا و يهك له دواى يهك به سهر براكانيدا زال بيت تا نه وهى هه موو كاره كهى كه وته ده ست و به سولتاني به ته نها مايه وه ، ماوهى فه رمانه وايى عوسمانى برده سهر به بنيادنانه وهى ده ولته و پته وكردنى پايه كانى . هه ندى له ميژرو نوسان به دامه زرينه رى دووه مى ده ولته تى عوسمانى داده نين .

۳۶- سولتان محمد چه له بى توانى زال بيت به سهر نهو بزوتنه وه يه كى شيخ بدرالدين دا كه بانگه شه كى يه كسانى مال و سامان و شمهك و ئايينه كانى ده كرد و جياوازي نه ده كرد له نيوان موسلمانان و ناموسلمان ، له بوارى بيروباوه ردا .

۳۷- سولتان محمد چه له بى شعرو نه وهك و هونه ره كانى خوش ده ويست . ده وتريت نهو يه كهم سولتاني عوسمانى بووه ديارى سالانه ي ناردووه بوو نه ميرى مه كهكه .

۳۸- له سالی ۸۲۴ك دا مورادی دووهم کاروباری دسه لاتی له دوی مردنی محمد چه له بی باوکی گرتنه دهست ، ئه وهیش جیهاد و بانگه وازی پئی خوی خوشده ویست و شاعیر بوو و زانا و شاعیره کانی خوش دهویستن .

۳۹- محمدی فاتیح له دوی مردنی باوکی له سالی ۸۵۵ك دا فرمانبره وایی ده ولته تی عوسمانی گرتنه دهست و که له و کاته دا ته مه نی ۲۲ سال بوو . ئه و خاوه ن که سایه تی یه کی که م وینه بوو ، که هیزو دادپه روه ری پیکه وه کو کرد بویه وه . هه روه ک هه ر له سه رتای پیگه یشتنه وه زوری که له و زانسته نه ی خسته هوشی خویه وه که له خویندنگه ی ئه میره کانه دا وه ری گرتبوو به تایبه ت شاره زایی له زوری که له زمانه کانی سه رده می خوی و خواستی زوری بو لیکنه وه ی کتیه میژووی یه کان .

۴۰- له گرنگترین کاره کانی سولتان محمدی دووهم فه تحکردنی قوسته نتینی ه بوو ، ئه و فه تحکردنه کاریگه ری یه کی گه وه ی هه بوو له سه ر جیهانی ئیسلامی و ئه وروپی ، فه تحکردنی قوسته نتینی ه چه ند هۆکاریکی مادی و مه عنه وی و چه ند مه رجیکی هه بوون که به جیگه یه نران .

۴۱- عوسمانی یه کان سوربون له سه ر فرمانبره وایی پیکردنی شه ری خوا ، کاریگه ری دنیا یی و دوا پوژی یه کانیشی به سه ر کو مه لگه ی عوسمانیدا ده رکه وتن ، له وانه : خیلافه ت کردن و دسه لاتداری و ئاسایش و سه قامگیری و سه رکه وتن و فه تح و عیززه ت و شه رف و بلا بوونه وه ی فزل و بلندی یه کان و لایردنی سوکی و نزمی یه کان و چه ندین کاریگه ری تر .

۴۲- له گرنگترین سیفه ته سه رکر دایه تی یه کانی نیو که سایه تی محمدی فاتیح : نه به ردی و دلیری و ژیری و سوربوون و جه خت کردنه وه و دادپه روه ری و سه رکه ش نه بوون به هیزی خوی و زوری سه ربازو فراوانی سولتانی و نیاز پاکی و زانسته بوو .

۴۳- له کاره شارستانی یه کانی محمدی فاتیح : کردنه وه ی خویندنگه و په یمانگه و گرنگی دانی بوو به زانا و شاعیر و نه دیبه کان و وه رگیران و بیناسازی و بنیادنان و نه خوشخانه و گرنگی دانی به بازرگانی و پیشه سازی و پیکه خسته کارگیری و سوپایی و ده ریایی یه کان و دادپه روه ری .

۴۴- محمدی فاتیح وه سیه تیکی به جیه یشت که پاسترین ئاماره یه به مه نه ج و ئاکارو ئامانجه کانی له ژیا نده که به وای پیه ینا بوو .

٤٥- هەردوو مامۆستا محمدی کوپی حەمزەیی ناسراو بە (ئاق شەمسەددین) و احمدی گۆرانی لەو زانایانە دادەنرێن کە کاریگەری یان هەبوو لەسەر محمدی فاتیح .

٤٦- دواي مردنی سولتان محمدی فاتیح لە ساڵی ٨٨٦ ک دایەزیدی کوپی حوکمی گرتە دەست . ئەو سولتانێکی پووخواش و نەرمونیان بوو . بە خواشەوێستی ئەدەب پێگەشت و شارەزای زانستەکانی شەریعەتی ئیسلامی بوو و سەرقال و شەیدای زانستی گەردوونناسی بوو .

٤٧- سولتان بایەزید چوو نۆ مەملانی یەك لەگەڵ جەمی برابردا ، لەسەر سنوری شامیش لەگەڵ مەمالیک لە چەند شەڕێکدا پێکیاندا . هەولێشی دایارمەتی مۆسڵمانانەکانی ئەندەلوس بدات لەو چەرمەسەری یە سەختەدا کە دوچاریان بوو بوو .

٤٨- لە دواي بایەزیدی دووهم ، سولتان سەلیمی یەكەم فەرمانێرەوایی گرتە دەست ، ئەو ئەدەب و شعری فارسی و میژووی خواش دەوێست . لەگەڵ دۆرەقیدا ئەو حەزی بە هاو دەمی کەسانی خواهن زانست دەکرد و هاو دەمی میژوونوس و شاعیرەکانی دەکرد لە مەیدانی جەنگدا تا کوو گەشەسەندنی جەنگەکان تۆماربکەن و ئەو قەسیدانە بەهۆنەو کە سەر بلندی رابردو دەگیرنەو .

٤٩- لە لاوازکردنی قەلەمەری شیعیە لە عێراق و ولاتی فارسدا دواي خوا فەزەلە کە دەگەرپێتەو بۆ سولتان سەلیمی یەكەم . کە سەرکەوتنێکی گەورەي لە جەنگی چالديراندا بە دەست هیئا بەسەر سەفەوی یە شیعیە رافیزەکاندا .

٥٠- ئەنجامی مەملانی نیوان دەولەتی عوسمانی و دەولەتی سەفەوی ، دانە پائی باکوری عێراق و دیاربەکر بوو بۆلای دەولەتی عوسمانی . کە عوسمانی یەکان سنوری پۆژەلای دەولەتەکیان و زالبوونی مەزەبی سوننی یان لە ئاسیای بچوک هیئایە دی و مە ترسی یان نەما پاش ئەو ی زالبوون بەسەر شوینەکەوتە و پالپشتانی ئیسماعیلی صەفەویدا .

٥١- پورتوگالی یەکان سودیان وەرگرت لە مەملانی عوسمانی یەکان ، لەگەڵ سەفەوی یەکاندا و هەولیاندا گەمارۆیەکی گشتی بسەپینن بەسەر هەموو پێگە کۆنەکانی پۆژەلای و پۆژئاوا لە دەریا پۆژەلای یەکاندا .

٥٢- بەهۆی مەملانی نیوان عوسمانی و ئەوروپایی یەکانەو ، خواشی و کامەرانی چوو نۆ ئەوروپی یەکانەو . و ئەوروپی یەکان هەولیاندا لەگەڵ شیعیە صەفەویدا دژ بە

دهوله‌تی عوسمانی راوه‌ستن به‌لکوو شپروشیواوی بکه‌ن هه‌تا نه‌توانیت له نه‌وروپادا دريژه به‌کشانه‌که‌ی بدات .

۵۳- عوسمانی یه‌کان توانی یان سه‌رکه‌وتنیکی یه‌کلاکه‌ره‌وه به‌سه‌ر مه‌مالیکه‌کاندا به‌ینن له جه‌نگی غه‌ززه و پاشان جه‌نگی ریدانیه‌ دا و پاش نه‌وه دهوله‌تی مه‌مالیکیان سپری یه‌وه و نه‌یان‌ه‌یشت .

۵۴- پاش کوژرانی سولتانی غوری و طومان بای جیگری ، شهریفی مه‌ککه (به‌ره‌کاتی کوپری محمد) به‌په‌له‌ گوپراه‌لی خوی پیشکesh به‌سولتان کرد و کلیله‌کانی که‌عبه‌ی پیدا . به‌مه‌ سولتان سه‌لیم بوو به‌ خزمه‌تگوزاری دوو حه‌رمه‌ پیروژه‌که .

۵۵- دوا‌ی که‌وتنی دهوله‌تی مه‌مالیک ، یه‌مه‌ن چووه ژیر قه‌له‌مه‌روی عوسمانی یه‌وه . که‌خاوه‌ن کیانیکی ستراتیژی بوو ، و به‌کلیلی ده‌ریای سور داده‌نرا ، له‌سه‌لامه‌تیشدا جیی سه‌لامه‌تی پیگه‌و شوینه‌ پیروژه‌کانی نیو حیجاز بوو ، عوسمانی یه‌کان سودیان بینی له بونیان له یه‌مه‌ندا ، وه‌ک هه‌ستان به‌چه‌ند هی‌رشییکی ده‌ریایی بو‌که‌ندا و به‌مه‌به‌ستی پزگار‌بوونیان له فشاری ئیسپانی .

۵۶- پاش نه‌وه‌ی عوسمانی یه‌کان وولاتی مسیرو شامیان گرته‌ خوو ولاته‌ عه‌ره‌بی یه‌کان چوونه ژیر چوارچی‌وه‌ی حوکمی عوسمانی یه‌وه ، دهوله‌تی عوسمانی به‌ دایری یه‌کی که‌م وینه‌وه به‌رنگاری پورتوگالی یه‌کان بوویه‌وه و توانی هه‌ندی پیگه‌ی ئیسلامی که‌نار ده‌ریای سور بگیریته‌وه وه‌ک مصوع ، زه‌یاع ، هه‌وره‌ک توانی هی‌زیکی ده‌ریایی به‌سه‌رکردایه‌تی میر عه‌لی به‌گ بنی‌ریت بو‌که‌ناری نه‌فریقی و مه‌قدیشو و ممبسه‌ پزگار بکه‌ن و سوپا پورتوگالی یه‌کانیش توشی چه‌ندین زیانی گه‌وره‌ بوون .

۵۷- له‌سه‌رده‌می سولتان سوله‌یمانی قانونیدا (۹۲۷_۹۷۴ ک) دهوله‌تی عوسمانی توانی پورتوگالی یه‌کان له ده‌ریایی سور دوور بخاته‌وه و له‌و مه‌لبه‌ندانه‌ دا هی‌رشیان بکاته‌ سه‌ر که‌له‌ که‌نداوی عه‌ره‌بیدا تیایدا سه‌قامگیر بوون .

۵۸- عوسمانی یه‌کان توانی یان ریگری پورتوگالی یه‌کان بکه‌ن به‌ دوور له مه‌مله‌که‌ته ئیسلامی یه‌کان رایان وه‌ستینن و سنور بو‌چالاکی یان دابنن . دهوله‌تی عوسمانی توانی مه‌ترسی سه‌ر ده‌ریای سور نه‌ه‌یلت و پاریزگاری شوینه‌ پیروژه‌کان بکات له فراوانخواری پورتوگالی که‌ بنیاد نرا بوو له‌سه‌ر ئامانجه‌ داگیرکاری و ئامانجی سوک و هه‌وله‌کانیان بو‌ کارکردنه‌ سه‌ر ئیسلام و موسلمانان به‌ هه‌موو جو‌ره‌ ریگه‌یه‌ک .

۵۹- نهنجامی ململانئیی عوسمانی پورتوگالی نهوه بوو که عوسمانی یهکان پاریزگاری شوینه پیروژهکان و پړیکه‌ی حه‌جیان کرد له‌گه‌ل پاراستنی سنوری وشکانی له هی‌رشه پورتوگالی یه‌کان به دريژایی سده‌ی ۱۶ و به‌رده‌وامی نه‌و پړیکه‌ی بازرگانی یانه‌ی به‌سترا‌بوونه‌وه به هیند و نه‌ندونیسیا له‌پوژه‌ه‌لاتی دووره‌وه به هو‌ی که‌نداو‌ی عه‌رب و ده‌ریای سوره‌وه .

۶۰- له‌سه‌رده‌می سولتان سوله‌یمانی قانونیدا پو‌دس فه‌تح کرا و سوله‌یمان توانی قیه‌ننا ثاب‌لوقه بدات و له‌گه‌ل ف‌ه‌نه‌سادا چووه نیو سیاستی لیکنزیک‌بوونه‌وه وه .

۶۱- ده‌وله‌تی عوسمانی گرنگی دا به‌باکوری نه‌فریقی و له‌گه‌ل بوزتنه‌وه‌ی جیهادی ده‌ریاییدا پاره‌ستا و هه‌موو خزمه‌ت‌گوزاری یه مادی و مه‌عنه‌وی یه‌کانی پیشکه‌ش کردن .

۶۲- له‌سه‌رده‌می سولتان سه‌لیمی یه‌که‌مدا جه‌زائیر چووه ژیر قه‌له‌م‌په‌وی ده‌وله‌تی عوسمانی یه‌وه و دوو سه‌رکرده‌ی گه‌وره‌ی مه‌یدانی جیهادی باکوری نه‌فریقی ده‌رکه‌وتن که هه‌ردوو برا : عروج و خه‌یره‌ددین بربروس بوون .

۶۳- خه‌یره‌ددین سه‌رکه‌وتوانه چه‌ندین پالپشتی پیشکه‌ش کرد به ده‌وله‌تیکی گه‌نجی نیو جه‌زائیر ، یارمه‌تی یه عوسمانی یه‌کانیش به به‌رده‌وام له لایه‌ن سولتان سوله‌یمانی قانونی یه‌وه پیی ده‌گه‌یشتن ، خه‌یره‌ددین توانی گورزه‌کانی ئاراسته‌ی که‌ناره‌کانی ئیسپانیا بکات . هه‌وله‌کانیشی بو پزگارکردنی هه‌زاران موسلمان له ده‌ست ئیسپانیا به‌ره‌مدار بوون .

۶۴- بوونی عوسمانی له جه‌زائیردا کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر هه‌لو‌یستی پاشای پورتوگالی له مه‌غریبدا ، که وازی هی‌نا له هه‌ستان به چه‌ند چالاکی یه‌کی سه‌ربازی له مه‌غریبدا .

۶۵- پاش نه‌وه‌ی خه‌یره‌ددین بربروسه بوو به سه‌رکرده‌ی که‌شتی گه‌لی عوسمانی ، گرنگی دا به حه‌وزی پوژه‌ه‌لاتی ده‌ریای ناوه‌راست و سه‌رکرده‌ی ناغا طوشی فه‌رمان‌په‌وایی جه‌زائیری گرته ده‌ست که ته‌واو که‌وت‌بووه‌زیاد کردنی ئارامش و دانانی چه‌ند بنه‌مایه‌ک بو کارگیری سه‌قامگیر ، هه‌روه‌ها هه‌ولی کو‌کردنه‌وه‌ی چواره‌دوری وولاته‌که‌ی دا به ده‌وری ده‌سه‌لاتی مه‌رکه‌زی جه‌زائیریدا .

۶۶- حه‌سه‌ن ناغای طوشی توانی سوپا خاچه‌رسته‌کان به سه‌رکرده‌یه‌تی شارلی پینجه‌م له خاکه‌کانی جه‌زائیردا شکست پی‌به‌ی‌نی‌ت . نه‌م شکسته‌ی کاریگه‌ری خو‌ی هه‌بوو له‌سه‌ر نیم‌پراتو‌ری یه‌تی ئیسپانی و شارله‌کانی پاشای و ئاستی پوو داوه جیهانی یه‌کان .

٦٧- هه‌وله‌كانى شكستى شارله‌گان وهك هه‌وره‌بره‌سكه دابه‌زینه سه‌ر ئه‌وروپا و پروداوه‌كان له‌سه‌ر ئاستى ئه‌وروپى به‌په‌له‌ گه‌شه‌يان سه‌ند .

٦٨- شارلى پینجه‌م توانای بیرکردنه‌وه‌ی هی‌رشیکى تری نه‌ بوو دژ به‌ جه‌زائیر ، هه‌روه‌ها سیبهرى خه‌یره‌ددین و چه‌سه‌ن ئاغایش زال بوو به‌سه‌ر هه‌مواندا .

٦٩- له‌ باکورى ئه‌فریقیدا چه‌ند سه‌رکرده‌یه‌کى گه‌وره‌ ده‌رکه‌وتن که به‌شداری جیهادی دژ به‌ ئیسپانیا و مه‌سیحی یان ده‌کرد له‌ ده‌ریای ناوه‌راستدا ، له‌ به‌ناو بانگترینیان : چه‌سه‌ن خه‌یره‌ددین بربروسه ، و صالح رایین ، و قلج عه‌لى .

٧٠- ده‌وله‌تى عوسمانى هه‌ولئى دا په‌یوه‌ندى یه‌کى ستراتیژی له‌گه‌ل ده‌وله‌تى سه‌عیددا پیکبه‌ییت ، به‌لام له‌ هه‌ندى جاردا سه‌رى نه‌ ده‌گرت به‌تایبه‌ت له‌سه‌رده‌مى سولتان محمدى شیخى سعدى و محمد المتوکلدا .

٧١- له‌و کاره‌ گه‌ورانەى که ده‌وله‌تى سه‌عدى له‌سه‌رده‌مى سولتان عبدالملك دا پێی هه‌ستا ، سه‌رکه‌وتنه‌ هه‌لکه‌وته و گه‌وره‌که‌یان بوو له‌ جه‌نگى سى‌یه‌مى پاشاکاندا که به‌سه‌ر مه‌سیحی یه‌ پورتوگالی یه‌کان داسه‌رکه‌وتن . له‌ کتێبه‌کانى میژودا به‌ جه‌نگى (القصر الکبیر) (کۆشكى گه‌وره) یان جه‌نگى (وادى المخازن) ناسراوه .

٧٢- سه‌رکه‌وتنى مه‌غریبى یه‌کان له‌ جه‌نگى وادى المخازن دا به‌ هو‌ی چه‌ند شتیکه‌وه‌ بوو له‌وانه : ئه‌و سه‌رکرده‌یه‌تى یه‌ دانایى یه‌ی که له‌سه‌رکرده‌یه‌تى سولتان عبدالملك و ئه‌بوله‌ باسى برایدا خو‌ی ده‌نواند ، وکۆبونه‌وه‌ و گردبونه‌وه‌ی خه‌لک به‌ده‌ورى سه‌رکرده‌یه‌تى یه‌که‌یدا . خواستى موسلمانەکانیش بۆ پارێزگارى ئایین و بیروباوه‌رو ئابرویان ، و کارکردن بۆ برینپێچکردنى برینه‌کان به‌ هو‌ی که‌وتنى غرناطه‌ و له‌ده‌ستدانى ئه‌نده‌لوسه‌وه‌ . هه‌روه‌ها به‌شداری چه‌ند خاوه‌ن ئه‌زمونیکى عوسمانى یه‌کان ، که به‌ لی‌هاتوویى وه‌شاندى توپ تایبه‌تمه‌ند بوون ئه‌مه‌ وایکرد توپه‌ مه‌غریبى یه‌کان زال بن به‌سه‌ر توپه‌ پۆژئاوایی یه‌ مه‌سیحی یه‌کاندا .

٧٣- سولتان ئه‌حمه‌دى مه‌نسور له‌ دوای شه‌هید بوونی عبدالملکی برای له‌ جه‌نگى وادى المخازندا فه‌رمانه‌روایی ده‌وله‌تى سه‌عدى گرتە ده‌ست .

٧٤- به‌ مردنى قلج عه‌لى له‌ جه‌زائیر ، نیزامى به‌یلەر به‌گى کۆتایی پێهات که چه‌ندین پاشای ده‌سه‌لات و قه‌له‌مه‌رە و فراوانى نی‌و فه‌رمانه‌رواکانى جه‌زائیری په‌یدا کرد . به‌ نیزامى پاشایه‌تیش شوینی گیرایه‌وه‌ که له‌ تونس و ته‌رابلوس دا جێبه‌جێده‌کرا .

۷۵- دەولەتى عوسمانى بەھۇى دەرکەوتنى جەزائىر لە ھەولەکانىدا بۇ گرتنە خۇى پۇژئاوا
ى دورنەيتوانى پۇژئاواى دور لە خۇبگريت .

۷۶- عوسمانى يەکان خواستىكى سگەرەيان ھە بوو لە گەراندنەوہى ئەندەلوسدا ، بەلام
نەيانتوانى ئامانجە خوازادەکە يان بەدى بەيىن بە ھۇى ھولئىستى دەولەتى سەعدى لە
لايەک و ھەلسوکەوتى ھەندى ئىنکشارى لە لايەكى ترەوہ و بەرەکانى پۇژئاوا لە لاي سى
يەمەوہ .

۷۷- ميژوونوسان يەکدەنگن لەسەر ئەوہى گەرەيى دەولەتى عوسمانى بەمردنى سولتان
سليمانى قانونى عوسمانى لە سالى ۹۷۴کردا کۆتايى ھات ، پيشەكى يەکانى لاواى
دەولەت لەسەردەمى سولتان سولەيماندا بەديارکەوتن .

۷۸- سەليمى دووہم پاش سولەيمانى قانونى فەرمانرەوايى گرتە دەست کە ئامادەى
پاراستنى فتوحاتەکانى سولتان سولەيمانى باوکى نە بوو . ئەگەر بوونى وەزىرى ناياب و
موجاھىدى گەرە و سياسى ليھاتوو محمد پاشا ى صوقلى نەبوايە ئەوا دەولەت دا دەرخوا
، ئەمەيش فەزلى خوايە بەسەر ئومەتەوہ .

۷۹- لەجەنگى ليبانو لەسالى ۹۷۹ک / ۱۵۷۱زدا عوسمانى يەکان شکستيان ھينا . ئەنجامى
ئەو جەنگە لەناوبردنى ھىواکانى عوسمانى يەکان بوو . بەمەترسى سەرکردايەتى عوسمانى
لەدەرياي ناوہراستدا نەما ، ئەو شکستە خالى گۇپان بوو بەرەو وەستانى ماوہى سەردەمى
گەشەسەندنى ھىزى دەريايى دەولەت .

۸۰- جەنگى لبانتو ھەليكى لەبارو پيوست بوو بۇ دەرکەوتنى چاوچنۆكى فەرەنسا بەرەو
پۇژئاواى ئيسلامى ، کەتەنھا بە بلاوبونەوہى ھەوالى دارمانى کەشتيگەلى عوسمانى لەو
جەنگەدا . پاشاى فەرەنسا شارلى نويەم پرۇژەيەكى پيشکەش کرد بە سولتانى عوسمانى ،
ئەمەيش لە ريگەى بالويژەکەيەوہ لە ئەستانبول ، کە خواستى پيدانى ھەلى لە خۇ دەگرت بۇ
حکومەتەکەى بۇ فراوانکردنى قەلەمپرەوہکەى بەسەر جەزائىر دا بەبانگەشەى پارىزگارکردن
لە کيانى ئيسلام و موسلمانان بەو ھۆيەوہ .

۸۱- سولتان سەليمى دووہم کەوتە ھەولى پزگارکردنى تونس لە دەستپۇيى و زالبوونى
ئيسپانيا . عوسمانى يەکان بەسەرکردايەتى قلچ عەلى و سنان پاشا توانى يان لە سالى
۹۸۲کدا فەتخى تونس بکەن .

۸۲- ئىسپانيا كە تونسى لە دەستدا ھىواكانى لە ئەفرىقىدا لەناو چوون . پلە بە پلەيشدەسلاتى لاواز بوو تائەوھى تەنھا چەند پىگەيەكى لە دەستدا ما وەك : مليلە ، وەھران ، مرسى گەورە ، خەيالى ئىسپانىش بەرەو بنيادناني دەولەتيكى ئىسپاني لە باكورى ئەفرىقىدا تىكشكاو چوۈە ژيەر لەوہ .

۸۳- سولتان سەلىمى يەكەم ھىرشىكى گەورەى نارد بۆ يەمەن و توانى عەدەن و سە نعاء لە دەست بەسەرا گرتەن و دەستزويى موزايەدە كەران پزگار بكات .

۸۴- پاش جەنگى ليپانتو لە ۹۷۹ك دا سياسەتى دەولەتى عوسمانى واى لى ھات مافى يەكەمىتى ھەبىت لە پاراستنى شوينە پىروژە ئىسلامى يەكان دا يەكەمجارو دواتر دەرياي سور و كەنداوى عەرەبى وەك پشتوينيكي پاريزگارى بەدەورى ئەو شوينانەدا . ئەوھيش داواى كەشتى گەليكى بەھيزى دەکرد بۆ بەرەنگار بوونەوھى پورتوگالى يەكان .

۸۵- دەولەتى عوسمانى توانى قەلغانىكى بەھيز بنياد بنيت كە پاريزگارى شوينە پىروژە ئىسلامى يەكان بكات لە ھىرشە مەسىحى يەكان ، تەنھا لەگەل ئەم قەلغانەدا . سولتان بەپاسەوانىكى تايبەت پاريزگارى لە مەككەى پىروژو مەدينەى پىرشنگذارو يەنبەع دەکرد .

۸۶- پاش مردنى سەلىمى دووہم ، مورادى سى يەمى كوپرى فەرمانزەوايى گرتە دەست كە گرنگى دەدا بە ھونەرەكانى زانست و ئەدەب و شعر ، بە سى زمانى توركى و عەرەبى و فارسى قسەى دەکرد ، ھەولى قەدەغەکردنى مەى دا بەلام ئىنكشارى يەكان ناچارىان كرد بە لابردنى فەرمانەكەى ، ئەوھيش بەلگەيە لەسەر دەرکەوتنى لاوازی دەولەت .

۸۷- لە دواى مورادى سى يەم ، محمدى سى يەم فەرمانزەوايى گرتە دەست ، لەگەل ئەو بارە لاوازی و داخورانەى كە دەستى كرد بوو بەلەكەدارکردنى دەولەت ، بەلام ئالاي جيهاد ھەر بەرزو بلند بوو ، سولتان خۆى چوۈە نيو مەيدانەكانى جەنگەوہ . شىخ سەعدەددىن ئەفەندى لەوانە بوو كە ھانىيان دا خۆى بچيت بۆ سەرکردايەتى سوپاكان و بە سولتانی وت : (من لەگەلتدا ديم و ھەنگاو دەنيم تاكوو دەروونم لە تاوان پاك بكەمەوہ ، چونكە من بەوہوہ ھەنگاو دەنيم .

۸۸- لەدواى محمدى سى يەم ئەحمەدى يەكەمىكوپرى فەرمانزەوايى گرتە دەست كە تەمەنى ۱۴سال بوو ، ھىچ كام لە سولتانە عوسمانى يەكانى پيش ئەو لەو تەمەنەدا لەسەر كورسى دەسلەت دانەنيشتبوون ، بارودۇخى دەولەت بەتەواوى شەق و شوپربوو بەھوى سەرقال بوونى بە جەنگەكانى نەمسا لە ئەوروپا و جەنگى ئيران وشوپرشە نيو خوويى

یەکانی نیو ئاسیاو . احمد کەوتە ئەو ئامادەسازی یەکی کە باوکی دەستی پیکردبوو ، کە ئامانجی لە خواترسان بوو ، ئەو کەسیکی کۆل نەدەر بوو لەسەر گوپرایەلی یەکان و خۆی بەشداری راستەو خۆی کاروباری دەولەتی دەکرد ، لە جل و بەرگیشدا نەوازشی هەبوو ، زۆر راویژی بە ئەهلی زانست و دانا و سەرکردایەتی دەکردو زۆر پیغمبەری (ﷺ) خوش دەویست .

۸۹- پاش مردنی سولتان ئەحمەدی یەکەم ، چەند سولتانیک لایان فەرمانرەوای یان گرتە دەست ، لەوانە : مستەفای یەکەم ، عوسمانی یەکەم ، مورادی چوارەم ، ابراهیمی کۆری ئەحمەد ، محمدی چوارەم ، سولەیمانی دووهم ، ئەحمەدی دووهم ، مستەفای دووهم ، ئەحمەدی سێ یەم ، محمودی یەکەم ، عوسمانی سێ یەم ، مستەفای سێ یەم ، عبدالحمیدی یەکەم .

۹۰- سولتان سەلیمی سێ یەم پاش مردنی عبدالحمیدی یەکەمی مامی لە سالی ۱۲۰۳ زدا فەرمانرەوایی گرتە دەست کە قوناغیکی نوێ لە قوناغەکانی جەنگی نیوان دەولەتی عوسمانی و دۆژمنەکانی دەستی پیکرد ، سولتان سەلیم دەستی کرد بە زیندووکردنەوی پوچی مەعنەوی لەدەروونی سەربازەکانیدا .

۹۱- سوپا روسی و نەمساوی یەکان توانی یان سوپای عوسمان شکست پێبھێنن ، ئەو جەنگە چەند شوینەواریکی هە بوو لەسەر دەولەتی عوسمانی . ئیدی شکستەکان یەک بەدوای یەک دەهاتن بەسەر عوسمانی یەکاندا و هیزی عوسمانی یەکان بەرەو دواوە بە ئاراستە پۆژەلاتی دانوب پاشەکشییان کردکە ئەمە هەلی دا بە نەمساوی یەکان بۆ هەلۆشانەوێ گەمارویی بەلگرا و کردنەوی ریگا بۆ هیژە هاوپەیمانی یەکان و دەرکردنی عوسمانی یەکان لە ئەوروپادا .

۹۲- پاش هیوربۆنەوێ جەنگە کە ، سەلیمی سێ یەم پاشەکشیی کرد بۆ چاکسازی یە نیو خویی یەکان ، ئیدی دەستی کرد بە ریکخستەوێ سوپا بۆ پزگا بوون لەو ئینکشاری یانە کە بوو بوونە هۆی هەموو ئاژاوەیەک ، ئینجا کەوتەخۆچواندن بە ئەورپا ، بەلام لەدەسلات دەرکراو لابرا .

۹۳- فەرەنسی یەکان و ئەمان لاوازی دەولەتی عوسمانی یان راشلەژاند ، و بەسەرکردایەتی سەرکردە ناوێ ناپلیۆن پوناپەرت هیژشە ناوێدەرکەیان نارد ، ئەو هیژشە دەنگدانەوێکی شوپشی فەرەنسی بوو و کاریگەر بوو بە بیروکە شوپشگێری یەکانی .

۹۴- پياوانى ھېرشى فەپرنسى ھەولى شلەژاندنى ئايىنيان دا لە دەروونى مامۇستا و زانا و نەخويندەوارانى موسلماناندا بە خستنه پروى چەند نمونەيەكى شارستانيتى پۇژئاوايى بەپروياندا .

۹۵- فەپرنسى يەکان سەرکەوتوانە توانى يان پەگەزە قىبىتى يە مەسىحى يەکان بجوولينن بۇ پالپشتى ھېرشەكە بە ھەموو جۆرە ھۆکاریک .

۹۶- ھېرشى فەپرنسى بۇ سەر مىسر بەيەكەم ھېرشى خاچپەرستى دادەنريت لە ميژووى نويدا بۇ سەر ھەريميكى عەرەبى لە ھەريمەکانى دەولەتى عوسمانى ، يەكسەر سولتان سەليمى سى يەم جيهادى دژ بە فەپرنسى يە خاچپەرستەکان راگەياندا ، موسلمانانیش لە حىجازو شام و باکورى ئەفريقاوه چوون بەدەم بانەگەوازەكەيەو

۹۷- بەريتانيا زۆر بە وردى شوين پيى چاوچنۆكى يە فەپرنسى يەکانى لەمسىرو شوينانى تردا بسپرتەو ، کاتيک ھېرشە فەپرنسى يەكە جولاًو گەيشتە مىسر ، بەريتانيا کەشتى گەليکى بەسەرکردايەتى اميرال نياسون نارد بۇ بە دواواچوونى ھېرشە فەپرنسى يەكە . کەشتى گەلى ئينگليزى توانى لە جەنگى ئەبى قيرى دەريايى دا کەشتى گەلى فەپرنسى تىک بشکينيت .

۹۸- شکستى کەشتى گەلى فەپرنسى لە ناوچەى ئەبى قيرى دەريايى دا دەولەتى عوسمانى ھاندا بۇ ھېرش کردنە سەر ھېرشە فەپرنسى يەكە لە مىسر دا . جا سولتان سەليمى سى يەم جەنگى راگەياندا دژ بە فەپرنسا و فەرمانى دەرکرد بە گرتنى ھەلسوپنەرى کاروبارى بالويزى فەپرنسى و ھەموو ژيەر دەستەکانى فەپرنسا لە ئەستانبولدا و خستيانە نيو بەنديخانەو .

۹۹- ھېرشى فەپرنسى ناچار بوو بەھوى ئەو ھېرشە ھاوبەشەى کە ئينگليزو عوسمانى يەکان پيى ھەستان بۇ سەر فەپرنسا ، مىسر بەجى بهيلن ، چەند ھۆکاریک سەريان ھەلدا کە لە کۆتايى دا داگيرکەرە فەپرنسى يەکانى ناچار کردبچنە دەرى لە مىسر . لەوانە : تىکشکاندن و کاولکردنى کەشتى گەلەکەيان لەجەنگى دەريايى ئەبى قيردا ، زالبوونى دەريايى ئينگليز لە دەريايى ناوہراستدا و توندکردنەوہى گەمارۆيان بۇ سەر کەنارە مسيرى يەکان کەحکومەتى فەپرنسى بى دەسەلات کرد لە ناردنى فرياکەوتن و فريادپەرسى يەکانى بۇ فەپرنسا لەميسردا .

۱۰۰ - هیژشه‌که‌ی فەرپه‌نسا کاریگه‌ری گه‌وره‌ی هه‌بوو له‌سه‌ر میسر به‌تایبه‌تی و پۆژمه‌لات به‌گشتی که تاقمه ماسۆنی یه جوله‌که فەرپه‌نسی یه‌کان توانی یان هه‌نگاو بنیڤن بۆ تانه‌و ته‌شه‌ر دان له ئیسلام به‌خه‌نجه‌ره ژه‌ه‌راوی یه‌که‌یان . فەرپه‌نسی یه‌کانیش توانی یان بیروکه‌کانیان بچینن و له‌ناوچه‌که‌دا چه‌ندین به‌کری گیراویان بۆ په‌یدا ببیت ، که پاش چوونه ده‌ره‌وه‌ی سه‌ربازی یان سویدیان له‌و پۆله مه‌ترسیداره وه‌رگرت که دواتر محمد عه‌لی پاشای فەرمانپه‌روایی میسر پیی هه‌ستا .

۱۰۱ - سولتان محمودی دووهم له‌ سالی ۱۲۲۳ک دا فەرمانپه‌روایی گرت به‌سه‌ر ده‌ست و توانی پزگاری ببیت له‌ ئینکشاری یه‌و لایبردن ، له‌ دای ئه‌وه له‌گه‌شه‌پێدانی سوپاکه‌یدا سه‌ربه‌ست بوو و نه‌خشه‌ی شارستانی پۆژئاوای کیشاو ته‌په‌ووشی پۆمی گوپی به‌ میزه‌رو تزیای گوپی به‌ زیی ئه‌وروپی ، و فرمانی کرد که ئه‌و زیی یه‌ په‌سمی یه‌ بۆ هه‌موو کارمه‌ندانی ده‌وله‌ت بیت .

۱۰۲ - له‌م باره ته‌نگاوه‌ی میژووی عوسمانیدا ، تاقمه ماسۆنی یه‌کان له‌ میسر و شام و تورکیادا بلا‌بوونه‌وه و به‌ شه‌و و پۆژ له‌ پیناو له‌ ناوبردن و لاوازکردنی ده‌وله‌تی عوسمانیدا پشت نه‌ستور به‌ کاره خراپ و گه‌نیوه‌کانیان که کۆلنه‌دان و ماندوو نه‌بون و بی هیوا نه‌ده‌بون و کاریان ده‌کرد .

۱۰۳ - تاقمه ماسۆنی یه‌کان پالپشت کردنی محمد عه‌لیان به‌باش ده‌زانی تاکوو چاوچنۆکی یه‌ داهاتووی یه‌کانیان به‌دیبه‌یڤیت که پارس‌تن و به‌هیژکردن و وزه‌ پێدانی تاقمه ماسۆنی یه‌کان و لاوازکردنی ده‌وله‌تی شکۆرداری عوسمانی و چاندنی خه‌نجه‌ره‌ه‌راوی یه‌که‌یه‌تی له‌ دلی ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، بۆیه که‌شتی گه‌لیکی پێشکه‌وتووی گه‌شه سه‌ندووی ده‌ریایی و پینگه‌یه‌کی ده‌ریایی یان له‌ دمیاط بۆ دامه‌زراند .

۱۰۴ - محمد عه‌لی هه‌ستا به‌ پۆلیکی گومانای که گواسته‌نه‌وه‌ی ئاراسته‌ی ئیسلامی بوو بۆ شتیکی تر که‌له‌ کۆتایی دا ده‌گه‌یشته ده‌رچوون له‌ شه‌ریعه‌تی خوا ، ئه‌وه‌زمونه‌ی محمد عه‌لی پێشه‌نگی بوو بۆ ئه‌وانه‌ی دای ئه‌و وه‌ک مسته‌فا که‌مال نه‌تاتۆرک .

۱۰۵ - محمد عه‌لی له‌ جیاتی فەرپه‌نسا و به‌ریتانیا و پۆسیا و نه‌مسا و ده‌وله‌ته‌کانی تره‌ه‌ستا به‌ وه‌شاندنی چه‌ند گورزیکی توند به‌پرووی ئاراسته‌ی ئیسلامی له‌ هه‌موو میسر و دوورگه‌ی عه‌ره‌بی و شام و خیلافه‌تی عوسمانی دا که کاریگه‌ری هه‌بوو له‌ ئاماده‌ سازی جیهانی ئیسلامی بۆ چاوچنۆکی یه‌کانی پۆژئاوا .

۱۰۶- محمد علی چنگول وەشىن و خەنجەريكى ژەھراوى بوو كە دوژمنان لە جيبە جيكردى پلانى كانياندا بەكاريان دەھينا ، بۆيە لە پاپەرينە زانستى و ئابورى و سەربازى يەكەيدا لەگەلیدا پراوەستان لەپاش ئەوھى دلتيا بوون لە لاوازی لاينى بىروباوھپى شارستانىيە كەى خۆيى و پالپشت و سەربازەكانى .

۱۰۷- دواى پۆلى محمد علی لە ناوچەكەدا ، واپويدا كە دەولەتە ئەوروپى يەكان خۆيان لەو باسە بەدوور گرت لەگەل ئەو لاوازی يەى كە دەولەتە عوسمانى توشى بووبوو . پاشان ئامادە سازى يان كرد بۆ دابەشكردى خاكەكانى دەولەتە عوسمانى لەھەر كاتيكدا بارودۆخى سياسى گونجاو لەبار يئت .

۱۰۸- لەدواى مردنى سولتان محمودى دووھم ، عبدالمجيدى يەكەمى كوپى فەرمانرەوايى دەولەتە گرتە دەست كە لەشيكى لاوازی ھەبوو ، بىرتيزو واقع بين و ميھرەبان بوو لە بەھيزترين سولتانەكانتى بنەمالەى عوسمانى بوو .

۱۰۹- سولتان عبدالمجيد ملکہچى كاريگەرى رەشىد پاشاى وەزىرى بوو كە لە پۆژئاوادا و فەلسەفەى لە ماسۆنى يەت دا كەم وینە بوو . رەشىد پاشا ئەو كەسە بوو كە چىنى داھاتووى وەزىرو پياوانى دەولەتە ئامادە كرد و بەيارمەتى ئەو ئەو دەستانە بەشداریان كرد لە پال پيوھەنانى عەرەبانەى ئەوبە پۆژئاوايى كردنەى كە دەستى پيكرد بوو .

۱۱۰- بزوتنەوھى چاكسازى و نوڤگەرايى بەدەورى سى خالى گرنگدا دەسوپاىوھ : خۆچواندن بە پۆژئاوا لەو بوارەدا كە پيوھەندى بە ريڤخستنى سوپاوە ھەيە ، خۆپر چەك كردن لە ريڤخستنى حوكم و كارگيريدا . ئاراستەكردى كۆمەلگەى عوسمانى بەرھو پيڤكەتەيەكى عەلمانى و ئاراستەكردن بەرھو مەركەزى بوونى دەسەلات لە ئەستانبول و ھەريمەكاندا .

۱۱۱- بە فرمانى مەدھەت پاشا لە سالى ۱۸۷۶ زدا و دووھيلى گولەخانەو ھومايون كيشران و بۆ يەكەم جار لە ميژووى ئيسلام و دەولەتەكانيدا بەپيى دەستوريكى وەرگىراو لە دەستورى فەرھەنسى و بەلجىكى سويسرى كاروبار دەچوو بەپيوھ دەبرا كە ئەوانە چەند دەستوريكى دانراوى عەلمانى بوون .

۱۱۲- بزوتنەوھى ريڤخستەكانى دەولەتە عوسمانى بەرھەسمى لە كۆتايى پيگەى دا وەك دەولەتيكى ئيسلامى گۆڤردا و ياساكان بوون بە عەلمانى و چەند دامەزراوھەك دانران كە بەياساگەليكى دانراو ئيشيان دەكرىو لە بوارەكانى بازىرگاني و سياسەت و ئابوریدا لە

تەشرىعى ئىسلامى دور كە وتبۇنەۋە . بەپراستى پەۋا بۇۋى دەۋلەتى عوسمانى لەبەر چاۋى
مۇسلمانان داۋە .

۱۱۳- بەپراستى ئەۋ پۋاننە پىشكىننە نىۋ مىژۋى ئۇممەتەكان و خۇندنەۋەى
بارۇدۇخيان بۇ مان پۋون دەكاتەۋە كە : بە لىكچۈاندنى نىۋان ئۇممەت و ئۇممەتلىكى ترو
نىۋان گەلىك و گەلىكى تر . ھاۋشىۋەى و كارلىك و لىكتۋانەۋەىكە پۋودەدات كە تايبەتمەند
ى و سەرپەخۇى لە نىۋ گەلە لىكچۈننەرەكاندا لاۋاز دەكات و دەيكاتە كەسىتى يەكى شلۇق
و داشلەۋاۋ .

۱۱۴- سۈننەتى خوا لە دروست كراۋەكانىدا بەپىۋە دەچۋو : كە گەلى لاۋاز ژىركەۋتوۋ
سەرسامى گەلى بەھىزى خاۋەن سام و شكۇ سەرگەۋتوۋ دەبىت و پاشان خۇى پىۋەى
دەچۈننىت و پەۋشت و ئاكارو شىۋەى ژىانى بەدەست دەخات تاكوۋ دەگاتە خۇ پىۋە
چۈاندنى لە بىروباۋەپرو بىرۋكەۋ پۇشنىبرى و ئەدەب و ھونەرىشدا بەمە گەلى خۇ چۈننەر)
مقومات (پالپىشتى يە تايبەتى يەكانى خۇى و شارستانىتى يەكەى _ ئەگەر خاۋەن
شارستانىتى بىت _ لەدەست دەدات و لەسەر بارى خەلكى تر دەژىت .

۱۱۵- لە دەۋلەتى عوسمانىدا سۇلتان عبدالعزىزى كۈپى محمودى دوۋەم لە سالى ۱۲۷۷زدا
فەرمانپەۋەىيى گرتە دەست . دەۋلەتە ئەۋروپايى يەكانىش سور بۋون لەسەر فشارخىستىنە
سەرھۇمەتى عوسمانى بۇ بەردەۋامبۋونى لە نەخشەكانى چاكسازى و پاپەپىنى بانگەشە
بۇ كراۋى بەرنامە بىرۋكە ئەۋروپى و پىبازە عەلمانى يەكان . سۇلتان عبدالعزىزىش
بەرپەرچى ئەۋ دەستۈرە پۇژئاۋىيى و خۈنەرىتەنەى دايەۋە كە دورن لە پەۋشتى ئىسلامى
. ھاۋكات ھەۋلى پاپەپىنى دا بە كۇمەلگەى ئىسلامى عوسمانى . جا لە پىگەى كونسول و
نۈننەرانى دەۋلەتە ئەۋروپى يەكان لە پايتەختداپىلاننىك دانرا بۇ كۈشتىنى عبدالعزىز و
ھەستان بە جىبەجىكردنى لە پىگەى ئەۋ بەكرى گىراۋانىانەۋە كە لە پىۋانى دەۋلەت بۋون و
بىرۋكەكانىيان نۇش كرد بۋو . لەسەرۋو ھەۋوۋىشىانەۋە دروست كەرى مەۋنى يەتى
تۆمەتبار مەدەت پاشا .

۱۱۶- لە دۋاى سۇلتان عبدالعزىز ، مۇرادى پىنجەمى برازاي فەرمانپەۋەىيى گرتە دەست كە
لە ئاكارە ماسۋنى يەكاندا پۇچۋو بۋو . و تامەزۋى دەستۈر و لىپراىيەت و عەلمانى يەت
بۋو ، بزۈتنەۋەى ماسۋنى يەت بۋو كە پالى بە مۇرادى پىنجەمەۋە نا بۇ دەستەلات ، بەلام
پاش ئەۋەى تۈشى گەشكە و ترس بۋو بەۋى كۈژرانى مامى يەۋە تۈشى پىكدادانىكى

عهقلی بوو . چهند پیکدادانیکی عهقلی لیوه دهرکهوت که کاری کرده سهر دهرگای ههست کردنی و تهنروستی له داپرومانیکی بهردهوامدا بوو ، جا ههر دهبوو لابرایه . ئهوهیش له لایهن شهیخول ئیسلامهوه راگهیهندرا .

۱۱۷- له دواى مورادی پینجهم ، سولتان عبدالحمیدی دووهم له سالی ۱۲۹۳ ک دا فرمانپرهوایی دهولتهتی گرته دهست و لهلایهن مهدهحت پاشاوه فشاری خرایه سهر . ئینجا دهستوری راگهیاندا ، وهزیرهکان زۆرداری خویان پهپرهو دهکردو سیاسهته به پوژئاوای کهرهکهیان به سهرکردهایهتی کۆمهلی نویگهره عوسمانی یهکان توند بوویهوه کهچینی ههلبژاردی پوژشبیروانی له خو دهگرت که بهپوژئاوا کاریگهر بوو بوون . کاتیکی ههله پرهخسا بو سولتان عبدالحمید دهستوری ههلهوشاندهوه و سهرکردهکانی به پوژئاوایی کردنی راوه دونا و کهوته کارکردن لهسهر لاوازکردنی دهسهلاتیان ، و دهستی کرد به چاکسازی دهولتهت بهپینی پینمای یه ئیسلامی یهکان و سور بوو لهسهر جیبهجییکردنی شهریعهتی ئیسلامی .

۱۱۸- سولتان عبدالحمید کهوته ههولی پیکهینانی دهرگایهکی بههیزی ههوالگری بوو پاریزگاری کردنی دهولتهت له ناوخودا ، و زانیاری کوکردهوه لهسهر دوژمنهکانی له دهرهوه دا و شوپشهکانی له بهلقان و ههلهگهپانهوه ناوخویی یهکانی دامرکاندهوه . دهرگای زانیاری له و هۆکاره گرنگانهیه کهلای سولتان بوو زالبوون بهسهر ههلهگهپانهوه ناو خوویی یهکانی ئهوه کاتهی خوئی دا بهکاری دهبرد .

۱۱۹- دهولتهتی عوسمانی چووه نیو جهنگیکی ویران کهرهوه لهگهله پوسیادا و له بهرامبهری دا شکستی خوار دو ناچاری بهستنی پهیماننامهی سان ستفانو بوو لهگهلهیدا . پاشان لهدواى ئهوه چووه کۆنگرهی بهرلین له ئهلمانیا دا .

۱۲۰- بیروکهی جامعیهی ئیسلامی له نیوهندی سیاسهتدا له سهردهمی سولتان عبدالحمیدا بهدیار کهوت که له پیناو پالپشتی براههتی نیوان موسلمانان دا کاری دهکرد و له ههموو شوینیکدا گرنگی بهو بیروکهیه درا . تاکوو ئوممهت بتوانیئت دژ به چاوچنوکی یه خاچهپرستی یهکان رابوهستیت .

۱۲۱- سولتان عبدالحمید دهستی کرد به جیبهجییکردنی نهخشهکهی بوگهشتن به جامعیهی ئیسلامی بههوی چهند هۆکاریکی جیاوازهوه لهوانه : پهیههندی کردن به بانگخوازانهوه و ریکخستنی رینگه سوفی یهکان و کارکردن لهسهر به عهرهه کردنی دهولتهت و بهرپاکردنی

خوښدنگه ی عه شیرته کان و بهرپاکردنی هیلی سکه ی ناسنینی حیجازو پوچه لکردنه وهی پیلانه کانی دوژمن .

۱۲۲- سولتان عبدالحمید هه ولی تهنگه تاوکردنی جوله که ی دهونه مه ی دا کاتیک هیزو پیلانه کانیانی بۆ ده رکه وتن دژ به نیسلام . بۆیه جوله که ی دهونه مه ههستان به دانانی پیلانیکی ستراتیژی دژ به نهو ، به وهی له سهر ئاستی رای گشتی عوسمانی و سوپادا له دژی جولانه وه و ههستان به پالپشتی و دهستگیرویی تاقمه ماسوونی یهکان بۆ دهستبه سهردا گرتنی ، و دروشمه کانی ئازادی و دیموکراتی و قسه سه پاندنیان به کارهینا . له سهر نهو بنه مایه ههستان به بلاوکردنه وهی دووبه رهکی و هه لگه رانه وه له نیوده ولت و نیو ریزه کانی سوپادا ، جوله که ی دهونه مه دهستی یه که میان پیکده هینا بۆ جیبه جیکردنی پلان و نه خشه جیهانی یه جوله کانه کان ، ده که وته هه ولی به دیهینانی پرۆژه ی به نیشتمان کردنی صه هیوونی له فه له ستیندا .

۱۲۳- سولتان عبدالحمید کو سپی به هیزی بهردهم پیلانه کانی فه رمانپه واکانی صه هیوون بو ، بۆیه نه وانیش که وته هه ولی هه لئه تاندنی و دلخوش کردنی به سامان ، به لام نه یانتوانی ، سولتان دابینکاری یه پیویستی یه کانی داده نا له پیناو نه فروشتنی خاکه کانی نیو فه له ستین به جوله که ، و له شانو شکۆی خۆی هیچ پایه و پله یه کی نه ده دا به جوله که تا نه بیته هو ی زالبونی جوله که به سهر زهوی یه کانی فه له ستیندا .

۱۲۴- صه هیوونی جیهانی که وته جولان بۆ پالپشتی کردنی دوژمنانی سولتان عبدالحمید که نه وانیش هه لگه راوه کانی ئه رمه ن و نه ته وه یی یه کانی به لقان و بزوتنه وهی ئیتیحاد و ته په ققی بوون ، هه روه ها نه وان و له گه ل هه موو بزوتنه وه یه کی جیاخوازی له ده وله تی عوسمانیدا ده وه ستان و پالپشتی یان ده کرد .

۱۲۵- کو مه له ی ئیتیحاد و ته په ققی توانی سولتان عبدالحمیدی دووه له سهر حوکم لابه ریّت که به راستی نهو کو مه له یه له پالپشتی چه ند ده وله تیکی نه وروپی و جوله که و تاقمه ماسوونی یه کانه وه به رهه م هات بۆ گه یشتن به و ئامانجه (ئامانجی دژایه تی سولتان و سه رخستنی جووله که) . بۆ نهو ئامانجه به ده ست که وت .

۱۲۶- کو مه لی ئیتیحاد و ته په ققی پاش شکست هینانی له جهنگی جیهانی دووه مددا نه ییتوانی به رنگاری هاوپه یمانان ببیته وه و سه رکرده کانیان ناچار بوون پابکه ن بۆ نه لمانیا و پۆسیا .

۱۲۷- ئینگلیزو جوله که توانی یان پال بنین به مستهفا که ماله وه تا سه رکردایه تی دهوله تی عوسمانی بگریته دهست ، ئه ویش ههستا به جیبه جیکردنی نه خشه یه کی کیشرا و که به وه مهرجه کانی کرزونی چوارهم هاتنه دی که بریتی یه له برینی هه موو په یوه ندی یه کی تورکیا به ئیسلامه وه ، له کارخستنی خیلافه تی ئیسلام به ته واوه تی ، دهرکردنی خهلیفه و پشتیوانانی خیلافهت و ئیسلام له ولات و دهست به سه راگرتنی مال و سامانی خهلیفه و دانانی دهستوریکی شارستانی له جیی دهستوری کوئی تورکیا .

۱۲۸- مستهفا کمال که وته هه ولی شۆردنه وه و سرپینه وهی تورکیا له بیروباوه و ئیسلامه که ی و جهنگ و دژایه تی ئایین داری و تهنگه بهری خستنه بهر بانگخوازانی و بانگه شهی دهرکرد بو سفوری و تیکه لی ، به لام له تورکیادا دهنگی راستی به توندی به رنگاری عهلمانی یهت بوویه وه و بزوتنه وهی سه عیدی نه وره سی و حیزبی سه لامهت به دیارکه وتن که دواتر ئه و حیزبه بوو به حیزبی رهفاه . هیشتاململانی نیوان راستی و پوچه لی و پینمونی و گومرایی و سه ره رزی و رسوایی به توندترین شیوه له تورکیادا هه یه .

۱۲۹- هۆکاره کانی که وتنی دهوله تی عوسمانی زۆرن ، که کوئی هه موویان دوورکه وتنه وه بوو له فه رمانه وایی پیکردنی شه ریعه تی خوا که سه ختی و دلگرانی و ناخۆشی ژبانی پاکیشکرد بو تاکه کان و ئوممه تیش ، کاریگه ری دوورکه وتنه وه له شه رعی خوایش له لایه نه ئایینی و کۆمه لاتی و سیاسی و ئابوری یه کانیدا دهرکه وتن .

۱۳۰- لادانی کۆتا سولتانه کانی دهوله تی عوسمانی له شه رعی خوا و شلکردنه وهی گه له ئیسلامی یه کانی ژێرده ستیان له فه رمان کردن به چاکه و به ره ره چی خراپه دا کاریگه ری له نیو ئه و گه لانه دا هه بوو و دوژمنکاری یه نیو خۆی یه کانی نیوان خه لک زیاد بوون و دهر وونه کان پووبه پوی به هیلاکدا چوون و ماله کان پووبه پوی تالانکردن و زه وی یه کان پووبه پوی دهستبه سه رداگرتن بوونه وه به هۆی له کارخستنی حوکه موکانی خوا له نیوانیاندا . ئیدی جهنگ و ئاژاوه و به لاکان هه لگیرسان که له و ئه نه جامهیدا دوژمنایه تی و بق و کینه یه ک هاته بوون که تا دوا ی ئاوابونیشیان هه ر تیا یاندا مایه وه .

۱۳۱- له و سوننه ته خوایی یانه ی له میژ و داپرو دهن ئه وه یه : ئه گه ر خه لک سه رکه ش بن له و که سانه ی که خوا ده ناسن ، ئه و خوا که سانی ک زال ده کات به سه ریاندا که نایناسن ، بۆیه مه سیحی یه کانی زال کرد به سه ر موسلمان هکاندا و سه رکه وتنی ئوممهت دیار نه ما و بیبه ش

بوون له دهسته لاتدرای و که و تنه نیو ترس و بیمه وه و به دوایدا چهرمه سهری یه کان به سهری اندا هاتن و شاره کان فو تان و بیبا و پران زال بوون .

۱۳۲- به راستی نوممه ت توشی لادانیکی توند بوو بوو له چه مکه کانی ئایینه کهیدا ، وهک بیروبا وهری هوگری و نهویستن (الواء والبراء) و چه مکی په رستش . ههروه ها دیارده کانی هاو هل دانان و بیدعه و نه فسانه کان بلا و بوو بوونه وه .

۱۳۳- له گه روترین نه لادانانه ی له میژووی نوممه تی ئیسلامیدا پروویاندا ، دهرکه و تنی سو فیه تی لادهر بوو وهک هیژکی ریخ خراوی نیو کو مه لگه ی ئیسلامی که چه ندین بیروبا وهری بیروکه و په رستشی دور له قورئان و سوننه تی پیغه مبه ر (ﷺ) ی هه لگرت بوو ، جا سو فیه تی لادهر به هیژبوو و له کو تایی یه کانی سهرده می عوسمانیدا سام و شکوی زور زیاد ی کرد بوو .

۱۳۴- زوریك له زانایان بوون به یاری دهستی فه رمان په روا زورداره کان و له سه ر به ده ستخستنی پیشه و پلان پیش برکییان ده کردو نه و پوله ی لییان داواکرا بوو نه یانما ، ئیدی شتیکی ئاسایی بوو که له کو تایی ده و له تی عوسمانی دا زانسته ئایینی یه کان توشی چه ق به ستویی و به به رد بوون بن . ههروه ها زانایان گرنگی یاندا به کورت کردنه وه ی شرح و په راویز و ته قیرره کان و دورکه و تنه وه له پوچی راستی ئیسلام که له قورئان و سوننه تی پیغه مبه ره وه (ﷺ) دریژبو ته وه . زوریك له زانایانیش کردنه وه ی دهرگای ئیجتیهادیان داخست ، و بانگه وازکردن بو کردنه وه ی دهرگای ئیجتیهاد بوو به تو مه تیکی گه وره که ده گه یشته دانانی له تاوانه گه وره کان و لای هندی له خو چوینه رو که سه به ستوه کاندا ده گه یشته ئاستی کوفر .

۱۳۵- سته مکاریی له ده و له تی عوسمانی دا بلا و بوو یه وه ، سته میش وهک نه خو ش وایه له نیو مرو فدا که پاش نه وه ی ماوه ی توانستی تی په راند و هه ر نه خو ش بوو . نهوا مه رگی پیش ده خات . ده ئا وایش سته م له نوممه تدا هیلاکی و له ناو بردنی پیش ده خات که تیایدا چه ند کاریگه ری یه کی کا و لکه ر پرو ده دات که ده بیته هو ی به چه رمه سه ردا بردنی و شلو ق بوونیدا له ماوه یه کی دیاری کرا ودا که خوا ی بالاده ستی توانا دار ده ی زانییت ، بویه ده و له تی عوسمانی له بوونیدا ئاوا بوو و هه روا یش نه وه ی ئاوا بوونی ده و له ته کان پیش ده خات ، پوچونیه تی له نیو ئاره زوه کان و دنیا په رستی و زور نا کوکی و دوو به ره کیدا .

۱۳۶- به دواى دهرکه وتنه وهى ئوممه تيش له بهرنامه کهى پهروهردگارى چهند شوينه واريكى مه ترسيدار هاتن وهك لاوازي سياسي و جهنگى و ئابورى و پرهوشتى و كومه لاتى ، ئوممه تيش تواناكاني بهرنگارى و زالېوون به سهر دوژمنانى له دهست داو تووشى ئيستعمار بوو و شالوى فيكرى له پرودا بهرپا كرا له نه نجامى له دهستداني مهرجه كاني دهسه لاتدارى و دووركه وتنه وهى له هوكاره ماددى و مه عنه وى يه كان و نه زانى و بيناگايى له سوننه ته كاني خوا له مهر پاپه پرين و كه وتنى ئوممه ته كاندا . خوا ده فهرمويت ﴿ ولو ان اهل القرى ءامنوا و اتقوا لفتحنا عليهم بركت من السماء و الارض ولكن كذبوا فاخذنهم بما كانوا يكسبون ﴾ (اعراف / ۹۶) .

۱۳۷- نه وه و لهى كه دراوه نه وازشى يه و شياوى په خنه و ئاراسته و پرينمايى يه . نه مه ته نها هه و ليكى نه وازشى يه كه ئامانجى نيشاندانى هوكاره كاني پاپه پرين و كه وتنى ئوممه ته ، نيوانى من و په خنه گريش قسه ي شاعيره :

إن تجد عيبا فسد الخلا   جل من لا عيب فيه وعلا

له خوا ده پاريمه وه كه نه وه و له به چاكترين شيوه قبول بكات و بهر كه تى تى بخت و بيخاته سهر نه و كاره چاكانه م كه پيى نزيك ده خاته وه له خوى . نه و برايانه يشم له پاداشت بيبه ش نه كات كه له ته واو كردنيدا يارمه تيان دام ، نه م كتيب به يش به فرمايشتى خوا كو تاى پى دى نم ﴿ ربنا اغفر لنا و لاخواننا الذين سبقونا بالايمان ولا تجعل في قلوبنا غلا للذين امنوا ربنا انك رؤوف رحيم ﴾ (الحشر : ۱۰) .

شاعريش ده ليت :

انا الفقير إلى رب البريان _____ انا المسكين في مجموع حالاتي
 انا الظلوم لنفسى وهي ظالمتي _____ والخير إن يأتنا من عنده ياتي
 لا استطيع لنفسى جلب منفعة _____ ولا عن النفس لي دفع المفسرات
 والفقير لي وصف ذات لازم ابدا _____ كما الغني ابدا وصف له ذاتي
 وهذة الحال حال الخلق اجمعهم _____ وكلهم عنده عبد له آتي
 (سبحانك اللهم وبحمدك ، اشهد ان لا اله الا انت ، استغفرك و اتوب إليك) .

جهنگاوه ره فه تحكه ره كان ليكرا له كاتيكد ا كه سولتان جهنگي له گهل سه فهوي شيعه ي رافيزي دا ده كرد له وولاتي فارس^۱.

دهيمه : گه پانه وه ي خه يره دين بو جه زائير : خه يره دين له دواي شكاني له تونسدا گه پايه وه بو جه زائير و يه كه م جار له قوسته نتيينه دا جيگير بوو ، لي ره وه خوي ناماده كرد بو بهر پاكردني جيهاد دژ به ئيسپانيا له و برانه وه كه ده ست نيشاني ده كردن و به خه يره دينه وه په يوه ست بوون ، به كاتي له شاري جه زائيردا جيگير بوو له بهر ئه و پابه ند بوونانه ي كه نه خشه نوييه كه به سه ري دا ده چه سپاند ، وه ك قبودان پاشا بو كه شتيگه لي ئيسلامي عوسماني كه شالي پينجه م هه ستي به بووني ده كرد تا بهر په رچي ئه و لي دانه ي تونس بداته وه به لي دانيكي هاوشيوه . بو يه هه ستا به هيرش كردن بو سهر دورگه ي ئيسپانيه كاني بلبار و كه ناره كاني باشوري تاگه يشته گه روي جبل تاريق ، عه ننان خوي هه ستا به هيرش بردنه سهر كه شتیه ئيسپاني و پورتوگاليه گه پاره كان له زه ويه كاني ئه مريكا وه كه هه لگري زيرو زيرو بوون ، ئه م پرووداوانه هه موو نيوه نده كاني مه سيحيه تي هه ژاند و شارل دودلي و پارايي تي كه وت له كاتيكد ا كه واي ده زاني كه خه يره دين هه رگيز خوي به هيژ ناكاته وه پاش پرووداوي پيشووي تونس له ۹۴۲ك ، ۱۵۳۵ز دا^۲.

له لايه كي تره وه ده و له تي عومساني چووه نيو هاوپه يمانيتيه كي ره سمى له گهل فره نسادا له سالي ۹۴۳ك ، ۱۵۳۶ز كه ئه مه يش به دژه هه لويستيك داده نريت به سه ر ئه و هيرشه دژايه تيه ي كه ئيسپانيان پي هه ستا بو سه ر تونس^۳.

^۱ فتح العثمانيين عدن / ۱۳۰ .

^۲ حرب الثلاثمائة عام / ۲۲۷ ، ۲۳۶ ، ۲۴۱ ، ۲۴۲ .

^۳ جهود العثمانيين / ۳۲۳ .

بۆيە واھاتە پيىش و دەرکەوت كە ئىمىراتۆيەتى پيىۋىزى پۇمانى لەلايەن نەيار
 فەرەنسائو عوسمانىيەكانەوہ گەمارۇ دراوہ ، كە بوويە ھۆى سەرلەنۆى
 سەرھەلداۋەى جەنگەكانى نىۋانىيان ، ھەرۈك ئامانجەكانى ئىسپانيا و
 پورتوغال بووبەيەك ، ئەمەيش لە داگير كردنى مەلئەندەكانى پۇژئاۋادا لەگەل
 بوونى ترسيان لە پيىشپەرەى عوسمانىيەكان بو نيمچە دورگەى ئيبيرى .

ديبلۇماسىيەتى پورتوگالى و ھەلۋەشانەندەى يەكپىزى لە باكورى ئەفريقادا :
 ئەحمەد وەطاس توشى شكست بوو لە ۱۹۴۳ك ، ۱۵۳۶ز لە پروى سەعدىيەكاندا لە
 ناۋچەى (بيرعقبە) لەنزىك (وادى العبيد) . پىشۋى لە ھەموو سوپادا بلأو
 بوويەوہ ، بەھۆى ئەو شكستەوہ ئەحمەدى وەطاسى لە پورتوگال نزيك بوويەوہ
 ، ئەمەيش لە ئەنجامى ھەستكردنى بە سەرقال بوونى عوسمانىيەكان لە
 جەنگەكانياندا دژ بە ئىسپانيا ، بۆيە لە گەلياندا گريبەستىكى بەست بۇ ماۋەى
 ۱۱سال كە بارودۇخى پۇژئاۋاييە نىشتەجىكانى ناۋچەكانى ئەھيلا و طنجة و (
 القصر الصغير) ى دەخستە ژيىر دەسەلاتى قەلەمپەرەى پاشاى فاس ، ھەرۈك بۇ
 ژيىردەستە بازرگانە دەريايىيەكانى پاشاى وەطاسى ھەبوو كە بچنە ئەو ناۋچانەوہ
 بە مەرجى نەبونى بازرگانى چەك و شەمەكە مەترسىدارەكان .

ئەگەر پاپۇرە عوسمانى يان فەرەنسى يان شويىنكەوتەكانى مەسىحيەكانى جگە
 لە ئىسپانيا و پورتوگالىيەكان ھاتن بۇ خاكى پورتوگالىيەكان بە شەمەكەوہ ، ئەوا
 پۇژئاۋاييەكان ھىچيان لىناكپن ، ھەرۈھا لەمەر پۇژئاۋاييەكانىش دەبيىت شەمەك
 لە عوسمانىيەكان نەكرن تادەست بەسەر دەستكەوتەكاندا بگيرىت و ئەملاو لايان
 پى بكرى تا ھىزەكانى دوژمن ھەلى ھيىرش كردنە سەريان بۇ نەپرەخسىت^۱ .

ھەرۈھا پورتوگالىيەكان ھەولى بەستنى گريبەستى كاتيان دا لەگەل
 سەعدىيەكاندا ، بۆيە وەفدىكىيان نارد بۇ مەراكىش بۇ دانوستان لەگەل مەولا

¹ جهود العثمانيين / ۳۲۳ .

ئەحمەدى ئەعرەجدا كە ئامادەبوو ، چونكە ئەو پيويستى بە رېكخستنى كاروبارى دەولەتە تازە پېگەيشتەوئەكەى ھەبوو بەتايبەت پاش ئەو سەرکەوتنەنى كە نەيارە وەطاسىيەكانى بەدەستيان ھيئا لە ناوچەى بىر لەدواى ۹۴۳ك ، ۱۵۳۶ز . پورتوگالىيەكان لەگەل سەعدىيەكاندا رېككەوتن بۆ بەستنى گريبەستى كاتى لە نيوانياندا لە ۲۵ى ذى القعدة ۹۴۴ك ، ۲۵ى ئەپرىلى ۱۵۳۷ز بۆ ماوئەى سى سال لەگەل ئالوگوپيكردى بازىرگانى نيوان ژيىردەستەكانى ھەردولا دا گريبەستەكە بەسترا^۱ .

ئامانجى پورتوگالىيەكان لە نزيكبونەوئە لە وەطاسىيەكان و سەعدىيەكان ھەسانەوئەكەى كاتى بوو بەبى بونى يارمەتيەكى دروستى نيوان عوسمانىيەكان لە لايەك و وەطاسى و سەعدىيەكان لە لايەكى ترەوئە ، چونكە ھەرھاوكارىك لە لايەن ئەوانەوئە واتاى ھەرەشەيە بۆ سەر بەرژەوئەندىيەكانى نيمچە دورگەى ئىبىريە لە پوژئاوادا . گرنگتر لەوئە ترسى ئىسپانياو پورتوگال بوو لە پيشرەوى كردنى دەولەتى عوسمانى بۆ نيوان نيمچە دورگەى ئىبىريەو ھيئانەدى ئامانجەكانى لە گەراندنەوئەى ئەندەلوس دا^۲ .

باسى پيىنجەم

موجاھىدى گەرە ھەسەن ئاغاي طوشى

خەيرەدين بىروسە سەرقال بوو بە ھوكمكردنى پاىەكەى قبودان پاشا وئەكە كاركردن بوون لە كەشتىگەلى عوسمانىدا ، چالاكى لە ھەوزى پوژشەلاتى دەرياي ناوھەراستەوئە دەستى پيىكرد . لە كاتىكدا ھەسەن ئاغاي طوشى بەردەوام بوو لەو پاىە دەسەلاتەيدا كە بە جيگىرى بىلريك دانرابوو ئيشى دەكرد بۆرا وەدوونانى جەردە ئەوروپىيەكان . لەم پيئاوئەشدا ھەر پيگەيەكى چاكى گرتەبەر ،

^۱ جهود العثمانيين / ۳۲۴ .

^۲ جهود العثمانيين / ۳۲۴ .

كه سڀيئي ٿو له جهزائڻڊا نمونه يه كي ديارى پالڻه وانڀيئي و قوربانيدانى ئيسلامى
 بووله پڻناو بهرگري كردن له ولاتانى ئيسلام له باكورى ٽه فريقاڊا . به مه
 جهزائڻر شكوڊارى وبلنديه كي به دهست هيٺا واي كرد گهلانى مه سڀي
 راكه پراكه يان بيٽ (پهله بكهه له پوشتن) بو لاي شاهه نشاهي گه وهر يان
 ئيمبراتور شارلى پڻنجهم تادا واي پرزگاري و فرياكه وٽنى ليٽكهه ، به هوڀي
 دهسه لاتكه يه وه و بچنه ژيڙ ٺالاي ٽه وه وه له نيو ٽه وانه شدا پاپا پولي سييه
 بوو .

شارلى پڻنجهم له ٩٤٦ك ، ١٥٣٩زدا هوليڊا ريٽكه وٽني كي كاتي به سڀيٽ
 له گهل خه يره دين بروسه ، به لام هيواكه ي سهرى نه گرت ^١ .
 ههروهك چوڻ له ههولي يه كه ميڊا سه رنه كه وٽ كاتيٽ به نه يني داني نابيه
 خه يره ديندا وهك فهرمان په واي باكورى ٽه فريقا له به رامبه ر سه رانه يه كي كه مڊا .
 شارلى پڻنجهم كه ههستا به هاوپه يمانيه تي ئيسپاني جهزائڻري، هيواي وابوو
 سه نكه رگري هاوپه يمانيه تي فهره نسي عوسماني پيٽكات و ئيش بكات له سه ر
 جيا كردنه وه ي باكورى ٽه فريقا له ٽه ستانبول به و هيوايه ي ٽه گه ر ٽه وه ي
 هيٺايه دي ئيدي باكورى ٽه فريقي هه رگيز ناتوانيٽ دهست بكات به بهرگريه كي
 به هيٺ ، به ودهش كه وٽنى ئاسان ده بيٽ ^٢ .

حه سه ن ٺاغا طوشي ته واه كه وٽه پته وكردي ئاسايش و داناني بهرته كاني
 بهرپوه بردني كي جيگرو ههولي كوكرده وه ي لايه نه كاني ولاتي دا به دهوري
 دهسه لاتي مه ركه زي جهزائڻڊا ^٣ .

^١ تاريخ الجزائر العام : ٦٢/٣ ، ٦٣ .

^٢ تاريخ الجزائر الحديث / ٣٥ .

^٣ حرب الثلاثمائة سنة / ٢٧٩ .

جا شاری موسته غانمی ملکه چی دهوله ته که ی کرد ، پاشان به ره و باشوری پوژه لات پیش پره وی کردو دهستی گرت به سهر پایته ختی (زاب به کره) و ده ور به ریدا ، له ویذا قه لایه کی پته وی دروست کرد و پاریزهری بو دانا .

له مانگی جه مادی یه که می ۹۶۹ک ، سیبته مبهری ۱۵۳۹ز دا سوپای عوسمانی چووه وه نیو دریا که نزیکه ی ۱۳۰۰ پیاو بوون له نیو ۱۳که شتیدا و به هوییه و به ره و ئیسپانیا به ریکه وتن . حه سهن ئاغاو سوپاکه ی له وشکانیدا دابه زین و شاره که یان داگیر کردو تیایدا سه قامگیر بوون و هرچی خیرو داهات و پوزی و دهستکه وتی بوو دهستی گرت به سهریدا بو موسلمانان ، ههروه ها چووه نیو به رهکانی که ناری باشوری ئیسپانی و ئه و مال و سامان و شمه که ی ئیسپانیا کرده دهسکه وت که که وته ژیردهستی یه وه . له نیوانیاندا دهسته یه که له دیل و (سه بایا) کان هه لبرارد تا له شاره پوژئاواییهکانی باکورد به تایبته له ته طراندا بیانفروشیت و دواتر بگه ریته وه بو مهیدان ، کاتی که ویستی بگه ریته وه بو جه زائر ریگه یه کی بنیادی ئیسپانی به ژماره یه کی زوره وه به رهنگاری بوونه وه و جهنگ له نیوان هه ردوو هیژدا پوویدا که زور پیشوو توندو سهخت بوو بویه هوی چونه ژیرئاوی ژماره یه که له که شتیهکانی هه ردولا ، له گه ل ئه وه دا زیانهکانی ئیسپانی له وجهه نکه دا زور گه وره تربووه ^۱ .

شارلی پینجه م سوربوو له سهر ئه وه ی ههستی به هیرشیکی سهر بازی که ئامانجی زالبوون بوو به سهر بزوتنه وه ی جیهادی ئیسلامیدا له هه وزی پوژه لاتی ده ریای ناوه راست . پیش ئه وه ی دهست بکات به جیه جیکردنی هیوریه کی نیمچه یی کیشوهری ئه وروپی گرتبوویه وه به هوی به ستنی ریکه وتنی کاتی (نیس) له موحه ره می ۹۶۸ک هاوکاتی ۱۵ی مانگی ئوکتوبه ری ۱۵۴۱ز وه کاتی که حه سهن ئاغا ی طوشی بینی شارل نیازی چیه ، له دیوانه کهیدا له گه ل

^۱ حرب الثلاثمائة سنة / ۲۸۰ .

ناوداران و گه وره پیاوانی دهوله تدا کوڤوویه وه و هانی ددان له سهر جیهاد و بهرگری کرده له ئیسلام و نیشتمان به و تهیه ی : (... بهراستی دوژمن گه یشتهو پیتان تا کوڤو کچه کانتان بفرینیت . جا له پیناو ئهم ئایینه پاکه دا خوټان شههید بکه ن ... ئهو زهویانه بههیزی شمشیر فته تح کراون و پیویسته بیاریزین ، پشت به خوا سهرکه وتن هاوده ممانه ، ئیمه ئه هلی راستی و حه قین ...) موسولمانانیش دوعایان بوکرد و پشتگیریان کرد بو جیهاد کردن دژی دوژمن ، پاشان حه سه ن ئاغای طوشی دهستی کرد به ئاماده سازی سوپاکانی و سازدانیان بو جهنگ ^۱ .

له لایه کی تره وه ئیسیپانیا دهستی کرد به ئاماده کردنی ریزه کانیان ، شارلی پینجه م سهری سوڤما له ئاماده سازیه کانی حه سه ن ئاغاو دهیویست گالته ی پیبکات ، بویه فرهانی کرد به نوسهره که ی تا دهقیك ئاماده بکات بو حه سه ن ئاغا که تیایدا هاتبوو : (... تو ده مناسیت که من سولتانم ، هه موو میلله تی مه سیحیه کان له ژیر دهستمدایه ، ئه گهر ده ته ویت به ره و پروم بیته وه ، ئه وا راسته وخو قه لاکه م بو بده به دهسته وه ، خوټ له دهستم پزگار بکه ، گهرنا فره مان ده که م به رده کانی قه لاکه بخمه نیو ده ریاکان و نه گه وره یی و نه قه لاکه و نه تورکه کانت بو نه میننه وه ، هه موو شاره کانیش کاول ده که م ...) . ئهو ده قه گه یشته حه سه ن ئاغا ، ئه ویش وه لامی دایه وه : (.... من خزمه تگوزاری سولتان سوله یمانم ... وهره قه لاکه وهر بگره ، به لام ئهم وولاته خو و نه ریتیکیان هه یه که ئه گهر دوژمن هات بو یان جگه له مردن هیچی تر نابه خشن) ^۲ .

له گیرانه وه یه کی تردا : (ئیسیپانیا جاریك له سه رده می عوروجدا جهنگی کرد له گه ل جه زائیر ، له سه رده می خیره دینیشدا جاریك به لام ، هیچی به دهست

^۱ جهود العثمانین / ۳۲۶ .

^۲ جهود العثمانین / ۳۲۶ .

نەكەوت ، بەلكو مال و سامانى لە دەست چوو و سەربازەكانى لەناوچوون ،
 بەويستى خوا جارى سىيەميش تويش ھەرئەو بە دەست دەھىنيت)^۱ .
 لەوشەو ھەدا نوينەريكى والى جەزائىر گەيشتە سەربازگەى شارلەگان و داواى لى
 كرد پىگە بدات بە ئازادى چوونى ھەركەسى لە خەلكى دورگەكە كە دەيانەوييت
 بپۆن ، بەتايبەت ئافرەتان و مندالەكانى بە چوونەدەرى لەشارەكە لە پىگەى (
 باب الوادى) يەو . شارلەگان زانى پارىژەرى جەزائىر سوورە لەسەر بەرگرى
 كردنى بەردەوام ، و مەحالە جەزائىر داگير بكات مەگەر بە تەواوى وىرانى بكات ،
 ئيمبراتويرىش تائەو كاتە توپى گەمارۆدانى بەكار نەھىناوو ، بەمەيش
 نەيدەتوانى بە توپ جەزائىر توپ باران بكات ، لە ھەمان كاتدا موحاھىدەكان لە
 ھەموو شوينىكەو گورزە كوشندەكانيان ئاراستەى ھىژە ئىسپانىيەكان دەكرد . تا
 يەك لەسوارەكانى مالطە لە قسەكانيدا لە بارەى جەنگەكەو ھوتى : (بەپراستى
 ئەو پىگەيەى جەنگ داى ھەژاندين ، چونكە ئىمە پيشتر نەماندەزانى و شارەزاي
 نەبووين)^۲ .

ژمارەى موحاھىدەكان بەردەوام زىادى دەكرد بەو ھۆيەى كە تەنھا بە بىستنى
 دابەزىنى ھىژە ئىسپانىيەكان جەنگاوەرەكانيان لە ھەموو لاو دەردەپەرين ،
 موحاھىدەكان سوديان دەبينى لە وەشاندى گورزەكانياندا بەھوى شارەزايى
 وردو تەواويان بەخاكەكە و بەكارھىنانيان بە ھوى تايبەتمەنديان بە شيوەيەكى
 باش . خواى گەورە باران و پەشەباو شەپۆلەكانى بۆ سەربازانى ئىسلام دابىن
 دەكرد (لەبەرژەو ھەندىيان) پەشەباى گەردەلوليەك چەند پوژيەك بەردەوام بوو و
 چادەركانى سەربازانى ھىژەشەرى پىچانەو ھەشتيەكان ھەنديكيان دەياندا
 بەھەنديكى ترياندا كە بوو ھوى چوونەژيئاوى زوريكيان . شەپۆلە دەنگ

¹ خيرالدين بربروسة / ۱۰۸ .

² خيرالدين بربروسة / ۱۰۸ .

ترسینه کانیس هندی له کهشتیه کانیان بهرو که ناری دهریاکه فری دهادو بهرگریکه ره موسولمانه کانیس هیرشیان دهرکردنه سهر و دهستیان دهگرت به سهر ئامیرو خه زینه کانیدا . بارانیس باروته که یانی له کار ده خست ، له نیوه ندی ئه و کاره ساتانه دا ، ئیمبراتور هه ولی هیرش کردنه سهر شاری جه زائیری دا ، به لام هه موو هه وله کانی شکستیان خوارد)^۱ .

پاله وانیه تیه کی بیوینه له سهر کرده (الحاج الکبیر) ده ده رکه وت که توانی به سهر بازه کانیه وه مه سیحیه کان به دلیرییه کی سهر که وتوانه و نه به ردیه کی که موینه و پاله وانی تیه کی بیوینه وه پاکتاو بکات . به راستی سهر کردایه تی سهر بازی جه زائیری توانی سود له و باره که مارودراوه ی مه سیحیه کان وهر بگریت و سهر بازه کانی به پر یگه یه کی تایبه تی (کر و فر) ئاراسته بکات که به شیکی گه وره ی دوزمنه کانی له ناو برد و ئیمبراتوری ناچار کرد به پاشه کشه کردن له گه ل ئه و سهر بازانه ی تری دا به و بره که شتیانه ی که بویان مابونه وه و به که شتیگه له که یه وه له جیاتی ئیسپانیا برۆن بهرو ئیتالیا .

ئه و هوکارانه ی بوونه یارمه تی ده ری شکست هیئانی ئیمبراتور ، سهر کردایه تی پیگه یشتوانه و کو بوونه وه ی گه لی جه زائیری بوو به ده وریدا له گه ل ده رپه رینی پیاوانی هۆزه کان بهرو مه یدانی جهنگ به داخوازی شه هید بوون له پر یگه ی خواو پاریزگاری کردن له ئیسلام و موسولمانان . خه لکی دورگه که ئه و شکانه یان به وینه ی شکانی یارانی فیل چواند که له قورئاند هاتوو ، جا له نامه یه کدا که ئاراسته ی سولتان سوله یمانیان کردوه ده لێن : (خوای گه وره شارلی پینجه م و سهر بازه کانی به تۆله ی یارانی فیل تۆله لی کرده وه و فروفیلیانی کرده گومرایی و ره شه بایه کی گه رده لولی و شه پولیکی تیکشکینه ری بو ناردن که خستنه

^۱ الدولة العثمانية ، دولة إسلامية : ۹۱۹ / ۲ .

که ناره‌کانی ده‌ریا به شیوه‌ی دیلی یان کوژراوی ، جگه له که میکیان نه‌بیٔ هه‌موو خنکان)^۱ .

دانیشتوانی جه‌زائیر - ئایا خه‌لکانی سه‌ره‌کی و په‌چه‌له‌کی هه‌ریمه‌که‌بن یان ئه‌و موسولمانه ئه‌نده‌لوسیابن که به ئایینه‌که‌یانه‌وه به‌ره‌و جه‌زائیر پاریان کردبوو - هه‌ستان به ناردنی نامه‌یه‌ک له مانگی داهاتوودا بو سولتان سوله‌یمان له مه‌ر شکانی شارلی پینجه‌م . ئه‌و نامه‌یه ئه‌و بارودوخه ناله‌بارو له‌ناکاوه‌ی پوون ده‌کرده‌وه که گه‌مارۆی ئه‌و موسولمانانه‌ی دابو که پارێزگاریان له ئایینه‌که‌یان ده‌کرد له ئیسپانیادا پاش ئه‌وه‌ی لاپه‌ره‌ی حوکمی ئیسلامی له ئه‌نده‌لوس پیچ‌رایه‌وه ، له‌گه‌ل پووبه‌پوو بوونه‌وه‌ی سته‌می ده‌سه‌لاته مه‌سیحیه‌کان و دادگاگانی دیوانی به‌دواداچوون - دادگاگانی پشکنین - و سوتاندنیان ، نامه‌که باس له‌و خزمه‌تگوزاریه به‌رزو به‌نرخانه ده‌کات که خه‌یره‌دین پاشای موجهیدی پێی خوا و سه‌ره‌خه‌ری ئایین و شمشیری خوایی دژ به بیباوه‌ران به‌جیی گه‌یاندوون له‌پیناو ئیسلام دا) .

هه‌روه‌ها نامه‌که ده‌یوت : خه‌لکی ئه‌نده‌لوس پێشتر داوای فریاکه‌وتنیان لیکردوه ، ئه‌ویش چوو به‌ده‌میانه‌وه (که بوویه هوکاریک بو پرزگاربوونی زۆریک له موسولمانان له‌ده‌ست بیباوه‌ره هه‌لگه‌راوه‌کان و گواسته‌نه‌ویان بو خاکی ئیسلام) به‌مه‌ بوونه ژێرده‌سته‌ی دلسۆزی ده‌وله‌تی عوسمانی . نامه‌که دوو داواکاری سه‌ره‌کی ده‌ستنیشان کردبوو :

۱. ناردنی فریاگوزاری یه سه‌ربازه‌یی یه‌کان (بو سه‌رخستنی جه‌زائیر ، چونکه دیواری ئه‌هلی ئیسلام بوو ، سزاو سه‌رقالی ئه‌هلی بیباوه‌ری و سه‌ره‌شیش بوو ، که به‌ناوی پیروژتانه‌وه له‌ژێر قه‌له‌مه‌ره‌وی پایه‌ی بلندی

^۱ الدولة العثمانية ، دولة إسلامية : ۹۲۰/۲ .

ئىۋەدا مۇر كرا كە دله شكاۋەكان پىي عىززەتمەند دەبن و ژىر دەستە
هەمەجۇرەكانىش تەۋاۋ ھۆگرى دەبن)^۱ .

۲. گەراندەنەۋەى خەيرەدىن پاشا بۇ پاىەكەى پىشۋوى -بەگلەربەگى
جەزائىر- (چونكە جىبە جىكارى فەرمانەكانى گەرەمانە چونكە ئەۋ ئەم
ۋولاتەى زىندوو كىردەۋە و دلى بىباۋەرانى تۇقاند و مالى ھەلگەرپاۋە
ھەلھاتۋانى كاول كىرد ، ئەۋ سەرخەرىكى چاك بوو بۇ ئەم ۋلاتە و ھەموو
ھاۋەلدانەران لىي دەترسان و دەتۇقان)^۲ .

خەيرەدىن بىرروسە گەيشتە شارى جەزائىر بۇ بەشدارىكىردن لە بەرگرى لىكىردنى
ئەۋ ناۋچەيە تا بەتەۋفىقى خوا بۇ موسولمانان و پەيمان پىدانى موسلمانان
سەرکەۋىت كە بەسەرکەشتىگەلى ئىسپانىا دا . بەۋ لەدەست دانى كاروبارى
بەگلەربەگىۋە ۋەستائو ئاگادارى بەرپۋەچۈنى كارەكانى بوو ، پاشان بە
كەشتىگەلەكەيۋە بەرەۋ ۋولاتى ئىسپانىا چوو تا سزايەكى سەخت و دەردناكى
توش بكات . سولتان سولەيمان پلەى پاشايەتى بەخشى بە ھەسەن ئاغاي
طوشى بە ھۆى پۇلى كارىگەرى لە سەرکەۋتن و چۆلكىردنى دەرياي ناۋەرپاست لە
كەشتىگەلى ئىسپانى كە برىنەكەى دەپپىچايەۋە ھەۋلى گىپرانەۋەى ھىزەكەى
دەدا ، جا كەشتىە عوسمانىيەكان بەرەۋ كەنارە ئىسپانى و ئىتالىيەكان دەرچوون
ۋ لەۋى چەند جەنگىك بە دۋاى يەكدا پروياندا . ترس و بىم ئەۋ ناۋچانەى
گرتەۋە كە بەرۋى عوسمانىيەكاندا بەكراۋەيى مابوونەۋەۋ لەۋى شەپۇليان
دەھاۋىشتە ناۋى و ئەۋەى تىايدا بوو بە دەستكەۋتيان دەگرت^۳ .

¹ الدولة العثمانية ، دولة إسلامية : ۹۲۱/۲ .

² الدولة العثمانية ، دولة إسلامية : ۹۲۱/۲ .

³ حرب الثلاثمائة سنة / ۲۱۳ .

ههروهك دهولته ئه وروپيه كان حيسايبكيان بو عوسمانيه كان دهكرد ، بهمه مهلبه ندى ئيسپانيا له وههران و ناوچه كانى ترى ژير قهله مپرويان له باكورى ئه فريقيدا ههژاند و كهوته له رزين ^۱.

له لايهكى تره وه سه عديه كان سهركه وتنكي گهروهيان به ديهينا به سه ر پورتوگاليه كانداو قهلاى سانتا كروزيان فهتخ كرد ، كه جاني سييه م پاشاي پورتوگالي ئهم هه والهي بيست يه كسه ر فه رمانى به پاريزه راني ئاسفى و ئه زمور كرد كه به جيى بهيئن . له م باره دا پاشا جاني سييه م بالويى خوى نارد بو مه دريد به نامه يه كى تومارى ميژوويى له ۲۲ يه مه زاني ۹۴۸ك ، ديسه مبه رى ۱۵۴۱زدا كه تيايدا شارلى پينجه مى ئيمبراتوري ئيسپاني ئاگادار دهكريته وه به وهى باسى ئو هوكارانه دهكات كه پورتوگالي ناچار كرد به بريارى به جييه شتني دوو بنكه ي ئاسفى و ئه زمور . به زياد له بارى ناله بارى ئه وي ، هيژه كانى سه عديه كان به هو ي يارمه تيه عوسمانيه كانه وه زياديان كرد و فه رمانه واي سه عدى بويه خاوه نى توپى عوسمانى و ئاميره جه مگيه كان كه چه ندين سه ربازى مه شق پيكر اوى له گه لدا بوون ، ئهم يارمه تيانه له كاتى ئابلوقه دانى سانتا كروز دا دهركه وتن كه پاريزگارى كردبن ئه و دوو مه لبه نده ي كرده كاريكى سه خت و گران ، پاشان به جييه شتني ئاسفى و ئه زمور به واتاي به جييه شتني پوژئاوا نه بوو ، چونكه فه رمان بوله ده رچوو بته وكردى مازكان ئه و يش به هو ي ئاسانى به كارهيئاني به نده ركه ي به دريژايى پوژئاني سال ^۲.

له مه وه ماوه ي گرنگيدانى دهولته ي عوسمانى ده رده كه ويئ به پيشكه شكردنى يارمه تى هيژه ئيسلاميه كان له پوژئاوا دادژ به مه سيحيه كانى ئه وي ، ئه وه يش چونكه دهولت ده يو يست پشته وه ي بى خه م و دلنيا بكات تا هه لى هي رشى بو

¹ المغرب العربي الكبير / ۹ .

² جهود العثمانيين / ۳۲۸ .

هەلکەوئى ، لىرەدا دەولەت خوازیارى یارمەتى سەعدىەکان بوو تا کۆتایى بەبوونى پورتوگالى بهیئن لە مەلبەندە باشوریەکانى پوژئاوادا و دواتر تیپەربىن بۆ ئەندەلوس ، چونکە پوژئاوا نزیکترین خالى تیپەربوونى دەنواند^۱ .

سەرەنجامى شارلەگان : شکستى شارلەگان (شارلى پینجەم) لە هیرشەکیدە بۆ سەر جەزائیر ، کاریگەریەکی قوولى هەبوو نەوێک تەنها بۆ سەر ئیمپراتۆریەتى ئیسپانى و پاشایى شارلەگان ، بەلکو لەسەر ئاستى پروداوێ جیهانیەکاندا . شیعرى عەرەبى ئەو پروداوێ تۆمار دەکات کە لە بارەییەو ووتراوێ :سلوا شارلکان

کم رای من جنودنا فلیس له الا هم من زواجر

فجهر اسطو لاجیشا عرمرما ولکنه قد اب اوبه خاسر

هەوالەکانى شکست وەک هەورە بروسکە دابەزینە نیو ئەوروپا ، لەویدا پروداوێکان بەپەلە گەشەیان سەند ، هیچ هاوپیەمانیک نەمايەوێ بۆ ئیمپراتۆر جگە لە هنرى سییەم پاشای ئینگلتەرا کە دایە پال پاشای فەرەنسا دۆق دى کلیف و پاشای دانیمارک و پاشای ئیسکەندنافیا ، فەرەنسیەکان زۆر دلخۆش بوون ، چونکە شکست و کەوتنى جەزائیر دەبویە هۆى بى هیوایی پوخان و کەوتنى فەرەنسا ، فرانسوای یەکەم کە پاشای بوو ، کەوتە بەستنى چەند گریبەستیک لەگەڵ سولتانی عوسمانیدا ، هەروەها ئەم کارەیش چەند ئەنجامیكى مەعنەوئى (دەرونى) هەبوو لە نیوخۆى باکورى ئەفریقادا ، لەئەوروپایش (ترسى موسولمانەکان لە دلى خەلکى ئەوروپادا بۆ ماوێەکی درێژ مایەوێ) .

شارلى پینجەم نەیتوانى بیر بکاتەوێ لە هیرشیکى تر دژ بە جەزائیر ، سامى خەیرەدین و حەسەن ئاغا زالبوو بەسەر هەموو گشتى و تاکی خەلکدا تائەوێ خەلک ئەگەر لە دورەوێ کالانیکیان بدیبایە دەیاندايە پال خەیرەدین و هاوار

¹ جهود العثمانين / ٣٢٨ .

بەرز دەبوویەو قیژەو گریانیان زیادی دەکرد و دانیشتون لە مال و کێلگەو پیگە بازرگانیەکانیاندا رایان دەکرد ، ئەگەر پەشەبا کەشتیەکی لەناوبردایە ، خەلکی دەترسان و وایان دەزانی خەیرەدین بربروسە بوو کە دەریای ھەژاندوو و روژاندویەتی و بەرھەو ژێر ئاوخستنی کەشتیەکانی بردوو . ترس لەسەر کردەکانی جەزائیر گەیشتە ئەوپەر تا خەلکی ئیسپانیا و ئیتالیا ئەگەر تاوان یان دزی یان ناپاکی و خراپە یان کاولکاری یان نەخۆشی یان دەرد یان نەھاتی پووی بدایە دەیانووت : خەیرەدین و ھاوڵەکانی ھۆکاری ئەوەن^۱ . لە پرمەیی گریانیاندا دەیانووت :

بربروسە	بربروسە
انت صاحب	کل شرّ
ما کان من	الم ، او عمل
مؤذن و جهنمي	مدمر
الا والسبب	فیه

*مردنی ھەسەن ئاغای طووشی : ھەسەن ئاغای طووشی بەردەوام بوو لە ھەستان بە ئەرکی پیروزی تاکاتی مردنی لە ۹۵۱ ک ، ۱۵۴۴ زدا ، خەلکی دیوانیش لە جەزائیردا کۆبوونەو ھەو دانانی حاجی بکیر لە شوینیدا ، ھەروھا بابی عالی لە ئەستانبول ھەرمانەرەوایی نوێی دەستنیشان کرد کە ھەسەنی کوپی خەیرەدینی دەستنیشان کرد و لەھەمان سالددا چوویە شوینەکەیی^۲ .

باسی شەشەم

*موجاہید ھەسەنی کوپی خەیرەدین بربروسە

ھەسەنی کوپی خەیرەدین لە گەل گەیشتنیدا دەستی کرد بە خۆئامادەکردن بۆ جیھاد و بەرھنگار بوونەو ھەو مەسیحیەکان ، بۆیە کەوتە پتەوکردن و بەھیزکردنی

^۱ خیرالدین بربروسە / ۲۰۰ .

^۲ تاریخ عام الجزائر : ۸۴ / ۳ .

شارى جه زائير ، ئه وهيش له و ناوچانه دا كه هيّرشى شارلى يه كه م لاوازى نواند بوو ، ههروهك كه وته پته وكردن و چه سپاندنى نيزام له جه زائير و نيو ريزه كانى سوپادا .

پاشان كشايه وه بو چاره سهري كيّشه ي تلمسان كه بو ي دهر كه وت مانه وه ي بنه ماله ي زيانى و بونى ئيسپانيا له وه هران چاره سهري كيّشه كه پهك دهخن ^۱ .

فه رمان په واي تلمسان (ابو زيان) ئه حمه دى دووهم فه رمان په واي گرته دهست به پالپشتى عوسمانيه كان ، به لام ئه وه بوو مى كه چ كرد بو پلانه دهر كه كان و كه وتنه شوين دهسته كه يان و له ئيسپانيا نزيك ده بوويه وه كه بوويه هو ي ناره زايى خه لكه كه لي ي ، و بريارياندا له سهر كورسى ده سه لات كه ي لاي به رن و به يعهت بدن يهك له براكانى حه سەن . بو يه { ئه بووزيان } به ره و وه هران چوو بو دا واي پالپشتى له ئيسپانيا و په يمان پيدانيان به وه ي وابه سته ي هو گر بوونيان بيّت ، بو يه فه رمان په واي وه هران بريارى قو ستنه وه ي ئه وه هه له ي داو سوپايه كي ئاماده كردو هه موو ملكه چانى ئيسپانيا ييش له به نو عامر و فليته و به نو راشيد و له سه رو هه موويانه وه سه ركرده مه نصورى كو پرى بو غنام دايانه پالى و به ره و تلمسان پيش ره ويان كرد بو دوو ر خستن ه وه ي حه سەن و دوو باره دانانه وه ي ئه بو زيان له سهر كورسى ده سه لاتى شار كه . كه حه سه نى كو پرى خه يره دين به بزاوتنى هيّزى ئيسپانى زانى ، سه ركردايه تى سوپاي ئيسلامى كرد له تلمسان تاكوو ريگري ئيسپانيا بكات بو گه يشتن به ئامانجيان . حه سەن له مه دا سه ركه وت به ليّ ئه وه كه سه ي كه به ده سه لاتى ده ولّه تى عوسمانى ده ناسرا پالپشتى پاشا حه سه نى هاوپه يمانى كرد له تلمسان دا ^۲ .

¹ تاريخ الجزائر الحديث / ۳۸ ، ۳۹ .

² الجزائر والحملات الصليبية / ۲۱ ، ۲۲ .

هينان به حوكمی عوسمانی تيايدا ، كاتيڭ عوسمانيه كان ههستيان به و
چا وچنوكيانه و لادانی شهریف سه عدی كرد له ئامانجی ئيسلامی ، چه ند
هئرشيكیان نارده سهر تاكوو بگهريته وه بۆ ولاتی خوێ^۱.

موجاهیده‌کان له باشوری ئەفریقایا دا هەره‌شه‌ی ئاسایشی پوژئاوای دەریای ناوهراستیان دەکرد ، هه‌ستان به‌ چەند هێرشێکی بازرگانی و کەشتیه‌ باره‌لگره‌کانی نیوان ئیسپانیا و ئیتالیا یان بیزارکرد ، موجاهیده‌کانی خه‌لکی باکوری ئەفریقی به‌شیک له‌ دەریای ناوهراستیان داپۆشی له‌ نیوان سه‌ردینیا و که‌ناری ئەفریقا ، به‌مه‌ کەشتیه‌ مه‌سیحیه‌کان ناچار بوون پێگه‌یه‌کی زیاتر له‌ بارو ئارام بگرنه‌به‌ر له‌ نزیک دووسه‌ری کورسیکاوه ، به‌لام داگیرکه‌ری فه‌ره‌نسی ئه‌وئ به‌یارمه‌تی عوسمانیه‌کان له‌و ییش که‌وتنه‌ خه‌ژه‌شه‌ کردن له‌ په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان ئیسپانیا و ، لێره‌دا هه‌لیک بۆ شارلی پینجه‌م نه‌مایه‌وه‌ بۆ به‌رگری کردن له‌ پێگه‌ ده‌ریایه‌کان دژی قوسته‌نتینییه‌ که‌ هه‌ر له‌ سالانی منداڵیه‌وه‌ خه‌ون و خه‌یالی بوو ، هه‌روه‌ک نه‌یتوانی به‌رژه‌وه‌ندییه‌ راسته‌وخۆکانی ئیسپانیا سه‌ربخات ^۲ .

یه کهم : کۆتا پۆژه کانی خهیره دین بربروسه : خهیره دین بهردهوام بوو له سه رکردایه تی که شتیگه لی عوسمانیدا و چه ند سه رکه و تنیکی گرنک و دیاری به دیهینا که هه موو ئه وروپای داهه ژاند . پاش ئه وهی دهوله تی عوسمانی له گه ل فهره نسادا هاوپه یمانی به ست ، خهیره دین له شاری (مارسیلیا) دا بنکه یه کی دانا بو سه رکردایه تی خووی و پیگه یه کیشی دانا بو که شتیگه له که ی ، لیژده ا – له مه رسیلیا – خهیره دین و پیاوانی که شتیگه له که ی ئه و ده سته و تانه یان فروشت که له کاتی جهنگ کردن له گه ل ئیسپانیایان ده لیان گرتبوو ، هه وده ک تیایدا پیاوان و ئافره تانی ئیسپانیایان فروشت . به مه له دهستی خه لکدا ده ست

¹ جهود العثمانيين / ٣٣٠ .

2 جهود العثمانيين / ٣٥٦ .

بەدەستیان پیدەکرا ، فەرەنسیەکان بە داھاتیکی بیۆنە کرینیان . پاشان بە پشکی درێژخایەن دەیانفرۆشتن بە جۆلەکەى ئیتالی (لیفورنو) . ئەمان بە پۆلى خۆیان بە نرخىکى خەيالى فروشتنى دیله هەلکەوتەکانیان بە ئیمبراتۆر شارلەگان دەفرۆشتەوه .

کەشتیگەلى فەرەنسى بە فەرمانى پاشای فەرەنسا دایە پال کەشتیگەلى عوسمانى ، سەرکردەى کەشتیگەلى فەرەنسى (ئەمیر فرانسوا دېوبوربون) هیژەکانى خستە ژێر دەستى سەرکردایەتى خەیرەدینەوه ، بەوهى ئەو کاتە سەرکردەى گشتى هیژە هاوپەیمانهکان (عوسمانى - فەرەنسى) بوو ، یەكەم کار خەیرەدین پێى هەستا ، سەرکردایەتى کردنى هیژەکان بوو بۆ هیژشکردنە سەر (نیس) و دەرکردنى فەرمانرەواکەى (دوق سافوا) و دارماندنى لـە فەرمانرەوايى ئیسپانى و گەراندنەوهى بۆ پاشای فەرەنسا .

پاشان خەیرەدین بە کەشتیگەلەکەیهوه لە شارى (طولون) جیگیربوو و کردیە بنکەیهك بۆ سوپاو کەشتیگەلى ئیسلامى پاش ئەوهى زۆربەى دانیشتوانەکانى بەفەرمانى پاشای فەرەنسا چۆلیان کرد و لە نیۆ دەستى موسوڵماناندا بە جیيان هیشت . هەلچوونى هەموو مەسیحیەکان دژ بەو هەلسوکەوتە فەرەنسیە راپەرى و بانگەشەى دژ بە موسوڵمانان بە هەموو بەشەکانى ئەوروپادا بلۆ بوویهوه کە ئیسپانیاو خاچ لەملەکان هەلیاندهگرت و ئەیانگەیانده ئەوپەرى سنور . لەوانە دەیانوت : (خەیرەدین زەنگى کەنيسەکانى لەبن هەلکیشاوه و لە طولوندا جکە لە بانگى بانگیژان هیچى تر نابیسترت) خەیرەدین و سەربازانى ئیسلامى لە شارى طولوندا مانەوه تاسالى ١٥٤٤ز لەوکاتەدا شارلەگان هیژشى کردە سەر باکورى پۆژەهلاتى فەرەنساو لەژێر دیوارى (شاتوتییری) دا شکستى خوارد ^١.

^١ خيرالدين بربروسة / ١٦٦ .

پاشان ناچاربوو بچیت بهرهو ئه لمانيا له كاتيكد ا بزوتنه وهى هه لگه پرانه وهى
 پروتستانتى به شيويه كى گشتى دژ به كاسۆليكيه كان و به شيويه كى تايبه تى
 دژ به ئه و - چه ند بواريكى مه تر سىدارى گرت ه وه ، ئه وه ديش دواى ئه وهى
 ئه ستيړه كى كه وته خو اړو ده سته كه وه پوكايه وه - له ئه نجامى نه گبه تيه كهى
 له به رامبه ر جه زائىردا - ئه مه ناچارى كرد هه ستييت به به ستنى گريبه ستيك
 له گهل پاشاى فهره نسا له پوژى ۱۸ى ئه يلولى ۱۵۴۴ز له شارى (كريسي دى
 قالوا) دا ئه نجامى ئه م گريبه سته لابر دنى خه يره دين و سوپا كهى له شارى طولون
 و گه پرانه وه بو ئه ستان بوللى پايت ه ختى ليكه وته وه . جه نكى نيوان ئيسپانيا و
 موسولمانه كان نه وه سستاو خه يره دين به رده وام بوو له به جيھيئانى كار ه
 جه نكيه كان له كاتى ريگه ي گه پرانه وهيدا ، له لاي شارى جه نو دا وه سستا و
 نه نجومه نى پيرانه ي ئه و شار ه پييان خوشبوو كو مه ليك ديارى گرانبه هايان بو
 نارد له به رامبه ر توشنه بوونى شار ه كه به ناخوشى و زيان . خه يره دين ريگه كهى
 خوى گرته به ر تاكوو گه يشته دور گه ي (البا) كه له ژيړ فهرمانه وايى ئيسپانيا دا
 بوو - ئه وهى له دواتردا بو ه مه نفاي ناپليون پونا پارت - چى تي دا بوو
 به ده سته كه وتى گرت ، هه روه كه هه ندئ له شار ه كه ناريه كانى دا گير كرد له وانه
 شارى (لبيارى) خه يره ددين ، به كه شتیه قورسه ده سته كه وتيه كانيه وه گه پايه وه بو
 پايت ه خت و به چا كترين شيوه كه دا يك پيشوا زى له منداله چا كه كانى ده كات
 پيشوا زى ليكرا .

خه يره دين دواى ئه وه زور ته مه نى نه كرد و گه پايه وه بو لاي په روه رد گارى ، كه
 ها وه له جيهادى يه كهى هه سه ن نا غاى طوشى له سالى ۱۵۴۴ز دا پيشى كه وتبوو
 (پيش ئه و مرد) .

به مردنى خه يره دين ئه ستيړه يه ك ديار نه ما كه به رده وام ئاسمانى موسولمانان له
 وشكانى وده ريادا پيى ددره وشايه وه ، به ئاماده نه بوونى خه يره ددين لاپه ريه كى

ديار له لاپه‌ره‌كاني جيهادي پيځاي خوا پيچرايه‌وه تا لاپه‌ره‌يه‌كي نوي دست پيښكات .

به‌راستي خه‌يره‌دين جه‌نگه‌كاني باوه‌ري سهر‌كردايه‌تي ده‌كرد و سهر‌كه‌وتنيكي گه‌وره‌ي به‌ديه‌ينا و خاوه‌ن وه‌فاو پاكي و خوشه‌ويستي و ئاماده‌يي به‌رده‌وام بوو بو قوربانيدان و راستي و دليري به‌هه‌موو شيوه‌كانيه‌وه ، ميژوو وه‌لامى ئه‌ومان بو ده‌پاريژيت به‌رامبه‌ر شارله‌گان كاتيک پيي وت : (پيويسته له‌بیرت نه‌چیت ئيسپانيا له‌ جه‌نگي‌كدا شكستيان نه‌خواردوو و دوبراكي ئيلياس و عوروجيان كوشتوو و ئه‌وه‌يش له‌سهر‌يه‌تي دريژر ده‌كيشييت و سهر‌ي دوبراكي خوي هه‌لده‌گريت ، چونكه سهره‌نجامي ئه‌ويش وه‌ك سهره‌نجامي دوبراكيه‌تي) خه‌يره‌دينش وه‌لامى دايه‌وه (به‌ياني ده‌بينين ، به‌يانش دورنيه ، كه سهر‌بازه‌كانت پارچه‌كانيان (اشلاء) ده‌چن به‌ ئاسماندا و كه‌شتيه‌كانت ده‌چنه ژيړ ئاو و سهر‌كرده‌كانت به‌ داماي و شهرمه‌زاري شكستخواردنه‌وه ده‌گه‌رينه‌وه بو لات) كاتيک شارله‌گان له‌ دواي مردني عروج بربروسه ئابلوقه‌ي جه‌زائيري دا خه‌يره‌دين هات و سووربوني خوي نواند و ئه‌م ئايه‌ته‌ي به‌سهر هه‌موو سهر‌كرده‌و سهر‌بازه‌كانيدا خوينده‌وه ﴿ إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ ﴾ محمد : ۷ ، دواتر له‌گه‌ل پياوه‌كانيدا به‌ره‌و مه‌يدان پيشه‌ره‌وي كرد ، پيي ووتن : (موسولمانان له‌ پوژه‌لات و پوژئاواوه دؤعا و نزي ته‌وفيق ده‌كهن بو ئيوه ، چونكه سهر‌كه‌وتني ئيوه سهر‌كه‌وتني ئه‌وانه ، تيکشكاندني ئه‌و سهر‌بازه خاچه‌رستانه له‌ شكوي موسولمانان و ئيسلام به‌رزده‌كاته‌وه)^۱ .

(بويه هاواريان كرد : الله اكبر ، و هيرشيان كرده‌سهر ئيسپانيا و هه‌موويان له‌ناو بردن)^۲ .

^۱ خير الدين بربروسه / ۱۷۰، ۱۷۱ .

^۲ خير الدين بربروسه / ۱۷۱ .

ئەم وئىنەيە ھەرگىز نە لە شيۋو نەلە واتايدا جىياوازى لە وئىنەي ئەو سەر كرده
موجاھىدانەي رېگەي خواو ئەوانەدا نىيە كە لە دورگەكەياندا دەرچوون و پەيامى
ئىسلاميان بۇ جىھان ھەلگرت .

جگەلەوھى ھەلۋىستى گىشتى لە سەردەمى خەيرەدىندا ھاوشىۋەي پۇژانى فەتھ
نەبوو ، چونكە لاوازى بەرودلى موسولمانانى گرتبوو ، ئەوان پىشتەر لە ژىر
سەر كرده تىيە كەدبوون كە رېگەي بە ئاشكرا ھاتنەناۋى دوزمىيان نەدەدا يان بە
پەپرە وكردنى پۇلىيان لە كاريگەرى خستەنە سەر تەياري گىشتى ، لە كاتىكدا
ئەوان پۇلىيان ھەبوو لە ئاراستە كەردنى پووداۋەكاندا ، مەترسیدارترین كار
ئەو ھەبوو ئەوان مەلەبەندە سەر كرده يىيەكانيان داگىر كەرد كە بۇيان دەلوا پەپرەوي
پۇلىكى ترسناك كەن دژ بە ھاۋلاتيان و برا ھاۋئايىنەكانيان .

شتىكى مەحال بوو سەر كەوتن لە وجۆرە چالاكيا نەدا بەدى بەيىنىت ئەگەر
لېھاتوويىيەكى سەر كەردايەتى بەرز نەيەتەدى ، تا بەرپوۋەبردنى جەنگ لە ھەموو
قۇناغىك لە قۇناغەسەختەكانىدا بگىرىتە ئەستۇ .

سى ھۆكارەكەي سەر كەوتن ھاتنەدى ، گەللىكى موجاھىدى رېگەي خوا ،
جىبە جىكارىيەكى بەرزى بىروباۋەرى ئىسلامى جەنگى ، سەر كەردەيەك لە پلەيەكى
بەرزى لېھاتوويىدا .

بەمە گەلى جەزائىر و خەيرەدىن سەر كەوتن و گەلى جەزائىر و خەيرەدىن لە ژىر
قەلەمەرەوي دەولەتى عوسمانىدا چىرۋكى شكۇدارى جىھاد و موجاھىدەكانيان
نوسىيە ھە .

خەيرەدىن نەيدەتوانى ئەو بەدى بەيىنىت كە دەيويسىت ئەگەر گەلى موجاھىدى
جەزائىر پىي ھەلنەسايە ، گەلى جەزائىرىش بە ئامانجەكەي نەدەگەيشت ئەگەر
سەر كەردەيەكى لە بار نەبوايە ، خەيرەدىن پۇلى خۇي لە بەدەيىنەكانىدا جىبەجى
كردو لە ئاستى پووداۋەكاندا دايىنا .

خهیره دین گه پرایه وه بۆ لای خوای خوئی به پره زامه ندى خوئی و لیپرازی بوونی ئوممه تی ئیسلامی . به دریژایی سالان . ئه وه له ئویسته پالنه وانیتیان ه ده گیرنه وه که بیرو باوه پرو پربازه کانی جیهاد و ئاکاره کانی پښگای خوا دروستی کرد .

* دووهم : لابر دنی حه سه نی کوپی خهیره دین له سه ر جه زائیر : حه سه نی کوپی خهیره دین بربروسه پاش ئه وه ی شکستی یه سه عدی ه کان هیئا له تلمسان و پالپشتیه کانی حوکه می عوسمانی تیادا به هیژ کرد له ۱۹۵۹ ک ، ۱۱۵۱ ز به ره و پربازی سیاسه تیکی دژ به هه موو ده ولته به بیانی ه کان چوو به وه ی فره نسای تییدا بوو که به په یوه ندیگه لیکی ره سمی ته و او توندو باشی هه بوو ، که یارمه تی فره نسیه کانی دا سودمه ند ببن له ئیمتیا زاتی ئابوری که له گه ل ئه ستانبولدا بولوا ، که هه موو هه ریمه کانی ده ولته تی عوسمانی گرته وه ، به لام حه سه نی کوپی خهیره دین به وه وه پابه ند نه بوو و دوژمنایه تی خوئی له چه ند بۆنه یه کدا بۆ فره نسا راگه یاند ، فره نسایش بالوویزی باوه پریکراوی خوئی له ئیستانبوله وه نارد بۆ جه زائیر ، به ئامانجی زانینی ئه و ماوه یه ی که حه سه نی کوپی خهیره دین پیی که وتوته دژایه تی فره نسا ، ئایا ئه و دوژمنایه تی هیش کاریگه ری هه یه له سه ر په یوه ندیه ئابوری ه کانی نیوان فره نسا و به گله ربه گی جه زائیر؟

بالوویزی فره نسا له گه ل به گله ربه گ حه سه نی کوپی خهیره دیندا کوپوویه وه و پیشکه شکردنی یارمه تی ه سه ربازی ه کانی بۆ خسته پرو له مه رچی به جیکردنی پروژهی ده ولته تی عوسمانی له هیرش کردنه سه ر ئیسپانیا و پرگارکردنی موسولمانانی ئه نده لوس ، به لام حه سه ن به ره رچی دایه وه به هوئی شاره زایی له هه لویسته پیشیه کانی فره نسا له خودی ده ولته تی عوسمانیدا ، به راشکاوی رایگه یاند : باس و خواسی جیهاد باس و خواسیکی تایبه ت به موسولمانانه و پرونی کرده وه که به دوژمن به سه ر دوژمندا سه رناکه ویئت ، بالوویزی فره نسی گه پرایه وه بۆ ئه ستانبول صه دری بابی عالی تووره بوو وتی : (به راستی ئه و ده سه لات ه فراوانه راشکاوانه ی حه سه نی کوپی خهیره دین بربروسه پیاده ی

دەكات ، ھەولئى فراوانخوазى مەملەكەتەكى يەكپىرىزى دەولەتى عوسمانى تىك دەشكىنىت و ھەپەشەى دابەشبوونى كيانى دەكات)^۱ . بە تايبەت كە داىكى لە گىراوہ جەزائىرىيە ناسراوہكان بوو .

دەولەتى عوسمانى بىنى پىويستە سىياسەتى خۇى لە ناوچەكەدا بگۆپىت بە تايبەت دواى ئەوہى پۆژئاوا بوويە ھاوپەيمانىكى بەھىزى ئىسپانيا كە بوويە ھوى راستەوخۇ ھەلگەپانەوہى پىوانە ستراتىژىيەكان بەرەو پىشتەوہ . سولتان چەند بىر كىردنەوہىيەكى كرد بۆ پووبەپووبوونەوہى بارى نوئى ، لەوہ سولتان سولەيمان قانونى بەگلەربەگى جەزائىر ھەسەنى كوپى خەيرەدىنى لەكار خست بە بانگەشەى خراپەكارى لە چاك سنورى لەگەل پۆژئاوادا ، ھەروەك بانگەشەى بۆ يەكبونى ئىسلامى و چاك سنورى و دراوسىيەتى كرد^۲ .

دەولەتى عوسمانى بەگلەربەگى جەزائىرى دايە پال صالح رايس لە سەفەرى ۱۹۶۰ك ، ىناىر ۱۵۵۲ز لە جياتى ھەسەنى كوپى خەيرەدىن^۳ .

*سىيەم : نامەى سولتان سەلىمى قانونى بۆ فەرمانرەواى فاس محمدى سەعدى:

(... ئەمە ئامارەى پىرۆزى بەرزى سولتانى و دەقى بەرزو بلندى سامى خاقانىيە ، بەردەوام جىيەجىكەر و گوپرايەلە پىشت بەخوا ، پارىزگارى ھەمىشەىيە كە لە جەنابى بالاي ئەمىرى گەورەى بەپىزى شكۆدارى تەواو دادپەرورەى خەمخۆرى بلندى سەرخەرى خەزىنەدارى بەشى پىژەيى پەچەلەكى بنەمالەى ھاشمىيە ، لقى درەختى پاكى پىغەمبەرايەتى ، پىبازى مېزەرى پىچراوہى عەلەوى بەلايەنە تۆزاويەكان بە ھەستەكانى پاشاي خۇپراگر ، فەرمانرەواى ويلايەتى فاسى ئەمپۇژە پاىەدارى بەپىز محمد ھەمىشە سەربلند بىت و شكۆى زياد بكات ، ئەم

¹ الجزائر والحملات الصليبية / ۳۰-۳۲ .

² بداية الحكم المغربي للسودان الغربي / ۹۰، ۹۱ .

³ المغرب العربي في عهد السعديين / ۷۹ .

وینه بهرزو بلندو بهرېزهمان دهکرد بۇ جهنابی بالا که بهسهلامی پر خوشهویستی
 بهرېزی پاک رادهگرین ، وه بهبونی خوشی خوځیهوه دوپاتی پهیوهندیه هوگری و
 سۆزایهکان دهکهین لهگهل سهلامی پاک و زولال دا ، پاشان خوی گهوره توانای
 بهرز و بلند و خواستی بهرزلهو کاتهوهی له دهولهتیکی گهروهو دیاردا جیگیری
 کردین تا سواری نهسهپهکانی بووین و بهخششیکی دریژخایهنی پیداین که
 بهردهوام دهکشیت ، وه قهلهمروهیهکی پایهداري وهك خور و بهربهیانی
 بهختهوهریهکی هول بۇدراوی وهك مانگی بهدوادا هات ، ههروهها خهلافهتیکی
 شکوداری پی تایبهتمهاند کردین که کهسی سهرخراو ئیمانی پی بههیز دهبیّت ،
 دهسهلاتیکی پیبهخشین که ئیسلامی پی سهربلند دهکات ، جا بیگومان پیویسته
 و له گهردنمانه سوپاسی نهو میهره گهروهو چاکه گشتیه بکهین ﴿ ذلک فضل الله
 یؤتیه من یشاء والله ذو الفضل العظیم ﴾ الجمعه : ٤ ، ههمیشه سروشتمان
 گرنگیدانه به بهجیگه یاندنی شهرعی پروون و دیارو جیبهجیکردنی سوننهتی
 پیشوان (پیغمبر "صلی الله علیه وسلم") و ههستان به کوزاندنهوهی ناگری
 بیباوهپی و سهرکهشی و پیچانهوهی ستهم و دژایهتی و بلاو کردنهوهی
 دادپهروهی و چاکه ، کاتیک بیستان نه میری پیشووی نه میرهکان له ویلیهتی
 جهزائیر ههسهن پاشا چاک هاوسنوری لهگهل دراوسیکهیدا نهکرد و دایه پال
 لایهنی توندو تیژی و لهپشت نهوهوه دهستبهرداری ریگهکانی ریکهکهن و تن و
 یهکگرتن بوو ، دهراگی یهکبونی نیوان مواهیدانی پاریزهری نایینی داخست
 بویه گوزیمان بۆ کهسیکی تر ، جا ویلیهتی جهزائیرمان بهخشیه پاشای
 ژیردهستی پاشای بهرېزمان . پهمزی خزمهت گوزاری .

المصادر والمراجع

(حرف الالف)

- ١- اخبار الامراء والملوك السلجوقية ، د. محمد نورالدين
- ٢- ايعيد التاريخ نفسه، محمد عبده، المنتدى الاسلامي، طبعة ١٤١١ هـ .
- ٣- اعلام الموقعين عن رب العالمين، الامام ابن قيم ،مراجعة وتعليق طه عبد الرؤوف سعد ،دار الجيل، بيروت - لبنان .
- ٤- اوروبا في العصور الوسطى، سعيد عاشور، الطبعة السادسة ، الانجلو المصرية ١٩٧٥ م .
- ٥- اقتصاديات الحرب في الاسلام ،د.غازي التمام، مكتبة الرشد الرياض، الطبعة الاولى ١٤١١ هـ - ١٩٩١ م.
- ٦- اطوار العلاقات المغربية العثمانية، ابراهيم شحاتة، منشاة المعارف، الاسكندرية، الطبعة الاولى ١٩٨٠ م.
- ٧- امام التوحيد محمد بن عبد الوهاب ، احمد القطان، مكتبة السندس الكويت، الطبعة الثانية ١٤٠٩ هـ، ١٩٨٨ م.
- ٨- استمرارية الدعوة، محمد السيد الوكيل، دار المجتمع المدينة، السعودية، الطبعة الاولى ١٤١٤ هـ ، ١٩٩٤ م.
- ٩- اضواء البيان في ايضاح القرآن بالقران، لمحمد الامين الشنقيطي، مطبعة المدني ، الطبعة الاولى عام ١٣٨٤ هـ .
- ١٠- اقتضاء الصراط المستقيم مخالفة اصحاب الجحيم لابن تيمية، تحقيق محمد حامد الفقي، الطبعة الثانية عام ١٣٦٩ هـ، مطبعة السنة المحمدية.
- ١١- ابن باديس حياته وآثاره ، د . عمار الطالبي ، دار الغرب الاسلامي، بيروت الطبعة الثانية ١٤٠٣ هـ - ١٩٨٣ م.

(حرف الباء)

- ١٢- البداية والنهاية ، ابو الفداء الحافظ ابن كثير الدمشقي، دار الريان ، الطبعة الاولى ، ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م.
- ١٣- البطولة والفداء عند الصوفية ، اسعد الخطيب، دار الفكر ، سورية - دمشق .
- ١٤- البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، لمحمد بن علي الشوكاني ، دار المعرفة، بيروت.
- ١٥- بدر التمام في اختصار الاعتصام، اختصره ابو عبد الفتاح محمد السعيد الجزائري ، دار الحنان الاسلامية، الطبعة الاولى ١٤١١هـ ، ١٩٩١م، الامارات العربية المتحدة .
- ١٦- بدائع الزهور في وقائع الدهور ، محمد بن احمد بن اياس، القاهرة، مطبع الشعب ١٩٦٠م.
- ١٧- بداية الحكم المغربي من السودان الغربي، محمد الغربي ، الدار الوطنية للتوزيع والنشر، طبعة عام ١٩٨٢م.
- ١٨- البرق اليماني في الفتح العثماني، دار اليمامة، الرياض، قطب الدين محمد بن احمد المكي، الطبعة الاولى ١٣٨٧هـ - ١٩٦٧م.
- ١٩- البلاد العربية والدولة العثمانية ، ساطع الحصري، بيروت ١٩٦٠م.
- (حرف التاء)
- ٢٠- تاريخ الترك في آسيا الوسطى، بارتولد ترجمة احمد السعيد القاهرة، مطبعة الانجلو المصرية ١٣٧٨هـ - ١٩٥٨م.
- ٢١- تاريخ الامم والملوك ، محمد بن جرير الطبري، دمشق، دار الفكر ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م.
- ٢٢- تاريخ الدولة العلية العثمانية ، محمد فريد بك، تحقيق الدكتور احسان حقي ، دار النفائس ، الطبعة السادسة، ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م.

- ٢٣- تاريخ الاسلام ، شمس الدين محمد بن احمد الذهبي ، دار الكتاب العربي، الطبعة الثانية ، ١٤١١هـ - ١٩٩١م.
- ٢٤- تاريخ دولة آل سلجوق ، لمحمد الاصبھاني، القاهرة ، دار الافاق الجديدة، بيروت الطبعة الثانية ١٩٧٨م.
- ٢٥- تاريخ سلاطين آل عثمان ،تحقيق باسم الجابي، تاليف يوسف آصاف ، دار البصائر ، الطبعة الثالثة ١٤٩٥هـ - ١٩٨٥م.
- ٢٦- تاريخ العرب الحديث ، رافت الشيخ ، عين للدراسات والبحوث الانسانية والاجتماعية .
- ٢٧- تاريخ العرب الحديث ،تاليف د .جميل بيفون، د. شحادة الناظور، الاستاذ عكاشة، الطبعة الاولى ١٤١٢هـ - ١٩٩٢م، دار الامل للنشر والتوزيع.
- ٢٨- التقليد والتبعية واثرها في كيان الامة الاسلامية ، ناصر العقل، دار المسلم، الطبعة الثانية ١٤١٤هـ.
- ٢٩- تاريخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون ، المكتب الاسلامي ، الطبعة الثالثة ١٤١٥هـ - ١٩٩٤م.
- ٣٠- التاريخ العثماني في شعر احمد شوقي بقلم محمد زاهد عبد الفتاح ابو غدة، دار رائد كندا ، الطبعة الاولى ١٤١٧هـ - ١٩٩٦م.
- ٣١- تاريخ سلاطين آل عثمان ، للقرماني، الطبعة الاولى ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م، دار البصائر ، دمشق - سوريا.
- ٣٢- تاريخ المشرق العربي ، عمر عبد العزيز عمر، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية.
- ٣٣- تجربة محمد علي الكبير، دروس في تغيير والنهوض، منير شفيق، دار الفلاح للنشر ، الطبعة الاولى، ١٩٩٧م - ١٤١٨هـ ، بيروت - لبنان.
- ٣٤- التراجع الحضاري في العالم الاسلامي، د. علي عبد الحليم، دار الوفاء، ١٤١٤هـ - ١٩٩٤م.

- ٣٥- تفسير المنار ، محمد رشيد رضا ، دار المعرفة ، الطبعة الثانية ، بيروت .
- ٣٦- تفسير القرآن العظيم ، ابن كثير ابو الفداء اسماعيل ، تحقيق : عبد العزيز غنيم ، وحمد احمد عاشور ، ومحمد ابراهيم البناء ، مطبعة الشعب ، القاهرة - مصر .
- ٣٧- تفسير الطبري المسمى جامع البيان عن تاويل القرآن ، لأبن جرير الطبري ، دار الفكر ، بيروت - لبنان ، ١٤٠٥هـ .
- ٣٨- تفسير السعدي ، المسمى تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان ، للشيوخ عبد الرحمن بن ناصر السعدي ، المؤسسة السعدية بالرياض ١٩٧٧م .
- ٣٩- تركيا والسياسة العربية ، امين شاكر و سعيد العريان و محمد عطا .
- ٤٠- تفسير القرطبي ، لأبي عبد الله القرطبي .
- ٤١- تفسير النفسي مدراك التنزيل و حقائق التاويل ، للأمام ابي البركات عبد الله بن احمد بن محمود النفسي .
- ٤٢- تاريخ الدولة العثمانية ، يلماز اوزنتونا ، ترجمة الى العربية عدنان محمود سلمان ، د. محمود الانصاري ، المجلد الاول - منشورات مؤسسة فيصل للتمويل ، تركيا - اسطنبول ١٩٨٨م .
- ٤٣- تطبيق الشريعة الاسلامية ، د. عبد الله الطريقي ، مؤسسة الرسالة ، الطبعة الاولى ١٤١٥هـ - ١٩٩٥م ، بيروت - لبنان .
- ٤٤- التيارات السياسية في الخليج العربي ، صلاح العقاد ، المطبعة الفنية الحديثة ، ١٩٧٤م .
- ٤٥- تاريخ الجزائر الحديث ، محمد خير فارس ، دار الشروق ، الطبعة الثانية ، ١٩٧٩م .
- ٤٦- الأتراك العثمانيون في افريقيا ، عزيز سامح ، دار النهضة العربية ، ترجمة محمود عامر ، الطبعة الاولى ١٤٠٩هـ - ١٩٨٩م .

٤٧- تاريخ الجزائر العام ،عبد الرحمن الجيلالي، دار الثقافة ، الطبعة الرابعة ١٩٨٠م.

٤٨- تاريخ افريقيا الشمالية ، شارل اندري جوليان، محمد المزالي، الدار التونسية للنشر، ١٩٧٨م، تونس.

٤٩- تاريخ المغرب، لمحمد عبود ، دار الطباعة المغربية الثانية.

٥٠- تاريخ الفكر المصري الحديث، لويس عوض، الطبعة الاولى، ١٩٧٩م ، القاهرة - مصر.

٥١- التيارات السياسية الاجتماعية بين المجددين و المحافظين ، د.زكريا سليمان موسى، دراسة فكر الشيخ محمد عبده، ١٩٨٣م، القاهرة- مصر .

٥٢- تاريخ الأحساء السياسي ، د.محمد عرابي، منشورات ذات السلاسل الكويت، ١٤٠٠هـ - ١٩٨٠م.

٥٣- التحفة الحليمية في تاريخ الدولة العلية، ابراهيم حلمي بك.

٥٤- الاتجاهات الوطنية، لمحمد حسين، ١٩٧٢م، بيروت - لبنان .

٥٥- التصوف في مصر ابان العصر العثماني ، د.توفيق الطويل، مطبعة الاعتماد، ١٣٦٥هـ - ١٩٤٦م، مصر.

(حرف الجيم)

٥٦- جوانب مضيئة في تاريخ العثمانيين، زيادة ابوغنيمه ، دار الفرقان، الطبعة الاولى ١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م.

٥٧- جمال الدين الأفغاني المصلح المفترى عليه، د. محسن عبد الحميد، مؤسسة الرسالة، الطبعة الاولى ١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م، بيروت - لبنان.

٥٨- جهود العثمانيون لا نقاذ الأندلس في مطلع العصر الحديث، د. نبيل عبد الحي رضوان، مكتبة الطالب الجامعي. الطبعة الاولى ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م.

٥٩- الجبرتي و الفرنسيين، د. صلاح العقاد، ندوة الجبرتي، ١٩٧٦م، القاهرة- مصر.

(حرف الحاء)

٦٠- حاضر العالم الاسلامي، د. جميل عبد الله محمد المصري، جامعة المدينة المنورة.

٦١- حروب البلقان و الحركة العربية في المشرق العربي العثماني، د. عايض بن خزام الروقي، ١٤١٦هـ - ١٩٩٦م.

٦٢- حروب محمد بن علي في الشام و اثرها في شبه الجزيرة العربية، د. عايض بن خزام الروقي، ١٤١٤هـ، مركز بحوث الدراسات الاسلامية، مكة المكرمة.

٦٣- حركة الجامعة الاسلامية، احمد فهد بركات، مكتبة المنار، الأردن، الطبعة الاولى، ١٤٠٤هـ - ١٩٨٤م، الأردن.

٦٤- الحكم و التحاكم في خطاب الوحي، عبد العزيز مصطفى كامل، دار طيبة، الطبعة الاولى ١٤٠٤هـ - ١٩٩٥م.

٦٥- الحكومة الاسلامية للمودودي، ترجمة احمد ادريس ، نشر المختار الاسلامي، للطباعة والنشر، الطبعة الاولى ١٤١٥هـ - ١٩٧٧م، القاهرة - مصر.

٦٦- الحسبة في العصر المملوكي، د. حيدر الصافح، دار الاعلام الدولي، الطبعة الاولى ١٤١٤هـ - ١٩٩٣م، القاهرة.

٦٧- حرب الثلاثمائة سنة بين الجزائر و اسبانيا، احمد توفيق مدني، الطبعة الثانية، ١٩٨٤م.

٦٨- حقائق الأخبار عن الدول البحار، اسماعيل سرهنك، المطبعة الأميرية، ببولاق، الطبعة الاولى ١٣١٢هـ، مصر.

٦٩- الحروب الصليبية في المشرق و المغرب، محمد العمروسي، دار الغرب الاسلامي، الطبعة الثانية، ١٩٨٢م، بيروت - لبنان.

٧٠- حقيقة الماسونية، محمد الزعبي، دار العربية، ١٩٧٤م، بيروت - لبنان.

٧١- الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا، د. احمد النعيمي، دار البشير،
الطبعة الاولى ١٤١٣هـ - ١٩٩٣م، عمان - الأردن.

٧٢- حركة الاصلاح في عصر السلطان محمود الثاني، د. البحراوي، دار
التراث، الطبعة الاولى ١٣٩٨هـ - ١٩٧٨م، القاهرة - مصر.

(حرف الخاء)

٧٣- خراسان، محمود شاكر، الطبعة الاولى ، المكتب الاسلامي، ١٣٩٨هـ -
١٩٧٨م، بيروت - لبنان

٧٤- خير الدين بربروسة، بسام العسلي، دار النفائس الطبعة الثالثة ١٤٠٦هـ -
١٩٨٦م.

٧٥- الخلافة و الملك للمودودي، تعريب احمد ادريس، دار القلم، الطبعة
الاولى ١٣٩٨هـ - ١٩٧٨م.

٧٦- خليفة بن خياط، تاريخه، تحقيق د. اكرم ضياء العمري، الطبعة الثانية و
دار القلم ، و مؤسسة الرسالة ١٣٩٧هـ - ١٩٧٧م، بيروت - لبنان.

٧٧- خلاصة تاريخ الأندلس، دار مكتبة الحياة، شكيب ارسلان، بيروت.

٧٨- خطط الشام ، محمد كرد علي ، دار العلم للملايين، ١٣٩٠هـ ، بيروت.

(حرف الدال)

٧٩- الدولة العثمانية و الشرق العربي، محمد أنيس ، مكتبة الأنجلو
المصرية، القاهرة.

٨٠- دور الكنيسة في في هدم الدولة العثمانية، تأليف ثريا شاهين، ترجمة
الدكتور محمد حرب، دار المنار للنشر والتوزيع ، الطبعة الاولى ١٤٠٣هـ -
١٩٨٣م.

٨١- دعوة جمال الدين الأفغاني في ميزان الاسلام، مصطفى فوزي عبد
اللطيف غزال، دار طيبة، الطبعة الاولى ١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م.

- ٨٢- الدولة العثمانية، دولة اسلامية مفترى عليها، د. عبد العزيز الشناوي، مكتبة الانجلو المصرية، مطابع جامعة القاهرة عام ١٩٨٠م.
- ٨٣- الدولة العثمانية في التاريخ الاسلامي الحديث، د. اسماعيل احمد، مكتبة العبيكان، الطبعة الاولى ١٤١٦هـ - ١٩٩٦م.
- ٨٤- الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط، قيس جواد العزاوي، مركز دراسات الاسلام و العالم، الطبعة الاولى ١٤١٤هـ - ١٩٩٤م.
- ٨٥- الدولة العثمانية، اخطاء يجب ان تصحح في التاريخ، د. جمال عبد الهادي، د. وفاء محمد رفعت جمعة، علي احمد لبن، دار الوفاء، الطبعة الاولى، ١٤١٤هـ - ١٩٩٤م.
- ٨٦- دراسات متميزة في العلاقات بين المشرق و المغرب على مر العصور، يوسف الثقفي، دار الثقة، الطبعة الثانية، ١٤١١هـ.
- ٨٧- دراسات في التاريخ المصري، احمد سيد، د. ا. ج. والسيد رجب حراز، دار النهضة، ١٩٧٦م، القاهرة - مصر.
- ٨٨- الدولة السعودية الاولى، عبد الرحيم عبد الرحمن.
- ٨٩- دولة الموحدين، علي محمد الصلابي، دار البيارق، الطبعة الاولى، ١٩٩٨م، عمان - الأردن.

(حرف الراء)

- ٩٠- الرسالة الخالدة، عبد الرحمن عزام، القاهرة ١٩٤٦م.
- ٩١- رسائل البنا، حسن البنا، دار الأندلس.
- ٩٢- رياضة الأسماع في احكام الذكر والسماع، محمد ابو الهدى الصيادي، مطبعة التمدن ١٩٠٣م، مصر.

(حرف الزاي)

- ٩٣- زاد المعاد في هدي خير العباد، لأبن قيم الجوزية.

(حرف السين)

- ٩٤- السلوك، احمد بن علي المقرئزي، الطبعة الثانية، ١٣٧٦هـ - ١٩٥٦م، القاهرة - مصر .
- ٩٥- السلاطين في المشرق العربي، د. عصام محمد شبارو، طبعة ١٩٩٤م، دار النهضة العربية ، بيروت - لبنان.
- ٩٦- سير اعلام النبلاء، الذهبي، مؤسسة الرسالة ، الطبعة السابعة ، ١٤١٠هـ - ١٩٩٠م، بيروت - لبنان.
- ٩٧- السلطان عبد الحميد الثاني ، د. محمد حرب، دار القلم ، الطبعة الاولى، ١٤١٠هـ - ١٩٩٠م، دمشق.
- ٩٨- الاسلام في آسيا منذ الغزو المغولي، د. محمد نصر مهنا، الطبعة الاولى، ١٩٩٠ - ١٩٩١م، دمشق.
- ٩٩- السلطان محمد الفاتح ، فاتح القسطنطينية وقاهر الروم، عبد السلام عبد العزيز فهمي ، دار القلم ، الطبعة الرابعة ، ١٤٠٧هـ - ١٩٨٧م، دمشق.
- ١٠٠- السلاطين العثمانيون، كتاب مصور، طبع في تونس .
- ١٠١- الاسلام واوضاعنا القانونية، عبد القادر عودة ، الناشر المختار الاسلامي ، الطبعة الخامسة ١٣٩٧هـ، مصر .
- ١٠٢- سنن ابي داود، سليمان بن الأشعث، تحقيق : عزت عبيد الدعاس، حمص الناشر : محمد السيد .
- ١٠٣- سنن الترمذي، لأبي عيسى الترمذي، تحقيق : احمد شاکر ، مطبعة مصطفى الحلبي، القاهرة - مصر.
- ١٠٤- الاسلام في مواجهة التحديات ، ابو الأعلى المودودي، الطبعة الاولى ١٣٩١هـ ، دار القلم .
- ١٠٥- سد باب الاجتهاد وما ترتب عليه ، عبد الكريم الخطيب ، دار الاصاله الطبعة الاولى، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٤م.

١٠٦- السنن الالهية في الامم والجماعات والافراد، عبد الكريم زيدان.

(حرف الشين)

١٠٧- الشعوب الاسلامية الاتراك العثمانيون، الفرس، مسلمو الهند، د. عبد العزيز سليمان نوار، دار النهضة العربية، طبعة ١٤١١هـ - ١٩٩١م.

١٠٨- شذرات الذهب في اخبار من ذهب، لأبن عماد الحنبلي، دار الآفاق الجديدة، بيروت.

١٠٩- الشرق الاسلامي في العصر الحديث، حسين مؤنس، مطبعة حجازي، الطبعة الثانية، ١٩٣٨م، القاهرة - مصر.

١١٠- الشوقيات، ديوان احمد شوقي، دار العودة، ١٩٨٦، بيروت - لبنان.

(حرف الصاد)

١١١- صحوة الرجل المريض د. موفق بني مرجه، دار البيارق، الطبعة الثامنة، ١٤١٧هـ - ١٩٩٦م.

١١٢- صحيح البخاري، للأمام محمد بن اسماعيل البخاري.

١١٣- صحيح مسلم، للأمام ابي الحسين مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، دار الحديث، الطبعة الاولى ١٤١٢هـ - ١٩٩١م، القاهرة - مصر.

١١٤- صراع المسلمين مع البرتغال في البحر الأحمر، غسان علي الرمال، دار العلم، ١٤٠٦هـ، جدة - المملكة العربية السعودية.

١١٥- الصراع الفكري بين اجيال العصور الوسطى والعصر الحديث كما صورته الجبرتي، د. احمد العدوي، ابحاث ندوة الجبرتي، ١٩٧٦م، القاهرة - مصر.

(حرف الطاء)

١١٦- طبقات الشافعية الكبرى، لتاج الدين ابي نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي ، تحقيق: عبد الفتاح محمد ، محمود محمد الطناحي، دار احياء الكتب العربية .

(حرف العين)

- ١١٧- العثمانيون في التاريخ والحضارة ، د. محمد حرب ، دار القلم ، دمشق، الطبعة الاولى ١٤٠٩هـ - ١٩٨٩م.
- ١١٨- العالم العربي في التاريخ الحديث ، د. اسماعيل احمد ياغي ، مكتبة العبيكان ، ١٤١٨هـ - ١٩٩٧م .
- ١١٩- العلمانية نشأتها وتطورها وآثارها في الحياة الاسلامية المعاصرة ، سفر عبد الرحمن الحوالي، طبعة ١٤٠٨هـ - ١٩٨٧م.
- ١٢٠- العثمانيون والفرس، د . علي حسون ، المكتب الاسلامي، الطبعة الاولى ، ١٠٢هـ - ١٩٨٢م.
- ١٢١- العبر وديوان المبتدأ والخبر، عبد الرحمن ابن خلدون .
- ١٢٢- علاقات بين الشرق والغرب بين القرنين الحادي عشر والخامس عشر، المكتبة العصرية ، ١٩٦٩م. عبد القادر احمد يوسف ، صيدا - لبنان .
- ١٢٣- علاقة ساحل عمان ببريطانيا ، دراسة وثائقية ، عبد العزيز عبد الغني ابراهيم ، مطبوعات دار الملك عبد العزيز ، ١٤٠٢هـ - ١٩٨٢م، الرياض.
- ١٢٤- عجائب الآثار في التراجم والأخبار ، عبد الرحمن الجبرتي، دار فارس، بيروت - لبنان .
- ١٢٥- عقيدة ختم النبوة المحمدية ، د. احمد سعدان حمدان ، دار طيبة، الطبعة الاولى ، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م، الرياض - المملكة العربية السعودية.

١٢٦- عقيدة ختم النبوة بالنبوة المحمدية، د. عثمان عبد المنعم ، مكتبة الأزهر ١٩٧٨م.

(حرف الفاء)

١٢٧- فتوح البلدان ، احمد يحيى البلاذري.

١٢٨- الفتوح الاسلامية عبر العصور، د. عبد العزيز العمري ، دار اشبيلية، الطبعة الاولى، ١٤١٨هـ - ١٩٩٧م، الرياض المملكة العربية السعودية .

١٢٩- الأفعى اليهودية في معاقل الاسلام ، عبد الله التل ، المكتب الاسلامي.

١٣٠- في اصول التاريخ العثماني ، احمد عبد الرحيم مصطفى ،دار الشروق، الطبعة الثانية، ١٤٠٦هـ - ١٩٨٦م.

١٣١- في ظلال القرآن الكريم ،سيد قطب ، دار الشروق.

١٣٢- الفوائد لأبن القيم.

١٣٣- فتح القسطنطينية وسيرة السلطان محمد الفاتح، محمد مصطفى .

١٣٤- فتح القسطنطينية وسيرة السلطان محمد الفاتح ، محمد صفوات، منشورات الفاخرية، الرياض، دار الكتاب العربي ، بيروت بدون تاريخ.

١٣٥- فقه التمكن في القرآن الكريم ، لعلي محمد الصلابي ، رسالة دكتوراه لم تطبع بعد .

١٣٦- فقه التمكن عند دولة المرابطين، علي محمد الصلابي، دار البيارق طبعة الاولى ١٩٩٨م، عمان - بيروت .

١٣٧- فتح العثمانيون عدن وانتقال التوازن الدولي من البر الى البحر، محمد عبد اللطيف البحراوي، دار التراث، الطبعة الاولى، ١٩٧٩م، القاهرة - مصر.

١٣٨- فلسفة التاريخ العثماني، محمد جميل بيهم.

(حرف القاف)

- ١٣٩- قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين، د. زكريا سليمان بيومي ، الطبعة الاولى، ١٤١١هـ - ١٩٩١م، عالم المعرفة.
- ١٤٠- قيام الدولة العثمانية ، د. عبد اللطيف عبد الله دهيش، الطبعة الثانية، ١٤١٦هـ - ١٩٩٥م، مكتبة و مطبعة النهضة الحديثة، مكة المكرمة - المملكة العربية السعودية.

(حرف الكاف)

- ١٤١- الكامل في التاريخ، علي بن محمد بن ابي الكرم بن عبد الكريم، القاهرة
- ١٤٢- الكشف الجغرافية البرتغالية والأسبانية، مقالة في الصراع بين العرب والاستعمار، شوقي عبد الله الجمل، القاهرة ، ١٤١٥هـ - ١٩٩٥م.
- (حرف اللام)
- ١٤٣- ليبيا بين الماضي والحاضر، حسن سليمان محمود ، مؤسسة سجل العرب، ١٩٦٢م، القاهرة.
- ١٤٤- ليبيا منذ الفتح العثماني، أتوري، روسي، تعريب خليفة التليسي، دار الثقافة، الطبعة الاولى ١٩٧٤م.

(حرف الميم)

- ١٤٥- معركة نهاوند، شوقي ابو خليل.
- ١٤٦- مرآة الزمان لبسط ابن الجوزي.
- ١٤٧- الموسوعة العامة لتاريخ المغرب والأندلس، نجيب زبيب ، دار الأمير، الطبعة الاولى، ١٤١٥هـ - ١٩٩٥م.
- ١٤٨- مذكرات السلطان عبد الحميد ، تقديم د. محمد حرب، دار القلم، الطبعة الثالثة، ١٤١٢هـ - ١٩٩١م.

- ١٤٩- موقف الدولة العثمانية من الحركة الصهيونية، د. حسان علي حلاق، دار الجامعة ، الطبعة الثالثة، ١٩٨٥م.
- ١٥٠- موقف اوروبا من الدولة العثمانية، د. يوسف علي الثقفي، الطبعة الاولى، ١٤١٧هـ.
- ١٥١- المختار المصون (علام القرون)، محمد بن حسن بن عقيل موسى ، دار الأندلس الخضراء للنشر والتوزيع ، الطبعة الاولى، ١٤١٥هـ - ١٩٩٥م، جدة - المملكة العربية السعودية.
- ١٥٢- المسألة الشرعية، دراسة وثائقية عن الخلافة العثمانية، محمود ثابت الشاذلي، مكتبة وهبة، الطبعة الاولى ١٤٠٩هـ - ١٩٩٨م.
- ١٥٣- محمد الفاتح ، د. سالم الرشيدى، الارشاد، الطبعة الثالثة ١٤١٠هـ - ١٩٨٩م، جدة - المملكة العربية السعودية.
- ١٥٤- معجم المؤلفين، تراجم مصنفي الكتب العربية، تأليف عمر رضا كحالة، الاحياء التراث العربي.
- ١٥٥-المشرق العربي والمغرب د. عبد العزيز قائد المسعودي ، جامعة صنعاء، دار الكتب الثقافية ، الطبعة الاولى ١٩٩٣م، صنعاء.
- ١٥٦- مجموع الفتاوي، للشيخ الأسلام ابن تيمية، جمع وترتيب عبد الرحمن القاسم .
- ١٥٧- الامر بالمعروف والنهي عن المنكر ، خالد السبت ، المنتدى الاسلامي .
- ١٥٨- معارج القبول شرح سلم الوصول الى علم الأصول في التوحيد، تأليف الشيخ الحافظ احمد حكي (رحمه الله)، تعليق عمر محمود ، دار ابن القيم للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى ١٤١٠هـ - ١٩٩٠م.
- ١٥٩- مسند الامام احمد ، المكتب الاسلامي ، ١٤١٠هـ - ١٩٨٥م، بيروت .

١٦٠- المجتمع المدني في عهد النبوة ، الجهاد ضد المشركين، الطبعة الاولى ١٤٠٤هـ .

١٦١- مواقف حاسمة ، محمد عبد الله عنان.

١٦٢- منهج الرسول في غرس الروح الجهادية في نفوس الصحابة، د. السيد محمد السيد نوح، الطبعة الاولى ١٤١١هـ - ١٩٩٠م ، نشرته جامعة الامارات العربية .

١٦٣- المغرب العربي في بداية العصور الحديثة ، صباح العقاد ، مكتبة الأنجلو المصرية ، الطبعة الثالثة ، ١٩٦٩م، القاهرة .

١٦٤- المغرب العربي الكبير، شوقي عطا الله الجمل ، طبعة الاولى، ١٩٧٧م، مكتبة الأنجلو المصرية ، القاهرة.

١٦٥- المجتمع الإسلامي المعاصر ، محمد المبارك، دار الفكر ١٣٩٠هـ - ١٩٧١م، بيروت .

١٦٦- مشكلات الجيل في ضوء الإسلام ، محمد المجذوب ط ١٣٩٠هـ.

١٦٧- المغرب في عهد الدولة السعدية ، عبد الكريم كريم ، شركة الطبع والنشر ، ١٩٧٧م، الدار البيضاء ، المغرب .

١٦٨- المغرب العربي الكبير، جلال يحيى .

١٦٩- محنة المورسيكس في اسبانية ، لمحمد قشتيلو ، مطبعة الشويخ ، تطوان، ١٩٨٠م.

١٧٠- الموسوعة الميسرة في الأديان ، لندوة الشباب العالمي، جدة .

١٧١- المسلمون وظاهرة الهزيمة النفسية، عبد الله بن حمد الشبانه، دارطبعة ، الطبعة الثالثة ١٤١٧هـ - ١٩٩٧م.

١٧٢- مصر في مطلع القرن التاسع عشر ، د. محمد فؤاد شكري ، ١٩٥٨م، القاهرة .

١٧٣- الماسونية وموقف الإسلام منها ، د. حمود احمد الرحيلي، دار العاصمة . السعودية ، الطبعة الاولى ١٤١٥ هـ .

١٧٤- من اخبار الحجاز ونجد في تاريخ الجبرتي ، محمد اديب غالب ، دار اليمامة ، الطبعة الاولى ، ١٩٧٥ م ، السعودية .

١٧٥- المعالم الرئيسية للأسس التاريخية والفكرية لحزب السلامة ، محمد عبد الحميد حرب ، ندوة اتجاهات الفكر الاسلامي المعاصر البحرين .

١٧٦- مفاهيم يجب ان تصحح، لمحمد قطب ، دار الشروق ، الطبعة السابعة ، ١٤١٢ هـ - ١٩٩٢ م، القاهرة .

١٧٧- المجتمع الإسلامي المعاصر، محمد المبارك ، دار الفكر ، ١٣٩٠ هـ - ١٩٧١ م، بيروت - لبنان.

(حرف النون)

١٧٨- الانحرافات العقيدية والعلمية في القرنين الثالث عشر والرابع عشر الهجريين وآثارهما في حياة الأمة ، تأليف علي بن نجيب الزهراني، دار طيبة مكة ، دار آل عمار ، الطبعة الثانية ، ١٤١٨ هـ ١٩٩٨ م، الشارقة .

١٧٩- النظام السياسي في الاسلام د. محمد أبو فارس ، دار الفرقان ، عمان ، الأردن ، الطبعة الثانية ، ١٤٠٧ هـ - ١٩٨٦ م.

١٨٠- النجوم الزاهرة ، لجمال الدين أبي المحاسن يوسف بن تغري ، الهيئة المصرية العامة للتأليف والنشر ١٣٩١ هـ - ١٩٧١ م.

١٨١- النفوذ البرتغالي في الخليج العربي، نوال صيرفي، مطبوعات دار الملك عبد العزيز ، ١٤٩٣ هـ - ١٩٨٣ م، الرياض - المملكة العربية السعودية .

١٨٢- نشوة المدام في العودة الى المدينة السلام : أبو الثناء الألوسي - مطبعة ولاية بغداد ، ١٢٩٣ هـ.

(حرف الواو)

- ١٨٣- واقعنا المعاصر ، الشيخ محمد قطب ، الطبعة الثانية ، ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م ، مؤسسة المدينة المنورة .
- ١٨٤- الولاء والبراء في الاسلام ، محمد سعيد القحطاني ، دار طيبة الطبعة السادسة ، ١٤١٣هـ ، مكة - الرياض .
- ١٨٥- وادي المخازن ، شوقي أبو خليل .
- ١٨٦- وحي القلم ، مصطفى صادق الرفاعي ، دار الكتاب العربي ، الطبعة الثانية .
- ١٨٧- والدي السلطان عبد الحميد ، مذكرات الأميرة العائشة ، دار البشير، الطبعة الاولى ، ١٤١١هـ - ١٩٩١م .

(حرف الياء)

- ١٨٨- اليهودية والماسونية ، عبد الرحمن الدوسري ، دار السنة ، الطبعة الاولى ، ١٤١٤هـ - ١٩٩٤م .
- ١٨٩- اليهود والدولة العثمانية ، د. احمد نوري النعيمي ، مؤسسة الرسالة دار البشير ، الطبعة الاولى ١٤١٧هـ - ١٩٩٧م .
- ١٩٠- يهود الدونمة ، دراسة في الاصول والعقائد والموافق د. احمد نوري النعيمي ، مؤسسة الرسالة ، الطبعة الاولى ، ١٤١٥هـ - ١٩٩٥م .

ناوہ پوک

- ۴ ..... ئیمہ ی وەرگپیش قسە یە کمان ھە یە
- ۸ ..... پێشکەش
- ۹ ..... پێشەکی
- ۲۱ ..... دەروازە
- ۲۳ ..... بەشی یە کەم : ڕەگ و ڕیشە و ڕەچەلەکی تورکەکان
- ۲۳ ..... باسی یە کەم : ڕەچەلەک و نشینگە ی تورکەکان
- ۳۷ ..... باسی دوو ھەم : ھەستانی دەولەتی سەلجوقی
- ۵۸ ..... باسی سییەم : کۆتایی دەولەتی سەلجوقی
- ..... بەشی دوو ھەم : بەر قەرار بوونی دەولەتی عوسمانی و جەنگە ئازادیخوازەکان
- ۶۳ ..... باسی یە کەم : عوسمانی دامەزرێنەری دەولەتی عوسمانی
- ۷۵ ..... باسی دوو ھەم : سولتان ئۆرخانی کۆری عوسمان
- ۸۶ ..... باسی سی یەم : سولتان مורادی یە کەم
- ۹۷ ..... باسی چوار ھەم : سولتان بایەزیدی یە کەم
- ۱۱۰ ..... باسی پێنج ھەم : سولتان محمدی یە کەم
- ۱۱۸ ..... باسی شەش ھەم : مورادی دوو ھەم
- ۱۲۹ ..... بەشی سییەم : محمدی فاتح و فەتەح کردنی قوستەنتینیە
- ۱۳۱ ..... فەتەح کردنی قوستەنتینیە
- ۱۳۷ ..... ئامادەسازی بۆ فەتەح کردن
- ۱۴۵ ..... دانیشتنەکانی نیوان محمد فاتح و قوستەنتین
- ۱۴۶ ..... لە کار لادانی سەرکردە ی کەشتیوانی عوسمانی و دلیری محمد فاتح
- ۱۴۹ ..... لیاھتووییەکی جەنگی ناوازو
- ۱۵۲ ..... کۆبوونەوی نیوان پاشای قوستەنتینیە و یاریدەدەرەکان

- جەنگى دەروونى عوسمانى ۱۵۳
- پەلامارى لەناكاوى عوسمانىيەكان ۱۵۷
- دانىشتنە كۆتايەكانى نىۋان محمدى فاتح و قوستەنتىن ۱۵۹
- سولتان محمد فاتح و كۆبوونەوھىيەك بۇ راويژ ۱۶۱
- محمدى فاتح و پىنمايىيەكانى ئاراستە دەكات ۱۶۴
- نصر من الله وفتح قريب ۱۶۸
- ھەئس و كەوتى محمد فاتح لە گەل مەسىحيە بەسەر زالبوۋەكاندا ۱۷۲
- باسى دووھم : فاتحى مەعنەوى قوستەنتىنيە (شيخ ئاق شەمسەدين) ۱۷۵
- باسى سىيەم : كاريگەرى فەتىھى قوستەنتىنيە لە سەر جىھانى ئەوروپى
ئىسلامى ۱۸۳
- ھەندىك لە نامەكانى فاتح بۇ سولتانى مىصر ۱۸۹
- نامەى سولتان محمدى فاتح بۇ شەرىفى مەككە ۱۹۱
- باسى چوارەم : ھۆكارەكانى فەتىھ كەردنى قوستەنتىنيە ۱۹۳
- كاريگەرى حوكم كەردن بە شەرىخى خوا لە سەر دەولەتى عوسمانى لە سەر دەمى
محمدى فاتح ۱۹۹
- باسى پىنچەم ھەندى سىفەتى رىبەرى محمد فاتح ۲۰۹
- باسى شەشەم : شتىك لە كارە ژيارىيەكانى ۲۱۴
- باسى ھەوتەم : ۋەسىيەتەكەى سولتان محمد بۇ كۆپرەكەى ۲۳۱
- مەردنى محمد فاتح و كاريگەرى لەسەر رۇژاۋو رۇژھەلات ۲۴۷
- بەشى چوارەم : ۲۵۲
- سولتانە بەھىزەكانى دواى محمد فاتح ۲۵۲
- باسى يەكەم : سولتان بايەزىدى دووھم ۲۵۲
- باسى دووھم : سولتان سەلىمى يەكەم ۲۶۸
- روودانى پىكدادانەكە ۲۸۸

- ۲۹۲..... باسی گواستنه وهی خیلافهت
- ۲۹۳..... هۆکاره کانی رووخانی دهوله تی مهملووکى
- ۲۹۴..... ملکه چى حىجاز ونجد بۆ عوسمانیه کان
- ۲۹۵..... يه مهن
- ۲۹۶..... ململانئى عوسمانى و پورتوگالى
- ۳۰۶ ..... مردنى سولتان سهليم
- ۳۰۷..... باسى سييه م : سولتان سوله يمانى قانونى
- ۳۱۶..... باسى چوارهم دهوله تی عوسمانى و باکوورى ئەفريقيا
ديبلۆماسيه تی پورتوگالى و هه لوه شاندينه وهى
- ۳۴۲..... يه کريزى له بکوورى ئەفريقيا
- ۳۴۲..... به شى پينجه م : سه ره تاي پووکانه وهى دهوله تی عوسمانى
- ۳۴۳..... باسى يه که م سولتان سهليمى دووهم
- ۳۷۰..... باسى دووهم : سولتان مورادى سييه م
- ۳۷۶..... باسى سييه م : سولتان موراد خانى سييه م
- ۳۷۹..... باسى چوارهم : سولتان ئەحمده دى يه که م
- ۳۹۰..... باسى پينجه م : هه ندی له سولتانه به هيژه کانى عوسمانى
- ۳۹۰..... سولتان موسته فای يه که م
- ۳۹۱..... سولتان عوسمانى دووهم
- ۳۹۲..... سولتان مورادى چوارهم
- ۳۹۴..... سولتان ئيبراهيم کوپى ئەحمده د
- ۳۹۷ ..... سولتان محمدى چوارهم
- ۳۹۹..... سولتان سوله يمان خانى دووهم
- ۴۰۱..... سولتان ئەحمده دى دووهم
- ۴۰۱..... سولتان موسته فای دووهم

- سولتان ئەحمەدى سېھەم ٤٠٣
- سولتانى مەحمودى يەكەم ٤٠٧
- سولتان عوسمانى سېھەم ٤٠٩
- سولتان موستەفای سېھەم ٤٠٩
- سولتان عبدالحمیدى يەكەم..... ٤١٤
- بەشى شەشەم : سولتان سەلىمى سېھەم ٤٢٠
- سووربوونى لەسەر جىھادکردن ٤٢١
- تېكشكانى سوپای عوسمانى ٤٢٢
- هەلۆیستى دەولەتە ئەوروپایەکان لەم رێکەوتننامانە..... ٤٢٣
- چاکسازی ناوخۆى ئۆپۇزسىۆن ٤٢٧
- شەرى فەرەنسى خاچپەرست دژ بە دەولەتى عوسمانى لە مىصردا..... ٤٢٨
- باسى حەوتەم .....رەگ وریشەى خاچ پەرستییەكەى فەرەنسا..... ٤٢٩
- سولتان سەلىمى سېھەم جىھاد دژ بە فەرەنسا رادەگەیهنیت ٤٣٤
- عوسمانیەکان و سیاسەتە نیۆ دەولەتیەکانیان..... ٤٣٩
- کاریگەرى پەلامارى فەرەنسا لە سەر میللەتى ئىسلامى..... ٤٤٤
- باسى هەشتەم : سولتان مەحمودى دووهم ٤٤٦
- هەلۆەشانەنەوہى ئینکشاریەکان ٤٤٨
- محمد على و ماسۆنیەت ٤٥٢
- محمد على و لیدانى ئىسلام لە مىصردا ٤٦٠
- بزووتنەوہى ئىسلامى شیخ محمد عبدالوہاب و ململانیى
- لەگەل دەولەتى عوسمانى..... ٤٦٣
- ھاوپەیمانى بەستن لەگەل محمد بن سعود..... ٤٦٤
- پیلان دژى بزووتنەوہى شیخ محمد عبدالوہز..... ٤٦٧
- راستى ئەم پەلاماردانەى محمد على بۆ سەر حىجاز و نجد..... ٤٧١

شۆرشى يۇنان	۴۷۹
محمد على پاشا و يۇنان	۴۸۵
محمد على پاشا دەست بە سەر شام دا ئەگرىت	۴۸۸
باسى نۆيەم : سولتان عبدالحميدى يەكەم	۴۹۷
سوود وەرگرتن لە شارستانىتى كافرانى رۇژاوا	۵۰۸
باسى دەيەم : سولتان عبدالعزيز	۵۲۱
لابردنى سولتان عبدالعزيز لە سەر كارەكانى	۵۲۳
ھۆى كوشتنى سولتان عبدالعزيز	۵۲۴
باسى يازدەھەم : سولتان مورادى پىنچەم	۵۲۵
بەشى شەشەم : سەردەمى سولتان عبدالحميد	۵۲۷
بەيەت وەرگرتن بۇ خىلافەت	۵۳۰
ياخىبوونەكان و شۆرشەكانى بەلقان	۵۳۹
شەرى نىۋان رووسيا و عوسمانىكان	۵۴۲
پەيمان سان ستقانوۋ	۵۴۶
كۆنگرەى بەرلین	۵۴۸
باسى دووہم : جاميەى ئىسلامى	۵۵۱
جمال الدين افغانى وسولتان عبدالحميد	۵۵۵
پىبازەكانى سۆفیزم	۵۶۰
بەعەرب كردنى دەولەت	۵۶۲
چاودىرى كردنى سولتان بۇ قوتابانەكان	۵۶۴
قوتابخانەى خىلەكان	۵۶۷
ھىلى ئاسنىنى حىجاز	۵۷۰
سولتان عبدالحميد نەخشە دوزمانان ھەلدەوہ شىنئىتەوہ	۵۷۷
چاوبرسىتتەكانى ئىتالىا لە لىبىيا	۵۷۸

۵۸۱.....	باسى سىيەم : سولتان عبدالحميد و جولهكه
۵۸۳.....	جولهكهى دۆنمه
۵۸۹.....	سولتان عبدالحميد و ھرتزل گەورەى جولهكهكانى دونيا
	باسى چوارەم سولتان عبدالحميد و كۆمەلەى ئيتيحاد
۵۹۸.....	و تەرەقى
	باسى پىنجەم : دەست گرتن بە سەر فەرمانرەوايى
۶۰۴.....	سولتان عبدالحميدى دووھمدا
	باسى شەشەم : فەرمانرەوايى ئيتيحادىيەكان و كۆتايى دەولەتى
۶۱۳.....	عوسمانى
	باسى ھەوتەم : چەند موژدەيەكى ئىسلامى لە توركيای
۶۳۱.....	عەلمانيدا
	باسى ھەشتەم : ھۆكارەكانى نشوستى ھىنانى دەولەتى
۶۵۱.....	عوسمانى
۶۶۹.....	بلاۋبوونەۋەى دياردەى شيرك و بىدعەو ئەفسانە
۶۷۵.....	سۆڧيەتى لادەر
۶۸۴.....	ئامادەنەبوونى سەركردايەتى لە خوا تر
۶۹۵.....	بلاۋبوونەۋەى ستەم لە دەولەتدا
۶۹۹.....	زىدە پۇيى دونيايى
۷۰۱.....	ناكۆكى و دووبەرەكى
۷۰۴.....	ئەنجامەكانى ليكۆلینەۋەكه
۷۲۹.....	موجاھىدى گەورە ھەسەن ئاغاي طوشي
۷۳۹.....	موجاھىد ھەسەنى كۆرى خىرالدين بربروسة
۷۵۰.....	المصادر والمراجع :
۷۶۷.....	ناوەرۆك

كتیبخانہ ی نارین

ههولیر - فلکه ی شیخ مه حمود - باله خانہ ی سید بهاء الدین بازار ی

زانست بو کتیب

پوستی ئه لیکترونی : nareen_1@yahoo.com

faiqmuhammed@gmail.com